

સૂરિપુરંદર પૂ.આ.શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી વિરચિત
તાર્કિકરત્ન પૂ.આ.શ્રી ગુણારત્નસૂરીશ્વરજી રચિત વૃત્તિ સહિત

ષડ્દર્શન સમુચ્ચય

સટીક
સાનુવાદ
ભાગ-૨

ભાવાનુવાદકાર-સંપાદક
પૂ. મુનિરાજ શ્રી સંયમકીર્તિવિજયજી મહારાજ

પૂ. આ. ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી કૃત ટીકા સહિત -
પૂ. આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા વિરચિત

ષડ્દર્શન સમુચ્ચય (ભાવાનુવાદ)

ભાગ-૨

(જૈન-વૈશેષિક-મીમાંસક-લોકાયત દર્શન)

✧ દિવ્યકૃપા ✧

પરમશાસનપ્રભાવક સ્વ. પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવેશ શ્રીમદ્
વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા
પરમનિઃસ્પૃહી સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ સ્વ. પૂજ્યપાદ
આ. ભ. શ્રી. વિ. મહોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજા

✧ આશીર્વાદ ✧

પરમશ્રદ્ધેય ગચ્છાધિપતિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્
વિજય હેમભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજા

* પ્રેરક *

ભવોદધિતારક પરમોપકારી પૂ. મુ. શ્રી દિવ્યકીર્તિવિજયજી મ. સા.
પરમતપસ્વી પૂ. ગુરુજી મુ. શ્રી પુણ્યકીર્તિવિજયજી મ. સા.

* ભાવાનુવાદકાર *

પરમશાસનપ્રભાવક પૂજ્યપાદ સ્વ. આ. ભ. શ્રી વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્યરત્ન
પૂ. મુ. શ્રી દર્શનભૂષણવિજયજી મ. સા. ના શિષ્યરત્ન પૂ. મુ. શ્રી દિવ્યકીર્તિવિજયજી મ. સા. ના
શિષ્યરત્ન પૂ. મુ. શ્રી પુણ્યકીર્તિવિજયજી મ. સા. ના શિષ્ય
મુ. સંયમકીર્તિવિજય મ. સા.

○ પ્રકાશક ○

સમર્થ પ્રકાશન

શ્રે. મૂ. પૂ. તપ. જૈન આરાધના ભવન, પાછીયાની પોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

ગ્રંથ નામ	: વડ્દર્શન સમુદ્ધય (ભાવાનુવાદ) (ભાગ - ૨)
કર્તા	: પૂ. આચાર્ય ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા
ટીકાકાર	: પૂ. આચાર્ય ભ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા
ભાવાનુવાદકાર	: પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી સંયમકીર્તિવિજયજી મહારાજા
પ્રકાશક	: સન્માર્ગ પ્રકાશન
આવૃત્તિ	: પ્રથમા
નકલ	: ૧૦૦૦
મૂલ્ય	: રૂ. ૧૫૫-૦૦

: ખાસ સૂચના :

આ પુસ્તક જ્ઞાનખાતાની રકમમાંથી છપાયેલું હોવાથી ગૃહસ્થોએ ઉપયોગ કરવો હોય તો સંપૂર્ણ કિંમત જ્ઞાનખાતે ચૂકવી પછી જ આની માલિકી કરવી અથવા યોગ્ય નકરો જ્ઞાનખાતામાં ભરીને ઉપયોગ કરવો.

સંપર્કસ્થાન - પ્રાપ્તિસ્થાન

: અમદાવાદ :

સન્માર્ગ પ્રકાશન ડાયલિય

જૈન આરાધના ભવન, પાછીયાની પોળ,

રીલીફ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

षड्दर्शन समुच्चय

भाग - २

ભાગ - ૨

અથ ચતુર્થોઽધિકારઃ । જૈનદર્શનઃ ।

અથાદૌ જૈનમતે લિङ्ગવેષાચારાદિ પ્રોચ્યતે । જૈના દ્વિવિધાઃ શ્વેતામ્બરા દિગમ્બરાશ્ચ । તત્ર શ્વેતામ્બરાણાં રજોહરણમુખવસ્ત્રિકાલોચાદિ લિङ્ગં, ચોલ્લપટ્ટકલ્પાદિકો વેષઃ, ^Aપદ્મ સમિતયસ્તિસ્ત્ર^Bશ્ચ ગુપ્તયસ્તેષામાચારઃ । “ઈર્યાભાષૈષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગસંજ્ઞિકાઃ । પદ્માહુઃ સમિતીસ્તિસ્ત્રો ગુપ્તીસ્ત્રિયોગનિગ્રહાત્ ॥૧૧॥” इति वचनात् अहिंसासत्यास्तेय-ब्रह्माकिंचन्यवान् क्रोधादिविजयी दान्तेन्द्रियो निर्ग्रन्थो गुरुः, माधुकर्या वृत्त्या नवकोटीविशुद्धस्तेषां नित्यमाहारः, संयमनिर्वाहार्थमेव वस्त्रपात्रादिधारणम्, वन्द्यमाना धर्मलाभमाचक्षते । दिगम्बराः पुनर्नाग्न्यलिङ्गाः पाणिपात्राश्च । ते चतुर्धा काष्ठासङ्घ-मूलसङ्घ-माथुरसङ्घ-गोप्यसङ्घ-भेदात् । काष्ठासङ्घे चमरीवालैः पिच्छिका, मूलसङ्घे मायूरपिच्छैः पिच्छिका, माथुरसङ्घे मूलतोऽपि पिच्छिका नादृता, गोप्या मायूरपिच्छिका । आद्यास्तयोऽपि सङ्घा वन्द्यमाना धर्मवृद्धिं भणन्ति, स्त्रीणां भुक्तिं केवलिनां मुक्तिं सद्व्रतस्यापि सचीवरस्य मुक्तिं च न मन्वते, गोप्यास्तु वन्द्यमाना धर्मलाभं भणन्ति, स्त्रीणां मुक्तिं केवलिनां भुक्तिं च मन्यन्ते । गोप्या यापनीया इत्यप्युच्यन्ते । सर्वेषां च भिक्षाटने भोजने च द्वात्रिंशदन्तराया मलाश्च चतुर्दश वर्जनीयाः । शेषमाचारे गुरौ च देवे च सर्वं श्वेताम्बरैस्तुल्यम्, नास्ति तेषां मिथः शास्त्रेषु तर्कष्वपरो भेदः ॥४४॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે પ્રારંભમાં જૈનદર્શનમાં લિંગ, વેષ, આચારાદિ કહેવાય છે. જૈનો બે પ્રકારના છે. (૧) શ્વેતાંબર, (૨) દિગંબર. તેમાં શ્વેતાંબરોનું રજોહરણ, મુહપત્તિ, લોચથી મુંડિતમસ્તકઆદિ લિંગ છે. ચોલપટ્ટો, પાગરણી વગેરે વેષ છે. પાંચસમિતિ અને ત્રણગુપ્તિ તેઓનો આચાર છે. કહ્યું છે કે... “ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ, આદાનનિક્ષેપસમિતિ અને ઉત્સર્ગ સમિતિ આ પાંચસમિતિ છે. તથા મન-વચન-કાયા, આ ત્રણયોગના નિગ્રહથી અનુક્રમે મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયાગુપ્તિ, આ ત્રણગુપ્તિઓ છે.”

આ વચનથી જૈનમતમાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ આ પાંચવ્રતવાળા, ક્રોધાદિકષાયના વિજેતા, ઇન્દ્રિયોનું દમનકરનારા નિર્ગ્રંથગુરુઓ હોય છે. નિત્ય

A “ઈર્યાભાષૈષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગાઃ સમિતયઃ” ॥ તત્ત્વાર્થ સૂ૦ ૧/૫ ॥

B “સમ્યગ્યોગનિગ્રહો ગુપ્તિઃ” ॥ તત્ત્વાર્થસૂ૦ ૧/૪ ॥

માધુકરીવૃત્તિથી 'નવકોટિવિશુદ્ધ' તેઓનો આહાર હોય છે. સંયમના નિર્વાહમાટે જ વસ્ત્ર-પાત્રાદિને ધારણ કરે છે. વંદનકરતા ભક્તોને 'ધર્મલાભ'નો આશીર્વાદ આપે છે.

દિગંબરો નગ્નતાલિંગવાળા છે. અર્થાત્ શ્વેતાંબરો જેવા વસ્ત્રનું પરિધાન, રજોહરણ આદિ રાખવાનું કાર્ય કરતા નથી. દિગંબરો ચાર પ્રકારના છે. (૧) કાષ્ઠાસંઘ, (૨) મૂલસંઘ, (૩) માધુરસંઘ, (૪) ગોપ્યસંઘ. કાષ્ઠાસંઘમાં ચમરીગાયના વાળથી તૈયાર થયેલી પિચ્છિકા-પીંછી રાખે છે. મૂલસંઘમાં મોરના પીંછાથી તૈયાર થયેલી પિચ્છિકા (પીંછી) રાખે છે. માધુરસંઘમાં મૂલથી પિચ્છિકા (પીંછી)નો આદરકરતા નથી. ગોપ્યો મોરના પીંછાની પિચ્છિકા રાખે છે. પ્રથમ ત્રણસંઘો વંદન કરતા ભક્તોને 'ધર્મવૃદ્ધિ'ના આશીર્વાદ આપે છે. સ્ત્રીની મુક્તિ, કેવલજ્ઞાનની ભુક્તિ, (અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનને કવલાહાર) તથા કપડાસહિતના સુંદરવ્રતવાળાની (અર્થાત્ વસ્ત્રસહિતની) પણ મુક્તિ માનતા નથી.

પરંતુ ગોપ્યસંઘ વંદનકરતા ભક્તોને 'ધર્મલાભ'ના આશીર્વાદ આપે છે. સ્ત્રીની મુક્તિ અને કેવલિભુક્તિને માને છે. ગોપ્ય યાપનીય પણ કહેવાય છે.

સર્વ દિગંબરસાધુ ભિક્ષાટનમાં તથા ભોજનસમયે બત્રીસઅંતરાયો અને ચૌદ મલોનો ત્યાગ કરે છે. તેઓના શેષ આચાર, દેવ અને ગુરુ શ્વેતાંબરોની સમાન જાણવા. તથા શ્વેતાંબરો અને દિગંબરોને પરસ્પર તર્કશાસ્ત્રોમાં બીજાકોઈ ભેદ નથી. ॥૪૪॥

અથ દેવસ્ય લક્ષણમાહ-

હવે દેવનું લક્ષણ કહે છે.

જિનેન્દ્રો દેવતા તત્ર રાગદ્વેષવિવર્જિતઃ । હતમોહમહામલ્લઃ કેવલજ્ઞાનદર્શનઃ ॥૪૫॥

સૂરાસુરેન્દ્રસંપૂજ્યઃ સદ્વૃત્તાર્થપ્રકાશકઃ । કૃત્સ્રકર્મક્ષયં કૃત્વા સંપ્રાપ્તઃ પરમં પદમ્ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ : રાગ-દ્વેષથી રહિત, મહામલ્લમોહના નાશક, સર્વજ્ઞ-સવંદર્શી, સુર-અસુરના ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય, યથાવસ્થિત અર્થપ્રકાશક, સઘળાય કર્મનો ક્ષય કરીને પરમપદના પ્રાપ્ત, એવા શ્રીજિનેશ્વર ભગવંત જૈનમતમાં દેવતા છે. ॥૪૫-૪૬॥

(૧) માધુકરી વૃત્તિ એટલે ભમરો જેમ એક ફુલમાંથી રસ ચૂસતો નથી પરંતુ જુદા-જુદા ફુલોમાંથી રસ ચૂસે છે તથા ફુલને કિલામણા ન થાય તે રીતે તૃપ્ત થાય છે. તેમ નિર્ગંધસાધુભગવંતો એક ઘરેથી ભિક્ષા લેતા નથી, પરંતુ જુદા-જુદા ઘરે કરીને ભિક્ષા મેળવે છે તથા જ્યાંથી ભિક્ષા મેળવે તેને પાછળથી અંતરાય ન પડે તે રીતે ગ્રહણ કરે છે. વળી નિગ્રંથગુરુભગવંતો (૧) સ્વયં હણાવું નહિ, (૨) બીજા પાસે હણાવું નહિ, (૩) હણતાં એવા બીજાની અનુમોદના કરવી નહિ, (૪) સ્વયં પકાવવું નહિ, (૫) બીજા પાસે પકાવવું નહિ, (૬) પકવતા બીજાની અનુમોદના કરવી નહિ, (૭) સ્વયં ખરીદવું નહિ, (૮) બીજા પાસે ખરીદવું નહિ, (૯) ખરીદતા બીજાની અનુમોદના કરવી નહિ. આ નવ પ્રકારે શુદ્ધઆહાર ગ્રહણ કરે છે. આને નવકોટિવિશુદ્ધઆહાર કહેવાય છે. જૈનદર્શનના શ્રીગુરુભગવંતો આવો નવકોટીથી વિશુદ્ધઆહાર માધુકરીવૃત્તિથી ગ્રહણ કરી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.

વ્યાખ્યા-તત્ર-જૈનમતે જયન્તિ રાગાદીનિતિ જિનાઃ-સામાન્યકેવલિનઃ તેષામિન્દ્ર-સ્તાદૃશાસદૃશચતુર્લિંગશદતિશયસનાથપરમૈશ્વર્યસમન્વિતઃ સ્વામી જિનેન્દ્રો દેવતા-દેવઃ કૃત્સ્નકર્મક્ષયં કૃત્વા પરમં પદં સંપ્રાપ્ત ઇતિ સંબન્ધઃ । કીદૃશઃ સ ઇત્યાહ-‘રાગદ્વેષવિવર્જિતઃ’ માયાલોભૌ રાગઃ, ક્રોધમાનો-દ્વેષઃ-રાગદ્વેષાભ્યાં વિશેષેણ પુનઃ પુનર્ભાવેન વર્જિતો-રહિતો રાગદ્વેષવિવર્જિતો વીતરાગ ઇત્યર્થઃ । રાગદ્વેષૌ હિ દુર્જયૌ દુરન્તભવસંપાતહેતુતયા ચ મુક્તિપ્રતિરોધકૌ સમયે પ્રસિદ્ધૌ । યદાહ-“^Aકો દુઃખં પાવિજ્ઞા કસ્સ ય સુખ્વેહિ વિમ્હઓ હુજ્જા । કો ય ન લભિજ્જા મુક્ખં રાગદ્વોસા જઇ ન હુજ્જા । ૧૧ ।” ઇતિ । તતસ્તયોર્વિચ્છેદ ઉક્તઃ । તથા ‘હતમોહમહામલ્લઃ’ । મોહનીયકર્મોદયા-હ્લિસાદ્યાત્મકશાસ્ત્રેભ્યોઽપિ મુક્તિકાંક્ષણાદિવ્યામોહો મોહઃ, સ એવ સકલજગદુર્જયત્વેન મહામલ્લ ઇવ મહામલ્લઃ, હતો મોહમહામલ્લો યેન સ તથા । એતેન વિશેષણદ્વયેન દેવસ્યાપાયાપગમાતિશયો વ્યઙ્ગિતો દ્રષ્ટવ્યઃ, તથા રાગદ્વેષમહામોહરહિતોઽર્હન્નેવ દેવ ઇતિ જ્ઞાપિતં ચ । યદુક્તમ્-“રાગોઽજ્ઞનાસજ્ઞમતોઽનુમેયો દ્વેષો દ્વિષદ્વારણહેતિગમ્યઃ । મોહઃ કુવૃત્તાગમદોષસાધ્યો નો યસ્ય દેવઃ સ સ ચૈવમર્હન્ ૧૧ ।” ઇતિ । તથા કેવલે-અન્યજ્ઞાનાનપેક્ષત્વેનાસહાયે સંપૂર્ણે વા જ્ઞાનદર્શને યસ્ય સ તથા, કેવલજ્ઞાનકેવલ-દર્શનાત્મકો હિ ભગવાન્, કરતલકલિતામલકફલવદ્દ્રવ્યપર્યાયાત્મકં નિખિલમનવરતં જગત્સ્વરૂપં જાનાતિ પશ્યતિ ચેતિ । કેવલજ્ઞાનદર્શન ઇતિ પદં સાભિપ્રાયમ્, છદ્મસ્થસ્ય હિ પ્રથમં દર્શનમુત્પદ્યતે તત્તો જ્ઞાનં, કેવલિનસ્ત્વાદૌ જ્ઞાનં તત્તો દર્શનમિતિ । તત્ર સામાન્યવિશેષાત્મકે સર્વસ્મિન્પ્રમેયે વસ્તુનિ સામાન્યસ્પોપસર્જનીભાવેન વિશેષાણાં ચ પ્રધાનભાવેન યદ્ગ્રાહકં તજ્ઞાનમ્, વિશેષાણામુપસર્જનીભાવેન સામાન્યસ્ય ચ પ્રાધાન્યેન યદ્ગ્રાહકં તદ્દર્શનમ્, એતેન વિશેષણેન જ્ઞાનાતિશયઃ સાક્ષાદુક્તોઽવગન્તવ્યઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જૈનમતમાં જિનેન્દ્ર અર્થાત્ જિન એટલે સામાન્યકેવલિ, તે સામાન્યકેવલિઓના ઇન્દ્ર શ્રીજિનેન્દ્ર ભગવાન દેવતા છે. સામાન્યકેવલિમાં જે જોવા નથી મળતું, તેવા ચોત્રીસ અતિશયોથી સનાથ અને પરમૐશ્વર્યથી યુક્ત શ્રીજિનેન્દ્ર ભગવાન છે. તે દેવ સઘળાં કર્મોનો ક્ષયકરીને પરમપદને પામ્યા છે - આ રીતે છેલ્લે સંબંધ કરવો. તે શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન કેવા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર : રાગ-દ્વેષથી રહિત છે. અર્થાત્ કષાયથી રહિત છે. માયા અને લોભકષાયને રાગ કહેવાય છે. ક્રોધ અને માનકષાયને દ્વેષ કહેવાય છે. આ રાગ-દ્વેષથી (પુનઃપ્રાપ્ત ન થાય તે રીતે) રહિત છે. અર્થાત્ રાગ-દ્વેષથી વર્જિત વીતરાગ છે. શાસ્ત્રમાં રાગ-દ્વેષને દુર્જય તથા દુરંત સંસારપરિભ્રમણના કારણ હોવાથી મુક્તિના પ્રતિબંધક કહ્યા છે. જેથી કહ્યું છે કે... “જો (આ સંસારમાં) રાગ-દ્વેષ ન હોત, તો શું કોઈ દુઃખ પામત ? અને શું કોઈ સુખવડે વિસ્મય પામત ? (અને આત્મભાન ભૂલી જાત ?) તથા કોણ મોક્ષને પ્રાપ્ત ન કરી લે ? અર્થાત્ કોઈ દુઃખપામે છે, કોઈ સુખના વિભ્રમમાં પડી જાય છે અને કોઈ મોક્ષરૂપ કાર્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તે રાગ-દ્વેષનું જ ફળ છે”

(આમ રાગ-દ્વેષના કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ ચાલતું હોવાથી) તે રાગ-દ્વેષનો ઉચ્છેદ (ભગવાનમાં) કહેવાયો.

મોહનીયકર્મના ઉદયથી હિંસાત્મકયજ્ઞાદિના પ્રતિપાદકશાસ્ત્રોદ્ધાર પણ મુક્તિની આકાંક્ષાદિસ્વરૂપ વ્યામોહને મોહ કહેવાય છે. તે મોહ સકલજગતને દુર્જય હોવાના કારણે મહામલ્લ જેવો કહ્યો છે. તે મહામલ્લરૂપી મોહ જેનાવડે હણાયો છે, તે મહામોહના નાશક શ્રીજિનેશ્વર ભગવાન છે. ‘રાગદ્વેષવિવર્જિતઃ’ અને ‘હત્તમોહમહામલ્લઃ -આ બે વિશેષણોથી દેવનો અપાયાપગમાતિશય સૂચિત થાય છે. તથા રાગ-દ્વેષ-મોહથીરહિત શ્રીઅરિહંત પરમાત્મા જ દેવ છે તે જાણવું. જેથી કહ્યું છે કે...” સ્ત્રીના સંગમથી રાગનું તથા શત્રુઓને મારવાના શસ્ત્રોથી દ્વેષનું અનુમાન થાય છે. કુચારિત્ર અને કુશાસ્ત્રોમાં પ્રીતિ કે તેનું પ્રતિપાદન કરવાથી મોહનું અનુમાન થાય છે. પરંતુ આ ત્રણચિહ્નોમાંથી એકપણ ચિહ્ન જે દેવનું દેખાતું નથી, તે શ્રી અરિહંત પરમાત્મા છે.”

કેવલ એટલે અન્યકોઈ જ્ઞાનની અપેક્ષા ન હોવાના કારણે અસહાય કે કેવલ એટલે સંપૂર્ણ તે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન જેને છે તે શ્રીજિનેશ્વર ભગવાન છે. અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનાત્મક ભગવાન છે. અર્થાત્ તે ભગવાન હાથમાંરહેલા આમળાની જેમ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક સઘળાં જગતના સ્વરૂપને નિરંતર જાણે છે અને જુએ છે.

અહીં ‘કેવલજ્ઞાનદર્શન’ પદ સામિપ્રાય છે. છન્નમસ્થને પહેલાં દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારબાદ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ કેવલજ્ઞાનને પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. (તેથી તે પદમાં પ્રથમ ‘જ્ઞાન’ અને પછી ‘દર્શન’ લખ્યું છે.) તેમાં સામાન્ય-વિશેષાત્મક સઘળાં પ્રમેયો (વસ્તુઓ)માં (વસ્તુના) સામાન્યઅંશને ગૌણ કરવાદ્વારા અને વિશેષઅંશોને પ્રધાન કરવા દ્વારા જે વસ્તુનું ગ્રાહક બને છે, તે જ્ઞાન કહેવાય છે તથા વિશેષઅંશોને ગૌણ કરીને, સામાન્ય અંશને

પ્રધાન બનાવવાદ્વારા જે વસ્તુનું ગ્રાહક બને છે, તે દર્શન કહેવાય છે. આ ‘કેવલજ્ઞાનદર્શન’ વિશેષણથી ભગવાનનો જ્ઞાનાતિશય સાક્ષાત્ કહેવાયેલો જાણવો.

તથા સુરાઃ સર્વે દેવાઃ, અસુરાશ્ચ દૈત્યાઃ, સુરશબ્દેનાસુરાણાં સંગ્રહણેऽપિ પૃથગુપાદાનં લોકરુદ્ધ્યા જ્ઞાતવ્યમ્ । લોકો હિ દેવેભ્યો દાનવાંસ્તદ્વિપક્ષત્વેન પૃથગ્વિદિશતીતિ । તેષામિન્દાઃ સ્વામિનસ્તેષાં તૈર્વા સંપૂજ્યોઽભ્યર્ચનીયઃ । તાદૃશૌરપિ પૂજ્યસ્ય માનવતીર્યક્ષેચરકિન્નરાદિનિકરસેવ્યત્વમાનુષક્રિકમિતિ । અનેન પૂજાતિશય ઉક્તાઃ । તથા સદ્ધૃતાઃ-યથાવસ્થિતા યેઽર્થાઃ-જીવાદયઃ પદાર્થાસ્તેષાં પ્રકાશકઃ-ઉપદેશકઃ । અનેન વચનાતિશય ઉચાનઃ । તથા કૃત્સ્નાનિ-સંપૂર્ણાનિ ઘાત્યઘાતીનિ કર્માણિ-જ્ઞાનાવરણાદીનિ, તેષાં ક્ષયઃ-સર્વથા પ્રલયઃ । તં કૃત્વા પરમં પદં-સિદ્ધિં સંપ્રાપ્તઃ । એતેન કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણા સિદ્ધાવસ્થાભિદધે । અપરે સુગતાદયો મોક્ષમવાપ્યાપિ તીર્થનિકારાદિસંભવે ભૂયો ભવમવતરન્તિ । યદાહુરન્યે-“જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય કર્તારઃ પરમં પદમ્ । ગત્વા ગચ્છન્તિ ભૂયોઽપિ ભવં તીર્થનિકારતઃ ॥૧૧॥” ઇતિ । ન તે પરમાર્થતો મોક્ષગતિભાજઃ કર્મક્ષયાભાવાત્ । ન હિ તત્ત્વતઃ કર્મક્ષયે પુનર્ભવાવતારઃ । યદુક્તમ્-“દગ્ધે બીજે યથાત્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાઙ્કુરઃ । કર્મબીજે તથા દગ્ધે ન રોહતિ ભવાઙ્કુરઃ ॥૧૧॥” [તત્ત્વાર્થ ધિ૦ ભા૦ - ૧૦/૭] ઉક્તં ચ શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરપાદૈરપિ ભવાભિગામુકાનાં પ્રબલમોહવિજૃમ્ભિતમ્ । “દગ્ધેન્ધનઃ પુનરુપૈતિ ભવં પ્રમથ્ય નિર્વાણમપ્યનવધારિતભીરનિષ્ટમ્ । મુક્તઃ સ્વયં કૃતતનુશ્ચ પરાર્થશૂરસ્ત્વચ્છાસનપ્રતિહતેષ્વિહ મોહરાજ્યમ્ ॥૧૧॥” [સિદ્ધ૦ દ્વા૦] इत्यलं विस्तरेण । तदेवमेभिश्चतुर्भिरतिशयैः सनाथो मुक्तश्च यो देवो भवति, स एव देवत्वेनाश्रयणीयः, स एव च परान् सिद्धिं प्रापयति, न पुनरितरः सरागो भवेऽवतारवांश्च देव इत्यावेदितं मन्तव्यम् ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

સુર એટલે સર્વ દેવો. અને અસુર એટલે દૈત્યો. સુરશબ્દથી અસુરોનો સંગ્રહ થવા છતાં પણ અસુરનું પૃથક ગ્રહણ લોકરૂઢીથી કરેલું જાણવું. (કારણકે) લોકો દેવેન્દ્રોથી દાનવોનો પૃથક નિર્દેશ કરે છે. કેમકે દાનવોને દેવેન્દ્રોથી વિપક્ષભૂત માને છે.

તે સુર અને અસુરોના ઇન્દ્રોથી ભગવાન પૂજનીય છે. તેવા પ્રકારના ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય ભગવાન માનવો, તિર્થયો, ખેતરો, કિન્નરો આદિના સમુહથી સેવ્ય જ હોય, તેવું આનુષંગિક રીતે સમજાઈ જાય છે. આમ ‘સુરાસુરેન્દ્રસંપૂજ્યઃ’ વિશેષણથી ભગવાનનો પૂજાતિશય કહેવાયો.

તથા ભગવાન જીવાદિપદાર્થોના યથાવસ્થિત ઉપદેશક છે. આમ ‘સદ્ભૂતાર્થપ્રકાશકઃ’ વિશેષણદ્વારા ભગવાનનો વચનાતિશય કહેવાયો.

બળી તે ભગવાને ઘાતિ-અઘાતિ સઘળાએ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મોનો સર્વથાક્ષય કરીને પરમ પદને પ્રાપ્ત કર્યું છે. આમ આ વિશેષણથી સઘળાએ કર્મના ક્ષયસ્વરૂપ સિદ્ધાવસ્થા ભગવાનમાં કહેવાઈ.

બીજાદર્શનના સુગતાદિ દેવો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીને પણ તીર્થઉપર આપત્તિના સંભવમાં પુનઃ સંસારમાં અવતાર લેતા હોય છે. બીજાઓએ કહ્યું છે કે... “જ્ઞાનિ એવા ધર્મતીર્થના કર્તાઓ પરમપદ (મોક્ષને) પામીને, ફરીથી પણ તીર્થની દુર્દશા જોઈને (તીર્થના ઉદ્ધાર માટે) સંસારમાં જાય છે.”

(આવી રીતે સંસારમાં પુનઃ આવતા) તે દેવો પરમાર્થથી મોક્ષગતિને પામ્યા જ નથી. કારણકે સર્વકર્મના ક્ષયનો અભાવ છે. જો પરમાર્થથી સંપૂર્ણ કર્મક્ષય થયો હોય તો સંસારમાં પુનઃ અવતરવાનું રહેતું જ નથી. જેથી કહ્યું છે કે... “જેમ બીજ અત્યંત બળી જતાં (તે બીજમાંથી) અંકુરાનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી, તેમ (સંસારના કારણરૂપ) કર્મબીજ (અત્યંત) બળી જતાં ભવરૂપી અંકુરો-આરોહિત થતો નથી.”

પૂ.આ. સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજીએ સંસારમાં પુનઃ અવતાર લેનારા અન્યતીર્થકરોની પ્રબળ મોહવૃત્તિને પ્રગટ કરતાં કહ્યું છે કે...” હે ભગવન્ ! તારા શાસનને નહિ સમજેલા પ્રબળમોહના સામ્રાજ્યમાં એવું કહે છે કે... જે આત્માઓએ કર્મરૂપી ઇન્ધનને બાળીનાખી સંસારનો નાશ કર્યો છે, તેઓ પણ મોક્ષને છોડીને ફરીથી અવતાર લે છે તથા મુક્ત થઈને પણ પુનઃ શરીર ધારણ કરે છે. ખરેખર તેઓ પોતાના આત્માનું તો કલ્યાણ કરી શક્યા નથી અને બીજાના કલ્યાણ માટે શૂરતા બતાવે છે. તે માત્ર મોહનું સામ્રાજ્ય જ છે.” વિશેષવિસ્તારથી સર્યું. તેથી આ પ્રમાણે ચારઅતિશયોથી સનાથ અને મુક્ત જે દેવ છે, તે જ દેવપણે આશ્રય કરવા યોગ્ય છે તથા તે જ બીજાઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. પરંતુ ઇતરસરાગિ અને ભવમાં અવતાર લેનાર દેવ નહીં. તે અહિં સૂચિત થાય છે.

નનુ મા ભૂત્સુગતાદિકો દેવઃ, જગત્ત્રય ત્વીશ્વરઃ કિમિતિ નાઙ્ગીક્રિયતે ? તત્સાધકપ્રમાણાભાવાદિતિ બ્રૂમઃ । અથાસ્ત્યેવ તત્સાધકં પ્રમાણમ્-ક્ષિત્યાદિકં બુદ્ધિમત્કર્તૃકં^A, કાર્યત્વાત્, ઘટાદિવત્ । ન ચાયમસિદ્ધો હેતુઃ, ક્ષિત્યાદેઃ સાવયવત્વેન

A ઈશ્વરની જગત્કર્તૃત્વની ચર્ચા ભિન્ન-ભિન્ન ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે.

“મહાભૂતચતુષ્ટયગુપલબ્ધિમત્પૂર્વકં કાર્યત્વાત્... સાવયવત્વાત્” - પ્રશસ્તં કન્દં પૃં ૫૪ । પ્રશં વ્યોં પૃં ૩૦૧ । વૈશેં

કાર્યત્વપ્રસિદ્ધેઃ । તથાહિ-ઉર્વોપર્વતતર્વાદિકં સર્વં કાર્યં, સાવયવત્વાત્, ઘટવત્ । નાપિ વિરુદ્ધઃ, નિશ્ચિતકર્તૃકે ઘટાદૌ કાર્યત્વદર્શનાત્ । નાપ્યનૈકાન્તિકઃ, નિશ્ચિતાકર્તૃકેભ્યો વ્યોમાદિભ્યો વ્યાવર્તમાનત્વાત્ । નાપિ કાલાત્યયાપદિષ્ટઃ, પ્રત્યક્ષાગમાબાધિત-વિષયત્વાત્ । ન વાચ્યં ઘટકર્ત્રાદિદૃષ્ટાન્તદૃષ્ટાસર્વજ્ઞત્વાસર્વગતત્વકર્તૃત્વાદિધર્માનુરોધેન સર્વજ્ઞાદિવિશેષણવિશિષ્ટસાધ્યવિપર્યયસાધનાદિરુદ્ધો હેતુર્દૃષ્ટાન્તશ્ચ સાધ્યવિકલો ઘટાદૌ તથાભૂતબુદ્ધિમતોઽભાવાત્ । યતઃ સાધ્યસાધનયોર્વિશેષેણ વ્યાસૌ ગૃહ્યમાણાયાં સકલાનુમાનોચ્છેદપ્રસક્તિઃ, કિં તુ સામાન્યેનાન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં હિ વ્યાપ્તિરવધાર્યતે । તૌ ચાનન્ત્યાદવ્યભિચારાઞ્ચ વિશેષેષુ ગૃહીતું ન શક્યૌ । તેન બુદ્ધિમત્પૂર્વકત્વમાત્રેણ કાર્યત્વસ્ય વ્યાપ્તિઃ પ્રત્યેતવ્યા, ન શરીરિત્વાદિના । ન ખલુ કર્તૃત્વસામગ્ર્યાં શરીરમુપયુજ્યતે, તદવ્યતિરેકેણાપિ જ્ઞાનેચ્છાપ્રયત્નાશ્રયત્વેન સ્વશરીરકરણે કર્તૃત્વોપલભ્યાત્ । અર્કિંચિત્કરસ્યાપિ સહચરત્વમાત્રેણ કારણત્વે વદ્ધિપૈઙ્ગલ્યસ્યાપિ ધૂમં પ્રતિ કારણત્વપ્રસન્નઃ સ્યાત્ । વિદ્યમાનેઽપિ હિ શરીરે જ્ઞાનાદીનાં સમસ્તાનાં વ્યસ્તાનાં વાઽભાવે કુલાલાદાવપિ કર્તૃત્વં નોપલભ્યતે । પ્રથમં હિ કાર્યોત્પાદકકારણકલાપજ્ઞાનં, તતઃ કરણેચ્છા, તતઃ પ્રયત્નઃ, તતઃ ફલનિષ્પત્તિરિત્યમીષાં ત્રયાણાં સમુદિતાનામેવ કાર્યકર્તૃત્વે સર્વત્રાવ્યભિચારઃ ।

ઈશ્વરવાદિ (પૂર્વપક્ષ) : તમારી તે વાત યોગ્ય છે કે જે મોક્ષમાં જઈને પાછા સંસારમાં આવે છે તે સુગતાદિ દેવ નથી. તે અમને પણ માન્ય છે. પરંતુ તમે આ ચરાચરવિશ્વના સર્જનહાર ઈશ્વરને દેવ તરીકે કેમ માનતા નથી ? (અર્થાત્ ઈશ્વરમાં સમસ્તજગતના સર્જનની શક્તિ માનવી જોઈએ. તમારી તે વાત યોગ્ય છે કે જે એકવાર મોક્ષમાં જાય છે, તે પુનઃ સંસારમાં ન આવી શકે. પરંતુ ઈશ્વર સાદિમુક્ત જીવોથી વિલક્ષણ છે. ઈશ્વર અનાદિમુક્ત છે. શિષ્ટાનુગ્રહ અને દુષ્ટના નિગ્રહમાટે અવતાર લેવો તે ઈશ્વરની લીલા છે. માત્ર અવતાર લેવારૂપ લીલા દેખવા માત્રથી ઈશ્વરને સકર્મા ન મનાય. આથી સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વર માનવા જોઈએ.)

ઉપ૦ પૃ૦ ૬૨ । “શરીરાનપેક્ષોત્પત્તિકં બુદ્ધિગત્પૂર્વકમ્ કારણત્વાત્... દ્રવ્યેપુ સાવયવત્વેન તદ્ગુણેપુ કાર્યગુણત્વેન કર્મસુ કર્મત્વેનૈવ તદનુમાનાત્ ॥” - પ્રશસ્ત૦ કિરાણા૦ પૃ૦ ૧૭ । ન્યાયલી૦ પૃ૦ ૨૦/ન્યાયગુક્તા૦ દિન૦ પૃ૦ ૨૩ । વિવાદાધ્યાસિતા તન્નુ-રુહમહીધરાદયઃ ઉપાદાનાભિજ્ઞકર્તૃકા ઉત્પત્તિમત્ત્વાત્ અચેતનોપાદાનત્વાદ્યા... યથા પ્રાસાદાદિ । ન ચૌપામુત્પત્તિમત્ત્વમસિદ્ધગ્, સાવયવત્વેન વા મહત્ત્વે સતિ ક્રિયાધત્વેન વા વસ્ત્રાદિવત્તત્ત્વિદ્ધેઃ ॥” ન્યાયવા૦ તા. ટી. પૃ. ૫૯૮ । ન્યાયગ૦ ॥ “કાર્યાપ્રયોજનધૃત્યાદેઃ પદાત્ પ્રત્યયતઃ શ્રુતેઃ । વાક્યાત્સંખ્યાવિશેષાઞ્ચ સાધ્ય વિશ્વદિદવ્યયઃ ॥૧૧॥” - ન્યાયકુસુ૦ પદ્યગસ્ત૦ ।

જૈન : ઈશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા માનવામાં કોઈ સાધકપ્રમાણ નથી. તેથી ઈશ્વરને દેવ કેવી રીતે મનાય ?

ઈશ્વરવાદિ : ઈશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા માનવામાં સાધકપ્રમાણ છે. તે અનુમાનપ્રમાણ આ છે. ક્ષિત્યાદિકં બુદ્ધિમત્કર્તૃકં, કાર્યત્વાત્, ઘટાદિવત્ । અર્થાત્ પૃથ્વી, પર્વત વગેરે સર્વવસ્તુઓ બુદ્ધિમાન કર્તાદ્વારા બનેલ છે, કારણકે તે સર્વે કાર્ય છે. જેમ ઘટ કાર્ય છે, તો બુદ્ધિમાન કુંભારદ્વારા બનેલ છે. તેમ સંસારના સમસ્તકાર્ય કોઈને કોઈ બુદ્ધિમાનદ્વારા જ બનેલા છે.

તથા કાર્યત્વ હેતુ અસિદ્ધ પણ નથી. (જે હેતુ પક્ષમાં ન રહેતો હોય તે અસિદ્ધ કહેવાય છે. અહીં એવું નથી.) કારણ કે પૃથ્વી વગેરે અવયવવાળા હોવાના કારણે કાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. (નિયમ છે કે જેને અવયવ હોય તે કાર્ય કહેવાય છે. આ નિયમથી પૃથ્વી વગેરેમાં અવયવો છે. તેથી પૃથ્વીઆદિ કાર્ય જ છે. જેમ ઘડો સાવયવ છે તેથી કાર્ય છે, તેમ પૃથ્વીવગેરે પણ સાવયવ હોવાથી કાર્ય છે). અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે- ઉર્વીપર્વતાદિકં સર્વં કાર્યં, સાવયવત્વાત્, ઘટવત્ । આમ ‘કાર્યત્વ’ હેતુ ‘ક્ષિત્યાદિકં’ પક્ષમાં રહેતો હોવાથી અસિદ્ધ નથી.

જે પદાર્થોનો કર્તા નિશ્ચિત છે, તેવા ઘટાદિ સપક્ષમાં કાર્યત્વ હેતુની વૃત્તિ હોવાથી કાર્યત્વ હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. જેને ઉત્પન્નકરનાર કોઈ નિશ્ચિતકર્તા નથી, તેવા આકાશાદિ વિપક્ષમાં કાર્યત્વ હેતુની વૃત્તિ ન હોવાથી (અર્થાત્ સાધ્યાભાવવાનૂમાં હેતુની વૃત્તિ ન હોવાથી) હેતુ અનૈકાન્તિક પણ નથી.

પ્રત્યક્ષ અને આગમથી પક્ષમાં બાધ ન હોવાથી (અર્થાત્ કાર્યત્વ હેતુના સાધ્યરૂપ વિષય (બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વરૂપ વિષયનો) પક્ષમાં પ્રત્યક્ષથી કે આગમથી બાધ ન હોવાથી) કાર્યત્વ હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ (બાધિત) પણ નથી.

શંકા : ઘટના કર્તા બુદ્ધિમાન કુંભારમાં તો અસર્વજ્ઞત્વ, શરીરત્વ, અસર્વગતત્વઆદિ ધર્મોની સાથે સંબંધ રાખવાવાળું કર્તૃત્વ છે. આથી ક્ષિત્યાદિના કર્તા પણ અસર્વજ્ઞ, અસર્વગત બની જશે. આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ, અશરીરિ, અને સર્વગત ઈશ્વરથી વિપરીત ધર્મવાળા કર્તા સિદ્ધ થવાના કારણે સર્વગત કર્તાને જ સાધ્ય રાખશો તો દૃષ્ટાંતભૂત કુંભારમાં અશરીરત્વ, સર્વગતત્વ અને સર્વજ્ઞત્વધર્મ નહિ હોવાના કારણે દૃષ્ટાંત સાધ્યવિકલ બની જશે.

સમાધાન : તમારી વાત ઉચિત નથી, કારણકે સાધ્ય અને હેતુની વ્યાપ્તિ સામાન્યધર્મથી જ ગ્રહણ કરાતી હોય છે. જો વિશેષધર્મથી વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થાય છે, એમ કહેશો તો સઘળાંયે અનુમાનના ઉચ્છેદની આપત્તિ આવશે. જેમ કે મહાનસીયવહ્નિના ધર્મો પર્વતમાં સિદ્ધ થવાથી અનિષ્ટપ્રસંગ આવશે અને પર્વતીયઅગ્નિના ધર્મોની મહાનસીયઅગ્નિમાં વિદ્યમાનતા ન

હોવાના કારણે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્યવિકલતા આવશે. આ રીતે સમસ્ત અનુમાનોના ઉચ્છેદની આપત્તિ આવશે.

વળી અન્વય અને વ્યતિરેકથી ગ્રહણ થતી વ્યાપ્તિ સામાન્યરૂપથી જ થાય છે. કારણકે વિશેષો તો અનંત છે તથા એકવિશેષનો ધર્મ બીજાવિશેષમાં પ્રાપ્ત થતો ન હોવાના કારણે વ્યભિચારી પણ છે. આથી વિશેષધર્મની અપેક્ષાથી અન્વય-વ્યતિરેક ગ્રહણ કરવા શક્ય નથી. આથી પ્રસ્તુત અનુમાનમાં પણ સામાન્ય બુદ્ધિમાનરૂપ કર્તાની સાથે જ કાર્યત્વહેતુની વ્યાપ્તિ વિવક્ષિત છે. પરંતુ અસર્વજ્ઞ કે શરીરિ કર્તાવિશેષની સાથે વ્યાપ્તિ ગ્રહણકરવી ઇષ્ટ નથી.

વળી કાર્ય કરવાની સામગ્રીમાં શરીરનો ઉપયોગ પણ નથી. અર્થાત્ કાર્ય કરવાની સામગ્રીમાં શરીરનો સમાવેશ નથી, કારણકે શરીર ન પણ હોય, પરંતુ કારણસામગ્રીનું જ્ઞાન, કાર્ય કરવાની ઇચ્છા અને તેને અનુકૂલપ્રયત્ન હોવા થકી કાર્યોત્પત્તિ થઈ જ જાય છે. (જેમકે પ્રાણી જ્યારે મરે છે અને નવા શરીરને ધારણ કરવા તૈયાર થાય છે, તે સમયે સ્થૂલશરીર હોતું નથી. છતાંપણ પોતાના નવાશરીરનો કર્તા થઈ જાય છે. આથી શરીર અકિંચિત્કર છે.) આમ અકિંચિત્કરશરીર સહચારી બનવામાત્રથી કારણ બની જતું નથી. કારણ બનવા માટે તો કોઈ કાર્ય કરતું હોવું જોઈએ અને જો સહચારી હોવામાત્રથી જ પદાર્થોને કારણ માનવાનો પ્રારંભ કરશો તો ધૂમપ્રતિ અગ્નિની પીળાશ કે ભૂરાપણાને પણ કારણ માનવું પડશે. વળી જ્યારે કુંભાર સુતો હોય અથવા બીજા કાર્યમાં વ્યસ્ત હોય, તે સમયે શરીર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઘડાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આથી માનવું જ પડશે કે તે સમયે કુલાલ હોવા છતાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને કૃતિ આ ત્રણમાંથી કોઈ એકનો કે ત્રણનો અભાવ હોવાથી ઘટોત્પત્તિ થઈ નથી. આથી જ્ઞાન, ઇચ્છા, કૃતિ આ ત્રણથી જ કુંભાર કે બુદ્ધિમાનકર્તામાં કર્તૃત્વ આવે છે. માત્રશરીર હોવાથી નહિ.

આમ સર્વપ્રથમ કાર્યોત્પત્તિમાં કાર્યની કારણસામગ્રીનું જ્ઞાન કરવું પડે, તે પછી કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થવી જોઈએ અને કાર્ય કરવામાટે પ્રયત્ન થાય, ત્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

તેથી જ્ઞાન, ઇચ્છા અને કૃતિ ત્રણે સમુદિત=એક સાથે મળી (કાર્યના) કારણ બને છે અને આ રીતે ત્રણેની વિદ્યમાનતામાં ક્યારે પણ કાર્યોત્પત્તિમાં વ્યભિચાર આવતો નથી.

સર્વજ્ઞતા ઘાસ્યાખિલકાર્યકર્તૃત્વાત્સિદ્ધા । પ્રયોગોઽન્ન-ઈશ્વરઃ સર્વજ્ઞોઽખિલક્ષિત્યા-
દિકાર્યકર્તૃત્વાત્ । યો હિ યસ્ય કર્તા સ તદુપાદાનાદ્યભિજ્ઞઃ, યથા ઘટોત્પાદકઃ કુલાલો
મૃત્પિણ્ડાદ્યભિજ્ઞઃ, જગતઃ કર્તા ચાયમ્, તસ્માત્સર્વજ્ઞ ઇતિ । ઉપાદાનં હિ જગતઃ
પાર્થિવાપ્યતૈજસવાયવીયલક્ષણાશ્ચતુર્વિધાઃ પરમાણવઃ, નિમિત્તકારણમદૃષ્ટાદિ, ભોક્તાત્મા,

ભોગ્યં તન્વાદિ । ન ચૈતદનભિજ્ઞસ્ય ક્ષિત્યાદૌ કર્તૃત્વં સંભવત્યસ્મદાદિવત્ । તે ચ તદીયજ્ઞાનાદયો નિત્યાઃ કુલાલાદિજ્ઞાનાદિભ્યો વિલક્ષણત્વાત્ । એકત્વં ચ ક્ષિત્યાદિકર્તુર- નેકકર્તૃણામેકાધિષ્ઠાતૃનિયમિતાનાં પ્રવૃત્યુપપત્તેઃ સિદ્ધમ્ । પ્રસિદ્ધા હિ સ્થપત્યાદી- નામેકસૂત્રધારપરતન્ત્રાણાં મહાપ્રસાદાદિકાર્યકરણે પ્રવૃત્તિઃ । ન ચ ઈશ્વરસ્યૈકરૂપત્વે નિત્યત્વે ચ કાર્યાણાં કાદાચિત્કત્વં વૈચિત્ર્યં ચ વિરુદ્ધ્યતે ઇતિ વાચ્યં । કાદાચિત્કવિચિત્રસહકારિલાભેન કાર્યાણાં કાદાચિત્કત્વવૈચિત્ર્યસિદ્ધૌ વિરોધાસંભવાત્ । નનુ ક્ષિત્યાદેર્બુદ્ધિમલ્હેતુકત્વેઽક્રિયાદર્શિનોઽપિ જીર્ણકૂપાદિષ્વિવ કૃતબુદ્ધિરુત્પદ્યતે, ન ચાત્ર સા ઉત્પદ્યમાના દૃષ્ટા, અતો દૃષ્ટાન્તદૃષ્ટસ્ય હેતોર્ધર્મિણ્યભાવાદસિદ્ધત્વમ્, તદપ્યયુક્તં, યતઃ પ્રામાણિકમિતરં વાપેક્ષ્યેદમુચ્યેત । યદીતરં તર્હિ ધૂમાદાવપ્યસિદ્ધત્વાનુષઙ્ગઃ । પ્રામાણિકસ્ય તુ નાસિદ્ધત્વં, કાર્યત્વસ્ય બુદ્ધિમત્કર્તૃપૂર્વકત્વેન પ્રતિપન્નાવિનાભાવસ્ય ક્ષિત્યાદૌ પ્રસિદ્ધેઃ, પર્વતાદૌ ધૂમાદિવત્ । ન ચ યાવન્તઃ પદાર્થાઃ કૃતકાઃ તાવન્તઃ કૃતબુદ્ધિમાત્મન્યાવિર્ભાવયન્તીતિ નિયમોઽસ્તિ, યાતપ્રતિપૂરિતાયાં ભુવ્યક્રિયાદર્શિનઃ કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદાભાવાત્ । કિં ચ, બુદ્ધિમત્કારણાભાવોઽત્રાનુપલબ્ધિતો ભવતા પ્રસાધ્યતે એતદ્વાયુક્તં, દૃશ્યાનુપલબ્ધેરેવાભાવસાધકત્વોપપત્તેઃ, ન ચેયમત્ર સંભવતિ જગત્કર્તુર- દૃશ્યત્વાત્, અનુપલબ્ધસ્ય ચાભાવસાધ્યત્વે પિશાચાદેરપિ તત્પ્રસક્તિઃ સ્યાદિતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આમ આ રીતે સામાન્યરૂપથી બુદ્ધિમાનકર્તાની સિદ્ધિ થતાં, આ વિચિત્રમય જગતની ઉત્પત્તિના કર્તા તરીકે સર્વજની સિદ્ધિ થાય છે. ઈશ્વરની સર્વજતા સમસ્તજગતની ઉત્પત્તિથી સિદ્ધ થાય છે. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે -

“ઈશ્વર સર્વજ છે. કારણ કે જગતના સમસ્ત ક્ષિત્યાદિ કાર્યોના કર્તા છે. જે જેનો કર્તા હોય છે, તે તેના ઉપાદાન તથા સહકારિકારણોનો જાણકાર હોય છે. જેમકે ઘટનો કર્તા ઘટના ઉપાદાન મૃત્તિંડ તથા દંડાદિ સહકારિકારણોનો જાણકાર છે.”

આ રીતે જગતકર્તા ઈશ્વર જગતના સમસ્તકાર્યોના ઉપાદાનકારણભૂત પરમાણુઓ અને સહકારિકારણરૂપ અદૃષ્ટ, કાલઆદિને જાણે છે. તેથી ઈશ્વર સર્વજ છે.

આ જગતના સમસ્તકાર્યોના ઉપાદાનકારણો પાર્થિવ, જલીય, તૈજસ, વાયવીય સ્વરૂપ ચાર પ્રકારના પરમાણુઓ છે. તે કાર્યોના નિમિત્તકારણો અદૃષ્ટ, કાલ વગેરે છે. જગતના પ્રાણીઓ ભોક્તા છે અને શરીર વગેરે ભોગ્ય છે.

આ ઉપાધાનકારણો અને સહકારિકારણોનો અનભિજ્ઞ આત્મા ક્રિત્યાદિકાર્યોનો કર્તા સંભવતો નથી. તેથી ક્રિત્યાદિકાર્યોનું કર્તૃત્વ આપણા જેવાઓમાં સંભવતું નથી.

અને તે ઈશ્વરના જ્ઞાનાદિ નિત્ય છે અને કુંભારાદિના જ્ઞાનાદિ અનિત્ય છે. આથી ઈશ્વરના જ્ઞાનાદિ કુંભારાદિના જ્ઞાનાદિથી વિલક્ષણ છે.

જેમ એક કાર્ય કરવામાં અનેક કર્મચારીઓ કામ કરતા હોય, છતાં તે સર્વે પ્રધાન કર્મચારીના નિયંત્રણ હેઠળ હોય તો જ કાર્ય સુંદર થાય છે. તેમ જગતના સમસ્તક્રિત્યાદિ કાર્યોના કર્તાઓ એકવ્યક્તિના નિયંત્રણ હેઠળ છે. તે સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે. આ રીતે ઈશ્વરમાં એકત્વ સિદ્ધ થયું.

બીજી રીતે નાના(અનેક) કાર્યકર્તાઓ પ્રધાન સચિવોને આધીન હોય છે. પ્રધાન સચિવ રાજાને આધીન હોય છે. રાજાઓ ચક્રવર્તિને આધીન છે. તે ચક્રવર્તિ ઈશ્વરને આધીન છે. આમ સમગ્રજગતના કાર્યોનો અધિષ્ઠાતા સર્વશક્તિશાળી ઈશ્વર એક જ છે. આ રીતે ઈશ્વરમાં એકત્વ સિદ્ધ થયું.

(પ્રશ્ન : સર્વ કાર્યોનો અધિષ્ઠાતા એક જ હોય, તેવું તમે કેવી રીતે કહો છો ?)

ઉત્તર : જેમ મહાપ્રાસાદાદિ કાર્યકરવામાં એક સૂત્રધારને પરતંત્ર સ્થાપત્યોની પ્રવૃત્તિ (જગતમાં) પ્રસિદ્ધ છે. તેમ જગતના સઘળાંયે કાર્યોના અધિષ્ઠાતા તરીકે એક ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે.

શંકા : જો ઈશ્વરને એક તથા નિત્ય માનશો તો કાર્યોમાં જે કાદાચિત્કત્વ અને વિચિત્રતા દેખાય છે, તેનો વિરોધ આવશે. અર્થાત્ ઈશ્વરને એકસ્વભાવવાળા તથા નિત્ય માનશો તો “અમુકકાર્યો ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જ થાય છે, અમુકકાર્યો શીતઋતુમાં જ થાય છે, અમુકકાર્યો વર્ષાઋતુમાં જ થાય છે” - આવું જે કાર્યોમાં કાદાચિત્કત્વ દેખાય છે, તે સંભવિત બની શકશે નહિ અને જગતમાં જે બીજી વિચિત્રતાઓ દેખાય છે, તે પણ સંભવિત બની શકશે નહિ.

સમાધાન : જગતના કાર્યોની જે વિચિત્રતા અને કાર્યોમાં કાદાચિત્કત્વ દેખાય છે, તે સહકારિ કારણોની પ્રાપ્તિના કાદાચિત્કત્વ અને વિચિત્રતાના કારણે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે એકલા ઈશ્વરથી જ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ ઈશ્વરસિવાય અન્યપણ સહકારિકારણોની અપેક્ષા હોય છે. તે બધા મળીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. આથી ઈશ્વર એકરૂપ હોવા છતાં ઈશ્વરને સહકારિ કારણોનો જ્યારે સમાગમ થાય, ત્યારે કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. તેના કારણે કાર્યોમાં કાદાચિત્કત્વ આવે છે. તથા સહકારિકારણોમાં વિચિત્રતા હોવાથી કાર્યોમાં પણ વિચિત્રતા આવે છે.

શંકા : જગતમાં દેખાતા કાર્યોમાં, તે કાર્યોને થતા જોવાયા ન હોવા છતાં, તે કાર્યો થઈ ગયા બાદ “આ કાર્ય થઈ ગયું અને ખૂબ સુંદર છે.” તથા “આ કાર્ય થયું, પરંતુ સુંદર નથી.”—આવી

બુદ્ધિ થાય છે. જેમ જૂની વાવડીઓ તથા રાજમહેલો વગેરેને જોઈને ‘આ સુંદર છે’—આવી બુદ્ધિ થાય છે. પરંતુ પૃથ્વીઆદિ કાર્યોમાં આવી બુદ્ધિ થતી નથી.

આથી જૂની વાવડીઓવગેરે દૃષ્ટાંતમાં જોયેલી કૃતબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર કાર્યત્વહેતુ પૃથ્વી વગેરે ધર્મોમાં જોવા મળતો નથી. આથી કાર્યત્વહેતુ અસિદ્ધ છે.

વળી પૃથ્વી આદિ પ્રાકૃતિકવસ્તુઓને જોઈને, એમ પણ લાગતું નથી કે આ કોઈએ બનાવેલ છે.

સમાધાન : તમારી આ વાત યુક્ત નથી, કારણકે તમે જે કહ્યું કે પૃથ્વીવગેરેમાં કૃતબુદ્ધિ થતી નથી, તે અકૃતબુદ્ધિ પ્રામાણિકપુરુષોને થાય છે કે સામાન્યપુરુષોને થાય છે. ? તે જવાબ તમારે આપવો જોઈએ.

જો તમે એમ કહેશો કે, “અપ્રામાણિક સામાન્યપુરુષોદ્વારા પૃથ્વીઆદિમાં કૃતબુદ્ધિ થતી નથી, તેથી કાર્યત્વહેતુ અસિદ્ધ છે,” તો તો સામાન્યવ્યક્તિને ધૂમ અને વરાળમાં પણ નિશ્ચિત વિવેક થતો નથી. આથી તેની દૃષ્ટિથી તો ધૂમાદિ તમામહેતુઓ અસિદ્ધ બની જશે.

વળી પ્રામાણિકપુરુષોને કાર્યત્વ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણકે કાર્યત્વ હેતુનો બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વ સાથે અવિનાભાવ તેઓએ જોયેલો છે - સ્વીકારેલો છે. તેથી જેમ પર્વતાદિમાં ધૂમાદિને જોઈને, તેની સાથે અવિનાભાવથી જોડાયેલા વહ્ન્યાદિનો નિશ્ચય થાય છે. તેમ પૃથ્વીઆદિમાં કાર્યત્વ હેતુને જોતાં, તેની સાથે અવિનાભાવથી જોડાયેલા બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વનો પણ નિશ્ચય થઈ જાય છે. આથી કાર્યત્વ હેતુ અસિદ્ધ નથી.

વળી જેટલા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તે બધા જ પદાર્થો કૃતબુદ્ધિનો આત્મામાં આવિર્ભાવ કરે જ, તેવો નિયમ નથી. જેમકે એકચોરસ ખાડો ખોદ્યા બાદ તેને પુનઃ પૂરી દેવામાં આવે છે તે સપાટ જમીનમાં, જેણે તે ખાડો ભરતાં જોયો નથી તેને કૃતબુદ્ધિ થશે નહિ.

વળી તમે પૃથ્વીઆદિ કાર્યોમાં બુદ્ધિમત્કર્તાનો અભાવ અનુપલબ્ધિથી સાધો છો તે યોગ્ય નથી, કારણકે જે વસ્તુ પહેલા જોઈ હોય, તેની ઉપલબ્ધિ ન થતી હોય તો ‘વસ્તુનો અભાવ છે’ આવો વ્યપદેશ કરાય છે. પરંતુ ન જોયેલી વસ્તુની અનુપલબ્ધિને આગળકરીને વસ્તુના અભાવનો વ્યપદેશ કરી શકાતો નથી.

આમ જગત્કર્તા ઈશ્વર અદૃશ્ય હોવાથી તેમનો અનુપલબ્ધિથી અભાવ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. અન્યથા પિશાચાદિની પણ અનુપલબ્ધિ થતી નથી, તેથી પિશાચાદિનો પણ અભાવ સિદ્ધ થઈ જશે. આથી પિશાચાદિ દેખાતા નથી, એટલામાત્રથી તેનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી, તેમ ઈશ્વર દૃશ્ય ન હોવામાત્રથી તેમનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

જો ઈશ્વર દૃશ્યહોય અને પૃથ્વીઆદિમાં કર્તૃત્વરૂપે દેખાતા ન હોય તો જ પૃથ્વીઆદિના કર્તા ઈશ્વર નથી એમ કહેવાય. પરંતુ ઈશ્વર દૃશ્ય જ નથી. આથી અદૃશ્યની અનુપલબ્ધિને આગળ

કરીને ઈશ્વરના અભાવનો ઉલ્લેખ કરી શકાય નહિ. નહિતર પિશાચઆદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો પણ અભાવ માનવો પડશે, કારણ કે તે પણ દૃશ્ય નથી.

અત્ર પ્રતિવિધીયતે । તત્ર યત્તાવત્ ક્ષિત્યાદેર્બુદ્ધિમહ્દેતુકત્વસિદ્ધયે કાર્યત્વસાધનમુક્તં, તત્ કિં સાવયવત્ત્વં ૧, પ્રાગસતઃ સ્વકારણસત્તાસમવાયઃ ૨, કૃતમિતિપ્રત્યયવિષયત્વં ૩, વિકારિત્વં ૪ વા સ્યાત્ । યદિ સાવયવત્ત્વં, તદેદમપિ કિમવયવેષુ વર્તમાનત્વં ૧, અવયવૈરારમ્ભમાણત્વં ૨, પ્રદેશવત્ત્વં ૩, વિકારિત્વં ૪ વા સ્યાત્ । તત્રાદ્યપક્ષેઽવયવસામાન્યેનાનૈકાન્તિકોઽયં હેતુઃ, તદ્વ્યવયવેષુ વર્તમાનમપિ નિરવયવમકાર્યં ચ પ્રોચ્યતે । દ્વિતીયપક્ષે તુ સાધ્યસમો હેતુઃ, યથૈવ હિ ક્ષિત્યાદેઃ કાર્યત્વં સાધ્યં, એવં પરમાણ્વાદ્યવયવારમ્ભત્વમપિ । તૃતીયોઽપ્યાકાશેનાનૈકાન્તિકઃ, તસ્ય પ્રદેશવત્ત્વેઽપ્ય-કાર્યત્વાત્ । પ્રસાધયિષ્યતે ચાગ્રતોઽસ્ય પ્રદેશવત્ત્વમ્ । ચતુર્થકક્ષાયામપિ તેનૈવાનેકાન્તો ન ચાસ્ય નિરવયવત્ત્વં, વ્યાપિત્વવિરોધાત્પરમાણુવત્ ૧ । નાપિ પ્રાગસતઃ સ્વકારણસત્તા-સમવાયઃ કાર્યત્વં, તસ્ય નિત્યત્વેન તલ્લક્ષણાયોગાત્ । તલ્લક્ષણત્વે વા કાર્યસ્યાપિ ક્ષિત્યા-દેસ્તદ્વત્રિત્યત્વાનુષંગાત્, કસ્ય બુદ્ધિમહ્દેતુકત્વં સાધ્યતે । કિં ચ, યોગિનામશોષકર્મક્ષયે પશાન્તઃપાતિન્યપ્રવૃત્તત્વેન ભાગાસિદ્ધોઽયં હેતુઃ, તત્રપ્રક્ષયસ્ય પ્રધ્વંસાભાવરૂપત્વેન સત્તાસ્વકારણસમવાયયોરભાવાત્ ૨ । કૃતમિતિપ્રત્યયવિષયત્વમપિ ન કાર્યત્વં, યનનોત્સેવનાદિના કૃતમાકાશમિત્યકાર્યેઽપ્યાકાશો વર્તમાનત્વેનાનૈકાન્તિકત્વાત્ ૩ । વિકારિત્વસ્યાપિ કાર્યત્વે મહેશ્વરસ્યાપિ કાર્યત્વાનુષંગઃ, સતો વસ્તુનોઽન્યથાભાવો હિ વિકારિત્વમ્ । તદ્દેશ્વરસ્યાપ્યસ્તીત્યસ્યાપરબુદ્ધિમહ્દેતુકત્વપ્રસંગાદનવસ્થા સ્યાત્, અવિકારિત્વે ચાસ્ય કાર્યકારિત્વમતિદુર્ઘટમિતિ ૪ ।

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : તે ઈશ્વર-કર્તૃત્વ સાધકયુક્તિઓનું ખંડન આ પ્રકારે છે.

તમે પૃથ્વીઆદિના બુદ્ધિમાનકર્તા તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરવામાટે જે કાર્યત્વહેતુને કહ્યો છે. તેમાં તમારે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે કાર્ય કાને કહેવાય ? તેના ચારવિકલ્પો થશે. (૧) શું જે અવયવવાળું હોય તેને કાર્ય કહેવાય ? (૨) પહેલા જેનો અભાવ હતો, પરંતુ સત્તાનો સંબંધ થતાં તથા પોતાના કારણોની સાથે સમવાયવિશિષ્ટસંબંધ રાખવાની કારણે ‘સત્’ કહેવાય, તે કાર્ય છે ? (૩) શું જેને દેખવાથી જ ‘કૃતમ્’ = કરાયેલું છે. આવી બુદ્ધિ થાય તે કાર્ય કહેવાય છે ? (૪) શું જેમાં વિકાર હોય તે વિકારિપદાર્થ કાર્ય કહેવાય છે ?

જો તમે એમ કહેશો કે ‘અવયવવાળા પદાર્થને કાર્ય કહેવાય છે’ તો અમારો પ્રશ્ન છે કે..

સાવયવ કોને કહેવાય ? (૧) શું જે પદાર્થ અવયવોમાં રહે તેને સાવયવ કહેવાય છે ? અથવા (૨) શું જે પદાર્થ અવયવોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તેને સાવયવ કહેવાય છે. અથવા (૩) શું જે પદાર્થના અવયવ - પ્રદેશો વિદ્યમાન હોય તેને સાવયવ કહેવાય છે ? અથવા (૪) શું ‘આ અવયવવાળો છે’ આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તે સાવયવ કહેવાય છે. ?

તેમાં પ્રથમપક્ષ કહેશે તો અર્થાત્ અવયવોમાં રહે તે સાવયવ હોવાથી કાર્ય કહેવાય છે, તેમ કહેશે તો અવયવોમાં રહેનારા અવયવત્વસામાન્યથી આ લક્ષણ વ્યભિચારી (અનૈકાન્તિક) બની જશે. કારણ કે ‘આ અવયવ છે’, ‘આ અવયવ છે’ આવી અનુગતબુદ્ધિ દ્વારા જેનું જ્ઞાન થાય છે તે અવયવત્વ નામની જાતિ તમારા (નૈયાયિકોના) મતે નિત્ય છે. આથી તે કાર્ય તો બની શકશે જ નહિ. તે અવયવત્વજાતિ અવયવોમાં રહેવાની સાથે સાથે વિપક્ષભૂત નિત્યઅકાર્યમાં પણ લક્ષણ જવાથી તે વ્યભિચારી છે. વળી અવયવત્વ અવયવોમાં રહેવા છતાં પણ તમારા મતે તે નિરવયવ = નિરંશ છે. તેના અવયવ નથી.

બીજોપક્ષ સ્વીકારશે તો હેતુ સાધ્યસમ બનશે. અર્થાત્ ‘જે અવયવોથી ઉત્પન્ન થાય તે સાવયવ કહેવાય.’—આવા બીજાપક્ષમાં હેતુ સાધ્યની સમાન અસિદ્ધ જ છે. જેમ હજું પૃથ્વીઆદિને કાર્ય તરીકે સિદ્ધ કરવાના છે, તેમ તે પૃથ્વી આદિના પરમાણુ વગેરે અવયવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ સિદ્ધ કરવાનું બાકી જ છે. તેની સિદ્ધિ હજું થઈ નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે - જે પ્રકારે (પૃથ્વીઆદિમાં) કાર્યત્વ વિવાદમાં છે, અસિદ્ધ છે, તે જ રીતે ‘તે અવયવોથી ઉત્પન્ન થયેલ છે’ તે વાત પણ વિવાદ જ છે. કારણકે કાર્ય કહો કે અવયવોથી ઉત્પન્ન થવાવાળા કહો, બંને એક જ વાત છે. એટલે કાર્યતરીકે સિદ્ધ થાય તો આપોઆપ અવયવોથી ઉત્પન્ન થવાવાળું છે.’ આ વાત સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કાર્યત્વમાં જ વિવાદ હોવાથી, “અવયવોથી ઉત્પન્ન” આ વાતમાં પણ વિવાદ ઉભો જ છે. તેથી દ્વિતીયપક્ષમાં સાધ્યસમ અર્થાત્ સાધ્યની સમાન અસિદ્ધ છે.

તૃતીયપક્ષમાં આકાશનેલઈને લક્ષણ અનૈકાન્તિક (વ્યભિચારી) બને છે. અર્થાત્ ‘પ્રદેશવાળું હોવાથી તે કાર્ય સાવયવ છે.’ આ પક્ષમાં લક્ષણ વ્યભિચારી છે. કારણ કે આકાશ સપ્રદેશી હોવા છતાં પણ અકાર્ય છે. અર્થાત્ આકાશ નિત્ય હોવા છતાં પણ ‘આ ઘટાકાશ’, ‘આ મઠાકાશ’ અને ‘આ પટાકાશ’ છે—આવા પ્રદેશો પડે છે. આથી નૈયાયિકોએ આકાશ નિત્ય હોવા છતાં સપ્રદેશી માન્યું છે અને નિત્ય હોય તે અકાર્ય હોય છે. આથી લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થઈ જાય છે.

આકાશનું સપ્રદેશીપણું આગળઉપર સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ચોથાપક્ષમાં પણ આકાશને લઈને લક્ષણ અનૈકાન્તિક (વ્યભિચારી) બને છે. અર્થાત્ ‘આ

અવયવવાળું છે' આવી બુદ્ધિ જેમાં થાય તે સાવયવ કહેવાય છે - આ પક્ષમાં આકાશને લઈને વ્યભિચાર આવે છે. તે - આ રીતે 'આ પટાકાશ છે', 'આ ઘટાકાશ છે', 'આ મઠાકાશ છે' ઇત્યાદિ અવયવોવાળું આકાશ પણ દેખાય છે. છતાં આકાશ અકાર્ય જ છે. વળી જો આકાશને નિરવયવી માનશો તો પરમાણુની જેમ સર્વવ્યાપિત્વ તેમાં આવી શકશે નહિ. કારણકે જેમ પરમાણુ નિરવયવ હોવાથી જગતના એક નાનકડાભાગમાં રહે છે. તેમ આકાશને નિરવયવ માનશો તો તે પણ સર્વજગતમાં વ્યાપ્ત થઈ શકશે નહિ. તેથી આકાશ સપ્રદેશી હોવા છતાં નિત્ય હોવાના કારણે અકાર્ય છે. આમ આકાશને લઈને લક્ષણ વ્યભિચારિ બની જાય છે.

‘અસત્ત્વસ્તુમાં સત્તાનો સંબંધ થવો તથા પોતાના કારણોમાં સમવાયસંબંધથી રહેવું તે કાર્ય’ -આવું લક્ષણ પણ યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે લક્ષણમાં જે સમવાયસંબંધ ગ્રહણ કરેલો છે તે નિત્ય છે અને નિત્ય હોવાથી તે જ્યાં રહે, ત્યાં હંમેશાં રહે છે અને તે જ રીતે તેમાં જે સત્તાના સંબંધનો નિવેશ કર્યો છે તે સત્તા પણ નિત્ય છે. આથી નિત્યસમવાય અનિત્યકાર્યનું લક્ષણ થઈ શકતું નથી. છતાં પણ તેને અનિત્યકાર્યનું લક્ષણ માનશો તો પૃથ્વીઆદિ કાર્ય પણ નિત્ય બની જશે અને જે નિત્ય હોય તે ઉત્પન્ન થતું ન હોવાથી, જગતમાં કોઈ કાર્ય બાકી રહેશે નહિ કે જેના કર્તા તરીકે ઇશ્વરની સિદ્ધિ થાય !

વળી યોગીઓ પોતાના ધ્યાનના બળથી કર્મોનો ક્ષય કરે છે. આથી કર્મોનો નાશ યોગીઓના ધ્યાનનું ફળ હોવાના કારણે અવશ્ય કાર્ય છે. પરંતુ તે કાર્યમાં સત્તા કે સમવાય રહેતા નથી. તેથી કાર્યનું આ લક્ષણ પક્ષના એકભાગમાં રહેતું ન હોવાથી ભાગાસિદ્ધદોષ લાગે છે. કર્મોનો નાશ પ્રધ્વંસાભાવસ્વરૂપ હોવાથી અભાવ નામનો પદાર્થ છે. સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ આ ત્રણ પદાર્થોમાં જ રહે છે તથા સમવાય દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય અને વિશેષ આ પાંચપદાર્થોમાં જ (તમારા મતે) રહે છે. આથી અભાવમાં સત્તા કે સમવાયનો અભાવ હોવાથી આવું અધૂરું લક્ષણ કે જે પૂરાપક્ષમાં રહેતું નથી. તેનાથી તે કાર્યસાધક થઈ શકતું નથી. (૨)

જેમાં “કૃતમ્=કરેલું” આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તે કાર્ય. આવું કાર્યનું લક્ષણ પણ નિત્ય આકાશમાં રહેવાના કારણે અનૈકાન્તિક છે. કારણ કે જમીન ખોદીને કુવો બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે માટી અને કીચડ બહાર નીકળે છે અને આકાશ થાય છે. ત્યાં આકાશમાં ‘કૃતમ્’ આ પ્રમાણેની બુદ્ધિ થાય છે. છતાં આકાશ કાર્ય નથી. (કારણકે તમારા સિદ્ધાંતાનુસાર તે નિત્ય છે.) આથી અકાર્ય આકાશમાં લક્ષણ જતાં અનૈકાન્તિકદોષ લાગે છે. (૩)

‘જે વિકારિ હોય - જેમાં પરિવર્તન થાય તે કાર્ય.’ કાર્યનું આ લક્ષણ પણ ઉચિત નથી. કારણકે તેમ માનવાથી ઈશ્વરમાં પણ કાર્યત્વ માનવું પડશે. વર્તમાનકાળે રહેલી અવસ્થામાં અન્યથાભાવ (ફેરફાર) થવો તે વિકારીપણું કહેવાય છે. તેવું વિકારીપણું ઈશ્વરમાં પણ છે. આથી ઈશ્વરરૂપ

કાર્યના બુદ્ધિમત્કર્તા તરીકે બીજાને માનવા પડશે. તે અપરનાકર્તા તરીકે ત્રીજાવ્યક્તિને માનવા પડશે. તે ત્રીજાવ્યક્તિના કર્તા તરીકે ચોથાવ્યક્તિનો સ્વીકાર કરવો પડશે. આ રીતે અનવસ્થા (અપ્રમાણિક અનંતવ્યક્તિઓની કલ્પનારૂપ)દોષ આવી પડશે અને ઈશ્વરને અવિકારી માનશો તો જગતના સઘળાંયે વિચિત્રકાર્યો અતિદુર્ઘટ બની જશે. અર્થાત્ ઈશ્વરને અવિકારી માનવામાં કાર્યકારિત્વ અતિવિષમ બની જશે. કહેવાનો આશય એ છે કે - ‘જે વિકારિ હોય તે કાર્ય કહેવાય’ આવું તમે કહોશો તો જગતનું સર્જન, રક્ષણ અને વિલય કરતા ઈશ્વર પણ કાર્ય બની જશે. અર્થાત્ જે વખતે ઈશ્વર જગતનું સર્જન કરતા હશે, ત્યારે તેમાં સર્જકસ્વભાવ હશે. પરંતુ જગતનું રક્ષણ કરતી વખતે તેમનો સર્જનહાર તરીકેનો સ્વભાવ નહિ હોય. પરંતુ રક્ષક તરીકેનો સ્વભાવ હશે. વળી જ્યારે સૃષ્ટિનો વિનાશ કરતા હશે, ત્યારે સૃષ્ટિનાશકનો સ્વભાવ હશે. તેથી તેમના સ્વભાવો બદલાતાં તે વિકારી સિદ્ધ થશે. કારણકે જે એક ભાવમાંથી અન્યથાભાવમાં જાય તે વિકારી કહેવાય છે. આથી ઈશ્વર વિકારી બનશે અને તમારા કાર્યના લક્ષણાનુસાર ઈશ્વર પણ વિકારી હોવાથી કાર્યરૂપ બનશે. જે કાર્ય હોય તેના કોઈ કર્તા હોય જ છે. આથી ઈશ્વરના કર્તા તરીકે બીજા બુદ્ધિમાનકર્તા માનવા પડશે, તેમના કર્તા તરીકે ત્રીજા, ત્રીજાના કર્તા તરીકે ચોથા બુદ્ધિમાનકર્તા માનવા પડશે. આ રીતે અપ્રમાણિક અનંતપદાર્થોની કલ્પનાસ્વરૂપ અનવસ્થાદોષ આવી પડશે.

જો ઈશ્વરને અવિકારી માનશો તો સૃષ્ટિસર્જન, સૃષ્ટિરક્ષણ અને સૃષ્ટિનાશનું કાર્ય થઈ શકશે નહિ. કારણકે જેના સ્વભાવમાં ફેરફાર ન થાય તે અવિકારી કહેવાય છે. તેથી ઈશ્વરને અવિકારી માનશો તો ક્યાં તો તેનો એક સર્જનહાર સ્વભાવ જ માનવો પડશે. તેના યોગે તે ઈશ્વર દ્વારા રક્ષણ-પ્રલયનું કાર્ય થઈ શકશે નહિ. વળી એક સ્વભાવવાળા ઈશ્વર ઘટ બનાવતા હશે, ત્યારે તેમના એકસ્વભાવના કારણે ઘટ જ બનાવી શકશે, બીજાપદાર્થો બનાવી શકશે નહિ. અને બનાવશે તો ઘટ જેવા જ બધાપદાર્થો બની જશે. આથી જગતના કાર્યોમાં દેખાતી વિચિત્રતા ઘટશે નહિ અને અનવસ્થા ઊભી થશે. જે તમને પણ ઇષ્ટ નથી. આથી ચોથો વિકલ્પ પણ ઉચિત નથી.

कार्यस्वरूपस्य विचार्यमाणस्यानुपपद्यमानत्वादसिद्धः कार्यत्वादित्ययं हेतुः । किं च, कादाचित्कं वस्तु लोके कार्यत्वेन प्रसिद्धम् । जगतस्तु महेश्वरवत्सदा सत्त्वात्कथं कार्यत्वम् ? तदन्तर्गततरुणतृणादीनां कार्यत्वात्तस्यापि कार्यत्वे महेश्वरान्तर्गतानां बुद्ध्यादीनां परमाण्वाद्यन्तर्गतानां पाकजरूपादीनां च कार्यत्वात्, महेश्वरादेरपि कार्यत्वानुषङ्गः । तथा चास्याप्यपरबुद्धिमद्धेतुकत्वकल्पनायामनवस्थापसिद्धान्त-श्चानुषज्यते । अस्तु वा यथा कथंचिज्जगतः कार्यत्वं, तथापि कार्यत्वमात्रमिह हेतुत्वेन विवक्षितं तद्विशेषो

વા ? યદ્યાદ્યઃ, તર્હિ ન તતો બુદ્ધિમત્કર્તૃવિશેષસિદ્ધિઃ, તેન સમં વ્યાપ્ત્યસિદ્ધેઃ કિં તુ કર્તૃસામાન્યસ્ય (સિદ્ધિઃ) । તથા ચ હેતોરકિંચિત્કરત્વં સાધ્યવિરુદ્ધ-સાધનાદ્વિરુદ્ધત્વં વા । તતઃ કાર્યત્વં કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકમ્, બુદ્ધિમત્કર્તુર્ગમકં ન સર્વમ્ । સારૂપ્યમાત્રેણ ચ ગમકત્વે વાષ્પાદેરપ્યગ્નિં પ્રતિ ગમકત્વપ્રસન્નઃ, મહેશ્વરં પ્રત્યાત્મત્વાદેઃ સાદૃશ્યાત્સંસારિત્વકિંચિજ્ઞ-ત્વાખિલજગદ-કર્તૃત્વાનુમાપકાનુષઙ્ગઃ, તુલ્યાક્ષેપસમાધાન-ત્વાત્ । તતો વાષ્પધૂમયોઃ કેનચિદંશેન સામ્યેઽપિ યથા કૃતશ્ચિદ્વિશેષાદ્ભૂમોઽગ્નિં ગમયતિ ન વાષ્પાદિઃ, તથા ક્ષિત્યાદીતરકાર્ય-ત્વયોરપિ કશ્ચિદ્વિશેષોઽભ્યુપગમ્યઃ । અથ દ્વિતીયઃ, તર્હિ હેતોરસિદ્ધત્વં કાર્યવિશેષ-સ્યાભાવાત્, ભાવે વા જીર્ણકૂપપ્રાસાદાદિવદક્રિયા-દર્શિનોઽપિ કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદ-કત્વપ્રસન્નઃ । સમારોપાત્રેતિ ચેત્, સોઽપ્યુભયત્રાવિશેષતઃ કિં ન સ્યાત્, ઉભયત્ર કર્તુરતીન્દ્રિયત્વા-વિશેષાત્ । અથ પ્રામાણિકસ્યાસ્ત્યેવાત્ર કૃતબુદ્ધિઃ । નનુ કથં તસ્ય તત્ર કૃતત્વાવગ-મોઽનેનાનુમાનેનાનુમાનાન્તરેણ વા । આદ્યેઽન્યાન્યાશ્રયઃ । તથાહિસિદ્ધ-વિશેષ-ળાદ્દેતોરસ્યોત્થાનં, તદુત્થાને ચ હેતોર્વિશેષણસિદ્ધિઃ । દ્વિતીય-પક્ષેઽનુમાનાન્તર-સ્યાપિ સવિશેષણહેતોરેવોત્થાનમ્, તત્રાપ્યનુમાનાન્તરાત્તત્સિદ્ધાવનવસ્થા, તત્ર કૃતબુદ્ધ્યુ-ત્પાદકત્વરૂપવિશેષણસિદ્ધિઃ । તથા ચ વિશેષણાસિદ્ધત્વં હેતોઃ । યદુચ્યતે-“સ્વાતપ્રતિ-પૂરિતભૂનિદર્શનેન કૃતકાનામાત્મનિ કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વનિયમાભાવઃ” इति तदप्यसत् तत्रાકૃત્રિમભૂભાગાદિસારૂપ્યસ્ય તદનુત્પાદકસ્ય સદ્ભાવાત્-દનુત્પાદકસ્યોપપત્તેઃ । ન ચ ક્ષિત્યાદાવપ્યકૃત્રિમસંસ્થાનસારૂપ્યમસ્તિ, યેનાકૃત્રિમત્વબુદ્ધિરુત્પદ્યતે, તસ્યૈવાન-ભ્યુપગમાત્, અભ્યુપગમે ચાપસિદ્ધાન્તપ્રસક્તિઃ સ્યાદિતિ । કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વરૂપવિશેષ-ળાસિદ્ધિર્વિશેષણાસિદ્ધત્વં હેતોઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આ રીતે કાર્યના સ્વરૂપને વિચારતાં કોઈપણ રીતે કાર્યત્વહેતુ સિદ્ધ થતો નથી. આથી કાર્યત્વહેતુ અસિદ્ધ છે.

વળી જગતમાં કાદાચિત્કવસ્તુ કાર્ય તરીકે ઓળખાય છે. અર્થાત્ લોકમાં કાર્ય તો તેને કહેવાય છે કે જે ક્યારેક પણ ઉ. 'ત્ર થયું હોય. પરંતુ જગત તો ઈશ્વરની જેમ સદા વિદ્યમાન હોવાથી કેવી રીતે કાર્ય કહેવાય ? અર્થાત્ જેમ ઈશ્વર અનાદિ છે, એટલે કે તેની શરૂઆત નથી અને ઉત્પત્તિ નથી. તેમ જગત પણ અનાદિ અને ઉત્. થયેલ ન હોવાથી કેવી રીતે કાર્ય કહેવાય ?

ઈશ્વરવાદિ (ઉત્તરપક્ષ) : જોકે સાધારણરૂપથી પરંપરા-પ્રવાહની દૃષ્ટિએ જગત અનાદિ કહેવાય છે. પરંતુ આ જગતની અંતર્ગત રહેનારા વૃક્ષ, ઘટાદિ આદિ (વિશેષરૂપથી વિચાર કરતાં) સાદિ તથા કાર્યરૂપ છે. કારણકે જગતનું વિશેષસ્વરૂપ જોઈએ તો એક ઉત્પન્ન થાય છે, એક મૃત્યુ પામે છે, એકનો અંકુરો ફૂટે છે, એક કરમાય છે, એક બાળકમાંથી તરૂણ થાય છે, એક તરૂણમાંથી વૃદ્ધ થાય છે. આ રીતે વિશેષદૃષ્ટિએ પ્રવાહિજગત કાર્ય પણ કહેવાય છે અને આ અગણિત કાર્યોને છોડીને જગત જેવું બીજું છે પણ શું ? આ રીતે જગત કાર્ય પણ છે અને ઈશ્વર તેના સર્જનહાર છે.

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : સમસ્તજગત પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ હોવા છતાં તદન્ટર્ગત વસ્તુઓ નિત્ય નવા નવા સ્વરૂપને ધારણ કરતી (તમારી દૃષ્ટિએ) સાદિ અને કાર્યરૂપ છે, તો આ યુક્તિથી તો સ્વયં મહેશ્વર તથા પરમાણુઆદિ નિત્યપદાર્થ પણ કાર્યરૂપ બની જશે. તે આ રીતે - મહેશ ઉત્પન્ન નથી થતા, અનાદિ છે. પરંતુ તેમનામાં રહેવાવાળી બુદ્ધિ, ઇચ્છા વગેરે તો ઉત્પન્ન થતી અને નાશ થતી જોવાય છે. તે જ રીતે પરમાણુ અનાદિ હોવા છતાં પણ અગ્નિના સંયોગથી તેના શ્યામરૂપનું લાલરૂપમાં પરિવર્તન થતું જોવાય છે. આમ જગત અંતર્ગત વૃક્ષાદિ કાર્યરૂપ હોવાથી જગત કાર્યરૂપ બની જતું હોય, તો મહેશ અંતર્ગત બુદ્ધિ આદિ કાર્યરૂપ હોવાથી મહેશ પણ કાર્યરૂપ બની જશે. તેથી કાર્યરૂપ મહેશની ઉત્પત્તિ બીજા બુદ્ધિમાન કર્તાથી થશે. બીજાની ઉત્પત્તિ ત્રીજાથી, ત્રીજાની ચોથાથી, એમ (અપ્રામાણિક અનંતપદાર્થોની કલ્પનારૂપ) અનવસ્થા નામનો દોષ આવશે. તથા તમારા શાસ્ત્રોમાં ઈશ્વર અને પરમાણુને નિત્યદ્રવ્ય માન્યા છે. પરંતુ તમારી ઉપરોક્તયુક્તિથી કાર્ય સિદ્ધ થવાના કારણે અનિત્ય બની જવાથી સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ કથન થવાથી અપસિદ્ધાંતદોષ પણ આવશે.

અથવા, જગતને કોઈપણરીતે કાર્ય માની પણ લઈએ. પરંતુ તમે સામાન્યહેતુથી જગતને ઈશ્વર રચિત માનો છો ? કે વિશેષપ્રકારના કાર્યત્વરૂપહેતુથી જગતને ઈશ્વરરચિત માનો છો ?

સામાન્યરૂપ હેતુથી જગત્કર્તા તરીકે ઈશ્વરને માનશો તો, ઈશ્વરમાં બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ, કારણકે સાધારણ(સામાન્ય)રૂપ કાર્યત્વ હેતુથી તો સાધારણકર્તાની સિદ્ધિ થઈ શકે, પરંતુ વિશેષ સર્વજ્ઞકર્તાની સિદ્ધિ ન થઈ શકે. કેમકે સાધારણ કાર્યત્વની સાધારણ કર્તા સાથે વ્યાપ્તિ છે. પરંતુ સાધારણ કાર્યત્વની ઈશ્વર જેવા સર્વજ્ઞત્વાદિ ગુણોથી યુક્ત વિશેષ કર્તા સાથે વ્યાપ્તિ નથી. આથી સામાન્ય કાર્યત્વહેતુથી કોઈપણ કર્તાની સિદ્ધિ થઈ જતાં, તમને ઇષ્ટ ઈશ્વરની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી કાર્યત્વહેતુ સાધ્યથી વિરુદ્ધને સિદ્ધ કરતો હોવાથી વિરુદ્ધ છે તથા કાર્ય કોઈને કોઈ કર્તાથી ઉત્પન્ન થાય છે, આ વાત તો સર્વસંમત છે. આથી તમારો

સામાન્યકાર્યત્વહેતુ તેનાથી અધિક કંઈ પણ સિદ્ધ કરી શકતો ન હોવાથી અકિંચિત્કર પણ થઈ જાય છે.

(કાર્ય જે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણ પણ તેના કર્તા છે. તે કાર્યોને ભોગવવાવાળો જીવ પણ પોતાના કર્મો દ્વારા તેનો કર્તા થઈ શકે છે). આથી જે કાર્ય ‘કૃતબુદ્ધિ=ઈશ્વરે આને બનાવ્યું’ આવી કૃતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તે જ કાર્ય ઈશ્વરને પોતાના કર્તા તરીકે સિદ્ધ કરી શકે, સર્વપણ કાર્ય નહિ.

વળી “કાર્ય કાર્ય સર્વ એક છે-સર્વ કાર્યો એકસરખા છે.” આવા સામ્યમાત્રથી અર્થાત્ સામાન્યરૂપ કાર્યત્વ હેતુથી પણ વિશેષઈશ્વરને કર્તા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશો તો, કોઈ મુર્ખ ધૂમ અને બાષ્પમાં રહેલી ધુંધળાપણાની સમાનતાને આગળ કરીને બાષ્પથી અગ્નિની સિદ્ધિ કરવા લાગશે. કારણકે ધૂમ અને બાષ્પમાં ધુંધળાપણાની દૃષ્ટિથી સમાનતા છે. તે રીતે ‘આત્મા-આત્મા સમાન છે.’ આ દૃષ્ટિથી પણ ઈશ્વર (મહેશ)માં આત્મત્વેન પ્રત્યેક આત્માઓ સાથે સમાનતા હોવાથી ઈશ્વર પણ દરેક આત્માઓની જેમ સંસારી, અસર્વજ્ઞ, સંસારના અકર્તા સિદ્ધ થઈ જશે. કારણકે જે પ્રશ્નો તથા ઉત્તરો તમે તમારા કાર્યત્વ સામાન્યહેતુના સમર્થનમાં આપશો, તે પ્રશ્નો અહીં પણ કરી શકાય છે.

તેથી બાષ્પ અને ધૂમમાં કેટલાક અંશથી સમાનતા હોવા છતાં પણ જેમ વિશેષધૂમ જ અગ્નિનો અનુમાપક બની શકે છે, પરંતુ (ધુંધળાપણાની સમાનતાને આગળ કરીને) બાષ્પાદિ અગ્નિનો ગમક બનતા નથી. અથવા જે રીતે આત્મત્વેન ઈશ્વર તથા અન્યલોકો સમાન હોવા છતાં પણ, અન્યલોકોમાં રહેલાવાળું કર્મયુક્ત આત્મત્વ જ સંસારિત્વ અને અસર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિ કરે છે. પરંતુ સામાન્યઆત્મત્વ નહિ. તે જ રીતે પૃથ્વી આદિ કાર્ય તથા ઘટાદિ કાર્યોમાં કાર્યત્વેન (સ્થૂલ દૃષ્ટિથી) સમાનતા હોવા છતાં પણ કોઈ એવી વિશેષતા માનવી પડશે કે જેથી વિશેષકર્તાનું અનુમાન કરી શકાય. આથી સામાન્યકાર્યત્વ હેતુ ઈશ્વરને જગત્કર્તા સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

જો ‘કોઈ વિશેષપ્રકારના કાર્યત્વ હેતુથી ઈશ્વરની જગત્કર્તા તરીકે સિદ્ધ થાય છે.’ એમ કહેશો તો વિશેષકાર્યત્વહેતુ અસિદ્ધ છે. કારણકે જગતના સર્વકાર્યો પ્રાયઃ સમાન જ જોવા મળે છે. જેવી રીતે ઘટ-પટાદિ કાર્યો છે, તેવા જ પૃથ્વી આદિ કાર્યો છે.

જો પૃથ્વી આદિ વિશેષકાર્ય માનશો તો અર્થાત્ પૃથ્વીઆદિમાં કોઈક વિશેષતા માનશો તો, જે લોકોએ પૃથ્વીઆદિને બનતા જોયા નથી, તેમને પણ ‘કૃતબુદ્ધિ’ = ઈશ્વરે આ પૃથ્વી આદિ બનાવ્યા છે, એવીબુદ્ધિ થવી જોઈએ. કારણકે જેમ કલાત્મક જીર્ણકુવા વગેરે તથા રાજમહેલને જોઈને, આના કર્તા ખૂબ કુશળ લાગે છે, આવી બુદ્ધિ થાય છે, તેમ પૃથ્વીઆદિને જોઈને પણ

આના કર્તા સર્વજ ઈશ્વર છે, આવીબુદ્ધિ થવી જોઈએ. પરંતુ પૃથ્વીઆદિમાં આવી ‘કૃતબુદ્ધિ’ થતી નથી. તેથી પૃથ્વીઆદિના કર્તા તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થતી નથી.

ઈશ્વરવાદિ (પૂર્વપક્ષ) : પૃથ્વીઆદિ બનતી જોવાઈ નથી, તેથી પૃથ્વીઆદિમાં કૃતબુદ્ધિ થતી નથી. તેની સાથે સાથે કોઈ સમારોપ (મિથ્યાવાસનાઓ) પણ પૃથ્વી આદિમાં કૃતબુદ્ધિ થવા દેતી નથી.

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : ઉભયત્ર આ સામાન્ય છે. કારણ કે બંનેસ્થળે કર્તા અતીન્દ્રિય જ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે જૂના કલાત્મકકુવા તથા રાજમહેલો કોઈએ બનતા જોયા નથી, છતાં પણ કૃતબુદ્ધિ થાય છે. તેમ પૃથ્વી આદિ પણ બનતા જોયા નથી, છતાં કેમ કૃતબુદ્ધિ થતી નથી ? બંનેના કર્તા આ સમયે તો અતીન્દ્રિય જ છે. એટલે કે અતીન્દ્રિયકર્તા-આ બંનેમાં સામાન્ય છે. અર્થાત્ બંનેના કર્તા ઈન્દ્રિયના વિષય બન્યા જ નથી. વળી મિથ્યાવાસનાનો તો નિર્ણય થઈ શકતો નથી કે... “અમને લોકોને મિથ્યાવાસનાના યોગે પૃથ્વીવગેરેમાં કૃતબુદ્ધિ થતી નથી અને તમને લોકોને મિથ્યાવાસનાના યોગે જ પૃથ્વીવગેરેમાં કૃતબુદ્ધિ થાય છે ?”

ઈશ્વરવાદિ (પૂર્વપક્ષ) : પ્રામાણિકલોકોને તો પૃથ્વીવગેરેમાં ‘આ ઈશ્વરે બનાવ્યા છે’-આવી કૃતબુદ્ધિ થાય જ છે. તમને ન થાય તેમાં અમે શું કરીએ. !

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : કોણ પ્રામાણિક અને કોણ અપ્રામાણિક, આ વાત બાજુ પર રાખીએ. તમે કહો કે ‘પૃથ્વીઆદિ ઈશ્વરકૃત છે’-આ ક્યા પ્રમાણથી જાણવું ? આ (ઉપરોક્ત) અનુમાનથી કે બીજા કોઈ અનુમાનથી ?

જો (ઉપરોક્ત)અનુમાનથી અર્થાત્ કાર્યત્વહેતુથી ધનારા અનુમાનદ્વારા પૃથ્વીવગેરેને ઈશ્વરકૃત માનશો તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવશે. જેમકે... જ્યારે કાર્યત્વહેતુનું કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વરૂપ વિશેષણ સિદ્ધ થઈ જાય, ત્યારે તે સિદ્ધવિશેષણહેતુથી પ્રકૃતઅનુમાન થઈ જાય તથા જ્યારે પ્રકૃતઅનુમાન થઈ જાય ત્યારે તે અનુમાનથી કાર્યત્વહેતુના કૃતબુદ્ધ્યુત્પાદકત્વરૂપ વિશેષણની સિદ્ધિ થઈ જાય - આમ અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવતો હોવાથી પ્રથમપક્ષ યોગ્ય નથી.

દ્વિતીયપક્ષમાં જો અનુમાનાન્તરથી કૃતબુદ્ધિ-ઉત્પાદકત્વરૂપ વિશેષણની સિદ્ધિ માનવામાં આવશે તો, તે અનુમાનાન્તરનું ઉત્થાન પણ સવિશેષણહેતુથી જ માનવું જોઈએ. હવે આ અનુમાનાન્તરના હેતુના વિશેષણની સિદ્ધિ પણ તૃતીયઅનુમાનથી કરવી પડશે. તૃતીય અનુમાનના હેતુના વિશેષણની સિદ્ધિ ચોથાઅનુમાનથી માનવી પડશે... આ રીતે ઉત્તરોત્તર અપ્રામાણિક કલ્પનાથી અનવસ્થાદોષ આવે છે.

આ રીતે કાર્યત્વહેતુના કૃતબુદ્ધિ-ઉત્પાદકત્વરૂપ વિશેષણની સિદ્ધિ થતી ન હોવાથી કાર્યત્વહેતુ વિશેષણાસિદ્ધ બને છે.

ઈશ્વરવાદિ (પૂર્વપક્ષ) : અમે પહેલાં કહી ચુક્યા છીએ કે... જે જમીનને ખોદીને, તે ખાડાને તેવોને તેવો ભરી દેવામાં આવે તો પણ કૃતબુદ્ધિ થતી નથી, આથી 'જે કાર્યો હોય તે કૃતબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે'—આવો કોઈ નિયમ નથી.

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણકે જે જમીનને ખોદીને, તેવીને તેવી પુનઃ ભરી દેતાં તે જમીન ખોદ્યા વિનાની જમીનની સમાન બની જાય છે. આથી ત્યાં કૃતબુદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ પૃથ્વીઆદિમાં કોઈ અકૃત્રિમવસ્તુનું સારૂંપ્ય નથી કે જેથી પૃથ્વીવગેરેમાં અકૃત્રિમત્વની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય અને તેથી પૃથ્વીવગેરેમાં કૃતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય ! અર્થાત્ પૃથ્વીવગેરેમાં અકૃત્રિમવસ્તુનું સારૂંપ્ય નથી. તેથી તેમાં કૃતબુદ્ધિ ન થવામાં કોઈ કારણ નથી, છતાં કૃતબુદ્ધિ કેમ થતી નથી ? વળી તમે કોઈ અકૃત્રિમ પૃથ્વી માની નથી. અને જો કોઈ અકૃત્રિમ પૃથ્વી સ્વીકારશો અને પૃથ્વીવગેરેની બીજા અકૃત્રિમ પૃથ્વી સાથે સમાનતા માનશો તો, પૃથ્વી આદિમાં કાર્યત્વહેતુ અસિદ્ધ બની જશે. કારણ કે અકૃત્રિમપૃથ્વી કોઈનાથી બનાવેલી ન હોવાથી કાર્ય નથી.

વળી પૃથ્વી વગેરેને અકૃત્રિમ માનવાથી, 'પૃથ્વી વગેરે ઈશ્વરકૃત છે'—આવા તમારા સિદ્ધાંતનો અપલાપ થશે. અર્થાત્ અપસિદ્ધાંત નામનો દોષ આવી પડશે.

આ રીતે કાર્યત્વ હેતુનું 'કૃતબુદ્ધિ-ઉત્પાદકત્વ' રૂપ વિશેષણ અસિદ્ધ થવાથી કાર્યત્વહેતુ વિશેષણાસિદ્ધિદોષથી દૂષિત બની જાય છે.

સિધ્ધ્યતુ વા, તથાપ્યસૌ વિરુદ્ધઃ, ઘટાદાવિવ શરીરાદિવિશિષ્ટસ્યૈવ બુદ્ધિમત્કર્તુરત્ર પ્રસાધનાત્ । નન્વેવં દૃષ્ટાન્તદાર્શનિકસામ્યાન્વેષણે સર્વત્ર હેતૂનામનુપપત્તિરિતિ ચેત્, ન । ધૂમાદ્યનુમાને મહાનસેતરસાધારણસ્યાગ્રેઃ પ્રતિપત્તેઃ । અત્રાપ્યેવં બુદ્ધિમત્સા-માન્યપ્રસિદ્ધેર્ન વિરુદ્ધત્વમિત્યપ્યયુક્તં, દૃશ્યવિશેષાધારસ્યૈવ તત્સામાન્યસ્ય કાર્યત્વહેતોઃ પ્રસિદ્ધેર્નદૃશ્યવિશેષાધારસ્ય, તસ્ય સ્વપ્રેડપ્યપ્રતીતેઃ, ધરવિષાણાધારતત્સામાન્યવત્ । તતો યાદૃશાત્કારણાદ્યાદૃશં કાર્યમુપલબ્ધં તાદૃશાદેવ તાદૃશમનુમાતવ્યં, યથા યાવદ્ધર્માત્મકાદ્દ્વેર્યાવદ્ધર્માત્મકસ્ય ધૂમસ્યોત્પત્તિઃ સુદૃઢપ્રમાણાત્પતિપન્ના તાદૃશોદેવ ધૂમાત્તાદૃશસ્યૈવાગ્રેરનુમાનમિતિ । એતેન 'સાધ્યસાધનયોર્વિશેષણ વ્યાસૌ ગૃહ્યમાણાયાં સર્વાનુમાનોચ્છેદપ્રસક્તિઃ' ઇત્યાદ્યપાસ્તં દ્રષ્ટવ્યમિતિ । તથાઽકૃષ્ટપ્રભવૈસ્તરુતૃણા-દિભિર્વ્યભિચાર્યયં હેતુઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

અથવા માની પણ લઈએ કે પૃથ્વીવગેરેમાં ‘આ ઈશ્વરે બનાવેલ છે.’ આવી કૃતબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તો પણ કાર્યત્વહેતુ વિરુદ્ધ છે. કારણકે જેમ ઘટાદિમાં શરીરી, અલ્પજક્તા સિદ્ધ થાય છે, તેમ પૃથ્વી વગેરેના કર્તા પણ શરીરી અને અસર્વજ જ સિદ્ધ થશે. પરંતુ તમારા માનેલા અશરીરી સર્વજ કર્તા સિદ્ધ થશે નહિં. તેથી પૃથ્વીવગેરેના કર્તા તરીકે સર્વજ અને અશરીરી કર્તાની સિદ્ધિ કાર્યત્વહેતુથી થવાને બદલે શરીરિ અને અસર્વજ કર્તાની સિદ્ધિ થતાં કાર્યત્વ હેતુ વિરુદ્ધ બની જાય છે.

ઈશ્વરવાદિ (પૂર્વપક્ષ) : દૃષ્ટાંત અને દૃષ્ટાન્તિકનું સામ્ય શોધવામાં તો સર્વત્ર હેતુઓની અસંગતિ થઈ જશે. અર્થાત્ કોઈપણ સ્થળે દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું હોય, તે દૃષ્ટાંત દૃષ્ટાન્તિક સાથે પૂર્ણ પણે સમાનતા રાખતું હોય તેવું જોવા મળતું નથી. પરંતુ અમુકઅંશોની સમાનતાને આગળ કરીને (દૃષ્ટાન્તિકને સમજાવવા) દૃષ્ટાંત અપાતું હોય છે. જેમકે ‘ચન્દ્રમાની સમાન મુખ છે.’ અહીં ચન્દ્રમાનું આકાશમાં રહેવું, રાત્રિમાં પ્રકાશવું વગેરે ધર્મો મુખમાં ન હોવા છતાં ચંદ્રમાં રહેલા આસ્લાદકત્વને આગળ કરીને મુખ સાથે સમાનતા બતાવાતી હોય છે. દૃષ્ટાંત તો કોઈ મુખ્યધર્મની મુખ્યતાએ અપાતું હોય છે. પર્વતમાં અગ્નિને સિદ્ધ કરવા માટે આપવામાં આવેલ મહાનસીયઅગ્નિ દૃષ્ટાંતમાં પર્વતીયઅગ્નિના બધા જ ધર્મો ક્યાં જોવા મળે છે ? ટુંકમાં દૃષ્ટાંત અને દૃષ્ટાન્તિકની પૂર્ણપણે સમાનતાનો આગ્રહ રાખશો તો સર્વ પણ અનુમાનોના ઉચ્છેદની આપત્તિ આવશે.

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : પર્વતમાં અગ્નિના અનુમાન કરવાનાસમયે પર્વતીયઅગ્નિ અને મહાનસીયઅગ્નિ, આ બંને વિશેષઅગ્નિઓમાં રહેનાર અગ્નિત્વ સામાન્યધર્મ હોય છે. આથી તે અનુમાન કરવું યુક્ત છે. પરંતુ ઘટાદિના શરીરિ અને અસર્વજ કર્તા તથા પૃથ્વીવગેરેના અશરીરિ અને સર્વજ કર્તામાં કોઈ સામાન્ય કર્તૃત્વ ધર્મ નથી કે જેનાથી સામાન્યકર્તાની સિદ્ધિ થઈ શકે.

તમે એમ કહેશો કે “સામાન્યકર્તૃત્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. માટે ઘટાદિના ઉદાહરણથી પૃથ્વીવગેરેના કર્તા તરીકે અશરીરી અને સર્વજ કર્તાની સિદ્ધિમાં કોઈ બાધ નથી”

તો તમારી આ વાત યુક્ત નથી, કારણ કે આજસુધીમાં કોઈએ પણ અશરીરી તથા સર્વજ કર્તાવિશેષનો અનુભવ જ ક્યાં નથી. પર્વતીયઅગ્નિ તથા મહાનસીયઅગ્નિ બંને દૃશ્ય છે. આથી તેમાં રહેવાવાળો અગ્નિત્વ નામનો સામાન્યધર્મ પ્રસિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ કુંભાર આદિ શરીરિકર્તા દૃશ્ય હોવા છતાં પણ ઈશ્વર નામનો અશરીરી અને સર્વજ કર્તા આજસુધીમાં સ્વપ્નમાં પણ અનુભવાયો નથી કે જેથી બંનેમાં રહેલો કર્તૃત્વ નામનો સામાન્યધર્મ પ્રસિદ્ધ થઈ

શકે. જેમકે ગધેડાના શીંગડા અપ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેમાં રહેનારા ખરવિષાણત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મની કલ્પના કરી શકાતી નથી. આ રીતે અશરીરી અને સર્વજ્ઞ કર્તા પણ અપ્રસિદ્ધ જ હોવાથી તેમાં રહેનારા સામાન્યકર્તૃત્વધર્મની કલ્પના કરવી નિતાન્ત અસંભવિત છે.

આથી જેવા પ્રકારના કારણથી જેવા પ્રકારનું કાર્ય ઉપલબ્ધ થાય, તેવા પ્રકારનું જ અનુમાન કરવું જોઈએ. (નહિ કે કર્તા શરીરી દેખાતા હોવા છતાં પણ અશરીરી અને સર્વજ્ઞ કર્તાનું અનુમાન કરાય !) જેમકે જેવા પ્રકારના ધર્મવાળી અગ્નિથી જેવા પ્રકારના ધૂમની ઉત્પત્તિ પ્રમાણે દ્વારા પ્રસિદ્ધ હોય-સ્વીકારેલી હોય, તેવા પ્રકારના ધૂમથી જ, તેવા પ્રકારની જ અગ્નિનું અનુમાન કરવું ઉચિત છે. પરંતુ તેનાથી વિપરીત નહિ.

આથી દૃષ્ટાંતાનુસાર શરીરી અને અસર્વજ્ઞ કર્તાની સિદ્ધિ થવાના કારણે કાર્યત્વહેતુ વિરુદ્ધ છે. આનાથી ‘સાધ્ય અને સાધનમાં વિશેષરૂપથી વ્યાપ્તિગ્રહણ કરવામાં આવે તો સર્વ અનુમાનોના ઉચ્છેદની આપત્તિ આવશે’ આવી તમારી (પૂર્વની) વાતનું પણ નિરાકરણ થાય છે. અમે સામાન્ય નિયમ બતાવ્યો કે- “જે કારણથી જેવા પ્રકારનું કાર્ય દેખાય, તેનાથી તેવા પ્રકારના પદાર્થનું જ અનુમાન થાય છે.” તેમાં કોઈ દૂષણ નથી.

વળી બીજા વાવ્યાવિના પણ ઉગી નીકળતું તૃણ, જંગલી વૃક્ષો, પહાડોના શિખરો વગેરે અવયવવાળા હોવાના કારણે કાર્ય અવશ્ય છે. પરંતુ તેના કોઈ બુદ્ધિમાનકર્તા નથી. આથી કાર્યત્વ હેતુ વ્યભિચારિ=અનૈકાન્તિક પણ છે.

द्विविधानि कार्याण्युपलभ्यन्ते, कानिचिद्बुद्धिमत्पूर्वकाणि यथा घटादीनि, कानिचित्तु तद्विपरीतानि यथाऽकृष्टप्रभवतृणादीनि । तेषां पक्षीकरणादव्यभिचारे, स श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवदित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गाच्च कश्चिद्धेतुर्व्यभिचारी स्यात्, व्यभिचारविषयस्य सर्वत्रापि पक्षीकर्तुं शक्यत्वात् । ईश्वरबुद्ध्यादिभिश्च व्यभिचारः, तेषां कार्यत्वे सत्यपि समवायिकारणादीश्वराद्विभिन्नबुद्धिमत्पूर्वकत्वाभावात् । तदभ्युपगमे चानवस्था । तथा कालात्ययापदिष्टाद्यं, अकृष्टप्रभवाङ्करादौ कर्त्रभावस्याध्यक्षेणाध्यवसायात्, अप्रेरनुष्णत्वे साध्ये द्रव्यत्ववत् । ननु तत्राप्यदृश्य ईश्वर एव कर्तेति चेत्, तत्र । यतस्तत्रतत्सद्भावोऽस्मादेवान्यतो वा प्रमाणात्सिध्येत् । प्रथमपक्षे चक्रकम् । अतो हि तत्सद्भावे सिद्धेऽस्यादृश्यत्वेनानुपलम्भसिद्धिः, तत्सिद्धौ च कालात्ययापदिष्टत्वाभावः, ततश्चास्मात्तत्सद्भावसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः, तत्सद्भावावेदकस्य प्रमाणान्तरस्यैवाभावात् । अस्तु वा तत्र तत्सद्भावः, तथाप्यस्यादृष्टत्वे

શરીરાભાવઃ કારણં, વિદ્યાદિપ્રભાવઃ, જાતિવિશેષો વા ? । પ્રથમપક્ષે કર્તૃત્વાનુપપત્તિઃ અશરીરત્વાત્, મુક્તાત્મવત્ । નનુ શરીરાભાવેઽપિ જ્ઞાનેચ્છાપ્રયત્નાશ્રયત્વેન શરીરકરણે કર્તૃત્વમુપપદ્યત્ । ઇત્યપ્યસમીક્ષિતાભિધાનં, શરીરસંબન્ધેનૈવ તત્પ્રેરણોપપત્તેઃ, શરીરાભાવે મુક્તાત્મવત્તદસંભવાત્ । શરીરાભાવે ચ જ્ઞાનાદ્યાશ્રયત્વમપ્યસંભવ્યં, તદુત્પત્તાવસ્ય નિમિત્તકારણત્વાત્, અન્યથા મુક્તાત્મનોઽપિ તદુત્પત્તિપ્રસક્તેઃ । વિદ્યાદિપ્રભાવસ્ય ચાદૃશ્યત્વહેતુત્વે કદાચિદસૌ દૃશ્યતે । ન સ્વલુ વિદ્યાભૂતાં શાશ્વતિકમદૃશ્યત્વં દૃશ્યતે, પિશાચાદિવત્ । જાતિવિશેષોઽપિ નાદૃશ્યત્વે હેતુરેકસ્ય જાતિવિશેષાભાવા-
દનેકવ્યક્તિનિષ્ઠત્વાત્તસ્ય । અસ્તુ વા દૃશ્યોઽદૃશ્યો વાસૌ, તથાપિ કિં સત્તામાત્રેણ ૧, જ્ઞાનવત્ત્વેન ૨, જ્ઞાનેચ્છાપ્રયત્નવત્ત્વેન ૩, તત્પૂર્વકવ્યાપારેણ ૪ એશ્વર્યેણ ૫, વા ક્ષિત્યાદેઃ કારણં સ્યાત્ । તત્રાદ્યપક્ષે કુલારાદીનામપિ જગત્કર્તૃત્વમનુષ્ણ્યતે, સત્ત્વાવિશેષાત્ । દ્વિતીયે તુ યોગિનામપિ કર્તૃત્વાપત્તિઃ । તૃતીયોઽપ્યસામ્પ્રતઃ, અશરીરસ્ય પૂર્વમેવ જ્ઞાનાદ્યાશ્રયત્વપ્રતિષેધાત્ । ચતુર્થોઽપ્યસંભવ્યઃ, અશરીરસ્ય કાયવાક્કૃતવ્યા-
પારવત્ત્વાસંભવાત્ । એશ્વર્યમપિ જ્ઞાતૃત્વં કર્તૃત્વમન્યદ્વા । જ્ઞાતૃત્વં ચેત્, તત્કિં જ્ઞાતૃત્વમાત્રં સર્વજ્ઞાતૃત્વં વા । આદ્યપક્ષે જ્ઞાતૈવાસૌ સ્યાન્નૈશ્વરઃ, અસ્મદાદ્યન્યજ્ઞાતૃત્વવત્ । દ્વિતીયેઽપ્યસ્ય સર્વજ્ઞત્વમેવ સ્યાન્નૈશ્વર્યં સુગતાદિવત્ । અથ કર્તૃત્વં, તર્હિ કુમ્ભકારાદિના-
મપ્યનેકકાર્યકારિણામૈશ્વર્યપ્રસક્તિઃ । નાપ્યન્યત્, ઇચ્છાપ્રયત્નવ્યતિરેકેણાન્યસ્યૈશ્વર્યનિ-
બન્ધનસ્યેશ્વરેઽભાવાત્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જગતમાં બે પ્રકારનાકાર્યો ઉપલબ્ધ થાય છે. કેટલાક ઘટાદિકાર્યો બુદ્ધિમાનકર્તાદ્વારા બનેલા જોવા મળે છે. અને કેટલાકકાર્યો બુદ્ધિમાન કર્તાવિના આપોઆપ તૈયાર થઈ ગયેલા જેમકે ઘટાદિ. જોવા મળે છે. જેમકે તૂટ, જંગલી વૃક્ષો વગેરે.

‘તે જંગલી વૃક્ષોને પક્ષ બનાવી દેવાથી વ્યભિચાર નહિ આવે. અર્થાત્ તે જંગલી વૃક્ષોને પણ ઈશ્વરકૃત કહી દેવાથી વ્યભિચાર નહિ આવે’-આવું તમે કહેશો, તો તે ઉચિત નથી. કારણકે તેનાથી તો વ્યભિચારનો વિષય બનતા સર્વને પક્ષમાં સમાવેશ કરવા શક્ય હોવાથી વ્યભિચાર જેવો કોઈ દોષ જ નહિ રહે ! અર્થાત્ જે વસ્તુથી હેતુમાં વ્યભિચાર બતાવ્યો હશે. તે વસ્તુનો પક્ષમાં સમાવેશ થઈ જવાથી કોઈ હેતુ વ્યભિચારી બનશે જ નહિ. તથા ‘ગર્ભમાં રહેવાવાળો

મૈત્રનો પુત્ર શ્યામ છે. કારણકે તે મૈત્રનો પુત્ર છે. જેમકે મૈત્રના વિદ્યમાન ચાર પુત્રોની જેમ. આ અનુમાન પણ ગમક બની જશે. કારણકે સર્વત્ર વ્યભિચારના વિષયને પક્ષમાં સમાવેશ કરીને હેતુને અવ્યભિચારિ બનાવી શકાય છે. આથી જે પદાર્થથી વ્યભિચાર બતાવવામાં આવે, તેનો સમાવેશ પક્ષમાં કરી દેવો લેશમાત્ર ઉચિત નથી.

ઈશ્વરની બુદ્ધિ તથા તેના પ્રયત્નઆદિ ગુણોથી પણ કાર્યત્વ હેતુ વ્યભિચારી છે. તે સર્વ બુદ્ધિ આદિ ગુણો આત્માના વિશેષગુણો હોવાથી અનિત્ય = કાર્ય તો છે. પરંતુ તેની ઉત્પત્તિમાં સ્વયં ઈશ્વરરૂપ સમવાયિકારણ (ઉપાદાનકારણ)થી ભિન્ન બીજો કોઈ બુદ્ધિમાન ઈશ્વર નિમિત્તકારણ નથી થતો. જો તે ઈશ્વરની બુદ્ધિઆદિની ઉત્પત્તિમાં બીજાઈશ્વર કારણ થાય અને તેની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવામાં ત્રીજા ઈશ્વર કારણ બનતા હોય તો અનવસ્થાદૂષણ આવે છે.

તેથી તે ઈશ્વર તો પોતાની બુદ્ધિ આદિની ઉત્પત્તિમાં સમવાયિકારણ બને છે, નિમિત્તકારણ નહિ. પ્રકૃતમાં બુદ્ધિમનિમિત્તત્વરૂપ કર્તૃત્વ જ વિવિક્ષિત છે. આથી ઈશ્વરની બુદ્ધિઆદિથી કાર્યત્વહેતુ વ્યભિચારી બને છે.

તથા કાર્યત્વહેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ = બાધિત પણ બને છે. પ્રમાણાન્તરથી હેતુના સાધ્યનો અભાવ સિદ્ધ થાય તે કાલાત્યયાપદિષ્ટ = બાધિત કહેવાય છે. અહીં આપોઆપ ઉગી નીકળેલા તૃણ આદિમાં પ્રત્યક્ષથી કોઈ બુદ્ધિમાનકર્તા જોવા મળતા નથી. આથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી કાર્યત્વ હેતુના સાધ્ય બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વનો અભાવ સિદ્ધ થવાથી કાર્યત્વહેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ બને છે. જેમકે અગ્નિને અનુષ્ઠા સિદ્ધ કરવા આપેલો દ્રવ્યત્વહેતુ. અહીં પ્રત્યક્ષથી અગ્નિ ઉષ્ણ છે. અર્થાત્ અનુષ્ઠા નથી આવું અનુભવાય છે. તેથી દ્રવ્યત્વહેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ બને છે.

ઈશ્વરવાદિ (પૂર્વપક્ષ) : વાવ્યા વિનાઉગેલા તૃણાદિના કર્તા પણ અદૃશ્યઈશ્વર જ છે.

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણકે તૃણાદિમાં અદૃશ્ય ઈશ્વર કર્તાનો સદ્ભાવ, આ જ અનુમાનથી છે કે અન્યપ્રમાણથી છે. ? (તમારે આ જવાબ આપવો જોઈએ.)

જો તમે ‘તૃણાદિ, જંગલી વૃક્ષોમાં અદૃશ્ય કર્તા ‘કાર્યત્વ’ હેતુવાળા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે’ એમ કહેશો તો ચક્રકદોષ આવશે.

જ્યાં ત્રણ કે ત્રણથી અધિકપદાર્થોની સિદ્ધિ એક-બીજાને આધીન હોય ત્યાં ચક્રકદોષ લાગે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે - જ્યારે કાર્યત્વહેતુથી કર્તાનો સદ્ભાવ સિદ્ધ હોય, ત્યારે ઉગાડ્યા વિના ઉગી નીકળેલા જંગલી વૃક્ષો આદિમાં અદૃશ્ય હોવાથી કર્તાની અનુપલબ્ધિ માનવામાં આવે. તથા જ્યારે તે નિશ્ચય થાય કે ‘જંગલી વૃક્ષમાં કર્તાની અનુપલબ્ધિ અદૃશ્ય હોવાના કારણે છે. કર્તાનો અભાવ હોવાથી નહિ.’ ત્યારે કાર્યત્વહેતુમાં અબાધિતવિષયતા આવે, તથા જ્યારે કાર્યત્વ હેતુ અબાધિત હોવાથી કાલાત્યયાપદિષ્ટ દોષથી શૂન્ય થઈ જાય, ત્યારે તે જંગલી વૃક્ષોમાં

કર્તાનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરી શકે. આ રીતે પરસ્પર અનેકપદાર્થોને આધીન કર્તાના સદ્ભાવની સિદ્ધિ હોવાથી ચક્રકદોષ લાગે છે.

દ્વિતીયપક્ષ અયોગ્ય છે, કારણકે જંગલી વૃક્ષોઆદિમાં કર્તાનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરનાર બીજું કોઈ પ્રમાણ જોવા મળતું નથી.

અથવા કોઈપણ રીતે માની લઈએ કે “તે જંગલીવૃક્ષાદિમાં કર્તાનો સદ્ભાવ છે” તો અમારો પ્રશ્ન છે કે તે કર્તા અદૃશ્ય છે, તેમાં (૧) શરીરાભાવ કારણ છે ? (૨) વિદ્યાદિનો પ્રભાવ છે ? કે (૩) અદૃશ્ય જાતિવિશેષ કારણ છે ?

પ્રથમપક્ષમાં કર્તૃત્વની અનુપપત્તિ છે. કારણકે શરીરવિના કર્તૃત્વની સંગતિ થતી નથી. જેમ મુક્તાત્માને શરીર ન હોવાના કારણે તેમાં કર્તૃત્વ હોતું નથી, તેમ શરીરના અભાવમાં કર્તૃત્વ ઘટતું નથી.

ઈશ્વરવાદિ (પૂર્વપક્ષ) : શરીરનો અભાવ હોવા છતાં પણ જ્ઞાન, ઇચ્છા અને કૃતિના આશ્રય એવા (શરીર) કારણમાં કર્તૃત્વ ઘટે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે કર્તૃત્વમાં શરીરનો કોઈ ઉપયોગ નથી. કર્તા બનાવવામાં માત્ર જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન જ ઉપયોગી છે. (જેમ મનુષ્ય મરણ પામીને નવાશરીરને ધારણ કરવાની તૈયારી કરે છે, ત્યારે તે વખતે સ્થૂલશરીર ન હોવા છતાં નવા શરીરને ગ્રહણ કરે છે. નવા શરીરમાં ઉપયોગી પરમાણુ આદિની પ્રેરણા પણ કરે છે.) આથી કર્તૃત્વના માટે શરીરની આવશ્યકતા નથી.

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : તમારું આ અસમીક્ષિત (યથાયોગ્ય વિચારણા વિનાનું) કથન છે. કારણકે શરીરના સંબંધ વિના પરમાણુની પ્રેરણા ઘટતી નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે મરણ બાદ નવાશરીરની રચનામાં સ્થૂલશરીરનો અભાવ હોવા છતાં પણ સૂક્ષ્મશરીર તો હોય છે. તે જ નવાશરીરને ઉપયોગી પરમાણુઓને પ્રેરણા કરે છે.

જો મરણબાદ ઉત્પન્ન થતા નવાશરીરમાં સૂક્ષ્મશરીરના પ્રયત્નનો અભાવ માનશો તો મુક્તાત્માની જેમ નવાશરીરની રચના અસંભવિત બની જશે.

તથા શરીરના અભાવમાં જ્ઞાનાદિનું આશ્રયત્વ પણ સંભવિત નથી. અર્થાત્ ઈશ્વરને શરીર રહિત માનશો તો ઈશ્વરમાં જ્ઞાનાદિ રહી શકશે નહિ. કારણ કે જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિમાં શરીર નિમિત્તકારણ છે. અન્યથા (અર્થાત્ જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિમાં શરીર નિમિત્તકારણ નથી એવું માનશો તો) મુક્તાત્મામાં પણ જ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે, કે જે તમને ઇષ્ટ નથી. કારણકે તમે મુક્તાત્મામાં જ્ઞાનાદિની અત્યંતનિવૃત્તિ માનો છો.

આથી ‘જંગલીવૃક્ષાદિના કર્તા શરીરના અભાવના કારણે અદૃશ્ય છે’—આ પક્ષ અયોગ્ય સિદ્ધ

થાય છે. વળી 'વિદ્યાના પ્રભાવથી જંગલીવૃક્ષાદિના કર્તા અદૃશ્ય છે.'-આ વાત પણ ઉચિત નથી. કારણકે વિદ્યાના પ્રભાવથી કર્તા અદૃશ્ય હોય તો, કોઈકવાર તો તે દૃશ્ય બને જ. કેમકે વિદ્યાધારિ વ્યક્તિઓ શાશ્વતકાલમાટે અદૃશ્ય હોતા નથી. જેમ કે પિશાચાદિ વિદ્યાથી અદૃશ્ય હોવા છતાં કોઈકવાર તો દેખાય જ છે. પરંતુ જંગલીવૃક્ષાદિના કર્તા તો આજ સુધી દેખાયા નથી. તેથી વિદ્યાના પ્રભાવથી અદૃશ્ય છે, તે વાત પણ ઉચિત નથી.

તથા જંગલીવૃક્ષાદિના કર્તા અદૃશ્ય હોવામાં અદૃશ્ય જાતિવિશેષ પણ કારણ નથી. કારણ કે જાતિ એક વ્યક્તિમાં રહેતી નથી. જે અનેકવ્યક્તિઓમાં રહે તે જાતિ કહેવાય છે.

અથવા ઈશ્વર દૃશ્ય હોય કે અદૃશ્ય હોવ. તો પણ તે ઈશ્વર (૧) સત્તામાત્રથી પૃથ્વીઆદિનું કારણ બને છે કે (૨) ઈશ્વર જ્ઞાનવાળા હોવાથી પૃથ્વી આદિનું કારણ બને છે કે (૩) ઈશ્વર જ્ઞાન-ઈચ્છા-પ્રયત્નવાળા હોવાથી પૃથ્વીઆદિના કારણ બને છે કે (૪) જ્ઞાનાદિપૂર્વક વ્યાપાર હોવાથી પૃથ્વી આદિના કારણ બને છે કે (૫) ઐશ્વર્યવાળા હોવાથી પૃથ્વીઆદિના કારણ બને છે. ?

જો એમ કહેશો કે “ઈશ્વરની હાજરીમાત્રથી = સત્તા માત્રથી પૃથ્વીઆદિ કાર્યો થાય છે.” ...તો કુંભકારાદિમાં પણ જગત્કર્તૃત્વની આપત્તિ આવશે. કારણકે ઈશ્વર અને કુલાલાદિ સર્વત્ર વિદ્યમાન જ હોય છે. (નૈયાયિકોના મતે આત્મા વિભુ છે.) અર્થાત્ બંનેના સત્ત્વમાં કોઈ ભેદ ન હોવાથી ઈશ્વર જેમ જગત્કર્તા કહેવાય છે, તેમ કુંભકારાદિ પણ સૃષ્ટિકર્તા કહેવાશે (કે જે કોઈને ઇષ્ટ નથી.)

‘સમસ્તજગતનું પરિજ્ઞાન હોવાથી ઈશ્વર પૃથ્વીઆદિના કર્તા છે.’-તેમ કહેશો તો સર્વજ યોગિઓને પણ સમસ્તજગતનું પરિજ્ઞાન હોય છે. આથી યોગીઓમાં પણ જગત્કર્તૃત્વની આપત્તિ આવશે, (કે જે તમને ઇષ્ટ નથી.)

‘જ્ઞાન-ઈચ્છા-પ્રયત્નવાળા હોવાથી ઈશ્વર જગત્કર્તા છે’ તેમ કહેશો તો પણ અસામ્પ્રત છે. કારણકે જ્ઞાનાદિ શરીરના આશ્રયે રહે છે. અશરીરીમાં જ્ઞાનાદિ રહી શકતા નથી. તેથી તમારા ઈશ્વર અશરીરી હોવાના કારણે તેમાં જ્ઞાનાદિ રહેતા નથી. “જ્ઞાનાદિપૂર્વકના વ્યાપારવાળા ઈશ્વર જગત્કર્તા છે.”-આવો ચોથોવિકલ્પ પણ અસંભવતિ છે. કારણ કે અશરીરિમાં કાયા અને વચનના વ્યાપારનો સંભવ નથી.

(ઈશ્વરને ઐશ્વર્યના કારણે સૃષ્ટિ કર્તા કહેવા તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણકે આજસુધી ઐશ્વર્યનું સ્વરૂપ જ અનિશ્ચિત છે. જેથી તે કેવી રીતે જગત્કર્તા બની શકે ?) શું તે ઐશ્વર્ય (૧) જ્ઞાતૃત્વના કારણે છે. અર્થાત્ જગતને જાણે છે માટે ઐશ્વર્ય છે ? કે (૨) શું કર્તૃત્વના કારણે ઐશ્વર્ય છે ? અર્થાત્ તે જગતની રચના કરે છે, તેથી ઐશ્વર્ય છે અથવા (૩) શું અન્ય કોઈ કારણે ઐશ્વર્ય છે ?

અહીં ઈશ્વરમાં જે જ્ઞાતૃત્વ છે તે શું (૧) જ્ઞાતૃત્વમાત્ર છે કે (૨) સર્વજ્ઞાતૃત્વ માત્ર છે. ‘ઈશ્વરમાં જ્ઞાતૃત્વમાત્ર છે’ એમ કહેશો તો આપણે પણ જેમ કોઈને કોઈ વસ્તુના જ્ઞાતા છીએ, તેમ ઈશ્વર પણ માત્ર જ્ઞાતા જ બનશે, ઈશ્વર નહિ બની શકે. ‘ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞાતૃત્વ છે’ એમ કહેશો તો સમસ્તજગતના પદાર્થોના જાણકાર બુદ્ધઆદિની જેમ સર્વજ્ઞ જ ઈશ્વર બની શકશે, (તમારા માનેલા એક જ) ઈશ્વર નહિ બની શકે.

“જગતની રચના કરે છે અર્થાત્ કર્તૃત્વરૂપ ઐશ્વર્યના કારણે તે ઈશ્વર છે.” તેમ કહેશો તો કુંભકારઆદિ પણ કોઈકને કોઈ અનેકપદાર્થોની રચના કરે જ છે. તેથી કુંભકારઆદિમાં કર્તૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય માનવું પડશે અને તેથી તેઓ ઈશ્વર બની જશે.

ઇચ્છા અને પ્રયત્ન સિવાય ઈશ્વરમાં ઐશ્વર્ય અતાવવાવાળું બીજું કોઈ નથી કે જેથી અન્યથી ઈશ્વરમાં ઐશ્વર્યની સિદ્ધિ થાય.

किंच ईश्वरस्य जगन्निर्माणे यथारुचिप्रवृत्तिः १, कर्मपारतन्त्र्येण २, करुणया ३, क्रीडया ४, निग्रहानुग्रहविधानार्थं ५, स्वभावतो ६ वा । अत्राद्यविकल्पे कदाचिदन्यादृश्येव सृष्टिः स्यात् । द्वितीये स्वातन्त्र्यहानिः । तृतीये सर्वमपि जगत्सुखितमेव करोति, अथेश्वरः किं करोति पूर्वार्जितैरेव कर्मभिर्वशीकृता दुःखमनुभवन्ति तदा तस्य कः पुरुषकारः, अदृष्टापेक्षस्य च कर्तृत्वे किं तत्कल्पनया, जगतस्तदधीनतैवारस्तु, किमनेनांतर्गडुनात्र । चतुर्थपञ्चमयोस्तु रागद्वेषताभावः प्रसज्यते । तथाहि- “रागवानीश्वरः क्रीडाकारित्वाद्बालवत्, तथा अनुग्रहप्रदत्वाद् राजवत्, तथा द्वेषवानसौ निग्रहप्रदत्वात्तद्वदेव” इति । अथ स्वभावतः, तर्ह्यचेतनस्यापि जगत एव स्वभावतः प्रवृत्तिरस्तु किं तत्कर्तृकल्पनयेति । न कार्यत्वहेतुर्बुद्धिमन्तं कर्तारमीश्वरं साधयति । एवं सन्निवेशविशिष्टत्वादचेतनोपादानत्वादभूतभावित्वादित्यादयोऽपि स्वयमुत्थाप्याः, तुल्याक्षेपसमाधानत्वात् । किंच क्षित्यादेर्बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये प्रदीयमानाः सर्वेऽपि हि हेतवो विरुद्धा दृष्टान्तानुग्रहेण सशरीरासर्वज्ञासर्वकर्तृपूर्वकत्वसाधनात् । न च धूमात्पावकानुमानेऽप्ययं दोषः, तत्र तार्णपाणादिविशेषाधारवद्विमात्रव्याप्तस्य धूमस्य दर्शनात् । नैवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधिकरणतत्सामान्येन कार्यत्वस्यास्ति व्याप्तिः, सर्वज्ञस्य कर्तुरतोऽनुमानात्प्रागसिद्धेः ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વળી ઈશ્વરની જગતનિર્માણમાં પ્રવૃત્તિ છે, તે શું (૧) યથારૂચિ છે ? કે (૨) કર્મની પરતંત્રતાથી છે ? કે (૩) કરુણાથી છે ? કે (૪) ક્રીડાથી છે ? કે (૫) નિગ્રહ-અનુગ્રહ કરવા માટે છે કે (૬) સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્તિ છે. ?

‘ઈશ્વરની જગતનિર્માણમાં પ્રવૃત્તિ યથારૂચિ છે.’ તેમ કહેશો તો જેવું જગત છે, તેનાથી ક્યારેક વિલક્ષણજગત પણ બની જવાની આપત્તિ આવશે.

“જીવોના પુણ્ય-પાપ કર્મોને આધીનથઈને ઈશ્વર જગતનું નિર્માણ કરે છે.” આવું કહેશો તો ઈશ્વરની સ્વતંત્રતા હણાઈ જશે.

“કરુણાથી ઈશ્વર જગતનું નિર્માણ કરે છે.’ તેમ કહેશો તો ઈશ્વર સર્વ પણ જગતને સુખી જ કરશે. જો એમ કહેશો કે “જીવો પૂર્વ ભેગા કરેલા કર્મોને કારણે દુઃખ અનુભવે છે, તેમાં ઈશ્વર શું કરે ? ઈશ્વર તો કરુણાથી ભરેલા જ છે.” તો ઈશ્વરનો જગતને સુખી કરવાનો પુરુષાર્થ શું રહ્યો ? ઈશ્વરથી બળવાન તો કર્મ સિદ્ધ થઈ ગયું.

તમે એમ કહેશો કે “ઈશ્વર જગત નિર્માણમાં પુણ્ય-પાપરૂપ અદૃષ્ટની અપેક્ષા રાખે છે.” તો પછી ઈશ્વરની કલ્પનાની શી જરૂર છે ? આખું જગત જ અદૃષ્ટને આધીન માનો ને ! તેમાં શું વાંધો છે ? જગતને ઈશ્વરને પરતંત્ર માનવાની શી જરૂર છે ? આવા ગળામાં થયેલ નિરર્થક માંસપિંડ = અંતર્ગડુની જેમ ઈશ્વરની કલ્પનાથી શું ? અર્થાત્ ઈશ્વરની કલ્પનાથી સર્યું.

‘ઈશ્વર ક્રીડાથી જગત નિર્માણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે’ એમ કહેશો તો જગત ઈશ્વરનું ક્રીડાક્ષેત્ર બની જશે. તેથી ઈશ્વર પણ બાળકનીજેમ રાગ-દ્વેષવાળા થઈ જશે.

‘ઈશ્વર અનુગ્રહ અને નિગ્રહમાટે જગતનું નિર્માણ કરે છે’ તેમ કહેશો તો ઈશ્વર રાજાની જેમ રાગ-દ્વેષ વાળા થઈ જશે. જેમ રાજા શિષ્ટોના અનુગ્રહ માટે રાગથી અને દુષ્ટોના નિગ્રહ માટે દ્વેષથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેમ ઈશ્વર પણ અનુગ્રહ-નિગ્રહ માટે જગતનિર્માણની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તો રાજાની જેમ રાગી-દ્વેષી બની જશે. વીતરાગી નહિ રહે.

“ઈશ્વર સ્વભાવથી જ જગતનું નિર્માણ કરે છે.” તેમ કહેશો તો અચેતનપદાર્થોનો પણ એ જ સ્વભાવ માની લેવો જોઈએ કે - ‘જેવા કારણોનો સંયોગ થાય છે, તેવા સ્વરૂપે પોતાની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવથી જ કરે છે.’ તેમાં ઈશ્વરની કર્તા તરીકે કલ્પના કરવી જરૂરી નથી.

આમ ‘કાર્યત્વ’ હેતુ બુદ્ધિમાનકર્તા તરીકે ઈશ્વરને સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

આ જ રીતે પૃથ્વીવગેરે બુદ્ધિમાન કર્તાદ્વારા રચાઈ છે. કારણકે (૧) સન્નિવેશવિશિષ્ટ છે.

(અર્થાત્ બનાવટવાળા છે.) (૨) અચેતન પરમાણુ ઉપાદાનકારણ છે. (૩) પહેલા નહોતા તે ઉત્પન્ન થાય છે. ઇત્યાદિ હેતુઓનું ખંડન કાર્યત્વહેતુની જેમ સ્વયં વિચારી લેવું. જેવી રીતે કાર્યત્વ હેતુમાં શંકા-સમાધાન કર્યા હતા, તે રીતે પણ સ્વયં સમજી લેવું. જે પ્રકારે કાર્યત્વહેતુમાં ભાગાસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, વ્યભિચાર, બાધ વગેરે દોષો આવે છે, તે બધા દોષો આ હેતુઓમાં પણ વિચારી લેવા. કાર્યત્વ હેતુમાં બીજા ઘણા દોષો આવતા હોવા છતાં પણ વિરુદ્ધ મોટો દોષ છે. કારણકે પૃથ્વીઆદિમાં બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ કરવા જે ઘટનું ઉદાહરણ આપ્યું છે, તેનાથી અસર્વજ્ઞ, શરીરિ, અને અસર્વગત કર્તાની સિદ્ધિ થાય છે. આથી કાર્યત્વહેતુથી સર્વજ્ઞ, અશરીરી, સર્વગત કર્તા સિદ્ધ થવાના બદલે, ઘટ દૃષ્ટાંતના કારણે અસર્વજ્ઞ, શરીરી, અસર્વગત કર્તા સિદ્ધ થવાથી કાર્યત્વ હેતુ વિરુદ્ધ બની જાય છે.

ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં આ દોષ નથી. કારણકે પર્વતમાં રહેલા તૃણ અને વૃક્ષના સૂકાં પાદડાંની વિશેષઅગ્નિમાં અને મહાનસીય વિશેષઅગ્નિમાં રહેલ સામાન્ય નામના અગ્નિત્વધર્મનો અનુભવ થાય છે અને તેનાથી અગ્નિનું અનુમાન કરવું સહજ બની જાય છે. પરંતુ અહીં પૃથ્વીઆદિના સર્વજ્ઞ કર્તા અને ઘટઆદિના અસર્વજ્ઞ કર્તા - એમ બે વિશેષ કર્તાઓમાં પ્રાપ્ત થતો કર્તૃત્વનામનો સામાન્યધર્મ અનુભવાતો નથી, કે જેથી સામાન્યકર્તાનું અનુમાન કરી શકાય. કારણકે કાર્યત્વહેતુના યોગથી પહેલાં ક્યાંય પણ સર્વજ્ઞકર્તાના દર્શન થયા નથી, કે જેથી તેમાં રહેલા સામાન્યધર્મનું જ્ઞાન કરી શકાય. સર્વજ્ઞ, અશરીરી કર્તાનું પૂર્વ દર્શન થયું ન હોવાથી તેનું અનુમાન પણ અસંભવિત છે. કારણકે અનુમાનમાં લિંગનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયા બાદ જ લિંગિનું અનુમાન કરાતું હોય છે.

વ્યભિચારિણશ્રામી બુદ્ધિમન્તમન્તરેણાપિ વિદ્યુદાદીનાં પ્રાદુર્ભાવવિભાવનાત્, સ્વપ્નાદ્યવસ્થાયામ્બુદ્ધિમત્પૂર્વસ્યાપિ કાર્યસ્ય દર્શનાચ્છેતિ । કાલાત્યયાપદિષ્ટાચ્છેતે, પ્રત્યક્ષાગમબાધિતપક્ષાનન્તરં પ્રયુક્તત્વાત્ । તદ્બાધા ચ પૂર્વમેવ દર્શિતા । પ્રકરણસમાશ્રામી, પ્રકરણચિન્તાપ્રવર્તકાનાં હેત્વન્તરણાં સદ્ભાવાત્ । તથાહિ - ईश्वरो जगत्कर्ता न भवति निरुपकरणत्वात्, दण्डचक्रचीवराद्युपकरणरहितकुलालवत्, तथा व्यापित्वादाकाशवत्, एकत्वात्तद्वदित्यादय इति । नित्यत्वादीनि तु विशेषणानि तद्व्यवस्थापनायानीयमानानि शण्डं प्रति कामिन्यारूपसंपन्निरूपणप्रायाण्य-पकर्णनीयान्येव । विचारासहत्वख्यापनार्थं तु किंचिदुच्यते । तत्रादौ नित्यत्वं विचार्यते तच्चेतरे न घटते । तथाहि-नेश्वरो नित्यः, स्वभावभेदेनैव क्षित्यादिकार्यकर्तृत्वात्, अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं नित्यमिति हि नित्यत्वलक्षणाभ्युपगमात् ।

સ્વભાવભેદાનભ્યુપગમે ચ સૃષ્ટિસંહારાદિવિરુદ્ધકાર્યકારિત્વમતિદુર્ઘટમ્ । નાપિ તજ્ઞાનાદીનાં નિત્યત્વં વાચ્યં પ્રતીતિવિરોધાત્, ईश्वरज्ञानादयो न नित्या ज्ञानादित्वादस्मदादिज्ञानादिवदित्यनुमानविरोधाच्च । एतेन तदीयज्ञानादयो नित्या इत्यादि यदवादि तदपोहितमूहनीयम् । सर्वज्ञत्वमप्यस्य केन प्रमाणेन ग्राह्यम् ? न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेनातीन्द्रियार्थग्रहणासमर्थत्वात् । नाप्यनुमानेन, अव्यभिचारिलिङ्गाभावात् । ननु जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्तिरूपं तदस्त्येवेति चेत् न, तेन सहाविनाभावाभावात्, जगद्वैचित्र्यस्य सार्वज्ञ्यं विनापि शुभाशुभकर्मपरिपाकादिवशेनोपपद्यमानत्वात् । किंचायं यदि सर्वज्ञः, तदा जगदुपप्लवकरणस्वैरिणः पश्चादपि कर्तव्यनिग्रहानसुरादींस्तदधिक्षेपकृतोऽस्मदादींश्च किमर्थं सृजतीति नायं सर्वज्ञः । तथा बहूनामेककार्यकरणे वैमत्यसंभावनाभयेन महेशितुरेकत्वकल्पना भोजनादिव्ययभयात् कृपणस्यात्यन्तवल्लभपुत्रकलत्रमित्रादिपरित्यजनेन शून्यारण्यानी-सेवनतुलामाकलयति । अनेककीटिकासरघाशतसंपाद्यत्वेऽपि शक्रमूर्धमधुच्छात्रादिकार्याणामेकरूपतयाविगानेनोपलम्भात् । किंच ईश्वरस्याखिलजगत्कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने शास्त्राणां प्रमाणेतरताव्यवस्थाविलोपः स्यात् । तथाहि- सर्वं शास्त्रं प्रमाणमीश्वरप्रणीत्वादितरतत्प्रणीतशास्त्रवत्-प्रतिवाद्यादिव्यवस्थाविलोपश्च, सर्वेषामीश्वरादेशविधायित्वेन तत्प्रतिलोमाचरणानुपपत्तेः प्रतिवाद्यभावप्रसङ्गात् । इति न सૃષ્ટિકરસ્ય મહેશ્વરસ્ય કથંચિદપિ સિદ્ધિઃ । તતઃ સદ્ધૂતાર્થપ્રકાશકત્વાદીતરાગ એવ સર્વજ્ઞો દેવો દેવત્વેનાભ્યુપગમનાર્હો નાપરઃ કશ્ચિદિતિ સ્થિતમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

તથા કાર્યત્વ, સન્નિવેશવિશિષ્ટત્વ આદિ હેતુઓ વ્યભિચારી છે. કારણકે બુદ્ધિમાનકર્તા વિના પણ વિજળીવગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જોવા મળે છે. અહીં વિજળી, મેઘવગેરે કાર્યસ્વરૂપ છે. કારણ કે ‘વિજળી ચમકે છે,’ ‘મેઘ ગર્જના કરે છે.’ અહીં વિજળી, મેઘઆદિ કાર્ય છે, અમુક સન્નિવેશ=બનાવટવાળા પણ છે, પહેલાં ચમકતી નહોતી તે ચમકવા લાગી અને પહેલા ગર્જના કરતા નહોતો તે ગર્જના કરવા લાગ્યા. આ રીતે વિજળી, મેઘ વગેરેમાં હેતુ રહેવા છતાં તેના બુદ્ધિમાનકર્તા નથી. આથી કાર્યત્વહેતુ વ્યભિચારી બને છે.

તથા સ્વપ્નાદિ અવસ્થામાં જે કાર્યો દેખાય છે, તેના કર્તા પણ બુદ્ધિમાન હોતા નથી. આથી કાર્યત્વહેતુ વ્યભિચારી બને છે.

તથા આ કાર્યત્વાદિહેતુઓ કાલાત્યયાપદિષ્ટ પણ છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ અને આગમથી બાધિત છે. તેની ચર્ચા પૂર્વે નિકટમાં પ્રયોજાયેલી જ છે. અર્થાત્ કાર્યત્વાદિહેતુઓ બાધિત છે, તે પૂર્વે બતાવ્યું જ છે.

વળી કાર્યત્વાદિહેતુઓ પ્રકરણસમ છે. કારણ કે અહીં પ્રકરણની વિચારણાના અપ્રવર્તક બીજાહેતુઓના સદ્ભાવ છે. અર્થાત્ જગતને અકર્તૃક સિદ્ધ કરવાવાળા બીજા અનેક વિપરીત અનુમાનો વિદ્યમાન હોવાથી તમારો હેતુ પ્રકરણસમ પણ છે. (તેને સત્પ્રતિપક્ષ પણ કહેવાય છે.)

અકર્તૃત્વસાધક અનુમાન આ રહ્યું - ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી. કારણ કે તેમની પાસે જગતનિર્માણના ઉપકરણો=કારણ સામગ્રી નથી. જેમ દંડ, ચક્ર, ચીવરાદિ સામગ્રીરહિત કુલાલ ઘટનો અકર્તા કહેવાય છે. તેમ ઈશ્વર પણ જગત્કર્તા નથી. તે જ રીતે ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી. કારણકે વ્યાપી હોવાથી ક્રિયાશૂન્ય છે. જેમ કે આકાશ વ્યાપક હોવાથી ક્રિયાશૂન્ય છે. તેથી તે નિષ્ક્રિય છે, તેમ ઈશ્વર પણ વ્યાપક હોવાથી નિષ્ક્રિય છે. નિષ્ક્રિય એવા ઈશ્વર જગતનું નિર્માણ કેવી રીતે કરી શકે ?

આ જ રીતે ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી, કારણકે એક છે. જેમ આકાશ એકસ્વભાવવાળું હોવાથી કોઈનું કર્તા બનતું નથી, તેમ ઈશ્વર એકસ્વભાવવાળા હોવાથી વિચિત્રજગતના કર્તા કેવી રીતે બની શકે ?

ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરવા નિત્યત્વ, સર્વજ્ઞત્વ આદિ વિશેષણોને ઉપસ્થિત કરવા નિરર્થક અને હાસ્યાસ્પદ છે. કારણ કે જેમ નપુંસકને ખૂશ કરવા કામિનીના રૂપનું વર્ણન કરવું તે નિરર્થક અને હાસ્યાસ્પદ છે. તેમ મૂલતઃ ઈશ્વરની સિદ્ધિ નથી થઈ, ત્યાં નિત્યત્વ, સર્વજ્ઞત્વ વિશેષણોની વિચારણા કરવી નિરર્થક-હાસ્યાસ્પદ છે.

છતાં પણ ઈશ્વરના નિત્યત્વ, સર્વજ્ઞત્વઆદિ વિશેષણો ઈશ્વરસિદ્ધિના વિચારમાર્ગમાં સહ્ય બનતા નથી, તે બતાવવા કંઈક કહેવાય છે. અર્થાત્ તે વિશેષણોની નિરર્થકતા બતાવે છે.

પ્રથમ નિત્યત્વનો વિચાર કરાય છે. ઈશ્વરમાં નિત્યત્વ ઘટતું નથી. ઈશ્વર નિત્ય નથી, કારણ કે પૃથ્વીઆદિ કાર્યોને સ્વભાવભેદથી બનાવે છે. જો ઈશ્વરનો સ્વભાવભેદ માનવામાં ન આવે તો વિચિત્રકાર્યો ઉત્પન્ન થઈ શકશે નહિ. જે વસ્તુ હંમેશા એકસ્વરૂપે રહે છે, ક્યારે પણ તેનો નાશ થતો નથી અને ક્યારે પણ તે ઉત્પન્ન થતી નથી, તે વસ્તુ નિત્ય કહેવાય છે.

જો ઈશ્વરમાં સ્વભાવભેદ માનવામાં નહિ આવે તો, સૃષ્ટિ અને સંહારાદિ કાર્યો દુર્ઘટ બની જશે. કારણકે જગતનું સર્જન કરવાનો સ્વભાવ હંમેશાં એકસ્વરૂપે માનશો તો જગતનો સંહાર

કરી શકશે નહિ તથા જગતનો સંહારકરવાનો સ્વભાવ નિત્ય માનશો તો જગતનું સર્જન કરી શકશે નહિ.

વળી ઈશ્વરનાજ્ઞાનાદિ પણ નિત્ય નથી. કારણકે વિરુદ્ધપ્રતીતિ થાય છે. ઈશ્વરનાજ્ઞાનાદિ નિત્ય નથી, કારણ કે જ્ઞાનાદિ છે. જેમ આપણાજ્ઞાનાદિ નિત્ય નથી, તેમ ઈશ્વરના જ્ઞાનાદિ પણ નિત્ય નથી. આમ અનુમાનથી પણ ઈશ્વરના જ્ઞાનાદિને નિત્ય માનવામાં વિરોધ છે. આથી 'ઈશ્વરના જ્ઞાનાદિ નિત્ય છે.' ઇત્યાદિ જે કહેવાયું હતું, તે પણ ખંડન થઈ ગયેલું જાણવું. ઈશ્વરનું સર્વજ્ઞત્વ કયા પ્રમાણથી ગ્રાહ્ય છે ? ઈશ્વરનું સર્વજ્ઞત્વ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય નથી, કારણકે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી અતીન્દ્રિય અર્થ(પદાર્થ)ને ગ્રહણ કરવા અસમર્થ છે.

ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતાનું નિયતસહચારિ કોઈ ન હોવાથી અવ્યભિચારીલિંગનો પણ અભાવ છે. તેથી અનુમાનથી પણ ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ થતી નથી.

ઈશ્વરવાદિ (પૂર્વપક્ષ) : જગતમાં જે વિચિત્રતા દેખાય છે તે બીજી કોઈપણ રીતે સંગત થતી નથી. તેથી અન્યથા અનુપપત્તિથી આ જગતની રચનાકરનાર સર્વજ્ઞ હોય તેવું સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞતા છે.

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : તમે જે જગતની વિચિત્રતાથી ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરી તે યોગ્ય નથી, કારણકે જગતની વિચિત્રતાનો ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતાની સાથે અવિનાભાવ નથી. કારણકે સર્વજ્ઞતા વિના પણ શુભ-અશુભકર્મના વિપાકાદિના વશથી જગતની વિચિત્રતા સંગત થઈ જાય છે.

વળી ઈશ્વર જો સર્વજ્ઞ છે, તો જગતમાં અત્યાચાર કરનારા રાક્ષસોને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યા ? વળી જેનો પાછળથી નાશકરવા ઈશ્વરને સ્વયં અવતાર લેવો પડે, તેવા અસુરોની ઉત્પત્તિ જ શા માટે કરી ? તથા અમે લોકો (જૈનો) કે જે ઈશ્વરનો નિષેધ કરીએ છીએ અને ઈશ્વરની ટીકા કરીએ છીએ, તેઓની (અમારા જેવા લોકોની) ઉત્પત્તિ શા માટે કરી છે ? આથી તે ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞતા કેવી રીતે હોય ?

ઘણા ઈશ્વરો માનવામાં કાર્યો કરવામાં વિવાદ ઉભો થાય તથા કાર્યો બગડી જવાનો સંભવ રહે - આવા ભયથી ઈશ્વરને એક માનવા તે કૃપણની સમાન છે. જેમ ખાવા-પીવા વગેરેના ખર્ચના ભયથી કૃપણ અત્યંત લાડકવાયા બાળકોને તથા સ્ત્રી-મિત્રનો ત્યાગ કરીને શૂન્યજંગલમાં રહેવા ચાલ્યો જાય તેવી આ વાત છે. જૂઓ, અનેક કીડાઓ મળીને એકસ્થાનને બનાવીને તેમાં વિવાદ વિના રહે જ છે તથા હજારો મધમાખીઓ મળીને એકછત પર મધપૂડો બનાવીને તેમાં તે સર્વે એકસાથે વ્યવસ્થા કરીને રહી જાય છે. તો સર્વજ્ઞ તથા વીતરાગિ ઈશ્વરોમાં વિવાદનું શું કારણ છે ? તે તો સર્વજ્ઞ અને વીતરાગિ હોવાથી વિવાદની આવશ્યકતા રહેશે જ નહિ.

વળી ઈશ્વરને સમસ્તજગતના કર્તા માનવામાં (સ્વીકારવામાં) આવશે તો ‘આ શાસ્ત્ર પ્રમાણભૂત છે’ અને ‘આ શાસ્ત્ર અપ્રમાણભૂત છે’ આવી શાસ્ત્રોના પ્રમાણ-અપ્રમાણની કરેલી વ્યવસ્થાનો વિલોપ થઈ જશે. કારણકે સર્વ શાસ્ત્રો ઈશ્વરપ્રણીત હોવાના કારણે પ્રમાણ જ થઈ જશે. આથી વાદિ અને પ્રતિવાદિની વ્યવસ્થાનો વિલોપ થઈ જશે. કેમકે સર્વશાસ્ત્રો ઈશ્વરના ઉપદેશ (આદેશ-ઈશારા)થી રચાયા હોવાના કારણે તેમાં વિરોધનો અવકાશ નથી. આથી પ્રતિવાદિનો અભાવ થઈ જાય છે અને અમેષણ (જૈનો) જગતની અંદર સમાવેશ પામીએ છીએ. આથી ઈશ્વરને જગતના નિયન્ત્ર માનશો તો, અમે લોકો (જૈનો) પણ જે ઈશ્વરનું ખંડન કરીએ છીએ, તે ઈશ્વરના ઈશારાથી જ કરીએ છીએ. તેથી અમે પ્રતિવાદિ નહિ કહેવાઈએ.

આમ કોઈપણરીતે મહેશ(ઈશ્વર)સૃષ્ટિના કર્તા સિદ્ધ થતા નથી. તેથી સદ્ભૂતઅર્થના પ્રકાશક હોવાથી વીતરાગ એવા સર્વજ્ઞ દેવ જ દેવ તરીકે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. બીજા કોઈ નહિ તે વાત નક્કી થાય છે.

અત્ર જલ્પન્તિ જૈમિનીયાઃ । इह हि सर्वज्ञादिविशेषणविशिष्टो भवदभिमतः कश्चानापि देवो नास्ति, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् । तथाहि-न तावत्प्रत्यक्षं तद्ग्राहकं, ‘संबद्धं वर्तमानं हि गृह्यते चक्षुरादिना’ [मी. श्लो. प्रत्यक्ष सू. श्लो. ८४] इति वचनात् । न चानुमानं, प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थे तत्प्रवर्तनात् । न चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन तदागमस्यापि विवादास्पदत्वात् । न चोपमानं, सर्वज्ञसदृशस्यापरस्याभावात् । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञसाधकस्या-न्यथानुपपन्नार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चका-प्रवृत्तेरभावप्रमाणगोचर एव सर्वज्ञः । तदुक्तम्-“प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्त्वसत्त्वावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥१॥” [मी० શ્લોક૦ અભાવ૦ શ્લોક૦ ૧] इति । प्रयोगऽत्र नास्ति सर्वज्ञः, प्रमाणपञ्चकाग्राह्यमाणात्वात्, खरविषाणवत् । किंच, यथाऽनादेरपि सुवर्णमलस्य क्षारमृत्पुटपाकादिप्रक्रियया विशोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनोऽपि निरन्तरं ज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वात्सर्वज्ञत्वं किं न भवेदिति मतिस्तदपि न, अभ्यासेन हि शुद्धेस्तारतम्यमेव भवेन्न परमः प्रकर्षः, न हि नरस्य लङ्घनमभ्यासतस्तारतम्यवदप्युपलभ्यमानं सकललोकविषयमुपलभ्यते । उक्तं च “दशहस्तान्तरं व्योमो यो नामोत्प्लुत्य गच्छति । न योजनशतं गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ॥१॥” इति । अपि च स सर्वं वस्तुजातं केन प्रमाणेन जानाति । किं प्रत्यक्षेणोत यथासंभवं सर्वैरेव प्रमाणैः । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य सन्निहितप्रतिनियतार्थग्राहित्वात् ।

નાપ્યતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષેણ, તત્સદ્ભાવે પ્રમાણાભાવાત્ । નાપિ સર્વેરેવ પ્રમાણૈઃ, તેષાં પ્રત્યક્ષપૂર્વકત્વાત્ સર્વેષાં સર્વજ્ઞતાપત્તેશ્ચેતિ । અન્યઞ્ચ । અનાદ્યનન્તઃ સંસારઃ । તદ્વસ્તૂન્યપ્યનન્તાનિ ક્રમેણ વિદન્, કથમનન્તેનાપિ કાલેન સર્વવેદી ભવિષ્યતિ । કિંચ, તસ્ય યથાવસ્થિતવસ્તુવેદિત્વેઽશુચ્યા-દિરસાસ્વાદપ્રસન્નઃ, તેષાં યથાવસ્થિતતયા સંવેદનાત્ । આહ ચ-“અશુચ્યાદિરસાસ્વાદપ્રસન્નશ્ચાનિવારિતઃ” ઇતિ । કિંચાતીતાનાગત-વસ્તૂનિ સ કિં સ્વેન સ્વેન સ્વરૂપેણ જાનાતિ કિં વા વર્તમાનતયૈવ । પ્રથમપક્ષે તજ્ઞાન-સ્યાપ્રત્યક્ષતાપત્તિઃ, અવર્તમાનવસ્તુગ્રાહિત્વાત્, સ્મરણાદિવત્ । દ્વિતીયે તુ તજ્ઞાનસ્ય ભ્રાન્તત્વપ્રસન્નઃ, અન્યથાસ્થિતસ્યાર્થસ્યાન્યથાગ્રહણાત્, દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનાદિવદિતિ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

મીમાંસક (પૂર્વપક્ષ) : સર્વજ્ઞાદિવિશેષણથી વિશિષ્ટ તમને ઇચ્છિત એવાકોઈપણ દેવ નથી, કારણ કે તે દેવનું ગ્રાહકપ્રમાણ કોઈ નથી.

જેમકે - સર્વજ્ઞાદિવિશેષણથી વિશિષ્ટ કોઈ દેવ પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય નથી, કારણ કે વર્તમાનકાલીન તથા ઇન્દ્રિયો સાથે સંબદ્ધ અર્થનું પ્રકાશક(ગ્રાહક) પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે. જ્યારે સર્વજ્ઞાદિવિશેષણથી વિશિષ્ટદેવ વર્તમાનમાં ઉપસ્થિત નથી તથા તેનો ઇન્દ્રિયની સાથે સન્નિકર્ષ પણ નથી. આથી તેનું ગ્રાહક પ્રત્યક્ષપ્રમાણ નથી.

સર્વજ્ઞાદિવિશેષણથી વિશિષ્ટદેવ અનુમાનથી ગ્રાહ્ય નથી, કારણ કે અનુમાન પ્રત્યક્ષથી જોયેલા અર્થમાં જ પ્રવર્તે છે. તાદૃશદેવ પ્રત્યક્ષથી જોયેલા નથી, માટે તે અનુમાનથી પણ ગ્રાહ્ય નથી.

તે દેવ આગમપ્રમાણથી પણ ગ્રાહ્ય નથી. કારણકે સર્વજ્ઞ અસિદ્ધ હોવાનાકારણે, તેમનું આગમ પણ વિવાદાસ્પદ છે. તે દેવ ઉપમાનપ્રમાણથી પણ ગ્રાહ્ય નથી, કારણે સર્વજ્ઞની સમાન સંસારમાં બીજો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેથી તેને જોઈને થતા સાદૃશ્યજ્ઞાનથી (ઉપમાનપ્રમાણ દ્વારા) સર્વજ્ઞને ગ્રહણ કરી શકાય.

તે દેવ અર્થાપત્તિથી પણ ગ્રાહ્ય નથી. કારણકે સર્વજ્ઞની વિના નહિ હોવાવાળો કોઈ અવિનાભાવિ અર્થ દેખાતો નથી કે જેથી એ પદાર્થદ્વારા અર્થાપત્તિથી સર્વજ્ઞ ગ્રાહ્ય બની શકે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞની સાથે નિયતસાહચર્ય ધરાવતો અને સર્વજ્ઞ વિના નહિ રહેતો, એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેનાથી (અર્થાપત્તિ દ્વારા) સર્વજ્ઞને ગ્રહણ કરી શકાય.

તેથી સર્વજ્ઞને ગ્રહણ કરવામાં પાંચે પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞ અભાવ પ્રમાણનો વિષય બને છે. અર્થાત્ અભાવપ્રમાણથી સર્વજ્ઞાભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કહ્યું છે કે...

“જ્યારે જે વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ કરવામાટે પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ અસમર્થ બની જાય છે, ત્યારે તે વસ્તુનો અભાવ અભાવપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે.” અહીં અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - સર્વજ્ઞ નથી, કારણકે તે પ્રત્યક્ષાદિ પાંચપ્રમાણનો વિષય બનતો નથી. જેમકે ગધેડાના શીંગડા.

પ્રશ્ન : જેમ અનાદિકાલથી પણ ખાણમાં રહેલું મલિનસુવર્ણ ક્ષાર, માટીના પુટપાકની પ્રક્રિયાથી ધીમેધીમે શુદ્ધ થતાં થતાં, નિર્મલ બની જાય છે, તેમ આત્માવડે પણ નિરંતર જ્ઞાનાદિનો અભ્યાસ કરતાં, આત્મા ઉપર લાગેલા કર્મમલનો ક્ષયથતાં આત્મા સર્વજ્ઞ કેમ બની ન શકે ? તો તમે જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ નથી એમ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર : તમારી આ વાત ઉચિત નથી. કારણકે અભ્યાસથી શુદ્ધિની તરતમતા જ થાય. પરંતુ પરમપ્રકર્ષ ન થાય. અર્થાત્ અભ્યાસથી આત્મા ઉપરથી કર્મમલ નાશ પામતાં આત્મા શુદ્ધ બને. (પહેલાં અશુદ્ધ હતો, તેમાંથી થોડો શુદ્ધ બને છે. અભ્યાસ વધતાં થોડો વધુ શુદ્ધ બને છે. પરંતુ) સર્વજ્ઞતાને પ્રગટ કરનારી પરમશુદ્ધિનો પ્રકર્ષ થતો નથી.

કોઈ માણસ ઉંચા ફૂદકા મારવાનો અભ્યાસ કરે તો, તે પ્રથમ પાંચ-છ ફૂટ ફૂદી શકે, અભ્યાસથી આઠ-દસ ફૂટ ફૂદી શકે, તેમ અભ્યાસથી વધુ ઊંચે ફૂદી શકે. પરંતુ ગમે તેવા અભ્યાસથી પણ તે લોકને ઉલ્લંઘી જતો નથી. તેથી કહ્યું છે કે “જે વ્યક્તિ અભ્યાસથી આકાશમાં ઉછળીને દસ હાથ ઉપર જાય છે. તે સેંકડોઅભ્યાસથી પણ સો યોજન ઉંચે જવામાટે સમર્થ થતો નથી.”

વળી તે બતાવો કે, તમારો સર્વજ્ઞ જગતની સર્વવસ્તુઓના સમુદાયને કયા પ્રમાણથી જાણે છે ? શું પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જાણે છે ? કે યથાસંભવ સર્વપ્રમાણો ભેગા થવા વડે જગત્વર્તી સર્વ પદાર્થોને જાણે છે. ?

તમે એમ કહેશો કે ‘પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સર્વજ્ઞ જગત્વર્તી સર્વવસ્તુઓને જાણે છે’ તો તે યોગ્ય નથી, કારણકે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ નિકટના પ્રતિનિયતક્ષેત્રમાં રહેલા તથા પ્રતિનિયતઅર્થનું જ ગ્રાહક છે. (અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ તો ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ રાખવાવાળી વર્તમાનવસ્તુઓને જ જાણે છે. આથી તેનાથી અનાગત, અતીત, દૂરવર્તી તથા સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિયપદાર્થો જાણી શકાતા નથી.)

અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ તો વિવાદાસ્પદ હોવાથી તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

સર્વપ્રમાણો ભેગા મળીને જગત્વર્તી સર્વપદાર્થોને જાણે છે, આ વાત ઉચિત નથી. કારણકે પ્રત્યક્ષસિંવાયના બાકીના સર્વપ્રમાણો પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ અર્થના ગ્રાહક બને છે. તેથી જ્યાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જ સર્વવસ્તુઓ જાણી શકાતી નથી, ત્યાં બીજાપ્રમાણોથી તો કેવી રીતે જાણી શકાય ?

તથા સંસારના ઘણાજીવો કેટલીક વસ્તુઓને પ્રત્યક્ષથી જાણીને, કેટલીક વસ્તુઓને અનુમાનથી જાણીને, કેટલીક વસ્તુઓને બીજાપ્રમાણોથી જાણીને તથા ધર્મ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થોને વેદથી જાણીને-જગતના સર્વપદાર્થોને જાણી લેશે. આથી સર્વ જીવો સર્વજ્ઞ બની જવાની આપત્તિ આવશે.

વળી સંસાર અનાદિ અનંત છે. તેમાં રહેલી વસ્તુઓ પણ અનંતાનંત છે. તે વસ્તુઓને ક્રમસર જાણતો વ્યક્તિ અનંતકાલવડે પણ કેવી રીતે સર્વજ્ઞ (સર્વને જાણનાર) થઈ શકશે ? અર્થાત્ જગત્વર્તી સર્વપદાર્થોને જાણનાર કોઈ સર્વજ્ઞ નથી. વળી તમારો સર્વજ્ઞ યથાવસ્થિતવસ્તુનો જાણનાર છે. તેથી જગત્વર્તી અશુચિઆદિના રસના આસ્વાદનો પ્રસંગ પણ સર્વજ્ઞને આવી પડશે. કારણકે જગતના સર્વપદાર્થો યથાવસ્થિતપણે સંવેદે છે અને તેથી કહ્યું છે કે.. “સર્વજ્ઞ જગત્વર્તી સર્વપદાર્થોનો યથાવસ્થિત પણ સંવેદતો હોવાથી (તે સર્વજ્ઞને) અશુચિવગેરેના રસના આસ્વાદનો પ્રસંગ (તે સર્વજ્ઞને) અનિવારિત છે.”

વળી તમે બતાવો કે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા પદાર્થો અને બનાવોને તથા ભવિષ્યમાં થનારા પદાર્થો અને થનારી હકીકતોને તમારો સર્વજ્ઞ અતીત અને અનાગતરૂપથી જાણે છે કે વર્તમાનની જેમ સાક્ષાત્ જાણે છે ?

“સર્વજ્ઞ ભૂતકાલીનપદાર્થો - બનાવોને અતીતરૂપથી તથા ભવિષ્યકાલિન પદાર્થો-હકીકતોને અનાગતરૂપથી જાણે છે’ એમ તમે કહેશો તો.... સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન અપ્રત્યક્ષ બની જશે. કારણ કે સાક્ષાત્કારરૂપ નથી થતું. આથી તેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમાં ગણાશે નહિ, કારણ કે... અવર્તમાન કાલીન વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. જેમ સ્મૃતિવગેરે અવર્તમાનકાલીન વસ્તુગ્રાહિ છે. તેથી પ્રત્યક્ષમાં ગણાતા નથી, તેમ સર્વજ્ઞનું ઉપરોક્ત જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષની કોટીમાં આવી શકશે નહિ.

“સર્વજ્ઞ ભૂતકાલીન તથા ભવિષ્યકાલીન વસ્તુઓ અને બનાવોને વર્તમાનરૂપે જાણે છે.” તેમ કહેશો તો - સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન ભ્રાન્ત બની જવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે અન્યથા રહેલા (અર્થાત્ ભૂત અને ભાવિરૂપે રહેલા) પદાર્થોને અન્યથારીતે (વર્તમાનરૂપે) ગ્રહણ કરે છે. જેમ બે ચંદ્રને જોનારનું જ્ઞાન ભ્રાન્ત છે, તેમ ભૂતાદિરૂપે રહેલા પદાર્થોને અન્યથારીતે અર્થાત્ વર્તમાનરૂપે જોવા તે પણ ભ્રાન્તિ છે.

अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्” इति साधनं तदसम्यक्, तत्साधकानामनुमानप्रमाणानां सद्भावात् । तथाहि-ज्ञानतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं, तरतमशब्दवाच्यत्वात्, परिमाणवदिति । नायमसिद्धो हेतुः, प्रतिप्राणिप्रज्ञामेधादिगुणपाटवरूपस्य ज्ञानस्य तारतम्येनोपलब्धेः । ततोऽवश्यमस्य

સર્વાન્તિમપ્રકર્ષેણ ભાવ્યં, યથા પરિમાણસ્યાકાશે । સ ચ જ્ઞાનસ્ય સર્વવસ્તુ-
પ્રકાશકત્વરૂપો યત્ર વિશ્રાન્તઃ સ ભગવાન્ સર્વજ્ઞઃ । નનુ સંતાપ્યમાનપાથસ
ઔષ્ણ્યતારતમ્યે સત્યપિ સર્વાન્તિમવદ્ધિરૂપતાપત્તિરૂપપ્રકર્ષાદર્શનાદ્યભિચાર્યયં હેતુરિતિ
ચેત્ ન, યતો યો દ્રવ્યસ્ય સહજો ધર્મો ન તુ સહકારિસવ્યપેક્ષઃ-(સહજોઽપિ ચ યઃ સ્વાશ્રયે
વિશેષમારભતે)-સોઽભ્યાસક્રમેણ પ્રકર્ષપર્યન્તમાસાદયતિ, યથા કલધૌતસ્ય પુટપાકપ્ર-
બન્ધાહિતા વિશુદ્ધિઃ । ન ચ પાથસસ્તાપઃ સહજો ધર્મઃ, કિં ત્વગ્ન્યાદિસહકારિસવ્યપેક્ષઃ ।
તત્કથં તત્ર તાપોઽભ્યસ્યમાનઃ પરાં કાષ્ટાં ગચ્છેત્ । અત્યન્તતાપે પ્રત્યુત પાથસઃ
પરિક્ષયાત્ । જ્ઞાનં તુ જીવસ્ય સહજો ધર્મઃ સ્વાશ્રયે ચ વિશેષમાધત્તે । તેન તસ્ય
નિરન્તરાભ્યાસાહિતાધિકોત્તરોત્તરવિશેષાધાનાત્ પ્રકર્ષપર્યન્તપ્રાપ્તિર્નાયુક્તા । એતેન
“લઙ્કનાભ્યાસ” ઇત્યાદિ નિરસ્તં, લઙ્કનસ્યાસહજધર્મત્વાત્, સ્વાશ્રયે ચ વિશેષાનાધાનાત્,
પ્રત્યુત તેન સામર્થ્યપરિક્ષયાદિતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જૈન : (ઉત્તરપક્ષ) : તમે પૂર્વે સર્વજ્ઞના નિષેધમાં “તે સર્વજ્ઞનું ગ્રાહક પ્રમાણ નથી”-આવો
હેતુ કહ્યો હતો તે સત્ય નથી. કારણકે સર્વજ્ઞસાધક અનુમાનોનો સદ્ભાવ છે જ. કહેવાનો આશય
એ છે કે તમે (મીમાંસકોએ) પૂર્વે ‘સર્વજ્ઞસાધક પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞજેવી કોઈ
વ્યક્તિ નથી’ આવું જે કહ્યું હતું તે સત્ય નથી, કારણકે સર્વજ્ઞસાધક અનુમાન પ્રમાણો છે જ.
તે અનુમાનપ્રમાણ આ પ્રમાણો છે-

‘જ્ઞાનનો તરતમભાવ=ક્રમિકવિકાસ ક્યાંક વિશ્રાંતિ=પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે તે
તરતમશબ્દથી વાચ્ય છે. અર્થાત્ તેનો ક્રમિકવિકાસ થાય છે. જેમકે પરિમાણ પરમાણુથી ક્રમિક
વિકાસ કરતાં કરતાં આકાશમાં પોતાની પૂર્ણતાને અર્થાત્ મહાપરિમાણ અવસ્થાએ પહોંચી જાય
છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાનનો ક્રમિકવિકાસ થતાં થતાં પૂર્ણતાએ પહોંચે છે, તે જ સર્વજ્ઞતા છે.

જ્ઞાનનો ક્રમિકવિકાસ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે જગતમાં પ્રત્યેકજીવોની પ્રજ્ઞા=પ્રતિભા તથા
મેધા=ધારણાશક્તિઆદિ ગુણોનો વિકાસ ક્રમિક જ દેખાય છે. કોઈના પ્રજ્ઞા-મેધાદિ ગુણોનો
વિકાસ ઓછો છે, તો કોઈનો વધું છે. આથી જ્ઞાનાદિ ગુણોનો વિકાસ જગતના જીવોમાં ક્રમિક
દેખાય છે. તેથી જેમ પરમાણુમાં રહેલું પરિમાણ વિકાસ પામતાં પામતાં પરમપ્રકૃષ્ટ અવસ્થાએ
આકાશમાં જોવા મળે છે, તેમ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો વિકાસ થતાં થતાં અવશ્ય સર્વ અંતિમપ્રકર્ષ
થવો જ જોઈએ અને તે જગતવર્તી સર્વવસ્તુઓના પ્રકાશક જ્ઞાનની જ્યાં વિશ્રાંતિ=પૂર્ણતા છે,

તે ભગવાન સર્વજ્ઞ છે. અર્થાત્ જેનામાં સર્વવસ્તુઓનું પ્રકાશક જ્ઞાન પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું છે, તે સર્વજ્ઞ ભગવાન છે.

શંકા : અગ્નિથી તપેલા પાણીમાં ઉષ્ણતાની તરતમતા હોવા છતાં, તે પાણી ઉષ્ણતાનો સર્વ અંતિમપ્રકર્ષ જેમાં છે, તે અગ્નિ જેવું ઉષ્ણ તો બનતું જોવાતું જ નથી. તેથી ‘જેનો ક્રમિકવિકાસ થાય છે, તેની પૂર્ણતા હોય છે.’—આ આપનો નિયમ વ્યભિચારી બને છે. કારણકે પાણીમાં તરતમતાથી ઉષ્ણતા હોવા છતાં અગ્નિજેવી ઉષ્ણતાની પૂર્ણતા પાણીમાં આવતી નથી.

સમાધાન : પદાર્થના સ્વાભાવિકધર્મો જ અભ્યાસથી પૂર્ણતાને પામે છે. પરંતુ જે ધર્મ અન્ય સહકારીની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૂર્ણતાને પામે જ તેવો નિયમ નથી. પાણીમાં આવેલી ઉષ્ણતા સહજ નથી, પણ અગ્નિ નામના સહકારીના કારણથી આવી છે. જ્યારે સુવર્ણમાં પુટપાકની પ્રક્રિયાથી આવતી વિશુદ્ધિ સુવર્ણનો સહજધર્મ હોવાના કારણે પૂર્ણતાને પામે છે. પાણીમાં રહેલી ઉષ્ણતા પાણીનો સહજ ધર્મ ન હોવાથી કેવી રીતે પૂર્ણતા=પરમપ્રકર્ષને પામે ! ઉલટાનું પાણીને અત્યંતતાપ આપતાં પાણી નાશ પામે છે.

પરંતુ જ્ઞાન જીવનો સહજધર્મ છે અને પોતાના આશ્રયમાં વિશેષતાને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી જ્ઞાનના નિરંતર અભ્યાસથી ઉત્તરોત્તર પોતાના આશ્રયમાં (જ્ઞાન) વિશેષતાને ઉત્પન્ન કરતું કરતું પરમપ્રકર્ષ પર્યન્તને પામી જાય છે, તેવું કહેવું અયોગ્ય નથી. આથી “અભ્યાસથી ઉંચે કૂદવા...” છત્યાદિ તમે જે પૂર્વે કહેલું તે અસત્ય સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ તેનું ખંડન થાય છે, કારણકે લંધન આત્માનો સહજધર્મ નથી અને તે પોતાના આશ્રયમાં વિશેષતાને ઉત્પન્ન પણ કરતો નથી. ઉલટાનું તેનો વધારે પડતો અભ્યાસ કરવાથી આત્માનું સામર્થ્ય હણાઈ પણ જાય છે. આમ જેનામાં જ્ઞાનનો પરમપ્રકર્ષ છે તે સર્વજ્ઞ છે.

તથા જલધિજલપલપ્રમાણાદયઃ કસ્યચિત્પ્રત્યક્ષાઃ, પ્રમેયત્વાત્, ઘટાદિગતરૂપાદિવિશેષવત્ । ન ચ પ્રમેયત્વમસિદ્ધં, અભાવપ્રમાણસ્ય વ્યભિચારપ્રસક્તેઃ । તથાહિ-પ્રમાણપञ્ચકાતિક્રાન્તસ્ય હિ વસ્તુનોઽભાવપ્રમાણવિષયતા ભવતાભ્યુપગમ્યતે । યદિ ચ જલધિજલપલપ્રમાણાદિષુ પ્રમાણપञ્ચકાતિક્રાન્તરૂપમપ્રમેયત્વં સ્યાત્, તદા તેષ્વપ્યભાવપ્રમાણવિષયતા સ્યાત્ । ન ચાત્ર તત્ત્વેઽપિ સા સંભાવિનીતિ । યસ્ય ચ પ્રત્યક્ષાઃ, સ ભગવાન્ સર્વજ્ઞ ઇતિ । તથાસ્તિ કશ્ચિદતીન્દ્રિયાર્થસાર્થસાક્ષાત્કારી, અનુપદેશાલિङ્ગાવિસંવાદિવિશિષ્ટદિગ્દેશકાલપ્રમાણાદ્યાત્મકચન્દ્રાદિગ્રહણાદ્યુપદેશદાયિત્વાત્ । યો યદ્વિષયેઽનુપદેશાલિङ્ગાવિસંવાદ્યુપદેશદાયી સ તત્સાક્ષાત્કારી યથાસ્મદાદિઃ, અનુપદેશાલિङ્ગા-

વિસંવાદ્યુપદેશદાયી ચ કશ્ચિત્, તસ્માત્તત્સાક્ષાત્કારી, તથાવિધશ્ચ શ્રીસર્વજ્ઞ એવેતિ ।
યદ્યોક્તં “પ્રમાણપञ्ચકાપ્રવૃત્તેઃ સર્વજ્ઞસ્યાભાવપ્રમાણગોચરત્વં,” તદપિ વાઙ્માત્રં
પ્રમાણપञ्ચકાપ્રવૃત્તેરસંભવાત્ । સા હિ બાધસદ્ભાવત્વેન સ્યાત્, ન ચ સર્વજ્ઞો
બાધકસંભવઃ । તથાહિ-તદ્બાધકં પ્રત્યક્ષં ૧, અનુમાનં ૨, આગમઃ ૩, ઉપમાનં ૪,
અર્થાપત્તિર્વા ૫ । તત્રાદ્યઃ પક્ષો ન શ્રેયાન્, યતો યદિ પ્રત્યક્ષં વસ્તુનઃ કારણં વ્યાપકં વા
સ્યાત્, તદા તન્નિવૃત્તૌ વસ્તુનોઽપિ નિવૃત્તિર્યુક્તિમતી, વદ્વ્યાદિકારણવૃક્ષત્વા-
દિવ્યાપકનિવૃત્તૌ ધૂમત્વાદિશિંશપાત્વાદિનિવૃત્તિવત્ । ન ચાર્થસ્યાધ્યક્ષં કારણં,
તદભાવેઽપિ દેશાદિવ્યવધાનેઽર્થસ્ય ભાવાત્ । નાપિ વ્યાપકં, તન્નિવૃત્તાવપિ દેશાદિવિ-
પ્રકૃષ્ટવસ્તુનામનિવર્તમાનત્વાત્ । ન ચાકારણાવ્યાપકનિવૃત્તાવપ્યકાર્યાવ્યાપ્યનિવૃત્તિ-
રૂપપત્ના, અતિપ્રસક્તેરિતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિમાટે બીજું અનુમાન આપે છે- ‘સમુદ્રના પાણીના જથ્થાનું પ્રમાણાદિ કોઈને પ્રત્યક્ષથી પ્રતિભાસિત થાય છે, કારણ કે પ્રમેય છે. જેમ ઘટાદિમાં રહેવાવાળા રૂપ, સ્પર્શ આદિ. આ અનુમાનથી પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે.

સમુદ્રમાં કેટલા પ્રમાણમાં પાણી છે, તે પ્રમેય = પ્રમાણનો વિષય તો છે જ. વળી ‘જે વસ્તુ સત્ હોય છે, તે કોઈ પ્રમાણનો વિષય તો ચોક્કસ હોય જ છે.’ સામાન્યતઃ આવો નિયમ છે. તેથી સમુદ્રના પાણીના જથ્થાનું માપ સત્ હોવાથી કોઈ પ્રમાણનો વિષય બને જ છે. તેથી પ્રમેયત્વ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કદાચ માની લઈએ કે સમુદ્રના પાણીના જથ્થાનું માપ પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણનો વિષય બનતો નથી. છતાં પણ જ્યાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચપ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યાં અભાવપ્રમાણની પ્રવૃત્તિ તો અવશ્ય હોય જ છે. આથી પ્રમેય અભાવપ્રમાણનો વિષય તો ચોક્કસ બને જ છે. આવું તો તમે પણ માનો જ છો. આથી પ્રમેયત્વ હેતુ અસિદ્ધ નથી.

જો સમુદ્રના પાણીના જથ્થાના માપમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચપ્રમાણની અપ્રવૃત્તિ હોવા છતાં પણ અભાવપ્રમાણની પણ પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અભાવપ્રમાણ વ્યભિચારી બની જશે, કારણ કે “જ્યાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચપ્રમાણની પ્રવૃત્તિ નથી હોતી, ત્યાં અભાવપ્રમાણની પ્રવૃત્તિ તો હોય જ છે.”— આ નિયમ તૂટી જાય છે. આથી સમુદ્રના પાણીના જથ્થાનું માપ પ્રમેય હોવાથી તેનું સાક્ષાત્કાર કરનાર કોઈને કોઈ તો હોવો જ જોઈએ. અને સમુદ્રના પાણીના જથ્થાના માપનું પ્રત્યક્ષ જેને થાય છે તે સર્વજ્ઞ ભગવાન છે.

હવે સર્વજની સિદ્ધિમાટે ત્રીજું અનુમાન આપે છે. “કોઈ આત્મા અતીન્દ્રિયપદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવાવાળો છે. કારણ કે તે ઉપદેશ (શાસ્ત્ર) અને અવિસંવાદિલિંગ (=અનુમાપક હેતુઓ) વિના પણ ચંદ્રગ્રહણ વગેરે જ્યોતિષનો યથાર્થ ઉપદેશ આપે છે.”

જે વ્યક્તિ જે વિષયમાં શાસ્ત્ર અને અનુમાપક હેતુઓ વિના ઉપદેશ આપે છે, તે વ્યક્તિ તે વિષયનો સાક્ષાત્કારિ હોય છે. જેમકે કોઈ ઘટઆદિ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જોઈને, તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવાવાળા આપણે.

કહેવાનો આશય એ છે કે અમુકદિવસે અમુકકલાકે અમુકમિનિટે ચંદ્રગ્રહણ થશે વગેરે આવા ભાવિકાલવિષયક અતીન્દ્રિયપદાર્થોનું સાક્ષાત્કાર કરનાર સર્વપ્રથમ શ્રીજિનેશ્વર પરમાત્મા છે. આથી અતીન્દ્રિયપદાર્થોને દેખવાવાળા સર્વજ છે.

વળી તમે જે કહ્યું હતું કે “સર્વજમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચપ્રમાણોની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી સર્વજ અભાવપ્રમાણનો વિષય બને છે. અર્થાત્ સર્વજનો અભાવ છે.” તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી, માત્ર પ્રલાપ જ છે. કારણકે સર્વજની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચપ્રમાણોની અપ્રવૃત્તિ અસંભવિત છે. કેમકે (પૂર્વ જોયા તે અનુમાનપ્રમાણથી સર્વજની સિદ્ધિ થતી હોવાથી કેવી રીતે કહી શકાય કે પ્રત્યક્ષાદિ પાંચપ્રમાણોની અપ્રવૃત્તિ છે ?) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની અપ્રવૃત્તિ તો તે પદાર્થોમાં હોય છે કે, તે પ્રમાણોદ્વારા તે પદાર્થોમાં બાધ આવતો હોય. સર્વજમાં કોઈપણ પ્રમાણ બાધા કરનાર નથી. તેથી સર્વજની સત્તા નિર્બાધ છે.

તમે કહો કે સર્વજનો બાધ કરનાર (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) આગમ, (૪) ઉપમાન, (૫) અર્થાપત્તિ, આ પાંચપ્રમાણમાંથી કયું પ્રમાણ છે ?

“સર્વજનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સર્વજનો બાધ થાય છે”-આવું કહેવું સમુચિત નથી. કારણ કે જો પ્રત્યક્ષ, વસ્તુનું કારણ કે વસ્તુનું વ્યાપક હોય ત્યારે, તેની નિવૃત્તિ થવાથી વસ્તુનો પણ અભાવ થાય છે, એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત કહેવાય !

જેમ ધૂમનું કારણ અગ્નિ છે. તેથી અગ્નિની નિવૃત્તિ થતાં ધૂમની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. અર્થાત્ કારણરૂપ અગ્નિની નિવૃત્તિ થતાં કાર્યરૂપ ધૂમની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. તે જ રીતે વૃક્ષત્વ શિંશપા, આંબા વગેરે તમામવૃક્ષોમાં રહેતું હોવાથી વ્યાપક છે. આથી વ્યાપકરૂપ વૃક્ષત્વની નિવૃત્તિ થતાં વ્યાપ્યરૂપ શિંશપા વગેરે વૃક્ષોની પણ નિવૃત્તિ થઈ જ જાય છે.

વળી પ્રત્યક્ષ, પદાર્થનું કારણ નથી, તેથી વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ ન થવા છતાં પણ દેશ, કાલ, ભીંતના વ્યવધાને રહેલા પદાર્થનો સદ્ભાવ હોય જ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે દૂરદેશમાં રહેલા પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, છતાં પદાર્થ વિદ્યમાન હોય છે. ભૂતકાલીનપદાર્થનું વર્તમાનમાં

પ્રત્યક્ષ થતું નથી, છતાં પદાર્થ વિદ્યમાન હતો જ. તેમજ ભીંતના આંતરે રહેલા પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ ન થવા છતાં પણ પદાર્થ તો હોય જ છે. આથી પ્રત્યક્ષ, પદાર્થનું કારણ નથી.

પ્રત્યક્ષ, વસ્તુનું વ્યાપક પણ નથી. કારણકે પ્રત્યક્ષની નિવૃત્તિ થવાછતાં પણ દૂરદેશાદિ સ્થિત પદાર્થની નિવૃત્તિ થતી નથી.

આથી જે પદાર્થનું કારણ કે વ્યાપક નથી, તેની નિવૃત્તિથી કાર્ય અને વ્યાપ્યની નિવૃત્તિ માની લેવી તે સંગત થતી નથી. કારણકે વ્યભિચાર આવે છે, અવ્યવસ્થાનો દોષ આવી પડે છે. અર્થાત્ ઘટની નિવૃત્તિથી પટની નિવૃત્તિ પણ માનવાની આપત્તિ આવશે. આ રીતે એકપદાર્થની નિવૃત્તિથી બીજાપદાર્થની નિવૃત્તિ માની લેવાથી અવ્યવસ્થા ઉભી થશે.

આથી “સર્વજનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, તેથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સર્વજનો બાધ થાય છે.” તેમ કહેવું સમુચિત નથી...

નાપ્યનુમાનં તદ્વાધકં, ધર્મિસાધ્યધર્મસાધનાનાં સ્વરૂપાસિદ્ધેઃ । તત્ર હિ ધર્મિત્વેન કિં સર્વજ્ઞોઽભિપ્રેતઃ ૧, સુગતાદિઃ ૨, સર્વપુરુષા વા ૩ । યદિ સર્વજ્ઞઃ, તદા કિં તત્ર સાધ્યમસત્ત્વં ૧, અસર્વજ્ઞત્વં વા ૨ । યદ્યસત્ત્વં કિં તત્ર સાધનમનુપલમ્બો ૧, વિરુદ્ધવિધિઃ ૨, વકૃત્વાદિકં ૩ વા । યદ્યનુપલમ્બઃ કિં સર્વજ્ઞસ્યોત ૧, તત્કારણસ્ય ૨, તત્કાર્યસ્ય ૩, તદ્વ્યાપકસ્ય ૪ વા । યદિ સર્વજ્ઞસ્ય, સોઽપિ કિં સ્વસંબન્ધી ૧, સર્વસંબન્ધી ૨ વા । સ્વસંબન્ધી ચેત્રિવિશેષણઃ ૧, ઉતોપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તત્વવિશેષણો ૨ વા । આદ્યે પરચિત્તવિશેષાદિભિરનૈકાન્તિકઃ ‘અનુપલમ્બાત્’ ઇતિ હેતુઃ, તેષામનુપલમ્બેઽપ્યસત્ત્વાનભ્યુપગમાત્ । નાપ્યુપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તત્વવિશેષણઃ, સર્વત્ર સર્વદા ચ સર્વજ્ઞાભાવસાધનસ્યાભાવપ્રસંગાત્ । ન હિ સર્વથાપ્યસત ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તત્વં ઘટતે, ક્વચિત્કદાચિત્સત્ત્વોપલમ્બાવિનાભાવિત્વાત્તસ્ય । એતેન સર્વસંબન્ધિપક્ષોઽપિ પ્રત્યાખ્યાતઃ । કિં ચાસિદ્ધઃ સર્વસંબન્ધ્યનુપલમ્બઃ, અસર્વવિદા પ્રતિપત્તુમશક્યત્વાત્ । ન ખલુ સર્વાત્મનાં તજ્ઞાનાનાં ચાપ્રતિપત્તૌ તત્સંબન્ધી સર્વજ્ઞાનુપલમ્બઃ પ્રતિપત્તું શક્યઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

અનુમાન પણ સર્વજનું બાધક નથી. કારણકે સર્વજ્ઞના બાધકઅનુમાનમાં ધર્મી કોણ રાખશો ? સાધ્ય કોને બનાવશો ? અને કોને હેતુ કરશો ? (તેનું સ્વરૂપ જ) અનિશ્ચિત છે.

સારું, તમે બતાવો કે તમારા સર્વજ્ઞબાધક અનુમાનમાં ધર્મી તરીકે કોણ છે ? શું ધર્મી

તરીકે (૧) સર્વજ્ઞ અભિપ્રેત છે ? કે (૨) બૌદ્ધ આદિ અભિપ્રેત છે ? કે (૩) સર્વપુરુષો અભિપ્રેત છે ?

જો એમ કહેશો કે ધર્મી તરીકે સર્વજ્ઞ અભિપ્રેત છે, તો કહો કે તે સર્વજ્ઞનું અસત્ત્વ સિદ્ધ કરશો કે અસર્વજ્ઞત્વ સિદ્ધ કરશો ?

જો તમે એમ કહેશો કે ‘અમે સર્વજ્ઞનું અસત્ત્વ સિદ્ધ કરીશું’ - તો સર્વજ્ઞનું અસત્ત્વ સિદ્ધ કરવા તમે (૧) અનુપલંબને હેતુ બનાવશો ? કે (૨) વિરુદ્ધવિધિને હેતુ બનાવશો ? કે (૩) વક્તૃત્વાદિને હેતુ બનાવશો ?

જો સર્વજ્ઞના અસત્ત્વની સિદ્ધિ કરવા અનુપલંબહેતુનો પ્રયોગ કરશો, ત્યારે તે બતાવવું જોઈએ કે તમે (૧) અનુપલંબ સર્વજ્ઞનો બતાવશો ? કે (૨) તેના કારણોનો ? કે (૩) તેના કાર્યનો ? કે (૪) તેના વ્યાપકનો અનુપલંબ બનાવશો ?

જો સર્વજ્ઞના અસત્ત્વની સિદ્ધિ કરવા સર્વજ્ઞના અનુપલંબને હેતુતરીકે આગળ કરશો તો, તે સર્વજ્ઞનો અનુપલંબ શું તમને જ છે કે જગતના સર્વપ્રાણીઓને છે ?

હવે જો તમને પોતાને સર્વજ્ઞનો અનુપલંબ થવાથી, સર્વજ્ઞનો અભાવ છે, એમ તમે માનો છો, તો કહો કે... તે અનુપલંબ વિશેષણરહિત સામાન્ય અનુપલંબથી થાય છે કે ઉપલબ્ધિ લક્ષણથી યુક્ત વિશેષણસહિત ઉપલંબથી થાય છે. કહેવાનો આશય એ છે સર્વજ્ઞનો અનુપલંબ થાય છે તે દૃશ્યઆદિ વિશેષણરહિત થાય છે કે દૃશ્ય આદિવિશેષણસહિત થાય છે. (દૃશ્ય=જોવાલાયક પદાર્થ). જો તમે ‘સર્વજ્ઞનો અનુપલંબ વિશેષણરહિત સામાન્ય અનુપલંબથી થાય છે’, એમ કહેશો તો પરચિત્ત વિશેષાદિ સાથે વ્યભિચાર આવશે, કારણકે અનુપલંબ હેતુ છે. અર્થાત્ પર (દેવદત્તના) ચિત્તમાં શું વિચાર ચાલી રહ્યો છે, તે યજ્ઞદત્ત તો જાણી શકતો નથી. અર્થાત્ યજ્ઞદત્તને દેવદત્તના ચિત્તમાં ચાલતા વિચારોનો અનુપલંબ છે. છતાં એટલા માત્રથી દેવદત્તના મનમાં ચાલતા વિચારોનું અસત્ત્વ સિદ્ધ થતું નથી.

“સર્વજ્ઞનો અનુપલંબ દૃશ્યપદાર્થના (ઉપલંબલક્ષણપ્રાપ્ત વિશેષણસહિતના પદાર્થના) અનુપલંબથી થાય છે” તેમ કહેશો તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણકે દૃશ્યપદાર્થનો ઉપલંબ સર્વ ઠેકાણે (સ્થળે) અને સર્વકાળે થતો જ નથી. કારણ કે સર્વઠેકાણે અને સર્વકાળે જેનો અનુપલંબ હોય તે દૃશ્ય જ કેવી રીતે કહેવાય ? જેમ ઘટ દૃશ્ય હોવાથી કોઈસ્થાને કે કોઈકાળે તેનો અનુપલંબ મળે, પરંતુ સર્વત્ર અને સર્વકાળે તેનો અભાવ ન જોવા મળે. કારણકે દૃશ્યપદાર્થનો કોઈકસ્થળે અને કોઈકકાળે તો ઉપલંબ નિયતરીતે હોય જ છે.

આથી દૃશ્યની અનુપલબ્ધિથી સર્વજ્ઞનો અત્યંત અભાવ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી. હા, એટલું કહી શકાય કે “આ સમયે, આ સ્થળે સર્વજ્ઞ નથી.”

આનાથી સર્વસંબંધી પક્ષ પણ દૂષિત થઈ જાય છે. કારણ કે દૃશ્યપદાર્થની અનુપલબ્ધિ સર્વ પ્રાણીઓને થઈ શકતી નથી. તથા અસર્વજપ્રાણીઓને સર્વજની ઉપલબ્ધિ ન થાય, પરંતુ સર્વજને તો 'હું સર્વજ છું' એવી ઉપલબ્ધિ થાય છે. આથી સર્વપ્રાણીઓને સર્વજની અનુપલબ્ધિ થતી નથી.

વળી જગતના સર્વજીવોને સર્વજની અનુપલબ્ધિ છે, તેવું તમે કહી શકો તેમ નથી. કારણ કે તમે અસર્વજ છો તથા સર્વજસિવાયનો બીજો કોઈવ્યક્તિ જગતના તમામજીવોના અધ્યવસાયોને જાણી શકતો નથી.

નાપિ કારણાનુપલમ્ભઃ, તત્કારણસ્ય જ્ઞાનાવરણાદિકર્મપ્રક્ષયસ્યાનુમાનેનોપલમ્ભાત્ ।
 એતત્સાધકં ચાનુમાનં, યુક્તયશ્ચાગ્રે વક્ષ્યન્તે । કાર્યાનુપલમ્ભોઽપ્યસિદ્ધઃ, તત્કાર્યસ્યા-
 વિસંવાદ્યાગમસ્યોપલબ્ધેઃ । વ્યાપકાનુપલમ્ભોઽપ્યસિદ્ધઃ, તદ્વ્યાપકસ્ય સર્વાર્થસાક્ષાત્કારિ-
 ત્વસ્યાનુમાનેન પ્રતીતેઃ । તથાહિ-અસ્તિ કશ્ચિત્સર્વાર્થસાક્ષાત્કારી, તદ્ગ્રહણસ્વભાવત્વે
 સતિ પ્રક્ષીણપ્રતિબન્ધપ્રત્યયત્વાત્ । યદ્દ્ગ્રહણસ્વભાવત્વે સતિ પ્રક્ષીણપ્રતિબન્ધકં
 તત્તત્સાક્ષાત્કારિ, યથાપગતતિમિરાદિપ્રતિબન્ધં લોચનં રૂપસાક્ષાત્કારીતિ
 નાનુપલમ્ભાદિતિ સાધનં સર્વજ્ઞાભાવં સાધયતિ । વિરુદ્ધવિધિરપિ સાક્ષાત્પરંપરયા વા
 સર્વજ્ઞાભાવં સાધયતિ । પ્રથમપક્ષે સર્વજ્ઞત્વેન સાક્ષાદ્વિરુદ્ધસ્યાસર્વજ્ઞત્વસ્ય
 ક્વચિત્કદાચિદ્વિધાનાત્સર્વત્ર સર્વદા વા । તત્રાદ્યપક્ષે ન સર્વત્ર સર્વદા સર્વજ્ઞાભાવઃ સિદ્ધેત્,
 યત્રૈવ હિ તદ્વિધાનં તત્રૈવ તદભાવોઃ નાન્યત્ર । નહિ ક્વચિત્કદાચિદગ્રેવિધાને સર્વત્ર સર્વદા
 વા તદ્વ્યાપકવિરુદ્ધશીતાભાવો દુષ્ટઃ । દ્વિતીયોઽપ્યયુક્તઃ, અર્વાગ્દૃશઃ સર્વત્ર સર્વદા વા
 સર્વજ્ઞત્વવિરુદ્ધાસર્વજ્ઞત્વવિધેરસંભવાત્, તત્સંભવે ચ તસ્યૈવ સર્વજ્ઞત્વાપત્તેઃ સિદ્ધં નઃ
 સમીહિતમ્ । પરંપરયાપિ કિં તદ્વ્યાપકવિરુદ્ધસ્ય ૧, તત્કારણવિરુદ્ધસ્ય ૨,
 તત્કાર્યવિરુદ્ધસ્ય ૩ વા વિધિઃ સર્વજ્ઞાભાવમાદિશેત્ । ન તાવદ્વ્યાપકવિરુદ્ધવિધિઃ, સ
 હિ સર્વજ્ઞસ્ય વ્યાપકમખિલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વં તેન વિરુદ્ધં તદસાક્ષાત્કારિત્વં
 નિયતાર્થગ્રાહિત્વં વા તસ્ય ચ વિધિઃ ક્વચિત્કદાચિત્તદભાવં સાધયેત્ત પુનઃ સર્વત્ર સર્વદા વા,
 તુષારસ્પર્શવ્યાપકશીતવિરુદ્ધાગ્રિવિધાનાત્ ક્વચિત્કદાચિત્તુષારસ્પર્શનિષેધવત્ । કારણ-
 વિરુદ્ધવિધિરપિ ક્વચિત્કદાચિદેવ સર્વજ્ઞાભાવં સાધયેત્, ન સર્વત્ર । સર્વજ્ઞત્વસ્ય હિ
 કારણમશેષકર્મક્ષયઃ, તદ્વિરુદ્ધસ્ય કર્માક્ષયસ્ય ચ વિધિઃ ક્વચિત્કદાચિદેવ સર્વજ્ઞા-

ભાવસાધકઃ, રોમહર્ષાદિકારણશીતવિરુદ્ધાગ્નિવિધાનાત્ ક્વચિત્કદાચિચ્છીતકાર્યરોમહર્ષાદિનિષેધવત્ ન પુનઃ સાકલ્યેન, સકલકર્માપ્રકાયસ્ય સાકલ્યેન સંભવાભાવાત્, ક્વચિદપ્યાત્મનિ તસ્યાગ્રે પ્રસાધયિષ્યમાણત્વાત્ । નાપિ વિરુદ્ધકાર્યવિધિઃ, સર્વજ્ઞત્વેન હિ વિરુદ્ધં કિંચિજ્ઞત્વં, તત્કાર્યં નિયાતાર્યવિષયં વચઃ તસ્ય વિધિઃ સ ચ ન સામસ્ત્યેન સર્વજ્ઞાભાવં સાધયેત્ । યત્રૈવ હિ તદ્વિધિસ્તત્રૈવાસ્ય તદભાવસાધનસમર્થત્વાત્, શીતવિરુદ્ધદહનકાર્યધૂમવિશિષ્ટપ્રદેશ એવ શીતસ્પર્શનિષેધવત્, તત્ર વિરુદ્ધવિધિરપિ સર્વવિદો બાધકઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે “સર્વજ્ઞતાના કારણોની અનુપલબ્ધિ હોવાથી સર્વજ્ઞનો અભાવ છે.” આવું તમે કહેશો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણકે સર્વજ્ઞતાના કારણરૂપ જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મોનો ક્ષય અનુમાનથી ઉપલબ્ધ જ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે સર્વજ્ઞતામાં કારણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો અત્યંતનાશ છે તથા કર્મોનો અત્યંતનાશ તો થઈ શકે જ છે. આપણે કર્મોનો ચઢાવ-ઉતાર જોઈ શકીએ છીએ. તેનાથી તે કર્મો આત્મામાં આવેલા છે, સ્વાભાવિક નથી, તે પણ નક્કી થાય છે. તેથી જ્યારે ઠંડીનો પ્રતિપક્ષ ગરમી આવવાથી ઠંડીનો અત્યંતનાશ થાય છે, તેમ આગુંતકકર્મોનો અત્યંતનાશ પણ પ્રતિપક્ષ આવતાં થઈ જાય છે.)

‘કર્મનો અત્યંતનાશ થાય છે.’ તેની સિદ્ધિકરનાર યુક્તિઓ આગળ કહેવાશે.

“સર્વજ્ઞના કાર્યની અનુપલબ્ધિ હોવાથી સર્વજ્ઞનો અભાવ છે.” તેમ કહેશો તો તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞના કાર્યતરીકે અવિસંવાદિઆગમ ઉપલબ્ધ છે જ.

“સર્વજ્ઞના વ્યાપકધર્મની અનુપલબ્ધિ હોવાથી સર્વજ્ઞનો અભાવ છે.” તેમ કહેશો તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞનો વ્યાપકધર્મ સર્વાર્થસાક્ષાત્કારિત્વ અનુમાનથી પ્રતીત જ છે. અર્થાત્ અનુમાનથી સર્વજ્ઞનો વ્યાપકધર્મ સર્વાર્થસાક્ષાત્કારિત્વ પ્રસિદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે-

“કોઈ વ્યક્તિ સકલપદાર્થોનો યથાવત્સાક્ષાત્કાર કરે છે, કારણ કે... તેનો સકલપદાર્થોનો યથાવત્સાક્ષાત્કાર કરવાનો સ્વભાવ છે અને તેમાં પ્રતિબંધકકર્મોનો ક્ષય થયેલો છે.”

જે જે વસ્તુનો જે જે ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોય છે તથા તે ગ્રહણ કરવામાં પ્રતિબંધક બનતી વસ્તુનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે તે તે વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ આંખનો રૂપને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ છે તથા રૂપને ગ્રહણ કરવામાં પ્રતિબંધક આંખનો રોગ (તિમિર) નાશ પામ્યો છે, તેવી આંખ રૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

આ રીતે વ્યક્તિનો જગતના સઘળાથે પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો સ્વભાવ છે જ. તેમાં પ્રતિબંધક બનતા કર્મોનો અત્યંત નાશ થાય છે, ત્યારે તે સર્વપદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ જ તેની સર્વજ્ઞતા છે. આથી ‘વ્યાપકધર્મની અનુપલબ્ધિ’ આ હેતુ સર્વજ્ઞાભાવનો સાધક બનતો નથી.

વિરુદ્ધવિધિ અર્થાત્ સર્વજ્ઞથી વિરુદ્ધ અસર્વજ્ઞની વિધિ પણ સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકતી નથી. કારણ કે તમે બતાવો કે અસર્વજ્ઞની વિધિ સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞાભાવને સિદ્ધ કરે છે કે પરંપરાએ સર્વજ્ઞાભાવને સિદ્ધ કરે છે ?

‘સર્વજ્ઞથી વિરુદ્ધ અસર્વજ્ઞની વિધિ સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞાભાવને સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞનો સાક્ષાત્ વિરોધ કરવાવાળા અસર્વજ્ઞનું વિધાન કરીને સર્વજ્ઞાભાવ સિદ્ધ કરે છે.’ આનો પ્રથમપક્ષ સ્વીકારશો તો પ્રશ્ન થશે કે... સર્વજ્ઞનો સાક્ષાત્ વિરોધ કરનાર અસર્વજ્ઞનું વિધાન કોઈ ચોક્કસ દેશમાં કે ચોક્કસસમયમાં અથવા ત્રણકાળ સંબંધી સર્વદેશમાં કે ત્રણકાળ સંબંધી સર્વકાળમાં કરવામાં આવશે ?

“સર્વજ્ઞનો સાક્ષાત્ વિરોધ કરનાર અસર્વજ્ઞનું વિધાન કોઈ ચોક્કસ દેશ-કાળમાં જ કરવામાં આવશે.” આવા પ્રથમપક્ષમાં સર્વત્ર અને સર્વદા સર્વજ્ઞાભાવ સિદ્ધ થશે નહિ. માત્ર જ્યાં વિધાન કર્યું હશે, તે તે દેશ-કાલમાં જ સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ થશે. જે સ્થળે જે કાળે અગ્નિ સળગાવવામાં આવશે, તે સ્થળે અને તે કાળે જ શીતનો અભાવ હશે. પરંતુ સર્વત્ર અને સર્વદા શીતનો અભાવ હોતો નથી.

અર્થાત્ જે દેશ અને જે સમયમાં અગ્નિ સળગાવવામાં આવે, તે દેશ અને તે સમયમાં જ અગ્નિના વ્યાપક ઉષ્ણતા વિરોધી શીતનો અભાવ જોવાય છે, પરંતુ ત્રણલોકમાં કે ત્રણે કાળમાં અગ્નિના વ્યાપક ઉષ્ણતાના વિરોધી શીતનો અભાવ જોવા મળતો નથી.

“સર્વજ્ઞનો સાક્ષાત્ વિરોધ કરનાર અસર્વજ્ઞનું વિધાન ત્રણે લોકમાં તથા ત્રણે કાળમાં કરવામાં આવશે.” આ દ્વિતીયપક્ષ પણ અયોગ્ય છે. કારણકે છન્નસ્થ(અસર્વજ્ઞ)થી ત્રણે લોકમાં કે ત્રણે કાળમાં સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરનાર અસર્વજ્ઞનું વિધાન કરવું અસંભવિત છે. કારણકે જે સર્વજ્ઞ હોય તે જ ત્રણલોક અને ત્રણકાળનું પરિજ્ઞાન કરી શકે છે. અસર્વજ્ઞ માટે તે શક્ય નથી. આથી અસર્વજ્ઞ ત્રણે કાળ અને ત્રણે લોકમાં સર્વજ્ઞના અભાવનું વિધાન કરી શકે નહિ.

જો અસર્વજ્ઞ પણ ત્રણે કાળમાં કે ત્રણે લોકમાં સર્વજ્ઞના અભાવનું વિધાન કરી શકતો હોય તો, તે પણ અસર્વજ્ઞ ન રહે, પરંતુ સર્વજ્ઞ જ બની જાય. કારણકે તે જે વિધાન કરે છે, તે ત્રણે કાળ કે ત્રણે લોકના પરિજ્ઞાન વિના કરી શકાય તેમ નથી. અને આ તો અમને ઇષ્ટ જ સિદ્ધ થઈ ગયું.

“સર્વજ્ઞનો પરંપરાએ વિરોધ કરનાર અસર્વજ્ઞનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞનો અભાવ કહેવામાં આવ્યો છે.” એમ કહેશો તો પ્રશ્ન છે કે... (૧) સર્વજ્ઞના વ્યાપકધર્મનો વિરોધ કરવાદ્વારા સર્વજ્ઞનો અભાવ કહેશો ? કે (૨) સર્વજ્ઞના કારણનો વિરોધ કરવાદ્વારા સર્વજ્ઞનો અભાવ કહેશો કે (૩) સર્વજ્ઞના કાર્યનો વિરોધ કરવાદ્વારા સર્વજ્ઞનો અભાવ કહેશો ?

આના ઉત્તરમાં “સર્વજ્ઞના વ્યાપકધર્મનો વિરોધ કરવા દ્વારા સર્વજ્ઞનો અભાવ છે.” આમ કહેશો તો તે યોગ્ય નથી. કારણકે સર્વજ્ઞનો વ્યાપકધર્મ સકલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વ છે. તેનો વિરોધી અસકલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વ કે નિયતાર્થગ્રાહિત્વ છે. (અર્થાત્ સર્વજ્ઞનો વ્યાપકધર્મ સઘળાં પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે છે. તે ધર્મનો વિરોધી સકલપદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર ન કરવો અથવા અમુકપદાર્થોનો જ સાક્ષાત્કાર કરવો તે છે.) તે અસકલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વ કે નિયતાર્થગ્રાહિત્વનું વિધાન કોઈકસ્થળે, કોઈકકાળે જ કરી શકાય છે. પરંતુ સર્વસ્થળે અને સર્વકાળે કરી શકાતું નથી. કારણ કે તે અસર્વજ્ઞનો વિષય નથી. (હા, અમુકસ્થળે કે અમુકકાળે નિષેધ કરવો તે અસર્વજ્ઞનો વિષય છે. કારણ કે તે પોતાની નજીકમાં રહેલી હકીકતનું વિધાન કરી શકે છે. પરંતુ ત્રણે કાળ કે ત્રણે લોકસંબંધી વિધાન કરી શકતો નથી.) જેમકે, તુષારનો વ્યાપકધર્મ શીતસ્પર્શ છે. તેનો વિરોધી અગ્નિ છે. તે અગ્નિના વિધાનથી કોઈકસ્થળે કે કોઈકસમયે તુષાર અને તેની ઠંડકનો નિષેધ કરી શકાય છે. પરંતુ સર્વસ્થળે કે સર્વકાળે તુષાર અને તેની ઠંડકનો નિષેધ કરી શકાતો નથી. (અર્થાત્ જ્યાં અગ્નિ સળગાવામાં આવે, ત્યાં જ તે સમયે તુષાર અને તેની ઠંડકનો અભાવ હોય છે, પરંતુ સર્વત્ર કે સર્વદા નહિ).

“સર્વજ્ઞના કારણનો વિરોધ કરવાદ્વારા સર્વજ્ઞનો અભાવ છે.” આવો ઉત્તર પણ અયોગ્ય છે. કારણકે સર્વજ્ઞતાનું કારણ સકલકર્મનો ક્ષય છે. તેનો વિરોધી સકલકર્મના ક્ષયનો અભાવ છે. તે સકલકર્મના ક્ષયાભાવનું વિધાન કોઈક આત્મામાં કોઈકકાળે જ કરી શકાય છે. તેથી કોઈક આત્મામાં કોઈકકાળે જ સર્વજ્ઞાભાવ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ સર્વઆત્માઓમાં સર્વકાળે સર્વજ્ઞાભાવ સિદ્ધ થતો નથી. જેમકે શરીર રોમાંચિત થવું, હર્ષ થવો વગેરે કાર્યનું કારણ શીત છે, તેનું વિરોધી અગ્નિ છે, તે અગ્નિ સળગાવતાં કોઈકસ્થળે કે કોઈકકાળે જ શીતનો નાશ થતાં (કારણનો નાશ થતાં) તેનું કાર્ય શરીર રોમાંચિત થવું, હર્ષ થવો વગેરે દેખાતું નથી. આથી તેનો નિષેધ કરી શકાય છે. પરંતુ સર્વત્ર કે સર્વદા તેનો નિષેધ કરી શકાતો નથી. આમ સર્વકર્મના ક્ષયાભાવનું વિધાન સર્વકાળે અને સર્વસ્થળે આત્મામાં કરી શકાતું નથી, કારણ કે તે અસર્વજ્ઞનો વિષય નથી. કોઈક આત્મામાં તો સર્વકર્મનો ક્ષય થયેલો હોય છે, તે આગળ ઉપર સિદ્ધ કરાશે.

“સર્વજ્ઞના કાર્યનો વિરોધ કરવાદ્વારા સર્વજ્ઞનો અભાવ છે.” આ ઉત્તર પણ અનુચિત છે. કારણકે સર્વજ્ઞત્વની સાથે વિરુદ્ધ ક્રિયિત્વજ્ઞત્વ છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞનું વિરોધી ક્રિયિત્વજ્ઞત્વ

છે. તેનું કાર્ય નિયતાર્થવિષય છે. અર્થાત્ તે કિંચિત્ જ જાણે છે, એટલે કે તે સર્વપદાર્થોને જાણતો નથી. પરંતુ નિયતપદાર્થોને જ જાણે છે અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન નિયતાર્થવિષયક છે. આ નિયતાર્થવિષયકનું વિધાન પણ સર્વત્ર અને સર્વદા સર્વજ્ઞાભાવને સિદ્ધ કરતું નથી. કારણ કે જે સ્થળે નિયતાર્થવિષયનું વિધાન કરેલું છે, તે જ સ્થળે સર્વજ્ઞાભાવનું સમર્થન કરે છે. પરંતુ સર્વત્ર નહિ. જેમકે... શીતનો વિરોધી અગ્નિ, તેનું કાર્ય ધૂમ. તે ધૂમવિશિષ્ટપ્રદેશમાં જ શીતસ્પર્શનો નિષેધ કરી શકાય છે. પરંતુ સર્વપ્રદેશમાં નહિ. આમ જ્યાં નિયતપદાર્થો જ વિષય બનતા હોય ત્યાં જ સર્વજ્ઞાભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ સામસ્ત્યેન સર્વજ્ઞાભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

તેથી વિરુદ્ધવિધિ પણ સર્વજ્ઞનો બાધક નથી.

નાપિ વક્તૃત્વાદિકં, સર્વજ્ઞસત્ત્વાનભ્યુપગમે તસ્યાનુપપત્ત્યાઽસિદ્ધત્વાત્, તદુપપત્તૌ ચ સ્વવચનવિરોધો 'નાસ્તિ સર્વજ્ઞો વક્તૃત્વાદિધર્મોપેતશ્ચેતિ' તન્ન સર્વજ્ઞસ્યાસત્ત્વં કુતોઽપિ હેતોઃ સાધયિતું શક્યમ્ । નાપ્યસર્વજ્ઞત્વં સાધ્યં સર્વજ્ઞોઽસર્વજ્ઞ इत्येवं, વિરોધસ્યાત્રાપ્ય-વિશિષ્ટત્વાત્ । કિંચાસર્વજ્ઞત્વે સાધ્યે સર્વજ્ઞસ્ય પ્રમાણવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વં ૧ તદ્વિપરીતં ૨, વક્તૃત્વમાત્રં ૩ વા હેતુત્વેન વિવક્ષિતમ્ । પ્રથમોઽસિદ્ધો હેતુઃ, સર્વજ્ઞસ્ય તથાભૂતાર્થવક્તૃત્વા-સંભવાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ વિરુદ્ધઃ, દૃષ્ટેષા વિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વસ્ય સર્વજ્ઞત્વે સત્યેવ સંભવાત્ । તૃતીયપક્ષેઽપ્યનૈકાન્તિકઃ, વક્તૃત્વમાત્રસ્ય સર્વજ્ઞત્વેન વિરોધાસંભવાત્ । એતેન સુગતાદિધર્મિપક્ષોઽપિ પ્રત્યાખ્યાયિ, પ્રોક્તદોષાનુષંગાવિશેષાત્ । કિંચ પ્રતિનિયતસુગતાદેઃ સર્વજ્ઞતાનિષેધઽન્યેષાં તદ્વિધિરવશ્યંભાવી, વિશેષનિષેધસ્ય શેષાભ્યનુજ્ઞાનાન્ત-રીયકત્વાત્, “અયમબ્રાહ્મણઃ” इत्यादिवदिति । અથ સર્વપુરુષાનુરરીકૃત્ય તેષામસર્વજ્ઞતા વક્તૃત્વાદેઃ સાધ્યતે તન્ન, વિપક્ષાત્તસ્ય વ્યતિરેકાસિદ્ધ્યા સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિકત્વાત્ સર્વજ્ઞોઽપિ ભવિષ્યતિ વક્તાપીતિ । તન્નાનુમાનં સર્વજ્ઞબાધકમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

તથા સર્વજ્ઞના અસત્ત્વનો સાધકહેતુ વક્તૃત્વાદિ પણ નથી. કારણ કે તમે લોકો સર્વજ્ઞની સત્તા જ સ્વીકારતા નથી, તો સર્વજ્ઞને બોલવાનું ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ જે વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ હોય તે જ વ્યક્તિ બોલતો હોય છે.

જો સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરશો તો તેનો વિરોધ કેવી રીતે કરી શકશો ? સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરતાં તમે કરેલા વિધાનમાં જ વિરોધ આવશે.

તમે પૂર્વે કહ્યું છે કે ‘વક્તૃત્વાદિ ધર્મથી યુક્ત સર્વજ્ઞજેવા કોઈવ્યક્તિ નથી.’ આનો વિરોધ આવશે. આથી વક્તૃત્વાદિ હેતુથી પણ સર્વજ્ઞત્વનો બાધ થતો નથી.

તેથી કોઈપણ હેતુથી સર્વજ્ઞનું અસત્ત્વ સિદ્ધ કરવું શક્ય નથી.

સર્વજ્ઞને ધર્મી બનાવીને તેમાં અસર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરવી તે પરસ્પરવિરોધી છે. તે સર્વજ્ઞ છે જ, તો પછી અસર્વજ્ઞતા કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? ‘તે સર્વજ્ઞ પણ છે, અસર્વજ્ઞ પણ છે.’ આ તો પરસ્પરવિરોધી વાત છે.

હવે તમે બતાવો કે સર્વજ્ઞને અસર્વજ્ઞ કહેવાનું કારણ શું છે ?... (૧) શું પ્રમાણવિરોધી કથન કરવાના કારણે અસર્વજ્ઞ છે ? કે (૨) શું પ્રમાણસિદ્ધ સત્યકથન કરવાના કારણે અસર્વજ્ઞ છે ? કે (૩) તેનામાં વક્તૃત્વ છે, તેથી અસર્વજ્ઞ છે ?

પ્રથમકારણ અસિદ્ધ છે, કારણ કે સર્વજ્ઞ પ્રમાણવિરોધી કથન કરે તે અસંભવિત છે. તે પદાર્થનું યથાર્થપરિજ્ઞાન ધરાવે છે તથા વીતરાગ છે, તો અસત્ય બોલવાનું કારણ શું છે ?

દ્વિતીયપક્ષ વિરુદ્ધ છે, કારણ કે પ્રમાણસિદ્ધ બોલનાર અસર્વજ્ઞ કેવી રીતે હોઈ શકે ? દૃષ્ટ અને ઇષ્ટ એવા અવિરુદ્ધઅર્થનું કથન સર્વજ્ઞત્વ હોતે છતે જ સંભવે છે. જે સર્વજ્ઞ હોય તે જ પ્રમાણસિદ્ધ અવિરુદ્ધઅર્થનું કથન કરી શકે છે. આવું પ્રમાણસિદ્ધ દૃષ્ટ અને ઇષ્ટ એવા અવિરુદ્ધ પદાર્થનું કથન કરનારને અસર્વજ્ઞ કેવી રીતે કહેવાય ?

સર્વજ્ઞ બોલે છે, એટલામાત્રથી સર્વજ્ઞતાનો વિરોધ કરવો સંભવિત નથી. આથી ત્રીજોપક્ષ અનૈકાન્તિક (વ્યભિચારી છે).

આનાથી ધર્મી તરીકે સુગતાદિને બનાવવાનો પક્ષ પણ અસત્ય સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સર્વજ્ઞને ધર્મી બનાવાતા પક્ષમાં જે દોષો આવતા હતા, તે સર્વે દોષો અહીં પણ આવે જ છે.

વળી પ્રતિનિયતસુગતાદિની સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ કરતાં તે સિવાયના અન્યવ્યક્તિઓમાં સર્વજ્ઞતાનું અવશ્ય વિધાન થયેલું માનવું પડશે. અર્થાત્ સુગતાદિને અસર્વજ્ઞ કહેશો તો, તે સિવાય અન્યમાં સર્વજ્ઞતાનું વિધાન આપોઆપ થાય છે. કારણકે નિયમ છે કે વિશેષનો નિષેધ શેષની અનુજ્ઞાને અવિનાભાવિ હોય છે. અર્થાત્ કોઈ વ્યક્તિવિશેષમાં કોઈ વિશેષધર્મનો નિષેધ કરવાથી શેષવ્યક્તિઓમાં તે ધર્મનો સદ્ભાવ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જેમકે કોઈ વ્યક્તિઓના સમુહમાં કોઈ એકવ્યક્તિને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવે કે ‘આ બ્રાહ્મણ નથી’ તો તેનાથી શેષવ્યક્તિઓ બ્રાહ્મણ છે, તે સ્વયંમેવ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

હવે “સર્વપુરુષો અસર્વજ્ઞ છે. કારણકે તે વક્તા છે.” આ રીતે સર્વપુરુષોને ધર્મી બનાવીને અસર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કરવી પણ ઉચિત નથી. કારણકે વક્તૃત્વને સર્વજ્ઞતા સાથે વિરોધ નથી અને વક્તૃત્વને અસર્વજ્ઞતા સાથે મિત્રતા નથી.

વક્તૃત્વ તો સર્વજ્ઞ હોય કે અસર્વજ્ઞ હોય બંનેકેકાણે રહી શકે છે. આથી વક્તૃત્વરૂપહેતુ સર્વજ્ઞરૂપ વિપક્ષમાં વૃત્તિ છે. અર્થાત્ વિપક્ષરૂપ સર્વજ્ઞમાં વક્તૃત્વરૂપહેતુના વ્યક્તિરેકની અસિદ્ધિ (=અભાવની અસિદ્ધિ) હોવાથી વક્તૃત્વહેતુ સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિક (=સંદિગ્ધ-અનૈકાન્તિક) છે. તેથી વક્તૃત્વહેતુ સર્વજ્ઞાભાવને સિદ્ધ કરી શકતો નથી. અર્થાત્ સર્વજ્ઞ વક્તા પણ હોઈ શકે છે.

તેથી કોઈપણ અનુમાન સર્વજ્ઞનો બાધ કરવા સમર્થ બની શકતું નથી.

નાપ્યાગમઃ, સ હિ પૌરુષેયોઽપૌરુષેયો વા । ન તાવદપૌરુષેયઃ તસ્યાપ્રામાણ્યાત્, વચનાનાં ગુણવદ્વક્ત્રાધીનતયા પ્રામાણ્યોપપત્તેઃ । કિં ચાસ્ય કાર્યે એવાર્થે પ્રામાણ્યાભ્યુપગમાન્ન સર્વતઃ સ્વરૂપનિષેધે પ્રામાણ્યં સ્યાત્ । ન ચાશેષજ્ઞાનાભાવસાધકં કિંચિદ્વેદવાક્યમસ્તિ, “હિરણ્યગર્ભઃ સર્વજ્ઞઃ” ઇત્યાદિવેદવાક્યાનાં તત્પ્રતિપાદકાનામનેકશઃ શ્રવણાત્ । નાપ્યુપમાનં તદ્વાધકમ્, તત્ખલૂપમાનોપમેયયોરધ્યક્ષત્વે સતિ ગોગવયવત્ સ્યાત્ । ન ચાશેષપુરુષાઃ સર્વજ્ઞશ્ચ કેનચિદ્દૃષ્ટાઃ યેન ‘અશેષપુરુષવત્સર્વજ્ઞઃ સર્વજ્ઞવદ્વા તે’ ઇત્યુપમાનં સ્યાત્ । અશેષપુરુષદૃષ્ટૌ ચ તસ્યૈવ સર્વજ્ઞત્વાપત્તિરિતિ । નાપ્યર્થાપત્તિસ્તદ્વાધિકા, સર્વજ્ઞાભાવમન્તરેણાનુપપદ્યમાનસ્ય કસ્યાપ્યર્થસ્યાભાવાત્, વેદપ્રામાણ્યસ્ય ચ સર્વજ્ઞે સત્યેવોપપત્તેઃ । ન હિ ગુણવદ્વક્તુરભાવે વચ્ચસાં પ્રામાણ્યં ઘટત ઇતિ ન સર્વજ્ઞે વાધકસંભવઃ, તદભાવે ચ પ્રમાણપદ્ધત્કાપ્રવૃત્તિરપ્યસિદ્ધા । તથા યદુક્તં “પ્રમાણપદ્ધત્કાપ્રવૃત્ત્યાભાવપ્રમાણવિષયત્વં,” તદપ્યનૈકાન્તિકં, હિમવત્પલપરિમાણપિશાચાદિભિઃ તેષાં પ્રમાણપદ્ધત્કાપ્રવૃત્તાવપ્યભાવપ્રમાણગોચરત્વાભાવાદિતિ “પ્રમાણપદ્ધત્કં યત્ર” ઇત્યાદ્યપાસ્તં દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આગમથી પણ સર્વજ્ઞનો બાધ કરી શકાતો નથી.

તમે કહો કે... આગમ પૌરુષેય છે કે અપૌરુષેય છે ? આગમ પૌરુષેય હોવાથી સર્વજ્ઞનો બાધ કરી શકાતો નથી. કારણ કે અપૌરુષેયઆગમ અપ્રમાણભૂત છે. વચનો ગુણવાનવક્તાનાં અધીનપણે જ પ્રમાણભૂત બને છે. અર્થાત્ અપૌરુષેયઆગમ પ્રમાણભૂત બની શકતું નથી. કારણ કે કોઈપણ વચનોની પ્રમાણતા વક્તાને આધીન હોય છે. બોલનાર વક્તા કોણ છે ? તેના આધારે વચનો પ્રમાણભૂત છે કે અપ્રમાણભૂત છે, તે નક્કી થતું હોય છે.

આથી અપૌરુષેયઆગમ(વેદ) પ્રમાણભૂત ન હોવાથી, તેનાથી સર્વજનો બાધ થઈ શકતો નથી. તથા અપૌરુષેયવેદના કોઈ આદ્યવક્તા જ નથી, તો તેને પ્રમાણભૂત કેવી રીતે માની શકાય ? અને તેવા અપ્રમાણભૂતવેદથી સર્વજનો બાધ કેવી રીતે થઈ શકે ?

વળી તમે વેદને સ્વરૂપપ્રતિપાદક માનતા નથી. કારણ કે તમારો મત છે કે... “વેદનો પ્રત્યેક શબ્દ અગ્નિષ્ટોમ વગેરે યજ્ઞરૂપ કાર્યોનું જ પ્રતિપાદન કરે છે તથા તે કાર્ય અર્થમાં પ્રમાણ છે. તે કોઈના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન કે તેના નિષેધમાં પ્રમાણ જ નથી.” વેદમાં જે ‘સર્વજ્ઞ, સર્વવિત્’ વગેરે શબ્દ આવે છે, તેને તમે સર્વજ્ઞના સ્વરૂપના પ્રતિપાદક માનતા નથી. તમે તો કહો છો કે... તે સર્વજ્ઞ વગેરે શબ્દ કોઈ યજ્ઞવિશેષની સ્તુતિ કરવા માટે છે. સર્વજ્ઞના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન માટે નથી. ‘જે અગ્નિષ્ટોમ કે અન્યકોઈ વિવક્ષિતયજ્ઞ કરે છે તે જ સર્વજ્ઞ, સર્વવિત્ છે.’ આ રીતે કોઈક યજ્ઞ વગેરેની સ્તુતિ કરવી તે જ સર્વજ્ઞ વગેરે શબ્દોનું કાર્ય છે. આ રીતે વેદનો કોઈપણશબ્દ સ્વરૂપાર્થક નથી, તો વેદના શબ્દથી કેવી રીતે અસર્વજ્ઞતાનું વિધાન અને સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ કરી શકાય ?

વળી અશેષજ્ઞાન(સર્વજ્ઞતા)ના અભાવનું સાધક કોઈ વેદવાક્ય પણ નથી. અર્થાત્ કોઈ વેદવાક્ય એવું નથી કે જેનાથી સંપૂર્ણજ્ઞાન જેમાં છે, તે સર્વજ્ઞતાનું સીધું ખંડન કરી શકે. પરંતુ વેદમાં ‘હિરણ્યગર્ભઃ સર્વજ્ઞઃ’ ઇત્યાદિ અનેકવેદવાક્યો સર્વજ્ઞતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. (તેવું અનેકવાર સાંભળ્યું છે.)

ઉપમાનપ્રમાણ પણ સર્વજ્ઞતાનું બાધક નથી. જ્યાં ઉપમાન તથા ઉપમેય બંને પદાર્થો પ્રત્યક્ષથી અનુભવમાં આવે છે, ત્યાં “આ ગવય (રોજ) ગાયની સમાન છે.” આવું ઉપમાન લગાવી શકાય છે. ગાય અને ગવય બંને પણ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ પદાર્થ છે. તેથી ઉપમાનપ્રમાણની મર્યાદામાં આવી જાય છે. પરંતુ કોઈપણ વ્યક્તિ જગતનાતમામ વ્યક્તિઓ કે સર્વજ્ઞને જાણી શકતી નથી કે જેથી “જગતના સઘળાંયે પુરુષો જેવા સર્વજ્ઞ છે અથવા સર્વજ્ઞ જેવા જગતના સઘળાંયે પુરુષો છે.” આવું ઉપમાન લગાવી શકે. જો તેને જગતના સઘળાંયે પુરુષો તથા સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય તો જ તેવા પ્રકારનું કહી શકે છે અને જો જગતના સઘળાંયે પુરુષો તથા સર્વજ્ઞ તેને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય તો તે સર્વજ્ઞ જ બની જાય. તેનાથી તે સર્વજ્ઞતામાં બાધા આપતાં આપતાં સર્વજ્ઞતાને સિદ્ધ કરવાનું જીવંત ઉદાહરણ બની જશે.

અર્થાપત્તિ પણ સર્વજ્ઞતાની બાધક નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞના અભાવવિના અસંગત (અનુપપન્ન) કોઈપણ અર્થનો અભાવ છે. અર્થાત્ જો સર્વજ્ઞના અભાવની સાથે જ કોઈ ખાસ સંબંધ રાખવાવાળો સર્વજ્ઞના અભાવ વિના (અસંગત=) નહિ રહેનારો કોઈપણ પદાર્થ મળતો હોય તો, તેનાથી સર્વજ્ઞનો અભાવ કહી શકાય. પરંતુ સર્વજ્ઞાભાવની સાથે રહેનારો કોઈપણ

પદાર્થ જગતમાં દૃષ્ટિગોચર થતો જ નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ દેવદત્તના પાતળાપણાનો અભાવ (દિવસે ખાતો જોવામાં આવતો ન હોવાથી) રાત્રિભોજન પદાર્થવિના શક્ય બનતો નથી. આથી અર્થાપત્તિથી રાત્રિભોજનની સિદ્ધિ થાય છે. અહીં દેવદત્તના પાતળાપણાના અભાવવિના નહિ રહેનારો પદાર્થ રાત્રિભોજન મળે છે. અર્થાત્ પાતળાપણાના અભાવની સાથે રહેનારો રાત્રિભોજન નામનો પદાર્થ જગતમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી અર્થાપત્તિથી રાત્રિભોજનના કારણે દેવદત્તમાં પીનત્વ સંગત થાય છે. તેમ સર્વજ્ઞાભાવની સાથે રહેનારો કોઈ પદાર્થ હોય તો, અર્થાપત્તિથી તે પદાર્થના કારણે સર્વજ્ઞાભાવની સંગતિ (સિદ્ધિ) કરી શકાય. પરંતુ સર્વજ્ઞાભાવની સાથે રહેનાર જગતમાં કોઈ પદાર્થ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. તેથી અર્થાપત્તિથી પણ સર્વજ્ઞાભાવની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.)

તથા વેદની પ્રમાણતા વેદના વક્તા સર્વજ્ઞ હોતે છતે જ સંગત થાય છે. કારણકે ગુણવાન (સર્વજ્ઞ)વક્તાના અભાવમાં વચનોની પ્રમાણતા સિદ્ધ થતી નથી.

આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞતામાં કોઈપણ પ્રમાણ બાધક બની શકતું નથી. (તથા સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરનારા અનેકઅનુમાનો હાજર હોવાથી) પાંચપ્રમાણની અપ્રવૃત્તિ કહીને સર્વજ્ઞના અભાવની સિદ્ધિ કરવી અસિદ્ધ છે.

વળી તમે જે પૂર્વે “જેમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચપ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, તે અભાવપ્રમાણનો વિષય બને છે”—આ નિયમ કહ્યો હતો, તે પણ અનૈકાન્તિક (વ્યભિચારી) બની જાય છે. કારણ કે હિમાલયપર્વતનું વજન છે. પિશાચ કેટલી ઉંચાઈનો છે અને કેવો છે ? આ સર્વ વિષયમાં કોઈપણ પ્રત્યક્ષવગેરે પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ જોવા મળતી નથી. છતાં પણ તેનો અભાવ નથી. અર્થાત્ હિમાલય કે પિશાચાદિનું પરિમાણ અભાવપ્રમાણનો વિષય બનીને અભાવરૂપ સિદ્ધ થઈ જતું નથી.

આ રીતે સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ કરવા આપેલા “પ્રમાણપંચકની જ્યાં અપ્રવૃત્તિ હોય, ત્યાં અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ હોય છે”—આ નિયમનું ખંડન થઈ ગયેલું જાણવું. કારણકે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે નિયમ અનૈકાન્તિક સિદ્ધ થાય છે.

યદ્યોક્તં “સર્વ વસ્તુજાતં કેન પ્રમાણેન” इत्यादि, तदप्ययुक्तं, सकलज्ञानावरणविलयोत्थाविकलकेवलालोकेन सकललोकालोकादिवस्तुवेत्तृत्वात्सर्वज्ञस्येति । यद्योक्तं “अशुच्यादिरसास्वाद” इत्यादि, तदपि परं प्रत्यसूयामात्रमेव व्यनक्ति, सर्वज्ञस्यातीन्द्रियज्ञानित्वेन करणव्यापारनिरपेक्षत्वात्, जिह्वेन्द्रियव्यापारनिरपेक्षं यथावस्थितं तटस्थतयैव वेदनं, न तु भवद्वत्तद्व्यापारसापेक्षं वेदनमिति । यदप्यवादि

“કાલતોડનાદ્યનન્તઃ સંસારઃ” ઇત્યાદિ, તદપ્યસમ્યક્, યુગપત્સંવેદનાત્ । ન ચ તદસંભવિ દૃષ્ટત્વાત્ । તથાહિ-યથા સ્વભ્યસ્તસકલશાસ્ત્રાર્થઃ સામાન્યેન યુગપત્પ્રતિભાસતે, એવમશેષવિશેષકલિતોડપિ । યથા ચોક્તમ્-“યથા સકલશાસ્ત્રાર્થઃ સ્વભ્યસ્તઃ પ્રતિભાસતે । મનસ્યેકક્ષણેનૈવ તથાનન્તાદિવેદનમ્ ॥૧૧॥” [પ્ર. વાર્તિકાલં - ૨/૨૨૭] ઇતિ યદ્ચોક્તં “અતીતાનાગત” ઇત્યાદિ, તદપિ સ્વપ્રણેતુરજ્ઞાનિત્વમેવ જ્ઞાપયતિ, યતો યદ્યપીદાનીંતનકાલોપેક્ષયા તેડતીતાનાગતવસ્તુની અસતી તથાપિ યથાતીતમતીત-કાલેડવર્તિષ્ટ, યથા ચ ભાવિ વર્તિષ્યતે, તથૈવ તયોઃ સાક્ષાત્કારિત્વેન ન કશ્ચનાપિ દોષ ઇતિ સિદ્ધઃ સુખાદિવત્સુનિશ્ચિતાસંભવદ્વાધકપ્રમાણત્વાત્ સર્વજ્ઞ ઇતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વળી પૂર્વે તમે કહ્યું હતું કે... “સર્વવસ્તુઓનો સમુહ કયા પ્રમાણથી ગ્રહણ કરી શકાય ?... (આગળ તમે કહ્યું હતું કે) પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી સર્વવસ્તુઓનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તેથી સર્વજ્ઞ જેવી કોઈ વ્યક્તિ નથી”... તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી. કારણ કે સકલજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થયેલા કેવલજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશવડે સકલલોકાલોકગત વસ્તુઓના સમુહનું જ્ઞાન થઈ શકે અને તેથી હસ્તામલકવત્ (હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ) સઘળાં લોકાલોકને જાણતા સર્વજ્ઞ હોઈ શકે, તેમાં શંકાને સ્થાન નથી.

તથા “સકલલોકાલોકવિષયક જ્ઞાન થવાથી અશુચિપદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થવાના કારણે, તેમાં રહેલી અશુચિનો આસ્વાદ અનુભવવાની આપત્તિ આવશે.” - ઇત્યાદિ તમે જે કહ્યું હતું તે સકલગુણના ધામ એવા સર્વજ્ઞ પ્રત્યેની અસૂયામાત્રથી કહ્યું હતું. પરંતુ તે ઉચિત નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનિ હોવાના કારણે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી નિરપેક્ષ છે. (અતીન્દ્રિય જ્ઞાનિને વસ્તુને જાણવા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની જરૂર પડતી નથી.) તેથી સર્વજ્ઞ રસનેન્દ્રિયના વ્યાપારથી નિરપેક્ષ તટસ્થપણે જ વસ્તુનું યથાવસ્થિતવેદન(જ્ઞાન) કરે છે. (ભલે તે સારી હોય કે ખરાબ હોય). પરંતુ સર્વજ્ઞ તમારી જેમ વસ્તુનું ઇન્દ્રિયોની સાપેક્ષ વેદન કરતા નથી. (કે જેથી અશુચિના આસ્વાદની આપત્તિ આવે.)

તથા “અનાદિઅનંત સંસારમાં અનંતાનંત વસ્તુઓનો સમુહ છે, તેને ક્રમસર જાણતો વ્યક્તિ અનંતકાલે સર્વજ્ઞ થઈ શકશે”-આવું જે કહ્યું હતું તે પણ અસત્ય છે. કારણકે એકસાથે સઘળાં પદાર્થોનું સંવેદન થાય છે અને એકસાથે સઘળાં પદાર્થોનું સંવેદન અસંભવિત જોવાયું નથી. જેમકે - સારી રીતે અભ્યસ્ત કરેલા સઘળાં શાસ્ત્રોના પદાર્થો એકસાથે મનમાં પ્રતિભાસિત થતા જોવાય છે. એ પ્રમાણે અનંતશક્તિવાળા કેવલજ્ઞાનમાં પણ એકસાથે જગતના સમસ્ત પદાર્થો પ્રતિભાસિત થઈ શકે છે. તથા પ્રમાણવાર્તિકાલંકારમાં કહ્યું છે કે...

“જે પ્રમાણે સારી રીતે અભ્યસ્ત કરેલ સકલ શાસ્ત્રો એકક્ષણમાં જ મનમાં પ્રતિભાસિત થાય છે. તે પ્રમાણે અનંતશક્તિસંપન્ન કેવલજ્ઞાનમાં એકસાથે અનંતાનંત પદાર્થો પ્રતિભાસિત થાય છે.”

તથા “શું સર્વજ્ઞ અતીત-અનાગતવિષયક પદાર્થોને અતીત-અનાગતરૂપે જાણે છે કે વર્તમાનરૂપે જાણે છે” ...છત્યાદિ જે કહ્યું હતું તે પણ તમારા ગ્રંથકારનું અજ્ઞાન જ જણાવે છે. અર્થાત તમારા ગ્રંથકારો ખરેખર અજ્ઞાનિ હોય તેવું જણાય છે. કારણ કે વર્તમાનકાલની અપેક્ષાએ તે પદાર્થો અતીત અને અનાગત હોવાથી વિદ્યમાન ન હોવા છતાં, તે પદાર્થો અતીતકાલમાં તો હતા જ અને અનાગત કાલમાં પણ હશે. તેથી અતીત-અનાગતસંબંધી તે પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર હોવાના કારણે સર્વજ્ઞનું ત્રિકાલવિષયક જ્ઞાન માનવામાં કોઈ દોષ નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે વર્તમાનકાલમાં અતીત-અનાગતવિષયક પદાર્થો ન હોવા છતાં, અતીત કે અનાગત કાલે તો તે પદાર્થો વિદ્યમાન હતા અને હશે જ. તેથી તે અતીત-અનાગત કાલીન પદાર્થો અસત્ ન કહેવાય. સર્વજ્ઞ જે સમયે જે વસ્તુ જેવાસ્વરૂપે હોય તેને તેવાસ્વરૂપે જાણે છે. અતીતને અતીતરૂપમાં, અનાગતને ભાવિરૂપમાં અને વર્તમાનને વર્તમાનરૂપમાં જાણે છે. પદાર્થ જે હાલતમાં હોય તેવી જ હાલતમાં કેવલજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થાય છે.)

આ રીતે સમસ્ત બાધકપ્રમાણોનું નિરાકરણ કરવાથી, સુંદર રીતે તે બાધકપ્રમાણોની અસંભવતા સિદ્ધ થવાથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ નિર્બાધ થઈ જાય છે. નિર્બાધ સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. જેમ સુખી માણસને “હું સુખી છું” આ સ્વસંવેદનથી સુખનો અનુભવ થતાં સુખની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. આથી સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય છે કે ‘સર્વજ્ઞ છે’ કારણ કે તેની સત્તામાં બાધક સર્વપ્રમાણોની અસંભાવના સુંદરરીતે સિદ્ધ કરી દીધી છે.

अथ दिक्पटाः प्रकटयन्ति-ननु भवतु सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात्सर्वज्ञ-
सिद्धिः । किं त्वस्य कवलाहार इति न मृष्यामहे । तथाहि-केवलिनः कवलाहारो न भवति
तत्कारणाभावात् न च कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिः अतिप्रसक्तेः । न च तत्कारणा-
भावोऽसिद्धः, आहारादाननिदानभूते वेदनादिषट्के एकस्यापि तस्य केवलिन्यभावात् ।
तथाहि - न तावत्तस्य वेदनोत्पद्यते, तद्वेदनीयस्य दग्धरज्जुस्थानिकत्वात् । सत्यामपि
वेदनायां न तस्य तत्कृता पीडा, अनन्तवीर्यत्वात् । वैयावृत्त्यकरणं तु भगवति त्रैलोक्यपूज्ये
न संभवत्येवेति । ईर्यापथं पुनः केवलज्ञानावरणक्षयात् सम्यगवलोकयत्यसौ । संयमस्तु
तस्य यथाख्यातचारित्रिणो निष्ठितार्थत्वादनन्तवीर्यत्वाच्च नाहारकारणीभवति । प्राणवृ-
त्तिरपि तस्यानपवर्त्यायुष्मादनन्तवीर्यत्वाच्चान्यथासिद्धैव । धर्मचिन्तावसरस्त्वपगतः,
निष्ठितार्थत्वात् । तदेवं केवलिनः कवलिकाहारो बहुदोषदुष्टत्वान्न घटत इति ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પૂર્વપક્ષ (દિગંબર) : સર્વજ્ઞના બાધકપ્રમાણોની અસંભવતા હોવાથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ સુનિશ્ચિત છે. પરંતુ (આપણે જેમ કવલાહાર કરીએ છીએ, તેમ) સર્વજ્ઞને કવલાહાર ઘટતો નથી. તે આ રીતે - “કેવલજ્ઞાનિને કવલાહાર હોતો નથી, કારણ કે કવલાહાર કરવાના કારણનો અભાવ છે” તથા કારણના અભાવમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ માનશો તો વ્યતિરેકવ્યભિચાર આવીને ઉભો રહેશે અને અવ્યવસ્થા ઉભી થશે. (કહેવાનો આશય એ છે કે સામાન્યમનુષ્યોને કવલાહાર કરવામાં જે કારણો કે પ્રયોજનો હોય છે, તે કેવલજ્ઞાનિને હોતા નથી. આથી સામાન્ય માણસની જેમ કેવલજ્ઞાનિને કવલાહાર ઘટતો નથી.)

ઉપરોક્તઅનુમાનમાં ‘કારણાભાવ’ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે... કેવલજ્ઞાનિમાં આહાર ગ્રહણ કરવાના કારણભૂત વેદનાદિ છમાંથી એકપણ કારણ વિદ્યમાન નથી. તે આ રીતે- (૧) કેવલજ્ઞાનિને ક્ષુધાની વેદના ઉત્પન્ન થતી નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનિનું ક્ષુધાવેદનીયકર્મ બળી ગયેલા દોરડા જેવું થઈ ગયું છે અને ક્ષુધાની વેદના હોવા છતાં પણ તેમને વેદનાથી ઉત્પન્ન થનારી પીડા અનંતવીર્યના કારણે હોતી નથી. (૨) ભગવાન ત્રણલોકના પૂજ્ય હોવાથી કોઈની વૈયાવચ્ચ કરવા જવું પડતું નથી. આથી આહાર ગ્રહણમાં કારણરૂપ વૈયાવચ્ચનો સંભવ નથી. (૩) કેવલજ્ઞાનિને કેવલજ્ઞાનાવરણીયનો સર્વથા ક્ષય થયો હોવાથી સમ્યક્કરીતે જોઈ શકે છે. તેથી ઇર્ષ્યાસંમિતિના પાલન માટે પણ આહારગ્રહણની જરૂર નથી, (૪) સંયમના નિર્વાહ માટે પણ કેવલજ્ઞાનિને આહારગ્રહણની જરૂર નથી. કારણ કે તેમને યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી કૃતકૃત્ય છે. તથા અનંતવીર્ય હોવાથી આહારગ્રહણનું કોઈ કારણ નથી. (૫) જીવનવૃત્તિ (શરીર ટકાવવા) માટે પણ કેવલજ્ઞાનિને આહાર કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનિનું આયુષ્ય અનપવર્ત્ય (ઘટી ન શકે તેવું) હોય છે તથા અનંતવીર્ય હોવાથી શરીરમાં કમજોરી આવવાની પણ સંભાવના નથી. તેથી જીવનવૃત્તિ પ્રત્યે આહારગ્રહણ અન્યથાસિદ્ધ છે (૬) કેવલજ્ઞાનિને ધર્મચિંતન માટે પણ આહારગ્રહણની જરૂર નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનિ સ્વયં કૃતકૃત્ય છે. ધર્મનું ફલ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. તેથી ધર્મચિંતનનો અવસર ચાલી ગયો છે.

તેથી આ પ્રમાણે કવલાહાર બહુદોષથી દુષ્ટ હોવાથી કેવલિઓને કવલાહાર ઘટતો નથી.

અત્રોચ્યતે-તત્ર યત્તાવદૂચાનં “તત્કારણાભાવાત્” ઇતિ સાધનં તદસિદ્ધં, આહારકારણસ્ય વેદનીયસ્ય કેવલિનિ તથૈવ સદ્ભાવાત્ । તથા ચ કિમિતિ સા શારીરી સ્થિતિઃ પ્રાક્તની ન સ્યાત્ । પ્રયોગોઽત્ર-સ્યાત્કેવલિનો ભુક્તિઃ સમગ્રસામગ્રીકત્વાત્, પૂર્વભુક્તિવત્ । સામગ્રી ચેયં પર્યાપ્તત્વં વેદનીયોદય આહારપક્તિનિમિત્તં તૈજસશરીરં દીર્ઘાયુઢ્વં ચેતિ । સા ચ સમગ્રાપિ કેવલિનિ સમસ્તિ । યદપિ દગ્ધરજ્જુસ્થાનિકત્વં

વેદનીયસ્યોચ્યતે, તદપ્યનાગમિકમયુક્તિયુક્તં ચ, આગમેડત્યન્તસાતોદયસ્ય કેવલિનિ પ્રતિપાદનાત્ । યુક્તિરપિ, યદિ ઘાતિકર્મક્ષયાજ્ઞાનાનાદયસ્તસ્ય ભવેયુઃ, વેદનીયોદ્ભવાયાઃ ક્ષુધઃ કિમાયાતં યેનાસૌ ન ભવતિ । ન તયોશ્છાયાતપયોરિવ સહાનવસ્થાનલક્ષણો ભાવાભાવયોરિવ પરસ્પરપરિહારલક્ષણો વા કશ્ચિદ્વિરોધોડસ્તિ, સાતાસાતયોરન્તર્મુહૂર્ત- પરિવર્તમાનતયા સાતોદયવદસાતોદયોડપ્યસ્તીત્યનન્તવીર્યત્વે સત્યપિ શરીરબલાપચયઃ ક્ષુદુદ્ભવપીડા ચ ભવત્યેવ । ન ચાહારગ્રહણે તસ્ય કિંચિત્ક્ષૂયતે કેવલમાહોપુરુષિ- કામાત્રમેવેતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ઉત્તરપક્ષ (શ્વેતાંબર) : તમે પૂર્વે જે કેવલિના કવલાહારના નિષેધમાટે કારણાભાવ હેતુ કહ્યો હતો. તે હેતુ અસિદ્ધ છે. કારણકે આહારના કારણરૂપ વેદનીયકર્મનો ઉદય કેવલજ્ઞાનિને પણ હોય છે. વળી કેવલજ્ઞાનિ કેવલજ્ઞાન પામતાં પહેલાં શરીર હોવાના કારણે કવલાહાર કરતા હતા, તો શું કેવલજ્ઞાન પામ્યા બાદ કેવલજ્ઞાનિને શરીર નથી હોતું, કે જેથી કેવલજ્ઞાનિને કવલાહારની જરૂર નથી ! કેવલજ્ઞાનિને કવલાહારની સિદ્ધિ કરનારો અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - “કેવલજ્ઞાનિને ભોજન(કવલાહાર) હોય છે, કારણ કે કવલાહાર કરવામાં કારણરૂપ સમગ્રસામગ્રી વિદ્યમાન છે. જેમ કેવલજ્ઞાન પામતાં પહેલાં થતું ભોજન (કવલાહાર).

શરીરની પૂર્ણતા, વેદનીયકર્મનો ઉદય, આહારના પાચનમાં નિમિત્તભૂત તૈજસશરીર અને દીર્ઘ આયુષ્ય, આ કવલાહારમાં નિમિત્તભૂતસામગ્રી છે. આ તમામસામગ્રી કેવલજ્ઞાનિને પણ હોય છે.

વળી “કેવલજ્ઞાનિનું વેદનીયકર્મ બળી ગયેલા જેવું શક્તિહીન હોય છે”—તેમ તમે કહ્યું હતું તે પણ અનાગમિક અને યુક્તિરહિત છે. કારણકે આગમમાં કેવલજ્ઞાનિને પણ અત્યંત સાતા વેદનીયકર્મનો ઉદય હોય છે, આવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

વળી કેવલજ્ઞાનિને કવલાહારને સિદ્ધ કરતી યુક્તિ પણ છે - ‘જો ઘાતિકર્મના ક્ષયથી સંપૂર્ણ કોટીના જ્ઞાનાદિનો ઉદય કેવલજ્ઞાનિને હોય, તો વેદનીયકર્મના ઉદયની વિદ્યમાનતામાં કેવલજ્ઞાનિને શા માટે ભૂખ ન લાગે ? ભૂખ લાગતી હોય તો કવલાહારનો નિષેધ શા માટે કરવામાં આવે છે ? અર્થાત્ વેદનીયકર્મનો ઉદય કેવલજ્ઞાનિને હોવાથી તેમને પણ કવલાહાર લેવો ઘટે જ છે.

જેમ છાયા અને આતપ એકસાથે રહી શકતા નથી તથા જેમ ભાવ અને અભાવ પરસ્પર પરિહારસ્વરૂપ છે. અર્થાત્ ભાવ અભાવનો પરિહારકરીને પોતાનો સદ્ભાવ સ્થિત કરે છે અને

અભાવ ભાવનો પરિહારકરી પોતાની સત્તા સિદ્ધ કરે છે. આમ જેમ છાયા અને આતપને તથા ભાવ અને અભાવને એકસાથે રહેવામાં વિરોધ છે. તેવા પ્રકારનો વિરોધ કેવલજ્ઞાનાદિ અને ક્ષુધાને એકસાથે રહેવામાં નથી. સાતા અને અસાતારૂપ વેદનીયકર્મનો ઉદય અંતર્મુહૂર્ત બદલાય છે. તેથી સાતાવેદનીયકર્મના ઉદયની જેમ અસાતાવેદનીયકર્મનો ઉદય પણ હોય જ છે. તથા કેવલજ્ઞાનિને અનંતવીર્ય હોવા છતાં પણ શરીરના બળનો અંપચય અને ક્ષુધા વેદનીયની પીડા પણ હોય જ છે.

આથી કેવલજ્ઞાનિને ભોજન કરવામાત્રથી કંઈ બગડતું નથી. માત્ર કેવલજ્ઞાનિને ક્વલાહાર નહિ માનવામાં તમારો કદાચ્છ કામ કરે છે.

યદુચ્યતે “વેદનીયસ્યોદીરણાભાવાત્ પ્રભૂતતરપુદ્ગલોદયાભાવઃ, તદભાવાઞ્ચાત્યન્તં પીડાભાવઃ” इति, तदयुक्तं, तुर्यादिगुणस्थानकेषु वेदनीयस्य गुणश्रेणीसद्भावात्, प्रचुरपुद्गलोदये सत्यपि तत्कृतपीडाल्पत्वस्यैव दर्शनात्, जिने सातोदयवत् प्रचुरपुद्गलोदयाभावेऽपि तीव्रत्वप्रदर्शनाच्चेति । यदप्युच्यते “आहाराकाङ्क्षा क्षुत्, सा च परिग्रहबुद्धिः, सा च मोहनीयविकारः, तस्य चापगतत्वात्केवलिनो न भुक्तिः” इति, तदसम्यक्, यतो मोहनीयविपाकात्क्षुन्नं भवति, तद्विपाकस्य प्रतिपक्षभावनानिवर्त्यमानत्वात्, क्रोधादीनां तथोपरमोपलब्धेः । तदुक्तं “उवसमेण हणे कोहं” [दश० वै० मा० ८/३९] इत्यादि । न तु क्षुद्वेदनीयं तद्वद्विपक्षभावनया निवर्त्यमानं दृष्टम्, अतो न मोहविपाकस्वभावा क्षुदिति । एतेन यदुच्यते-“अपवर्त्यते कृतार्थं, नायुर्ज्ञानादयो न हीयन्ते । जगदुपकृतावनन्तं, वीर्यं किं गततृषो भुक्तिः” ॥१॥” [केवलिभुक्ति० श्लो-१६] इत्यादि निरस्तं, एवंविधौदारिकत्वादिसामग्रीसद्भावेन छद्मस्थावस्थायामपि केवलिनोऽभुक्तिप्रसक्तेः । समस्तवीर्यान्तरायक्षयाभावच्छद्मस्थस्य भुक्तिरिति चेत्, तदयुक्तम् । यतः, किं तत्रायुष्कस्यापवर्तनं स्यात्किं वा चतुर्णां ज्ञानानां काचिद्भानिः स्यात्, येन भुक्तिः ? तेन यथा दीर्घकालस्थितेरायुष्कं कारणमेवमाहारोऽपि, यथासिद्धिगतेर्व्युपरतक्रियाध्यानचरमक्षणः कारणं एवं सम्यक्त्वादिकमपीति अनन्तवीर्यतापि तस्याहारग्रहणे न विरुध्यते । यथा तस्य देवच्छन्दादीनि विश्रामकारणानि गमननिषीदनानि च भवन्ति एवमाहारक्रियापि विरोधाभावात् । न च बलवत्तरस्य वीर्यवतोऽल्पीयसी क्षुत्, व्यभिचारात् ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

“વેદનીયકર્મના ઉદયના અસમયમાં પણ બળજબરીથી તે કર્મના પુદ્ગલોને ઉદયમાં લાવવા સ્વરૂપ વેદનીયકર્મના પુદ્ગલોની ઉદીરણા જ્યારે થાય છે, ત્યારે ભૂખની અત્યંતપીડા થાય છે, પરંતુ કેવલજ્ઞાનિને વેદનીયકર્મની ઉદીરણાનો અભાવ હોવાથી પ્રભૂતતર કર્મપુદ્ગલનો અભાવ હોય છે તથા તેના અભાવમાં અત્યંતપીડાનો પણ અભાવ હોય છે. તેથી અત્યંતપીડાના અભાવમાં ક્વલાહાર કરવાની પણ જરૂર રહેતી નથી.” તમારા દ્વારા આવું જે કહેવાય છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ‘ઘણા કર્મપુદ્ગલોના ઉદયમાં ઘણીપીડા હોય છે.’ આવો કોઈ નિયમ નથી.

સોધાવગેરે ગુણસ્થાનકાદિમાં ગુણશ્રેણીનો સદ્ભાવ હોય છે. (અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ગુણસ્થાનકથી અસંખ્યાતગુણીનિર્જરા ચાલું થાય છે, તે ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે,) તેવી ગુણશ્રેણીની વિઘ્નમાનતામાં પ્રચૂર પુદ્ગલકર્મના ઉદયમાં પણ તત્કૃતપીડા અલ્પ જ હોય છે તથા જિનેશ્વર પરમાત્માને સાતાવેદનીયકર્મના પુદ્ગલોના પ્રચૂર ઉદયનો અભાવ હોવા છતાં તીવ્રસાતાનો અનુભવ થાય છે. આથી “પુદ્ગલકર્મોનો ઉદય વધારે તેમ પીડા વધારે અને પુદ્ગલકર્મોનો ઉદય ઓછો તેમ પીડા ઓછી” આવો કોઈ નિયમ નથી.

આમ “વેદનીયકર્મની ઉદીરણાથી જ ભૂખની પીડા થાય છે.”-આવો સંબંધ જોડવાની આવશ્યકતા નથી. અસાતાકર્મનો ઉદય ભૂખ લગાડવામાં પર્યાપ્તકારણ છે.

વળી તમારા વડે “આહારની આકાંક્ષા તે જ ક્ષુધા છે અને તે આકાંક્ષા પરિગ્રહસ્વરૂપ છે. કારણકે પરિગ્રહનું મૂલકારણ આકાંક્ષા છે. અને આ આકાંક્ષા મોહનીયકર્મનો વિકાર છે અને મોહનીયકર્મનો વિકાર કેવલજ્ઞાનિનો સર્વથા નાશ થયો છે. આથી મોહનીયકર્મના વિકાર સ્વરૂપ આહારની આકાંક્ષા કેવલજ્ઞાનિને ન હોવાથી, તેમને ભુક્તિ(ક્વલાહાર) હોતી નથી.”- આવું જે કહેવાય છે તે પણ અસત્ય છે. કારણકે મોહનીયકર્મના વિપાકથી ક્ષુધા ઉત્પન્ન થતી નથી. કેમકે મોહનીયકર્મનો વિપાક પ્રતિપક્ષભાવનાથી નિવર્તમાન છે. જેમકે ક્ષમાવગેરે પ્રતિપક્ષભાવના ભાવવાથી મોહનીયકર્મના વિપાકસ્વરૂપ ક્રોધાદિનો ઉપરમ થતો જોવાય છે. તેથી દશવૈકલ્પિક અ. ૮/૩૮માં ‘ઉપશમથી ક્રોધને હણ’... ઇત્યાદિ કહ્યું છે.

પરંતુ વિપક્ષભાવના ભાવવાથી ક્ષુધાવેદનીય નિવર્તમાન થતી નથી. વિપક્ષભાવનાથી ભૂખ મટી જતી નથી. આથી મોહના વિપાકસ્વરૂપ ક્ષુધા નથી.

આનાદ્વારા “કૃતાર્થ કેવલજ્ઞાનિના આયુષ્યમાં ન્યૂનાધિકતા થતી નથી, નિરાવરણ જ્ઞાનાદિની હાનિ થતી નથી તથા જગત ઉપર ઉપકાર કરવાથી અનંતવીર્ય વિઘ્નમાન છે, જેની

તૃષ્ણા નાશ પામી ગયેલી છે, એવા કેવલજ્ઞાનિને ભોજનની શી જરૂર છે ?” આવું જે કહેવાય છે, તેનું પણ ખંડન થઈ જાય છે.

વળી આહાર ગ્રહણમાં કારણરૂપ ઔદારિકસામગ્રી કેવલજ્ઞાનિને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિબાદ પણ હોય છે. તેથી કેવલજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં આહારગ્રહણમાં કારણરૂપ શરીરાદિસામગ્રી હોવા છતાં ભોજનનો અભાવ કહેશો, તો કેવલજ્ઞાનિને કેવલજ્ઞાન પામતાં પહેલાં પણ ભોજનના અભાવની આપત્તિ આવી પડશે.

આની સામે “છદ્મસ્થજીવને સમસ્તવીર્યાતરાયના ક્ષયનો અભાવ હોવાથી (શરીરની સ્થિતિ માટે) ભોજન કરવું પડે છે.” આવું તમે કહેશો, તો તે પણ અયુક્ત છે. કારણકે છદ્મસ્થ જીવને આયુષ્યની હાનિ કે જ્ઞાનાદિની હાનિરૂપ કયું કારણ છે કે જેથી ભોજન કરવું પડે છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવવું જ પડશે કે દીર્ઘકાલની સ્થિતિવાળા આયુષ્યની હાનિ ન થાય તે માટે આહાર ગ્રહણ કરાય છે. તો કેવલજ્ઞાનિને પણ દીર્ઘઆયુષ્યના કારણે ભોજન માનવામાં શું વાંધો છે ? આથી ચિરકાલીન આયુષ્યકર્મના કારણે કેવલજ્ઞાનિને ભોજન માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. તે જ રીતે સિદ્ધિગતિમાં સમસ્ત મન-વચન-કાયાના વ્યાપારનો નિરોધ કરવાસ્વરૂપ વ્યુપરતક્રિયાસ્વરૂપ ધ્યાનની પૂર્ણતા કારણરૂપ છે. તેવી જ રીતે તેમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ પણ પરંપરાએ કારણ છે. આથી અનંતવીર્યની વિદ્યમાનતામાં પણ મુક્તિપ્રત્યે સાક્ષાત્ વ્યુપરતક્રિયા અને પરંપરાથી સમ્યગ્દર્શનાદિગુણોની અપેક્ષા છે. તેવી જ રીતે અનંતવીર્યની વિદ્યમાનતામાં પણ કેવલિને લાંબાકાળ સુધી જીવવામાં આહારગ્રહણની અપેક્ષા હોય જ છે. તેથી અનંતવીર્યની વિદ્યમાનતામાં પણ કેવલિના આહારગ્રહણમાં કોઈ વિરોધ નથી.

તથા જે પ્રમાણે કેવલિને વિશ્રામમાટે દેવછંદામાં આરામ કરવો અને ચાલવું, બેસવું, ઉઠવું વગેરે ક્રિયાઓની અપેક્ષા હોય છે. તેમ આહારરૂપક્રિયાની અપેક્ષામાં પણ કોઈ વિરોધ નથી.

વળી “બલવત્તરવીર્યના સદ્ભાવમાં અલ્પભૂખ હોય છે—” આવા નિયમમાં પણ વ્યભિચાર છે. કારણકે બલવત્તરવીર્યના સદ્ભાવમાં પણ ઘણીભૂખ હોય તેવું ઘણીવાર જોવા મળે છે.

किं चागमोऽपि केवलिनो भुक्तिं प्रतिपादयति । तथाहि-तत्त्वार्थसूत्रम् (९,११) । “एकादश जिने” इति । व्याख्या-एकादश परीषदाः क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्या-शय्यावधरोगतृणस्पर्शमलाख्या जिने केवलिनि भवन्ति, तत्कारणस्य वेदनीयस्याद्यापि विद्यमानत्वात् । न च कारणानुच्छेदे कार्यास्योच्छेदः संभाव्यते, अतिप्रसक्तेः । अत एव केवलिनि क्षुद्वेदनीयपीडा संभाव्यते, किं त्वसावनन्तवीर्यत्वान्न विह्वलीभवति, न चासौ

નિષ્ઠિતાર્થો નિઃપ્રયોજનમેવ પીડાં સહતે, ન ચ શક્યતે વક્તું “એવંભૂતમેવ ભગવતઃ શરીરં, યદુત ક્ષુત્પીડયા ન વાધ્યતે” इति, અનુમાનેન તસ્યાસ્તત્ર સિદ્ધત્વાત્ । તથાહિ-કેવલિશરીરં ક્ષુધાદિના પીડ્યતે શરીરત્વાત્, અસ્માદાદ્યધિષ્ઠિતશરીરવત્ । તથા યથા તચ્છરીરં સ્વભાવેન પ્રસ્વેદાદિરહિતં એવં પ્રક્ષેપાહારરહિતમપીત્યપકર્ણનીયમેવ, અપ્રમાણકત્વાત્ । તદેવં દેશોનપૂર્વકોટિકાલસ્ય કેવલિસ્થિતેઃ સંભવાદૌદારિકશરીર-સ્થિતેશ્ચ યથાયુષ્કં કારણમેવં પ્રક્ષેપાહારોઽપિ । તથાહિ-તૈજસશરીરેણ મૃદૂકૃતસ્યા-ભ્યવહતસ્ય સ્વપર્યાપ્ત્યા પરિણામિતસ્યોત્તરોત્તરપરિણામક્રમેણૌદારિકશરીરિણામનેન પ્રકારેણ ક્ષુદુદ્ભવો ભવતિ । વેદનીયોદયે ચેયં સમગ્રાપિ સામગ્રી ભગવતિ કેવલિનિ સંભવતિ । તતઃ કેન હેતુનાસૌ ન ભુદ્વત ? इति । ન ચ ઘાતિચતુષ્ટયસ્ય ક્ષુદ્વેદનીયં પ્રતિ સહકારિકારણભાવોઽસ્તિ, યેન તદભાવાત્તદભાવ इत्युच्यते । इति सिद्धा કેવલિભુક્તિઃ । તથા પ્રયોગશ્ચાત્ર-કેવલિનઃ પ્રક્ષેપાહારો ભવતિ કેવલાહારકેવલિત્વયોરવિરોધાત્, સાતવેદનીયવદિતિ । इति કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપનસ્થલમિતિ ॥ ૪૫-૪૬ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વળી આગમમાં પણ કેવલજ્ઞાનિના ભોજનગ્રહણનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૯/૧૧માં કહ્યું છે કે તેરમા ગુણસ્થાનકે કેવલજ્ઞાનિને અગીયાર (૧૧) પરીષહોનો ઉદય હોય છે. અર્થાત્ ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશ, મશક, ચર્યા-શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ, આ અગીયાર પરીષહો કેવલજ્ઞાનિને હોય છે. કારણ કે તે અગીયાર પરીષહોના ઉદયમાં કારણરૂપ વેદનીયકર્મનો ઉદય હજું પણ વિદ્યમાન છે તથા કારણની વિદ્યમાનતામાં કાર્યનો અભાવ હોવો સંભવિત નથી. અન્યથા (અન્વયવ્યભિચારરૂપ) અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

આથી જ કેવલજ્ઞાનિમાં ક્ષુધાવેદનીયજન્ય પીડા સંભવિત છે. પરંતુ કેવલજ્ઞાનિમાં અનંતવીર્ય હોવાથી ભૂખની પીડા વ્યાકુલ કરતી નથી.

વળી કેવલિ કૃતકૃત્ય હોવાથી પ્રયોજનવિના જ પીડા સહન કરે છે, તેવું પણ ન કહેવું. કારણ કે કેવલિ કૃતકૃત્ય હોવા છતાં ક્ષુધાવેદનીયકર્મના ઉદયમાં પીડાનો અનુભવ તો થાય જ છે. પરંતુ અનંતવીર્યના કારણે તે પીડા આપણને જેમ વ્યાકુલ કરે છે, તેવી રીતે કેવલિને વ્યાકુલ કરતી નથી.

“ભગવાનનું શરીર જ એવું હોય છે કે તેમને ભૂખની પીડાથી બાધ થતો નથી. તેના યોગે તેમને ભોજનની પણ જરૂર નથી”—આવું કહેવા માટે પણ શક્ય નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનિમાં

ભૂખની પીડા અનુમાનથી સિદ્ધ જ છે. તે અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - “કેવલિનું શરીર ક્ષુધાદિવડે પીડા અનુભવે છે. કારણ કે શરીર છે. જેમકે આપણું શરીર.

વળી “જેમ કેવલિનું શરીર સ્વભાવથી પ્રસ્વેદાદિ (પસીના વગેરે)થી રહિત હોય છે. એ પ્રમાણે કવલાહારનો અભાવ પણ હોય છે.”—આવું કહેવું તદ્દન અનુચિત છે, કારણ કે તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

તેથી આ પ્રમાણે દેશોનપૂર્વકોડ વર્ષ રહેનારા કેવલિના શરીરને લાંબા આયુષ્યની અપેક્ષા છે, તેમ તેની સાથે નિયતજોડાયેલ સહકારીકારણ આહારની પણ અપેક્ષા હોય જ છે તથા તૈજસશરીર પહેલા બાધેલા ખોરાકને પચાવે છે અને તેમાંથી રક્તાદિ બનાવે છે. અને સ્વપર્યાપ્તિ દ્વારા તેમાંથી શરીર બને છે.

આ પ્રકારે જીવને પુનઃ ભૂખ લાગે છે. વેદનીયકર્મના ઉદયમાં આહારગ્રહણમાં કારણરૂપ ઉપરોક્ત બતાવેલી સમગ્રસામગ્રી કેવલજ્ઞાનિમાં સંભવે છે. તેથી કયા કારણથી કેવલજ્ઞાનિને ભોજન હોતું નથી તેમ કહો છો ?

“ચાર ઘાતિકર્મો ક્ષુધાની વેદનાના ઉદયમાં સહકારીકારણ છે. કેવલજ્ઞાનમાં ચાર ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થયો હોવાથી, તેમને ક્ષુધાની વેદના હોતી નથી”—આવું કહેવું પણ ઉચિત નથી. કારણ કે ક્ષુધા વેદનીયના ઉદયમાં ચારઘાતિકર્મો સહકારિ કારણ નથી. કે જેથી ચારઘાતિકર્મના અભાવમાં ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયનો પણ અભાવ હોય !

આ રીતે કેવલજ્ઞાનિને પણ ભોજન (આહારગ્રહણ-કવલાહાર) સિદ્ધ છે.

અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - “કેવલજ્ઞાનિને કવલાહાર હોય છે, કારણકે કેવલજ્ઞાન અને કવલાહારને એકસાથે રહેવામાં વિરોધ નથી. જેમકે કેવલજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામાં સાતાવેદનીયના સદ્ભાવનો વિરોધ નથી, તેમ કેવલજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામાં કવલાહારના સદ્ભાવનો વિરોધ આવતો નથી.

- આ રીતે કેવલિભુક્તિ વ્યવસ્થાપનસ્થળ (સામાન્યથી પૂર્ણ થાય) છે. ॥૪૬॥

અથ તત્ત્વાન્યાહ ।

હવે જૈનદર્શનના તત્ત્વો કહે છે.

जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमास्रवसंवरो ।

बन्धो विनिर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥४७॥

શ્લોકાર્થ : જૈનમતમાં જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ આ નવ તત્ત્વો છે.

વ્યાખ્યા-ચેતનાલક્ષણો જીવઃ ૧, તદ્વિપરીતલક્ષણસ્ત્વજીવઃ ૨ । ધર્માધર્માકાશકાલ-પુદ્ગલભેદેન ત્વસૌ પદ્મધા વ્યવસ્થિતઃ । અનયોરેવ દ્વયોર્જગદ્વર્તિનઃ સર્વેઽપિ ભાવા અન્તર્ભવન્તિ । નહિ જ્ઞાનાદયો રૂપરસાદયશ્ચ દ્રવ્યગુણા ઉત્કેષણાદીનિ ચ કર્માણિ સામાન્ય-વિશેષસમવાયાશ્ચ જીવાજીવવ્યતિરેકેનાત્મસ્થિતિં લભન્તે, તદ્ભેદેનૈકાન્તતસ્તેષામનુપ-લભ્માત્, તેષાં તદાત્મકત્વેન પ્રતિપત્તેઃ, અન્યથા તદસત્ત્વપ્રસંગાત્ । બૌદ્ધાદિપરિકલ્પિ-તદુઃખાદિતત્ત્વાનિ જીવાજીવાભ્યાં પૃથગ્જાત્યન્તરતયા ન વક્તવ્યાનિ, જીવાજીવરાશિદ્વયેન સર્વસ્ય જગતો વ્યાપ્તત્વાત્, તદવ્યાપ્તસ્ય શશશૃંગતુલ્યત્વાત્ । તર્હિ પુણ્યપાપાસ્રવાદીનામપિ તતઃ પૃથગુપાદાનં ન યુક્તિપ્રધાનં સ્યાત્, રાશિદ્વયેન સર્વસ્ય વ્યાપ્તત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, પુણ્યાદીનાં વિપ્રતિપત્તિનિરાસાર્થત્વાત્, આસ્રવાદીનાં સકારણસંસારમુક્તિપ્રતિપાદનપર-ત્વાદ્વા પૃથગુપાદાનસ્યાદુષ્ટતા । યથા ચ સંવરનિર્જરયોર્મોક્ષહેતુતા, આસ્રવસ્ય વન્ધનનિ-વન્ધનત્વં, પુણ્યાપુણ્યદ્વિભેદવન્ધસ્ય ચ સંસારહેતુત્વં તથાગમાત્પ્રતિપત્તવ્યમ્ । તત્ર પુણ્યં શુભાઃ કર્મપુદ્ગલાઃ ૩ । ત એવ ત્વશુભાઃ પાપં ૪ । આસ્રવતિ કર્મ યતઃ સ આસ્રવઃ કાયવાહ-મનો વ્યાપારઃ, પુણ્યાપુણ્યહેતુતયા ચાસૌ દ્વિવિધઃ ૫ । આસ્રવનિરોધઃ સંવરઃ, ગુપ્તિસમિતિ-ધર્માનુપ્રેક્ષાદીનાં ચાસ્રવપ્રતિવન્ધકારિત્વાત્, સ ચ દ્વિવિધઃ સર્વદેશભેદાત્ ૬ । યોગનિમિત્તઃ સકષાયસ્યાત્મનઃ કર્મવર્ણણાપુદ્ગલૈઃ સંશ્લેશવિશેષો વન્ધઃ, સ ચ સામાન્યેનૈકવિધોઽપિ પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશભેદેન ચતુર્ધા, પુનરેકૈકો જ્ઞાનાવરણાદિમૂળપ્રકૃતિભેદાદદૃષ્ટા, પુનરપિ મત્યાવરણાદિતદુત્તરપ્રકૃતિભેદાદનેકવિધઃ । અયં ચ કશ્ચિત્તીર્થકરત્વાદિફલનિ-ર્વર્તકત્વાત્પ્રશસ્તઃ, અપરશ્ચ નારકાદિફલનિર્વર્તકત્વાદપ્રશસ્તઃ, પ્રશસ્તાપ્રશસ્તાત્મપ-રિણામોદ્ભૂતસ્ય કર્મણઃ સુખદુઃખસંવેદનીયફલનિર્વર્તકત્વાત્ ૭ । આત્મસંપૃક્તકર્મનિ-ર્જરણકારણં નિર્જરા દ્વાદશવિધતપોરૂપા । સા ચોત્કૃષ્ટા શુદ્ધધ્યાનરૂપા “તપસા નિર્જરા ચ” [તત્ત્વાર્થાધિગમ૦ ૧, ૩] ઇતિ વચનાત્, ધ્યાનસ્ય ચાન્તરતપોરૂપત્વાત્ ૯ । વિનિર્મુક્તાશોષવન્ધનસ્ય પ્રાપ્તનિજસ્વરૂપસ્યાત્મનો લોકાન્તેઽવસ્થાનં મોક્ષઃ, ‘વન્ધવિપ્રયોગો મોક્ષઃ’ ઇતિ વચનાત્ ૯ । એતાનિ નવસંખ્યાનિ તત્ત્વાનિ તન્મતે-જૈનમતે જ્ઞાતવ્યાનિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ચૈતન્ય (ચેતના) જીવનું લક્ષણ છે. અચૈતન્ય અજીવનું લક્ષણ છે. અજીવના પાંચપ્રકાર છે. (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) કાલ, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય.

આ જીવ અને અજીવ, બે જ તત્ત્વોમાં જગત્વર્તી સઘળાંયે ભાવો (પદાર્થો)નો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે.

આથી જ વૈશેષિકો દ્વારા મનાયેલ જ્ઞાનાદિ તથા રૂપાદિગુણો, ઉત્કેષણાદિ પાંચકર્મો, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, જીવ અને અજીવથી સ્વતંત્રપણે (અતિરિક્તપણે) પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. તે, તે બંનેના સ્વભાવરૂપ જ છે. અર્થાત્ તે બધાનો જીવ-અજીવ પદાર્થોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. કારણ કે (કોઈપણ પ્રમાણ) ગુણઆદિ પદાર્થોને દ્રવ્યથી સર્વથા ભિન્નરૂપે જાણી શકતું નથી. કેમકે દ્રવ્યવિના ગુણોનો ઉપલંભ થતો નથી. આથી તે દ્રવ્યાત્મક છે. જો ગુણઆદિ પદાર્થને દ્રવ્ય માનવામાં આવે તો, જેવી રીતે ગુણરહિત દ્રવ્યનો અભાવ થઈ જાય છે, તેમજ દ્રવ્યરૂપ આશ્રયવિના ગુણાદિ પણ નિરાધાર થઈ જવાના કારણે અસત્રૂપ બની જવાની આપત્તિ આવશે.

બૌદ્ધો દ્વારા પરિકલ્પિત દુઃખાદિ ચારતત્ત્વોને જીવ અને અજીવથી પૃથક્ જાતિપણે ન કહેવા જોઈએ, કારણ કે સર્વજગત જીવ-અજીવ એમ બે રાશિ દ્વારા વ્યાપ્ત છે તથા જીવ-અજીવ બે રાશિથી અવ્યાપ્તપદાર્થ સસલાના શૃંગની જેમ અસત્ છે.

પૂર્વપક્ષ : તો પછી તમે લોકોએ જીવ-અજીવ બેરાશિથી પુણ્ય-પાપાદિનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે તમારા મતે બેરાશિથી સર્વજગત વ્યાપ્ત છે.

ઉત્તરપક્ષ (જૈન:) : આવું ન કહેવું, (કારણ કે પુણ્ય-પાપાદિનો જીવ-અજીવ બે રાશિમાં સમાવેશ થઈ જ જાય છે. સંવર, નિર્જરા, મોક્ષનો જીવરાશિમાં સમાવેશ થાય છે. પાપ, પુણ્ય, આશ્રવ, બંધનો સમાવેશ અજીવમાં થાય છે). તો પણ લોકોને પુણ્ય અને પાપના વિષયમાં વિપ્રતિપત્તિ (સંદેહ) છે. સંદેહના નિરાકરણમાટે પૃથક્કરણ કરી તેની સિદ્ધિ કરી છે. આથી પુણ્યાદિનું પૃથક્કરણ અદુષ્ટ છે. આશ્રવ-બંધ સંસારનું તથા સંવર-નિર્જરા મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી, તેઓનું પૃથક્કરણ પણ અદુષ્ટ છે.

જે પ્રમાણે સંવર-નિર્જરા મોક્ષના કારણ છે. આશ્રવ કર્મબંધનું કારણ છે, પુણ્ય-પાપરૂપ બંને કર્મબંધ સંસારનું કારણ છે, તે પ્રમાણે આગમથી સ્વીકારવું જોઈએ. અર્થાત્ આગમમાં પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, બંધને સંસારના કારણ કહ્યા છે અને સંવર-નિર્જરાને મોક્ષના કારણ કહ્યા છે. તે સ્વીકારવું જોઈએ.

તેમાં શુભકર્મના પુદ્ગલોને પુણ્ય કહેવાય છે. અશુભકર્મના પુદ્ગલોને પાપ કહેવાય છે. જેનાથી કર્મ આવે છે તે આશ્રવ. તે મન-વચન-કાયાના વ્યાપારસ્વરૂપ અને પુણ્ય-પાપના કારણ રૂપ એમ બેપ્રકારનો છે. આશ્રવના નિરોધને સંવર કહેવાય છે. ગુપ્તિ, સમિતિ, દસવિધ યતિધર્મ, અનુપ્રેક્ષા (બારભાવના), પરિષદ, ચારિત્ર આશ્રવનો પ્રતિબંધ કરનારા હોવાથી, (ગુપ્તિ વગેરેને) સંવર કહેવાય છે. તે સંવર બેપ્રકારનો છે. (૧) સર્વસંવર, (૨) દેશસંવર. (ચૌદમા ગુણસ્થાનકે સર્વસંવર થાય છે.)

મન-વચન-કાયાના વ્યાપારના નિમિત્તે સકષાયિ આત્માના કર્મપુદ્ગલસાથેના સંશ્લેષ (સંબંધ)વિશેષને બંધ કહેવાય છે. તે બંધ સામાન્યતઃ એક પ્રકારનો હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ (રસ) અને પ્રદેશના ભેદથી ચારપ્રકારનો છે. તે એકે એકના જ્ઞાનાવરણીયાદિ મૂલપ્રકૃતિના ભેદથી આઠ પ્રકાર છે. મતિજ્ઞાનાવરણીયાદિ ઉત્તરપ્રકૃતિના ભેદથી અનેકપ્રકાર (=એકસો અઠાવન પ્રકાર) છે.

આ બંધ કોઈક તીર્થંકરત્વાદિ ફલનું સર્જન કરતો હોય ત્યારે પ્રશસ્ત છે અને બીજો નરકાદિ ફલનું સર્જન કરતો હોવાથી અપ્રશસ્ત છે તથા પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત આત્માના અધ્યવસાયોથી પેદા થયેલું કર્મ અનુક્રમે સુખ-દુઃખરૂપ ફળનું સર્જન કરે છે.

આત્મા ઉપર ચોંટેલા કર્મને ખેંચવવામાં કારણરૂપ નિર્જરા બારપ્રકારના તપ સ્વરૂપ છે. ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા શુક્લધ્યાનરૂપ છે. કારણકે તત્વાર્થસૂત્રના અ. ૮/૩માં કહ્યું છે કે તપથી નિર્જરા થાય છે અને ધ્યાન અભ્યંતરતપસ્વરૂપ છે.

સઘળાયે બંધનથી સર્વથામુક્ત અને સહજસ્વરૂપના પ્રાપક આત્માના લોકના અંતે (સિદ્ધશિલા ઉપર) થયેલા અવસ્થાનને મોક્ષ કહેવાય છે. તેથી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે બંધના ઉચ્છેદથી મોક્ષ થાય છે.

આ નવતત્ત્વો જૈનદર્શનમાં જાણવા. ॥૪૭॥

અથ શાસ્ત્રકાર એવ તત્ત્વાનિ ક્રમેણ વ્યાખ્યાતિ, તત્ર યથોદેશં નિર્દેશ ઇતિ ન્યાયાત્ પ્રથમં જીવતત્ત્વમાહ-

હવે શાસ્ત્રકારપરમર્ષિ જ ક્રમસર તત્ત્વોની વ્યાખ્યા કરે છે. “(દ્વારગાથામાં) જે પ્રમાણે ઉદેશ હોય તે ક્રમાનુસાર નિર્દેશ કરવો જોઈએ”—આ ન્યાયથી પ્રથમ જીવતત્ત્વને કહે છે.

તત્ર જ્ઞાનાદિધર્મભ્યો ભિન્નાભિન્નો વિવૃત્તિમાન્ । શુભાશુભકર્મકર્તા ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ॥૪૮॥

ચૈતન્યલક્ષણો જીવો યશ્ચૈતદ્વિપરીતવાન્ । અજીવઃ સ સમાખ્યાતઃ પુણ્યં સત્કર્મપુદ્ગલાઃ ॥૪૯॥

શ્લોકાર્થ : જ્ઞાનાદિધર્મોથી ભિન્નાભિન્નસ્વરૂપ, મનુષ્યાદિ પર્યાયોને ધારણ કરનાર (વિવૃત્તિમાન), શુભાશુભકર્મોનો કર્તા, કર્મના ફળનો ભોક્તા ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ છે. તેનાથી વિપરીત(ચૈતન્યશૂન્ય)ને અજીવ કહેવાય છે તથા શુભકર્મના પુદ્ગલોને પુણ્ય કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા-તત્રેતિ નિર્ધારણાર્થઃ । યે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રસુખદુઃખવીર્યભવ્યત્વાભવ્યત્વસત્ત્વ-પ્રમેયત્વદ્રવ્યત્વપ્રાણધારિત્વક્રોધાદિપરિણતત્ત્વસંસારિત્વસિદ્ધત્વપરવસ્તુવ્યાવૃત્તત્ત્વાદયઃ સ્વપરપર્યાયા જીવસ્ય ભવન્તિ, તે જ્ઞાનાદયો ધર્મા ઉચ્યન્તે । તેભ્યો જીવો ન ભિન્નો

નાપ્યભિન્નઃ કિં તુ જાત્યન્તરતયા ભિન્નાભિન્નઃ । યદિ હિ જ્ઞાનાદિધર્મેભ્યો જીવો ભિન્નઃ સ્યાત્, તદા “અહં જ્ઞાનામિ, અહં પશ્યામિ, અહં જ્ઞાતા, અહં દ્રષ્ટા, અહં સુખિતઃ, અહં ભવ્યઃ” ચેત્યાદ્યભેદપ્રતિભાસો ન સ્યાત્, અસ્તિ ચ સર્વપ્રાણિનાં સોઽભેદપ્રતિભાસઃ । તથા યદ્યભિન્નઃ સ્યાત્ તદા “અયં ધર્મી, એતે ધર્માઃ” ઇતિ ભેદબુદ્ધિર્ન સ્યાત્, અસ્તિ ચ સા । અથવાઽભિન્નતાયાં જ્ઞાનાદિસર્વધર્માણામૈક્યં સ્યાત્, એકજીવાઽભિન્નત્વાત્ । તથા ચ “મમ જ્ઞાનં મમ દર્શનં ચાસ્તિ” ઇત્યાદિજ્ઞાનાદિધર્માણાં મિથોભેદપ્રતીતિર્ન સ્યાત્, અસ્તિ ચ સા । તતો જ્ઞાનાદિધર્મેભ્યો ભિન્નાભિન્ન એવાભ્યુપગન્તવ્યઃ । અનેન ધર્મધર્મિણોર્વેશેષિકાદ્યભિમતં ભેદૈકાન્તં સૌગતસ્વીકૃતં ચાભેદૈકાન્તં પ્રતિક્ષિપતિ, સૌગતેનાપિ બુદ્ધિક્ષણપરંપરાસ્વરૂપ-સ્યાત્મનો ધર્મિત્વેન સ્વીકારાત્, । તથા વિવિધં વર્તનં વિવૃત્તિર્નરામરાદિપર્યાયાન્તરા-નુસરણં તદ્વાન્ વિવૃત્તિમાન્, અનેન ભવાન્તરગામિનમાત્માનં પ્રતિ વિપ્રતિપન્નાંશ્ચાર્વાકાન્ કૂટસ્થનિત્યાત્મવાદિનો નૈયાયિકાદીન્નિરસ્યતિ । તથા શુભાશુભાનિ કર્માણિ કરોતીતિ શુભાશુભકર્મકર્તા । તથા સ્વકૃતસ્ય કર્મણો યત્ફલં સુખાદિકં, તસ્ય સાક્ષાદ્ભોક્તા ચ । ચકારો વિશેષણાનાં સમુચ્ચયે । એતેન વિશેષણદ્વયેનાકર્તારમુપચરિતવૃત્ત્યા ભોક્તારં ચાત્માનં મન્યમાનાનાં સાંખ્યાનાં નિરાસઃ । તથા ચૈતન્યં સાકારનિરાકારોપયોગાત્મકં લક્ષણં સ્વરૂપં યસ્ય સ ચૈતન્યલક્ષણઃ, એતેન જડસ્વરૂપો નૈયાયિકાદિસંમત આત્મા વ્યવચ્છિદ્યતે । એવંવિશેષણો જીવઃ સમાખ્યાત ઇત્યત્રાપિ સંબન્ધનીયમિતિ ।।

ટીકાનોભાવાનુવાદ :

શ્લોકમાં ‘તત્ર’ પદ નિર્ધારણાર્થક છે. જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ, દુઃખ, વીર્ય, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ, સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રાણધારિત્વ, ક્રોધાદિપરિણાતત્વ, સંસારિત્વ, સિદ્ધત્વ, પરવસ્તુવ્યાવૃત્તત્વવગેરે સ્વ-પર પર્યાયો જીવના છે, તે જ્ઞાનાદિધર્મો કહેવાય છે. તે જ્ઞાનાદિધર્મોથી જીવ (સર્વથા)ભિન્ન પણ નથી કે અભિન્ન પણ નથી. પરંતુ ભિન્નાભિન્નત્વરૂપ જાત્યન્તર છે.

જો જ્ઞાનાદિધર્મોથી જીવ (સર્વથા)ભિન્ન હોય તો ‘હું જાણું છું’, ‘હું જોઉં છું’, ‘હું જ્ઞાતા છું’, ‘હું દ્રષ્ટા છું’, ‘હું સુખી છું’, ‘હું દુઃખી છું’ ‘હું ભવ્ય છું’ ઇત્યાદિ (જ્ઞાનાદિધર્મો અને જીવના ભેદનો) પ્રતિભાસ ન થાત. અને સર્વજીવોને તે ભેદ તો પ્રતિભાસ થાય જ છે.

તથા જ્ઞાનાદિધર્મોથી આત્મા (સર્વથા)અભિન્ન હોય તો ‘આ ધર્મી છે અને આ ધર્મો છે.’ આવા પ્રકારની ભેદબુદ્ધિ થશે નહિ. અને આવી ભેદબુદ્ધિ તો થાય જ છે.

અથવા જ્ઞાનાદિધર્મોથી આત્માને અભિન્ન માનશો તો જ્ઞાનાદિ સર્વધર્મોનું ઐક્ય થઈ જશે, કારણ કે એકજીવથી તે ધર્મો અભિન્ન છે.

તથા ‘મારું જ્ઞાન, મારું દર્શન, મારું સુખ’ ઇત્યાદિ જ્ઞાનાદિધર્મોનો પરસ્પરભેદ પ્રતીત થાય જ છે. જો જ્ઞાનાદિધર્મોથી આત્માને અભિન્ન માનીએ તો આવી પ્રતીતિ થઈ શકશે નહિ.

તેથી જીવને જ્ઞાનાદિધર્મોથી ભિન્નાભિન્ન માનવો જોઈએ. આના દ્વારા ધર્મ અને ધર્મોને એકાંતે ભિન્ન માનતા વૈશેષિકોના મતનું તથા ધર્મ અને ધર્મોને એકાંતે અભિન્ન માનતા બૌદ્ધના મતનું ખંડન થઈ જાય છે. બૌદ્ધો જ્ઞાનક્ષણની પરંપરાને આત્મા માને છે. તેથી બૌદ્ધોએ પણ આત્માને ધર્મો તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

વિવિધપ્રકારે વર્તન કરવું તેને વિવૃત્તિ કહેવાય છે. અર્થાત્ દેવ, મનુષ્ય, વગેરે પર્યાયોનું અનુસરણ કરવું તે વિવૃત્તિ કહેવાય છે. આવો વિવૃત્તિવાળો આત્મા છે.

આના દ્વારા ભવાંતરગામિ આત્માનો નિષેધ કરતા ચાર્વાકના મતનું તથા આત્માને (એક સ્વરૂપને સ્થિર રહેનાર, ઉત્પત્તિ અને વિનાશરહિત) કૂટસ્થનિત્ય માનનારા નૈયાયિકો વગેરેના મતનું પણ ખંડન થઈ જાય છે.

આત્મા શુભાશુભકર્મોનો કર્તા છે. તથા પોતે કરેલા કર્મોના સુખાદિક્લનો સાક્ષાત્ભોક્તા છે. ‘ચ’ સમુચ્ચયાર્થક છે.

‘આત્મા કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા છે’—આ બે વિશેષણના ગ્રહણથી આત્માને અકર્તા માનનારા તથા આત્માને ઉપચારથી ભોક્તા માનનારા સાંખ્યોના મતનું ખંડન થઈ જાય છે.

ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો આત્મા છે. અર્થાત્ સાકાર(જ્ઞાન) અને નિરાકાર (દર્શન) સ્વરૂપ આત્મા છે. આ વિશેષણથી આત્માને જ્ઞાનશૂન્ય માનવાવાળા નૈયાયિકો વગેરેના મતનો ઉચ્છેદ થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનશૂન્ય જડસ્વરૂપ નૈયાયિકાદિ સંમત આત્માનો વ્યવચ્છેદ થાય છે.

આવા વિશેષણથી યુક્તજીવ જૈનદર્શનમાં કહેવાયેલો છે. એ પ્રમાણે અહીં (અંતે) સંબંધ કરવો.

अत्र चार्वाकाश्चर्चयन्ति यथा-इह कायाकारपरिणतानि चेतनाकारणभूतानि भूतान्येवोपलभ्यन्ते, न पुनस्तेभ्यो व्यतिरिक्तो भवान्तरयायी यथोक्तलक्षणः कश्चनाप्यात्मा, तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । तथाहि-भूतव्यतिरिक्तात्मसद्भावे किं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रवर्तत उत्तानुमानम् ? न तावत्प्रत्यक्षं, तस्य प्रतिनियतेन्द्रियसंबद्धरूपादिगोचरतया तद्विलक्षणे जीवे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च “घटमहं वेदिम्” इत्यहंप्रत्यये ज्ञानकर्तृतयात्मा भूतव्यतिरिक्तः

પ્રતિભાતિ इत्यभिधातव्यं, तस्य “स्थूलोऽहं कृशोऽहं” इत्यादिवच्छरीरविषयत्वस्यैवोपपत्तेः, न खलु तत्प्रत्ययस्यात्मा लम्बनत्वमस्ति, आत्मनि स्थौल्यादिधर्मासंभवात् । तथा “घटमहं वेद्मि” इत्यस्यापि प्रत्ययस्य न शरीरादन्यो भवत्परिकल्पितः कश्चनाप्यात्माऽऽलम्बनत्वेन स्वप्नेऽपि प्रतीयते, अप्रतीतस्यापि कल्पने कल्पनागौरवं प्रतिनियतवस्तुव्यवस्थाया अभावश्च स्यात् । नच जडरूपस्य शरीरस्य घटादेरिवाहंप्रत्ययोऽनुपपन्नः इति वाच्यं, चेतनायोगेन तस्य सचेतनत्वात् । नच सा चेतना जीवकर्तृका इति वाच्यं, तस्याऽप्रतीतत्वात् तत्कर्तृत्वमयुक्तं, खपुष्पादेरपि तत्प्रसङ्गात् । ततः प्रसिद्धत्वाच्छरीरस्यैव चैतन्यं प्रति कर्तृत्वं युक्तं, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्च । प्रयोगश्चात्र-यत्खलु यस्यान्वयव्यतिरेकावनुकरोति तत्तस्य कार्यं, यथा घटो मृत्पिण्डस्य । शरीरस्यान्वयव्यतिरेकावनुकरोति च चैतन्यम् तस्मात्तत्कर्तृत्वम् । अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ चात्र विद्येते, सति शरीरे चैतन्योपलब्धेः, असति चानुपलब्धेः । नच मृतशरीरे चैतन्यानुपलब्धेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमसिद्धं इति वाच्यं, मृतावस्थायां वायुतेज-सोरभावेन शरीरस्यैवाभावात्, विशिष्टभूतसंयोगस्यैव शरीरत्वप्रतिपादनात् । नच शरीराकारमात्रे चैतन्योत्पत्तिर्युक्ता, चित्रलिखिततुरङ्गमादिष्वपि चैतन्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । ततः सिद्धं शरीरकार्यमेव चैतन्यम् । ततश्च चैतन्यसहिते शरीरे एवाहंप्रत्ययोत्पत्तिः सिद्धा । इति न प्रत्यक्षप्रमेय आत्मा, ततश्चाविद्यमान एव । प्रयोगश्चात्र-नास्त्यात्मा, अत्यन्ताप्रत्यक्षत्वात् यदत्यन्ताप्रत्यक्षं तन्नास्ति, यथा खपुष्पम् । यच्चास्ति तत्प्रत्यक्षेण गृह्यत एव, यथा घटः । अणवोऽपि ह्यप्रत्यक्षाः, किं तु घटादिकार्यतया परिणतास्ते प्रत्यक्षत्वमुपयान्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावमुपगच्छति, अतोऽत्रात्यन्तेति विशेषणमिति न परमाणुभिर्व्यभिचार इति १ ।

टीકાનોભાવાનુવાદ :

(હવે આત્માને સ્વતંત્રપદાર્થ નહિ માનનારો ચાર્વાક ચર્ચાની શરૂઆત કરે છે.)

પૂર્વપક્ષ (ચાર્વાક) : આ જગતમાં કાયાના (શરીરના) આકારમાં પરિણત તથા ચેતનાના કારણભૂત ભૂતો જ ઉપલબ્ધ થાય છે. પરંતુ તે ભૂતોથી અતિરિક્ત પરલોકગામિ તથા ઉપરોક્ત વિશેષણોથીયુક્ત (અર્થાત્ પરલોકગામિ, જ્ઞાનાદિગુણવાન, કર્તા, ભોક્તા એવો) કોઈપણ

આત્મા નથી. કારણ કે તાદૃશઆત્માની સત્તાને સિદ્ધ કરનારા પ્રમાણનો અભાવ છે - તે આ રીતે છે - શું ભૂતથી અતિરિક્ત આત્માની સત્તા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રવર્તે છે કે અનુમાન પ્રમાણ પ્રવર્તે છે ? તેમાં

“પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા ભૂતથી અતિરિક્ત આત્માની સત્તા સિદ્ધ થાય છે.”—તેવું કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રતિનિયત ક્ષેત્રમાં રહેલા ઇન્દ્રિયસંબદ્ધ રૂપાદિ સ્થૂલ પદાર્થોને વિષય કરે છે, તેનાથી વિલક્ષણજીવ(આત્મા) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય બનતો નથી. આથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા ભૂતથી અતિરિક્ત આત્માની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી.

શંકા : ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી આત્માની ભલે પ્રતીતિ ન થતી હોય, પરંતુ “હું ઘટને જાણું છું.” ઇત્યાકારક પ્રતીતિમાં જે અહમ્પ્રત્યયિક ભાન થાય છે, તેમાં તે સ્વસંવેદનજ્ઞાનના કર્તાતરીકે ભૂતથી અતિરિક્ત આત્મા પ્રતિભાસે છે. અર્થાત્ “હું ઘટને જાણું છું” આ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ દ્વારા જાણવારૂપ ક્રિયાના કર્તા તરીકે આત્મા પ્રતિભાસિત થાય જ છે. સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પૃથ્વીવગેરે ભૂતોને નથી થતું. આથી પાંચભૂતોથી આત્મા વિલક્ષણ છે. તથા “હું છું” આવો અહમ્પ્રત્યય જ આત્માની સત્તા સિદ્ધ કરવાનું પ્રબળ સાધન છે.

સમાધાન (ચાર્વાક) : ‘અહમ્પ્રત્યયિક’ પ્રતીતિ આત્માની સત્તા સિદ્ધ કરવાનું પ્રબળ સાધન છે. આવું પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે જેમ “હું સ્થૂલ છું” ‘હું કૃશ છું’ ઇત્યાકારક પ્રતીતિમાં શરીર જ વિષય બને છે. પરંતુ તે પ્રતીતિમાં આત્મા આલંબનભૂત બનતો નથી. કારણ કે આત્મામાં સ્થૂલતાવગેરે ધર્મોનો સંભવ નથી. તે પ્રમાણે “હું ઘટને જાણું છું” ઇત્યાકારક પ્રતીતિમાં પણ તમારા દ્વારા પરિકલ્પિત શરીરથી અતિરિક્ત આત્મા સ્વપ્નમાં પણ આલંબનભૂત બનતો નથી. પરંતુ શરીર જ આલંબનભૂત બને છે અને જે પ્રતીતિ ન થતું હોય, તેની પણ કલ્પના કરવામાં કલ્પનાગૌરવ નામનો દોષ આવી પડે છે. તથા પ્રતિનિયત પદાર્થોની વ્યવસ્થા નાશ પામી જાય છે.

શંકા : “અહમ્પ્રત્યય” માં શરીર જ આલંબનભૂત છે. પરંતુ આત્મા આલંબનભૂત નથી, આવી વાત પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે જડરૂપ શરીરને “હું ઘટને જાણું છું” ઇત્યાકારક જ્ઞાનમાં પ્રતીતિ થતો ‘અહમ્પ્રત્યય’ થવો સંગત થતો નથી. કહેવાના આશય એ છે કે જેનામાં ચૈતન્ય હોય તેને જ ‘અહમ્પ્રત્યયિકા’ પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ જે ચૈતન્યશૂન્ય હોય તેને તાદૃશ પ્રતીતિ થતી નથી.

સમાધાન (ચાર્વાક) : ચેતનાના યોગથી શરીર પણ ચૈતન્યસંયુક્ત હોય છે. આથી ‘અહમ્પ્રત્યયિકા’ પ્રતીતિ શરીરમાં થવામાં બાધ નથી.

શંકા : તે ચેતનાનો કર્તા જીવ હોય છે. તેથી સચેતનજીવ જ બની શકે અને તેથી ‘અહમ્પ્રત્યયિકા’ પ્રતીતિ આત્મામાં જ થાય છે, તેમ માન્યાવિના ચાલે તેમ નથી.

સમાધાન (ચાર્વાક) : ‘જીવ ચેતનાનો કર્તા છે-’આ તમારી વાત ઉચિત નથી, કારણ કે આત્મા વિદ્યમાન જ નથી. અર્થાત્ આત્મા જેવી કોઈ ચીજ પ્રતીત થતી નથી. તેથી ચેતનાના કર્તા તરીકે આત્માને કહેવો અયોગ્ય છે. અસત્વસ્તુને પણ કર્તા માનવામાં આવશે તો આકાશકુસુમથી પણ ચેતનાની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. અર્થાત્ આકાશકુસુમ પણ ચેતનાનો કર્તા બનવાની આપત્તિ આવશે.

તેથી પ્રસિદ્ધ એવા શરીરને જ ‘જાણવું, દેખવું’ ઇત્યાદિ ચેતનાનો કર્તા માનવો યુક્ત છે અને તેવા પ્રકારના અન્વય - વ્યતિરેકથી પણ ચેતનાના કર્તા તરીકે શરીર જ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. - જે જેના અન્વય-વ્યતિરેકને અનુસરે છે, તે તેનું કાર્ય કહેવાય છે. જેમ મૃત્પિંડનું કાર્ય ઘટ. અર્થાત્ ‘જ્યાં મૃત્પિંડ છે ત્યાં ઘટ છે’ અને ‘જ્યાં મૃત્પિંડ નથી ત્યાં ઘટ નથી’ આવા અન્વય - વ્યતિરેકથી મૃત્પિંડના કાર્યતરીકે ઘટની સિદ્ધિ થાય છે. આ જ રીતે શરીરના અન્વય-વ્યતિરેકને ચૈતન્ય અનુસરે છે અર્થાત્ ‘જ્યાં શરીર છે ત્યાં ચૈતન્ય છે’ તથા ‘જ્યાં શરીર નથી ત્યાં ચૈતન્ય નથી’ આવા પ્રકારના અન્વય-વ્યતિરેકથી શરીર અને ચૈતન્યમાં કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થાય છે. આથી ચૈતન્યના કર્તાતરીકે શરીરની સિદ્ધિ થાય છે.

જગતમાં જે જે પદાર્થોવચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ જોવા મળે છે, તે અન્વય-વ્યતિરેકના યોગે જોવા મળે છે.

અને આવા અન્વય-વ્યતિરેક અહીં ઉપલબ્ધ થાય છે “શરીર હોતેછતે ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થાય છે” અને ‘શરીરના અભાવમાં ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી’.

આવા અન્વય-વ્યતિરેકથી શરીર-ચૈતન્યવચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ચૈતન્યનો કર્તા શરીર જ છે.

શંકા : મૃતશરીરમાં ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. આથી ચૈતન્ય અને શરીરવચ્ચે અન્વય-વ્યતિરેકથી અવિનાભાવ બતાવ્યો હતો તે અસિદ્ધ છે. કારણકે મૃતશરીરમાં ચૈતન્ય ન હોવાથી અન્વય-વ્યતિરેકઅનુવિધાયિત્વ નથી.

સમાધાન : (ચાર્વાક) : મૃતઅવસ્થામાં વાયુ અને તૈજસ નો અભાવ હોવાથી શરીરનો જ અભાવ છે, કારણ કે વિશિષ્ટભૂતના સંયોગને જ શરીરતરીકે પ્રતિપાદિત કરેલું છે. અર્થાત્ જ્યારે વિશિષ્ટભૂતોનો સંયોગહોય ત્યારે જ તે શરીર કહેવાય છે. મૃતઅવસ્થામાં વાયુ-અગ્નિનો અભાવ હોવાથી વિશિષ્ટભૂતોનો સંયોગ નથી. તેથી વિવક્ષિતશરીર નથી.

તથા માત્ર શરીરનો આકાર હોય તેટલામાત્રથી તે શરીરમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે તે કહેવું યુક્ત નથી. (આથી ભૂતઅવસ્થામાં માત્ર શરીરનો આકાર હોવામાત્રથી તેમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવી જ જોઈએ, આવો આગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી.) અન્યથા (શરીરના આકારમાત્રની વિદ્યમાનતામાં જ તે શરીરમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો) ચિત્રમાં દોરેલા ઘોડા આદિમાં પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તે ચિત્રમાં પણ ઘોડાના શરીરનો આકાર વિદ્યમાન જ છે.

તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચૈતન્ય શરીરનું કાર્ય જ છે અને તેથી ચૈતન્યયુક્ત શરીરમાં જ ‘અહમ્પ્રત્યય’ ની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે પણ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે આત્મા પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો પ્રમેય (વિષય) બનતો જ નથી અને તેથી આત્મા અવિદ્યમાન જ છે. અર્થાત્ જગતમાં આત્મા જેવી કોઈ ચીજ નથી.

અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે -

“આત્મા નથી, કારણ કે તે અત્યંત અપ્રત્યક્ષ છે. જે અત્યંત અપ્રત્યક્ષ હોય છે તે (વસ્તુ) હોતી નથી. જેમકે આકાશપુષ્પ. અને જે હોય છે તે પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ કરાય જ છે. જેમકે ઘટ.”

જો કે અણુઓ પણ અપ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ ઘટાદિ કાર્યરૂપે પરિણમેલા તે પરમાણુઓ પ્રત્યક્ષતાને પામે છે. પરંતુ આત્મા ક્યારેપણ પ્રત્યક્ષભાવને પામતો નથી. આમ અનુમાનપ્રયોગના હેતુમાં ગ્રહણ કરેલ ‘અત્યંત’ વિશેષણથી પરમાણુઓસાથે વ્યભિચાર આવતો નથી.

તથા નાપ્યનુમાનં ભૂતવ્યતિરિક્તાત્મસદ્ભાવે પ્રવર્તતે, તસ્યાપ્રમાણત્વાત્, પ્રમાણત્વે વા પ્રત્યક્ષબાધિતપક્ષપ્રયોગાનન્તરં પ્રયુક્તત્વેન હેતોઃ કાલાત્યયાપદિદૃત્ત્વાત્ । શરીર-વ્યતિરિક્તાત્મપક્ષો હિ પ્રત્યક્ષેણૈવ બાધ્યતે । કિંચ લિઙ્ગલિઙ્ગિગસંબન્ધસ્મરણપૂર્વકં હ્યનુમાનમ્ । યથા-પૂર્વ મહાનસાદાવગ્રિધૂમયોર્લિઙ્ગિલિઙ્ગયોરન્વયવ્યતિરેકવન્તમવિના-ભાવમધ્યક્ષેણ ગૃહીત્વા તત ઉત્તરકાલં ક્વચિત્કાન્તારપર્વતનિતમ્વાદૌ ગગનાવલમ્બિનીં ધૂમલેખામવ-લોક્ય પ્રાગ્ગૃહીતસંબન્ધમનુસ્મરતિ । તદ્યથા-યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વદ્ધિમદ્રાક્ષં યથા મહાનસાદૌ, ધૂમશ્ચાત્ર દૃશ્યતે તસ્માદ્વદ્ધિનાપીહ ભવિતવ્યમિત્યેવં લિઙ્ગગ્રહણસંબન્ધ-સ્મરણાભ્યાં તત્ર પ્રમાતા હુતભુજમવગચ્છતિ । ન ચૈવમાત્મના લિઙ્ગિના સાર્ધં કસ્યાપિ લિઙ્ગસ્ય પ્રત્યક્ષેણઃ સંબન્ધઃ સિદ્ધોઽસ્તિ, યતસ્તત્સંબન્ધમનુસ્મરતઃ પુનસ્તલિઙ્ગદર્શનાઙ્ગીવે સ પ્રત્યયઃ સ્યાત્ । યદિ પુનર્જીવલિઙ્ગયોઃ પ્રત્યક્ષતઃ સંબન્ધસિદ્ધિ

સ્યાત્, તદા જીવસ્યાપિ પ્રત્યક્ષત્વાપત્યાનુમાનવૈયર્થ્ય સ્યાત્, તત એવ જીવસિદ્ધેરિતિ । ન ચ વક્તવ્યં સામાન્યતોદૃષ્ટાનુમાનાદાદિત્યગતિવજ્જીવઃ સિધ્યતિ, યથા ગતિમાનાદિત્યો દેશાન્તરપ્રાપ્તિર્દર્શનાત્, દેવદત્તવત્ ઇતિ । યતો હન્ત દેવદત્તે દૃષ્ટાન્તર્ધર્મિણિ સામાન્યેન દેશાન્તરપ્રાપ્તિર્ગતિપૂર્વિકા પ્રત્યક્ષેણૈવ નિશ્ચિતા સૂર્યેઽપિ તાં તથૈવ પ્રમાતા સાધયતીતિ યુક્તમ્ । ન ચૈવમત્ર ક્વચિદપિ દૃષ્ટાન્તે જીવસત્ત્વેનાવિનાભૂતઃ કોઽપિ હેતુરધ્યક્ષેણોપલક્ષ્યત ઇત્યતો ન સામાન્યતોદૃષ્ટાદપ્યનુમાનાત્તદ્ગતિરિતિ ૨ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(શાર્વાક પોતાની ચર્ચા આગળ ચલાવે છે).

અનુમાનપ્રમાણથી પણ ભૂતથી અતિરિક્તઆત્માની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી. કારણ કે અનુમાન પ્રમાણરૂપ જ નથી. (શાર્વાકો માત્ર એક પ્રત્યક્ષપ્રમાણને જ માને છે. કારણકે જગતમાં જે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે જ સત્ છે, તે સિવાયનું બધું જ અસત્ છે, આવી તે લોકોની માન્યતા છે.)

અથવા અનુમાનને પ્રમાણ માની લઈએ તો પણ આત્માની સિદ્ધિમાટે પ્રયોજેલો હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ (બાધિત) છે. કારણ કે શરીરથીઅતિરિક્ત આત્માનામનો પક્ષ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે બાધિત થાય છે. આથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બાધિત પક્ષસહિતના પ્રયોગમાં પ્રયોજેલો હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે પ્રત્યક્ષથી શરીરથી અતિરિક્ત આત્માજેવી કોઈ ચીજ જણાતી નથી. તેથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી શરીરાતિરિક્ત આત્માનો બાધ થાય છે. તેથી આત્માની સત્તાની સિદ્ધિમાં પ્રયોજેલો હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ બને છે. જે હેતુનો સાધ્યરૂપ વિષય પક્ષમાં પ્રમાણાન્તરથી બાધિત થાય છે, તે હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ કહેવાય છે.

વળી લિંગ-લિંગિના સંબંધના સ્મરણપૂર્વક અનુમાન થાય છે. જેમકે કોઈવ્યક્તિ પૂર્વે મહાનસાદિમાં ધૂમ(લિંગ) અને અગ્નિ(લિંગિ)ના અવન્ય-વ્યતિરેકવાળા અવિનાભાવને પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ કરીને, ત્યારપછીના કાળમાં ક્યાંક જંગલમાં પર્વતના શિખરાદિ ઉપર ગગનાવલંબી ધૂમરેખાને જોઈને પૂર્વે ગ્રહણકરેલા ધૂમ-અગ્નિના સંબંધનું સ્મરણ કરે છે કે... જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે, ત્યાં ત્યાં વહ્નિ હોય છે. જેમકે મહાનસાદિમાં, અને અહીં ધૂમ દેખાય છે. તેથી વહ્નિ પણ અહીં હોવો જોઈએ. એ પ્રમાણે ધૂમગ્રહણ તથા સંબંધના સ્મરણવડે ત્યાં પ્રમાતાવડે અગ્નિનું અનુમાન થાય છે. (પરંતુ) આ પ્રમાણે લિંગિએવા આત્માની સાથે કોઈપણ લિંગનો પ્રત્યક્ષથી સંબંધ સિદ્ધ નથી. અર્થાત્ જેમ અગ્નિનામના લિંગિની સાથે ધૂમનામના

લિંગનો પ્રત્યક્ષથી સંબંધ મહાનસાદિમાં સિદ્ધ છે. તેવીરીતે આત્માનામના લિંગિનીસાથે કોઈપણ લિંગનો પ્રત્યક્ષથી સંબંધ કોઈપણ ઠેકાણે સિદ્ધ નથી કે જેથી તે સંબંધના અનુસ્મરણથી તથા પુનઃ તે લિંગના દર્શનથી “જીવ હોવો જોઈએ” એવું જ્ઞાન થાય !

વળી જો જીવ (લિંગિ) અને લિંગનો સંબંધ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ હોય તો જીવનું પ્રત્યક્ષ જ થઈ જવાની આપત્તિ આવે અને તેથી (લિંગના સ્મરણ-દર્શનથી જીવનું અનુમાનકરવાની જરૂર ન રહેતાં) અનુમાનપ્રમાણ વ્યર્થ બની જશે, કારણકે પ્રત્યક્ષથી જ જીવની સિદ્ધિ થઈ જવાથી અનુમાનની શી જરૂર છે ?

તથા “જેમ સામાન્યતોદૃષ્ટઅનુમાનથી સૂર્યની ગતિ સિદ્ધ થાય છે, તેમ તે અનુમાનથી જીવની પણ સિદ્ધિ થાય છે.”—આવું પણ ન કહેવું જોઈએ. કારણ કે... જેમ દેવદત્તની દેશાન્તરપ્રાપ્તિ ગતિપૂર્વક છે, તેમ સૂર્યની દેશાન્તરપ્રાપ્તિને જોવાથી સૂર્યની ગતિનું અનુમાન થાય છે. અહીં દૃષ્ટાંત એવા દેવદત્ત ધર્મીમાં સામાન્યથી દેશાન્તરપ્રાપ્તિ ગતિપૂર્વિકા છે, એમ પ્રત્યક્ષથી નિશ્ચિત થયેલું છે અને સૂર્યમાં પણ ગતિપૂર્વિકાને દેશાન્તરપ્રાપ્તિ દ્વારા જ પ્રમાતાવડે સધાય છે. એટલે ત્યાં સામાન્યતોદૃષ્ટઅનુમાનથી સૂર્યની ગતિનું અનુમાન કરાય તો યુક્ત છે, પરંતુ જીવની સત્તાની સિદ્ધિમાં ક્યાંય પણ દૃષ્ટાંતમાં જીવની સત્તાસાથે અવિનાભૂત હેતુ પ્રત્યક્ષથી જોવાયો નથી. આથી સામાન્યતોદૃષ્ટઅનુમાનથી પણ આત્માની સત્તાની સિદ્ધિ થતી નથી.

તથા નાપ્યાગમગમ્ય આત્મા । અવિસંવાદિવચનાપ્તપ્રણીતત્ત્વેન હ્યાગમસ્ય પ્રામાણ્યમ્ ।
 ન ચૈવંભૂતમવિસંવાદિવચનં કંચનાપ્યાપ્તમુપલભામહે યસ્યાત્મા પ્રત્યક્ષ ઇતિ ।
 અનુપલમ્ભમાનાશ્ચ કથમાત્માનં વિપ્રલભેમહિ । કિં ચાગમાશ્ચ સર્વે પરસ્પરવિરુદ્ધપ્રરૂપિણઃ ।
 તતશ્ચ કઃ પ્રમાણં કશ્ચાપ્રમાણમિતિ સંદેહદાવાનલજ્વાલાવલીઢમેવાગમસ્ય પ્રામાણ્યમ્ ।
 તતશ્ચ નાગમપ્રમાણાદપ્યાત્મસિદ્ધિઃ ૩ । તથા નોપમાનપ્રમાણોપમેયોઽપ્યાત્મા । તત્ર હિ યથા
 ગૌસ્તથા ગવય ઇત્યાદાવિવ સાદૃશ્યમસંનિકૃટેઽર્થે બુદ્ધિમુત્પાદયતિ । ન ચાત્ર ત્રિભુવનેઽપિ
 કશ્ચનાત્મસદૃશ પદાર્થોઽસ્તિ યદ્દર્શનાદાત્માનમવગચ્છામઃ । કાલાકાશદિગાદયો
 જીવતુલ્યા વિદ્યન્ત એવેતિ ચેત્ ? ન, તેષામપિ વિવાદાસ્પદી ભૂતત્ત્વેન તદંહિબદ્ધત્વાત્ ૪ ।
 તથાર્થાપત્તિસાધ્યોઽપિ નાત્મા । નહિ દૃષ્ટઃ શ્રુતો વા કોઽપ્યર્થ આત્માનમન્તરેણ નોપપદ્યતે,
 યદ્વલાત્ તં સાધયામઃ । તતઃ સદુપલમ્ભકપ્રમાણવિષયાતીતત્ત્વાત્તત્પ્રતિષેધસાધકા-
 ભાવાલ્પ્યપ્રમાણવિષયીકૃત એવ જીવ ઇતિ સ્થિતમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

તથા આત્મા આગમગમ્ય પણ નથી. અવિસંવાદિ વચનપ્રયોગોને પ્રયોજતા આપ્તપુરુષ પ્રણીત આગમ જ પ્રમાણભૂત બને છે. આવા કોઈ અવિસંવાદિ વચનપ્રયોગ કરનારા આપ્તપુરુષ જ પ્રાપ્ત થતા નથી કે જેમને આત્મા પ્રત્યક્ષ હોય. અર્થાત્ જેને આત્માપ્રત્યક્ષ છે અને તેની સત્તાની સિદ્ધિ માટે અવિસંવાદિ વચનપ્રયોગ કરે છે, તેવા કોઈપણ આપ્ત પુરુષ પ્રાપ્ત થતા જ નથી. અને આવા આપ્તપુરુષોવિના આપણે કેવી રીતે આત્માને સ્વીકારી શકીએ ?

વળી સર્વે આગમો પરસ્પરવિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે. તેથી કયું આગમ પ્રમાણભૂત અને કયું આગમ અપ્રમાણભૂત ? તેમાં સંદેહ હોવાથી આગમનું પ્રામાણ્ય સંદેહરૂપી દાવાનલની જવાલાથી ઘેરાઈ ગયું છે. અર્થાત્ કોઈપણ આગમ પ્રમાણભૂત બનતું નથી.

તેથી આગમપ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી.

તથા ઉપમાનપ્રમાણથી પણ આત્મા ઉપમેય બનતો નથી. અર્થાત્ ઉપમાનપ્રમાણથી પણ આત્માની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી. કારણ કે જેમ ‘યથા ગૌસ્તથા ગવય’ ઇત્યાદિમાં પરોક્ષ અર્થમાં સાદૃશ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ જ્યારે ગાય અને ગવય બંને પ્રત્યક્ષના વિષય હોય ત્યારે “ગાયની સમાન ગવય હોય છે.” આ વાક્યનું સ્મરણ કરવાદ્વારા તથા ગવયને સામે દેખતાં પરોક્ષ એવી ગાયમાં સાદૃશ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ત્રણલોકમાં આત્માની સમાન કોઈ પદાર્થ નથી કે જેના દર્શનથી (સાદૃશ્યજ્ઞાન દ્વારા પરોક્ષ અર્થ એવા) આત્માનું જ્ઞાન થાય.

શંકા : કાલ, આકાશ, દિશા અમૂર્તપદાર્થો અપ્રત્યક્ષ છે. છતાં તેની સત્તા સ્વીકારાયેલી છે, તો કાલાદિની તુલ્ય આત્મા અપ્રત્યક્ષ છે, છતાં તેની સત્તા કેમ સ્વીકારતા નથી ?

સમાધાન (ચાર્વાક) : કાલ, આકાશ અને દિશા આદિ સર્વ અમૂર્તપદાર્થો આત્માની સમાન અપ્રત્યક્ષ છે, આ વાત વિવાદાસ્પદ હોવાથી અનિશ્ચિત છે. આથી જીવના પગ સાથે કાલાદિના પગ પણ બંધાઈ ગયેલા છે.

અર્થાપત્તિથી પણ આત્માનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી. કારણકે આત્માવિના નહીં હોવાવાળો કોઈપણ અવિનાભાવી અર્થ જોવા મળતો નથી કે દેખવા પણ મળ્યો નથી કે જેના દ્વારા અર્થાપત્તિ આત્માના સદ્ભાવની સિદ્ધિ કરી શકે.

આત્માની સત્તાને સિદ્ધકરનારા કોઈપણ પ્રમાણો મળતા ન હોવાથી આત્મા અભાવ પ્રમાણનો વિષય બને છે. અર્થાત્ આત્મા જેવી કોઈ ચીજ નથી, તે નિશ્ચિત થાય છે.

(અહીં ચાર્વાકનો મત પૂરો થાય છે.)

અત્ર પ્રતિવિધીયતે । યત્તાવદુક્તં “ઇહ કાયાકારપરિણતાનિ ભૂતાન્યેવોપલભ્યન્તે ન પુનસ્તદ્વ્યતિરિક્ત આત્મા, તત્સદ્ભાવે પ્રમાણાભાવાત્” इत्यादि, तदसमीक्षिताभिधानं,

પ્રત્યક્ષસ્યૈવ તત્સદ્ભાવે પ્રમાણસ્ય સદ્ભાવાત્ । તથાહિ-“સુખમહમનુભવામિ”
 इत्यन्योन्यविविक्तज्ञेयज्ञातृज्ञानोल्लेखी प्रतिप्राणिस्वसंवेद्यः प्रत्ययो जायमानः संवेद्यते ।
 નચાયં મિથ્યા, બાધકાભાવાત્ । નાપિ સંદિગ્ધઃ, ઉભયકોટિસંસ્પર્શાભાવાત્ । ન ચેત્યંભૂત-
 સ્યાસ્યાનાલમ્બનત્વં યુક્તં, રૂપાદિજ્ઞાનાનામપ્યનાલમ્બનત્વપ્રસંગાત્ । નાપિ શરીરા-
 લમ્બનત્વં, બહિઃકારણનિરપેક્ષાન્તઃકરણવ્યાપારેણોત્પત્તેઃ । ન ચ્છલુ શરીરમિત્યંભૂતાહં-
 પ્રત્યયવેદ્યં, બહિઃકરણવિષયત્વાત્ । અતઃ શરીરાતિરિક્તઃ કશ્ચિદેતસ્યાલમ્બનભૂતો
 જ્ઞાનવાનર્થોઽભ્યુપગન્તવ્યઃ, તસ્યૈવ જ્ઞાતૃત્વોપપત્તેઃ । સ ચ જીવ એવેતિ સિદ્ધઃ સ્વસંવેદન*
 પ્રત્યક્ષલક્ષ્ય આત્મા । તથા યદપ્યુક્તં “ચેતનાયોગેન સચેતનત્વાચ્છરીરસ્યૈવાહંપ્રત્યયઃ”
 इत्यादि, तदपि प्रलापमात्रं । यतश्चेतनायोगेऽपि स्वयं चेतनस्यैवाहं प्रत्ययोत्पादो युक्तः, न
 त्वचेतनस्य यथा परः सहस्रप्रदीपप्रभायोगेऽपि स्वयमप्रकाशस्वरूपस्य घटस्य प्रकाशकत्वं
 ન દૃષ્ટં, કિં તુ પ્રદીપસ્યૈવ । એવં ચેતનાયોગેઽપિ ન સ્વયમચેતનસ્ય દેહસ્ય જ્ઞાતૃત્વં, કિં
 ત્વાત્મન એવેતિ તસ્યૈવ ચાહંપ્રત્યયોત્પાદઃ । યોઽપિ “સ્થૂલોઽહં, કૃશોઽહં” इत्यादिप्रत्ययः
 समुल्लसति, सोऽप्यात्मोपकारकत्वेन शरीरे जायमान औपचारिक एव, अत्यन्तोपकारके
 ભૂત્યે “અહમેવાયં” इति प्रत्ययवत् ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ઉત્તરપક્ષ : (જૈન) “શરીરના આકારરૂપે પરિણતભૂતોને છોડીને તે ભૂતોથી અતિરિક્તઆત્મા
 જેવી કોઈ ચીજ નથી. કારણકે ભૂતોથી અતિરિક્તઆત્માના સદ્ભાવને સિદ્ધ કરનારા
 પ્રમાણનો અભાવ છે.” આવું જે તમે (ચાર્વાકોએ) પૂર્વે કહ્યું હતું તે નિતાન્ત અસમીક્ષિત =
 અવિચારણીયકથન છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષથી જ આત્માનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થતો હોવાથી આત્માની
 સિદ્ધિ કરનાર પ્રમાણનો સદ્ભાવ છે જ. તે આ પ્રમાણે - “હું સુખનો અનુભવ કરું છું.” - આ
 પ્રતિભાસમાં અન્યોન્યવિવિક્ત જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાન ઉલ્લેખી સ્વસંવેદન પ્રત્યેકજીવોને થાય છે.
 અર્થાત્ “હું સુખનો અનુભવ કરું છું” આ પ્રતિભાસમાં સુખનો અનુભવ કરવાવાળો જ્ઞાતા,
 અનુભવમાં આવવાવાળું વિષયભૂત સુખ(જ્ઞેય) તથા અનુભવ થવારૂપ જ્ઞાન-આ ત્રણે વસ્તુઓનો
 સ્વતંત્રરૂપે પ્રત્યેકજીવોને અનુભવ થઈ રહ્યો છે. આમાં અનુભવ કરવાવાળો ‘હું’ શબ્દનો
 વાચ્યપદાર્થ જ આત્મા છે. (ઉપરોક્ત પ્રતિભાસ નિર્બાધરૂપથી થાય જ છે.) આથી તે મિથ્યા
 પણ કહીશકાય તેમ નથી.

* સ્વસંવેદ્યાહંપ્રત્યયોત્પાદયુક્તો નત્વચેતનઃ । इति प्रत्यन्तरेऽधिकं दरिदृश्यते ।।

તથા ઉપરોક્તપ્રતિભાસ નિશ્ચિત એકકોટિને વિષય કરતું હોવાથી અર્થાત્ ઉભયકોટિ સંસ્પર્શનો અભાવ હોવાથી સંદિગ્ધ(સંશય)રૂપ પણ નથી. (વિરુદ્ધ બે કોટિમાં થનારા પ્રતિભાસને સંશય કહેવાય છે. અહીં માત્ર એકકોટિમાં પ્રતિભાસ થતો હોવાથી સંશયરૂપ નથી.)

“હું સુખનો અનુભવ કરું છું”-આ નિર્બાધ જ્ઞાન નિર્વિષયક છે. અર્થાત્ આલંબનવિનાનું છે, તેમ પણ કહી શકાય તેવું નથી. કારણ કે તે રીતે તો દરેક જ્ઞાન નિરાલંબન માનવાની આપત્તિ આવશે. ‘આ ઘટ છે’, ‘આ રૂપ છે’ (આવાજ્ઞાનોને તમે સત્ય માનો છો, તે) જ્ઞાનો પણ નિરાલંબન માનવાની આપત્તિ આવશે. તેથી મિથ્યા માનવા પડશે અને તેવું તો નથી જ. આથી ઉપરોક્તપ્રતિભાસને નિર્વિષયક માની શકાશે નહિ.

ઉપરોક્તપ્રતિભાસ શરીરને વિષય (આલંબન) બનાવે છે, તેમ પણ કહી શકાય નહિ. કારણકે ઉપરોક્તપ્રતિભાસ બાહ્યકારણથી નિરપેક્ષ અંતઃકરણના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ કહેવાનો આશય એ છે કે શરીરાદિપદાર્થોનો પ્રતિભાસ તો ચક્ષુઆદિ બાહ્યઇન્દ્રિયોથી થાય છે, જ્યારે “હું સુખી છું” ઇત્યાકારકપ્રત્યક્ષમાં બાહ્યઇન્દ્રિયોની કોઈ આવશ્યકતા જ નથી. તે તો શુદ્ધ મનોવ્યાપારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી માનસિકજ્ઞાન છે તથા માત્ર મનોવ્યાપારથી થનારા જ્ઞાનમાં શરીર આલંબન બની શકતું જ નથી. શરીર તો (ઘટાદિપદાર્થોની જેમ) ચક્ષુ આદિ બાહ્યઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે. (જે અચેતન છે તથા બાહ્યઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે. તે ક્યારે પણ માનસિક ‘અહમ્’ પ્રત્યયનો વિષય બની શકતો નથી).

આથી આ ‘અહમ્’ પ્રત્યયનો વિષય શરીરથી અતિરિક્ત કોઈ જ્ઞાનવાળો પદાર્થ માનવો જ જોઈએ. કારણ કે “હું સુખી છું” આવા પ્રતિભાસમાં ‘અહમ્’ શબ્દનો વાચ્ય જે છે, તે જ જ્ઞાતા છે - તે જ આત્મા જીવ છે - આ રીતે (માનસિક સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ જ આત્માની સત્તાની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ છે.)

તથા “ચેતનાના યોગથી શરીર સચેતન બને છે અને તે સચેતનશરીર જ ‘અહમ્’ પ્રત્યયનો વિષય બને છે” -તમારી આ વાત તદ્દન અયુક્ત છે. પ્રલાપમાત્ર છે. કારણ કે ચેતનાયોગમાં સ્વયં ચેતન જ ‘અહમ્’ પ્રત્યયનો વિષય બને તે યુક્ત છે. પરંતુ સ્વયં અચેતન એવું શરીર વિષય બને તે લેશમાત્ર યોગ્ય નથી. જેમ હજારો પ્રદીપની પ્રભાના યોગમાં પણ સ્વયં અપ્રકાશસ્વરૂપ ઘટ પ્રકાશરૂપ બનતો નથી. પરંતુ પ્રદીપ જ પ્રકાશરૂપ બને છે. તે પ્રમાણે ચેતનાના યોગમાં પણ સ્વયં અચેતન એવો દેહ ‘અહમ્’ પ્રત્યયનો વિષય બનવા દ્વારા જ્ઞાતા બનતો નથી. પરંતુ આત્મા જ ‘અહમ્’ પ્રત્યયનો વિષય બનવા દ્વારા જ્ઞાતા બને છે.

તથા ‘હું સ્થૂલ છું, હું કૃશ છું’ ઇત્યાદિપ્રત્યય પેદા થાય છે, તે ‘અહમ્’ પ્રત્યય પણ શરીર

આત્માનું અત્યંતઉપકારક હોવાથી (આત્મામાં થવા છતાં) શરીરમાં ઔપચારિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે શરીર આત્માનો અત્યંતઉપકારી છે અને ચિરકાલીનસંબંધના કારણે શરીરમાં જ ‘અહમ્’ પ્રત્યય થઈ જાય છે. છતાં તે ઔપચારિક છે. મુખ્ય નથી. કારણ કે જેમ અત્યંતઉપકારક એવા નોકરમાં (અર્થાત્ અત્યંતવફાદાર અને વિશ્વાસપાત્ર નોકરમાં) ‘તે હું જ છું’ આવો વ્યવહાર થાય છે. નોકરમાં થતો ‘અહમ્’ પ્રત્યય જેમ ઔપચારિક છે, મુખ્ય નથી, તેમ શરીરમાં થતો ‘અહમ્’ પ્રત્યય ઔપચારિક છે, મુખ્ય નથી.

તથા “શરીરસ્યૈવ ચૈતન્યં પ્રતિ કર્તૃત્વં” इत्यादि यदप्यवादि वादिब्रुवेण, तदप्युन्मत्तवचनरचनामात्रमेव, चेतनायाः शरीरेण सहान्वयव्यतिरेकाभावात् । मत्तमूर्च्छितप्रसुप्तानां तादृशशरीरसद्भावेऽपि न तथाविधं चैतन्यमुपलभ्यते । दृश्यते च केषांचित् कृशतरशरीराणामपि चेतनाप्रकर्षः, केषांचित् स्थूलदेहानामपि तदपकर्षः । ततो न तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि चैतन्यम्, अतो न तत्कार्यम् । किंच नहि चैतन्यस्य भूतकार्यत्वे किमपि प्रमाणमुपलभामहे । तथाहि - न तावत्प्रत्यक्षं, अतीन्द्रियविषये तदप्रवर्तनात् । नह्युत्पन्नमनुत्पन्नं वा चैतन्यं भूतानां कार्यमिति प्रत्यक्षव्यापारमुपैति, तस्य स्वयोग्यसन्निहितार्थग्रहणरूपत्वात्, चैतन्यस्य चामूर्तत्वेन तदयोग्यत्वात् । नच “भूतानामहं कार्य” इत्येवमात्मविषयं भूतकार्यत्वं प्रत्यक्षमवगन्तुमलं, कार्यकारणभावन्यान्वयव्यतिरेकसमधिगमात् । नच भूतचैतन्यातिरिक्तिः कश्चिदन्वयी तदुभयान्वयव्यतिरेकज्ञाताभ्युपगम्यते, आत्मसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा नानुमानेनापि चैतन्यस्य भूतकार्यत्वं प्रतीयते, तस्यानभ्युपगमात्, प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं नान्यदिति वचनात् । अभ्युपगमेऽपि न ततो विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धिः । ननु कायाकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं समुत्पद्यते, तद्भावं एव चैतन्यभावात्, मद्याङ्गेभ्यो मदशक्तिवदित्याद्यनुमानाद्भवत्येव चैतन्यस्य भूतकार्यत्वसिद्धिरिति चेत् ? न, तद्भावं एव तद्भावादिति हेतोरनैकान्तिकत्वात्, मृतावस्थायां तद्भावेऽपि चैतन्यस्याऽभावात् । स्यादेतत्, पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणभूतचतुष्टयसमुदायजन्यं हि चैतन्यं, न च मृतशरीरे वायुरस्ति, ततस्तदभावात्तत्र चैतन्याभाव इति न तत्र व्यभिचारः । अत्रोच्यते-सति शुषिरे तत्र वातः सुतरां संभाव्यत एव । किंच यदि तत्र वायुवैकल्याच्चैतन्यस्याभावः ततो बस्त्यादिभिः संपादिते वायौ, तत्र चैतन्यमुपलभ्येत, नच तत्र तत्संपादितेऽपि वायौ चैतन्यमुपलभ्यते । अथ प्राणापानलक्षणवायोरभावात्

તત્ર ચૈતન્યમિતિ ચેત્ ? ન, અન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિત્વાભાવાત્ર । પ્રાણાપાનવાયોશ્ચૈતન્યં પ્રતિ હેતુતા । યતો મરણાદ્યવસ્થાયાં પ્રચુરતરદીર્ઘશ્વાસોશ્વાસસંભવેऽપિ ચૈતન્યસ્યાત્યન્ત-પરિક્ષયઃ । તથા ધ્યાનસ્તિમિતલોચનસ્ય સંવૃતમનોવાક્રાયયોગસ્ય નિસ્તરક્કમહોદધિ-કલ્પસ્ય કસ્યાપિ યોગિનો નિરુદ્ધપ્રાણાપાનસ્યાપિ પરમપ્રકર્ષપ્રાપ્તશ્ચૈતનોપચયઃ સમુપલભ્યતે ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

“શરીર જ ચૈતન્યનો કર્તા છે”-તમારી આ વાત ઉન્મત્તના પ્રલાપ જેવી છે. ઉન્મત્તમાણસ જેમ ગમે તેમ બોલે છે, તેવો આ પ્રલાપમાત્ર છે. કારણ કે ચેતનાનો શરીરની સાથે અન્વય - વ્યતિરેક નથી. મત્ત, મૂર્ચ્છિત, સૂતેલા જીવોને તેવા પ્રકારના શરીરના સદ્ભાવમાં પણ તેવા પ્રકારનું ચૈતન્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી તથા કેટલાક અત્યંત કૃશશરીરવાળાઓને પણ ચેતનાનો પ્રકર્ષ દેખાય છે. (જ્યારે) કેટલાક સ્થૂલ શરીરવાળાઓને પણ ચેતનાનો પ્રકર્ષ જોવા મળતો નથી. તેથી શરીરના અન્વય-વ્યતિરેકને અનુવિધાયિ ચૈતન્ય નથી. અર્થાત્ શરીરની સાથે ચૈતન્યનો અન્વય-વ્યતિરેક નથી. આથી ચૈતન્ય શરીરનું કાર્ય નથી.

વળી “ચૈતન્ય ભૂતનું કાર્ય છે. અર્થાત્ ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.” તમારી આ વાતને સિદ્ધ કરનાર કોઈપણ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. - કોઈ પ્રમાણ ભૂતોથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે સિદ્ધ કરી શકતું નથી, તે હવે બતાવે છે - પ્રત્યક્ષપ્રમાણદ્વારા ભૂતોથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અતીન્દ્રિયવિષયોમાં પ્રવર્તતું નથી. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અતીન્દ્રિયવિષયોનું જ્ઞાન થતું નથી તથા ઉત્પન્ન થયેલું કે ઉત્પન્ન ન થયેલું ચૈતન્ય ભૂતોનું કાર્ય છે-ઇત્યાકારકવિષયમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વ્યાપાર પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પોતાની નિકટમાં રહેલા (પ્રત્યક્ષ) યોગ્ય અર્થને ગ્રહણ કરનાર છે અને ચૈતન્ય અમૂર્ત હોવાના કારણે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ માટે અયોગ્ય છે.

સ્વયં પ્રત્યક્ષ “હું ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયો છું” ઇત્યાકારક પોતાની જ ભૂતકાર્યતાને જાણી શકવા સમર્થ નથી, કારણ કે કાર્ય-કારણભાવને જાણવા માટે અન્વય-વ્યતિરેક મળવા જોઈએ. (પરંતુ) ભૂત અને ચૈતન્યથી અતિરિક્ત કોઈ ત્રીજો અન્વયીપદાર્થ તે બંનેના અન્વય - વ્યતિરેકને જાણવાવાળો ઉપલબ્ધ જ થતો નથી, કે જે બંનેને જાણીને અન્વય-વ્યતિરેકને મેળવી શકે અને તેવો જ્ઞાતા તો આત્મા જ થઈ શકે. આથી ચૈતન્યની ભૂતકાર્યતાનું પરિજ્ઞાન આત્માને માન્યા સિવાય થઈ શકશે નહિ.

અનુમાનપ્રમાણથી પણ ચૈતન્યની ભૂતકાર્યતા પ્રતીત થતી નથી, કારણ કે તમે લોકોએ

અનુમાનને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યું જ નથી. “પ્રત્યક્ષ જ એક પ્રમાણ છે બીજા નહિ” આ તમારા વચનથી અનુમાનપ્રમાણભૂત જ નથી.

અનુમાનને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં પણ અનુમાનથી વિવક્ષિતઅર્થની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી.

પૂર્વપક્ષ (ચાર્વાક) : ‘ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ ભૂતોથી થાય છે’ આ સિદ્ધ કરનાર નિમ્નોક્ત અનુમાન છે - “શરીરરૂપે પરિણત થયેલા ભૂતોથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે શરીરના સદ્ભાવમાં જ ચૈતન્યનો સદ્ભાવ હોય છે. જેમ મહુડાઆદિના મિશ્રણમાંથી મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દારૂ કહેવાય છે, તેમ ભૂતોનો જ્યારે શરીરના રૂપમાં વિશિષ્ટમિશ્રણ થવાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે જ આત્મા કહેવાય છે.” આ અનુમાનથી ચૈતન્યની ભૂતકાર્યતા સિદ્ધ કરી શકાય છે.

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : તમારી વાત ઉચિત નથી, કારણ કે અનુમાનપ્રયોગમાં કહેલો “શરીરના સદ્ભાવમાં જ ચૈતન્યનો સદ્ભાવ હોય છે-” આ હેતુ અનૈકાન્તિક (વ્યભિચારિ) છે. કારણ કે મૃતઅવસ્થામાં શરીર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ચૈતન્યનો અભાવ હોય છે. આથી તમારા અનુમાનથી ચૈતન્યની ભૂતકાર્યતા સિદ્ધ થતી નથી.

ચાર્વાક : (પૂર્વપક્ષ) : પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુસ્વરૂપ ચારભૂતોથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મૃતશરીરમાં વાયુ હોતો નથી. તેથી વાયુના અભાવથી મૃતશરીરમાં ચૈતન્યનો અભાવ હોય છે. આથી અમારા ઉપરોક્તઅનુમાનમાં હેતુ અનૈકાન્તિક નથી.

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) : શરીરમાં કાણાં હોવાથી શરીરમાં સુતરાં વાયુ સંભવે છે. શરીરના નાક વગેરે અમુક ભાગોમાં ખાલી જગ્યા હોય છે, તેમાં વાયુ હોવાની પૂરી સંભાવના છે અને હવા તો થોડો પણ અવકાશ મળે ત્યાં પહોંચી જતી હોય છે.

વળી વાયુનો અભાવ હોવાથી ચૈતન્યનો અભાવ તમે કહો છો, તો ગુદાવગેરેના માર્ગદ્વારા પેટમાં ભરપૂર હવા ભરી દેવામાં આવે તો મૃત અવસ્થામાં પણ શરીરમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થશે. પરંતુ વાયુનું સંપાદન કરવા છતાં પણ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી ચૈતન્ય શરીરનું કાર્ય નથી.

પૂર્વપક્ષ (ચાર્વાક) : અમે માત્ર વાયુના સદ્ભાવમાં ચૈતન્યનો સદ્ભાવ માનતા નથી. પરંતુ પ્રાણ-અપાન અર્થાત્ શ્વાસ-ઉશ્વાસસ્વરૂપ વાયુના અભાવથી મૃતઅવસ્થામાં શરીરમાં ચૈતન્યનો અભાવ છે. અર્થાત્ મૃતઅવસ્થામાં શરીરમાં શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા ચાલતી નથી. તત્સ્વરૂપ વાયુના અભાવથી ચૈતન્યનો અભાવ છે.

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) : શ્વાસોશ્વાસ ચાલુ રહેવાના ચૈતન્યની સાથે કોઈ અન્વય-વ્યતિરેક મળતા નથી. તેથી શ્વાસોશ્વાસસ્વરૂપ વાયુની ચૈતન્ય પ્રતિ હેતુતા નથી. અર્થાત્ શ્વાસોશ્વાસસ્વરૂપ વાયુ ચૈતન્યનું કારણ નથી, કારણ કે મરણાવસ્થામાં પ્રચુરતર દીર્ઘશ્વાસોશ્વાસનો સંભવ હોવા છતાં પણ ચૈતન્યનો અત્યંતપરિક્ષય જોવા મળે છે તથા ધ્યાનમાં એકાગ્ર-બંધ લોચનવાળા, મન-વચન-કાયાના યોગને સંવૃત્ત કરનાર, નિસ્તરંગ મહાસમુદ્રસમાન શ્વાસોશ્વાસનો નિરોધ કરનારા કોઈ યોગીને પણ પરમપ્રકર્ષ ચૈતનાનો વિકાસ હોય છે. આથી શ્વાસોશ્વાસ ચાલુ રહેવાના ચૈતન્યની સાથે કોઈ અન્વય-વ્યતિરેક મળતા નથી. તેથી ચૈતન્ય શરીરનું કાર્ય નથી.

અથ તેજસોઽભાવાન્ન મૃતાવસ્થાયાં ચૈતન્યમિતિ ચેત્ ? તર્હિ તત્ર તેજસ્યુપનીતે સતિ કથં ન ચેતનોપલભ્યતે ? । કિંચ મૃતાવસ્થાયાં યદિ વાયુતેજસોરભાવેન ચૈતન્યાભાવોઽભ્યુપગમ્યતે, તર્હિ મૃતશરીરે કિયદ્વેલાનન્તરં સમુત્પન્નાનાં કૃમ્યાદીનાં કથં ચૈતન્યમ્ ? તત્તો યત્કિંચિદેતત્ । કિંચ ન ચૈતન્યં ભૂતમાત્રકારણમ્ । તથા સતિ ચૈતન્યસ્ય ભૂતમાત્રજન્યસ્વભાવત્વાત્ તેષામપિ તજ્જનનસ્વભાવત્વાત્ સર્વદા સર્વત્ર ઘટાદૌ પુરુષાદિષ્વિવ વ્યક્તચૈતન્યોત્પાદો ભવેત્, નિમિત્તાવિશેષાત્ । એવં ચ ઘટાદિપુરુષ-યોરવિશેષઃ સ્યાત્ । નનુ કાયાકારપરિણામપ્રાણાપાનપરિગ્રહવદ્ભ્યો ભૂતેભ્યશ્ચૈતન્ય-મુપલભ્યતે इति વચનાન્ન પૂર્વોક્તોઽત્તિપ્રસન્નદોષાવકાશ इति ચેત્ ? તત્ર, ત્વન્મતે કાયાકારપરિણામસ્યૈવાનુપપદ્યમાનત્વાત્ । તથાહિ-સ કાયાકારપરિણામઃ કિં પૃથિવ્યા-દિભૂત, માત્રનિબન્ધનઃ ૧ ? ઉત વસ્ત્વન્તરનિમિત્તઃ ૨ ? ઉતાહેતુકઃ ૩ ? इति ત્રયી ગતિઃ । તત્ર ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ કક્ષીકરણીયઃ - પૃથિવ્યાદિસત્તાયાઃ સર્વત્ર સદ્ભાવાત્ સર્વત્રાપિ કાયાકારપરિણામપ્રસન્નઃ । તથાવિધસામ્યાદિભાવસહકારિકારણવૈકલ્યાન્ન સર્વત્ર તત્પ્રસન્ન इति ચેત્ ? તત્ર, યતઃ સોઽપિ સામ્યાદિભાવો ન વસ્ત્વન્તરનિમિત્તઃ, તત્ત્વા-ન્તરાપત્તિપ્રસન્નાત્, કિંતુ પૃથિવ્યાદિસત્તામાત્રનિમિત્તઃ, અતસ્તસ્યાપિ સર્વત્રાપ્યવિશેષેણ ભાવપ્રસન્નાત્ કુતઃ સહકારિકારણવૈકલ્યમિતિ । અથ વસ્ત્વંતરનિમિત્તઃ इति પક્ષસ્તદપ્યયુક્તં, તથાભ્યુપગમે જીવસિદ્ધિપ્રસન્નાત્ । અથાહેતુકઃ, તર્હિ સદાભાવાદિપ્રસન્નઃ, “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા હેતોરન્યાનપેક્ષણાત્” [પ્ર. વા. -૩ |૩૪] इति વચનાત્ । તત્ર ત્વન્મતે કાયાકારપરિણામઃ સંગચ્છતે । તદભાવે તુ દૂરોત્સારિતમેવ પ્રાણાપાનપરિગ્રહવત્ત્વ-મમીષાં ભૂતાનામિતિ, ચૈતન્યં ન ભૂતકાર્યમિત્યતો જીવગુણ એવ ચેતનેત્યભ્યુપગન્તવ્યમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

“મૃતઅવસ્થામાં શરીરમાંથી તૈજસ (ગરમી) નિકળી જવાના કારણે ચૈતન્યનો અભાવ હોય છે.”—આવું કહેવું ઉચિત નથી. કારણ કે મૃતશરીરને અગ્નિથી ગરમી આપવામાં આવે તો શરીરમાં પર્યાપ્તગરમી આવી જવાના કારણે તમારામતે ચૈતન્ય આવી જવું જોઈએ. તો ચૈતન્ય આવતાં તે શરીર આગમાં બળી જવાના બદલે સજીવન થઈ જવાની આપત્તિ આવશે.

વળી જો “મૃતઅવસ્થામાં વાયુ-અગ્નિનો અભાવ હોવાનાકારણે ચૈતન્યનો અભાવ છે”—આવું તમારાદ્વારા સ્વીકારાય, તો મૃતશરીરમાં કેટલાક સમય પછી ઉત્પન્ન થતા કૃમિઓમાં ચૈતન્ય ક્યાંથી આવશે ? કારણ કે તમારામતે મૃતશરીરમાં વાયુ-અગ્નિનો અભાવ હોવાથી મૃતશરીર ચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ જ નથી.

આથી તમારા સર્વે કુતર્કો નિરર્થક છે. વળી જો પૃથ્વીવગેરે ભૂતોથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થઈ જતું હોય તો, ચૈતન્યનો ભૂતમાત્રથી ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ હોવાથી તથા ભૂતોનો પણ ચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી સર્વકાળે સર્વસ્થળે પુરુષાદિમાં જેમ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ઘટાદિમાં પણ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થઈ જશે. કારણ કે ભૂતોને ચૈતન્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ તથા ચૈતન્યનો ભૂતોથી ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ હોવાથી પુરુષાદિની જેમ ઘટાદિ પણ ભૂતોથી બનેલ છે. અર્થાત્ ઘટાદિની ઉત્પત્તિમાં અને પુરુષાદિની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત સમાન છે અને એ પ્રમાણે ઘટ અને પુરુષ એકસમાન બની જશે, બંનેમાં ભિન્નતા રહેશે નહિ.

પૂર્વપક્ષ (ચાર્વાક) : તમે અમારી વાતને સમજ્યા વિના ખંડન કર્યા કરો છો. અમે તો કહીએ છીએ કે “જ્યારે ભૂતોનું વિશિષ્ટમિશ્રણ થઈને શરીરરૂપે પરિણમન થાય છે તથા તેમાં શ્વાસોશ્વાસ ચાલવા માંડે છે, ત્યારે તેનાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સાધારણભૂતોથી નહિ.” આથી તમે ઘટાદિમાં સાધારણભૂતોને જોઈને ચૈતન્યોત્પત્તિની આપત્તિ આપો છો, તેનો હવે અવકાશ નથી.

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) : તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણ કે તમારામતે ભૂતોનું શરીરરૂપે પરિણમન થવું જ સંગત નથી. તમે બતાવો કે ભૂતોનું શરીરરૂપે પરિણમન થાય છે, તે (૧) પૃથ્વી આદિ ભૂત હોવામાત્રથી થાય છે ? કે (૨) અન્ય કોઈવસ્તુ તે ભૂતોને શરીરરૂપે પરિણમાવે છે ? કે (૩) કારણવિના અકસ્માત જ ભૂત શરીર બની જાય છે ?

તેમાં “ભૂતોનું શરીરરૂપે પરિણમન થાય છે, તે પૃથ્વીઆદિ ભૂત હોવામાત્રથી થાય છે.” — આ પ્રથમકલ્પના સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. કારણકે પૃથ્વીઆદિ ભૂતોની સત્તાનો સર્વત્ર સદ્ભાવ હોવાથી સર્વત્ર પણ શરીરરૂપે પરિણમન પામી જવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ ભૂત

હોવામાત્રથી શરીરરૂપ બની જતા હોય તો ઘટાદિ પણ ભૂતરૂપ હોવાથી, તે ઘટાદિ કેમ શરીરરૂપે ન બની શકે ? અર્થાત્ જગતના સમસ્ત ભૌતિકપદાર્થોનું શરીરરૂપે પરિણમન થઈ જશે અને તેમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષ (ચાર્વાક) : તેવા પ્રકારના સામ્યાદિભાવસ્વરૂપ સહકારિકારણનો અભાવ હોવાથી સર્વત્ર (ભૌતિકપદાર્થો) શરીરરૂપે પરિણમવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. અર્થાત્ ચોક્કસ પ્રકારના સહકારિકારણના સંન્નિધાનમાં ભૂતોનું તથાવિધ મિશ્રણ જગતના તમામપદાર્થોમાં થતું નથી કે જેથી સઘળાંયે ભૌતિકપદાર્થો શરીરરૂપે પરિણામ પામી જાય ! અને તેમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થઈ જાય !

(ઉત્તરપક્ષ) જૈન : ‘સહકારીકારણની વિકલતાના કારણે ભૂતોનું તથાવિધ મિશ્રણ જગતના તમામપદાર્થોમાં થતું ન હોવાના કારણે શરીરરૂપે પરિણામ પામતા નથી.’ આ તમારી વાત ઉચિત નથી, કારણ કે... ભૂતોનું અમુક માત્રામાં તથાવિધ મિશ્રણ કોઈ અન્ય ચીજ તો કરી શકશે નહિ. અર્થાત્ તે સામ્યાદિ ભાવ સ્વરૂપ સહકારિકારણ ભૂતોથી કોઈ ભિન્ન ચીજ માની શકાશે નહિ, કારણ કે તમારા મતમાં ભૂતથી અતિરિક્ત કોઈ પદાર્થની સત્તા મનાયેલી નથી અને જો પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોથી અતિરિક્ત એવા સામ્યાદિભાવ સ્વરૂપ સહકારિ કારણની કલ્પના કરશો તો ભૂતથી અતિરિક્ત તત્ત્વ માનવાની આપત્તિ આવશે કે જે તમને ઇષ્ટ નથી. તથા સામ્યાદિભાવ સ્વરૂપ સહકારિકારણ તરીકે ભૂતોની સત્તા માત્રને માનશો તો તે ભૂતો સામાન્યથી જગતમાં સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. તો સહકારિ કારણનો અભાવ છે, તેમ કેવી રીતે કહી શકાશે ?

આમ પ્રથમકલ્પનાથી ભૂતોનું શરીરરૂપે પરિણમન થાય છે, તે વાત સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

હવે “ભૂતોનું શરીરરૂપે પરિણમન થાય છે, તેમાં અન્યવસ્તુ (તત્ત્વ) નિમિત્તભૂત બને છે.” —આ દ્વિતીયપક્ષ પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે ભૂતોથી અતિરિક્ત તત્ત્વનો સ્વીકાર કરતાં આત્માની સિદ્ધિ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે કે જે તમને ઇષ્ટ નથી.

“ભૂતોનું શરીરરૂપે પરિણમન થવામાં કોઈ કારણ નથી, આપોઆપ ભૂતો શરીરરૂપે પરિણમન પામી જાય છે.”—આ ત્રીજોવિકલ્પ પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે કારણવિના પણ ભૂતો શરીરરૂપે પરિણામ પામી જતા હોય તો સર્વભૂતો હંમેશાં શરીરરૂપે પરિણામ પામી જશે. વળી કહ્યું પણ છે કે...” જેમાં અન્યકારણની અપેક્ષા હોતી નથી, તે ક્યાં તો નિત્ય સત્ હોય છે અથવા નિત્ય અસત્ હોય છે.” અન્યકારણની અપેક્ષાના કારણે જ પદાર્થોમાં કાદાચિત્ક=ક્યારેક (થવા)રૂપ ભાવ હોય છે.

આમ તમારામતમાં ભૂતોનું કાર્યરૂપે પરિણમન થવું સંગત થતું નથી. તેથી જ્યારે શરીર જ બની શકતું ન હોય, ત્યારે તેમાં શ્વાસોશ્વાસની પ્રક્રિયા ચાલુ કરવી તો અસંભવિત જ છે. આ પ્રમાણે કોઈપણ રીતે ચૈતન્ય ભૂતનું કાર્ય બની શકતું નથી. ચૈતન્ય તો આત્માનો ગુણ જ થઈ શકે છે.

કિંચ ગુણપ્રત્યક્ષત્વાદાત્માપિ ગુણી પ્રત્યક્ષ એવ । પ્રયોગો યથા-પ્રત્યક્ષ આત્મા, સ્મૃતિજિજ્ઞાસાચિકીર્ષાજિગમિષાસંશયાદિજ્ઞાનવિશેષાણાં તદ્ગુણાનાં સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ-ત્વાત્ । ઇહ યસ્ય ગુણાઃ પ્રત્યક્ષાઃ સ પ્રત્યક્ષો દૃષ્ટઃ, યથા ઘટ ઇતિ । પ્રત્યક્ષગુણશ્ચ જીવઃ, તસ્માત્પ્રત્યક્ષઃ । અત્રાહ પરઃ-અનૈકાન્તિકોડયં હેતુઃ, યત આકાશગુણઃ શબ્દઃ પ્રત્યક્ષઃ, ન પુનરાકાશમ્ । તદયુક્તં, યતો નાકાશગુણઃ શબ્દઃ કિંતુ પુદ્ગલગુણઃ, એન્દ્રિયકત્વાત્, રૂપાદિવત્ । એતદ્ધ પુદ્ગલવિચારે સમર્થયિષ્યતે । અત્રાહ નનુ ભવતુ ગુણાનાં પ્રત્યક્ષત્વાત્તદભિન્નત્વાદ્ગુણિનોડપિ પ્રત્યક્ષત્વમ્ । કિંતુ દેહ એવ જ્ઞાનાદયો ગુણા ઉપલભ્યન્તે । અતઃ સ એવ તેષાં ગુણી યુક્તઃ, યથા રૂપાદીનાં ઘટઃ । પ્રયોગો યથા-જ્ઞાનાદયો દેહગુણા એવ, તત્રૈવોપલભ્યમાનત્વાત્, ગૌરવશસ્થૂલત્વાદિવત્ । અત્રોચ્યતે-પ્રત્યનુમાનવાધિતોડયં પક્ષાભાસઃ । તદ્દેહમ્-દેહસ્ય ગુણા જ્ઞાનાદયો ન ભવન્તિ, તસ્ય મૂર્તત્વાચ્છાક્ષુષત્વાદ્વા, ઘટવત્ । અતઃ સિદ્ધો ગુણપ્રત્યક્ષત્વાદ્ગુણી જીવોડપિ પ્રત્યક્ષઃ । તતશ્ચાડહંપ્રત્યયગ્રાહ્યં પ્રત્યક્ષમાત્માનં નિન્દુવાનસ્ય અશ્રાવણઃ શબ્દ ઇત્યાદિવત્ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધો નામ પક્ષાભાસઃ । તથા વક્ષ્યમાણાત્માસ્તિત્વાનુમાનસદ્ભાવાત્ નિત્યઃ શબ્દ ઇત્યાદિવદનુમાનવિરુદ્ધોડપિ । આબાલગોપાલાઙ્ગનાદિપ્રસિદ્ધં ચાત્માનં નિરાકુર્વતઃ “નાસ્તિ સૂર્યઃ પ્રકાશકર્તા” ઇત્યાદિવલ્લોકવિરોધઃ । “અહં નાહં” ચેતિ ગદતઃ “માતા મે વન્ધ્યા” ઇત્યાદિવત્ સ્વવચનવિરોધશ્ચ । તથા પ્રતિપાદિતયુક્ત્યાત્મનઃ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ-ત્વાદત્યન્તાપ્રત્યક્ષત્વાદિતિ હેતુરપ્યસિદ્ધ ઇતિ સ્થિતમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વળી જ્ઞાનાદિગુણો પ્રત્યક્ષ હોવાથી ગુણીએવો આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ જ માનવો વધુ ઉચિત છે. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - “આત્મા પ્રત્યક્ષનો વિષય છે, કારણકે સ્મૃતિ, જિજ્ઞાસા, ચિકીર્ષા (કાર્ય કરવાની ઇચ્છા), જિગમિષા (જવાની - ફરવાની ઇચ્છા), સંશયાદિ જ્ઞાન ઇત્યાદિ તેના ગુણોનું સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ થાય છે. અર્થાત્ સ્મૃતિઆદિ આત્માના ગુણોનો સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષથી અનુભવ થાય છે”

(કહેવાનો આશય એ છે કે “હું સ્મરણ કરું છું”, “હું જાણવા ઇચ્છું છું” ઇત્યાદિ માનસિક સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષમાં સ્મૃતિવગેરે ગુણોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટતયા પ્રતિભાસિત થાય છે. તથા) જેના ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે ગુણી પણ અવશ્ય પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમકે ઘટના રૂપાદિ ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થતાં ગુણીઘટ પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. તેમ જીવના જ્ઞાનાદિગુણો પણ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષના વિષય બને છે. આથી આત્માનું પણ પ્રત્યક્ષ માનવું જ જોઈએ.

શંકા : તમારો હેતુ અનૈકાન્તિક છે, કારણ કે આકાશના ગુણ શબ્દનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરંતુ ગુણી આકાશનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. (વૈશેષિકમતમાં શબ્દને આકાશનો ગુણ માનેલો છે. તેમના મતે હેતુમાં વ્યભિચાર બતાવાયો છે).

સમાધાન : તમારી વાત અયોગ્ય છે. કારણકે શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી, પરંતુ પુદ્ગલનો ગુણ છે. કારણ કે શબ્દ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. જેમ રૂપાદિ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, તેથી પુદ્ગલના ગુણો છે, તેમ શબ્દ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવાથી પુદ્ગલનો જ ગુણ છે. (આગળ) પુદ્ગલતત્ત્વની વિચારણામાં શબ્દની પૌદ્ગલિકતાનું વિસ્તારથી સમર્થન કરીશું.

ચાર્વાક (પૂર્વપક્ષ) : “ગુણોનું પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી તે ગુણોથી અભિન્ન એવા ગુણીનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે.” —આ તમારો નિયમ ઉચિત છે. પરંતુ તેનાથી આત્માની સિદ્ધિ થઈ જતી નથી. કારણ કે જ્ઞાનાદિગુણો શરીરમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ગુણો શરીરના જ છે. આથી શરીર જ જ્ઞાનાદિગુણોનો ગુણી કહેવો ઉચિત છે. જેમ રૂપાદિ ગુણોનો ગુણીઘટ છે. તેમ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ગુણી પણ શરીર જ છે. અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - “જ્ઞાનાદિ શરીરના જ ગુણો છે. કારણ કે શરીરમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમકે ગોરાપણું, દુબળાપણું, સ્થૂલપણું વગેરે શરીરમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.” અર્થાત્ જેમ ગોરાપણું વગેરે શરીરમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમ જ્ઞાનાદિગુણો પણ શરીરમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. આથી જ્ઞાનાદિગુણો શરીરના જ છે.

જૈન (ઉત્તરપક્ષ) : તમારું અનુમાન પ્રતિ-અનુમાનથી બાધિત હોવાથી પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતું નથી. તેથી સાધ્યરૂપ વિષય પક્ષમાં બાધિત હોવાના કારણે પક્ષાત્માસ દોષ છે, તે પ્રતિપક્ષી અનુમાન આ છે - જ્ઞાનાદિદેહના ગુણો નથી. કારણ કે દેહ (ઘટની જેમ) મૂર્ત છે. અને ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષનો વિષય છે.

આથી જેમ ઘટના રૂપાદિ ગુણો મૂર્ત અને ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષના વિષય હોવાથી દેખી શકાય છે, તેમ જ્ઞાનાદિગુણો પણ શરીરના જ હોય તો, તે પણ આંખોદ્વારા દેખી શકાવાની આપત્તિ આવશે. પરંતુ જ્ઞાનાદિગુણો આંખોથી દેખી શકાતા નથી, માટે તે શરીરના ગુણો નથી.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ હોવાથી ગુણી આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ જ છે અને

તેથી આ પ્રકારે “હું સુખી છું” ઇત્યાદિ ‘અહમ્’ પ્રત્યયરૂપ માનસપ્રત્યક્ષથી પ્રસિદ્ધ આત્માનો લોપકરનારો “આત્મા નથી” આવો પક્ષ રજૂ કરે છે, તે સ્પષ્ટરૂપે પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ નામનો પક્ષાભાસ છે. જેમ કોઈ કાનથી સંભળાતા શબ્દને અશ્રાવણ સિદ્ધ કરવામાટે પ્રયત્ન કરે તો, પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ પક્ષાભાસ દોષ આવે છે, તેમ ‘હું’ રૂપે પ્રતિભાસ થતા આત્માનો લોપ કરવો તે પણ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ પક્ષાભાસ છે. તથા આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનારા આગળ બતાવાશે તે અનુમાનો હોવા છતાં ‘આત્મા નથી’ એવું કહેવું તે અનુમાનવિરુદ્ધ પણ છે. જેમ ‘શબ્દ નિત્ય છે’ તે કહેવું અનુમાનવિરુદ્ધ છે. કારણ કે પક્ષ શબ્દ અનિત્ય છે. કારણ કે તે ઉચ્ચારણની પછી ઉત્પન્ન થાય છે.”—આ પ્રતિપક્ષઅનુમાનથી બાધિત છે. તેમ ‘આત્મા નથી’ તેમ કહેવું પણ અનુમાનવિરુદ્ધ છે.

વળી નાના બાળકથી માંડીને સ્ત્રીઓ-પુરુષો સુધી તમામ સંસારના જીવો આત્માનો અનુભવ કરે છે, તે આત્માનું નિરાકરણ કરવું તે ‘સૂર્ય પ્રકાશકર્તા નથી’ કહેવાની જેમ લોકવિરુદ્ધ પણ છે. આ રીતે લોકપ્રસિદ્ધ આત્માનો લોપ કરવાવાળો હેતુ લોકવિરોધી હોવાના કારણે અકિર્ણિ-કર હેત્વાભાસ છે.

વળી જેમ કોઈ પુત્ર “મારી માતા વન્ધ્યા છે” આવું બોલે તો પોતે જ પોતાના વચનનો વિરોધી બને છે. કારણ કે પોતાની માતા વન્ધ્યા નથી, તેનો પ્રબળ સાક્ષી તે પોતે જ છે. તેવી રીતે “હું હું નથી” આવું બોલતો ચાર્વાક પણ પોતાના વચનનો વિરોધી બને છે.

આમ ઉપરોક્ત પ્રતિપાદિત કરેલી યુક્તિથી આત્માનું સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી ‘અત્યન્તાપ્રત્યક્ષત્વ’ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે.

તથાનુમાનગમ્યોઽપ્યાત્મા । તાનિ ચામૂનિ-જીવચ્છરીરં પ્રયત્નવતાધિષ્ઠિતં, ઇચ્છાનુવિધાયિક્રિયાશ્રયત્વાત્, રથવત્ ૧ । શ્રોત્રાદીન્યુપલબ્ધિસાધનાનિ કર્તૃપ્રયોજ્યાનિ, કરણત્વાત્, વાસ્યાદિવત્ ૨ । દેહસ્યાસ્તિ વિધાતા, આદિમત્પ્રતિનિયતાકારત્વાત્, ઘટવત્ । યત્પુનરકર્તૃકં તદાદિમત્પ્રતિનિયતાકારમપિ ન ભવતિ, યથાભ્રવિકારઃ ૩ । યઃ સ્વદેહસ્ય કર્તા સ જીવઃ । પ્રતિનિયતાકારત્વં મેર્વાદીનામપ્યસ્તિ, નચ તેષાં કશ્ચિદ્વિધાતેતિ તૈરનૈકાન્તિકો હેતુઃ સ્યાત્, અતસ્તદ્વ્યવચ્છેદાર્થમાદિમત્ત્વવિશેષણં દ્રષ્ટવ્યમ્ ૩ । તથેન્દ્રિયાણામસ્ત્યધિષ્ઠાતા, કરણત્વાત્, યથા દણ્ડચક્રાદીનાં કુલ્લલઃ ૪ । વિઘ્નમાનભોક્તૃકં શરીરં, ભોગ્યત્વાત્, ભોજનવત્ । યશ્ચ ભોક્તા સ જીવઃ ૫ । અથ સાધ્યવિરુદ્ધસાધકત્વાદ્વિરુદ્ધા એવૈતે હેતવઃ । તથાહિ-ઘટાદીનાં કર્ત્રાદિરૂપાઃ કુમ્ભકારાદયો મૂર્ત્તા

અનિત્યાદિસ્વભાવાશ્ચ દૃષ્ટા इति । अतो जीवाऽप्येवंविध एव सिध्यति । एतद्विपरीतश्च जीव इष्ट इति । अतः साध्यविरुद्धसाधकत्वाद्विरुद्धत्वं हेतूनामिति चेत् ? न, यतः खलु संसारिणो जीवस्याष्टकर्मपुद्गलवेष्टितत्वेन सशरीरत्वात् कथंचिन्मूर्तत्वाच्चायं दोषः । तथा रूपादिज्ञानं कचिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपादिवत् ६ । तथा ज्ञानसुखादिकमुपादन-कारणपूर्वकं, कार्यत्वात्, घटादिवत् ७ । न च शरीरे तदाश्रितत्वस्य तदुपादानत्वस्य चेष्टत्वात्सिद्धसाधनमित्यभिधातव्यं, तत्र तदाश्रितत्वतदुपादानत्वयोः प्राक् प्रतिव्यू-ढत्वात् । तथा प्रतिपक्षवानयमजीवशब्दः, व्युत्पत्तिमद्शुद्धपदप्रतिषेधात् । यत्र व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य प्रतिषेधो दृश्यते स प्रतिपक्षवान् । यथाऽघटो घटप्रतिपक्षवान् । अत्र हि अघटप्रयोगे शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतश्च घटस्य (पदस्य) प्रतिषेधः । अतोऽवश्यं घटलक्षणेन प्रतिपक्षेण भाव्यम् । यस्तु न प्रतिपक्षवान्, न तत्र व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य प्रतिषेधः, यथाऽखरविषाणशब्द अडित्य इति वा । अखरविषाणमित्यत्र खरविषाणलक्षणस्याशुद्धस्य सामासिकस्य पदस्य निषेधः । अत्र व्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि शुद्धपदत्वाभावाद्विपक्षो नास्ति । अडित्य इत्यत्र तु व्युत्पत्तिमत्त्वाभावात् सत्यपि शुद्धपदत्वे नावश्यं डित्यलक्षणः कश्चित्पदार्थो जीववद्विपक्षभूतोऽस्तीति ८ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આત્મા અનુમાનગમ્ય પણ છે. અર્થાત્ નિમ્નોક્તઅનુમાનોથી આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. (૧) જીવતું શરીર પ્રયત્નવાળાથી અધિષ્ઠિત છે. (અર્થાત્ જીવિતશરીર કોઈ પ્રયત્ન કરવાવાળાદ્વારા પરિચાલિત હોય છે.) કારણકે ઇચ્છાનુસાર ક્રિયા કરે છે. જેમ રથ હંકારનારની ઇચ્છાનુસાર ચાલે છે, તો રથનો હંકારનાર કોઈને કોઈ અવશ્ય હોય છે. તેમ શરીર પણ વ્યવસ્થિતરૂપે ઇચ્છાનુકૂલપ્રવૃત્તિ કરે છે. ખાવાવાળો ખાવાની ઇચ્છા કરે તો ખાવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ચાલવાવાળો ચાલવાની ઇચ્છા કરે તો ચાલવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શરીરને ચલાવનાર કોઈને કોઈ હોવું જોઈએ અને તે જ આત્મા છે.

(૨) શ્રોત્રેન્દ્રિયવગેરે ઉપલબ્ધિના સાધનો કર્તાથી પ્રયોજ્ય છે. કારણ કે કરણ છે. જેમ કે કુહાડાની કાપવાની ક્રિયા કોઈને કોઈ કર્તાથી પ્રયોજ્ય હોય છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયવગેરેથી સ્પર્શાદિનું જ્ઞાનકરનાર કોઈને કોઈ પ્રયોજકકર્તા હોવો જોઈએ. તે જ આત્મા છે. અર્થાત્ આ રીતે ઇન્દ્રિયોદ્વારા પદાર્થોનું જ્ઞાનકરનારા આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

(૩) શરીરનો વિધાતા છે. કારણ કે શરીર આદિવાણું અને પ્રતિનિયત આકારવાણું છે. અર્થાત્ શરીરને કોઈક બનાવનાર છે. કારણ કે તેની શરૂઆત થાય છે અને તેનો પ્રતિનિયત આકાર હોય છે. જેમ ઘટની શરૂઆત થાય છે અને પ્રતિનિયત આકાર હોવાથી તેને બનાવનાર કોઈને કોઈ હોય જ છે. તેમ શરીરની પણ શરૂઆત થાય છે અને પ્રતિનિયત આકાર હોવાથી તેને બનાવનાર કોઈને કોઈ હોવો જોઈએ અને તે જ આત્મા છે.

વળી જે અકર્તૃક (જેની ઉત્પત્તિ કોઈ કર્તા વિના હોય છે,) તે શરૂઆતવાળો કે પ્રતિનિયત આકારવાળો પણ હોતો નથી. જેમકે અનિયત આકારવાણું વાદળ. અર્થાત્ જેની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને જેનો પ્રતિનિયત આકાર નથી તેને બનાવનાર પણ કોઈ હોતું નથી. જેમકે વાદળ. અને જે પોતાના દેહનો કર્તા છે, તે જ જીવ (આત્મા) છે.

જો કે પ્રતિનિયત આકારવાળો મેરૂપર્વત વગેરે પણ છે, છતાં તેનો કોઈ કર્તા નથી. આથી મેરૂપર્વતાદિ વડે હેતુ અનૈકાન્તિક બને છે. તો પણ ‘આદિમત્’ વિશેષણથી તે દોષ દૂર થાય છે. કારણ કે મેરૂપર્વતાદિ પ્રતિનિયત આકારવાળા હોવા છતાં ‘આદિમત્’ નથી. તેથી હેતુ વ્યભિચારી બનતો નથી.

(૪) ઇન્દ્રિયોનો અધિષ્ઠાતા હોય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો પ્રયોગ કરવાવાળો કોઈ સ્વામિ હોય છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયો કરણ છે. જેમ દંડ, ચકાદિ કરણ હોવાથી તેઓનો અધિષ્ઠાતા = પ્રયોગ કરનાર સ્વામિ કુંભકાર હોય છે. તેમ ઇન્દ્રિયો પણ કરણ હોવાથી તેઓનો અધિષ્ઠાતા હોવો જોઈએ અને તે જ આત્મા છે. આ રીતે આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

(૫) શરીરનો ભોક્તા વિદ્યમાન છે. કારણ કે શરીર ભોગ્ય છે. જેમ ભોજન ભોગ્ય હોવાથી તેનો ભોક્તા હોય છે, તેમ શરીર ભોગ્ય હોવાથી તેનો ભોક્તા પણ હોવો જોઈએ અને જે શરીરનો ભોક્તા છે, તે જ જીવ (આત્મા) છે.

શંકા : તમે ઉપરોક્ત અનુમાનપ્રયોગમાં પ્રયોજેલા હેતુઓ સાધ્યથી વિરુદ્ધના સાધક હોવાથી વિરુદ્ધ છે. કારણકે તમને સાધ્ય એવો આત્મા અમૂર્ત અને નિત્ય ઇષ્ટ છે. તેના સ્થાને મૂર્ત અને અનિત્ય આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. જેમકે ઉદાહરણ તરીકે બતાવેલા ઘટાદિના કર્તા કુંભકારાદિ મૂર્ત અને અનિત્યસ્વભાવવાળા જગતમાં જોવાયેલા છે. આથી જીવ પણ મૂર્ત અને અનિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે તમને આનાથી વિપરીતસ્વભાવવાળો આત્મા ઇષ્ટ છે.

આથી હેતુઓ સાધ્યથી વિરુદ્ધના સાધક હોવાથી વિરુદ્ધ હેત્વાભાસથી દૂષિત બને છે.

સમાધાન : તમારી વાત ઉચિત નથી. અમારા હેતુઓ વ્યભિચારી પણ નથી. કારણ કે સંસારી જીવ આઠકર્મપુદ્ગલથી અવરાયેલો હોવાનાકારણે સશરીરી જ છે અને તેથી કથંચિત્ મૂર્ત પણ

છે. આથી તમે બતાવેલો દોષ નથી; અમે સકર્મક આત્માને સશરીરી અને મૂર્ત પણ માનીએ જ છીએ.

(૬) રૂપજ્ઞાન, રસજ્ઞાનઆદિ જ્ઞાનો કોઈક (દ્રવ્ય)ના આશ્રયે રહે છે. કારણ કે ગુણ છે. જેમ રૂપાદિ ગુણ હોવાથી ઘટદ્રવ્યને આશ્રયે રહે છે, તેમ જ્ઞાનાદિપણ ગુણ હોવાથી કોઈ દ્રવ્યને આશ્રયે જ રહેવા જોઈએ અને તે જ આશ્રય આત્મા છે. ગુણ દ્રવ્યવિના રહી શકતો નથી. તેથી જ્ઞાનાદિગુણોના આશ્રય તરીકે આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

(૭) જ્ઞાન, સુખાદિ ઉપાદાનકારણપૂર્વક હોય છે. કારણ કે કાર્ય છે. જેમ ઘટ કાર્ય છે, તો તે ઉપાદાનકારણ માટીપૂર્વક જ હોય છે, તેમ જ્ઞાન-સુખાદિ પણ કાર્ય હોવાથી ઉપાદાનકારણપૂર્વક જ હોય છે અને તે સ્વયં જ્ઞાની અને સુખી બનનાર આત્મા છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિના ઉપાદાન કારણ તરીકે જ્ઞાની-સુખી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

શંકા : જ્ઞાનાદિગુણોનો આશ્રય શરીર જ છે અને ઉપાદાનકારણ પણ શરીર જ છે. આથી અમે તમારા અનુમાનોથી શરીરની જ સિદ્ધિ માની લઈશું અને તેથી પ્રતિવાદિ એવા અમારા મતને સિદ્ધ કરવારૂપ સિદ્ધસાધનદોષ આવે છે.

સમાધાન : આવું કહેવું ન જોઈએ કારણ કે અમે પહેલાં જ જ્ઞાનાદિગુણોના આશ્રય તરીકે તથા જ્ઞાનાદિ ગુણોના ઉપાદાનકારણ તરીકે શરીરનો નિષેધ કરી જ દીધો છે અને તેથી અમારા અનુમાનોથી શરીરની સિદ્ધિ થતી જ નથી. તેથી સિદ્ધસાધનદોષ પણ નથી. આથી જ્ઞાનાદિ ગુણોના આશ્રય તથા ઉપાદાનકારણભૂત આત્માની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

(૮) અજીવનો પ્રતિપક્ષી જીવ છે. કારણ કે ‘ન જીવઃ અજીવઃ’ આ નિષેધવાચિ અજીવ શબ્દમાં વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ (વ્યાકરણના નિયમાનુસાર પ્રકૃતિ-પ્રત્યયથી બનેલ ‘જીવતિ’ ઇતિ જીવઃ ‘પદનો) તથા શુદ્ધ અખંડજીવપદનો નિષેધ કર્યો છે.

જ્યાં નિષેધાત્મકશબ્દમાં વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અને શુદ્ધ અખંડપદનો નિષેધ દેખાય છે, તે પદ પ્રતિપક્ષવાળો હોય છે. જેમકે નિષેધાત્મક અઘટશબ્દનો પ્રતિપક્ષઘટ અવશ્ય હોય જ છે. આ ‘અઘટ’ પ્રયોગમાં શુદ્ધ ઘટપદનો ‘ન ઘટઃ અઘટઃ’ રૂપે નિષેધ કર્યો છે. આથી તેનો પ્રતિપક્ષ ઘટ અવશ્ય હોવો જ જોઈએ. (‘જે નિષેધાત્મક શબ્દનો પ્રતિપક્ષી પદાર્થ ન હોય તો સમજી લેવું કે તે ક્યાં તો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધશબ્દનો નિષેધ નથી કરતો કે ક્યાં તો શુદ્ધશબ્દનો નિષેધ નથી કરતો, પરંતુ કોઈ રુઢશબ્દ કે બે શબ્દોના જોડાણવાળા સંયુક્તશબ્દનો નિષેધ કરે છે’—આવો સામાન્યતઃ નિયમ છે. જેમકે ‘અઘટવિષાણ’ શબ્દ ખર અને વિષાણ આ બે શબ્દોથી બનેલ છે. આથી ‘ઘટવિષાણ’ આ સંયુક્ત કે અશુદ્ધપદનો નિષેધ કરે છે. આથી તેનો પ્રતિપક્ષી પોતાની વાસ્તવિક સત્તા રાખતો

નથી.) ટીકામાં થોડી જૂદી રીતે આ વાતને રજૂ કરી છે તે જોઈએ-

જે શબ્દ પ્રતિપક્ષવાળો નથી, તે શબ્દ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ શબ્દનો કે શુદ્ધપદનો નિષેધ કરતો નથી. જેમ ‘અખરવિષાણ’ શબ્દમાં ‘ખરવિષાણ’ સ્વરૂપ સામાસિક(સંયુક્ત)પદનો નિષેધ છે. અહીં વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ શબ્દ હોવા છતાં પણ શુદ્ધપદનો અભાવ હોવાથી ‘અખરવિષાણ’ શબ્દનો વિપક્ષ ‘ખરવિષાણ’ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી.

તેમજ ‘અડિત્ય’ શબ્દમાં ‘ડિત્ય’ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધશબ્દનો અભાવ હોવાથી (અર્થાત્ ‘ડિત્ય’ શબ્દ વ્યુત્પત્તિ=યૌગિક શબ્દ નથી. પરંતુ રુઢશબ્દ હોવાથી) ‘અડિત્ય’ નો વિપક્ષ એવો કોઈ ‘ડિત્ય’ પદાર્થ જીવની જેમ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. પરંતુ ‘અજીવ’ આ નિષેધવાચિ શબ્દ યૌગિક તથા શુદ્ધ એવા ‘જીવ’ શબ્દનો નિષેધ કરે છે. આથી તેનો પ્રતિપક્ષી જીવ અવશ્ય હોવો જ જોઈએ.

તથાં સ્વશરીરે સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષમાત્માનં સાધયિત્વા પરશરીરેऽપિ સામાન્યતોદૃષ્ટા-
નુમાનેન સાધ્યતે । યથા પરશરીરેऽપ્યસ્ત્યાત્મા, ઇષ્ટાનિષ્ટયોઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિર્દર્શનાત્, યથા
સ્વશરીરે । દૃશ્યતે ચ પરશરીર ઇષ્ટાનિષ્ટયોઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તી, તસ્માત્તત્સાત્મકં આત્માભાવે
તયોરભાવાત્, યથા ઘટે ઇતિ । એતેન યદુક્તં “ન સામાન્યતોદૃષ્ટાનુમાનાદપ્યાત્મસિદ્ધિઃ”
ઇત્યાદિ, તદપ્યપાસ્તં દ્રષ્ટવ્યમ્ ૯ । તથા નાસ્તિ જીવ ઇતિ યોઽયં જીવનિષેધધ્વનિઃ સ
જીવાસ્તિત્વેનાન્તરીયક એવ, નિષેધશબ્દત્વાત્ । યથા નાસ્ત્યત્ર ઘટ ઇતિ શબ્દોઽન્યત્ર
ઘટાસ્તિત્વાવિનાભાવ્યેવ । પ્રયોગશ્ચાત્ર-ઇહ યસ્ય નિષેધઃ ક્રિયતે તત્કચિદસ્ત્યેવ, યથા
ઘટાદિકમ્ । નિષિધ્યતે ચ ભવતા “નાસ્તિ જીવઃ” વચનાત્ । તસ્માદસ્ત્યેવાસૌ । યચ્ચ
સર્વથા નાસ્તિ, તસ્ય નિષેધોઽપિ ન દૃશ્યતે, યથા પચ્ચભૂતાતિરિક્તષ્ઠભૂતસ્યેતિ ।
નન્વસતોઽપિ ખરવિષાણાદેર્નિષેધદર્શનાદનૈકાન્તિકોઽયં હેતુરિતિ ચેત્ ? ન, ઇહ
યત્કિમપિ વસ્તુ નિષિધ્યતે, તસ્યાન્યત્ર સત એવ વિવક્ષિતસ્થાને સંયોગ-૧-સમવાય-૨-
સામાન્ય-૩-વિશેષ-૪-લક્ષણ ચતુષ્ટયમેવ નિષિધ્યતે, ન તુ સર્વથા તદભાવઃ પ્રતિપાદ્યતે ।
યથા નાસ્તિ ગૃહે દેવદત્ત ઇત્યાદિષુ ગૃહે દેવતાદીનાં સતામેવ સંયોગમાત્રં નિષિધ્યતે, ન તુ
તેષાં સર્વથૈવાસ્તિત્વમપાક્રિયતે । તથા નાસ્તિ ખરવિષાણમિત્યાદિષુ ખરવિષાણાદીનાં
સતામેવ સમવાયમાત્રં નિરાક્રિયતે । તથા નાસ્ત્યન્યશ્ચન્દ્રમા ઇત્યાદિષુ વિદ્યમાનસ્યૈવ
ચન્દ્રમસોઽન્યચન્દ્રનિષેધાચ્ચન્દ્રસામાન્યમાત્રં નિષિધ્યતે, ન તુ સર્વથા ચન્દ્રાભાવઃ

પ્રતિપાદ્યતે । તથા ન સન્તિ ઘટપ્રમાણાનિ મુક્તાફલાનીત્યાદિષુ ઘટપ્રમાણતામાત્રરૂપો વિશેષો મુક્તાફલાનાં નિષિધ્યતે, ન તુ તદભાવઃ સ્ખ્યાપ્યત્ત્વમિતિ । એવં નાસ્ત્યાત્મેત્યત્રાપિ વિદ્યમાનસ્યૈવાત્મનો યત્ર ક્વચન યેન કેનચિત્સહ સંયોગમાત્રમેવ ત્વયા નિષેદ્ધવ્યં, તથા નાસ્ત્યાત્માસ્મિન્ વપુષીત્યાદિ, ન તુ સર્વથાત્મનોઽસત્ત્વમિતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(૯) આ રીતે આત્મા (જીવ)ની સિદ્ધિ થાય છે. જેમ સ્વ-શરીરમાં સ્વસંવેદનથી આત્માની સિદ્ધિ કરી છે તે જ રીતે પરશરીરમાં પણ સામાન્યતોદૃષ્ટાનુમાનથી આત્માની સિદ્ધિ કરાય છે. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે -

“પરશરીરમાં આત્મા છે, કારણ કે ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાંથી નિવૃત્તિ દેખાય છે. જેમ આપણું શરીર ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ કરવાને ઇચ્છે છે અને અનિષ્ટથી બચવા ઇચ્છે છે, તે જ રીતે બીજાનું શરીર પણ આ વસ્તુને જ ઇચ્છે છે.”

તથા બીજાના શરીરમાં ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટથી નિવૃત્તિ દેખાય છે. તેથી પરશરીર સાત્મક છે = આત્મા સહિતનું છે. કારણ કે આત્માના અભાવમાં શરીર ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ કે અનિષ્ટથી નિવૃત્તિ થઈ શકતું નથી. જેમ ઘટમાં આત્મા નથી, તો તેને તડકામાં મૂકવામાં આવે તો તેનાથી નિવૃત્તિ કરતો નથી કે તેમાં દૂધ ભરવામાં આવે તો તેનાથી તેમાં તેની પ્રવૃત્તિ દેખાતી નથી. અર્થાત્ આત્માવિનાના ઘટમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ જોવા મળતી નથી. જ્યારે આત્માસહિતના શરીરમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ દેખાય છે. આ રીતે પરશરીરમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિને જોઈને સામાન્યતોદૃષ્ટાનુમાનથી પરશરીરમાંપણ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. આનાથી “સામાન્યતોદૃષ્ટાનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી”-આવું તમે જે પૂર્વે કહ્યું હતું તેનું પણ ખંડન થઈ જાય છે.

તથા ‘જીવ નથી’ આ જે જીવનો નિષેધવાચિ શબ્દ ‘અજીવ’ છે, તે શબ્દ જીવના અસ્તિત્વની સાથે અવિનાભાવ રાખે છે, અર્થાત્ તે નિષેધ જીવના અસ્તિત્વવિના હોઈ શકતો નથી. કારણ કે તે નિષેધાત્મક શબ્દપ્રયોગ છે, જેમ ‘નાસ્તિ ઘટ’ આ જે ઘટનો નિષેધવાચિ શબ્દ ‘અઘટ’ છે, તે શબ્દ (અન્યત્ર) ઘટના અસ્તિત્વ સાથે અવિનાભાવ રાખે છે. આ જ રીતે જીવનો નિષેધ પણ કોઈકઠેકાણે જીવના અસ્તિત્વની અપેક્ષા રાખે છે. તે નિષેધ જીવના સદ્ભાવવિના હોઈ શકતો નથી. અનુમાનપ્રયોગ આ છે - “જગતમાં જેનો નિષેધ કરાય છે, તે પદાર્થ ક્યાંક તો હોય જ છે. જેમકે ઘટાદિ.” તથા તમારા વડે “જીવ નથી” આવો નિષેધ કરાય છે. આથી (ઉપરોક્તઅનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે કે) જગતમાં જીવ તો છે જ. જે સર્વથા અસ્તિત્વ ધરાવતો

નથી, તેનો નિષેધ પણ દેખાતો નથી. જેમ પાંચભૂતથી અતિરિક્ત છઠ્ઠાભૂતનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી છઠ્ઠાભૂતનો કોઈ નિષેધ પણ કરતું નથી.

શંકા : ‘ઝરવિષાણ’ વગેરે સર્વથા અસત્પદાર્થોનો પણ નિષેધ થતો જોવા મળે છે. આથી જેનો નિષેધ થતો હોય તેનો સદ્ભાવ હોવો જ જોઈએ, આવી કોઈ નિયત આવશ્યકતા દેખાતી નથી. તેથી ઉપરોક્તઅનુમાનમાં પ્રયોજેલો હેતુ અનૈકાન્તિક છે.

સમાધાન : તમારી વાત યોગ્ય નથી. કારણ કે જે કોઈપણ વસ્તુનો નિષેધ કર્યો હોય છે, તેનો સર્વત્ર સર્વથા નિષેધ હોતો જ નથી. પરંતુ અન્યત્ર વિદ્યમાન હોવાની સાથે સાથે અહીં સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય કે વિશેષસ્વરૂપ ચાર ધર્મોમાંથી કોઈને કોઈ એકનો વિવક્ષિતસ્થાનમાં નિષેધ કરાય છે. અર્થાત્ કોઈપણ વસ્તુનો નિષેધ કરાય તે સર્વથા સર્વત્ર કરાતો નથી. પરંતુ તે પદાર્થ અન્યત્ર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ વિવક્ષિતસ્થાનમાં ‘સંયોગથી નથી’ આવો જ નિષેધ કરાતો હોય છે. પરંતુ સર્વથા તેનો અભાવ પ્રતિપાદિત કરાતો નથી.

જેમ ‘નાસ્તિ ગૃહે દેવદત્તઃ’ આ પ્રયોગમાં દેવદત્તાદિ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ માત્ર ગૃહમાં તેના સંયોગમાત્રનો નિષેધ કરાય છે. પરંતુ દેવદત્તાદિનો સર્વથા નિષેધ કરાતો નથી. (અર્થાત્ અત્યારે દેવદત્તાદિનો ગૃહમાં સંયોગ નથી. તેથી અન્યત્ર પણ નિષેધ નથી થતો. અન્યત્ર બગીચા આદિમાં તો તે હોય જ છે. અહીં દેવદત્તાદિ અને ગૃહ વિદ્યમાન છે, પરંતુ બંનેનો સંયોગ નથી, તેથી નિષેધ કરાય છે. પરંતુ સર્વથા નિષેધ કરાતો નથી.)

તે જ રીતે “ખરવિષાણ નથી” આ પ્રયોગમાં ગધેડો અને વિષાણ વિદ્યમાન હોવા છતાં તે બંને વચ્ચે સમવાયમાત્રનો નિષેધ કરાય છે. અર્થાત્ ગધેડામાં શીંગડાના સમવાય વિશિષ્ટ સંબંધનો નિષેધ કરાય છે. (અહીં ગધેડા કે શીંગડાનો સ્વતંત્રનિષેધ નથી. કારણ કે તે અન્યત્ર વિદ્યમાન જ છે. પરંતુ તે બંને વચ્ચેના વિશિષ્ટ સમવાયસંબંધનો નિષેધ કરાય છે.)

‘અન્ય ચન્દ્રમા નથી’ આ પ્રયોગમાં વિદ્યમાન ચન્દ્રથી અન્ય ચન્દ્રનો નિષેધ કરાયો છે. તેથી ચન્દ્રની સાદૃશ્યતાનો અન્યત્ર નિષેધ કરાયો છે. અર્થાત્ આ ચન્દ્રમાની જેવો બીજો ચન્દ્રમા નથી (ચન્દ્ર તો આવા અનેક નથી, એક જ છે.) આવો ચન્દ્રસામાન્યનો નિષેધ કરાયો છે. પરંતુ સર્વથા ચન્દ્રના અભાવનું પ્રતિપાદન નથી કરાયું.

“મોતી ઘટના પ્રમાણના નથી” આ પ્રયોગમાં મોતી ઘટ જેવા મોટા પ્રમાણવાળા નથી, આવો માત્ર ઘટપ્રમાણતરૂપ વિશેષ મોતીઓનો નિષેધ કરાયો છે. પરંતુ મોતીમાત્રનો નિષેધ નથી કરાયો.

આ પ્રમાણે ‘આત્મા નથી’ આ પ્રયોગમાં વિદ્યમાન આત્માનો જે કોઈ વિવક્ષિતસ્થાનમાં

કોઈકની સાથેના સંયોગમાત્રનો જ તમારાવડે નિષેધ કરવો જોઈએ. (સર્વથા નહિ.) અર્થાત્ “આ શરીરમાં આત્મા નથી” આ પ્રયોગમાં આ વિવક્ષિતશરીરમાં જ આત્માના સંયોગનો નિષેધ કરાયો છે, પરંતુ આત્માનો સર્વથા અન્યત્ર બીજાશરીરોમાં નિષેધ કરાયો નથી.

અત્રાહ કશ્ચિત્-નનુ યદિ યન્નિષિધ્યતે તદસ્તિ, તર્હિ મમ ત્રિલોકેશ્વરતાપ્યસ્તુ, યુષ્મદાદિભિર્નિષિધ્યમાનત્વાત્ । તથા ચતુર્ણાં સંયોગાદિપ્રતિષેધાનાં પञ्ચમોऽપિ પ્રતિષેધ-પ્રકારોઽસ્તિ, ત્વયૈવ નિષિધ્યમાનત્વાત્, તદયુક્તમ્ । ત્રિલોકેશ્વરતાવિશેષમાત્રં ભવતો નિષિધ્યતે યથા ઘટપ્રમાણત્વં મુક્તાનાં ન તુ સર્વથેશ્વરતા, સ્વશિષ્યાદીશ્વરતાયાસ્તવાપિ વિદ્યમાનત્વાત્ । તથા પ્રતિષેધસ્યાપિ પञ્ચસંખ્યાવિશિષ્ટત્વમવિદ્યમાનમેવ નિર્વાર્યતે ન તુ સર્વથા પ્રતિષેધસ્યાભાવચતુઃસંખ્યાવિશિષ્ટસ્ય સદ્ભાવાત્ । નનુ સર્વમપ્યસંબદ્ધમિદમ્ । તથાહિ - મત્રિલોકેશ્વરત્વં તાવદસદેવ નિષિધ્યતે, પ્રતિષેધસ્યાપિ પञ્ચસંખ્યાવિશિષ્ટત્વ-મપ્યવિદ્યમાનમેવ નિર્વાર્યતે । તથા સંયોગસમવાયસામાન્યવિશેષાણામપિ ગૃહદેવદત્ત-ખરવિષાણાદિષ્વસતામેવ પ્રતિષેધ ઇતિ । અતો યન્નિષિધ્યતે તદસ્ત્યેવેત્યેતત્કથં ન પૂવત ઇતિ ? અત્રોચ્યતે-દેવદત્તાદીનાં સંયોગાદયો ગૃહાદિષ્વેવાસંતો નિષિધ્યન્તે । અર્થાન્તરે તુ તેષાં તે સન્ત્યેવ । તથાહિ-ગૃહેણૈવ સહ દેવદત્તસ્ય સંયોગો ન વિદ્યતે, અર્થાન્તરેણ ત્વારામાદિના વર્તત એવ । ગૃહસ્યાપિ દેવદત્તેન સહ સંયોગો નાસ્તિ, ઘટ્વાદિના તુ વિદ્યત એવ । એવં વિષાણસ્યાપિ ધર એવ સમવાયઃ નાસ્તિ, ગવાદાવસ્ત્યેવ । સામાન્યમપિ દ્વિતીયચન્દ્રાભાવશ્ચન્દ્ર એવ નાસ્તિ, અર્થાતરે તુ ઘટાદાવસ્ત્યેવ । ઘટપ્રમાણત્વમપિ મુક્તાસુ નાસ્તિ, અન્યત્ર વિદ્યત એવ । ત્રિલોકેશ્વરતાપિ ભવત એવ નાસ્તિ, તીર્થકરાદાવસ્ત્યેવ । પञ્ચસંખ્યાવિશિષ્ટત્વમપિ પ્રતિષેધપ્રકારેષુ નાસ્તિ, અનુત્તરવિમાનાદાવસ્ત્યેવેત્યનયા વિવક્ષયા બ્રૂમઃ યન્નિષિધ્યતે તત્સામાન્યેન વિદ્યત એવ । નત્ત્વેવં પ્રતિજાનીમહે યદ્યત્ર નિષિધ્યતે તત્તત્રૈવાસ્તીતિ યેન વ્યભિચારઃ સ્યાત્, એવં સત એવ જીવસ્ય યત્ર ક્વાપિ નિષેધઃ સ્યાન્ન પુનઃ સર્વત્રૈતિ । તથાસ્તિ દેહેન્દ્રિયાતિરિક્ત આત્મા, ઇન્દ્રિયોપરમેઽપિ તદુપલબ્ધાર્થાનુસ્મરણાત્, પञ્ચવાતાયનોપલબ્ધાર્થાનુસ્મર્તૃદેવદત્તવત્, ઇતિ સિદ્ધમનુમાનગ્રાહ્ય આત્મેતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : જો તમે “જેનો નિષેધ કરાય તે (અન્યત્ર) હોય છે.”—આવું કહો છો, તો મને ‘ત્રિલોકનાથતા’ પ્રાપ્ત થાઓ, કારણકે તમારાવડે મારામાં તેનો નિષેધ કરાયો છે.

તથા સંયોગાદિયાર પ્રતિષેધના પ્રકારોમાં પાંચમો પણ પ્રતિષેધપ્રકાર છે, કારણ કે તમારા વડે પાંચમા પ્રતિષેધ પ્રકારનો નિષેધ કરાયો છે.

સમાધાન : તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણ કે અમે તમારામાં 'ત્રિલોકનાથતા' વિશેષમાત્રનો નિષેધ કર્યો છે. જેમ મોતીમાં ઘટપ્રમાણતા વિશેષમાત્રનો નિષેધ કર્યો હતો, તેમ અમે તમારામાં 'ત્રિલોકનાથતા' વિશેષમાત્રનો નિષેધ કરીએ છીએ. પરંતુ ઈશ્વરતા (નાથતા) સામાન્ય(માત્ર)નો નિષેધ કરતા નથી. કારણ કે તમારામાં પણ તમારાપોતાના શિષ્યોનું સ્વામિપણું (ઈશ્વરતા) વિદ્યમાન છે.

તે જ પ્રકારે પ્રતિષેધના પ્રકારોમાં પાંચમી સંખ્યાવિશિષ્ટનો (અવિદ્યમાન હોવાના કારણે) નિષેધ કરાય છે. પરંતુ સર્વથા પ્રતિષેધપ્રકારોનો નિષેધ કરાતો નથી, કારણ કે પ્રતિષેધના ચાર પ્રકારોનો સદ્ભાવ તો છે જ. પાંચમો પ્રકાર તેમાં નથી, એટલો જ નિષેધ કરાયો છે. (પાંચમી સંખ્યા પણ છે અને પ્રતિષેધ પણ છે. પરંતુ તે બંને વચ્ચે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ નથી.)

શંકા : તમારી ઉપરોક્ત તમામવાતો અસંગત છે. કારણ કે.... મારી ત્રિલોકનાથતાનો નિષેધ કરાય છે તે અસત્ છે માટે. પાંચમા પ્રતિષેધના પ્રકારનો નિષેધ કરાય છે તે પણ અસત્ છે માટે. આથી અસત્પદાર્થોનો જ નિષેધ કરાય છે, તો વિદ્યમાનપદાર્થોનો જ નિષેધ કરાય છે આવો નિયમ ક્યાં રહ્યો ? તે જ રીતે દેવદત્ત અને ગૃહનો સંયોગ, ગધેડા અને શીંગડાનો સમવાય, ચંદ્રની અનેકતા તથા મોતીમાં ઘટપ્રમાણતાવિશેષ નથી, બિલકુલ અસત્ જ છે. છતાં પણ તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આથી “જેનો નિષેધ હોય છે તે વિદ્યમાન હોય છે.” આ નિયમ તૂટી જાય છે. તેથી તે નિયમને દૂષિત કેમ ન મનાય ?

સમાધાન : દેવદત્તાદિનો સંયોગાદિ ગૃહાદિમાં જ અવિદ્યમાન હોવાથી નિષેધ કરાય છે. પરંતુ અર્થાન્તરમાં તો તે વિદ્યમાન જ છે. તે આ પ્રમાણે છે - ગૃહની સાથે જ દેવદત્તનો સંયોગ વિદ્યમાન નથી. પરંતુ અર્થાન્તરએવા બગીચાવગેરેની સાથે તો છે જ. તથા ગૃહનો પણ દેવદત્તની સાથે સંયોગ નથી. પરંતુ અર્થાન્તરએવા ખાટલા વગેરેની સાથે તો છે જ.

એ પ્રમાણે શીંગડાનો પણ ગધેડામાં જ સમવાય નથી, ગાય આદિમાં તો છે જ.

બીજા ચંદ્રનો અભાવ હોવાથી ચંદ્રમાં સમાનતા(સામાન્ય) = અનેકતા નથી. પરંતુ અર્થાન્તરએવા ઘટાદિમાં તો સામાન્ય(સમાનતા) = અનેકતા છે જ.

ઘટની પ્રમાણતા પણ મોતીઓમાં જ નથી. પરંતુ અન્યત્ર હોય જ છે. ત્રિલોકનાથતા પણ તમારામાં જ નથી, તીર્થંકરાદિમાં તો છે જ.

પ્રતિષેધની પાંચમીસંખ્યા પણ (વિવક્ષિત)પ્રતિષેધના પ્રકારોમાં જ નથી, પરંતુ પાંચ

અનુત્તરવિમાનાદિમાં તો છે જ. આ પ્રમાણે આ વિવક્ષાથી અમે કહીએ છીએ કે “જેનો નિષેધ કરાય છે, તે સામાન્યથી (જગતમાં) વિદ્યમાન જ હોય છે.”

તથા અમે એમ તો નથી કહેતા કે “જેનો જે ઠેકાણે નિષેધ કરાય છે તે, તે ઠેકાણે જ હોય છે” કે જેથી વ્યભિચાર આવે.

આ પ્રમાણે વિદ્યમાન એવા જીવનો ક્યાંકપણ નિષેધ હોય. પરંતુ સર્વત્ર નિષેધ ન હોય. અર્થાત્ આત્મા (જીવ) વિદ્યમાન હોવાથી તેનો ક્યાંક જ અભાવ હોઈ શકે, સર્વત્ર અભાવ ન હોઈ શકે.

તથા “દેહથી અતિરિક્ત આત્મા છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયનો ઉપરમ (નાશ) થવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રંથણ કરેલા પદાર્થનું સ્મરણ થાય છે. જેમકે પાંચબારીમાંથી જોયેલા પદાર્થને, બારી બંધ થયા બાદ પણ તે પદાર્થનું દેવદત્તને સ્મરણ થાય છે.

(કહેવાનો આશય એ છે કે દેહથી અતિરિક્ત આત્મા છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ન હોવા છતાં પણ તથા કોઈ ઇન્દ્રિયોની હાનિ થઈ જવા છતાં પણ, તે ઇન્દ્રિયોદ્વારા અનુભવેલા અર્થનું સ્મરણ થાય છે. અને તે સ્મરણકરનારા તરીકે આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.)

આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા અનુમાનગ્રાહ્ય પણ છે.

અનુમાનગ્રાહ્યત્વે સિદ્ધે તદન્તર્ભૂતત્વેનાગમોપમાનાર્થાપત્તિગ્રાહ્યતાપિ સિદ્ધા । કિં ચ “પ્રમાણપञ्ચકાભાવેન” इत्यादि यदप्यवादि तदपि मदिराप्रमादिविलसितसोदरं, यतो हिमवदुत्पलपरिमाणादीनां पिशाचादीनां च प्रमाणपञ्चकाभावेऽपि विद्यमानत्वादिति, अतो यत्र प्रमाणपञ्चकाभावस्तदसदेवेत्यनैकान्तिकम् । इति सिद्धः प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्य आत्मा । स च विवृत्तिमान् परलोकयायी । तत्र चानुमानमिदम् - तदहर्जातबाल-कस्याद्यस्तन्याभिलाषः पूर्वाभिलाषपूर्वकः, अभिलाषत्वात्, द्वितीयदिनाद्यस्तनाभिलाषवत् । तदिदमनुमानमाद्यस्तनाभिलाषस्याभिलाषान्तरपूर्वकत्वमनुमापयदर्थापत्त्या परलोकगामिनं जीवमाक्षिपति, तज्जन्मन्यभिलाषान्तराभावादिति स्थितम् ॥

દીકાનો ભાવાનુવાદ :

આ રીતે આત્માની અનુમાનગ્રાહ્યતા સિદ્ધ થતાં અનુમાનની અંદર સમાવેશ પામતાં આગમ, ઉપમાન અને અર્થાપત્તિથી પણ આત્માની ગ્રાહ્યતા સિદ્ધ થઈ જાય છે.

વળી “આત્માની સિદ્ધિમાં પ્રમાણપંચકની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી આત્મા અભાવ

પ્રમાણનો વિષય બને છે.”-આવું જે કહ્યું હતું તે પણ મદિરાપાનના ઉન્માદથી બોલાયેલા અસંબદ્ધ વચનો જેવું છે. કારણકે હિમાલયનું પરિમાણ તથા પિશાચાદિમાં પ્રમાણપંચકની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવા છતાં પણ હિમાલયનું (કોઈને કોઈ) પરિમાણ તથા પિશાચાદિ વિદ્યમાન જ છે.

આથી તમારા અનુમાનમાં પ્રયોજાયેલા ‘પ્રમાણપંચકાભાવત્વ’ હેતુ અનૈકાન્તિક છે. આથી પાંચપ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોવામાત્રથી વસ્તુનો અભાવ માની શકાતો નથી. તેથી આત્માના અભાવમાટે પ્રયોજેલો હેતુ વ્યભિચારી છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય આત્મા સિદ્ધ થાય છે.

તે આત્મા વિવૃત્તિમાન અર્થાત્ પરલોકગામી છે. અનુમાનપ્રયોગ - “તત્કાલ ઉત્પન્ન થયેલા બાળકના આદ્યસ્તનપાનની અભિલાષા પૂર્વાભિલાષાપૂર્વક હોય છે. કારણ કે અભિલાષા છે. જેમકે દ્વિતીયદિવસના આદ્યસ્તનપાનની અભિલાષા.” અર્થાત્ દ્વિતીયસ્તનપાનની અભિલાષા અભિલાષાપૂર્વકની હોય છે. તેમ તત્કાલ જન્મેલા બાળકના સ્તનપાનની અભિલાષા પણ અભિલાષાપૂર્વકની જ હોવી જોઈએ. તેથી તત્કાલ જન્મેલા બાળકના સ્તનપાનની પ્રવૃત્તિ અભિલાષાપૂર્વકની સિદ્ધ થતાં (આ જન્મમાં તો તાદૃશઅભિલાષા પૂર્વે થયેલી જોવા મળતી નથી, તેથી) અર્થાપત્તિથી પૂર્વજન્મની અભિલાષાનું અનુમાન થાય છે અને તેનાથી આત્માના પૂર્વભવની સિદ્ધિ થતાં આત્મા પરલોકગામી સિદ્ધ થાય છે.

તથા કૂટસ્થનિત્યતાપ્યાત્મનો ન ઘટતે, યતો યથાવિધઃ પૂર્વદશાયમાત્મા તથાવિધ એવ ચેજ્ઞાનોત્પત્તિસમયેऽપિ ભવેત્, તદા પ્રાગિવ કથમેષ પદાર્થપરિચ્છેદકઃ સ્યાત્ ?, પ્રતિનિયતસ્વરૂપાઽપ્રચ્યુતિરૂપત્વાત્કૌટસ્થ્યસ્ય । પદાર્થપરિચ્છેદે તુ પ્રાગપ્રમાતુઃ પ્રમાતૃરૂપતયા પરિણામાત્કુતઃ કૌટસ્થ્યમિતિ ? ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આત્માની કૂટસ્થનિત્યતા પણ સંગત થતી નથી. (અનુભવવિરુદ્ધ પણ છે.) કારણ કે જેવા પ્રકારે પૂર્વદશામાં આત્મા હતો, તેવા પ્રકારનો જ જો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી પણ આત્મા રહેતો હોય તો પહેલાંની જેમ તે મુર્ખ જ રહે ! પદાર્થનો જ્ઞાતા કેવી રીતે બની શકે ? કારણ કે પ્રતિનિયત સ્વરૂપમાંથી જે ચ્યૂત ન થાય તે કૂટસ્થ કહેવાય છે. અર્થાત્ જેના સ્વરૂપમાં ક્યારે પણ ફેરફાર ન થાય તે કૂટસ્થ કહેવાય છે.

વળી પદાર્થનો જ્ઞાતા બને ત્યારે પહેલાં જે પદાર્થનો જ્ઞાતા નહોતો તે જ્ઞાતારૂપે પરિણામ પામે છે, તો તેનું કૂટસ્થપણું કેવી રીતે હોય ? કહેવાનો આશય એ છે કે જ્ઞાન મેળવનાર આત્મા પૂર્વે પદાર્થનો જ્ઞાતા નહોતો અને જ્ઞાન મેળવતાં તે જ્ઞાતારૂપે પરિણામ પામ્યો, તો તેનામાં કૂટસ્થપણું કેવી રીતે રહે ?

(વળી કૂટસ્થનિત્યમાં કોઈ નવા સ્વભાવની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી તથા તેના કોઈ સ્વભાવનો નાશ થતો નથી. આથી તે મૂર્ખ હોય તો મૂર્ખ જ રહે અને મૂર્ખ હોય તે વિદ્વાન ન બને.) આથી ‘આ વ્યક્તિ (આત્મા) વિદ્વાન બન્યો’, આવી અનુભવસિદ્ધ વાતનો અપલાપ કરી શકાય તેમ નથી. તેથી આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય નથી.

તથા સાંખ્યાભિમતમકર્તૃત્વમપ્યયુક્તમ્ । તથાહિ-કર્તાત્મા, સ્વકર્મફલભોક્તૃત્વાત્, યઃ સ્વકર્મફલભોક્તા સ કર્તાપિ દૃષ્ટઃ યથા કૃષીવલઃ । તથા સાંખ્યકલ્પિતઃ પુરુષો વસ્તુ ન ભવતિ, અકર્તૃકત્વાત્, લ્પુષ્પવત્ । કિં ચાત્મા ભોક્તાઙ્ગીક્રિયતે સ ચ ભુજિક્રિયાં કરોતિ ન વા ? । યદિ કરોતિ તદાપરાભિઃ ક્રિયાભિઃ કિમપરાહ્લમ્ ! । અથ ભુજિક્રિયામપિ ન કરોતિ, તર્હિ કથં ભોક્તેતિ ચિન્ત્યમ્ પ્રયોગશ્ચાત્ર-સંસાર્યાત્મા ભોક્તા ન ભવતિ, અકર્તૃકત્વાત્, મુક્તાત્મવત્ । અકર્તૃભોક્તૃત્વાભ્યુપગમે ચ કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમા-દિદોષપ્રસન્નઃ । પ્રકૃત્યા કૃતં કર્મ, ન ચ તસ્યાઃ ફલેનાભિસંબન્ધ ઇતિ કૃતનાશઃ । આત્મના ચ તત્ર કૃતમ્, અથ ચ તત્ફલેનાભિસંબન્ધ ઇત્યકૃતાગમ ઇત્યાત્મનઃ કર્તૃત્વમઙ્ગીકર્તવ્યમ્ । ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

સાંખ્યમતાનુસાર આત્મા કર્તા નથી. તેમના મતે તે કરવું તે પ્રકૃતિનું કામ છે. આત્મા (પુરુષ) તો માત્ર ભોક્તા જ બની રહે છે અને તે પણ માત્ર પ્રકૃતિ ઉપર ઉપકાર કરવા ભોક્તા બને છે.

સાંખ્યોની આ વાત અયોગ્ય છે. કારણ કે તે વાતની સિદ્ધિ કરનારા પ્રમાણનો અભાવ છે. આત્મા કર્તા છે જ અને તેમાં પ્રમાણ આ રહ્યું -

“આત્મા કર્તા છે. કારણ કે સ્વકર્મના ફળને ભોગવનાર છે. જે સ્વકર્મના ફળનો ભોક્તા હોય છે, તે તે કર્મનો કર્તા પણ હોય જ છે. જેમ ખેડૂત ખેતીને કાપીને ધાન્યરૂપી ફળનો ભોક્તા છે, તો તે ખેડૂત ખેતીનો કર્તા પણ છે જ. તે રીતે આત્મા પણ કર્મના શુભાશુભ ફળનો ભોક્તા છે, તો તે આત્મા કર્મનો કર્તા પણ છે જ.

તથા સાંખ્યોદ્ધારા પરિકલ્પિત પુરુષ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. કારણ કે તે કોઈ કાર્ય જ કરતો નથી. આકાશપુષ્પ કોઈ કાર્ય કરતું નથી, તો જેમ તેનું અસ્તિત્વ જ જગતમાં નથી, તેમ સાંખ્યોદ્ધારા પરિકલ્પિત પુરુષ કાર્ય કરતો ન હોવાથી વાસ્તવમાં તે વિદ્યમાન જ નથી. અર્થાત્ સાંખ્યોદ્ધારા માનવામાં આવેલો પુરુષ વસ્તુસત્ નથી. કારણકે તે કોઈ કાર્ય કરતો નથી. જેમકે આકાશકુસુમ.

વળી હે સાંખ્યો ! તમારો આત્મા (પુરુષ) તમે ભોક્તાતરીકે અંગીકાર કર્યો છે, તો તે આત્મા ભોગ ક્રિયા કરે છે કે નહિ ? તે બતાવો. જો ભોગક્રિયા કરે છે, તો બીજી ક્રિયાઓ કરવામાં શું અપરાધ છે ? અને જો ભોગક્રિયા કરતો નથી, તો તે ભોક્તા કેવી રીતે કહેવાય ? આ બધું તમારે વિચારવું જોઈએ. કર્તા બન્યાવિના આત્મા ભોક્તા બની શકે જ નહિ. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે “સંસારી આત્મા ભોક્તા નથી. કારણ કે કોઈ ક્રિયા કરતો નથી. જેમ મુક્તાત્મા.”

તથા જો આત્માને કર્તા તથા ભોક્તાતરીકે સ્વીકારવામાં ન આવે તો ‘કૃતનાશ’ અને ‘અકૃતાભ્યાગમ’ વગેરે દોષો આવી પડશે. કરનાર બીજો કોઈ હોય અને ભોગવનાર બીજોકોઈ હોય તો ‘કૃતનાશ’ અને ‘અકૃતાભ્યાગમ’ આ બે દોષો આવે છે. તમારા મતે પ્રકૃતિએ કર્મ(ક્રિયા) કરી અને પુરુષને ફળ મળ્યું અર્થાત્ પ્રકૃતિ કર્તા છે અને પુરુષ ભોક્તા છે. આ વાત સંગત થતી નથી. કારણકે તેમાં ‘કૃતનાશ’ અને ‘અકૃતાભ્યાગમ’ બે દોષો આવે છે - “પ્રકૃતિથી કરાવેલા કર્મના ફળનો સંબંધ પ્રકૃતિને થતો નથી અર્થાત્ પ્રકૃતિએ ક્રિયા કરી, પણ તે ક્રિયાનું ફળ પ્રકૃતિને ન મળ્યું અર્થાત્ પ્રકૃતિએ કરેલું ફોગટ (નાશ) ગયું. આથી ‘કૃતનાશ’ દોષ સ્પષ્ટ રીતે આવે છે” તથા “આત્માએ જે ક્રિયા કરી નથી, તે ક્રિયાના ફળનો સંબંધ આત્મા સાથે થાય છે. અર્થાત્ આત્માને નહિ કરેલાનો અભ્યાગમ થાય છે. તેથી ‘અકૃતાભ્યાગમ’ દોષ સ્પષ્ટ રીતે આવે છે” આમ પ્રકૃતિને કર્તા અને આત્માને ભોક્તા માનવાથી બે દોષો આવતા હોવાથી, આ દોષ ન આવે માટે આત્માને કર્તા તરીકે સ્વીકારવો જ જોઈએ.

તથા જડસ્વરૂપત્વમપ્યાત્મનો ન ઘટતે, તદ્વાધકાનુમાનસદ્ભાવાત્ । તથાહિ - અનુપયોગસ્વભાવ આત્મા નાર્થપરિચ્છેદકર્તા, અચેતનત્વાત્, ગગનવત્ । અથ ચેતનાસમવાયાત્પરિચ્છિનત્તીતિ ચેત્ ? તર્હિ યથાત્મનશ્ચેતનાસમવાયાજ્ઞાતૃત્વં તથા ઘટસ્યાપિ જ્ઞાતૃત્વપ્રસન્નઃ, સમવાયસ્ય નિત્યસ્યૈકસ્ય વ્યાપિનઃ સર્વત્રાપ્યવિશેષાદિત્યત્ર બહુવક્તવ્યમ્ તત્તુ નોચ્યતે, ગ્રન્થગૌરવભયાત્ । તતશ્ચાત્મનઃ પદાર્થપરિચ્છેદકત્વમઙ્ગીકુર્વાણૈશ્ચૈતન્યસ્વરૂપતાપ્યસ્ય ગલે પાદિકાન્યાયેન પ્રતિપત્તવ્યેતિ સ્થિતં ચૈતન્યલક્ષણો જીવ इति । જીવશ્ચ પૃથિવ્યક્ષેત્રોવાયુવનસ્પતિદ્વિત્રિચતુઃપન્ચેન્દ્રિય-ભેદાન્નવવિધઃ । નનુ ભવતુ જીવલક્ષણોપેતત્વાદ્દ્વીન્દ્રિયાદીનાં જીવત્વં, પૃથિવ્યાદીનાં તુ જીવત્વં કથં શ્રદ્ધેયં ? વ્યક્તતલ્લિઙ્ગસ્યાનુપલબ્ધેરિતિ ચેત્ ? સત્યં, યદ્યપિ તેષુ વ્યક્તં જીવલિઙ્ગં નોપલભ્યતે, તથાપ્યવ્યક્તં તત્સમુપલભ્યત એવ । યથા હૃત્પૂરવ્યતિમિ-શ્રમદિરાપાનાદિભિર્મૂર્છિતનાં વ્યક્તલિઙ્ગાભાવેऽપિ સજીવત્વમવ્યક્તલિઙ્ગૈર્વ્યવહિયતે, એવં

પૃથિવ્યાદીનામપિ સજીવત્વં વ્યવહરણીયમ્ । નનુ મૂર્છિતેષૂચ્છાસાદિકમવ્યક્તં
 ચેતનાલિઙ્ગમસ્તિ, ન પુનઃ પૃથિવ્યાદિષુ તથાવિધં કિં ચિચ્છેતનાલિઙ્ગમસ્તિ । નૈતદેવં,
 પૃથિવીકાયે તાવત્સ્વસ્વાકારાવસ્થિતાનાં લવણવિદ્રુમોપલાદીનાં સમાનજાતીયાઙ્કુરોત્પ-
 ત્તિમત્ત્વમઽર્શો માંસાઙ્કુરસ્યેવ ચેતનાચિદ્ગમસ્ત્યેવ । અવ્યક્તચેતનાનાં હિ સંભાવિ-
 તૈકચેતનાલિઙ્ગાનાં વનસ્પતીનામિવ ચેતનાભ્યુપગન્તવ્યા । વનસ્પતેશ્ચ ચૈતન્યં
 વિશિષ્ટર્તુફલપ્રદત્ત્વેન સ્પષ્ટમેવ, સાધયિષ્યતે ચ । તતોઽવ્યક્તોપયોગાદિલક્ષણસદ્ધા-
 વાત્સચિત્તા પૃથિવીતિ સ્થિતમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

તથા આત્માને જડરૂપ=જ્ઞાનશૂન્ય માનવો પણ સંગત નથી. કારણ કે આત્માને જ્ઞાનશૂન્ય માનવામાં બાધકપ્રમાણ વિદ્યમાન છે. તે આ રહ્યું - જ્ઞાનશૂન્ય આત્મા પદાર્થનું જ્ઞાન કરી શકતો નથી. કારણ કે અચેતન છે. જેમ અચેતન એવું આકાશ પદાર્થનું જ્ઞાન કરી શકતું નથી, તેમ અચેતન=જ્ઞાનશૂન્ય આત્મા પણ પદાર્થપરિચ્છેદક બની શકતો નથી.

શંકા : ચેતનાના સમવાયથી અચેતન આત્મા જ્ઞાનવાળો બને છે અને તાદૃશઆત્મા પદાર્થનો પરિચ્છેદક બને છે. આથી આત્મા જડસ્વરૂપ જ છે. પરંતુ ચેતનાના સમવાયથી જ્ઞાનવાળો બને છે.

સમાધાન : તમારી આ વાત ઉચિત નથી. કારણ કે ચેતનાના સમવાયથી આત્મામાં જ્ઞાતૃત્વ માનશો તો ચેતનાના સમવાયથી ઘટમાં પણ જ્ઞાતૃત્વ માનવાની આપત્તિ આવશે. કેમકે સમવાય નિત્ય, એક, વ્યાપક છે. કારણ કે સર્વત્ર અવિશેષ છે. આથી સમવાય એકહોવાથી આત્મામાં જે ચેતનાનો સમવાય છે, તે જ સમવાય ઘટમાં પણ છે જ. તેથી ઘટને પણ આત્માની જેમ જ્ઞાતા (જ્ઞાનવાળો) માનવો પડશે કે જે તમને પણ ઇષ્ટ નથી. આ વિષયમાં ઘણું ઘણું કહેવા યોગ્ય છે. પરંતુ ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી વધુ કહેતા નથી.

તેથી આત્માની પદાર્થપરિચ્છેદકતાનો સ્વીકાર કરવાવાળાઓવડે આત્માની ચૈતન્ય સ્વરૂપતાનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. અર્થાત્ “ગળામાં પડેલા ઢોલને વગાડવું જ પડે”-આ ન્યાયથી આત્માને પદાર્થનો જ્ઞાતા માન્યા બાદ અવશ્ય ચૈતન્યસ્વરૂપ પણ માનવો જ પડશે.

આથી સ્થિત થાય છે કે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે.

પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય આ નવપ્રકારના જીવો છે.

શંકા : જીવના લક્ષણથી યુક્ત બેઇન્દ્રિયાદિમાં જીવત્વ માનવું ઉચિત છે, પરંતુ પૃથ્વીઆદિમાં જીવત્વ કેવી રીતે શ્રદ્ધેય બની શકે ? કારણ કે પૃથ્વી વગેરેમાં જીવત્વની સિદ્ધિ કરનાર સ્પષ્ટ કોઈ લિંગ ઉપલબ્ધ થતું નથી. આથી પૃથ્વીઆદિમાં જીવત્વ માની શકાય નહિ.

સમાધાન : જો કે તમારી વાત સાચી છે કે પૃથ્વીઆદિમાં જીવત્વની સિદ્ધિકરનાર વ્યક્ત લિંગની અનુપલબ્ધિ છે, તો પણ પૃથ્વી વગેરેમાં જીવત્વને માનવામાં અવ્યક્ત લિંગ ઉપલબ્ધ થાય જ છે. જેમ હત્પૂર (ધન્તૂરા)થી મિશ્રિત મદિરાપાન વગેરેથી મૂર્ચ્છિત થયેલા જીવોમાં વ્યક્ત લિંગનો અભાવ હોવા છતાં પણ અવ્યક્તલિંગોવડે સજીવ તરીકે વ્યવહાર કરાય છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વી વગેરેમાં પણ અવ્યક્તલિંગોથી સજીવ તરીકે વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

શંકા : મૂર્ચ્છિતજીવોમાં શ્વાસોશ્વાસસ્વરૂપ અવ્યક્તચેતનાનું લિંગ (ચિન્હ) હોય છે. પરંતુ પૃથ્વી વગેરેમાં તેવા પ્રકારનું કોઈ ચેતનાનું લિંગ હોતું નથી. આથી પૃથ્વીવગેરેને જીવ માની શકાય નહિ.

સમાધાન : તમે કહો છો તેવું નથી, કારણ કે જેમ આપણા શરીરમાં ગુદાની આસપાસ થનારા મસા નવા નવા મસાને ઉત્પન્ન કરીને શરીરની સજીવતાને જણાવે છે, તેમ પૃથ્વીકાય જીવોમાં પણ પોતે-પોતાના આકારમાં અવસ્થિત મીઠું, વિદુમ, પથ્થર વગેરેમાં સ્વ-સમાનજાતીય અંકુરાની ઉત્પત્તિ જોવા મળે છે. આ જ પૃથ્વીકાયની સજીવતામાં પ્રમાણ છે. અર્થાત્ મીઠાની ખાણમાંથી મીઠું કાઢી લીધા બાદ પણ તેમાં નવા અંકુરા ફૂટતા હોય છે. સમુદ્રમાં થનારા વિદુમમાં પણ નિત-નિત નવા અંકુરા ફૂટતા દેખાય છે અને પથ્થરની ખાણમાં પણ પથ્થરમાંથી અંકુરા ફૂટતા જોવા મળે છે. આ જ મીઠા વગેરે પૃથ્વીકાયની સજીવતામાં પ્રમાણ છે.

આ જ રીતે સંભવિત એક ચેતનારૂપ લિંગથી યુક્ત અવ્યક્તચેતનાવાળી વનસ્પતિમાં પણ સજીવતા સ્વીકારવી જોઈએ. વિશિષ્ટઋતુમાં (વનસ્પતિ) ફળ આપતી હોવાના કારણે વનસ્પતિમાં ચેતન્ય સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ જ છે. છતાં પણ તેની સિદ્ધિ આગળ ઉપર કરીશું.

તેથી (પૃથ્વીમાં) અવ્યક્ત ઉપયોગાદિ સ્વરૂપ ચેતન્ય લક્ષણનો સદ્ભાવ હોવાથી પૃથ્વી સચિત્ત છે તે સિદ્ધ થાય છે.

નનુ ચ વિદુમપાષાણાદિપૃથિવ્યાઃ કઠિનપુદ્રલાત્મિકાયાઃ કથં સચેતનત્વમિતિ ચેત્ ? નૈવં, ઉચ્યતે-યથાસ્થિ શરીરાનુગતં સચેતનં કઠિનં ચ દૃષ્ટં, એવં જીવાનુગતં પૃથિવીશરીર-મપીતિ । અથવા પૃથિવ્યક્ષેજોવાયુવનસ્પતયો જીવશરીરાણિ, છેદ્યભેદ્યોત્ક્ષેપ્યભોગ્યગ્રેયર-સનીયસ્પૃશ્યદ્રવ્યત્વાત્, સાસ્નાવિષાણાદિસંઘાતવત્ । નહિ પૃથિવ્યાદીનાં છેદ્યત્વાદિ દૃષ્ટમપદ્ધોતું શક્યમ્ । નચ પૃથિવ્યાદીનાં જીવશરીરત્વમનિષ્ઠં સાધ્યતે, સર્વસ્ય પુદ્રલદ્રવ્યસ્ય

દ્રવ્યશરીરત્વાભ્યુપગમાત્ । જીવસહિતત્વાસહિતત્વં ચ વિશેષઃ । અશસ્ત્રોપહતં
પૃથિવ્યાદિકં કદાચિત્સચેતનં સંઘાતત્વાત્, પાણિપાદસંઘાતવત્ । તદેવ કદાચિર્કિં-
ચિદચેતનમપિ શસ્ત્રોપહતત્વાત્, પાણ્યાદિવદેવ, ન ચાત્યન્તં તદચિત્તમેવેતિ ॥૧૧॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : વિદ્વમ, પાષાણાદિ પૃથ્વી કઠીન પુદ્ગલસ્વરૂપ હોવાથી કેવી રીતે તેમાં સચેતનત્વ હોઈ શકે ?

સમાધાન : કઠીન હોવામાત્રથી અચેતન માનવું ઉચિત નથી, કારણકે જીવિતશરીરમાં રહેલા હાડકાઓ સચેતન અને કઠીન હોય છે. આ રીતે જીવિતપૃથ્વીનું શરીર કઠીન હોવા છતાં પણ સચેતન હોવામાં કોઈ બાધ નથી.

અથવા “પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ જીવના શરીરો છે. કારણકે તે છેદ્ય, ભેદ્ય, ઉત્ક્લેષ્ય, ભોગ્ય, દ્રેય, રસનીય, સ્પૃશ્ય દ્રવ્ય છે. જેમકે (ગાયના) શીંગડા, ગોદડી વગેરેનો સમુહ.”

પૃથ્વી વગેરેમાં સ્પષ્ટતયા દેખાતા છેદ્યતાદિ ધર્મોને છૂપાવવા શક્ય નથી. આનાથી પૃથ્વી વગેરે સચેતન સિદ્ધ થાય છે.

તથા “પૃથ્વીઆદિને જીવના શરીર માનવા અનિષ્ટ નથી, કારણ કે જગતના સર્વપુદ્ગલ દ્રવ્યો દ્રવ્યશરીર તરીકે સ્વીકારાયેલા છે.”

માત્ર વિશેષ એટલું જ છે કે કોઈ પુદ્ગલ જીવસહિત થઈને સજીવસ્વરૂપ હોય છે. તો કોઈ પુદ્ગલ જીવરહિત હોવાથી અજીવસ્વરૂપ હોય છે, આ વાતને સિદ્ધ કરતા બે અનુમાનો આ પ્રમાણે છે, “શસ્ત્રથી ઉપહત ન થયેલી (ખાણની) પૃથ્વી વગેરે સચેતન છે, કારણ કે તે વૃદ્ધિ પામતી શિલાઓનો સમુદાય છે. જેમ હાથ-પગ આદિનો સમુદાય.”

આ અનુમાનથી શસ્ત્રથી ઉપહત ન થયેલું જીવસહિતનું પુદ્ગલ સજીવ સિદ્ધ થાય છે. તથા “તે જ ખાણની પૃથ્વી ક્યારેક અચેતન પણ હોય છે. કારણકે શસ્ત્રથી ઉપહત થયેલી છે. જેમકે કપાઈ ગયેલો હાથ વગેરે.”

આ અનુમાનથી શસ્ત્રથી ઉપહત થયેલું જીવવિનાનું પુદ્ગલ દ્રવ્ય નિર્જીવ સિદ્ધ થાય છે.

વળી પૃથ્વીને સર્વથાઅચિત્ત કહી શકાય તેમ નથી તથા જે પૃથ્વી વધતી નથી તે અચિત્ત છે, એમ પણ ન કહેવું.

આમ કોઈ પૃથ્વી સચેતન હોય છે, તો કોઈ પૃથ્વી અચેતન હોય છે.

આ રીતે પૃથ્વીમાં જીવત્વની સિદ્ધિ થઈ.

अथ नाष्कायो जीवः, तल्लक्षणायोगात्, प्रस्रवणादिवदिति चेत् ? नैवं, हेतोरसिद्धत्वात् । यथा हि - हस्तिनः शरीरं कललावस्थायामधुनोत्पन्नस्य द्रवं चेतनं च दृष्टं, एवमष्कायोऽपि, यथा वाण्डके रसमात्रमसंजातावयवमनभिव्यक्तचञ्च्वादिप्रविभागं चेतनावद्दृष्टम् । एषैव चोपमाज्जीवानामपि । प्रयोगश्चायम्-सचेतना आपः, शस्त्रानुपहतत्वे सति द्रवत्वात्, हस्तिशरीरोपादानभूतकललवत् । हेतोर्विशेषणोपादानात् प्रस्रवणादिव्युदासः । तथा सात्मकं तोयम्, अनुपहतद्रवत्वात्, अण्डकमध्यस्थितकललवदिति । इदं वा प्राग्वज्जीववच्छरीरत्वे सिद्धे सति प्रमाणम् । सचेतना हिमादयः क्वचित्, अष्कायत्वात्, इतरोदकवदिति । तथा कचन चेतनावत्य आपः, खातभूमिस्वाभाविकसंभवात्, दर्दुरवत् । अथवा सचेतना अन्तरिक्षोद्भवा आपः, अभ्रादिविकारे स्वत एव संभूय पातात्, मत्स्यवदिति । तथा शीतकाले भृशं शीते पतति नद्यादिष्वल्पेऽल्पो बहौ बहुर्बहुतरे च बहुतरो य ऊष्मा संवेद्यते स जीवहेतुक एव, अल्पबहुबहुतरमिलितमनुष्यशरीरेष्वल्पबहुबहुतरोष्मवत् । प्रयोगश्चायम्-शीतकाले जलेषूष्णस्पर्श उष्णस्पर्शवस्तुप्रभवः, उष्णस्पर्शत्वात्, मनुष्यशरीरोष्णस्पर्शवत् । न च जलेष्वयमुष्णस्पर्शः सहजः, “अप्सु स्पर्शः शीत एव” इति वैशेषिकादिवचनात् । तथा शीतकाले शीते स्फीते निपतति प्रातस्तटाकादेः पश्चिमायां दिशिस्थित्वा यदा तटाकादिकं विलोक्यते, तदा तज्जलान्निर्गतो बाष्पसंभारो दृश्यते, सोऽपि जीवहेतुक एव । प्रयोगस्त्वित्थम्-शीतकाले जलेषु बाष्प उष्णस्पर्शवस्तुप्रभवः, बाष्पत्वात्, शीतकाले शीतलजलसिक्तमनुष्यशरीरबाष्पवत् । प्रयोगद्वयेऽपि यदेवोष्णस्पर्शस्य बाष्पस्य च निमित्तमुष्णस्पर्श वस्तु, तदेव तैजसशरीरोपेतमात्माख्यं वस्तु प्रतिपत्तव्यं, जलेष्वन्यस्योष्णस्पर्शबाष्पयोर्निमित्तस्य वस्तुनोऽभावात् । न च शीतकाल उत्कुरुडिकावकरतलगतोष्णस्पर्शेन तन्मध्यनिर्गतबाष्पेण च प्रकृतहेत्वोर्व्यभिचारः शङ्क्यः, तयोरप्यवकरमध्योत्पन्नमृतजीवशरीरनिमित्तत्वाभ्युपगमात् । ननु मृतजीवानां शरीराणि कथमुष्णस्पर्शबाष्पयोर्निमित्तीभवन्तीति चेत् ? उच्यते, यथाग्निदग्धपाषाणखण्डिकासु जलप्रक्षेपे विध्यातादप्यग्रेरुष्णस्पर्शबाष्पौ भवेतां, तथा शीतसंयोगे सत्यप्यत्रापीति । एवमन्यत्रापि बाष्पोष्णस्पर्शयोर्निमित्तं सचित्तमचित्तं वा यथासंभवं वक्तव्यम् । इत्थमेव च शीतकाले

પર્વતનિતમ્બસ્ય નિકટે વૃક્ષાદીનામઘસ્તાઞ્ચ ય ઉષ્મા સંવેદ્યતે, સોઽપિ મનુષ્યવપુરુષ્પવજ્જીવહેતુરેવાવગન્તવ્યઃ । એવં ગ્રીષ્મકાલે બાહ્યતાપેન તૈજસશરીર-રૂપાગ્નેર્મન્દીભવનાત્ જલાદિષુ યઃ શીતલસ્પર્શઃ, સોઽપિ માનુષશરીરશીતલસ્પર્શવજ્જી-વહેતુકોઽભ્યુપગમનીયઃ, તત્ત એવંવિધલક્ષણભાક્ત્વાજ્જીવા ભવન્ત્યપ્કાયાઃ ॥૨॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : પૃથ્વી ભલે સજીવ હોય, પરંતુ ‘અપ્કાય (જલ) જીવ નથી. કારણકે તેમાં જીવનાં લક્ષણનો અયોગ છે. જેમ પેશાબ વગેરે.”

સમાધાન : તમારો હેતુ વ્યભિચારી છે. કારણ કે જેમ હાથીનું શરીર હાથિણીના ગર્ભમાં કલલ=પાણી જેવી પ્રવાહિ અવસ્થામાં હોવા છતાં પણ સચેતન હોય છે. તે પ્રમાણે અપ્કાયપણ સચેતન છે. અથવા જેમ ઇંડામાં પક્ષીનું શરીર રસ (પ્રવાહિ) સ્વરૂપે હોય છે, તે સમયે પક્ષીના હાથ, પગ, ચાંચ વગેરે કોઈપણ અવયવ પ્રગટ થયેલા નથી. છતાં પણ ચેતનાવાળું હોય છે. આ રીતે પાણી પણ ઇંડામાં રહેનારા પ્રવાહિની જેમ સચેતન જ છે. અનુમાનપ્રયોગ : “પાણી સચેતન છે. કારણ કે શસ્ત્રથી ઉપહત થયાવિનાનું દ્રવ (પ્રવાહિ છે.) જેમકે હાથીના શરીરના ઉપાદાનભૂત કલલ.”

ઉપરોક્ત તમારા અનુમાનમાં ‘પ્રસવણાદિ’ જે હેતુ આપ્યો હતો, તેની ‘શસ્ત્રાનુપહતત્વે સતિ’ વિશેષણથી વ્યાવૃત્તિ થાય છે. કારણ કે મૂત્રઆદિ વહેવાવાળા પદાર્થો મૂત્રાશય વગેરેથી ઉપહત થાય છે. આથી તે પ્રવાહી હોવા છતાં પણ સજીવ નથી.

તથા “પાણી સચેતન છે. કારણ કે શસ્ત્રથી અનુપહતપ્રવાહી છે. જેમકે ઇંડાની મધ્યમાં રહેલ કલલ. અથવા પૂર્વની જેમ પાણીને જીવના શરીરતરીકે સિદ્ધ કરતાં તે સ્વયંમેવ સચેતન સિદ્ધ થાય છે.”

“કોઈ-કોઈ બરફ વગેરે સચેતન છે. કારણ કે અપ્કાય છે. જેમ અન્ય પાણી.” તથા “કોઈ-કોઈ (જમીનમાંથી નીકળતું) પાણી સચેતન છે. કારણ કે જમીનને ખોદવાથી સ્વભાવિક નીકળેલું છે. જેમકે.. જમીન ખોદવાથી નીકળતો દેડકો.”

“વાદળાઓમાંથી વરસતું પાણી સચેતન છે. કારણ કે વાદળો મળી જવાથી સ્વતઃ તૈયાર થઈને વરસે છે. જેમકે વાદળાઓમાંથી વરસતી માછલીઓ.”

શીતઋતુમાં ખૂબ ઠંડી પડે ત્યારે થોડાપાણીવાળા ખાબોચીયામાં થોડી ઉષ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી વધુ પાણીવાળા તળાવ વગેરેમાં વધુ ઉષ્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી પણ વધુ

પાણીવાળી નદી વગેરેમાં ખૂબ વધુ ઉષ્મા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉષ્મા જીવના કારણે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ થોડા માણસોના શરીર મળે તો થોડી, વધુ મળે તો વધુ, તેનાથી વધુ મળે તો તેનાથી વધુ ઉષ્મા ઉત્પન્ન થાય છે. તે જીવહેતુક છે, તેમ પાણીમાં ઉત્પન્ન થતી ઉષ્મા પણ જીવહેતુક છે.

અનુમાન પ્રયોગ : - “શીતકાળમાં પાણીમાં ઉષ્ણસ્પર્શવાળી વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉષ્ણસ્પર્શ હોય છે. કારણ કે ઉષ્ણસ્પર્શ છે. જેમ કે મનુષ્યના શરીરનો ઉષ્ણસ્પર્શ.”

પાણીમાં ઉષ્ણસ્પર્શ સહજ નથી, કારણ કે “પાણીમાં શીતસ્પર્શ જ છે.” -આ વૈશેષિકોનું વચન છે.

શીતકાળમાં ખૂબ ઠંડી પડે ત્યારે સવારમાં તળાવ વગેરેની પશ્ચિમદિશામાં ઉભા રહીને તળાવ વગેરેને જોવામાં આવે છે, ત્યારે તે તળાવના પાણીમાંથી બાષ્પનો સમુહ નીકળતો દેખાય છે. તે પણ જીવહેતુક જ છે.

અનુમાન પ્રયોગ : “શીતકાળમાં પાણીમાં બાષ્પ ઉષ્ણસ્પર્શવાળી વસ્તુથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે બાષ્પ છે. જેમ શીતકાળમાં શીતલપાણીથી ભીંજાયેલા મનુષ્યના શરીરની બાષ્પ.”

ઉપરોક્ત બંને પ્રયોગોમાં પણ ઉષ્ણસ્પર્શમાં અને બાષ્પમાં જે નિમિત્તભૂત ઉષ્ણસ્પર્શવાળી વસ્તુ છે, તે તૈજસશરીરથી યુક્ત આત્માનામની વસ્તુ જ સ્વીકારવી જોઈએ. કારણ કે પાણીમાં ઉષ્ણસ્પર્શ અને બાષ્પની નિમિત્તભૂત અન્યવસ્તુનો અભાવ છે.

શંકા : શીતકાળમાં ઉકરડાના કચરામાંથી પણ બાષ્પ નીકળતી જોવા મળે છે અને તેની ભીતરમાં ઉષ્ણસ્પર્શ (ગરમી) પણ ઘણી હોય છે. પરંતુ ઉકરડામાં કોઈ ઉષ્ણસ્પર્શવાળી વસ્તુ તો નથી. તેથી ઉપરોક્ત અનુમાનનો પ્રકૃતહેતુ વ્યભિચારી બને છે.

સમાધાન : તમારે આવી શંકા ન કરવી. કારણ કે બાષ્પ અને ઉષ્ણ સ્પર્શ (ગરમી) બંને પણ ઉકરડાની મધ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પછીથી મૂત થયેલાં જીવોના શરીરના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી ઉકરડાની મધ્યમાં રહેલા ઉષ્ણસ્પર્શવાળા મૂત જીવોના શરીરના યોગે બાષ્પ અને ઉષ્ણસ્પર્શની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી હેતુ વ્યભિચારી બનતો નથી.

શંકા : ઉકરડાની મધ્યમાં રહેલા મૂતજીવોના શરીરમાં ઉષ્ણસ્પર્શ અને બાષ્પ ઉત્પન્ન થવામાં કોણ નિમિત્ત બને છે ?

સમાધાન : જેમ અગ્નિમાં ગરમ કરેલા પથ્થર કે ઇંટના ટૂકડાઓઉપર પાણી નાખતાં શાંત થઈ ગયેલી અગ્નિમાંથી પણ ઉષ્ણસ્પર્શ અને બાષ્પ નીકળે છે, તે જ રીતે શીતનો સંયોગ થતે છતે ઉકરડામાંથી બાષ્પ અને ગરમી નીકળવી યુક્તિયુક્ત છે.

આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ બાષ્પ અને ઉષ્ણસ્પર્શમાં નિમિત્તભૂત સચિત્ત કે અચિત્ત ઉષ્ણ સ્પર્શવાળો પદાર્થ બને છે, તે યથાસંભવ વિચારી લેવું.

આ જ રીતે શીતકાળમાં પર્વતની ગુફાઓની નિકટમાં રહેલા વૃક્ષાદિની નીચે જે ઉષ્મા સંવેદાય છે, તે પણ મનુષ્યના શરીરની ઉષ્માની જેમ જીવહેતુક જ જાણવી.

ગ્રીષ્મકાળમાં બાહ્યતાપથી તૈજસ શરીરરૂપે અગ્નિ મંદ થવાથી જલાદિની અંદર જે શીતલ સ્પર્શ હોય છે, તે પણ મનુષ્યશરીરના શીતલસ્પર્શની જેમ જીવહેતુક સ્વીકારવો જોઈએ.

તેથી આવા પ્રકારના સ્વરૂપને ભજનારા અધ્યાય જીવો હોય છે. આ રીતે પાણીમાં જીવની સિદ્ધિ થાય છે.

હવે અગ્નિમાં જીવની સિદ્ધિ કરાય છે.

यथा रात्रौ खद्योतकस्य देहपरिणामो जीवप्रयोगनिर्वृत्तशक्तिराविश्रकास्ति, एवमङ्गारादीनामपि प्रतिविशिष्टप्रकाशादिशक्तिरनुमीयते जीवप्रयोगविशेषाविर्भावितेति । यथा वा ज्वरोष्मा जीवप्रयोगं नातिवर्तते, एषैवोपमाग्रेयजन्तूनां, नच मृता ज्वरिणः क्वचिदुपलभ्यन्ते, एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामग्रेः सचित्तता ज्ञेया । प्रयोगश्चात्र-आत्म-संयोगाविर्भूतोऽङ्गारादीनां प्रकाशपरिणामः, शरीरस्थत्वात्, खद्योतदेहपरिणामवत् । तथात्मसंयोगपूर्वकोऽङ्गारादीनामूष्मा, शरीरस्थत्वात्, ज्वरोष्मवत् । न चादित्यादिभिरनेकान्तः, सर्वेषामुष्णस्पर्शस्यात्मसंयोगपूर्वकत्वात् । तथा सचेतनं तेजः, यथायोग्याहारोपादानेन वृद्ध्यादिविकारोपलम्भात्, पुरुषवपुर्वत् । एवमादिलक्षणैराग्रेय-जन्तवोऽवसेयाः ॥३॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જેમ રાત્રિમાં ખજવાના દેહમાં પરિણમેલી જીવના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રકાશશક્તિ પ્રકાશે છે. (અર્થાત્ રાત્રિમાં ખજવાનું શરીર (કંઈક) પ્રકાશ પાથરે છે, તે પ્રકાશ જીવના પ્રયોગ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિનું પ્રત્યક્ષ ફળ છે. આથી ખજવાના દેહરૂપે પરિણમેલી પ્રકાશશક્તિ જેમ જીવપ્રયોગનિમિત્તક છે.) તેમ અંગારાદિમાં પણ પ્રતિવિશિષ્ટ પ્રકાશાદિશક્તિનું અનુમાન કરાય છે. કારણ કે જીવના પ્રયોગવિશેષથી પ્રગટી છે.

અથવા... જેમ તાવની ઉષ્મા જીવપ્રયોગનું અતિક્રમણ કરતું નથી. (અર્થાત્ તાવથી શરીર ગરમ થઈ જાય છે, ત્યારે જીવના પ્રયોગ(સંયોગ)વિના થતું નથી તે જોઈ શકાય છે. અર્થાત્ તાવથી શરીરનું ગરમ થઈ જવું તે જીવના સંયોગનું ચિન્હ છે.) તે જ રીતે અગ્નિની ગરમી પણ જીવના સંયોગવિના શક્ય નથી. તેથી અગ્નિની ગરમીમાં જીવનો સંયોગ અવશ્ય માનવો

જોઈએ. વળી મૃતશરીરમાં તાવ જોવા મળતો નથી, કારણ કે તેમાં જીવસંયોગ નથી. ટુંકમાં જીવિતશરીર તાવના કારણે ગરમ થઈ જાય છે, કારણ કે જીવનો સંયોગ છે. અને મૃતશરીરમાં તાવ આવતો ન હોવાથી ગરમીપણ જોવા મળતી નથી, કારણ કે જીવનો સંયોગ નથી. આ પ્રમાણેના અન્વય-વ્યતિરેકથી અગ્નિની સચિત્તતા સિદ્ધ થાય છે. અનુમાનપ્રયોગ : “અંગારા વગેરેનો પ્રકાશ પરિણામ આત્માના સંયોગથી પ્રગટ થાય છે, કારણ કે તે પ્રકાશ શરીરમાં રહેલો છે. જેમકે ખજવાના દેહનો પ્રકાશપરિણામ.”

તથા “અંગારા વગેરેની ઉષ્મા આત્માના સંયોગપૂર્વક હોય છે, કારણ કે તે ઉષ્મા શરીરમાં રહેલ છે. જેમ (શરીરમાં રહેલ) તાપની ઉષ્મા (ગરમી).”

ઉપરોક્ત ઉભયઅનુમાનોથી અગ્નિની સચિત્તતા સિદ્ધ થાય છે.

“સૂર્ય વગેરેદ્વારા હેતુ વ્યભિચારિ બને છે”—આવું ન કહેવું. કારણ કે સૂર્ય વગેરે સર્વે પદાર્થોનો ઉષ્ણાસ્પર્શ (ગરમી) અને પ્રકાશ આત્માના સંયોગપૂર્વક જ હોય છે. અર્થાત્ સૂર્ય જીવના સંયોગના કારણે સૂર્યમાંથી ગરમી અને પ્રકાશ પ્રગટે છે. એટલે હેતુ વ્યભિચારી નથી.

તથા “અગ્નિ સંચેતન છે. કારણકે યથાયોગ્ય આહાર (ઈન્ધન)ને ગ્રહણ કરવાદ્વારા વૃદ્ધિ વગેરે વિકારોને પામે છે. (અર્થાત્ અગ્નિ ઈન્ધનરૂપ આહારના સંયોગથી વૃદ્ધિને પામે છે.). જેમકે (યથાયોગ્ય આહાર ગ્રહણદ્વારા વૃદ્ધિ પામતું) મનુષ્યનું શરીર. આ પ્રમાણે અનેકહેતુઓ દ્વારા અગ્નિના જીવોની સિદ્ધિ જાણી લેવી જોઈએ.

આ રીતે અગ્નિમાં સજીવતાની સિદ્ધિ થઈ. હવે વાયુમાં અને વનસ્પતિમાં સજીવતાની સિદ્ધિ કરે છે.

यथा देवस्य स्वशक्तिप्रभावान्मनुष्याणां चाञ्जनविद्यामन्त्रैरन्तर्धाने शरीरं चक्षुषानुप-
लभ्यमानमपि विद्यमानं चेतनावद्वाध्यवसीयते, एवं वायावपि चक्षुर्ग्राह्यं रूपं न भवति,
सूक्ष्मपरिणामात्, परमाणोरिव वह्निदग्धपाषाणखण्डिकागताचित्ताग्रेरिव वा । प्रयोग-
श्चायम्-चेतनावान् वायुः, अपरप्रेरिततिर्यग्ऽनियमितदिग्गतिमत्त्वात्, गवाश्चादिवत् ।
तिर्यगेव गमननियमादनियमितविशेषणोपादानाच्च परमाणुना न व्यभिचारः, तस्य
नियमितगतिमत्त्वात्, “जीवपुद्गलयोरनुश्रेणिः” इति वचनात् । एवं वायुरशस्त्रोपहत-
श्चेतनावानवगन्तव्यः ॥४॥ वकुलाशोकचम्पकाद्यनेकविधवनस्पतीनामेतानि शरीराणि
न जीवव्यापारमन्तरेण मनुष्यशरीरसमानधर्मभाञ्जि भवन्ति । तथाहि-यथा पुरुषशरीरं
बालकुमारयुववृद्धतापरिणामविशेषवत्त्वाच्चेतनावदधिष्ठितं प्रस्पष्टचेतनाकमुपलभ्यते
तथेदं वनस्पतिशरीरम्, यतो जातः केतकतरुर्बालको युवा वृद्धश्च संवृत्त इति, अतः

પુરુષશરીરતુલ્યત્વાત્ સચેતનો વનસ્પતિરિતિ । તથા યથેદં મનુષ્યશરીરમનવતરં
 બાલકુમારયુવાદ્યવસ્થાવિશેષૈઃ પ્રતિનિયતં વર્ધતે, તથેદમપિ વનસ્પતિશરીરમઙ્કુર-
 કિસલયશાખાપ્રશાખાદિભિર્વિશેષૈઃ પ્રતિનિયતં વર્ધતે इति । તથા યથા મનુષ્યશરીરં
 જ્ઞાનેનાનુગતં એવં વનસ્પતિશરીરમપિ, યતઃ શમીપ્રપુત્રાટસિદ્ધેસરકાસુન્દરબચ્છૂલાગસ્ત્યા-
 મલકીકઙિપ્રભૃતીનાં સ્વાપવિબોધતસ્તદ્ભાવઃ । તથાધોનિખાતદ્રવિળરાશોઃ સ્વપ્રરો-
 હેણાવેદનમ્ । તથા વટપિષ્પલનિમ્બાદીનાં પ્રાવૃઙ્જલધરનિનાદશિશિરવાયુસંસ્પર્શાદ-
 ઙ્કુરોદ્વેદઃ । તથા મત્તકામિનીસનૂપુરસુકુમારચરણતાડનાદશોકતરોઃ પલ્લવકુસુમો-
 દ્વેદઃ । તથા યુવત્યાલિઙ્ગનાત્ પનસસ્ય । તથા સુરભિસુરાગણ્ડૂષસેકાદ્વકુલસ્ય । તથા
 સુરભિર્નિર્મલ જલ સેકાદ્વમ્પકસ્ય । તથા કટાક્ષવીક્ષણાત્તિલકસ્ય । તથા પદ્મમસ્વરોદ્ગા-
 રાચ્છીરિષસ્ય વિરહકસ્ય ચ પુષ્પવિકિરણમ્ । તથા પદ્માદીનાં પ્રાતર્વિકસનં,
 ઘોષાતક્યાદિપુષ્પાણાં ચ સંધ્યાયાં, કુમુદાદીનાં તુ ચન્દોદયે । તથાસન્નમેઘપ્રવૃટ્ઠૌ શમ્યા
 અવક્ષરણમ્ । તથા વલીનાં વૃત્યાદ્યાશ્રયોપસર્પણમ્ । તથા લજ્જાલૂપ્રભૃતીનાં
 હસ્તાદિસંસ્પર્શાત્પત્રસંકોચાદિકા પરિસ્ફુટા ક્રિયોપલભ્યતે । અથવા સર્વવનસ્પતેર્વિશિષ્ટ-
 તુષ્ણેવ ફલપ્રદાનં, ન ચૈતદનન્તરાભિહિતં તરુસંબન્ધિક્રિયાજાલં જ્ઞાનમન્તરેણ ઘટતે ।
 તસ્માત્સિદ્ધં ચેતનાવત્ત્વં વનસ્પતેરિતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જેમ સ્વશક્તિના પ્રભાવથી દેવનું શરીર દૃષ્ટિગોચર બનતું નથી તથા અંજન, વિદ્યા અને
 મંત્ર વગેરેના પ્રયોગદ્વારા યોગી એવા મનુષ્યોનું શરીર પણ દૃષ્ટિગોચર બનતું નથી, છતાં પણ
 ચેતનાની જેમ તે વિદ્યમાન તો હોય જ છે. આ પ્રમાણે પરમાણુ તથા વસ્તિથી બળેલા પાષાણ
 અને ઇંટના ટૂકડા વગેરેમાં રહેલો અચિત્અગ્નિ સૂક્ષ્મ પરિણામના કારણે દૃષ્ટિગોચર થતો નથી.
 છતાં પણ વિદ્યમાન હોય જ છે. તેમ સૂક્ષ્મપરિણામના કારણે વાયુપણ ચક્ષુગોચર બનતો નથી.
 છતાં પણ વિદ્યમાન છે.

અનુમાનપ્રયોગ : વાયુ સચેતન છે, કારણ કે બીજાની પ્રેરણાવિના જ તિચ્છી અને
 અનિયમિતદિશામાં ગતિ કરવાવાળો છે. જેમકે બીજાની પ્રેરણા વિના અહિં તહિં ફરતા ગાય,
 ઘોડા વગેરે. વળી હેતુમાં તિચ્છી ગતિનું નિયમન કરતાં તથા અનિયમિત વિશેષણ ગ્રહણ કરતાં
 પરમાણુ સાથે વ્યભિચાર આવતો નથી. કારણ કે પરમાણુ નિયમિતગતિવાળો છે. “જીવ અને
 પુદ્ગલની ગતિ અનુશ્રેણિ=આકાશપ્રદેશોની રચનાનુસાર સીધી હોય છે.” આ

શાસ્ત્રવચનનાનુસાર પુદ્ગલની ગતિ નિયમિત હોય છે. આથી પરમાણુ વાયુની જેમ અનિયમિત ગતિવાળો ન હોવાથી વ્યભિચાર આવતો નથી.

આ પ્રમાણે શસ્ત્રથી ઉપહત નહિથયેલોવાયુ સચેતન જાણવો.

હવે વનસ્પતિમાં સચેતનત્વની સિદ્ધિ કરે છે.

બકુલ, અશોક, ચંપા વગેરે અનેકવિધ વનસ્પતિના શરીરો જીવના વ્યાપાર વિના મનુષ્યના શરીર જેવા ધર્મને ભજનારા બનતા નથી. જેમ મનુષ્યનું શરીર બાલ, કુમાર, યુવાન, વૃદ્ધ વગેરે પરિણામોથી વિશિષ્ટ હોય છે. અર્થાત્ મનુષ્યનું શરીર બાલ, યુવાન, વૃદ્ધ અવસ્થામાં પરિણામ પામતું હોવાથી સચેતન હોય છે. અને તેમાં સ્પષ્ટ ચેતના પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ અવસ્થાવિશેષને પામતું હોવાથી ચેતનાવાળું જ છે. જેમકે કેતકી વૃક્ષમાં અંકુરો ફૂટવો, બાલ, યુવાન અને વૃદ્ધ અવસ્થાઓ હોય છે. આથી કેતકીવૃક્ષ મનુષ્યના શરીરની તુલ્ય હોવાથી (પુરુષનું શરીર જેમ સચેતન છે, તેમ) વનસ્પતિ પણ સચેતન છે. વળી જેમ મનુષ્યનું શરીર સતત બાલ, કુમાર, યુવાન વગેરે અવસ્થાવિશેષથી વધે છે, તે પ્રમાણે વનસ્પતિનું શરીર પણ અંકુર, કિસલય, શાખા, પ્રશાખા વગેરે અવસ્થાવિશેષથી પ્રતિનિયત વૃદ્ધિને પામે છે તથા જેમ મનુષ્યનું શરીર જ્ઞાનથી અનુગત છે. અર્થાત્ મનુષ્યના શરીરમાં હેયોપાદેયનું પરિજ્ઞાન હોય છે, તેમ વનસ્પતિના શરીરમાં પણ જ્ઞાન હોય છે. કારણ કે શમી, પ્રપુત્રાટ, સિદ્ધ, સરકા, સુન્દકા, બબ્બલ, અગસ્ત્ય, આમલકી, વગેરે વનસ્પતિઓમાં નિદ્રા અને જાગવું, આ બંનેનો સદ્ભાવ છે. અર્થાત્ તે વનસ્પતિઓ સમય થતાં સૂતી અને સમય થતાં જાગતી દેખાય છે. આથી તેમનામાં પણ જ્ઞાન છે.

નીચે જમીનમાં દાટેલા ધનની રાશીને કેટલીક વેલડીઓ તેના ઉપર આરોહણ કરીને પોતાનું બનાવે છે. તથા વરસાદ, વાદળાઓના અવાજ અને શિશિરઋતુના વાયુના સ્પર્શથી વડ, પિપળા અને લીંબડાના વૃક્ષોમાં અકુંશ ફુટે છે :

સુંદર મત્ત પગમાં ઝાંઝર પહેર્યા છે તેવી સુકોમલ પગવાળી કામિનીના પગના તાડનથી અશોકવૃક્ષને પલ્લવ અને ફુલ ઉગે છે. અર્થાત્ તાદૃશકામિની અશોકવૃક્ષને લાત મારે ત્યારે અશોકવૃક્ષને નવી ફૂંપણો તથા ફુલો ઉગે છે.

યુવતિના આલિંગનથી પનસવૃક્ષને, સુંદરી દ્વારા સુગંધી દારૂના કોગળાના સિંચનથી બકુલવૃક્ષને, સુગંધી-નિર્મલ પાણીના સિંચનથી ચંપકવૃક્ષને, સુંદરીની કટાક્ષ નજરથી તિલકવૃક્ષને, પંચમસ્વરના ઉદ્ગારથી શિરીષ અને વિરહકવૃક્ષને પુષ્પો ઉગે છે.

પદ્માદિકમળો સવારમાં વિકસે છે - ખીલે છે. ઘોષાતકીવગેરે પુષ્પો સંધ્યાકાળે વિકસે છે - ખીલે છે. કુમુદાદિ ચંદ્રના ઉદયમાં વિકસે છે - ખીલે છે. મેઘ વરસતે છતે સમીવૃક્ષના પાંદડા

ખરવા લાગે છે. લતાઓ યોગ્ય આશ્રયનેલઈને ઉપર ચઢે છે. લજજાળુવગેરે વનસ્પતિઓના પાંદડા હાથ વગેરેના સ્પર્શથી સંકોચાઈ જાય છે. આ રીતે વનસ્પતિઓમાં અનેકપ્રકારની સ્પષ્ટ ક્રિયાઓ જોવા મળે છે. અથવા સર્વ વનસ્પતિઓ વિશિષ્ટ ઋતુમાં જ ફળ આપે છે. આમ આ નજીકમાં કહેલી વૃક્ષસંબંધી વિવિધક્રિયાઓ જ્ઞાન વિના ઘટતી નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વનસ્પતિ સચેતન છે.

તથા યથા મનુષ્યશરીરં હસ્તાદિછિન્નં શુષ્યતિ, તથા તરુશરીરમપિ પલ્લવફલકુસુમાદિછિન્નં વિશોષમુપગચ્છદ્દૃષ્ટમ્ । ન ઘાતેતનાનામયં ધર્મં ઇતિ । તથા યથા મનુષ્યશરીરં સ્તનક્ષીરવ્યઙ્ગનૌદનાદ્યાહારાભ્યવહારાદાહારકં, એવં વનસ્પતિશરીરમપિ ભૂજલાદ્યાહારાભ્યવહારાદાહારકમ્ । ન ચૈતદાહારકત્વમચેતનાનાં દૃષ્ટમ્ । અતસ્તત્સદ્ધાવાત્સચેતનત્વમિતિ । તથા યથા મનુષ્યશરીરં નિયતાયુષ્કં તથા વનસ્પતિશરીરમપિ નિયતાયુષ્કમ્ । તથાહિઅસ્ય દશવર્ષસહસ્રાણ્યુત્કૃષ્ટમાયુઃ । તથા યથા મનુષ્યશરીર-મિથાનિષ્ટાહારાદિપ્રાપ્ત્યા વૃદ્ધિહાન્યાત્મકં તથા વનસ્પતિશરીરમપિ । તથા યથા મનુષ્યશરીરસ્ય તત્તદ્રોગસંપર્કારોગપાણ્ડુત્વોદરવૃદ્ધિશોફકૃશત્વાઙ્ગુલિનાસિકાનિમ્બીભવનવિગલનાદિ તથા વનસ્પતિશરીરસ્યાપિ તથાવિધરોગોદ્ભવાત્પુષ્પફલપત્રત્વગાદ્યન્યથાભવનપતનાદિ । તથા યથા મનુષ્યશરીરસ્ય રસાયનક્ષેદાદ્યુપયોગાદ્વિશિષ્ટકાન્તિરસબલોપચયાદિ તથા વનસ્પતિશરીરસ્યાપિ વિશિષ્ટેષ્ટનભોજલાદિસેકાદ્વિશિષ્ટરસવીર્યસ્નિગ્ધત્વાદિ । તથા યથા સ્ત્રીશરીરસ્ય તથાવિધદૌહ્દપૂરણાત્પુત્રાદિપ્રસવનં તથા વનસ્પતિશરીરસ્યાપિ તત્પૂરણાત્પુષ્પફલાદિપ્રસવનમિત્યાદિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જેમ હાથવગેરે કપાઈ જતાં મનુષ્યનું શરીર શોષાય છે. તેમ વૃક્ષનું શરીર પણ ફૂંપળો, ફળ, ફુલ વગેરે છેદાતાં શોષાતું દેખાય છે તથા આ અચેતનનો ધર્મ નથી. સચેતનમાં જ આ ધર્મ જોવા મળતો હોય છે.

જેમ મનુષ્યનું શરીર માતાનું દૂધ, શાક, ભાત વગેરે આહારથી પુષ્ટ થતું હોવાથી આહારક છે, તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ પૃથ્વી, પાણીવગેરે આહારથી પુષ્ટ થતું હોવાથી આહારક છે. અને આ આહારકત્વ અચેતનપદાર્થોમાં જોવા મળતું નથી. તેથી આહારકતાના સદ્ભાવથી વનસ્પતિનું શરીર પણ સચેતન સિદ્ધ થાય છે.

જેમ મનુષ્યનું શરીર નિયત આયુષ્યવાળું છે, તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ નિયત આયુષ્યવાળું

છે. વનસ્પતિનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે તથા જેમ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ આહારના યોગે મનુષ્યનું શરીર વૃદ્ધિ કે હાનિને પામે છે, તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ આહારના કારણે વૃદ્ધિ કે હાનિને પામે છે.

જેમ મનુષ્યના શરીરમાં રોગના સંપર્કથી પાંડુત્વ, ઉદરવૃદ્ધિ, સ્થૂલપણું, કૃશપણું, આંગળી-નાક વળી જવા કે ગળી જવાવગેરે વિકૃતિઓ દેખાય છે, તેમ વનસ્પતિના શરીરમાં પણ તેવા પ્રકારનો રોગ થતાં પુષ્પ, ફુલ, પાંદડા, છાલવગેરે વિપરીતપરિણામવાળા થાય છે કે ખરી પડતાં હોય છે. તે જ રીતે જેમ મનુષ્યના શરીરમાં ઔષધના પ્રયોગથી વૃદ્ધિ-હાનિ, ધા રૂંજાઈ જવા, ભાંગેલા અવયવો સારા થઈજવાવગેરે થાય છે, તેમ વનસ્પતિના શરીરમાં પણ ઔષધના પ્રયોગથી વૃદ્ધિ-હાનિ વગેરે થાય છે.

જેમ મનુષ્યના શરીરમાં રસાયણ, સ્નેહાદિના ઉપયોગથી વિશિષ્ટક્રાંતિ, રસ, બલનો ઉપયય થાય છે, તેમ વનસ્પતિના શરીરમાં પણ વિશિષ્ટપ્રકારના ઇષ્ટ એવા વરસાદના પાણી વગેરેના સિંચનથી વિશિષ્ટરસ, વીર્ય અને સ્નિગ્ધતાનો ઉપયય થાય છે.

જેમ સ્ત્રીના શરીરને ગર્ભાવસ્થામાં તેવા પ્રકારના દોહદ થતા હોય છે, તેને પૂરા કરતાં પુત્ર જન્મ થાય છે, તેમ વનસ્પતિના શરીરમાં પણ થતા દોહદને પૂરવાથી, તેને પુષ્પ, ફળાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આમ મનુષ્યના શરીરમાં તથા સ્ત્રીના શરીરમાં થતા ફેરફારો સજીવતાના કારણે છે, તેમ વનસ્પતિના શરીરમાં થતા ફેરફારો પણ સજીવતાના કારણે જ છે તે સિદ્ધ થાય છે.

તથા ચ પ્રયોગ:-વનસ્પતયઃ સચેતના બાલકુમારવૃદ્ધાવસ્થા ૧ પ્રતિનિયતવૃદ્ધિ ૨ સ્વાપપ્રબોધસ્પર્શાદિહેતુકોલ્લાસસંકોચાશ્રયોપસર્પણાદિવિશિષ્ટાનેકક્રિયા ૩ છિન્નાવયવ-મ્લાનિ ૪ પ્રતિનિયતપ્રદેશાહારગ્રહણં ૫ વૃક્ષાયુર્વેદાભિહિતાયુષ્કેદાનિષ્ટાહારદિનિમિત્તક-વૃદ્ધિહાનિ ૬-૭ આયુર્વેદોદિતતત્તદ્રોગ ૮ વિશિષ્ટૌષધપ્રયોગસંપાદિતવૃદ્ધિહાનિક્ષ-તભુગ્રસંરોહણ ૯ પ્રતિનિયતવિશિષ્ટ (શરીર) રસવીર્યસ્નિગ્ધત્વરૂક્ષત્વ ૧૦ વિશિષ્ટદૌહદા ૧૧ દિમત્ત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ, વિશિષ્ટસ્ત્રીશરીરવત્ । અથવૈતે હેતવઃ પ્રત્યેકં પક્ષેણ સહ પ્રયોક્તવ્યા અયં વા સંગૃહીતોક્તાર્થઃ પ્રયોગઃ-સચેતના વનસ્પતયો, જન્મજરામરણરોગાદીનાં સમુદિતાનાં સદ્ભાવાત્, સ્ત્રીવત્ । અત્ર સમુદિતાનાં જન્માદીનાં ગ્રહણાત્ “જાતં તદ્વધિ” ઇત્યાદિવ્યપદેશદર્શનાદ્દધ્યાદિભિરચેતર્નેર્ન વ્યભિચારઃ શઙ્ક્યઃ । તદેવં પૃથિવ્યાદીનાં સચેતનત્વં સિદ્ધમ્ । આપ્તવચનાદ્વા સર્વેષાં સાત્મકત્વસિદ્ધિઃ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વનસ્પતિમાં સચેતનતાને સિદ્ધ કરતા અનુમાનપ્રયોગો : (૧) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે વનસ્પતિમાં થતું બાલ, કુમાર, વૃદ્ધાવસ્થાપણું બીજી રીતે સંગત થતું નથી. જેમકે સ્ત્રીનું શરીર (૨) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણકે વનસ્પતિની પ્રતિનિયતવૃત્તિ બીજીરીતે સંગત થતી નથી. જેમકે સ્ત્રીનું શરીર.

(૩) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે નિદ્રા લેવી, જાગવું, સ્પર્શાદિના કારણે ઉલ્લાસ પામવો-સંકોચ પામવો, બીજાને આશ્રયિને આરોહણ કરવુંવગરે અનેક વિશિષ્ટક્રિયાઓ, બીજી રીતે સંગત થતી નથી. જેમકે સ્ત્રીનું શરીર.

(૪) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે અવયવો છેદાતાં મ્લાન થવું, બીજીરીતે સંગત થતું નથી. જેમકે સ્ત્રીનું શરીર.

(૫) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે પ્રતિનિયતપ્રદેશોમાંથી ગ્રહણ કરાતો આહાર બીજી રીતે સંગત થતો નથી. જેમકે સ્ત્રીનું શરીર.

(૬) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે વૃક્ષનું આયુર્વેદમાં કહેલું આયુષ્ય બીજીરીતે ઘટતું નથી. જેમકે સ્ત્રીના શરીરનું આયુષ્ય.

(૭) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે વૃક્ષમાં આયુર્વેદમાં કહેલી ઇષ્ટ-અનિષ્ટ આહાર નિમિત્તક વૃદ્ધિ-હાનિ બીજીરીતે ઘટતી નથી. જેમકે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ આહારનિમિત્તક વૃદ્ધિ હાનિવાળું સ્ત્રીનું શરીર.

(૮) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે વનસ્પતિમાં આયુર્વેદમાં કહેલા (વનસ્પતિને થતા) તે તે રોગો બીજીરીતે ઘટતા નથી. જેમકે સ્ત્રીના શરીરના રોગો.

(૯) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે વનસ્પતિમાં ઔષધના પ્રયોગથી વૃદ્ધિ, હાનિ, ઘા ઝંજાવા, ભાંગેલા ભાગો સંધાઈજવા વગેરે બીજીરીતે સંગત થતું નથી. જેમકે ઔષધ પ્રયોગથી વૃદ્ધિ-હાનિવગેરેવાળું સ્ત્રીનું શરીર.

(૧૦) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે વનસ્પતિના શરીરની પ્રતિનિયત વિશિષ્ટરસ, વીર્ય, સ્નિગ્ધતા, રુક્ષતા બીજીરીતે ઘટતી નથી. જેમકે સ્ત્રીનું વિશિષ્ટશરીર.

(૧૧) વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણ કે તેને વિશિષ્ટદોહદો થાય છે. જેમકે સ્ત્રીના શરીરમાં થતા વિશિષ્ટદોહદો.

આ રીતે પક્ષની સાથે પ્રત્યેકહેતુઓને જોડતાં ઉપરોક્ત અનુમાનપ્રયોગોથી વનસ્પતિઓ સચેતન છે તે સિદ્ધ થાય છે.

અથવા ઉપરોક્ત કહેલા તમામ હેતુઓનો સંગ્રહ કરીને અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - વનસ્પતિઓ સચેતન છે. કારણકે વનસ્પતિમાં જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ, રોગાદિ સમુદાયનો સદ્ભાવ છે. જેમ સ્ત્રીમાં જન્માદિના સદ્ભાવથી તેની સચેતના સિદ્ધ છે, તેમ વનસ્પતિમાં પણ જન્મ, મૃત્યુ વગેરેના સદ્ભાવથી સચેતના સિદ્ધ થાય છે.

શંકા : દહીં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં પણ તે અચેતન છે, સચેતન નથી. તેથી તમારો હેતુ વ્યભિચારી બને છે. જે ઉત્પન્ન થાય તે સચેતન હોય તેવા કોઈ નિયમ નથી.

સમાધાન : અમે માત્ર 'ઉત્પન્ન થાય તે સચેતન હોય' તેમ નથી કહ્યું, પરંતુ જે ઉત્પન્ન થાય, મૃત્યુ પામે, વૃદ્ધાવસ્થા પામે છત્યાદિ સમુદિત જન્માદિને સચેતનતાપ્રત્યે હેતુ બનાવ્યો છે. તેથી અમારો હેતુ વ્યભિચારી નથી, કારણ કે દહીં માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ મૃત્યુ પામતું નથી કે વૃદ્ધાવસ્થા પણ પામતું નથી, તેથી દહીંને લઈને હેતુ વ્યભિચારિ બનતો નથી.

તેથી આ પ્રમાણે પૃથ્વીવગેરે પાંચનું સચેતનત્વ (જીવત્વ) સિદ્ધ થાય છે અથવા આપ્તપુરુષ શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માના નિર્દોષવચનના સંગ્રહરૂપ આગમવચનથી પૃથ્વીવગેરે સર્વેની સચેતનતા સિદ્ધ થઈ જાય છે.

દ્વીન્દિયાદિષુ ચ કૃમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યજલચરસ્થલચરચરપશ્ચાદિષુ ન કૌષાંચિત્સાત્મકત્વે વિગાનમિતિ । યે તુ તત્રાપિ વિપ્રતિપદ્યન્તે તાન્ પ્રતીદમભિધીયતે । ઇન્દ્રિયેભ્યો વ્યતિરિક્ત આત્મા, ઇન્દ્રિયવ્યુપરમેઽપિ તદુપલબ્ધાર્થાનુસ્મરણાત્ । પ્રયોગોઽત્ર-
 ઇહ યો યદુપરમે યદુપલબ્ધાનામર્થાનામનુસ્મર્તા સ તેભ્યો વ્યતિરિક્તિઃ, યથા ગવાક્ષેરુપલબ્ધાનામર્થાનાં ગવાક્ષોપરમેઽપિ (તદનુસ્મર્તા) દેવદત્તઃ । અનુસ્મરતિ ચાયમા-
 ત્માન્ધબધિરત્વાદિકાલેઽપીન્દ્રિયોપલબ્ધાનર્થાન્ અતઃ સ તેભ્યોઽર્થાન્તરમિતિ । અથવે-
 ન્દ્રિયેભ્યો વ્યતિરિક્ત આત્મા, ઇન્દ્રિયવ્યાપૃતાવપિ કદાચિદનુપયુક્તાવસ્થાયાં વસ્ત્વનુપ-
 લભ્નાત્ । પ્રયોગશ્ચાત્ર-ઇન્દ્રિયેભ્યો વ્યતિરિક્ત આત્મા, તદ્વ્યાપારેઽપ્યર્થાનુપલભ્નાત્ । ઇહ
 યો યદ્વ્યાપારેઽપિ યૈરુપલભ્યાનર્થાન્નોપલભતે સ તેભ્યો ભિન્નો દૃષ્ટઃ, યથાઽસ્થગિત-
 ગવાક્ષેઽપ્યન્યમનસ્કતયાનુપયુક્તોઽપશ્યન્તેભ્યો દેવદત્ત ઇતિ । અથવેદમનુમાનમ્-
 સમસ્તીન્દ્રિયેભ્યો ભિન્નો જીવાઽન્યેનાપલભ્યાન્યેન વિકારગ્રહણાત્ । ઇહ યોઽન્યેનોપ-
 લભ્યાન્યેન વિકારં પ્રતિપદ્યતે સ તસ્માદ્ભિન્નો દૃષ્ટઃ, યથા પ્રવરપ્રાસાદોપરિપૂર્વવાતાયનેન
 રમણીમવલોક્યાપરવાતાયનેન સમાયાતાયાસ્તસ્યાઃ કરાદિના કુચસ્પર્શાદિવિ-

કારમુપદર્શયન્દેવદત્તઃ । તથા ચાયમાત્મા ચક્ષુષામ્લીકામશ્રન્તં દૃષ્ટા રસનેન હ્રાસલા-
લાસ્રવણાદિકં વિકારં પ્રતિપદ્યતે । તસ્માત્તયોઃ (તાભ્યાં) ભિન્ન ઇતિ । અથવેન્દ્રિયેભ્યો
વ્યતિરિક્ત આત્મા અન્યેનોપલભ્યાન્યેન ગ્રહણાત્ । ઇહ યો ઘટાદિકમન્યેનોપલભ્યાન્યેન
ગૃહ્ણતિ સ તાભ્યાં ભેદવાન્ દૃષ્ટઃ, યથા પૂર્વવાતાયનેન ઘટમુપલભ્યાપરવાતાયનેન
ગૃહ્ણાનસ્તાભ્યાં દેવદત્તઃ । ગૃહ્ણતિ ચ ચક્ષુષોપલબ્ધં ઘટાદિકમર્થં હસ્તાદિના જીવઃ,
તતસ્તાભ્યાં ભિન્ન ઇતિ । એવમત્રાનેકાન્યનુમાનાનિ નૈકાશ્ચ યુક્તયો વિશેષાવશ્ય-
કટીકાદિભ્યઃ સ્વયં કર્ત્ત(વક્ત)વ્યાનીતિ । પ્રોક્તં વિસ્તરેણ પ્રથમં જીવતત્ત્વમ્ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

કૃમિ, કીડી, ભ્રમરો, મનુષ્ય, જલચર, સ્થલચર, અને ખેચર પશુવગેરે બેઇન્દ્રિયાદિ જીવોમાં
સચેતનતા માનવામાં કોઈને વિવાદ નથી. પરંતુ જેઓ બેઇન્દ્રિયવગેરે જીવોમાં પણ સજીવતાનો
નિષેધ કરે છે, તેઓને કંઈક કહેવાય છે.

“ઇન્દ્રિયોથી અતિરિક્ત આત્મા છે. કારણે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર નાશ પામવા છતાં પણ
ઇન્દ્રિયોદ્વારા ગ્રહણ કરેલા અર્થનું સ્મરણ થાય છે.

પ્રયોગ : જે જેનો ઉપરમ થતે છતે તેનાથી ઉપલબ્ધ અર્થોનો સ્મરણ કરનાર હોય છે, તે
તેનાથી અતિરિક્ત હોય છે. જેમકે બારી બંધ થવા છતાં પણ ગવાક્ષ(બારી)દ્વારા જોયેલા
પદાર્થોનો સ્મરણ કરનાર દેવદત્ત બારીથી અતિરિક્ત છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ જે
વસ્તુ દ્વારા પદાર્થોનું જ્ઞાન થયું, તે વસ્તુનો નાશ થવા છતાં અથવા તેનો વ્યાપાર બંધ થવા
છતાં જ્ઞાતાને પૂર્વે જોયેલા પદાર્થોનું સ્મરણ થાય છે. તેથી સ્મરણ કરનાર જ્ઞાતા, તે જ્ઞાન કરવામાં
નિમિત્ત બનેલી વસ્તુથી અતિરિક્તિ છે, તેમ ઇન્દ્રિયોદ્વારા આત્માએ પદાર્થનું જ્ઞાન કર્યું અને
ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારના અભાવમાં પણ આત્માને જ્ઞાત પદાર્થોનું સ્મરણ થાય છે. તેથી તે પદાર્થોનું
જ્ઞાન કરવામાં નિમિત્ત બનેલી ઇન્દ્રિયોથી આત્મા અતિરિક્ત છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.)

વળી ઇન્દ્રિયોના અર્થો જેને ગ્રહણ કર્યા છે, તેવો વ્યક્તિ કાલાંતરે અંધ કે બધિર બનવાછતાં
પણ પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા અર્થોનું સ્મરણ કરે છે. આથી તે વ્યક્તિ ઇન્દ્રિયોથી અર્થાન્તર (બીજો
સ્વતંત્રપદાર્થ) છે, તેમ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ અંધ-બધિરત્વ અવસ્થામાં પણ આત્મા પૂર્વગૃહીત
ઇન્દ્રિયોના અર્થોનું સ્મરણ કરે છે. તેથી આત્મા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે.

અથવા : ઇન્દ્રિયોથી અતિરિક્ત આત્મા છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયોનો (પદાર્થોમાં) વ્યાપાર હોવા
છતાં, ક્યારેક અનુપયુક્તઅવસ્થામાં વસ્તુની (પદાર્થની) ઉપલબ્ધિ થતી નથી.

અનુમાનપ્રયોગ : “ઇન્દ્રિયોથી અતિરિક્ત આત્મા છે. કારણકે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં પણ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થતી નથી.” અહીં જે જેનો વ્યાપાર હોવા છતાં પણ જેઓ દ્વારા ઉપલબ્ધ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરતું નથી, તે તેઓથી ભિન્ન જોવાયેલો છે. (અર્થાત્ જે વ્યક્તિનો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વ્યાપાર હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉપલબ્ધપદાર્થોનું જ્ઞાન કરતો નથી, તે વ્યક્તિ (આત્મા) ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ઇન્દ્રિયો છે, ઇન્દ્રિયોનો વિષયોમાં વ્યાપાર છે, છતાંપણ વિષયોનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વિષયોનું જ્ઞાન કરનાર કોઈ ભિન્ન તત્ત્વ હોવું જોઈએ અને તે જ આત્મા છે. તેથી જ) બારી ખુલ્લી છે, બહાર પદાર્થો પણ છે, છતાં પણ અન્યઠેકાણે જેનું મન છે તે દેવદત્ત પદાર્થને જોઈ શકતો નથી. આથી પદાર્થોને નહિ જોતો દેવદત્ત ભિન્ન છે. તે જ રીતે ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરતી હોવા છતાં વિષયોનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી તે પદાર્થોનો જ્ઞાતા ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન બીજો કોઈ હોવો જોઈએ કે જેનો ઉપયોગ ન હોવાના કારણે પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી અને તે ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન જ્ઞાતા છે, તે જ આત્મા છે.

અથવા “સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્મા છે. કારણકે અન્યઇન્દ્રિયથી પદાર્થને જાણીને તેનાથી અન્યઇન્દ્રિયોને વિકાર થાય છે.”

અહીં જે અન્યબારીથી પદાર્થને જાણીને (તેનાથી) અન્યબારીથી વિકારપ્રદર્શન કરે તે બારીઓથી ભિન્ન જોવાયેલો છે. જેમ મહેલની પૂર્વદિશાની બારીદ્વારા સુંદરસ્ત્રીને જોઈને, અપર(પશ્ચિમ)ની બારીતરફ જતી તે સ્ત્રીની સામે પશ્ચિમ તરફની બારીમાંજઈને હાથ વગેરેથી કુચસ્પર્શાદિ વિકારનું પ્રદર્શન કરતો દેવદત્ત તે બારીઓથી ભિન્ન છે. કહેવાનો આશય એ છે કે જો આત્મા ઇન્દ્રિયરૂપ જ હોય તો, એક ઇન્દ્રિયથી પદાર્થને જાણીને બીજાઇન્દ્રિયમાં વિકાર કરી શકતો નથી. કારણ કે તે તો બંને ઇન્દ્રિયોના સ્વામીને જ થઈ શકે. કોઈ વ્યક્તિ કોઈ બીજા વ્યક્તિને આંખથી આંબલી ખાતો જોઈને, તે વ્યક્તિને તે આંબલી ખાવાની ઇચ્છા, જીભમાં પાણી આવવુંવગેરે વિકારો થાય છે. આ હકીકત એ વાતની સૂચના કરે છે કે આંખ, હૃદય અને જીભ ઉપર અધિકાર રાખનાર કોઈક તો હોવો જ જોઈએ કે જે યથેચ્છરીતે જોઈ શકે, ઇચ્છા કરી શકે, વગેરે કાર્યો કરી શકે. અને તે જ ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્મા છે.

અથવા ઇન્દ્રિયોથી અતિરિક્ત આત્મા છે, કારણ કે અન્યઠેકાણેથી જાણીને અન્યઠેકાણેથી ગ્રહણ કરે છે. જે ઘટાદિને અન્યસ્થળેથી જાણીને અન્યસ્થળેથી ગ્રહણ કરે છે, તે ઉભયસ્થાનોથી ભિન્ન જોવાયો છે. જેમકે પૂર્વ તરફની બારીથી ઘટને જાણીને, અપર (પશ્ચિમ) તરફથી ગ્રહણ કરનારો દેવદત્ત તે ઉભયબારીઓથી ભિન્ન છે. જીવ ચક્ષુદ્વારા ઘટને જાણે છે અને હાથવડે ઘટને ગ્રહણ કરે છે. (તો તે આત્મા ચક્ષુ સ્વરૂપ હોય તો હાથ વડે ગ્રહણ કેવી રીતે કરી શકે ? અને

જો તે હાથરૂપ હોય તો ચક્ષુથી જોઈ શકે કેવી રીતે ? આથી ચક્ષુ અને હાથઉપર નિયંત્રણ રાખનાર, તે બંનેથી ભિન્ન આત્મા માનવો જોઈએ.) તેથી આત્મા ચક્ષુ અને હાથથી ભિન્ન છે.

આ રીતે આ વિષયમાં એક નહિ અનેક અનુમાનો-યુક્તિઓ છે. તે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ટીકાથી જાણી લેવી.

આ રીતે વિસ્તારથી જીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ કહેવાયું.

અજીવતત્ત્વં વ્યાચિખ્યાસુરાહ-

“યશ્ચૈતદ્વિપરીતવાન્” इत्यादि । यश्चैतस्माद्विपरीतानि विशेषणानि विद्यन्ते यस्यासावेतद्विपरीवान् सोऽजीवः समाख्यातः । “यश्चैतद्वैपरीत्यवान्” इति पाठे तु । यः पुनस्तस्माज्जीवाद्वैपरीत्यमन्यथात्वं तद्वानजीवः स समाख्यातः । अज्ञानादिधर्मभ्यो रूपरसगन्धस्पर्शादिभ्यो भिन्नाभिन्नो नरामरादिभवान्तराननुयायी ज्ञानावरणादिकर्मणामकर्ता तत्फलस्य चाभोक्ता जडस्वरूपश्चाजीव इत्यर्थः । स च धर्माधर्माकाशकालपुद्गलभेदात्पञ्चविधोऽभिधीयते । तत्र धर्मो लोकव्यापी नित्योऽवस्थितोऽरूपी द्रव्यमस्तिकायोऽसंख्यप्रदेशो गत्युपग्रहकारी च भवति । अत्र नित्यशब्देन स्वभावादप्रच्युत आख्यायते । अवस्थितशब्देनान्यूनाधिक आविर्भाव्यते । अन्यूनाधिकश्चानादिनिधनतेयत्ताभ्यां न स्वतत्त्वं व्यभिचरति । तथाऽरूपिग्रहणादमूर्त उच्यते । अमूर्तश्च रूपरसगन्धस्पर्शपरिणामबाह्यवर्त्यभिधीयते । न खलु मूर्ति स्पर्शादयो व्यभिचरन्ति, सहचारित्वात् । यत्र हि रूपपरिणामस्तत्र स्पर्शरसगन्धैरपि भाव्यम् । अतः सहचरमेतच्चतुष्टयमन्ततः परमाणावपि विद्यते । तथा द्रव्यग्रहणाद्गुणपर्यायवान् प्रोच्यते, “गुणपर्यायवद्द्रव्यम्” [त. सू० ५/३८] इति वचनात् । तथास्तयः-प्रदेशाः प्रकृष्टा देशाः प्रदेशा निर्विभागानि खण्डानीत्यर्थः । तेषां-समुदायः कथ्यते । तथा लोकव्यापीतिवचनेनासंख्यप्रदेश इतिवचनेन च लोकाकाशप्रदेशप्रमाणप्रदेशो निर्दिश्यते । तथा स्वत एव गतिपरिणतानां जीवपुद्गलानामुपकारकरोऽपेक्षाकारणमित्यर्थः । कारणं हि त्रिविधमुच्यते, यथा घटस्य मृत्परिणामिकारणं १, दण्डादयो ग्राहकाश्च निमित्तकारणं २, कुम्भकारो निर्वर्तकं कारणम् ३ । तदुक्तम्-“निर्वर्तकं निमित्तं, परिणामं, च त्रिधेष्यते हेतुः । कुम्भस्य कुम्भकारो, धर्ता मृच्छेति समसंख्यम्^A ॥१॥” निमित्तकारणं च द्वेधा निमित्तकारणमपेक्षाकारणं च । यत्र

દળ્હાદિષુ પ્રાયોગિકી વૈસ્રસિકી ચ ક્રિયા ભવતિ તાનિ દળ્હાદીનિ નિમિત્તકારણમ્ । યત્ર તુ ધર્માદિદ્રવ્યેષુ વૈસ્રસિક્યેવ ક્રિયા તાનિ નિમિત્તકારણાન્યપિ વિશેષકારણતાજ્ઞા-
પનાર્થમપેક્ષાકારણાન્યુચ્યન્તે । ધર્માદિદ્રવ્યગતક્રિયાપરિણામમપેક્ષમાણં જીવાદિકં
ગત્યાદિક્રિયાપરિણતિં પુષ્ણાતીતિ કૃત્વા તતોઽત્ર ધર્મોઽપેક્ષાકારણમ્ ૧ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જીવથી વિપરીત અજીવ છે. અર્થાત્ જીવના વિશેષણોથી વિપરીતવિશેષણોવાળો અજીવ છે. જીવથી અન્યથાસ્વરૂપવાળું અજીવ છે. જીવ જ્ઞાનાદિધર્મોવાળો છે. તો અજીવ અજ્ઞાનાદિ ધર્મોવાળો છે. જીવ જ્ઞાનાદિ ધર્મોથી ભિન્નાભિન્ન છે, તો અજીવ અજ્ઞાનાદિધર્મોથી ભિન્નાભિન્ન છે. જીવ રૂપાદિરહિત છે, તો અજીવ રૂપાદિસહિત છે. વળી અજીવ રૂપાદિચારથી ભિન્નાભિન્ન છે. જીવ મનુષ્ય, દેવાદિ બીજાભવોમાં જનારો છે. અજીવ ભવાન્તરગામી નથી. જીવ જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મોનો કર્તા અને ભોક્તા છે. તો અજીવ જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મોનો કર્તા કે ભોક્તા નથી. અજીવ જડસ્વરૂપ છે. અજીવના પાંચપ્રકાર છે. (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) કાલ, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય.

તેમાં ધર્મ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત છે, નિત્ય છે, અવસ્થિત છે, અરૂપી છે, અસ્તિકાય દ્રવ્ય છે, અસંખ્યપ્રદેશવાળો છે, જીવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક છે.

અહીં 'નિત્ય' શબ્દથી એ સૂચના કરે છે કે ધર્માસ્તિકાય સ્વભાવથી નાશ પામતું નથી. અર્થાત્ તેનો સ્વભાવ નિત્ય છે, નાશ પામતો નથી.

'અવસ્થિત' શબ્દ દ્વારા ધર્માસ્તિકાય ન્યૂનાધિક થતું નથી, તે પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્ તે એક અખંડદ્રવ્ય જ રહે છે, તે બે પણ થતું નથી કે શૂન્ય પણ થતું નથી.

વળી અન્યૂનાધિકતા પદ્ધતિ દ્વારા એ સૂચિત થાય છે કે અનાદિ-સાંતતા તથા (અનિયત) પરિમાણ દ્વારા ધર્માસ્તિકાય તત્ત્વ વ્યભિચરિત થતું નથી. કારણકે ધર્માસ્તિકાય અનાદિઅનંત અને (જેમાં પ્રદેશોની વધઘટ થતી નથી તેવા નિયત)પરિમાણવાળું તત્ત્વ છે.

અરૂપી પદના ગ્રહણથી ધર્માસ્તિકાય અમૂર્ત કહેવાય છે. જેમાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શથી બાહ્યપરિણામ હોય તે અમૂર્ત કહેવાય છે. અર્થાત્ જેમાં રૂપાદિ ન હોય તે અમૂર્ત કહેવાય છે. જેનામાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ હોય તે મૂર્ત કહેવાય છે અને જેનામાં રૂપાદિ નથી હોતા તે અમૂર્ત કહેવાય છે.

તથા મૂર્તિને સ્પર્શાદિ વ્યભિચરિત કરતા નથી. કારણ કે રૂપાદિ અને મૂર્તિને સહચારિસંબંધ

છે. જ્યાં રૂપનો પરિણામ હોય, ત્યાં અવશ્ય સ્પર્શ, રસ અને ગંધ હોય જ. આથી રૂપાદિયારે સહચરિત છે. તેથી તે પરમાણુમાં પણ હોય છે. અર્થાત્ રૂપાદિયારેગુણો પરમાણુથી માંડીને સ્કન્ધપર્યન્ત સર્વ મૂર્તપદાર્થોમાં હોય જ છે.

‘ધર્માસ્તિકાય અસ્તિકાય દ્રવ્ય છે’.-આવું કહ્યું હતું તેમાં દ્રવ્યના ગ્રહણથી ધર્માસ્તિકાય ગુણ અને પર્યાયવાળું તત્ત્વ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે “ગુણ-પર્યાયવાળું જે હોય તેને દ્રવ્ય કહેવાય છે.” આવું શાસ્ત્રવચન છે.

અસ્તિકાયનું તાત્પર્ય એ છે કે અસ્તિ એટલે પ્રદેશો અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટદેશો અર્થાત્ (જેના વિભાગ ન પડી શકે તેવા) નિર્વિભાજ્યખંડો. તે નિર્વિભાજ્યખંડોનો કાય=સમુહ. અર્થાત્ નિર્વિભાજ્ય ખંડોના સમુદાયને ધર્માસ્તિકાય કહેવાય છે.

“ધર્માસ્તિકાય લોકવ્યાપી છે અને અસંખ્યપ્રદેશવાળો છે.” આ વચનથી ધર્માસ્તિકાય લોકાકાશના પ્રદેશોના પ્રમાણવાળા પ્રદેશવાળો નિર્દેશ કરાયો છે. અર્થાત્ લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશો છે તેટલા જ ધર્માસ્તિકાયના છે.

તથા ધર્માસ્તિકાય સ્વતઃ જ ગતિમાં પરિણત જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિકરવામાં ઉપકારક અર્થાત્ અપેક્ષાકારણ છે. (ધર્માસ્તિકાય જીવ-પુદ્ગલને ગતિ કરાવતું નથી. પરંતુ માત્રગતિ કરાવામાં સહાયક થાય છે. અપેક્ષિતકારણનો ભાગ ભજવે છે. જેમ માછલીને પાણી તરાવતું નથી. પરંતુ તરવામાં અપેક્ષિતકારણ તરીકેનો ભાગ ભજવે છે.)

કારણ ત્રણ પ્રકારના છે, જેમકે (૧) ઘટનું માટી પરિણામિકારણ છે. (૨) ઘટના દંડાદિ નિમિત્તકારણ છે. (૩) ઘટનો કુંભકાર નિર્વર્તકકારણ છે.

આમ પરિણામિકારણ, નિમિત્તકારણ અને નિર્વર્તકકારણ એમ કારણના ત્રણપ્રકારો છે.

જે કારણ સ્વયં કાર્યરૂપે પરિણામ પામી જાય તે પરિણામિકારણ કહેવાય છે. જેમકે માટી ઘટરૂપે પરિણામ પામી જાય છે, તેથી માટી ઘટનું પરિણામિકારણ છે.

જે સ્વયં કાર્યરૂપે પરિણામ ન પામે, પરંતુ કર્તાને કાર્ય કરવામાં સહાયક થાય તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. જેમ કે ઘટ પ્રત્યે દંડ-ચક્ર વગેરે.

કાર્યનો કર્તા નિર્વર્તકકારણ કહેવાય છે. જેમકે ઘટરૂપ કાર્યનો કર્તા કુંભકાર.

તેથી કહ્યું છે કે... “નિર્વર્તક, નિમિત્ત અને પરિણામિ, એમ ત્રણપ્રકારના કાર્યો છે. ઘટનો કર્તા કુંભકાર નિર્વર્તકકારણ છે. ધારણ કરવાવાળા ચક્રાદિ નિમિત્તકારણ છે તથા માટી ઉપાદાન=પરિણામિકારણ છે.”

નિમિત્તકારણ બે પ્રકારનું છે (૧) નિમિત્તકારણ, (૨) અપેક્ષાકારણ.

જે નિમિત્તકારણોમાં સ્વાભાવિક તથા કર્તાના પ્રયોગદ્વારા ક્રિયા થાય છે, તે બંને પ્રકારની ક્રિયાવાળા દંડાદિકારણો (શુદ્ધ) નિમિત્તકારણ કહેવાય છે.

જે કારણોમાં માત્ર સ્વાભાવિકક્રિયા (પરિણમન) થાય છે તે નિમિત્તકારણ હોવા છતાં પણ અપેક્ષાકારણ જ કહેવાય છે. ધર્માસ્તિકાયાદિદ્રવ્યોમાં સ્વાભાવિક પરિણમનસ્વરૂપ ક્રિયા થાય છે. તેથી તે નિમિત્તકારણો હોવા છતાં પણ વિશેષ કારણતાને બતાવવા અપેક્ષાકારણ કહેવાય છે. અર્થાત્ અપેક્ષાકારણ નિમિત્તકારણ જ છે. પરંતુ તેમાં માત્ર સ્વાભાવિક પરિણમનસ્વરૂપ વિશેષતા હોવાના કારણે તે અપેક્ષાકારણ કહેવાય છે.

ધર્મદ્રવ્યમાં થનારી સ્વાભાવિક પરિણમનરૂપ ક્રિયાની અપેક્ષા કરતા જીવાદિદ્રવ્યોની પોતાની ગતિઆદિ ક્રિયાપરિણતિ પુષ્ટ થાય છે. આથી જીવાદિદ્રવ્યોની ગતિરૂપ ક્રિયામાં અપેક્ષિત બનતું ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અપેક્ષાકારણ કહેવાય છે.

एवमधर्मोऽपि लोकव्यापितादिसकलविशेषणविशिष्टो धर्मवन्निर्विशेषं मन्तव्यः, नवरं स्थित्युपग्रहकारी स्वत एव स्थितिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थितिविषयेऽपेक्षाकारणं वक्तव्यः २ । एवमाकाशमपि लोकालोकव्यापकमनन्तप्रदेशं नित्यमवस्थितमरूपि-द्रव्यमस्तिकायोऽवगाहोपकारकं च वक्तव्यं, नवरं लोकालोकव्यापकमिति । ये केचनाचार्याः कालं द्रव्यं नाभ्युपयन्ति किंतु धर्मादिद्रव्याणां पर्यायमेव, तन्मते धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवाख्यपञ्चास्तिकायात्मको लोकः । ये तु कालं द्रव्यमिच्छन्ति, तन्मते षड्द्रव्यात्मको लोकः, पञ्चानां धर्मादिद्रव्याणां कालद्रव्यस्य च तत्र सद्भावात् । आकाशद्रव्यमेकमेवास्ति यत्र सोऽलोकः लोकालोकयोर्व्यापकमवगाहोपकारकमिति स्वत एवावगाहमानानां द्रव्याणामवगाहदायि भवति न पुनरनवगाहमानं पुद्गलादि बलादवगाहयति । अतो निमित्तकारणमाकाशमम्बुवन्मकरादीनामिति । अलोकाकाशं कथमवगाहोपकारकं, अनवगाह्यत्वादिति चेत् ? उच्यते । तद्धि व्याप्रियेतैवावकाशदानेन यदि गतिस्थितिहेतू धर्माधर्मास्तिकायौ तत्र स्यातां, न च तौ तत्र स्तः, तदभावाच्च विद्यमानोऽप्यवगाहनगुणो नाभिव्यज्यते किलाऽलोकाकाशस्येति ॥३॥ कालोऽर्धतृ-तीयद्वीपान्तर्वर्ती परमसूक्ष्मो निर्विभाग एकः समयः । स चास्तिकायो न भण्यते, एकसमयरूपस्य तस्य निःप्रदेशत्वात् । आह च-“तस्मान्मानुषलोकव्यापी कालोऽस्ति समय

एक इह । एकत्वाच्च स कायो न भवति कायो हि समुदायः^A ॥१॥” स च सूर्यादिग्रहनक्षत्रोदयास्तादिक्रियाभिव्यङ्ग्य एकीयमतेन द्रव्यमभिधीयते । । स चैकसमयो द्रव्यपर्यायोभयात्मैव, द्रव्यार्थरूपेण प्रतिपर्यायमुत्पादव्ययधर्मापि स्वरूपानन्यभूतक्रमाक्रमभाव्यनाद्यपर्यवसानानन्तसंख्यपरिमाणः, अत एव च स स्वपर्यायप्रवाहव्यापी द्रव्यात्मना नित्योऽभिधीयते । अतीतानागतवर्तमानावस्थास्वपि कालः काल इत्यविशेषश्रुतेः । यथा ह्येकः परमाणुः पर्यायैरनित्योऽपि द्रव्यत्वेन सदा सन्नेव न कदाचिदसत्त्वं भजते, तथैकः समयोऽपीति । अयं च कालो न निर्वर्तककारणं नापि परिणामिकारणं, किंतु स्वयं संभवतां भावानामस्मिन् काले भवितव्यं नान्यदेत्यपेक्षाकारणम् ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ધર્મદ્રવ્યની જેમ અધર્મદ્રવ્ય પણ લોકવ્યાપી, અમૂર્ત, નિત્ય, અવસ્થિત આદિ વિશેષણોવાળું છે. પરંતુ અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિ (ઉભા રહેવા)માં પરિણત થયેલાજીવો અને પુદ્ગલોની સ્થિતિના વિષયમાં અપેક્ષાકારણ છે. અર્થાત્ જીવાદિની સ્થિતિરૂપક્રિયામાં અપેક્ષાકારણ અધર્મદ્રવ્ય છે. આટલી ધર્મદ્રવ્યથી વિશેષતા છે.

આ પ્રમાણે આકાશ પણ લોકાલોકવ્યાપ્ત, અનંતપ્રદેશવાળું, નિત્ય, અવસ્થિત, અરૂપિ, અસ્તિકાય, દ્રવ્ય અને જીવાદિને અવગાહના આપવામાં ઉપકારક છે. ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યથી આકાશમાં એ વિશેષતા છે, કે તે લોકાલોકવ્યાપી છે.

કેટલાક આચાર્યો કાલને સ્વતંત્રદ્રવ્ય માનતા નથી. પરંતુ ધર્માસ્તિકાયવગેરેના પર્યાય સ્વરૂપ જ માને છે. તે આચાર્યોના મતે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ, જીવ નામના પાંચ આસ્તિકાયસ્વરૂપ લોક છે. અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાયરૂપ પાંચ દ્રવ્યોવાળો લોક છે. જે આચાર્યો કાલને (સ્વતંત્ર) દ્રવ્ય તરીકે માને છે, તેમના મતે ષડ્દ્રવ્યાત્મક લોક છે. કારણકે તે લોકમાં ધર્માદિપાંચ અને કાલદ્રવ્ય વિદ્યમાન છે.

આકાશદ્રવ્ય એક જ છે જેમાં, તે અલોક કહેવાય છે. અર્થાત્ છ દ્રવ્યોમાંથી માત્ર એક આકાશ જ્યાં છે, તે અલોક કહેવાય છે.

આકાશદ્રવ્ય લોકાલોકમાં વ્યાપ્ત છે તથા અવકાશ આપવામાં ઉપકારક છે. અર્થાત્ સ્વતઃ

જ રહેનારાદ્રવ્યોને આકાશ રહેવાની જગ્યા આપે છે, પરંતુ રહેવા ન ઇચ્છતા પુદ્ગલોને બલાત્કારે રહેવાની જગ્યા આપતું નથી. આથી આકાશ પુદ્ગલાદિદ્રવ્યોનું અપેક્ષાકારણ છે. જેમ રહેવાની ઇચ્છાવાળા મગરાદિને પાણી રહેવાની જગ્યા આપે છે, તેમ રહેવાની ઇચ્છાવાળા પુદ્ગલાદિને રહેવાની જગ્યા આકાશ આપે છે.

શંકા : તમે કહ્યું કે અવકાશ આપવામાં ઉપકારક આકાશ છે, તો અલોકમાં આકાશ કોઈને રહેવાની જગ્યા આપતું નથી. તો કેવી રીતે આકાશ અવકાશ આપવામાં ઉપકારક કહેવાય ?

સમાધાન : આકાશ અલોકમાં વ્યાપ્ત હોવાથી અવકાશ આપવામાં પ્રવૃત્ત જ છે, પરંતુ ગતિ-સ્થિતિમાં કારણભૂત ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય અલોકમાં ન હોવાથી અલોકમાં કોઈ પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો જ નથી. તેથી જીવ-પુદ્ગલાદિના અભાવમાં આકાશનો અવગાહન ગુણ વિદ્યમાન હોવા છતાં તેનું કાર્ય પ્રગટ રીતે દેખાતું નથી. પરંતુ તેના ગુણનું પરિણામન તો છે જ. (પૂર્વે પણ કહેલું કે રહેવાની ઇચ્છાવાળા દ્રવ્યોને રાખવાનું કામ આકાશ કરે છે. બલાત્કારથી રાખવાનું કામ કરતું નથી. અલોકમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળા દ્રવ્યોનો જ અભાવ હોવાથી તેને રાખવાની ક્રિયા આકાશમાં દેખાતી નથી.)

કાલ અઢીઢીપમાં રહે છે. પરમસૂક્ષ્મ, નિર્વિભાગ, એકસમયરૂપ છે. તે કાલ અસ્તિકાય કહેવાતો નથી. કારણકે એક સમયરૂપકાલ પ્રદેશ વિનાનો છે અને કહ્યું પણ છે કે... “મનુષ્યલોકવ્યાપી કાલ એક સમયરૂપ છે અને એક હોવાથી કાય નથી. સમુદાયને કાય કહેવાય છે. ॥૧૧॥”

સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્રાદિના ઉદય-અસ્ત વગેરેથી પરિજ્ઞાન થાય છે, તે કાલ એકમતથી દ્રવ્ય કહેવાય છે અને તે એક સમયરૂપ કાલ, દ્રવ્ય અને પર્યાય ઉભયસ્વરૂપ છે. જોકે કાલમાં પ્રતિક્ષણ પરિણામન થતું હોવાથી ઉત્પાદ અને વ્યય થતો રહેતો હોય છે, છતાં પણ દ્રવ્યાસ્તિકનયથી (દ્રવ્ય દૃષ્ટિથી) તે પોતાનું સ્વરૂપ બદલતો નથી, અર્થાત્ ક્યારે પણ કાલાન્તરભૂત કે અકાલરૂપ બનતો નથી. તે કાલક્રમથી કે અક્રમથી (એક સાથે) થનારા અનંતપર્યાયોમાં પોતાની સત્તા રાખે છે. આ રીતે દ્રવ્યરૂપથી સમસ્તપર્યાયોના પ્રવાહમાં પોતાની સત્તા વ્યાપ્તહોવાના કારણે નિત્ય કહેવાય છે. અનાગત, અતીત કે વર્તમાન કોઈપણ અવસ્થામાં પણ પોતાનું અસ્તિત્વ રાખે છે. અર્થાત્ ‘કાલ-કાલ’ આવો સાધારણવ્યવહાર પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ પરમાણુ અનેકરૂપોમાં પરિવર્તિત થવારૂપ અનેકવિધ પર્યાયોથી અનિત્ય છે, છતાં પણ દ્રવ્યત્વેન હંમેશાં સત્ છે. ક્યારે પણ અસત્ થતો નથી. તેથી નિત્ય છે. તે પ્રમાણે સમયરૂપ કાલ અનેકરૂપોમાં પરિવર્તિત થવાના કારણે પર્યાયોથી અનિત્ય હોવા છતાં પણ હંમેશાં સત્ રહે છે અને ક્યારે પણ અસત્ થતો ન હોવાથી નિત્ય છે.

આ કાલ નિર્વર્તકકારણ કે પરિણામિકારણ નથી, પરંતુ સ્વયં ઉત્પન્ન થતા બાવો “આ કાલમાં જ થાય, અન્ય કાલે નહિ” આવીરીતે અપેક્ષાકારણ બને છે. અર્થાત્ પોતાની રીતે પરિણમન પામતા પદાર્થોના પરિણમનમાં “આ પરિણમન આ કાલમાં થવું જોઈએ, બીજા કાલમાં નહિ” આવા સ્વરૂપે કાલ અપેક્ષાકારણ બને છે.

કાલકૃતા વર્તનાદ્યા વસ્તૂનામુપકારાઃ । અથવા વર્તનાદ્યા ઉપકારાઃ કાલસ્ય લિङ્ગાનિ, તતસ્તાનાહ “વર્તના પરિણામઃ ક્રિયાપરત્વાપરત્વે ચ” [તત્ત્વાર્થાધિગમઃ ૫, ૨૨] । તત્ર વર્તન્તે સ્વયં પદાર્થાઃ, તેષાં વર્તમાનાનાં પ્રયોજિકા કાલાશ્રયા વૃત્તિર્વર્તના, પ્રથમસમયાશ્રયા સ્થિતિરિત્યર્થઃ ૧ । પરિણામો દ્રવ્યસ્ય સ્વજાત્યપરિત્યાગેન પરિસ્પન્દેતરપ્રયોગજપર્યાયસ્વભાવઃ પરિણામઃ । તદ્યથા-વૃક્ષસ્યાઙ્કુરમૂલાદ્યવસ્થાઃ પરિણામઃ, આસીદઙ્કુરઃ, સમ્પ્રતિ સ્કન્ધવાન્, એષમઃ પુષ્પિષ્યતીતિ । પુરુષદ્રવ્યસ્ય બાલકુમારયુવાદ્યવસ્થાઃ પરિણામઃ । એવમન્યત્રાપિ । પરિણામો દ્વિવિધઃ, અનાદિરમૂર્તેષુ ધર્માદિષુ, મૂર્તેષુ તુ સાદિરશ્વેન્દ્રધનુરાદિષુ સ્તમ્બકુમ્ભામ્બોરુહાદિષુ ચ । ઋતુવિભાગકૃતો વેલાવિભાગકૃતશ્ચ પરિણામસ્તુલ્યજાતીયાનાં વનસ્પત્યાદીનામેકસ્મિન્કાલે વિચિત્રો ભવતિ ૨ । પ્રયોગવિસ્ત્રસાધ્યાં જનિતો જીવાનાં પરિણમનવ્યાપારઃકરણં ક્રિયા તસ્યા અનુગ્રાહકઃ કાલઃ । તદ્યથા-નષ્ઠો ઘટઃ, સૂર્ય પશ્યામિ, ભવિષ્યતિ વૃષ્ટિરિત્યાદિકા અતીતાદિવ્યપદેશાઃ પરસ્પરાસંકીર્ણા યદપેક્ષયા પ્રવર્તન્તે, સ કાલઃ ૩ । इदं પરમિદમપરમિતિપ્રત્યયાભિધાને કાલનિમિત્તે ૪ । તદેવં વર્તનાદ્યુપકારાનુમેયઃ કાલો દ્રવ્યં માનુષક્ષેત્રે । મનુષ્યલોકાદ્બહિઃ કાલદ્રવ્યં નાસ્તિ । સન્તો હિ ભાવાસ્તત્ર સ્વયમેવોત્પદ્યન્તે વ્યયન્ત્યવતિષ્ઠન્તે ચ । અસ્તિત્વં ચ ભાવાનાં સ્વત એવ, નતુ કાલાપેક્ષમ્ । ન ચ તત્રત્યાઃ પ્રાણાપાનનિમેષોન્મેષાયુઃપ્રમાણાદિવૃત્તયઃ કાલાપેક્ષાઃ, તુલ્યજાતીયાનાં સર્વેષાં યુગપદભવનાત્ । કાલાપેક્ષા દ્વર્થાસ્તુલ્યજાતીયાનામેકસ્મિન્ કાલે ભવન્તિ, ન વિજાતીયાનામ્ । તાશ્ચ પ્રાણાદિવૃત્તયસ્તદ્વતાં નૈકસ્મિન્કાલે ભવન્ત્યુપરમન્તિ ચેતિ । તસ્માત્ર કાલાપેક્ષાસ્તાઃ । પરત્વાપરત્વે અપિ તત્ર ચિરાઽચિરસ્થિત્યપેક્ષે, સ્થિતિશ્ચાસ્તિત્વાપેક્ષા, અસ્તિત્વં ચ સ્વત એવેતિ । યે તુ કાલં દ્રવ્યં ન મન્યન્તે, તન્મતે સર્વેષાં દ્રવ્યાણાં વર્તનાદયઃ પર્યાયા એવ સન્તિ, ન ત્વપેક્ષાકારણં કશ્ચન કાલ ઇતિ ॥૪॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

કાલદ્વારા પદાર્થોના વર્તનાદિ પરિણામનસ્વરૂપ ઉપકાર થાય છે. અથવા પદાર્થોના વર્તનાદિઉપકારો કાલના લિંગો છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૫/૨૨ માં કહ્યું છે કે - વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ આ પાંચ કાલના ઉપકાર છે.

સ્વયં પદાર્થ વર્તે છે. તે સ્વયં વર્તનારા પદાર્થોને સહાયતા આપવાની કાલની પ્રવૃત્તિ (શક્તિ)ને વર્તના કહેવાય છે. પ્રથમસમયમાં થવાવાળી પદાર્થની સ્થિતિ તે વર્તના છે.

પોતાનો મૂળસ્વભાવ છોડ્યા વિના મૂળસ્વભાવમાં જ એકઅવસ્થાને છોડીને બીજી અવસ્થામાં જવું તે પરિણામ કહેવાય છે. અર્થાત્ એકપર્યાયમાંથી બીજાપર્યાયમાં જવું તે પરિણામ કહેવાય છે. જેમકે વૃક્ષની અંકુર, મૂલાદિઅવસ્થાઓ તે પરિણામ છે. અર્થાત્ ભૂતકાલમાં અંકુરો હતા, તેમાંથી વર્તમાનમાં સ્કન્ધવાળો થયો અને ભવિષ્યમાં પુષ્પવાળો થશે. આ રીતે અવસ્થાન્તરની અંદર પરિણામન થવું તે પરિણામ કહેવાય છે. તે જ રીતે પુરુષદ્રવ્યની બાલ, કુમાર, યુવાનીવગેરે અવસ્થાઓ પરિણામ છે.

પરિણામ બે પ્રકારનો છે. (૧) અમૂર્ત ધર્માદિ દ્રવ્યોમાં અનાદિપરિણામ છે. (૨) મૂર્ત એવા અભ્ર(વાદળાં), ઇન્દ્રધનુષ્ય વગેરેમાં તથા સ્તંભ, ઘટ, કમળ વગેરેમાં સાદિપરિણામ છે.

જે દ્રવ્યોના પરિણામનની શરૂઆત ન હોય તે અનાદિપરિણામ અને જે દ્રવ્યોના પરિણામનનો પ્રારંભ થયો હોય તે સાદિપરિણામ.

એકજાતીય વનસ્પતિઓમાં ઋતુભેદથી અને સમયના ભેદથી એક જ કાલમાં વિચિત્ર પરિણામ થાય છે. પુરુષના પ્રયોગથી કે સ્વાભાવિકરીતે ઉત્પન્ન થયેલા જીવોના પરિણામનમાટે થવાવાળી વ્યાપારક્રિયામાં કાલ સહાયક થાય છે. અર્થાત્ જીવોનું અવસ્થાન્તરમાં પરિણામન પ્રયોગથી કે સ્વાભાવિકરીતે થાય છે. તે પરિણામન માટે થવાવાળી વ્યાપારક્રિયામાં કાલ સહાયક બને છે. ઘટ નાશ પામ્યો, સૂર્યને હું જોઉં છું, વરસાદ થશે, ઇત્યાદિ અતીતાદિ વ્યપદેશો અર્થાત્ પરસ્પરઅસંકીર્ણ એવા અતીતાદિ કાલસંબંધી વ્યવહારોનો, જેની અપેક્ષાએ વ્યવદેશ કરાય છે, તે કાલ છે. ‘આ પર છે’ ‘આ અપર છે’ ઇત્યાદિ જ્ઞાન તથા વ્યવહાર પણ કાલનિમિત્તક જ છે. અર્થાત્ કાલ નિમિત્તથી થાય છે.

તેથી આ પ્રમાણે વર્તનાઆદિ લિંગોથી અનુમેય કાલદ્રવ્ય મનુષ્યલોકમાં જ છે. મનુષ્યલોકથી બહાર કાલદ્રવ્ય નથી. મનુષ્યલોકની બહાર રહેલા પદાર્થો સ્વયં જ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વયં નાશ પામે છે અને સ્વયં સ્થિર રહે છે. અર્થાત્ મનુષ્યલોકથી બહાર પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ જ હોય છે. કાલની સહાયતાથી નહિ.

તથા ત્યાંના જીવોના શ્વાસોશ્વાસ, આંખો ના પલકારા થવા, આંખો ખુલવીછત્યાદિ વ્યાપાર કાલની અપેક્ષાથી થતો નથી. કારણકે સજાતીયપદાર્થોનો ઉક્તવ્યાપાર એકસાથે થતો નથી. સજાતીયપદાર્થોનો એકસાથે થવાવાળોવ્યાપાર કાલની અપેક્ષા રાખે છે, વિજાતીયપદાર્થોનો નહિ. ત્યાંના પ્રાણીઓનો શ્વાસોશ્વાસાદિવ્યાપાર ન તો એક કાલમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે ન તો નાશ પામે છે કે જેથી તેને કાલની અપેક્ષા હોય!

મનુષ્યલોકની બહાર પરત્વ-અપરત્વનો વ્યવહાર પણ ચિરકાલીનસ્થિતિ અને અચિરકાલીનસ્થિતિ ની અપેક્ષાએ થાય છે અને તે સ્થિતિ અસ્તિત્વની અપેક્ષા રાખે છે અને અસ્તિત્વ સ્વતઃ જ છે.

વળી જે આચાર્યો કાલને સ્વતંત્રદ્રવ્ય માનતા નથી, તેઓના મતમાં સર્વે દ્રવ્યોના વર્તનાદિ પર્યાયરૂપ જ કાલ છે. પરંતુ તેને થવામાં કાલનામના દ્રવ્યની કોઈ અપેક્ષા નથી. અર્થાત્ કાલ અપેક્ષાકારણ બનતું નથી.

અથ પુદ્ગલાઃ । “સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ” [તત્ત્વાર્થાધિગમ૦ ૫, ૨૩] । અત્ર સ્પર્શગ્રહણમાદૌ સ્પર્શો સતિ રસાદિસંદ્ભાવજ્ઞાપનાર્થમ્ । તતોઽબાદીનિ ચતુર્ગુણાનિ સ્પર્શિત્વાત્, પૃથિવીવત્ । તથા મનઃ સ્પર્શાદિમત્, અસર્વગતદ્રવ્યત્વાત્, પાર્થિવાણુવદિતિ પ્રયોગૌ સિદ્ધૌ । તત્ર સ્પર્શા હિ મૃદુકઠિનગુરુલઘુશીતોષ્ણસ્નિગ્ધરુક્ષાઃ । અત્ર ચ સ્નિગ્ધ-રુક્ષશીતોષ્ણાશ્ચત્વાર એવાણુષુ સંભવન્તિ । સ્કન્ધેષ્વષ્ટાવપિ યથાસંભવમભિધાનીયાઃ । રસાસ્તિત્તકટુકષાયામ્લમધુરાઃ । લવણો મધુરાન્તર્ગત ઇત્યેકે, સંસર્ગજ ઇત્યપરે । ગન્ધૌ સુરભ્યસુરભી । કૃષ્ણાદયો વર્ણાઃ । તદ્વન્તઃ પુદ્ગલા ઇતિ । ન કેવલં પુદ્ગલાનાં સ્પર્શાદયો ધર્માઃ, શબ્દાદયશ્ચેતિ દર્શયતે । “શબ્દબન્ધસૌક્ષ્મ્યસ્થૌલ્યસંસ્થાનભેદતમશ્છાયાતપોદ્યોતવન્તશ્ચ” [તત્ત્વાર્થાધિગમ૦ ૫, ૨૪] પુદ્ગલાઃ । અત્ર પુદ્ગલપરિણામાવિષ્કારે મતુપ્રત્યયો નિત્યયોગાર્થ વિહિતઃ । તત્ર શબ્દો ધ્વનિઃ ૧ । બન્ધપરસ્પરાશ્લેષલક્ષણઃ પ્રયોગવિસ્રસાદિ-જનિત ઔદારિકાદિશરીરેષુ જતુકાષ્ઠાદિશ્લેષવત્ પરમાણુસંયોગજવદ્દેતિ ૨ । સૌક્ષ્મ્ય-સૂક્ષ્મતા ૩ । સ્થૌલ્ય-સ્થૂલતા ૪ । સંસ્થાનમાકૃતિઃ ૫ । ભેદઃ-ચ્છન્દશો ભવનં ૬ । તમશ્છાયાદયઃ પ્રતીતાઃ । સર્વ એવૈતે સ્પર્શાદયઃ શબ્દાદયશ્ચ પુદ્ગલેષ્વેવ ભવન્તીતિ । પુદ્ગલા દ્વેધા, પરમાણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ । તત પરમાણોર્લક્ષણમિદમ્ “કારણમેવ તદન્ત્યં, સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ । એકરસવર્ણગન્ધો, દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યલિઙ્ગશ્ચ^(A) ॥૧॥” વ્યાખ્યા ॥

સકલભેદપર્યન્તવર્તિત્વાદન્ત્યં તદેવ કારણં ન પુનરન્યદ્દ્વચ્ચણુકાદિ તદેવ કિમિત્યાહ સૂક્ષ્મ:-
આગમગમ્યઃ, અસ્મદાદીન્દ્રિયવ્યાપારાતીતત્વાત્ । નિત્યશ્ચેતિ-દ્રવ્યાર્થિકનયાપેક્ષયા ધ્રુવઃ,
પર્યાયાર્થિકનયાપેક્ષયા તુ નીલાદિભિરાકારૈરનિત્ય એવેતિ । ન તતઃ પરમણીયો દ્રવ્યમસ્તિ,
તેન પરમાણુઃ । તથા પચ્છાનાં રસાનાં દ્વયોર્ગન્ધયોઃ પચ્ચવિધસ્ય વર્ણસ્યૈકેન રસાદિના
યુક્તઃ । તથા ચતુર્ણાં સ્પર્શાનાં મધ્યે દ્વાવવિરુદ્ધૌ યૌ સ્પર્શૌ સ્નિગ્ધોષ્ણૌ સ્નિગ્ધશીતૌ
રૂક્ષશીતૌ રૂક્ષોષ્ણૌ વા, તાભ્યાં યુક્તઃ । તથા કાર્ય દ્વચ્ચણુકાદ્યવિત્તમહાસ્કન્ધપર્યન્તં તસ્ય
લિङ્ગમિતિ । એવંવિધલક્ષણા નિરવયવાઃ પરસ્પરેણાસંયુક્તાઃ પરમાણવઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે પુદ્ગલદ્રવ્યનું વર્ણન કરાય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૫/૧૩ માં કહ્યું છે કે... “સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણવાળા પુદ્ગલો હોય છે.” સૂત્રમાં પ્રથમ ‘સ્પર્શ’નું ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ છે કે... “જેનામાં સ્પર્શ હોય છે. તેનામાં રસ, ગંધ, વર્ણ અવશ્ય હોય જ છે. અર્થાત્ પ્રારંભમાં સ્પર્શનું ગ્રહણ થતેછતે રસાદિનો સદ્ભાવ અવશ્ય હોય છે, તે બતાવવા માટે છે.” તેથી

“પાણી વગેરે પદાર્થોરૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આ ચારગુણવાળા છે. કારણ કે તેમાં સ્પર્શ હોય છે. જેમકે પૃથ્વી.” તથા “મન સ્પર્શાદિ ચાર ગુણવાળું છે. કારણ કે અસર્વગત (અવ્યાપિ) દ્રવ્ય છે. જેમકે પાર્થિવપરમાણુ.” આ બંને અનુમાનપ્રયોગથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાં સ્પર્શ હોય છે, ત્યાં રૂપાદિત્રણ અવશ્ય હોય જ છે.

તેમાં સ્પર્શ આઠ પ્રકારના છે. (૧) મૃદુ, (૨) કઠિન, (૩) ગુરુ, (૪) લઘુ, (૫) શીત, (૬) ઉષ્ણ (૭) સ્નિગ્ધ, (૮) રૂક્ષ. પરમાણુઓમાં સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, શીત, ઉષ્ણ આ ચાર જ સ્પર્શો હોય છે. પરંતુ સ્કન્ધમાં યથાસંભવ આઠે પણ સ્પર્શો હોય છે.

રસ પાંચપ્રકારના છે. (૧) તિક્ત, (૨) કટુ, (૩) કષાય, (૪) આમ્લ (ખાટો), (૫) મધુર. કેટલાક આચાર્યો લવણ (મીઠા)નો સમાવેશ મધુર રસમાં કરે છે અને કેટલાક આચાર્યો તેને અન્ય રસોના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલ માને છે. ગંધ સુરત્તિ અને અસુરત્તિ બે પ્રકારની છે. કાળો, પીળો, નીલો, રાતો, શ્વેત આ પાંચ વર્ણો છે. આ સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ અને વર્ણવાળા પુદ્ગલો છે.

પુદ્ગલોના માત્ર સ્પર્શાદિધર્મો છે એવું નથી. પરંતુ શબ્દાદિધર્મો પણ પુદ્ગલના છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૫/૨૪માં કહ્યું છે કે... “શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂલતા, સંસ્થાન, ભેદ, અંધકાર, છાયા, આતપ, ઉદ્યોતવાળા પણ પુદ્ગલદ્રવ્યો હોય છે. અર્થાત્ શબ્દાદિ પુદ્ગલના જ પર્યાયો છે.”

સૂત્રમાં પુદ્ગલના પરિણામ(પર્યાયો)ના કથનમાં 'મત્તુપ્' પ્રત્યયના પ્રયોગથી તેનો નિત્ય સંબંધ સૂચિત થાય છે. (૧) ધ્વનિને શબ્દ કહેવાય છે. કાનથી સંભળાતા અવાજ ને ધ્વનિ-શબ્દ કહેવાય છે. (૨) પ્રયોગથી થતા લાખ અને કાષ્ઠના આશ્લેષ (બંધ)ની જેમ તથા સ્વાભાવિક થતા પરમાણુના સંયોગ(બંધ)ની જેમ ઔદારિકાદિશરીરોમાં પ્રયોગથી કે સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થનારા પરસ્પરઆશ્લેષને બંધ કહેવાય છે. અર્થાત્ પરસ્પરજોડવું તે બંધ કહેવાય છે. (૩) સૌક્ષ્મ્ય=સૂક્ષ્મતા=પાતળાપણું, (૪) સ્થૌલ્ય=સ્થૂલતા=સ્થૂલપણું. (૫) સંસ્થાન=આકૃતિ, (૬) ભેદ=બંડો થવા=ટૂકડા-ટૂકડા થવા, (૭) અંધકાર, (૮) છાયા, (૯) આતપ, (૧૦) ઉદ્યોત પ્રત્યક્ષથી જ પ્રતીત છે. આ ઉપરોક્ત વર્ણવેલા સ્પર્શાદિધર્મો તથા શબ્દાદિ પર્યાયો (ધર્મો) પુદ્ગલોમાં જ હોય છે.

પુદ્ગલો બે પ્રકારના છે. (૧) પરમાણુસ્વરૂપ અને (૨) સ્કન્ધસ્વરૂપ. તેમાં પરમાણુનું લક્ષણ આ છે - “પરમાણુ કારણ જ હોય છે. અર્થાત્ તે કાર્યરૂપ નથી. તે સ્કન્ધોને ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ જ છે. તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી, આથી કાર્યરૂપ નથી. તે અન્ત્ય છે. અર્થાત્ તેનાથી નાનું કોઈ દ્રવ્ય નથી. તે સૂક્ષ્મ અને નિત્ય છે. એક રસ, એક ગંધ, એક વર્ણવાળો તથા બે સ્પર્શવાળો પરમાણુ છે. પરમાણુ સ્કન્ધરૂપ લિંગોથી=કાર્યોથી અનુમેય છે. પ્રત્યક્ષ નથી. ॥૧૧॥”

પરમાણુ સકલભેદોની પર્યન્તવર્તિ છે. અર્થાત્ કોઈ પદાર્થના ટૂકડા કરવામાં આવે, તેમાં અંતે એક એવો ટૂકડો થાય કે પુનઃ તેનો બીજો ટૂકડો ન થઈ શકે, તે અંતિમભાગ પરમાણુ જ છે. તે પરમાણુ કારણ પણ છે. દ્વયણુકાદિ કાર્યરૂપ છે. તેનું કારણ પરમાણુ છે. તે પરમાણુ સૂક્ષ્મ છે. અર્થાત્ આગમગમ્ય છે. કારણ કે... આપણી ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો તે વિષય બની શકતો નથી. અર્થાત્ આપણી ઇન્દ્રિયોથી ગોચરાતીત છે.

દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાથી પરમાણુ નિત્ય=ધ્રુવ છે. પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાથી નીલાદિ આકારોદ્ધારા અનિત્ય જ છે. પરમાણુથી પરમઅણુ (નાનું) દ્રવ્ય નથી. તેથી તે પરમાણુ કહેવાય છે. પાંચરસો પૈકી એક રસથી, બે ગંધો પૈકી એક ગંધથી, પાંચવર્ણો પૈકી એકવર્ણથી પરમાણુ યુક્ત છે. ચારસ્પર્શોમાં પરસ્પરઅવિરુદ્ધ જે સ્પર્શો છે, તેમાંથી બે સ્પર્શોથી યુક્ત પરમાણુ છે. અર્થાત્ પરસ્પરઅવિરુદ્ધ એવા સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ-શીત, રૂક્ષ-શીત અને રૂક્ષ-ઉષ્ણ આ ચારજોડકા છે. (આ ચાર જોડકામાંથી કોઈ એક જોડકાવાળો અર્થાત્) પરસ્પર અવિરુદ્ધ બેસ્પર્શવાળો પરમાણુ હોય છે.

દ્વયણુકથી માંડીને અચિત્ત મહાસ્કન્ધ સુધી પરમાણુના કાર્યો છે. અર્થાત્ પરમાણુને જણાવનારા તે લિંગો છે.

આવા પ્રકારના લક્ષણવાળા, નિરવયવ, પરસ્પરઅસંયુક્ત પરમાણુઓ છે.

સ્કન્ધાઃ પુનર્દ્વર્ચણુકાદયોઽનન્તાણુકપર્યન્તાઃ સાવયવાઃ પ્રાયો ગ્રહણાદાદાનાદિવ્યા-
પારસમર્થાઃ પરમાણુસંઘાતા इति । एते धर्माधर्माकाशकालपुद्गला जीवैः सह षड्द्रव्याणि ।
एष्वाद्यानि चत्वार्येकद्रव्याणि, जीवाः पुद्गलाश्चानेकद्रव्याणि, पुद्गलरहितानि तानि
पञ्चामूर्तानि, पुद्गलास्तु मूर्ता एवेति । ननु जीवद्रव्यस्थारूपिणोऽप्युपयोगस्वभावत्वेन
स्वसंवेदनसंवेद्यत्वादस्तित्वं श्रद्धानपथमवतारयितुं शक्यम् । धर्माधर्मास्तिकायादीनां तु न
जातुचिदपि स्वसंवेदनसंवेद्यत्वं समस्ति, अचेतनत्वात् । नापि परसंवेदनवेद्यता,
नित्यमरूपित्वेन । तत्कथं तेषां धर्मास्तिकायादीनां सतां सत्ता श्रद्धेया स्यादिति चेत् ?
उच्यते, प्रत्यक्षेण योऽर्थो नोपलभ्यते स सर्वथा नास्त्येव, यथा शशविषाणमित्येकान्तेन न
मन्तव्यं । यत इह लोके द्विविधानुपलब्धिर्भवति, तत्रैकाऽसतो वस्तुनोऽनुपलब्धिः, यथा
तुरङ्गमोत्तमाङ्गसंसर्गानुषङ्गिशृङ्गस्य, द्वितीया तु सतामप्यर्थानामनुपलब्धिर्भवति । या च
सत्स्वभावानामपि भावानामनुपलब्धिः, सात्राष्टधाभिद्यते । तथाहि-अतिदूरात्, १,
अतिसामीप्यात् २, इन्द्रियघातात् ३, मनसोऽनवस्थानात् ४, सौक्ष्म्यात् ५, आवरणात् ६,
अभिभवात् ७, समानाभिहाराच्चेति ८ । तत्रातिदूरादेशकालस्वभावविप्रकर्षान्निविधा-
नुपलब्धिः । तत्र देशविप्रकर्षात् यथा कश्चित् देवदत्तो ग्रामान्तरं गतो न दृश्यते, तत्कथं स
नास्ति ? सोऽस्त्येव, देशविप्रकर्षान्नोपलब्धिः । एवं समुद्रस्य परतटं मेर्वादिकं वा सदपि
नोपलभ्यते । तथा कालविप्रकर्षात् भूता जिनपूर्वजादयो भविष्या वा पद्मनाभादयो जिना
नोपलभ्यन्ते, अभूवन् भविष्यन्ति च ते । तथा स्वभावविप्रकर्षान्नभोजीवपिशाचादयो
नोपलभ्यन्ते, न च ते न सन्ति १ । तथातिसामीप्यात् यथा नेत्रकज्जलं नोपलभ्यते तत्कथं
तत्रास्ति ? तदस्त्येव, पुनरतिसामीप्यान्नोपलभ्यते २ । तथेन्द्रियघातात् यथा अन्ध-
बधिरादयो रूपशब्दादीन्नोपलभ्यते तत्कथं रूपादयो न सन्ति ? सन्त्येव, ते
पुनरिन्द्रियघातान्नोपलभ्यन्ते ३ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

દ્વયણુકાદિ સ્કન્ધો છે. યાવત્ અનંતઅણુવાળાદ્રવ્યો સ્કન્ધ કહેવાય છે. તે સ્કન્ધો
અવયવોવાળા છે. તે પ્રાયઃ આપવું, લેવું વગેરે વ્યાપારમાં સમર્થ હોય છે. તે સ્કન્ધો પરમાણુના
સંઘાતસ્વરૂપ છે.

આ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલો અને જીવોની સાથે છ દ્રવ્યો છે.

તેમાં પ્રથમ ચાર એકદ્રવ્ય છે. જીવો અને પુદ્ગલો અનેકદ્રવ્યો છે. અર્થાત્ પ્રથમ ચાર એક જ દ્રવ્યો છે. જ્યારે જીવો અને પુદ્ગલો અનેક છે. પુદ્ગલસિવાયના પાંચદ્રવ્યો અમૂર્ત છે. પુદ્ગલો મૂર્ત જ છે.

શંકા : જીવદ્રવ્ય અરૂપિ હોવા છતાં પણ જીવનો ઉપયોગસ્વભાવ હોવાના કારણે ઉપયોગ સ્વભાવત્વેન સ્વસંવેદનથી જીવ સંવેદ છે. આથી જીવનું અસ્તિત્વ શ્રદ્ધાપથમાં આવી શકે છે. અર્થાત્ જીવ અરૂપિ હોવા છતાં તેનો જ્ઞાનદર્શનરૂપ ઉપયોગસ્વભાવ “હું સુખી છું,” “હું જાણું છું” ઇત્યાદિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષથી અનુભવમાં આવે છે. આથી તેની સત્તા માનવામાં વાંધો આવતો નથી. પરંતુ ધર્માસ્તિકાયાદિનું ક્યારે પણ સ્વસંવેદન થતું નથી. કારણ કે તે અચેતન છે તથા નિત્ય=હંમેશાં અરૂપિ હોવાના કારણે બીજું કોઈપણ તેને પ્રત્યક્ષથી જાણી શકતું નથી. તેથી કેવી રીતે તે ધર્માસ્તિકાયાદિની સત્તા શ્રદ્ધાપથમાં આવી શકે ?

સમાધાન : “પ્રત્યક્ષથી જે પદાર્થ ઉપલબ્ધ ન થતો હોય તે સર્વથા હોતો જ નથી, જેમ સસલાનું શીંગડું.” આવું એકાંતથી ન માનવું જોઈએ. કારણકે લોકમાં બે પ્રકારે (પદાર્થોની) અનુપલબ્ધિ થતી હોય છે. (૧) અવિદ્યમાનપદાર્થની અનુપલબ્ધિ, જેમકે ઘોડાના મસ્તક ઉપર શીંગડા. (૨) વિદ્યમાનપદાર્થની અનુપલબ્ધિ.

જે સત્સ્વભાવવાળા પદાર્થોની પણ અનુપલબ્ધિ થાય, તેના અહીં આઠ પ્રકારે વિભાગ પડે છે - (૧) સત્સ્વભાવવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિ અતિદૂર હોવાથી છે. (૨) સત્સ્વભાવવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિ અતિનજીક હોવાથી છે. (૩) સત્સ્વભાવવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિ ઇન્દ્રિયોના ઘાત થયો હોવાથી છે. (૪) સત્સ્વભાવવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિ (ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર હોવા છતાં) મન બીજે ઠેકાણે હોવાથી છે. (૫) સત્સ્વભાવવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિ પદાર્થની સૂક્ષ્મતાના કારણે છે. (૬) સત્સ્વભાવવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિ પદાર્થ ઉપર આવરણ હોવાથી છે. (૭) સત્ સ્વભાવવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિ તે પદાર્થ બીજાપદાર્થથી અભિભૂત થયો હોવાથી છે. (૮) સત્સ્વભાવવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિ સમાનપદાર્થોમાં મળી જવાના કારણે છે.

તેમાં (૧) અતિદૂરનો વ્યપદેશ દૂરદેશવર્તી પદાર્થમાં, અતીત-અનતીત-અતીતકાલીન પદાર્થમાં અને સ્વભાવથી અતીન્દ્રિયપદાર્થોમાં થાય છે. અર્થાત્ પદાર્થ દૂર દેશમાં રહેલો હોય, અતીતકાલ કે અનાગતકાલસંબંધી હોય અથવા સ્વભાવથી અતીન્દ્રિય હોય તો, તેની અનુપલબ્ધિ છે. અર્થાત્ દેવદત્તની અનુપલબ્ધિ દેશવિપ્રકર્ષના કારણે છે. બીજાગામ ગયેલો દેવદત્ત દેખાતો નથી. તેથી તે શું નથી ? તે છે જ. પરંતુ દેશવિપ્રકર્ષના કારણે ઉપલબ્ધ થતો નથી. આ રીતે દેશવિપ્રકર્ષના કારણે સમુદ્રનો બીજોકિનારો તથા મેરુપર્વત વગેરે વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઉપલબ્ધ થતા નથી.

એ પ્રમાણે કાલવિપ્રકર્ષના કારણે થઈગયેલા જિનેશ્વરો તથા પોતાના પૂર્વજો અથવા ભવિષ્યમાં થનારા પદ્મનાભ વગેરે જિનેશ્વરો ઉપલબ્ધ થતા નથી. કારણ કે અનુક્રમે તેઓ થયા હતા અને ભવિષ્યમાં થવાના છે. આથી કાલવિપ્રકર્ષથી વિદ્યમાન હોવા છતાં વર્તમાનમાં અનુપલબ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે સ્વભાવથી આકાશ, જીવ, પિશાચાદિ ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેથી તેઓ નથી એમ નથી. પરંતુ વિદ્યમાન જ છે.

(૨) પદાર્થ અતિસમીપમાં હોય તો પણ અનુપલબ્ધ થાય છે. જેમ આંખમાં લગાડેલું કાજળ ઉપલબ્ધ થતું નથી. તેથી તે શું નથી ? કાજળ તો છે જ. પરંતુ અતિસમીપ હોવાના કારણે અનુપલબ્ધ છે.

(૩) ઇન્દ્રિયોનો ઘાત થવાથી પદાર્થ ઉપલબ્ધ થતો નથી. જેમ અંધ અને બહેરા માણસને રૂપાદિની ઉપલબ્ધિ થતી, તેથી શું રૂપાદિ નથી ? રૂપાદિ તો છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોનો ઘાત થયો હોવાથી ઉપલબ્ધ થતા નથી.

તથા મનોऽનવસ્થાનાત્ યથા અનવસ્થિતચેતા ન પશ્યતિ । ઉક્તંચ-“ઇષુકારનરઃ કશ્ચિદ્રાજાનં સંપરિચ્છદમ્ । ન જાનાતિ પુરો યાન્તં યથા ધ્યાનં સમાચરેત્ ॥૧॥” તત્કિં રાજા ન ગતઃ ? સ ગત એવ, પુનરનવસ્થિતચેતસ્કત્વાન્ન દૃષ્ટવાન્ । નષ્ટચેતસાં વા સતોઽપિ ભાવસ્યાનુપલબ્ધિઃ ૪ । તથા સૌશ્મ્યાત્ યથા જાલકાન્તરગતધૂમોષ્મનીહારાદીનાં ત્રસરેણવો નોપલભ્યન્તે, પરમાણુદ્વચ્છુકાદયો વા સૂક્ષ્મનિગોદાદયો નોપલભ્યન્તે, તત્કિં ન સન્તિ ? સન્ત્યેવ તે, પુનઃ સૌશ્મ્યાન્નોપલબ્ધિઃ ૫ । તથાવરણાત્ કુડ્યાદિવ્યવધાનાજ્ઞાનાઘાવરણાદ્યાનુપલબ્ધિઃ તન્ન વ્યવધાનાત્ યથા કુડ્યાન્તરે વ્યવસ્થિતં વસ્તુ નોપલભ્યન્તે તત્કિં નાસ્તિ ? કિં તુ તદસ્ત્યેવ, પુનર્વ્યવધાનાન્નોપલબ્ધિઃ એવં સ્વકર્ણકન્ધરામસ્તકપૃથાનિ નોપલભ્યન્તે, ચન્દ્રમણ્ડલસ્ય ચ સન્નપિ પરભાગો ન દૃશ્યતે, અર્વાંગભાગેન વ્યવહિતત્વાત્ । જ્ઞાનાઘાવરણાઞ્ચાનુપલબ્ધિઃ યથા મતિમાન્દ્યાત્સતામપિ શાસ્ત્રસૂક્ષ્મ્યાર્થવિશેષાણામનુપલબ્ધિઃ, સતોઽપિ વા જલધિજલપલપ્રમાણસ્યાનુપલબ્ધિઃ, વિસ્મૃતેર્વા પૂર્વોપલબ્ધસ્ય વસ્તુનોऽનુપલબ્ધિઃ, મોહાત્ સંતામપિ તત્ત્વાનાં જીવાદીનામનુપલબ્ધિરિત્યાદિ ૬ । તથાભિભવાત્, સૂર્યાદિતેજસાભિભૂતાનિ ગ્રહનક્ષત્રાણિ નોપલભ્યન્તે, તત્કથં તેષામભાવઃ ? કિં તુ તાનિ સન્ત્યેવ, પુનરભિભવાન્ન દૃશ્યન્તે । એવમન્ધકારેઽપિ ઘટાદયો નોપલભ્યન્તે ૭ । સમાનાભિહારાઞ્ચ યથા મુદ્રરાશૌ મુદ્રમુષ્ટિઃ તિલરાશૌ તિલમુષ્ટિર્વા ક્ષિપ્તા સતી સૂપલક્ષિતાપિ નોપલભ્યન્તે, જલે ક્ષિપ્તાનિ લવણાદીનિ વા નોપલભ્યન્તે । તત્કથં તેષામભાવઃ ? તાનિ

સન્ત્યેવ, પુનઃ સમાનાભિહારાન્નોપલબ્ધિઃ ૮ । તથા ચોક્તં સાંખ્યસપ્તતૌ [૭] ॥
 “અતિદૂરાત્સામીપ્યાદિન્દ્રિયઘાતાન્મનોનવસ્થાનાત્ । સૌક્ય્યાદ્યવ્યવધાનાદભિભવાત્સમાના-
 ભિહારાઞ્ચ ॥૭॥” ઇતિ ॥ એવમષ્ટધાપિ સત્સ્વભાવાનામપિ ભાવાનાં યથાનુપ-
 લમ્બોઽભિહિતઃ એવં ધર્માસ્તિકાયાદયોઽપિ વિદ્યમાના અપિ સ્વભાવવિપ્રકર્ષાન્નોપલભ્યન્ત
 ઇતિ મન્તવ્યમ્ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(૪) મનનું અનવસ્થાન છે. અર્થાત્ મન બીજાઠેકાણે ઉપયુક્ત હોવાના કારણે (ઇન્દ્રિયોનો પદાર્થ સાથે વ્યાપાર હોવા છતાં) પદાર્થ ઉપલબ્ધ થતો નથી. જેમ ચક્ષુઇન્દ્રિયની પદ્મતાવાળો વ્યક્તિ પણ બીજે ઠેકાણે મન ભ્રમતું હોય તો વસ્તુ જોતો નથી. તેમાં વસ્તુ તો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ મનની અનુપયોગદશાના કારણે પદાર્થ ઉપલબ્ધ થતો નથી. તથા કહ્યું છે કે “જેમ કોઈ (લક્ષ્ય ઉપર એકાગ્રદૃષ્ટિવાળો) બાણાવળી પોતાની આગળથી પરિવારસહિત (ઠાઠમાઠથી) જતા રાજાને જોતો નથી. (કારણ કે બાણાવળીનું મન બીજે ઠેકાણે છે.) તે રીતે એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન કરવું જોઈએ.” તો શું ત્યાં રાજા જતો ન હતો ? રાજા જતો તો હતો જ. પરંતુ બાણાવળીનું મન અન્યત્ર હોવાના કારણે તેને દેખાતો ન હતો. અથવા જેનું ચિત્ત નાશ પામી ગયું છે, તેઓને વિદ્યમાન પણ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થતી નથી.

(૫) તે પ્રમાણે પદાર્થની સૂક્ષ્મતાથી પણ પદાર્થ અનુપલબ્ધ રહે છે. જેમ ઘરના કાણાવાળા ભાગમાંથી નિકળતો અને આવતો ધૂમ, ઉખા તથા ત્રસરેણુઓ સૂક્ષ્મ હોવાથી ઉપલબ્ધ થતા નથી અથવા પરમાણુ-દ્વયણુકાદિ, સૂક્ષ્મનિગોદગ્રાદિ ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેથી શું તે વિદ્યમાન નથી ? વિદ્યમાન તો છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ હોવાથી ઉપલબ્ધ થતા નથી. (૬) આવરણથી પણ પદાર્થ ઉપલબ્ધ થતો નથી. ભીંતાદિના વ્યવધાનથી કે જાનાદિના આવરણથી પદાર્થ ઉપલબ્ધ થતો નથી. તેમાં ભીંતાદિના વ્યવધાનથી પદાર્થ ઉપલબ્ધ થતો નથી. જેમકે ભીંતની પાછળ રહેલ વસ્તુ ઉપલબ્ધ થતી નથી. તો શું વસ્તુ નથી ? વસ્તુ તો છે જ. પરંતુ ભીંતરૂપ વ્યવધાનથી ઉપલબ્ધ થતી નથી. એ પ્રમાણે પોતાની પીઠની, કાનની કે મસ્તકની પાછળ રહેલી વિદ્યમાનવસ્તુ પણ ઉપલબ્ધ થતી નથી. તથા ચંદ્રમંડલનો પાછળનો ભાગ વિદ્યમાન હોવા છતાં આગળના ભાગથી વ્યવહિત હોવાના કારણે દેખાતો નથી.

જાનાદિના આવરણથી પણ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જેમકે મતિમંદતાના કારણે શાસ્ત્ર કથિત સૂક્ષ્મપદાર્થવિશેષો વિદ્યમાન હોવા છતાં ઉપલબ્ધ થતા નથી. અથવા સમુદ્રના પાણીના જથ્થાનું પરિમાણ હોવા છતાં પણ માપી શકાતું નથી અથવા વિસ્મૃતિથી પૂર્વે ઉપલબ્ધ થયેલી વસ્તુની પણ ઉપલબ્ધિ થતી નથી. મોહથી વિદ્યમાન એવા જીવાદિતત્ત્વોની પણ ઉપલબ્ધિ થતી નથી.

(૭) અભિભવ થવાથી પણ પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જેમ સૂર્યાદિના તેજથી અભિભૂત થયેલા ગ્રહ-નક્ષત્રો ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેથી શું તેઓનો અભાવ છે ? અભાવ નથી, તે ગ્રહ-નક્ષત્રાદિ છે જ. પરંતુ સૂર્યાદિથી અભિભવ થયો હોવાથી દેખાતા નથી. આ પ્રમાણે અંધકારમાં પણ ઘટાદિ પદાર્થો ઉપલબ્ધ થતા નથી.

(૮) સમાનપદાર્થોમાં ભળી જવાના કારણે પણ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જેમ મગના ઢગલામાં મગની મુઠ્ઠી તથા તલના ઢગલામાં તલની મુઠ્ઠી નાખતે છતે તેમાં ભળી જવાના કારણે સારી રીતે ઉપલક્ષિત હોવા છતાં તાદૃશમુઠ્ઠીભર મગ કે તલ ઉપલબ્ધ થતા નથી અથવા પાણીમાં નાંખેલું મીઠું વગેરે ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેથી શું તેઓનો અભાવ છે ? ના અભાવ નથી, તે વિદ્યમાન જ છે. પરંતુ સમાનની સાથે ભળી જવાના કારણે ઉપલબ્ધ થતા નથી.

સાંખ્યસપ્તતિમાં પણ કહ્યું છે કે... “અતિદૂર હોવાથી, અતિસમીપ હોવાથી, ઇન્દ્રિયનો ઘાત થયો હોવાથી, મનનું અન્યત્ર અવસ્થાન હોવાથી, સૂક્ષ્મ હોવાથી, વચ્ચે વ્યવધાન હોવાથી, બીજાદ્વારા અભિભવ થયો હોવાથી અને સમાનદ્રવ્યોમાં ભળીજવાના કારણે પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. ॥૧૧॥”-આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારે વિદ્યમાનસ્વભાવવાળા પદાર્થો પણ જે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થતા નથી, તે આપણે ઉપર જોયું. તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ પણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સ્વભાવવિપ્રકર્ષથી અર્થાત્ સ્વભાવથી અતીન્દ્રિય હોવાથી ઉપલબ્ધ થતા નથી, તે માનવું જોઈએ.

આહ પર: યેઽત્ર દેશાન્તરગતદેવદત્તાદયો દર્શિતાઃ, તેઽત્રાસ્માકમપ્રત્યક્ષા અપિ દેશાન્તરગતલોકાનાં કેષાંચિત્પ્રત્યક્ષા એવ સન્તિ તેન તેષાં સત્ત્વં પ્રતીયતે, ધર્માસ્તિકાયાદયસ્તુ કૈશ્ચિદપિ કદાપિ નોપલભ્યન્તે તત્કથં તેષાં સત્તા નિશ્ચીયત ઇતિ ? અત્રોચ્યતે, યથા દેવદત્તાદયઃ કેષાંચિત્પ્રત્યક્ષત્વાત્સન્તો નિશ્ચીયન્તે, તથા ધર્માસ્તિકાયાદયોઽપિ કેવલિનાં પ્રત્યક્ષત્વાત્કિં ન સન્તઃ પ્રતીયન્તામ્ ? યથા વા પરમાણવો નિત્યમપ્રત્યક્ષા અપિ સ્વકાર્યાનુમેયાઃ સ્યુઃ, તથા ધર્માસ્તિકાયાદયોઽપિ કિં ન સ્વકાર્યાનુમેયા ભવેયુઃ ? । ધર્માસ્તિકાયાદીનાં કાર્યાણિ ચામૂનિ । તત્ર ધર્મો ગત્યુપગ્રહકાર્યાનુમેયઃ, અધર્મઃ સ્થિત્યુપગ્રહકાર્યાનુમેયઃ, અવગાહોપકારાનુમેયમાકાશં, વર્તનાદ્યુપકારાનુમેયઃ કાલઃ, પ્રત્યક્ષાનુમાનાવસેયાશ્ચ પુદ્ગલાઃ । નન્વાકાશાદયઃ સ્વકાર્યાનુમેયા ભવન્તુ, ધર્માધર્મો તુ કથમ્ ? અત્રોચ્યતે યુક્તિઃ, ધર્માધર્મો હિ સ્વત એવ ગતિસ્થિતિપરિણતાનાં દ્રવ્યાણામુપગૃહીતોઽપેક્ષાકારણતયા આકાશકાલાદિવત્, ન પુનર્નિર્વર્તકકારણતયા, નિર્વર્તકં હિ કારણં તદેવ જીવદ્રવ્યં પુદ્ગલદ્રવ્યં વા ગતિસ્થિતિક્રિયાવિશિષ્ટં, ધર્માધર્મો પુનર્ગતિસ્થિતિક્રિયાવિશિષ્ટાનાં દ્રવ્યાણામુપકારકાવેવ ન પુનર્બલાદ્ગતિસ્થિતિનિર્વર્તકૌ । યથા ચ સરિત્તટાકહૃદ-

समुद्रेषु वेगवाहित्वे सति मत्स्यस्य स्वयमेव संजातजिगमिषस्योपग्राहकं जलं निमित्ततयोपकरोति, दण्डादिवत्कुम्भकारे कर्तरि मृदः परिणामिन्याः, नभोवद्वा नभश्चरतां नभश्चराणामपेक्षाकारणं, न पुनस्तज्जलं गतेः कारणभावं बिभ्राणमगच्छन्तमपि मत्स्यं बलात्प्रेर्य गमयति, क्षितिर्वा स्वयमेव तिष्ठतो द्रव्यस्य स्थानभूयमापनीपद्यते, न पुनरतिष्ठद्द्रव्यं बलादवनिरवस्थापयति । व्योम वावगाहमानस्य स्वत एव द्रव्यस्य हेतुतामुपैत्यवगाहं प्रति, न पुनरनवगाहमानमवगाहयति स्वावष्टम्भात् । स्वयमेव कृषीवलानां कृष्यारम्भमनुतिष्ठतां वर्षमपेक्षाकारणं दृष्टं, न च 'नूनऽकृर्वतस्तांस्त-
दर्थमारम्भयद्वर्षवारि प्रतीतम्, प्रावृषि वा नवाम्भोधरध्वनिश्रवणनिमित्तोपाधीयमानगर्भा स्वत एव प्रसूते बलाका, नवाप्रसूयमानां तामभिनवजलधरनिनादः प्रसभं प्रसावयति । प्रतिबुध्य वा पुरुषः प्रतिबोधनिमित्तामवद्याद्विरतिमातिष्ठमानो दृष्टो, न च पुमांसमविरतं विरमयति बलात्प्रतिबोधः । न च गत्युपकारोऽवगाहलक्षणाकाशस्योपपद्यते, किं तर्हि ? धर्मस्यैवोपकारः स दृष्टः । स्थित्युपकारश्चाधर्मस्य नावगाहलक्षणस्य व्योमः । अवश्यमेव हि द्रव्यस्य द्रव्यान्तरादसाधारणः कश्चिद्वृणोऽभ्युपेयः । द्रव्यान्तरत्वं च युक्तेरागमाद्वा निश्चेयम् । युक्तिरनन्तरमेवाग्रतो वक्ष्यते । ^Aआगमस्त्वयम्-“कङ्कणं भंते ! दव्वा पण्णत्ता ? गोयमा ! छ दव्वा पण्णत्ता । तं जहा-धम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकाए, आगासत्थिकाए, पुग्गलत्थिकाए, जीवत्थिकाए, अद्धासमए ।” ननु धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षमेव शकुनेरुत्पत्तनम्, अग्रेरुर्ध्वज्वलनं, मरुतश्च तिर्यक्पवनं स्वभावादेवानादिकालीनादिति ? उच्यते । प्रतिज्ञामात्रमिदं नार्हन्तं प्रति हेतुदृष्टान्तावनवद्यौ स्तः, स्वाभाविक्या गतेर्धर्मद्रव्यो-
पकारनिरपेक्षायास्तं प्रत्यसिद्धत्वात्, यतः सर्वेषामेव जीवपुद्गलानामासादितगतिपरिणती-
नामुपग्राहकं धर्ममनुरुध्यन्तेऽनेकान्तवादिनः, स्थितिपरिणामभाजां चाधर्मः, आभ्यां च न गतिस्थिती क्रियेते, केवलं साचिव्यमात्रेणोपकारकत्वं, यथा भिक्षा वासयति, कारीषोऽग्निरध्यापयतीति । ननु तवापि लोकालोकव्यापि(तवापि लोकव्यापि)धर्माधर्म-
द्रव्यास्तित्ववादिनः संज्ञामात्रमेव “तदुपकारो गति स्थित्युपग्राहौ” इति [तत्त्वार्थाधिगम० ५, १०] अत्र जागद्यते युक्तिः, अवधत्तां भवान् । गतिस्थिती ये जीवानां पुद्गलानां च ते

१. 'नून' गनुष्यान्.

A. “छव्विहे दव्वे पण्णत्ते, तं जहा-धम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकाए, आगासत्थिकाए, जीवत्थिकाए, अद्धसमये अ, सेतं दव्वणामे ।”
- अनुयोग० द्रव्यगुण० सू० १२४ ।

સ્વતઃપરિણામાવિર્ભાવાત્ પરિણામિકર્તૃનિમિત્તકારણત્રયવ્યતિરિક્તોદાસીનકારણાન્તર-
સાપેક્ષાત્મલાભે, અસ્વાભાવિકપર્યાયત્વે સતિ કદાચિદ્ભાવાત્, ઉદાસીનકારણ-
પાનીયાપેક્ષાત્મલાભઙ્ગપ્રગતિવત્ । इति धर्माधर्मयोः सिद्धिः २ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : દેશાંતર ગયેલા જે દેવદત્તાદિ ઉદાહરણો તમે બતાવ્યા, તે દેવદત્તાદિ અહીં રહેલા આપણને અપ્રત્યક્ષ છે. પરંતુ દેશાંતરમાં રહેલા કેટલાક લોકોને તો પ્રત્યક્ષ જ છે. તેથી તેઓની વિદ્યમાનતા પ્રતીત છે. પરંતુ ધર્માસ્તિકાયાદિદ્રવ્ય કોઈપણ વ્યક્તિઓવડે ક્યારે પણ ઉપલબ્ધ થયા નથી. તેથી તેઓની સત્તાનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરી શકાય ?

સમાધાન : જેમ દેશાંતરમાં ગયેલા દેવદત્તાદિ કેટલાક લોકોને પ્રત્યક્ષ હોવાથી, તેઓની સત્તાનો નિશ્ચય કરાય છે. તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો પણ કેવલજ્ઞાનિઓને પ્રત્યક્ષ હોવાથી શું તેમની સત્તાનો નિશ્ચય ન કરી શકાય ? કરી જ શકાય છે. અથવા પરમાણુઓ નિત્ય અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ (પરમાણુથી ઉત્પન્ન થયેલા) પોતાના કાર્યોથી અનુમેય છે, તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ પણ શું પોતાના કાર્યોથી અનુમેય નથી ? છે જ. ધર્માસ્તિકાયના કાર્યો છે. ધર્માસ્તિકાય ગતિમાં ઉપકારક થવારૂપ કાર્યથી અનુમેય છે. અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિમાં ઉપકારક થવારૂપ કાર્યથી અનુમેય છે. આકાશ અવકાશ આપવારૂપ કાર્યથી અનુમેય છે. વર્તનાદિઉપકારથી અનુમેય કાલ છે અને પુદ્ગલો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ઉભયથી જણાય જ છે.

શંકા : આકાશાદિ સ્વકાર્યોથી અનુમેય ભલે હોય. પરંતુ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સ્વકાર્યોથી કેવી રીતે અનુમેય થાય છે ?

સમાધાન : ધર્માધર્મ સ્વકાર્યોથી અનુમેય છે, તે યુક્તિ અહીં કહેવાય છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયસ્વતઃ ગતિ અને સ્થિતિમાં પરિણતદ્રવ્યોને ગતિ-સ્થિતિમાં ઉપકાર કરતા હોવાથી અપેક્ષાકારણ છે. જેમકે વસ્તુઓને અવકાશ આપવાનો અને વર્તનાદિપર્યાયોમાં ઉપકારકરનાર આકાશ અને કાલ અપેક્ષાકારણ છે. તેમ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોની ગતિ-સ્થિતિમાં અપેક્ષાકારણ છે. પરંતુ નિર્વર્તકકારણ નથી. કારણ કે નિર્વર્તકકારણ તો ગતિ-સ્થિતિ ક્રિયાથી વિશિષ્ટ જીવ કે પુદ્ગલદ્રવ્ય પોતે જ છે, જ્યારે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય તો ગતિ-સ્થિતિની ક્રિયામાં પરિણતદ્રવ્યોને ઉપકારક જ છે. પરંતુ બલાત્કારે ગતિ-સ્થિતિના નિર્વર્તક નથી.

તથા જેમ સરોવર, તળાવ, સમુદ્ર વગેરેમાં અતિવેગથી વહેવા છતાં પણ સ્વયં તરવાની ઇચ્છાવાળી માછલીને (તરવામાં ઉપકારક) પાણી નિમિત્તતયા જ ઉપકાર કરે છે. અર્થાત્

માછલીનો તરવાનો સ્વભાવ પોતાનો જ છે. પરંતુ પાણીરૂપ નિમિત્તની આવશ્યકતા હોય છે. તેથી માછલીને તરવામાં પાણી નિમિત્તકારણતયા ઉપકારક બને છે. પરંતુ પાણી બલાત્કારે માછલીને તરાવતું નથી. તથા જેમ પરિણામિકારણ માટીથી ઘટના કર્તા કુંભકારને ઘટ બનાવવામાં દંડાદિ નિમિત્ત બને છે તથા જે રીતે આકાશમાં ફરતા પક્ષીઓને આકાશ અપેક્ષા કારણ છે. પરંતુ સમુદ્ર વગેરેનું પાણી ગતિનું કારણ નથી. ગતિ કરવાની ઇચ્છાવિનાના માછલાને પણ સમુદ્રનું પાણી બલાત્કારે તરવાની પ્રેરણા કરીને ગતિ કરાવતું નથી. અથવા પૃથ્વી સ્વયં ઉભા રહેલા દ્રવ્યને ઉભા રહેવાનું સ્થાન આપે છે. પરંતુ નહિ ઉભા રહેતા દ્રવ્યને બલાત્કારે ઉભી રાખતી નથી. અથવા આકાશ પણ સ્વયં જ અવગાહના કરતા દ્રવ્યને નિમિત્તકારણ બનીને અવગાહ (અવકાશ) આપે છે. પરંતુ અવગાહનાને નહિ ઇચ્છતાને પણ અવકાશ આપતું નથી. કારણ કે પોતે માત્ર સહાયક જ છે. સ્વયં જ ખેતીના આરંભમાં પ્રવર્તેલા ખેડૂતોને વરસાદ અપેક્ષાકારણ તરીકે જોવાય છે. પરંતુ વરસાદનું પાણી ખેતીના આરંભમાં નહિ પ્રવર્તેલા મનુષ્યોને ખેતીના આરંભમાં પ્રવર્તાવતું પ્રતીત થતું નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે વરસાદ ખેડૂતોને હાથમાં હળ પકડાવતું નથી. પરંતુ વરસાદ પડતાં ખેડૂતો સ્વયં હળ ચલાવવાનું કાર્ય કરે છે. તેમાં નિમિત્ત વરસાદ બન્યો છે.

અથવા વર્ષાઋતુમાં નવા વાદળાંના ધ્વનિના શ્રવણના નિમિત્તથી ગર્ભને ધારણ કરેલી બગલીઓ સ્વયં જ પ્રસવે છે. પરંતુ ગર્ભને નહિ ધારણ કરેલી તે બગલીઓને નવા વાદળાના અવાજમાત્રથી એકાએક પ્રસવ થતો નથી. અર્થાત્ બગલીઓના ગર્ભપ્રસવમાં મેઘનો અવાજ નિમિત્ત બને છે.

પાપોથી અને સંસારથી સ્વયં વિરક્તપુરુષને પાપો અને સંસારની અસારતાનો પ્રતિબોધ કરાવીને પ્રતિબોધ પાપો કે સંસારનો ત્યાગ કરવામાં નિમિત્ત બને છે. પરંતુ અવિરક્ત આત્માને પ્રતિબોધ બલાત્કારે સંસારથી વિરામ પમાડતો નથી.

વળી ગતિમાં સ્વયં પરિણતદ્રવ્યોને ગતિમાં ઉપકારક તરીકે અવગાહલક્ષણવાળું આકાશ દ્રવ્ય ઘટતું નથી. કારણ કે ધર્માસ્તિકાયનો જ તે ઉપકાર જોવાયેલો છે. તે જ રીતે સ્થિતિમાં ઉપકારકદ્રવ્ય અધર્માસ્તિકાય જ છે. અવકાશ નહિ.

તથા એકદ્રવ્યનો બીજાદ્રવ્યથી કોઈક અસાધારણગુણ માનવો જ જોઈએ. (તો જ તે બંનેમાં ભિન્નતા સિદ્ધ થાય.) ધર્માસ્તિકાય કે અધર્માસ્તિકાય આકાશથી ભિન્નદ્રવ્ય છે. તેનો નિશ્ચય યુક્તિથી કે આગમથી કરવો જોઈએ. અર્થાત્ કોઈપણ સ્વતંત્રદ્રવ્યનો નિશ્ચય આગમથી કે યુક્તિથી કરવો જોઈએ. તે ત્રણેની સ્વતંત્રદ્રવ્ય તરીકે સિદ્ધિ કરતી યુક્તિઓ આગળ અપાશે. આગમ આ પ્રમાણે છે “હે ભગવાન ! દ્રવ્યો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે ? હે ગૌતમ ! દ્રવ્યો છ

પ્રકારના કલા છે. (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય, (૫) જીવાસ્તિકાય, (૬) કાલ.”

આમ આગમથી છ એ દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા : ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યની નિરપેક્ષપણે જ પક્ષી આકાશમાં ઉડે છે, અગ્નિ ઉંચે જાય છે; પવન તિર્ચ્છિદિશામાં ગતિ કરે છે. આ અનાદિકાલથી સ્વભાવથી જ થતું જોવાય છે અને જે સ્વભાવથી કાર્ય થતું હોય તેમાં કોઈ નિમિત્ત બનતું નથી. આથી ધર્માસ્તિકાય જેવા સ્વતંત્રદ્રવ્યને માનવાની જરૂર નથી.

સમાધાન : આ તમારી પ્રતિજ્ઞામાત્ર જ છે. પરંતુ તે પ્રતિજ્ઞા અનવધ (નિર્દોષ) હેતુ-દૃષ્ટાંતને યોગ્ય નથી. અર્થાત્ તમારા વિધાનમાં=પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ અને દૃષ્ટાંત નિર્દોષ નથી. કારણ કે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યના ઉપકારથી નિરપેક્ષદ્રવ્યોની ગતિ અસિદ્ધ છે. કારણકે ગતિમાં પરિણામ પામેલા સર્વે જીવ અને પુદ્ગલોને ઉપકાર કરનાર તરીકે અનેકાંતવાદિઓએ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે અને સ્થિતિમાં પરિણામ પામેલા જીવ અને પુદ્ગલોને ઉપકાર કરનાર તરીકે અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. તે બંને વડે ગતિ કે સ્થિતિ કરાવાતી નથી. માત્ર તે બંને સહકારમાત્રથી ઉપકારક બને છે. અર્થાત્ સહકાર આપીને ગતિ-સ્થિતિમાં ઉપકારક બને છે. જેમકે સદાવ્રતમાં રહેવાથી ભિક્ષા સુલભ બનતાં ત્યાં વસેલો ભિખારી “ભિક્ષા અમને વસાવે છે—” આવું કહે છે. તેમાં સદાવ્રત રાખવાનું કામ કરે છે. છતાં પણ ભિક્ષાને નિમિત્તે ત્યાં વસવાનું થતું હોવાથી તે ભિક્ષા રાખવાનું કામ કરે છે, એમ કહેવાય છે.

તે જ રીતે “કંડીલની અગ્નિ ભણાવે છે”—આવા પ્રયોગમાં અગ્નિ ભણાવતો નથી. પરંતુ અગ્નિનો પ્રકાશ ભણાવામાં સહાયક થાય છે. તે રીતે ઉપર પણ વિચારી લેવું.

શંકા : તમે લોકોએ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યને લોકવ્યાપી માનવામાં કોઈ યુક્તિ આપી નથી. જે તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫/૧૦ માં તેની ગતિ અને સ્થિતિમાં સહાયકતાસ્વરૂપ ઉપકાર બતાવ્યો છે, તે પણ સંજ્ઞામાત્ર=કથનમાત્ર જ છે. યુક્તિથી સર્વથાશૂન્ય છે.

સમાધાન : અમે યુક્તિઓ બતાવીએ છીએ, તમે સાવધાન થઈને સાંભળો.

સ્વતઃ ગતિ અને સ્થિતિમાં પરિણામ પામેલ જીવો અને પુદ્ગલોની ગતિ અને સ્થિતિ પોતાની ઉત્પત્તિમાં પરિણામિ, કર્તા=નિર્વર્તક અને નિમિત્તરૂપ ત્રણ કારણોથી અતિરિક્ત ચોથા ઉદાસીન કારણની અપેક્ષા રાખે છે. કારણ કે તે ગતિ અને સ્થિતિ સ્વાભાવિકપર્યાય નથી તથા કોઈ-કોઈવાર થાય છે. જેમકે ઉદાસીનકારણ એવા પાણીની ગતિમાં અપેક્ષા રાખતી માછલી. અર્થાત્ માછલી પાણી વિના ગતિ કરી શકતી નથી, ઉદાસીન એવા પાણીની અપેક્ષા રાખે છે.

ઉપરોક્ત અનુમાનથી ગતિ અને સ્થિતિમાં ઉદાસીનકારણ તરીકે ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

અવગાહિનાં ધર્માદિનામવકાશદાયિત્વેનોપકારેણાકાશમનુમીયતે । અવકાશદાયિત્વં ચોપકારોઽવગાહઃ, સ ચાત્મભૂતોઽસ્ય લક્ષણમુચ્યતે । મકરાદિગત્યુપકારકારિજલાદિદૃષ્ટાન્તા અત્રાપ્યનુવર્તનીયાઃ । નન્વયમવગાહઃ પુદ્રલાદિસમ્બન્ધી વ્યોમસંબન્ધી ચ તતઃ સ ઉભયોર્ધર્મઃ કથમાકાશસ્યૈવ લક્ષણં ? ઉભયજન્યત્વાત્, દ્વ્યજ્જુલસંયોગવત્ । ન ખલુ દ્રવ્યદ્વયજનિતઃ સંયોગો દ્રવ્યેણૈકેન વ્યપદેષું પાર્યતે લક્ષણં ચૈકસ્ય ભવિતુમર્હતીતિ, સત્યમેતત્, સત્યપિ સંયોગજન્યત્વે લક્ષ્યમાકાશં પ્રધાનમ્ તતોઽવગાહનમનુપ્રવેશો યત્ર તદાકાશમવગાહ્યમવગાહલક્ષણં વિવક્ષિતં, ઇતરત્તુ પુદ્રલાદિકમવગાહકમ્, યસ્માદ્વ્યોમૈવાસાધારણકારણતયાવગાહ્યત્વેનોપકરોતિ, અતો દ્રવ્યાન્તરાસંભવિના સ્વેનોપકારેણાતીન્દ્રિયમપિ વ્યોમાનુમેયં, આત્મવત્, ધર્માદિવદ્વા । યથા પુરુષહસ્તદણ્ડસંયોગભેર્યાદિકારણઃ શબ્દો ભેરીશબ્દો વ્યપદિશ્યતે, ભૂજલાનિલયવાદિકારણશ્ચાઙ્કુરો યવાઙ્કુરોઽભિધીયતે, અસાધારણકારણત્વાત્, એવમવગાહોઽપ્યમ્બરસ્ય પ્રતિપત્તવ્યઃ । ^Bવૈશેષિકાસ્તુ શબ્દલિઙ્ગમાકાશં સઙ્ગિરન્તે, ગુણગુણિભાવેન વ્યવસ્થાનાદિતિ । તદયુક્તં, રૂપાદિમત્વાચ્છબ્દસ્ય, રૂપાદિમત્તા ચ પ્રતિઘાતાભિભવાભ્યાં વિનિશ્ચેયા ૩ । કાલસ્તુ વર્તનાદિભિર્લિઙ્ગૈરનુમીયતે । યતો ^Aવર્તના પ્રતિદ્રવ્યપર્યાયમન્તર્ણૈતૈકસમયસ્વસત્તાનુભૂતિલક્ષણા, સા ચ સકલવસ્ત્વાશ્રયા કાલમન્તરેણ પ્રતિસમયમનુપપન્ના, અતોઽસ્તિ કાર્યાનુમેયઃ કાલઃ પદાર્થપરિણતિહેતુઃ । લોકપ્રસિદ્ધાશ્ચ કાલદ્રવ્યાભિધાયિનઃ શબ્દાઃ સન્તિ, ન તુ સૂર્યક્રિયામાત્રાભિધાયિનઃ । યથાહ-“યુગપદયુગપત્ક્ષિપ્રં ચિરં ચિરેણ પરમપરમિદમિતિ ચ । વત્સ્યતિ નૈતદ્વત્સ્યતિ વૃત્તં તત્ર વૃત્તમપિ ॥૧॥ વર્તત્ત્વં ઇદં ન વર્તત્ત્વં ઇતિ કાલાપેક્ષમેવાસા યત્ । સર્વે બ્રુવન્તિ તસ્માન્નનુ સર્વેષાં મતઃ કાલઃ ॥૨॥ હ્યઃ શ્વોઽથ સંપ્રતિ પરુત્પરારિ નક્તં દિવૈષમઃ પ્રાતઃ । સાયમિતિ કાલવચનાનિ કથં યુક્તાન્યસતિ કાલે ॥૩॥” પરિણામોઽપિ સજાતીયાનાં વૃક્ષાદિવસ્તૂનામેકસ્મિન્કાલે ઋતુવિભાગકૃતો

A. “પ્રતિદ્રવ્યપર્યાયમન્તર્ણૈતૈકસમયા સ્વસત્તાનુભૂતિર્વર્તના ।” ત૦ વા૦ ૫/૨૨ ।

B. શબ્દોઽમ્બરગુણઃ શ્રોત્રગ્રાહ્યઃ ।” પ્રશ૦ મા૦ વ્ય૦ ૫-૬૪૫ ।

વેલાનિયમકૃતશ્ચ વિચિત્રઃ કારણં નિયામકમન્તરેણાનુપપન્નઃ તતઃ સમસ્તિ તત્કારણં કાલં
ઇત્યવસીયતે । તથા વિનષ્ટો વિનશ્યતિ વિનશ્ક્યતિ ચ ઘટ ઇત્યાદિક્રિયાવ્યપદેશા
અતીતવર્તમાનાનાગતકાલત્રયવિભાગનિમિત્તા; પરસ્પરાસંકીર્ણાઃ સંવ્યવહારાનુગુણાઃ
કાલમન્તરેણ ન ભવેયુઃ, તતોઽસ્તિ કાલઃ । તથેદં પરમિદમપરમિતિ યન્નિમિત્તે
પ્રત્યયાભિધાને, સ સમસ્તિ કાલ ઇતિ ૪ ।

ટીકાનો ભાવાનવાદ :

અવકાશની જરૂરીયાતવાળા ધર્માસ્તિકાયવગેરે દ્રવ્યોને અવકાશ આપવારૂપકાર્યથી આકાશનું
અનુમાન કરાય છે. અવકાશ આપવો તે જ આકાશનો અવગાહસ્વરૂપ ઉપકાર છે. તે અવકાશનું
સ્વાભાવિક અસાધારણ લક્ષણ છે. મગર વગેરેની ગતિ વગેરેમાં જે પ્રકારે પાણી વગેરે
અપેક્ષાકારણ છે, તે રીતે આકાશ સમસ્તવસ્તુઓને અવકાશ આપવામાં ઉદાસીનકારણ છે. આ
રીતે પૂર્વે જે પાણી વગેરેના દૃષ્ટાંત આપ્યા હતા, તે સર્વે આકાશની સિદ્ધિમાં પણ લગાડવા.

શંકા : અવગાહ (અવકાશ) આપવાની દૃષ્ટિએ આકાશનો ધર્મ છે. અને પ્રાપ્ત કરવાની
દૃષ્ટિથી પુદ્ગલનો ધર્મ છે. ‘આકાશમાં પુદ્ગલ રહે છે.’ અહીં ‘રહેવું’ આકાશ અને પુદ્ગલ
બંનેનો ધર્મ છે. કારણકે ઉભયથી ઉત્પન્ન થયેલો ધર્મ છે. અર્થાત્ બંનેનો સમાનરૂપથી કારણ બને
છે. જેમ બે આંગળીઓનો સંયોગમાં ‘સંયોગ’ ધર્મ બંને આંગળીઓનો થાય છે, એક આંગળીનો
નહિ. કારણકે બે દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થયેલ સંયોગ કોઈ એકદ્રવ્યમાં જ હોતો નથી. પરંતુ તે બંને
દ્રવ્યોનો જ સંયોગ કહેવાય છે. તે રીતે ‘અવગાહ’ પણ આકાશ અને પુદ્ગલાદિ બંનેનો જ
ધર્મ છે, તો તેને માત્ર આકાશનો જ ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય ? અર્થાત્ તેને માત્ર આકાશનું
જ લક્ષણ કેમ કહી શકાય ?

સમાધાન : તમારી વાત સત્ય છે. સંયોગથી ઉત્પન્ન થતે છતે અવગાહમાં આકાશની જેમ
પુદ્ગલ પણ નિમિત્ત હોય છે. છતાં પણ આકાશ અવકાશ આપવાવાળું છે. આથી દાતા આકાશ
(લક્ષ્ય) પ્રધાન છે. તેથી આકાશમાં અવગાહ મળે છે. તેમાં પ્રવેશ કરીને પુદ્ગલાદિ આકાશમાં
રહે છે. આથી આકાશ અવગાહ્ય=અવકાશ આપવા યોગ્ય છે. તેથી તેનું ‘અવગાહ’ વિવક્ષિત
લક્ષણ કર્યું છે. જ્યારે પુદ્ગલાદિ આકાશમાં રહેવાવાળા છે. અર્થાત્ અવગાહક=અવકાશ
મેળવવાવાળા છે. તેથી તે ગૌણ છે. આથી અવગાહ આપવામાં આકાશ જ અસાધારણકારણ
તરીકે ગ્રહણ કરાયેલું છે. તેથી પુદ્ગલાદિને અવગાહરૂપ ઉપકાર કરનાર આકાશ દ્રવ્ય છે.

આથી બીજાદ્રવ્યમાં અસંભવિત એવા પોતાના ઉપકારથી અતીન્દ્રિય પણ આકાશદ્રવ્યનું
અનુમાન કરાય છે. જેમકે આત્મા કે ધર્માદિ અતીન્દ્રિયપદાર્થોની સિદ્ધિ પણ આ રીતે
અસાધારણધર્મો કે કાર્યોથી કરાય છે.

વળી પુરુષના હાથના દંડ સાથેના સંયોગથી તથા ભેરીવગેરેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દમાં પુરુષનો હાથ, દંડ, ભેરી વગેરે ઘણા કારણો હોવા છતાં, જેમ શબ્દનું અસાધારણ કારણ ભેરી હોવાથી ભેરીનો શબ્દ કહેવાય છે. જેમ જવના અંકુરામાં જવ, પૃથ્વીનું પાણી, પવન વગેરે કારણ હોવા છતાં પણ અંકુરાનું અસાધારણકારણ યવ હોવાથી “યવના અંકુરા”—આવો વ્યપદેશ કરાય છે. આ રીતે અવગાહ પણ આકાશનો અસાધારણધર્મ છે.

વૈશેષિકો શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે અને શબ્દરૂપ લિંગથી આકાશનું અનુમાન કરે છે. શબ્દને ગુણ તથા આકાશને ગુણી માનીને ગુણથી ગુણીનું અનુમાન કરે છે.

પરંતુ વૈશેષિકોની આ વાત યુક્ત નથી. કારણ કે પૌદ્ગલિક શબ્દમાં તો રૂપ, રસ વગેરે હોય છે, જ્યારે આકાશમાં તે ગુણો હોતા નથી, તે તો અમૂર્ત છે. તેથી બંનેમાં આટલો વિરોધ હોય તો તે બંને વચ્ચે ગુણગુણીભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે ? શબ્દ મૂર્ત તથા પૌદ્ગલિક છે. તે પ્રતિઘાત અને અભિભવથી સિદ્ધ છે. (શબ્દ દીવાલથી ટકરાય છે, વીજળીવગેરેનો તીવ્રધ્વનિ કાનનો પડદો ફાડી નાખે છે. ઢોલનો તીવ્રશબ્દ મંદશબ્દને દબાવી દે છે. જો શબ્દ અમૂર્ત હોય તો તેમાં પ્રતિઘાત=ટકરાવવું તથા અભિભવ=મંદશબ્દોનું દબાઈ જવું વગેરે થઈ શકતું નથી.)

આકાશ તથા ધર્માદિ અમૂર્તદ્રવ્યો પ્રતિઘાત કે અભિભવ પામતા નથી. આથી પ્રતિઘાત અને અભિભવથી શબ્દ મૂર્ત તથા પૌદ્ગલિક સિદ્ધ થાય છે.

વર્તનાદિ લિંગોદ્વારા કાલનું અનુમાન કરાય છે. પ્રત્યેકદ્રવ્ય અને પર્યાય પ્રતિક્ષણ જે પોતાની એકસમયવાળી સત્તાનો અનુભવ કરે છે, તે સર્વે વસ્તુઓની એક સમયવાળી સત્તા જ વર્તના કહેવાય છે. કાલવિના સમસ્તવસ્તુઓમાં રહેલી એકસમયવાળી સત્તાનો પ્રતિસમય થતો અનુભવ ઘટતો નથી. આથી એકસમયવાળી પદાર્થોની સત્તારૂપ વર્તનાથી પદાર્થોના પરિણમનમાં નિમિત્ત થવાવાળા કાલનું અનુમાન કરાય છે.

સૂર્યની કિયાને જ કાલ કહી શકાય તેમ નથી. કારણકે જગતમાં કાલદ્રવ્યના વાયકશબ્દો વ્યવહારમાં જોવા મળે છે. સૂર્યની ગતિના વાયકશબ્દ તો કાલના અર્થમાં ક્યાંય પ્રયોજેલા જોવા મળતા નથી. આથી લોકપ્રસિદ્ધ કાલને સ્વતંત્રદ્રવ્ય માનવું જોઈએ. તેથી કહ્યું છે કે “સર્વે આપ્ત=પ્રામાણિક પુરુષો યુગપત્, અયુગપત્, ક્ષિપ્ર, શીઘ્ર, ચિર-અચિર, આ પર, આ અપર, આ હશે, આ નહિ હોય, આ હતું, આ નથી, આ વર્તે છે, આ વર્તતું નથી”—આ રીતે કાલની અપેક્ષા કરીને વ્યવહાર કરે છે = બોલે છે. આથી નિશ્ચયે માનવું જોઈએ કે સર્વલોકોને કાલ માન્ય છે. અર્થાત્ સર્વલોકો કાલના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. જો કાલદ્રવ્ય ન હોય તો - ‘વીતેલો

દિવસ (ગઈકાલ), આજ, આવતીકાલ, આ વર્તમાનસમય, પાછળનો સમય, ખૂબ જલ્દી, રોત, દિવસ, અત્યારે, સવારે, સાંજે ઇત્યાદિ કાલસંબંધી વ્યવહાર કેવી રીતે થાય ? આ વ્યવહાર કાલદ્રવ્ય વિના સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ॥૧-૩૥”

સજાતીય એવા વૃક્ષાદિ વસ્તુઓનો એક જ કાળમાં ઋતુથી કરાયેલા વિભાગરૂપ અને સમયના નિયમનથી કરાયેલા વિભાગરૂપ વિચિત્રપરિણામ નિયામકકારણ વિના ઘટતો નથી. તેથી કોઈક નિયામકકારણ છે અને તે જ કાલ છે, એમ જાણવું. તથા ‘ઘટ નાશ પામ્યો’, ‘ઘટ નાશ પામશે’ અને ‘ઘટ નાશ પામે છે’ ઇત્યાદિ અતીત - વર્તમાન-અનાગતસ્વરૂપ ત્રણ કાલના વિભાગમાં નિમિત્તભૂત તથા પરસ્પરઅસંકીર્ણ અને વ્યવહારને અનુસરતો ક્રિયાનો વ્યપદેશ કાલ વિના હોતો નથી. તેથી કાલ નામનું દ્રવ્ય છે.

તથા ‘જ્યેષ્ઠમાં પરત્વ સ્વરૂપ અને કનિષ્ઠમાં અપરત્વસ્વરૂપ’ જ્ઞાનમાં નિમિત્તભૂત કોઈ કારણ હોવું જોઈએ, તે જ કાલ છે.

પુદ્ગલાઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાવસેયાઃ, તત્ર કટઘટપટલકુટશકટાદયોઽધ્યક્ષસિદ્ધાઃ, અનુમાનગમ્યા ઇત્યમ્-સ્થૂલવસ્ત્વન્યથાનુપપત્યા સૂક્ષ્મપરમાણુદ્વચ્ચણુકાદીનાં સત્તાવસીયતે, આગમગમ્યતા ચૈવં “પુગ્ગલત્થિકાએ” ઇત્યાદિ^A । તથા પરમાણવઃ સર્વેઽપ્યેકરૂપા એવ વિદ્યન્તે, ન પુનર્વેશેષિકાભિમતચતુસ્રિદ્વચ્ચણુકસ્પર્શાદિગુણવતાં પાર્થિવાપ્યતૈજસવાયવીયપરમાણૂનાં જાતિભેદાચ્ચતૂરૂપાઃ । યથા લવણહિંગુની સ્પર્શનચક્ષુરસનઘ્રાણયોગ્યેઽપિ જલે વિલીને સતી લોચનસ્પર્શનાભ્યાં ગ્રહીતું ન શક્યે પરિણામવિશેષવત્ત્વાત્, એવં પાર્થિવાદિપરમાણ-વોઽપ્યેકજાતીયા એવ પરિણતિવિશેષવત્ત્વાત્ ન સર્વેન્દ્રિયગ્રાહ્યા ભવન્તિ, ન પુનસ્તજ્જાતિભેદાદિતિ । શબ્દાદીનાં તુ પૌદ્ગલિકતૈવં જ્ઞેયા-શબ્દઃ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામઃ, તત્પરિણામતા ચાસ્ય મૂર્તત્ત્વાત્, મૂર્તતા ચોરઃકણ્ઠશિરોજિહ્વામૂલદન્તાદિદ્રવ્યાન્તર-વિક્રિયાપાદનસામર્થ્યાત્, પિપ્પલ્યાદિવત્ । તથા તાઢ્યમાનપટહભેરીજલ્લરિતલસ્થ-કિલિઞ્ચાદિપ્રકમ્પનાત્ । તથા શઙ્ખાદિશબ્દાનામતિમાત્રપ્રવૃદ્ધાનાં શ્રવણવધિરીકરણ-સામર્થ્યમ્ તદ્વાકાશાદાવમૂર્તે નાસ્તિ । અતો ન તદ્ગુણઃ શબ્દઃ । તથા પ્રતીપયાયિત્ત્વાત્, પર્વતપ્રતિહતપ્રસ્તરવત્ । તથા શબ્દો નામ્બરગુણઃ, દ્વારાનુવિધાયિત્ત્વાત્, આતપવત્ ।

A. ચત્તારિ અત્થિકાયા અજીવકાયા પણ્ણતા, તં જહા - ધમ્મત્થિકાએ, અધમ્મત્થિકાએ, આગાસત્થિકાએ પોગ્ગલત્થિકાએ ।” સ્થાનાંગ સ્થાન ૪ ઉદ્દક ૧. સુ. ૨૫૧ ।

તસ્મિન્નેવ પક્ષે સતિ દર્શનસાધનપદ્ધત્ત્વં પ્રપદ્યતે । યથા શબ્દોઽમ્બરગુણો ન ભવતિ સંહારસામર્થ્યાત્ અગુરુધૂપવત્, તથા વાયુના પ્રેર્યમાણત્વાત્ તૃણપર્ણાદિવત્, સર્વદિગ્ગાહ્યત્વાત્ પ્રદીપવત્, અભિભવનીયત્વાત્, તારાસમૂહાદિવત્, અભિભાવકત્વાત્ સવિતૃમણ્ડલ-પ્રકાશવત્ । મહતા હિ શબ્દેનાલ્પીયાનભિભૂયતે શબ્દ इति પ્રતીતમેવ, તસ્માત્પુદ્ગલપરિણામઃ શબ્દઃ । અથ શબ્દે તદ્વિનાશો તદીયલ્પણેષુ ચ યથા પૌદ્ગલિકત્વાદ્રૂપમુપલભ્યતે, તથા શબ્દેઽપિ કુતો નેતિ चेत् ?, उच्यते, सूक्ष्मतत्वात्, विध्यात्प्रदीपशिखारूपादिवत् गन्धपरमाणु-व्यवस्थितरूपादिवद्वेति । गन्धादीनां तु पुद्गलपरिणामता प्रसिद्धैव ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પુદ્ગલોની પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી સિદ્ધિ જાણવી. તેમાં ઘટ, પટ, સાદડી, ગાડું વગેરે પૌદ્ગલિકપદાર્થો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે.

પુદ્ગલો અનુમાનથી આ રીતે જણાય છે -

ઘટ-પટાદિ સ્થૂલવસ્તુઓને જોઈને, અન્યથા અનુપપત્તિથી સૂક્ષ્મપરમાણુ અને દ્વયણુકાદિની સત્તા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જગતમાં સ્પષ્ટતયા દેખતા સ્થૂલપદાર્થો સૂક્ષ્મપરમાણુ અને દ્વયણુકાદિની સત્તાવિના સંગત થતા નથી. તેથી સ્થૂલપદાર્થોના દર્શનથી પરમાણુ વગેરેની સત્તા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે.

પુદ્ગલો આગમથી પણ સિદ્ધ છે. પૂર્વે જણાવેલા “પુગ્ગલત્થિકાણ” ઇત્યાદિ આગમવચનથી પુદ્ગલાસ્તિકાયની સત્તા સિદ્ધ થાય છે.

સર્વે પણ પરમાણુઓ એકસ્વરૂપવાળા જ છે. પરંતુ વૈશેષિકોને અભિમત ચાર સ્વરૂપવાળા નથી. વૈશેષિકો પરમાણુઓની ચાર જાતિઓ માને છે. પાર્થિવજાતિના પરમાણુઓમાં રૂપાદિ ચારે પણ ગુણો હોય છે. જલીય જાતિવાળા પરમાણુઓમાં ગંધ સિવાયના રૂપાદિ ત્રણગુણો હોય છે. અગ્નિ જાતિના પરમાણુઓમાં રૂપ અને સ્પર્શ આ બે જ ગુણ હોય છે. વાયુ જાતિના પરમાણુઓમાં માત્ર સ્પર્શ ગુણ જ હોય છે. વૈશેષિકો આ ચારજાતિવાળા પરમાણુઓ માને છે. (આ જ વાતને ન્યાયસૂત્રમાં જણાવી છે. “કથં તર્हि इमे गुणा विनियोक्तव्या इति । एकैकश्येन उत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तराणां तदनुपलब्धिः ।” -ન્યાયસૂં ૩/૧/૬૪)

તેમની આ માન્યતા અસંગત તથા પ્રમાણશૂન્ય છે.

જેમ મીઠું અને હીંગ શ્રોત્ર સિવાયની ચારે ઇન્દ્રિયોથી ગાહ્ય હોવા છતાં પણ, જ્યારે તે પાણીમાં વિલીન થાય છે, ત્યારે પરિણામવિશેષના કારણે (અર્થાત્ વિશેષ પ્રકારનો પરિણામ

ઉત્પન્ન થતાં) ચક્ષુ અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રાહ્ય બની શકતો નથી. એ પ્રમાણે એકજાતીય પણ પાર્થિવ વગેરેના પરમાણુઓ પરિણામવિશેષને પામતાં સર્વ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય બનતા નથી. તે એકજાતીય પરમાણુઓમાં સર્વઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્યતા આવી, તેમાં પરિણામવિશેષની ઉત્પત્તિ કારણ છે, નહિ કે જાતિભેદ. કારણ કે જાતિ તો સમાન જ છે. (આ વાતને સર્વાર્થસિદ્ધિ ગ્રંથમાં થોડી જુદી રીતે બતાવી છે. - “પૃથિવ્યમેજોવાયુમનાંસિ પુદ્ગલદ્રવ્યેડન્તર્ભવન્તિ, રુપરસગન્ધ સ્પર્શવત્ત્વાત્ |... ન ચ કેચિત્પાર્થિવાદિજાતિ વિશેષયુક્તાઃ પરમાણવઃ સન્તિ, જાતિસંકરેણારમ્ભદર્શનાત્ || સર્વાર્થસિ. - ૪૧૩ ||)

વળી શબ્દાદિની પૌદ્ગલિકતા આ પ્રમાણે જાણવી.

શબ્દ વગેરે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ છે. અર્થાત્ પૌદ્ગલિક છે. શબ્દ મૂર્ત હોવાના કારણે પૌદ્ગલિક છે. શબ્દને ઉત્પન્ન કરતી વખતે હૃદય, ગળું, કંઠ, મસ્તક, જીભનો અંતિમ મૂલભાગ, દાંત આદિમાં પ્રયત્નવિશેષની આવશ્યકતા છે. જેમ પીપળ ખાવાથી ગળું વિકૃત થાય છે, તેમ શબ્દની ઉત્પત્તિ વખતે પણ કંઠાદિમાં વિકૃતિ પેદા થાય છે. આમ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં = દ્રવ્યાન્તરમાં વિક્રિયા પેદા કરવાનું સામર્થ્ય હોવાના કારણે પીપળની જેમ શબ્દ પણ મૂર્ત છે.

તથા ભેરી, નગારું, ઝાલર, તબલા વગેરે વગાડતાં, તેમાં કંપનો પેદા થાય છે. જો શબ્દ અમૂર્ત હોય તો મૂર્ત ભેરી આદિમાં ક્યારે પણ કંપનો પેદા થઈ શકે નહિ. આમ ભેરી વગેરેના કંપનોથી શબ્દમાં મૂર્તતા સિદ્ધિ થાય છે તથા શંખાદિના તીવ્રમાત્રામાં વૃદ્ધિ પામેલા શબ્દોમાં માણસના કાનનો પડછો તોડી નાખવાનું અને માણસને બહેરા કરી નાખવાનું સામર્થ્ય છે. અમૂર્ત આકાશમાં આવું કોઈ લક્ષણ જોવા મળતું નથી. આથી શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી. વળી જેમ પર્વતસાથે અથડાઈને પથ્થર પાછો પડે છે, તેમ શબ્દ દીવાલ સાથે અથડાઈને પાછો ફરે છે. આથી તે પથ્થરની જેમ મૂર્ત છે. (આ વાતની સાક્ષી અષ્ટસહસ્રી તથા પ્રમેયકમલમાર્તડગ્રંથ પૂરે છે. “કર્ણશષ્કુલ્યાં કટકટાયમાનસ્ય પ્રાયશઃ પ્રતિઘાતહેતોર્ભવનાદ્યુપઘાતિનઃ શબ્દસ્ય પ્રસિદ્ધિઃ । અસ્પર્શત્વકલ્પના-મસ્તંગમયતિ... ।” અષ્ટસહ. । “દ્રવ્યં શબ્દઃ સ્પર્શાલ્પત્વમહત્ત્વપરિણામસંખ્યાસંયોગગુણાશ્રયત્વાત્, યદ્યદેવવિધં તત્તદ્દ્રવ્યમ્ યથા વદરામલકવિલ્દ્વાદિ, તથા ચાયં શબ્દઃ, તસ્માદ્દ્રવ્યમ્ [પ્રમેયક.]

તથા શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી, કારણ કે દ્વારને અનુસરે છે. અર્થાત્ જ્યાં રસ્તો મળે તેમાંથી પસાર થઈ જાય છે. જેમકે સૂર્યનો તડકો. (આ જ વાતને ન્યાયકુમુદચંદ્ર ગ્રંથમાં જણાવી છે.. “ગુણવાન્ શબ્દઃ સ્પર્શ-અલ્પત્વ-મહત્ત્વપરિમાણ-સંખ્યા-સંયોગાશ્રયત્વાત્, યદ્ એવંવિધં તદ્ ગુણવત્ યથા વદર-આમલકાદિ, તથા ચ શબ્દઃ, તસ્માત્તથા ઇતિ ।।” ન્યાયકુમુ. ।।)

શબ્દ પૌદ્ગલિક છે, પણ આકાશનો ગુણ નથી, તેમ સિદ્ધ કરવા ઉપરોક્ત અનુમાનને પક્ષ તરીકે સ્વીકારીને નવા પાંચહેતુઓ આપે છે-

(૧) શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી. કારણકે તેમાં સંહરણ (ફેલાવા)નું સામર્થ્ય છે. જેમકે અગરૂધૂપ. (૨) શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી. કારણ કે વાયુથી પ્રેરણા પામે છે. અર્થાત્ વાયુ દ્વારા ગમે ત્યાં ફેંકી શકાય છે. જેમકે - તૃણ, પાંદડા વગેરે.

(૩) શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી. કારણકે સર્વદિશાઓથી (સર્વદિશામાં રહેનારા લોકોથી) ગ્રાહ્ય છે. જેમકે પ્રદીપ.

(૪) શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી. કારણ કે શબ્દોનો અભિભવ થાય છે. જેમકે સૂર્યના પ્રકાશથી અભિભૂત થતા તારાદિનો સમૂહ.

(૫) શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી. કારણ કે શબ્દો (બીજાનો) અભિભવ કરે છે. જેમકે સૂર્ય મંડલનો પ્રકાશ.

ખૂબ મોટેથી બોલાયેલા શબ્દ અલ્પઅવાજની માત્રાવાળા શબ્દનો અભિભવ કરે છે, તે પ્રસિદ્ધ જ છે. તેથી શબ્દ પુદ્ગલનો પરિણામ જ છે તથા તાદૃશધર્મો અમૂર્ત દ્રવ્યમાં જોવા મળતા નથી. તેથી શબ્દ મૂર્ત પણ છે.

શંકા : શંખ અને શંખનાટૂકડા પૌદ્ગલિક હોવાથી તેનું રૂપ પણ આંખથી ઉપલબ્ધ થાય છે. તો શબ્દ પણ પૌદ્ગલિક હોય તો તે આંખથી ઉપલબ્ધ કેમ થતો નથી ?

સમાધાન : શબ્દ પૌદ્ગલિક હોવાથી તેમાં રૂપ વગેરે હોવા છતાં પણ સૂક્ષ્મપરિણામના કારણે આંખથી પ્રત્યક્ષ થતા નથી. જેમ બૂઝાઈ ગયેલા દીપકની શિખામાં રૂપાદિ હોવા છતાં સૂક્ષ્મપરિણામના કારણે આંખોથી પ્રત્યક્ષ થતું નથી. તથા (ગુલાબની અંદર રહેલી) ગંધના પરમાણુઓમાં પણ રૂપાદિ છે. પરંતુ તે અનુદ્ભૂત હોવાના કારણે દૃષ્ટિગોચર બનતા નથી. આ રીતે શબ્દના રૂપાદિ સૂક્ષ્મ તથા અનુદ્ભૂત હોવાના કારણે દૃષ્ટિગોચર થતા નથી.

ગંધાદિની પુદ્ગલ પરિણામતા પ્રસિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ ગંધ વગેરે પુદ્ગલના પરિણામવિશેષ છે, એટલે કે પૌદ્ગલિક છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે.

તમ^Aષ્ટાયાદીનાં ત્વેવમ્-તમઃ પુદ્ગલપરિણામો દૃષ્ટિપ્રતિબંધકારિત્વાત્ કુડ્યાદિવત્, આવરકત્વાત્ પટાદિવત્ । છાયાપિ શિશિરત્વાત્ આપ્યાયકત્વાત્ જલવાતાદિવત્ ।^B છાયાકારેણ પરિણમમાનં પ્રતિબિम्બમપિ પૌદ્ગલિકં, સાકારત્વાત્ । અથ કથં કઠિનમાદર્શં પ્રતિભિદ્ય મુખતો નિર્ગતાઃ પુદ્ગલાઃ પ્રતિબિम्બમાજિહત ઇતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે,

A. "તમસ્તાવત્પુદ્ગલપરિણામઃ દૃષ્ટિપ્રતિબંધકારિત્વાત્ કુડ્યાદિવત્, આવરકત્વાત્ પટાદિવત્ ।" - તત્ત્વાર્થ૦ ભા. વ્યા૦ ।।

B. "દ્રવ્યં છાયાધન્ધકારઃ ઘટાદ્યાવરકત્વાત્ કાણ્ડપટાદિવત્ । ગતિમત્ત્યાદ્યાસૌ વાણાદિમદ્દ્રવ્યમ્ ।" - ન્યાયકુમુ૦ ।।

તત્પ્રતિભેદઃ કઠિનશિલાતલપરિસ્તુતજલેનાયસ્પિન્ડેઽગ્નિપુદ્ગલપ્રવેશેન શરીરાત્પ્રસ્વેદવા-
રિલેશનિર્ગમનેન ચ વ્યાખ્યેયઃ । આતપોઽપિ દ્રવ્યં તાપકત્વાત્, સ્વેદહેતુત્વાત્, ઉષ્ણત્વાત્,
અગ્નિવત્ । ઉદ્યોતશ્ચ ચન્દ્રિકાદિર્દ્રવ્યં આહ્વાદકત્વાત્ જલવત્, પ્રકાશકત્વાત્ અગ્નિવત્ ।
તથા પદ્યરાગાદીનામનુષ્ણાશીત ઉદ્યોતઃ । અતો મૂર્તદ્રવ્યવિકારસ્તમશ્ચાયાદિઃ । ઇતિ
સિદ્ધાઃ પુદ્ગલાઃ । ઇતિ સુસ્થિતમજીવતત્ત્વમ્ ॥ અથ પુણ્યતત્ત્વમભિધત્તે “પુણ્યં
સત્કર્મપુદ્ગલાઃ” ઇતિ પુણ્યં સન્તસ્તીર્થકરત્ત્વસ્વર્ગાદિફલનિર્વર્તકત્વાત્પ્રશસ્તાઃ કર્મણાં
પુદ્ગલા જીવસંબદ્ધાઃ કર્મવર્ગણાઃ ॥૪૮-૪૯॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

અંધકાર અને છાયાની પૌદ્ગલિકતા આ પ્રમાણે છે - (૧) અંધકાર પુદ્ગલનો પરિણામ છે. કારણકે દૃષ્ટિનો પ્રતિબંધક છે. જેમ ભીંતવગેરે પૌદ્ગલિકપદાર્થો દૃષ્ટિસંચારના પ્રતિબંધક છે, તેમ અંધકાર પણ દૃષ્ટિસંચારનો પ્રતિબંધક હોવાથી ભીંતની જેમ પૌદ્ગલિક છે. (૨) અંધકાર પુદ્ગલનો પરિણામ છે. કારણ કે આવરણકરનાર છે. જેમ કપડુંવગેરે આવરણ કરે છે, તેમ અંધકાર આવરણ કરે છે. તેથી અંધકાર કપડા વગેરેની જેમ પૌદ્ગલિક છે.

છાયા પણ પૌદ્ગલિક છે. કારણ કે તે ઠંડી અને શરીરને પુષ્ટ કરીને શાંતિ આપે છે. જેમ (ગરમીના દિવસોમાં) ઠંડી હવા. (દર્પણ વગેરેમાં) છાયારૂપથી પડેલું પ્રતિબિંબ પણ પૌદ્ગલિક છે. કારણ કે તે આકારવાળું છે.

શંકા : મુખથી નિકળેલા છાયા પુદ્ગલો અત્યંતકઠોર દર્પણને ભેદીને પ્રતિબિંબ કેવી રીતે બની જાય છે ?

સમાધાન : તેનો પ્રતિભેદ=ઉત્તર એ છે કે... જેમ કઠિન શિલાઉપર નાખેલું પાણી અંદર ઉતરી જાય છે, ગોળાને અગ્નિથી ગરમ કરતાં ગોળામાં અગ્નિ પ્રવેશ છે અને અગ્નિની જેમ લાલ બની જાય છે તથા શરીરમાંથી પસીનો બહાર નીકળે છે, તેમ મુખમાંથી નિકળેલા છાયાના પુદ્ગલો દર્પણતલમાં પ્રવેશીને પ્રતિબિંબ પાડે છે.

Aઆતપ પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય છે. કારણ કે તપાવે છે. શરીરમાં પસીનો કરે છે તથા ઉષ્ણ છે. જેમકે અગ્નિ.

Bઉદ્યોત તથા ચાંદનીવગેરે પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે. કારણ કે આહ્વાદ કરાવે છે. જેમકે પાણી. તથા અગ્નિની જેમ પ્રકાશક છે.

A. “આતપઃ ઉષ્ણપ્રકાશલક્ષણઃ ।” તં વાં ૫/૨૪ ।

B. ઉદ્યોતશ્ચન્દ્રમણિચ્છોતાદિવિષયઃ ।” તં વાં ૫/૨૪ ।

તે જ રીતે પદ્મરાગવગેરે મણિઓનો પ્રકાશ પણ અનુષ્ઠાશીત છે.

આમ અંધકાર, છાયા, આતપ, ઉઘોતવગેરે મૂર્ત (એવા પુદ્ગલદ્રવ્ય)ના વિકારો છે. આ રીતે પુદ્ગલોની સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે અજીવતત્ત્વનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

હવે પુણ્યતત્ત્વને કહે છે. સત્પ્રશસ્તકર્મના પુદ્ગલોને પુણ્ય કહેવાય છે. તીર્થંકર, ચકવર્તી, સ્વર્ગ વગેરે પ્રશસ્તપદો સુધી પહોંચાડનાર કર્મપુદ્ગલ પુણ્ય કહેવાય છે. તે કર્મપુદ્ગલ જીવની સાથે સંબદ્ધ રહે છે. ॥૪૮-૪૯॥

અથ પાપાસ્ત્રવતત્ત્વે વ્યાખ્યાતિ ।

હવે પાપ અને આશ્રવતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરે છે.

પાપં તદ્વિપરીતં તુ, મિથ્યાત્વાદ્યાસ્તુ હેતવઃ ।

યે બન્ધસ્ય સ વિજ્ઞેય, આસ્ત્રવો જિનશાસને ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ : પુણ્યથી વિપરીત અપ્રશસ્તકર્મપુદ્ગલને પાપ કહેવાય છે અને જૈનશાસનમાં કર્મબંધના કારણ મિથ્યાત્વઆદિને આશ્રવ કહેવાય છે તે જાણવું.

વ્યાખ્યા-તુર્ભિન્નક્રમે, પાપં તુ તસ્માત્પુણ્યાદ્વિપરીતમ્, નરકાદિફલનિર્વર્તકત્વાદપ્રશસ્તા જીવસંબદ્ધાઃ કર્મપુદ્ગલાઃ પાપમિત્યર્થઃ । इह च वक्ष्यमाणबन्धतत्त्वान्तर्भूतयोरपि पुण्यपापयोः पृथग्निर्देशः पुण्यपापविषयनानाविधपरमतभेदनिरासार्थः । परमतानि चामूनि-केषांचित्तेर्थिकानामयं प्रवादः पुण्यमेवैकमस्ति, न पापम् । अन्ये त्वाहुः पापमेवैकमस्ति न पुण्यम् । अपरे तु वदन्ति उभयमप्यन्योन्यानुविद्धस्वरूपं मेघकमणिकल्पं सन्मिश्रसुखदुःखाख्यफलहेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यमेकं वस्त्विति । अन्ये पुनराहुः । मूलतः कर्मैव नास्ति स्वभावसिद्धः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्च इति । तदेतानि निखिलानि मतानि न सम्यगिति मन्तव्यानि यतः सुखदुःखे विविक्ते एवોभे सर्वैरनुभूयेते, ततस्तत्कारणभूते पुण्यपापे अपि स्वतन्त्रे एवોभे अङ्गीकर्तव्ये, न पुनरेकतरं तद्वयं वा तन्मिश्रमिति । अथ कर्माभाववादिनो नास्तिका वेदान्तिनश्च वदन्ति, ननु पुण्यपापे नभोम्भोजनिभे एव मन्तव्ये, न पुनः सद्भूते, कुतः पुनस्तयोः फलभोगस्थाने स्वर्गनरकाविति चेत् ?, उच्यते, पुण्यपापयोरभावे सुखदुःखयोर्निर्हेतुकत्वादनुत्पाद एव स्यात्, स च प्रत्यक्षविरुद्धः, तथाहि-मनुजत्वे समानेऽपि दृश्यन्ते केचन स्वामित्वमनुभवन्तो, अपरे पुनस्तत्प्रेष्यभावमाबिभ્રાणाः, एके च लक्षकुक्षिभरयः, अन्ये तु

સ્વોદરદરીપૂરણેऽપ્યનિપુણાઃ, એકે દેવા ઇવ નિરન્તરં સરસવિલાસસુખશાલિનઃ, इतरे पुनर्नारका इवोन्निद्रदुःखविद्राणचित्तवृत्तय इति । अतोऽनुभूयमानसुखदुःखनिबन्धने पुण्यपापे स्वीकर्तव्ये । तदङ्गीकरणे च विशिष्टयोस्तत्फलयोर्भोगस्थाने स्वर्गनरकावपि प्रतिपत्तव्यौ, अन्यथार्धजरतीयन्यायप्रसङ्गः^A स्यात् । प्रयोगश्चात्र सुखदुःखे कारणपूर्वके, कार्यत्वात्, अङ्कुरवत् । ये च तयोः कारणे, ते पुण्यपापे मन्तव्ये, यथाङ्कुरस्य बीजम् ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શ્લોકમાં ‘તુ’ ભિન્નક્રમમાં છે. વળી પાપ પુણ્યકર્મથી વિપરીત છે. અર્થાત્ નરકાદિ અપ્રશસ્તફલને આપનારા કર્મપુદ્ગલને પાપ કહેવાય છે. તે પાપકર્મના પુદ્ગલો જીવની સાથે સંબદ્ધ રહે છે.

જો કે અહીં આગળ કહેવાશે તે બંધતત્ત્વમાં પુણ્ય અને પાપનો સમાવેશ થઈ જતો હોવા છતાં પણ તે બંનેનો પૃથક્ નિર્દેશ પ્રતિવાદિઓ દ્વારા પુણ્ય અને પાપના વિષયમાં કરાયેલી અનેકવિધ કલ્પનાઓના નિરાકરણ માટે છે.

તે બંને તત્ત્વના વિષયમાં અન્યમતો આ પ્રમાણે છે. - કેટલાક પરવાદિઓ “એકમાત્ર પુણ્ય જ છે પાપ નથી” આવું કહે છે. બીજા કેટલાક પ્રતિવાદિઓ કહે છે કે... ‘પાપ એક જ તત્ત્વ છે પુણ્ય નથી.’ બીજા કેટલાક વાદિઓ કહે છે કે - “અન્યોન્ય એકબીજામાં સમાવેશ પામેલા સ્વરૂપવાળા છે. જેમ મેયકમણિમાં અનેકરંગો સમાવેશ પામ્યા છે, તેમ સુખમિશ્રિત દુઃખ તથા દુઃખમિશ્રિત સુખરૂપ ફલને આપનાર ‘પુણ્યપાપ’ નામની એક જ વસ્તુ છે.” વળી અન્યવાદિઓ કહે છે કે... “મૂલથી જ કર્મ જેવું કોઈ તત્ત્વ નથી. આ સર્વ પણ જગતનો પ્રપંચ સ્વભાવસિદ્ધ છે.”

આ સર્વે પણ મતો સત્ય નથી. કારણ કે સર્વ જીવોવડે સુખ અને દુઃખ ભિન્ન-ભિન્ન રીતે અનુભવાય છે. તેથી તેના કારણભૂત પુણ્ય અને પાપનો પણ સ્વતંત્રપણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પરંતુ બંનેમાંથી એકને કે મિશ્રરૂપે પણ બંનેને માનવા નહિ.

શંકા : (નાસ્તિકો અને વેદાન્તિઓ કર્મની સત્તાને માનતા નથી. તેઓનો અભિપ્રાય છે કે) - “પુણ્ય અને પાપ આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ જ માનવા જોઈએ. પરંતુ સદ્ભૂત ન માનવા જોઈએ. ત્યારે તેના ફલ ભોગવવાના સ્થાનભૂત સ્વર્ગ અને નરકની કલ્પના પણ નિરર્થક છે.

સમાધાન : પુણ્ય અને પાપનો અભાવમાં સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિ નિર્દેશક માનવી પડશે.

A. “तद्यथा - अर्धं जरत्याः कामयन्ते अर्धं नेति ।” - पातं. महाभा० ४/१/७८ ।। “मुखं न कामयते अङ्गान्तरं तु कामयन्ते जरत्याः ।” - महाभा- प्रतीप ।। “अर्धं मुखमात्रं जरत्याः वृद्धायाः कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्धजरतीन्यायः ।।” - ब्रह्मसू० शां० भा० रत्नप्रभा १/२/८ ।

કોઈપણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ નિર્દેશક હોઈ શકતી નથી. તેથી પુણ્ય-પાપના અભાવમાં સુખ અને દુઃખની ઉત્પત્તિનો પણ અભાવ માનવો પડશે અને તે પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે. કારણ કે મનુષ્ય તરીકે સમાન હોવા છતાં પણ તેમાં કેટલાક સ્વામિપણાનો અનુભવ કરે છે અને બીજા કેટલાક સેવક (નોકર) પણાનો અનુભવ કરે છે. એક લાખોલોકોનું ભરપોષણ કરે છે, તો કેટલાક પોતાના ઉદરને પણ ભરવામાં સમર્થ થતાં નથી. કેટલાક દેવોની જેમ નિરંતર સુંદર ભોગવિલાસનો અનુભવ કરે છે, તો કેટલાક નારકોની જેમ દુઃખથી કંટાળેલા ચિત્તવૃત્તિવાળા હોય છે - આવી વિચિત્રતામાં નિયામક કોઈ તત્ત્વ માનવું જ પડશે. આથી અનુભવાત્તા સુખ-દુઃખમાં કારણભૂત પુણ્ય-પાપનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને પુણ્ય-પાપનો સ્વીકાર કરતાં, તે બંનેનું ફળ ભોગવવાના વિશિષ્ટસ્થાનભૂત સ્વર્ગ અને નરકનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. અન્યથા ‘અર્ધજરતી’ ન્યાયનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ કોઈ વૃદ્ધસ્ત્રીના મુખવગેરે સુંદર અંગોને ઇચ્છવા તથા સ્તનાદિ શિથિલ અવયવોને નહિ ઇચ્છવા તે ‘અર્ધજરતી’ ન્યાય છે, તેમ પુણ્ય અને પાપને માનવાના અને તેના ફળભૂતસ્થાન સ્વર્ગ અને નરકને નહિ માનવા, તે અર્ધજરતી ન્યાય છે.

અનુમાનપ્રયોગ : સુખ-દુઃખ કારણપૂર્વક હોય છે. કારણ કે કાર્ય છે. જેમકે અંકુરો. જેમ અંકુરો રૂપ કાર્યનું કારણ બીજ છે, તેમ સુખ-દુઃખરૂપ કાર્યના કારણ પુણ્ય-પાપ માનવા જોઈએ.

અથ નીલાદિકં મૂર્ત વસ્તુ યથા સ્વપ્રતિભાસિજ્ઞાનસ્યામૂર્તસ્ય કારણં ભવતિ, તથાન્નસ્રક્ચન્દનાઙ્ગનાદિકં મૂર્ત દૃશ્યમાનમેવ સુખસ્યામૂર્તસ્ય કારણં ભવિષ્યતિ, અહિવિષકણ્ટકાદિકં ચ દુઃખસ્ય । તતઃ કિમદૃષ્ટાભ્યાં પુણ્યપાપાભ્યાં પરિકલ્પિતાભ્યાં પ્રયોજનમિતિ ચેત્ ? તદયુક્તં, વ્યભિચારાત્, તથાહિ-તુલ્યાન્નસ્રગાદિસાધનયોરપિ દ્વયોઃ પુરુષયોઃ સુખદુઃખલક્ષણે ફલે મહાન્ભેદો દૃશ્યતે । તુલ્યેઽપિ હ્યન્નાદિકે ભુક્તે કસ્યાપ્યાહ્વાદો દૃશ્યતે, અપરસ્ય તુ રોગાદ્યુત્પત્તિઃ, અયં ચ ફલભેદોઽવશ્યમેવ સકારણઃ, નિઃકારણત્વે નિત્યં સત્ત્વાસત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્ । યઞ્ચ તત્કારણં તદદૃષ્ટં પુણ્યપાપરૂપં કર્મેતિ । તદુક્તમ્-“જો તુલ્લસાહળાણં ફલે વિસેસો ન સો વિણા હેઠું । કજ્જત્તણઓ ગોયમ ઘડોવ્વ હેઠ અ સો કર્મમ્” ૧૧૭ ।” ઇતિ । અથવા કારણાનુમાનાત્કાર્યાનુમાનાઞ્ચૈવં પુણ્યપાપે ગમ્યેતે । તત્ર કારણાનુમાનમિદમ્-દાનાદિશુભક્રિયાણાં હિંસાદિશુભક્રિયાણાં ચાસ્તિ ફલભૂતં કાર્યં, કારણત્વાત્, કૃષ્ટ્યાદિક્રિયાત્ । યઞ્ચાસાં ફલભૂતં કાર્યં તત્પુણ્યં પાપં ચાવગન્તવ્યં, યથા કૃષ્ટ્યાદિક્રિયાણાં શાલિયવગોધૂમાદિકમ્ । નનુ યથા કૃષ્ટ્યાદિક્રિયા

દૃષ્ટશાલ્યાદિફલમાત્રેણૈવાવસિતપ્રયોજના ભવન્તિ, તથા દાનાદિકાઃ પશુહિંસાદિકાશ્ચ સર્વા અપિ ક્રિયાઃ શ્લાઘાદિના માંસભક્ષણાદિના ચ દૃષ્ટફલમાત્રેણૈવાવસિતપ્રયોજના ભવન્તુ, કિમદૃષ્ટધર્માધર્મફલકલ્પનેન ? । લોકો હિ પ્રાયેણ સર્વોઽપિ દૃષ્ટમાત્રફલાસ્વેવ કૃષિવાણિજ્યહિંસાદિક્રિયાસુ પ્રવર્તતે, અદૃષ્ટફલાસુ પુનર્દાનાદિક્રિયાસ્વત્યલ્પ એક લોકઃ પ્રવર્તતે ન બહુઃ । તતશ્ચ કૃષિહિંસાદ્યશુભક્રિયાણામદૃષ્ટફલાભાવાદાનાદિશુભક્રિયાણામપ્યદૃષ્ટફલાભાવો ભવિષ્યતીતિ ચેત્ ? ન, યત એવ કૃષ્યાદ્યશુભક્રિયાસુ દૃષ્ટફલાસુ બહવઃ પ્રવર્તન્તે, અદૃષ્ટફલાસુ પુનર્દાનાદિશુભક્રિયાસ્વત્યલ્પ એવ લોકઃ પ્રવર્તતે, તત એવ કૃષિહિંસાદિકા દૃષ્ટફલાઃ ક્રિયા અદૃષ્ટપાપરૂપફલા અપિ પ્રતિપત્તવ્યાઃ અનન્તસંસારિજીવસત્તાન્યથાનુપપત્તેઃ । તે હિ કૃષિહિંસાદિક્રિયાનિમિત્તમનભિલષિતમપ્યદૃષ્ટં પાપલક્ષણં ફલં બદ્ધ્વા અનન્તસંસારં પરિભ્રમન્તોઽનન્તા ઇહ તિષ્ઠિન્તિ । યદિ હિ કૃષિહિંસાદિદ્યશુભક્રિયાણામદૃષ્ટં પાપરૂપં ફલં નાભ્યુપગમ્યતે તદા તત્કર્તારોઽદૃષ્ટફલાભાવાન્મરણાનન્તરમેવ સર્વેઽપ્યયત્નેન મુક્તિ ગચ્છેયુઃ । તતઃ પ્રાયઃ શૂન્ય એવ સંસારઃ સ્યાત્ તતશ્ચ સંસારે દુઃખી કોઽપિ નોપલભ્યેત । દાનાદિશુભક્રિયાનુષ્ઠાતારઃ શુભતત્ફલવિપાકાનુભવિતાર એવ કેવલાઃ સર્વત્રોપલભ્યેરન્ । દુઃખિનશ્ચાત્ર બહવો વૃથ્યન્તે સુખિનસ્ત્વલ્પાઃ તેન જ્ઞાયતે કૃષિવાણિજ્યહિંસાદિક્રિયાનિબન્ધનોઽદૃષ્ટપાપરૂપફલવિપાકો દુઃખિનાં, ઇતરેષાં તુ દાનાદિક્રિયાહેતુકોઽદૃષ્ટધર્મરૂપફલવિપાક ઇતિ । વ્યત્યયઃ કસ્માત્ર ભવતીતિ ચેત્ ? , ઉચ્યન્તે, અશુભક્રિયારમ્ભિણામેવ ચ બહુત્વાત્ શુભક્રિયાનુષ્ઠાતૃણામેવ ચ સ્વલ્પત્વાદિતિ કારણાનુમાનમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : જેમ નીલાદિ મૂર્તવસ્તુ, સ્વપ્રતિભાસિ અમૂર્તજ્ઞાનનું કારણ છે, તેમ અન્ન, માળા, ચંદન, અંગનાદિ દૃશ્યમાન મૂર્તવસ્તુ જ અમૂર્તસુખનું કારણ છે તથા સાપ, વિષ, કંટક વગેરે દૃશ્યમાન મૂર્તવસ્તુ જ અમૂર્તદુઃખનું કારણ છે. તેથી અદૃષ્ટ અને પરિકલ્પિત પુણ્ય-પાપ વડે શું પ્રયોજન છે ?

સમાધાન : તમારી વાત યોગ્ય નથી. કારણ કે વ્યભિચાર આવે છે. અન્ન, સ્ત્રીઆદિ સમાન સાધનવાળા બે પુરુષોમાં સુખ-દુઃખરૂપ ફળમાં મહાન ભેદ જોવા મળે છે. તુલ્યઅન્નાદિના ભોગવટામાં એકને આહ્લાદ થતો દેખાય છે અને બીજાને રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ફળમાં

દેખાતો ભેદ સકારણ છે. કારણ કે નિષ્કારણત્વમાં ક્યાં તો વસ્તુ એકાંતે સત્ હોય છે; ક્યાં તો એકાંતે અસત્ હોય છે, અર્થાત્ ફલમાં દેખાતો આ ભેદ નિષ્કારણ માનશો તો તે નિત્ય સત્ કે નિત્ય અસત્ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ તે હંમેશાં હોય કે હંમેશાં ન હોય તેવું માનવું પડશે. આમ જગતમાં ફળમાં દેખાતો ભેદ સકારણ જ હોય છે અને તે કારણ તરીકે પુણ્ય-પાપરૂપ અદૃષ્ટકર્મ છે. તેથી આગમમાં કહ્યું છે કે...

“તુલ્યસામગ્રીવાળા પુરુષોના સુખ-દુઃખરૂપ ફલમાં જે વિશેષતા દેખાય છે, તે કારણવિના હોતી નથી. હે ગૌતમ ! જેમ ઘટ કારણ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ સમાન સામગ્રીવાળા પુરુષોને સુખ-દુઃખાદિની વિચિત્રતા પણ કારણવિના ઉત્પન્ન થતી નથી. ॥૧૧॥”

અથવા કારણ અનુમાનથી તથા કાર્ય અનુમાનથી આ પ્રમાણે પુણ્ય-પાપની સિદ્ધિ થાય છે.

કારણાનુમાન : “દાનાદિ શુભક્રિયાઓનું તથા હિંસાદિ અશુભક્રિયાઓનું ફળભૂત કાર્ય છે. કારણ કે કારણ છે. જેમકે ખેતીવગેરેની ક્રિયા.” આ અનુમાનથી

તે ક્રિયાઓનું જે ફળ છે તે પુણ્ય અને પાપ જાણવું. જેમ ખેતી વગેરે ક્રિયાઓનું ફળ ડાંગર, જવ, ઘઉં વગેરે છે, તેમ તે ક્રિયાઓનું ફળ પુણ્ય અને પાપ જાણવું.

શંકા : જેમ ખેતીવગેરે ક્રિયા દૃષ્ટએવા શાલિ વગેરેના ફળમાત્રથી પૂર્ણપ્રયોજનવાળી થાય છે, તેમ દાનાદિક્રિયા અને હિંસાદિક્રિયા, એમ સર્વે પણ ક્રિયાઓ પ્રશંસાઆદિ અને માંસભક્ષણાદિસ્વરૂપ દૃષ્ટફળમાત્રથી પૂર્ણ પ્રયોજનવાળી થાઓ.

તેના ફલ તરીકે પુણ્ય-પાપની કલ્પના કરવાની શી જરૂર છે ? - કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ ખેતી વગેરે ક્રિયાઓનું સાક્ષાત્પ્રયોજન ધાન્યની પ્રાપ્તિ છે. તે પ્રાપ્ત થતાં પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે. પછીથી કોઈ અદૃષ્ટફલની કલ્પના કરાતી નથી. તેમ દાનાદિક્રિયાઓનું સાક્ષાત્પ્રયોજન પ્રશંસા, માન, સન્માનાદિ છે તે પ્રાપ્ત થતાં, તે ક્રિયાનું પ્રયોજન પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. તો પછી અદૃષ્ટ એવા પુણ્યની કલ્પના કરવાની શી જરૂર છે ? તથા પશું હિંસાદિ ક્રિયાઓનું માંસ ભક્ષણાદિ સાક્ષાત્ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જતાં, અદૃષ્ટ એવા પાપની કલ્પના કરવાની શી જરૂર છે ?

વળી સર્વલોકો પણ મોટાભાગે ખેતી વગેરેની ક્રિયાઓના તથા હિંસાદિ ક્રિયાઓના દૃષ્ટ ફળમાત્રમાં જ પ્રવર્તે છે. દાનાદિક્રિયાના અદૃષ્ટફળમાં તો અલ્પ લોકો જ પ્રવર્તે છે, ઘણા લોકો પ્રવર્તતા નથી. તેથી કૃષિ, હિંસાદિ અશુભક્રિયાઓના અદૃષ્ટફળનો અભાવ હોવાથી દાનાદિ શુભક્રિયાઓના અદૃષ્ટફળનો પણ અભાવ જ થઈ જશે. આથી પુણ્ય-પાપ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.

સમાધાન : આવું ન કહેવું. કારણ કે જે કારણથી જ દૃષ્ટફળવાળી કૃષિવગેરે ક્રિયાઓમાં ઘણા લોકો પ્રવર્તે છે તથા અદૃષ્ટફળવાળી દાનાદિશુભક્રિયાઓમાં અલ્પ જ લોકો પ્રવર્તે છે, તે કારણથી જ કૃષિ અને હિંસાદિ દૃષ્ટફળવાળી ક્રિયાઓ અદૃષ્ટ એવા ફળવાળી પણ સ્વીકારવી જ જોઈએ. (કારણ કે તમે અલ્પ લોકોને પણ અદૃષ્ટફળવાળી ક્રિયામાં લોકોને પ્રવર્તતા સ્વીકારેલ છે) તથા પાપસ્વરૂપ અદૃષ્ટફળ વિના અનંત કાલથી ચાલી આવતી જીવની સત્તા સંગત થતી નથી. તે લોકો કૃષિ, હિંસાઆદિ ક્રિયાનિમિત્તક અનભિલષિત પણ પાપ સ્વરૂપ અદૃષ્ટફળને બાંધીને અનંતસંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા અનંતકાલથી સંસારમાં રહે છે.

વળી જો કૃષિ અને હિંસાદિ અશુભક્રિયાઓનું પાપ સ્વરૂપ અદૃષ્ટફળ સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો, તેના સર્વે પણ કર્તાઓ અદૃષ્ટફળનો અભાવ હોવાથી મરણ પછી તુરત જ વિના પ્રયત્ને મુક્તિમાં જશે. તેથી પ્રાયઃ આખો સંસાર શૂન્ય જ બની જશે. તેથી સંસારમાં કોઈ દુઃખી જ મળશે જ નહિ તથા દાનાદિશુભક્રિયાઓ કરનારા અને તેના શુભવિપાકને જ અનુભવ કરનાર માત્ર સર્વઠેકાણે ઉપલબ્ધ થશે.

આ સંસારમાં ઘણા લોકો દુઃખી દેખાય છે. પરંતુ અલ્પ લોકો જ સુખી દેખાય છે. તેનાથી જણાય છે કે દુઃખી જીવોને કૃષિ, વાણિજ્ય, હિંસાદિ અશુભક્રિયાનિમિત્તક અદૃષ્ટ પાપસ્વરૂપ ફળનો વિપાક છે. અને સુખી જીવોને દાનાદિશુભક્રિયાનિમિત્તક અદૃષ્ટ પુણ્યસ્વરૂપ ફળનો વિપાક છે.

શંકા : સંસારમાં સુખી જીવો ઘણા હોય અને દુઃખી જીવો અલ્પ હોય - આવો વ્યત્યય શાથી થતો નથી ?

સમાધાન : વ્યત્યય ન થવાનું કારણ એ છે કે સંસારમાં અશુભક્રિયાઓનો આરંભ કરનારા જ ઘણા હોય છે. શુભક્રિયાઓના આરંભ કરનારા ઓછા જ હોય છે - આ રીતે કારણાનુમાન છે.

अथ कार्यानुमानम् - जीवानामात्मत्वावशेषेऽपि नरपश्वादिषु देहादिवैचित्रस्य कारणमस्ति, कार्यत्वात्, यथा घटस्य मृद्दण्डचक्रचीवरादिसामग्रीकलितः कुलालः । नच दृष्ट एव मातापितादिकस्तस्य हेतुरिति वक्तव्यं, दृष्टहेतुसाम्येऽपि, सुरुपेतरादिभावेन देहादीनां वैचित्र्यदर्शनात्, तस्य चादृष्टशुभाशुभकर्माख्यहेतुमन्तरेणाभावात् । अत एव शुभदेहादीनां पुण्यकार्यत्वं, इतरेषां तु पापकार्यत्वमिति कार्यानुमानम् । सर्वज्ञवचनप्रामाण्याद्वा पुण्यपापयोरुभयोः सत्ता प्रतिपत्तव्या । विशेषार्थिना तु विशेषावश्यकटीकावलोकनीयेति ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે કાર્યાનુમાન બતાવે છે - “સર્વજીવોમાં આત્મા એક હોવા છતાં પણ કોઈક માણસ છે, કોઈક પશુ છે, ઇત્યાદિ જાતિવગેરેમાં તથા કોઈ રૂપાળો છે, કોઈ કદરૂપો છે ઇત્યાદિ શરીર વગેરેમાં જે વિચિત્રતા છે, તેનું કોઈક કારણ છે. કારણકે તે કાર્ય છે. જેમકે નાના-મોટા ઘટની વિચિત્રતામાં માટી, દંડ, ચક્ર, ચીવરાદિ સામગ્રીથી યુક્ત કુલાવ કારણ છે.”

આમ મનુષ્યવગેરે જાતિમાં તથા શરીરની રચનામાં જે વિચિત્રતા છે, તેનું કોઈક અદૃષ્ટ કારણ છે. તેથી દૃષ્ટ એવા માતા-પિતાદિ તે વિચિત્રતામાં કારણ છે એવું કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે (માતા-પિતાદિ) હેતુ સમાન હોવા છતાં પણ (એક જ માતાના સંતાનોમાં) કોઈ કદરૂપો છે, કોઈ રૂપાળો છે, આવી દેહાદિની વિચિત્રતા જોવા મળે છે અને તે દેહાદિની વિચિત્રતાનો અદૃષ્ટ એવા શુભ કે અશુભકર્મ નામના હેતુવિના બીજાકોઈનો અભાવ છે. અર્થાત્ શુભાશુભ અદૃષ્ટ=કર્મ વિના તે વિચિત્રતા સંગત થતી નથી.

આથી શુભદેહાદિ પુણ્યકર્મનું કાર્ય છે અને અશુભદેહાદિ પાપકર્મનું કાર્ય છે. આ રીતે કાર્યાનુમાન છે.

અથવા સર્વજ્ઞ ભગવંતના વચનપ્રામાણ્યથી પુણ્ય-પાપ બંનેની સત્તા સ્વીકારવી જોઈએ. આ વિષયમાં વિશેષજિજ્ઞાસુઓએ વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ટીકા જોવી જોઈએ.

અથાસ્રવમાહ । “મિથ્યાત્વાદ્યાસ્તુ હેતવઃ” ઇત્યાદિ । અસદ્દેવગુરુધર્મેષુ સદ્દેવાદિબુદ્ધિર્મિથ્યાત્વમ્ । હિંસાદ્યનિવૃત્તિરવિરતિઃ । પ્રમાદો મદ્યવિષયાદિઃ । કષાયાઃ ક્રોધાદયઃ । યોગા મનોવાક્રાયવ્યાપારાઃ । અત્રૈવમક્ષરઘટના । મિથ્યાત્વાવિરત્યાદિકાઃ પુનર્બન્ધસ્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મબન્ધસ્ય યે હેતવઃ, સ આસ્રવો જિનશાસને વિજ્ઞેયઃ । આસ્રવતિ કર્મ એભ્યઃ સ આસ્રવઃ । તતો મિથ્યાત્વાદિવિષયા મનોવાક્રાયવ્યાપારા એવ શુભાશુભકર્મબન્ધહેતુત્વાદાસ્રવ ઇત્યર્થઃ । અથ બન્ધાભાવે કથમાસ્રવસ્યોપપત્તિઃ, આસ્રવાત્ પ્રાગ્બન્ધસદ્ભાવે વા ન તસ્ય બન્ધહેતુતા, પ્રાગપિ બન્ધસ્ય સદ્ભાવાત્ । નહિ યદ્યદ્દેતુકં તત્તદભાવેઽપિ ભવતિ, અતિપ્રસંગાત્ । અસદેતત્, યત આસ્રવસ્ય પૂર્વબન્ધાપેક્ષયા કાર્યત્વમિષ્યતે, ઉત્તરબન્ધાપેક્ષયા ચ કારણત્વમ્ । એવં બન્ધસ્યાપિ પૂર્વોત્તરાસ્રવાપેક્ષયા કાર્યત્વં કારણત્વં ચ જ્ઞાતવ્યં, બીજાઙ્કુરયોરિવ બન્ધાસ્રવયોરન્યોન્યં કાર્યકારણભાવનિયમાત્ । નચૈવમિતરેતરાશ્રયદોષઃ, પ્રવાહાપેક્ષયાનાદિત્વાત્ । અયં

ચાસ્રવઃ પુણ્યાપુણ્યબન્ધહેતુતયા દ્વિવિધઃ । દ્વિવિધોઽપ્યયં મિથ્યાત્વાદ્યુત્તરભેદા-
પેક્ષયોત્કર્ષાપકર્ષભેદાપેક્ષયા વાનેકપ્રકારઃ । અસ્ય ચ શુભાશુભમનોવાક્યાવ્યા-
પારરૂપસ્યાસ્રવસ્ય સિદ્ધિઃ સ્વાત્મનિ સ્વસંવેદનાદ્યધ્યક્ષતઃ, પરસ્મિંશ્ચ વાક્યાવ્યાપારસ્ય
કસ્યચિત્પ્રત્યક્ષતઃ, શેષસ્ય ચ તત્કાર્યપ્રભવાનુમાનતશ્ચાવસેયા, આગમાઞ્ચ ॥૫૦॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે આશ્રવતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે. મિથ્યાત્વાદિકર્મબંધના હેતુઓ છે. કુદેવમાં સુદેવની, કુગુરુમાં સુગુરુની, કુધર્મમાં સુધર્મની બુદ્ધિને મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. (અર્થાત્ રાગ-દ્વેષની તીવ્ર પરિણતિની વિદ્યમાનતામાં જે કુદેવાદિમાં સુદેવાદિની બુદ્ધિ થાય છે તેને મિથ્યાત્વ કહેવાય છે.) હિંસાદિની અનિવૃત્તિને અવિરતિ કહેવાય છે. (પ્રકર્ષથી આત્મા માટે અહિતકર પ્રવૃત્તિઓમાં મુંઝાવે તે પ્રમાદ કહેવાય છે.) મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા, વિકથા પાંચપ્રકારનો પ્રમાદ છે. (જેનાથી સંસારનો લાભ અર્થાત્ સંસાર પરિભ્રમણ ચાલુ રહે તે કષાય કહેવાય છે.) ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આ ચારકષાયો છે. મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને યોગ કહેવાય છે. અહીં આ પ્રમાણે અક્ષરઘટના છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મબંધના મિથ્યાત્વાદિ જે હેતુઓ છે, તે મિથ્યાત્વાદિ જૈનશાસનમાં આશ્રવ જાણવા.

જેનાથી (આત્મામાં) કર્મ આવે છે તે આશ્રવ કહેવાય છે. તેથી મિથ્યાત્વાદિવિષયક મન-વચન-કાયાના વ્યાપારો જ શુભાશુભકર્મબંધના કારણ હોવાથી આશ્રવ કહેવાય છે.

શંકા : બંધના અભાવમાં આશ્રવની ઉપપત્તિ કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ આત્મામાં કર્મનો બંધ નથી, તો આત્મામાં બંધના કારણભૂત મિથ્યાત્વાદિ આશ્રવો કેવી રીતે હોઈ શકે ? તથા મિથ્યાત્વાદિ મલિનભાવો વિના આત્મામાં કર્મો કેવી રીતે આવી શકે ? અથવા આત્મામાં પહેલેથી જ બંધનો સદ્ભાવ છે. તેથી આશ્રવની બંધહેતુતા નિરર્થક છે. કારણકે પૂર્વ પણ આત્મામાં બંધ વિદ્યમાન છે, પછી તેના કારણભૂત આશ્રવની શી જરૂર છે ? વળી જે જેના અભાવમાં પણ હોય છે તે તેનું કારણ થતું નથી. અર્થાત્ જે જેનું કારણ હોય છે, તે તેના અભાવમાં હોતું નથી. અર્થાત્ આશ્રવ આત્મામાં નહોતો, તે વખતે આત્મામાં બંધ હતો. અર્થાત્ જે પૂર્વ પણ આત્મામાં બંધ હતો અને આશ્રવ નહોતો, તો તે આશ્રવને બંધનું કારણ કેવી રીતે કહી શકાય ? જો આશ્રવને કારણ કહેશે તો અતિપ્રસંગ આવશે. કારણકે બંધ પ્રત્યે આશ્રવની હેતુતા ન હોવા છતાં પણ આશ્રવને બંધપ્રત્યે હેતુ કહેવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે છે.

સમાધાન : તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણ કે આશ્રવ પૂર્વબંધની અપેક્ષાએ કાર્યતરીકે ઇચ્છાય છે. અર્થાત્ પૂર્વ આત્મામાં જે કર્મ બંધ હતો, તેના યોગે આત્મામાં મિથ્યાત્વાદિ

મલિનભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. આથી પૂર્વબંધની અપેક્ષાએ આશ્રવ કાર્ય છે, બંધ કારણ છે. તથા ઉત્તરબંધની અપેક્ષાએ આશ્રવ કારણ છે. અર્થાત્ આત્મામાં પડેલા મિથ્યાત્વાદિ મલિનભાવો કર્મબંધનું કારણ બને છે. આથી ઉત્તરબંધની અપેક્ષા આશ્રવ કારણ છે, કર્મબંધ કાર્ય છે. આ રીતે બંધ પણ પૂર્વ-ઉત્તર આશ્રવની અપેક્ષાએ કાર્ય અને કારણ જાણવું. બીજ અને અંકુરાની જેમ બંધ અને આશ્રવમાં પરસ્પર કાર્યકારણભાવ નિયામક છે. અર્થાત્ અંકુરાનું કારણ બીજ છે અને અંકુરો કાર્ય છે. ત્યારબાદ અંકુરામાંથી કમિકવિકાસ થતાં ધાન્યોત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે અંકુરો કારણ બને છે અને બીજ કાર્ય છે. આમ અંકુરા અને બીજવચ્ચે પરસ્પર કાર્ય-કારણ ભાવ છે, તેમ મિથ્યાત્વાદિ મલિનભાવોને યોગે કર્મબંધ થાય, ત્યારે મિથ્યાત્વાદિઆશ્રવો કારણ બને છે અને બંધ કાર્ય બને છે અને કર્મબંધના કારણે મિથ્યાત્વાદિ મલિનભાવો પેદા થાય, ત્યારે કર્મબંધ કારણ બને છે, મિથ્યાત્વાદિઆશ્રવો કાર્યો બને છે. આમ આશ્રવ અને બંધ વચ્ચે પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે.

તથા આ રીતે આશ્રવ અને બંધ વચ્ચે પરસ્પર કાર્યકારણભાવ કહેતાં ઇતરેતરાશ્રયદોષ આવતો નથી. અર્થાત્ એકબીજાઉપર આધાર રાખવો તે અન્યોન્યાશ્રય(ઇતરેતરાશ્રય) દોષ કહેવાય છે. “આશ્રવ બંધથી ઉત્પન્ન થાય છે અને આશ્રવથી બંધ ઉત્પન્ન થાય છે. આવો અન્યોન્યાશ્રયદોષ હોવાથી બંનેમાંથી એકપણની સિદ્ધિ થતી નથી” - આવું ન કહેવું. કારણ કે આશ્રવ અને બંધનો પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી ઇતરેતરાશ્રયદોષ આવતો નથી. અર્થાત્ અનાદિ કાલથી પૂર્વબંધથી આશ્રવ, તેનાથી ઉત્તરબંધ, તેનાથી આશ્રવ, તેનાથી ઉત્તરોત્તર બંધ, આ રીતે બંને પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે.

જો તે આશ્રવને બંધનો હેતુ અને તેના તે જ આશ્રવને જ બંધનું કાર્ય કહીએ તો અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવે. પરંતુ તેવું તો નથી.

પુણ્ય બંધ અને પાપ બંધના હેતુરૂપ આશ્રવ બે પ્રકારનો છે.

આ બંને પ્રકારનો આશ્રવ પણ મિથ્યાત્વાદિઉત્તરભેદની અપેક્ષાથી તથા ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના ભેદની અપેક્ષાથી અનેક પ્રકારનો છે.

આ શુભાશુભ મન-વચન-કાયાના વ્યાપારસ્વરૂપ આશ્રવની સ્વાત્મામાં (પોતાના આત્મામાં) સ્વસંવેદનાદિપ્રત્યક્ષથી સિદ્ધિ થાય છે. બીજાના આત્મામાં આ આશ્રવ, તેના વચન અને કાયયોગના વ્યાપારથી કોઈકને પ્રત્યક્ષ થાય જ છે અને શેષમનોયોગના વ્યાપારરૂપ આશ્રવ કાર્ય જોઈને અનુમાનથી જણાય છે. આમ સ્વ-પરના આત્મામાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી આશ્રવની સિદ્ધિ થાય છે. આશ્રવતત્ત્વની સિદ્ધિમાં આગમપ્રમાણ તો છે જ. તેથી આશ્રવ તત્ત્વની સત્તા સ્વીકારવી જોઈએ. ॥૫૦॥

અથ સંવરબન્ધો વિવૃણોતિ ।

હવે સંવર અને બંધતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે.

સંવરસ્તન્નિરોધસ્તુ, બન્ધો જીવસ્ય કર્મણઃ ।

અન્યોન્યાનુગમાત્મા તુ, યઃ સમ્બન્ધો દ્વયોરપિ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ : આશ્રવના નિરોધને સંવર કહેવાય છે. જીવ અને કર્મનું એકમેકથઈને મળી જવું બંનેનો પરસ્પર-અનુપ્રવેશસ્વરૂપ સંબંધ થવો તે બંધ કહેવાય છે. ॥૫૧॥

વ્યાખ્યા-તેષાં-મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગાનામાસ્રવાણાં સમ્યગ્દર્શનવિરતિપ્ર-
માદપરિહારક્ષમાદિગુણિત્રયધર્માનુપ્રેક્ષાભિર્નિરોધો-નિવારણં સ્થગનં સંવરઃ, પર્યાયકથનેન
વ્યાખ્યા । આત્મનઃ કર્મોપાદાનહેતુભૂતપરિણામાભાવઃ સંવર इत्यभिप्राયઃ । સ
દેશસર્વભેદાદ્વેદ્યા । તત્ર વાદરસૂક્ષ્મયોગનિરોધકાલે સર્વસંવરઃ । શેષકાલે
ચરણપ્રતિપત્તેરાશ્ચ દેશસંવરઃ ॥ અથ બન્ધતત્ત્વમાહ-

“બન્ધો જીવસ્ય કર્મણઃ” इत्यादि । તત્ર બન્ધનં બન્ધઃ-પરસ્પરાશ્લેષો
જીવપ્રદેશપુદ્ગલાનાં ક્ષીરનીરવત્, અથવા બધ્યતે યેનાત્મા પારતન્ત્ર્યમાપદ્યતે
જ્ઞાનાવરણાદિના સ બન્ધઃ-પુદ્ગલપરિણામઃ । નનુ જીવકર્મણોઃસમ્બન્ધઃ કિં ગોઠામાહિલપરિ-
કલ્પિતકશ્ચુકિકશ્ચુકસંયોગકલ્પ ઉતાન્યઃ કશ્ચિદિત્યાશઙ્યાહ “દ્વયોરપિ” કર્મવર્ગણા-
યોગ્યસ્કન્ધાનાં જીવસ્ય ચાન્યોન્યાનુગમાત્મા-અન્યોન્યાનુગતિસ્વરૂપઃ પરસ્પરાનુપ્રવેશરૂપ
इत्यर्थઃ । અયમત્ર ભાવઃ-વહ્ન્યયસ્પિન્ડસમ્બન્ધવત્ ક્ષીરોદકસમ્પર્કવદ્વા જીવકર્મણોર્મિ-
થોઽનુપ્રવેશાત્મક એવ સમ્બન્ધો બન્ધો બોદ્ધવ્યો, ન પુનઃ કશ્ચુકિકશ્ચુકસંયોગકલ્પોઽન્યો
વેતિ । અત્રાહ-કથમમૂર્તસ્યાત્મનો હસ્તાદ્યસંભવે સત્યાદાનશક્તિવિરહાત્કર્મગ્રહણમુચ્યત इति
चेत् ? उच्यते, इयमेव तावदस्थानारेकाप्रक्रिया भवतोऽनभिज्ञतां ज्ञापयति, यतः
केनामूर्तताभ्युपेता-त्मनः ? कर्मजीवसम्बन्धस्यानादित्वादेकत्वपरिणामे सति क्षीरोदक-
वन्मूर्त एव कर्मग्रहणे व्याप्रियते, नच हस्तादिव्यापारादेयं कर्म, किंतु पौद्गलमपि
सदध्यवसायविशेषाद्रागद्वेषमोहपरिणामाभ्यञ्जनलक्षणादात्मनः कर्मयोग्यपुद्गलजालश्लेष-
णमादानं स्नेहाभ्यक्तवपुषो रजोलगनवदिति । प्रतिप्रदेशानन्तपरमाणुसंश्लेषाज्जीवस्य
कर्मणा सह लोलीभावान्क-थंचिन्मूर्तत्वमपि संसारावस्थायामभ्युपगम्यत एव

સ્યાદ્વાદવાદિભિરિતિ । સ ચ પ્રશસ્તાપ્રશસ્તભેદાદ્ દ્વેધા । પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશભેદાઞ્ચ
ચતુર્વિધા । પ્રકૃતિઃ-સ્વભાવો યથા જ્ઞાનાવરણં જ્ઞાનાચ્છાદનસ્વભાવમિત્યાદિ । સ્થિતિઃ-
અધ્યવસાયકૃતઃ કાલવિભાગઃ । અનુભાગો-રસઃ । પ્રદેશઃ-કર્મદલસંચય ઇતિ । પુનરપિ
મૂલપ્રકૃતિભેદાદષ્ટધા જ્ઞાનાવરણાદિકઃ । ઉત્તરપ્રકૃતિભેદાદષ્ટપદ્માશદધિકશતભેદઃ ।
સોઽપિ તીવ્રતીવ્રતરમન્દમન્દતરાદિભેદાદનેકવિધ ઇત્યાદિ કર્મગ્રન્થાદવસેયમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગસ્વરૂપ આશ્રવોનો સમ્યગ્દર્શન-વિરતિ -
પ્રમાદપરિહાર-ક્ષમાદિ-ગુપ્તિ-ચતિધર્મ-અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) આદિદ્વારા નિરોધ કરવો તે સંવર
કહેવાય છે. અહીં આત્માના મિથ્યાત્વાદિ મલિનપર્યાયોનો આત્માના સમ્યગ્દર્શનાદિવિશુદ્ધ
પર્યાયોદ્વારા નિરોધ કરવો તે સંવર કહેવાય છે. આવી રીતે પર્યાયના કથનધ્વારા સંવરની
વ્યાખ્યા કરાઈ છે.

આત્મામાં (આવતા) કર્મના ઉપાદાનકારણભૂત પરિણામના અભાવને સંવર કહેવાય છે.
અર્થાત્ આત્મામાં કર્મનું આવાગમન જે મિથ્યાત્વાદિ મલિનપરિણામોથી થાય છે, તે
પરિણામોના અભાવને સંવર કહેવાય છે.

સંવર બે પ્રકારનો છે. (૧) દેશસંવર, (૨) સર્વસંવર. બાદર-સૂક્ષ્મ મન-વચન-કાયાસ્વરૂપ
યોગના નિરોધકાલે સર્વસંવર હોય છે. અર્થાત્ અયોગિગુણસ્થાનકે સૂક્ષ્મ કે બાદર સર્વ મન-
વચન-કાયાના વ્યાપારનો જ્યાં નિરોધ થાય છે, તે સર્વસંવર કહેવાય છે. તે સિવાયના
શેષકાલમાં ચારિત્રસ્વીકારની શરૂઆતથી દેશસંવર હોય છે.

હવે બંધતત્ત્વને કહે છે - આત્મપ્રદેશો અને કર્મપુદ્ગલોનું દૂધ-પાણીની જેમ પરસ્પર એકમેક
થઈ જવું તે બંધ કહેવાય છે. અથવા જેનાદ્વારા આત્મા બંધાય છે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીયાદિ વડે
પરતંત્રતાને પામે છે, તે પુદ્ગલકર્મના પરિણામને બંધ કહેવાય છે.

શંકા : શરીર ઉપર પહેરેલી કંચુકિ (ચોળી) કે સાંપના શરીર ઉપરની કાંચળીના સંયોગ
સમાન જીવ અને કર્મનો સંબંધ ગોષ્ઠામાહિલે માન્યો, તેવા પ્રકારનો જીવ અને કર્મ વચ્ચેનો
સંબંધ તમે માન્યો છે કે અન્યપ્રકારનો સંબંધ માન્યો છે ?

સમાધાન : અમે કર્મવર્ગજ્ઞાના સ્કન્ધોનો અને જીવનો પરસ્પર અનુપ્રવેશસ્વરૂપ સંબંધ માન્યો
છે. અર્થાત્ વસ્ત્રિ અને લોખંડના ગોળાના અથવા દૂધ-પાણીના સંબંધ જેવો પરસ્પર અનુપ્રવેશ
સ્વરૂપ જ સંબંધ જીવ-કર્મનો માન્યો છે તે જાણવું. પરંતુ શરીર-કંચુકી કે કંચુકના સંયોગ જેવો
કે અન્યપ્રકારના કોઈ સંયોગ જેવો સંયોગ માન્યો નથી.

શંકા : અમૂર્ત આત્માને હસ્તઆદિનો અસંભવ હોવાથી આદાનશક્તિનો અભાવ છે. તો આત્મા કર્મનું ગ્રહણ કેવી રીતે કરી શકે ?

સમાધાન : તમારી શંકા જ અસ્થાને છે. તેથી તમારી આ વિષયમાં અનભિજ્ઞતા જણાય છે. કારણ કે કોના વડે આત્માની સર્વથા અમૂર્તતા સ્વીકારાયેલી છે ? કર્મ અને જીવનો સંબંધ અનાદિકાલથી છે. તેનાથી બંનેવચ્ચે એક અમૂર્ત અને એકમૂર્ત હોવા છતાં પણ દૂધ-પાણીની જેમ એકત્વ નો પરિણામ થતે છતે આત્મા મૂર્ત જેવો થાય છે. અને કર્મગ્રહણમાં પ્રવર્તે છે તથા આત્મા હાથવગેરેના વ્યાપારથી કર્મગ્રહણમાં પ્રવર્તતો નથી. (કારણ કે તે કર્મ હાથથી ઉઠાવવાની ચીજ નથી, તે તો પુદ્ગલનો અત્યંત સૂક્ષ્મભાગ છે. આથી હાથવગેરેથી કર્મો ગ્રહણ થતા નથી.) પરંતુ રાગ-દ્વેષ-મોહના પરિણામસ્વરૂપ ચીકાશવાળા આત્મામાં કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોનો સમુહ ચોટી જાય છે. અર્થાત્ ચીકાશવાળા શરીર ઉપર જેમ ધૂળ લાગી જાય છે, તેમ રાગ-દ્વેષ-મોહના પરિણામથી યુક્ત ચીકાશવાળા આત્મા ઉપર પણ કર્મો લાગી જાય છે. આત્માના પ્રતિપ્રદેશઉપર કર્મવર્ગણાના અનંતાપરમાણુ ચોટી ગયેલા હોવાથી જીવ કર્મની સાથે એકીભાવને પામી ગયો છે. તેનાથી જીવ કથંચિત્કર્મ થઈ ગયો છે. તેથી સ્યાદ્વાદ વાદિઓવડે સંસારી અવસ્થામાં જીવને કથંચિત્કર્મ પણ સ્વીકારાયેલો છે.

તે બંધ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્તના ભેદથી બે પ્રકારનો છે તથા પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશના ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. અર્થાત્ જેમ જ્ઞાનાવરણીયનો જ્ઞાન ઢાંકવાનો સ્વભાવ ઇત્યાદિ કર્મોના સ્વભાવને પ્રકૃતિ કહેવાય છે. પોતાના કષાયરૂપ પરિણામથી આત્મા ઉપર કર્મને રહેવાની કાલમર્યાદાને સ્થિતિ કહેવાય છે. અનુભાગ એટલે રસ અર્થાત્ કર્મની મંદ કે તીવ્રફળ આપવાની શક્તિ. કર્મના દળીયાના સંચયને પ્રદેશ કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ મૂલપ્રકૃતિના ભેદથી બંધ આઠ પ્રકારનો છે. ઉત્તરપ્રકૃતિના ભેદથી કર્મબંધ એકસો અઠાવન પ્રકારનો છે. તે પણ તીવ્ર, તીવ્રતર, મંદ, મંદતર આદિ ભેદથી અનેક પ્રકારના છે. ઇત્યાદિ કર્મગ્રંથથી જાણી લેવું. ॥૫૧॥

उक्तं बन्धतत्त्वम् निर्जरातत्त्वमाह-

બંધતત્ત્વ કહેવાયું, હવે નિર્જરાતત્ત્વને કહે છે.

बद्धस्य कर्मणः साटो, यस्तु सा निर्जरा मता ।

આત્યન્તિકો વિયોગસ્તુ, દેહાદેર્મોક્ષ ઉચ્યતે ॥૫૨॥

શ્લોકાર્થ : આત્મા ઉપર બંધાયેલા કર્મનું જે ખરી પડવું તે નિર્જરા કહેવાય છે. દેહાદિના આત્યંતિક વિયોગને મોક્ષ કહેવાય છે. ॥૫૨॥

વ્યાખ્યા-યસ્તુ બદ્ધસ્ય-જીવેન સમ્બદ્ધસ્ય કર્મણો-જ્ઞાનાવરણાદેઃ સાટઃ-સટનં દ્વાદશવિધેન તપસા વિચટનં, સા નિર્જરા મતા-સંમતા । સા ચ દ્વિધા, સકામાકામભેદાત્ । તત્રાઘા ચારિત્રિણાં દુષ્કરતરતપશ્ચરણકાયોત્સર્ગકરણદ્વાવિંશતિ-પરીષહપરાણાં ત્ત્રેચાદિકાયક્લેશકારિણામષ્ટાદશશીલાઙ્ગધારિણાં બાહ્યાભ્યન્તરસર્વપરિ-ગ્રહપરિહારિણાં નિઃપ્રતિકર્મશરીરિણાં ભવતિ । દ્વિતીયા ત્વન્યશરીરિણાં તીવ્રતરશરીર-માનસાનેકકટુકદુઃખશતસહસ્રસહનતો ભવતિ ॥ અથોત્તરાર્ધેન મોક્ષતત્ત્વમાહ-

“આત્યન્તિકઃ” ઇત્યાદિ । દેહાદિઃ-શરીરપદ્ધત્કેન્દ્રિયાયુરાદિબાહ્યપ્રાણપુણ્યાપુણ્ય-વર્ણગન્ધરસસ્પર્શપુનર્જન્મગ્રહણવેદત્રયકષાયાદિસંજ્ઞાજ્ઞાનાસિદ્ધત્વાદેરાત્યન્તિકો વિયાંગો વિરહઃ પુનર્મોક્ષ ઇષ્યતે । યો હિ શશ્વદ્ભવતિ ન પુનઃ કદાચિન્ન ભવતિ, સ આત્યન્તિકઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જીવની સાથે સંબદ્ધકર્મનું બાર પ્રકારના તપવડે ખરી પડવું તે નિર્જરા કહેવાય છે. તે નિર્જરા બે પ્રકારની છે. (૧) સકામનિર્જરા, (૨) અકામનિર્જરા.

તેમાં સકામનિર્જરા ચારિત્રીઓને, દુષ્કરતપ-ચારિત્ર-કાયોત્સર્ગ કરણ-બાવીસ પરિષહોને સહેવામાં તત્પરઆત્માઓને, લોચાદિ કાયફલેશકરનારાઓને, અઢારશીલાંગને ધરનારાઓને, બાહ્ય-અભ્યંતર સર્વપરિગ્રહનો ત્યાગ કરનારાઓને, શરીરની (શુશ્રુષાશુદ્ધિ વગેરે) પ્રતિકર્મ નહિ કરનારા આત્માઓને થાય છે.

અકામનિર્જરા ઉપરોક્તઆત્માઓથી અન્યજીવોને તીવ્ર શારીરિક, માનસિક અનેક પ્રકારના સેંકડો દુઃખોને (ઇચ્છાવિના) સહેવાથી થાય છે.

હવે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધદ્વારા મોક્ષતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે.

શરીર, પાંચ ઇન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસરૂપ દસ બાહ્યપ્રાણો, પુણ્ય, પાપ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, પુનર્જન્મગ્રહણ, ત્રણવેદ, કષાયાદિનો સંયોગ, અજ્ઞાન તથા સિદ્ધત્વાદિના આત્યંતિકવિયોગને મોક્ષ કહેવાય છે.

જે શાશ્વત હોય છે, પરંતુ કાદાચિત્ક હોતો નથી તથા જેનો (લેશમાત્ર) સદ્ભાવ હોતો નથી તે આત્યંતિક કહેવાય છે. દેહાદિનો વિયોગ(નાશ) હંમેશાં રહે તથા પુનઃ દેહાદિ ઉત્પન્ન ન થાય અર્થાત્ દેહાદિ ઉત્પન્ન થઈને નાશનો અભાવ ન કરે, અનંતકાલ સુધી જે

नाश रहे ते आत्यंतिकवियोग(नाश) कहेवाय. आम नाशना शाश्वतभावने ज आत्यंतिक कहेवाय छे.

अत्र पर आह, ननु भवतु देहस्यात्यन्तिको वियोगः तस्य सादित्वात्, परं रागादिभिः सहात्यन्तिको वियोगोऽसंभवी प्रमाणबाधनात् । प्रमाणं चेदम्-यदनादिमत् न तद्विनाशमाविशति यथाकाशम् । अनादिमन्तश्च रागादय इति उच्यते, यद्यपि रागादयो दोषो जन्तोरनादिमन्तः-तथापि कस्यचिद्यथावस्थितस्त्रीशरीरादिवस्तुतत्त्वावगमेन तेषां रागादीनां प्रतिपक्षभावनातः प्रतिक्षणमपचयो दृश्यते । ततः संभाव्यते विशिष्टकालादिसामग्रीसद्भावे भावनाप्रकर्षतो निर्मूलमपि क्षयः, निर्मूलक्षयानभ्युपगमेऽपचयस्याप्यसिद्धेः । यथा हि-शीतस्पर्शसंपाद्या रोमहर्षादयः शीतप्रतिपक्षस्य च वद्वेर्मन्दतायां मन्दा उपलब्धा उत्कर्षे च निरन्वयविनाशिनः । एवमन्यत्राप्यमन्दतासद्भावे निरन्वयविनाशोऽवश्यमेष्टव्यः । अथ यथा ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य मन्दता भवति तत्प्रकर्षे च ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः, एवं प्रतिपक्षभावनोत्कर्षेऽपि न रागादीनामत्यन्तमुच्छेदो भविष्यतीति ?, तदयुक्तम्, द्विविधं हि बाध्यं, सहभूस्वभावं सहकारिसंपाद्यस्वभावं च । तत्र यत्सहभूस्वभावं, तत्र बाधकोत्कर्षे कदाचिदपि निरन्वयं विनाशमाविशति । ज्ञानं चात्मनः सहभूस्वभावम् । आत्मा च परिणामिनित्यः, ततोऽत्यन्तप्रकर्षवत्यपि ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः । रागादयस्तु लोभादिकर्मविपाकोदयसंपादितसत्ताकाः, ततः कर्मणो निर्मूलमपगमे तेऽपि निर्मूलमपगच्छन्ति । प्रयोगश्चात्र-ये सहकारिसंपाद्या यदुपधानादपकर्षिणः ते तदत्यन्तवृद्धौ निरन्वयविनाशधर्माणः, यथा रोमहर्षादयो वद्विवृद्धौ । भावनोपधानादपकर्षिणश्च सहकारिकर्मसंपाद्या रागादय इति । अत्र “सहकारिसंपाद्या” इति विशेषणं सहभूस्वभावज्ञानादिव्यवच्छेदार्थम् । यदपि च प्रागुपन्यस्तं प्रमाणं “यदनादिमत्, न तद्विनाशमाविशति” इति, तदप्यप्रमाणं, प्रागभावेन हेतोर्व्यभिचारात् । प्रागभावो ह्यनादिमानपि विनाशमाविशति, अन्यथा कार्यानुत्पत्तेः । काञ्चनोपलयोः संयोगेन च हेतुरनैकान्तिकः । तत्संयोगोऽपि ह्यनादिसंततिगतोऽपि क्षारमृत्पुटपाकादिनोपायेन विघटमानो दृष्ट इति ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : શરીરનો આત્યંતિકવિયોગ ભલે થાય. કારણ કે દેહ સાદિ છે, પરંતુ રાગાદિસાથેનો આત્યંતિકવિયોગ અસંભવી છે. કારણ કે તે પ્રમાણથી બાધિત છે. તે પ્રમાણ આ રહ્યું. “જે ભાવ અનાદિ છે, તેનો વિનાશ થતો નથી. જેમકે આકાશ. તેમ રાગાદિ અનાદિ હોવાથી તેનો વિનાશ થઈ શકતો નથી.”

સમાધાન : જોકે જીવના રાગાદિ દોષો અનાદિ છે, તો પણ કોઈક જીવને સ્ત્રીના શરીરનું, સંસારના પદાર્થનું યથાવસ્થિતસ્વરૂપ સમજતાં તેને રાગાદિની પ્રતિપક્ષભાવનાથી તે રાગાદિ દોષોનો પ્રતિક્ષણ અપયય થતો જોવા મળે છે. અર્થાત્ જેના ઉપર રાગાદિ થયા છે, તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજતાં પ્રતિપક્ષભાવનાના બળે તે રાગાદિનો અપયય થતો જોવા મળે છે. તેથી વિશિષ્ટ કાલાદિસામગ્રીના સદ્ભાવમાં ભાવનાના પ્રકર્ષથી રાગાદિનો નિર્મૂલક્ષ્ય પણ સંભવે છે. જો રાગાદિનો નિર્મૂલ સર્વથા ક્ષય નહિ સ્વીકારો તો રાગાદિના અપયયની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. જેમકે શીતસ્પર્શના કારણે શરીરમાં થયેલ રોમાંચ, હર્ષાદિ શીતસ્પર્શના પ્રતિપક્ષભૂત વહ્નિની મંદતામાં તે મંદ થતા જોવા મળે છે અને વહ્નિની ઉત્કર્ષતામાં સંપૂર્ણ નાશ થતા પણ જોવાય છે. આ પ્રમાણે અન્યઠેકાણે પણ પ્રતિપક્ષની અમંદતા(ઉત્કર્ષતા)માં નિરન્વયવિનાશ માનવો જોઈએ.

શંકા : જેમ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયમાં જ્ઞાનની મંદતા થાય છે અને તે કર્મના ઉદયની પ્રકર્ષતામાં જ્ઞાનનો નિરન્વયનાશ થતો નથી. એ પ્રમાણે પ્રતિપક્ષ ભાવનાનો ઉત્કર્ષ હોવા છતાં પણ રાગાદિનો અત્યંતઉચ્છેદ થશે નહિ.

સમાધાન : બાધ્ય (બાધિત થવા યોગ્ય) વસ્તુઓ બે પ્રકારની છે. (૧) સહભૂ સ્વભાવ. અર્થાત્ કાયમમાટે સાથે રહેનારા સ્વભાવવાળી વસ્તુ. (૨) સહકારિકારણોના કારણે ઉત્પન્ન થયેલા (વિકારયુક્ત) સ્વભાવવાળી વસ્તુ.

તેમાં જે સહભૂસ્વભાવવાળી વસ્તુ છે, તે ક્યારે પણ ઉત્કૃષ્ટબાધકના સદ્ભાવમાં નિરન્વય વિનાશ પામતી નથી. જ્ઞાન આત્માનો સહભૂસ્વભાવ છે. આત્મા પરિણામિનિત્ય છે. તેથી અત્યંતપ્રકર્ષવાળા જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયમાં પણ જ્ઞાનનો નિરન્વયવિનાશ થતો નથી. પરંતુ આત્માનો રાગાદિસ્વભાવ લોભાદિકર્મના વિપાકોદયસ્વરૂપ સહકારિના કારણે ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેથી (સહકારિ એવા) કર્મનો નિર્મૂલનાશ થતે છતે તે રાગાદિદોષો પણ નિર્મૂલનાશ પામે છે.

પ્રયોગ : “જે સહકારિથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વભાવો છે, તે પ્રતિપક્ષભાવનાની મંદતામાં

અપકર્ષવાળા થાય છે અને પ્રતિપક્ષભાવનાની પ્રકર્ષતા-વૃદ્ધિમાં નિરન્વયવિનાશ પામે છે. જેમકે પ્રતિપક્ષભૂત વહ્નિનની વૃદ્ધિમાં રોમહર્ષાદિનો સંપૂર્ણ વિનાશ.”

“પ્રતિપક્ષભાવનાથી સહકારિકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગાદિ અપકર્ષને પામે છે” – અહીં ‘સહકારિસંપાદ્યા’ વિશેષણ સહભૂસ્વભાવરૂપ જ્ઞાનાદિના વ્યવચ્છેદ માટે છે. વળી “જે અનાદિભાવ છે તે વિનાશ પામતો નથી” –આવા પ્રમાણનો તમે ઉપન્યાસ કરેલો, તે પણ પ્રમાણભૂત નથી. કારણકે પ્રાગભાવથી હેતુ વ્યભિચારી બને છે. કારણકે પ્રાગભાવ અનાદિ હોવા છતાં પણ વિનાશ પામે છે. જો પ્રાગભાવનો વિનાશ થતો ન હોય તો કાર્યની ઉત્પત્તિ જ ન થાય. આમ પ્રાગભાવ અનાદિ હોવા છતાં પણ વિનાશ પામે છે. તેથી તમારું પ્રમાણ સત્ય નથી. તે જ રીતે સુવર્ણ-માટીના સંયોગથી પણ હેતુ વ્યભિચારી બને છે. કારણ કે સુવર્ણ-માટીનો સંયોગ અનાદિ હોવા છતાં પણ ક્ષાર-માટી-પુટપાકાદિની પ્રક્રિયાથી તે સંયોગનો નાશ થતો જોવા મળે છે.

અથ રાગાદયો ધર્મો ધર્મિણ આત્મનો ભિન્ના અભિન્ના વા ? ભિન્નાશ્ચેત્, તદા સર્વેષાં વીતરાગત્વસિદ્ધત્વપ્રસન્નઃ, રાગાદિભ્યો ભિન્નત્વાત્, મુક્તાત્મવત્ । અભિન્નાશ્ચેત્, તદા તેષાં ક્ષયે ધર્મિણોઽપિ ક્ષય ઇતિ, તદયુક્તં, ભેદાભેદપક્ષસ્ય જાત્યન્તરસ્યાભ્યુપગમાત્ । કથમિતિ ચેત્ ? , ઉચ્યતે । ધર્મિધર્માણાં ન ભેદ એવ, અભેદસ્યાપિ સત્ત્વાત્ । નાપ્યભેદ એવ, ભેદસ્યાપિ સદ્ભાવાત્ । તતો નોક્તાદોષાવકાશ ઇતિ । અથ કાર્મણશરીરાદેઃ સર્વથાવિયોગે કથં જીવસ્યોર્ધ્વમાલોકાન્તં ગતિરિતિ ચેત્ ? પૂર્વપ્રયોગાદિભિસ્તસ્યોર્ધ્વગતિરિતિ બૂમઃ । તદુક્તં તત્ત્વાર્થભાષ્યે-“તદનન્તરમેવોર્ધ્વમાલોકાન્તાત્સ ગચ્છતિ । પૂર્વપ્રયોગાસદ્ગત્વબન્ધચ્છેદોર્ધ્વગૌરવૈઃ ॥૧॥ કુલાર્ચક્રે દોલાયામિષૌ ચાપિ યથેષ્યતે । પૂર્વપ્રયોગાત્કર્મેહ, તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥૨॥ મૂલેપસન્નિર્મોક્ષાદ્યથા દૃષ્ટાપ્સ્વલાબુનઃ । કર્મસન્નિર્મોક્ષાત્, તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥૩॥ ઇરણ્ડયન્ત્રપેડાસુ, બન્ધચ્છેદાદ્યથા ગતિઃ । કર્મબન્ધન-વિચ્છેદાત્સિદ્ધસ્યાપિ તથેષ્યતે ॥૪॥ ઉર્ધ્વગૌરવધર્માણો, જીવા ઇતિ જિનોત્તમૈઃ । અધોગૌરવધર્માણઃ પુદ્ગલા ઇતિ ચોદિતમ્ । ॥૫॥ યથાધસ્તિર્યગૂર્ધ્વ ચ, લોટવાચ્ચ-પ્રિવીચયઃ । સ્વભાવતઃ પ્રવર્તન્તે, તથોર્ધ્વગતિરાત્મનઃ ॥૬॥ અધસ્તિર્યક્ તથોર્ધ્વ ચ, જીવાનાં કર્મજા ગતિઃ । ઉર્ધ્વમેવ તુ તદ્ધર્મા, ભવતિ ક્ષીણકર્મણામ્ ॥૭॥ તતોઽપ્યૂર્ધ્વગતિસ્તેષાં, કસ્માન્નાસ્તીતિ ચેન્મતિઃ । ધર્માસ્તિકાયસ્યાભાવાત્, સ હિ હેતુર્ગતેઃ પરમ્ ॥૮॥” ॥ ત.ભા.૧૦/૭ ॥ ધર્માસ્તિકાયસ્ય ગતિહેતુત્વં પુરાપિ વ્યવસ્થાપિતમેવેતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : રાગાદિધર્મો ધર્મો એવા આત્માથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો રાગાદિધર્મો આત્માથી ભિન્ન હોય તો સર્વજીવો વીતરાગ અને સિદ્ધ બની જશે. કારણકે રાગાદિથી ભિન્ન છે. જેમ મુક્તાત્મા રાગાદિથી ભિન્નહોવાના કારણે વીતરાગ અને સિદ્ધ છે, તેમ સર્વે આત્માઓ પણ રાગાદિથી ભિન્ન હોવાના કારણે વીતરાગ અને સિદ્ધ છે.

જો રાગાદિ ધર્મોથી આત્મા અભિન્ન છે, તો રાગાદિનો ક્ષય થતાં આત્માનો પણ ક્ષય થઈ જશે.

સમાધાન : ધર્મ અને ધર્મોમાં ભેદ જ નથી. કારણ કે બંનેવચ્ચે અભેદ વિદ્યમાન છે. બંને વચ્ચે અભેદ જ નથી. કારણ કે બંને વચ્ચે ભેદનો સદ્ભાવ છે. (આમ રાગાદિ ધર્મો અને આત્મા કથંચિત્ભિન્ન અને કથંચિત્અભિન્ન હોવાથી) તમે કહેલા દોષનો અવકાશ નથી. અર્થાત્ અમે ધર્મ અને ધર્મોનો સર્વથાભેદ કે સર્વથાઅભેદ માનતા નથી. પરંતુ ભેદ અને અભેદથી વિલક્ષણ કથંચિત્ભેદાભેદ માનીએ છીએ. તેથી તમે બતાવેલા દોષોનો અવકાશ નથી.

શંકા : જ્યારે કાર્મણશરીર આદિનો અત્યંતવિયોગ થાય છે, ત્યારે લોકના અંતભાગ સુધી જીવની ઉર્ધ્વગતિ કેવી રીતે થાય છે ?

સમાધાન : પૂર્વપ્રયોગ આદિદ્વારા જીવની ઉર્ધ્વગતિ થાય છે. તેથી તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું છે કે... “સર્વકર્મબંધનો ઉચ્છેદ થતાં તુરત જ જીવ લોકના અગ્રભાગતરફ ગતિ કરે છે. જીવની ઉર્ધ્વગતિના કારણો છે - પૂર્વપ્રયોગ, અસંગત્વ = નિર્લેપ, બન્ધચ્છેદ = નિર્બંધ તથા ઉર્ધ્વગૌરવ સ્વભાવ. જેમ કુંભારનું ચક્ર એકવાર દંડથી ગતિ આપ્યાબાદ દંડ લઈ લેવાછતાં પણ ગતિ ચાલુ રહે છે. હિંચકાને એકવાર ગતિ આપ્યાબાદ સ્વયં ઝુલ્યા કરે છે તથા બાણને એકવાર ખેંચીને છોડતાં તે પૂર્વપ્રયોગના કારણે લક્ષ્ય સુધી પહોંચી જાય છે, તેમ (જીવે કર્મના યોગે સંસારમાં ઘણી ગતિ કરી હતી, હવે કર્મબંધ નાશ પામવા છતાં પણ પૂર્વપ્રયોગના કારણે) ઉર્ધ્વ ગતિ કરે છે. તે જ સિદ્ધિગતિ કહેવાય છે. જેમ માટીના લેપો દૂર થવાથી (પાણીમાં ડૂબેલું) તુંબડું પાણીની સપાટી ઉપર આવી જાય છે, તેમ કર્મનો સંગ દૂર થતાં જીવ ઉર્ધ્વગતિ કરે છે. તે જ સિદ્ધિગતિ કહેવાય છે. જેમ એરંડાનું કાંચલુ ફૂટતાં, તેમાંથી એરંડાનું બીજ બહાર ઉછળે છે, તેમજ કર્મબંધનો વિચ્છેદ થવાથી સિદ્ધની પણ ઉર્ધ્વગતિ ઇચ્છાય છે. શ્રીજિનેશ્વર પરમાત્માઓ વડે ઉર્ધ્વગૌરવ ધર્મવાળા જીવો અને અધોગૌરવ ધર્મવાળા પુદ્ગલો કહેવાય છે. અર્થાત્ જીવમાં એવા પ્રકારનું ગૌરવ છે કે તે સ્વભાવતઃ ઉર્ધ્વતરફ ગતિ કરે છે અને પુદ્ગલમાં એવા પ્રકારનું ગૌરવ છે કે તે સ્વભાવતઃ અધોતરફ ગતિ છે. જેમ માટીનું ઢેકું, વાયુ અને અગ્નિ-જવાલા સ્વભાવતઃ

અનુક્રમે અધો, તિચ્છી અને ઉર્ધ્વ ગતિમાં પ્રવર્તે છે, તેમ આત્માની સ્વભાવતઃ ઉર્ધ્વગતિ છે. જીવોની અધો, તિચ્છી અને ઉર્ધ્વ ગતિ કર્મના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ઉર્ધ્વગતિ જીવનો ધર્મ છે.

તે ઉર્ધ્વગતિ ક્ષીણકર્મોવાળા આત્માઓની હોય છે.

પ્રશ્ન : લોકના અગ્રભાગ સુધી જ જીવની ગતિ શા માટે હોય છે ? તેનાથી ઉપર જીવ શા માટે ગતિ કરી શકતો નથી ?

ઉત્તર : અલોકમાં ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ હોવાથી જીવની ત્યાં ગતિ થતી નથી. ધર્માસ્તિકાય ગતિનું પરમ(અપેક્ષા)કારણ છે. ॥૧-૮॥”

ધર્માસ્તિકાય જીવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં કારણ છે, તે પહેલાં પણ સિદ્ધ કરેલ જ છે.

નનુ ભવતુ કર્મણામભાવેऽપિ પૂર્વપ્રયોગાદિભિર્જીવસ્યોર્ધ્વગતિઃ, તથાપિ સર્વથા શરીરેન્દ્રિયાદિપ્રાણાનામભાવાન્મોક્ષે જીવસ્યાજીવત્વપ્રસન્નઃ । યતો જીવનં પ્રાણધારણમુચ્યતે, તદ્દ્યેન્નાસ્તિ, તદા જીવસ્ય જીવનાભાવાદજીવત્વં સ્યાત્, અજીવસ્ય ચ મોક્ષાભાવ इति चेत् ? ન, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્, પ્રાણા હિ દ્વિવિધાઃ, દ્રવ્યપ્રાણા ભાવપ્રાણાશ્ચ । મોક્ષે ચ દ્રવ્યપ્રાણાનામેવાભાવઃ, ન પુનર્ભાવપ્રાણાનામ્ । ભાવપ્રાણાશ્ચ મુક્તાવસ્થાયામપિ સન્ત્યેવ । યદુક્તમ્-“યસ્માત્કાયિકસમ્યક્ત્વવીર્યદર્શનજ્ઞાનૈઃ । આત્યન્તિકૈઃ સ યુક્તો નિર્ઘ્વન્દ્વેનાપિ ચ સુખેન ॥૧॥ જ્ઞાનાદયસ્તુ ભાવપ્રાણા મુક્તોऽપિ જીવતિ સ તૈર્હિ । તસ્માત્તજ્જીવત્વં નિત્યં સર્વસ્ય જીવસ્ય ॥૨॥” તતશ્ચાનન્તજ્ઞાનાનન્તદર્શનાનન્તવીર્યાનન્તસુખલક્ષણં જીવનં સિદ્ધાનામપિ ભવતીત્યર્થઃ । સુખં ચ સિદ્ધાનાં સર્વસંસારસુખવિલક્ષણં પરમાનન્દમયં જ્ઞાતવ્યમ્ । ઉક્તં ચ-“નવિ અત્થિ માણુસાણં તં સુક્ખં નેવ સવ્વદેવાણં । જં સિદ્ધાણં સુક્ખં આવ્વાબાહં ઉવગયાણં ॥૧॥ સુરગણસુહં સમગ્ગં સવ્વલ્લા પિણ્ડયં અનન્તગુણં । નવિ પાવઙ્ મુત્તિસુહં ણન્તાહિંવિ વગ્ગવગ્ગૂહિં ॥૨॥ સિદ્ધસ્સ સુહો રાસી સવ્વલ્લા પિણ્ડિઉં જહ્ હવિજ્જા । સોऽણન્તવગ્ગભઙ્ગો સવ્વાગાસે ન માઙ્ગજ્જા ॥૩॥” તથા યોગશાસ્ત્રેऽપ્યુક્તમ્-“સુરાસુરનરેન્દ્રાણાં યત્સુખં ભવનત્રયે । તત્સ્યાદનન્તભાગેऽપિ ન મોક્ષસુખસંપદઃ ॥૧॥ સ્વસ્વભાવજમત્યક્ષં યસ્મિન્ચૈ શાશ્વતં સુખમ્ । ચતુર્વર્ગાગ્રણીત્વેન તેન મોક્ષઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૨॥”

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : કર્મનો અભાવ હોવા છતાં પણ પૂર્વપ્રયોગ આદિદ્વારા જીવની ઉર્ધ્વગતિ ભલે હોય ! તો પણ સર્વથા શરીરાદિપ્રાણોનો અભાવ હોવાથી મોક્ષાવસ્થામાં જીવમાં અજીવત્વ આવી જશે. કારણ કે પ્રાણોને ધારણ કરવું તે જ જીવન કહેવાય છે. મોક્ષમાં શરીરાદિપ્રાણો નથી, તો જીવના જીવનનો જ અભાવ હોવાથી, જીવ અજીવ બની જશે અને અજીવનો મોક્ષ હોતો નથી.

સમાધાન : “શરીરાદિનો આત્યંતિકવિયોગ તે મોક્ષ-” આવું અમે જે કહેલું, તેમાં તમે શંકા ઉભી કરી છે તે યોગ્ય નથી. કારણ કે તેવું કહેવા પાછળનો અમારો અભિપ્રાય તમે હજું વિવક્ષિત રીતે જાણ્યો જ નથી. પ્રાણો બેપ્રકારના છે. (૧) દ્રવ્યપ્રાણો અને (૨) ભાવપ્રાણો. મોક્ષાવસ્થામાં શરીરાદિ દ્રવ્યપ્રાણોનો જ અભાવ હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણોનો અભાવ નથી. મોક્ષાવસ્થામાં ભાવપ્રાણો તો હોય જ છે.

જેથી કહ્યું છે કે - “સર્વકર્મનો ક્ષય થવાથી તે મુક્તાત્મા ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, અનંતજ્ઞાન, અનંતવીર્ય, અનંતદર્શન આ (પૂર્ણક્ષાએ પહોંચેલા) આત્યંતિકગુણોથી તથા નિર્ઘ્નસુખ વડે પણ યુક્ત હોય છે. (જેમાં દુઃખની ભેળસેળ નથી તથા જે સુખ આવ્યાપછી ચાલી જતું નથી તે નિર્ઘ્નસુખ કહેવાય છે). જ્ઞાનાદિ ભાવપ્રાણો છે. મુક્તાત્મા પણ તે જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણો દ્વારા જીવે છે. તેથી સર્વજીવોનું જીવત્વ નિત્ય હોય છે. (અપિ શબ્દથી મુક્તાત્માસિવાયના જીવો પણ જાણી લેવા.) ॥૧-૨॥”

તેથી અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતવીર્ય, અનંતસુખસ્વરૂપ જીવ સિદ્ધોને પણ હોય છે. સિદ્ધોનું સુખ સર્વ સાંસારિકસુખથી વિલક્ષણ પરમાનંદસ્વરૂપ હોય છે તે જાણવું.

શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે - “અવ્યાબાધસુખને પામેલા સિદ્ધોનું જે સુખ છે, તે સુખ મનુષ્યોનું પણ નથી કે સર્વદેવોનું પણ નથી. જો સર્વદેવોના સમુહનું સુખ ભેગું કરીને તેને અનંતગણું કરવામાં આવે તો પણ મુક્તિના સુખથી અનંતમાં ભાગે પણ થતું નથી. જો સિદ્ધોના સુખને ભેગું કરીને તેના અનંતમાં ભાગનું રૂપી બનાવીએ તો પણ તે લોકાલોકપ્રમાણ આકાશમાં સમાતું નથી. ॥૧-૨-૩॥”

તથા યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે -

“ત્રણ ભુવનમાં સુરેન્દ્રો, અસુરેન્દ્રો, નરેન્દ્રોનું જે સુખ છે, તે સુખ મોક્ષસુખની સંપત્તિથી અનંતમાં ભાગે પણ નથી. મોક્ષનું સુખ સ્વાભાવિક છે, ઇન્દ્રિયોથી અતીત અતીન્દ્રિય છે. તે નિત્ય છે. તેથી તે મોક્ષ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચાર પુરુષાર્થમાં પરમપુરુષાર્થ છે તથા ચતુર્વર્ગ અગ્રણી(શિરોમણી) કહેવાય છે. ॥૧-૨॥”

અત્ર સિદ્ધાનાં સુખમયત્વે ત્રયો વિપ્રતિપદ્યન્તે । તથાહિ-આત્મનો મુક્તૌ
 બુદ્ધ્યાદ્યશોષગુણોચ્છેદાત્કથં સુખમયત્વમિતિ વૈશેષિકાઃ ૧ । અત્યન્તચિત્તસન્તાનોચ્છેદત
 આત્મન એવાસંભવાદિતિ સૌગતાઃ ૨ । અભોક્તૃત્વાત્કથમાત્મનો મુક્તૌ સુખમયત્વમિતિ
 સાંખ્યાઃ ૩ । અત્રાદૌ વૈશેષિકાઃ સ્વશેષમુર્ષીં વિશેષયન્તિ । નનુ મોક્ષે વિશુદ્ધજ્ઞાનાદિસ્વ-
 ભાવતા આત્મનોઽનુપપન્ના, બુદ્ધ્યાદિવિશેષગુણોચ્છેદરૂપત્વાન્મોક્ષસ્ય । તથાહિ -
 પ્રત્યાક્ષાદિપ્રમાણપ્રતિપન્ને જીવસ્વરૂપે પરિપાકં પ્રાપ્તે તત્ત્વજ્ઞાને નવાનાં જીવવિશેષગુણાના-
 મત્યન્તોચ્છેદે સ્વરૂપેનાત્મનોઽવસ્થાનં મોક્ષઃ । તદુચ્છેદે ચ પ્રમાણમિદં । યથા,
 નવાનામાત્મવિશેષગુણાનાં સંતાનોઽત્યન્તમુચ્છિદ્યતે, સંતાનત્વાત્, પ્રદીપાદિસંતાનવત્ । ન
 યાયમસિદ્ધો હેતુઃ, પક્ષે વર્તમાનત્વાત્ । નાપિ વિરુદ્ધઃ, સપક્ષે પ્રદીપાદૌ સત્ત્વાત્ ।
 નાપ્યનૈકાન્તિકઃ, કેવલપરમાળ્લાવાદાવપ્રવૃત્તેઃ । નાપિ કાલાત્યયાપદિષ્ટઃ, વિપરીતાર્થોપ-
 સ્થાપકયોઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોરત્રાસંભવાત્ । નનુ સંતાનોચ્છેદે હેતુર્વક્તવ્યમિતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે,
 નિરન્તરશાસ્ત્રાભ્યાસાત્કસ્યચિત્પુંસસ્તત્ત્વજ્ઞાનં જાયતે, તેન ચ મિથ્યાજ્ઞાનનિ-
 વૃત્તિર્વિધીયતે, તસ્ય નિવૃત્તૌ તત્કાર્યભૂતા રાગાદયો નિવર્તન્તે, તદભાવે તત્કાર્યા
 મનોવાક્યાયપ્રવૃત્તિર્વિવર્તન્તે, તદ્વ્યાવૃત્તૌ ચ ધર્માધર્મયોરનુત્પત્તિઃ । આરબ્ધશરીરેન્દ્રિય-
 કાર્યયોસ્તુ સુખાદિફલોપભોગાત્પ્રક્રયઃ । અનારબ્ધશરીરાદિકાર્યયોરપ્યવસ્થિતયોસ્ત-
 ત્ફલોપભોગાદેવ પ્રક્રયઃ । તતશ્ચ સર્વસંતાનોચ્છેદાન્મોક્ષમિતિ સ્થિતિમ્ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

મોક્ષમાં જીવોના સુખમયત્વના વિષયમાં વાદિઓમાં ત્રણપ્રકારના વિવાદ છે. (૧) વૈશેષિકો
 કહે છે કે.. મોક્ષમાં બુદ્ધિ વગેરે આત્માના વિશેષગુણોનો ઉચ્છેદ થવાથી મોક્ષમાં આત્મા સુખમય
 કેવી રીતે હોઈ શકે ? (૨) બૌદ્ધો કહે છે કે - મોક્ષાવસ્થામાં ચિત્તસંતાનનો અત્યંતઉચ્છેદ થવાથી
 આત્માનો સદ્ભાવ જ હોતો નથી. અર્થાત્ મોક્ષમાં ચિત્તપ્રવાહરૂપ આત્માનો સદ્ભાવ જ નથી,
 તો સુખ કેવી રીતે હોય ? (૨) સાંખ્યો કહે છે કે - મુક્તિમાં આત્મા ભોક્તા નથી, તો સુખમય
 કેવી રીતે હોઈ શકે ? (સાંખ્યો આત્માને નિત્ય માનીને પણ, ત્યાં સુખ ભલે હોય, પરંતુ આત્મા
 તેને ભોગવતો નથી. તો સુખમય કેવી રીતે હોઈ શકે ?)

તેમાં પ્રારંભમાં વૈશેષિકો પોતાની બુદ્ધિની વિશેષતા બતાવતાં કહે છે.

પૂર્વપક્ષ (વૈશેષિક) : મોક્ષમાં આત્માની વિશુદ્ધ જ્ઞાનાદિસ્વભાવતા સંગત થતી. કારણ કે બુદ્ધિ આદિ વિશેષગુણોના ઉચ્છેદસ્વરૂપ મોક્ષ છે. તે આ રીતે છે -

-પ્રાપ્ત થયેલું તત્ત્વજ્ઞાન પરિપાક પામતેછતે બુદ્ધિ વગેરે જીવના નવ વિશેષગુણોનો ઉચ્છેદ થતાં પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી સ્વીકારેલ=સિદ્ધ થયેલા જીવસ્વરૂપમાં સ્વરૂપથી આત્માનું અવસ્થાન થાય તેને મોક્ષ કહેવાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનથી નવગુણોનો ઉચ્છેદ થતાં આત્માનું આત્માના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થવું તે મોક્ષ કહેવાય છે. જીવના બુદ્ધિવગેરે નવગુણોના ઉચ્છેદમાં આ પ્રમાણ છે - “આત્માના નવવિશેષ ગુણોનો પ્રવાહ(સંતાન) અત્યંતઉચ્છેદને પામે છે. કારણ કે પ્રવાહ (સંતાન) છે. જેમકે પ્રદીપવગેરેનો પ્રવાહ.”

‘સંતાનત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે પક્ષ એવા બુદ્ધિવગેરે વિશેષગુણોમાં રહે છે. હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. કારણકે સપક્ષ એવા પ્રદીપમાં વૃત્તિ છે. હેતુ અનૈકાન્તિક (વ્યભિચારી) નથી. કારણ કે વિપક્ષ એવા પરમાણુમાં વૃત્તિ નથી. હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ (બાધિત) પણ નથી. કારણ કે સાધ્યથી વિપરીત અર્થનું સાધક પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન કોઈ પણ પ્રમાણ નથી.

બુદ્ધિઆદિગુણોના સંતાનના ઉચ્છેદમાં કારણ કોણ બને છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે આપે છે - નિરંતર શાસ્ત્રના અભ્યાસથી કોઈક પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં, તેના કાર્યભૂત રાગ-દ્વેષ નાશ પામે છે. રાગ-દ્વેષના અભાવમાં રાગ-દ્વેષના કાર્યભૂત મન-વચન-કાયાનો વ્યાપાર બંધ થાય છે. તેનાથી ધર્માધર્મ = પુણ્ય-પાપની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

જે પુણ્ય-પાપ પહેલાં સંચિત કરેલા છે, તેમાંથી જેને શરીરવગેરે ઉત્પન્ન કરીને ફળ આપવાનું શરૂ કર્યું છે, તે ફળ ભોગવીને વિનાશ કરાય છે તથા જે હજું ઉદયમાં આવ્યું નથી, સત્તામાં વિદ્યમાન છે, તેનો પણ એકસાથે અનેક શરીરઆદિ ઉત્પન્ન કરીને, તેના ફળને ભોગવીને જ નાશ કરાય છે. આ પ્રકારે પુણ્ય-પાપ વગેરેની પરંપરાનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતાં સંતાન-ઉચ્છેદસ્વરૂપ મોક્ષ થાય છે.

અત્ર પ્રતિવિધીયતે । યત્તાવદુક્તં “સંતાનત્વાત્” इत्यादि, तदसमीचीनं, यत आत्मनः सर्वथा भिन्नानां बुद्ध्यादिगुणानां संतानस्योच्छेदः साध्यतेऽभिन्नानां वा कथंचिद्विन्नानां वा ? । आद्यपक्षे आश्रयासिद्धो हेतुः, संतानिभ्योऽत्यन्तं भिन्नस्य सन्तानस्यासत्कल्पत्वात् । द्वितीयपक्षे तु सर्वथाऽभिन्नानां तेषामुच्छेदसाधने संतानवत् संतानि-

નોઽપ્યુચ્છેદપ્રસङ્ગઃ । તતશ્ચ કસ્યાસૌ મોક્ષઃ ? મિત્રાભિત્રપક્ષાભ્યુપગમે ચાપસિદ્ધાન્તઃ । કિંચ
 Aવિરુદ્ધશ્રાયં હેતુઃ, કાર્યકારણભૂતક્ષણપ્રવાહલક્ષણસંતાનત્વસ્ય નિત્યાનિત્યૈકાન્તયો-
 રસંભવાત્ । અર્થક્રિયાકારિત્વસ્યાનેકાન્ત એવ પ્રતિપાદિષ્યમાણત્વાત્ । સાધ્યવિકલશ્ચ
 વૃદ્ધાન્તઃ, પ્રદીપાદેરત્યન્તોચ્છેદાસંભવાત્, તૈજસપરમાણૂનાં ભાસ્વરરૂપપરિત્યાગેનાન્ધકાર-
 રૂપતયાવસ્થાનાત્ । પ્રયોગશ્ચાત્ર પૂર્વાપરસ્વભાવપરિહારાઙ્ગીકારસ્થિતિલક્ષણપરિણામ-
 વાન્પ્રદીપઃ, સત્ત્વાત્, ઘટાદિવદિતિ । અત્ર બહુ વક્તવ્યં, તત્ત્વભિધાસ્યતે વિસ્તરેણાને-
 કાન્તપ્રઘટ્ટકે । કિંચ ઇન્દ્રિયજાનાં બુદ્ધ્યાદિગુણાનામુચ્છેદઃ સાધ્યમાનોઽસ્તિ ભવતા
 ઉતાતીન્દ્રિયાણામ્ ? તત્રાદ્યપક્ષે સિદ્ધસાધનં અસ્માભિરપિ તત્ર તદુચ્છેદાભ્યુપગમાત્ ।
 દ્વિતીયવિકલ્પે મુક્તૌ કસ્યચિદપિ પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તિઃ । મોક્ષાર્થી હિ સર્વોઽપિ
 નિરતિશયસુખજ્ઞાનાદિપ્રાપ્ત્યભિલાષેનૈવ પ્રવર્તતે, ન પુનઃ શિલાશકલકલ્પમગતસકલ-
 સુખસંવેદનમાત્માનમુપપાદયિતું યતતે, યદિ Bમોક્ષાવસ્થાયામપિ પાષાણકલ્પોઽપગ-
 તસુખસંવેદનલેશઃ પુરુષઃ સંપદ્યતે, તદા કૃતં મોક્ષેણ, સંસાર એવ વરીયાન્ । યત્ર સાન્તરાપિ
 સુખલેશપ્રતિપત્તિરપ્યસ્તિ । અતો ન વૈશેષિકોપકલ્પિતે મોક્ષે કસ્યચિદગન્તુમિચ્છા । ઉક્તંચ-
 “વરં વૃન્દાવને વાસઃ, શ્રૃગાલૈશ્ચ સહોપિતમ્ । નતુ વૈશેષિકીં મુક્તિં, ગૌતમો ગન્તુમિચ્છતિ ॥૧૧॥”

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) : તમારો ‘સંતાનત્વ’ હેતુ પ્રમાણથી બાધિત હોવાના કારણે સાધ્યને સિદ્ધ કરી
 શકતો નથી. તેથી સત્ય નથી. કારણ કે (૧) ‘સંતાનત્વ’ હેતુ આત્માથી સર્વથાભિન્ન એવા બુદ્ધિ
 આદિ ગુણોનો ઉચ્છેદ કરે છે ? કે (૨) આત્માથી સર્વથાઅભિન્ન એવા બુદ્ધિઆદિ ગુણોનો ઉચ્છેદ
 કરે છે ? કે (૩) આત્માથી કથંચિત્ ભિન્ન એવા બુદ્ધિઆદિ ગુણોનો ઉચ્છેદ કરે છે ?

તેમાં પ્રથમપક્ષમાં હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ બની જાય છે. કારણકે સંતાનથી અત્યંતભિન્ન સંતાન
 જ ઉપલબ્ધ થતી નથી, અસત્ છે. આત્માથી ભિન્ન સત્તા રાખનારા બુદ્ધિઆદિ ગુણોનો આશ્રય
 સિદ્ધ જ નથી કે જેમાં તમારો હેતુ રહે ! આથી હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ બને છે. સ્વસાધ્યને સાધી
 શકતો નથી.

A. “વિરુદ્ધશ્રાયં હેતુઃ, શબ્દબુદ્ધિપ્રદીપાદિપુ અત્યન્તાનુચ્છેદવત્સ્યેવ સંતાનત્વસ્ય ભાવાત્ ॥” સમ્મતિ૦ ટી૦ । ન્યાયકુમુ૦ ।
 પ્રમેયક૦ । રત્નાકરાવ૦ - ૭/૫૭ ।

B. “યદિ હિ મોક્ષાવસ્થાયાં શિલાશકલકલ્પઃ અપગતસુખસંવેદનલેશઃ પુરુષઃ સંપદ્યતે તદા કૃતં મોક્ષેણ [ન્યાયકુમુ૦ પૃ. ૮૨૮]

દ્વિતીયપક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે બુદ્ધિઆદિગુણો આત્માથી સર્વથાઅભિન્ન હોય તો, બુદ્ધિઆદિનો ઉચ્છેદ થતાં (સંતાનનો ઉચ્છેદ થતાં) સંતાનિ એવા આત્માનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જશે. તેથી આ મોક્ષ કોનો થશે ?

તૃતીય કથંચિત્તુભિન્નાભિન્ન પક્ષમાં વૈશેષિકોના પોતાના સિદ્ધાન્તની હાનિસ્વરૂપ અપસિદ્ધાન્ત નિગ્રહસ્થાન આવી પડે છે. કારણ કે વૈશેષિકો ધર્મ અને ધર્મિને એકાંતે ભિન્ન માને છે. વળી સંતાનત્વહેતુ વિરુદ્ધ પણ છે. કારણકે કાર્ય-કારણભૂત ક્ષણપ્રવાહોને સંતાન કહેવાય છે. તે કાર્ય-કારણભાવ સર્વથા(એકાંત)નિત્યવાદમાં કે એકાંતઅનિત્યવાદમાં અસંભવિત છે. અર્થક્રિયા કરવાની શક્તિ (વસ્તુનું પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિસ્વરૂપ અર્થક્રિયાકારિત્વ) તથા તન્મૂલક કાર્યકારણભાવ તો અનેકાંતવાદમાં જ ઘટી શકે છે. (તેનું પ્રતિપાદન વિશેષ આગળ કરીશું.) આથી 'સંતાનત્વ' હેતુદ્વારા તમારા સાધ્યથી તદ્દન વિપરીત કથંચિત્તુનિત્યાનિત્ય પદાર્થની જ સિદ્ધિ થાય છે. આથી હેતુ વિરુદ્ધ પણ છે.

તથા ઉપરોક્ત અનુમાન નિર્દિષ્ટદૃષ્ટાંત સાધ્યવિકલ છે. કારણકે પ્રદીપાદિનો અત્યંતઉચ્છેદ અસંભવિત છે. (દીપક જ્યારે બુઝાય છે, ત્યારે દીપકના ચમકતા) ભાસ્વરરૂપવાળા તૈજસ પરમાણુઓ ભાસ્વરરૂપનો ત્યાગ કરીને અંધકારરૂપમાં પરિવર્તિત થાય છે. પરંતુ દીપકનો અત્યંતઉચ્છેદ થતો નથી.

અનુમાન પ્રયોગ : પૂર્વરૂપનો ત્યાગ, ઉત્તરરૂપની ઉત્પત્તિ અને પુદ્ગલરૂપથી સ્થિર રહેવાના પરિણામવાળોદીપક છે. (પરંતુ અત્યંતઉચ્છેદ થવાવાળો દીપક નથી). કારણકે સત્ છે. જેમકે ઘટાદિ.

આ વિષયમાં ઘણું કહેવા યોગ્ય છે. પરંતુ તે 'અનેકાંત'ના પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કહીશું.

વળી તમે એ બતાવો કે - મોક્ષમાં ઇન્દ્રિયજન્ય બુદ્ધિઆદિગુણોનો ઉચ્છેદ તમે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો કે ઇન્દ્રિયોની સહાયતાવિના જ માત્ર આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અતીન્દ્રિય બુદ્ધિઆદિગુણોનો ઉચ્છેદ તમે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો ?

તેમાં પ્રથમપક્ષમાં સિદ્ધસાધનદોષ આવે છે. (જેને પ્રતિવાદિ સ્વીકારતો હોય તે સિદ્ધ પદાર્થોને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો તે સિદ્ધસાધન દોષ કહેવાય છે. પ્રથમપક્ષમાં સિદ્ધસાધન દોષ આવે છે.) કારણ કે પ્રતિવાદિ એવા અમારા વડે તેનો સ્વીકાર કરાયેલો જ છે. આથી તેને સિદ્ધ કરવા અનુમાનપ્રયોગ બતાવવો નિરર્થક છે.

બીજાવિકલ્પમાં તો મોક્ષ મેળવવાની કોઈપણ વ્યક્તિ પ્રવૃત્તિ કરશે નહિ, મોક્ષ માટે થતો પુરુષાર્થ અસંગત બની જશે. કારણકે સર્વ પણ મોક્ષાર્થી જીવો (સંસારના સુખથી) અતિશયિત

સુખ તથા અતિશયિતજ્ઞાનાદિને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી જ મોક્ષમાં પ્રવર્તે છે. પરંતુ પથ્થરની શિલાના ટૂકડા સમાન સકલસુખના સંવેદનવિનાના આત્માનો ઉત્પાદકરવા પ્રયત્ન કરતા નથી. તથા જો મોક્ષાવસ્થામાં પણ પાષાણસમાન લેશમાત્ર પણ સુખના સંવેદનવિનાનો આત્મા હોય છે, તો તે મોક્ષથી સર્વ, સંસાર જ શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે સંસારમાં આંતરે આંતરે (દુઃખ પછી) થોડું ઘણું પણ સુખ હોય છે. આથી વૈશેષિકોદ્વારા કલ્પિત મોક્ષમાં જવા માટે કોઈની પણ ઇચ્છા થતી નથી. તેથી કહ્યું છે કે... “ગૌતમઋષિ વૈશેષિકોદ્વારા કલ્પિત જડમુક્તિમાં જવા માટે ઇચ્છતા નથી. પરંતુ વૃન્દાવનના જંગલમાં શીયાળોની સાથે રહેવાનું સારું માને છે.”

एतेन यद्वचुर्ममांसका [चुर्नयायिका] अपि-“यावदात्मगुणाः सर्वे, नोच्छिन्ना वासनादयः । तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्प्यते ॥ ११ ॥ धर्माधर्मनिमित्तो हि, संभवः सुखदुःखयोः । मूलभूतौ च तावेव, स्तम्भौ संसारसद्मनः ॥ १२ ॥ तदुच्छेदे च तत्कार्यशरीराद्यनुपप्लवात् । नात्मनः सुखदुःखे स्त, इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥ १३ ॥ ननु तस्यामवस्थायां, कीदृगात्मावशिष्यते । स्वरूपैकप्रतिष्ठानः, परित्यक्तोऽखिलैर्गुणैः ॥ १४ ॥ उर्मिषट्कातिगं रूपं, तदस्याहुर्मनीषिणः । संसारबन्धनाधीनदुःखक्लेशाद्यदूषितम् ॥ १५ ॥” [न्यायम० प्रमे० पृ० ७] उर्मयः कामक्रोधमद-
गर्वलोभदम्भाः, “नहि वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” [छान्दो. ८/१२/१] इत्यादि, तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् । यतः किं शुभकर्मपरिपाकप्रभवाणि भवसंभवानि सुखानि मुक्तौ निषिध्यमानानि सन्त्युत सर्वथा तदभावः । आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीयेऽसिद्धः आत्मनः सुखस्वरूपत्वात् । न च पदार्थानां स्वरूपमत्यन्तमुच्छिद्यते, अतिप्रसङ्गात् । न च सुखस्वभावत्वमेवासिद्धं, तत्सद्भावे प्रमाणसद्भावात् । तथाहि-आत्मा सुखस्वभावः, अत्यन्तप्रियबुद्धिविषयत्वात् अनन्यपरत-
योपादीयमानत्वाच्च, वैषयिकसुखवत् । यथा सुखार्थो मुमुक्षुप्रयत्नः, प्रेक्षापूर्वकारिप्रयत्न-
त्वात्, कृषीवलप्रयत्नवदिति । तच्च सुखं मुक्तौ परमातिशयप्राप्तं, सा चास्यानुमानात्प्रसिद्धा
यथा, सुखतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं, तरतमशब्दवाच्यत्वात्, परिमाणतारतम्यवत् । तथाहि-
“आनन्दं ब्रह्मणो रूपं, तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते । यदा दृष्ट्वा परं ब्रह्म, सर्वं त्यजति बन्धनम् ॥ ११ ॥
तदा तन्नित्यमानन्दं, मुक्तः स्वात्मनि विन्दति ।” इति श्रुतिसद्भावात् । तथा-“सुखमात्यन्तिकं
यत्र, बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । तं वै मोक्षं विजानीयाद्दुःप्रापमकृतात्मभिः ॥ ११ ॥” इति
स्मृतिवचनाच्च मोक्षस्य सुखमयत्वं प्रतिपत्तव्यमिति स्थितम् ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આનાદ્વારા મીમાંસકો (? નૈયાયિકો)ના કથનોનું પણ ખંડન થઈ જાય છે. તેઓ કહે છે કે “જ્યાં સુધી વાસના (સંસ્કાર), પુણ્ય, પાપઆદિ સર્વે ગુણોનો ઉચ્છેદ થતો નથી, ત્યાં સુધી આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ સંભવિત નથી. જીવોના સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિ ધર્માધર્મ=પુણ્ય-પાપ નિમિત્તક છે. તે બંને જ સંસારરૂપી પ્રાસાદના મૂલભૂત સ્તંભો છે. તે ધર્માધર્મનો ઉચ્છેદ થતાં, તેના કાર્યભૂતશરીરાદિ ઉત્પન્ન થતા નથી. તેના અભાવમાં આત્માને સુખ-દુઃખ થતું નથી. આ જ મોક્ષ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : આત્માના સર્વગુણોનો ઉચ્છેદ થઈ જતો હોય તો મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા કેવા પ્રકારનો રહે છે ?

ઉત્તર : મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા આત્મસ્વરૂપમાં અવસ્થાનયુક્ત, સઘળાં ગુણોથી રહિત હોય છે તથા આત્માનું છ ઉર્મિથી અતીતસ્વરૂપ હોય છે. સંસારના બંધનને આધીન દુઃખ-ક્લેશાદિથી અદૂષિત સ્વરૂપ હોય છે. આ પ્રમાણે વિદ્વાનો કહે છે. ॥૧-૫૥॥” કામ, ક્રોધ, મદ, ગર્વ, લોભ, દંભ આ છ ઉર્મિઓ છે તથા

“શરીરધારીઆત્માને સુખ-દુઃખનો અભાવ થતો નથી. તે સુખી કે દુઃખી જ હોય છે. પરંતુ અશરીરી આત્માને સુખ-દુઃખ, પ્રિય-અપ્રિય સ્પર્શી શકતું નથી.”

ઇત્યાદિ મીમાંસકો (? નૈયાયિકો)ની વાતોનું ખંડન થઈ જાય છે.

વળી તમે નૈયાયિકો અમને કહો કે - મોક્ષમાં શુભકર્મના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થતા - સંસારમાં ઉત્પન્ન થતાં સુખોનો નિષેધ કરો છો કે સર્વથા સુખોનો અભાવ કહો છો ?

પ્રથમપક્ષમાં સિદ્ધસાધનદોષ આવે છે. કારણ કે તે અમને પણ માન્ય જ છે. દ્વિતીયપક્ષ અસિદ્ધ છે. કારણ કે આત્મા સુખસ્વરૂપ છે તથા પદાર્થોના સ્વરૂપનો અત્યંતઉચ્છેદ થતો નથી. કારણ કે તેમ માનવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે છે.

આત્માનું સુખસ્વરૂપત્વ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે તેના સંદૃભાવમાં પ્રમાણ વિદ્યમાન છે. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - “આત્મા સુખના સ્વભાવવાળો છે. કારણકે તે અત્યંતપ્રિય બુદ્ધિનો વિષય છે તથા તે બીજામાટે નહિ, પરંતુ પોતાની શાંતિ માટે ગ્રહણ કરાય છે. જેમકે વૈષયિકસુખ.” તથા “મુમુક્ષુનો તપ, ચારિત્રવગેરેમાં પ્રયત્ન સુખ માટે છે. કારણકે બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિનો બુદ્ધિપૂર્વક કરાયેલો પ્રયત્ન છે. જેમકે ખેડૂતનો ખેતી કરવાનો પ્રયત્ન.”

તે સુખ મોક્ષમાં પરમાતિશય પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ અનુમાનથી પ્રસિદ્ધ છે - “સુખની તરતમતા ક્યાંક વિશ્રામ પામે છે. અર્થાત્ પરમાતિશયતાને પામે છે. કારણ કે તરતમશબ્દથી

વાચ્ય છે. (તેનો ક્રમિકવિકાસ થાય છે). જેમકે પરિમાણની તરતમતા અર્થાત્ પરિમાણનો ક્રમિક વિકાસ.

તથા “આનંદ જ બ્રહ્મનું (શુદ્ધ)સ્વરૂપ છે. અને તે મોક્ષમાં (પૂર્ણતાયા) પ્રગટ થાય છે. જે સમયે પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને સર્વઅવિદ્યાદિ બંધનોને તોડી નાખે છે, તે સમયે બંધનોથી મુક્ત આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં હંમેશાં તે પરમાનંદનો અનુભવ કરે છે.”—આ શ્રુતિના વચનથી પણ મોક્ષમાં (આત્માના) આનંદસ્વરૂપનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરે છે.

તથા “જ્યાં આત્યંતિકસુખ છે, જેનું સુખ અતીન્દ્રિય છે, તે સુખ માત્ર બુદ્ધિગ્રાહ્ય જ છે અને જે આત્મજ્ઞાનથી રહિત મૂઢઆત્માને દુઃખેથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે મોક્ષ જાણવો.”—આ સ્મૃતિના વચનથી મોક્ષની સુખમયતા સ્વીકારવી જોઈએ. આ રીતે મોક્ષમાં સુખ(આનંદ)મયતા સિદ્ધ થાય છે. તેથી વૈશેષિકોની માન્યતાનું ખંડન થઈ જાય છે.

અત્ર સાંખ્યા બ્રુવતે । इह शुद्धचैतन्यस्वरूपोऽयं पुरुषः, तृणस्य कुब्जीकरणेऽप्यशक्तत्वादकर्ता, साक्षादभोक्ता, जडां प्रकृतिं सक्रियामाश्रितः । अज्ञानतमश्छन्नतया प्रकृतिस्थमपि सुखादिफलमात्मनि प्रतिबिम्बितं चेतयमानो मोदते मोदमानश्च प्रकृतिं सुखस्वभावां मोहान्मन्यमानः संसारमधिवसति । यदा तु ज्ञानमस्याविर्भवति “दुःखहेतुरियं न ममानया सह संसर्गो युक्तः” इति, तदा विवेकख्यातेर्न तत्संपादितं कर्मफलं भुङ्क्ते । सापि च “विज्ञातविरूपाहं न मदीयं कर्मफलमनेन भोक्तव्यम्,” इति मत्वा कुष्ठिनी स्त्रीवद्दूरादवसर्पति । तत उपरतायां प्रकृतौ पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः । स्वरूपं च चेतनाशक्तिपरिणामिन्यप्रतिसંक्रमा प्रतिदर्शितविषयाऽनन्ता च अतस्तदात्मक एव मुक्तात्मा न पुनरानन्दादिस्वभावः, तस्य प्रकृतिकार्यत्वात्, तस्याश्च जीवनाशं नष्टत्वात् ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પૂર્વપક્ષ (સાંખ્ય) : શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષ છે. તે પુરુષ તૃણને પણ વાંકું કરવા અસમર્થ હોવાથી અકર્તા છે. તે પુરુષ સાક્ષાત્ અભોક્તા છે. જડપ્રકૃતિને આશ્રયિને પુરુષ સક્રિય બને છે. અર્થાત્ સક્રિયએવી પ્રકૃતિદ્વારા પુરુષ ભોક્તા બને છે. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી વ્યાપ્ત હોવાથી પ્રકૃતિમાં રહેલા પણ સુખાદિક્ષણને, પોતાના આત્મામાં પ્રતિબિંબિત થવાને કારણે, પોતાના જ માનતો આનંદ કરે છે = સુખી થાય છે. આ રીતે આનંદ અનુભવતો પુરુષ પ્રકૃતિના સુખસ્વભાવને પોતાના માનતો સંસારમાં રખડે છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે.. પ્રકૃતિ જ કર્તા

છે. સુખ-દુઃખાદિસ્વભાવો પ્રકૃતિના જ છે. આત્માના નથી. તે સુખાદિનો આત્મા સાક્ષાત્ ભોક્તા બનતો નથી. પરંતુ અજ્ઞાનથી વ્યાપ્ત આત્મામાં (પુરુષમાં) પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે પ્રકૃતિના સુખાદિસ્વભાવો પુરુષ પોતાના માનતો થાય છે અને તેવા ભ્રામકસુખાદિને માટે સંસારના ચક્રમાં ફરતો રહે છે.) પરંતુ જ્યારે પુરુષને ભેદજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. અર્થાત્ “આ પ્રકૃતિના વિકારો મારા દુઃખનું કારણ છે. આની સાથે મારો સંસર્ગ યુક્ત નથી.” આવા પ્રકારની વિવેકખ્યાતિથી પ્રકૃતિદ્વારા સંપાદિતકર્મના ફળને પુરુષ ભોગવતો નથી. પ્રકૃતિ પણ “આ પુરુષ મારાથી વિરક્ત થયો છે. તેણે મને કુરૂપા માની લીધી છે અને તે મારાદ્વારા લાવેલા કર્મફળોને ભોગવશે નહિ.”-આવું માનીને કોઢવાળી સ્ત્રીની જેમ (સ્વયં) પુરુષની દૂર સરકે છે - દૂર રહે છે. ત્યારબાદ પ્રકૃતિ ઉપરત થતાં પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે, તે મોક્ષ કહેવાય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિનો સંસર્ગ નાશ પામતાં પુરુષ પોતાના શુદ્ધચૈતન્યમાત્રમાં સ્થિત થઈ જાય છે. આ સ્વરૂપાવસ્થિતિ મોક્ષ કહેવાય છે.

પુરુષનું સ્વરૂપ ચૈતન્યમય છે. તે ચેતનાશક્તિ અપરિવર્તનશીલ છે. અર્થાત્ નિત્ય છે. અપ્રતિસંક્રમાદર્પણની જેમ સ્વયં વિષયોના આકારે થતી નથી. પરંતુ પ્રદર્શિતવિષયવાળી બુદ્ધિદ્વારા વિષયોનું પ્રદર્શન કરે છે - અને અનંત છે. મુક્તાત્મા આવા પ્રકારના શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપમાં અવસ્થિત થાય છે. પરંતુ આનંદાદિસ્વરૂપે નહિ, કારણકે આનંદાદિસ્વભાવો પ્રકૃતિના કાર્ય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિના સ્વભાવો છે, પુરુષના સ્વભાવો નથી. પ્રકૃતિ તો મુક્તજીવની અપેક્ષાએ નાશ પામી હોવાથી, મુક્તપુરુષ ઉપર તેનો અધિકાર નાશ પામ્યો છે.

અત્ર ચયં બ્રૂમઃ । યત્તાવદુક્તં “સંસાર્યાત્મા અજ્ઞાનતમશ્છન્નતયા” ઇત્યાદિ, તદસુન્દરમ્, યતઃ કિમજ્ઞાનમેવ તમ ઉતાજ્ઞાનં ચ તમશ્ચેતિ । પ્રથમપક્ષે મુક્તાત્માપિ પ્રકૃતિસ્થમપિ સુખાદિફલં કિં નાત્મસ્થં મન્યેત, જ્ઞાનસ્ય બુદ્ધિધર્મત્વાદ્બુદ્ધેશ્ચ પ્રકૃત્યા સમમુપરતત્વાત્, મુક્તાત્મનોઽપિ જ્ઞાનાભાવેનાજ્ઞાનતમશ્છન્નત્વાવિશેષાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ કિમિદમજ્ઞાના-દન્યત્તમો નામ ? રાગાદિકમિતિ ચેત્ ?, તન્ન, તસ્યાત્મનોઽત્યન્તાર્થાન્તરભૂતપ્રકૃતિ-ધર્મતયાત્માચ્છાદકત્વાનુપપત્તેઃ । આચ્છાદકત્વે વા મુક્તાત્મનોઽપ્યાચ્છાદનં સ્યાત્, અવિશેષાત્ । કિંચ સંસાર્યાત્મનોઽકર્તુરપિ ભોક્તૃત્વેઽઙ્ગીક્રિયમાણે કૃતનાશાકૃતાગમાદયો દોષાઃ પ્રસજ્યન્તે । કિંચ, પ્રકૃતિપુરુષયોઃ સંયોગઃ કેન કૃતઃ કિં પ્રકૃત્યોતાત્મના વા ? ન તાવત્પ્રકૃત્યા, તસ્યાઃ સર્વગતત્વાન્મુક્તાત્મનોઽપિ તત્સંયોગપ્રસજ્ઞઃ । અથાત્મના, તર્હિ સ આત્મા શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપઃ સન્ કિમર્થં પ્રકૃતિમાદત્તે ? તન્ન કોઽપિ હેતુરસ્તિ ન વેતિ વક્તવ્યમ્ । અસ્તિ ચેત્ ? તર્હિ સ હેતુઃ પ્રકૃતિર્વા સ્યાદાત્મા વા ?, અન્યસ્ય

કસ્યાપ્યનભ્યુપગમાત્ । આદ્યપક્ષે યથા સા પ્રકૃતિસ્તસ્યાત્મનઃ પ્રકૃતિસંયોગે હેતુઃ સ્યાત્, તથા મુક્તાત્મનઃ કિં ન સ્યાત્ ? પ્રકૃતિસંયોગાત્પૂર્વ શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપત્વેનોભયોરપ્યવિશેષાત્ નિયામકાભાવાદ્ધ । દ્વિતીયપક્ષે સ આત્મા પ્રકૃત્યાત્મનોઃ સંયોગે હેતુત્વં પ્રતિપદ્યમાનઃ કિં સ્વયં પ્રકૃતિસહકૃતઃ સન્ હેતુર્ભવતિ તદ્વિયુક્તો વા ? આદ્યે તસ્યાપિ પ્રકૃતિસંયોગઃ કથમિત્યનવસ્થા । દ્વિતીયે પુનઃ સ પ્રકૃતિરહિત આત્મા શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપઃ સન્ કિમર્થં પ્રકૃત્યાત્મનોઃ સંયોગે હેતુત્વં પ્રતિપદ્યતે ? તત્ર કોઽપિ હેતુર્વિલોક્ય ઇતિ તદેવાવર્તત્ ઇત્યનવસ્થા । ઇતિ સહેતુકઃ પ્રકૃત્યાત્મન સંયોગો નિરસ્તઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) : તમે પૂર્વે ‘સંસારી આત્માને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી આચ્છાદિત બતાવેલો.’ તો અમારો પ્રશ્ન છે કે શું અજ્ઞાન જ અંધકાર છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનનું નામ જ અંધકાર છે કે અજ્ઞાન અને અંધકાર બે વસ્તુઓ છે ?

જો અજ્ઞાનનું નામ જ અંધકાર છે અને અજ્ઞાનીપુરુષ પ્રકૃતિના સુખને પોતાનું સુખ માને છે, તો મુક્તાત્મા પણ અજ્ઞાની છે. કારણ કે જ્ઞાન બુદ્ધિના ધર્મ છે અને બુદ્ધિ પ્રકૃતિની સાથે જ નાશ પામી છે. તેથી પુરુષમાંથી પ્રકૃતિનો વિયોગ થયો છે, તેમ બુદ્ધિનો પણ વિયોગ થશે. તેના યોગે મુક્તાત્માને પણ અજ્ઞાની માનવો પડશે. કેમકે તે પણ (બુદ્ધિના વિયોગથી) અજ્ઞાન નામના અંધકારથી આચ્છાદિત જ છે. અર્થાત્ સંસારી આત્માની જેમ મુક્તાત્મા પણ અજ્ઞાનાન્ધકારથી આચ્છાદિત છે. તેથી સંસારી આત્માની જેમ મુક્તાત્મા પણ અજ્ઞાની સિદ્ધ થશે. તેથી બંને વચ્ચે કોઈ તફાવત નહિ રહે, કે જે ઇષ્ટ નથી. તેથી પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી.

જો અજ્ઞાનથી અંધકાર ભિન્ન છે. અર્થાત્ બે ભિન્નવસ્તુઓ છે, તો તમે બતાવો કે તે કયા અજ્ઞાનથી ભિન્ન અંધકાર છે ? કે જેનાથી આચ્છાદિત થઈને આત્મા પોતાના મૂલસ્વરૂપને ઢાંકી દે છે. રાગાદિ તો અંધકાર બનીને આત્માના સ્વરૂપને આચ્છાદિત કરી શકતા નથી. કારણ કે રાગાદિ આત્માથી અત્યંતઅર્થાન્તર છે. અર્થાત્ રાગાદિ આત્માથી અત્યંતભિન્ન વસ્તુ છે. રાગાદિ પ્રકૃતિના ધર્મો હોવાથી આત્માને આચ્છાદિત કરવા સમર્થ બનતા નથી.

જો રાગાદિ પ્રકૃતિના ધર્મો આત્માથી અત્યંતભિન્ન હોવા છતાં પણ આત્માને આચ્છાદિત કરે છે, એમ માનશો, તો મુક્તાત્મા પણ આચ્છાદિત થવાની આપત્તિ આવશે. કારણકે પ્રકૃતિના ધર્મ એવા રાગાદિથી સંસારી આત્માઓ અને મુક્તાત્માઓ સમાનતયા ભિન્ન છે. આત્મા પ્રકૃતિથી ભિન્ન હોવાથી ભલે ને તે મુક્તાત્મા હોય ! સંસારી આત્મા કે મુક્તાત્મા બંને પ્રકૃતિથી સર્વથાભિન્ન હોવાથી પ્રકૃતિના રાગાદિધર્મો સંસારી આત્માને આચ્છાદિત કરે છે, તેમ માનશો

તો મુક્તાત્માને પણ આચ્છાદિત કરશે તેમ માનવું પડશે, કે જે તમને ઇષ્ટ નથી. આથી દ્વિતીય પક્ષ પણ અયોગ્ય છે.

વળી તમે “સંસારી આત્મા કર્તા નથી. છતાં પણ તેને ભોક્તા તરીકે સ્વીકાર કરેલ છે.” તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે સંસારી આત્માને કર્તાતરીકે નહિ સ્વીકારવામાં અને ભોક્તા તરીકે સ્વીકારવામાં કૃતનાશ અને અકૃતાભ્યાગમ વગેરે દોષો આવી પડશે. કહેવાનો આશય એ છે કે જે પ્રકૃતિએ કાર્ય કરીને પુરુષાર્થ કર્યો છે, તેનું ફળ તો તેને નહિ મળે. પરંતુ જેને કોઈ પુરુષાર્થ કર્યો નથી તેવા પુરુષને ફળ મળશે. તેથી પ્રકૃતિએ કરેલા કર્મનું પ્રકૃતિને ફળ ન મળતાં કૃતનાશ દોષ આવશે. જેને કંઈ કર્મ કર્યું નથી તેવા પુરુષને ફળ મળવાથી અકૃતાભ્યાગમદોષ આવશે. (આ બંને દોષ એ માટે કહેવાય છે કે જગતમાં જે કર્મ કરે તેને ફળ મળે અને જે કર્મ ન કરે તેને ફળ મળતું નથી. આનાથી વિપરીત જોવા મળતું નથી. આનાથી વિપરીત બને ત્યારે આ દોષો પેદા થતા હોય છે.)

વળી તમે જવાબ આપો કે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ કોનાદ્વારા કરાયો છે ? શું પ્રકૃતિદ્વારા બંનેનો સંયોગ થયો છે કે શું આત્માદ્વારા ઉભયનો સંયોગ થયો છે ?

‘પ્રકૃતિદ્વારા ઉભયનો સંયોગ થયો છે’ તેમ માની શકાય એમ નથી. કારણ કે પ્રકૃતિ સર્વગત હોવાથી મુક્તાત્માની સાથે પણ પ્રકૃતિનો સંયોગ થવાની આપત્તિ આવશે.

“આત્માદ્વારા ઉભયનો સંયોગ થયો છે” તેવું પણ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્મા શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તો તેને શા માટે પ્રકૃતિ સાથે સંયોગ કરવો પડે ?

આત્મા પ્રકૃતિ સાથે સંયોગ કરે છે, તેમાં કોઈ હેતુ છે કે નહિ ? તે પણ તમારે કહેવું જોઈએ.

જો તમે એમ કહેશો કે આત્માને પ્રકૃતિને ગ્રહણ કરવામાં હેતુ છે, તો તે હેતુ શું આત્મા છે કે પ્રકૃતિ છે ? ત્રીજો કોઈ હેતુ તો તમે આપી શકશો નહિ. કારણ કે તે બંનેથી અન્યવસ્તુનો સ્વીકાર તમે કર્યો જ નથી.

“આત્માના પ્રકૃતિ સાથેના સંયોગમાં કારણ (હેતુ) પ્રકૃતિ છે.”—આવો પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી. કારણકે પ્રકૃતિ આત્માના પ્રકૃતિ સાથેના સંયોગમાં કારણ હોય તો પ્રકૃતિ સાથે મુક્તાત્માનો પણ સંયોગ કેમ ન થાય ? કારણ કે પ્રકૃતિના સંયોગથી પૂર્વે સંસારી આત્મા અને મુક્તાત્મા બંનેનું શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાના કારણે બંને સમાન જ છે. વળી “પ્રકૃતિનો સંસારી આત્મા સાથે જ સંયોગ થાય અને મુક્તાત્મા સાથે સંયોગ ન જ થાય” તેમાં કોઈ નિયામકકારણ પણ નથી. આમ પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી.

“આત્માના પ્રકૃતિ સાથેના સંયોગમાં હેતુ આત્મા છે.”—આવો દ્વિતીયપક્ષ ઉચિત નથી.

કારણ કે તમે જવાબ આપો કે આત્માના પ્રકૃતિસાથેના સંયોગમાં હેતુ બનતો આત્મા પ્રકૃતિ સહિત હેતુ બને છે કે પ્રકૃતિના સહકારવિના હેતુ બને છે ?

“પ્રકૃતિસહિત આત્મા પ્રકૃતિના સંયોગમાં હેતુ બને છે.”—આ પ્રથમપક્ષમાં અનવસ્થાદોષ આવે છે. કારણ કે “તેનો પણ પ્રકૃતિની સાથે સંયોગ કેવી રીતે થયો ? આત્માથી કે પ્રકૃતિથી ?” આ રીતે વારંવાર કલ્પનાઓ કરવા સ્વરૂપ અનવસ્થાદોષ આવશે.

“પ્રકૃતિરહિત આત્મા પ્રકૃતિના સંયોગમાં કારણ બને છે.”—આ દ્વિતીયપક્ષ ઉચિત નથી. કારણ કે પ્રકૃતિરહિત શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપવાળો આત્મા શા માટે પ્રકૃતિ અને આત્માના સંયોગમાં કારણ બને ? કોઈપણ રીતે તે શક્ય નથી. શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપવાળો આત્મા પણ ઉભયના સંયોગમાં હેતુ બને છે. તેમાં કોઈ કારણને આગળ કરશો તો પુનઃ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનવસ્થા આવશે.

આ રીતે “પ્રકૃતિ અને આત્માનો સંયોગ સહેતુક છે.”—આ વાતનું ખંડન થઈ જાય છે.

અથ નિર્હેતુકઃ, તર્હિ મુક્તાત્મનોઽપિ પ્રકૃતિસંયોગપ્રસજ્ઞઃ । કિંચ, અયમાત્મા પ્રકૃતિમુપાદદાનઃ પૂર્વાવસ્થાં જહ્યાન્ન વા । આદ્યેઽનિત્યત્વાપત્તિઃ । દ્વિતીયે તદુપાદાનમેવ દુર્ઘટમ્ । નહિ બાલ્યાવસ્થામત્યજન્ દેવદત્તસ્તરુણત્વં પ્રતિપદ્યતે । તન્ન કથમપિ સાંખ્યમતે પ્રકૃતિસંયોગો ઘટતે તતશ્ચ સંયોગાભાવાદ્વિયોગોઽપિ દુર્ઘટ એવ, સંયોગપૂર્વકત્વાદ્વિયોગસ્ય । કિંચ, યદુક્તં “વિવેકહ્યાતેઃ” ઇત્યાદિ, તદવિચારિતરમણીયમ્ । તન્ન કેયં હ્યાતિર્નામ પ્રકૃતિપુરુષયોઃ સ્વેન સ્વેન રૂપેનાવસ્થિતયોર્ભેદેન પ્રતિભાસનમિતિ ચેત્ ? સા કસ્ય, પ્રકૃતેઃ પુરુષસ્ય વા ? ન પ્રકૃતેઃ, તસ્યા અસંવેદ્યપર્વણિ સ્થિતત્વાદચેતનત્વાદનભ્યુપગમાઞ્ચ । નાપ્યાત્મનઃ, તસ્યાપ્યસંવેદ્યપર્વણિ સ્થિતત્વાત્ । તથા યદપિ “વિજ્ઞાતવિરુપાહં” ઇત્યાદ્યુક્તં, તદપ્યસમીક્ષિતાભિધાનં, પ્રકૃતેર્જડતયેત્થં વિજ્ઞાનાનુપપત્તેઃ । કિંચ, વિજ્ઞાતાપિ પ્રકૃતિઃ સંસારદશાવન્મોક્ષેઽપ્યાત્મનો ભોગાય સ્વભાવતો વાયુવત્પ્રવર્તતાં, તત્સ્વભાવસ્ય નિત્યતયા તદાપિ સત્ત્વાત્ । નહિ પ્રવૃત્તિસ્વભાવો વાયુર્વિરૂપતયા યેન જ્ઞાતસ્તં પ્રતિ તત્સ્વભાવાદુપરમત, ઇતિ કુતો મોક્ષઃ સ્યાત્ ? તદા તદસત્ત્વે વા પ્રકૃતેર્નિત્યૈકરૂપતાહાનિઃ, પૂર્વસ્વભાવત્યાગેનોત્તરસ્વભાવોપાદાનસ્ય નિત્યૈકરૂપતાયાં વિરોધાત્, પરિણામિનિ નિત્ય એવ તદવિરોધાત્ । પ્રકૃતેશ્ચ પરિણામિનિત્યત્વાભ્યુપગમે આત્મનોઽપિ તદક્ષીકર્તવ્યં, તસ્યાપિ પ્રાક્તનસુખોપભોક્તૃસ્વભાવપરિહારેણ મોક્ષે તદભોક્તૃસ્વભાવસ્વીકારાત્,

અમુક્તાદિસ્વભાવત્યાગેન મુક્તત્વાદિસ્વભાવોપાદાનાઞ્ચ । સિદ્ધે ચાસ્ય પરિણામિનિત્યત્વે
સુખાદિપરિણામૈરપિ પરિણામિત્વમસ્યાભ્યુપગન્તવ્યં, અન્યથા મોક્ષાભાવપ્રસન્નઃ । તતશ્ચ ન
કથમપિ સાંખ્યપરિકલ્પિતો મોક્ષો ઘટત ઇતિ યથોક્તસ્વરૂપ એવાનન્તસુખાદિ-
સ્વરૂપોઽભ્યુપગન્તવ્યઃ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જો પ્રકૃતિસંયોગ નિહેતુક હોય તો મુક્તાત્માને પણ પ્રકૃતિના સંયોગનો પ્રસંગ આવશે.

વળી તમે જવાબ આપો કે... આત્મા જે સમયે પ્રકૃતિને ગ્રહણ કરે છે, તે સમયે પૂર્વની
અવસ્થાનો ત્યાગ કરે છે કે ત્યાગ કરતો નથી ?

જો આત્મા પ્રકૃતિને ગ્રહણ કરે ત્યારે પૂર્વઅવસ્થાનો ત્યાગ કરતો હોય તો અનિત્ય
માનવાની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ તમે આત્માને જે કૂટસ્થનિત્ય માનો છો તે માની શકશો
નહિ અને જો પ્રકૃતિના ગ્રહણકાળે આત્મા પૂર્વઅવસ્થાનો ત્યાગ કરતો ન હોય તો પ્રકૃતિનું
ગ્રહણ શક્ય બનશે નહિ. કારણે જેમ દેવદત્ત બાલ્ય-અવસ્થાને છોડતો નથી, ત્યાં સુધી
તરૂણપણાને સ્વીકારી શકતો નથી. અવસ્થાન્તરની પ્રાપ્તિમાં પૂર્વઅવસ્થાનો ત્યાગ જરૂરી છે.
તેમ આત્મા પોતાના કૂટસ્થનિત્ય સ્વભાવનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ સાથેના સંયોગરૂપ
નવી અવસ્થાનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી. આથી કોઈપણ રીતે સાંખ્યમતમાં આત્માની સાથે
પ્રકૃતિનો સંયોગ ઘટતો નથી. તેથી સંયોગના અભાવમાં પ્રકૃતિનો વિયોગ પણ ઘટતો નથી.
કારણ કે સંયોગપૂર્વક જ વિયોગ હોય છે. અર્થાત્ જેનો સંયોગ થાય તેનો જ વિયોગ થઈ
શકે છે.

વળી તમે પૂર્વ વિવેકખ્યાતિની ચર્ચા કરી હતી, તે પણ વિચારવિહીન રમણીય છે. તમે
બતાવો કે વિવેકખ્યાતિનો અર્થ શું છે ? જો પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થિતપ્રકૃતિ અને
પુરુષનો ભિન્ન-ભિન્નપ્રતિભાસ થવો તે જ વિવેકખ્યાતિનો અર્થ છે, તો તેવી વિવેકખ્યાતિ
પ્રકૃતિને થાય છે કે પુરુષને થાય છે ?

પ્રકૃતિને તો વિવેકખ્યાતિ થતી નથી. કારણ કે પ્રકૃતિ સ્વયં અસંવેદ્યપર્વ છે. અર્થાત્ તેમાં
કોઈ જ્ઞાન થતું નથી. સ્થિત છે. પ્રકૃતિ અચેતન છે તથા પ્રકૃતિમાં વિવેકખ્યાતિનો તમે સ્વીકાર
કર્ચો નથી.

આત્માને પણ વિવેકખ્યાતિ થતી નથી. કારણકે તે પણ સ્વયં અસંવેદ્યપર્વમાં સ્થિત છે. તેથી
અજ્ઞાની છે.

વળી તમે” પ્રકૃતિ પણ સમજી જાય છે કે પુરુષે મને વિરૂપા માની લીધી છે” ઇત્યાદિ જે કહ્યું હતું તે વિચાર્યા વિનાનું કથન છે. કારણ કે પ્રકૃતિ જડ હોવાના કારણે આવ્યા પ્રકારનું તેને જ્ઞાન થવું શક્ય નથી.

તથા માની લો કે પુરુષે પ્રકૃતિને વિરૂપા માની લીધી, તો પણ વિજ્ઞાનવાળી પ્રકૃતિ સંસાર અવસ્થામાં જેમ પુરુષના ભોગમાટે પ્રવર્તે છે, તેમ મોક્ષમાં પણ મુક્તાત્માના ભોગમાટે સ્વભાવથી પ્રવર્તશે. જેમ વાયુ સ્વભાવથી જ સર્વત્ર પહોંચી જાય છે, તેમ પ્રકૃતિ પણ મોક્ષમાં આત્માનાભોગ માટે સ્વભાવથી પહોંચી જશે અને તે સ્વભાવ નિત્ય હોવાના કારણે ત્યારે પણ વિદ્યમાન જ છે. તેથી કોઈપણ અડચણવિના મોક્ષમાં આત્માના ભોગ માટે પહોંચી જશે. પ્રવૃત્તિના સ્વભાવવાળો વાયુ જે પુરુષને વાયુ ન ગમતો હોય અર્થાત્ વાયુની વિરૂપતા જે પુરુષને જણાઈ છે તે પુરુષપ્રત્યે તેની પ્રવૃત્તિનો સ્વભાવ નાશ પામી જતો નથી. અર્થાત્ જેને વાયુ ન ગમતો હોય તેની પાસે ન જવું, આવું વાયુમાં બનતું નથી. તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પ્રકૃતિની કુરૂપતાને જાણતા આત્માની પ્રત્યે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ નાશ પામી જતો નથી અને તેથી મોક્ષાવસ્થામાં પણ આત્માના ભોગમાટે પ્રકૃતિ પહોંચી જતી હોય તો આત્માનો મોક્ષ કેવી રીતે થાય ? અથવા મોક્ષાવસ્થામાં પ્રકૃતિનો પુરુષ-ભોગરૂપસ્વભાવ વિદ્યમાન નથી તેમ કહેશો તો, પ્રકૃતિનો નિત્યતારૂપસ્વભાવ હજાઈ જશે. અર્થાત્ પ્રકૃતિનો નિત્યસ્વભાવ માની શકાશે નહિ, કારણ કે પૂર્વસ્વભાવના ત્યાગપૂર્વક ઉત્તરસ્વભાવના સ્વીકારનો નિત્યૈકરૂપતામાં વિરોધ છે. અર્થાત્ પૂર્વસ્વભાવનો ત્યાગ અને ઉત્તરસ્વભાવનો સ્વીકાર કૂટસ્થ નિત્ય પદાર્થમાં શક્ય નથી. તે તો પરિણામિનિત્ય પદાર્થમાં જ શક્ય છે. અર્થાત્ પરિણામિ નિત્ય પદાર્થમાં જ પૂર્વસ્વભાવનો ત્યાગ અને ઉત્તરસ્વભાવના સ્વીકારનો વિરોધ નથી.

જો પ્રકૃતિને પરિણામિનિત્ય સ્વીકારશો તો આત્માને પણ પરિણામિનિત્ય સ્વીકારવો જોઈએ. કારણ કે આત્મા પણ મોક્ષમાં પોતાના પૂર્વના સાંસારિકસુખ ભોગવવાના સ્વભાવના પરિહારપૂર્વક તે સુખને નહિ ભોગવવાના સ્વભાવવાળો સ્વીકારાયેલ છે તથા આત્મા મોક્ષમાં અમુક્તત્વાદિસ્વભાવના ત્યાગપૂર્વક મુક્તત્વાદિસ્વભાવનો સ્વીકાર કરે છે તથા આત્મા પરિણામિનિત્ય સિદ્ધ થતે છતે સુખાદિપરિણામોવડે પણ આત્મા પરિણામિ સ્વીકારવો પડશે. અર્થાત્ આત્મામાં જ્ઞાન, સુખ ઓદિ પરિણામો પણ માનવા જોઈએ. જો આત્માનું અનંત સુખાદિરૂપે પરિણામન ન થતું હોય તો તેનો મોક્ષ પણ થઈ શકશે નહિ.

તેથી કોઈપણ રીતે સાંખ્યોદ્ધારા પરિકલ્પિત મોક્ષ ઘટતો નથી. આમ પરિણામિનિત્ય સ્વરૂપવાળા આત્મામાં જ અનંતસુખાદિસ્વરૂપનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. અર્થાત્ આત્માને પરિણામિનિત્યસ્વરૂપવાળો તથા અનંતજ્ઞાનાદિસ્વરૂપવાળો સ્વીકારવો જોઈએ.

અથ સૌગતાઃ સંગિરન્તે । નનુ જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહવ્યતિરેકેણ કસ્યાપ્યાત્મનોઽભાવાત્કસ્ય મુક્તૌ જ્ઞાનાદિસ્વભાવતા પ્રસાધ્યતે ? મુક્તિશ્ચાત્મદર્શિનોદૂરોત્સારિતા-યો હિ પશ્યત્યાત્માનં સ્થિરાદિરૂપં તસ્યાત્મનિ સ્થૈર્યગુણદર્શનનિમિત્તસ્નેહોઽવશ્યંભાવી, આત્મસ્નેહાઞ્ચાત્મસુખેષુ પરિતૃપ્યન્ સુખેષુ તત્સાધનેષુ ચ દોષાંસ્તિરસ્કૃત્ય ગુણાનારોપયતિ, ગુણદર્શી ચ પરિતૃપ્યન્મમેતિઃ સુખસાધનાન્યુપાદત્તે । તતો યાવદાત્મદર્શનં તાવત્સંસાર એવ । તદુક્તમ્-
 “યઃ પશ્યત્યાત્માનં તત્રાસ્યાહમિતિ શાશ્વતસ્નેહઃ । સ્નેહાત્સુખેષુ તૃપ્યતિ તૃષ્ણા દોષાંસ્તિરસ્કુરુતે ॥૧॥ ગુણદર્શી પરિતૃપ્યન્મમેતિ સુખસાધનાન્યુપાદત્તે । તેનાત્માભિનિવેશો યાવત્તાવત્સ સંસારઃ ॥૨॥ આત્મનિ સતિ પરસંજ્ઞા સ્વપરવિભાગાત્પરિગ્રહદ્વેષૌ । અનયોઃ સંપ્રતિબદ્ધાઃ સર્વે દોષાઃ સમાયાન્તિ ॥૩॥” [પ્ર૦ વા૦ ૧/૨૧૧-૨૨૧] તતો મુક્તિમિચ્છતા પુત્રકલત્રાદિકં સ્વરૂપં યાનાત્મકમનિત્યમશુચિ દુઃખમિતિ શ્રુતમય્યા ચિન્તામય્યા ચ ભાવનયા ભાવયિતવ્યમ્, એવં ભાવયતસ્તત્રાભિષ્વઙ્ગાભાવાદભ્યાસવિશેષાદ્વૈરાગ્યમુપજાયતે, તતઃ સાત્ત્વવચિત્તસં, ન-લક્ષણસંસારવિનિવૃત્તિરૂપા મુક્તિરુપપદ્યતે । અથ તદ્ભાવનાભાવેઽપિ કાયક્લેશલક્ષ-ણાત્તપસઃ સકલકર્મપ્રક્ષયાન્મોક્ષો ભવિષ્યતીતિ ચેત્ ? ન, કાયક્લેશસ્ય કર્મફલતયા નારકાદિકાય-સંતાપવત્ તપસ્ત્વાયોગાત્ । વિચિત્રશક્તિકં ચ કર્મ, વિચિત્ર-ફલદાનાન્યથાનુપપત્તેઃ । તદ્વચ્ચ કથં કાયસંતાપમાત્રાત્ ક્ષીયતે, અતિપ્રસઙ્ગાત્ । અથ તપઃકર્મશક્તીનાં સંકરેણ ક્ષયકરણશીલમિતિ કૃત્વા એકરૂપાદપિ તપસશ્ચિત્રશક્તિકસ્ય કર્મણઃ ક્ષયઃ । નન્વેવં સ્વલ્પક્લેશેનોપવાસાદિનાપ્યશેષસ્ય કર્મણઃ ક્ષયાપત્તિઃ, શક્તિસાંકાર્યાન્યથાનુપપત્તેઃ । ઉક્તંચ-કર્મક્ષયાદ્ધિ મોક્ષઃ સ ચ તપસસ્તદ્વચ્ચ કાયસંતાપઃ કર્મફલત્વા-ત્રારકદુઃખમિવ કથં તપસ્તત્સ્યાત્ ॥૧॥ અન્યદપિ ચૈકરૂપં તદ્વિત્રક્ષયનિમિત્તમિહ ન સ્યાત્ । તદ્વચ્ચકિત્સંકરઃ ક્ષયકરીત્યપિ વચનમાત્રમ્ ॥૨॥” તસ્માન્નૈરાત્મ્યભાવના-પ્રકર્ષવિશેષાઞ્ચિત્તસ્ય નિઃક્લેશા-વસ્થા મોક્ષઃ ॥

(હવે બૌદ્ધો આ વિષયમાં પોતાનો મત પ્રગટ કરે છે.)

પૂર્વપક્ષ (બૌદ્ધ) : પ્રતિક્ષણમાં નષ્ટ થનારા જ્ઞાનક્ષણના પ્રવાહને છોડીને બીજા કોઈ આત્માનો અભાવ હોવાથી મુક્તિમાં કોની જ્ઞાનાદિસ્વભાવતા સિદ્ધ કરો છો ? (કહેવાનો આશય એ છે કે જ્ઞાનક્ષણના પ્રવાહથી અતિરિક્ત બીજોકોઈ આત્મા નથી. જ્યારે જ્ઞાનક્ષણના પ્રવાહનો

અત્યંતઉચ્છેદ થઈ જાય છે, ત્યારે મોક્ષ થાય છે. વળી કોઈ જ્ઞાન આદિ સ્વભાવોમાં રહેવાવાળો અનુયાયીઆત્મા હોય તો તે મોક્ષમાં અનંતજ્ઞાનાદિસ્વભાવોને ધારણ કરી લેત. પરંતુ જ્ઞાનધારાને છોડીને આત્મા નામનો કોઈ અતિરિક્તપદાર્થ જ નથી કે તે શક્ય બને.)

વળી વાસ્તવિકતા તો એ છે કે આત્મદર્શીઓની = આત્માની સત્ત્વ માનવાવાળાઓની મુક્તિ જ થઈ શકતી નથી. આત્મદર્શીઓની મુક્તિનો અભાવ આ પ્રમાણે છે - જે સ્થિરાદિસ્વરૂપ આત્માને જુએ છે. અર્થાત્ જે આત્માને નિત્ય રહેવાવાળો દેખે છે, તેના આત્મામાં સ્થિરતા-નિત્યત્વઆદિ ગુણોના કારણે અવશ્ય સ્નેહ થશે. અર્થાત્ આત્મામાં સ્થિરતા-નિત્યત્વ-ગુણદર્શનનિમિત્તક સ્નેહ અવશ્ય થશે. અને આત્માના સ્નેહ(રાગ)થી આત્માના સુખોમાં તૃપ્ત થતો (સુખો માટે) પ્રયત્ન કરતો થશે. તેના યોગે સુખોમાં અને સુખના સાધનોમાં (દોષો હોવા છતાં પણ તે) દોષોની ઉપેક્ષા કરીને (સુખો અને સુખના સાધનોમાં) ગુણોનો આરોપ કરે છે. (આ રીતે જેમાં દોષો છે, તેમાં પણ) ગુણોને જોનારો વ્યક્તિ (તે સુખોમાં) તૃપ્ત થતો (આ મારા સુખના સાધન છે,) આવા મમત્વપૂર્વક તે સાધનોને ગ્રહણ કરે છે. તેના યોગે પાપનો બંધ કરી સંસારપરિભ્રમણ કરે છે. તેથી જ્યાં સુધી આત્મદર્શન છે, ત્યાં સુધી સંસાર જ છે.

તેથી કહ્યું છે કે... “જે આત્માને (નિત્યત્વઆદિસ્વરૂપે) જુએ છે, તેને આત્મામાં “હું હું” એ પ્રમાણેનો હંમેશાં માટે સ્નેહ થાય છે. આત્માના સ્નેહથી, તેના સુખો માટે પ્રયત્ન કરે છે. તે સુખોમાં ખુશ થાય છે, સુખોની તૃષ્ણા પેદા થાય છે. તેના યોગે થતા હિંસાદિ પાપોની ઉપેક્ષા કરે છે. (આથી) તૃષ્ણાના યોગે દોષવાળા સુખોમાં પણ ગુણોને જોતો, તે સુખોમાં ખુશ થતો, “આ સુખો મારા સુખના કારણ છે”—આવી સુખોમાં મારાપણાની બુદ્ધિથી સુખોના સાધનો ગ્રહણ કરે છે. તેથી જ્યાં સુધી આત્માનો અભિનિવેશ છે, ત્યાં સુધી સંસાર છે. આત્મા હોતે છતે આત્માથી ભિન્ન ચીજોમાં પારકાપણાની બુદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ “આ મારું અને આ પારકું” આવી બુદ્ધિ થાય છે. આવા સ્વ-પરના વિભાગના કારણે રાગ-દ્વેષ થાય છે. તે રાગ-દ્વેષની સાથે જોડાયેલા સર્વ દોષો (રાગ-દ્વેષના કારણે) આવીને ઉભા રહે છે. (તેનાથી સંસાર પરિભ્રમણ ચાલે છે.) ॥૧-૨-૩૧”

તેથી મુક્તિને ઇચ્છતા જીવ વડે સ્ત્રી, પુત્રઆદિ પદાર્થોને અનાત્મ, અનિત્ય, અશુચિમય, અને દુઃખમય દેખવા જોઈએ. અને શ્રુતમયી = શાસ્ત્રાભ્યાસ કે શબ્દથી થવાવાળા પરાર્થાનુમાન તથા ચિન્તામયી = સ્વયં વિચારવું કે સ્વાર્થાનુમાન - ભાવાનાઓદ્વારા ઉપરોક્તવિચારોને સતત વિચારતા રહેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચારતાં વિચારતાં સ્ત્રીઆદિ પદાર્થો ઉપરનો રાગ નાશ પામે છે. વારંવારના અભ્યાસથી તે પદાર્થો ઉપર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

વૈરાગ્યદ્વારા અવિદ્યા અને તૃષ્ણારૂપઆશ્રવથી યુક્ત ચિત્તસંતતિસ્વરૂપ સંસારની વિનિવૃત્તિ

થાય છે - સંસારનો નાશ થાય છે. આ અવિદ્યા-તૃષ્ણાથી યુક્ત ચિત્તસંતતિનો નાશ જ મોક્ષ છે.

શંકા : ઉપરોક્ત સ્ત્રી આદિ પદાર્થોના વિષયમાં અનિત્યત્વાદિની ભાવાના ન ભાવવા છતાં પણ અર્થાત્ તાદૃશભાવનાના અભાવમાં પણ કાયકલેશસ્વરૂપ તપથી સકલકર્મનો નાશ થાય છે અને તેનાથી મોક્ષ થઈ જશે. તો પછી તાદૃશભાવના ભાવવાની શી જરૂર છે. ?

સમાધાન : કાયકલેશકર્મના ફળસ્વરૂપ હોવાના કારણે તપ નથી. જેમ નરકાદિમાં કાયાને સંતાપ થાય ત્યારે કાયકલેશ હોવા છતાં પણ, તે જીવોને તપ નામનો ધર્મ થતો નથી. કારણ કે તે જીવોને થયેલો કાયકલેશ કર્મના ફળસ્વરૂપ હોવાના કારણે તપરૂપ નથી અને તેથી કાયકલેશસ્વરૂપ તપથી સકલકર્મનો ક્ષય થઈ શકશે નહિ. - મુક્તિ થઈ શકશે નહિ.

વળી કર્મ વિચિત્ર શક્તિવાળું હોય છે. (તે કર્મના કારણે જીવોને અનેકપ્રકારના શુભાશુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો કર્મને વિચિત્રશક્તિવાળું માનશો નહિ, તો કોઈ ધનવાન, કોઈ દરિદ્ર, કોઈ કદરૂપો, કોઈ રૂપવાન, કોઈ દુર્ભાગ્યવાળો, કોઈ સૌભાગ્યવાળો હોય છે ઇત્યાદિ પ્રકારનું) વિચિત્રફળનું દાન બીજી રીતે સંગત થતું નથી. અર્થાત્ કર્મને એક જ પ્રકારનું માનવામાં આવે અને વિચિત્રશક્તિવાળું માનવામાં ન આવે તો કર્મના ફળમાં (ઉપરોક્ત) વિવિધતા આવી શકશે નહિ. પરંતુ જગતમાં વિવિધતા દેખાય છે, તે બીજીરીતે સંગત થતી ન હોવાથી કર્મને વિચિત્રશક્તિવાળું માનવું આવશ્યક છે.

તેથી કાયસંતાપ માત્રથી કેવી રીતે સર્વકર્મનો ક્ષય થાય ? કારણ કે માત્ર કાયસંતાપથી સર્વકર્મનો ક્ષય માનવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. કેમકે નરકાદિ જીવોને ઉત્કટકોટીનો કાયકલેશ હોવા છતાં સર્વકર્મનો ક્ષય થતો નથી. અર્થાત્ નરકાદિ જીવોમાં કાયકલેશસ્વરૂપ કારણ હોવા છતાં સર્વકર્મક્ષયસ્વરૂપ કાર્ય દેખાતું નથી, માટે અતિવ્યાપ્તિ આવે છે.

આથી આવા વિચિત્રફળ આપવાવાળા વિચિત્રશક્તિવાળા કર્મનો, શરીરને કલેશ આપવાવાળા તપથી કેવી રીતે ક્ષય થાય ? એકરૂપવાળું કારણ અનેકરૂપવાળી વસ્તુને નષ્ટ કરી શકતું નથી.

શંકા : તપમાં એવી શક્તિ છે કે જેનાથી તે કર્મોની શક્તિમાં પરિવર્તન કરીને તેને સંકર=એકરૂપમાં ફેરવી નાખે છે. તે એકરૂપમાં સર્વકર્મના ક્ષયનો સ્વભાવ પેદા થાય છે. તેથી એકરૂપવાળા તપથી પણ વિચિત્રપ્રકારની શક્તિવાળા કર્મનો ક્ષય થાય છે. તેથી સર્વકર્મના ક્ષય માટે ભાવનાઓનો આગ્રહ કેમ રાખો છો ?

સમાધાન : [ટીકામાં 'નન્વેવં'ના સ્થાને તત્રૈવં વધુ ઉચિત લાગે છે.]

તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણ કે સ્વલ્પ ઉપવાસઆદિ કાયકલેશથી પણ સર્વકર્મનો ક્ષય થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે (તમે ઉપર બતાવેલી) શક્તિનું સાંકર્ય=એકરૂપતા બીજી રીતે ઘટતી નથી. અર્થાત્ કહેવાનો આશય એ છે કે તમે તપ અને કર્મોની શક્તિના મિશ્રણમાં એક એવા પ્રકાર શક્તિ બતાવો છો કે જેનાથી વિચિત્રશક્તિવાળા કર્મોની વિચિત્રતા પરિવર્તિત થઈને એકરૂપમાં ફેરવાઈ જશે, તો તો (અમે પણ કહીશું કે..) સ્વલ્પ ઉપવાસઆદિ કાયકલેશથી પણ સર્વકર્મોની શક્તિમાં પરિવર્તન થઈને તે સર્વકર્મો એકરૂપમાં ફેરવાઈ જશે. (તપ દ્વારા) એકરૂપવાળા સર્વકર્મનો નાશ થઈ જશે. અર્થાત્ એકરૂપવાળા તપથી તાદૃશએકરૂપવાળા કર્મનો નાશ સહજ બની જશે, પરંતુ તેવું નથી. કહ્યું પણ છે કે.

“કર્મના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે. કર્મોનો ક્ષય તપથી થાય છે અને જો તપ માત્ર કાયસંતાપ રૂપ હોય તો નારકીના જીવોનું દારૂણદુઃખ જેમ કર્મોનું ફળ છે, તેમ તે પણ કર્મનું ફળ જ છે. તો કેવી રીતે કાયકલેશને તપ કહી શકાય ? કારણ કે માત્ર કાયકલેશને તપ માનશો તો નારકીના જીવોના કાયકલેશને પણ તપ માનવું પડશે. (પરંતુ તેવું તો તમે પણ માનતા જ નથી). વળી એકરૂપતપથી વિચિત્રરૂપવાળા કર્મોનો ક્ષય તો અસંભવિત જ છે. તેથી શક્તિનો સંકર=એકરૂપતા તથા તે શક્તિના સંકર=એકરૂપતાથી સર્વકર્મનો ક્ષય માત્ર પ્રલાપ જ છે. ॥૧-૨॥”

તેથી નૈરાત્મ્યભાવનાના પ્રકર્ષવિશેષથી ચિત્તની નિકલેશઅવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ મોક્ષ છે. અર્થાત્ “આત્મા નથી કે સંસાર નિરાત્મક છે - આત્મસ્વરૂપ નથી” આવી નૈરાત્મ્ય ભાવનાની પ્રકર્ષતાથી ચિત્ત નિકલેશઅવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ સર્વકર્મનો ક્ષય થાય છે. તે જ મોક્ષ કહેવાય છે.

अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “ज्ञानक्षणप्रवाह” इत्यादि, तदविचारितविलपितं, ज्ञानक्षणप्रवाहव्यतिरिक्तं मुक्ताकणानुस्यूतसूत्रोपममन्वयिण-मात्मानमन्तरेण कृतनाशाकृतागमादिदोषप्रसक्तेः स्मरणाद्यनुपपत्तेश्च । यत्पुनरुक्तं “आत्मानं यः पश्यति” इत्यादि, तत्सूक्तमेव, किंत्वज्ञो जनो दुःखानुषक्तं सुखसाधनं पश्यन्नात्मस्नेहात्सांसारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु प्रवर्ततेऽपथ्यादौ च मुर्खानुरवत् । हिताहितविवेकस्तत्त्वतात्त्विकसुखसाधनमङ्गनादिकं परित्यज्यात्मस्नेहादात्यन्तिकसुखसाधने मुक्तिमार्गं प्रवर्तते, पथ्यादौ चतुरानुरवत् । यदप्युक्तं “मुक्तिमिच्छता” इत्यादि, तदप्यज्ञानविजृम्भितं, सर्वथाऽनित्यानात्मकत्वादिभावनाया निर्विषयत्वेन मिथ्यारूप-

ત્વાત્સર્વથા નિત્યાદિભાવનાવન્મુક્તિહેતુત્વાનુપપત્તેઃ । નહિ કાલાન્તરાવસ્થાય્યેકાનુ-
સંધાતૃવ્યતિરેકેણ ભાવનાપ્યુપપદ્યતે । તથા યો હિ નિગડાદિભિર્બદ્ધસ્તસ્યૈવ તન્મુક્તિ-
કારણપરિજ્ઞાનાનુષ્ઠાનાભિસંધિવ્યાપારે સતિ મોક્ષઃ, इत्येकाधिकरण्ये सत्येव बन्धमोक्ष-
व्यवस्था लोके प्रसिद्धा । इह त्वन्यः क्षणो बद्धोऽन्यस्य च तन्मुक्तिकारणपरिज्ञानमन्यस्य
चानुष्ठानाभिसंधेर्व्यापारश्चेति वैयधिकरण्यात्सर्वमयुक्तम् ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(હવે બૌદ્ધમતનું ખંડન કરાય છે.)

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) :

ત્યાં તમે “જ્ઞાનક્ષણના પ્રવાહથી અતિરિક્ત આત્મા જેવી કોઈ ચીજ નથી” ...ઇત્યાદિ જે કહ્યું હતું, તે માત્ર વિચાર્યાવિનાનો પ્રલાપ જ છે. અર્થાત્ તમે જ્ઞાનક્ષણના પ્રવાહને જ આત્મા કહ્યો, તે લેશમાત્ર ઉચિત નથી. કારણ કે જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહથી અતિરિક્ત મોતીઓમાં પરોવાયેલા સૂત્ર=દોરાની જેમ (પૂર્વ અને ઉત્તરજ્ઞાનક્ષણોમાં) આત્મસ્વરૂપથી અન્વયી (અનુયાયી) આત્મા માનવામાં નહિ આવે તો કૃતનાશ અને અકૃતાભ્યાગમવગેરે દોષો આવી પડશે તથા પૂર્વોત્તરક્ષણોમાં આત્મસ્વરૂપથી અન્વયી (અનુયાયી) આત્માવિના (આત્માને થતા) સ્મરણની પણ અનુપપત્તિ થઈ જશે. (કહેવાનો આશય એ છે કે જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહથી અતિરિક્ત આત્માની સત્તાનો સ્વીકાર નહિ કરો તો, સારા કે ખરાબકાર્યો જે જ્ઞાનક્ષણથી થયા હતા, તે જ્ઞાનક્ષણ તો નષ્ટ થઈ જવાના કારણે તે કાર્યોના સારા કે ખરાબફળો તે જ્ઞાનક્ષણને મળશે નહિ. તેથી કૃતનાશદોષ આવશે. ઉલટાનું તે સારા કે ખરાબકાર્યોનું ફળ જે જ્ઞાનક્ષણે તે કાર્યો કર્યા નથી તે ઉત્તરજ્ઞાનક્ષણને મળશે. તેથી અકૃતાભ્યાગમ(=નહીં કરેલા કાર્યનું પણ ફળ મળવાસ્વરૂપ અકૃતાભ્યાગમ)દોષ આવશે. વળી જે વસ્તુનો અનુભવ થયો હોય છે, તે વસ્તુનું કાલાંતરે સ્મરણ થતું હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહથી અતિરિક્ત આત્મસ્વરૂપથી અન્વયીઆત્માનો સ્વીકાર કરવામાં નહિ આવે તો આત્માને અનુભૂતવસ્તુનું સ્મરણ થઈ શકશે નહિ. કારણ કે અનુભવ કરનારી જ્ઞાનક્ષણ તો નષ્ટ થઈ ગઈ છે. તેથી સ્મરણ પણ થશે નહિ. આમ જ્ઞાનક્ષણપ્રવાહથી અતિરિક્ત આત્માનો સ્વીકાર નહિ કરવાથી કૃતનાશ, અકૃતાભ્યાગમ, સ્મરણાભાવ વગેરે દોષો આવે છે).

વળી “આત્મદર્શીને સંસાર થાય છે...” ઇત્યાદિ જે વિવેચન કર્યું હતું, તે અપેક્ષાએ સત્ય છે. છતાં પણ અજ્ઞાની - મૂર્ખમાણસ આત્માના અસત્ રાગ(સ્નેહ)થી દુઃખમિશ્રિતસુખના સાધનને (પોતાના સુખનું કારણ) જોતો તે દુઃખમિશ્રિત સાંસારિકસુખના સાધનો મેળવવામાં પ્રવૃત્તિ કરે

છે. જેમ મુર્ખરોગી માણસ રોગને કાઢવા અપથ્યાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ મુર્ખમાણસ સુખી થવા દુઃખમિશ્રિતસુખોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. જ્યારે હિતાહિતનો યથાર્થજ્ઞાની અતાત્વિક (જેમાં વાસ્તવિકતા નથી તેવા અતાત્વિક)સુખના સાધન એવા સ્ત્રીઆદિનો ત્યાગ કરીને આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપના રાગથી (દુઃખ વિનાના) આત્યંતિકસુખના સાધનરૂપ મુક્તિમાર્ગમાં પ્રવર્તે છે. જેમ ચતુરરોગી (અપથ્યના ત્યાગપૂર્વક) પથ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ જ્ઞાનીમાણસ વાસ્તવિક સુખના સાધન એવા મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તે છે. (કહેવાના આશય એ છે કે જેમ રોગ કાઢવા માટે અપથ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે મુર્ખતા છે અને પથ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે ચતુરતા છે, તેમ અવાસ્તવિક દુઃખમિશ્રિતસુખોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે અજ્ઞતા છે અને વાસ્તવિક-આત્યંતિકસુખોપાટે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે અભિજ્ઞતા છે. આથી દુઃખમિશ્રિતસુખોને આત્માના મિથ્યારાગથી સુખના કારણો માની જે મૂર્ખ માણસ, તેને મેળવવા પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, પરંતુ વિવેકીઆત્મા આત્યંતિકસુખના સાધનભૂત મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરીને સંસારથી પાર ઉતરવાનું કામ કરે છે.)

વળી મોક્ષની ઇચ્છાવાળા આત્મા માટે અનિત્યાદિભાવનાઓ તમારાદ્વારા બતાવી, તે માત્ર તમારા અજ્ઞાનનો વિસ્તાર જ છે. કારણકે સર્વથા અનિત્યત્વ, અનાત્મકત્વ વગેરે ભાવનાઓ નિર્વિષયક હોવાના કારણે મિથ્યારૂપ છે. જેમ સર્વથા નિત્યત્વાદિની ભાવના મુક્તિનું કારણ બનતી નથી, તેમ સર્વથા અનિત્યત્વાદિભાવનાઓમાં પણ મોક્ષહેતુતાની સંગતિ નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે સંસારના સઘળાં પદાર્થો જ્યારે સર્વથા અનિત્ય નથી, ત્યારે સર્વથા અનિત્યત્વાદિની નિર્વિષયક મિથ્યાભાવનાઓ મોક્ષમાં કારણ થઈ શકતી નથી. (અર્થાત્ અનિત્યત્વાદિભાવનાઓનો વિષય સંસારના સમસ્તપદાર્થો બની શકતા નથી, તો તે સમસ્ત પદાર્થોને અનિત્યાદિ કેવી રીતે માની શકાય ?) જેમ સંસારના સઘળાં પદાર્થો નિત્ય ન હોવાથી નિત્યત્વાદિની ભાવનાઓ નિર્વિષયક હોવાના કારણે મોક્ષનું કારણ બનતી નથી, તેમ સર્વથા ક્ષણિકત્વાદિની ભાવનાઓ મોક્ષનું કારણ બની શકતી નથી.

વળી કાલાંતરે રહેનારા એક અનુસંધાતૃ (ભાવના ભાવનાર એક અન્વયી અનુસંધાતૃ) વિના ભાવના પણ ઘટતી નથી. અર્થાત્ જ્યાં સુધી અનેકજ્ઞાનક્ષણોમાં રહેનાર એકભાવના કરવાવાળો, પૂર્વ અને ઉત્તરનું અનુસંધાનકરનાર આત્મા નહિ માનવામાં આવે, ત્યાં સુધી ભાવનાઓ થઈ શકતી જ નથી.

તથા જે બેડી વગેરેથી બંધાયેલો છે તેને જ, તે બંધનોમાંથી મુક્ત થવાના કારણોનું જ્ઞાન, બંધનથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા અને બંધનથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન હોતે છતે બંધનથી મુક્ત થાય છે. આથી એક જ અધિકરણ હોતે છતે બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ બેડીથી

બંધાયેલ વ્યક્તિને જ બંધનથી મુક્તિના કારણનું જ્ઞાન, મુક્ત થવાની ઇચ્છા તથા મુક્તિમાટેનો પ્રયત્ન હોય તો જ બંધનથી મુક્ત થઈ શકે છે (ટુંકમાં બદ્ધ અને મુક્ત નો વ્યપદેશ એક આત્મામાં જ થાય છે). આ રીતે બંધનથી માંડીને કારણોનું જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્નઆદિ મુક્ત થવા સુધીની તમામ વાત એક જ આત્મામાં હોય છે, ત્યારે જ મુક્ત થવાની ભાવના તથા તેનાથી છૂટવાનો સંભવ હોય છે. અર્થાત્ એક અન્વયી આત્મા માનવામાં જ “જે બંધાયેલો તે મુક્ત થયો”—આવા પ્રકારની બંધ-મોક્ષની નિયતવ્યવસ્થા થઈ શકે છે. (સંસારમાં પણ બંધાવું અને છૂટવું એક જ અધિકારણમાં જોવા મળે છે, વૈયધિકરણમાં નહિ.)

(તમે બૌદ્ધો અન્વયીઆત્મા જ માનતા નથી. તેથી) તમારા મતમાં અન્યજ્ઞાનક્ષણ બાંધશે, તો અન્યજ્ઞાનક્ષણ મુક્તિના કારણનું જ્ઞાન કરશે, તેનાથી અન્યજ્ઞાનક્ષણ મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરશે, તો તેનાથી અન્યજ્ઞાનક્ષણ મુક્ત થવાનો વ્યાપાર (પ્રયત્ન) કરશે. આથી સર્વવાતો ભિન્ન-ભિન્નજ્ઞાનક્ષણોની થશે. અર્થાત્ એકાધિકરણમાં નહિ થાય, પરંતુ વૈયધિકરણમાં થશે. તેથી બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા કોઈ રીતે સંગત થશે નહિ.

किंच, सर्वो बुद्धिमान् बुद्धिपूर्व प्रवर्तमानः किंचिदिदमतो मम स्यादित्यनुसंधानेन प्रवर्तते । इह च कस्तथाविधो मार्गाभ्यासे प्रवर्तमानो मोक्षो मम स्यादित्यनुसंधयात् । क्षणः संतानो वा । न तावत्क्षणः तस्यैकक्षणस्थायितया निर्विकल्पतया चैतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थत्वात् । नापि संतानः, तस्य संतानिव्यतिरिक्तस्य सौगतैरनभ्युपगमात् । किंच, निरन्वयविनश्वरत्वे च संस्काराणां मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थ एव स्यात्, यतो रागाद्युपरमो हि भवन्मते मोक्षः, उपरमश्च विनाशः, स च निर्हेतुकतयाऽयत्नसिद्धः, ततस्तदर्थोऽनुष्ठानादिप्रयासो निष्फल एव । किं च तेन मोक्षार्थानुष्ठानेन प्राक्तनस्य रागादिक्षणस्य नाशः क्रियते १ भाविनो वानुत्पादः २ तदुत्पादकशक्तेर्वा क्षयः ३ सन्तानस्योच्छेदो ४ अनुत्पादो वा ५ निराश्रयचित्तसन्तत्युत्पादो वा ६, तत्राद्योऽनुपपन्नः, विनाशस्य निर्हेतुकतया भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्तिविरोधात् । द्वितीयोऽप्यत एवासाधीयान्, उत्पादाभावो ह्यनुत्पादः, सोऽभावरूपत्वात्कथं कुतश्चिदुत्पद्यते, अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तच्छक्तेः क्षयोऽनुपपन्नः, तस्याप्यभावरूपतया निर्हेतुकत्वेन भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्तिविरोधात् । सन्तानस्योच्छेदार्थोऽनुत्पादार्थो वा तत्प्रयास इत्यप्यनेन निरस्तं, क्षणोच्छेदानुत्पादवत् । तयोरप्यभावरूपतया निर्हेतुकत्वात्कुतोऽप्युत्पत्त्यनुपपत्तेः । किं च, वास्तवस्य सन्तानस्यानभ्युपगमात्किं

તદુચ્છેદાદિપ્રયાસેન ? ન હિ મૃતસ્ય મારણં ક્વાપિ વૃષ્ટમ્, તન્ન સન્તાનોચ્છેદલક્ષણા મુક્તિર્ઘટતે । અથ નિરાશ્રયરૂપચિત્તસન્તત્યુત્પત્તિલક્ષણા સા તત્પ્રયાસસાધ્યેતિ પક્ષસ્તુ જ્યાયાન્ । કેવલં સા ચિત્તસન્તતિઃ સાન્વયા નિરન્વયા વેતિ વક્તવ્યમ્, આદ્યે સિદ્ધસાધનં, તથાભૂત એવ ચિત્તસન્તાને મોક્ષોપપત્તેઃ, બદ્ધો હિ મુચ્યતે નાબદ્ધઃ, દ્વિતીયોઽનુપપન્નઃ, નિરન્વયે હિ સન્તાનેઽન્યો બદ્ધ્યતેઽન્યશ્ચ મુચ્યતે, તથા ચ બદ્ધસ્ય મુક્ત્યર્થં પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્, કૃતનાશાદયશ્ચ દોષાઃ પૃથલગ્રા એવ ધાવન્તિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વળી જગતમાં સર્વ બુદ્ધિમાનપુરુષો કોઈપણ કાર્યમાં બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થાત્ આ કાર્ય કરવાથી મને અમુક લાભ થશે, આવા અનુસંધાનપૂર્વક બુદ્ધિમાનપુરુષો કાર્ય કરવામાટે પ્રવૃત્ત થાય છે. હવે તમે બતાવો કે તમારો મોક્ષમાર્ગના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિકરનારો તથા “આનાથી મને મોક્ષ મળશે” આવા અનુસંધાનપૂર્વક પ્રવૃત્તિકરનારો કોણ છે ? આવો વિચાર જ્ઞાનક્ષણ કરશે કે સંતાન કરશે ? તે પણ તમારે બતાવવું જોઈએ.

જો તમે કહેશો કે ‘જ્ઞાનક્ષણ તાદૃશઅનુસંધાનપૂર્વક પ્રવર્તે છે’ ...તો તે ઉચિત નથી, કારણ કે તે જ્ઞાનક્ષણ એકક્ષણસ્થાયી અને નિર્વિકલ્પ હોવાના કારણે આટલા વિચારણારૂપ વ્યાપારોને કરવા માટે સમર્થ નથી. (આટલો લાંબો વિચાર તો દસ-વીસ ક્ષણ રહેવાવાળું સવિકલ્પકજ્ઞાન જ કરી શકે છે.) તેથી જ્ઞાનક્ષણ તાદૃશઅનુસંધાનપૂર્વક પ્રવર્તે છે, તેમ કહેવું શક્ય નથી.

જો તમે એમ કહેશો કે... ‘જ્ઞાનક્ષણરૂપ સંતાન તાદૃશઅનુસંધાનપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે’ - તો તે ઉચિત નથી. કારણ કે પરસ્પરભિન્ન જ્ઞાનક્ષણરૂપ સંતાનિઓથી અતિરિક્તસત્તા રાખનારી સંતાન બૌદ્ધો વડે સ્વીકારાયેલી નથી.

આથી જેમ જ્ઞાનક્ષણ તેવા પ્રકારનો લાંબો વિચાર કરી શકતી નથી. તેમ જ્ઞાનક્ષણરૂપ સંતાન પણ તે વિચાર કરવામાં સમર્થ થઈ શકતી નથી.

વળી તમારા મતમાં સર્વપદાર્થો ક્ષણિક છે તથા રાગાદિસંસ્કારોનો પણ બીજીક્ષણમાં નિરન્વય=નિર્મૂલવિનાશ થઈ જાય છે. અર્થાત્ રાગાદિનો નાશ આપોઆપ થઈ જશે, તેના યોગે મોક્ષ પણ આપોઆપ થઈ જશે, તો પછી મોક્ષ માટેના પુરુષાર્થવ્યર્થ જ છે. અર્થાત્ મોક્ષ માટે લેવાતી બુદ્ધદીક્ષ-વ્યર્થ જ જશે. કારણકે તમે રાગાદિના ઉપરમને જ મોક્ષ માન્યો છે. ઉપરમનો અર્થ નાશ થાય છે અને નાશ તો તમારા મતમાં નિર્હતુક છે. તે કારણોથી થતો નથી, સ્વભાવથી જ આપોઆપ થઈ જાય છે અને તેથી રાગાદિનો ઉપરમ પ્રયાસવિના જ સિદ્ધ છે. તેથી રાગાદિના ક્ષય માટે પ્રવ્રજ્યારૂપ અનુષ્ઠાનાદિપ્રયાસ નિષ્ફલ જ છે.

સારું, હવે તમે અમને બતાવો કે... મોક્ષના માટે જે બુદ્ધદીક્ષા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેનાથી શું થાય છે ? શું પ્રાક્તનરાગાદિનો ક્ષય કરાય છે કે ભાવિકાલમાં રાગ ઉત્પન્ન નથી થતો ? કે રાગોત્પાદકશક્તિનો નાશ થાય છે ? કે સંતાનનો ઉચ્છેદ થાય છે ? કે રાગાદિ સન્નતિ આગળ ઉત્પન્ન થતી નથી ? કે નિરાશ્રવચિત્તસન્નતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે ?

તેમાં પ્રથમપક્ષ સંગત નથી. અર્થાત્ બુદ્ધદીક્ષાથી પ્રાક્તનરાગાદિનો નાશ થાય છે - આ પ્રથમપક્ષ સંગત થતો નથી, કારણકે તમારા મતમાં વિનાશ નિર્હતુક હોવાથી પ્રવ્રજ્યાથી રાગાદિનો ક્ષય ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી.

‘પ્રવ્રજ્યાથી ભાવિરાગાદિનો અનુત્પાદ થાય છે.’ - આ દ્વિતીયપક્ષ પણ અસુંદર છે. કારણ કે ઉત્પાદના અભાવને જ અનુત્પાદ કહેવાય છે. તે અનુત્પાદ અભાવરૂપ હોવાથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરાય ? (તમારા મતમાં અનુત્પાદ પણ ઉત્પાદના વિનાશસ્વરૂપ હોવાથી નિર્હતુક છે. તે તો આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પ્રવ્રજ્યાથી ભાવિરાગાદિનો અનુત્પાદ થાય છે, એમ કહેશો તો) અપસિદ્ધાંતનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ અપસિદ્ધાંત નામના નિગ્રહસ્થાનમાં આવી જશો.

‘બુદ્ધદીક્ષાથી રાગાદિની ઉત્પાદકશક્તિનો ક્ષય છે.’ આ તૃતીયપક્ષ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે તે શક્તિનો ક્ષય પણ અભાવરૂપ હોવાથી નિર્હતુક હોવાના કારણે તમારામતમાં તેની ઉત્પત્તિનો વિરોધ છે. અર્થાત્ શક્તિનો ક્ષય અભાવરૂપ છે. અભાવની ઉત્પત્તિ નિર્હતુક હોય છે. તેથી તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં તમારો વિરોધ છે. આથી તૃતીયપક્ષ ઉચિત નથી.

આનાથી સંતાનનો ઉચ્છેદ તથા સંતાનનો અનુત્પાદ=ઉત્પાદાભાવ પક્ષ પણ નિરસ્ત થાય છે. કારણકે જેમ ક્ષણનો ઉચ્છેદ અને ક્ષણનો અનુત્પાદ વિનાશરૂપ હોવાથી નિર્હતુક છે, તેમ સંતાનનો ઉચ્છેદ અને સંતાનનો અનુત્પાદ બંને પણ અભાવરૂપ હોવાથી નિર્હતુક છે. તેથી કારણોથી તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? (ન જ થઈ શકે.) વળી (તમે લોકોએ) વાસ્તવિક સંતાનનો સ્વીકાર જ કર્યો ન હોવાથી, સંતાનના ઉચ્છેદ કરવાના પ્રયાસ વડે શું ? (અર્થાત્ જે વસ્તુનો સ્વીકાર જ કર્યો નથી, તેની ઉત્પત્તિ-વિનાશનો પ્રશ્ન જ ક્યાંથી હોય !) શું મરેલાને મારવાનું ક્યાંય પણ જોવા મળે છે ? તેમ વાસ્તવિકસંતાન જ નથી, ત્યાં તેના ઉચ્છેદનો પ્રયાસ જ કેવી રીતે હોય ?... તેથી સંતાન-ઉચ્છેદસ્વરૂપ મુક્તિ ઘટતી નથી.

‘નિરાશ્રવચિત્તસંતતિની ઉત્પત્તિસ્વરૂપ મોક્ષ છે અને તે પ્રવ્રજ્યાના પુરૂષાર્થથી સાધ્ય છે અર્થાત્ જે ચિત્તસંતતિ પૂર્વે અવિદ્યા અને તૃષ્ણાથી સંયુક્ત હતી, તે ચિત્તસંતતિ પ્રવ્રજ્યાથી અવિદ્યા અને તૃષ્ણાથીરહિત બને છે અને તે જ મોક્ષ છે. તેના માટે પ્રવ્રજ્યા છે’ - આ પક્ષ ઉચિત પ્રતીત થાય છે. માત્ર તમે અમને કહો કે તે ચિત્તસંતતિ સાન્વય છે કે નિરન્વય છે ? જો તમે

નિરાશ્રવચિત્તસંતતિને સાન્વય = વાસ્તવિકરૂપે પૂર્વોત્તરક્ષણોમાં પોતાની સત્તા રાખવાવાળી માનો છો અને તે નિરાશ્રવચિત્તસંતતિને જ મોક્ષ માનો છો, તો તે તો અમને પણ માન્ય છે. આથી સિદ્ધસાધન છે. (અર્થાત્ જેને પ્રતિવાદિ (અમે જૈનો) સ્વીકારીએ છીએ તેવા સિદ્ધપદાર્થને સિદ્ધ કરવા તમે પ્રયત્ન કર્યો હોવાથી સિદ્ધસાધનદોષ આવે છે.)

તેવા પ્રકારની સાન્વય નિરાશ્રવચિત્તસંતતિમાં જ મોક્ષ સંગત થાય છે. જે બંધાયેલો હોય તે જ બંધનથી મુકાય છે. જે બંધાયેલો જ ન હોય, તે મુક્ત થતો નથી.

નિરાશ્રવચિત્તસંતતિને નિરન્વયમાનવાનો પક્ષ ઉચિત નથી, કારણ કે નિરન્વયસંતાનમાં અન્ય બંધાય છે અને અન્ય મુકાય છે અને તેથી જે બંધાયેલો છે, તે તો મુક્તિમાટે પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી અને તેમાં કૃતનાશ તથા અકૃતાભ્યાગમવગેરે દોષો પણ પાછળ પાછળ દોડતા આવે છે.

તથા યદુક્તં “કાયક્લેશઃ” ઇત્યાદિ, તદસત્યં, હિંસાવિરતિરુપવ્રતોપબૃંહકસ્ય કાયક્લેશસ્ય કર્મત્વેઽપિ તપસ્ત્વાવિરોધાત્, વ્રતાવિરોધી હિ કાયક્લેશઃ કર્મનિર્જરાહેતુત્વાત્તપોઽભિધીયતે । ન ચૈવં નારકાદિકાયક્લેશસ્ય તપસ્ત્વપ્રસન્નઃ, તસ્ય હિંસાદ્વાવેશપ્રધાનતયા તપસ્ત્વવિરોધાત્, અતઃ કથં પ્રેક્ષાવતાં તેન સમાનતા સાધુકાયક્લેશસ્યાપાદયિતું શક્યા, યદપિ શક્તિસડ્કરપક્ષે “સ્વલ્પેન” ઇત્યાદિ પ્રોક્તં, તત્સૂક્તમેવ, વિચિત્રફલદાનસમર્થાનાં કર્મણાં શક્તિસડ્કરે સતિ ક્ષીણમોહાન્ત્યસમયે- ઽયોગિચરમસમયે ચાક્લેશતઃ સ્વલ્પેનૈવ શુક્લધ્યાનેન તપસા પ્રત્યયાભ્યુપગમાત્, જીવન્મુક્તેઃ પરમમુક્તેશ્ચાન્યથાનુપપત્તેઃ, સ તુ તચ્છક્તિસડ્કરો બહુતરકાયક્લેશસાધ્ય ઇતિ યુક્તસ્તદર્થોઽનેકોપવાસાદિકાયક્લેશાદ્યનુષ્ઠાનપ્રયાસઃ, તમન્તરેણ તત્સડ્કરાનુપપત્તેઃ, તતઃ કથન્નિદનવચ્છિન્નો જ્ઞાનસન્તાનોઽનેકવિધતપોઽનુષ્ઠાનાન્મુચ્યતે, તસ્ય ચાનન્તચતુષ્ટય- લાભસ્વરૂપો મોક્ષ ઇતિ પ્રતિપત્તવ્યમ્ ।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

તથા “કાયક્લેશ નારકાદિકાયસંતાપની જેમ કર્મના ફળભૂત હોવાથી તપરૂપ નથી.” ઇત્યાદિ જે કહ્યું હતું તે અસત્ય છે. કારણ કે હિંસાદિની વિરતિરૂપ વ્રતનો ઉપબૃંહક (ઉપકારક) કાયક્લેશ કર્મરૂપે હોવા છતાં, તપતરીકે માનવામાં વિરોધ નથી. કેમકે વ્રતનો અવિરોધી કાયક્લેશ કર્મનિર્જરાનો હેતુ હોવાથી તપ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નારકાદિકાયક્લેશમાં તપ માનવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. કારણકે તે કાયક્લેશમાં હિંસાદિ આવેશની પ્રધાનતા હોવાથી તપ

માનવામાં વિરોધ આવશે. (અર્થાત્ હિંસાદિનો આવેશ વ્રતનો ઉપબૃહક બનતો નથી, તેથી તપ માની શકાય નહિ.) આથી બુદ્ધિશાળીઓ કેવી રીતે સાધુના કાયકલેશને નારકાદિ કાયકલેશની સાથે સમાનતા પ્રતિપાદિત કરવા માટે સમર્થ થઈ શકે ? ન જ થઈ શકે. અર્થાત્ સાધુને વ્રતપાલનમાં થતા કાયકલેશની સાથે નરકના જીવોને થતા કાયકલેશને સરખાવવાનું કામ કોઈ પંડિત કરી શકે નહિ. વળી તમે જે “તપદ્વારા શક્તિસંકર માનીને સ્વલ્પ ઉપવાસાદિથી જ સમસ્તકર્મોનો ક્ષય થવો જોઈએ”—ઇત્યાદિ કહ્યું હતું તે ઉચિત જ છે. (વાસ્તવિકતા એ છે કે...) વિચિત્રફળ આપવામાં સમર્થ કર્મોનો શક્તિસંકર થતો છે તે ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકના અન્ત્યસમયે અને અયોગીગુણસ્થાનકના ચરમસમયે કલેશવિના જ શુક્લધ્યાનરૂપ તપવડે અનુક્રમે કેવલજ્ઞાન તથા મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ અનુક્રમે જીવનમુક્તિ તથા પરમમુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તથા વિચિત્રફલ આપવામાં સમર્થ કર્મોના શક્તિ સંકર વિના જીવનમુક્તિ કે પરમમુક્તિ સંગત થતી નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે... જેનું મોહકર્મ નષ્ટ થઈ ગયું, તેવા બારમાગુણસ્થાનકવર્તી ક્ષીણમોહીવ્યક્તિના સ્વલ્પશુક્લધ્યાનરૂપી તપથી વિચિત્રફળ આપવાવાળા જ્ઞાનાવરણીય-આદિકર્મોની શક્તિમાં પરિવર્તન થઈને સંકર=એકરૂપતા આવીને તેનો નાશ થઈ જાય છે અને બીજી જ ક્ષણમાં તે ક્ષીણમોહી વ્યક્તિ જીવનમુક્તકેવલિ થઈ જાય છે તથા જેના મન-વચન-કાયાના સમસ્ત વ્યાપારોનો નિરોધ થયો છે, તેવા ચૌદમાગુણસ્થાનકવર્તી વ્યક્તિનો સ્વલ્પ શુક્લધ્યાનરૂપી તપ એક જ ક્ષણમાં સર્વકર્મનો નાશ કરી દે છે અને તે વ્યક્તિ બીજી જ ક્ષણમાં પરમમુક્તિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. અહીં ઉભયસ્થાને વ્યક્તિને બહુતરકાયકલેશ નથી, સ્વલ્પશુક્લધ્યાનરૂપ સ્વલ્પ તપથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે. છતાં પણ એટલું યાદ રાખવું કે) તે વિચિત્રફળ આપવાવાળા કર્મોની શક્તિનો સંકર (પૂર્વના) બહુતરકાયકલેશથી જ સાધ્ય છે. અર્થાત્ પૂર્વની ઉભયઅવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં અનેકપ્રકારના તપના ઉપબૃહક કાયકલેશોથી જ મોહનીય-આદિ કર્મો નબળા પડતા જાય છે. આથી તે અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવા અર્થાત્ શક્તિસંકર પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક કાયકલેશાદિકરાવનારા ઉપવાસાદિ અનુષ્ઠાનોમાં પ્રયાસ કરવો યોગ્ય જ છે. તેના વિના શક્તિસંકર ઘટતો નથી = પ્રાપ્ત થતો નથી. અર્થાત્ કાયકલેશ કરાવનારા બાહ્ય-અભ્યંતર તપવિના તપમાં એવા પ્રકારની શક્તિ આવી શકતી નથી તથા કર્મોમાં પરિવર્તન થઈ શકતું નથી. તેથી અનવચ્છિન્ન = અન્વયી જ્ઞાનસંતાન જ અનેક પ્રકારના (બાહ્ય-અભ્યંતર) તપ તપવાથી કર્મોનો નાશકરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. તે અન્વયી જ્ઞાનસંતાનને અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્ય - આ અનંતચતુષ્ટયવાળા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ મોક્ષ છે.

अथात्र दिगम्बराः स्वयुक्तीः स्फोरयन्ति । ननु भवतु यथोक्तलक्षणो मोक्षः, परं स पुरुषस्यैव घटते न त्वङ्गनायाः, तथाहि-न स्त्रियो मोक्षभाजनं भवन्ति, पुरुषेभ्यो हीनत्वात्, नपुंसकवत् । अत्रोच्यते-स्त्रीणां पुरुषेभ्यो हीनत्वं किं चारित्राद्यभावेन १ विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन २ पुरुषानभिवन्द्यत्वेन ३ स्मारणाद्यकर्तृत्वेन ४ अमहर्द्धिकत्वेन ५ मायादिप्रकर्षवत्त्वेन ६ वा, तत्र न तावदाद्यः पक्षः क्षोदक्षमः, यतः किं चारित्राभावः सचेतत्वेन १ मन्दसत्त्वतया २ वा, तत्र यद्याद्यपक्षः, तदा चेलस्यापि चारित्राभावहेतुत्वं किं परिभोगमात्रेण १ परिग्रहरूपतया २ वा, यदि परिभोगमात्रेण, तदा परिभोगोऽपि किं वस्त्रपरित्यागासमर्थत्वेन १ संयमोपकारित्वेन २ वा, तत्र न तावदाद्यः, यतः प्राणेभ्योऽपि नापरं प्रियं, प्राणानप्येताः परित्यजन्त्यो दृश्यन्ते, वस्त्रस्य का कथा ? अथ संयमोपकारित्वेन, तर्हि किं न पुरुषाणामपि संयमोपकारितया वस्त्रपरिभोगः ? । अथाबला एता बलादपि पुरुषैरुपभुज्यन्त इति तद्विना तासां संयमबाधासम्भवो न पुनर्नराणामिति न तेषां तदुपभोग इति चेत् ? तर्हि न वस्त्राञ्चारित्राभावः, तदुपकारित्वात्तस्य, आहारादिवत् । नापि परिग्रहरूपतया, यतोऽस्य तद्रूपता किं मूर्च्छा हेतुत्वेन १ धारणमात्रेण वा २ अथवा स्पर्शमात्रेण ३ जीवसंसक्तिहेतुत्वेन वा ४, तत्र यद्याद्यः तर्हि शरीरमपि मूर्च्छाया हेतुर्न वा ? न तावदहेतुः, तस्यान्तरङ्गतत्वेन दुर्लभतरतया विशेषतस्तद्धेतुत्वात् । अथ मूर्च्छाया हेतुरिति पक्षः, तर्हि वस्त्रवत्तस्यापि किं दुस्त्यजत्वेन १ मुक्त्यङ्गतया वा २, न प्रथमत एव परिहारः ? यदि दुस्त्यजत्वेनेति पक्षः, तदा तदपि किं सर्वपुरुषाणां १ केषाञ्चिद्वा २ । न तावत्सर्वेषां, दृश्यन्ते हि बहवो वह्निप्रवेशादिभिः शरीरमपि त्यजन्तः । अथ केषाञ्चित्, तदा वस्त्रमपि केषाञ्चिद्दुस्त्यजमिति न परिहार्यं शरीरवत् । अथ मुक्त्यङ्गत्वेनेति पक्षः, तर्हि वस्त्रस्यापि तथाविध-शक्तिविकलानां स्वाध्यायाद्युपष्टम्भकत्वेन शरीरवन्मुक्त्यङ्गत्वात्किमिति परिहारः ? अथ धारणमात्रेण, एवं सति शीतकाले प्रतिमापन्नं साधुं दृष्ट्वा केनाप्यविषह्योपनिपातमद्य शीतमिति विभाव्य धर्माधिना साधुशिरसि वस्त्रे प्रक्षिप्ते सपरिग्रहता स्यात् । अथ यदि स्पर्शमात्रेण, तदा भूम्यादिना निरन्तरं स्पर्शसद्भावात्सपरिग्रहत्वेन तीर्थङ्करादीनामपि न मोक्षः स्यादिति लाभमिच्छतो भवतो मूलक्षतिः सञ्जाता । अथ जीवसंसक्तिहेतुत्वेन, तर्हि

શરીરસ્યાપિ જીવસંસક્તિહેતુત્વાત્પરિગ્રહેતુત્ત્વમસ્તુ, કૃમિમણ્ડૂકાદ્યુત્પાદસ્ય તત્ર પ્રતિપ્રાણિપ્રતીતત્વાત્ । અથાસ્તિ, પરં યતના તત્ર વિધીયતે, તેનાયમદોષ इति चेत् ? તર્હિ વસ્ત્રેऽપ્યયં ન્યાયઃ કિં કાર્કૈર્ભક્ષિતઃ ? વસ્ત્રસ્યાપિ યતનયૈવ સીવનક્ષાલનાદિકરણેન જીવસંસક્તિનીવારણાત્, તત્ર વસ્ત્રસદ્ભાવેન ચારિત્રાસમ્ભવઃ-- ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે આ વિષયમાં દિગંબરો પોતાની યુક્તિઓ પ્રગટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ : (દિગંબર) : ઉપર કહેલા સ્વરૂપવાળો મોક્ષ ભલે હોય, તેમાં અમને વાંધો નથી. કારણકે અમે પણ મોક્ષનું સ્વરૂપ તેવું જ માનીએ છીએ. પરંતુ તેવા સ્વરૂપવાળો મોક્ષ પુરુષને જ ઘટે છે, સ્ત્રીને ઘટતો નથી. તે આ પ્રમણ છે - “સ્ત્રીઓ મોક્ષનું ભાજન થતી નથી. કારણકે પુરુષોથી હીન હોય છે. જેમ નપુંસક પુરુષોથી હીન હોવાથી મોક્ષનું ભાજન થતો નથી, તેમ સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોથી હીન હોવાથી મોક્ષનું ભાજન થઈ શકતી નથી.”

ઉત્તરપક્ષ (શ્વેતાંબર) : (તમે તમારા અનુમાનમાં સ્ત્રીઓમાં મોક્ષાભાવ સિદ્ધ કરવા ‘પુરુષથી સ્ત્રીઓ હીન છે’ આવો હેતુ આપ્યો છે. તો અમારો પ્રશ્ન છે કે) સ્ત્રીઓમાં પુરુષોથી હીનત્વ (૨) શું ચારિત્ર વગેરેના અભાવના કારણે છે ? કે (૨) વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવના કારણે છે ? કે (૩) પુરુષ સાધુ સ્ત્રીઓને વંદન કરતા નથી, તેના કારણે છે ? કે (૪) શાસ્ત્રોનું પઠન-પાઠન કે સ્મરણ કરી શકતી નથી, તેના કારણે છે ? કે (૫) તેઓને લૌકિકઋદ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી, તે કારણે છે ? કે (૬) માયાઆદિનો પ્રકર્ષ હોવાના કારણે છે ?

ઉપરોક્ત છ પક્ષોમાં ‘ચારિત્રના અભાવના કારણે સ્ત્રીઓ પુરુષથી હીન છે.’—આ પ્રથમ પક્ષ વિચાર કરવા માટે પણ શક્ય નથી. કારણ કે (તમે બતાવો કે) સ્ત્રીઓમાં ચારિત્રનો અભાવ શાથી છે ? શું (૧) સ્ત્રીઓ કપડાને ધારણ કરે છે. (સચેલક છે.) તેથી ચારિત્રનો અભાવ છે ? કે (૨) સ્ત્રીઓમાં મંદસત્ત્વ હોવાના કારણે ચારિત્રનો અભાવ છે ?

તેમાં જો તમે એમ કહેશો કે ‘સ્ત્રીઓ સચેલક હોવાથી તેઓમાં ચારિત્રનો અભાવ છે’, તો (અમારો પ્રશ્ન છે કે) જો કપડા પણ ચારિત્રના અભાવના હેતુ છે, તો તે કપડા કયા કારણથી ચારિત્રનો અભાવ કરે છે ? શું (૧) કપડાના પરિભોગમાત્રથી ચારિત્રનો અભાવ હોય છે ? કે (૨) પરિગ્રહરૂપ હોવાના કારણે (મમતા થવાથી) ચારિત્રનો અભાવ હોય છે ?

જો તમે એમ કહેશો કે ‘કપડાના પરિભોગમાત્રથી ચારિત્રનો અભાવ હોય છે.’ તો (અમારો પ્રશ્ન છે કે સ્ત્રીઓ જે કપડાઓનો પરિભોગ કરે છે) તે વસ્ત્રોનો પરિભોગ શું (૧) વસ્ત્રના

પરિત્યાગમાં તેઓ સમર્થ ન હોવાના કારણે હોય છે ? કે (૨) વસ્ત્રો સંયમમાં ઉપકારક હોવાના કારણે હોય છે ?

તેમાં 'વસ્ત્રના પરિત્યાગમાં તેઓ સમર્થ ન હોવાના કારણે વસ્ત્રનો પરિભોગ કરે છે' આવો પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી. કારણ કે પ્રાણોથી બીજી કોઈ ચીજ પ્રિય હોતી નથી, તે પ્રાણોને પણ (શીલના રક્ષણ માટે, ગુણસમૃદ્ધિની રક્ષા માટે) ત્યાગ કરતી સ્ત્રીઓ જોવા મળે છે. (જો વસ્ત્રોથી પણ અત્યંતપ્રિય પ્રાણોને ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય સ્ત્રીઓમાં આવી શકતું હોય તો, પછી) વસ્ત્રની તો શું વાત કરવી ? (તે તો સુતરાં ત્યાગ કરી શકે છે.)

સંયમમાં ઉપકારી હોવાના કારણે તેઓ વસ્ત્રનો પરિભોગ કરે છે ? આવું કહેશો તો - પુરુષો પણ સંયમ માટે તથા સંયમની સ્થિરતારૂપ ઉપકાર માટે વસ્ત્રનો પરિભોગ કેમ ન કરી શકે ? તેમાં શું હાનિ છે ?

પૂર્વપક્ષ : (દિગંબર) : સ્ત્રીઓ અબલા છે. (તથા તેમના શરીરના અવયવોની રચના જ એવી છે કે જેનાથી) પુરુષોદ્વારા બલાત્કારે ઉપભોગ કરાય છે. તેથી વસ્ત્ર વિના સ્ત્રીઓના શીલની - સંયમની રક્ષા થઈ શકતી નથી. સંયમમાં બાધાનો સંભવ હોવાથી તેઓ વસ્ત્રનો પરિભોગ કરે છે. પરંતુ પુરુષોને તેવો કોઈ સંભવ નથી. તેથી પુરુષોને વસ્ત્રોનો ઉપભોગ હોતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ (ચેતાંબર) : તમારા ઉપરોક્તકથનથી તો એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે સ્ત્રીઓને વસ્ત્રના પરિભોગમાત્રથી ચારિત્રનો અભાવ થતો નથી. આહાર જેમ (શરીરપુષ્ટિદ્વારા) સંયમમાં ઉપકારક છે, તેમ વસ્ત્રો પણ સંયમમાં ઉપકારક જ છે.

તથા વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ પણ નથી કે જેથી તેનાથી ચારિત્રનો અભાવ થાય. વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ ક્યારે બને ? (૧) શું વસ્ત્ર મૂર્ચ્છા (મમત્વ)નું કારણ હોવાથી પરિગ્રહરૂપ બને છે ? કે (૨) શું ધારણ કરવામાત્રથી પરિગ્રહરૂપ બને છે ? કે (૩) શું વસ્ત્રના સ્પર્શમાત્રથી પરિગ્રહરૂપ બને છે ? કે (૪) શું જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાના કારણે પરિગ્રહરૂપ બને છે ?

'વસ્ત્ર મૂર્ચ્છા (મમત્વ)નું કારણ હોવાથી પરિગ્રહરૂપ છે' આવું કહેશો તો (અમારો પ્રશ્ન છે કે..) શરીર પણ મૂર્ચ્છાનો હેતુ થાય છે કે નહિ ?

'શરીર મૂર્ચ્છાનું કારણ બનતું નથી.' એમ કહી શકાય તેમ નથી. કારણકે શરીર અંતરંગ હોવાના કારણે તથા અત્યંતદુર્લભ હોવાથી વિશેષથી મૂર્ચ્છાનું કારણ બને છે. કહેવાનો આશય એ છે કે શરીર તો વસ્ત્રથી પણ અધિકદુર્લભતર છે. વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ ઇચ્છાનુકૂલ બીજું વસ્ત્ર મેળવી શકાય છે. વસ્ત્ર બાહ્ય છે. પરંતુ શરીરનો ત્યાગ કર્યા બાદ ઇચ્છાનુકૂલ બીજું શરીર મળવું અસંભવ છે. તે અંતરંગ છે. આથી અતિનિકટનો તથા ઘનિષ્ઠસંબંધ હોવાના કારણે શરીર તો વિશેષથી મૂર્ચ્છાનું કારણ બની શકે છે.

જો શરીર વસ્ત્રની જેમ મૂર્છાનું કારણ છે, તો તેને પહેલાંથી જ કેમ છોડી દેવામાં આવતું નથી ? (૧) શું તેનો ત્યાગ વસ્ત્ર ત્યાગની જેમ અત્યંત કઠિન છે ? કે (૨) તે સંયમનું સાધક બનીને મોક્ષનું કારણ થાય છે ? કે જેથી પ્રથમથી તેનો ત્યાગ કરાતો નથી ?

જો “પહેલાંથી જ શરીરનો ત્યાગ કરવો કઠીન છે” આવું કહેશો તો પ્રશ્ન છે કે... (૧) શું સર્વપુરુષો (પહેલાંથી) શરીરનો ત્યાગ કરી શકતા નથી ? કે (૨) શું અલ્પશક્તિવાળા કેટલાક વ્યક્તિઓ જ તેને છોડી શકતા નથી ?

‘સર્વવ્યક્તિઓ શરીરનો ત્યાગ કરી શકતા નથી’ - આવું કહી શકાય તેમ નથી, કારણકે ઘણાપુરુષો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો, પર્વત ઉપરથી ઝંઝાપાત કરવો, ઝેરપીવુંવગેરે ક્રિયાઓ દ્વારા શરીરનો ત્યાગ કરતા જોવા મળે છે.

‘અલ્પશક્તિવાળા વ્યક્તિઓ શરીરનો ત્યાગ કરી શકતા નથી - આવું કહેશો, તો વસ્ત્ર છોડવા પણ કેટલાક લોકોને કઠીન હોઈ શકે છે. આથી શરીરની જેમ વસ્ત્રનો પરિહાર કરવામાં આગ્રહ ન હોવો જોઈએ.

‘શરીર (સંયમની સાધનાદ્વારા) મુક્તિનું અંગ હોવાના કારણે અત્યાજ્ય છે.’ - આવું કહેશો તો... વસ્ત્ર પણ તેવા પ્રકારની શક્તિથી વિકલજીવોને સ્વાધ્યાય આદિમાં આલંબનભૂત હોવાના કારણે શરીરની જેમ મુક્તિનું અંગ બને છે. તો વસ્ત્રના ત્યાગનો આગ્રહ શા માટે રાખો છો ?

‘વસ્ત્ર ધારણ કરવા (અર્થાત્ શરીર ઉપર આવી જવા) માત્રથી પરિગ્રહરૂપ બને છે’ - આવું કહેશો તો... શીતઋતુમાં (નદીકિનારે કે સ્મશાનમાં) કાયોત્સર્ગધ્યાનમાં રહેલા મુનિને જોઈને કોઈ ધર્માર્થિભક્તવડે “અત્યારે સહન ન કરી શકાય તેવી ઠંડી પડે છે”-આવું વિચારીને સાધુના મસ્તક ઉપર વસ્ત્ર ઢાંકવામાં આવે, તો પણ સાધુમાં સપરિગ્રહતા આવી જશે. (પરંતુ તેવું તો નથી. આથી વસ્ત્ર ધારણ કરવામાત્રથી પરિગ્રહતા આવી જતી નથી.)

‘વસ્ત્ર જીવોત્પત્તિનું સ્થાન હોવાથી પરિગ્રહરૂપ છે’ - તેમ કહેશો તો શરીર પણ જીવોત્પત્તિનું સ્થાન હોવાથી પરિગ્રહનું કારણ બની જશે. શરીરમાં પણ કૃમિવગેરેની ઉત્પત્તિ પ્રત્યેકજીવોમાં જોવા મળે છે. આથી શરીર પણ જીવોત્પત્તિનું સ્થાન હોવાથી પરિગ્રહનું કારણ બની જશે.

‘યતનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવોની વિરાધનાથી બચી શકાય છે’... જો તમે આવું કહેશો તો વસ્ત્રમાં પણ યતનાપૂર્વક દોષનો પરિહાર કરી શકાય છે. શરીરમાં જે યુક્તિ બતાવી તે વસ્ત્રમાં પણ આપી શકાય છે, તો તે યુક્તિઓને શું કાગડાઓ વડે વચ્ચેથી ભક્ષણ કરાયું છે ? કે જેથી વસ્ત્ર માટે તે યુક્તિઓ તમને સ્ફુરતી નથી. વસ્ત્રનું પણ યતનાદ્વારા સીવવું, કાપ કાઢવો વગેરે કરવાથી જીવોત્પત્તિનું નિવારણ કરી શકાય છે. તેથી વસ્ત્રના સદ્ભાવમાત્રથી ચારિત્રનો અસંભવ નથી.

નાપિ મન્દસત્ત્વતયા, યતઃ સત્ત્વમિહ વ્રતતપોધારણવિષયમેષિતવ્યમ્, તદ્વ તાસ્વનત્પં
સુદુર્ધરશીલવતીષુ સમ્ભવતિ । અતો ન ચારિત્રાસમ્ભવેન તાસાં હીનત્વમ્ । નનુ
ભવત્ત્વવિશિષ્ટં ચારિત્રં સ્ત્રીणां, પરં પરમપ્રકર્ષપ્રાપ્તં યથાહ્યાતાભિધં તાસાં ન સ્યાદિતિ
પુરુષેભ્યો હીનત્વમિતિ ચેત્ ? તર્हि ચારિત્રપરમપ્રકર્ષાભાવોઽપિ તાસાં કિં કારણાભાવેન
૧ વિરોધસમ્ભવેન વા, ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ, અવિશિષ્ટચારિત્રાભ્યાસસ્યૈવ તન્નિબન્ધનત્વાત્,
તસ્ય ચ સ્ત્રીધ્વનન્તરમેવ સમર્થિતત્વાત્ । નાપિ દ્વિતીયઃ, યથાહ્યાતચારિત્રસ્યા-
ર્વાદૃશામત્યન્તપરોક્ષતયા કેનચિદ્વિરોધાનિર્ણયાદિતિ ન ચારિત્રાભાવેન સ્ત્રીणां હીનત્વમ્ ?
નાપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, યત્ત્વમિદમપિ કિં સત્તમનરકપૃથ્વીગમનાયોગ્યત્વેન ૧
વાદાદિલઙ્ઘિરહિતત્વેન ૨ અલ્પશ્રુતત્વેન વા ૨ ? । ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ, યતસ્તદભાવઃ કિં
યત્રૈવ જન્મનિ તાસાં મુક્તિગામિત્વં તત્રૈવોચ્યતે સામાન્યેન વા ? યદ્યાદ્યપક્ષઃ, તર્हि
પુરુષાણામપિ યત્ર જન્મનિ મુક્તિગામિત્વં તત્ર સત્તમપૃથ્વીગમનાયોગ્યત્વં, તતસ્તેષામપિ
મુક્ત્યભાવઃ સ્યાત્ । અથ દ્વિતીયઃ, તદાયમાશયો ભવતઃ, યથા સર્વોત્કૃષ્ટપદપ્રાપ્તિઃ
સર્વોત્કૃષ્ટેનાધ્યવસાયેન પ્રાપ્યતે, સર્વોત્કૃષ્ટે ચ દ્વે એવ પદે સર્વદુઃખસ્થાનં સત્તમી નરકપૃથ્વી
સર્વસુખસ્થાનં મોક્ષશ્ચ, તતો યથા સ્ત્રીणां સત્તમપૃથ્વીગમનમાગમે નિષિદ્ધં
તદ્ગમનયોગ્યતથાવિધસર્વોત્કૃષ્ટમનોવીર્યાભાવાત્, એવં 'મોક્ષોઽપિ તથાવિધશુભમનો-
વીર્યાભાવાન્ન સ્ત્રીणाં ભવિષ્યતિ । પ્રયોગશ્ચાત્ર-નાસ્તિ સ્ત્રીષુ મુક્તિકારણશુભમનો-
વીર્યપરમપ્રકર્ષઃ પ્રકર્ષત્વાત્ સત્તમપૃથ્વીગમનકારણાશુભમનોવીર્યપરમપ્રકર્ષવત્, તદેત-
દયુક્તં, વ્યાપ્તેરભાવાત્ । ન હિ બહિર્વ્યાપ્તિ-માત્રેણ હેતુર્ગમકઃ સ્યાત્, કિં ત્વન્તર્વ્યાપ્ત્યા,
અન્યથા તત્પુત્રત્વાદેરપિ ગમકત્વપ્રસન્નઃ, અન્તર્વ્યાપ્તિશ્ચ પ્રતિબન્ધબલેનૈવ સિધ્યતિ, ન ચાત્ર
પ્રતિબન્ધો વિદ્યતે, તતઃ સન્દિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિકમિદં સાધનં ચરમશરીરિભિર્નિશ્ચિન્ત-
વ્યભિચારં ચ, તેષાં હિ સત્તમપૃથ્વીગમનહેતુમનોવીર્યપ્રકર્ષાભાવેઽપિ મુક્તિહેતુ-
મનોવીર્યપ્રકર્ષસદ્ભાવાત્, તથા મત્સ્યૈરપિ વ્યભિચારઃ, તેષાં હિ સત્તમપૃથ્વીગમનહેતુ-
મનોવીર્યપ્રકર્ષ-સદ્ભાવેઽપિ ન મુક્તિગમન-હેતુશુભમનોવીર્યપ્રકર્ષસદ્ભાવ इति ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :-

‘મંદસત્ત્વ હોવાના કારણે સ્ત્રીઓને ચારિત્રનો અભાવ હોય છે.’—આવું કહી શકાય તેમ
નથી. કારણ કે અહીં વ્રત, તપ ધારણ કરવાવિષયક સત્ત્વની વાત છે, તે સત્ત્વ તો અત્યંતદુઃખથી

ધારણ કરી શકાય તેવા શીલને ધારણકરનારી સ્ત્રીઓમાં પણ સંભવે છે. આથી સ્ત્રીઓને ચારિત્રનો અસંભવ નથી, તેથી સ્ત્રીઓમાં પુરુષોથી હીનત્વ નથી.

પૂર્વપક્ષ (દિગંબર) : સાધારણતપ, વ્રત આદિ સ્વરૂપ ચારિત્ર સ્ત્રીઓને ભલે હોય, પરંતુ પરમપ્રકર્ષ પ્રાપ્ત યથાખ્યાત=સ્વરૂપસ્થિતિ નામનું ચારિત્ર સ્ત્રીઓને ન હોઈ શકે. (જ્યારે પુરુષોને યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે). આથી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન જ છે.

ઉત્તરપક્ષ (શ્વેતાંબર) : તમે સ્ત્રીઓમાં ચારિત્રના પરમપ્રકર્ષનો અભાવ કહ્યો, તેમાં બાધક શું છે ? (૧) શું આવશ્યકકારણના અભાવના લીધે હોય છે ? કે (૨) શું કોઈ વિરોધીકારણના સંભવથી હોય છે ?

તેમાં પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી. કારણ કે સામાન્યકક્ષાના ચારિત્રનો અભ્યાસ જ પરમપ્રકર્ષ પર્યન્ત યથાખ્યાતચારિત્રનું કારણ બને છે અને સામાન્યકક્ષાના ચારિત્રનો સદ્ભાવ સ્ત્રીઓમાં હોય છે. તેનું સમર્થન પૂર્વે નજીકમાં કર્યું જ છે. તેથી ચારિત્રના પરમપ્રકર્ષના કારણભૂત અભ્યાસકોટીના ચારિત્રનો સ્ત્રીઓમાં નિષેધ કરી શકાતો ન હોવાથી ચારિત્રના પરમપ્રકર્ષનો પણ અભાવ કહી શકાય તેમ નથી.

દ્વિતીયપક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે છદ્મસ્થોને યથાખ્યાતચારિત્ર અતીન્દ્રિય હોવાથી અત્યંતપરોક્ષ છે અને અત્યંતપરોક્ષ વસ્તુમાં, તે વસ્તુને કોની સાથે વિરોધ છે, તેનો નિર્ણય અલ્પજ્ઞાનવાળા આપણે કરી શકતા નથી.

આથી ચારિત્રના અભાવથી સ્ત્રીઓમાં હીનત્વ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. (૧)

‘વિશિષ્ટસામર્થ્યના અસત્ત્વ (અભાવ)ના કારણે સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન હોય છે.’—આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણકે તમે અમને જવાબ આપો કે.. સ્ત્રીઓમાં જે વિશિષ્ટસામર્થ્યનો અભાવ કહ્યો, તે (૧) શું સ્ત્રીઓ સાતમી નરકપૃથ્વીમાં જવા માટે અયોગ્ય હોવાના કારણે કહ્યો છે ? કે (૨) વાદ વગેરે લબ્ધિથી રહિત હોવાના કારણે કહ્યો છે ? કે (૩) અલ્પશ્રુત હોવાથી કહ્યો છે ? તેમાં પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી, કારણકે શું સ્ત્રીઓ જે જન્મમાં મોક્ષમાં જાય છે, તે જ જન્મમાં સાતમી નરકમાં જવા માટે અયોગ્ય હોય છે ? કે સામાન્યરૂપથી કોઈપણ જન્મમાં તે સાતમી નરકમાં જવા અયોગ્ય હોય છે. ?

જો ‘સ્ત્રીઓ જે જન્મમાં મોક્ષમાં જાય છે, તે જ જન્મમાં સાતમી નરકમાં જવા અયોગ્ય હોય છે’ - આવું કહેશો તો પુરુષો પણ જે જન્મમાં મોક્ષમાં જાય છે, તે જન્મમાં સાતમી નરકમાં જવા માટે અયોગ્ય હોય છે. (આથી પુરુષોને પણ અસમર્થ=હીન માનવા પડશે અને) તેથી પુરુષોની મુક્તિનો પણ અભાવ થઈ જશે.

(હવે બીજાપક્ષની અનુચિતતા બતાવતાં પહેલાં દિગંબરોનો આશય સ્પષ્ટ કરાય છે)...

પૂર્વપક્ષ (દિગંબર) : સર્વોત્કૃષ્ટપદની પ્રાપ્તિ સર્વોત્કૃષ્ટઅધ્યવસાયવડે પ્રાપ્ત કરાય છે. જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન બે છે. એક સર્વદુઃખનું સ્થાન સાતમી નરક અને બીજું સર્વસુખનું સ્થાન મોક્ષ છે. તેથી જેમ સ્ત્રીઓનું સાતમી નરકપૃથ્વીમાં ગમન આગમમાં નકારેલું છે. કારણકે સાતમી નરકપૃથ્વીમાં જવા પ્રાયોગ્ય તેવા પ્રકારના સર્વોત્કૃષ્ટ અશુભમનોવીર્યનો અભાવ હોય છે, એ પ્રમાણે તેવા પ્રકારના સર્વોત્કૃષ્ટ શુભમનોવીર્યનો પણ સ્ત્રીઓમાં અભાવ હોવાથી મોક્ષ પણ થશે નહિ. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે-

“સ્ત્રીઓમાં મુક્તિના કારણભૂત શુભ મનોવીર્યનો પ્રકર્ષ હોતો નથી, કારણકે તે પરમપ્રકર્ષ (સર્વોચ્ચદશા) છે. જેમકે સાતમી નરકપૃથ્વીમાં જવાના કારણભૂત અશુભમનોવીર્યનો પરમપ્રકર્ષ અભાવ.”

આમ સ્ત્રીઓમાં શુભમનોવીર્યના પરમપ્રકર્ષનો અભાવ હોવાથી મુક્તિ થતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ (ચેતાંબર) : તમારું કથન અયોગ્ય છે. કારણકે વ્યાપ્તિનો અભાવ છે. (તેવો કોઈ નિયમ નથી કે કોઈ દૃષ્ટાંતમાં હેતુ અને સાધ્યની વ્યાપ્તિ મળી જવાથી જ હેતુ સત્ય બની જાય. પરંતુ પક્ષમાં પણ તેનો અવિનાભાવ મળવો જોઈએ. તેથી અંતર્વ્યાપ્તિ=પક્ષમાં સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિ જ ખરેખર હેતુમાં સત્યતા લાવવાનું પ્રધાન કારણ છે. ટુંકમાં દૃષ્ટાંતમાં સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિ તે બહિર્વ્યાપ્તિ. તેનાથી હેતુ સત્ય બનતો નથી. પક્ષમાં સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિ તે અંતર્વ્યાપ્તિ. તેનાથી હેતુ સત્ય બને છે. તેથી) બહિર્વ્યાપ્તિમાત્રથી હેતુ (સાધ્યનો) ગમક બની જતો નથી. પરંતુ અંતર્વ્યાપ્તિથી જ હેતુ સાધ્યનો ગમક બને છે. અન્યથા તત્પુત્રત્વાદિ હેતુથી પણ ગમકત્વનો પ્રસંગ આવશે. (અર્થાત્ અંતર્વ્યાપ્તિથી હેતુમાં સાધ્યનું ગમકત્વ માનવાના બદલે બહિર્વ્યાપ્તિથી પણ હેતુમાં સાધ્યનું ગમકત્વ માનશો તો) ગર્ભગત બાળકમાં શ્યામપણું સિદ્ધ કરવા માટે આપેલો તત્પુત્રત્વ હેતુ પણ સત્ય બની જશે. આથી અંતર્વ્યાપ્તિથી જ હેતુનું ગમકત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. અંતર્વ્યાપ્તિ પ્રતિબંધ (અવિનાભાવ)ના બળથી જ સિદ્ધ થાય છે. અહીં (ઉપરોક્ત તમારા અનુમાનમાં) પ્રતિબંધ(અવિનાભાવ) વિદ્યમાન નથી. અર્થાત્ સાતમી નરકમાં જવામાં અને મોક્ષમાં જવામાં કોઈ અવિનાભાવ નથી. (કારણકે - કોઈ સાતમી નરકમાં ન જાય તો પણ મોક્ષમાં જઈ શકે છે.) તેથી હેતુ સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિક=સંદિગ્ધવ્યભિચારી છે તથા ચરમશરીરીજીવો સાથે નિશ્ચયથી વ્યભિચાર છે. (કારણ કે ચરમશરીરિ જીવો નરકમાં ન જવા છતાં પણ મોક્ષમાં જાય છે. તેથી નિશ્ચયથી ઉપરોક્ત તમારો નિયમ વ્યભિચારી છે.)

વળી ચરમશરીરીજીવોમાં સાતમી નરકપૃથ્વીમાં જવાના કારણભૂત અશુભમનોવીર્યના પ્રકર્ષના અસદ્ભાવમાં પણ મુક્તિમાં જવાના કારણભૂત શુભમનોવીર્યના પ્રકર્ષનો સદ્ભાવ હોય છે.

તથા મહામત્સ્યોથી પણ તમારો ઉપરોક્તનિયમ વ્યભિચારી બને છે. કારણકે તે

મહામત્સ્યોમાં સાતમી નરકપૃથ્વીમાં ગમનના કારણભૂત અશુભમનોવીર્યના પ્રકર્ષનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ મુક્તિગમનમાં કારણભૂત શુભમનોવીર્યના પ્રકર્ષનો સદ્ભાવ હોતો નથી.

તથા નહિ યેષામધોગમનશક્તિઃ સ્તોકા તેષામૂર્ધ્વગતાવપિ શક્તિઃ સ્તોકૈવ, ભુજપરિસર્પાદિભિર્વ્યભિચારાત્ । તથાહિ-ભુજપરિસર્પા અધો દ્વિતીયામેવ પૃથ્વીં ગચ્છન્તિ ન તતોઽધઃ, પક્ષિણસ્તૃતીયાં યાવત્, ચતુર્થી ચતુષ્પદાઃ, પञ्चमीમુરगाः, અથ ચ સર્વેઽપ્યૂર્ધ્વમુત્કર્ષતઃ સહસ્રારં યાવદ્ગચ્છન્તિ, અતો ન સત્તમપૃથ્વીગમનાયોગ્યત્વેન વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વમ્ । નાપિ વાદાદિલઙ્ઘિરહિતત્વેન, મૂકકેવલિભિર્વ્યભિચારાત્ । તથાત્પશ્રુતત્વેનેતિ પક્ષસ્ત્વનુદ્ધોષ્ય એવ, મુક્ત્યવાપ્ત્યાનુમિતવિશિષ્ટસામર્થ્યર્માણતુષાદિભિરનેકાન્તિકત્વાત્, તત્ર વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વં સ્ત્રીણાં ઘટતે ૨ । નાપિ પુરુષાનભિવન્દ્યત્વેન સ્ત્રીણાં હીનત્વં, યતસ્તદપિ કિં સામાન્યેન ૧ ગુણાધિકપુરુષાપેક્ષયા ૨ વા ? આદ્યોઽસિદ્ધઃ, તીર્થઙ્કરજનન્યાદયો હિ શક્રૈરપિ પૂજ્યન્તે કિમઙ્ગ શેષપુરુષૈઃ । દ્વિતીયશ્ચેત્, તદા ગણધરા અપિ તીર્થઙ્કરૈર્નાભિવન્દ્યન્તે इति તેષામપિ હીનત્વાન્મોક્ષો ન સ્યાત્ । તથા ચતુર્વર્ણસ્ય સદ્સ્ય તીર્થઙ્કરૈર્વન્દ્યત્વાત્સદ્ધાન્તર્ગતત્વેન સંયતીનામપિ તીર્થકરવન્દ્યત્વાભ્યુપગમાત્કથં સ્ત્રીણાં હીનત્વમ્ ૩ ? અથ સ્મારણાદ્યકર્તૃત્વેનેતિ પક્ષઃ, તદાચાર્યાણામેવ મુક્તિઃ સ્યાન્ન શિષ્યાણાં, તેષાં સ્મારણાદ્યકર્તૃત્વાત્ ૪ । અધામહર્લિકત્વેનેતિ પક્ષઃ, સોઽપિ ન દક્ષઃ, યતો દરિદ્રાણામપિ કેષાઞ્ચિન્મુક્તિઃ શ્રૂયતે કેષાઞ્ચિન્મહર્લિકાણામપિ ચક્રવર્ત્યાદીનાં તદભાવઃ ૫ । અથ માયાદિપ્રકર્ષકત્વેનેતિ, તદપિ ન યુક્તં, નારદદૃઢપ્રહારિભિર્વ્યભિચારાત્, તત્ર હીનત્વં કથમપિ સ્ત્રીણાં જાઘટીતીતિ હીનત્વાદિત્યસિદ્ધો હેતુઃ ૬ । તતશ્ચાવિગાનેન પુરુષાણામિવ યોષિતામપિ નિર્વાણં પ્રતિપત્તવ્યમ્ । પ્રયોગશ્ચાત્ર-અસ્તિ સ્ત્રીણાં મુક્તિઃ અવિકલકારણવત્ત્વાત્, પુંવત્, તત્કારણાનિ સમ્યગ્દર્શનાદીનિ સ્ત્રીષુ સંપૂર્ણાન્યુપલભ્યન્તે । તતો ભવત્યેવ સ્ત્રીણાં મોક્ષ इति સ્થિતં મોક્ષતત્ત્વમ્ । એતેન “જ્ઞાનિનો ધર્મતીર્થસ્ય કર્તારઃ પરમં પદમ્ । ગત્વાગચ્છન્તિ ભૂયોઽપિ ભવં તીર્થનિકારતઃ ॥૧॥” इति પરપરિકલ્પિતં પરાકૃતમ્ ॥૫૨॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વળી જેઓમાં અધોગમનની શક્તિ સ્તોક (અલ્પ) છે. તેઓમાં ઉર્ધ્વગમનની શક્તિ પણ સ્તોક (અલ્પ) જ હોય છે તેવું નથી. કારણકે ભુજપરિસર્પાદિ સાથે વ્યભિચાર આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે-

ભુજપરિસર્પજીવો નીચે બીજી જ નરકપૃથ્વી સુધી જાય છે, તેનાથી અધિક નહિ. પક્ષિઓ યાવત્ ત્રીજી નરક સુધી, ચતુષ્પદો ચોથી નરક સુધી, સાપ પાંચમી નરક સુધી જાય છે. તે ભુજપરિસર્પ, પક્ષિઓ, ચતુષ્પદો અને સાપ સર્વે પણ ઉંચે ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્રારવિમાન (આઠમા દેવલોક) સુધી જાય છે. (અર્થાત્ ભુજપરિસર્પાદિમાં અધોગતિમાં જવાયોગ્ય શક્તિનું તારતમ્ય હોવા છતાં ઉર્ધ્વગતિમાં જવાયોગ્ય શક્તિની સમાનતા છે. તેથી જેની અધોગમનની શક્તિ સ્તોક હોય, તેની ઉર્ધ્વગમનની શક્તિ પણ સ્તોક હોય તેવો નિયમ નથી.)

તેથી સ્ત્રીઓમાં સાતમી નરકપૃથ્વીમાં જવાની અયોગ્યતા હોવાના કારણે વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ (અસત્ત્વ) સિદ્ધ થતો નથી.

તેમજ સ્ત્રીઓ વાદ્યદિલબ્ધિથી રહિત હોવાથી પણ વિશિષ્ટસામર્થ્યથી રહિત નથી. કારણકે મૂકકેવલિઓ સાથે વ્યભિચાર આવે છે. મૂકકેવલીઓ કેવલજ્ઞાન બાદ (વાદ તો બાજું પર રાખો) એક પણ શબ્દ બોલતા ન હોવા છતાં મુક્તિમાં જાય છે.

‘અલ્પશ્રુત હોવાના કારણે સ્ત્રીઓ હીન છે, તેથી મોક્ષ માટે અયોગ્ય છે.’ - આ પક્ષ તો તમારે બોલવા યોગ્ય જ નથી. કારણકે મુક્તિની પ્રાપ્તિદ્વારા અનુમાનથી જણાતા વિશિષ્ટ સામર્થ્યવાળા શ્રીમાષ્ટુષાદિ સાથે વ્યભિચાર આવે છે. માષ્ટુષાદિમુનિઓ અલ્પશ્રુતવાળા હોવા છતાં મુક્તિએ ગયા છે. તેથી મુક્તિની પ્રાપ્તિદ્વારા તેઓમાં વિશિષ્ટસામર્થ્યનું અનુમાન કરી શકાય છે. (તેઓને શ્રુત અલ્પ હોવા છતાં ગુર્વાજ્ઞાનું અખંડપાલન, પ્રજ્ઞાપનીયતા, સરળતા આદિ ગુણોએ એવું વિશિષ્ટસામર્થ્ય પેદા કરાવ્યું કે, જેનાદ્વારા કેવલજ્ઞાન પામી મુક્તિએ પહોંચી ગયા.) તેથી અલ્પશ્રુત હોવામાત્રથી વિશિષ્ટસામર્થ્યનો અભાવ કહી શકાતો નથી.

તેથી સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટસામર્થ્યનું અસત્ત્વ ઘટતું નથી. (૨)

“પુરુષદ્વારા સ્ત્રીઓને વંદન કરાતું ન હોવાથી સ્ત્રીઓ પુરુષોથી હીન છે” - આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણકે... (૧) સ્ત્રીઓ સામાન્યરૂપે જ સર્વપુરુષોથી અવંદનીય છે કે (૨) પોતાનાથી કોઈ વિશિષ્ટ ગુણીપુરુષની અપેક્ષાએ અવંદનીય છે ? તે તમારે કહેવું જોઈએ.

તેમાં પ્રથમપક્ષ તો અસિદ્ધ છે. કારણકે તીર્થંકરની માતાઓ ઇન્દ્રોવડે પણ પૂજનીય હોય છે, તો બાકીના પુરુષોની તો શું વાત કરવી ?

બીજોપક્ષ પણ અયોગ્ય છે. કારણકે ગણધરો પણ તીર્થંકરોદ્વારા અવંદનીય છે - આથી ગણધર ભગવંતોને પણ હીન કહેવા પડશે અને હીન હોવાથી મોક્ષે જઈ શકશે નહિ.

તથા ચતુર્વિધસંઘ તીર્થંકરોદ્વારા પણ વંદનીય હોય છે. સાધ્વીજીઓ પણ તે ચતુર્વિધ સંઘની અંતર્ગત હોવાના કારણે તીર્થંકરોથી વંદનીય સ્વીકારાયેલી છે. તો સ્ત્રીઓમાં કેવી રીતે હીનત્વ છે ?

આ રીતે સ્ત્રી હીન હોવાથી મોક્ષગમનમાં યોગ્ય નથી, તે પક્ષનું નિરાકરણ થયું. (૩)

“સ્ત્રીઓ અધ્યયન કરાવી શકતી નથી કે બીજાને કર્તવ્યની સારણાવગેરે કરાવી શકતી નથી. તેથી પુરુષોથી હીન છે.” - આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણકે (તેવું માનવામાં તો) આચાર્યોની જ મુક્તિ થશે, બીજા અન્યસાધુ-શિષ્યોની મુક્તિ નહિ થઈ શકે. કારણકે બીજા શિષ્યો-સાધુઓ સારણાવગેરે કરતા નથી.

આ રીતે સ્ત્રીઓમાં હીનત્વ સિદ્ધ કરતો ચોથોપક્ષ પણ ઉચિત નથી.

“સ્ત્રીઓમાં ઋદ્ધિ ન હોવાથી પુરુષોથી હીન છે.”-આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણકે (ઋદ્ધિવિનાના) કેટલાક દરિદ્રોની પણ મુક્તિ સંભળાય છે અને મહાઋદ્ધિવાળા કેટલાક ચક્રવર્તીઓની પણ મુક્તિનો અભાવ સંભળાય છે.

આમ ઋદ્ધિના અભાવવાળો પક્ષ અયોગ્ય છે.

“સ્ત્રીઓમાં માયાદિનો પ્રકર્ષ હોવાથી પુરુષોથી હીન છે.” - આ પક્ષ અસત્ય છે. કારણકે પુરુષ એવા નારદ, દૃઢપ્રહારિવગેરે સાથે વ્યભિચાર આવે છે. નારદ વગેરેમાં માયાદિનો પ્રકર્ષ હોવા છતાં તેઓની મુક્તિ થઈ છે. તેથી તમારો હેતુ વ્યભિચારી બને છે. (૬)

તેથી કોઈપણ રીતે સ્ત્રીઓમાં હીનત્વ ઘટતું નથી. આમ હીનત્વાદિહેતુઓ અસિદ્ધ છે.

તેથી નિર્વિવાદ પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓની પણ મુક્તિ માનવી જોઈએ. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - “સ્ત્રીઓની મુક્તિ થાય છે. કારણ કે (મુક્તિપ્રાયોગ્ય) કારણસામગ્રીથી અવિકલ(સંપૂર્ણ) હોય છે, જેમકે પુરુષ.

મુક્તિના કારણો સમ્યગ્દર્શનાદિ (રત્નત્રયી) સ્ત્રીઓમાં સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

તેથી સ્ત્રીઓનો મોક્ષ થાય છે. આ રીતે મોક્ષતત્ત્વનું વિવરણ પુરું થાય છે.

આવા પ્રકારની મુક્તિ જેને પ્રાપ્ત થાય છે તેને સંસારમાં પાછા આવવાનું રહેતું નથી. આથી - “ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક જ્ઞાનિ આત્મા પરમપદ(મોક્ષ)માં જઈને તીર્થ-ધર્મની હાનિ જોઈને પુનઃ પણ આવે છે - અવતાર ધારણ કરે છે.” આ અન્યદર્શનની માન્યતાનું પણ ખંડન થઈ જાય છે. ॥૫૨॥

एतानि नव तत्त्वानि यः श्रद्धते स्थिराशयः ।

सम्यक्त्वज्ञानयोगेन तस्य चारित्र्ययोग्यता ॥૫૩॥

શ્લોકાર્થ : આ નવતત્ત્વોઉપર સ્થિર આશયવાળો જે અડગ શ્રદ્ધા કરે છે - વિશ્વાસ કરે છે, તેનામાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવાથી ચારિત્રની યોગ્યતા હોય છે. અર્થાત્ ચારિત્રની યોગ્યતા વિકસે છે.

व्याख्या-एतानि-अनन्तरोदितानि नवसङ्ख्यानानि तत्त्वानि यः स्थिराशयो-न पुनः शङ्कादिना चलचित्तः श्रद्धानस्य ज्ञानपूर्वकत्वाज्जानीते श्रद्धते च-अवैपरीत्येन मनुते ।

एतावता जानन्नप्यश्रद्धधानो मिथ्यादृगेवेति सूचितम् । यथोक्तं श्रीगन्धहस्तिना महातर्कं
“द्वादशाङ्गमपि श्रुतं विदर्शनस्य मिथ्या” इति । तस्य श्रद्धधानस्य सम्यक्त्वज्ञानयोगेन-
सम्यग्दर्शनज्ञानसद्भावेन चारित्रस्य-सर्वसावद्यव्यापारनिवृत्तिरूपस्य देशसर्वभेदस्य
योग्यता भवति, अत्र ज्ञानात्सम्यक्त्वस्य प्राधान्येन पूज्यत्वात्प्राग्निपातः, अनेन
सम्यक्त्वज्ञानसद्भाव एव चारित्रं भवति नान्यथेत्यावेदितं द्रष्टव्यम् ॥५३॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

નજીકમાં કહેલા નવતત્ત્વોમાં શંકાદિથી ચલચિત્ત નથી, તેવો સ્થિરાશયવાળો વ્યક્તિ જ્ઞાનપૂર્વક તે નવતત્ત્વોને જાણે છે તથા તે નવતત્ત્વોને અવિપરીતપણે માને છે, તે વ્યક્તિ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો ભાગી બનવાદ્વારા ચારિત્રની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે - આ રીતે શ્લોકનો અન્વય કરવો.

“જે નવતત્ત્વોને જ્ઞાનપૂર્વક જાણે છે અને નવતત્ત્વોને અવિપરીતપણે માને છે, તે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે.”—આ પદ કહેવાદ્વારા એ સૂચિત થાય છે કે જે નવતત્ત્વોને જાણતો હોવા છતાં પણ શ્રદ્ધા કરતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેનું જ્ઞાન મિથ્યા છે. તેથી ગંધહસ્તિદ્વારા મહાતર્કમાં કહેવાયું છે કે “મિથ્યાદૃષ્ટિને બાર અંગરૂપ શ્રુત પણ મિથ્યા છે.” આમ જે નવતત્ત્વોની શ્રદ્ધા કરે છે, તેને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવાથી સર્વસાવધવ્યાપારની નિવૃત્તિ સ્વરૂપ સર્વચારિત્ર તથા અલ્પાંશે પાપની નિવૃત્તિરૂપ દેશચારિત્રની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં જ્ઞાનથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રધાનતા હોવાથી પૂજ્ય છે અને તેથી તેને (રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં) પ્રથમ ગ્રહણ કરેલ છે. આનાદ્વારા નક્કી થાય છે કે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનના સદ્ભાવમાં જ ચારિત્ર હોય છે. અન્યથા નહિ. ॥૫૩॥

तथाभव्यत्वपाकेन यस्यैतन्निर्गतं भवेत् ।

सम्यग्ज्ञानक्रियायोगाज्जायते मोक्षभाजनम् ॥५४॥

શ્લોકાર્થ: જે ભવ્યાત્માને તથાભવ્યત્વ (મોક્ષગમનની યોગ્યતાસ્વરૂપ ભવ્યત્વ ગુણના) પરિપાકથી (સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રરૂપ) રત્નત્રયી પ્રાપ્ત થાય છે. તે ભવ્યાત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા (ચારિત્ર)ના યોગથી મોક્ષનું ભાજન બને છે = મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

व्याख्या-जीवा द्वेधा भव्याभव्यभेदात्, अभव्यानां सम्यक्त्वाद्यभावः, भव्यानामपि भव्यत्वपाकमन्तरेण तदभाव एव, तथाभव्यत्वपाके तु तत्सद्भावः, ततोऽत्रायमर्थः- भविष्यति विवक्षितपर्यायेणेति भव्यः, तद्भावो भव्यत्वं, भव्यत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं,

જીવાનામનાદિપારિણામિકો ભાવઃ, એવં સામાન્યતો ભવ્યત્વમભિધાયાથ તદેવ પ્રતિવિશિષ્ટમભિધાતુમાહ-તથા-તેનાનિયતપ્રકારેણ ભવ્યત્વં તથાભવ્યત્વમ્, અયં ભાવઃ-ભવ્યત્વમેવ સ્વસ્વકાલક્ષેત્રગુર્વાદિદ્રવ્યલક્ષણસામગ્રીભેદેન નાનાજીવેષુ ભિદ્યમાનં સત્તથાભવ્યત્વમુચ્યતે, અન્યથા તુ સર્વેઃ પ્રકારૈરેકાકારાયાં યોગ્યતાયાં સર્વેષાં ભવ્યજીવાનાં યુગપદેવ ધર્મપ્રાપ્ત્યાદિ ભવેત્, તથાભવ્યત્વસ્ય યઃ પાકઃ ફલદાનાભિમુખ્યં તેન તથાભવ્યત્વપાકેન, યસ્ય કસ્યાપિ સાગરોપમકોટ્યભ્યન્તરાનીતસર્વકર્મસ્થિતિકસ્ય ભવ્યસ્ય એતત્ત્રિતયં જ્ઞાનદર્શનચારિત્રત્રયં ભવેત્, યત્તદોર્નિત્યાભિસમ્બન્ધાત્, સ ભવ્યઃ સમ્યક્-સમીચીને યે જ્ઞાનક્રિયે-જ્ઞાનચારિત્રે તયોર્યોગાત્સંયોગાન્મોક્ષસ્ય-બન્ધવિયોગસ્યા-નન્તજ્ઞાનદર્શનસમ્યક્ત્વસુખવીર્યપદ્મકાત્મકસ્ય ભાજનં-સ્થાનં જાયતે, એતેન કેવલાભ્યાં જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં ન મોક્ષઃ કિં તૂભાભ્યાં સંયુક્તાભ્યાં તાભ્યામિતિ જ્ઞાપિતં ભવતિ । અત્ર જ્ઞાનગ્રહણેન સદા સહચરત્વેન દર્શનમપિ ગ્રાહ્યમ્, યદુવાચ વાચકમુખ્યઃ “સમ્યજ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” [ત૦ સૂ૦ ૧/૧] ઇતિ ।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જીવો બે પ્રકારના છે. ભવ્ય અને અભવ્ય. અભવ્યજીવોને સમ્યક્ત્વાદિરત્નત્રયીનો અભાવ હોય છે. ભવ્યજીવોને પણ જ્યાં સુધી તથાભવ્યત્વનો પરિપાક ન થાય, ત્યાં સુધી રત્નત્રયીનો અભાવ હોય છે. તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થતાં રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે - જે (પોતાના તે) વિવક્ષિત સમ્યગ્દર્શનઆદિ પર્યાયરૂપથી પરિણત થશે તે ભવ્ય કહેવાય છે. ભવ્યના (અસાધારણ) ભાવ(સ્વરૂપ)ને ભવ્યત્વ કહેવાય છે. (અર્થાત્ જેનાથી તે ભવ્યતરીકે ઓળખાય છે તે ભવ્યત્વ કહેવાય છે.) ટુંકમાં સિદ્ધિગમનની જેનામાં યોગ્યતા હોય છે તે ભવ્ય કહેવાય છે. સિદ્ધિગમનની યોગ્યતા સ્વરૂપ ભવ્યત્વ છે. આ ભવ્યત્વ જીવોનો અનાદિકાલથી રહેનારો પારિણામિક=સ્વાભાવિક ભાવ છે.

આ પ્રમાણે સામાન્યરૂપ ભવ્યત્વને કહીને, હવે તેના જ વિશિષ્ટસ્વરૂપને જણાવવા માટે કહે છે - અનિયતપ્રકારથી મોક્ષગમનની યોગ્યતાને તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ તે તે અનિયતપ્રકારની મોક્ષગમનની યોગ્યતાને તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે.. (મોક્ષગમનની યોગ્યતાસ્વરૂપ) ભવ્યત્વ જ સ્વ-સ્વકાલ, ક્ષેત્ર, ગુર્વાદિ દ્રવ્યસ્વરૂપ સામગ્રીના ભેદથી અનેકજીવોમાં ભિન્ન-ભિન્ન હોતે છતે તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ સર્વ જીવોમાં મોક્ષગમનની યોગ્યતા સમાન હોવા છતાં તે યોગ્યતાનો

પરિપાકકરનારી ક્ષેત્ર, કાલ, ગુર્વાદિસ્વરૂપ સામગ્રીનું થતું સમવધાન (દરેક જીવોમાં) અનિયત હોવાના કારણે દરેકનું ભવ્યત્વ ભિન્ન-ભિન્ન મનાય છે અને તે જ તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. અન્યથા=જો આવું માનવામાં નહિ આવે તો સર્વપ્રકારોદ્ધારા એકાકારયોગ્યતા હોતે છતે સર્વ ભવ્યજીવોની એકસાથે જ ધર્મપ્રાપ્તિવગેરે માનવું પડશે. (કહેવાનો આશય એ છે કે સર્વ જીવોનું તથાભવ્યત્વ ભિન્ન-ભિન્ન માનવામાં નહિ આવે તો મોક્ષગમનની યોગ્યતાસ્વરૂપ ભવ્યત્વ તો તમામ ભવ્યજીવોમાં સમાન હોવાથી, તમામ ભવ્યજીવોની એકસાથે ધર્મપ્રાપ્તિઆદિની પ્રાપ્તિ માનવી પડશે. પરંતુ તેવું જોવા મળતું નથી. કોઈ અમુકક્ષેત્રમાં અમુકકાલે ધર્મપ્રાપ્ત કરે છે, તો બીજો કોઈ તેનાથી અન્યક્ષેત્રમાં અન્યકાલે ધર્મ પ્રાપ્ત કરે છે. ઇત્યાદિ જે ભિન્નતા(વિચિત્રતા)ઓ દેખાય છે તે દરેક ભવ્યાત્માઓના તથાભવ્યત્વની ભિન્નતાના કારણે છે.)

તથાભવ્યત્વની જે ફળ આપવાની અભિમુખતા છે, તેને તથાભવ્યત્વનો પાક કહેવાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિની પ્રાપ્તિમાટે જરૂરી ધર્મસામગ્રીનું પ્રદાન કરવાદ્વારા, તેના ફળ (સમ્યગ્દર્શનાદિ) તરફ અભિમુખકરે તે તથાભવ્યત્વનો પરિપાક કહેવાય છે.

સર્વકર્મોની સ્થિતિ એકકોડાકોડી સાગરોપમની અંદર કરી છે, એવા જે કોઈ ભવ્યને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપરત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ભવ્યાત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના યોગથી કર્મબંધના વિયોગસ્વરૂપ તથા અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, સમ્યક્ત્વ, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય આ અનંતપંચકના સ્થાનભૂત મોક્ષનું ભાજન બને છે.

[યત્તદોર્નિત્યાભિસમ્વધાત્ - યત્ અને તદ્ નો નિત્યસંબંધ હોય છે. આ ન્યાયથી યત્ માત્રનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં અધ્યાહારથી તત્ નું ગ્રહણ કરી લેવું. તેથી જે કોઈ રત્નત્રયીને પ્રાપ્ત કરે છે, તે ભવ્યાત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના યોગથી મોક્ષનું ભાજન થાય છે... આવો અર્થ થાય છે.]

આનાથી એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે માત્રજ્ઞાન કે માત્રક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. પરંતુ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા (ચારિત્ર)ના સંયોગથી જ મોક્ષ થાય છે.

અહીં મોક્ષમાર્ગભૂત સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમાં જ્ઞાનના ગ્રહણથી સદા સહચારી હોવાથી દર્શન પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનવિના સમ્યગ્જ્ઞાન હોઈ શકતું નથી. તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનના ગ્રહણથી સમ્યગ્દર્શનનું પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. જેથી (મોક્ષમાર્ગને બતાવતાં) પૂ.વાચકપ્રવરશ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજાએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે... “સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે.”

પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણવિશેષલક્ષણમત્ર ગ્રન્થકારઃ સ્વયમેવ વક્ષ્યતિ, તદ્વિશેષલક્ષણં

સામાન્યલક્ષણાવિનાભાવિ, સામાન્યલક્ષણં ચ વિશેષલક્ષણાવિનાભાવિ, સામાન્યવિશેષ-લક્ષણયોરન્યોન્યાપરિહારેણ સ્થિતત્વાત્ । તેન પ્રમાણવિશેષલક્ષણસ્યાદૌ પ્રમાણ-સામાન્યલક્ષણં સર્વત્ર વક્તવ્યમ્, અતોઽત્રાપિ પ્રથમં તદભિધીયતે । “સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં ^Aપ્રમાણં” इति, પ્રકર્ષેણ સંશયાદ્યભાવસ્વભાવેન મીયતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુ યેન તત્પ્રમાણમ્ । સ્વમાત્મા જ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપં પરઃ સ્વસ્માદન્યોઽર્થ इति યાવત્ તૌ વિશેષેણ યથાવસ્થિતસ્વરૂપેણાવસ્યતિ નિશ્ચિનોતીત્યેવંશીલં યત્તત્સ્વપરવ્યવસાયિ, જ્ઞાયતે પ્રાધાન્યેન વિશેષો ગૃહ્યતેઽનેનેતિ જ્ઞાનમ્ અત્ર જ્ઞાનમિતિ વિશેષણમજ્ઞાનરૂપસ્ય વ્યવહારમાર્ગાનવતારિણઃ સન્માત્રગોચરસ્ય સ્વસમયપ્રસિદ્ધસ્ય દર્શનસ્ય સત્ત્રિકર્ષાદેશ્ચ-ચેતનસ્ય નૈયાયિકાદિકલ્પિતસ્ય પ્રામાણ્યપરાકરણાર્થ, જ્ઞાનસ્યાપિ ચ પ્રત્યક્ષરૂપસ્ય શાક્યૈર્નિર્વિકલ્પતયા પ્રામાણ્યેન કલ્પિતસ્યાપિ સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયાનાં ચ પ્રમાણત્વવ્યવચ્છેદાર્થ વ્યવસાયીતિ, પારમાર્થિકપદાર્થસાર્થાપલાપિજ્ઞાનાદ્વૈતાદિવા-દિમતમપાકર્તુ પરેતિ, નિત્યપરોક્ષબુદ્ધિવાદિનાં મીમાંસકાનામેકાત્મસમવાયિજ્ઞાનાન્તર-પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાદિનાં વૈશેષિકયૌગાનામચેતનજ્ઞાનવાદિનાં કાપિલાનાં ચ કદાગ્રહનિગ્રહાય સ્વેતિ, સમગ્રં તુ લક્ષણવાક્યં પરપરિકલ્પિતસ્યાર્થોપલબ્ધિહેત્વાદેઃ પ્રમાણત્વલક્ષણત્વ-પ્રતિક્ષેપાર્થમ્, અત્ર ચ સ્વસ્ય ગ્રહણયોગ્યઃ પરોઽર્થઃ સ્વપર इत्यस्याપિ સમાસસ્યાશ્રય-ણાદ્વ્યવહારિજનાપેક્ષયા યસ્ય યથા જ્ઞાનસ્યાવિસંવાદઃ, તસ્ય તથા યત્ર પ્રામાણ્યમિત્ય-ભિહિતં ભવતિ, તેન સંશયાદેરપિ ધર્મિમાત્રાપેક્ષયા ન પ્રામાણ્યવ્યાહતિઃ ।।૫૪।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

અહીં (આગળ ઉપર) ગ્રંથકારશ્રી સ્વયં પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણના વિશેષલક્ષણને કહેશે. તે વિશેષલક્ષણ સામાન્યલક્ષણને અવિનાભાવિ હોય છે અને સામાન્યલક્ષણ વિશેષલક્ષણને અવિનાભાવિ હોય છે. કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષલક્ષણો એકબીજાનો પરિહારકરીને રહી શકતા નથી. તેથી પ્રમાણનું વિશેષલક્ષણ (કહેતાં પહેલાં) પ્રારંભમાં પ્રમાણનું સામાન્યલક્ષણ સર્વઠેકાણે કહેવું જોઈએ. આથી અહીં પણ પ્રથમ પ્રમાણનું સામાન્યલક્ષણ કહેવાય છે.

સ્વ-પરવ્યવસાયિજ્ઞાનને પ્રમાણ કહેવાય છે-અર્થાત્ સંશય, વિપર્યયઆદિના નિરાકરણ કરવાના સ્વભાવદ્વારા વસ્તુ જેનાથી જણાય છે, તે પ્રમાણ કહેવાય છે. અર્થાત્ સ્વ = પોતાના (જ્ઞાનના) સ્વરૂપનું તથા સ્વથી ભિન્ન પરપદાર્થનું યથાવસ્થિત નિશ્ચયાત્મકજ્ઞાન જેનાથી થાય છે, તે સ્વ-પરવ્યવસાયિજ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

જેનાદ્વારા વસ્તુ પ્રધાનરૂપથી જણાય છે-વસ્તુનો વિશેષઅંશ ગ્રહણ કરાય છે, તે જ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રમાણના લક્ષણમાં 'જ્ઞાન' વિશેષણના ગ્રહણથી જ્ઞાનથી ભિન્ન અજ્ઞાનરૂપ, પ્રવૃત્તિઆદિ વ્યવહારમાર્ગમાં અનુપયોગી, સામાન્યમાત્રવિષયક, જૈનઆગમમાં પ્રસિદ્ધ દર્શન તથા નૈયાયિકોવગેરેદ્વારા કલ્પિત અચેતનાત્મકસન્નિકર્ષણઆદિમાં પ્રમાણતાનું નિરાકરણ થાય છે.

પ્રમાણના લક્ષણમાં 'વ્યવસાય' વિશેષણના ગ્રહણથી બૌદ્ધોદ્ધારા પ્રમાણભૂત મનાયેલા નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષજ્ઞાનની તથા સંશય, વિપર્યય, અનધ્યવસાયની પ્રમાણતાનો વ્યવચ્છેદ થાય છે.

“પર-વ્યવસાય” વિશેષણના ગ્રહણથી પારમાર્થિક ઘટ-પટાદિ બાહ્યપદાર્થોના સમુહનો અપલાપ કરનારા, માત્ર જ્ઞાનની સત્તા માનનારા જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિના મતનું ખંડન થાય છે.

જ્ઞાનને સર્વથાપરોક્ષ માનનારા મીમાંસકોના, જ્ઞાનને દ્વિતીયઅનુવ્યવસાયરૂપથી પ્રત્યક્ષ માનનારા વૈશેષિકો અને નૈયાયિકોના તથા અચેતનજ્ઞાનવાદિઓના (અર્થાત્ જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ માનીને અચેતન માનનારા) સાંખ્યોના કદાગ્રહના નિગ્રહમાટે ‘સ્વ-વ્યવસાય’ પદ આપવામાં આવ્યું છે.

સમગ્ર લક્ષણવાક્ય નૈયાયિકોવગેરે દ્વારા પરિકલ્પિત “અર્થોપલબ્ધિમાં હેતુ બને તે પ્રમાણ કહેવાય છે.” ઇત્યાદિ પ્રમાણના લક્ષણોના વ્યવચ્છેદ માટે છે.

[(૧) નૈયાયિકો પ્રત્યક્ષપ્રત્યે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષણની પ્રમાણતાનો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ તે યુક્ત નથી. કારણકે જેમ ઘટ જડ હોવાથી સ્વના નિશ્ચયમાં કે પદાર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ થતો નથી. તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધરૂપ સન્નિકર્ષણ પણ સ્વ-નિશ્ચયમાં કે પદાર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ થઈ શકતો નથી, કારણ કે જડ છે.

નૈયાયિકોની માન્યતાના ખંડન માટે પ્રમાણના લક્ષણમાં ‘જ્ઞાન’ પદનું ગ્રહણ કરેલ છે.

(૨) “ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન એકઆત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહેલું, અનંતરસમયે ઉત્પન્ન થતા માનસપ્રત્યક્ષ વડે જણાય છે. પરંતુ સ્વરૂપે પ્રતીત થતું નથી.”—આવું માનતા નૈયાયિકોના મતનું નિરાકરણ ‘સ્વ’ પદના ગ્રહણથી થાય છે.

(૩) બૌદ્ધમતમાં સર્વવસ્તુઓ ક્ષણિક છે. ક્ષણિકવસ્તુના પ્રથમઅક્ષ-સન્નિપાતની અનંતર જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે નામ, જાતિવગેરેની કલ્પનાથીરહિત હોવાના કારણે નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. તે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનની અનંતર વાસનાના બળથી ઉત્પન્ન થયેલ સવિકલ્પકજ્ઞાન સંકેત-કાલદૃષ્ટત્વેન વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. આથી જ સંકેત-કાલથી થનારો શબ્દ, પ્રયોગમાં આવે છે તથા તે જ શબ્દપ્રયોગને યોગ્ય નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનની અનંતર વાસનાથી ઉત્પન્ન થતું સવિકલ્પક જ્ઞાન

છે. તેનો વિષય ભૂત અને સંતાન છે. સવિકલ્પક જ્ઞાન પૂર્વદૃષ્ટત્વેન જ સર્વનો નિશ્ચય કરે છે. બાળક પણ જ્યાં સુધી પૂર્વદૃષ્ટત્વને સ્તનને અવધારતું નથી, ત્યાં સુધી સ્તનમાં મુખ અર્પતું નથી. આથી જ સર્વ પણ લૌકિક વ્યવહાર આ વિજ્ઞાન દ્વારા ચાલે છે.

નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન નિશ્ચાયક બનતું નથી, કારણકે સ્વ-લક્ષણમાત્રથી જન્ય છે અને તેનો પ્રથમલક્ષણ જ નાશ થતો હોવાથી શબ્દસંબંધને યોગ્ય નથી. આથી જ વ્યવહારપથમાં ઉપયોગી બનતું નથી.

આવા વ્યવહારપથમાં અનુપયોગી નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનને પ્રમાણભૂત માની શકાય નહિ.

“નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનની ઉત્તરમાં થનારા વ્યવહારમાર્ગમાં ઉપયોગી એવા સવિકલ્પકજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, તેનાથી થતી હોવાથી તે પ્રમાણભૂત છે.” આવું કહેશો તો નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન વ્યવહારમાર્ગમાં અનુપયોગી હોવાથી તથા સવિકલ્પકજ્ઞાન વ્યવહારમાર્ગમાં ઉપયોગી હોવાથી સવિકલ્પકજ્ઞાનને જ પ્રમાણભૂત માનવું વધુ ઉચિત છે. વળી તમારા મતમાં સવિકલ્પકજ્ઞાન સ્વયં અપ્રમાણભૂત છે, તો પછી તે અપ્રમાણભૂત એવું સવિકલ્પકજ્ઞાન કેવી રીતે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનની પ્રમાણતાનું વ્યવસ્થાપન કરી શકે ? તેથી તમારી વાત ઉચિત નથી. આથી પ્રમાણભૂત જ્ઞાન વ્યવસાય સ્વભાવવાળું જ સ્વીકારવું જોઈએ, નિર્વિકલ્પક નહિ. આમ પ્રમાણના લક્ષણમાં ‘વ્યવસાય’ પદના ગ્રહણથી બૌદ્ધની નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનું નિરાકરણ થાય છે.

(૪) નિત્યપરોક્ષબુદ્ધિવાદિ મીમાંસક કુમારિલભટ્ટની માન્યતા છે કે... “જ્ઞાનં અતીન્દ્રિયં જ્ઞાનજન્યજ્ઞાતૃતા પ્રત્યક્ષા તથા જ્ઞાનમનુમીયતે” - જ્ઞાન અતીન્દ્રિય છે. જ્ઞાન જન્ય જ્ઞાતૃતા પ્રત્યક્ષ હોય છે. તેનાથી જ્ઞાનનું અનુમાન કરાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ‘અયં ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ જ્ઞાનના વિષય ઘટમાં ‘જ્ઞાતતા’ નામના પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે. ‘જ્ઞાતો ઘટઃ’ એ પ્રતીતિ જ્ઞાતતાની સાધક છે. આ જ્ઞાતતા જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે.

પરંતુ કુમારિલભટ્ટનો આ મત યોગ્ય નથી. કારણ કે જેમ સૂર્યની પ્રભાથી (પ્રકાશિત થતા) ઘટ-પટાદિ વસ્તુના સમુહને જોતાલોકો સૂર્યની પ્રભાને પણ જુએ જ છે. તે પ્રમાણે જ્ઞાનના વિષય બનતા કુંભાદિના પ્રકાશને માનવાવાળાઓવડે જ્ઞાનનો પ્રકાશ પણ સ્વીકારવો જ જોઈએ. અથવા દીપકનો પ્રકાશ સ્વયંને અને અન્યપદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જ્ઞાન પણ સ્વયંને અને પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ સ્વીકારવું જોઈએ. આમ પ્રમાણના લક્ષણમાં ‘સ્વ’ પદના ગ્રહણથી મીમાંસકના મતનું નિરાકરણ થાય છે.

(૫) ‘વ્યવસાય’ પદના ગ્રહણથી સંશયાત્મક, વિપર્યયાત્મક, અનધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાનનો વ્યવચ્છેદ થાય છે.

સાધક-બાધકપ્રમાણના અભાવથી અનિશ્ચિત અનેકઅંશોના અવગાહિજ્ઞાનને સંશય કહેવાય છે. જેમકે આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે ? આવું જ્ઞાન. ‘વ્યવસાયાત્મક=નિશ્ચયાત્મક’ જ્ઞાનના ગ્રહણથી સંશયાત્મકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો વ્યવચ્છેદ થાય છે.

જે આકારે વસ્તુ રહેલી હોય, તેનાથી વિપરીતઆકારે વસ્તુનો નિશ્ચય કરવો તે વિપર્યય.

જેમકે છીપલામાં રજતનું જ્ઞાન. વિપર્યયાત્મકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો વ્યવચ્છેદ ‘વ્યવસાયિ’ પદથી થાય છે.

જ્યાં વિશેષનું સ્પષ્ટપણે ભાન થતું નથી, પરંતુ ‘શું છે ?’ એ પ્રમાણે આલોચનાત્મકજ્ઞાન થાય છે તે અનધ્યવસાય કહેવાય છે. જેમકે અન્યવસ્તુમાં જેનું ચિત્ત છે. તેવા ગમનકરતા વ્યક્તિને રસ્તામાં તૂણાનો સ્પર્શ થતાં “મને કંઈક સ્પર્શ થયો”—આવું આલોચનાત્મક જે જ્ઞાન થાય છે તે અનધ્યવસાય કહેવાય છે. આવા જ્ઞાનની પ્રમાણતાનો વ્યવચ્છેદ પણ ‘વ્યવસાયિ’ પદથી થઈ જાય છે.

(૬) સાંખ્યો જ્ઞાનને પ્રકૃતિનો ધર્મ માને છે. પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ, જ્યારે વિષયાકારે પરિણત થાય છે, ત્યારે તે જ્ઞાન કહેવાય છે. આથી જ્ઞાન પ્રકૃતિનો ધર્મ છે. પ્રકૃતિ અચેતન હોવાથી, તેનો ધર્મ એવું જ્ઞાન પણ અચેતન છે -

સાંખ્યોના આ મતના નિરાકરણ માટે ‘સ્વ’ પદનું ગ્રહણ પ્રમાણના લક્ષણમાં કર્યું છે. જ્ઞાન અચેતન નથી, પરંતુ સ્વયં પ્રકાશિત છે.]

“સ્વસ્ય ગ્રહણયોગ્યઃ પરોઽર્થઃ સ્વપર” આ સમાસના આશ્રયથી પણ અર્થાત્ આવો સમાસ કરવા દ્વારા સ્વપરનો ‘સ્વને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય પર’ - આવો અર્થ કરવાથી વ્યવહારિકજનની અપેક્ષાથી, જેને જે પ્રમાણે જ્યાં જ્ઞાનનો અવિસંવાદ થાય, તેને તે પ્રમાણે ત્યાં જ્ઞાનનું પ્રમાણય સમજવું. સ્વ-પરનો આવો અર્થ કરવાથી પોત-પોતાને યોગ્યપદાર્થોને જાણવાવાળું સંશયાદિ જ્ઞાન પણ સ્વરૂપની અપેક્ષાથી તથા સામાન્યવસ્તુને જાણવાની અપેક્ષાથી કથંચિત્ પ્રમાણરૂપ છે, આ વાત સૂચિત થાય છે. ‘જે જ્ઞાન વસ્તુના જે અંશમાં અવિસંવાદિ છે, તે જ્ઞાન વસ્તુના તે અંશમાં પ્રમાણભૂત છે.’-આવા વ્યવહારપ્રસિદ્ધ નિયમથી સંશય, વિપર્યયજ્ઞાનાદિ પણ વસ્તુના સામાન્યઅંશમાં પ્રમાણ છે.

તેથી ધર્મિમાત્રની અપેક્ષાથી = સ્વરૂપમાત્રની અપેક્ષાથી સંશય, વિપર્યયઆદિ સર્વ જ્ઞાનમાત્ર પ્રમાણભૂત છે. આમ સંશયાદિ જ્ઞાનની પણ પ્રમાણતા હણાતી નથી. ॥૫૪॥

अथ विशेषलक्षणाभिधित्सया प्रथमं तावत्प्रमाणस्य संख्यां विषयं चाह-

હવે પ્રમાણના વિશેષલક્ષણને કહેવાની ઇચ્છાથી ગ્રંથકારશ્રી પ્રથમ પ્રમાણની સંખ્યા અને પ્રમાણના વિષયને કહે છે.

પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ દ્વે પ્રમાણે તથા મતે ।

અનન્તધર્મકં વસ્તુ પ્રમાણવિષયસ્ત્વિહ ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થ : પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ પ્રમાણના બે ભેદ છે. અનંતધર્માત્મકવસ્તુ પ્રમાણનો વિષય છે. અર્થાત્ પ્રમાણદ્વારા અનંતધર્માત્મકવસ્તુ જાણી શકાય છે.

વ્યાખ્યા-અક્ષમ્-ઇન્દ્રિયં પ્રતિ ગતમિન્દ્રિયાધીનતયા યદુત્પદ્યતે તત્પ્રત્યક્ષમિતિ તત્પુરુષઃ, इदं व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तु स्पष्टत्वम्, तेनानિन्द्रियादिप्रत्यक्षमपि-प्रत्यक्षशब्दवाच्यं सिद्धम्, अक्षो-जीवो वात्र व्याख्येयः, जीवमाश्रित्यैवेन्द्रियनिरपेक्ष-मनिन्द्रियादिप्रत्यक्षस्योत्पत्तेः । तत्र तत्पुरुषाश्रयणात्प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादौ स्त्रीपुंसभावोऽपि सिद्धः । अक्षाणां परं-अक्षव्यापारनिरपेक्षं मनोव्यापारेणासाक्षादर्थ-परिच्छेदकम् परोक्षमिति, परशब्दसमानार्थेन परस्-शब्देन सिद्धम् । चशब्दौ द्वयोरपि तुल्यकक्षतां लक्षयतः, तेनानुमानादेः परोक्षस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन प्रवृत्तेर्यत्કૌશિત્રપ્રત્યક્ષં જ્યેષ્ઠમપીષ્ટમેતન્ન શ્રેષ્ઠમિતિ સૂચિતમ્, द्वयोरपि प्रामाण्यं प्रतिविशेषाभावात् । “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ प्रत्यक्षस्यापि परोक्षपूर्वकस्य प्रवृत्तेः परोक्षस्य ज्येष्ठताप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षपूर्वकमेव च परोक्षमुपजायत इति नायं सर्वत्रैकान्तः, अन्यथानुपपन्नता-वधारितोच्छ्वासनिःश्वासादिजीवलिङ्गसद्भावासद्भावाभ्यां जीवसाक्षात्कारिप्रत्यक्ष-क्षणेऽपि जीवन्मृतप्रतीतिदर्शनात्, अन्यथा लोकव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तथाशब्दः प्रागुक्तनवतत्त्वाद्यपेक्षया समुच्चये, वाक्यस्य सावधारणत्वात्, द्वे एव प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणे मते-सम्पत्ते ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ઇન્દ્રિયની અધીનતયા જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. આ (માત્ર) પ્રત્યક્ષશબ્દનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષશબ્દની શાબ્દિકવ્યુત્પત્તિ છે. પ્રત્યક્ષનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્પષ્ટત્વ=સ્પષ્ટતા છે. તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે જે જ્ઞાન સ્પષ્ટ હોય તે ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થાય કે અનિન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થાય, તો પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દથી વાચ્ય છે.

અહીં અક્ષ નો અર્થ જીવ=આત્મા કરવો. (તેથી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થશે-) આત્માને આશ્રયિને ઇન્દ્રિયોથી નિરપેક્ષ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પણ પ્રત્યક્ષ છે. આ વ્યુત્પત્તિથી અતીન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય=માનસજ્ઞાનમાં પણ પ્રત્યક્ષતા સિદ્ધ થઈ જાય છે.

તત્પુરુષસમાસ કરવાથી પ્રત્યક્ષ બોધ અને પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિ, આ રીતે પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં પ્રત્યક્ષશબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે તત્પુરુષસમાસનો આશ્રય કરવાથી પ્રત્યક્ષ શબ્દનો વિશેષ્યના લિંગઅનુસાર ત્રણે લિંગોમાં પ્રયોગ થાય છે. જેમકે પ્રત્યક્ષો બોધઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ, પ્રત્યક્ષં જ્ઞાનં. અહીં ટીકામાં બે લિંગોમાં પ્રયોગ બતાવ્યો છે.)

ઇન્દ્રિયના વ્યાપારથી નિરપેક્ષ મનોવ્યાપારથી અસાક્ષાત્ (અપ્રત્યક્ષ) પદાર્થનું જે જ્ઞાન કરાવે છે, તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. પર શબ્દના પર્યાયવાચી પરસ્ શબ્દથી પરોક્ષશબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ પરસ્+અક્ષ મળીને પરોક્ષ બને છે. શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં બે ‘ચ’ શબ્દનું વિધાન પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંનેની તુલ્યકક્ષા સૂચવવા માટે છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને પદની પછી ‘ચ’ મૂકવાથી બંને પ્રમાણોનું બળ સમાન છે, તે સૂચવવા માટે છે અને પોત-પોતાના વિષયમાં પ્રમાણભૂત છે, તે પણ સાથે સાથે સૂચિત થાય છે. તેનાથી અનુમાનાદિપરોક્ષ પ્રમાણની પ્રત્યક્ષપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવાના કારણે કેટલાકલોકો પ્રત્યક્ષને જ્યેષ્ઠ માને છે (અને અનુમાનાદિને કનિષ્ઠ માને છે.) તે સત્ય નથી, તે પણ સૂચિત થાય છે. કારણ કે બંનેમાં પણ પ્રમાણતા છે. કેમકે પ્રતિવિશેષનો અભાવ છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને પણ પોત-પોતાના વિષયમાં સ્વતંત્ર તથા સમાન બળવાળા છે. તેમાં કોઈ જ્યેષ્ઠ નથી.

“દેખો, મૃગ દોડે છે.” (આ વાક્યને સાંભળીને તેનો અર્થ વિચાર કરીને મૃગનાં) પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિ પણ પરોક્ષએવા શબ્દજ્ઞાનપૂર્વક થઈ હોવાથી, પરોક્ષને જ્યેષ્ઠ માનવામાં પ્રસંગ આવશે.

‘દેખો, મૃગ દોડે છે’ ઇત્યાદિમાં (થયેલું મૃગનું) પ્રત્યક્ષ પણ પરોક્ષ એવા શબ્દજ્ઞાનપૂર્વકની પ્રવૃત્તિથી થયેલું હોવાથી (અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પણ પરોક્ષપૂર્વક થવાના કારણે) પરોક્ષને (પ્રત્યક્ષથી) જ્યેષ્ઠ માનવાનો પ્રસંગ આવે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે “દેખો, મૃગ દોડે છે” આ વાક્યને સાંભળીને તેનો અર્થનો વિચાર કરીને, જેને મૃગનું પ્રત્યક્ષ થશે, તે શબ્દજ્ઞાનપૂર્વક થયું છે. અર્થાત્ પરોક્ષ એવા શબ્દજ્ઞાનપૂર્વક થયું. તેથી (તમે ઉપર પ્રત્યક્ષપૂર્વક પરોક્ષ જ્ઞાન થયું હોવાથી પ્રત્યક્ષને જ્યેષ્ઠ માનતા હતા, તો) અહીં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પરોક્ષપૂર્વક થયું હોવાથી પરોક્ષને જ્યેષ્ઠ માનવાની આપત્તિ તમને આવશે.

વળી ‘પરોક્ષજ્ઞાન પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે.’—આવો સર્વત્ર કોઈ એકાંત નથી. કારણકે જીવનો સાક્ષાત્કારકરનાર પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની ક્ષણમાં પણ અન્યથા-અનુપપન્નતા (રૂપ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ)થી ગ્રહણ કરાયેલ શ્વાસોશ્વાસાદિ જીવના લિંગના સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવથી માણસ જીવતો કે મૃત છે, એવી પ્રતીતિ થતી જોવા મળે છે. અર્થાત્ તાત્પર્ય એ છે કે.... જે ક્ષણે બીજાના આત્માને આપણે દેખી રહ્યા છીએ ત્યારે, તે જ સમયે જીવન સાથે અવિનાભાવ રાખનાર શ્વાસોશ્વાસાદિલિંગોથી (જીવનની) સત્તાનું તથા શ્વાસોશ્વાસાદિલિંગોના અભાવમાં (જીવનની) અસત્તાનું (મરણનું) અનુમાનથી પરિજ્ઞાન થાય જ છે. આથી તે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનજ્ઞાન

સાથોસાથ જ થયા છે. (તેથી પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ અનુમાન જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવો કોઈ એકાંતિકનિયમ નથી.) જો આવું માનવામાં નહિ આવે તો લોકવ્યવહારનો અભાવ થઈ જશે. આથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણમાં કોઈ જ્યેષ્ઠ-કનિષ્ઠભાવ નથી.

શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં 'તથા' શબ્દ છે, તે પૂર્વે કહેલા જીવાદિ નવતત્ત્વોના સમુચ્ચય માટે છે.

સર્વે વાક્યો સાવધારણ=નિશ્ચયાત્મક હોય છે. આ ન્યાયથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે જ પ્રમાણ સંમત છે. તેનાથી અધિક નહિ તે જાણવું.

यदपि परैरुक्तं द्वयातिरिक्तं प्रमाणसङ्ख्यानंतरं प्रत्यज्ञायि, तत्रापि यत्पर्यालोच्य-
मानमुपमानार्थापत्त्यादिवत्प्रमाणतामात्मसाक्षात्करोति तदनयोरेव प्रत्यक्षपरोक्षयो-
रन्तर्भावनीयम् । यत्पुनर्विचार्यमाणं मीमांसकपरिकल्पिताभाववत्प्रामाण्यमेव
नास्कन्दति न तेन बहिर्भूतेनान्तर्भूतेन वा प्रयोजनम्, अवस्तुत्वादित्यपकर्णनीयम् ।
तथाहि-प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावसम्भवैतिद्वयाप्रतिभयुक्तचनुपलब्ध्यादीनि
प्रमाणानि यानि परे प्रोचुः, तत्रानुमानागमौ परोक्षप्रकारावेव विज्ञातव्यौ, उपमानं तु
नैयायिकमते कश्चित्प्रेष्यः प्रभुणा प्रेषयाञ्चक्रे “गवयमानय” इति स
गवयशब्दवाच्यर्थमजानानः कञ्चन वनेचरं पुरुषमप्राक्षीत् “कीदृग्गवयः” इति, स प्राह
“यादृग्गौस्तादृग्गवयः” इति ततस्तस्य प्रेष्यपुरुषस्याप्तातिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकारि
गोसदृशगवयपिण्डज्ञानं “अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः” इति प्रतिपत्तिं फलरूपामुत्पा-
दयत्प्रमाणमिति, मीमांसकमते तु येन प्रतिपत्ता गौरुपलब्धो न गवयो न चातिदेशवाक्यं
“गौरिव गवयः” इति श्रुतं, तस्य विकटाटवीं पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति
यत्परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानमुन्मज्जति “अनेन सदृशः स गौः” इति “तस्य गोरनेन
सादृश्यं” इति वा, तदुपमानम् । “तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्सादृश्येन विशेषितं
प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम्” । [मी० શ્લોક૦ ૫૫૦ શ્લોક૦ ૩] इति
वचनादिति, एतच्च परोक्षभेदे प्रत्यभिज्ञायामन्तर्भाव्यम् ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વળી જે પ્રતિવાદિઓદ્વારા બેથી અતિરિક્ત પ્રમાણની સંખ્યા મનાઈ છે, તેમાં પણ વિચાર કરતાં અર્થાપત્તિ, ઉપમાનઆદિની જેમ પ્રમાણકોટીમાં આવે છે - પ્રમાણભૂત સિદ્ધ થાય છે, તેમનો સમાવેશ પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે પ્રમાણમાં કરી લેવો જોઈએ. વળી વિચાર કરતાં મીમાંસકો દ્વારા પરિકલ્પિત અભાવપ્રમાણની જેમ, જે પ્રમાણભૂત જ સિદ્ધ થતા નથી. તેનો

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણમાં અંતર્ભાવ છે કે બહિર્ભાવ છે ? તે ચર્ચા કરવાનું કોઈ પ્રયોજન જ નથી. કારણ કે તે તો અવસ્તુરૂપ = અપ્રમાણભૂત હોવાથી ઉપેક્ષણીય જ છે. (હવે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણથી અતિરિક્તપ્રમાણો, જે અન્યદર્શનકારોએ માન્યા છે, તેનો સમાવેશ પણ આ બે પ્રમાણમાં જ થઈ જાય છે, તે બતાવાય છે...)

પરવાદિઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ, ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ, યુક્તિ અને અનુપલબ્ધિઆદિ અનેક પ્રમાણો માને છે. આ પ્રમાણોમાં અનુમાન અને આગમનો પરોક્ષપ્રમાણમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે.

નૈયાયિક ઉપમાનને પ્રમાણ માને છે - (તેનો આકાર તેઓ આ રીતે બતાવે છે-) કોઈક નોકર પોતાના સ્વામિદ્વારા ગવય લાવવા માટે મોકલાયો. (તે નોકરને પોતાના સ્વામિને પૂછવાનું રહી ગયું કે ગવય કોને કહેવાય !) તે ગવયશબ્દનાં વાચ્યાર્થને નહિ જાણતા નોકરે કોઈ વનેચર (જંગલવાસી) પુરુષને પૂછ્યું કે.... “ગવય કેવા પ્રકારનું હોય છે ?” ત્યારે તે વનેચરે કહ્યું કે “જેવા પ્રકારની ગાય હોય છે, તેવા પ્રકારની ગવય હોય છે.” (આ વાક્ય સાંભળીને, યાદ રાખી આગળ વધેલા તે નોકરને ગાય જેવું પશું જંગલમાં નજર ચડ્યું), તે વખતે તે નોકરને વનેચરે કહેલા વાક્યનું સ્મરણ થયું. (એક ઠેકાણે સાંભળેલાના અન્યત્ર સંબંધને અતિદેશ કહેવાય છે. વનેચર પાસેથી સાંભળેલા “ગાય જેવી ગવય હોય છે” વાક્યાર્થનો, ગાય જેવા પશુંને જોતાં નોકરને તે અતિદેશવાક્યાર્થનું સ્મરણ થાય છે. તે) અતિદેશસહકારી એવું “ગાય જેવી ગવય હોય છે” આ પિંડજ્ઞાન “આ તે ગવયશબ્દથી વાચ્ય અર્થ છે” આવી ઉપમિતિ ફલરૂપ પ્રતિપત્તિને ઉત્પન્ન કરતું ઉપમાનપ્રમાણ બને છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે અતિદેશવાક્યાર્થના જ્ઞાનસ્વરૂપ ઉપમાન છે. એક ઠેકાણે સાંભળેલાનો અન્યત્ર સંબંધ અતિદેશ કહેવાય છે. વનેચર પુરુષ પાસેથી ‘ગો સદૃશો ગવયો ભવતિ’ ઇત્યાકારવાક્યને સાંભળીને, (નોકરને જંગલમાં ગાય જેવા પશુંને જોતાં) તે અર્થના સ્મરણ પ્રસંગે તેનો સંબંધ થાય છે. તેથી તે વાક્યને અતિદેશવાક્ય કહેવાય છે. તે અતિદેશવાક્યાર્થના સ્મરણનું સહકારી એવું ‘ગો સદૃશ ગવય’ પિંડજ્ઞાન “અસૌ ગવયશબ્દવાચ્યઃ” ઇત્યાકારક ઉપમિતિરૂપ ફલને ઉત્પન્ન કરતું પ્રમાણ બને છે.)

(મીમાંસકો ઉપમાનપ્રમાણનું સ્વરૂપ થોડું જુદી રીતે બતાવે છે. તે આ પ્રમાણે છે-) જે વ્યક્તિ દ્વારા ગાય ઉપલબ્ધ છે અર્થાત્ જોવાયેલી છે. ‘ગવય’ આજ સુધી જોવાયો નથી તથા “ગાય જેવી ગવય છે” આ અતિદેશવાક્યને પણ સાંભળ્યું નથી. તે વ્યક્તિને વિકટજંગલમાં ફરતાં ફરતાં ‘ગવય’નું સૌપ્રથમ દર્શન થતે છતે (વર્તમાનમાં) પરોક્ષ એવી ગાયમાં સાદૃશ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે “આ ગવયની સમાન તે ગાય છે.” અથવા “તે ગાયનું આ ગવયની સાથે સાદૃશ્ય છે.” તે ઉપમાનપ્રમાણ કહેવાય છે.

अर्थापत्तिरपि-“प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथा भवन् । अदृष्टं कल्पयेदन्य
सार्थापत्तिरुदाहृता ॥११॥” इत्येवं लक्षणानुमानान्तर्गतैव, अर्थापत्त्युत्थाप-
कस्यार्थस्यान्यथानुपपत्तिनिश्चयेनैवादृष्टार्थपरिकल्पनात्, अन्यथानुपपत्तिनिश्चयस्या-
नुमानत्वात् । अभावाख्यं तु प्रमाणं प्रमाणपञ्चकाभावः १ तदन्यज्ञानं २ आत्मा वा
ज्ञानविनिर्मुक्तः ३ इति त्रिधाभिधीयते, तत्राद्यपक्षस्यासम्भव एव प्रसह्यवृत्त्या
प्रमाणपञ्चकाभावस्य तुच्छत्वेनावस्तुत्वात्, अभावज्ञानजनकत्वायोगात्, द्वितीयपक्षे तु
पर्युदासवृत्त्या यत्तदन्यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव, प्रत्यक्षेणैव घटादिविविक्तस्य भूतलादेर्ग्रहणात् ।
कचित्तु तदघटं भूतलमिति प्रत्यभिज्ञानेन, योऽग्निमान्न भवति नासौ धूमवानिति तर्केण, नात्र
धूमोऽनाग्नेरित्यनुमानेन, गृहे गर्गो नास्तीत्यागमेन वाऽभावप्रतीतेः काभावः प्रमाणं
प्रवर्तताम् । तृतीयपक्षस्य पुनरसम्भव एव, आत्मनो ज्ञानाभावे कथं वस्त्वभाववेदकत्वं,
वेदनस्य ज्ञानधर्मत्वात्, अभाववेदकत्वे वा ज्ञानविनिर्मुक्तत्वस्याभावात्, तत्राभावः
प्रमाणान्तरम् । सम्भवोऽपि समुदायेन समुदायिनोऽवगम इत्येवंलक्षणः सम्भवति खार्या

દ્વોણ इत्यादिको नानुमानात्पृथक्, तथाहि-खारी द्वोणवती, खारीत्यात्पूर्वोपलब्धखारीवत् ।
 ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यम्, एवमुचुर्वृद्धा यथा “इह वटे यक्षः प्रतिवसति” इति,
 तदप्रमाणं, अनिर्दिष्टवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्, आसप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्यागम इति । यदपि
 प्रातिभमक्षलिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेव “अद्य मे महीपतिप्रसादो भविता” इत्याकारं
 स्पष्टतया वेदनमुदयते तदप्यनिन्द्रियनिबन्धनतया मानसमितिप्रत्यक्षकुक्षिनिक्षिप्तमेव ।
 यत्पुनः प्रियाप्रियप्राप्तिप्रभृतिफलेन सार्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकात्मनः प्रासादोद्वेगादेर्लिङ्गादु-
 देतितत्पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवदस्पष्टमनुमानमेव । एवं युक्त्यनुपलब्ध्योरादि-
 शब्दाद्विशिष्टोपलब्धिजनकस्य बोधाबोधरूपविशेषत्यागेन सामान्यतो लिखितं साक्षिणो
 भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्” [याज्ञवल्क्य स्मृ० २/२२] इत्युक्तस्य प्रमाणस्यान्येषां च
 केषाञ्चित्प्रमाणान्तरत्वेन परपरिकल्पितानां यथालक्षणं प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्तर्भावो
 निराकरणं च विधेयम् । तदेवं न प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविध्यातिक्रमं शक्नोऽपि कर्तुं क्षमः ।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

“પ્રત્યક્ષાદિ છ પ્રમાણોમાંથી કોઈપણ પ્રમાણથી જ્ઞાતપદાર્થ બીજીરીતે સંગત થતો ન હોય,
 ત્યારે અન્ય અદૃષ્ટપદાર્થની કલ્પના કરાય છે, તે અર્થાપતિ કહેવાય છે.” (જેમ કે જીવિત દેવદત્ત
 ઘરમાં ન દેખાતાં, દેવદત્તના અદૃષ્ટબર્હિભાવની કલ્પના કરાય છે, તે અર્થાપતિ કહેવાય છે.)
 આ સ્વરૂપવાળી અર્થાપત્તિનો પણ અનુમાનમાં સમાવેશ થાય છે. કારણકે અર્થાપત્તિથી ઉત્થાપક
 અર્થ (પદાર્થ) અન્યથા અનુપપત્તિના નિશ્ચયથી જ અદૃષ્ટઅર્થની પરિકલ્પનારૂપ અને અન્યથા
 અનુપપત્તિનો નિશ્ચય અનુમાનરૂપ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ અનુમાનમાં લિંગથી
 અવિનાભાવિ પરોક્ષસાધ્યનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ અર્થાપત્તિમાં પણ એકપદાર્થથી અવિનાભાવિ
 પરોક્ષપદાર્થની કલ્પના કરાય છે. બંનેમાં અવિનાભાવના નિશ્ચયથી જ અન્ય પરોક્ષપદાર્થની
 સિદ્ધિ થતી હોય છે. જ્યાં પણ અવિનાભાવના નિશ્ચયથી=બળથી અન્ય પરોક્ષપદાર્થનું જ્ઞાન
 થાય છે, તે સર્વે પણ અનુમાનરૂપ જ છે. એટલું યાદ રાખવું કે અનુમાનમાં તથા-ઉપપત્તિ અને
 અન્યથા-અનુપપત્તિરૂપ હેતુથી પરોક્ષપદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, જ્યારે અર્થાપત્તિમાં અન્યથા-
 અનુપપત્તિરૂપ હેતુથી પરોક્ષપદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.)

અભાવપ્રમાણના ત્રણરૂપ છે. (૧) જે પદાર્થનો અભાવ કરવો છે, તેની સિદ્ધિ કરનારા
 પ્રમાણપંચકનો અભાવ છે. અર્થાત્ પ્રમાણપંચકાભાવ. (૨) તદન્યજ્ઞાન અર્થાત્ જે આધારમાં
 અથવા જે પદાર્થની સાથે તેને જોયો હતો, તેમાંથી માત્ર તેનાથી અન્યએવા આધાર અને પદાર્થોનું
 જ્ઞાન થાય. પરંતુ તેનું જ્ઞાન ન થાય. (જેમ ઘટને ભૂતલમાં કે ભૂતલ સાથે દેખ્યો હતો, હવે જો

માત્ર ભૂતલ જ દેખાય છે, તો ઘટનો અભાવ થઈ જાય છે.) (૩) આત્મા જ્ઞાનથીરહિત હોય. અર્થાત્ આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન જ ન થાય.

તેમાં પ્રથમપક્ષનો અસંભવ જ છે. કારણ કે પ્રમાણપંચકનો અભાવ પ્રસજ્યપક્ષમાં તુચ્છરૂપ હોવાથી અવસ્તુરૂપ છે તથા અવસ્તુરૂપ હોય તે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. જે વસ્તુરૂપ હોય તે જ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આથી તે અવસ્તુરૂપ હોવાથી અભાવવિષયકજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકશે નહિ.

દ્વિતીયપક્ષમાં તો પર્યુદાસ પક્ષાનુસાર ઘટથી અન્યભૂતલાદિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી જ થઈ રહ્યું છે, તે પ્રત્યક્ષરૂપ જ છે. પ્રત્યક્ષથી જ ઘટાદિથીરહિત ભૂતલાદિ ગ્રહણ થાય છે. (- તો પછી તેનાથી અતિરિક્ત અભાવપ્રમાણ માનવાની જરૂર જ શી છે ? અર્થાત્ અતિરિક્ત અભાવ પ્રમાણ માનવાની આવશ્યકતા નથી.)

ક્યારેક 'તે (આ) ભૂતલ આજે ઘટશૂન્ય છે. (જેમાં કાલે ઘટ હતો.)' આવા પ્રકારનું અભાવજ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાથી જ થઈ જાય છે.

'જે અગ્નિવાળો નથી, તે ધૂમવાળો પણ નથી.' - આવા પ્રકારનું ધૂમ-અગ્નિના અભાવનું જ્ઞાન તર્કથી થાય છે. "અહીં ધૂમ નથી, કારણકે અગ્નિ નથી." આવા પ્રકારના ધૂમના અભાવનું જ્ઞાન અનુમાનથી થાય છે. 'ઘરમાં ગર્ગ નથી' આવા પ્રકારના પ્રામાણિકવચનથી ગૃહમાં ગર્ગના અભાવનું જ્ઞાન આગમપ્રમાણરૂપ જ છે. (આ રીતે યથાયોગ્ય પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોથી જ) અભાવની પ્રતીતિ થઈ જતી હોય તો અભાવપ્રમાણની આવશ્યકતા જ શું છે ?

તૃતીયપક્ષનો તો સંભવ જ નથી. આત્મામાં જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો આત્મા કેવી રીતે વસ્તુના અભાવનું સંવેદન કરી શકે ? કારણકે સંવેદન જ્ઞાનનો ધર્મ છે. જો આત્મામાં જ્ઞાન ન હોય તો, તેના ધર્મરૂપસંવેદન આત્મામાં કેવી રીતે હોઈ શકે ? (છતાં પણ) આત્માને વસ્તુના અભાવનો વેદક (અર્થાત્ વસ્તુના અભાવનો સંવેદન કરનારો) માનશો, તો આત્માને જ્ઞાનવિર્નિમુક્ત માની શકાશે નહિ. આથી તૃતીયપક્ષ ઉચિત નથી.

તેથી અભાવ અતિરિક્તપ્રમાણ નથી. સંભવપ્રમાણ પણ સમુદાયથી સમુદાયીના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. મોટી ચીજથી પોતાના અવયવભૂત નાની વસ્તુનું અનુમાન સંભવપ્રમાણ છે. જેમકે ખારી (=૧૮ દ્રોણ પ્રમાણ)માં દ્રોણની સંભાવના છે. (તે તેમાં સમાઈ જાય છે.) તે સંભવ પ્રમાણ પણ અનુમાનથી પૃથક્ નથી. સંભવપ્રમાણનો અનુમાનમાં અંતર્ભાવ આ પ્રમાણ છે. - "ખારી દ્રોણવાળી છે, કારણકે તે ખારી છે. જેમકે પૂર્વ જોયેલી ખારી.

અનિર્દિષ્ટવક્તાના પ્રવાદની પરંપરારૂપ ઐતિહ્યપ્રમાણ છે. અર્થાત્ જેને કહેનારા વક્તાની

કોઈને ખબર નથી, પરંતુ પરંપરાથી ચાલ્યા આવતો પ્રવાદ=લોકશ્રુતિઓ ઐતિહ્ય છે. જેમકે.. વૃદ્ધો કહેતા હતા કે - “આ વડલામાં યક્ષ વસે છે.”

આ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ જ નથી. કારણ કે તે અનિર્દિષ્ટવક્તા ધ્વારા બોલાયેલું હોવાથી સાંશયિક છે. કોઈપણ વચન(પ્રવાદ) આગમરૂપ ત્યારે જ બને, કે જ્યારે તે આપ્તપુરુષ દ્વારા બોલાયેલું હોય અર્થાત્ જે પ્રવાદમાં આપ્તવક્તા દ્વારા બોલાયેલ છે, એવો નિશ્ચય થાય તે પ્રવાદ જ આગમરૂપ બને છે.

ઇન્દ્રિયો, લિંગ અને શબ્દ વ્યાપારની અપેક્ષાવિના જ અકસ્માત “આજે મારાઉપર રાજા પ્રસન્ન થશે” આવા પ્રકારનું સ્પષ્ટભાન થાય છે તે પ્રાતિભજ્ઞાન કહેવાય છે. આ પ્રાતિભજ્ઞાન અનીન્દ્રિયનિબંધન હોવાથી અર્થાત્ મનોભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી માનસપ્રત્યક્ષમાં અંતર્ભૂત થાય છે.

વળી આત્માની પ્રસન્નતા કે અપ્રસન્નતાઆદિ લિંગથી પ્રિય-અપ્રિયઆદિ ફળની સાથે (પહેલા) ગ્રહણ કરેલા અન્યથા-અનુપપત્તિરૂપ અવિનાભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું અસ્પષ્ટ પ્રાતિભજ્ઞાન અનુમાનરૂપ જ છે. જેમ કીડીઓના દરમાંથી બહાર આવવારૂપ લિંગથી વૃષ્ટિનું અસ્પષ્ટજ્ઞાન થાય છે, તે અનુમાનરૂપ જ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ પૂર્વે કીડીઓનું દરમાંથી બહાર આવવું અને વરસાદ પડવો - આ અવિનાભાવ ગ્રહણ કરેલો હોવાથી, જ્યારે કીડીઓ દરમાંથી બહાર આવે, ત્યારે પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા અવિનાભાવથી) વૃષ્ટિનું અનુમાન કરાય છે. તેમ જ્યારે પૂર્વે મનની પ્રસન્નતા થયેલી, ત્યારે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ હતી અને મનની અપ્રસન્નતા થઈ હતી, ત્યારે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ હતી - આ અવિનાભાવને ગ્રહણ કરેલા વ્યક્તિને મનની પ્રસન્નતા કે અપ્રસન્નતાના કારણે ઇષ્ટ-અનિષ્ટનું અસ્પષ્ટપ્રાતિભજ્ઞાન થાય છે, તે અવિનાભાવના બલથી થયું હોવાના કારણે અનુમાનરૂપ છે.)

આમ સ્પષ્ટપ્રાતિભજ્ઞાનનો માનસપ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં અને અસ્પષ્ટપ્રાતિભજ્ઞાનનો અનુમાનમાં સમાવેશ થતો હોવાથી પ્રાતિભજ્ઞાનને સ્વતંત્રપ્રમાણ માનવાની આવશ્યકતા નથી.

આ પ્રમાણે યુક્તિ અને અનુપલબ્ધિ પ્રમાણનો, આદિશબ્દથી વિશિષ્ટઉપલબ્ધિના જનક જ્ઞાનાત્મક કે અજ્ઞાનાત્મક (વિશેષના ત્યાગપૂર્વક) સામાન્યથી સર્વપદાર્થોને પ્રમાણ કહેવાય છે. તે પ્રમાણનો તથા લિખિત = સ્ટેમ્પ, સાક્ષિ અને ભુક્તિ = અનુભવ, આ ત્રણને જેઓ પ્રમાણ માને છે, તેઓના તે પ્રમાણોનો તથા બીજા વાદિઓ દ્વારા પરિકલ્પિત અન્યપ્રમાણોનો યથાસંભવ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં અંતર્ભાવ કરવો જોઈએ અને (જે પ્રમાણભૂત ન હોય તેનું) નિરાકરણ કરવું જોઈએ.

[આ રીતે યુક્તિ અને અનુપલબ્ધિ આ બે પ્રમાણોનો પણ ઉપરોક્ત બે પ્રમાણોમાં સમાવેશ

કરી દેવો. જો યુક્તિ અવિનાભાવ રાખતી હોય તો તેના સમાવેશ અનુમાનમાં કરવો અને અવિનાભાવ રાખતી ન હોય તો તે પ્રમાણરૂપ જ નથી.

અનુપલબ્ધિ તો અભાવપ્રમાણરૂપ છે. તેથી તેનો યથાસંભવ પ્રત્યક્ષાદિમાં અંતર્ભાવ થઈ જશે. આદિ શબ્દથી (પ્રતિવાદિઓદ્વારા મનાયેલા) અન્યપ્રમાણોનો પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં જ અંતર્ભાવ કરી લેવો. જેમકે વૃદ્ધનૈયાયિક વિશિષ્ટઉપલબ્ધિના જનક જ્ઞાનાત્મક કે અજ્ઞાનાત્મક સર્વે પદાર્થોને સાધારણરૂપથી પ્રમાણ માને છે. તેઓએ કહ્યું છે કે 'લિખિત સ્ટેમ્પ, સાક્ષિ તથા ભુક્તિ=અનુભવ ત્રણે પ્રમાણો છે.' તથા અન્યવાદિ દ્વારા મનાયેલા બીજા પ્રમાણોનો યથાસંભવ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં સમાવેશ કરવો અને અપ્રમાણભૂત હોય તો ખંડન કરવું.]

તેથી આ પ્રમાણે પ્રમાણની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષરૂપથી કહેવાયેલા (પ્રમાણની) બે સંખ્યાનો અતિક્રમ કરવા માટે ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.

अथ तयोर्लक्षणाद्यभिधीयते-स्वपरव्यवसायि ज्ञानं स्पष्टं प्रत्यक्षम् । तद्विप्रकारं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र सांव्यवहारिकं बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वा-दपारमार्थिकमस्मदादिप्रत्यक्षम्, पारमार्थिकं त्वात्मसंनिधिमात्रापेक्षमवध्यादिप्रत्यक्षम् । सांव्यवहारिकं द्वेधा, चक्षुरादीन्द्रियनिमित्तं मनोनिमित्तं च । तद्विधिमपि चतुर्धा, अवग्रहेहावायधारणाभेदात् । तत्र विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोच-रदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः । अस्यार्थः-विषयो द्रव्यपर्यायात्मकोऽर्थो, विषयी चक्षुरादिः, तयोः समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो निपातो योग्यदेशाद्यवस्थानं, तस्मादनन्तरं समुद्भूतमुत्पन्नं यत्सत्तामात्रगोचरं दर्शनं निराकारो. बोधस्तस्माज्जातमाद्यं सत्तासामान्याद्यवान्तरैर्मनुष्यत्वादिभिर्विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो यद्ग्रहणं ज्ञानं तदवग्रहः। पुनरवगृहीतविषयसंशयानन्तरं तद्विशेषाकाङ्क्ष-णमीहा । तदनन्तरं तदीहितविशेषनिर्णयोऽवायः । अवेतविषयस्मृतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा । अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रमाणतोत्तरोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य चातुर्विध्यं कथञ्चित् प्रमाणफलभेदश्चोपपन्नः । तथा यद्यपि क्रमभाविनामवग्रहादीनां हेतुफलतया व्यवस्थितानां पर्यायार्थाद्भेदः तथाप्येकजीवतादात्म्येन द्रव्यार्था-देशादमीषामैक्यं कथञ्चिदविरुद्धं, अन्यथा हेतुफलभावाभावप्रसक्तिर्भवेदिति प्रत्येयम् ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ કહેવાય છે. સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરનારું સ્પષ્ટ = પરનિરપેક્ષજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. તે બે પ્રકારનું છે. (૧) સાંવ્યવહારિક, (૨) પારમાર્થિક. બાહ્યચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો, પ્રકાશઆદિ સામગ્રીથી ઉત્પન્નથવાવાળું આપણા જેવાઓનું જ્ઞાન સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. તે સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ બાહ્યઇન્દ્રિયાદિને સાપેક્ષ હોવાથી અપારમાર્થિક છે. (છતાં પણ લોકવ્યવહારમાં તેની પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રસિદ્ધિ હોવાથી સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.)

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ તો માત્ર આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ માત્ર આત્માથી ઉત્પન્ન થતું અવધિજ્ઞાનઆદિ પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે. (૧) ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયનિમિત્તક, (૨) મનોનિમિત્તક. ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થતું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. મનના નિમિત્તે થતું જ્ઞાન માનસ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

આ બંને પ્રકારના સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના (૧) અવગ્રહ, (૨) ઇહા, (૩) અપાય, (૪) ધારણા, - આ ચાર ભેદથી ચાર પ્રકાર છે.

તેમાં વિષય = પદાર્થ અને વિષયિ = ઇન્દ્રિયોનો સન્નિપાત થતાં, તેની અનંતર “આ કંઈક છે” આવી સત્તામાત્રને વિષય કરનારું દર્શન થાય છે. તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ સામાન્યાકારની અવાંતર વિશિષ્ટવસ્તુને ગ્રહણ કરનારા પ્રથમજ્ઞાનને અવગ્રહ કહેવાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક પદાર્થરૂપ વિષય અને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ વિષયિનો ભ્રાન્તિ આદિને નહિ ઉત્પન્ન કરવામાં અનુકૂલ યોગ્યદેશ-સ્થિતિરૂપ સંબંધથી અનંતર “આ કંઈક છે” આવું વસ્તુની સત્તામાત્રને વિષય કરનારો દર્શન = નિરાકારબોધ ઉત્પન્ન થાય છે. તે નિરાકાર બોધથી સત્તા-સામાન્યાદિની અવાંતર મનુષ્યત્વ, ઘટત્વ આદિ વિશેષોથી વિશિષ્ટવસ્તુનું ગ્રહણ કરનારું પ્રથમજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે અવગ્રહ કહેવાય છે. અર્થાત્ તે “આ મનુષ્ય છે”, “આ ઘટ છે” ઇત્યાદિ વિશેષોથી વિશિષ્ટવસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે. તે અવગ્રહ કહેવાય છે.

અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલા વિષયમાં = પદાર્થમાં સંશય થયા બાદ તે વસ્તુના વિશેષનિર્ણય માટે “આ આવું હોવું જોઈએ”—આવા પ્રકારની વિચારણાને ઇહા કહેવાય છે. (જેમકે સામાન્યરૂપથી ઘટને જાણી લીધા બાદ “આ ઘટ અમદાવાદી છે કે વાપીનો છે.”—આવો સંશય થાય છે, તે સંશયની ઉત્તરમાં “આ ઘટ અમદાવાદી હોવો જોઈએ” આવી સંભાવનાવિષયક જ્ઞાનને ઇહા કહેવાય છે.)

ઇહાની અનંતર ઇહાદ્વારા સંભાવિત વિશેષપદાર્થનો નિર્ણય કરવો તે અવાય (અપાય) કહેવાય છે.

નિર્ણિત થયેલા વિષયની = પદાર્થની (કાલાંતરે) થનારી સ્મૃતિમાં જે હેતુ=કારણ બને તે (અપાયની પછી થનાર) ધારણા કહેવાય છે.

અહીં પૂર્વ-પૂર્વની પ્રમાણતા અને ઉત્તર-ઉત્તરની ફળતા છે. અર્થાત્ અવગ્રહ પ્રમાણ છે, તેનું ઇલા ફળ છે. ઇલા પ્રમાણ છે, તેનું અવાય (અપાય) ફળ છે. અપાય પ્રમાણ છે, તેનું ધારણા ફળ છે. તેથી એક જ મતિજ્ઞાનના પ્રકારની ચારસંખ્યા તથા કથંચિત્ પ્રમાણ-ફળનો ભેદ સંગત થાય છે.

તે પ્રમાણે જોકે ક્રમથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અવગ્રહાદિ ચારેજ્ઞાનોમાં ક્રમશઃ કારણ-કાર્યભાવ છે. તેથી = પર્યાયાર્થિક = અવસ્થાઓના ભેદથી ભેદ છે, તો પણ આ ચારેજ્ઞાન એક આત્માથી તાદાત્મ્ય = અભેદ રાખે છે. અર્થાત્ આ ચારે જ્ઞાનનો આત્મામાં અભેદ હોવાથી (આત્મ) દ્રવ્યની અપેક્ષાથી આ ચારે જ્ઞાનોને કથંચિત્એક(અભિન્ન) માનવામાં વિરોધ નથી. અન્યથા (અર્થાત્ આત્મદ્રવ્યની અપેક્ષાથી ચારેજ્ઞાનોમાં કથંચિત્એકતા અને પર્યાય = અવસ્થાભેદથી અનેકતા ન માનવામાં આવે તો) તે ચારે જ્ઞાનોમાં પરસ્પર હેતુ-ફળભાવનો અભાવ થઈ જશે. અર્થાત્ પરસ્પર ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ કે કારણકાર્યભાવ બની શકશે નહિ.

ધારણાસ્વરૂપા ચ મતિરવિસંવાદસ્વરૂપસ્મૃતિફલસ્ય હેતુત્વાત્પ્રમાણં, સ્મૃતિરપિ તથાભૂતપ્રત્યવમર્શસ્વભાવસંજ્ઞાફલજનકત્વાત્, સંજ્ઞાપિ તથાભૂતતર્કસ્વભાવ-ચિન્તાફલજનકત્વાત્ । ચિન્તાપ્યનુમાનલક્ષણાઽઽભિનિબોધફલજનકત્વાત્, સોઽપિ હાનાદિબુદ્ધિ-જનકત્વાત્, તદુક્તમ્-‘મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિન્તાભિનિબોધ ઇત્યનર્થાન્તરમ્’ [ત૦ સૂ૦ ૧/૧૩] અનર્થાન્તરમિતિ-કથંચિદેકવિષયં પ્રાક્શબ્દયોજનાન્મતિજ્ઞાનમેતત્ । શેષમનેકપ્રભેદં શબ્દયોજનાદુપજાયમાનમવિશદં જ્ઞાનં શ્રુતમિતિ કેચિત્ । સૈદ્ધાન્તિકાસ્ત્વવગ્રહેહાવાયધારણાપ્રભેદરૂપાયા મતેર્વાચકાઃ પર્યાયશબ્દા મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિન્તાભિનિબોધ ઇત્યેતે શબ્દા ઇતિ પ્રતિપન્નાઃ । સ્મૃતિસંજ્ઞાચિન્તાદીનાં ચ કથંચિદ્ગૃહીતગ્રાહિત્વેઽપ્યવિસંવાદકત્વાદનુમાનવત્પ્રમાણતાભ્યુપેયા, અન્યથા વ્યાપ્તિ-ગ્રાહકપ્રમાણેન ગૃહીતવિષયત્વેનાનુમાનસ્યાપ્રમાણતાપ્રસક્તેઃ, અત્ર ચ ચચ્છબ્દસંયોજનાત્પ્રાક્ સ્મૃત્યાદિકમવિસંવાદિ વ્યવહારનિર્વર્તનક્ષમં વર્તતે તન્મતિઃ શબ્દસંયોજનાત્પ્રાદુર્ભૂતં તુ સર્વં શ્રુતમિતિ વિભાગઃ । સ્મૃતિસંજ્ઞાદીનાં ચ સ્મરણતર્કાનુમાનરૂપાણા પરોક્ષભેદાનામપિ યદિહ પ્રત્યક્ષાધિકારે ભળનં તન્મતિશ્રુતવિભાગજ્ઞાનાય પ્રસંગેનેતિ વિજ્ઞેયમ્ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ધારણાસ્વરૂપ મતિજ્ઞાન અવિસંવાદસ્વરૂપ સ્મૃતિરૂપ ફળનું કારણ હોવાથી પ્રમાણ છે. અર્થાત્ ધારણા પ્રમાણ છે. સ્મૃતિ ફળ છે. સ્મૃતિ પણ “આ તે જ છે” ઇત્યાકારક પ્રત્યવમર્શ સ્વભાવક = સંકલનરૂપ સંજ્ઞાના ફળનું જનક છે. અર્થાત્ સંજ્ઞા = પ્રત્યભિજ્ઞાન ફળ છે અને સ્મૃતિ પ્રમાણ છે. પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ સંજ્ઞા પણ તથાભૂત તર્કસ્વભાવક ચિંતાને ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ સંજ્ઞાથી તર્કરૂપ ચિંતા ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સંજ્ઞા પ્રમાણ છે. તર્ક ફળ છે. ચિંતારૂપ તર્ક પણ અનુમાનસ્વરૂપ આભિનિબોધફળનો જનક છે. અર્થાત્ તર્ક અવિનાભાવનું જ્ઞાન કરાવીને આભિનિબોધ = અનુમાનને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તર્ક પ્રમાણ છે, આભિનિબોધ = અનુમાન ફળ છે. આભિનિબોધથી પણ હેયોપાદેયબુદ્ધિરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી આભિનિબોધ=અનુમાન પ્રમાણ છે, હેયોપાદેયબુદ્ધિ ફલ છે. તેથી તત્ત્વાર્થસૂત્ર માં કહ્યું છે કે... મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિંતા, આભિનિબોધ - આ અનર્થાન્તર છે - કથંચિત્ અભિન્ન છે = કથંચિત્ એકવિષયક છે. (અકલંકદેવ આ સૂત્રનો તાત્પર્યાર્થ આ રીતે બતાવે છે-) જ્યાં સુધી આ જ્ઞાનોનો શબ્દરૂપથી ઉલ્લેખ ન કરાય અર્થાત્ તેમાં શબ્દયોજના ન હોય ત્યાં સુધી તે સર્વ મતિજ્ઞાન છે.

શબ્દયોજનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળું અવિશદ્ધજ્ઞાન શ્રુત છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી મતિ, સ્મૃતિઆદિમાં શબ્દયોજના નથી હોતી, ત્યાં સુધી તે મતિજ્ઞાનરૂપ છે તથા શબ્દયોજનાથી થવાવાળું તથા અન્ય પણ શબ્દયોજનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળું જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન છે. પરંતુ સૈદ્ધાન્તિકો તો આ મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિંતા અને આભિનિબોધને, અવગ્રહ-ઇલા-અપાય-ધારણાના રૂપથી ચાર ભેદવાળા મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો જ માને છે. (આ જ વાત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના ભાષ્ય-૧/૧૩માં કરી છે. આભિનિબોધિકજ્ઞાનસ્યૈવ ત્રિકાલવિષયસ્યૈતે પર્યાયા નાર્થાન્તરેતિ મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિન્તાઽભિનિબોધ ઇત્યસ્યાનર્થાન્તરમેતદિતિ ।)

સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિંતા આદિ જોકે પૂર્વ પ્રત્યક્ષઆદિ પ્રમાણોથી ગ્રહણ કરેલા પદાર્થોને જ જાણે છે. તો પણ અવિસંવાદિ હોવાના કારણે અનુમાનની જેમ પ્રમાણ જ છે. જેમ વ્યાપ્તિજ્ઞાન તર્ક દ્વારા જાણવામાં આવેલા સામાન્ય અગ્નિ અને ધૂમને જ કંઈક વિશેષરૂપથી જાણવાવાળું અનુમાન કથંચિત્ અગૃહીતગ્રાહિ માનીને પ્રમાણ મનાય છે. તેમ સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાન પણ પ્રમાણ છે. અન્યથા વ્યાપ્તિ = તર્કરૂપ ગ્રાહકપ્રમાણદ્વારા ગૃહીત પદાર્થને વિષય બનાવનારું અનુમાન પણ અપ્રમાણ બની જશે.

અહીં શબ્દયોજનાની પૂર્વ અર્થાત્ શબ્દયોજના ન હોય ત્યારે અવિસંવાદિ અને વ્યવહાર ચલાવવામાં સમર્થ સ્મૃતિઆદિ મતિજ્ઞાન છે. અને શબ્દયોજનાથી ઉત્પન્ન થતું સર્વજ્ઞાન શ્રુતરૂપ

છે - આ રીતે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિભાગ કરવો. અહીં સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, તર્કઆદિ પરોક્ષ પ્રમાણોના ભેદોને પ્રત્યક્ષપ્રમાણના વિવરણસમયે કહેવાનું કારણ એ છે કે મતિ અને શ્રુતના વિભાગનું જ્ઞાન પણ પ્રસંગથી સ્પષ્ટ થઈ જાય.

અથ પરોક્ષમ્-અવિશદમવિસંવાદિ જ્ઞાનં પરોક્ષમ્ । સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનતર્કાનુ-
માનાગમભેદતસ્તત્પદ્ધત્ ॥ સંસ્કારપ્રબોધસમ્ભૂતમનુભૂતાર્થવિષયં તદિત્યાકારં વેદનં
સ્મરણં, યથા તત્તીર્થકરં બિમ્બમિતિ ૧ અનુભવસ્મરણકારણકં સદ્કલનં પ્રત્યભિજ્ઞાનં,
તદેવેદં તત્સદૃશં તદ્વિલક્ષણં તત્પ્રતિયોગીત્યાદિ, યથા સ એવાયં દેવદત્તઃ, ગોસદૃશો ગવયઃ,
ગોવિલક્ષણો મહિષઃ, ઇદમસ્માદ્દીર્ઘં હ્રસ્વમળીયો મહીયો દવીયો વા દૂરાદયં તીવ્રો વદ્ધિ સુરભીદં
ચન્દનમિત્યાદિ । અત્રાદિશબ્દાત્સ એવ વદ્ધિરનુમીયતે સ એવાનેનાપ્યર્થઃ કથ્યતે ઇત્યાદિ
સ્મરણસચિવાનુમાનાગમાદિજન્યં ચ સદ્કલનમુદાહાર્યમ્ ૨ ॥ ઉપલમ્બાનુપલમ્બસમ્ભવં
ત્રિકાલકલિતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદ્યાલમ્બનમિદમસ્મિન્ સત્યેવ ભવતીત્યાદ્યાકારં સંવેદનં
તર્કઃ, યથાગ્રૌ સત્યેવ ધૂમો ભવતિ તદભાવે ન ભવત્યેવેતિ ૩ ॥ અનુમાનં દ્વિધા, સ્વાર્થં પરાર્થં
ચ ॥ હેતુગ્રહણસમ્બન્ધસ્મરણહેતુકં સાધ્યવિજ્ઞાનં સ્વાર્થમ્ ॥ નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્યેકલક્ષણો
હેતુઃ ॥ ઇદમ્બાધિતમસિદ્ધં સાધ્યં, સાધ્યવિશિષ્ટઃ પ્રસિદ્ધો ધર્મો પક્ષઃ ॥ પક્ષહેતુવચનાત્મકં
પરાર્થમનુમાનમુપચારાત્ ॥ મન્દમતીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃઢાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ
પ્રયોજ્યાનિ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે પરોક્ષપ્રમાણને કહે છે. અવિશદ = અસ્પષ્ટઅવિસંવાદિજ્ઞાનને પરોક્ષ કહેવાય છે. તે પરોક્ષ સ્મરણ (સ્મૃતિ), પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન, અને આગમના ભેદથી પાંચપ્રકારનું છે. (૧) સ્મૃતિપ્રમાણ : (પૂર્વ જોયેલા પદાર્થના) સંસ્કારના પ્રબોધથી ઉત્પન્ન થવાવાળું, અનુભૂત અર્થના વિષયવાળું “તે હતું” ઇત્યાદિરૂપે ‘તે’ શબ્દમાં જેનું વેદન થાય છે, તે સ્મરણ (સ્મૃતિ) કહેવાય છે. જેમકે પૂર્વે જોયેલી મનોજાતીર્થકરની પ્રતિમાનું વર્તમાનમાં દર્શન થતી પ્રતિમામાં “તે જ તીર્થકરની પ્રતિમા છે.” આવું વેદન થાય છે, તેને સ્મરણ કહેવાય છે. (અહીં પૂર્વે જોયેલી પરમાત્માની મનોજાતિપ્રતિમાના આત્મામાં પડેલા સંસ્કારના પ્રબોધથી અનુભૂત અર્થવિષયક ‘તે જ તીર્થકરની પ્રતિમા છે’ ઇત્યાકારક સંવેદન થાય છે. તેને સ્મરણ કહેવાય છે.)

(૨) પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણ : અનુભવ અને સ્મરણથી ઉત્પન્ન થયેલા સંકલનાત્મકજ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવાય છે. અર્થાત્ અનુભવ અને સ્મરણથી ઉત્પન્ન થવાવાળું સંકલનજ્ઞાન કે જે

પૂર્વ અને ઉત્તરને જોડવાનું કામ કરી એકત્વસાદૃશ્યજ્ઞાન કરાવે તે પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવાય છે. અર્થાત્ સામે રહેલા પદાર્થમાં પૂર્વ જોયેલા પદાર્થનું અભેદઅવગાહિજ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવાય છે. આ પ્રત્યભિજ્ઞાન અનેકપ્રકારનું છે. સાદૃશ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાન - 'તે તેની સમાન' છે' ઇત્યાકારક છે. જેમકે 'તે જ આ દેવદત્ત છે' અને 'ગાય સમાન ગવાય છે.' વૈલક્ષણ્યસાદૃશ્ય-'તે તેનાથી વિલક્ષણ છે' - ઇત્યાકારક છે. જેમકે 'ગાયથી વિલક્ષણ ભેંસ છે.' પ્રતિયોગપ્રત્યભિજ્ઞાન-'આ તેની અપેક્ષાએ દૂર, સમીપ, નાનો, મોટો છે' ઇત્યાદિ રૂપથી હોય છે. જેમકે આ આનાથી લાંબો છે, આ નાનો છે, ઓછા વજનનો છે, વધુ વજનનો છે, ખૂબ દૂર છે. અગ્નિ તેજ છે, ચંદન સુરભિ છે. તે જ અગ્નિનું અનુમાન કરાય છે કે જે પૂર્વ દેખી હતી' તથા 'તે જ શબ્દ ધ્વારા પણ આ અર્થ કહેવાય છે.' ઇત્યાદિ સ્મરણસહકારથી અનુમાનજન્ય કે સ્મરણના સહકારથી આગમ જન્મ જે કોઈ સંકલનાત્મકજ્ઞાનો છે, તેનો સમાવેશ પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં કરી લેવો.

(૩) તર્કપ્રમાણ : ઉપલંબ કે અનુપલંબથી ઉત્પન્ન થવાવાળું ત્રિકાલવિષયક (ત્રિલોકવર્તી) સર્વ સાધ્ય-સાધનના સંબંધનો આલંબન=વિષય કરવાવાળું "આ, આ હોતે છતે જ હોય છે." ઇત્યાકારક સંવેદન=જ્ઞાનને તર્ક કહેવાય છે. અર્થાત્ 'સાધ્ય હોતે છતે જ સાધન હોય છે' અને 'સાધ્યના અભાવમાં સાધન હોતું નથી' ઇત્યાકારકજ્ઞાન તર્ક કહેવાય છે. જેમકે.. અગ્નિ હોતે છતે જ ધૂમ હોય છે. અગ્નિના અભાવમાં હોતો નથી જ.'

આ રીતે સાધારણરૂપથી ત્રિલોકવર્તી સમસ્ત અગ્નિ અને ધૂમોના અવિનાભાવસંબંધને તર્ક પ્રમાણ જાણી લે છે.

(૪) અનુમાનપ્રમાણ : (સાધનથી થતા સાધ્યના જ્ઞાનને અનુમાન કહેવાય છે.) તે અનુમાન બે પ્રકારનું છે. (૧) સ્વાર્થાનુમાન, (૨) પરાર્થાનુમાન. હેતુનું ગ્રહણ તથા સંબંધ (અવિનાભાવ) સ્મરણથી થવાવાળા સાધ્યના જ્ઞાનને સ્વાર્થાનુમાન કહેવાય છે. નિશ્ચિત અન્યથા-અનુપપત્તિ રૂપ એકમાત્ર લક્ષણવાળા પદાર્થને હેતુ કહેવાય છે. અર્થાત્ (જેની સાધ્યની સાથે) અન્યથા અનુપપત્તિ (અન્યથા સાધ્યના અભાવમાં અનુપપત્તિ નહિ થવી અર્થાત્ અવિનાભાવ) સુનિશ્ચિત હોય તેવા એકમાત્ર અવિનાભાવ લક્ષણવાળા પદાર્થને હેતુ કહેવાય છે.

ઇષ્ટ, અબાધિત, અસિદ્ધ લક્ષણવાળા પદાર્થને સાધ્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ જેને સિદ્ધ કરવો વાદિને ઇષ્ટ છે, જે પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોથી બાધિત નથી અને આજસુધી જે પ્રતિવાદિને અસિદ્ધ છે અથવા જેની પક્ષમાં સિદ્ધિ સંદિગ્ધ છે, તે સાધ્ય કહેવાય છે. સાધ્યવિશિષ્ટ પ્રસિદ્ધધર્મીને પક્ષ કહેવાય છે. અર્થાત્ સાધ્યયુક્ત ધર્મી પક્ષ કહેવાય છે. ધર્મી પ્રસિદ્ધ હોય છે.

પક્ષ અને હેતુનું (બીજાના જ્ઞાન માટે) કથન કરવું તે અર્થાત્ પક્ષ-હેતુવચનાત્મક (સાધ્યના જ્ઞાનને) ઉપચારથી પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે પક્ષ અને હેતુના

વચન=કથનને સાંભળીને શ્રોતાને થતા સાધ્યના જ્ઞાનને પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે. જોકે મુખ્યરૂપે તો પરાર્થાનુમાન જ્ઞાનાત્મક જ હોય છે, છતાં પણ જે વચનોથી તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે વચનોને પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને અર્થાત્ કાર્યભૂત જ્ઞાનના કારણભૂત વચનોમાં ઉપચાર કરી પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે. દુકમાં પક્ષ અને હેતુના કથનને ઉપચારથી પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે.

(જોકે અનુમાનના પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ બે જ અવયવ હોય છે.) પરંતુ મંદમતિવાળા શિષ્યોને સમજાવવા દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન - આ ત્રણ અવયવોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે.

દૃષ્ટાન્તો દ્વિધા, અન્વયવ્યતિરેકભેદાત્ । સાધનસત્તાયાં યત્રાવશ્યં સાધ્યસત્તા પ્રદર્શયતે સોઽન્વયદૃષ્ટાન્તઃ । સાધ્યાભાવેન સાધનાભાવો યત્ર કથ્યતે સ વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તઃ । હેતોરુપસંહાર ઉપનયઃ । પ્રતિજ્ઞાયાસ્તૂપસંહારો નિગમનમ્ । એતે પક્ષાદયઃ પશ્ચાવયવાઃ કીર્ત્યન્તેત્તિત્યાદિ । અત્રોદાહરણમ્-પરિણામી શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, યઃ કૃતકઃ સ પરિણામી દૃષ્ટો યથા ઘટઃ, કૃતકશ્ચાયમ્ તસ્માત્પરિણામી । યસ્તુ ન પરિણામી સ ન કૃતકો દૃષ્ટઃ, યથા વન્ધ્યાસ્તનન્ધયઃ । કૃતકશ્ચાયમ્ તસ્માત્પરિણામી શબ્દ ઇત્યાદિ । નન્વત્ર નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિરેવૈકં હેતોર્લક્ષણમભ્યધાયિ કિં ન પક્ષધર્મત્વાદિત્રૈરૂપ્યમિતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે, પક્ષધર્મત્વાદૌ ત્રૈરૂપ્યે સત્યપિ તત્પુત્રત્વાદેર્હેતોર્ગમકત્વાદર્શનાત્, અસત્યપિ ચ ત્રૈરૂપ્યે હેતોર્ગમકત્વદર્શનાત્, તથાહિ-જલચન્દ્રાન્નભશ્ચન્દઃ, કૃતિકોદયાચ્છકટોદયઃ, પુષ્પિતૈકચૂતતઃ પુષ્પિતાઃ શેષચૂતાઃ, શશાઙ્કોદયાત્સમુદ્રવૃદ્ધિઃ, સૂર્યોદયાત્પદ્માકરબોધઃ, વૃક્ષાચ્છાયા ચૈતે પક્ષધર્મતાવિરહેઽપિ સર્વજનૈરનુમીયન્તે । કાલાદિકસ્તત્ર ધર્મી સમસ્ત્યેવૈતિ ચેત્ ? ન, અતિપ્રસન્નાત્ । એવં હિ શબ્દસ્યાનિત્યત્વે સાધ્યે કાકકાણ્યદિરપિ ગમકત્વપ્રસક્તેઃ, લોકાદેર્ધર્મિણસ્તત્ર કલ્પયિતું શક્યત્વાત્ । અનિત્ય શબ્દઃ શ્રાવણાત્, મદ્ભ્રાતાઽયમેવંવિધસ્વરાન્યથાનુપપત્તેઃ સર્વં નિત્યમનિત્યં વા સત્ત્વાદિત્યાદિષુ સપક્ષે સત્ત્વસ્યાભાવેઽપિ ગમકત્વદર્શનાચ્છેતિ ૪ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

દૃષ્ટાન્ત અન્વય અને વ્યતિરેકના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. જેમાં સાધનની સત્તા હોતે છે તે સાધ્યની સત્તા અવશ્ય બતાવાય તે અન્વયદૃષ્ટાન્ત કહેવાય છે. જેમાં સાધ્યના અભાવથી સાધનનો અભાવ કહેવાય છે તે વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્ત.

(દૃષ્ટાન્તનું કથનકરીને) હેતુનો પક્ષમાં પુનઃ ઉપસંહાર કરવો અર્થાત્ હેતુની પક્ષમાં સત્તા પુનઃ

કહેવી તે ઉપનય કહેવાય છે. (અહીં પુનઃ લખવાનું કારણ એ છે કે હેતુવાક્યના કથનમાં પક્ષધર્મતા = પક્ષમાં હેતુની સત્તાનો નિર્દેશ થાય છે, ત્યારે (સાધ્ય અને સાધનના સંબંધના = અવિનાભાવના) સ્મરણાવિના માત્ર પક્ષમાં હેતુને જોવા માત્રથી હેતુ વાક્યનું કથન કરાય છે, જ્યારે ઉપનયવાક્યમાં અવિનાભાવના સ્મરણપૂર્વક પક્ષમાં હેતુની સત્તા અર્થાત્ પક્ષધર્મતાનું કથન કરાતું હોય છે. એટલે કે અવિનાભાવના સ્મરણ બાદ પુનઃ પક્ષમાં હેતુનો નિર્દેશ થાય છે, કે જે નિગમનવાક્યના કથનની અભિમુખ લઈ જાય છે.)

(પક્ષમાં હેતુની સત્તાનું પુનઃ કથન કરીને) પ્રતિજ્ઞાનો ઉપસંહાર કરવો તે નિગમન કહેવાય છે. અર્થાત્ પક્ષમાં સાધ્યનો પુનઃ નિર્દેશ કરવો તે નિગમન કહેવાય છે. (પ્રશ્ન: પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા વાક્ય અને અંતિમ નિગમનવાક્યમાં શું ફેર છે તે સમજાતું નથી. કારણ કે બંનેના આકાર એક સમાન જ છે. અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞાવાક્ય અને નિગમનવાક્યનો 'પક્ષ: સાધ્યમાન્' ઇત્યાકારક સમાન આકાર છે, તો બંનેમાં ફરક શું છે ?

ઉત્તર : બંનેનો આકાર એક હોવા છતાં પણ પ્રતિજ્ઞાવાક્યમાં પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ નથી, જ્યારે નિગમનવાક્યમાં પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ થયા બાદનો નિર્દેશ હોય છે. આટલો બંને વચ્ચે ફરક છે. તે જ પુનઃ ૫૬ લખવાનું પ્રયોજન છે.)

આ પક્ષાદિ (પ્રતિજ્ઞાદિપાંચ)ને પંચાવયવ કહેવાય છે. અહીં આ પક્ષાદિ પંચાવયવને સમજાવવા ઉદાહરણ આપે છે...

[(૧) પ્રતિજ્ઞા(પક્ષ)વાક્ય : શબ્દ: પરિણામી । (૨) હેતુ વાક્ય : શબ્દ: કૃતકવાન્ । (૩) ઉદાહરણવાક્ય : (i) અન્વયદૃષ્ટાંત : ય: કૃતક; સ પરિણામી દૃષ્ટ: , યથા ઘટ: (ii) વ્યતિરેકદૃષ્ટાંત : યસ્તુ ન પરિણામી સ ન કૃતો દૃષ્ટ: , યથા વન્ધ્યાસ્તનન્ધય । (૪) ઉપનયવાક્ય : કૃતકશ્ચ અયમ્ (શબ્દ:) અથવા શબ્દ: પરિણામી વ્યાપ્યકૃતકવાન્ (૫) નિગમનવાક્ય : શબ્દ પરિણામી । (અહીં યાદ રાખવું કે સામાન્યથી પક્ષ: સાધ્યવાન્ હેતો: આવો અનુમાનપ્રયોગ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ અહીં પ્રસ્તુતમાં શબ્દ: પરિણામી, કૃતકત્વાત્ પ્રયોગ હોવો જોઈએ. પરંતુ જૈનદર્શનિકગ્રંથોમાં મોટા ભાગે સાધ્યવાન્ પક્ષ:, હેતો: અર્થાત્ પરિણામી શબ્દ: કૃતકત્વાત્ આવો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે.)] (હવે પંચાવયવના ઉદાહરણના વિષયમાં પંક્તિ ખોલાય છે) અત્રોદાહારણમ્ -

“શબ્દ પરિણામી છે. કારણકે કૃતક છે. જે કૃતક હોય છે, તે પરિણામી=પરિવર્તનશીલ દેખાય છે. જેમકે ઘટ. (તેથી) શબ્દ કૃતક છે, તો તેથી તે પરિણામી પણ હોવો જોઈએ. જે પરિણામી હોતો નથી, તે કૃતક(જન્ય) પણ દેખાતો નથી. જેમકે વંધ્યાનો પુત્ર. તેથી શબ્દ કૃતક છે. આથી તે પરિણામી જ હશે.

શંકા : અહીં તમે નિશ્ચિત અન્યથા અનુપપત્તિ = અવિનાભાવરૂપ હેતુનું એક જ સ્વરૂપ કહ્યું છે. (હેતુના લક્ષણમાં તો પક્ષધર્મતા, સપક્ષસત્ત્વ, વિપક્ષાસત્ત્વ આ ત્રણરૂપોનો સમાવેશ થાય છે.) તે પક્ષધર્મતા આદિ ત્રણરૂપો શું હેતુના લક્ષણમાં આવતા નથી. ?

સમાધાન : (પક્ષધર્મતા આદિ ત્રણરૂપો હેતુના અવ્યભિચાર લક્ષણો નથી. અર્થાત્ ત્રૈરૂપ્ય હેતુનું અવ્યભિચારી લક્ષણ નથી.) કારણકે પક્ષધર્મતાઆદિ ત્રણરૂપો હોવા છતાં તત્પુત્રત્વાદિ હેતુ સાધ્યનો ગમક બનતો દેખાતો નથી. અને પક્ષધર્મતાદિ ત્રણરૂપો ન હોવા છતાં પણ હેતુ સાધ્યનો ગમક બનતો જોવાય છે. અર્થાત્ “ગર્ભમાં રહેવાવાળો મૈત્રનો બાળક શ્યામ છે. કારણ કે તે મૈત્રનો પુત્ર છે. જેમકે તેના પાંચ શ્યામબાળકો. આ અનુમાનપ્રયોગના હેતુમાં પક્ષધર્મતા, સપક્ષસત્ત્વ, વિપક્ષાસત્ત્વ - આ ત્રણરૂપો હોવા છતાં ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુ સાધ્યનો ગમક બનતો નથી. કારણકે ‘તત્પુત્રત્વ’ = મૈત્રતનયત્વ રૂપ હેતુનો શ્યામત્વસાધ્યસાથે કોઈ અવિનાભાવ નથી.

હવે ત્રૈરૂપ્ય હોવા છતાં હેતુનો સાધ્ય સાથેનો અવિનાભાવ ન હોવાથી હેતુ સાધ્યનો ગમક બનતો નથી અને ત્રૈરૂપ્ય ન હોવા છતાં પણ હેતુના સાધ્ય સાથેના અવિનાભાવના યોગે હેતુ સાધ્યનો ગમક બને છે. તેના ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે.

(૧) “જલચન્દ્રાન્નમશ્વન્દઃ - “આકાશમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો (આકાશ ચંદ્રવાળું છે), કારણકે પાણીમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે.” આ અનુમાનમાં પાણીમાં પડતા ચંદ્રના પ્રતિબિંબરૂપ હેતુ પોતાના પક્ષમાં રહેતો નથી. અર્થાત્ પક્ષધર્મતારૂપ ન હોવા છતાં પણ અવિનાભાવના કારણે સર્વલોકોદ્ધારા તાદૃશઅનુમાન કરાય છે અને હેતુ સત્ય બને છે.

(૨) કૃતિકોદયાત્ શકટોદયઃ - ‘રોહીણીનક્ષત્રનો એકમુહૂર્ત બાદ ઉદય થશે, કારણકે અત્યારે કૃતિકાનક્ષત્રનો ઉદય છે.’ - આ અનુમાનમાં ‘કૃતિકોદય’ હેતુ પક્ષમાં રહેતો નથી. અર્થાત્ ‘પક્ષધર્મતા’ રૂપ ન હોવા છતાં પણ અવિનાભાવના કારણે તાદૃશઅનુમાન કરાતું હોય છે અને હેતુ સત્ય બને છે.

(૩) પુષ્પિતૈકચૂતતઃ પુષ્પિતાઃ શેષચૂતાઃ - “સર્વ આંબાના વૃક્ષોમાં પુષ્પો આવી ગયા છે, કારણ કે તે આંબો છે. જેમકે આ પુષ્પોવાળો આંબો.” - આ અનુમાનમાં પુષ્પિતઆત્રત્વ હેતુ પક્ષમાં ન રહેવા છતાં - પક્ષધર્મતારૂપના અભાવમાં પણ તાદૃશઅનુમાન લોકો દ્વારા કરાય છે અને હેતુ સત્ય બને છે.

(૪) શશાઙ્કોદયાત્ સમુદ્રવૃદ્ધિઃ - “સમુદ્રમાં પાણીની વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. કારણ કે ચંદ્રનો ઉદય થયો છે.” - આ અનુમાનમાં ‘ચન્દ્રોદય’ હેતુ પક્ષમાં ન રહેવા છતાં = પક્ષધર્મતા રૂપના અભાવમાં પણ તાદૃશઅનુમાન લોકોદ્ધારા કરાતું હોય છે અને હેતુ સત્ય બને છે.

(૫) સૂર્યોદયાત્પદમાકરબોધઃ - “કમળ વિકસિત થઈ ગયા છે. કારણ કે સૂર્યોદય થયો છે.”
- આ અનુમાનમાં ‘સૂર્યોદય’ હેતુ પક્ષમાં ન રહેવા છતાં = પક્ષધર્મતારૂપના અભાવમાં પણ તાદૃશઅનુમાન કરાતું હોય છે અને હેતુ સત્ય બને છે.

(૬) વૃક્ષાચ્છાયાઃ - “છાયા પડી રહી છે, કારણ કે તડકો પણ છે અને વૃક્ષ પણ છે” -
આ અનુમાનમાં વૃક્ષત્વહેતુ પક્ષમાં ન રહેવા છતાં તાદૃશઅનુમાન થાય છે અને હેતુ સત્ય બને છે.

આ ઉપરોક્ત અનેકહેતુઓમાં પક્ષધર્મતાનો વિરહ હોવા છતાં સર્વલોકો વડે અનુમાન કરાય છે. તેથી પક્ષધર્મતાઆદિ ત્રણ રૂપો હેતુના અવ્યભિચારી લક્ષણો નથી.

શંકા : કૃતિકોદય હેતુમાં કાલ કે આકાશને ધર્મી બનાવીને પક્ષધર્મતા ઘટાવી શકાય છે. જેમકે આકાશ કે કાલ એકમુહૂર્તમાં રોહિણીના ઉદયથી યુક્ત હશે. કારણકે અત્યારે તેમાં કૃતિકાનો ઉદય થઈ રહ્યો છે.

સમાધાન : તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણ કે તેમ માનવામાં અતિપ્રસંગ=અવ્યવસ્થા થાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે આકાશ કે કાલ જેવા વ્યાપકપદાર્થોને પક્ષ બનાવવાનું ચાલું થશે તો કોઈપણ હેતુ અસત્ય બનશે જ નહિ, સર્વ હેતુઓ સત્ય બની જશે અને સાધ્યના ગમક બની જશે. જેમકે “શબ્દ અનિત્ય છે, કારણકે કાગડો કાળો છે.” આ પક્ષધર્મથી રહિત હેતુ પણ લોકને ધર્મી કલ્પીને પક્ષધર્મતાથી સહિત છે, તેમ કહેવા માટે શક્ય છે. અર્થાત્ લોક અનિત્ય શબ્દવાળો છે, કારણકે તેમાં કાળો કાગડો જોવા મળે છે. આથી આકાશ કે કાલઆદિ વ્યાપક પદાર્થોને પક્ષ બનાવી કોઈમાં પણ પક્ષધર્મતાની સિદ્ધિ કરવી ઉચિત નથી.

તે જ રીતે ‘શબ્દ અનિત્ય છે. કારણકે સાંભળવામાં આવે છે’, ‘આ મારો ભાઈ છે. કારણ કે આવા પ્રકારનો અવાજ બીજીરીતે સંગત થતો નથી’, (ભાઈના બોલ્યાવિના આવી શકતો નથી), ‘સર્વપદાર્થો નિત્ય કે અનિત્ય છે. કારણ કે તે સત્ છે’ ઇત્યાદિ અનુમાનોના શ્રાવણત્વ આદિ હેતુઓ સપક્ષમાં રહેતા ન હોવા છતાં પણ (અવિનાભાવના બળથી સત્ય હોવાના કારણે) સાધ્યના ગમક થતા જોવા મળે છે.

આસવચનાજ્ઞાતમર્થજ્ઞાનમામમઃ, ઉપચારાદાસવચનં ચ યથાઽસ્ત્યત્ર નિધિઃ સન્તિ મેર્વાદયઃ । અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચાભિધત્તે, સ આપ્તો જનકતીર્થકરાદિઃ ૫ इत्युक्तं परोक्षम्, तेन “मुख्यसंव्यवहारेण, संवादिविशदं मतम् । ज्ञानमध्यक्षमन्यद्धि, परोक्षमिति सङ्ग्रहः ॥१॥ इति । यद्यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत्तथा मतम् । विसंवाद्यप्रमाणं च तदध्यक्षपरोक्षयोः ॥२॥” [सम्मतिचर्कटीका, पृ-५९] तत

एकस्यैव ज्ञानस्य यत्राविसंवादस्तत्र प्रमाणता, इतरत्र च तदाभासता, यथा तिमिराद्युपप्लुतं ज्ञानं चन्द्रादावविसंवादकत्वात्प्रमाणं, तत्सङ्ख्यादौ च तदेव विसंवादकत्वादप्रमाणम् । प्रमाणेतरव्यवस्थायाः विसंवादाऽविसंवादलक्षणत्वादिति स्थितमेतत् “प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे” । अत्र च मतिश्रुतावधिमनःपर्याय-केवलज्ञानानां मध्ये मतिश्रुते परमार्थतः परोक्षं प्रमाणं, अवधिमनःपर्याय-केवलानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(૫) આગમ પ્રમાણ : આપ્તના વચનોથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થના જ્ઞાનને આગમ કહેવાય છે. ઉપચારથી આપ્તના વચનોને પણ આગમ કહેવાય છે. (કારણ કે તે વચનોદ્વારા જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને આપ્તના વચનોને પણ આગમ કહ્યા.)

જે અભિધેયવસ્તુને યથાવસ્થિત જાણે છે અને જે પ્રકારે તેનું જ્ઞાન થયું છે, તે પ્રકારે જ કથન કરે છે તે આપ્ત કહેવાય છે. જેમકે માતા, પિતા, તીર્થંકરાદિ.

‘અહીં ધનનો ભંડાર છે’—આ પિતાનું કથન તથા ‘મેરૂપર્વત છે’—આ તીર્થંકર પરમાત્માનું કથન, તે વસ્તુને યથાવસ્થિત જાણીને કરાયું હોવાથી, તેઓ કહેલા વચનોના આપ્ત છે.

આ રીતે પરોક્ષપ્રમાણ કહેવાયું. તેથી “સંવાદિ અને વિશદ(સ્પષ્ટ)જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. તે મુખ્ય (પારમાર્થિક) અને સંવ્યવહાર એમ બે પ્રકારનું છે. પ્રત્યક્ષથી અન્ય સમસ્તજ્ઞાન પરોક્ષ છે. આ પ્રમાણે (સામાન્યરૂપે) પ્રમાણોનો સંગ્રહ છે.”

તથા “જે જે અંશમાં અવિસંવાદિ છે, તે તે અંશમાં પ્રમાણ છે અને જે જે અંશમાં વિસંવાદિ છે, તે તે અંશમાં અપ્રમાણ છે. આ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને જ્ઞાનમાં જાણવું.”

તેથી એક જ જ્ઞાન જે અંશમાં અવિસંવાદિ હોય તે અંશમાં જ્ઞાનની પ્રમાણતા છે. તે સિવાયના સ્થાનમાં અર્થાત્ જે અંશમાં વિસંવાદિ હોય તે જ્ઞાનની પ્રમાણભાસતા છે. જેમકે તિમિરરોગીને એક ચંદ્ર બે દેખાય છે. તેનું આ દ્વિચંદ્રનું જ્ઞાન ચંદ્રઅંશમાં અવિસંવાદિ = યથાર્થ છે, તેથી પ્રમાણ છે અને તે જ્ઞાન ચંદ્રની સંખ્યામાં વિસંવાદિ=અયથાર્થ હોવાથી અપ્રમાણ છે.

પ્રમાણની વ્યવસ્થા અવિસંવાદથી તથા અપ્રમાણની વ્યવસ્થા વિસંવાદથી થાય છે. આ પ્રમાણના વિવેચનથી નિર્ણય થાય છે કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે જ પ્રમાણો છે. અહીં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન આ પાંચજ્ઞાનમાં મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પરમાર્થથી પરોક્ષપ્રમાણ છે અને અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન તથા કેવલજ્ઞાન પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે.

અયોત્તરાર્થ વ્યાખ્યાયતે । “અનન્તધર્મકં વસ્તુ” ઇત્યાદિ । ઇહ પ્રમાણાધિકારે પ્રમાણસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય પરોક્ષસ્ય ચ વિષયસ્તુ ગ્રાહ્યં પુનરનન્તધર્મકં વસ્તુ, અનન્તાસિકાલ-વિષયત્વાદપરિમિતા ધર્માઃ-સ્વભાવાઃ સહભાવિનઃ ક્રમભાવિનશ્ચ સ્વપરપર્યાયા યસ્મિંસ્તદનન્તધર્મમેવ સ્વાર્થે કપ્રત્યયેઽનન્તધર્મકમનેકાન્તાત્મકમિત્યર્થઃ । અનેકેઽન્તા અંશા ધર્મા વાત્મા સ્વરૂપં યસ્ય તદનેકાન્તાત્મકમિતિ વ્યુત્પત્તેઃ, વસ્તુ સચેતનાચેતનં સર્વં દ્રવ્યમ્, અત્ર અનન્તધર્મકં વસ્ત્વિતિ પક્ષઃ, પ્રમાણવિષય ઇત્યનેન પ્રમેયત્વાદિતિ કેવલવ્યતિરેકી હેતુઃ સૂચિતઃ, અન્યથાનુપપત્ત્યેકલક્ષણત્વાદ્દેતોરન્તર્વ્યાસ્યૈવ સાધ્યસ્ય સિદ્ધત્વાત્ દૃષ્ટાન્તાદિભિર્ન પ્રયોજનમ્, યદનન્તધર્માત્મકં ન ભવતિ તત્પ્રમેયમપિ ન ભવતિ, યથા વ્યોમકુસુમમિતિ કેવલો વ્યતિરેકઃ, સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાનાં પક્ષકુક્ષિનિક્ષિપ્તત્વેનાન્વ-યાયોગાદિતિ । અસ્ય ચ હેતોરસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાદિદોષાણાં સર્વધાનવકાશ એવ પ્રત્યક્ષાદિના પ્રમાણેનાનન્તધર્માત્મકસ્યૈવ સકલસ્ય પ્રતીતેઃ । નનુ કથમેકસ્મિન્ વસ્તુન્ય-નન્તધર્માઃ પ્રતીયન્તે ઇતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે, પ્રમાણપ્રમેયરૂપસ્ય સકલસ્ય ક્રમાક્રમભાવ્યનન્ત-ધર્માકાન્તસ્યૈકરૂપસ્ય વસ્તુનો યથૈવ સ્વપરદ્રવ્યાદ્યપેક્ષયા સર્વત્ર સર્વદા સર્વપ્રમાતૃણાં પ્રતીતિર્જાયમાનાસ્તિ તથૈવ વયમેતે સૌવર્ણઘટદૃષ્ટાન્તેન સવિસ્તરં દર્શયામઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં રહેલા “અનન્તધર્મકં વસ્તુ” ઇત્યાદિ પદની વ્યાખ્યા કરાય છે. અહીં પ્રમાણના અધિકારમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષપ્રમાણનો વિષય અનંતધર્માત્મકવસ્તુ છે. અર્થાત્ તે બે પ્રમાણથી ગ્રાહ્યવસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે. અનંત = ત્રિકાલવિષયક અપરિમિત સહભાવિ અને ક્રમભાવિ સ્વ-પરપર્યાયો જેમાં હોય છે, તે અનંતધર્માત્મક કહેવાય છે. જગતના સઘળાં પદાર્થો તાદૃશઅનંતધર્માત્મક હોય છે. અહીં અનંતધર્મ શબ્દને સ્વાર્થમાં ‘ક’ પ્રત્યય લાગતાં ‘અનંતધર્મકમ્’ શબ્દ બનેલ છે. તેનું બીજુંનામ ‘અનેકાન્તાત્મક’ છે. “અનેક અંશો=કે ધર્મો જ સ્વરૂપ જેનું હોય છે, તેને અનેકાન્તાત્મક કહેવાય છે.” આ વ્યુત્પત્તિથી ‘અનેકાન્તાત્મક’ શબ્દ બનેલ છે.

‘અનેકાન્તાત્મક’ વિશેષણનું વિશેષ્ય જે વસ્તુ છે, તેમાં સચેતન-અચેતન સર્વદ્રવ્યોનો સમાવેશ થાય છે.. આથી ‘અનેકાન્તાત્મક સચેતન - અચેતનવસ્તુઓ પક્ષ છે. ‘પ્રમાણ-વિષય’ આ શબ્દદ્વારા ‘પ્રમેયત્વાત્’ કેવલવ્યતિરેકી હેતુ સૂચિત થાય છે. અન્યથા-અનુપપત્તિ=અવિનાભાવરૂપ એક જ હેતુનું લક્ષણ છે તથા પક્ષમાં જ સાધ્ય અને સાધનના

અવિનાભાવને ગ્રહણકરનારી અંતર્યાપ્તિના બલથી જ હેતુ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે. તેથી ઉક્તઅનુમાનમાં દૃષ્ટાંત આદિનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

વળી 'જે અનંતધર્માત્મક નથી, તે પ્રમેય પણ નથી, જેમકે આકાશકુસુમ'-આ વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી હેતુ કેવલવ્યતિરેકી જ છે.

સાધર્મ્યદૃષ્ટાંતો-અન્વયદૃષ્ટાંતોનો પક્ષની કુક્ષીમાં જ સમાવેશ થતો હોવાથી અન્વય-વ્યાપ્તિનો અયોગ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે જગતના સચેતન-અચેતન સર્વપદાર્થોને ઉક્તઅનુમાનમાં પક્ષ બનાવ્યો છે અને ક્યારેપણ પક્ષને દૃષ્ટાંત તરીકે આપી શકાતો નથી. તેથી અહીં અન્વયદૃષ્ટાંતનો અભાવ છે. તેથી માત્ર વ્યતિરેકીદૃષ્ટાંત આપ્યું છે. અર્થાત્ અન્વયવ્યાપ્તિમાં જરૂરી અન્વયદૃષ્ટાંત મળતું ન હોવાથી 'તથા-ઉપપત્તિ'રૂપ અન્વયહેતુનો ત્યાગ કરીને માત્ર 'અન્યથા-અનુપપત્તિ' રૂપ વ્યતિરેકીહેતુ દ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ કરી છે.)

'પ્રમેયત્વ' હેતુમાં અસિદ્ધિ, વિરુદ્ધ, અનૈકાન્તિક (વ્યભિચાર) આદિ કોઈ દોષોનો અવકાશ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણો દ્વારા સઘળીયે સચેતન-અચેતનવસ્તુઓ અનંતધર્માત્મક પ્રતીત થાય જ છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાદિ સર્વે પ્રમાણોનો વિષય અનંતધર્માત્મક વસ્તુ જ બને છે.

આથી વસ્તુની અનેકાંતતાને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયોજેલો હેતુ સર્વથાયોગ્ય જ છે.

શંકા : એક જ વસ્તુમાં અનંતધર્મો કેવીરીતે પ્રતીત થાય છે, તે અમને સમજાતું નથી.

સમાધાન : પ્રમાણ કે પ્રમેયરૂપ સમસ્તવસ્તુમાં સ્વ-પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ ક્રમ કે યુગપત્ રૂપે રહેનારા અનંતધર્મોની સર્વત્ર સર્વદા જે પ્રમાણે સર્વપ્રમાતૃઓને પ્રતીતિ થાય છે, તે પ્રમાણે જ અમે અનેકાન્તાત્મકતાને સુવર્ણના ઘટના ઉદાહરણથી સવિસ્તાર બતાવીએ છીએ.....

વિવક્ષિતો હિ ઘટઃ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્વિદ્યતે, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચ ન વિદ્યતે, તથાહિ-સ ઘટો યદા સત્ત્વજ્ઞેયત્વપ્રમેયત્વાદિધર્મૈશ્ચિન્ત્યતે તદા તસ્ય સત્ત્વાદયઃ સ્વપર્યાયા એવ સન્તિ, ન તુ કેચન પરપર્યાયાઃ, સર્વસ્ય વસ્તુનઃ સત્ત્વાદીન્ધર્માનધિકૃત્ય સજાતીયત્વાદ્વિજાતીયસ્યૈવાભવાન્ન કુતોઽપિ વ્યાવૃત્તિઃ । દ્રવ્યતસ્તુ યદા પૌદ્ગલિકો ઘટો વિવક્ષ્યતે, તદા સ પૌદ્ગલિકદ્રવ્યત્વેનાઽસ્તિ, ધર્માધર્માકાશાદિદ્રવ્યત્વૈસ્તુ નાસ્તિ । અન્ન પૌદ્ગલિકત્વં સ્વપર્યાયઃ, ધર્માદિભ્યોઽનન્તેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વેન પરપર્યાયા અનન્તાઃ, જીવદ્રવ્યાણામનન્તત્વાત્ । પૌદ્ગલિકોઽપિ સ ઘટઃ પાર્થિવત્વેનાઽસ્તિ ન પુનરાપ્યાદિત્વૈઃ,

અત્ર પાર્થિવત્વં સ્વપર્યાયઃ, આપ્યાદિદ્રવ્યેભ્યસ્તુ બહુભ્યો વ્યાવૃત્તિઃ તતઃ પરપર્યાયા અનન્તાઃ । એવમગ્રેઽપિ સ્વપરપર્યાયવ્યક્તિર્વેદિતવ્યા । પાર્થિવોઽપિ સ ધાતુરૂપતયાસ્તિ ન પુનર્મૃત્ત્વાદિભિઃ । ધાતુરૂપોઽપિ સ સૌવર્ણત્વેનાઽસ્તિ ન પુના રાજતત્ત્વાદિભિઃ । સૌવર્ણોઽપિ સ ઘટિતસુવર્ણાત્મકત્વેનાઽસ્તિ નત્વઘટિતસુવર્ણાત્મકત્વાદિના । ઘટિતસુવર્ણાત્માપિ દેવદત્તઘટિતત્વેનાઽસ્તિ નતુ યજ્ઞદત્તાદિઘટિતત્વાદિના । ઘટિતોઽપિ પૃથુબુઘ્નાદ્યાકારેણાઽસ્તિ ન પુનર્મુકુટાદિત્વેન । પૃથુબુઘ્નોદરાદ્યાકારોપિ વૃત્તાકારેણાસ્તિ નાવૃત્તાકારેણ । વૃત્તાકારોપિ સ્વાકારેણાસ્તિ ન પુનરન્યઘટાદ્યાકારેણ । સ્વાકારોઽપિ સ્વદલિકૈરસ્તિ ન તુ પરદલિકૈઃ । એવમનયા વિશા પરેણાપિ સ યેન યેન પર્યાયેણ વિવક્ષ્યતે સ તસ્ય સ્વપર્યાયઃ, તદન્યે તુ પરપર્યાયાઃ । તદેવં દ્રવ્યતઃ સ્તોકાઃ સ્વપર્યાયાઃ, પરપર્યાયાસ્તુ વ્યાવૃત્તિરૂપા અનન્તા, અનન્તેભ્યો દ્રવ્યેભ્યો વ્યાવૃત્તિત્વાત્ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વિવક્ષિતઘટ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ અને સ્વ-ભાવથી વિદ્યમાન છે. પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ અને પર-ભાવથી અવિદ્યમાન છે.” - તે આ પ્રમાણે છે - તે ઘટનો જ્યારે સત્ત્વ, જ્ઞેયત્વ, પ્રમેયત્વાદિ સામાન્યધર્મો દ્વારા વિચાર કરાય છે, ત્યારે તે ઘટના સત્ત્વાદિ સ્વ-પર્યાયો તરીકે જ વિદ્યમાન છે. અર્થાત્ સત્ત્વાદિ સર્વ ઘટના સ્વ-પર્યાયો જ બની જાય છે. તે સમયે બીજાકોઈ પરપર્યાયો રહેતા નથી. કારણ કે સર્વવસ્તુઓ સત્ત્વાદિ ધર્મોને આશ્રયીને સજાતીય જ બની જાય છે. કોઈ વિજાતીય બનતી જ નથી. તેથી વિજાતીય=પરપર્યાયોનો અભાવ હોવાથી તેની વ્યાવૃત્તિ કરવાની રહેતી નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે સત્ત્વધર્મને આગળ કરીને જ્યારે વિચાર કરાય, ત્યારે સર્વ સત્ સચેતન અને અચેતનપદાર્થોમાં કોઈ ભેદ રહેતો નથી, કારણકે સત્ત્વેન સર્વપદાર્થોમાં અભેદ છે. તે જ રીતે પ્રમેયત્વેન, અભિધેયત્વેન પણ સર્વપદાર્થો સજાતીય છે. તેથી સત્ત્વને સર્વપદાર્થોમાં અભેદ છે. તે જ રીતે પ્રમેયત્વેન, અભિધેયત્વેન પણ સર્વપદાર્થો સજાતીય છે. તેથી સત્ત્વેન, પ્રમેયત્વેન, અભિધેયત્વેન કોઈ પણ પદાર્થો વિજાતીય બનતા જ નથી. તેના કારણે સત્ત્વાદિ સામાન્યધર્મોને આગળ કરીને ઘટનો વિચાર કરાય, ત્યારે તે સ્વપર્યાયો જ બની જાય છે, બીજા કોઈપણ પર-પર્યાયો રહેતા નથી.)

(હવે વિશેષધર્મોને આગળ કરીને ઘટનો વિચાર કરાય છે.) દ્રવ્યતઃ જ્યારે પૌદ્ગલિકઘટની વિવક્ષા કરાય છે, ત્યારે તે ઘટ પૌદ્ગલિકદ્રવ્યત્વેન વિદ્યમાન છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્યત્વેન વિદ્યમાન નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે જ્યારે

દ્રવ્યતઃ ઘટનો વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે પુદ્ગલદ્રવ્યની અપેક્ષાથી ઘટ વિદ્યમાન (સત્) છે અને ધર્માસ્તિકાયાદિ અન્યદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અવિદ્યમાન (અસત્) છે. તેથી) અહીં ઘટનો પૌદ્ગલિકત્વધર્મ સ્વ-પર્યાયરૂપ છે અને ધર્માદિ અનંતદ્રવ્યોની વ્યાવૃત્તિ થવાના કારણે ધર્માસ્તિકાયાદિ અનંતપર્યાયો ઘટના પર-પર્યાયો બની જાય છે. અર્થાત્ દ્રવ્યતઃ ઘટનો સ્વપર્યાય પૌદ્ગલિકત્વ છે અને ધર્માસ્તિકાયાદિ પર-પર્યાયો અનંતા છે. કારણ કે (પુદ્ગલ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યો પૈકી) જીવદ્રવ્યો અનંત છે. અર્થાત્ જીવો અનંતા હોવાના કારણે ઘટ માટે તે અનંતા પર્યાયો પર-પર્યાય બની જાય છે. (આ રીતે એક પૌદ્ગલિકત્વ વિશેષધર્મની અપેક્ષાએ ઘટના અનંતપર્યાયોની સિદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ ઘટ અનંતધર્માત્મક સિદ્ધ થાય છે.)

(હવે તે દિશામાં આગળ વિચારતાં બીજા એક અવાંતર વિશેષધર્મની અપેક્ષાએ ઘટ અનંતધર્માત્મક સિદ્ધ કરાય છે.)

(પૃથ્વી, પાણી આદિ અનંતા પુદ્ગલો હોવા છતાં પણ) તે સુવર્ણનો ઘટ પાર્થિવત્વેન વિદ્યમાન છે, પરંતુ જલત્વાદિ ધર્મોની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન નથી. આથી ઘટ માટે પાર્થિવત્વ સ્વ-પર્યાય છે, પરંતુ જલત્વાદિ ઘણાદ્રવ્યોની વ્યાવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ જલત્વાદિ ધર્મો પર-પર્યાય બની જાય છે. તેથી જલત્વાદિ ધર્મોની અપેક્ષાએ ઘટના પર-પર્યાયો અનંતા છે. (આ રીતે પણ ઘટ સ્વ-પર પર્યાયોઓની અપેક્ષાએ અનંતધર્માત્મક સિદ્ધ થાય છે.)

આ રીતે આગળ પણ ઘટના સ્વ-પર પર્યાયોને જાણવા.

(હવે બીજા એક અવાંતર વિશેષધર્મની અપેક્ષાએ સુવર્ણના ઘટની અનંતધર્માત્મકતાનો વિચાર કરાય છે.)

પાર્થિવ તે ઘટ પણ ધાતુરૂપે વિદ્યમાન છે, પરંતુ મૃત્વાદિ ધર્મોની અપેક્ષાએ અવિદ્યમાન છે. અર્થાત્ ધાતુરૂપે સત્ છે, માટી આદિ પર્યાયોની અપેક્ષાએ અસત્ છે. (અહીં પાર્થિવ ઘટનો ધાતુરૂપ પર્યાય સ્વ છે અને માટીરૂપ અનંતા પર્યાયો પર છે. આથી પાર્થિવઘટ પણ અનંતધર્માત્મક સિદ્ધ થાય છે.)

(હવે અવાંતર-અવાંતર વિશેષધર્મોની અપેક્ષાએ ઘટની અનંતધર્માત્મકતા સિદ્ધ કરાય છે.)

ધાતુરૂપ પણ તે ઘટ સૌવર્ણત્વેન (સુવર્ણપણાથી) વિદ્યમાન (સત્) છે, પરંતુ રાજતત્વાદિ (રજતાદિપણા)થી અવિદ્યમાન (અસત્) છે.

તે સુવર્ણઘટ પણ ઘટિત (ઘડાયેલા) સુવર્ણાત્મકત્વેન સત્ છે. અર્થાત્ સુવર્ણનો તે ઘટ ઘડાયેલા સુવર્ણરૂપે સત્ છે. પરંતુ નહિ ઘડાયેલા સુવર્ણ આદિરૂપે અસત્ છે.

ઘડાયેલો સુવર્ણરૂપઘટ પણ દેવદત્તદ્વારા ઘડાયેલારૂપે સત્ છે. યજ્ઞદત્ત આદિ સોનીઓ દ્વારા

ઘડાયેલારૂપે અસત્ છે.

ઘડાયેલો ઘટ પણ પૃથુબુઘ્નાદિ આકારથી સત્ છે. મુકુટાદિ આકારથી અસત્ છે.

પૃથુબુઘ્નાદિ આકારવાળો ઘટ પણ વૃત્તાકારે(ગોળાકારે) સત્ છે, પરંતુ અવૃત્તાકારે અસત્ છે.

વૃત્તાકારઘટ પણ સ્વાકારથી સત્ છે, પરંતુ અન્યઘટાદિ આકારે અસત્ છે.

સ્વ આકારવાળો ઘટ પણ સ્વ-દલિકોથી સત્ છે, પરંતુ પરદલિકોથી અસત્ છે.

આ રીતે, આ દિશા પ્રમાણે બીજા પણ જે જે પર્યાયોવડે ઘટની વિવક્ષા કરાય, તે તે પર્યાયો તેના સ્વ-પર્યાય છે. પરંતુ તેનાથી અન્ય પરપર્યાયો છે.

તેથી આ પ્રમાણે દ્રવ્યતઃ ઘટના સ્વ-પર્યાયો સ્તોક (અલ્પ) છે. પરંતુ વ્યાવૃત્તિરૂપ પર-પર્યાયો અનંતા છે.

આમ દ્રવ્યતઃ ઘટ અનંતધર્માત્મક સિદ્ધ કરાયો. હવે ક્ષેત્રતઃ ઘટની વિવક્ષા કરવા દ્વારા ઘટની અનંતધર્માત્મકતા સિદ્ધ કરાય છે.

ક્ષેત્રતઃ સ ત્રિલોકીવર્તિત્વેન વિવક્ષિતો ન કુતોઽપિ વ્યાવર્તતે । તતઃ સ્વપર્યાયોઽસ્તિ ન પરપર્યાયઃ । ત્રિલોકીવર્ત્યપિ સ તિર્યગ્લોકવર્તિત્વેનાઽસ્તિ ન પુનરુર્ધ્વાધોલોકવર્તિત્વેન । તિર્યગ્લોકવર્ત્યપિ સ જમ્બૂદ્વીપવર્તિત્વેનાઽસ્તિ ન પુનરપરદ્વીપાદિવર્તિતયા । સોઽપિ ભરતવર્તિત્વેનાઽસ્તિ ન પુનર્વિદેહવર્તિત્વાદિના । ભરતેઽપિ સ પાટલિપુત્રવર્તિત્વેનાઽસ્તિ ન પુનરન્યસ્થાનીયત્વેન । પાટલિપુત્રેઽપિ દેવદત્તગૃહવર્તિત્વેનાઽસ્તિ ન પુનરપરથા । ગૃહેઽપિ ગૃહૈકદેશસ્થિતયાઽસ્તિ ન પુનરન્યદેશાદિતયા । ગૃહૈકદેશેઽપિ સ યેષ્વાકાશપ્રદેશેષ્વસ્તિ તત્સ્થિતતયાઽસ્તિ ન પુનરન્યપ્રદેશસ્થિતયા । એવં યથાસમ્ભવમપરપ્રકારેણાપિ વાચ્યમ્ । તદેવં ક્ષેત્રતઃ સ્વપર્યાયાઃ સ્તોકાઃ પરપર્યાયાસ્ત્વસંખ્યેયાઃ, લોકસ્યાસદ્ધ્યેયપ્રદેશત્વેન । અથવા મનુષ્યલોકસ્થિતસ્ય ઘટસ્ય તદપરસ્થાનસ્થિતદ્રવ્યેભ્યોઽનન્તેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વેનાન્તાઃ પરપર્યાયાઃ । એવં દેવદત્તગૃહાદિવર્તિનોઽપિ । તતઃ પરપર્યાયા અનન્તાઃ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ક્ષેત્રતઃ વિવક્ષિત તે સુવર્ણઘટ ત્રિલોકવર્તિ હોવાના કારણે તે કોઈનાથી પણ વ્યાવૃત્ત થતો નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ જ્યારે ઘટ ત્રિલોકવર્તિ=વ્યાપકરૂપથી વિવક્ષિત થાય છે, ત્યારે તે કોઈનાથી વ્યાવૃત્ત થતો નથી. તેથી ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ઘટનો સ્વપર્યાય જ બનશે.

પરંતુ ઘટનો પરપર્યાય કોઈ બની શકશે નહિ. (જોકે અલોકાકાશમાં ઘટ રહેતો નથી. આથી અલોકાકાશને ઘટનો પરપર્યાય કહી શકાય છે. પરંતુ ઘટ કોઈપણ સંયોગમાં ઇચ્છે તો પણ અલોકાકાશમાં રહી શકતો નથી, તે સર્વદા લોકમાં જ રહી શકે છે. આથી તે સ્વરૂપે પરપર્યાયની વિવક્ષા કરાઈ નથી. છતાં પણ ‘ઘટ આકાશમાં રહે છે.’—આવી વિવિક્ષામાં જ્યારે આકાશ સ્વપર્યાય હશે, ત્યારે પરપર્યાય કોઈ હશે જ નહિ.)

ત્રિલોકવર્તિ પણ ઘટ તિચ્છાલોકવર્તિત્વેન વિદ્યમાન છે. પરંતુ ઉર્ધ્વ-અધોલોકવર્તિત્વેન અવિદ્યમાન છે. અર્થાત્ ત્રિલોકવર્તિ પણ ઘટ તિચ્છાલોકમાં રહે છે, તેથી તિચ્છાલોકની દૃષ્ટિએ સત્ છે અને ઉર્ધ્વ કે અધોલોકમાં રહેતો નથી, તેથી તેની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

તિચ્છાલોકવર્તિ પણ ઘટ જંબુદ્વીપવર્તિત્વેન વિદ્યમાન છે, પરંતુ અપરદ્વીપાદિવર્તિતયા અવિદ્યમાન છે. અર્થાત્ તિચ્છાલોકવર્તિ પણ ઘટ જંબુદ્વીપમાં રહેતો હોવાથી જંબુદ્વીપની અપેક્ષાએ સત્ છે. અપરદ્વીપોમાં રહેતો ન હોવાથી અપરદ્વીપોની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

જંબુદ્વીપવર્તિ પણ ઘટ ભરતક્ષેત્રવર્તિત્વેન વિદ્યમાન છે. પરંતુ વિદેહાદિક્ષેત્રવર્તિત્વેન અવિદ્યમાન છે. અર્થાત્ જંબુદ્વીપવર્તિ પણ ઘટ ભરતક્ષેત્રમાં રહેતો હોવાથી, ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ છે અને વિદેહાદિક્ષેત્રમાં રહેતો ન હોવાથી, તેની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

ભરતક્ષેત્રવર્તિ પણ ઘટ પાટલિપુત્રવર્તિત્વેન વિદ્યમાન છે, પરંતુ અન્યસ્થાનીયત્વેન=અન્યસ્થાનવર્તિત્વેન અવિદ્યમાન છે. અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રવર્તિ પણ ઘટ પાટલિપુત્રમાં રહેતો હોવાથી, તેની દૃષ્ટિએ સત્ છે અને અન્યસ્થાનોમાં રહેતો ન હોવાથી, અન્યસ્થાનોની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

પાટલિપુત્રવર્તિ પણ ઘટ દેવદત્તગૃહવર્તિત્વેન સત્ છે. અપરગૃહવર્તિત્વેન અસત્ છે. દેવદત્તગૃહવર્તિ પણ ઘટ, તે ગૃહના એક દેશમાં રહેતો હોવાથી ગૃહૈકદેશવર્તિત્વેન સત્ છે. પરંતુ ગૃહના અન્યદેશોમાં રહેતો ન હોવાથી અન્યદેશવર્તિત્વેન અસત્ છે.

ગૃહૈકદેશવર્તિ પણ ઘટ જે આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે, તે આકાશપ્રદેશવર્તિત્વેન સત્ છે. પરંતુ અન્યઆકાશપ્રદેશોમાં રહેતો ન હોવાથી તદન્યાકાશવર્તિત્વેન અસત્ છે.

આ રીતે યથાસંભવ બીજા પ્રકારો દ્વારા પણ વિચારવું જોઈએ. તેથી આ પ્રમાણે ક્ષેત્રતઃ સ્વપર્યાયો અલ્પ છે. પર-પર્યાયો અસંખ્ય છે. અહીં લોકના અસંખ્યપ્રદેશો હોવાના કારણે પરપર્યાયો અસંખ્ય ગ્રહણ કર્યા છે. અથવા મનુષ્યલોકમાં રહેલો ઘટ, તેનાથી અન્યસ્થાનમાં રહેલા અનંતાદ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્ત થતો હોવાના કારણે (ઘટના ક્ષેત્રતઃ) અનંતા પર-પર્યાયો થઈ શકે છે.

આ જ રીતે દેવદત્તગૃહાદિવર્તિ ઘટ પણ, તેનાથી અન્યસ્થાનવર્તિ અનંતાદ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્ત થતો હોવાના કારણે પર-પર્યાયો અનંતા થઈ શકે છે.

તેથી ક્ષેત્રતઃ ઘટના સ્વપર્યાયો સ્તોક છે અને પરપર્યાયો અસંખ્ય કે અનંતા છે. હવે કાલતઃ ઘટની વિવક્ષા કરવા દ્વારા ઘટની અનંતધર્માત્મકતા સિદ્ધ કરાય છે.

કાલતસ્તુ નિત્યતયા સ સ્વદ્રવ્યેણાવર્તત વર્તતે વર્તિષ્યતે ચ તતો ન કુતોઽપિ વ્યાવર્તતે ।
સ ચૈદંયુગીનત્વેન વિવક્ષ્યમાણસ્તદ્રૂપત્વેનાઽસ્તિ નત્વતીતાનાગતાદિયુગવર્તિત્વેન । અસ્મિન્
યુગેઽપિ સ એષમસ્ત્યવર્ષતયાસ્તિ ન પુનરતીતાદિવર્ષત્વાદિના । એષમસ્ત્યોઽપિ સ
વાસન્તિકતયાઽસ્તિ ન પુનરન્યર્તુનિષ્પન્નતયા । તત્રાપિ નવત્વેન વિદ્યતે ન પુનઃ પુરાણત્વેન ।
તત્રાપ્યદ્યતનત્વેનાઽસ્તિ ન પુનરન્યદ્યતનત્વેન । તત્રાપિ વર્તમાનક્ષણતયાસ્તિ ન
પુનરન્યક્ષણતયા । એવં કાલતોઽસદ્ધ્યેયાઃ સ્વપર્યાયા, એકસ્ય દ્રવ્યસ્યાઽસદ્ધ્યચકાલ-
સ્થિતિકત્વાત્ । અનન્તકાલવર્તિત્વવિવક્ષાયાં તુ તેઽનન્તા અપિ વાચ્યાઃ । પરપર્યાયાસ્તુ
વિવક્ષિતકાલાદન્યકાલવર્તિત્વદ્રવ્યેભ્યો અનન્તેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વેનાનન્તા એવ । ભાવતઃ પુનઃ સ
પીતવર્ણનાઽસ્તિ ન પુનર્નીલાદિવર્ણેઃ । પીતોઽપિ સોઽપરપીતદ્રવ્યાપેક્ષયૈકગુણપીતઃ, સ એવ
ચ તદપરાપેક્ષયા દ્વિગુણપીતઃ, સ એવ ચ તદન્યાપેક્ષયા ત્રિગુણપીતઃ, એવં તાવદ્વક્તવ્યં
યાવત્કસ્યાપિ પીતદ્રવ્યસ્યાપેક્ષયાનન્તગુણપીતઃ । તથા સ એવાપરાપેક્ષયૈકગુણહીનઃ,
તદન્યાપેક્ષયા દ્વિગુણહીન ઇત્યાદિ તાવદ્વક્તવ્યં યાવત્કસ્યાપ્યપેક્ષયાનન્તગુણહીનપીતત્વેઽપિ
સ ભવતિ । તદેવં પીતત્વેનાનન્તાઃ સ્વપર્યાયા લબ્ધાઃ । પીતવર્ણવત્તરતમયોગેનાનન્તભેદેભ્યો
નીલાદિવર્ણેભ્યો વ્યાવૃત્તિરૂપાઃ પરપર્યાયા અપ્યનન્તાઃ । એવં રસતોઽપિ સ્વમધુરાદિર-
સાપેક્ષયા પીતત્વવત્સ્વપર્યાયા અનન્તા જ્ઞાતવ્યાઃ, નીલાદિત્વવત્ કારાદિપરરસાપેક્ષયા
પરપર્યાયા અપ્યનન્તા અવસાતવ્યાઃ । એવં સુરભિગન્ધેનાપિ સ્વપરપર્યાયા અનન્તા
અવસાતવ્યાઃ । એવં ગુરુલઘુમૃદુલશીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષસ્પર્શાટકાપેક્ષયાપિ તરતમયોગેન
પ્રત્યેકમનન્તાઃ સ્વપરપર્યાયા અવગન્તવ્યાઃ, યત એકસ્મિન્નપ્યનન્તપ્રદેશકે સ્કન્ધેઽષ્ટાવપિ
સ્પર્શાઃ પ્રાપ્યન્ત ઇતિ સિદ્ધાન્તે પ્રોચાનમ્ । તેનાત્રાપિ કલશેઽષ્ટાનામભિધાનમ્ । અથવા
સુવર્ણદ્રવ્યેઽપ્યનન્તકાલેન પશ્ચાપિ વર્ણા દ્વાવપિ ગન્ધૌ ષડ્વપિ રસા અષ્ટાવપિ સ્પર્શાશ્ચ સર્વેઽપિ
તરતમયોગેનાનન્તશો ભવન્તિ । તત્તદપરાપરવર્ણાદિભ્યો વ્યાવૃત્તિશ્ચ ભવતિ । તદપેક્ષયાપિ
સ્વપરધર્મા અનન્તા અવબોધવ્યાઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

કાલતઃ જ્યારે ઘડાને સ્વ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય માનવામાં આવે છે, ત્યારે તે વર્તમાનમાં રહે છે, અતીતમાં હતો અને ભવિષ્યમાં પણ હશે. તેથી કાલતઃ તે ત્રિકાલવર્તી થવાના કારણે તેની કોઈનાથી પણ વ્યાવૃત્તિ થતી નથી. અર્થાત્ આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ત્રિકાલવર્તી હોવાના કારણે એવો કોઈ કાલ નથી કે જેમાં તે રહેતો ન હોય. તેથી ત્રિકાલ તેનો સ્વ પર્યાય બનશે અને પર-પર્યાય કોઈ બનશે નહિ.

તે ઘટની જ્યારે ઐદંયુગીનત્વેન=વર્તમાનકાલીનત્વેન વિવક્ષા કરાતાં, તે ઘટ વર્તમાનકાલીનત્વેન વિદ્યમાન છે અને અતીત-અનાગતકાલીનત્વેન અવિદ્યમાન છે. અર્થાત્ વર્તમાનકાલીનત્વેન સત્ છે, અતીત-અનાગતકાલીનત્વેન અસત્ છે.

વર્તમાનકાલીનઘટ પણ આ વર્ષની અપેક્ષાએ જ સત્ છે, અતીતાદિવર્ષોની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

આ વર્ષનો ઘટ પણ વસંતઋતુમાં ઉત્પન્ન થવાના કારણે સત્ છે. પરંતુ તે સિવાયની અન્ય ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થયો ન હોવાથી તે ઋતુઓમાં અસત્ છે.

વસંતઋતુસંબંધી ઘટ પણ નવત્વેન (નવો હોવાના કારણે) વિદ્યમાન છે. પરંતુ પુરાણત્વેન (જુનો હોવાના કારણે) અવિદ્યમાન (અસત્) છે.

તે નૂતનઘટ પણ અદ્યતનત્વેન (આજનો હોવાના કારણે) સત્ છે. પરંતુ અનદ્યતનત્વેન (ગઈકાલની અપેક્ષાએ) અસત્ છે.

તે અદ્યતનકાલ સંબંધી ઘટ પણ વર્તમાનક્ષણતયા (વર્તમાનક્ષણની અપેક્ષાએ) સત્ છે. પરંતુ (વર્તમાન સિવાયની) અન્યક્ષણોની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

આ પ્રમાણે કાલતઃ ઘટના અસંખ્ય સ્વ-પર્યાયો છે. કારણ કે એકદ્રવ્ય અસંખ્યકાલ સુધી પોતાની સ્થિતિમાં રહે છે.

અનંતકાલની વિવક્ષાથી તો દ્રવ્ય અનંતકાલ સુધી રહેતું હોવાથી અનંતા પણ સ્વપર્યાયો હોઈ શકે છે.

વિવક્ષિત કાલથી, ભિન્નકાલ અન્ય અનંતકાલોથી તથા તેમાં રહેનારા અનંતદ્રવ્યોથી ઘટની વ્યાવૃત્તિ થાય છે. આથી ઘટના પરપર્યાયો પણ અનંત છે.

હવે ભાવતઃ ઘટની વિવક્ષા કરવા દ્વારા અનંતધર્માત્મકતા સિદ્ધ કરાય છે.

ભાવથી તે સુવર્ણઘટ પીતવર્ણથી વિદ્યમાન છે. પરંતુ નીલાદિવર્ણોથી અવિદ્યમાન છે.

તે પીટઘટ પણ અપર પીતદ્રવ્યની અપેક્ષા એકગુણ પીત છે. તે જ પીતઘટ બીજા કોઈ પીતદ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિગુણપીત છે. તે જ પીતઘટ ત્રીજા કોઈ પીતદ્રવ્યથી ત્રિગુણપીત છે. આ પ્રમાણે ત્યાં સુધી પણ કહી શકાય છે કે યાવત્ કોઈક (એકદમ આછા પીતવર્ણવાળા) પીત દ્રવ્યની અપેક્ષાથી પીતઘટ અનંતગુણપીત પણ છે.

તે પ્રમાણે તે જ પીતઘટ અન્ય પીતદ્રવ્યની અપેક્ષાએ એકગુણહીનપીત છે. બીજા કોઈ પીત દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિગુણહીનપીત છે-છત્યાદિ ત્યાં સુધી પણ કહી શકાય કે યાવત્ કોઈ પીતદ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંતગુણહીનપીત પણ પીતઘટ છે. તેથી આ પ્રમાણે પીતત્વેન ઘટના અનંતા સ્વ-પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે.

પીતવર્ણની જેમ તરતમરૂપે લાલ, નીલ આદિ વર્ણો અનંત પ્રકારના થતા હોવાથી પીતઘટની નીલાદિ અનંતાવર્ણોથી વ્યાવૃત્તિ થવાના કારણે પીતઘટના વ્યાવૃત્તિરૂપ પર-પર્યાયો પણ અનંતા છે.

આ પ્રમાણે રસતઃ પણ પીતઘટના સ્વ-મધુરાદિરસની અપેક્ષાએ પીતવર્ણની જેમ સ્વપર્યાયો અનંતા જાણવા અને જેમ પીતઘટના નીલાદિવર્ણની અપેક્ષાએ અનંત પરપર્યાયો પૂર્વે બતાવ્યા હતા, તેમ (મધુરાદિ રસથી ભિન્ન) ક્ષારાદિ અપરરસોની અપેક્ષાએ પરપર્યાયો પણ અનંતા જાણવા.

આ રીતે (ગન્ધતઃ પીતઘટના પર્યાયોની વિચારણા કરીએ તો) સુરભિગંધની અપેક્ષાએ પણ પીતઘટના (પૂર્વેની જેમ) અનંતા સ્વ-પરપર્યાયો થાય છે તે જાણવું.

આ પ્રમાણે ઘટના ગુરુ-લઘુ, મૃદુ-કર્કશ, શીત-ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ-આ આઠ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ પણ તરતમતાના યોગે પ્રત્યેકના (પૂર્વે રસાદિમાં કહ્યા પ્રમાણે) અનંતા સ્વ-પર્યાયો થાય છે તે જાણવું. કારણકે... સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે એક અનંતપ્રદેશવાળા સ્કન્ધમાં પણ આઠ સ્પર્શો (એકસાથે) પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અહીં ઘટમાં પણ આઠસ્પર્શોનું કથન કર્યું છે. (અને તરતમતાથી સ્વપર્યાયોની ગણતરી અનંતા બતાવી છે.)

અથવા સુવર્ણદ્રવ્યમાં પણ અનંતકાલની અપેક્ષાએ પાંચે પણ વર્ણો, બંને પણ ગંધ, છએ પણ રસો અને આઠે પણ સ્પર્શો - એમ સર્વે પણ તરતમતાથી અનંતા સ્વપર્યાયો હોય છે અને તે તે અપર-અપરવર્ણાદિથી તે સુવર્ણદ્રવ્યની વ્યાવૃત્તિ પણ થાય છે. તેથી સુવર્ણદ્રવ્યના પર પર્યાયો પણ અનંતા જ છે.

શબ્દતશ્ચ ઘટસ્ય નાનાદેશાપેક્ષયા ઘટાદ્યનેકશબ્દવાચ્યત્વેનાનેકે સ્વધર્મા ઘટાદિતત્ત્વચ્છબ્દાનભિધેયેભ્યોઽપરદ્રવ્યેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વેનાન્તાઃ પરધર્માઃ । અથવા તસ્ય ઘટસ્ય યે યે સ્વપરધર્મા ઉક્તા વક્ષ્યન્તે ચ તેષાં સર્વેષાં વાચકા યાવન્તો ધ્વનયસ્તાવન્તો ઘટસ્ય સ્વધર્માઃ, તદન્યવાચકાશ્ચ પરધર્માઃ । સઙ્ખયાતશ્ચ ઘટસ્ય તત્તદપરાપરદ્રવ્યાપેક્ષયા પ્રથમત્વં દ્વિતીયત્વં તૃતીયત્વં યાવદનન્તતમત્વં સ્યાદિત્યનન્તાઃ સ્વધર્માઃ, તત્તત્સઙ્ખ્યાનભિધેયેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વેનાનન્તાઃ પરધર્માઃ । અથવા પરમાણુસઙ્ખ્યા પલાદિસઙ્ખ્યા વા યાવતી તત્ર ઘટે વર્તતે સા સ્વધર્મઃ, તત્સંખ્યારહિતેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વેનાનન્તાઃ પરપર્યાયાઃ । અનન્તકાલેન તસ્ય ઘટસ્ય સર્વદ્રવ્યૈઃ સમં સંયોગવિયોગભાવેનાનન્તાઃ સ્વધર્માઃ, સંયોગવિયોગાવિષયીકૃતેભ્યો વ્યાવૃત્તસ્યાનન્તાઃ પરધર્માશ્ચ । પરિમાણતશ્ચ તત્તદ્દ્રવ્યાપેક્ષયા તસ્યાણુત્વં મહત્ત્વં દ્રુસ્ત્વં દીર્ઘત્વં ચાનન્તભેદં સ્યાદિત્યનન્તાઃ સ્વધર્માઃ । યે સર્વદ્રવ્યેભ્યો વ્યાવૃત્તયા તસ્ય પરપર્યાયાઃ સમ્ભવન્તિ તે સર્વે પૃથક્ત્વતો જ્ઞાતવ્યાઃ । દિગ્દેશતઃ પરત્વાપરત્વાભ્યાં તસ્ય ઘટસ્યાન્યાન્યાનન્તદ્રવ્યાપેક્ષયાસન્નતાસન્નતરતાસન્નતમતા દૂરતા દૂરતરતા દૂરતમતા ંકદ્વયાદ્યસઙ્ખ્યપર્યન્તયોજનૈરાસન્નતા દૂરતા ચ ભવતીતિ સ્વપર્યાયા અનન્તાઃ । અથવાઽપરવસ્ત્વપેક્ષયા સ પૂર્વસ્યાં તદન્યાપેક્ષયા પશ્ચિમાયાં સ ઇત્યેવં દિશો વિદિશશ્ચાશ્રિત્ય દૂરાસન્નાદિતયાઽસઙ્ખ્યાઃ સ્વપર્યાયાઃ । કાલતશ્ચ પરત્વાપરત્વાભ્યાં સર્વદ્રવ્યેભ્યઃ ક્ષણલવઘટી- દિનમાસવર્ષયુગાદિભિર્ઘટસ્ય પૂર્વત્વેન પરત્વેન ચાનન્તભેદેનાન્તાઃ સ્વધર્માઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(શબ્દતઃ ઘટની વિચારણા કરતાં) શબ્દતઃ ઘટના નાનાદેશની અપેક્ષાએ ઘટ, કલશ આદિ અનેકશબ્દો વાચ્ય હોવાના કારણે (ઘટના) અનેક સ્વધર્મો છે. તથા ઘટાદિ તે તે શબ્દના અનભિધેય અપર દ્રવ્યો (ઘટથી) વ્યાવૃત્ત થવાના કારણે ઘટના અનન્તાપરધર્મો થશે. અર્થાત્ ઘટનો ઘટ, કલશ આદિ અનેક શબ્દોથી પ્રયોગ થતો હોવાથી શબ્દતઃ ઘટના સ્વધર્મો અનેક છે અને જે દ્રવ્યોનો ઘટશબ્દથી પ્રયોગ થતો નથી, તેવા દ્રવ્યો અનન્તા છે. તેથી ઘટના પરધર્મો અનન્તા છે.

અથવા તે ઘટના જે જે સ્વ-પરધર્મો કહેવાયા અને આગળ કહેવાશે, (તેમાં) તે સર્વે સ્વધર્મના જેટલા વાચક શબ્દો છે, તેટલા ઘટના સ્વધર્મો થશે તથા અન્યપદાર્થોના જેટલા વાચક શબ્દો છે, તે ઘટના પરધર્મો થશે.

આ જ રીતે સંખ્યાતઃ પણ સ્વ-પરધર્મોની વિચારણા કરવી. સંખ્યાતઃ ઘટનો તે તે અપર-અપરદ્રવ્યોની અપેક્ષા પહેલો, બીજો, ત્રીજો, ચોથો, ...યાવત્ અનંતમો આવો વ્યવહાર થાય છે. અર્થાત્ આ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઘટ પહેલો, તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ બીજો, એમ યાવત્ તે તે દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અનંતમો એવો પણ વ્યવહાર થાય છે. તેથી સંખ્યાતઃ ઘટના અનંતાસ્વ-ધર્મો છે.

તે તે સંખ્યાથી અનભિધેય અનંતાદ્રવ્યોથી ઘટની વ્યાવૃત્તિ થવાના કારણે ઘટના પર-પર્યાયો પણ અનંતા છે. અર્થાત્ ઘટમાં જે પ્રથમ, દ્વિતીય, યાવત્ અનંતતત્ત્વનો વ્યપદેશ થાય છે, તે વ્યપદેશ ઘટથી અન્યદ્રવ્યોમાં થતો નથી, ત્યારે ઘટની તે દ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્તિ થઈ જાય છે. તે દ્રવ્યો અનંતા હોવાથી ઘટના અનંતાપર-પર્યાયો છે.

વળી અનંતકાલની અપેક્ષાએ ઘટનો સર્વદ્રવ્યોની સાથે સંયોગ-વિયોગ થયો હોવાના કારણે તે સંયોગ-વિભાગની દૃષ્ટિએ ઘટના અનંતા સ્વ-ધર્મો થાય છે. અર્થાત્ સર્વદ્રવ્યો સાથેનો સંયોગ-વિભાગ ઘટનો સ્વધર્મ બનશે અને તેવા સંયોગ-વિભાગ અનંતા હોવાથી અનંતા સ્વધર્મો બનશે. તથા જે સંયોગ-વિભાગના વિષય કરાયા નથી અર્થાત્ જેમાં સંયોગ-વિભાગ જોવા મળતો નથી, તે અનંતપદાર્થોથી ઘટની વ્યાવૃત્તિ થવાના કારણે તે પરધર્મ થશે. તેવા પદાર્થો પણ અનંતા હોવાથી ઘટના પરધર્મો પણ અનંતા થશે.

પરિમાણતઃ તે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઘટમાં અણુત્વ, હ્રસ્વત્વ, મહત્વ, દીર્ઘત્વ - આવા અનંતભેદ પડશે. અર્થાત્ અણુત્વાદિ પરિમાણની અપેક્ષાએ ઘટના અનંતાભેદો છે. તેથી ઘટના અનંતાસ્વધર્મો છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ઘટ મકાનની અપેક્ષાએ નાનો છે. નાની ઘડીની અપેક્ષાએ મોટો છે. ઇત્યાદિ પરિમાણની અપેક્ષાએ ઘટના અનંતા ભેદો પડશે. - તે સર્વે તેના સ્વ-ધર્મો છે. તે તે પરિમાણવાળા ઘટની તે તે (ઘટના પરિમાણથી) ભિન્ન પરિમાણવાળા દ્રવ્યોથી પરિમાણતઃ વ્યાવૃત્તિ થવાના કારણે પરિમાણતઃ ઘટના પર-પર્યાયો પણ અનંતા થશે.

સર્વદ્રવ્યોથી ઘટની વ્યાવૃત્તિ થતી હોવાથી પૃથક્ત્વતઃ તે સર્વે પદાર્થો ઘટના પરપર્યાયો થાય. (જે દ્રવ્યોથી ઘટની વ્યાવૃત્તિ થતી નથી તે સ્વધર્મો જાણવા.)

દિગ્-દેશતઃ અર્થાત્ દિશાની દૃષ્ટિએ પરત્વ - અપરત્વ દ્વારા તે ઘટમાં અન્ય-અન્ય અનંત દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ આસન્નતા, આસન્નતરતા, આસન્નતમતા, દૂરતા, દૂરતરતા, દૂરતમતા થાય છે. તથા દેશની દૃષ્ટિએ ઘટમાં એક, બે, ત્રણ-યાવત્ અનંતયોજનો દ્વારા અનંતદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ આસન્નતા - દૂરતા હોય છે. તેથી દિગ્-દેશતઃ ઘટના અનંતાસ્વ-પર્યાયો છે. કહેવાનો આશય એ છે કે આ ઘટમાં અનંતદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ નિકટતા, અતિનિકટતા, અતિ-અતિ નિકટતા કે દૂરપણું, અતિદૂરપણું, અતિ-અતિ દૂરપણું હોય છે. આથી દિશાની દૃષ્ટિએ નિકટતા-

દૂરતા આદિ અનંતાસ્વ-પર્યાયો ઘટમાં થાય છે. દેશતઃ ઘટનો વિચાર કરીએ તો ઘટ અનંત દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ દૂરના દેશમાં રહ્યો છે... યાવત્ અસંખ્યયોજન દૂરના દેશમાં રહ્યો છે, એક-બે-... યાવત્ અસંખ્યયોજન નજીકના દેશમાં રહ્યો છે. આથી દેશતઃ ઘટમાં પણ નિકટતા-દૂરતા આદિ અનંતા સ્વ-પર્યાયો હોય છે.

અથવા તે ઘટ બીજી વસ્તુની અપેક્ષાએ પૂર્વદિશામાં છે. (તેનાથી) અન્યવસ્તુની અપેક્ષાએ પશ્ચિમ દિશામાં છે... ઇત્યાદિ રીતે વિચારતાં દિશા અને વિદિશાને આશ્રયીને (ઘટમાં) દૂરતા-આસન્નતાની અપેક્ષાએ અસંખ્યસ્વપર્યાયો છે. (ટુંકમાં દિક્કૃત પરત્વ-અપરત્વની અપેક્ષાએ ઘટમાં અનંતાસ્વ-પર્યાયો હોય છે. કાલકૃત પરત્વ-અપરત્વની અપેક્ષાએ પણ ઘટમાં અનંતા સ્વધર્મો હોય છે. તે હવે બતાવે છે.) કાલતઃ પરત્વ-અપરત્વ દ્વારા સર્વદ્રવ્યથી ક્ષણ-લવ-ઘડી-દિન-માસ-વર્ષ-યુગાદિ વગેરે વર્ષોની અપેક્ષાએ ઘટમાં પૂર્વત્વ અને પરત્વ હોવાના કારણે અનંતભેદો થાય છે. તેથી ઘટના કાલકૃત પરત્વ-અપરત્વ અનંતાસ્વ-ધર્મો છે. કહેવાનો આશય એ છે કે... આ ઘટ એક વસ્તુથી એક ક્ષણ પૂર્વનો કે પછીનો છે, તે જ ઘટ બીજીવસ્તુથી બે ક્ષણ પૂર્વનો કે પછીનો છે, તે જ ઘટ અન્ય વસ્તુથી એકદિવસ પૂર્વનો કે પછીનો છે. આ રીતે ક્ષણાદિ કાલો દ્વારા અનંતદ્રવ્યોથી ઘટમાં પરત્વ-અપરત્વનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી ઘટના કાલકૃત પરત્વ-અપરત્વતઃ અનંતાસ્વ-ધર્મો છે.

જ્ઞાનતોઽપિ ઘટસ્ય ગ્રાહકૈઃ સર્વજીવાનામનન્તૈર્મત્યાદિજ્ઞાનૈર્વિભજ્ઞાદ્યજ્ઞાનૈશ્ચ સ્પષ્ટા-સ્પષ્ટસ્વભાવભેદેન ગ્રહણાદ્ગ્રાહ્યસ્યાપ્યવશ્યં સ્વભાવભેદઃ સમ્ભવી, અન્યથા તદ્ગ્રાહકાણામપિ સ્વભાવભેદો ન સ્યાત્તથા ચ તેષામૈક્યં ભવેત્ । ગ્રાહ્યસ્ય સ્વભાવભેદે ચ યે સ્વભાવાઃ તે સ્વધર્માઃ । સર્વજીવાનામપેક્ષયાલ્પબહુબહુતરાદ્યનન્તભેદભિન્નસુખ-દુઃખહાનોપાદાનોપેક્ષાગોચરેચ્છાપુણ્યાપુણ્યકર્મબન્ધચિત્તાદિસંસ્કારક્રોધાભિમાન-માયાલોભરાગદ્વેષમોહાદ્યુપાધિદ્રવ્યત્વલુઠનપતનાદિવેગાદીનાં કારણત્વેન સુખાદીના-મકારણત્વેન વા ઘટસ્યાનન્તધર્મત્વમ્ । સ્નેહગુરુત્વે તુ પુરાપિ સ્પર્શભેદત્વેન પ્રોચાને । કર્મતશ્ચોત્કેષણાવક્ષેપણાકુચ્છનપ્રસારણભ્રમણસ્યન્દનરેચનપૂરણચલનકમ્પનાન્ય-સ્થાનપ્રાપણજલાહરણજલાદિધારણાદિક્રિયાણાં તત્તત્કાલભેદેન તરતમયોગેન વાનન્તાનાં હેતુત્વેન ઘટસ્યાનન્તાઃ ક્રિયારૂપાઃ સ્વધર્માઃ, તાસાં ક્રિયાણામહેતુભ્યોઽ-ન્યેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વેનાનન્તાઃ પરધર્માશ્ચ । સામાન્યતઃ પુનઃ પ્રાગુક્તનીત્યાતીતાદિકાલેષુ યે યે વિશ્વવસ્તૂનામનન્તાઃ સ્વપરપર્યાયા ભવન્તિ તેષ્વેકદ્વિત્ર્યાદ્યનન્તપર્યન્તધર્મૈઃ સદૃશસ્ય

ઘટસ્યાનન્તભેદસાદૃશ્યભાવેનાનન્તાઃ સ્વધર્માઃ । વિશેષતઃ ઘટોઽનન્તદ્રવ્યેષ્વપરાપરા-
પેક્ષયૈકેન દ્વાભ્યાં ત્રિભિર્વા યાવદનન્તૈર્વા ધર્મેર્વિલક્ષણ ઇત્યનન્તપ્રકારવૈલક્ષણ્યહેતુકા
અનન્તાઃ સ્વધર્માઃ, અનન્તદ્રવ્યાપેક્ષયા ચ ઘટસ્ય સ્થૂલતાકૃશતાસમતાવિષમતાસૂક્ષ્મ-
તાબાદરતાતીવ્રતાચાકચિક્યતાસૌમ્યતાપૃથુતાસઙ્કીર્ણતાનીચતોઽચ્ચતાવિશાલમુખ-
તાદયઃ પ્રત્યેકમનન્તવિધાઃ સ્યુઃ । તતઃ સ્થૂલતાદિદ્વારેણાપ્યનન્તા ધર્માઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(હવે જ્ઞાનતઃ ઘટની વિવક્ષા કરાય છે.) જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ અનંતજીવોના અનંત પ્રકારના મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન આદિ તથા વિભંગજ્ઞાનાદિ - ગ્રાહકજ્ઞાનો દ્વારા સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ સ્વભાવના ભેદથી ઘટનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી ગ્રાહ્ય એવા ઘટના પણ સ્વભાવભેદ અવશ્ય સંભવે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે સર્વજીવોના ક્ષયોપશમની તરતમતાના કારણે મતિજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનોની તથા વિભંગ આદિ અજ્ઞાનોની પણ તરતમતા હોય છે. તેથી તે જ્ઞાન-અજ્ઞાનના અનંતા ભેદો છે. તે સર્વે અનંતા જ્ઞાનો (ગ્રાહકો)નો વિષય ઘટ બને છે. આથી ગ્રાહકજ્ઞાનોમાં સ્વભાવ ભેદ હોવાના કારણે ગ્રાહ્ય ઘટમાં પણ સ્વભાવભેદ સ્વીકારવો જ પડશે. અન્યથા (ગ્રાહ્યમાં ભેદ નહિ માનો તો) ગ્રાહકજ્ઞાનોમાં પણ સ્વભાવભેદ રહેશે નહિ. અર્થાત્ વિષયમાં ભેદ સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો જ્ઞાનોમાં પણ ભેદ પડશે નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ જીવોના અનંતજ્ઞાનોમાં સ્વભાવભેદ હોવાના કારણે ગ્રાહ્ય એવા ઘટનો પણ સ્વભાવભેદ છે જ. ગ્રાહ્ય ઘટના સ્વભાવભેદમાં જે સ્વભાવો છે, તે સર્વઘટના સ્વ-ધર્મો છે. અર્થાત્ ગ્રાહક અનંતજ્ઞાનોની અપેક્ષાએ ગ્રાહ્યઘટમાં અનંતસ્વભાવો છે અને તે સર્વે તેના સ્વ-ધર્મો છે.

સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ ઘટ અલ્પ, બહુ, બહુતરાદિ અનંતભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન સુખ-દુઃખનું કારણ બનતો હોવાથી, હાન-ઉપાદાન અને ઉપેક્ષાનો વિષય બનતો હોવાથી, ઇચ્છાનો વિષય બનતો હોવાથી, પુણ્ય-પાપ કર્મબંધનું કારણ બનતો હોવાથી, ચિત્તાદિ સંસ્કારોનો ઉદ્બોધક હોવાથી, ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિકારો (ઉપાધિઓ) ઉત્પન્ન કરવામાં મૂલભૂતદ્રવ્ય બનતો હોવાથી, આલોટન, પતન, ભ્રમણ આદિ તથા પતનાદિનું કારણ બનતો હોવાથી અથવા સુખાદિનો કારણ બનતો ન હોવાથી ઘટના અનંતધર્મો થાય છે. અર્થાત્ ઘટ અનંતધર્માત્મક છે. કહેવાનો આશય એ છે કે સર્વજીવોની અપેક્ષાએ કોઈકને ઘટ અલ્પસુખનું કારણ છે, તો કોઈકને ઘણાસુખનું કારણ બને છે. કોઈને અતિ-અતિસુખનું કારણ બને છે, કોઈકને દુઃખનું કારણ બને છે. કોઈકને છોડવાનો વિષય બને છે, કોઈકને ગ્રહણ કરવામાં તો કોઈકની ઉપેક્ષાનો વિષય બને છે, કોઈકની ઇચ્છાનો આલંબન બને છે, તો કોઈકના પુણ્ય-

પાપકર્મબંધમાં નિમિત્ત બને છે. કોઈકના ચિત્તમાં સત્સંસ્કારો પેદા કરે છે, તો કોઈકના ચિત્તમાં અસત્સંસ્કારો પેદા કરે છે. કોઈકને ક્રોધ, કોઈકને માન, કોઈકને માયા, કોઈકને લોભ કોઈકને રાગ-દ્વેષ-મોહ પેદા કરાવે છે, કોઈકને નીચે પાડે છે. ઇત્યાદિનું કારણ બનતો હોવાથી ઘટના અનંતધર્મો છે.

સ્નેહ અને ગુરુત્વ પૂર્વે જણાવેલા સ્પર્શના જ ભેદ હોવાથી તેની અપેક્ષાએ સ્વ-પર ધર્મો કહેવાઈ જ ગયેલા છે.

કર્મ(ક્રિયા)ની અપેક્ષાએ ઘટના અનંતાક્રિયારૂપ સ્વ-ધર્મો છે. ઉત્ક્ષેપણ, અવક્ષેપણ, આકુંચન, પ્રસારણ, ભ્રમણ, સ્પંદન, રેચન, પૂરણ, ચલન, કંપન, અન્ય સ્થાન પ્રાપ્તિ, જલાહરણ, જલાદિધારણઆદિ અનંતક્રિયાઓનો ઘટ તે તે કાલના ભેદથી અથવા તરતમતાના યોગથી કારણ હોવાના કારણે ઘટના અનંતાક્રિયારૂપ સ્વ-ધર્મો છે. કહેવાનો આશય એ છે કે.. સુવર્ણનો ઘટ ઉંચે ફેંકી શકાય છે, નીચે ફેંકી શકાય છે; ઘટને આકાર આપી શકાય છે. અહીં-તહીં લઈ જઈ શકાય છે. ઇત્યાદિ અસંખ્ય ક્રિયાઓ ઘટમાં હોય છે. તેથી અસંખ્યક્રિયાઓનો ઘટ કારણ હોવાથી તે તેના સ્વ-ધર્મો છે. અર્થાત્ અનેક સ્વભાવવાળો છે. ક્રિયાના ત્રણેકાળની અપેક્ષાએ તથા ધીરેથી, જોરથી, મધ્યમરૂપે એમ તરતમતાની અપેક્ષાએ અનંતભેદ થઈ શકે છે. તેથી ઘટ તે ક્રિયાઓનો હેતુ હોવાથી તેના અનંતા પણ સ્વ-ધર્મો છે.

તે ક્રિયાઓમાં અહેતુભૂત અન્ય અનંતા દ્રવ્યોથી ઘટની વ્યાવૃત્તિ થતી હોવાથી ઘટના પર-ધર્મો પણ અનંતા છે.

વળી સામાન્ય (સાદૃશ્ય)ની અપેક્ષાએ પૂર્વે કહેલી નીતિ અનુસાર અતીતાદિ કાલોમાં જે જે જગતના પદાર્થોના અનંતાસ્વ-પર પર્યાયો થાય છે. તેમાં અન્ય પદાર્થોથી પણ ઘટની એક, બે આદિ અનેકધર્મો દ્વારા સમાનતા મળી શકે છે. તેથી સાદૃશ્યરૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ ઘટના અનંત સદૃશપરિણામનરૂપ સ્વભાવ થઈ શકે છે. આ રીતે સામાન્યની અપેક્ષાએ ઘટમાં સ્વપર્યાયો વિચારવા જોઈએ.

વિશેષતઃ ઘટનો વિચાર કરીએ તો ઘટ અનંત દ્રવ્યોમાં રહેલા અપર-અપર ધર્મની અપેક્ષાએ એક, બે, ત્રણ... યાવત્ અનંતા ધર્મોથી વિલક્ષણ છે. તેથી ઘટમાં અનંત પદાર્થોથી વિલક્ષણતા સિદ્ધ કરવામાં કારણભૂત અનંતાધર્મો વિદ્યમાન છે. તે સર્વે ઘટના સ્વ-ધર્મો છે.

અનંત દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ ઘટમાં સ્થૂલતા, કૃશતા, સમાનતા, વિષમતા, સૂક્ષ્મતા, બાદરતા, તીવ્રતા, ચાકચિક્યતા (ચમકવાપણું), સૌમ્યતા, પૃથુતા, સંકીર્ણતા, નીચતા, ઉચ્ચતા, વિશાલમુખતા વગેરે પ્રત્યેકધર્મોની અપેક્ષાએ અનંતાધર્મો હોય છે. કહેવાનો આશય એ ઘટમાં

કોઈ દ્રવ્યની અપેક્ષા સ્થૂલતા, કોઈક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કૃશતા, કોઈકની અપેક્ષાએ સમાનતા, કોઈકની અપેક્ષાએ વિષમતા, ...એમ ઉપર બતાવેલા અનેક ધર્મો રહેલા છે. તેથી ઘટના અનંતા સ્વધર્મો છે. ટુંકમાં સ્થૂલતા આદિના દ્વારથી (સ્થૂલતા આદિ ધર્મોના દ્વારથી) વિચારતાં પણ ઘટના અનંતાધર્મો છે.

સમ્બન્ધતસ્ત્વનન્તકાલેનાનન્તૈઃ પરૈર્વસ્તુભિઃ સમં પ્રસ્તુતઘટસ્યાધારાધેયભાવોઽ-
નન્તવિધો ભવતિ, તતસ્તદપેક્ષયાપ્યન્તાઃ સ્વધર્માઃ । एवं स्वस्वामित्वजन्यजनकत्व-
निमित्तनैमित्तिकत्वषोढाकारकत्वप्रकाश्यप्रकाशकत्वभोज्यभोजकत्ववाह्यवाहकत्वा-
श्रयाश्रयिभाववध्यवधकत्वविरोध्यविरोधकत्वज्ञेयज्ञापकत्वादिसङ्ख्यातीतसम्बन्धैरपि
प्रत्येकमनन्ता धर्मा ज्ञातव्याः । तथा ये येऽत्र घटस्य स्वपरपर्याया अनन्तानन्ता उचिरे,
तेषामुत्पादा विनाशाः स्थितयश्च पुनः पुनर्भवनेनानन्तकालेनानन्ता अभूवन् भवन्ति
भविष्यन्ति च, तदपेक्षयाप्यनन्ता धर्माः । एवं पीतवर्णादारभ्य भावतोऽनन्ता धर्माः ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

સંબંધતઃ ઘટની વિવક્ષા કરતાં અનંતકાલની અપેક્ષાએ અનંતા પર-પદાર્થોની સાથે પ્રસ્તુત ઘટનો આધાર-આધેયભાવ અનંતપ્રકારનો હોય છે. અર્થાત્ અનંતકાલની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો ઘટ અનંતીવાર આધાર કે આધેય બન્યો હશે. તેથી ઘટના આધાર-આધેયભાવ અનંત પ્રકારના થાય છે. તેથી અનંતકાલની અપેક્ષાએ આધાર-આધેયભાવની દૃષ્ટિએ પણ ઘટના અનંતા સ્વધર્મો છે.

આ પ્રમાણે સ્વ-સ્વામિત્વ, જન્ય-જનકત્વ, નિમિત્ત-નૈમિત્તિકત્વ, પાણી લાવવા આદિ પદાર્થોથી કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન આદિ છએ કારકરૂપ સંબંધ, પ્રકાશ્ય-પ્રકાશકત્વ, ભોજ્ય-ભોજકત્વ, વાહ્ય-વાહકત્વ, આશ્રય-આશ્રયિભાવ, વધ્ય-વધકત્વ વિરોધ્ય-વિરોધકત્વ, જ્ઞેય-જ્ઞાપકત્વ વગેરે સંખ્યાતીત સંબંધો દ્વારા પણ પ્રત્યેકના અનંતાધર્મો જાણવા. કહેવાનો આશય એ છે કે... સુવર્ણના ઘટનો પોતાના સ્વામિ સાથે સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ, ઘટ ઉત્પન્ન કરનાર સુવર્ણકાર(સોની)ની સાથે જન્ય-જનકભાવ સંબંધ, તે ઘટના સ્વામિમાં “આ ધનવાન છે” આવા વ્યવહારમાં નિમિત્ત હોવાથી અથવા કુવામાંથી પાણી ખેંચવામાં નિમિત્ત હોવાથી, તેની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવ સંબંધ, કોઈ પાણી આદિ લાવવાના પદાર્થોથી કર્તા, કર્મ, કરણ આદિ છ કારકરૂપ સંબંધ, દીપક આદિથી પ્રકાશ્ય-પ્રકાશકભાવ સંબંધ, જેના ઉપભોગમાં આવે છે, તે ભોક્તાથી ભોજ્ય-ભોજકભાવ સંબંધ, તે પાણી, દૂધ આદિ પદાર્થોને લાવવામાં મદદરૂપ

હોવાથી, તેની સાથે વાહ્ય-વાહકભાવ સંબંધ, જેને સ્થાન ઉપર રાખવામાં આવે છે કે તેમાં જે ચીજ રાખવામાં આવે છે, તેનાથી આશ્રય-આશ્રયિ(આધાર-આધેય)ભાવ સંબંધ, જે ઘડાને તોડે છે કે તે ઘટ કોઈના મસ્તકે લાગતાં વાગે છે, તેનાથી વધ્યવધકભાવ સંબંધ, તે ઘટના કારણે જેનાથી વિરોધ હોય છે કે તે ઘટમાં રાખેલી વસ્તુ ખરાબ થાય છે, તેના યોગે વિરોધ્ય-વિરોધકભાવ સંબંધ, તે ઘટ જ્ઞાનનો વિષય બનતો હોવાથી જ્ઞાનની સાથે જ્ઞેયજ્ઞાપકભાવ સંબંધ ઇત્યાદિ સંખ્યાતીતસંબંધો છે. તે સંબંધોની અપેક્ષાએ (પ્રત્યેક=) એક ઘટમાં અનંતસ્વભાવો હોય છે.

તે પ્રમાણે ઘટના જે જે અનંતાનંત સ્વ-પર પર્યાયો કહ્યા, તે સર્વનો ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિતિ વારંવાર થતી હોવાથી અનંતકાલની અપેક્ષાએ તે (સર્વ પર્યાયો) થયા હતા, થાય છે અને થશે... તેથી ત્રણ કાળની અપેક્ષાએ (ઉત્પાદ, વિનાશ, સ્થિતિરૂપ ત્રિપદીથી પણ) ઘટમાં અનંતા ધર્મો છે. કહેવાનો આશય એ છે કે પૂર્વ કહેલા ઘટના અનંતા સ્વ-પરપર્યાયો અનંતકાલની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થતા હતા, ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થશે. તેથી ઉત્પાદ-વિનાશ-ધ્રુવરૂપ ત્રિપદીથી પણ અનંતાધર્મો ઘટમાં છે.

આ પ્રમાણે (ઘટની ભાવત: વિવક્ષા કરતાં) પીતવર્ણથી આરંભીને ભાવત: ઘટના અનંતા ધર્મો થાય છે. અર્થાત્ ભાવત: ઘટની અનંતધર્માત્મકતા સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે એક જ ઘટમાં સ્વધર્મોની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ અને પરધર્મોની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છે.

તથા દ્રવ્યક્ષેત્રાદિપ્રકારૈર્યે યે સ્વધર્મા: પરધર્માશ્ચાચક્ષિરે તૈરુભયૈરપિ યુગપદાદિદ્ધો ઘટોઽવક્તવ્ય: સ્યાત્, યત: કોઽપિ સ શબ્દો ન વિદ્યતે યેન ઘટસ્ય સ્વધર્મા: પરધર્માશ્ચોચ્યમાના દ્વયેઽપિ યુગપદુક્તા ભવન્તિ, શબ્દેનાભિધીયમાનાનાં ક્રમેણૈવ પ્રતીતે:, સહ્કેતિતોઽપિ શબ્દ: ક્રમેણૈવ સ્વપરધર્માન્ પ્રત્યાયયતિ, ન તુ યુગપત્, "શતૃશાનચૌસત્" ઇતિ શતૃશાનચો: સહ્કેતિતસચ્છબ્દવત્, તત: પ્રતિદ્રવ્યક્ષેત્રાદિ-પ્રકારં ઘટસ્યાવક્તવ્યતાપિ સ્વધર્મ: સ્યાત્, તસ્ય ચાનન્તેભ્યો વક્તવ્યેભ્યો ધર્મેભ્યોઽન્ય-દ્રવ્યેભ્યશ્ચ વ્યાવૃત્તત્વેનાનન્તા અવક્તવ્યા: પરધર્મા અપિ ભવન્તિ । તદેવમનન્ત-ધર્માત્મકત્વં યથા ઘટે દર્શિતં, તથા સર્વસ્મિન્નપ્યાત્માદિકે વસ્તુનિ ભાવનીયમ્ । તત્રાપ્યાત્મનિ તાવઞ્ચૈતન્યં કર્તૃત્વં ભોક્તૃત્વં પ્રમાતૃત્વં પ્રમેયત્વમમૂર્તત્વમસદ્બુચાતપ્રદેશત્વં નિશ્ચલાદ્યપ્રદેશત્વં લોકપ્રમાણપ્રદેશત્વં જીવત્વમભવ્યત્વં ભવ્યત્વં પરિણામિત્વં સ્વશરી-સ્વ્યાપિત્વમિત્યાદય: સહભાવિનો ધર્મા:, હર્ષવિષાદૌ સુખદુ:ખૌ મત્યાદિજ્ઞાન-

ચક્ષુર્દર્શનાદિદર્શનોપયોગૌ દેવનારકતિર્યગ્રત્વાનિ શરીરાદિતયા પરિણમિતસર્વપુદ્ગલ-
ત્વમનાદ્યનન્તત્વં સર્વજીવૈઃ સહ સર્વસમ્બન્ધવત્ત્વં સંસારિત્વં ક્રોધાદ્યસહ્જ્યાધ્યવ-
સાયવત્ત્વં હાસ્યાદિષટ્કં સ્ત્રીપુંનપુંસકત્વમૂર્ખત્વાન્ધત્વાદીનીત્યાદયઃ ક્રમભાવિનો ધર્માઃ ।
મુક્તાત્મનિ તુ સિદ્ધત્વં સાદ્યનન્તત્વં જ્ઞાનદર્શનસમ્યક્ત્વસુખવીર્યાણ્યનન્તદ્રવ્યક્ષેત્ર-
કાલસર્વપર્યાયજ્ઞાતૃત્વદર્શિત્વાનિ અશરીરત્વમજરામરત્વમરૂપરસગન્ધસ્પર્શશબ્દત્વાનિ
નિશ્ચલત્વં નીરુક્ત્વમક્ષયત્વમવ્યાબાધત્વં પ્રાક્સંસારાવસ્થાનુભૂતસ્વસ્વજીવધર્માશ્ચે-
ત્યાદયઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ ઇત્યાદિ પ્રકારો દ્વારા ઘટના જે જે સ્વ-ધર્મો અને પરધર્મો કહેવાયા, તે ઉભયધર્મો દ્વારા ઘટને એક સાથે બોલવા માટે શક્ય નથી. અર્થાત્ ઉભય ધર્મોની અપેક્ષાએ શબ્દથી ઘટ અવક્તવ્ય છે. કારણ કે કોઈપણ એવો શબ્દ વિદ્યમાન નથી કે જેનાથી ઘટના કહેવાતા સ્વ-પર બંને ધર્મો પણ એક સાથે કહેલા થાય છે. અર્થાત્ કોઈપણ એવો શબ્દ નથી કે ઘટના સર્વ સ્વ-પરધર્મોનું કથન એક સાથે કરી શકે. કેમકે શબ્દ વડે કહેવાતા ધર્મો ક્રમસર જ પ્રતીત થાય છે.

(શબ્દની પ્રવૃત્તિ સંકેતાનુસાર થાય છે. છતાં પણ) સંકેતિતશબ્દ પણ ક્રમથી જ સ્વ-પર ધર્મોને જણાવે છે. યુગપત્ નહિ. જેમકે... શત્ અને જ્ઞાનચ્ નો સંકેતિત સત્ શબ્દ. (કહેવાનો આશય એ છે કે શબ્દની પ્રવૃત્તિ સંકેતના અનુસારે થાય છે. આથી કહી શકાય છે કે... “જેમ... શત્ અને જ્ઞાનચ્ બંને પ્રત્યયોની સત્ સંજ્ઞા બંને પણ પ્રત્યયોનું કથન કરે છે. તે જ રીતે બંને ધર્મોમાં જે શબ્દનો સંકેત કરાયો હોય છે, તેના દ્વારા બંનેધર્મોનું યુગપત્કથન થઈ જશે” - પરંતુ આ વાત ઉચિત નથી. કારણ કે શત્ અને જ્ઞાનચ્ ની સત્ સંજ્ઞા બંને પ્રત્યયોનું ક્રમથી જ જ્ઞાન કરાવે છે, યુગપત્ નહિ.) આથી સંકેત કરવા છતાં પણ શબ્દ દ્વારા બંનેધર્મોનું પ્રધાનપણે કથન થઈ શકતું નથી.

તેથી (પ્રતિ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલાદિની અપેક્ષાએ ઘટમાં રહેલા સ્વ-પર ધર્મોને એક સાથે કહેવાની ઇચ્છા હોવા છતાં યુગપત્ કથન કરનારો શબ્દ ન હોવાથી) ઘટમાં પ્રતિદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની અપેક્ષાએ રહેલા તમામ સ્વ-પરધર્મોના પ્રકારોની અવક્તવ્યતા છે. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલા સ્વ-પરધર્મો અવક્તવ્ય હોવાના કારણે ઘટમાં રહેલી અવક્તવ્યતા પણ (ઘટનો) સ્વધર્મ થાય છે. તે અવક્તવ્ય ઘટની અનંતા વક્તવ્યધર્મોથી તથા અનંતાદ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્તિ થતી હોવાના કારણે (ઘટના) અનંતા આ રીતે પરધર્મો પણ થાય છે.

ઘટમાં જે પ્રમાણે અનંતધર્માત્મકતા બતાવાઈ, તે પ્રમાણે સર્વે પણ આત્માદિપદાર્થોમાં અનંત ધર્માત્મકતા વિચારવી.

આત્મામાં પણ ચૈતન્ય, (કર્મોનું) કર્તૃત્વ, (કર્મોનું) ભોક્તૃત્વ, (જગતના પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવવા સ્વરૂપ) પ્રમાતૃત્વ, (પ્રમાનો (જ્ઞાનનો) વિષય હોવાનો કારણે) પ્રમેયત્વ, (રૂપાદિનો અભાવ હોવાથી) અમૂર્તત્વ, (અસંખ્યાતઆત્મપ્રદેશો હોવાથી) અસંખ્યાતપ્રદેશત્વ, (તે અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશો પૈકી આઠ આત્મપ્રદેશો એવા છે કે જેના ઉપર કર્મબંધ થતો નથી. કર્મબંધમાં કારણભૂત ચંચલતાનો અભાવ તે આઠ આત્મપ્રદેશોમાં હોવાથી) નિશ્ચલ-અષ્ટપ્રદેશત્વ, (ત્રણભવોપગ્રાહિ કર્મોની સ્થિતિ આયુષ્યકર્મની સ્થિતિની સમાન કરવા માટે કરાતા કેવલી સમુદ્ઘાતમાં આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશો લોકમાં વ્યાપિ જાય છે. તેથી લોકકાશ જેટલા પ્રદેશો છે, તેટલા જ તેના પ્રદેશો હોવાથી) લોકપ્રમાણપ્રદેશત્વ, જીવત્વ, (મોક્ષગમનની અયોગ્યતારૂપ) અભવ્યત્વ, (મોક્ષગમનની યોગ્યતારૂપ) ભવ્યત્વ, (પરિવર્તનશીલતારૂપ) પરિણામીત્વ, (જે જે શરીર મળ્યું હોય તે શરીરમાં વ્યાપિને રહેવા સ્વરૂપ) સ્વશરીર વ્યાપિત્વ... ઇત્યાદિ સહભાવિધર્મો હોય છે.

આત્મામાં હર્ષ-શોક, સુખ-દુઃખ, મત્યાદિ જ્ઞાન-ઉપયોગ, ચક્ષુઃ દર્શનાદિ દર્શન-ઉપયોગ, દેવ-નારક-તિર્યંચ-મનુષ્યપણું, શરીરઆદિ રૂપથી પરિણત (સર્વ પુદ્ગલની સાથે સંબંધ રાખવા સ્વરૂપ) સર્વ પુદ્ગલત્વ, અનાદિ-અનંતત્વ, (સર્વ જીવોની સાથે સર્વસંબંધો કર્યા હોવાથી) સર્વજીવોની સાથે સર્વસંબંધવત્ત્વ, (ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવા સ્વરૂપ) સંસારિત્વ, (ક્રોધાદિ અસંખ્ય અધ્યવસાયોથી વિકૃત થતો હોવાથી) ક્રોધાદિ-અસંખ્યાતાધ્યવસાયત્વ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક જુગુપ્સાઆદિ ભાવોનો સદ્ભાવ, સ્ત્રીપણું, પુરુષપણું, નપુંસકપણું, મૂર્ખતા, અંધતા, બધિરતા ઇત્યાદિ ક્રમભાવિધર્મો હોય છે.

મુક્તાત્મામાં સિદ્ધત્વ, સાદિ-અનંતત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, સુખ, વીર્ય, અનંત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાલમાં રહેનારા સમસ્ત પર્યાયોનું જ્ઞાતૃત્વ, દર્શિત્વ, અશરીરત્વ, અજરામરત્વ, અરૂપત્વ, અરસત્વ, અગંધત્વ, અસ્પર્શત્વ, અશબ્દત્વ (અર્થાત્ રૂપાદિથી શૂન્ય), નિશ્ચલત્વ, નીરુકત્વ (રોગરહિતપણું), અક્ષયત્વ, અવ્યાબાધત્વ, સંસારી અવસ્થામાં રહેવાવાળા જીવદ્રવ્યના પોત-પોતાના જીવત્વઆદિ સામાન્યધર્મોની પ્રાપ્તિ કરવી... ઇત્યાદિ અનેકધર્મો હોય છે.

ધર્માધર્માકાશકાલેષ્વસહ્ચાસહ્ચાનન્તપ્રદેશાપ્રદેશત્વં સર્વજીવપુદ્ગલાનાં ગતિસ્થિ-
ત્યવગાહવર્તનોપગ્રાહકત્વં તત્તદવચ્છેદકાવચ્છેદ્યત્વમવસ્થિતત્ત્વમનાદ્યનન્તત્ત્વમરૂપિ-
ત્ત્વમગુરુલઘુતૈકસ્કન્ધત્વં મત્યાદિજ્ઞાનવિષયત્વં સત્ત્વં દ્રવ્યત્વમિત્યાદયઃ, પૌદ્ગલિકદ્રવ્યેષુ

ઘટદૃષ્ટાન્તોક્તરીત્યા સ્વપરપર્યાયાઃ શબ્દેષુ ચોદાત્તાનુદાત્તસ્વરિ-તવિવૃતસંવૃતઘોષ-
વદઘોષતાત્પ્રાણમહાપ્રાણતાભિલાપ્યાનભિલાપ્યાર્થવાચકાવાચકતાક્ષેત્રકાલા-
દિભેદહેતુકતત્તદનન્તાર્થપ્રત્યાયનશક્ત્યાદયઃ, આત્માદિષુ ચ સર્વેષુ નિત્યાનિત્યસામાન્ય-
વિશેષસદસદભિલાપ્યાનભિલાપ્યત્વાત્મકતા પરેભ્યશ્ચ વસ્તુભ્યો વ્યાવૃત્તિધર્માશ્ચા-
વસેયાઃ । આહ-યે સ્વપર્યાયાસ્તે તસ્ય સમ્બન્ધિનો ભવન્તુ, યે તુ પરપર્યાયાસ્તે
વિભિન્નવસ્ત્વાશ્રયત્વાત્કથં તસ્ય સમ્બન્ધિનો વ્યપદિશ્યન્તે ? ઉચ્યતે, ઇહ દ્વિધા
સમ્બન્ધોઽસ્તિત્વેન નાસ્તિત્વેન ચ । તત્ર સ્વપર્યાયૈરસ્તિત્વેન સમ્બન્ધઃ યથા ઘટસ્ય
રૂપાદિભિઃ । પરપર્યાયૈસ્તુ નાસ્તિત્વેન સમ્બન્ધસ્તેષાં તત્રાસમ્ભવાત્, યથા ઘટાવસ્થાયાં
મૃદ્રૂપતાપર્યાયેણ, યત એવ ચ તે તસ્ય ન સન્તીતિ નાસ્તિત્વસંબન્ધેન સમ્બદ્ધાઃ, અત એવ
ચ તે પરપર્યાયા ઇતિ વ્યપદિશ્યન્તે । નનુ યે યત્ર ન વિદ્યન્તે તે કથં તસ્યેતિ વ્યપદિશ્યન્તે,
ન ખલુ ધનં દરિદ્રસ્ય ન વિદ્યત ઇતિ તત્તસ્ય સમ્બન્ધિ વ્યપદેષ્ટું શક્યમ્, મા
પ્રાપલ્લોકવ્યવહારાતિક્રમઃ, તદેતન્મહામોહમૂઢમનસ્કતાસૂચકં, યતો યદિ નામ તે
નાસ્તિત્વસમ્બન્ધમધિકૃત્ય તસ્યેતિ ન વ્યપદિશ્યન્તે, તર્હિ સામાન્યતસ્તે પરવસ્તુષ્વપિ ન
સન્તીતિ પ્રાપ્તમ્, તથા ચ તે સ્વરૂપેણાપિ ન ભવેયુર્ન ચૈતદ્દૃષ્ટમિષ્ટં વા, તસ્માદવશ્યં તે
નાસ્તિત્વસમ્બન્ધમધિકૃત્ય તસ્યેતિ વ્યપદેશ્યાઃ, ધનમપિ ચ નાસ્તિત્વસમ્બન્ધમધિકૃત્ય
દરિદ્રસ્યેતિ વ્યપદિશ્યત એવ, તથા ચ લોકે વક્તારો ભવન્તિ “ધનમસ્ય દરિદ્રસ્ય ન
વિદ્યતે” ઇતિ । યદપિ ચોક્તં “તત્તસ્યેતિ વ્યપદેષ્ટું ન શક્યં” ઇતિ, તત્રાપિ તદસ્તિત્વેન
તસ્યેતિ વ્યપદેષ્ટું ન શક્યં, ન પુનર્નાસ્તિત્વેનાપિ, તતો ન કશ્ચિલ્લોકવ્યવહારાતિક્રમઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અને કાલમાં ક્રમશઃ અસંખ્યાતપ્રદેશત્વ,
અસંખ્યાતપ્રદેશત્વ, અનંતપ્રદેશત્વ, અપ્રદેશત્વ, તથા સર્વ જીવો અને પુદ્ગલોનું ગત્યુપગ્રાહકત્વ,
સ્થિત્યુપગ્રાહકત્વ, અવગાહોપગ્રાહકત્વ, વર્તનાપરિણામન છે. તથા અવચ્છેદકાવચ્છેદકત્વ
(અર્થાત્ ભિન્ન-ભિન્નપદાર્થોની અપેક્ષાએ ઘટાકાશ - મઠાકાશ, ઘટકાલ-પ્રાતઃકાલ ઇત્યાદિ
વ્યવહારોનું પાત્ર બનવું), અવસ્થિતત્વ (અવસ્થિત રહેવું), અનાદિ-અનંતત્વ, અરૂપિત્વ,
અગુરુલઘુતા, એક સ્કંધત્વ, મત્યાદિજ્ઞાનવિષયત્વ, સત્ત્વ (સત્તા), દ્રવ્યત્વ ઇત્યાદિ અનેકધર્મો
હોય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ઘટના દૃષ્ટાંતમાં કહ્યા પ્રમાણેના અનંતા સ્વ-પરધર્મો હોય છે. શબ્દોમાં ઉદાત્તત્વ, અનુદાત્તત્વ, સ્વરિતત્વ, વિવૃત્તત્વ, સંવૃત્તત્વ, ઘોષતા, અઘોષતા, અલ્પપ્રાણતા, મહાપ્રાણતા, અભિલાપ્યત્વ, અનભિલાપ્યત્વ, અર્થવાચકતા, અર્થાવાચકતા, ભિન્ન-ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં અને ભિન્ન-ભિન્નસમયોમાં ભિન્ન-ભિન્નભાષાઓના અનુસારે અનંતપદાર્થોનું કથન કરવાની શક્તિ રાખવી ઇત્યાદિ અનેકધર્મો છે.

આત્માદિ સર્વદ્રવ્યોમાં નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, સામાન્ય, વિશેષ, સત્ત્વ, અસત્ત્વ, અવક્તવ્યત્વ, વક્તવ્યત્વ તથા અનંતપદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત થવાનો સ્વભાવ અર્થાત્ અનંતા વ્યાવૃત્તિધર્મોનો સદ્ભાવ જાણવો.

શંકા : (વસ્તુના) જે સ્વપર્યાયો છે, તે સર્વે તેના સંબંધી ભલે હોય. પરંતુ જે પર-પર્યાયો છે કે જે વિભિન્ન વસ્તુઓમાં રહેલા હોવાથી કેવી રીતે તેનો સંબંધી તરીકેનો વ્યપદેશ કરી શકાય ! અર્થાત્ ઘટના પોતાના સ્વરૂપઆદિની અપેક્ષાએ ‘અસ્તિત્વ’ તો તેનો ધર્મ થઈ શકે છે. પરંતુ પટ આદિ પરપદાર્થોનો નાસ્તિત્વ તો પટ આદિ પરપદાર્થોને આધીન છે. આથી તેને ઘટનો ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય ?

સમાધાન : વસ્તુમાં પર્યાયોનો સંબંધ બે પ્રકારે છે. એક અસ્તિત્વ રૂપથી અને બીજો નાસ્તિત્વ રૂપે. તેમાં વસ્તુનો સ્વ-પર્યાયોની સાથે અસ્તિત્વ સંબંધ છે. જેમકે ઘટનો રૂપાદિ પર્યાયો સાધેનો સંબંધ. તથા ઘટનો પર-પર્યાયોની સાથે નાસ્તિત્વ સંબંધ છે. કારણ કે વિવક્ષિત વસ્તુમાં તે પરપર્યાયોનો સંભવ નથી. (તેથી નાસ્તિત્વરૂપે સંબંધ છે.) જેમકે ઘટાકાર અવસ્થામાં મૃદ્વરૂપતા પર્યાયની સાથે સંબંધ નથી. કારણ કે તે પર્યાયો (વર્તમાનમાં) તેના નથી. આથી તે પર્યાયો નાસ્તિત્વસંબંધથી વસ્તુ સાથે જોડાયેલા છે. અને આથી તે પર્યાયોનો પર-પર્યાયો તરીકે વ્યપદેશ કરાય છે. (ટુંકમાં જે કારણથી તે પર-પર્યાયો તે પદાર્થમાં રહેતા નથી - અસત્ છે, તે જ કારણે તે પર-પર્યાયો કહેવાય છે. જો તે પર્યાયો વસ્તુમાં અસ્તિત્વ રાખતા હોત તો વસ્તુના સ્વ-પર્યાય જ કહેવાત તથા પરની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ નામનો ધર્મ તો ઘટ આદિ વસ્તુઓમાં જ જોવા મળશે અને જો ઘટ પટરૂપે અસત્ ન હોય તો તે પટરૂપ જ બની જશે, કે જે તમને પણ ઇષ્ટ નથી. આથી પર-પર્યાયોથી વસ્તુનો નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધ માનવો જ જોઈએ.)

શંકા : જે પર્યાયો જે વસ્તુમાં વિદ્યમાન જ નથી, તો કેવી રીતે તે પર્યાયો તે વસ્તુના પર્યાયો છે એ પ્રમાણે વ્યપદેશ કરી શકાય ! જેમકે દરિદ્રને ધન હોતું નથી, તેથી ધનને દરિદ્રના સંબંધી તરીકે વ્યપદેશ કરવા માટે શક્ય નથી. અર્થાત્ દરિદ્ર પાસે ધન ન હોવાથી ‘દરિદ્રનું ધન’ આવો વ્યવહાર થતો નથી. (તથા જે વસ્તુ જેમાં જોવા મળતી નથી, તે વિરુદ્ધ છે.) તેથી વસ્તુમાં પર-પર્યાયોના વ્યપદેશ કરવા ધ્વારા લોક વ્યવહારનો અતિક્રમ ન થાઓ !

સમાધાન : તમારી આ શંકા મહામુર્ખતા અને ગાંડપણની સૂચક છે. કારણ કે જો તે પર-પર્યાયો નાસ્તિત્વ સંબંધને આશ્રયીને તે ઘટના છે, એ પ્રમાણે વ્યપદેશ કરવામાં નહિ આવે તો, સામાન્યતઃ તે પર-પર્યાયો પરવસ્તુઓમાં પણ પ્રાપ્ત કરી શકાશે નહિ = રહી શકશે નહિ. કારણ કે પર વસ્તુમાં તો તે સ્વ-પર્યાયરૂપે જ રહે છે, સામાન્યપર્યાય બનીને નહિ. (આથી જ્યારે ઘટમાં તથા અન્ય પરવસ્તુઓમાં તેનો સંબંધ ન રહે તો તેને પર્યાય જ કેવી રીતે કહી શકાય ?) પરંતુ તેનો પર્યાય તરીકે અસ્વીકાર તો ઇષ્ટ નથી અને અનુભવનો વિષય પણ નથી. તેથી તે પર-પર્યાયો નાસ્તિત્વસંબંધને આશ્રયીને ધનના છે - એ પ્રમાણે વ્યપદેશ કરવો જોઈએ. તથા ધન પણ નાસ્તિત્વસંબંધને આશ્રયીને દરિદ્રનું છે. એ પ્રમાણે વ્યપદેશ કરી શકાય છે. તેથી જ જગતમાં કહેવાય છે કે... “આ દરિદ્રને ધન વિદ્યમાન નથી.” વળી “તે તેનો સંબંધી છે એ પ્રમાણે વ્યપદેશ કરવા માટે શક્ય નથી” - આ પ્રમાણે જે તમે કહ્યું હતું, તેમાં પણ જાણી લેવું કે અસ્તિત્વરૂપે ધન દરિદ્રનો સંબંધી છે, એવો વ્યપદેશ કરવો શક્ય નથી. પરંતુ નાસ્તિત્વરૂપે તો ધન દરિદ્રનો સંબંધી હોવાથી નાસ્તિત્વરૂપે ધનને દરિદ્રના સંબંધી તરીકેના વ્યપદેશનો નિષેધ કરવો ઉચિત નથી. તેથી એક જ વસ્તુમાં અસ્તિત્વરૂપે સ્વપર્યાયનો અને નાસ્તિત્વરૂપે પર-પર્યાયોનો વ્યપદેશ કરવામાં લેશમાત્ર લોક-વ્યવહારનો અતિક્રમ થતો નથી.

નનુ નાસ્તિત્વમભાવોઽભાવશ્ચ તુચ્છરૂપસ્તુચ્છેન ચ સહ કથં સમ્બન્ધઃ, તુચ્છસ્ય સકલશક્તિવિકલતયા સમ્બન્ધશક્તેરપ્યભાવાત્ । અન્યઞ્ચ, યદિ પરપર્યાયાણાં તત્ર નાસ્તિત્વં, તર્હિ નાસ્તિત્વેન સહ સમ્બન્ધો ભવતુ, પરપર્યાયૈસ્તુ સહ કથં સમ્બન્ધઃ, ન ખલુ ઘટઃ પટાભાવેન સમ્બદ્ધઃ પટેનાપિ સહ સમ્બન્ધો ભવિતુમર્હતિ, તથાપ્રતીતેરભાવાત્, તદેતદસમીચીનં, સમ્યગ્વસ્તુતત્ત્વાપરિજ્ઞાનાત્, તથાહિ-નાસ્તિત્વં નામ તેન તેન રૂપેણાભવનમિષ્યતે તેન તેન રૂપેણાભવનં ચ વસ્તુનો ધર્મઃ, તતો નૈકાન્તેન તતુચ્છરૂપમિતિ ન તેન સહ સમ્બન્ધાભાવઃ । તેન તેન રૂપેણાભવનં ચ તં તં પર્યાયમપેક્ષ્યૈવ ભવતિ નાન્યથા, તથાહિ-યો યઃ પટાદિગતઃ પર્યાયઃ તેન તેન રૂપેણ મયા ન ભવિતવ્યમિતિ સામર્થ્યાદ્ ઘટસ્તં તં પર્યાયમપેક્ષ્યતે ઇતિ સુપ્રતીતમેતત્, તતસ્તેન તેન પર્યાયેણાભવનસ્ય તં તં પર્યાયમપેક્ષ્ય સમ્ભવાત્તેઽપિ પરપર્યાયાસ્તસ્યોપયોગિન ઇતિ તસ્યેતિ વ્યપદિશ્યન્તે । એવંરૂપાયાં ચ વિવક્ષાયાં પટોઽપિ ઘટસ્ય સમ્બન્ધી ભવત્યેવ, પટમપેક્ષ્ય ઘટે પટરૂપેણાભવનસ્ય ભાવાત્, તથા ચ લૌકિકા અપિ ઘટપટાદીન્

પરસ્પરમિતરેતરાભાવમધિકૃત્ય સમ્બદ્ધાન્ વ્યવહરન્તીત્યવિગીતમેતત્, ઇતશ્ચ તે પર્યાયાસ્તસ્યેતિ વ્યપદિશ્યન્તે, સ્વપર્યાયવિશેષણત્વેન તેષામુપયોગાત્ । ઇહ યે यस્ય સ્વપર્યાયવિશેષકત્વેનોપયુજ્યન્તે તે તસ્ય પર્યાયાઃ, યથા ઘટસ્ય રૂપાદયઃ પર્યાયાઃ પરસ્પરવિશેષકાઃ । ઉપયુજ્યન્તે ચ ઘટસ્ય પર્યાયાણાં વિશેષકતયા પટાદિપર્યાયાઃ, તાનન્તરેણ તેષાં સ્વપર્યાયવ્યપદેશાભાવાત્, તથાહિ - યદિ તે પરપર્યાયા ન ભવેયુઃ તર્હિ ઘટસ્ય સ્વપર્યાયાઃ સ્વપર્યાયા ઇત્યેવં ન વ્યપદિશ્યેરન્, પરાપેક્ષયા સ્વવ્યપદેશસ્ય સદ્ભાવાત્, તતઃ સ્વપર્યાયવ્યપદેશકારણતયા તેઽપિ પરપર્યાયાસ્તસ્યોપયોગિન ઇતિ તસ્યેતિ, વ્યપદિશ્યન્તે ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : નાસ્તિત્વ અભાવસ્વરૂપ છે. અભાવ તુચ્છરૂપ છે અને તુચ્છની સાથે સંબંધ કેવી રીતે હોય ! કારણ કે તુચ્છ વસ્તુ સકલ શક્તિઓથી વિકલ હોવાના કારણે તેમાં સંબંધશક્તિનો પણ અભાવ જ છે. બીજું, જો વિવક્ષિત વસ્તુમાં પર-પર્યાયોનું નાસ્તિત્વ છે, તો વિવક્ષિત વસ્તુનો 'નાસ્તિત્વ' સાથે સંબંધ ભલે હોય, પરંતુ પર-પર્યાયો સાથે સંબંધ કેવી રીતે હોય ? પટાભાવ સાથે સંબંધ ઘટ, પટ સાથે સંબંધ કરવા માટે યોગ્ય બની શકતો નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે.. જો ઘડામાં પરપર્યાયોનો નાસ્તિત્વ છે, તો નાસ્તિત્વ નામના ધર્મથી ઘટનો સંબંધ માની શકાય, પરંતુ પરપર્યાયોની સાથે સંબંધ ન માની શકાય. જો પટનો અભાવ ઘટમાં રહે છે, તો પટનો નાસ્તિત્વથી ઘટનો સંબંધ છે, પરંતુ તેનાથી પટથી પણ ઘટનો સંબંધ કેવી રીતે કહી શકાય ! અને તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ થતી ક્યાંય જોવા મળતી નથી. અર્થાત્ જે પદાર્થનો અભાવ જેમાં જોવા મળે, તે પદાર્થ પણ તેમાં જોવા મળતો હોય તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી વિવક્ષિત વસ્તુમાં પરપર્યાયોનો સંબંધ હોઈ શકે નહિ.

સમાધાન : તમારી શંકા તદ્દન અસમીચીન=મિથ્યા છે. કારણ કે સમ્યગ્ વસ્તુ તત્ત્વનું તમને જ્ઞાન જ નથી. (અમારી વાત ઉચિત છે અને તમારી શંકા મિથ્યા છે તે) આ પ્રમાણે છે - નાસ્તિત્વ એટલે તે તે રૂપે પરિણમન ન થવું. અને તે તે અપરિણમન એ વસ્તુનો ધર્મ છે. તેથી નાસ્તિત્વ રૂપ અભાવ એકાંતે તુચ્છરૂપ નથી. આથી તેની સાથે સંબંધ થાય તેમાં કોઈ દોષ પણ નથી. અને તેથી તાદૃશ વાસ્તવિક ધર્મરૂપ નાસ્તિત્વનો વસ્તુ સાથેનો સંબંધ પણ ઘટે છે. વળી વસ્તુનું તે તે રૂપે થતું પરિણમન, વસ્તુના તે તે પર્યાયને આશ્રયિને જ થાય છે, તે તે પર્યાયની નિરપેક્ષપણે નહિ. તે આ રીતે છે - 'જે જે પટાદિ ગત પર્યાયો છે તે, તે રૂપે મારું પરિણમન ન થવું' - આવા

પ્રકારના સામર્થ્યથી ઘટ તે તે પર્યાયોની અપેક્ષા કરે છે. આવું સુપ્રતીત જ છે. અર્થાત્ તે તે પટાદિગત પર્યાયોને આશ્રયીને જ કહેવાય છે. તેથી સ્વની વિવક્ષામાં પર-પર્યાયોની અપેક્ષા રહેતી જ હોય છે. તેથી તે તે પર-પર્યાય વડે અપરિણામન તે પર-પર્યાયને આશ્રયિને જ સંભવિત છે. તેથી તે પર-પર્યાયો પણ વિવક્ષિતવસ્તુને ઉપયોગી છે. આથી જ તેનો ઘટના પર્યાયો તરીકે વ્યપદેશ કરાયો છે.

તથા આવા પ્રકારની નિષેધની વિવક્ષામાં પટ પણ ઘટનો સંબંધી થાય જ છે. કારણકે પટને આશ્રયિને જ ઘટમાં પટરૂપે અપરિણામનનો સદ્ભાવ છે. અર્થાત્ ઘટ પટરૂપે પરિણામતો નથી, તેમાં પટનો સ્વ-પર્યાય જ કારણભૂત બનતો હોવાથી ઘટમાં પટરૂપે અપરિણામન પટને આશ્રયિને જ છે. અર્થાત્ “ઘટ પટ નથી” આવી વિવક્ષા પટને આશ્રયિને જ થાય છે-તેમાં પટની અપેક્ષા છે જ.

વળી લોકમાં પણ ઘટ-પટાદિના પરસ્પરના ઇતરેતરાભાવને આશ્રયિને ઓક-બીજાના સંબંધી તરીકે વ્યવહાર થાય છે. અર્થાત્ ‘ઘટ પટરૂપ નથી’ કે ‘પટ ઘટરૂપ નથી’ આ રીતે ઘટપટનો પરસ્પર અભાવ, ઇતરેતરાભાવને નિમિત્ત બનાવીને લોકમાં પણ ઘટ અને પટમાં નાસ્તિત્વરૂપ સંબંધનો વ્યવહાર થાય છે. આથી આ વાત અવિગીત=નિર્વિવાદ છે.

“તે પર-પર્યાયો તેના છે” -આ પ્રમાણે જે વ્યપદેશ કરાય છે, તેમાં સ્વપર્યાયોના ભેદક તરીકે તે પર-પર્યાયોનો ઉપયોગ થાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ઘટને બીજા પદાર્થોથી ભિન્ન કરવા માટે પ્રથમ આ ઘટના પર્યાયો છે અને આ બીજી વસ્તુઓના પર્યાયો છે કે જે ઘટના પર્યાયોથી ભિન્ન છે. આવી વિવક્ષા થાય ત્યારે જ ઘટ બીજા પદાર્થોથી ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ઘટના સ્વપર્યાયોના ભેદક પર-પર્યાયો જ બને છે આથી ઘટના સ્વ-પર્યાયોના ભેદક તરીકે પર-પર્યાયોનો ઉપયોગ થાય જ છે.

અહીં જે જેના સ્વ-પર્યાયના ભેદક તરીકે ઉપયોગી હોય છે, તે તેના પર્યાયો જ હોય છે. જેમકે ઘટના પરસ્પરભેદ કરનારા રૂપાદિપર્યાયો. વળી ઘટના સ્વપર્યાયોના ભેદક તરીકે પટાદિપર્યાયો પણ ઉપયોગી થાય છે. કારણ કે તે પટાદિપર્યાયો વિના ઘટના સ્વપર્યાયો સ્વપર્યાય તરીકે વ્યપદેશને પામી શકતા નથી. તે આ રીતે છે - જો તે પરપર્યાયો ઘટના ન હોય તો ઘટના સ્વપર્યાયો સ્વપર્યાય તરીકે વ્યપદેશને પામી શકશે નહિ. કારણ કે પરની અપેક્ષાએ જ સ્વના વ્યપદેશનો સદ્ભાવ હોય છે. તેથી (વિવક્ષિત ઘટ-વસ્તુના) સ્વપર્યાયના વ્યપદેશના કારણ હોવાથી તે (પટાદિ ગત) પરપર્યાયો પણ તેના ઉપયોગી બને છે. તેથી તે પરપર્યાયોનો પણ ઘટના પર્યાયો તરીકે વ્યપદેશ કરાય છે.

અપિ ચ, સર્વ વસ્તુ પ્રતિનિયતસ્વભાવં, સા ચ પ્રતિનિયતસ્વભાવતા પ્રતિયોગ્યભાવાત્મકતોપનિબન્ધના । તતો યાવન્ન પ્રતિયોગિવિજ્ઞાનં ભવતિ તાવન્નાધિકૃતં વસ્તુ તદભાવાત્મકં તત્ત્વતો જ્ઞાતું શક્યતે, તથા ચ સતિ પટાદિપર્યાયાણામપિ ઘટપ્રતિયોગિત્વાત્તદપરિજ્ઞાને ઘટો ન યાથાત્મ્યેન ઽવગન્તું શક્યતે इति પટાદિપર્યાયા અપિ ઘટસ્ય પર્યાયાઃ । તથા ચાત્ર પ્રયોગઃ-યદનુપલબ્ધૌ યસ્યાનુપલબ્ધિઃ સ તસ્ય સમ્બન્ધી, યથા ઘટસ્ય રૂપાદયઃ, પટાદિપર્યાયાનુપલબ્ધૌ ચ ઘટસ્ય ન યાથાત્મ્યેનોપલબ્ધિરિતિ તે તસ્ય સમ્બન્ધિનઃ । ન ચાયમસિદ્ધો હેતુઃ, પટાદિપર્યાયરૂપપ્રતિયોગ્યપરિજ્ઞાને તદભાવાત્મકસ્ય ઘટસ્ય તત્ત્વતો જ્ઞાતત્વાયોગાદિતિ, આહ ચ ભાષ્યકૃત્-“જેસુ અનાણસુ તઓ, ન નજ્જાણય નજ્જાણે ય નાણસુ । કિહ તસ્સ તે ન ધમ્મા, ઘડસ્સ રૂવાઈધમ્મવ્વ ॥૧॥” તસ્માત્પટાદિપર્યાયા અપિ ઘટસ્ય સમ્બન્ધિન इति । પરપર્યાયાશ્ચ સ્વપર્યાયેભ્યો ઽનન્તગુણાઃ ઉભયે તુ સ્વપરપર્યાયાઃ સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણાઃ । ન ચૈતદનાર્થં યત ઉક્તમાચારાઙ્ગે-“જે એણં જાણઈ, સે સવ્વં જાણઈ । જે સવ્વં જાણઈ, સે એણં જાણઈ ।” અસ્યાયમર્થઃ-ય એકં વસ્તુપલભતે સર્વપર્યાયૈઃ સ નિયમાત્સર્વમુપલભતે, સર્વોપલબ્ધિમન્તરેણ વિવક્ષિતસ્યૈકસ્ય સ્વપરપર્યાયભેદભિન્નતયા સર્વાત્મનાવગન્તુમ-શક્યત્વાત્, યશ્ચ સર્વં સર્વાત્મના સાક્ષાદુપલભતે, સ એકં સ્વપરપર્યાયભેદભિન્નં જાનાતિ, અન્યત્રાપ્યુક્ત^(A)મ્-“एको भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः । सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः, एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥१॥” તતઃ સિદ્ધં પ્રમેયત્વાદનન્તધર્માત્મકત્વં સકલસ્ય વસ્તુન इति ॥૫૫॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વળી સર્વવસ્તુઓ પ્રતિનિયત સ્વભાવવાળી હોય છે. સર્વવસ્તુઓમાં રહેલી પ્રતિનિયત સ્વભાવતા પ્રતિયોગિ અભાવાત્મકતાના કારણે હોય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે... દરેક વસ્તુ પ્રતિનિયત સ્વભાવવાળી હોય છે. તે પ્રતિનિયત સ્વભાવતા બીજી વસ્તુથી ભિન્ન હોવાના કારણે છે. અર્થાત્ જગતની સમસ્ત વસ્તુઓ પોત-પોતાના પ્રતિનિયતસ્વરૂપમાં સ્થિત છે, કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ બીજી વસ્તુઓથી મળતું આવતું નથી. તેથી તે તે વસ્તુનું સ્વરૂપ પોત-પોતાને સ્વાધીન છે. વસ્તુઓનું આ અસાધારણ સ્વરૂપ જે વસ્તુઓથી તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન રહે છે, તે

પ્રતિયોગિપદાર્થોના અભાવ વિના થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ વસ્તુની પ્રતિનિયત સ્વભાવતા પ્રતિયોગિના અભાવના કારણે છે. તેથી જ્યાં સુધી પ્રતિયોગિનું જ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી અધિકૃત વસ્તુ તે પ્રતિયોગિના અભાવસ્વરૂપ છે, એવું તત્ત્વતઃ જાણી શકાતું નથી. અને તે પ્રમાણે હોતે છતે (અર્થાત્ વસ્તુનું યથાવસ્થિત જ્ઞાન કરવા માટે પ્રતિયોગિનું જ્ઞાન જરૂર હોતે છતે) પટાદિપર્યાયો પણ ઘટના પ્રતિયોગિ હોવાથી, તેના જ્ઞાનવિના ઘટ યથાવસ્થિતપણે જાણવા માટે શક્ય બનતો નથી. આથી આ પ્રમાણે પટાદિ પર્યાયો પણ ઘટના પર્યાયો જ છે. અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - “જેની અનુપલબ્ધિમાં જેની અનુપલબ્ધિ હોય, તે તેનો સંબંધી છે. જેમકે ઘટના રૂપાદિ. તથા પટાદિપર્યાયોની અનુપલબ્ધિમાં ઘટની યથાવસ્થિત ઉપલબ્ધિ થતી નથી. આથી પટાદિપર્યાયો ઘટના સંબંધી છે.” ઉપરોક્ત અનુમાન પ્રયોગમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે પટાદિપર્યાયરૂપ પ્રતિયોગના જ્ઞાનવિના પટાદિ-અભાવાત્મક ઘટના જ્ઞાતત્વનો પરમાર્થથી અયોગ છે. અર્થાત્ પટાદિપર્યાયરૂપ પ્રતિયોગિના જ્ઞાન વિના ઘટમાં પટાદિનો અભાવ છે, આવું પરમાર્થથી જ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

આમ અધિકૃતવસ્તુના યથાવસ્થિત જ્ઞાન માટે પ્રતિયોગિનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. તેથી જ ભાષ્યકાર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યશ્રીએ કહ્યું છે કે... “જેને જાણવાથી જેનું જ્ઞાન થાય છે અને જેને નહિ જાણવાથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી, તે તેના ધર્મો કેમ ન કહી શકાય ? (કહી જ શકાય). જેમકે ઘટના રૂપાદિધર્મો.”

તેથી પટાદિપર્યાયો પણ ઘટના સંબંધીઓ જ છે. તથા પર-પર્યાયો (અધિકૃત વસ્તુના) સ્વ-પર્યાયોથી અનંતગુણા છે.

અમારી આ વાત અનાર્થીય પણ નથી. અર્થાત્ પૂર્વ ઋષિઓ દ્વારા કહેવાયેલી જ છે. કારણ કે શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે... “જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે અને જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે.” આ કથનનો તાત્પર્યાર્થ આ પ્રમાણે છે - જે એક વસ્તુને સ્વ-પર સર્વે પર્યાયો ધ્વારા જાણે છે, તે નિયમથી સર્વવસ્તુઓને જાણે છે. કારણ કે સર્વના જ્ઞાનવિના વિવક્ષિત એક વસ્તુનું સ્વ-પરપર્યાયના ભેદની ભિન્નતાએ સર્વપ્રકારે જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તથા જે સર્વને સર્વપ્રકારે સાક્ષાત્ જાણે છે, તે સ્વ-પરપર્યાયના ભેદથી ભિન્ન એક વસ્તુને જાણે છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે “જેના વડે એક ભાવ સર્વથા જોવાયો છે, તેના દ્વારા સર્વપ્રકારે સર્વભાવો જોવાયા છે તથા જેના દ્વારા સર્વભાવો સર્વથા જોવાયા છે, તેના દ્વારા સર્વપ્રકારે એકભાવ જોવાયો છે.”

તેથી સકલવસ્તુઓ પ્રમેય હોવાથી અનંતધર્માત્મક સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ આ વિવેચનથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ વસ્તુઓ અનંતધર્માત્મક છે. કારણ કે પ્રમેય છે. ॥૫૫॥

અથ સૂત્રકાર એવ પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોર્લક્ષણં લક્ષયતિ-

હવે સૂત્રકારશ્રી જ સ્વયં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનું લક્ષણ કહે છે.

અપરોક્ષતયાર્થસ્ય, ગ્રાહકં જ્ઞાનમીદૃશમ્ ।

પ્રત્યક્ષમિતરજ્ઞેયં, પરોક્ષં ગ્રહણેક્ષયા ॥૫૬॥

શ્લોકાર્થ: પદાર્થને અપરોક્ષતયા = સ્પષ્ટરૂપથી ગ્રહણ કરવાવાળું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષથી ભિન્નજ્ઞાન પરોક્ષ છે. જ્ઞાનમાં આવેલી પરોક્ષતા બાહ્યપદાર્થોને ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ જ છે. (કારણ કે સ્વરૂપતઃ સર્વજ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ જ હોય છે.) (અર્થાત્ જે જ્ઞાન અપરોક્ષતયા = સાક્ષાત્ માત્ર આત્માની પ્રવૃત્તિથી વિષયનું ગ્રાહક બને તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને ઇન્દ્રિયાદિની સહાયતા પૂર્વક થતું જ્ઞાન પરોક્ષ છે તથા ગ્રહણ કરનાર સાધનો જ્ઞાનને ‘પરોક્ષ’ શબ્દના વ્યવહારયોગ્ય બનાવે છે.) ॥૫૬॥

વ્યાખ્યા-તત્ર પ્રત્યક્ષમિતિ લક્ષ્યનિર્દેશઃ । અપરોક્ષતયાર્થસ્ય ગ્રાહકં જ્ઞાનમિતિ લક્ષણનિર્દેશઃ । પરોક્ષોઽક્ષગોચરાતીતઃ, તતોઽન્યોઽપરોક્ષસ્તદ્વાવસ્તત્તા તયાઽપરોક્ષ-તયા-સાક્ષાત્કારિતયા ન પુનરસ્પષ્ટસન્દિગ્ધાદિતયા, અર્થસ્ય-આન્તરસ્યાત્મસ્વરૂપસ્ય, બાહ્યસ્ય ચ ઘટકટપટશકટલકુટાદેર્વસ્તુનો ગ્રાહકં વ્યવસાયાત્મકતયા સાક્ષાત્પરિ-છેદકં, જ્ઞાનમ્ ઈદૃશમ્ વિશેષણસ્ય વ્યવચ્છેદકત્વાદીદૃશમેવ પ્રત્યક્ષં નત્વન્યાદૃશમ્ । અપરોક્ષતયેત્યનેન પરોક્ષલક્ષણસઙ્કીર્ણતામધ્યક્ષસ્ય પરિહરતિ । એતેન પરપરિક-લ્પિતાનાં કલ્પનાપોઢત્વાદીનાં પ્રત્યક્ષલક્ષણાનાં નિરાસઃ કૃતો દ્રષ્ટવ્યઃ । જ્ઞાનવાદિનોઽવાદિષુઃ । અહો આર્હતાઃ ! અર્થસ્યાત્મસ્વરૂપસ્ય યદ્ગ્રાહકં તત્પ્રત્યક્ષમિત્યેવ અત્ર વ્યાખ્યાયતામ્, અર્થશબ્દેન બાહ્યોઽપ્યર્થઃ કૃતો વ્યાખ્યાતો બાહ્યાર્થસ્યાસ-ત્વાદિત્યાશઙ્કાયાં “અર્થસ્ય ગ્રાહકં” इत्यत्रાપિ “ગ્રહણેક્ષયા” इति वक्ष्यमाणं पदं सम्बन्धनीयं, बहिरर्थनिराकरणपरान् यौगाचारादीनधिकृत्यैव “ग्रहणैक्षया” इति वक्ष्यमाणपदस्य योजनात्, ततोऽयमर्थः-ग्रहणं ज्ञानात्पृथग् बाह्यार्थस्य यत्संवेदनं तस्यैक्षयापेक्षयार्थस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्षम् । न चार्थस्य ग्राहकमित्येतावतैव बाह्यार्थापेक्षया यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्षमित्येतत्सिद्धमिति वाच्यं, यत आत्मस्वरूपस्यार्थस्य ग्राहकमित्येतावताप्यर्थस्य ग्राहकं भवत्येव, ततो ग्रहणैक्षयेत्यनेन ये यौगाचारादयो बहिरर्थकलाकलनविकलं सकलमपि ज्ञानं प्रलपन्ति तात्रिरस्यति । स्वांशग्रहणे

હ્યન્તઃસંવેદનં યથા વ્યાપ્રિયતે તથા બહિરર્થગ્રહણેઽપિ, ઇતરથા બહિરર્થગ્રહણાભાવે સર્વપ્રમાતૃણામેકસદૃશો નીલાદિપ્રતિભાસો નિયતદેશતયા ન સ્યાત્ । અસ્તિ ચ સ સર્વેષાં નિયતદેશતયા, તતોઽર્થોઽસ્તીત્યવસીયતે ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

“અપરોક્ષતયાર્થસ્ય ગ્રાહકં જ્ઞાનમ્” ઇદૃશં પ્રત્યક્ષમ્” આ વ્યાખ્યામાં ‘પ્રત્યક્ષ’ પદ લક્ષ્યનિર્દેશક છે. તથા “અપરોક્ષતયાર્થસ્ય ગ્રાહકં જ્ઞાનમ્” આ પદ લક્ષણનિર્દેશક છે. પરોક્ષ=ઇન્દ્રિયોના અવિષય, તેનાથી ભિન્ન અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણવામાં આવેલા પદાર્થની જેમ સાક્ષાત્સ્પર્શી, અસ્પષ્ટ કે સંદિગ્ધતયા નહિ, (પરંતુ સ્પષ્ટતયા) અર્થનું અર્થાત્ પોતાના આંતરિકસ્વરૂપનું તથા ઘટપટાદિ બાહ્યવસ્તુઓનું ગ્રાહક=સાક્ષાત્સ્પર્શી નિશ્ચય કરવાવાળા જ્ઞાનને જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

વિશેષણ અન્યનો વ્યવચ્છેદ કરાવે છે. આથી આવા પ્રકારનું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, અન્ય પ્રકારનું નહિ... (આ વાત તે વિશેષણથી સિદ્ધ થાય છે)

‘અપરોક્ષતયા’ પદથી પ્રત્યક્ષના લક્ષણની પરોક્ષના લક્ષણ સાથેની સંકીર્ણતા દૂર થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષના લક્ષણને પરોક્ષના લક્ષણથી ભિન્ન સિદ્ધ કરે છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું તાદૃશ વિશદ લક્ષણ કરવાથી બૌદ્ધ આદિ દ્વારા પરિકલ્પિત પ્રત્યક્ષના કલ્પનાપોઢ=નિર્વિકલ્પક આદિ લક્ષણોનો વ્યવચ્છેદ થઈ જાય છે.

(અહીં ‘અહો... બાહ્યાર્થસ્યાસત્ત્વાદિતિ’ સુધી શંકાગ્રંથ છે અને “અર્થસ્ય ગ્રાહકં” ઇત્યાદિ પદો સમાધાન ગ્રંથના છે.)

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિ : (પૂર્વપક્ષ) : અરે, જૈનો ! તમે અર્થસ્ય = આત્મસ્વરૂપસ્ય યદ્-ગ્રાહકં તત્પ્રત્યક્ષમ્” અર્થાત્ અર્થનું એટલે કે પોતાના આંતરિકસ્વરૂપનું ગ્રાહક જે જ્ઞાન છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. - આટલી જ પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા કરો ને ! અર્થ શબ્દથી બાહ્યાર્થ ઘટપટાદિની વિવક્ષા શા માટે કરો છો ? કારણ કે બાહ્યાર્થ ઘટપટાદિની સત્તા જ નથી. અર્થાત્ અર્થનું તાત્પર્ય જ્ઞાનના પોતાના સ્વરૂપ સુધી જ સીમિત બનાવી દેવું, તેને ઘટપટાદિ બાહ્યપદાર્થો સુધી લઈ જવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ઘટપટાદિ બાહ્યપદાર્થોની સત્તા જ નથી.

(અહીં જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિની માન્યતા છે કે.. જ્ઞાન જ એક પરમાર્થસત્ છે. તે જ અવિદ્યાવાસનાના વિચિત્ર વિપાકથી નીલ-પીત આદિ અનેક પદાર્થોના આકારમાં પ્રતિભાસ થવા લાગે છે. તેથી ‘અર્થગ્રાહક’ પદનો અર્થ ‘જ્ઞાનનું માત્ર પોતાના સ્વરૂપનું ગ્રહણ કરવું’ આટલો જ અર્થ કરવો.)

સમાધાન (ઉત્તરપક્ષ) : ‘અર્થગ્રાહક’ પદની સાથે આગળ કહેવાતા ‘ગ્રહણેક્ષયા’ પદનો સંબંધ કરી લેવો જોઈએ. ‘ગ્રહણેક્ષયા’ પદ (ખાસ કરીને) બાહ્યાર્થનું નિરાકરણ કરનારા યોગાચારના મતનું ખંડન કરવા માટે છે. ‘ગ્રહણેક્ષયા’ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - ગ્રહણેક્ષયા = જ્ઞાનથી ભિન્ન (સત્તા રાખનારા) બાહ્યાર્થ ઘટાદિપદાર્થોના સંવેદનને ગ્રહણ કહેવાય છે. તે બાહ્ય પદાર્થોના ગ્રહણની ઇક્ષા = અપેક્ષા કરીને અર્થને ગ્રહણકરવાવાળું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

શંકા : ‘અર્થસ્ય ગ્રાહકમ્’ આ પદથી જ ‘બાહ્યાર્થની અપેક્ષાથી અર્થનું ગ્રાહક જે જ્ઞાન છે તે પ્રત્યક્ષ છે’ આવો અર્થ નીકળી જ જાય છે, ત્યારે ‘ગ્રહણેક્ષયા’ પદ નિરર્થક થઈ જાય છે.

સમાધાન : આવું ન કહેવું, કારણકે અર્થગ્રાહક પદથી ‘પોતાના સ્વરૂપમાત્રનું ગ્રાહક’ આટલો અર્થ પણ નીકળી જાય છે. તે વખતે વિજ્ઞાનવાદિઓએ પણ અર્થગ્રાહક પદનો તે જ અર્થ કાઢીને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને માત્ર સ્વરૂપગ્રાહક જ કહ્યું હતું, અર્થગ્રાહક કહ્યું નહોતું. આથી ‘ગ્રહણેક્ષયા’ પદથી (જે યોગાચારો સમસ્ત જ્ઞાનો બાહ્યાર્થના નિશ્ચયાત્મક બને છે તેનો નિષેધ કરીને) અર્થાત્ જ્ઞાન બાહ્યાર્થનું નિશ્ચયાત્મક નથી. અર્થાત્ સમસ્તજ્ઞાન બાહ્યાર્થના નિશ્ચયથી વિકલ છે, આવું માનનારા યોગાચારોના મતનું નિરાકરણ થાય છે. તેથી યોગાચારમતના નિરાકરણ માટે વપરાયેલું ‘ગ્રહણેક્ષયા’ પદ સાર્થક જ છે.

જે પ્રમાણે અંતઃસંવેદન સ્વ-અંશના ગ્રહણમાં = પોતાના સ્વરૂપને જાણવામાં વ્યાપાર કરે છે. તે પ્રમાણે તે બાહ્ય ઘટપટાદિપદાર્થોને પણ જાણે છે. ઇતરથા (જો અંતઃ સંવેદન=જ્ઞાન બાહ્યપદાર્થોને જણાવતું ન હોય અને માત્ર સ્વરૂપનું પ્રકાશક હોય તો) બાહ્યપદાર્થોના અગ્રહણમાં સર્વપ્રમાતૃઓને = લોકોને નીલાદિ પદાર્થોનો એકસમાન નિયતદેશતયા પ્રતિભાસ નહિ થાય અને સર્વ જીવોને નિયતદેશતયા નીલાદિપદાર્થોનો એકસમાન પ્રતિભાસ થાય છે અને “ઘટાદિ પદાર્થો છે” આ પ્રમાણે જણાય છે. તેથી જ્ઞાનબાહ્ય પદાર્થોનું પણ પ્રકાશક બને છે. તેથી બાહ્યાર્થઘટાદિ પણ વિદ્યમાન છે જ. (કહેવાનો આશય એ છે કે... જ્ઞાનવાદિઓના મતમાં પોતપોતાના જ્ઞાનનો જ નીલ-પીતાદિ આકારોમાં પ્રતિભાસ થાય છે, તે જ્ઞાનરૂપ નીલાદિ બહાર દેખાવું જોઈએ નહિ તથા સર્વ જીવોને સાધારણરૂપથી તેનું પ્રત્યક્ષ ન થવું જોઈએ. કારણ કે જ્ઞાનનો આકાર તો સ્વસંવેદ્ય હોય છે, સાધારણ જનસંવેદ્ય નથી. પરંતુ નીલાદિ પદાર્થ નિશ્ચિત બાહ્યપ્રદેશમાં સર્વને સાધારણરૂપથી જ પ્રતિભાસિત થાય છે. આથી બાહ્યપદાર્થોની સત્તા અવશ્ય માનવી જ જોઈએ.)

अथ चिद्रूपस्यैव तथा तथा प्रतिभासनात्र बहिरर्थग्रहणमिति चेत् ? तर्हि बहिरर्थवत् स्वज्ञानसन्तानादन्यानि सन्तानान्तराण्यपि विशीर्येरन् । अथ सन्तानान्तरसाधकमनु-

માનમસ્તિ, તથાહિ—વિવક્ષિતદેવદત્તાદેરન્યત્ર યજ્ઞદત્તાદૌ વ્યાપારવ્યાહારૌ બુદ્ધિપૂર્વકૌ વ્યાપારવ્યાહારત્વાત્, સમ્પ્રતિપત્રવ્યાપારવ્યાહારવદિતિ । સન્તાનાન્તરસાધકમનુમાન-સ્વસ્મિન્ વ્યાપારવ્યાહારયોજાનકાર્યત્વેન પ્રતિબન્ધનિશ્ચયાદિતિ ચેત્ ? ન, એતસ્યાનુમાન-સ્યાર્થસ્યેવ સ્વપ્નદૃષ્ટાન્તેન ભ્રાન્તતાપત્તેઃ, તથાહિ-સર્વે પ્રત્યયા નિરાલમ્બનાઃ પ્રત્યયત્વાત્, સ્વપ્રપ્રત્યયવદિતિ, તદભિપ્રાયેણ યથા બહિરર્થગ્રહણસ્ય નિરાલમ્બનતયા બાહ્યાર્થાભાવસ્તથા સન્તાનાન્તરસાધનસ્યાપિ નિરાલમ્બનતયા સન્તાનાન્તરાભાવઃ સ્યાદિતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પૂર્વપક્ષ (વિજ્ઞાનવાદિ) : જ્ઞાન જ (અનાદિ વાસનાઓના વિચિત્ર વિપાકથી) તે તે પ્રકારે અર્થાત્ નીલાદિરૂપોમાં બાહ્યદેશમાં) પ્રતિભાસિત થાય છે. તેથી બાહ્યપદાર્થો છે જ નહિ, આથી બાહ્યપદાર્થોને ગ્રહણકરવાવાળું કોઈ જ્ઞાન જ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : (જૈન) : તો પછી બાહ્યઘટાદિ પદાર્થોની જેમ સત્તા નથી, તેમ સ્વ-જ્ઞાનસંતાનથી અન્યસંતાનોની પણ સત્તા માની શકાશે નહિ. કહેવાનો આશય એ છે કે... જો ઘટાદિ બાહ્ય પદાર્થોની વાસ્તવિક સત્તા જ ન હોય, પરંતુ જ્ઞાન જ નીલાદિ આકારોમાં પ્રતિભાસિત થતું હોય તો સ્વ-જ્ઞાનસંતાનથી ભિન્ન અન્યસંતાનો કે જેને સંતાનાન્તર કે આત્માન્તર પણ કહેવાય છે, તેની પણ વાસ્તવિક સત્તા માની શકાશે નહિ અને તે એક સ્વ-જ્ઞાનસંતાન જ વિચિત્ર વાસનાના કારણે નીલાદિ બાહ્યપદાર્થરૂપ તથા સંતાનાન્તરરૂપે પ્રતિભાસ થતી રહેશે. (તમે માનેલી) અન્યજ્ઞાનસંતાન નિરર્થક બની જશે.

પૂર્વપક્ષ (વિજ્ઞાનવાદી) : અમારી પાસે જ્ઞાનની અનેક સંતાનાન્તર ને સિદ્ધ કરનારું અનુમાન વિદ્યમાન છે. તે આ રહ્યું - “વિવક્ષિત દેવદત્ત આદિની જ્ઞાનસંતાનથી ભિન્ન યજ્ઞદત્ત આદિ જ્ઞાનસંતાનોમાં થનારા વચનવ્યવહાર અને પ્રવૃત્તિઓ બુદ્ધિપૂર્વક છે, કારણ કે તે વચનવ્યવહાર તથા પ્રવૃત્તિઓ છે. જેમકે સ્વજ્ઞાન સંતાનમાં થનારા વચનવ્યવહારો અને પ્રવૃત્તિઓ બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે) આ સંતાનાન્તરસાધક અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે કે... આપણને આપણી જ્ઞાનસંતાનમાં જ વચન અને અન્યપ્રવૃત્તિઓનો જ્ઞાનની સાથે કાર્ય-કારણભાવનો નિશ્ચય થાય છે અર્થાત્ મારામાં જ્ઞાન છે, તેથી સારી રીતે બોલું છું અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરું છું. આ રીતે જ્ઞાન અને વચનવ્યવહાર તથા પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પ્રતિબંધ = કાર્યકારણભાવનો નિશ્ચય થાય છે. અર્થાત્ વ્યાપાર અને વ્યવહારનો જ્ઞાનકાર્યત્વેન પ્રતિબંધ નિશ્ચિત થાય છે. તેમ જ યજ્ઞદત્તઆદિ પણ વચનપ્રયોગ કરે છે અને ભોજન વગેરેની પ્રવૃત્તિ

કરે છે. તેથી તેઓની તે પ્રવૃત્તિઓ પણ જ્ઞાનપૂર્વકની જ છે. આનાથી દેવદત્તના વચનવ્યવહાર અને પ્રવૃત્તિઓમાં કારણભૂત જ્ઞાનસંતાનથી યજ્ઞદત્તઆદિના વચનવ્યવહારમાં અને પ્રવૃત્તિઓમાં કારણભૂત જ્ઞાનસંતાનો સ્વતંત્ર સિદ્ધ થાય છે. આથી આ અનુમાન દરેકની સ્વતંત્ર જ્ઞાનસંતાન સિદ્ધ કરવામાં પર્યાપ્ત છે. તેથી જ્ઞાનસંતાનો અનેક છે જ.

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) : તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણ કે તમે લોકોએ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને સ્વપ્નના દ્રષ્ટાંતના નિર્દેશપૂર્વક અનુમાનથી ભ્રાન્ત સિદ્ધ કર્યું છે. તેમ ઉપરોક્ત જ્ઞાનસંતાનાન્તર સાધક અનુમાન પણ સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી ભ્રાન્ત બની જવાની આપત્તિ આવે જ છે. (તમે લોકોએ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ભ્રાન્ત સિદ્ધ કરવા જે અનુમાન આપ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે-) “જગતના સમસ્ત પ્રત્યયો નિરાલંબન છે અર્થાત્ તેનો કોઈ બાહ્યપદાર્થ વિષય નથી. (સ્વરૂપમાત્રને વિષય કરે છે.) કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ છે. જેમકે સ્વપ્ન-પ્રત્યય.” ટૂંકમાં તમે આ અનુમાનથી સિદ્ધ કર્યું છે કે જે જે પ્રત્યક્ષ છે તે નિર્વિષયક છે - નિરાલંબન છે, જેમકે સ્વપ્ન પ્રત્યય.

તેથી ઉપરોક્તઅભિપ્રાયથી જેમ પ્રત્યય બાહ્યાર્થગ્રહણના નિરાલંબનપૂર્વક હોવાથી અર્થાત્ પ્રત્યય બાહ્યાર્થને વિષય બનાવતું ન હોવાથી, બાહ્યાર્થનો અભાવ સિદ્ધ કર્યો હતો, તેમ સંતાનાન્તરસાધન પણ નિરાલંબન હોવાથી અર્થાત્ સંતાનાન્તરસાધકપ્રત્યય પણ નિર્વિષયક હોવાથી (ઉપરની જેમ) સંતાનાન્તરનો અભાવ સિદ્ધ થઈ જાય છે. (પરંતુ તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી, કારણ કે વાદિપ્રતિવાદિની ચર્ચામાં અનેક જ્ઞાનસંતાનો પ્રત્યક્ષથી સ્વતંત્ર સત્તા રાખતી જોવા મળે છે.)

“इतरज्ज्ञेयं परोक्षं” प्रागुक्तात् प्रत्यक्षादितरत्-अस्पष्टतयार्थस्य स्वपरस्य ग्राहकं-निर्णायकं परोक्षं ज्ञेयम्-अवगन्तव्यम् । परोक्षमप्येतत्स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव बहिरर्थापेक्षया तु परोक्षव्यपदेशमश्रुत इति दर्शयन्नाह “ग्रहणेक्षया” इति । इह ग्रहणं प्रस्तावादपरोक्षे बाह्यार्थे ज्ञानस्य प्रवर्तनमुच्यते न तु स्वस्य ग्रहणं, स्वग्रहणापेक्षया हि स्पष्टत्वेन सर्वेषामेव ज्ञानानां प्रत्यक्षतया व्वच्छेद्याभावाद्विशेषणवैयर्थ्यं स्यात्, ततो ग्रहणस्य बहिःप्रवर्तनस्य या ईक्षा-अपेक्षा तया, बहिःप्रवृत्तिपर्यालोचनयेति यावत् । तदयमत्रार्थः-परोक्षं यद्यपि स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षं, तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विषयग्रहणेऽसाक्षात्कारितया व्याप्रियत इति परोक्षमित्युच्यते ॥५६॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

‘પ્રત્યક્ષથી ઇતરજ્ઞાન પરોક્ષ છે.’ અર્થાત્ પૂર્વે કહેલા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી ઇતર - અસ્પષ્ટતયા

(અસ્પષ્ટરૂપે) સ્વપરનું નિર્ણાયકજ્ઞાન પરોક્ષ જાણવું. પરોક્ષજ્ઞાન પણ સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ જ છે. પરંતુ બાહ્યાર્થની અપેક્ષાએ પરોક્ષ તરીકે વ્યપદેશને પામે છે. આ જ વાત બતાવતાં ‘ગ્રહણેક્ષયા’ પદનું શ્લોકમાં ગ્રહણ કરેલ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે પરોક્ષ જ્ઞાન પણ સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ જ હોય છે. કારણ કે સર્વે સ્વરૂપસંવેદી હોવાના કારણે સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ હોય છે. અર્થાત્ આત્મામાં પરોક્ષ જ્ઞાન થાય કે સંશયજ્ઞાન થાય, તેના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ તો થઈ જ જાય છે. તેવું કહી શકાતું નથી કે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય, પરંતુ તેનું પ્રત્યક્ષ ન થાય ! જ્ઞાન તો દીપકની જેમ પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતું જ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષની સંજ્ઞા તો બાહ્યપદાર્થને સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટરૂપે જાણવાના કારણે પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાતનું સૂચન કરવા ગ્રહણેક્ષયા પદ શ્લોકમાં આપ્યું છે. અર્થાત્ તે જ્ઞાન બાહ્યાર્થની અપેક્ષાએ પરોક્ષ છે.)

શ્લોકમાં સૂચવેલા ગ્રહણેક્ષયા પદના ગ્રહણ શબ્દનો અર્થ આ પ્રત્યક્ષના પ્રસ્તાવમાં આ જ્ઞાનનો બાહ્યાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનો છે, પરંતુ સ્વરૂપમાત્રને જાણવાનો નથી. કારણ કે સ્વરૂપગ્રહણની અપેક્ષાએ તો સર્વજ્ઞાનો સ્પષ્ટ અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી કોઈપણ જ્ઞાનના વ્યવચ્છેદનો અભાવ થવાના કારણે ‘અપરોક્ષતયા’ વિશેષણ વ્યર્થ બની જશે. (અર્થાત્ સર્વજ્ઞાનો સ્વરૂપ ગ્રહણની અપેક્ષાએ સ્પષ્ટ અને પ્રત્યક્ષ હોવાના કારણે તેની અપેક્ષાએ કોઈપણ જ્ઞાન પરોક્ષ બની શકશે નહિ, તેના યોગે પ્રત્યક્ષના પ્રસ્તાવમાં પરોક્ષ જ્ઞાનના વ્યવચ્છેદ માટે આપેલું ‘અપરોક્ષતયા’ વિશેષણ વ્યર્થ બની જશે. અને તે વિશેષણપદની સાર્થકતા ત્યારે જ થાય કે જ્યારે કોઈ જ્ઞાન પરોક્ષતયા અર્થગ્રાહક બનતું હોય, તેના વ્યવચ્છેદ માટે એનો પ્રયોગ કરેલો હોય. તેથી) ગ્રહણ=બાહ્ય પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિની ઇક્ષા = અપેક્ષાથી પદાર્થોનું અસ્પષ્ટરૂપે નિશ્ચય કરવાવાળું જ્ઞાન પરોક્ષ છે. (ટૂંકમાં) ગ્રહણેક્ષાનો અર્થ બાહ્યપદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિનો વિચાર કે અપેક્ષા છે. - તેથી તાત્પર્યાર્થ આ પ્રમાણે થશે કે “જોકે પરોક્ષ સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ છે, તો પણ બાહ્ય પદાર્થોરૂપ લિંગ (હેતુ) કે શબ્દઆદિ દ્વારા બહિર્વિષયના ગ્રહણમાં અસ્પષ્ટતયા પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ બાહ્યાર્થરૂપ લિંગ કે શબ્દાદિદ્વારા બાહ્યાર્થને અસ્પષ્ટરૂપે જાણે છે. આથી પરોક્ષ કહેવાય છે. ટૂંકમાં પરોક્ષજ્ઞાન બાહ્યાર્થની અપેક્ષાથી જ થાય છે.” ॥૫૬॥

અથ પ્રાગુક્તામેવ વસ્તુનોડનન્તધર્માત્મકતાં દ્રઢયન્નાહ ।

હવે વસ્તુની પૂર્વેકહેલી અનંતધર્માત્મકતાને દૃઢ કરતાં કહે છે કે...

येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यत्तत्सदिष्यते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु तेनोक्तं मानगोचरः ॥५७॥

શ્લોકાર્થ : જે કારણથી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાવાળી વસ્તુ જ સત્ હોય છે, તે કારણથી (પૂર્વે) અનંતધર્માત્મક વસ્તુને પ્રમાણનો વિષય બતાવ્યો છે. (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ અને લય આ ત્રણપરિણામવાળી વસ્તુ જ 'સત્' છે. તેથી જ અનંતધર્માત્મકવસ્તુને પ્રમાણનો વિષય કહેવામાં આવી છે.)

વ્યાખ્યા - યેનેતિ શબ્દોઽગ્રે વ્યાખ્યાસ્યતે, વાક્યસ્ય સાવધારણત્વાત્ । યદેવ વસ્તૂત્પાદવ્યયધ્રૌઘ્યૈઃ સમુદિતૈર્યુક્તં તદેવ સદ્વિદ્યમાનમિષ્યતે । ઉત્પત્તિવિનાશસ્થિતિયોગ એવ સતો વસ્તુનો લક્ષણમિત્યર્થઃ । નનુ પૂર્વમસતો ભાવસ્યોત્પાદવ્યયધ્રૌઘ્યયોગાદ્યદિ પશ્ચાત્સત્ત્વં ? તર્હિ શશશૃંગાદેરપિ તદ્યોગાત્સત્ત્વં સ્યાત્, પૂર્વં સતશ્ચેત્, તદા સ્વરૂપસત્ત્વમાયાતં કિમુત્પાદાદિભિઃ કલ્પિતૈઃ ? તથોત્પાદવ્યયધ્રૌઘ્યાણામપિ યદ્યન્યોત્પાદાદિત્રયયોગાત્સત્ત્વં, તદાનવસ્થાપ્રસક્તિઃ । સ્વતશ્ચેત્સત્ત્વમ્, તદા ભાવસ્યાપિ સ્વત એવ તદ્ભવિષ્યતીતિ વ્યર્થમુત્પાદાદિકલ્પનમિતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે ન હિ ભિન્નોત્પાદવ્યયધ્રૌઘ્યયોગાદ્ભાવ સ્યસત્ત્વમભ્યુપગમ્યતે, કિં તૂત્પાદવ્યયધ્રૌઘ્યયોગાત્મકમેવ સદિતિ સ્વીક્રિયતે । તથાહિ-ઉર્વીપર્વતતર્વાદિકં સર્વં વસ્તુ દ્રવ્યાત્મના નોત્પદ્યતે વિપદ્યતે વા, પરિસ્ફુટાન્વયદર્શનાત્ । લૂનપુનર્જાતનચ્છાદિષ્વન્વયદર્શનેન વ્યભિચાર ઇતિ ન વાચ્યં, પ્રમાણેન બાધ્યમાનસ્યાન્વયસ્યાપરિસ્ફુટત્વાત્ । ન ચ પ્રસ્તુતોઽન્વયઃ પ્રમાણવિરુદ્ધઃ, સત્યપ્રત્યભિજ્ઞાનત્વાત્ । “સર્વવ્યક્તિષુ નિયતં ક્ષણે ક્ષણેઽન્યત્વમથ ચ ન વિશેષઃ, સત્યોશ્ચિત્યપચિત્યોરાકૃતિજાતિવ્યવસ્થાનાત્^(A) ॥” ઇતિ વચનાત્ । તતો દ્રવ્યાત્મના સર્વસ્ય વસ્તુનઃ સ્થિતિરેવ, પર્યાયાત્મના તુ સર્વં વસ્તૂત્પદ્યતે વિપદ્યતે વા, અસ્ખલિતપર્યાયાનુભવસદ્ભાવાત્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શ્લોકમાં નિર્દિષ્ટ 'યેન' શબ્દનું વ્યાખ્યાન આગળ કરાશે. સર્વે વાક્યો નિશ્ચયાત્મક હોય છે. આથી જે વસ્તુ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા આ ત્રણ પરિણામોથી યુક્ત હોય, તે સત્ - વિદ્યમાન કહી શકાય છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશનો યોગ જ સત્ વસ્તુનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ જેમાં ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિતિ આ ત્રણનો યોગ થયો હોય તે જ વસ્તુ સત્ કહેવાય છે.

શંકા : “જો પહેલા પદાર્થ અસત્ હોય અને પછી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાના સંબંધથી સત્

થઈ જાય છે.” — આવું હોય તો સસલાના શીંગડાદિ અસત્પદાર્થોની પણ ઉત્પાદાદિ ત્રણના યોગથી સત્તા થઈ જશે. - અર્થાત્ તે સત્ બની જશે.

પદાર્થો પહેલાથી જ સત્ હોય તો અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણના સંયોગની પૂર્વે જ સત્ હોય તો તે પદાર્થો સ્વરૂપથી જ સત્ છે અને જે પદાર્થ સ્વરૂપથી જ સત્ છે, ત્યારે તેનામાં ઉત્પાદાદિના સંબંધની કલ્પના કરી સત્તા માનવી નિરર્થક છે. તથા જે પ્રકારે પદાર્થોમાં ઉત્પાદાદિથી સત્તા આવે છે, તે જ પ્રકારે જો ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતામાં અન્ય ઉત્પાદાદિથી સત્તા આવતી હોય, તો તેનામાં પણ અન્યથી આવશે... આ રીતે અનવસ્થા ચાલશે... અને અનવસ્થા દૂષણ આવશે.

જો ઉત્પાદ, વ્યય અને સ્થિતિ અન્ય ઉત્પાદાદિની અપેક્ષા વિના સ્વતઃ જ સત્ છે, તો સમસ્તપદાર્થો પણ સ્વતઃ જ સત્ બને છે. તે પદાર્થોમાં પણ ઉત્પાદાદિથી સત્ત્વની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે.

સમાધાન : અમે લોકો (પદાર્થથી) ભિન્ન એવા ઉત્પાદ, લય અને સ્થિતિના યોગથી પદાર્થની સત્તા સ્વીકારતા નથી. પરંતુ ઉત્પાદાદિત્રયયોગાત્મક જ સત્તાનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. (અર્થાત્ અમે લોકો પદાર્થ સ્વતંત્ર છે, અને ઉત્પાદાદિ ત્રણ (પદાર્થથી ભિન્ન=) સ્વતંત્ર છે. અને ઘટમાં પાણીના સંયોગની જેમ ઉત્પાદાદિથી પદાર્થમાં સત્તા આવી જાય છે, એવું અમે માનતા નથી. પરંતુ ઉત્પાદ, લય અને સ્થિતિ આ ત્રણે નો યોગ=તાદાત્મ્ય જ વસ્તુ છે અને તે સત્ છે. ઉત્પાદાદિ પૃથક્ અને વસ્તુ પૃથક્ છે તેવું નથી.)

જેમકે પૃથ્વી, પર્વતાદિ સર્વ વસ્તુઓ દ્રવ્યની દ્રષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતી નથી કે નાશ પામતી નથી. કારણકે તેમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પરિસ્ફુટઅન્વય (કાયમી હોવાપણારૂપ અન્વય) જોવા મળે છે. (અહીં એક સિદ્ધાંત યાદ રાખવો કે કોઈપણ અસત્દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને કોઈપણ સત્ પદાર્થનો અત્યંતનાશ થતો નથી, બલકે રૂપાંતર અવશ્ય થતા રહે છે. આથી કોઈપણ વસ્તુનો ઉત્પાદ કે અત્યંતલય તો થઈ શકતો જ નથી.)

શંકા : કાપેલા અને પુનઃ ઉત્પન્ન થયેલા નખ, વાળઆદિમાં અન્વયના દર્શન દ્વારા વ્યભિચાર આવે છે. કહેવાનો આશય એ છે કે તમે ઉપર વસ્તુમાં થતા પરિસ્ફુટઅન્વયને કારણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો નિષેધ કર્યો છે તે યોગ્ય નથી. કારણકે કાપી નાખેલા નખ અને વાળમાં “આ તે જ નખ કે વાળ છે.”=આવા અન્વયના દર્શન થતા હોવા છતાં પણ નખ અને વાળની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પણ થાય જ છે. તેથી અન્વયદર્શનથી ઉત્પત્તિવિનાશનો નિષેધ કર્યો તે લેશમાત્ર ઉચિત નથી.

સમાધાન : આવું ન કહેવું જોઈએ. કારણકે પ્રમાણથી બાધ થતો અન્વય પરિસ્ફુટ હોતો નથી. કહેવાનો આશય એ છે તમે અમારા હેતુને ધ્યાનથી નિહાળ્યો નથી. અમે ‘પરિસ્ફુટઅન્વય’ને હેતુ બનાવ્યો છે. જે અન્વય કોઈપણ પ્રમાણથી બાધિત ન હોય તે અન્વય પરિસ્ફુટ કહેવાય છે અને જે અન્વય પ્રમાણથી બાધિત હોય તે અપરિસ્ફુટ કહેવાય છે. (તમે વ્યભિચાર આપતી વખતે નખ અને વાળરૂપ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ આપ્યું હતું.) તેમાં તો સદૃશ નખ અને વાળના “આ તે જ છે” આવા એકત્વના ભાનથી અસત્યઅન્વય જણાય છે. પરંતુ અમારો પ્રસ્તુત અન્વય પ્રમાણ વિરુદ્ધ નથી. તેથી પરિસ્ફુટઅન્વય છે. પૃથ્વીઆદિમાં દ્રવ્યરૂપથી જોવા મળતો અન્વય કોઈપણ પ્રમાણથી બાધિત નથી. બલકે સત્ય પ્રત્યભિજ્ઞાન દ્વારા “આ તે જ પુદ્ગલ છે” ઇત્યાદિઅન્વય નિર્બાધપણે અનુભવમાં આવે છે. તેથી કહ્યું પણ છે કે... “સર્વપદાર્થોમાં નિયતપણે ક્ષણે ક્ષણે અન્વયત્વ અનુભવાય છે, પરંતુ વિશેષ નહિ. કારણકે અપચય અને ઉપચય થવા છતાં પણ આકૃતિ, જાતિ અને દ્રવ્યની સત્તા સ્થિર રહે છે. (અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો પ્રતિક્ષણ પરિવર્તિત થઈ રહ્યા છે, તે જે પહેલાસમયે હતા તે બીજાસમયે રહેતા નથી. અને તે પ્રતિક્ષણ પરિવર્તિત હોવા છતાં પણ સર્વથા ભેદ કે વિનાશ થતો નથી. ઉપચય અને અપચય થવા છતાં પણ આકૃતિ, જાતિ, દ્રવ્યની સત્તા રહે જ છે).”

આથી દ્રવ્યની દ્રષ્ટિએ સર્વવસ્તુઓની સ્થિતિ=ધ્રુવતા જ છે. પર્યાયની દ્રષ્ટિએ સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પણ પામે છે. કારણકે પદાર્થના પર્યાયોનું પરિવર્તન અસ્ખલિતપણે અનુભવાય છે.

ન ચૈવં શુક્લે શઙ્ખે પીતાદિપર્યાયાનુભવેન વ્યભિચારઃ, તસ્ય સ્ખલદ્રૂપત્વાત્, ન ખલુ સોઽસ્ખલદ્રૂપો, યેન પૂર્વાકારવિનાશોઽજહદ્વૃત્તોત્તરાકારોપાદાનાવિનાભાવી ભવેત્ । ન ચ જીવાદૌ વસ્તુનિ હર્ષામર્ષોદાસીન્યાદિપર્યાયાનુભવઃ સ્ખલદ્રૂપઃ, કસ્યચિદ્વાધકસ્યા-ભાવાત્ । નનૂત્પાદાદયઃ પરસ્પરં ભિદ્યન્તે ન વા ? યદિ ભિદ્યન્તે કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ । ન ભિદ્યન્તે ચેત્, તથાપિ કથમેકં ત્રયાત્મકમિતિ ચેત્ ? તદયુક્તં, કથચ્છિદ્ધિત્રલક્ષણત્વેન તેષાં કથિચ્છિદ્ધેદાભ્યુપગમાત્ । તથાહિ-ઉત્પાદવિનાશધ્રોવ્યાણિ સ્યાદ્ધિત્રાણિ, ભિત્રલક્ષ-ણત્વાત્, રૂપાદિવત્ । ન ચ ભિત્રલક્ષણત્વમસિદ્ધં, અસત આત્મલાભ ઉત્પાદઃ, સતઃ સત્તાવિયોગો વિનાશઃ, દ્રવ્યરૂપતયાનુવર્તનં ધ્રોવ્યમ્, इत्येवमસંकीर्णलक्षणानां તેષાં સર્વેઃ પ્રતીતેઃ । ન ચામી પરસ્પરાનપેક્ષત્વેન ભિત્રા એવ, પરસ્પરાનપેક્ષાણાં ચપુષ્પવદસત્ત્વાપત્તેઃ । તથાહિ-ઉત્પાદઃ કેવલો નાસ્તિ, સ્થિતિવિગમરહિતત્વાત્, કૂર્મરોમવત્ । તથા વિનાશઃ

કેવલો નાસ્તિ, સ્થિત્યુત્પત્તિરહિતત્વાત્, તદ્વત્, એવં સ્થિતિરપિ કેવલા નાસ્તિ, વિનાશોત્પાદશૂન્યત્વાત્, તદ્વદેવ, इत्यन्योन्यापेक्षाणामुत्पादादीनां वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । ●तथा च कथं नैकं त्रयात्मकम् ? तथा चोक्तम्-“प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते पुत्रः प्रीतिमुवाह कामपि नृपः शिश्राय मध्यस्थताम् । पूर्वाकारपरिक्षयस्तदपराकारोदयस्तद्व्याधारश्चैक इति स्थितं त्रयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ।।१।। घटमौलिसुवर्णार्थी, नाशोत्पादस्थितिष्वलम् । शोकप्रमोदमाध्यस्थ्यं जनो याति सहेतुकम् ।।२।। पयोव्रतो न दध्यत्ति, न पयोऽत्ति दधिव्रतः । अगोरसव्रतो नोभे, तस्माद्वस्तु त्रयात्मकम् ।।३।।

[આપ્તમી- શ્લોક ૫૧-૬૦]

ટીકાનો ભાવાનુંવાદ :

વળી આથી અમારો હેતુ શુક્લશંખમાં થતા પીતાદિ પર્યાયના અનુભવથી અર્થાત્ શુક્લ શંખ પીળારંગને જાણવાવાળા ભ્રાન્ત પીતશંખજ્ઞાનથી વ્યભિચારિ નથી. કારણ કે સફેદ શંખમાં થતો પીતશંખનો અનુભવ તો (આંખના રોગના કારણે થયો હોવાથી વાસ્તવિક નથી.) સ્ખલિત સ્વરૂપવાળો=ભ્રાન્ત છે. તેથી જ અમે હેતુમાં ‘અસ્ખલિત=નિર્બાધ’ વિશેષણને આપ્યું છે અને શુક્લશંખમાં થતો પીતશંખનો અનુભવ અસ્ખલિતરૂપ = અભ્રાન્તરૂપ નથી કે જેથી તે પણ પૂર્વાકારનો (પૂર્વપર્યાયનો) વિનાશ, અજહદ્-ઉત્તરાકારનો (ઉત્તર પર્યાયનો) ઉત્પાદ તથા તે બંને વચ્ચેનો અવિનાભાવ અર્થાત્ તે બંનેમાં જોવા મળતી કોઈપણ પ્રકારે નહિ તૂટવાવાળી સ્થિતિરૂપ પરિણામથી અવિનાભાવ રાખી શકે.

વળી જીવ આદિ પદાર્થોમાં હર્ષ, શોક, ઉદાસીનતા આદિ પર્યાયોનો અનુભવ સ્ખલિત = ભ્રાન્તરૂપ નથી. કારણકે (પદાર્થોમાં થતું પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન સર્વેના અનુભવપથમાં આવે છે...) તેમાં કોઈપણ બાધકપ્રમાણનો અભાવ છે.

શંકા :- ઉત્પાદ, વિનાશ અને ધ્રુવતા ત્રણે પણ પરસ્પર ભિન્ન (= સ્વંતર) છે કે અભિન્ન છે ? જો ‘તે ત્રણે પરસ્પર ભિન્ન છે’ એમ કહેશો તો તે ત્રણે એકવસ્તુમાં કેવી રીતે રહી શકે છે ? અને જો ‘તે ત્રણે પરસ્પરઅભિન્ન છે’ એમ કહેશો તો, તે એકવસ્તુમાં ત્રણરૂપે કેવી રીતે રહી શકે ? અર્થાત્ ત્રણે અભિન્ન હોવાના કારણે તે મળીને જ્યારે એક જ થઈ જાય છે, તો વસ્તુ ત્રયાત્મક કેવી રીતે કહી શકાય ?

સમાધાન :- તમારી વાત ઉચિત નથી. કારણ કે અમે કથંચિત્ત્વભિન્ન લક્ષણત્વેન તે ત્રણે રૂપોનો

● તથા ચ કથં નૈકં ત્રયાત્મકમ્ ।

કથંચિત્ભેદ સ્વીકારેલો છે. અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણે રૂપોના લક્ષણો ભિન્નભિન્ન હોવાથી તે ત્રણેમાં કથંચિત્ભેદ છે. (અને છતાં પણ તે ત્રણે કોઈપણ વસ્તુથી ભિન્ન કે પરસ્પરભિન્ન ઉપલબ્ધ થતા નથી અને એકવસ્તુના ઉત્પાદઆદિને બીજીવસ્તુમાં લઈ જઈ શકાતા નથી. આથી તે ત્રણે અભિન્ન છે. અને તે ત્રણે પરસ્પરભિન્ન પણ છે. કારણકે તે ત્રણેના લક્ષણ ભિન્નભિન્ન છે.)

અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે -

ઉત્પાદ, વિનાશ, અને સ્થિતિ પરસ્પરભિન્ન છે. કારણ કે તે ત્રણેના લક્ષણો ભિન્ન છે. જેમ રસાદિના લક્ષણો ભિન્ન છે. તેથી તે પરસ્પરભિન્ન છે. તેમ ઉત્પાદાદિ ત્રણેના લક્ષણો પણ ભિન્ન હોવાથી તે ત્રણે પરસ્પરભિન્ન છે.

અમારા અનુમાનમાં “ભિન્નલક્ષણાત્વ” હેતુ અસિદ્ધ નથી. અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણેના લક્ષણો ભિન્ન છે. આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણકે... તે ત્રણેના લક્ષણો ભિન્નભિન્ન જ છે. અસત્ત્વનો આત્મલાભ તે ઉત્પાદ કહેવાય છે. અર્થાત્ પદાર્થ પહેલા જે સ્વરૂપે-પર્યાયે નથી, તે સ્વરૂપનો લાભ થવો તે ઉત્પાદ કહેવાય છે. સત્ત્વની સત્તાના વિયોગને વિનાશ કહેવાય છે. અર્થાત્ (વિદ્યમાન પર્યાયવાળી) વસ્તુના વિદ્યમાન પર્યાયનો વિયોગ થવો તે વિનાશ કહેવાય છે. દ્રવ્યરૂપે અનુવર્તનને ધ્રુવતા=સ્થિતિ કહેવાય છે. અર્થાત્ ઉત્પાદ અને વિનાશ થવા છતાં પણ દ્રવ્યરૂપથી અનુવર્તન = અન્વય રહેવો તે સ્થિતિ કહેવાય છે. આ રીતે ત્રણેના અસંકીર્ણ (ભિન્નભિન્ન) લક્ષણોની સર્વેને પ્રતીતિ થાય જ છે. તેથી તે ત્રણેના લક્ષણો ભિન્ન હોવાથી તે ત્રણેમાં કથંચિત્ ભેદ છે જ.

વળી આ ઉત્પાદાદિત્રણ પરસ્પરનિરપેક્ષપણે ભિન્ન નથી જ. કારણે પરસ્પરનિરપેક્ષ વસ્તુઓ આકાશકુસુમની જેમ અસત્ બની જાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે તે ઉત્પાદાદિ લક્ષણની ભિન્નતાના કારણે કથંચિત્ ભિન્ન હોવા છતાં પણ પરસ્પર નિરપેક્ષ નથી, પરંતુ એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે. તે પરસ્પર નિરપેક્ષપણે અત્યંતભિન્ન નથી. જો તે પરસ્પરનિરપેક્ષ અને અત્યંત ભિન્ન થઈ જાય તો, તેનો આકાશકુસુમની જેમ અભાવ થઈ જશે. (ઉત્પાદાદિ ત્રણ પરસ્પરનિરપેક્ષ અને અત્યંતભિન્ન નથી-) તે આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. - કેવલઉત્પાદ સત્ નથી, કારણકે સ્થિતિ અને વિગમથી રહિત છે. જેમકે કાચબાના રોમ(રૂંવાટી).

તે પ્રમાણે કેવલવિનાશ સત્ નથી, કારણ કે સ્થિતિ-ઉત્પત્તિથી રહિત છે. જેમકે કાચબાની રૂંવાટી. એ પ્રમાણે કેવલસ્થિતિ સત્ નથી, કારણકે વિનાશ અને ઉત્પત્તિથી રહિત છે. જેમકે કાચબાની રૂંવાટી. (કહેવાનો આશય એ છે કે જગતમાં જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેની જ સ્થિતિ બની રહે છે અને કાલાંતરે વિનાશ પણ થાય છે, આવું અનુભવથી સિદ્ધ જ છે. તે જ રીતે જે પદાર્થની સ્થિતિ હોય, તે વસ્તુ ક્યારેક ઉત્પન્ન પણ થયેલી જ હોય છે અને કાલાંતરે

તેનો વિનાશ પણ થતો જોવાય છે. તે પ્રમાણે જે વસ્તુનો વિનાશ થાય છે, તેની પૂર્વાવસ્થામાં ઉત્પત્તિ થયેલી જ હોય છે. આમ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ પરસ્પર સાપેક્ષ છે. જો તેને પરસ્પર નિરપેક્ષ માનશો તો કાચબાની રૂંવાટીની જેમ અસત્ બની જશે, કારણકે કાચબાની રૂંવાટી ઉત્પન્ન ન થતી હોવાથી જ તેમાં સ્થિતિ અને વિનાશ જોવા મળતા નથી. તે રીતે સ્થિતિ જોવા મળતી ન હોવાથી જ ઉત્પાદ અને વિનાશ પણ અનુભવપથમાં આવતા નથી અને વિનાશ થતો જોવા મળતો નથી, તેથી ઉત્પાદ અને સ્થિતિ પણ અનુભવપથમાં આવતા નથી. આનાથી ઉત્પાદાદિ ત્રણ પૈકી, બેની અસત્તાથી એકની અસત્તા સિદ્ધ થાય છે. તેથી ફલિત થાય છે કે ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પરસાપેક્ષ છે. પરસ્પરનિરપેક્ષપણે એકપણ સત્ સિદ્ધ થતા નથી. આમ એક વસ્તુમાં તે ત્રણે સાથે રહે છે.)

આ પ્રમાણે પરસ્પર સાપેક્ષ જ ઉત્પાદાદિ ત્રણ સત્ બને છે અને વસ્તુમાં પણ તેની પરસ્પર સાપેક્ષ જ સત્તા હોય છે. (અર્થાત્ આ ત્રણરૂપથી યુક્ત વસ્તુ જ સત્ હોય છે, તે ત્રણ ધર્મોથી રહિત વસ્તુ અસત્ બની જાય છે.) આ રીતે ઉત્પાદાદિને પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી વસ્તુને ત્રયાત્મક કેમ ન કહેવાય ? અર્થાત્ વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણ ધર્મોને સાપેક્ષ હોવાથી ત્રયાત્મક કહેવાય જ છે - સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. તેથી કહ્યું છે કે... “(એક રાજાએ સુવર્ણના ઘટને તોડવા માટે સોનીને કહ્યું, ત્યારે) સુવર્ણઘટ નાશ થતે છતે રાજકુમારીએ શોક કર્યો અને (તેમાંથી જ્યારે સોનીએ મુકુટને બનાવવાનું ચાલું કર્યું ત્યારે) મુકુટ ઉત્પન્ન થતે છતે રાજકુમારે પ્રીતિને ધારણ કરી - (રાજકુમાર ખૂશ થયો. છતાં પણ આ બંને અવસ્થામાં સુવર્ણ સુવર્ણ તરીકે રહેતું હોવાથી, તેના ખજાનામાં હાનિ થતી ન હોવાથી) રાજા મધ્યસ્થતાને ધારણ કરે છે. આમ (ઘટરૂપ) પૂર્વ આકારના પરિક્ષયરૂપ અને તેનાથી અપર(મુકુટરૂપ) આકારની ઉત્પત્તિરૂપ ઉભય અવસ્થાનો આધાર એક સુવર્ણ બને છે. અર્થાત્ આકાર બદલાવા છતાં સુવર્ણ સુવર્ણ તરીકે સ્થિર રહે છે.”

(તેથી એક સુવર્ણમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ આ ત્રણ ધર્મો રહી ગયા, આનાથી) સ્થિત થાય છે કે - સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુ ત્રયાત્મક હોય છે.

(આપ્તમીમાંસામાં પણ) કહ્યું છે કે “ઘટ, મુકુટ અને સુવર્ણના અર્થી માણસો, તેના નાશ, ઉત્પાદ અને સ્થિતિમાં અનુક્રમે શોક, પ્રમોદ અને મધ્યસ્થતાને પામે છે. આથી શોકાદિ ક્રિયા સહેતુક સિદ્ધ થાય છે. (અર્થાત્ ત્રણ ભિન્ન વ્યક્તિઓને એકસાથે થયેલા ત્રણપ્રકારના ભાવો (સુવર્ણરૂપ વસ્તુની) વિનાશ, ઉત્પાદ અને સ્થિતિરૂપ ત્રણ અવસ્થાઓ વિના થઈ શકતા નથી. આથી ત્રણ વ્યક્તિઓને થતા ભિન્નભિન્ન ત્રણભાવો, વસ્તુમાં રહેલા ત્રણધર્મોને કારણે થયા છે તે સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી વસ્તુ ત્રયાત્મક સિદ્ધ થાય છે).”

તથા “દૂધના વ્રતવાળો દહીં ખાતો નથી, દહીંના વ્રતવાળો દૂધ ખાતો નથી અને

અગોરસપ્રતવાળો દૂધ-દહીં ઉભયને ખાતો નથી, તેનાથી પણ વસ્તુ ત્રયાત્મક સિદ્ધ થાય છે. (અર્થાત્ જે પ્રતધારીએ આજે નિયમ કર્યો કે ‘આજે હું દૂધ જ પીઈશ’ આવા પ્રકારના પયોપ્રતવાળો વ્યક્તિ દહીં ખાતો નથી. હવે જો દહીં અવસ્થામાં દૂધનો વિનાશ થયો ન હોય તો, તે વ્યક્તિએ દહીંપણ ખાવું જોઈએ. કારણકે દહીંઅવસ્થામાં દૂધ વિદ્યમાન છે અને પોતાને દૂધ ખાવાનો નિયમ છે. પરંતુ તે વ્યક્તિ દહીં ખાતો નથી. આથી માનવું જ પડશે કે દહીં જામવાની અવસ્થામાં દૂધનો નાશ થયેલો જ છે. જે પ્રતધારીએ “આજે હું દહીં જ ખાઈશ” આવો નિયમ કર્યો છે તે વ્યક્તિ દૂધ ખાતો નથી. હવે જો દૂધ અવસ્થામાં દહીં નામની નવી અવસ્થાનો ઉત્પાદ થતો ન હોય તો (અને દૂધનું નામ જ દહીં હોય તો) દધિપ્રતવાળાએ દૂધપણ પીવું જોઈએ, કારણકે તેમાં નવાદહીં ઉત્પન્ન થવાની શક્યતા નથી. પરંતુ દહીંપ્રતી દૂધ પીતો નથી. આથી માનવું પડશે કે દૂધથી ઉત્પન્ન થવાવાળું દહીં ભિન્નવસ્તુ છે અને દહીંનો ઉત્પાદ થાય છે. હવે જેને અગોરસ પ્રત છે અર્થાત્ દૂધ અને દહીં બંને ન ખાવાનો પ્રત છે. તે વ્યક્તિ બંનેને ખાતો નથી. કારણ કે ગોરસની સત્તા બંનેમાં પણ છે. જો ગોરસનામની એક અનુસ્યૂતવસ્તુ દૂધ અને દહીંમાં ન હોય તો, તેણે બંનેને પણ ખાવી જોઈએ. પરંતુ તે બંનેને ખાતો નથી. આથી ગોરસની બંનેમાં સ્થિતિ માનવી જોઈએ.) આ રીતે વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણધર્મોવાળી સિદ્ધ થાય છે.”

પરો હિ વાદીદં પ્રથ્વ્યઃ । યદા ઘટો વિનશ્યતિ તદા કિં દેશેન વિનશ્યતિ આહોસ્વિત્સામસ્ત્યેનેતિ ? યદિ દેશેનેતિ પક્ષઃ, તદા ઘટસ્યૈકદેશ એવ વિનશ્યેત્ ન તુ સર્વઃ, સર્વશ્ચ સ વિનશ્યસ્તદા પ્રતીયતે, ન પુનર્ઘટસ્યૈકદેશે ભગ્ન ઇતિ પ્રતીતિઃ કસ્યાપિ સ્યાત્, અતો ન દેશેનેતિ પક્ષઃ કક્ષીકારાર્હઃ । સામસ્ત્યેન વિનશ્યતીતિ પક્ષોઽપિ ન, યદિ હિ સામસ્ત્યેન ઘટો વિનશ્યેત્, તદા ઘટે વિનશ્યે કપાલાનાં મૃદ્રૂપસ્ય ચ પ્રતીતિર્ન સ્યાત્, ઘટસ્ય સર્વાત્મના વિનશ્યત્વાત્ । ન ચ તદા કપાલાનિ મૃદ્રૂપં ચ ન પ્રતીયન્તે, માર્દાન્યેતાનિ કપાલાનિ ન પુનઃ સૌવર્ણાનીતિ પ્રતીતેઃ, અતઃ સામસ્ત્યેનેત્યપિ પક્ષો ન યુક્તઃ । તતો બલાદેવેદં પ્રતિપત્તવ્યં, ઘટો ઘટાત્મના વિનશ્યતિ કપાલાત્મનોત્પદ્યતે મૃદ્દ્રવ્યાત્મના તુ ધ્રુવ ઇતિ । તથા ઘટો યદોત્પદ્યતે, તદા કિં દેશેનોત્પદ્યતે, સામસ્ત્યેન વા ? ઇત્યપિ પરઃ પ્રથ્વ્યોઽસ્તિ । યદિ દેશેનેતિ વક્ષ્યતિ તદા ઘટો દેશેનૈવોત્પન્નઃ પ્રતીયેત ન પુનઃ પૂર્ણ ઇતિ । પ્રતીયતે ચ ઘટઃ પૂર્ણ ઉત્પન્ન ઇતિ । તતો દેશેનેતિ પક્ષો ન ક્ષોદક્ષમઃ । નાપિ સામસ્ત્યેનેતિ પક્ષઃ । યદિ સામસ્ત્યેનોત્પન્નઃ સ્યાત્, તતો મૃદઃ પ્રતીતિસ્તદાનીં ન સ્યાત્, ન ચ સા નાસ્તિ, માર્દોઽયં ન પુનઃ સૌવર્ણ ઇત્યેવમપિ પ્રતીતેઃ । તતો ઘટો યદોત્પદ્યતે

તદા સ ઘટાત્મનોત્પદ્યતે મૃત્પિણ્ડાત્મના વિનશ્યતિ મૃદાત્મના ચ ધ્રુવ ઇતિ બલાદભ્યુપગન્તવ્યં સ્યાત્ । યથા હિ વસ્તુ સર્વેઃ પ્રતીયતે તથા ચેન્નાભ્યુપગમ્યતે, તદા સર્વવસ્તુવ્યવસ્થા કદાપિ ન ભવેત્ । અતો યથાપ્રતીત્યૈવ વસ્ત્વસ્તિત્વિતિ । અત એવ યદ્વસ્તુ નષ્ટં તદેવ નશ્યતિ નહ્ક્ષ્યતિ ચ કથञ्चित્, યદુત્પન્નં તદેવોત્પદ્યત ઉત્પત્સ્યે ચ કથञ्चित્, યદેવં સ્થિતં તદેવ તિષ્ઠતિ સ્થાસ્યતિ ચ કથञ્चित્ । તથા યદેવ કેનચિદ્રૂપેણ નષ્ટં તદેવ કેનચિદ્રૂપેણોત્પન્નં કેનચિદ્રૂપેણ સ્થિતં ચ, એવં યદેવ નશ્યતિ તદેવોત્પદ્યતે તિષ્ઠતિ ચ, યદેવ નહ્ક્ષ્યતિ તદેવોત્પત્સ્યતે સ્થાસ્યતિ ચેત્યાદિ સર્વમુપપન્નં, અન્તર્બહિશ્ચ સર્વસ્ય વસ્તુનઃ સર્વદોત્પાદાદિત્રયાત્મકસ્યૈવાબાધિતાધ્યક્ષેણાનુભૂયમાનત્વાત્, અનુભૂયમાને ચ વસ્તુનઃ સ્વરૂપે વિરોધાસિદ્ધેઃ, અન્યથા વસ્તુનો રૂપરસાદિષ્વપિ વિરોધપ્રસક્તેઃ । પ્રયોગશ્ચાઽત્રાયમ્-સર્વં વસ્તૂત્પાદવ્યયઘૌવ્યાત્મકં, સત્ત્વાત્, યદુત્પાદવ્યયઘૌવ્યાત્મકં ન ભવતિ તત્સદપિ ન ભવતિ, યથા खरविषाणम्, તથા ચેદમ્, તસ્માત્તથેતિ કેવલવ્યતિરેકાનુમાનમ્ । અનેન ચ સલ્લક્ષણેન નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતઃ સત્તાયોગઃ સત્ત્વં બૌદ્ધાભિમતં ચાર્થક્રિયાલક્ષણં સત્ત્વં દ્વે અપિ પ્રતિક્ષિપ્તે દ્રષ્ટવ્યે । તન્નિરાસપ્રકારશ્ચ ગ્રન્થાન્તરાદવસાતવ્યઃ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(જે વસ્તુને ત્રયાત્મક માનતો નથી, તે ત્રયાત્મક વસ્તુને ન માનનાર) પરવાદિને આ પ્રશ્ન કરવો જોઈએ કે... “જો ઘટ વિનાશ પામે છે, તો શું તે દેશથી વિનાશ પામે છે કે સમગ્રતયા વિનાશ પામે છે ?”

“ઘટ દેશથી વિનાશ પામે છે” - એમ કહેશે તો તે પક્ષ ઉચિત નથી. કારણ કે (જો ઘટનો દેશથી વિનાશ થતો હોય) તો ઘટનો એકદેશ જ વિનાશ પામશે, પરંતુ સર્વ ઘટ વિનાશ પામશે નહિ. અને તે ઘટ તો સમગ્રતયા વિનાશ પામેલો પ્રતીત થાય છે. પરંતુ ઘટનો એકદેશ વિનાશ પામેલો કોઈને પણ પ્રતીત થતો નથી. આથી ‘દેશેન’ પક્ષ સ્વીકાર્ય બનતો નથી.

“સમગ્રતયા ઘટ વિનાશ પામે છે” - આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે ઘટ સમગ્રતયા વિનાશ પામી જાય તો વિનાશ પામેલા ઘટના કપાલોમાં માટીરૂપની (જે પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રતીતિ) થઈ શકશે નહિ, કારણ કે ઘટ સમગ્રતયા નાશ પામ્યો છે અને ત્યારે કપાલો માટીરૂપ નથી, એવી પ્રતીતિ તો થતી જ નથી. પરંતુ આ કપાલો માટીની છે, સુવર્ણની નથી, આવા

પ્રકારની જ પ્રતીતિ થાય છે. આથી “સમગ્રતયા ઘટનો વિનાશ થાય છે.” આ પક્ષ પણ યોગ્ય નથી. તેથી ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તમારે સ્વીકારવું જોઈએ કે ઘટ ઘટસ્વરૂપે નાશ પામે છે, કપાલસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને માટીસ્વરૂપે ધ્રુવ રહે છે.

(વિનાશધર્મની વિચારણા કરી, હવે ઘટના વિષયમાં ઉત્પાદધર્મની વિચારણા કરતાં કહે છે કે) વસ્તુને ત્રયાત્મક ન માનતા પરવાદિને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ કે... ઘટ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે શું દેશથી ઉત્પન્ન થાય છે કે સમગ્રતયા ઉત્પન્ન થાય છે ?

જો “દેશથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે” એમ કહેશો તો તે યોગ્ય નથી. કારણકે ઘટ દેશથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રતીત થવો જોઈએ, પરંતુ પૂર્ણરૂપે નહિ. પરંતુ ઘટ તો પૂર્ણરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો પ્રતીત થાય છે. તેથી ‘દેશથી ઘટોત્પત્તિ’ વાળો પક્ષ યુક્તિયુક્ત નથી.

“સમગ્રતયા ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે” આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે જો ઘટ સમગ્રતયા ઉત્પન્ન થતો હોય તો ત્યારે માટીની પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ, પરંતુ ત્યારે માટીની પ્રતીતિ નથી થતી એમ નથી અર્થાત્ થાય છે. આ ઘટ માટીનો છે, સુવર્ણનો નથી, આવા પ્રકારની પ્રતીતિ થાય જ છે.

તેથી ઘટ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે ઘટસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, મૃત્પિંડરૂપે નાશ પામે છે, માટીસ્વરૂપે ધ્રુવ રહે છે, આવું તમારે ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ સ્વીકારવું જ પડશે.

વળી જગતમાં જે પ્રમાણે વસ્તુ સર્વલોકો દ્વારા પ્રતીત થતી હોય, તે પ્રમાણે સ્વીકારવામાં ન આવે તો સર્વવસ્તુની વ્યવસ્થા ક્યારે પણ થઈ શકશે નહિ. આથી યથાપ્રતીતિ અનુસાર જ વસ્તુ હોવ, અન્યથાપ્રકારે નહિ અને તેથી જ જે વસ્તુ નાશ પામી હતી, તે વસ્તુ જ આજે નાશ પામે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કથંચિત્ (પર્યાયરૂપથી) નાશ પામશે. જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ હતી, તે જ વસ્તુ આજે ઉત્પન્ન થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ કથંચિત્ (= પર્યાયરૂપે) ઉત્પન્ન થશે. જે વસ્તુ સ્થિર હતી, તે જ વસ્તુ આજે સ્થિર રહે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કથંચિત્ સ્થિર રહેશે.

ઇત્યાદિ ત્રિકાલવર્તી સર્વવસ્તુઓની ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મકતા સંગત થાય છે. જગતની સમસ્ત ચેતન અને અચેતન વસ્તુઓ સર્વદા ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક રૂપથી જ નિર્બાધ પ્રત્યક્ષથી અનુભવાય છે અને ત્રયાત્મકસ્વરૂપે અનુભવમાં આવતી સર્વવસ્તુઓમાં વિરોધનો કોઈ અવકાશ નથી. અન્યથા (વસ્તુના આ ત્રયાત્મકસ્વરૂપથી કોઈને વિરોધ ન જ હોવો જોઈએ અને વિરોધ હોય તો) ઘટવસ્તુનો પોતાના રૂપાદિ પ્રતીતધર્મોથી પણ વિરોધ થવાની આપત્તિ આવશે.

જગતની સમસ્ત વસ્તુઓની ત્રયાત્મકતાને સિદ્ધિ કરતો (અનુમાન) પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. - “સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક છે. કારણ કે સત્ છે. જે ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક નથી તે સત્ પણ નથી, જેમકે ગધેડાના શીંગડા. (તથા ચેદમ્ =) જગતની સમસ્ત વસ્તુઓ સત્ છે. (તસ્માદ્ તથા =) તેથી ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક છે.” અહીં કેવલવ્યતિરેકી અનુમાન વસ્તુઓને ત્રયાત્મક સિદ્ધ કરે છે.

સત્ત્વના આ ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મકરૂપ લક્ષણથી નૈયાયિકો વગેરેદ્વારા પરિકલ્પિત સત્તાના યોગ (સંબંધ)રૂપ સત્ત્વના લક્ષણનું તથા બૌદ્ધો દ્વારા મનાયેલ અર્થક્રિયારૂપ સત્ત્વના લક્ષણનું - એમ બંને પણ તેઓના લક્ષણોનું ખંડન થઈ ગયેલું જાણવું. (કારણ કે તે લક્ષણોમાં સત્તાયોગ = સત્તા સંબંધ સત્ પદાર્થોમાં માનવો કે અસત્માં - ઇત્યાદિ દૂષણ છે તથા “અર્થક્રિયામાં સત્તા જો અન્ય અર્થક્રિયાથી માનવામાં આવે તો અનવસ્થાદોષ અને જો અર્થક્રિયા સ્વતઃ સત્ હોય તો પદાર્થ પણ સ્વતઃ સત્ થઈ જશે.” - ઇત્યાદિ દૂષણ આવે છે.) તે લક્ષણોનું વિસ્તૃતખંડન અન્યગ્રંથોથી જાણવું.

અથ યેનેતિ શબ્દો યોજ્યતે । યેન કારણેનોત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યયુક્તં સદિષ્યતે, તેન કારણેન માનયોઃ પ્રત્યક્ષપરોક્ષપ્રમાણયોર્ગોચરો વિષયઃ । અનન્ત ધર્માઃ સ્વભાવાઃ સત્ત્વજ્ઞેયત્વપ્રમેયત્વવસ્તુત્વાદયો યસ્મિન્ તદનન્તધર્મકમનન્તપર્યાયાત્મકમનેકાન્તાત્મકમિતિ યાવત્ । વસ્તુ-જીવાજીવાદિ, ઉક્તમભ્યધાયિ । અયં ભાવઃ-યત એવોત્પાદાદિત્રયાત્મકં પરમાર્થસત્, તત એવાનન્તધર્માત્મકં સર્વં વસ્તુ પ્રમાણવિષયઃ, અનન્તધર્માત્મકતાયામેવોત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યાત્મકતાયા ઉપપત્તેઃ, અન્યથા તદનુપપત્તેરિતિ । અત્રાનન્તધર્માત્મકસ્યૈવોત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યાત્મકત્વં યુક્તિયુક્તામનુભવતીતિ જ્ઞાપનાયૈવ ભૂયોઽનન્તધર્માત્મકપદપ્રયોગો ન પુનઃ પાશ્ચાત્યપદ્યોક્તેનાનન્તધર્માત્મકપદેનાત્ર પૌનરુક્ત્યમાશङ્કનીયમિતિ । તથા ચ પ્રયોગઃ - અનન્તધર્માત્મકં વસ્તુ, ઉત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યાત્મકત્વાત્, યદનન્તધર્માત્મકં ન ભવતિ તદુત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યાત્મકમપિ ન ભવતિ, યથા વિચિન્દીવરમિતિ વ્યતિરેક્યનુમાનમ્ । અનન્તાશ્ચ ધર્મા યથૈકસ્મિન્ વસ્તુનિ ભવન્તિ, તથા પ્રાગેવ દર્શિતમ્ । ધર્માશ્ચોત્પદ્યન્તે વ્યયન્તે ચ, ધર્મો ચ દ્રવ્યરૂપતયા સદા નિત્યમવતિષ્ઠતે । ધર્માણાં ધર્મિણશ્ચ કથञ્ચિદનન્યત્વેન ધર્મિણઃ સદા સત્ત્વે કાલત્રયવર્તિધર્માણામપિ કથञ્ચિચ્છત્કિરૂપતયા સદા સત્ત્વં, અન્યથા ધર્માણામસત્ત્વે કથञ્ચિત્તદભિન્નસ્ય ધર્મિણોઽપ્યસત્ત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે શ્લોકમાં ‘યેન’ શબ્દનું જોડાણ કરે છે - “જે કારણથી ઉત્પાદ, વ્યય અને સ્થિરતાથી યુક્તવસ્તુને સત્ ઇચ્છાય છે, તે કારણથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણના વિષય અનન્તધર્માત્મક જીવાદિપદાર્થો કહેવાય છે.”

જેમાં સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, અભિધેયત્વ આદિઅનન્ત સ્વભાવો હોય છે તે અનન્તધર્મક, અનન્ત

પર્યાયાત્મક કે અનેકાન્તાત્મક કહેવાય છે. શ્લોકમાં 'વસ્તુ' શબ્દથી જીવાજીવાદિપદાર્થો કહેવાયા છે. તાત્પર્ય એ છે કે... જે કારણે જ ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક વસ્તુ પરમાર્થસત્ છે, તે કારણે જ અનંતધર્માત્મક સર્વજીવાજીવાદિપદાર્થો (પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ) પ્રમાણના વિષય છે.

વસ્તુની અનંતધર્માત્મકતામાં જ ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મકતા સંગત થાય છે. અર્થાત્ વસ્તુને અનંત ધર્મવાળી માનીએ તો જ, તેમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણસ્વભાવો સંગત થાય છે. અન્યથા સંગત થતા નથી.

વળી અહીં અનંતધર્માત્મક વસ્તુની જ ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મકતા યુક્તિયુક્ત તરીકે અનુભવપથમાં આવે છે. અર્થાત્ અનંતધર્માત્મકતાનો ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મકતાની સાથે અવિનાભાવ છે, તે જણાવવા માટે જ આ શ્લોક-૫૭માં 'અનંતધર્માત્મક' પદનો પુનઃ પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી પૂર્વના શ્લોક-૫૬માં 'અનંતધર્માત્મક' પદનું ગ્રહણ કર્યું હોવા છતાં આ શ્લોકમાં પુનઃગ્રહણ કરવાથી, અહીં પુનરુક્તિ દોષની શંકા કરવી નહિ.

પ્રયોગ : વસ્તુ અનંતધર્માત્મક હોય છે. કારણ કે તેમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણધર્મો હોય છે. જે અનંતાધર્માત્મક નથી, તેમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણધર્મો હોતા નથી. જેમકે આકાશકુસુમ. આ કેવલ વ્યતિરેકીઅનુમાન વસ્તુને નિર્વિવાદરૂપે અનંતધર્માત્મક સિદ્ધ કરે છે. અને જે પ્રમાણે એક વસ્તુમાં અનંતાધર્મો છે, તે પ્રમાણે પૂર્વે બતાવ્યું જ છે.

ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે, ધર્મો દ્રવ્યરૂપે સ્થિર રહે છે, નિત્ય છે. ધર્મ અને ધર્મોમાં કથંચિત્અભેદ હોવાના કારણે ધર્મો હંમેશાં વિદ્યમાન હોવાથી અર્થાત્ ધર્મો સદા સ્થાયી અને નિત્ય છે, તો તેનાથી અભિન્ન કાલત્રયવર્તીધર્મો પણ કથંચિત્શક્તિરૂપે હંમેશાં રહે છે. અર્થાત્ ધર્મ અને ધર્મો કથંચિત્અભિન્ન છે. અને ધર્મો હંમેશાં વિદ્યમાન રહેતો હોવાથી, તેનાથી અભિન્ન એવા ત્રિકાલવર્તીધર્મો પણ કથંચિત્શક્તિરૂપે હંમેશાં વિદ્યમાન જ છે. અન્યથા (અર્થાત્ ધર્મો નિત્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, તેનાથી અભિન્ન એવા ધર્મો કથંચિત્શક્તિરૂપે વિદ્યમાન ન હોય તો) ધર્મોની અવિદ્યમાનતામાં, ધર્મોથી કથંચિત્અભિન્ન એવા ધર્મોઓ પણ અવિદ્યમાન બની જવાની આપત્તિ આવશે.

न च धर्मिणः सकाशादेकान्तेन भिन्ना एवाभिन्ना एव वा धर्माः, तथानुपलब्धेः, कथञ्चित्तदभिन्नानामेव तेषां प्रतीतेश्च । न चोत्पद्यमानविपद्यमानतत्तद्धर्मसद्भावव्यतिरेकेणापरस्य धर्मिणोऽसत्त्वमेवेति वक्तव्यं, धर्म्याधारविरहितानां केवलधर्माणामनुपलब्धेः, एकधर्म्याधाराणामेव च तेषां प्रतीतेः, उत्पद्यमानविपद्यमानधर्माणामनेकत्वेऽप्येकस्य तत्तदनेकधर्मात्मकस्य द्रव्यरूपतया ध्रुवस्य धर्मिणोऽबाधिताध्यक्षगोचरस्यापहोतुमशक्यत्वात्, अबाधिताध्यक्षगोचरस्यापि धर्मिणोऽपह्वये सकलधर्माणामपह्वव-

પ્રસજ્ઞાત્ । તથા ચ સર્વવ્યવહારોચ્છેદપ્રસક્તિરિતિ સિદ્ધમનન્તર્ધર્માત્મકં વસ્તુ । પ્રયોગ-
શ્ચાત્ર-વિવાદસ્પદં વસ્ત્વેકાનેકનિત્યાનિત્યસદસત્સામાન્યવિશેષાભિલાષ્યનભિલાષ્યાદિ-
ધર્માત્મકં, તથૈવાસ્ખલત્પ્રત્યયેન પ્રતીયમાનત્વાત્, યદ્યથૈવાસ્ખલત્પ્રત્યયેન પ્રતીયમાનં
તંતથૈવ પ્રમાણગોચરતયાભ્યુપગન્તવ્યમ્ યથા ઘટો ઘટરૂપતયા પ્રતીયમાનો ઘટતથૈવ
પ્રમાણગોચરોઽભ્યુપગમ્યતે ન તુ પટતયા, તથૈવાસ્ખલત્પ્રત્યયેન પ્રતીયમાનં ચ વસ્તુ,
તસ્માદેકાનેકાદ્યાત્મકં પ્રમાણગોચરતયાભ્યુપગન્તવ્યમ્ । ન ચાત્ર સ્વરૂપાસિદ્ધો હેતુઃ,
તથૈવાસ્ખલત્પ્રત્યયેન પ્રતીયમાનત્વસ્ય સર્વત્ર વસ્તુનિ વિદ્યમાનત્વાત્ । ન હિ દ્રવ્યપર્યાયા-
ત્મકાભ્યામેકાનેકાત્મકસ્ય ૧ નિત્યાનિત્યાત્મકસ્ય ચ ૨ સ્વરૂપપરરૂપાભ્યાં સદસદાત્મ-
કસ્ય ૩ સજાતીયેભ્યો વિજાતીયેભ્યશ્ચાનુવૃત્તવ્યાવૃત્તરૂપાભ્યાં સામાન્યવિશેષાત્મકસ્ય ૪
સ્વપરપર્યાયાણાં ક્રમેણાભિલાષ્યત્વેન યુગપત્તેષામનભિલાષ્યત્વેન ચાભિલાષ્યાનભિલાષ્યા-
ત્મકસ્ય ચ ૫ સર્વસ્વ પદાર્થસ્યાસ્ખલત્પ્રત્યયેન પ્રતીયમાનત્વં કસ્યચિદસિદ્ધમ્ । તત એવ
ન સંદિગ્ધાસિદ્ધોઽપિ, ન ચત્વરિવાધકતયા પ્રતીયમાનસ્ય વસ્તુનઃ સંદિગ્ધત્વં નામ । નાપિ
વિરુદ્ધઃ, વિરુદ્ધાર્થસંસાધકત્વાભાવાત્ । ન હિ સાદ્વ્યસૌગતાભિમતદ્રવ્યૈકાન્તપર્યાયૈ-
કાન્તયોઃ કાણાદયૌગાભ્યુપગતપરસ્પરવિવિક્તદ્રવ્યપર્યાયૈકાન્તે ચ તથૈવાસ્ખલત્પ્રત્યયેન
પ્રતીયમાનત્વમાસ્તે, યેન વિરુદ્ધઃ સ્યાત્ । નાપિ પક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષાદિવાધા, યેન
હેતોરકિઞ્ચિત્કરત્વં સ્યાત્ । નાપિ દૃશાન્તસ્ય સાધ્યવિકલતા સાધનવિકલતા વા, ન ચલુ
ઘટસ્યૈકાનેકાદિધર્માત્મકત્વમ્ તથૈવાસ્ખલત્પ્રત્યયપ્રતીયમાનત્વં ચાસિદ્ધં, પ્રાગેવ
દર્શિતત્વાત્ । તસ્માદનવદ્યં પ્રયોગમુપશ્રુત્ય કિમિત્યનેકાન્તો નાનુમન્યતે ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

એકાંતે ધર્મીથી ધર્મો ભિન્ન કે અભિન્ન હોતા નથી. કારણકે તેવા પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થતી
નથી અને ધર્મીથી કથંચિત્ અભિન્ન જ ધર્મોની પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ ધર્મીથી ધર્મો એકાંતે ભિન્ન
કે અભિન્ન નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ નથી અને ધર્મીથી કથંચિત્ અભિન્ન ધર્મોની
જ પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ કોઈપણ પ્રમાણદ્વારા ધર્મીથી ધર્મો એકાંતે અભિન્ન કે ભિન્ન સિદ્ધ
થતા નથી. પરંતુ પ્રમાણદ્વારા ધર્મીથી ધર્મો કથંચિત્ અભિન્ન જ પ્રતીત થાય છે. (અહીં હવે ન...
વક્તવ્યં વચ્ચે બૌદ્ધમત છે તેને જણાવી, તે યોગ્ય નથી, તેમ ગ્રંથકારશ્રી ન... વક્તવ્યં દ્વારા
કહેશે.)

પૂર્વપક્ષ (બૌદ્ધ:) ઉત્પન્ન થવાવાળા અને વિનાશ પામનારા ધર્મોને છોડીને અન્યકોઈ અતિરિક્તધર્મોનો સદ્ભાવ જ નથી. અર્થાત્ ધર્મ જ પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે. તે ધર્મોમાં રહેનારો કોઈ સ્થાયિ અન્વયી ધર્મો જ નથી.

જૈન : (ઉત્તરપક્ષ) : આવું ન કહેવું જોઈએ. કારણકે ધર્મોરૂપ આધારરહિત કેવળ ધર્મોની ઉપલબ્ધિ હોતી નથી. ધર્મોરૂપ એકઆધારમાં રહેલા ધર્મોની જ પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ ધર્મ કોઈને કોઈ આધારભૂત આધારમાં જ પ્રતીત થાય છે. ઉત્પદમાન અને વિપદમાનધર્મો અનેક-ભિન્ન અને અનિત્ય હોવા છતાં તે તે અનેક ધર્મોનો આધારભૂત ધર્મો દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ-સ્થિર અને નિત્ય છે. તાદૃશ ધર્મો અબાધિત પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય બને છે. તેથી ધર્મોનો અપલાપ કરવો શક્ય નથી. જો તમે લોકો અબાધિત પ્રત્યક્ષપ્રમાણના વિષયભૂત ધર્મોનો પણ અપલાપ કરશો તો, તે જ ન્યાયે સકળ ધર્મોના અપલાપનો પણ પ્રસંગ આવશે અને તેથી ઉભયનો લોપ થવાથી જગતના સમસ્તવ્યવહારોના ઉચ્છેદની પણ આપત્તિ આવશે. (ટુંકમાં “ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે” આ પ્રતીતિમાં ઉત્પાદ અને વિનાશરૂપ ધર્મના આધારભૂત ઘટરૂપધર્મો અનુભવસિદ્ધ જ છે. તેથી) આ પ્રમાણે વસ્તુ અનંતધર્માત્મક સિદ્ધ થાય છે.

પ્રયોગ : “વિવાદાસ્પદ વસ્તુ = ચર્યાનો વિષય બનેલી જગતની સમસ્તવસ્તુ એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્ય, સત્-અસત્, સામાન્ય-વિશેષ, વાચ્ય-અવાચ્ય આદિરૂપથી અનંતધર્માત્મક છે. કારણ કે તે પ્રમાણે જ (અનંતધર્માત્મકરૂપથી જ) અબાધિતપ્રતીતિનો વિષય બને છે. જે પદાર્થ જે સ્વરૂપે જ અબાધિતપ્રતીતિનો વિષય બને છે. તે પદાર્થ તે સ્વરૂપે જ પ્રમાણનો વિષય બને છે. જેમકે ઘટ પદાર્થ ઘટસ્વરૂપે પ્રતીતિનો વિષય બને છે, તેથી તે ઘટસ્વરૂપે જ પ્રમાણનો વિષય બને છે, પરંતુ પટસ્વરૂપે પ્રમાણનો વિષય બનતો નથી. તે પ્રમાણે જ અબાધિત પ્રતીતિનો વિષય બનતી વસ્તુ છે, તેથી અનંતધર્માત્મક વસ્તુ જ પ્રમાણના વિષય તરીકે માનવી જોઈએ. અર્થાત્ નિત્ય-અનિત્ય, એક-અનેક આદિ સ્વરૂપથી જ સમસ્ત પદાર્થોનો નિર્બાધિત પ્રતિભાસ થાય છે. આથી સમસ્ત વસ્તુઓ અનેક-એકઆદિ અનેકાન્તાત્મકરૂપથી જ પ્રમાણનો વિષય માનવી જોઈએ.

અમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ પણ નથી. કારણ કે અનંતધર્માત્મકરૂપથી જ અબાધિતપ્રતીતિનો વિષય બનતી વસ્તુઓ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. અર્થાત્ અનેકાન્તાત્મકરૂપથી જ સમસ્ત વસ્તુઓનો અબાધિતપ્રતિભાસ થાય છે.

દ્રવ્યરૂપથી વસ્તુ એક અને નિત્ય છે. પર્યાયની દૃષ્ટિએ વસ્તુ અનેક અને અનિત્ય છે. સ્વ-રૂપ, સ્વ-ક્ષેત્રઆદિની દૃષ્ટિએ વસ્તુ સદાત્મક છે, પર-રૂપ, પર-ક્ષેત્ર આદિની દૃષ્ટિએ વસ્તુ અસદાત્મક છે. સજાતીય પદાર્થોમાં એક જેવા અનુવૃત્ત=અનુગત પ્રત્યયનું કારણ હોવાથી વસ્તુ સામાન્યાત્મક છે. વિજાતીય પદાર્થોથી વ્યાવૃત્તિનું કારણ હોવાથી (અર્થાત્ વ્યાવૃત્તપ્રત્યયનું કારણ હોવાથી) વસ્તુ વિશેષાત્મક છે. (વસ્તુના) સ્વ-પર પર્યાયો ક્રમથી શબ્દો ધ્વારા કહી શકાતા

હોવાથી વસ્તુ અભિલાષ્ય=વાચ્ય છે. (વસ્તુના) સ્વ-પર પર્યાયો યુગપત્ શબ્દો દ્વારા કહી શકાતા ન હોવાથી વસ્તુ અનભિલાષ્ય=અવાચ્ય છે. અર્થાત્ એક સાથે વસ્તુના સ્વ-પર પર્યાયો કહેવા માટે કોઈ શબ્દ ન હોવાથી વસ્તુ અવાચ્ય છે. આ રીતે સર્વ વસ્તુના નિત્ય, એક આદિ અનેક ધર્મો અસ્ખલિત=નિર્બાધિતપ્રતીતિના વિષય બનતા હોવાથી, વસ્તુની નિર્બાધિત પ્રતીતિ કોઈને પણ અસિદ્ધ નથી અને તેથી જ ઉક્તપ્રતીતિ નિર્બાધિતપણે સર્વજન પ્રસિદ્ધ હોવાથી, તેમાં સંદેહનો કોઈ અવકાશ નથી. તેથી જ અમારો હેતુ સંદિગ્ધાસિદ્ધ પણ નથી.

અમારો હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. કારણકે હેતુ દ્વારા કોઈપણ વિરુદ્ધ અર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. અમારો હેતુ સાધ્યથી વિરુદ્ધ અર્થની સિદ્ધિ કરતો ન હોવાથી વિરુદ્ધ પણ નથી. સાંખ્યો દ્વારા પરિકલ્પિત દ્રવ્યૈકાન્ત=સર્વથા નિત્યત્વ, સૌગત અભિમત પર્યાયૈકાન્ત=સર્વથા અનિત્યત્વ (ક્ષણિકત્વ), વૈશેષિકો અને નૈયાયિકદ્વારા સ્વીકૃત દ્રવ્ય-પર્યાયની એકાંતે ભિન્નતા (તથા દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ આદિની સર્વથા ભિન્નતા) નિર્બાધિતપ્રતીતિનો વિષય બનતી નથી, કે જેથી તેના દ્વારા અમારો અનેકાન્તાત્મકતાની સિદ્ધિ કરનારો હેતુ વિરુદ્ધ બની જાય.

અમારો પક્ષ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોથી બાધિત પણ નથી કે જેથી હેતુ (બાધિત બનીને) અર્કિચિત્કર બની જાય. અર્થાત્ વસ્તુની અનેકાન્તાત્મકતા કોઈપણ પ્રમાણથી બાધિત નથી કે જેથી હેતુ અર્કિચિત્કર (સાધ્ય સિદ્ધિ માટે નકામો) બની જાય.

અમારું ઘટનામનું દૃષ્ટાંત સાધ્યવિકલ (સાધ્યશૂન્ય) કે સાધનવિકલ (સાધન-શૂન્ય) નથી. કારણકે ઘટની એક-અનેક આદિ ધર્માત્મકતા નિર્બાધિતપ્રતીતિનો વિષય બનતી હોવાથી અસિદ્ધ નથી. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલા એક-અનેક આદિ ધર્મો નિર્બાધિતપ્રતીતિના વિષય બને છે અને અમે તે પ્રક્રિયા પૂર્વે બતાવી જ છે. તેથી (આ નિર્દોષઅનુમાન પ્રયોગથી જ્યારે નિર્બાધરૂપે વસ્તુની અનેકાન્તાત્મકતા સિદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે) આ નિર્દોષઅનુમાનપ્રયોગને સાંભળીને તમે લોકો (પરવાદિઓ) અનેકાંતવાદને કેમ સ્વીકારતા નથી ! (તે મોટું આશ્ચર્ય છે.)

નનુ સત્ત્વાસત્ત્વનિત્યાનિત્યાદ્યનેકાન્તો દુર્ધરવિરોધાદિદોષવિષમવિષધરદષ્ટત્વેન કથં સ્વપ્રાણાન્ધારયિતું ધીરતાં દધાતિ । તથાહિ-યદેવ વસ્તુ સત્ તદેવ કથમસત્ ? અસચ્ચેત્ સત્કથમ્ ? इति विरोधः, सत्त्वासत्त्वयोः परस्परपरिहारेण स्थितत्वात्, शीतोष्ण-स्पर्शवत् । यदि पुनः सत्त्वमसत्त्वात्मना असत्त्वं च सत्त्वात्मना व्यवस्थितं स्यात् तदा सत्त्वासत्त्वयोरविशेषात्પ્રતિનિયતવ્યવહારોચ્છેદः स्यात् । एवं नित्यानित्यादिष्वपि वाच्यम् १ । तथा सत्त्वासत्त्वात्मकत्वे वस्तुनोऽभ्युपगम्यमाने सदिदं वस्त्वसद्वૈત્યવધારણદ્વારેण निर्णीतेरभावात्संशयः २ । तथा येनांशेन सत्त्वं तेन किं सत्त्वमेवाहोस्वित्तेनापि सत्त्वासत्त्वम् । यद्याद्यः पक्षः, तदा स्याद्वादहानिः । द्वितीये पुनः येनांशेन सत्त्वं तेन किं

સત્ત્વમેવાહોસ્વિત્તેનાપિ સત્ત્વાસત્ત્વમિત્યનવસ્થા । તથા યેનાંશેન ભેદઃ તેન કિં ભેદ એવાથ તેનાપિ ભેદાભેદઃ ? આદ્યે મતક્ષતિઃ । દ્વિતીયે પુનરનવસ્થા । એવં 'નિત્યાનિત્યસામાન્યવિશેષાદિષ્વપિ વાચ્યમ્ ૩ । તથા સત્ત્વસ્યાન્યદધિકરણમસત્ત્વસ્ય ચાન્યદિતિ વૈયધિકરણ્યમ્ ૪ । તથા યેન રૂપેણ સત્ત્વં તેન સત્ત્વમસત્ત્વં ચ સ્યાદિતિ સંકરઃ, 'યુગપદુભયપ્રાપ્તિઃ સંકરઃ' इति વચનાત્ ૫ । તથા યેન રૂપેણ સત્ત્વં તેનાસત્ત્વમપિ સ્યાત્ યેન चासत्त्वं तेन सत्त्वमपि स्यादिति व्यतिकरः, 'परस्परविषयगमनं व्यतिरकरः' इति વચનાત્ ૬ । તથા સર્વસ્યાનેકાન્તાત્મકત્વેઽઙ્ગીક્રિયમાણે જલાદેરપ્યનલાદિરૂપતા, અનલાદેરપિ જલરૂપતા, તતશ્ચ જલાર્થ્યનલાદાવપિ પ્રવર્તેત, અનલાર્થો ચ જલાદાવપીતિ, તતશ્ચ પ્રતિનિયતવ્યવહારલોપઃ ૭ । તથા ચ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણવાધઃ ૮ । તતશ્ચ તાદૃશો વસ્તુનોઽસંભવ એવ ૯ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : એક જ વસ્તુમાં સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્ય, અનિત્યઆદિ વિરોધીધર્મોના સદ્ભાવરૂપ અનેકાંત દુર્ધર એવા વિરોધાદિ દોષરૂપી વિષમ વિષધરથી દંસાયો હોવાના કારણે, અનેકાંત પોતાના પ્રાણોને ધારણ કરવા માટે ધીરતા કેવીરીતે રાખી શકે છે ? અર્થાત્ વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતામાં વિરોધાદિ અનેકદોષો આવતા હોવાથી, તે પોતાના સ્વરૂપને ધારી રાખવા સમર્થ નથી. (અનેકાંતાત્મકતામાં આવતા વિરોધાદિદોષો) આ પ્રમાણે છે - (૧) જો વસ્તુ સત્ છે, તો તે જ વસ્તુ અસત્ કેવી રીતે હોય ? તથા જો વસ્તુ અસત્ હોય તો સત્ કેવી રીતે હોય ? (તે બંનેમાં આ રીતે) વિરોધ છે. કારણકે સત્ત્વધર્મ અને અસત્ત્વધર્મ એકબીજાનો પરિહાર કરીને જ પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેમકે શીતસ્પર્શ અને ઉષ્ણસ્પર્શ. અર્થાત્ જ્યાં શીતસ્પર્શ હોય, ત્યાં ઉષ્ણસ્પર્શ ન હોય અને જ્યાં ઉષ્ણસ્પર્શ હોય, ત્યાં શીતસ્પર્શ ન હોય. આ જ રીતે સત્ત્વ, અસત્ત્વધર્મનો પરિહાર કરીને પોતાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. તે જ રીતે અસત્ત્વ સત્ત્વધર્મનો પરિહાર કરીને જ પોતાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. આથી જેમ શીતસ્પર્શ અને ઉષ્ણસ્પર્શને એક સાથે રહેવામાં વિરોધ છે, તેમ સત્ત્વ અને અસત્ત્વને પણ એકસાથે વસ્તુમાં રહેવાનો વિરોધ છે.

વળી જો (સત્ત્વ અને અસત્ત્વનું અસ્તિત્વ એકબીજાનો પરિહાર કરીને સ્થિત ન હોય તો) સત્ત્વ અસત્ત્વરૂપે તથા અસત્ત્વ સત્ત્વરૂપે સ્થિત બની જશે. કારણકે બંને પોતાના અસ્તિત્વમાં એકબીજાનો પરિહાર કરતા ન હોવાથી સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં કોઈ વિશેષતા રહેશે નહિ. બંને એકરૂપ બની જશે. તેના યોગે 'એક હાજર છે અને એક ગેરહાજર છે.' ઇત્યાદિ પ્રતિનિયત વ્યવહારોનો ઉચ્છેદ થઈ જશે.

આ પ્રમાણે નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ, અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્ય ઇત્યાદિમાં પણ વિરોધદોષ આવે છે તે વિચારી લેવું. (૨) વસ્તુના સત્ત્વાસત્ત્વાત્મકતાનો સ્વીકાર કરવામાં (અર્થાત્ વસ્તુને સત્ અને અસત્ ઉભયસ્વરૂપે માનવામાં) “આ વસ્તુ સત્ છે કે અસત્ છે”—આવા પ્રશ્નમાં નિર્ણય થતો ન હોવાથી સંશય પેદા થાય છે. (આ સંશયનું નિરાકરણ કરવા માટે વિચારતાં, વળી બીજાદોષો આવે છે, તે હવે જણાવાય છે.) વસ્તુ જે અંશથી (સ્વરૂપથી) સત્ છે, (તે વસ્તુ) શું તે સ્વરૂપથી સત્ જ છે કે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બંને જ ધર્મોવાળી હોય છે ?

જો ‘વસ્તુ જે સ્વરૂપથી સત્ છે, તે સ્વરૂપથી સત્ જ છે.’ એમ પ્રથમ પક્ષ કહેશે તો સ્યાદ્વાદની હાનિ થશે. કારણકે વસ્તુને જે સ્વરૂપ સત્ છે, તે સ્વરૂપથી જ સત્ માનવાથી એકાંતવાદ થઈ જશે અને સર્વથા સત્ જ પક્ષ માનવાથી સ્યાદ્વાદ કેવી રીતે ટકી શકે ?

હવે જો “જે સ્વરૂપથી વસ્તુ સત્ છે, તે જ સ્વરૂપથી વસ્તુ સદસત્ હોય છે.”—આ દ્વિતીય પક્ષ કહેશે તો અનવસ્થા દોષ આવશે, કારણકે ત્યાં પણ તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા જ કરશે કે.. વસ્તુ જે રૂપથી સત્ છે, તે સ્વરૂપથી સત્ છે કે સદસત્ છે ? જો સત્ હોય તો સ્યાદ્વાદ હાનિ અને સદસત્ હોય તો, તે જ પ્રશ્ન પુનઃ ઉપસ્થિત થશે. આ રીતે અપ્રમાણિતધર્મોની કલ્પના કરવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે.

તે જ પ્રમાણે વસ્તુમાં જે અંશથી=સ્વરૂપથી ભેદ છે, તે જ સ્વરૂપથી વસ્તુમાં ભેદ છે કે તે જ સ્વરૂપથી વસ્તુમાં ભેદાભેદ છે ?

પ્રથમપક્ષમાં સ્યાદ્વાદની હાનિ છે. કારણકે તે જ સ્વરૂપથી વસ્તુમાં ભેદ માનવાથી એકાંતવાદ થઈ જશે અને અનેકાંતવાદની હાનિ થઈ જશે. દ્વિતીય પક્ષમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અપ્રમાણિતધર્મોની કલ્પના કરવાથી અનવસ્થા દોષ આવે છે. આ રીતે નિત્ય-અનિત્ય, સામાન્ય-વિશેષ આદિમાં વિચારી લેવું.

(૪) સત્ત્વધર્મનું અધિકરણ અન્ય છે. અને અસત્ત્વધર્મનું અધિકરણ અન્ય છે. કારણકે જેમાં સત્ત્વ હોય તેમાં અસત્ત્વ ન હોય, પરંતુ તેનાથી અન્યમાં જ અસત્ત્વ હોય છે. આથી સત્ત્વ અને અસત્ત્વના અધિકરણ ભિન્ન બનતાં વૈયધિકરણ્ય દૂષણ આવે છે. (બે વિરોધિધર્મો એક અધિકરણમાં રહી શકતા નથી, તે અપેક્ષાએ આ દોષ આપ્યો છે.)

(૫) (તમે જૈનો વસ્તુના સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બંને ધર્મોને કથંચિત્ અભિન્ન=તાદાત્મ્ય માનો છો. આથી) જે સ્વરૂપથી વસ્તુમાં સત્ત્વ છે, તે જ સ્વરૂપથી વસ્તુમાં સત્ત્વાસત્ત્વ હશે. કારણકે તમે વસ્તુના સત્ત્વ અને અસત્ત્વ ધર્મોને કથંચિત્ અભિન્ન માનો છો. તેથી વસ્તુમાં બંને ધર્મોની એકસાથે પ્રાપ્તિ થવાના કારણે સંકર દોષ આવે છે. તેથી કહ્યું પણ છે કે... “એક સાથે ઉભય ધર્મોની પ્રાપ્તિને સંકર કહેવાય છે.”

(૬) (તમે જૈનો વસ્તુના સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બંને ધર્મોને કથંચિત્ અભિન્ન માનતા હોવાથી) જે સ્વરૂપથી વસ્તુમાં સત્ત્વ હશે તે જ સ્વરૂપથી વસ્તુમાં અસત્ત્વ હશે જ. તથા જે સ્વરૂપથી વસ્તુમાં અસત્ત્વ હશે તે સ્વરૂપથી વસ્તુમાં સત્ત્વ પણ હશે જ. આથી વ્યતિકર દોષ આવશે. કારણકે કહ્યું છે કે. “એકબીજાના વિષયમાં ગમન કરવું તે વ્યતિકરદોષ છે.” અર્થાત્ સત્ત્વના વિષયમાં અસત્ત્વ અને અસત્ત્વના વિષયમાં સત્ત્વ (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) પહોંચી જાય છે. તેથી સ્પષ્ટ રીતે વ્યતિકર દોષ આવે છે.

(૭) તથા સર્વ વસ્તુઓને અનેકાન્તાત્મક સ્વીકારવામાં અર્થાત્ સર્વ વસ્તુઓમાં અનેકધર્મોનો સ્વીકાર કરવામાં જલાદિ પણ અગ્નિ આદિરૂપ બની જશે અને તેથી જલનો અર્થી અગ્નિ આદિમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરશે અને અગ્નિનો અર્થી જલાદિમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરશે. તેનાથી (જલાદિનો અર્થી જલાદિમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને અગ્નિ આદિનો અર્થી અગ્નિ આદિમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આવા) પ્રતિનિયત લોકવ્યવહારનો અપલાપ થઈ જશે.

(૮) તે પ્રમાણે વસ્તુની અનેકાન્તાત્મકતાને સિદ્ધ કરવામાટે કોઈપણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની સહાયતા મળતી નથી. પરંતુ તેમાં તે પ્રમાણો બાધા જ આપે છે. તેથી પ્રમાણબાધા નામનો દોષ પણ આવે છે.

(૯) વસ્તુની અનેકાન્તાત્મકતામાં પ્રમાણબાધા હોવાથી તાદૃશવસ્તુ કોઈપણ પ્રમાણનો વિષય બનતી નથી. જે વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય ન બનતી હોય, તે વસ્તુનો જગતમાં સંભવ જ નથી. કારણકે જે વસ્તુ જગતમાં વિદ્યમાન હોય છે, તે વસ્તુ કોઈને કોઈ પ્રમાણનો વિષય અવશ્ય બને જ છે. તેથી તાદૃશવસ્તુનો અસંભવ હોવાથી તાદૃશવસ્તુના સ્વીકારમાં અસંભવ દોષ પણ આવે છે.

અત્રોચ્યતે । યદેવ સત્તદેવ કથમસદિત્યાદિ યદવાદિ વાદિવૃન્દવૃન્દારકેળ તદ્વચનરચનામાત્રમેવ, વિરોધસ્ય પ્રતીયમાનયોઃ સત્ત્વાસત્ત્વયોરસંભવાત્, તસ્યાનુપલમ્બલક્ષણત્વાત્, વન્ધ્યાગર્ભે સ્તનન્ધયવત્ । ન ચ સ્વરૂપાદિના વસ્તુનઃ સત્ત્વે તદૈવ પરરૂપાદિભિરસત્ત્વસ્યાનુપલમ્બોઽસ્તિ, યેન સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધઃ સ્યાત્, શીતોષ્ણવત્ । પરસ્પરપરિહારસ્થિતિલક્ષણસ્તુ વિરોધ એકત્રામ્રફલાદૌ રૂપરસયોરિવ સંભવતોરેવ સદસત્ત્વયોઃ સ્યાત્, ન પુનરસંભવતોઃ સંભવદસંભવતોર્વા । એતેન વધ્યધાતકભાવવિરોધોઽપિ ફણિનકુલયોર્બલવદબલવતોઃ પ્રતીતઃ સત્ત્વાસત્ત્વયોરશઙ્કનીય એવ, તયોઃ સમાનબલત્વાત્, મયૂરાણ્ડરસે નાનાવર્ણવત્ । કિં ચ, અયં વિરોધઃ કિં સ્વરૂપમાત્રસદ્ભાવકૃતઃ ૧ ઉતૈકકાલાસંભવેન ૨ આહોસ્વિદેકદ્રવ્યાયોગેન ૩

કિમેકકાલૈકદ્રવ્યાભાવતઃ ૪ ઉતૈકકાલૈકદ્રવ્યૈકપ્રદેશાસંભવાત્ ૫ । તત્રાદ્યો ન યુક્તઃ, યતો ન હિ શીતસ્પર્શોઽનપેક્ષિતાન્યનિમિત્તઃ સ્વાત્મસદ્ભાવ એવોષ્ણસ્પર્શેન સહ વિરુદ્ધયતે, ઉષ્ણસ્પર્શો વેતરેણ, અન્યથા ત્રૈલોક્યેઽપ્યભાવઃ સ્યાદનયોરિતિ । નાપિ દ્વિતીયઃ, એકસ્મિન્નપિ કાલે પૃથક્ પૃથગ્દ્વયોરપ્યુપલમ્ભાત્ । નાપિ તૃતીયઃ, એકસ્મિન્નપિ લોહભાજને રાત્રૌ શીતસ્પર્શો દિવા ચોષ્ણસ્પર્શઃ સમુપલભ્યતે, ન ચ તત્ર વિરોધઃ । નાપિ તુરીયઃ, ધૂપકઙ્કુચ્છકાદૌ દ્વયોરપ્યુપલમ્ભાત્ । પદ્મમોઽપિ ન ઘટતે, યત એકસ્મિન્નેવ તપ્તલોહભાજને સ્પર્શાપેક્ષયા યત્રૈવોષ્ણત્વં તત્રૈવ પ્રદેશે રૂપાપેક્ષયા શીતત્વમ્ । યદિ હિ રૂપાપેક્ષયાપ્યુષ્ણત્વં સ્યાત્, તર્હિ જનનયનદહનપ્રસન્નઃ । નન્વેકસ્ય યુગપદુભયરૂપતા કથં ઘટતિ ઇતિ ચેત્ ? ન, યતો યથૈકસ્યૈવ પુરુષસ્યાપેક્ષાવશાલ્લઘુત્વગુરુત્વબાલત્વવૃદ્ધત્વયુવત્વપુત્રત્વપિતૃત્વ-ગુરુત્વશિષ્યત્વાદીનિ પરસ્પરવિરુદ્ધાન્યપિ યુગપદવિરુદ્ધાનિ તથા સત્ત્વાસત્ત્વાદીન્યપિ । તસ્માન્ન સર્વથા ભાવાનાં વિરોધો ઘટતે કથન્નિદ્વિરોધસ્તુ સર્વભાવેષુ તુલ્યો ન બાધકઃ ૧ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

સમાધાન : (પરવાદિએ વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતામાં જે વિરોધાદિદોષો આપ્યા હતા, તેના ખંડનની પ્રક્રિયા હવે ચાલું થાય છે. તેમાં પ્રથમ આપેલા વિરોધ દોષનો પરિહાર કરાય છે.)

(૧) પરવાદિઓ દ્વારા “જે જ વસ્તુ સત્ હોય તે જ વસ્તુ અસત્ કેવી રીતે હોય ?” ઇત્યાદિ કથનથી અનેકાંતાત્મકતામાં જે વિરોધ દોષ આપ્યો હતો, તે માત્ર વચનરચનામાં જ રમણીય છે. પરમાર્થથી બકવાસ છે. (અહીં વિરોધદોષની જુદી-જુદી વ્યાખ્યાઓ કરી, તેમાંની એકપણ વિરોધદોષની વ્યાખ્યા અમારી વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતામાં બાધક નથી, તે કમશઃ બતાવાય છે.)

(i) જ્યારે વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બંને પ્રતીત થતા હોય, ત્યારે તેમાં વિરોધ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ એક જ વસ્તુમાં પ્રતીતથતા સત્ત્વ અને અસત્ત્વના વિરોધનો સંભવ નથી. કારણ કે વિરોધનું લક્ષણ અનુપલબ્ધિ છે. અર્થાત્ વિરોધ તેમાં હોય છે કે જે બેની એક સાથે અનુપલબ્ધિ થતી હોય. જેમ કે (વન્ધ્યાસ્ત્રીના ગર્ભમાં બાળક હોતું નથી. તેથી) વન્ધ્યાસ્ત્રીના ગર્ભમાં બાળકનો વિરોધ હોય છે.

તથા (જે સમયે) સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્ત્વ રહે છે, તે સમયે પરરૂપની દૃષ્ટિએ અસત્ત્વની અનુપલબ્ધિ થતી નથી કે જેથી સહ-અનવસ્થાનરૂપ વિરોધ થાય. એક જ વસ્તુમાં એક જ સમયે શીત અને ઉષ્ણ એકસાથે રહી શકતા નથી. તેથી તેમાં સહાનવસ્થાન = એકસાથે નહિ રહેવા નામનો વિરોધ આવે છે. પરંતુ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને પરરૂપની અપેક્ષાએ અસત્ત્વને વસ્તુમાં રાખવાથી તાદૃશવિરોધ આવતો નથી.

કહેવાનો આશય એ છે કે વસ્તુ જ્યારે શીત હોય ત્યારે, તેમાં ઉષ્ણની અનુપલબ્ધિ થાય છે અને વસ્તુ ઉષ્ણ હોય ત્યારે, તેમાં શીતની અનુપલબ્ધિ થાય છે. તેથી બંને એકસાથે નહિ રહેવારૂપ વિરોધ ઉભયમાં આવે છે. પરંતુ વસ્તુમાં રહેલા સત્ત્વ અને અસત્ત્વ માટે એવું નથી. કારણકે જો વસ્તુમાં જ્યારે સત્ત્વ રહેતું હોય ત્યારે તેમાં (કોઈપણ અપેક્ષાએ) અસત્ત્વની અનુપલબ્ધિ થતીહોય તો તે બંને વચ્ચે વિરોધ માની શકાય. પરંતુ તેવું નથી. ઘટ જે સમયે ઘટ છે, તે સમયે પટ નથી. તેથી ઘટમાં ઘટસ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્ત્વ છે અને પટસ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસત્ત્વ છે. આથી ઉભયને ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાએ એક વસ્તુમાં માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

પરસ્પરપરિહારસ્થિતિ = સ્વતંત્રસ્થિતિરૂપ વિરોધ (જેમ એકકેરીના ફળમાં રૂપ અને રસની વિદ્યમાનતા હોય ત્યારે જ રૂપની સ્વતંત્રસ્થિતિ રસના પરિહારપૂર્વક હોય છે અને રસની સ્વતંત્રસ્થિતિ રૂપના પરિહારપૂર્વક હોય છે. આથી સ્વતંત્રસ્થિતિરૂપ વિરોધ માનવો હોય તો પહેલા એક વસ્તુમાં બે ધર્મોનો તો સ્વીકાર કરવો જ પડે. તેથી એક જ વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો પરસ્પર પરિહાર (= સંભવિત એવા સત્ત્વ-અસત્ત્વનો જ પરસ્પર પરિહાર = સ્વતંત્રસ્થિતિરૂપ વિરોધ) આવે. પરંતુ બંને એકવસ્તુમાં અવિદ્યમાન હોય ત્યારે તથા એક વિદ્યમાન હોય અને એક અવિદ્યમાન હોય ત્યારે તાદૃશવિરોધ આવતો નથી. તેથી એક નિર્ણય થયો કે તાદૃશવિરોધ બંને ધર્મો એક વસ્તુમાં વિદ્યમાન હોય ત્યારે જ આવે. તો તો વસ્તુમાં ઉભયની સત્તા સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેનાથી વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતા સ્વયં જ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

વળી વધ્ય-ઘાતકભાવરૂપ વિરોધ બળવાન સાપ અને કમજોર નોળીયા વચ્ચે જ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તે વિરોધ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ વચ્ચે શંકા કરવા યોગ્ય નથી. કારણકે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ સમાન બળવાળા છે. અર્થાત્ બળવાન સાપથી કમજોર નોળીયો હણાઈ જાય છે. તેથી તે બંને વચ્ચે વધ્ય-ઘાતકભાવ સ્વરૂપ વિરોધ છે. પરંતુ સત્ત્વ કે અસત્ત્વ સમાન બળવાળા હોવાથી પરસ્પર એકબીજાને હણી શકતા નથી. તેથી તાદૃશ વિરોધ તે બંને વચ્ચે નથી. જેમ મોરના ઇંડાના રસમાં સ્વભાવથી અનેક વર્ણો હોય છે. તેમ વસ્તુમાં સ્વભાવથી જ સત્ત્વ-અસત્ત્વઆદિ અનેકધર્મો હોય છે.

હવે તમે બતાવો કે આ સત્ત્વ-અસત્ત્વઆદિ ધર્મોમાં વિરોધ કયા કારણો આવે છે ? (૧) શું બંનેમાં સ્વરૂપમાત્રના સદ્ભાવથી કરાયેલો વિરોધ છે. અર્થાત્ બંનેના સ્વરૂપ સ્વતંત્ર હોવાના કારણે તે બંનેમાં વિરોધ છે ? કે (૨) તે બંને એકસમયમાં એકસાથે રહી શકતા નથી માટે વિરોધ છે ? કે (૩) તે બંને એક દ્રવ્યમાં એકસાથે રહી શકતા ન હોવાથી વિરોધ છે ? કે (૪) એકદ્રવ્યમાં એકસમયે સાથે રહેવામાં વિરોધ છે ? કે (૫) એકસમયે એક દ્રવ્યમાં

એકપ્રદેશમાં સાથે રહેવામાં વિરોધ છે ?

તેમાં “બંનેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ હોવાથી સાથે રહેવામાં વિરોધ છે.” આ પ્રથમ પક્ષ યોગ્ય નથી. કારણકે... શીતસ્પર્શ પોતાના સ્વરૂપના માત્ર સદ્ભાવથી, અન્ય સમીપદેશ સંયોગ આદિ નિમિત્તોની અપેક્ષાવિના ઉષ્ણસ્પર્શનો વિરોધી બનતો હોય તથા ઉષ્ણસ્પર્શ પણ પોતાના સ્વરૂપમાત્રના સદ્ભાવથી તાદૃશ અન્યનિમિત્તોથી નિરપેક્ષપણે શીતસ્પર્શનો વિરોધી બનતો હોય તો ત્રણે લોકમાં પણ તે બંને અભાવ થઈ જશે.

[પંક્તિનો અર્થ : તેમાં પ્રથમ પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણકે શીતસ્પર્શને અન્યનિમિત્તોની અપેક્ષા વિના માત્ર પોતાના સ્વરૂપના સદ્ભાવથી ઉષ્ણસ્પર્શ સાથે વિરોધ નથી કે ઉષ્ણસ્પર્શને પણ અન્યનિમિત્તોથી નિરપેક્ષ માત્ર પોતાના સ્વરૂપના સદ્ભાવથી શીતસ્પર્શ સાથે વિરોધ નથી. અન્યથા (તે બંનેને તાદૃશવિરોધ હોય તો) ત્રણલોકમાં પણ તે બંનેનો અભાવ થઈ જશે. કારણકે.... શીતસ્પર્શ પોતાના સ્વરૂપના સદ્ભાવ માત્રથી ક્યાંય પણ રહીને ત્રણલોકમાં કોઈપણ સ્થાનમાં રહેલા ઉષ્ણસ્પર્શનો નાશ કરી દેશે અને ઉષ્ણસ્પર્શ પણ તે જ પ્રકારે શીતસ્પર્શનો નાશ કરી દેશે. તેથી બંનેનો પરસ્પર નાશ થતાં ત્રણલોકમાં પણ બંનેનો સર્વથા અભાવ સિદ્ધ થઈ જશે.]

એકકાલની અપેક્ષાએ વિરોધ સૂચવતો દ્વિતીયપક્ષ પણ યોગ્ય નથી. કારણકે એક જ કાલમાં બંનેનો પૃથક્-પૃથક્ સદ્ભાવ ઉપલબ્ધ થાય જ છે. (જેમકે.. જે સમયે બરફ શીત છે, તે સમયે અગ્નિ ઉષ્ણ છે.)

એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિરોધવાળો તૃતીયપક્ષ પણ યોગ્ય નથી. અર્થાત્ એક દ્રવ્યરૂપ આધારની અપેક્ષાએ પણ સત્ત્વ-અસત્ત્વ ધર્મને વિરોધ નથી. કારણકે... એક જ લોખંડના ભાજનમાં રાત્રે શીતસ્પર્શ અને દિવસે ઉષ્ણસ્પર્શ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી એક દ્રવ્યમાં તે બંનેનો વિરોધ નથી.

‘એક દ્રવ્યમાં એક સમયે ઉભય ધર્મનો વિરોધ છે.’ આ ચોથો પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણકે.... ધૂપદાની વગેરેમાં એકસમયે એકબાજું ઉષ્ણસ્પર્શ અને બીજીબાજું શીત સ્પર્શનો અનુભવ થાય જ છે.

“એક સમયમાં, એક દ્રવ્યમાં એક પ્રદેશમાં ઉભય ધર્મોનો વિરોધ છે.” આ પાંચમોપક્ષ પણ સંગત થયો નથી. કારણ કે એક જ તપેલા લોખંડના ભાજનમાં સ્પર્શની અપેક્ષાએ જે પ્રદેશમાં ઉષ્ણત્વ છે, તે જ પ્રદેશમાં રૂપની અપેક્ષાએ શીતત્વ છે. (તે તપેલા લોખંડના ભાજનમાં જ્યારે સ્પર્શની અપેક્ષાએ ઉષ્ણત્વ હોય છે, ત્યારે પણ) જો રૂપની અપેક્ષાએ ઉષ્ણત્વ હોય તો (તે ભાજનને જોતાં) માણસની આંખ બળી જવાની આપત્તિ આવશે.

શંકા : એક વસ્તુમાં એકસાથે ઉભયરૂપતા કેવી રીતે સંગત થાય છે ? અર્થાત્ એક વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધિધર્મો એકસાથે કેવી રીતે રહે, તે સમજાતું નથી ?

સમાધાન : આવું ન કહેવું. કારણ કે જેમ એક જ પુરુષમાં જુદી-જુદી અપેક્ષાઓના કારણે લઘુત્વ, ગુરુત્વ, બાલત્વ, વૃદ્ધત્વ, યુવત્વ, પુત્રત્વ, પિતૃત્વ, ગુરુત્વ, શિષ્યત્વ આદિ પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મો પણ હોય છે. તેમ એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાના વશથી પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા સત્ત્વ-અસત્ત્વ નિત્ય-અનિત્ય આદિ ધર્મોને માનવામાં વિરોધ નથી. તેથી વસ્તુઓમાં સર્વથા વિરોધ ઘટતો નથી. કથંચિત્ત્વિરોધ છે, તે તો સર્વવસ્તુઓમાં તુલ્ય છે. તે કથંચિત્ત્વ વિરોધના કારણે જ વસ્તુનો બીજીવસ્તુથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી સર્વ વસ્તુઓમાં સમાનતયા રહેલો કથંચિત્ત્વિરોધરૂપ ભેદ બાધક નથી.

તથા સંશયોऽપિ ન યુક્તઃ, સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ સ્ફુટરૂપેણૈવ પ્રતીયમાનત્વાત્ । અદૃઢપ્રતીતૌ હિ સંશયઃ, યથા ક્વચિત્પ્રદેશે સ્થાણુપુરુષયોઃ । તથા યદુક્તં “અનવસ્થા” ઇતિ, તદપ્યનુપાસિતગુરોર્વચઃ, યતઃ સત્ત્વાસત્ત્વાદયો વસ્તુન એવ ધર્માઃ, ન તુ ધર્માણાં ધર્માઃ, ‘ધર્માણાં ધર્મા ન ભવન્તિ’ ઇતિ વચનાત્ । ન ચૈવમેકાન્તાભ્યુપગમાદનેકાન્તહાનિઃ, અનેકાન્તસ્ય સમ્યગેકાન્તાવિનાભાવિત્વાત્, અન્યથાનેકાન્તસ્યૈવાઘટનાત્ નયાર્પણા-દેકાન્તસ્ય પ્રમાણાદનેકાન્તસ્યૈવોપદેશાત્, તથૈવ દૃષ્ટેષાભ્યામવિરુદ્ધસ્ય તસ્ય વ્યવસ્થિતેઃ । કિં ચ, પ્રમાણાર્પણયા સત્ત્વેऽપિ સત્ત્વાસત્ત્વકલ્પનાપિ ભવતુ । ન ચ તત્ર કશ્ચનાપિ દોષઃ । નનૂક્તમનવસ્થેતિ ચેત્ ? ન, યતઃ સાપ્યનેકાન્તસ્ય ભૂષણં ન દૂષણં, અમૂલક્ષિ(ક્ષ)તિકારિત્વેન પ્રત્યુતાનેકાન્તસ્યોદીપકત્વાત્, મૂલક્ષિ(ક્ષ)તિકરી દ્યનવસ્થા દૂષણમ્ । યદુક્તમ્-“મૂલ ક્ષિ(ક્ષ)તિકરીમાહુરનવસ્થાં હિ દૂષણમ્ । વસ્ત્વાનન્ત્યેऽપ્યશક્તૌ ચ નાનવસ્થાપિ વાર્યતે ॥૧॥” તતો યથા યથા સત્ત્વેऽપિ સત્ત્વાસત્ત્વકલ્પના વિધીયતે, તથા તથાનેકાન્તસ્યૈવોદીપનં ન તુ મૂલવસ્તુક્ષિ(ક્ષ)તિઃ । તથાહિ-ઇહ સર્વપદાર્થાનાં સ્વરૂપેણ સત્ત્વં પરરૂપેણ ચાસત્ત્વમ્ । તત્ર જીવસ્ય તાવત્સામાન્યોપયોગઃ સ્વરૂપં, તસ્ય તલ્લક્ષણત્વાત્, તતોऽન્યોऽનુપયોગઃ પરરૂપમ્, તાભ્યાં સદસત્ત્વે પ્રતીયેતે । તદુપયોગસ્યાપિ વિશેષતો જ્ઞાનસ્ય સ્વાર્થાકારવ્યવસાયઃ સ્વરૂપં, દર્શનસ્યાનાકારગ્રહણં સ્વરૂપં, તદ્વિપરીતં તુ પરરૂપમ્, તતસ્તાભ્યાં તત્રાપિ સત્ત્વાસત્ત્વે । તથા પુનર્જ્ઞાનસ્યાપિ પરીક્ષસ્યાવૈશદ્યં પ્રત્યક્ષસ્ય વૈશદ્યં સ્વરૂપં, દર્શનસ્યાપિ ચક્ષુરચક્ષુર્નિમિત્તં ચક્ષુરાદ્યાલોચનં સ્વરૂપં, અવધિદર્શનસ્યાપ્યવધ્યાલોચનં સ્વરૂપં, અન્યઞ્ચ પરરૂપમ્, । તતસ્તાભ્યાં તત્રાપિ

સત્ત્વાસત્ત્વે । પરોક્ષસ્યાપિ મતિજ્ઞાનસ્યેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તં સ્વાર્થાકારગ્રહણં સ્વરૂપં, અનિન્દ્રિયમાત્રનિમિત્તં શ્રુતસ્ય સ્વરૂપં, પ્રત્યક્ષસ્યાપિ વિકલસ્યાવધિગનઃપર્યાયરૂપસ્ય મનોઽક્ષાનપેક્ષં સ્પષ્ટાર્થગ્રહણં સ્વરૂપં, સકલપ્રત્યક્ષસ્ય સર્વદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કરણં સ્વરૂપં, તત્તોઽન્યત્પરરૂપમ્ । તાભ્યાં પુનરપિ તત્રાપિ સદસત્ત્વે પ્રતિપત્તવ્યે । એવમુત્તરોત્તરવિશેષાણામપિ સ્વપરરૂપે તદ્વેદિભિરભ્યૂહ્યે, તદ્વિશેષપ્રતિવિશેષાણામનન્ત-ત્વાત્ । એવં ઘટપટાદિપદાર્થાનામપિ સ્વપરપ્રરૂપણા કાર્યા, તદપેક્ષ્યા ચ સત્ત્વાસત્ત્વે પ્રતિપાદ્યે । એવં ચ વસ્તુનઃ સત્ત્વેઽપિ સત્ત્વાસત્ત્વકલ્પનાયામનેકાન્તોદ્દીપનમેવ, ન પુનઃ કાપિ ક્ષિ(ક્ષ)તિરિતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતામાં તમે આપેલો સંશયદોષ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે વસ્તુમાં (સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને (પરરૂપની અપેક્ષાએ) અસત્ત્વ સ્પષ્ટતયા પ્રતીત થાય છે. તેથી સંશયદોષ નથી. અસ્પષ્ટપ્રતીતિમાં જ સંશયદોષ આવે છે. જેમકે કોઈક પ્રદેશમાં થતી “આ પુરુષ છે કે સ્થાણું છે ?” આવી ચલિતપ્રતીતિ અસ્પષ્ટ હોવાના કારણે સંશય કહેવાય છે.

તથા અમારી વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતામાં અનવસ્થા દોષ જે વ્યક્તિએ આપ્યો છે, તેણે ખરેખર ગુરુની ઉપાસનાદ્વારા જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમ લાગતું નથી. કારણકે સત્ત્વ-અસત્ત્વ, નિત્ય-અનિત્ય, આદિ વસ્તુના ધર્મો છે. પરંતુ તે ધર્મોના ધર્મો નથી. કહ્યું પણ છે કે... “ધર્મોના ધર્મો હોતા નથી, ધર્મો નિર્ધર્મક હોય છે.”

(શંકા : “ધર્મ ધર્મરૂપ જ છે.” આવો એકાંત માનવામાં તો અનેકાંતની હાનિ થઈ જાય છે.

સમાધાન :) “ધર્મ ધર્મરૂપ જ છે” આવો એકાંત માનવામાં અનેકાંતની હાનિ થતી નથી. કારણ કે અનેકાંત સમ્યગ્ એકાંતનો અવિનાભાવિ હોય છે. અન્યથા (અર્થાત જો સમ્યગ્ એકાંત ન જ હોય, તો તેની સાથે નિયતસાહચર્ય ધરાવતો સમુદાયરૂપ) અનેકાંત ઘટી શકશે નહિ. તથા એકદેશવાચિ નયની અપેક્ષાએ એકાંત અને સર્વદેશવાચિ પ્રમાણની અપેક્ષાએ અનેકાંત માનવામાં આવેલો છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે જે એકાંત = એક ધર્મ વસ્તુના બીજાધર્મોની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ બીજા ધર્મોનું નિરાકરણ કરતો નથી તે સમ્યક્ એકાંત કહેવાય છે અને તે જ સુનયનો વિષય બને છે. જે એકાંત અન્યધર્મોનું નિરાકરણ કરે છે તે મિથ્યા એકાંત કહેવાય છે અને તે દુર્નયનો વિષય બને છે. સમ્યગ્ એકાંતોના સમુદાયોને જ અનેકાંત = અનેકાંત ધર્મવાળી વસ્તુ કહેવાય છે. તે અનેકાંતાત્મક વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય બને છે.) તે પ્રમાણે જ દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) અને ઇષ્ટ (અનુમાન) દ્વારા અવિરુદ્ધવસ્તુની વ્યવસ્થા થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને

અનુમાન દ્વારા તે વ્યવસ્થામાં કોઈ વિરોધ નથી. પ્રત્યુત પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતા સિદ્ધ થાય છે.

વળી પ્રમાણની દૃષ્ટિએ સત્ત્વમાં પણ સત્ત્વાસત્ત્વની કલ્પના કરો, તેમાં અમને કોઈ વિરોધ નથી. કારણકે તેમાં કોઈ દોષ નથી. અર્થાત્ પ્રમાણની દૃષ્ટિએ સત્ત્વ પણ વસ્તુથી અભિન્ન હોવાના કારણે વસ્તુરૂપ જ થઈ જાય છે. તેથી સત્ત્વમાં પણ (જેમ વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વરૂપ ઉભયધર્મો હોય છે, તેમ સત્ત્વ વસ્તુરૂપ હોવાથી સત્ત્વમાં પણ) સત્ત્વ અને અસત્ત્વ ઉભયધર્મો માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. અને તેથી કોઈ દોષ નથી.

પ્રતિ શંકા : આમ માનવાથી તો અનંતધર્મો માનવારૂપ અનવસ્થા આવશે.

પ્રતિ સમાધાન : આવી સ્થિતિમાં પણ અનવસ્થા દોષ બતાવવો નિરર્થક જ છે. કારણ કે તે અનવસ્થા = અનંતાધર્મોની કલ્પના તો (અનેકાંતની સાધક હોવાથી) અનેકાંતની ભૂષણ છે. દૂષણ નથી. કેમકે તાદૃશઅનંતધર્મોની કલ્પનારૂપ અનવસ્થા મૂલ અનેકાંતના સિદ્ધાંતની હાનિ કરતી નથી. પરંતુ ઉલટામાં અનેકાંતની માન્યતાને ઉદ્દીપન કરવામાં સહાયક બને છે. જે કલ્પનાઓની પરંપરાઓ મૂલવસ્તુની હાનિ કરે, તે જ કલ્પનાઓની પરંપરારૂપ અનવસ્થા દૂષણરૂપ છે. જેથી કહ્યું પણ છે કે... અનવસ્થા દૂષણ મૂલ વસ્તુની હાનિ કરનાર છે. (કારણ કે તેનાથી મૂલ વસ્તુનો લોપ થઈ જાય છે.) વસ્તુના અનંતધર્મોની વિચારણામાં (આપણી બુદ્ધિ સમર્થ ન હોવાથી) એવી અશક્તિમાં પણ (વસ્તુની વિચારણામાં અનંતા ધર્મોની જે પ્રમાણિત કલ્પના કરાતી હોય છે, તદ્દરૂપ) અનવસ્થા વારી શકાતી નથી. અર્થાત્ તાદૃશ અનવસ્થા હોવા છતાં તેનું નિરાકરણ કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ તાદૃશઅનવસ્થા (વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતાને સિદ્ધ કરવામાં સાધક હોવાથી દૂષણરૂપ નથી,) ભૂષણરૂપ છે. તેથી જેમ જેમ સત્ત્વમાં પણ સત્ત્વાસત્ત્વની કલ્પના કરાય છે, તેમ તેમ અનેકાંતનું ઉદ્દીપન થાય છે. વસ્તુની અનેકાંતતા પ્રગટ થતી જાય છે. પરંતુ મૂલ વસ્તુની હાનિ થતી નથી. (અનેકાંતતાની ઉદ્દીપક અનવસ્થા કેવી રીતે ભૂષણરૂપ છે અને દૂષણરૂપ નથી, તે હવે બતાવાય છે.) સર્વ પદાર્થોમાં સ્વરૂપથી સત્ત્વ અને પરરૂપથી અસત્ત્વ છે. (તે સર્વ પદાર્થો પૈકી) આત્મામાં સામાન્યતઃ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ જ સ્વરૂપ છે. કારણકે જીવનું (અસાધારણ) લક્ષણ ઉપયોગ છે. તે ઉપયોગથી ભિન્ન અનુપયોગ (કે જે અચેતનનું સ્વરૂપ છે, તે ચેતન એવા) જીવનું પરરૂપ છે. (આ ઉપયોગ અને અનુપયોગથી સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો વિચાર કરાય છે, ત્યારે) આત્મામાં ઉપયોગની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને અનુપયોગની દૃષ્ટિએ અસત્ત્વ પ્રતીત થાય છે.

(આત્માનો તે) ઉપયોગમાં પણ વિશેષતઃ જ્ઞાનોપયોગનું સ્વરૂપ છે સ્વ અને અર્થનો નિશ્ચય કરવો તે અને દર્શનોપયોગનું સ્વરૂપ છે નિરાકાર સામાન્ય આલોચન કરવું તે. તેનાથી વિપરીત ધર્મ પરરૂપ થશે. તેથી તે બંને દ્વારા તેમાં પણ સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો વિચાર કરવો. જ્ઞાનમાં

પણ પરોક્ષનું સ્વરૂપ અસ્પષ્ટજ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટજ્ઞાન છે. દર્શનમાં પણ ચક્ષુદર્શનનું સ્વરૂપ ચક્ષુરિન્દ્રિયથી થવાવાળા જ્ઞાનની પહેલાં પદાર્થનું સામાન્ય અવલોકન કરવું તે છે અને અચક્ષુદર્શનનું સ્વરૂપ ચક્ષુથી ભિન્ન ઇન્દ્રિયોદ્વારા થવાવાળા જ્ઞાનની પહેલાં પદાર્થનું સામાન્ય અવલોકન કરવું તે છે. અવધિદર્શનનું સ્વરૂપ પણ અવધિજ્ઞાનની પહેલાં મર્યાદામાં (રૂપી દ્રવ્યોનો) સામાન્યતઃ પ્રતિભાસ કરવો તે છે. આ જ્ઞાન અને દર્શનના સ્વરૂપ થયા. તેનાથી અન્ય ધર્મ તે પરરૂપ છે. તેથી તેમાં પણ તે બે દ્વારા સત્ત્વાસત્ત્વનો વિચાર કરવો. પરોક્ષમાં પણ મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય દ્વારા સ્વ અને અર્થનું પ્રતિભાસન કરવું તે છે. શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અનિન્દ્રિયમાત્ર નિમિત્તક છે-અર્થાત્ અનિન્દ્રિય (મન)દ્વારા થવું તે છે.

પ્રત્યક્ષમાં પણ વિકલ એવા અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનનું સ્વરૂપ મન અને ઇન્દ્રિયથી નિરપેક્ષપણે સ્વ અને અર્થનો સ્પષ્ટતયા પ્રતિભાસ કરવો તે છે. અર્થાત્ મન અને ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના તે તે કર્મના ક્ષયોપશમથી આત્માને સ્પષ્ટતયા થતું સ્વ અને અર્થનું જ્ઞાન.

પ્રત્યક્ષમાં પણ સકલ એવા કેવલજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સર્વદ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયોનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે છે. તેનાથી અન્ય પરરૂપ છે. તે બંને ધ્વારા (પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે) તેમાં પણ સત્ત્વાસત્ત્વની વિચારણા કરવી.

આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર પણ વિશેષધર્મોના સ્વ-પરરૂપના જાણકાર પુરૂષો દ્વારા સ્વયં વિચાર કરી લેવો. કારણકે વિશેષધર્મો અને પ્રતિવિશેષધર્મો અનંતા છે. (અહીં સ્વયં વિચારવાની ભલામણ કરવામાં ગ્રંથકારશ્રીનો આશય એ છે તે વિશેષધર્મો અને તેના પ્રતિવિશેષધર્મો અનંતા હોવાથી અહીં ગંથગૌરવના ભયથી વર્ણન કરવામાટે શક્યતા ન હોવાના કારણે ઉપર વિચારણાનો આંશિક છતાં પણ પર્યાપ્ત માર્ગ બતાવી દીધો છે. તેથી અંગુલીનિર્દેશ કરી પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.)

આ પ્રમાણે ઘટ-પટાદિ પદાર્થોમાં પણ સ્વ-પરરૂપની પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ અને સ્વ-પરની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને અસત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે વસ્તુના સત્ત્વમાં પણ સત્ત્વાસત્ત્વની કલ્પના કરવા છતાં પણ (તેનાથી કોઈ દોષો આવતા નથી. અનેકાંતની હાનિ થતી નથી. પ્રત્યુત) અનેકાંતનું (વિશેષતયા) પ્રગટીકરણ જ થાય છે અને તેથી તાદૃશ માન્યતામાં કોઈપણ હાનિ નથી.

નનુ સત્ત્વેऽપિ સત્ત્વાન્તરકલ્પને “ધર્માણાં ધર્મા ન ભવન્તિ” ઇતિ વચો વિરુદ્ધયતે । મૈવ વોચઃ । અદ્યાપ્યનભિજ્ઞો ભવાન્ સ્યાદ્વાદામૃતરહસ્યાનાં, યતઃ સ્વધર્મ્યપેક્ષયા યો ધર્મઃ સત્ત્વાદિઃ સ એવ સ્વધર્માન્તરાપેક્ષયા ધર્મી, એવમેવાનેકાન્તાત્મકવ્યવસ્થોપપત્તેઃ । તતઃ સત્ત્વેऽપિ સત્ત્વાન્તરકલ્પનાયાં સત્ત્વસ્ય ધર્મિત્વં, સત્ત્વાન્તરસ્ય ચ ધર્મત્વમિતિ ધર્મિણ એવ

ધર્મત્વમિતિ ધર્મિણ એવ ધર્માભ્યુપગમાત્ર પૂર્વોક્તદોષાવકાશઃ । ન ચૈવં ધર્મસ્યાપિ ધર્માન્ત-
રાપેક્ષયા ધર્મિત્વપ્રાપ્ત્યાનવસ્થા, અનાદ્યનન્તત્વાદ્ધર્મધર્મિવ્યવહારસ્ય, દિવસરાત્રિપ્રવાહ-
વત્, વીજાદ્કુરપૌર્વાપર્યવત્ અભવ્યસંસારવદ્વા । એવં નિત્યભેદાભેદાદિષ્વપિ વાચ્યમ્
૩ । તથા વૈયધિકરણ્યમપ્યસત્, નિર્બાધ્વકાધ્યક્ષબુદ્ધૌ સત્ત્વાસત્ત્વયોરેકાધિ-કરણત્વેન
પ્રતિભાસનાત્ । ન ખલુ તથાપ્રતિભાસમાનયોર્વૈયધિકરણ્યં, એકત્ર ફલે રૂપરસયોરપિ
તત્પ્રસજ્ઞાત્ ૪ । સંકરવ્યતિકરાવપિ મેચકજ્ઞાનદૃષ્ટાન્તેન નિરસનીયૌ । યથા
મેચકજ્ઞાનમેકમપ્યનેકસ્વભાવં, ન ચ તત્ર સંકરવ્યતિકરૌ, એવમત્રાપિ । કિં ચ યથાઽના-
મિકાયા યુગપન્મધ્યમાકનિષ્ઠિકસંયોગે હ્રસ્વદીર્ઘત્વે ન ચ તત્ર સંકરાદિદોષપોષઃ એવમત્રાપિ
૬ । તથા યદપ્યવાદિ “જલાદેરપ્યનલાદિરૂપતા” इत्यादि, તદપિ મહામોહપ્રમાદિપ્રલ-
પિતપ્રાયં, યતો જલાદેઃ સ્વરૂપાપેક્ષયા જલાદિરૂપતા ન પરરૂપાપેક્ષયા, ન તતો જલાર્થિના-
મનલાદૌ પ્રવૃત્તિપ્રસજ્ઞઃ, સ્વપરપર્યાયાત્મકત્વેન સર્વસ્ય સર્વાત્મકત્વાભ્યુ-પગમાત્, અન્યથા
વસ્તુસ્વરૂપસ્યૈવાઘટમાનત્વાત્ । કિં ચ, ભૂતભવિષ્યદ્ગત્યા જલપર-માણૂનામપિ
ભૂતભાવિવદ્ધિપરિમાણાપેક્ષયા વદ્ધિરૂપતાપ્યસ્ત્યેવ । તથા તપ્તોદકે કથચ્છિદ્ધિરૂપતાપિ
જલસ્યાઙ્ગીક્રિયત એવ ૭ । પ્રત્યક્ષાદિબુદ્ધૌ પ્રતિભાસમાનયોઃ સત્ત્વા-સત્ત્વયોઃ કા નામ
પ્રમાણબાધા । ન હિ દૃષ્ટેઽનુપપન્નં નામ, અન્યથા સર્વત્રાપિ તત્પ્રસજ્ઞઃ ૮ । પ્રમાણપ્રસિદ્ધસ્ય
ચ નાભાવઃ કલ્પયિતું શક્યઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્, પ્રમાણાદિવ્યવહારવિલોપશ્ચ સ્યાદિતિ ૯ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : સત્ત્વમાં પણ સત્ત્વાન્તરની કલ્પના કરવાથી “ધર્મોના ધર્મો હોતા નથી.”—આ
તમારા પૂર્વપ્રતિપાદિત વચનનો વિરોધ આવે છે. (કારણ કે સત્ત્વ પણ વસ્તુનો ધર્મ છે
અને સત્ત્વાન્તર પણ ધર્મ છે. તેથી સત્ત્વરૂપ ધર્મમાં સત્ત્વાન્તરની કલ્પના કરવાથી
તાદૃશનિયમ સાથે વિરોધ આવે છે.)

સમાધાન : આવું ન કહેવું. તમે લોકો હજું પણ સ્યાદ્વાદરૂપી અમૃતના રહસ્યોને જાણતા
જ નથી. કારણકે સ્વધર્મોની અપેક્ષાએ જે સત્ત્વાદિ ધર્મ છે, તે જ સત્ત્વાદિ સ્વ-ધર્માન્તરની
અપેક્ષાએ ધર્મો છે. અર્થાત્ જે સત્ત્વાદિ પોતાના આધારભૂત વસ્તુની અપેક્ષાએ ધર્મો છે. તે
પોતાનામાં રહેનારા બીજા ધર્મોના ધર્મો પણ હોય છે. આ રીતે જ પ્રત્યેક વસ્તુ અને
પ્રત્યેકવસ્તુના અંશમાં ધર્મ અને ધર્મોરૂપથી અનેકાંતાત્મકતા છે. આ પ્રમાણે માનવાથી જ
અનેકાંતાત્મકતાની વ્યવસ્થા સંગત થાય છે.

તેથી સત્ત્વમાં સત્ત્વાન્તરની કલ્પનામાં સત્ત્વ ધર્મો બને છે અને સત્ત્વાન્તર ધર્મ બને છે. આ પ્રમાણે ધર્મોને જ ધર્મપણે અને ધર્મને જ ધર્મોપણે સ્વીકારવાથી પૂર્વોક્ત કોઈ દોષનો અવકાશ રહેતો નથી.

આ પ્રમાણે ધર્મને પણ ધર્માન્તરની અપેક્ષાએ ધર્મો માનવામાં અનવસ્થા દોષ નથી. કારણકે જેમ દિવસ અને રાત્રિનો પ્રવાહ અનાદિ-અનંત છે. બીજથી અંકુરો-અંકુરાથી બીજ-પુનઃ બીજથી અંકુરો આ રીતેનો પ્રવાહ પણ અનાદિ-અનંત છે. અભવ્યનું સંસાર પરિભ્રમણ અનાદિ અનંત છે, તેમ ધર્મ અને ધર્મોના વ્યવહારની પરંપરા પણ ચાલે છે. (જે જ્ઞાન જીવનો ધર્મ છે, તે જ્ઞાન પોતાનામાં રહેલા સત્ત્વની અપેક્ષાએ ધર્મો છે. તેમ સત્ત્વ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ધર્મ હોવા છતાં પણ પોતાનામાં રહેલા પ્રમેયત્વની અપેક્ષાએ ધર્મો છે. આ રીતે ધર્મ-ધર્મોવ્યવહાર અનાદિ-અનંત છે.) આ રીતે નિત્ય-અનિત્ય, ભેદ-અભેદ આદિ ધર્મોની વ્યવસ્થામાં પણ વિચાર કરવો.

ભિન્ન અધિકરણોમાં રહેવાના કારણે - ઇત્યાદિ કહી 'વૈયધિકરણ્ય' દોષ આપ્યો હતો, તે પણ અસત્ય છે. કારણકે નિર્બાધપ્રત્યક્ષબુદ્ધિમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વનું એક અધિકરણ (સમાનાધિકરણ) પ્રતિભાસ થાય છે.

તેવા પ્રકારના એકત્ર ઉભયના પ્રતિભાસમાં પણ વૈયધિકરણ્યની કલ્પના કરવી ઉચિત નથી. કારણ કે તેમ તો એક કેરીના ફળમાં રૂપ અને રસ સાથે હોવા છતાં પણ રૂપ અને રસનું વૈયધિકરણ્ય માનવું પડશે. અર્થાત્ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ ધર્મો એક જ ઠેકાણે પ્રતીત થતા હોવા છતાં પણ બંનેમાં વૈયધિકરણ્ય માનશો તો, એક જ ફળમાં રહેલા રૂપ અને રસમાં પણ વૈયધિકરણ્ય માનવું પડશે. (કે જે કોઈને માન્ય નથી.)

પૂર્વે આપેલા સંકર અને વ્યતિકર દોષો પણ મેયકજ્ઞાનના દૃષ્ટાંતવડે દૂર કરવા જોઈએ. જેમ અનેક રંગોનો મિશ્રિતપ્રતિભાસ કરાવનાર મેયકરત્નનું જ્ઞાન એક હોવા છતાં પણ અનેક પ્રકારનું કે અનેકસ્વભાવવાળું છે. તે મેયકરત્નના જ્ઞાનમાં સંકર કે વ્યતિકર દોષો મનાયેલા નથી. તેમ વસ્તુને સત્ત્વ-અસત્ત્વ આદિ અનેકધર્મોવાળી માનવામાં પણ સંકર કે વ્યતિકર દોષો નથી.

વળી જેમ મધ્યમા અને કનિષ્ઠ આંગળીના સંયોગમાં (તે બંનેની અપેક્ષાએ વિચારતાં) એક અનામિકા આંગળીમાં એક સાથે હ્રસ્વત્વ અને દીર્ઘત્વ ધર્મ આવે છે. છતાં પણ તેમાં સંકરાદિ દોષો મનાતા નથી. તેમ વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતામાં પણ સંકરાદિ દોષો નથી.

તથા તમે જે 'જલમાં પણ અગ્નિરૂપતાનો પ્રસંગ' ઇત્યાદિ કહ્યું હતું, તે પણ મહામોહરૂપી પ્રમાદમાં મસ્ત વ્યક્તિનો પ્રલાપ માત્ર જ છે. કારણકે... જલાદિની સ્વરૂપની અપેક્ષાએ જ જલરૂપતા છે. પરંતુ પરરૂપની અપેક્ષાએ જલરૂપતા નથી. કે જેથી જલાર્થિઓની અગ્નિ આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનો પ્રસંગ આવે.

જગતની સમસ્ત વસ્તુઓ સ્વ-પર પર્યાયની અપેક્ષાએ સર્વાત્મક મનાયેલી છે. અર્થાત્ જગતની સઘળીયે વસ્તુઓ કોઈ વસ્તુની સાથે સ્વ-પર્યાયથી અને કોઈ વસ્તુની સાથે પર-પર્યાયથી સંબંધ રાખે છે. આથી કોઈકની સાથે અસ્તિત્વરૂપે અને કોઈકની સાથે નાસ્તિત્વરૂપે સંબંધ હોવાથી સર્વવસ્તુઓ સર્વાત્મક મનાય છે. અન્યથા વસ્તુનું સ્વરૂપ જ ઘટી શકશે નહિ. (અહિં યાદ રાખવું કે પાણીનો પોતાની શીતલતા આદિની સાથે જો સ્વપર્યાયરૂપથી અસ્તિત્વાત્મક સંબંધ છે, તો અગ્નિ આદિની સાથે પર-પર્યાયરૂપથી નાસ્તિત્વાત્મક સંબંધ પણ છે. છતાં પણ પાણી પાણીરૂપે સત્ છે, અગ્નિરૂપે તો અસત્ છે. તેથી પાણીનો અર્થી આત્મા અગ્નિમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.)

વળી ભૂત અને ભવિષ્યની ગતિથી = અપેક્ષાથી જલપરમાણુઓમાં પણ ભૂત-ભાવિ વસ્તિ પરિણામની અપેક્ષાએ વસ્તિરૂપતા છે જ. (કહેવાનો આશય એ છે કે... પુદ્ગલ દ્રવ્યનું વિચિત્ર પરિણામન હોય છે. જે અત્યારે જલરૂપે હોય છે, તે ભાવિમાં અગ્નિરૂપે પણ પરિણામન પામી શકે છે અને તે ભૂતકાલમાં અગ્નિરૂપે હતું તેવું પણ કહી શકાય છે. તેથી ભૂત-ભાવિ પર્યાયની અપેક્ષાએ જલમાં અગ્નિરૂપતા માનવામાં બાધ નથી.) ગરમ કરેલા પાણીમાં કથંચિત્ અગ્નિરૂપતા (પાણીની) સ્વીકારેલી જ છે.

જ્યારે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ પ્રત્યક્ષબુદ્ધિમાં સ્પષ્ટતયા પ્રતિભાસ થાય છે, ત્યારે (તેમાં તમે આપેલી) પ્રમાણબાધાનો પ્રસંગ જ ક્યાં આવે છે ? દૃષ્ટ=પ્રત્યક્ષસિદ્ધ પદાર્થમાં અસંગતિનું નામનિશાન હોતું નથી. અન્યથા (= પ્રત્યક્ષસિદ્ધ પદાર્થમાં પણ અસંગતિને આગળ કરશો તો) દરેક ઠેકાણે પ્રમાણબાધાનો પ્રસંગ આવશે.

પ્રત્યક્ષસિદ્ધ પદાર્થના અભાવની કલ્પના કરવી પણ શક્ય નથી. કારણકે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ પદાર્થનો અપલાપ કરવાથી અતિપ્રસંગ દોષ તથા પ્રમાણાદિ સર્વવ્યવહારોનો લોપ થાય છે. તેના યોગે જગતના સર્વપદાર્થોનો અભાવ સિદ્ધ થઈ જશે.

एतेन यदप्युच्यते “अनेकान्ते प्रमाणमप्यप्रमाणं सर्वज्ञोऽप्यसर्वज्ञः सिद्धोऽप्यसिद्धः” इत्यादि, तदप्यक्षरगुणनिकामात्रमेव, यतः प्रमाणमपि स्वविषये प्रमाणं परविषये चाप्रमाणमिति स्याद्वादिभिर्मन्यत एव । सर्वज्ञोऽपि स्वकेवलज्ञानापेक्षया सर्वज्ञः सांसारिकजीवज्ञानापेक्षया त्वसर्वज्ञः । यदि तदपेक्षयापि सर्वज्ञः स्यात्, तदा सर्वजीवानां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गः, सर्वज्ञत्वस्यापि छाद्यस्थिकज्ञानित्वप्रसङ्गो वा । सिद्धोऽपि स्वकर्म-परमाणुसंयोगक्षयापेक्षया सिद्धः परजीवकर्मसंयोगापेक्षया त्वसिद्धः । यदि तदपेक्षयापि सिद्धः स्यात्, तदा सर्वजीवानां सिद्धत्वप्रसक्तिः स्यात् । एवं “कृतमपि न कृतं, उक्तमप्यनुक्तं, भुक्तमप्यभुक्तं” इत्यादि सर्वं यदुच्यते परैः, तदपि निरस्तमवसेयम् । ननु सिद्धानां कर्मक्षयः

કિમેકાન્તેન કથચ્છિદ્ધા ? આદ્યેઽનેકાન્તહાનિઃ । દ્વિતીયે સિદ્ધાનામપિ સર્વથા કર્મક્ષયાભાવાદસિદ્ધત્વપ્રસન્નઃ, સંસારિજીવવદિતિ । અત્રોચ્યતે । સિદ્ધૈરપિ સ્વકર્મણાં ક્ષયઃ સ્થિત્યનુભાગપ્રકૃતિરૂપાપેક્ષયા ચક્રે, ન પરમાણ્વપેક્ષયા । ન હ્યણૂનાં ક્ષયઃ કેનાપિ કર્તું પાર્યતે, અન્યથા મુદ્ગરાદિભિર્ઘટાદીનાં પરમાણુવિનાશો કિયતા કાલેન સર્વવસ્ત્વભાવપ્રસન્નઃ સ્યાત્ । તતસ્તત્રાપ્યનેકાન્ત એવેતિ સિદ્ધં દૃષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધમનેકાન્તશાસનમ્ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(ઉપરોક્ત વિવેચન કર્યું) તેના દ્વારા “અનેકાંતવાદમાં પ્રમાણ પણ અપ્રમાણ, સર્વજ પણ અસર્વજ તથા સિદ્ધ પણ અસિદ્ધ = સંસારિ બની જશે” ઇત્યાદિ તમારું કથન પણ માત્ર અર્થશૂન્ય અક્ષરોની ગણના કરવા સમાન નિરર્થક છે. કારણકે (સ્યાદ્વાદિ એવા અમે) પ્રમાણને પણ પોતાના વિષયમાં જ પ્રમાણરૂપ માનીએ છીએ અને પરવિષયમાં અપ્રમાણરૂપ માનીએ છીએ.

સર્વજ પણ સ્વ-કેવલજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સર્વજ છે. પરંતુ સંસારિજીવોના અલ્પજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અસર્વજ છે. સર્વજ જો સંસારિજીવોના અલ્પજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પણ સર્વજ હોય તો સર્વ જીવોને સર્વજ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ તાદૃશઅપેક્ષાએ સર્વજ માનીએ તો, તેનો એ અર્થ થાય કે સંસારના સમસ્ત જીવો સર્વજ છે અથવા સર્વજ પણ છાન્નસ્થિકજ્ઞાનિ આપણા જેવા અલ્પજ્ઞાનિ) બની જશે. (કહેવાનો આશય એ છે કે સર્વજ સંસારિ જીવોના અલ્પજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સર્વજ હોય તો, સંસારિજીવો સર્વજ બની જશે. સર્વજ પોતાના જ્ઞાનદ્વારા સર્વને જાણે છે. જો તે સર્વજ આપણા લોકોના જ્ઞાનદ્વારા પણ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરી શકતાં હોય તો આપણા આત્મામાં અને તેમના આત્મામાં કોઈ અંતર રહેશે નહિ. કારણકે જે રીતે આપણે જગતના પદાર્થોને આપણા જ્ઞાનથી જાણીએ છીએ, તે રીતે સર્વજ પણ આપણા જ્ઞાનથી જ જાણે છે. આથી સર્વજ અને આપણા (છાન્નસ્થોના) આત્મામાં અભેદ થવાથી તો છાન્નસ્થ એવા આપણે સર્વજ જેવા બની જઈશું અથવા તો સર્વજ આપણા જેવા અલ્પજ્ઞ બની જશે.)

સિદ્ધ પણ સ્વ-કર્મ પરમાણુસંયોગના ક્ષયની અપેક્ષાએ સિદ્ધ છે. પરંતુ અન્યજીવો ઉપર લાગેલા કર્મપરમાણુસંયોગની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ છે. અર્થાત્ સિદ્ધ = મુક્તજીવ પોતાના આત્મા ઉપર લાગેલા કર્મસંયોગના ક્ષયની અપેક્ષાએ સિદ્ધ છે. અન્ય આત્માઓ ઉપર લાગેલા કર્મસંયોગની અપેક્ષાએ સિદ્ધ નથી. જો તે અન્ય જીવોઉપર લાગેલા કર્મસંયોગની અપેક્ષાએ પણ સિદ્ધ હોય તો સર્વજીવો સિદ્ધ બની જશે. (કારણ કે અન્યજીવો ઉપર લાગેલા કર્મસંયોગની અપેક્ષાએ સિદ્ધ હોય તો તેનો મતલબ એ થયો કે ‘અન્યઆત્માઓનો ધર્મ પણ સિદ્ધજીવનો સ્વપર્યાય જ છે. ત્યારે તે અન્ય આત્માઓથી સંયુક્ત કર્મપરમાણુઓની અપેક્ષાએ

પણ સિદ્ધ મનાય છે.’ - આ રીતે અન્યસંસારી આત્માઓ અને સિદ્ધઆત્માઓમાં સીધો સ્વપર્યાયનો સંબંધ હોવાથી એકરૂપતા થઈ જશે અને તેનાથી ક્યાં તો સમસ્ત સંસારી જીવો સિદ્ધ બની જવાની આપત્તિ આવશે કે ક્યાં તો સિદ્ધાત્મા સંસારી બની જવાની આપત્તિ આવશે. અભેદ પક્ષમાં એકરૂપતા થાય છે. તેમાં સર્વ સંસારી બની જશે કે સર્વ મુક્ત બની જશે. જે કોઈને ઇષ્ટ નથી.)

આ રીતે અનેકાંતવાદમાં ‘કરેલું કાર્ય પણ કથંચિત્ નથી કરેલું, કહેલું વચન પણ કથંચિત્ નહિ કહેલું, ખાધેલું ભોજન પણ કથંચિત્ નહિ ખાધેલું “છત્યાદિ પરવાદિઓદ્વારા જે દૂષણો કહેવાયા છે, તે સર્વે પણ દૂષણોનું ખંડન થઈ જાય છે. (કારણ કે એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાએ વિરોધીધર્મો રહી શકે છે.)

શંકા : તમે અમને બતાવો કે સિદ્ધાત્માઓને જે કર્મક્ષય થાય છે, તે એકાંતથી થાય છે કે કથંચિત્ થાય છે ?

“સિદ્ધોને એકાંતે કર્મક્ષય થાય છે.” આ પ્રથમપક્ષ કહેશો તો અનેકાંતવાદની હાનિ થશે અને “સિદ્ધોને કથંચિત્ કર્મક્ષય થાય છે” આ દ્વિતીયપક્ષ કહેશો તો સિદ્ધોને પણ સર્વથા કર્મક્ષયનો અભાવ હોવાથી અસિદ્ધ બની જવાની આપત્તિ આવશે. જેમ સંસારિજીવોના કર્મોનો સર્વક્ષય થયો ન હોવાથી અસિદ્ધ કહેવાય છે, તેમ સિદ્ધોને પણ અસિદ્ધો કહેવાની આપત્તિ આવશે.

સમાધાન : સિદ્ધોદ્વારા પણ સ્વકર્મોનો ક્ષય સ્થિતિ, રસ અને પ્રકૃતિરૂપની અપેક્ષાએ કર્યો છે. પરંતુ કર્મપરમાણુમાત્રની અપેક્ષાએ ક્ષય કર્યો નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે સિદ્ધોદ્વારા પણ પોતાના આત્મા ઉપર લાગેલા કર્મપરમાણુઓની સ્થિતિનો, તે કર્મોમાં શુભાશુભ આદિ ફળ આપવાની શક્તિનો તથા પોતાના પ્રતિકર્મત્વરૂપે પરિણમન કરવાના સ્વભાવનો અર્થાત્ (ઉદયમાં આવતાં જ્ઞાનાદિ આત્મગુણોને ઢાંકવાના સ્વભાવનો) નાશ કર્યો છે. સિદ્ધોએ તે કર્મપરમાણુઓને પોતાના આત્મામાં કર્મત્વરૂપે પરિણમન પામતા અટકાવ્યા છે. અર્થાત્ પોતાના આત્મામાં કર્મરૂપથી સંબંધ રહેવા દીધો નથી. પરંતુ પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ક્ષય કર્યો નથી.) કારણકે પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો ક્ષય કરવા માટે કોઈ અનંતશક્તિશાળી વ્યક્તિ પણ સમર્થ બનતી નથી. અન્યથા (પરમાણુરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યનો નાશ થતો હોય તો) મુદ્ગરાદિ દ્વારા ઘટાદિ પદાર્થોના પરમાણુઓનો સમૂલવિનાશ થઈ જશે અને તેનાથી કેટલાક કાલ પછી સર્વવસ્તુઓનો અભાવ થઈ જશે. (કારણ કે વસ્તુના ઉપાદાનકારણભૂત પરમાણુઓનો સમૂલનાશ થવાના કારણે વસ્તુઓની પુનઃઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહિ, તેના યોગે સર્વવસ્તુઓનો અભાવ થઈ જશે. પરંતુ ત્યાં પણ મુદ્ગરાદિથી ઘટાદિ પર્યાયોનો નાશ થાય છે, પરંતુ પરમાણુઓનો નાશ નથી થતો, આવું સ્વીકારશો તો સર્વ વસ્તુઓના અભાવની આપત્તિ નહિ આવે.) આથી સિદ્ધોના કર્મક્ષયમાં પણ અનેકાંત જ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનાદિપ્રમાણો દ્વારા સર્વથા અબાધિત અનેકાંતશાસનની સિદ્ધિ થાય છે.

एते हि बौद्धादयः स्वयं स्वाद्वादवादं युक्त्याभ्युपगच्छन्तोऽपि तं वचनैरेव निराकुर्वन्तो नूनं कुलीनताभिमानिनो मानवस्य स्वजननीमाजन्मतोऽप्यसतीमाचक्षाणस्य वृत्तमनु-
कुर्वन्ति । तथाहि-प्रथमतः सौगताभ्युपगतोऽनेकान्तः प्रकाश्यते । दर्शनेन क्षणिकाक्षणि-
कत्वसाधारणस्यार्थस्य विषयीकरणात्कुतश्चिद्भ्रमनिमित्तादक्षणिकत्वारोपेऽपि न दर्शनम-
क्षणिकत्वे प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं, विपरीताध्यवसायाक्रान्तत्वात् । क्षणिकत्वेऽपि न
तत्प्रमाणं, अनुरूपाध्यवसायाजननात् नीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात्प्रमाणमित्येवं
वादिनां बौद्धानामेकस्यैव दर्शनस्य क्षणिकत्वाक्षणिकत्वयोरप्रामाण्यं, नीलादौ तु प्रामाण्यं
प्रसक्तमित्यनेकान्तवादाभ्युपगमो बलादापत्ति १ । तथा दर्शनोत्तरकालभाविनः
स्वाकाराध्यवसायिन एकस्यैव विकल्पस्य बाह्याऽर्थे सविकल्पकत्वमात्मस्वरूपे तु
सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति वचनान्निर्विकल्पकत्वं च रूपद्वयमभ्युपगतवतां
तेषां कथं नानेकान्तवादापत्तिः २ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આ નિર્બાધ અકાટ્યયુક્તિઓથી બૌદ્ધઆદિ સર્વવાદિઓ સ્વયં સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરતા હોવા છતાં પણ તે સ્યાદ્વાદને અસંબદ્ધવચનો દ્વારા નિરાકરણ કરે છે. (તે બૌદ્ધો વગેરે વાદિઓ પોતાના શાસ્ત્રવ્યવહારમાં અને લોકવ્યવહારમાં સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરતા હોવા છતાં પણ એલફેલ વચનોદ્વારા સ્યાદ્વાદનું નિરાકરણ કરતા) ખરેખર કુલીનની જેમ દયાપાત્ર બની જાય છે. જે માણસ પોતાની કુલીનતાનું અભિમાન રાખવા છતાં પણ તે માણસ (મૂર્ખતા વશ પોતાના જ વચનો દ્વારા) પોતાની માતાને આ જન્મથી પણ અસતી = વ્યભિચારિણી કહે છે. (પોતાનું કુલીનતાનું અભિમાન માતાની પવિત્રતાના યોગે છે, છતાં તે માતાને અસતી કહેનાર જેમ મુર્ખ છે. તેમ પોતાના શાસ્ત્રવ્યવહારો અને લોકવ્યવહારોને ચલાવવા સ્યાદ્વાદનો આશરો લેવા છતાં પણ સ્યાદ્વાદનું ખંડન કરનારા બૌદ્ધો વગેરે વાદિઓ મુર્ખ છે.)

તે વાદિઓ અનેકાંતવાદનો આશરો કેવી રીતે લે છે, તે હવે બતાવાય છે - તેમાં પ્રથમ સુગત = બૌદ્ધ સ્વીકારેલા અનેકાંતનું પ્રકાશન કરાય છે.

(અહીં પ્રથમ બૌદ્ધ કઈ રીતે સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરે છે, તેને વિસ્તારથી બતાવીને બાદમાં પંક્તિનો ભાવાનુવાદ લખીશું.)

(બૌદ્ધ નિર્વિકલ્પકદર્શન = પ્રત્યક્ષને પ્રમાણરૂપ પણ માને છે અને અપ્રમાણરૂપ પણ માને છે. તેમનો મત છે કે નિર્વિકલ્પદર્શન-પ્રત્યક્ષનો વિષય બનતો પદાર્થ ક્ષણિક પણ હોય છે અને અક્ષણિક પણ હોય છે. અનાદિકાલીન અવિદ્યા અને પદાર્થોની પ્રતિક્ષણ સદૃશરૂપે ઉત્પત્તિ થવી - ઇત્યાદિ કારણોથી વસ્તુમાં “આ તે જ વસ્તુ છે” આ પ્રકારનો નિત્યત્વનો આરોપ થઈ જતો હોય છે. આ મિથ્યા આરોપના કારણે વસ્તુ નિત્યરૂપમાં ભાસિત થવા લાગે છે. નિર્વિકલ્પક દર્શન આ નિત્યત્વના આરોપમાં પ્રમાણ નથી. તે તેનું સમર્થન કરતું નથી. વળી ક્ષણિકવસ્તુમાં નિત્યત્વ રૂપ વિપરીતઆરોપ હોવાના કારણે દર્શન તેમાં પ્રમાણ હોઈ શકતું નથી, કેમકે દર્શન તો વસ્તુના અનુસારે જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે નિર્વિકલ્પકદર્શન નિત્યત્વના આરોપમાં પ્રમાણ તો નથી જ, પ્રત્યુત અપ્રમાણ જ છે.

જો કે નિર્વિકલ્પકદર્શન ક્ષણિક અંશનો અનુભવ કરી લે છે. પરંતુ ‘તે ક્ષણિક છે’ આવા અનુકૂલવિકલ્પને ઉત્પન્ન કરતું ન હોવાથી ક્ષણિક અંશમાં પણ તે પ્રમાણ નથી. જો નિર્વિકલ્પક દર્શન જ ક્ષણિક અંશોમાં પ્રમાણ થઈ જાય તો અનુમાનથી ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા રહેશે જ નહિ. અને આવી સ્થિતિમાં “સર્વ ક્ષણિક છે, સત્ હોવાથી” આ અનુમાન નિરર્થક જ બની જશે. (કે જે બૌદ્ધોને ઇષ્ટ નથી.) આ રીતે નિર્વિકલ્પકદર્શન ક્ષણિકઅંશમાં પણ પ્રમાણ નથી. નીલાદિ અંશોમાં તો “આ નીલ છે” આવા પ્રકારના અનુકૂલ વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાના કારણે પ્રમાણરૂપ મનાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે એક જ નિર્વિકલ્પકદર્શનને નીલાદિ અંશોમાં અનુકૂલ અધ્યવસાયની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી પ્રમાણરૂપ તથા ક્ષણિક અને અક્ષણિક અંશોમાં અપ્રમાણરૂપ બૌદ્ધો માને છે. તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ એક વસ્તુમાં અનેક ધર્મોનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી તેઓએ બલાત્કારે પણ અમારા સ્યાદ્વાદનું અનુસરણ કરવું જ પડે છે, તે સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો જ નથી. તેઓ એક જ નિર્વિકલ્પકદર્શનને પ્રમાણ અને અપ્રમાણરૂપ માનતા અનેકાંતવાદનું જ સમર્થન કરે છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : (પહેલાં બૌદ્ધો અનેકાંતનો કેવી રીતે સ્વીકાર કરે છે, તે પ્રકાશિત કરાય છે.) નિર્વિકલ્પકદર્શન દ્વારા ક્ષણિક અને અક્ષણિકસાધારણ અર્થને વિષય કરાતો હોવાથી કોઈક ભ્રમના કારણે (અર્થાત્ અનાદિકાલીન અવિદ્યા વગેરે કારણોથી વસ્તુ ક્ષણિક હોવા છતાં) અક્ષણિકત્વનો આરોપ થવા છતાં પણ તે નિર્વિકલ્પકદર્શન અક્ષણિકત્વ અંશમાં પ્રમાણ નથી, પરંતુ અપ્રમાણ છે. કારણકે વિપરીત અધ્યવસાય (વિકલ્પો)થી ઉત્પન્ન થયેલું છે (ઘેરાયેલું છે.) તથા તે દર્શન ક્ષણિકત્વ અંશમાં પણ પ્રમાણ નથી. કારણ કે “આ ક્ષણિક છે” ઇત્યાકારક (અનુરૂપ) અધ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. પરંતુ તે જ દર્શન નીલરૂપમાં “આ નીલ છે” આવા પ્રકારના નિશ્ચયને કરાવતું હોવાથી પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધ વાદિઓએ એક જ

નિર્વિકલ્પકદર્શનમાં ક્ષણિકઅંશ અને અક્ષણિકઅંશોને લઈને અપ્રામાણ્ય અને નીલાદિ અંશને લઈને પ્રામાણ્ય બતાવ્યું. આ રીતે (એક જ ઠેકાણે ભિન્નભિન્નધર્મોનો સ્વીકાર કરતા બૌદ્ધોને) અમારા અનેકાંતવાદનો બલાત્કારે પણ સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. (૧). આમ એક રીતે બૌદ્ધો અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કરે છે તે બતાવ્યું. હવે બીજી રીતે બતાવાય છે.

(આ રીતે તેઓ નિર્વિકલ્પકદર્શનની બાદ ઉત્પન્નથવાવાળા સવિકલ્પકજ્ઞાનને બાહ્યાર્થમાં સવિકલ્પક તથા સ્વરૂપમાં નિર્વિકલ્પક માને છે. નિર્વિકલ્પકદર્શનની બાદ ‘આ નીલું છે’, ‘આ પીળું છે’ ઇત્યાદિ વિકલ્પજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિકલ્પજ્ઞાન પોતાના આકારમાત્રનો જ નિશ્ચય કરવાવાળું હોય છે. તે બાહ્ય નીલાદિ અંશોમાં જ શબ્દયોજના હોવાથી સવિકલ્પક હોય છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તો સર્વજ્ઞાન નિર્વિકલ્પક જ હોય છે. જ્ઞાન સવિકલ્પક હોય કે નિર્વિકલ્પક હોય, બંનેનું સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ તો નિર્વિકલ્પકરૂપ જ હોય છે. ધર્મકીર્તિ નામના બૌદ્ધાચાર્યે સ્વયં ન્યાયબિંદુ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે... “સમસ્ત ચિત્ત, સામાન્ય અવસ્થાને ગ્રહણ કરવાવાળું જ્ઞાન તથા ચૈત્ત, વિશેષ અવસ્થાઓના ગ્રાહક જ્ઞાનોનું સ્વરૂપસંવેદનપ્રત્યક્ષનિર્વિકલ્પક હોય છે.” આથી એક જ વિકલ્પજ્ઞાનને બાહ્યનીલાદિની અપેક્ષાએ સવિકલ્પક તથા સ્વરૂપની અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પક માને છે. આ રીતે એક જ વિકલ્પજ્ઞાનને સવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક ઉભયરૂપ માનીને બૌદ્ધો અનેકાંતનો સ્વીકાર કરી જ લે છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : તે પ્રમાણે નિર્વિકલ્પકદર્શનની ઉત્તરકાલે થનારું સ્વાકાર અધ્યવસાયરૂપ એક જ વિકલ્પકજ્ઞાન બાહ્યાર્થમાં સવિકલ્પક હોય છે. પરંતુ સ્વરૂપમાં નિર્વિકલ્પક હોય છે. કારણ કે “સમસ્ત ચિત્ત અને ચૈત્તોને ગ્રહણ કરનારા જ્ઞાનોનું સ્વરૂપસંવેદનપ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પક હોય છે—” આ ન્યાયબિંદુ ગ્રંથના વચનથી વિકલ્પજ્ઞાન સ્વરૂપમાં નિર્વિકલ્પક હોય છે. આ રીતે એક વિકલ્પજ્ઞાનના બે રૂપોને સ્વીકારતા તે બૌદ્ધોને અનેકાંતવાદ માનવાની આપત્તિ કેમ નહિ આવે ? અર્થાત્ એક વિકલ્પજ્ઞાનના બે રૂપોને સ્વીકારતા તે બૌદ્ધોએ અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કરી જ લીધો છે. (૨)

તથા હિંસાવિરતિદાનાદિચિત્તં યદેવ સ્વસંવેદનગતેષુ સત્ત્વબોધરૂપત્વસુખાદિષુ પ્રમાણં, તદેવ ક્ષણક્ષયિત્વસ્વર્ગપ્રાપ્તિશક્તિયુક્તત્વાદિષ્વપ્રમાણમિત્યનેકાન્ત એવ ૩ । તથા યદ્વસ્તુ નીલચતુરસ્રોર્ધ્વતાદિરૂપતયા પ્રમેયં, તદેવ મધ્યભાગ-ક્ષણવિવર્ત્તાદિનાઽપ્રમેયમિતિ કથં નાનેકાન્તઃ ૪ । તથા સવિકલ્પકં સ્વપ્રાદિદર્શનં વા યદ્દહિરર્થાપેક્ષયા ભ્રાન્તં જ્ઞાનં, તદેવ સ્વસ્વરૂપાપેક્ષયાઽભ્રાન્તમિતિ બૌદ્ધાઃ પ્રતિપન્નાઃ ૫ । તથા યત્રિશીથિનીનાથદ્વયાદિકં

દ્વિત્વેऽલીકં, તદપિ ધવલતાનિયતદેશચારિતાદૌ તેऽનલીકં પ્રતિપદ્યન્તે ૬ । કથં ચ
 ભ્રાન્તજ્ઞાનં ભ્રાન્તિરૂપતયાત્માનમસંવિદત્ જ્ઞાનરૂપતયા ચાવગચ્છત્ સ્વાત્મનિ ભાવદ્વયં
 વિરુદ્ધં ન સાધયેત્ ૭ । તથા પૂર્વોત્તરક્ષણાપેક્ષયૈકસ્યૈવ ક્ષણસ્ય જન્યત્વં જનકત્વં
 ચાભ્યુપાગમન્ ૮ । તથાર્થાકારમેવ જ્ઞાનમર્થસ્ય ગ્રાહકં નાન્યથેતિ મન્યમાનાશ્ચિત્રપટગ્રાહકં
 જ્ઞાનમેકમપ્યનેકાકારં સંપ્રતિપન્નાઃ ૯ । તથા સુગતજ્ઞાનં સર્વાર્થવિષયં સર્વાર્થાકારં ચિત્રં
 કથં ન ભવેત્ ૧૦ । તથૈકસ્યૈવ હેતોઃ પક્ષધર્મસપક્ષસત્ત્વાભ્યામન્વયં વિપક્ષેઽવિદ્યમાન-
 ત્વાદ્વ્યતિરેકં ચાન્વયવિરુદ્ધં તે તાત્ત્વિકમૂરીચકિરે ૧૧ । એવં વૈભાષિકાદિસૌગતાઃ સ્વયં
 સ્યયાદ્વાદં સ્વીકૃત્યાપિ તત્ર વિરોધમુદ્ભાવયન્તઃ સ્વશાસનાનુરાગાન્ધકારસંભારવિલુપ્તિ-
 વિવેકદૃશો વિવેકિનામપકર્ણનીયા એવ ભવન્તિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(આ રીતે તેઓ અહિંસારૂપ ધર્મક્ષણના પ્રત્યક્ષને સ્વસત્તામાં પ્રમાણરૂપ તથા સ્વર્ગ પ્રાપ્ત
 કરાવવાની શક્તિમાં અપ્રમાણરૂપ માને છે. હિંસાથી વિરામ પામીને અહિંસક બનવું તથા દાન
 આપવું, ઇત્યાદિ શુભક્રિયાઓમાં સ્વર્ગ પહોંચાડવાની શક્તિ માને છે. તથા બૌદ્ધ તેને ક્ષણિક
 પણ માને છે. જે સમયે કોઈ વ્યક્તિ અહિંસાનું પાલન કરે છે, દાન આપે છે, તે સમયે અહિંસા
 અને દાનનું પ્રત્યક્ષ, અહિંસા આદિની સત્તા, તેની જ્ઞાનરૂપતા તથા તેની સુખરૂપતાનો પ્રત્યક્ષ
 જ અનુભવ કરે છે તથા આગળ ઉપર “મેં દયાનું પાલન કર્યું, તેનાથી સુખ થયું” આવા પ્રકારના
 અનુકૂલવિકલ્પને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી તે અહિંસા આદિની સત્તામાં અને સુખરૂપતામાં પ્રમાણ
 મનાય છે. અથવા અહિંસા, દાન આદિ સ્વયં જ્ઞાનક્ષણરૂપ છે. આથી તે પોતાની સત્તા જ્ઞાનરૂપતા
 તથા સુખરૂપતાનું સ્વયં અનુભવ કરતું હોવાથી તે કહેલા અંશોમાં પ્રમાણ છે. પરંતુ
 અહિંસાઆદિમાં રહેવાવાળી સ્વર્ગ-પ્રાપ્તશક્તિમાં તથા તેની ક્ષણિકતામાં તે અહિંસા પ્રત્યક્ષ
 પ્રમાણ નથી. જો કે પ્રત્યક્ષથી તેની ક્ષણિકતા તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો અનુભવ થઈ જાય છે.
 પરંતુ તેને અનુકૂલ “તે ક્ષણિક છે - તે સ્વર્ગપ્રાપ્ત છે” ઇત્યાદિ વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ થતી ન
 હોવાથી પ્રત્યક્ષ તે અંશોમાં પ્રમાણ મનાતું નથી. આ રીતે એક અહિંસાક્ષણને પોતાની સત્તા
 આદિમાં પ્રમાણાત્મક તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિ અને ક્ષણિકતામાં અપ્રમાણરૂપ માનવાવાળા
 બૌદ્ધો અનેકાંતનો સ્વીકાર કરે જ છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : જે જે હિંસાદિ-વિરતિ-દાનાદિ ચિત્તનું સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ સત્તાના

જ્ઞાનના વિષયમાં તથા સુખાદિના વિષયમાં પ્રમાણ છે, તે જ ક્ષણિકતા અને સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ શક્તિના વિષયમાં અપ્રમાણ છે. (આથી એક જ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષમાં ઉભયનો સ્વીકાર કરવો તે) અનેકાંત જ છે (૩).

(આ રીતે તેઓ નીલાદિ વસ્તુઓને નીલાદિની અપેક્ષાએ પ્રમેય તથા ક્ષણિકત્વની અપેક્ષાએ અપ્રમેય કહે છે. જે નીલવસ્તુ પોતાના નીલરૂપ, ચતુરસ્ર, ઉર્ધ્વતા આદિ આકારની દૃષ્ટિએ પ્રમેય છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય બને છે. તે જ પોતાના મધ્યમાં રહેલા અવયવોની દૃષ્ટિએ તથા ક્ષણિકત્વ આદિની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય બનતો નથી. આ પ્રમાણે એક જ નીલાદિને પ્રમેય અને અપ્રમેયરૂપ માનવા તે શું અનેકાંત નથી ?)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : તે પ્રમાણે જે વસ્તુ નીલરૂપ, ચતુરસ્ર, ઉર્ધ્વતાદિ રૂપતયા પ્રમેય અને તે જ વસ્તુ મધ્યભાગવર્તી ક્ષણ-વિર્વતાદિની દૃષ્ટિએ અપ્રમેય છે. આ રીતે (એક જ વસ્તુને પ્રમેય અને અપ્રમેયરૂપ માનવામાં) કેવી રીતે અનેકાંત નથી ? (અર્થાત્) અનેકાંતને તમે માનો જ છો. (૪)

(તે બૌદ્ધો સ્વપ્નાદિ ભ્રાન્તજ્ઞાનને બાહ્યપદાર્થની પ્રાપ્તિ ન કરાવતા હોવાથી ભ્રાન્ત માને છે અને સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અભ્રાન્ત માને છે. સ્વપ્નમાં “હું રાજા છું, હું ધનવાન છું” ઇત્યાદિ વિકલ્પજ્ઞાન થાય છે. તે વિકલ્પજ્ઞાન બાહ્યમાં ધનવાનપણાનો કે રાજવીપણાનો અભાવ હોવાના કારણે જાગતાં કંગાલીયતનો અનુભવ હોવાથી ભ્રાન્ત છે. પરંતુ તે પોતાના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અભ્રાન્ત છે. કારણકે તે વિકલ્પ સ્વપ્નમાં અવશ્ય થતો તો હોય જ છે. આ જ રીતે છીપલામાં થતું રજતનું જ્ઞાન અર્થાત્ છીપલામાં રજતનું ભાન કરાવનાર મિથ્યાવિકલ્પ રજતરૂપબાહ્યઅર્થનું પ્રાપ્તક ન હોવાથી ભ્રાન્ત છે, પરંતુ તાદૃશમિથ્યાજ્ઞાન અવશ્ય થયું તો છે જ - તેનું સ્વરૂપસંવેદન તો થાય જ છે. આથી સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અભ્રાન્ત છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : તે પ્રમાણે સવિકલ્પક કે સ્વપ્નાદિદર્શન જે બાહ્યાર્થની અપેક્ષાએ ભ્રાન્તજ્ઞાન છે, તે જ સ્વ-સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અભ્રાન્ત જ છે. (આ રીતે એક જ સવિકલ્પક કે સ્વપ્નાદિદર્શનમાં ભ્રાન્તતા અને અભ્રાન્તતાનો સ્વીકાર કરતા) બૌદ્ધો અનેકાંતનો પણ સ્વીકાર કરે જ છે. (૫)

(આ પ્રમાણે જે વ્યક્તિને આંખના રોગના કારણે બે ચંદ્રનું જ્ઞાન થાય છે. તે મિથ્યાજ્ઞાનમાં પણ તમે અનેકાંતને સ્વીકારો છે. કારણકે તમે દ્વિચંદ્રજ્ઞાનને દ્વિત્વ અંશમાં વિસંવાદિ હોવાથી અપ્રમાણ માનો છો. અને ધવલતા, નિયતદેશમાં ગમન કરવું ઇત્યાદિની અપેક્ષાએ પ્રમાણ માનો છો. આથી એક જ દ્વિચંદ્રજ્ઞાનને અંશતઃપ્રમાણ તથા અંશતઃઅપ્રમાણ કહેવું તે અનેકાંતનો સ્વીકાર જ છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : તે પ્રમાણે જે દ્વિચંદ્રવિષયક જ્ઞાન છે. તેમાં તે દ્વિત્વ અંશમાં અલીક=અસત્ય છે. અને તે જ જ્ઞાન ધવલતા, નિયતદેશની અંદર ચરવું ઇત્યાદિ અંશમાં અનલીક=સત્ય છે. (આવું બૌદ્ધો સ્વીકારે છે - તે અનેકાંતવાદનો જ સ્વીકાર છે.) (૬)

(તે જ રીતે જે વ્યક્તિને મિથ્યાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે વ્યક્તિ તે મિથ્યાજ્ઞાનને જ્ઞાનરૂપથી તો અનુભવ કરે છે. પરંતુ મિથ્યાત્વરૂપથી અનુભવ કરતો નથી. જો પોતાની ભ્રાન્તિતાને જાણવા લાગે તો સમ્યગ્જ્ઞાન જ થઈ જાય. અથવા મિથ્યાજ્ઞાન પોતાની જ્ઞાનરૂપતાનું તો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ પોતાની ભ્રાન્તિતાને જાણી શકતું નથી. આથી એક જ મિથ્યાજ્ઞાનનો અંશતઃ જ્ઞાનરૂપથી સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર તથા અંશતઃ મિથ્યારૂપથી અસાક્ષાત્કાર થાય છે. આ રીતે સ્પષ્ટતયા બે વિરોધિભાવો એકત્ર અવસ્થાન કરે છે. તેથી તમે અનેકાંતવાદનો ન છૂટકે પણ સ્વીકાર કર્યો જ છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : ભ્રાન્તિજ્ઞાન=મિથ્યાજ્ઞાન ભ્રાન્તિરૂપતયા પોતાનું અસ્વંવેદન કરતું અને જ્ઞાનરૂપતયા અનુભવાતું (સ્વ-સંવેદન કરતું) આત્મામાં (મિથ્યાજ્ઞાન યુક્ત આત્મામાં) પ્રવર્તે છે. તેથી કેવી રીતે એક ઠેકાણે બે વિરોધિભાવોનો વિરોધ હોઈ શકે ? (ન જ હોઈ શકે. આથી અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો નથી.)

(તમે લોકો કોઈ એકક્ષણને પૂર્વક્ષણના કાર્ય તરીકે તથા ઉત્તરક્ષણના કારણ તરીકે માનો જ છો. જો તે ક્ષણ પૂર્વક્ષણનું કાર્ય ન હોય તો સત્ હોવા છતાં પણ કોઈપણથી ઉત્પન્ન થતું ન હોવાથી તે નિત્ય બની જશે. જો તે ઉત્તરક્ષણને ઉત્પન્ન ન કરે તો અર્થક્રિયાકારી ન હોવાથી અવસ્તુ બની જશે. તાત્પર્ય એ જ છે કે એક મધ્યક્ષણમાં પૂર્વની અપેક્ષાએ કાર્યતા અને ઉત્તરની અપેક્ષાએ કારણતારૂપ વિરુદ્ધધર્મ માનવો તે અનેકાંતનો સ્પષ્ટતયા સ્વીકાર જ છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : તે પ્રમાણે પૂર્વોત્તરક્ષણની અપેક્ષાએ એક જ ક્ષણમાં જન્યત્વ અને જનકત્વનો તમે લોકોએ સ્વીકાર કરેલો છે. (તેથી તમે અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કરેલો જ છે.) (૮)

(“જે જ્ઞાન જે પદાર્થોનો આકાર હોય છે, તે તે જ પદાર્થને જાણે છે, નિરાકારજ્ઞાન પદાર્થને જાણી શકતું નથી” આ તદાકારતાના નિયમને બૌદ્ધોએ પ્રમાણતાનો નિયામક માન્યો છે. આ નિયમાનુસાર નાનારંગવાળા ચિત્રપટને જાણવાવાળું જ્ઞાન પણ ચિત્રાકાર જ હશે. આથી એક જ ચિત્રપટજ્ઞાનને અનેક આકારવાળું માનવું (અર્થાત્ એકને જ ચિત્ર-વિચિત્રરૂપ માનવું) તે અનેકાંતવાદનો જ સ્વીકાર છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : તે પ્રમાણે અર્થાકારજ્ઞાન જ અર્થનું ગ્રાહક છે, અન્યથા નહિ, આવું

માનતા બૌદ્ધોએ ચિત્રપટનું ગ્રાહકજ્ઞાન એક હોવા છતાં અનેક આકારવાળું સ્વીકાર્યું છે. (તે જ અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર છે.) (૮)

(ઉપર બતાવેલા નિયમાનુસાર સંસારના સમસ્તપદાર્થોને જાણવાવાળા સુગતનું જ્ઞાન સર્વાકાર અર્થાત્ ચિત્ર-વિચિત્રાકાર હોવું જ જોઈએ. આ રીતે સુગતના એક જ જ્ઞાનને સર્વાકારે માનવું તે પણ અનેકાંતનું જ સમર્થન છે. વળી બૌદ્ધ હેતુના ત્રણ સ્વરૂપ માને છે. પક્ષમાં રહેવા સ્વરૂપ પક્ષધર્મતા, સપક્ષ દૃષ્ટાંતમાં તેની સત્તાના કારણે અન્વયાત્મક તથા વિપક્ષમાં તેની સત્તા ન હોવાના કારણે વ્યતિરેકાત્મક માને છે. આમ અન્વય અને વ્યતિરેકને સ્પષ્ટ રીતે વિરોધ હોવા છતાં પણ એક જ હેતુમાં સ્વીકારવા તે અનેકાંતનો સ્વીકાર જ છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : તથા સર્વાર્થવિષયક તથા સર્વાર્થાકારક સુગતનું જ્ઞાન ચિત્ર કેમ ન બની શકે ? તથા એક જ હેતુમાં પક્ષધર્મ = હેતુમાં રહેવું અને સપક્ષરૂપ દૃષ્ટાંતમાં રહેવા દ્વારા અન્વય તથા વિપક્ષમાં નહિ રહેવાથી (અન્વયથી વિરુદ્ધ) વ્યતિરેક, અર્થાત્ એક જ હેતુમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અન્વય અને વ્યતિરેક તમે લોકો સ્વીકારો છો અને તેને તાત્ત્વિક માનતા તમે અનેકાંતનો સ્વીકાર કરો જ છો.

આ પ્રમાણે વૈભાષિક આદિ બૌદ્ધો સ્વયં સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરીને પણ, અનેકાંતવાદમાં વિરોધનું ઉદ્ભાવન કરે છે. તે પોતાના શાસન = દર્શનના અનુરાગના અંધકારના સમુદ્ધી લુપ્ત બનેલી વિવેકહીન દૃષ્ટિવાળા બૌદ્ધો વિવેકીપુરુષોને સાંભળવા માટે યોગ્ય પણ થતા નથી. અર્થાત્ પોતાના શાસ્ત્રવ્યવહાર તથા લોકવ્યવહારમાં સ્યાદ્વાદનો ભરપૂર ઉપયોગ કરીને પણ સ્યાદ્વાદનો અપલાપ કરનારા બૌદ્ધો વિવેકહીન છે. વિવેકહીન લોકોએ સ્યાદ્વાદમાં આપેલા વિરોધોને વિવેકીપુરુષો સાંભળવા માટે પણ તૈયાર થતા નથી.

किञ्च सौत्रान्तिकमत एकमेव कारणमपरापरसामग्र्यन्तःपातितयानेककार्य-कार्याऽऽविद्यते, यथा रूपरसगन्धादिसामग्रीगतं रूपमुपादानभावेन स्वोत्तरं रूपक्षणां जनयति, रसादिक्षणांश्च सहकारितया, तदेव च रूपं रूपालोकमनस्कारचक्षुरादि-सामग्र्यन्तरगतं सत्पुरुषस्य ज्ञानं सहकारितया जनयति । आलोकाद्युत्तरक्षणांश्च तदेवमेकं कारणमनेकानि कार्याणि युगपत्कुर्वाणं किमेकेन स्वभावेन कुर्यात्, नानास्वभावैर्वा ? यद्येकेन स्वभावेन, तर्ह्येकस्वभावेन कृतत्वात्कार्याणां भेदो न स्यात् । अथवा नित्योऽपि पदार्थ एकेन स्वभावेन नानाकार्याणि कुर्वाणः कस्मान्निषिध्यते । अथ नित्यस्यैकस्वभावत्वेन नानाकार्यकरणं न घटते, तर्ह्यनित्यस्यापि तेषां करणं कथमस्तु ? निरंशैकस्वभावत्वात् । सहकारिभेदाच्चेत्कुरुते ? तर्हि नित्यस्यापि सहकारिभेदात्तदस्तु ।

અથ નાનાસ્વભાવૈરનિત્યઃ કુર્યાદિતિ ચેત્ ? નિત્યસ્યાપિ તથા તત્કરણમસ્તુ । અથ નિત્યસ્ય નાનાસ્વભાવા ન સંભવન્તિ, કૂટસ્થનિત્યસ્યૈકસ્વભાવત્વાત્, તદ્દ્યનિત્યસ્યાપિ નાનાસ્વભાવા ન સન્તિ, નિરંશૈકસ્વભાવત્વાત્ । તદેવં નિત્યસ્યાનિત્યસ્ય ચ સમાનદોષત્વાન્નિત્યાનિત્યોભયાત્મકમેવ વસ્તુ માનિતં વરમ્ । તથા ચૈકાન્તનિત્યા- નિત્યપક્ષસંભવં દોષજાલં સર્વં પરિહ્યતં ભવતીતિ ૧૨ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વળી સૌન્દર્યાત્મિકમતમાં સ્વીકારાયું છે કે એક જ કારણ ભિન્ન-ભિન્નસામગ્રીના વશથી અનેક ભિન્ન-ભિન્નકાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે. (સૌન્દર્યાત્મિક એક જ કારણને ભિન્ન-ભિન્નસામગ્રીના સહકારથી એકસાથે અનેકકાર્યોનું ઉત્પાદક માને છે.)

જેમ કે રૂપ-રસ-ગંધાદિ સામગ્રીગત રૂપ ઉપાદાનભાવેન સ્વોત્તરરૂપક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે રૂપક્ષણ ઉત્તરરસાદિક્ષણોની ઉત્પત્તિમાં સહકારી બને છે. અર્થાત્ જેમ રૂપ-રસ-ગંધ આદિ સામગ્રીગત એક જ રૂપક્ષણ પોતાની ઉત્તર રૂપક્ષણને ઉપાદાન બનીને ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ રૂપક્ષણ ઉત્તર રસાદિક્ષણોની ઉત્પત્તિમાં સહકારી હોય છે. તે જ રૂપક્ષણ રૂપ, આલોક મનસ્કાર, ચક્ષુરાદિ જ્ઞાનસામગ્રીમાં સમાવેશ પામીને પુરુષના રૂપજ્ઞાનમાં આલંબનકારણ બને છે તથા આલોક આદિના ઉત્તરક્ષણોમાં સહકારી કારણ બને છે. અર્થાત્ તે જ રૂપ-આલોક મનસ્કાર-ચક્ષુરાદિની ઉત્તરક્ષણમાં સહકારી બને છે.

‘તદેવમેકં....’ તેથી આ પ્રમાણે (હોતે છતે તમે અમને જવાબ આપો કે) અનેક કાર્યોને એકસાથે કરતું કારણ શું એક જ સ્વભાવથી અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે કે નાનાપ્રકારના સ્વભાવથી અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે ? જો અનેક કાર્યોને એકસાથે ઉત્પન્ન કરતું કારણ એક સ્વભાવથી જ અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો, તે કારણ એક સ્વભાવ વડે કાર્ય કરતું હોવાથી કાર્યોનો ભેદ નહિ થાય ! અર્થાત્ કાર્યોમાં ભિન્નતા નહિ આવે ! તથા નિત્ય પણ પદાર્થ એક સ્વભાવથી અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતો હોય ત્યારે (કાર્યો અભિન્ન=એકસ્વરૂપ બની જશે, આવી આપત્તિ આપી, તેનો) નિષેધ શા માટે કરો છો. ?

હવે (જો તમે એમ કહેશો કે) નિત્ય પદાર્થનો એક સ્વભાવ હોવાના કારણે ‘અનેક કાર્યો તેના દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે’ આવું કહેવું સંગત થતું નથી. તો (અમારે કહેવું છે કે...) તો પછી અનિત્ય પદાર્થ પણ કેવી રીતે ભિન્ન-ભિન્નકાર્યોને ઉત્પન્ન કરી શકશે ? કારણ કે તમે અનિત્ય પદાર્થને નિરંશ અને એકસ્વભાવવાળો જ સ્વીકારેલો છે. અર્થાત્ નિત્ય પદાર્થ જો એક

સ્વભાવવાળો હોવાથી ભિન્ન-ભિન્નકાર્યોને ઉત્પન્ન કરી શકતો ન હોય, તો નિરંશ અને એક સ્વભાવવાળો અનિત્ય પદાર્થ પણ કેવી રીતે ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યોને ઉત્પન્ન કરી શકશે ?

(જો તમે એમ કહો કે...) અનિત્ય પદાર્થ એક સ્વભાવવાળો હોવા છતાં પણ સહકારિ કારણોની ભિન્નતાના કારણે ભિન્ન-ભિન્નકાર્યોને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તો (અમે કહી શકીએ છીએ કે) એક સ્વભાવવાળો નિત્ય પદાર્થ પણ સહકારિકારણોની ભિન્નતાના કારણે ભિન્ન-ભિન્નકાર્યોને ઉત્પન્ન કરી શકશે.

હવે જો તમે એમ કહો કે અનિત્ય પદાર્થ નાનાસ્વભાવો દ્વારા ભિન્ન-ભિન્નકાર્યોને કરે છે. તો અમે પણ કહીશું કે નિત્ય પદાર્થ પણ અનેક સ્વભાવો દ્વારા ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યોને કરશે.

જો (તમે એમ કહો કે) નિત્ય પદાર્થ નાનાસ્વભાવવાળો સંભવતો નથી, કારણકે કૂટસ્થનિત્યનો એક જ સ્વભાવ હોય છે - તો અમે પણ કહીશું કે... અનિત્ય પદાર્થ પણ અનેક સ્વભાવવાળો સંભવતો નથી, કારણકે (તમે) તેને નિરંશ - એક સ્વભાવવાળો માન્યો છે.

તેથી વસ્તુને એકાંતે નિત્ય કે અનિત્ય માનવામાં સમાન દોષો હોવાથી વસ્તુને નિત્યાનિત્ય ઉભય સ્વરૂપ માનવી વધુ શ્રેષ્ઠ છે અને તેથી એકાંત નિત્ય પક્ષમાં તથા એકાંત અનિત્ય પક્ષમાં જ કોઈ દોષોનો સંભવ હતો, તે સર્વે દોષોના સમુહનો પરિહાર થાય છે.

(શંકા : એકાંત નિત્ય પક્ષમાં તમે દોષો બતાવ્યા અને એકાંત અનિત્ય પક્ષમાં પણ તમે દોષો બતાવ્યા. તે દોષોને ટાળવા વસ્તુને નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપ માની. તો અમારે કહેવું છે કે જે દોષો એકાંત નિત્ય અને એકાંત અનિત્યપક્ષમાં આવતા હતા, તે સર્વે દોષો નિત્યાનિત્યપક્ષમાં આવીને ઉભા રહેશે. એકાંત નિત્ય પક્ષમાં દા. ત. ૫૦ દોષો હોય અને એકાંત અનિત્ય પક્ષમાં ૫૦ દોષો હોય, તો નિત્યાનિત્ય પક્ષમાં તો ૧૦૦ દોષો આવીને ઉભા રહેશે ને ?

સમાધાન : તમારો આ માત્ર અજ્ઞાનનો વિલાસ છે. કારણ કે તમે પરમાર્થને સમજ્યા જ નથી. જેમ ગોળ (ઘુડ) કફ કરે છે અને સૂંઠ પીત્ત કરે છે. છતાં પણ તે બંનેના મિશ્રણમાંથી તૈયાર થયેલ ઔષધ (સૂંઠની ગોળી) કફ-પીત્ત બંનેનો નાશ કરે છે. તેમ વસ્તુને નિત્યાનિત્ય માનવાથી એકાંત બંને પક્ષમાં આવતા સઘળાંયે દોષો નાશ પામે છે.) (૧૨).

જ્ઞાનવાદિનોઽપિ - તાથાગતાઃ સ્વાર્થાકારયોરભિન્નમેકં સંવેદનં સંવેદનાઞ્ચ ભિન્નૌ ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારૌ સ્વયમનુભવન્તઃ કથં સ્યાદ્વાદં નિરસ્યેયુઃ ? તથા સંવેદનસ્ય ગ્રાહ્યગ્રાહકાકારવિકલતા સ્વપ્રેઽપિ ભવદ્ધિર્નાનુભૂયતે, તસ્યા અનુભવે વા સકલાસુમ-તામધુનૈવ મુક્તતાપત્તેઃ, તત્ત્વજ્ઞાનોત્પત્તિર્મુક્તિરિતિ વચનાત્ । અનુભૂયતે ચ સંવેદનં

સંવેદનરૂપતયા કથञ्चित્ । તત્ત એકસ્યાપિ સંવેદનસ્યાનુભૂતાનનુભૂતતયાનેકાન્ત-
પ્રતિભાસો દુઃશકોઽપહ્નોતુમિતિ ૨ । તથા સર્વસ્ય જ્ઞાનં સ્વસંવેદનેન ગ્રાહ્યગ્રાહકાકાર-
શૂન્યતયાત્માનમસંવેદત્, સંવેદરૂપતાં ચાનુભવદ્વિકલ્પેતરાત્મકં સંવેદકાન્તવાદસ્ય
પ્રતિક્ષેપકમેવ ભવેત્ ૩ । તથા ગ્રાહ્યાકારસ્યાપિ યુગપદનેકાર્થાવભાસિનશ્ચિત્રૈકરૂપતા
પ્રતિક્ષિપત્યેવૈકાન્તવાદમિતિ ૪ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(સૌ પ્રથમ અહીં પંક્તિના આશયસ્થાનો ખોલીને પંક્તિનો ભાવાનુવાદ કરીશું.)

(જ્ઞાનાદૈતવાદિ યોગાચાર જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકારને અભિન્ન માને છે. તે તે જ્ઞાનથી ભિન્ન
કોઈ બાહ્ય અર્થની સત્તા સ્વીકારતો નથી. જ્ઞાન જ ગ્રાહ્યપદાર્થના આકારમાં તથા ગ્રાહક-જ્ઞાનના
આકારમાં પ્રતિભાસિત થાય છે. આ રીતે એક જ સંવેદનમાં પરસ્પર ભિન્ન ગ્રાહ્યાકાર અને
ગ્રાહકાકારનો સ્વયં અનુભવ કરનારા યોગાચારો સ્યાદ્વાદનો અપલાપ કેવી રીતે કરી શકે છે ?
તેમનું ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારસંવેદન પણ સ્વયં અનેકાંતવાદનું સમર્થન જ કરે છે. સંવેદનમાત્ર
પરમાર્થથી ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક બંને પણ આકારોથી સર્વથા શૂન્ય-નિરંશ છે. પરંતુ સંવેદનની તે
ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ આકારશૂન્યતા સ્વપ્નમાં પણ તમારા દ્વારા અનુભવાઈ નથી. અને જો સંવેદનનો
આ વાસ્તવિક ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાદિ આકારરહિતનિરંશસ્વરૂપનો અનુભવ થવા લાગે તો સર્વે
પ્રાણીઓને તત્ત્વજ્ઞાન હોવાથી તાત્કાલિક મુક્તિ થઈ જશે. કારણ કે ‘તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ
મુક્તિ છે’ આ સર્વસંમત સિદ્ધાંત છે. સંવેદનની સંવેદનરૂપતાનો અનુભવ તો સર્વે જીવોને થતો
જ રહે છે. આ રીતે એક જ સંવેદનનો ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકાર શૂન્યતાની દૃષ્ટિએ અનુભવ ન
થવો તથા તેની સંવેદનસ્વરૂપતાની દૃષ્ટિએ અનુભવ થવો તે અનેકાંતવાદનું જ રૂપ છે. એક જ
સંવેદનમાં અનુભૂતતા તથા અનનુભૂતતારૂપ ઉભયધર્મોને માનવાવાળા બૌદ્ધો અનેકાંતવાદનો
અપલાપ કરી શકતા નથી. અને અનેકાંતવાદનો વિરોધ કરવાથી સંવેદનના સ્વરૂપનો જ લોપ
થઈ જશે. આ રીતે સર્વે જ્ઞાનોના સ્વસંવેદનજ્ઞાનની ગ્રાહ્યાદિ આકારશૂન્યતા અનુભવપથમાં
આવતી ન હોવાથી સંવેદનરૂપતાનો અનુભવ અવશ્ય કરે જ છે. આ રીતે એક જ જ્ઞાનને
નિરંશતાની દૃષ્ટિએ અનિશ્ચયાત્મક તથા સંવેદનરૂપની દૃષ્ટિથી નિશ્ચયાત્મક માનવાથી સ્વયં
તેના એકાંતવાદનું ખંડન કરીને સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ કરી દે છે. સંવેદનનો ગ્રાહ્યાકાર પણ
એકસાથે અનેક પદાર્થોના આકારમાં પરિણત થઈને એક હોવા છતાં પણ ચિત્ર-વિચિત્રરૂપથી
પ્રતિભાસિત થતો હોય છે. એક ગ્રાહ્યકારની આ ચિત્રરૂપતા પણ અનેકાંતનું સ્થાપન તથા
એકાંતવાદનું ખંડન કરી દે છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ :- જ્ઞાનવાદિ યોગાચારો પણ સ્વાકાર = જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકારને અભિન્ન માને છે. (જ્ઞાન જ ગ્રાહ્યપદાર્થના આકારમાં તથા ગ્રાહકજ્ઞાનના આકારમાં પ્રતિભાસિત થાય છે. તેથી) એક જ સંવેદનમાં (પરસ્પર) ભિન્ન એવા ગ્રાહ્યકાર અને ગ્રાહકાકારનો સ્વયં અનુભવ કરતા યોગાચારો કેવી રીતે સ્પાદવાદનું ખંડન કરે છે ? (૧). (સંવેદન માત્ર પરમાર્થતઃ ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક બંને પણ આકારોથી સર્વથા શૂન્ય નિરંશ છે. પરંતુ) સંવેદનની તે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આકારવિકલતા સ્વપ્નમાં પણ તમારા વડે અનુભવાઈ નથી. અથવા તો સંવેદનની ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારવિકલતાનો (અનુભવ થવા લાગે તો, તે) અનુભવમાં સર્વે જીવોને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તાત્કાલિક જ મુક્ત થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે “તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ મુક્તિ છે” આ શાસ્ત્રવચન છે. અને સંવેદનની સંવેદનરૂપતા કથંચિત્ અનુભવમાં આવે જ છે. તેથી એક જ સંવેદનમાં અનુભૂતતા - અનનુભૂતતા ઉભયને માનવાવાળા બૌદ્ધો સંવેદનમાં પ્રતિભાસ થતા અનેકાંતવાદનો અપલાપ કરવા સમર્થ બનતા નથી. (૨) સર્વ જ્ઞાનોના સ્વસંવેદનની ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકાકારકશૂન્યતા આત્મામાં અનુભવાતી નથી. (અને તેથી) સંવેદનરૂપતાનો અનુભવ થાય છે. (૩) આ રીતે (એક જ જ્ઞાન) વિકલ્પાત્મક અને અવિકલ્પાત્મક થતું છતું એકાંતવાદનું ખંડન કરનાર જ થાય છે. તથા એકસાથે અનેક અર્થનું અવભાસન કરનારા ગ્રાહ્યાકારમાં પણ ચિત્રરૂપતા આવે છે. (તે ગ્રાહ્યાકારગત ચિત્રરૂપતા) એકાંતવાદનું ખંડન કરે છે. (અનેકાંતવાદનું સ્થાપન કરે છે.) (૪).

નૈયાયિકૈર્વૈશેષિકૈશ્ચ યથા સ્યાદ્વાદોઽભ્યુપજગ્મે તથા પ્રદર્શ્યતે । ઇન્દ્રિય-સન્નિકર્ષાદિર્ધૂમજ્ઞાનં જાયતે, તસ્માદ્ઞાગ્નિજ્ઞાનમ્ । અત્રેન્દ્રિયસન્નિકર્ષાદિ પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં, તત્કલં ધૂમજ્ઞાનં, ધૂમજ્ઞાનં ચાગ્નિજ્ઞાનાપેક્ષ્યાનુમાનં પ્રમાણમ્, અગ્નિજ્ઞાનં ત્વનુમાનફલમ્ । તદેવ ધૂમજ્ઞાનસ્ય પ્રત્યક્ષફલતામનુમાનપ્રમાણતાં ચોભ્યરૂપતામભ્યુપગચ્છન્તિ । એવમન્યત્રાપિ જ્ઞાને ફલતા પ્રમાણતા ચ પૂર્વોત્તરાપેક્ષયા યથાર્હમવગન્તવ્યા ૧ । એકમેવ ચિત્રપટાદેરવયવિનો રૂપં વિચિત્રાકારમભ્યુપયન્તિ । ન ચ વિરોધમાચક્ષતે । તદુક્તં કન્દલ્યામ્-વિરોધાદેકમનેકસ્વભાવમયુક્તમિતિ ચેત્ ? ન તથા ચ પ્રાવાદુકપ્રવાદઃ-“એકં ચેત્તત્કથં ચિત્રં, ચિત્રં ચેદેકતા કુતઃ । એકં ચૈવ તુ ચિત્રં ચેત્યેતચ્ચિત્રતરં મતમ્ ॥૧॥” ઇતિ કો વિરોધઃ-ઇત્યાદિ । ચિત્રાત્મનો રૂપસ્ય નાયુક્તતા, વિચિત્રકારણસામર્થ્યભાવિનસ્તસ્ય સર્વલોકપ્રસિદ્ધેન પ્રત્યક્ષેણૈવોપપાદિત્યાદિત્યાદિ [પ્રશ્ન૦ કન્દ૦ પૃ૦ ૩૦] ૨ । એકસ્યૈવ

ધૂપકઙ્કચકસ્યૈકસ્મિન્ ભાગે શીતસ્પર્શઃ પરસ્મિંશ્ચ ભાગ ઉષ્ણસ્પર્શઃ । અવયવાનાં ભિન્નત્વેऽપ્યવયવિન એકત્વાદેકસ્યૈવ દ્વૌ વિરુદ્ધૌ તૌ સ્પર્શૌ, યતસ્તેષામેવં સિદ્ધાન્તઃ “એકસ્યૈવ પટાદેશ્ચલાચલરક્તારક્તાવૃતાઽનાવૃતાદ્યનેકવિરુદ્ધધર્મોપલમ્બેઽપિ દુર્લભો વિરોધગન્ધઃ” ઇતિ ૩ । નિત્યસ્યેશ્વરસ્ય સિસુક્ષા સંજિહીર્ષા ચ, રજસ્તમોગુણાત્મકૌ સ્વભાવૌ, ક્ષિતિજલાદ્યદ્યૂર્તિતા ચ, સાત્ત્વિકસ્વભાવાઃ પરસ્પરં વિરુદ્ધાઃ ૪ । એકસ્યામલકસ્ય કુવલયબિલ્વાદ્યપેક્ષ્યા મહત્ત્વમણુત્વં ચ વિરુદ્ધે ૫ । એવમિક્ષોઃ સમિદ્વંસાપેક્ષ્યા હ્રસ્વત્વદીર્ઘત્વે અપિ ૬ । દેવદત્તાદેઃ સ્વપિતૃસુતાપેક્ષ્યા પરત્વાપરત્વે અપિ ૭ । અપરં સામાન્યં નામ્ના સામાન્યવિશેષ ઇત્યુચ્યતે । સામાન્યવિશેષશ્ચ દ્રવ્યત્વગુણત્વકર્મત્વલક્ષણઃ । દ્રવ્યત્વં હિ નવસુ દ્રવ્યેષુ વર્તમાનત્વાત્સામાન્યં, ગુણકર્મભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાદ્વિશેષઃ । એવં ગુણત્વકર્મત્વયોરપિ સામાન્યવિશેષતા વિભાવ્યા । તતશ્ચ સામાન્યં ચ તદ્વિશેષશ્ચેતિ સામાન્યવિશેષઃ । તસ્યૈકસ્ય સામાન્યતા વિશેષતા ચ વિરુદ્ધે ૮ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો જે પ્રમાણે સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કરે છે, તે પ્રમાણે હવે બતાવાય છે.

ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષાદિથી ધૂમજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને ધૂમજ્ઞાનથી અગ્નિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં ઇન્દ્રિય-સન્નિકર્ષાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. તેનું ફળ ધૂમજ્ઞાન છે તથા ધૂમજ્ઞાન અગ્નિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અનુમાનપ્રમાણ છે. પરંતુ અગ્નિજ્ઞાન અનુમાનફળ છે. તેથી આ પ્રમાણે ધૂમજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષફળતા અને અનુમાનપ્રમાણતા ઉભયનો સમાવેશ થાય છે. આમ નૈયાયિકો એક ધૂમજ્ઞાનમાં ઉભયરૂપતાનો સ્વીકાર કરે છે. (તો કેવી રીતે અનેકાંતવાદનો પ્રતિક્ષેપ કરી શકે !)

આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ જ્ઞાનમાં પૂર્વોત્તર અપેક્ષાએ જ્ઞાનતા અને પ્રમાણતા યથાયોગ્ય જાણવી. અર્થાત્ પૂર્વ-પૂર્વ સાધકતમ અંશોમાં પ્રમાણતા તથા ઉત્તરોત્તર સાધ્ય અંશોમાં ફળરૂપતા સમજી લેવી. આમ એક જ જ્ઞાનમાં પ્રમાણતા અને ફળરૂપતાનો સ્વીકાર કરવો તે અનેકાંતવાદનું જ સમર્થન કરે છે. (૧)

નૈયાયિકો એક જ અનેકરૂપવાળા પટાદિ અવયવીનું ચિત્ર-વિચિત્રરૂપ માને છે. એક જ અવયવીમાં ચિત્ર-વિચિત્રરૂપને માનવામાં તેઓ કોઈ વિરોધ બતાવતા નથી. તેથી જ ન્યાયકંદલીમાં (શ્રીધરાચાર્યે વિરોધપરિહાર કરતાં) કહ્યું છે કે...

શંકા : એક અવયવીમાં અનેક સ્વભાવો = રૂપો માનવામાં તો વિરોધ દૂષણ આવે છે. આથી

એક અવયવીને ચિત્રરૂપ માનવું અયુક્ત છે. કોઈ વાદિએ કહ્યું પણ છે કે... જો એક છે, તો ચિત્ર = અનેકરૂપવાળું કેવી રીતે હોઈ શકે ? જો ચિત્ર = અનેકરૂપવાળું છે, તો તેમાં એકતા કેવી રીતે હોઈ શકે ? એકતા અને ચિત્રતામાં તો વિરોધ છે. એક પણ કહેવું અને ચિત્ર પણ કહેવું અયુક્ત છે.

સમાધાન : રૂપને ચિત્ર માનવું અયુક્ત નથી. કારણકે ચિત્ર રૂપવાળા કારણોના સામર્થ્યથી થનારા રૂપને ચિત્ર માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. તથા લોકપ્રસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આ વસ્તુ સર્વને અનુભવમાં આવે જ છે. (૨)

એક જ ધૂપદાનીના એક ભાગમાં શીતસ્પર્શ અને બીજા ભાગમાં ઉષ્ણસ્પર્શ હોય છે. જોકે (ધૂપદાનીરૂપ) અવયવીના અવયવો ભિન્ન હોવા છતાં પણ તે અવયવોનો અવયવી એક જ છે. તે અવયવીમાં જ પરસ્પર વિરોધી શીત અને ઉષ્ણસ્પર્શ પ્રાપ્ત થાય જ છે. વૈશેષિકોનો પણ આ પ્રમાણે સિદ્ધાંત છે કે... “એક જ પટાદિ અવયવીમાં એક ભાગમાં ચલરૂપતા = ક્રિયા થવી, હલવું તથા બીજા ભાગમાં અચલ-સ્થિર રહેવું, એક ભાગમાં રક્તતા અને એક ભાગમાં અરક્તતા, એક ભાગમાં (બીજા કપડા દ્વારા) આવૃત્ત = ઢંકાયેલ અને બીજા ભાગમાં અનાવૃત્ત, એમ અનેક વિરોધિધર્મોની ઉપલબ્ધિ થાય છે. છતાં પણ તેમાં વિરોધની કોઈ ગંધ નથી.” (૩)

તેઓ નિત્ય એક ઈશ્વરમાં જગતનું સર્જન કરવાની ઇચ્છા, જગતનો પ્રલય - સંહાર કરવાની ઇચ્છા, રજોગુણ-તમોગુણરૂપ સ્વભાવ તથા અનેક સાત્ત્વિક ભાવોને માને છે. તેમાં સ્પષ્ટ રીતે પરસ્પરવિરોધ છે. એક જ ઈશ્વરને પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, દિશા, કાલરૂપ અષ્ટમૂર્તિ માનવામાં સ્પષ્ટ રીતે વિરોધ છે. (અને છતાં પણ તમે એક ઈશ્વરમાં અનેકધર્મોનો સ્વીકાર કરી અનેકાંતવાદનું સમર્થન જ કરો છો.) (૪)

તમે એક આમળામાં કુવલય(કમળ)ની અપેક્ષાએ મહત્વ અને બીલાની અપેક્ષાએ અણુત્વ, આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મોને માનો છો. તે અનેકાંતવાદનું જ સમર્થન છે. (૫)

આ પ્રમાણે તમે એક શેરડીના સાંઠામાં કોઈક યજ્ઞમાં ઉપયોગી લાકડીની અપેક્ષાએ દીર્ઘત્વ અને વાંસની અપેક્ષાએ હ્રસ્વત્વ માનો છો, તે પણ અનેકાંતવાદનો જ સ્વીકાર છે. (૬)

દેવદત્તાદિમાં પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ લઘુતા અને પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ જેષ્ઠતા હોય છે. (૭)

અપરસામાન્યને સામાન્યવિશેષ કહો છો. અર્થાત્ અપરસામાન્ય એક વિશેષપ્રકારનો સામાન્ય છે. દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વ, સત્તાની અપેક્ષાએ અપરસામાન્ય સામાન્યવિશેષ છે. દ્રવ્યત્વ પૃથ્વી આદિ નવે દ્રવ્યોમાં અનુગત હોવાથી સામાન્યરૂપ છે. તે દ્રવ્યત્વ ગુણ-કર્મથી

વ્યાવૃત્ત થતું હોવાથી વિશેષરૂપ છે. આ પ્રમાણે ગુણત્વ અને કર્મત્વની પણ સામાન્યરૂપતા અને વિશેષરૂપતા વિચારવી. (ગુણત્વ તમામગુણોમાં અનુગત હોવાથી સામાન્યરૂપ છે. તથા દ્રવ્ય અને કર્મથી વ્યાવૃત્ત થતું હોવાથી વિશેષરૂપ છે. આ રીતે કર્મત્વ માટે વિચારવું.) તેથી જે સામાન્ય પણ છે અને વિશેષ પણ છે, તેને સામાન્ય-વિશેષ કહેવાય છે. આમ એક દ્રવ્યત્વાદિમાં પરસ્પરવિરુદ્ધ સામાન્યતા અને વિશેષતાનો સ્વીકાર કરવો તે અનેકાંતવાદનો જ સ્વીકાર છે. (૮)

एकस्यैव हेतोः पञ्च रूपाणि संप्रतिपद्यन्ते ९ । एकस्यैव पृथिवीपरमाणोः सत्तायोगात्सत्त्वं, द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यत्वं, पृथिवीत्वयोगात्पृथिवीत्वं, परमाणुत्वयोगात्परमाणुत्वं अन्त्याद्विशेषात्परमाणुभ्यो भिन्नत्वं चेच्छतां परमाणोस्तस्य सामान्यविशेषात्मकता बलादापतति, सत्त्वादीनां परमाणुतो भिन्नतायां तस्याऽसत्त्वाऽद्रव्यत्वाऽपृथिवीत्वाद्यापत्तेः १० । एवं देवदत्तात्मनः सत्त्वं द्रव्यत्वम्, आत्मत्वयोगादात्मत्वम्, अन्त्याद्विशेषाद्यज्ञदत्ताद्यात्मभ्यो भिन्नतां चेच्छतां तस्यात्मनः सामान्यविशेषरूपतावश्यं स्यात् । एवमाकाशादिष्वपि सा भाव्या ११ । योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्ममनःसु च प्रत्याधारं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययो येभ्यो भवति तेऽन्त्या विशेषा, इत्यत्र तुल्याकृतिगुणक्रियात्वं विलक्षणत्वं चोभयं प्रत्याधारमुच्यमानं स्याद्वादमेव साधयेत् १२ । एवं नैयायिकवैशेषिका आत्मनानेकान्तमुररीकृत्यापि तत्प्रतिक्षेपाद्योद्यच्छन्तः सतां कथं नोपहास्यतां यान्ति । किं च, अनेकान्ताभ्युपगमे सत्येष गुणः परस्परविभक्तेष्ववयवावयव्यादिषु मिथोवर्तनचिन्तायां यद्दूषणजालमुपनिपतति तदपि परिहृतं भवति । तथाहि-अवयवानामवयविनश्च मिथोऽत्यन्तं भेदोऽभ्युपगम्यते नैयायिकादिभिर्न पुनः कथञ्चित् । ततः पर्यनुयोगमर्हन्ति ते । अवयवेष्ववयवी वर्तमानः किमेकदेशेन वर्तते किं वा सामस्त्येन । यद्येकदेशेन तदयुक्तं, अवयविनो निरवयवत्वाभ्युपगमात् । सावयवत्वेऽपि तेभ्योऽवयवी यद्यभिन्नः, ततोऽनेकान्तापत्तिः, एकस्य निरंशस्यानेकावयवत्वप्राप्तेः । अथ तेभ्यो भिन्नोऽवयवी, तर्हि तेषु स कथं वर्तते इति वाच्यम् । एकदेशेन सामस्त्येन वा ? एकदेशपक्षे पुनस्तदेवावर्तते इत्यनवस्था । अथ सामस्त्येन तेषु स वर्तते, तदप्यसाधीयः, प्रत्यवयवमवयविनः परिसमाप्ततयावयवबहुत्वप्रसङ्गात् । ततश्च तेभ्यो भिन्नोऽवयवी न विकल्पभाग् भवति ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

તમે લોકોએ એક જ હેતુના પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ, વિપક્ષાસત્ત્વ, અબાધિતવિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ એમ પાંચ રૂપોનો સ્વીકાર કર્યો છે. તે પણ અનેકાંતવાદનો જ સ્વીકાર છે. (૯). એક જ પૃથ્વીના પરમાણુમાં સત્તાના યોગથી = સંબંધથી સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વના સંબંધથી દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વના સંબંધ(સમવાય)થી પૃથ્વીત્વ, પરમાણુત્વના યોગથી પરમાણુત્વ, આદિ અનેક સામાન્યધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે. તમે લોકો તે જ પરમાણુને નિત્યદ્રવ્યમાં રહેવાવાળા વિશેષ પદાર્થથી તથા અન્ય પરમાણુઓથી ભિન્ન માનો છો. અર્થાત્ વિશેષ માનો છો. આથી એક જ પરમાણુમાં સામાન્યરૂપતા તથા વિશેષરૂપતા અવશ્ય છે જ. અને તે જ અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર છે. (જો સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વ આદિથી પરમાણુઓનો ભેદ માનવામાં આવશે તો તે અસત્, અદ્રવ્ય અને અપૃથ્વી બની જશે.) આ જ રીતે એક જ દેવદત્તના આત્મામાં સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ, આત્મત્વના સમવાયથી આત્મત્વ આદિ અનેક સામાન્યધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ દેવદત્તનો આત્મા (વિનાશ અને આરંભરૂપ અવસ્થાઓમાં પણ શેષ રહેનારા) નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહેલા વિશેષ પદાર્થથી તથા યજ્ઞદત્ત આદિના આત્માઓથી ભિન્ન પણ છે. આથી તેમાં વિશેષરૂપતા પણ છે. જે રીતે આત્મામાં સામાન્યરૂપતા તથા વિશેષરૂપતા જોવા મળે છે, તે રીતે આકાશ, કાલ આદિ દ્રવ્યોમાં પણ સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ આદિની અપેક્ષાએ સામાન્યરૂપતા તથા અન્ય દ્રવ્ય, ગુણ આદિથી ભિન્ન હોવાના કારણે વિશેષરૂપતા હોય છે, તે સ્વયં વિચારી લેવી. (૧૧)

(તમે લોકોએ વિશેષપદાર્થનું લક્ષણ કરતાં કહ્યું છે કે...) તુલ્ય આકૃતિવાળા, તુલ્ય ગુણવાળા અને તુલ્ય ક્રિયાવાળા પરમાણુઓમાં, મુક્તાત્માના નિર્ગુણ આત્માઓમાં તથા મુક્ત જીવોથી મુક્ત થયેલા મનમાં જે કારણથી યોગીઓને ‘આ આનાથી વિલક્ષણ છે’, ‘આ આનાથી વિલક્ષણ છે’ આવો વિલક્ષણ પ્રત્યય થાય છે, તે અન્ત્ય વિશેષ કહેવાય છે. અહીં પ્રત્યેકપરમાણુ આદિ આધારોમાં તુલ્યાકૃતિગુણક્રિયત્વ અને વિલક્ષણત્વ ઉભયને કહેતા તમે લોકો સ્યાદ્વાદનું જ સ્થાપન કરો છો.

(કહેવાનો આશય એ છે કે વૈશેષિક વિશેષ નામના પદાર્થને સ્વીકારીને તેમના ગ્રંથોમાં લખે છે કે... પરમાણુઓમાં, મુક્તાત્માઓમાં તથા મુક્તાત્માઓથી નિવૃત્ત થયેલા મનોમાં (ઉપર કહ્યાનુસાર) આકૃતિ, ગુણ અને ક્રિયાની સમાનતા હોવા છતાં પણ “આ આનાથી વિલક્ષણ છે” આવો પ્રત્યય કરાવનાર વિશેષપદાર્થ છે. તે વિશેષના કારણે પરમાણુ આદિમાં વિલક્ષણતા આવે છે. આ રીતે વૈશેષિકો પરમાણુ આદિમાં (આકૃતિ આદિની અપેક્ષાએ) સામાન્યરૂપતા અને વિલક્ષણતા = વિશેષરૂપતાને સ્વીકારતા સ્યાદ્વાદનું જ સ્થાપન કરે છે.)

આ પ્રમાણે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો પોતાની જાતે જ (પોતાના શાસ્ત્રવ્યવહારમાં)

અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કરીને પણ તે અનેકાંતવાદનું ખંડન કરવા તત્પર બનેલા નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો ખરેખર સત્પુરુષોના ઉપહાસનું સાધન બની જાય છે. નૈયાયિકોની સ્વયયન-વિરોધિતા જ ઉપહાસ્ય બની જાય છે.

વળી અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કરવાથી એ ગુણ થાય છે કે પરસ્પરવિભક્ત અવયવ, અવયવી આદિમાં પરસ્પરવૃત્તિ માનવાની વિચારણામાં જે દૂષણો આવે છે, તે સર્વેનો પરિહાર થાય છે.

(અહીં પ્રથમ અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર ન કરતા નૈયાયિકો અને બૌદ્ધોની ચર્ચા ચાલુ થાય છે. તેમાં બૌદ્ધ પ્રથમ એકાંતે અવયવ-અવયવીને ભિન્ન માનતાં તથા સત્તાસામાન્ય આદિની પોતાની વ્યક્તિઓમાં વૃત્તિ માનતાં વૈશેષિકોને-નૈયાયિકોને દૂષણ આપે છે.) નૈયાયિકો આદિ અવયવોનો અવયવીથી અત્યંત ભેદ માને છે. કથંચિત્ ભેદ માનતા નથી. (આથી બૌદ્ધ તેમાં દૂષણ આપે છે કે...) જો તમે (નૈયાયિકો આદિ) અવયવોનો અવયવીથી એકાંતે ભેદ માનો છો, તો અમારો (બૌદ્ધોનો) પ્રશ્ન છે કે... અવયવોમાં અવયવી રહે છે, તે શું એક દેશથી રહે છે કે સર્વદેશથી રહે છે ? જો તમે “અવયવોમાં અવયવી એક દેશથી રહે છે” એમ કહેશો તો, તે યોગ્ય નથી. કારણ કે અવયવી તો નિરવયવ મનાયેલો છે.

તમે લોકો જો અવયવીને સાવયવ માનશો તો અમારો (બૌદ્ધોનો) તમને (નૈયાયિકો આદિને) પ્રશ્ન છે કે... અવયવી અવયવોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ?

જો અવયવી પોતાના અનેક અવયવોથી અભિન્ન હોય તો અનેકાંતવાદ માનવાની આપત્તિ આવશે, કારણકે એક નિરંશ અવયવીને અનેક અવયવોવાળો = પ્રદેશવાળો માનવો પડે છે.

જો અવયવી પોતાના અનેક અવયવો = પ્રદેશોથી ભિન્ન હોય તો, અવયવી અવયવોમાં કેવી રીતે રહે છે ? તે તમારે કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ અવયવી પોતાના અનેક પ્રદેશોથી ભિન્ન છે, તો તે અવયવી પ્રદેશોમાં એકદેશથી રહે છે કે સર્વદેશથી રહે છે ? આનો જવાબ આપવો જોઈએ.

એકદેશથી વૃત્તિ માનવી ઉચિત નથી, કારણ કે અનવસ્થાદોષ આવે છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે અવયવી નિરંશ હોવાથી તેના પ્રદેશ જ નથી. પ્રદેશ માનવામાં આવશે તો, તે પ્રદેશોમાં તે સર્વદેશથી રહેશે કે એકદેશથી રહેશે... ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પુનઃ ચાલુ જ રહેશે - અંત જ નહિ આવે. આ રીતે અનવસ્થાદોષ આવે છે.)

“અવયવી પોતાના પ્રત્યેક અવયવોમાં સમગ્રતા-સર્વદેશથી રહે છે” આ પક્ષ માનશો, તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે પ્રત્યેક અવયવોમાં અવયવી પરિપૂર્ણતા રહેતું હોવાથી (અવયવો અનેક છે. તેથી) અવયવીઓ પણ અનેક થઈ જશે. અર્થાત્ જેટલા અવયવો છે, તેટલા સ્વતંત્ર

અવયવીઓ થઈ જશે. કારણકે પ્રત્યેક અવયવમાં અવયવી પોતાના પૂર્ણરૂપથી રહે છે. (કે જે ઇષ્ટ નથી.) આથી અવયવોથી ભિન્ન અવયવીનું પોતાના અવયવોમાં રહેવું કઠીન છે. તેથી અવયવોથી ભિન્ન અવયવી માનવાનો વિકલ્પ ઉચિત નથી.

નન્વભેદપક્ષેऽપ્યવયવિમાત્રમવયવમાત્રં વા સ્યાદિતિ ચેત્ ? ન, અભેદસ્યાપ્યે-
કાન્તેનાનભ્યુપગમાત્ । કિં તર્હ્યન્યોન્યાવિશ્લિષ્ટસ્વરૂપો વિવક્ષયા સંદર્શનીયભેદોઽવય-
વેષ્વવયવ્યભ્યુપગમ્યતે, અવાધિતપ્રતિભાસેષુ સર્વત્રાવયવાવયવિનાં મિથો ભિન્નાભિન્નતયા
પ્રતિભાસનાત્, અન્યથા પ્રતિભાસમાનાનામન્યથાપરિકલ્પને બ્રહ્માદ્વૈતશૂન્યવાદાદેરપિ
કલ્પનાપ્રસંગાત્ । એવં સંયોગિષુ સંયોગઃ, સમવાયિષુ સમવાયો, ગુણિષુ ગુણો, વ્યક્તિષુ
સામાન્યં ચાત્યન્તં ભિન્નાન્યભ્યુપગમ્યમાનાનિ તેષુ વર્તનચિન્તાયાં સામસ્ત્યૈકદેશ-
વિકલ્પાભ્યાં દૂષણીયાનિ । તદેવમેકાન્તભેદેઽનેકદૂષણોપનિપાતાદનેકાન્તે ચ દૂષણાનુ-
ત્યાનાદનેકાન્તાનભ્યુપગમાત્ ન મોક્ષ ઇતિ । અતો વરમાદાવેવ મત્સરિતાં વિહાયાનેકાન્તો-
ઽભ્યુપગતઃ કિં ભેદૈકાન્તકલ્પનયા અસ્થાન એવાત્મના પરિક્લેશિતેનેતિ ।।

સાંખ્યઃ સત્ત્વરજસ્તમોભિરન્યોન્યં વિરુદ્ધૈર્ગુણૈર્ગ્રથિતં પ્રધાનમભિદધાન એકસ્યાઃ પ્રકૃતેઃ
સંસારાવસ્થામોક્ષસમયયોઃ પ્રવર્તનનિવર્તનધર્મૌ વિરુદ્ધૌ સ્વીકુર્વાણશ્ચ કથં સ્વસ્યાનેકાન્ત-
મતવૈમુખ્યમાખ્યાતુમીશઃ સ્યાત્ ?

મીમાંસકાસ્તુ સ્વયમેવ પ્રકારાન્તરેણૈકાનેકાદ્યનેકાન્તં પ્રતિઘમાનાસ્તત્રપ્રતિપત્તયે
સર્વથા પર્યનુયોગં નાર્હન્તિ । અથવા શબ્દસ્ય તત્સંબન્ધસ્ય ચ નિત્યત્વૈકાન્તં પ્રતિ તેઽપ્યેવં
પર્યનુયોજ્યાઃ-ત્રિકાલશૂન્યકાર્યરૂપાર્થવિષયવિજ્ઞાનોત્પાદિકા નોદનેતિ મીમાંસકા-
ભ્યુપગમઃ । અત્ર કાર્યતાયાત્રિકાલશૂન્યત્વેઽભાવપ્રમાણસ્ય વિષયતા સ્યાત્, અર્થત્વે તુ
પ્રત્યક્ષાદિવિષયતા ભવેત્, ઉભયરૂપતાયાં પુનર્નોદનાયા વિષયતેતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

અવયવી અને અવયવ વચ્ચે સર્વથા અભેદ માનશો તો, ક્યાં તો અવયવી માત્રની સત્તા રહેશે
કે અવયવ માત્રની સત્તા રહેશે. અભેદપક્ષમાં બંનેની સત્તા હોઈ શકતી નથી. અને આવા
પ્રકારનો સર્વથા (એકાંતથી) અભેદ, અમે (જૈનોએ) સ્વીકાર્યો નથી. પરંતુ તે અન્યોન્ય
અવિશ્લિષ્ટ = સંબંધસ્વરૂપ હોય છે. જોકે તેના ભેદની વિવક્ષા થાય, ત્યારે અવયવોમાં
અવયવીનો સ્વીકાર કરે છે, અર્થાત્ ભેદની વિવક્ષા થાય ત્યારે “આ અવયવી છે, આ અવયવ

છે” આ પ્રકારનો ભેદ કરાય છે. (જેમ આડા-ઉભારૂપથી સંબદ્ધ તંતુઓને છોડીને, તેનાથી અત્યંત ભિન્ન પટ નામનો અતિરિક્ત અવયવી હોતો જ નથી. તેથી અવયવોમાં જ અવયવી રહેલો હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. છતાં પણ જ્યારે ભેદની વિવક્ષા થાય, ત્યારે “આ અવયવ રૂપ તંતુઓ છે અને આ પટરૂપ અવયવી છે” આવા પ્રકારનો ભેદ કરાય છે.)

ટૂંકમાં જ્યારે ભેદની વિવક્ષા કરાય છે, ત્યારે અવયવોમાં અવયવીનો સ્વીકાર કરાય છે. કારણ કે અબાધિતપ્રતીતિઓમાં સર્વત્ર અવયવ અને અવયવીનો પરસ્પર ભિન્નાભિન્નપણે જ પ્રતિભાસ થાય છે. (અર્થાત્ સર્વ ઠેકાણે અવયવ અને અવયવીનો કથંચિત્ ભેદાભેદ જ નિર્બાધ પ્રતીતિનો વિષય બને છે. કોઈપણ ઠેકાણે તંતુઓથી અતિરિક્ત એકલો પટ પ્રતીત થતો નથી. તે અપેક્ષાએ તે બંનેમાં અભેદ છે. પટની પટસંજ્ઞા, તંતુની તંતુસંજ્ઞા ઇત્યાદિ સંજ્ઞાભેદ, લક્ષણભેદ, પરિમાણભેદ આદિની દૃષ્ટિથી તે બંનેમાં ભેદ છે જ. આ પ્રમાણે) અવયવથી કથંચિત્ ભિન્ન-અભિન્ન અવયવીનો પ્રતિભાસ થાય છે અને છતાં પણ તેનાથી ભિન્ન (અન્યથા) પ્રતિભાસની કલ્પના કરવાથી, અર્થાત્ સર્વથા અપ્રતિભાસમાન અત્યંત ભેદ માનવામાં આવશે તો અપ્રતિભાસમાનબ્રહ્માદૈત કે શૂન્યવાદને પણ માનવાની આપત્તિ આવશે. (કહેવાનો આશય એ છે કે સર્વ ઠેકાણે અવયવથી કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન અવયવી પ્રતીત થતો હોવા છતાં પણ અપ્રતિભાસમાન (= પ્રતીત નહિ થતો) ઉભય વચ્ચે સર્વથા ભેદ માનવામાં આવશે, તો અપ્રતિભાસમાન સર્વથા અભેદના સૂચક બ્રહ્માદૈતવાદ કે શૂન્યવાદને પણ સત્ય માનવાની આપત્તિ આવશે.)

આ પ્રમાણે સંયોગીઓમાં સંયોગ, સમવાયીઓમાં સમવાય, ગુણીઓમાં ગુણ, વ્યક્તિઓમાં સામાન્ય, આ બધાને અત્યંત ભિન્ન માનીને તેઓની પરસ્પરવૃત્તિનો વિચાર કરતે છતે પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે એકદેશ અને સર્વદેશવાળા વિકલ્પો દ્વારા દૂષણો આપવા જોઈએ. (કહેવાનો આશય એ છે કે બે દ્રવ્યોમાં સંયોગસંબંધ હોય છે. દહીં અને ઘડામાં સંયોગસંબંધ મનાયેલો છે. જોકે તેમાં અવયવ-અવયવીભાવ નથી. ગુણ અને ગુણી, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન, સામાન્ય અને સામાન્યવાન (વ્યક્તિ), વિશેષ અને વિશેષવાન (નિત્યદ્રવ્ય) તથા અવયવ-અવયવીમાં સમવાય સંબંધ હોય છે. આથી સંયોગની પોતાના સંયોગીઓમાં, સમવાયની સમવાયીઓમાં, ગુણની ગુણીમાં, સામાન્યની પોતાના વ્યક્તિઓમાં વૃત્તિ એક દેશથી હોય છે કે સર્વદેશથી હોય છે ?... ઇત્યાદિ ઉભયવિકલ્પ કરતાં પૂર્વે બતાવેલા દૂષણો સંયોગ અને સમાવાય આદિને સંયોગી અને સમવાયીથી સર્વથા ભિન્ન માનવામાં આવીને ઉભા રહેશે.)

આ પ્રમાણે સર્વથાભેદ માનવામાં અનેક દૂષણો આવી પડતા હોવા છતાં પણ તથા અનેકાંતવાદમાં એકપણ દૂષણાનું તમે ઉત્થાન કરી શકતા ન હોવા છતાં પણ અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કરતા નથી, તેનાથી તમારો મોક્ષ ન થઈ શકે. આનાથી સારું છે કે પહેલાંથી તમે

છર્ખાનો ત્યાગ કરીને અનેકાંતનો સ્વીકાર કરી લો ! એકાંતભેદની કલ્પના દ્વારા અસ્થાને આત્માને કલેશ શું કામ આપો છો !

૨જસૂ, તમસૂ, સત્ત્વરૂપ અન્યોન્યવિરોધિગુણોથી ગુંથાયેલા પ્રધાનને માનતા, એક જ પ્રકૃતિની સંસારાવસ્થામાં પ્રવર્તનધર્મતા અને મોક્ષાવસ્થામાં નિવર્તનધર્મતાનો, અર્થાત્ વિરુદ્ધધર્મતાનો સ્વીકાર કરતા સાંખ્યો કેવી રીતે પોતાની અનેકાંતમતની વિમુખતાને કહેવા માટે સમર્થ થશે ? કહેવાનો આશય એ છે કે સાંખ્ય એક જ પ્રધાનને ત્રિગુણાત્મક માને છે. તે પ્રધાન પરસ્પરવિરોધી સત્ત્વ, ૨જસૂ અને તમસૂ - આ ત્રણ ગુણોથી ગુંથાયેલ છે. અર્થાત્ ત્રયાત્મક છે. એક જ પ્રકૃતિમાં સંસારી જીવોની અપેક્ષાએ, તેમાં સુખ-દુઃખ આદિ ઉત્પન્ન કરવાને કારણે પ્રવૃત્ત્યાત્મક સ્વભાવ તથા મુક્તજીવોની અપેક્ષાએ નિવૃત્તિરૂપ સ્વભાવ માને છે. આ રીતે એક જ પ્રધાનમાં ત્રિગુણાત્મકતા તથા એક જ પ્રકૃતિ ભિન્ન-ભિન્ન જીવોની અપેક્ષા નષ્ટાનષ્ટ, પ્રવૃત્તાપ્રવૃત્ત આદિ વિરુદ્ધધર્મોવાળી માનવાવાળા સાંખ્યો કેવી રીતે પોતાને અનેકાંતના વિરોધી કહી શકે છે ? એક જ પ્રધાનમાં, એક જ પ્રકૃતિમાં, વિરુદ્ધ ધર્મોનો સ્વીકાર જ અનેકાંતવાદનું સમર્થન કરે છે.

મીમાંસકો સ્વયં જ પ્રકારાન્તરથી અનેકાદિ અનેકાંતનો સ્વીકાર કરે જ છે. તેથી તેમને આ વિષયમાં કોઈ પર્યંયુયોગ (પૂછતાછ) કરવાની જરૂર નથી. (અર્થાત્ મીમાંસકોમાં કુમારિલ આદિ તો સ્વયં જ સામાન્ય અને વિશેષમાં કથંચિત્ તાદાત્મ્ય, ધર્મ અને ધર્મોમાં ભેદાભેદ તથા વસ્તુનો ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક સ્વીકાર કરીને અનેકાંતને માને જ છે. આથી તેમને આ વિષયની વિશેષ પૂછતાછ કરવાની આવશ્યકતા નથી.)

જો કે તેઓ શબ્દ અને અર્થના સંબંધને એકાંતે નિત્ય માને છે. આ વિષયમાં તેઓ પણ પૂછવા યોગ્ય છે-

(પ્રથમ આ વિષયમાં મીમાંસકનો મત જણાવી પંક્તિનો ભાવાર્થ ખોલીશું. મીમાંસકો શબ્દ અને અર્થનો નિત્યસંબંધ માને છે. નોદના-શ્રુતિવાક્યને કાર્યરૂપઅર્થમાં જ પ્રમાણ માને છે અને તે કાર્યને ત્રિકાલશૂન્ય માને છે. તેઓનો એ આશય છે કે વેદવાક્ય ત્રિકાલશૂન્ય શુદ્ધકાર્યરૂપ અર્થને જ વિષય કરે છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : “ત્રિકાલશૂન્ય કાર્યરૂપ અર્થવિષયક જ્ઞાન ઉત્પાદિકા નોદના છે.” આ પ્રમાણે મીમાંસકો માને છે. (આ વિષયમાં તેઓને કહેવું છે કે...) જો કાર્યરૂપતા ત્રિકાલશૂન્ય છે - કોઈપણ કાલમાં પોતાની સત્તા રાખતી નથી, તો તે અભાવ પ્રમાણનો જ વિષય બની જશે. (તેને આગમગમ્ય માનવી યુક્ત નથી.) જો તે કાર્યરૂપતા અર્થરૂપ છે, તો પ્રત્યક્ષાદિ

પ્રમાણથી જ તેનું પરિજ્ઞાન થઈ જશે. અર્થાત્ તે કાર્યરૂપતામાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની વિષયતા આવશે. (આથી કાર્યને ત્રિકાલશૂન્ય અને અર્થરૂપ પણ માનશો, ત્યારે જ તે વેદવાક્યનો વિષય બની શકશે. અર્થાત્) કાર્યરૂપતામાં ત્રિકાલશૂન્યતા તથા અર્થરૂપતા ઉભયનો સ્વીકાર કરશો, ત્યારે જ તે નોદના=વેદવાક્યનો વિષય બની શકશે. (આ રીતે મીમાંસકોએ પણ એક કાર્યરૂપતામાં ઉભયધર્મોનો સ્વીકાર કરીને અનેકાંતનું જ સમર્થન કર્યું છે.)

અથ બૌદ્ધાદિસર્વદર્શનાભીષ્ટા દૃષ્ટાન્તા યુક્તયશ્ચાનેકાન્તસિદ્ધયે સમાખ્યાયન્તે-
 બૌદ્ધાદિસર્વદર્શનાનિ સંશયજ્ઞાનમેકમુલ્લેખદ્વયાત્મકં પ્રતિજાનાનાનિ નાનેકાન્તં
 પ્રતિક્ષિપન્તિ ૧ । તથા સ્વપક્ષસાધકં પરપક્ષોચ્છેદકં ચ વિરુદ્ધધર્માધ્યસ્તમનુમાનં
 મન્યમાનાઃ પરેડનેકાન્તં કથં પરાકુર્યુઃ ? ૨ । મયૂરાણ્ડરસે નીલાદયઃ સર્વેડપિ વર્ણા
 નૈકરૂપા નાપ્યનેકરૂપાઃ, કિંત્વેકાનેકરૂપા યથાવસ્થિતાઃ, તથૈકાનેકાદ્યનેકાન્તોડપિ ।
 તદુક્તં નામસ્થાપનાદ્યનેકાન્તમાશ્રિત્ય-“મયૂરાણ્ડરસે યદ્વદ્વર્ણા નીલાદયઃ સ્થિતાઃ ।
 સર્વેડપ્યન્યોન્યસંમિશ્રાસ્તદ્વન્નામાદયો ઘટે ॥૧॥ નાન્વયઃ^A સ હિ ભેદિત્વાન્ન ભેદોડન્વય-
 વૃત્તિતઃ । મૃદ્ધેદદ્વયસંસર્ગવૃત્તિ જાત્યન્તરં ઘટઃ ॥૨॥” અત્ર હિશબ્દો હેતૌ યસ્માદર્થે સ
 ઘટઃ । “ભાગે સિંહો નરો ભાગે, યોડર્થો ભાગદ્વયાત્મકઃ । તમભાગં વિભાગેન, નરસિંહં
^Bપ્રચક્ષતે ॥૩॥ ન નરઃ સિંહરૂપત્વાન્ન સિંહો નરરૂપતઃ । શબ્દવિજ્ઞાનકાર્યાણાં
 ભેદાજ્જાત્યન્તરં હિ સઃ ॥૪॥ ત્રૈરૂપ્યં પદ્મરૂપ્યં વા, બ્રુવાણા હેતુલક્ષણમ્ । સદસત્ત્વાદિ
 સર્વેડપિ, કુતઃ પરે ન મન્વતે ॥૫॥”

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે અનેકાંતની સિદ્ધિ માટે બૌદ્ધાદિ સર્વદર્શનોને સંમત દૃષ્ટાંતો અને યુક્તિઓ કહેવાય છે.

(૧) બૌદ્ધાદિ સર્વદર્શનો એક જ સંશય જ્ઞાનમાં (પરસ્પરવિરોધી બે આકારના પ્રતિભાસને તથા) બે પરસ્પરવિરોધી ઉલ્લેખો માને છે. તો તેઓ અનેકાંતનો પ્રતિક્ષેપ કેવી રીતે કરી શકે ?

(૨) સ્વપક્ષનું સાધક અને પરપક્ષના ઉચ્છેદકરૂપ વિરોધિધર્મોથી યુક્ત અનુમાનને માનતા વાદિઓ, કેવી રીતે સ્પાદ્વાદનું નિરાકરણ કરી શકે છે. ? એક જ હેતુમાં સ્વપક્ષ-સાધકતા અને પરપક્ષ-અસાધકતાને માનવામાં અનેકાંતનું જ સમર્થન છે.

A ઉદ્ઘૃતોડયમ્-અનેકાન્તવાદપ્રવેશ૦ પૃ. ૩૧/અનેકાન્તજયપ૦ પૃ.૧૧૧

B ઉદ્ઘૃતોડયમ્ - તત્ત્વોપ૦ પૃ૦ ૧૮ ઉદ્ઘૃતોડયમ્ - ન્યાયાવતા૦ વા. વૃ પૃ. ૮૮ ।

(૩) મોરના ઇંડાના રસમાં (તરલપ્રવાહીમાં) જે નીલ, પીત આદિ વર્ણો હોય છે, તે એકરૂપ હોતા નથી કે અનેકરૂપ પણ હોતા નથી. પરંતુ એકાનેકરૂપ હોય છે. તેમ વસ્તુમાં પણ એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્ય આદિ અનેક ધર્મો રહેલા છે. (અર્થાત્ મોરના ઇંડાના પ્રવાહી રસમાં નીલ, પીત આદિ અનેક રંગ જોવા મળે છે. તે રંગોને સર્વથા એકરૂપ પણ કહી શકાતા નથી અને સ્વતંત્રપણે અનેકરૂપ પણ કહી શકાતા નથી. પરંતુ કથંચિત્ એકાનેકરૂપથી તાદાત્મ્ય ભાવથી રહે છે. તે રીતે વસ્તુમાં એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્ય આદિ ધર્મો પણ કથંચિત્ તાદાત્મ્યભાવથી રહે છે. આ જ અનેકાંતવાદનું સમર્થન છે.)

એક જ વસ્તુમાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ આ ચાર નિર્લેપાનો વ્યવહાર થાય છે. તે નામ-સ્થાપના આદિથી અનેકાંતનું સમર્થન કરતાં કહ્યું છે કે.... જે રીતે મોરના ઇંડાના રસમાં નીલાદિ સર્વ વર્ણો અન્યોન્ય મળીને રહે છે. અર્થાત્ ઇંડાના રસમાં નીલાદિ અનેક વર્ણો પરસ્પર મિશ્રિત થઈને તાદાત્મ્યભાવથી રહે છે, તેમ વસ્તુમાં નામઘટ, સ્થાપનાઘટ આદિ રૂપથી નામાદિ ચારે નિર્લેપાનો વ્યવહાર થાય છે. (૧)

(માટીના ઘડામાં) માટી અને ઘટનો (સર્વથા) અન્વય=અભેદ માની શકાતો નથી, કારણકે ઘટોત્પત્તિ પૂર્વેની પિંડરૂપમાટી જુદી હતી અને ઘટોત્પત્તિ બાદની ઘટ અવસ્થામાં માટી જુદી છે. (તે જ રીતે માટીના ઘટમાં) માટી અને ઘટનો (સર્વથા) ભેદ પણ નથી, કારણ કે માટીની અપેક્ષાએ અન્વય = અભેદ જોવા મળે છે. અર્થાત્ ઘટોત્પત્તિની પૂર્વે માટીના પિંડમાં “આ માટી છે” તથા ઘટ અવસ્થામાં “આ માટી છે” આવો અન્વય જોવા મળે છે. (પ્રશ્ન: જો ઘટમાં સર્વથા ભેદજાતિ નથી કે સર્વથા અભેદજાતિ પણ નથી, તો ઘટમાં કઈ જાતિનો સ્વીકાર કરો છો ? ઉત્તર : અમે) ઘટમાં સર્વથા ભેદરૂપ અને સર્વથા અભેદરૂપ બંને જાતિઓથી અતિરિક્ત ભેદાભેદ જાતિનો સ્વીકાર કરીએ છીએ.

અહીં શ્લોકમાં ‘હિ’ શબ્દ હેતુમાં છે. અર્થાત્ ‘હિ’ શબ્દનો “યસ્માત્ = જે કારણથી” અર્થ છે. (જે કારણથી તે ઘટ.. ઇત્યાદિ કરવો). (શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે... માટીના ઘટમાં માટી અને ઘટનો સર્વથા અભેદ માની શકાય તેમ નથી કે સર્વથા ભેદ પણ માની શકાય તેમ નથી. ઘટનો માટીરૂપથી સર્વથા અભેદ કહી શકાતો નથી. કારણકે તે માટી ભિન્ન હતી અને આ માટી ભિન્ન છે. અવસ્થાભેદ તો ચોક્કસ છે જ. તેમાં સર્વથા ભેદ પણ કહી શકાતો નથી. કારણ કે માટીરૂપથી અન્વય જોવા મળે છે. પિંડ પણ માટીનો જ હતો અને ઘટ પણ માટીનો જ છે. તેથી ઘટ સર્વથા અભેદ અને સર્વથા ભેદરૂપ બે જાતિઓથી અતિરિક્ત એક કથંચિત્ ભેદાભેદરૂપ ત્રીજી જાતિનો જ છે. તે અવસ્થામાં ઘટ સર્વથા માટીરૂપ નથી અને માટીમાંથી અન્ય દ્રવ્યરૂપ પણ બની ગયો નથી. પરંતુ દ્રવ્યરૂપથી માટીનો ઘટમાં અન્વય છે. તથા પર્યાપરૂપથી ભેદ છે.

પિંડાવસ્થામાં ઘટાકાર નથી, ઘટાવસ્થામાં ઘટાકાર છે. તેથી પર્યાયરૂપથી ભેદ છે. છતાં પણ બંને અવસ્થામાં માટીરૂપે અન્વય તો છે જ.) (૨).

જે પદાર્થ ભાગદ્વાયાત્મક છે. તે એક ભાગમાં સિંહાકાર છે અને એક ભાગમાં નરાકાર છે. (છતાં પણ તેમાં એક) અન્વયી = અવિભાગી દ્રવ્ય છે. તથા (અવયવોની દૃષ્ટિએ) વિભાગ પણ છે. તેને નરસિંહ કહેવાય છે. તે નરસિંહ માત્ર નરરૂપ નથી. કારણકે (અમુક અંશે) સિંહરૂપ પણ છે તથા તે નરસિંહ કેવલ સિંહરૂપ નથી. કારણ કે (અમુક અંશે) નરરૂપ પણ છે. વળી નરસિંહના વાયકશબ્દથી નર અને સિંહનો વાયકશબ્દ ભિન્ન છે. નરસિંહાકારના જ્ઞાનથી નર અને સિંહનું જ્ઞાન ભિન્ન છે. તથા નરસિંહના કાર્યથી નર અને સિંહનું કાર્ય ભિન્ન છે. તેથી નરસિંહ (નરરૂપ અને સિંહરૂપ બે જાતિઓથી) ભિન્ન ત્રીજી જાતિ છે. (૩-૪) (નર સિંહાવતારની ચર્ચા દાર્શનિક જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે નરસિંહ મુખ આદિ અવયવોમાં સિંહના આકારનો છે તથા અન્ય પગ આદિ અવયવોની દૃષ્ટિએ મનુષ્યના આકારનો છે. અર્થાત્ તે બંને પ્રકારના અવયવોનો અખંડ અવિભાગીરૂપ નરસિંહ છે. તેમાં ભેદદૃષ્ટિથી નર અને સિંહની કલ્પના કરાતી હોવા છતાં પણ, વસ્તુતઃ તે બંને અવયવોથી તાદાત્મ્ય રાખવાવાળો અખંડપદાર્થ છે. તેને નર પણ કહી શકાય તેમ નથી. કારણકે અંશતઃ સિંહરૂપ પણ છે તથા તેને સિંહ પણ કહી શકાય તેમ નથી. કારણકે અંશતઃ નરરૂપ પણ છે. તે નરસિંહ તો, તે બંનેથી ભિન્ન એક ત્રીજી મિશ્રિતજાતિનો અખંડ પદાર્થ છે કે જેમાં તે બે ભાગ જોવા મળે છે. વિશેષ સુગમ છે.)

(આ રીતે ઘટમાં ભેદાભેદરૂપ ત્રીજી જાતિનો તથા નરસિંહમાં ઉભયથી ભિન્ન ત્રીજી જાતિનો સ્વીકાર કરવો તે જ અનેકાંતવાદનું સમર્થન છે.)

હેતુનું લક્ષણ ત્રિરૂપ કે પંચરૂપ કહેતા પરવાદિઓ પણ એકવસ્તુમાં સત્ત્વ-અસત્ત્વ, નિત્ય-અનિત્ય આદિ સર્વ ધર્મોનો સ્વીકાર શા માટે નથી કરતા તે આશ્ચર્ય છે ! (૫) (કહેવાનો આશય એ છે કે પક્ષધર્મતા, સપક્ષસત્ત્વ, વિપક્ષસત્ત્વ, અબાધિતવિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ, આ પાંચ રૂપો હેતુના કેટલાક નૈયાયિકો માને છે. બૌદ્ધો પ્રારંભના ત્રણરૂપોવાળો હેતુ માને છે. એક જ હેતુમાં પાંચ કે ત્રણરૂપોને સ્વીકારતા બૌદ્ધો અને નૈયાયિકો અનેકાંતવાદનું જ સમર્થન કરે છે. છતાં પણ અનેકાંતને માનવામાં આનાકાની શા માટે કરે તે મોટું આશ્ચર્ય છે !)

यथैकस्यैव नरस्य पितृत्वपुत्रत्वाद्यनेकसंबन्धा भिन्ननिमित्ता न विरुध्यन्ते । तद्यथा-स नरः स्वपित्रपेक्षया पुत्रः, स्वसुतापेक्षया तु पितेत्यादि । अभिन्ननिमित्तास्तु संबन्धा विरुध्यन्ते, तद्यथा-स्वपित्रपेक्षयैव स पिता पुत्रश्चेत्यादि । एवमनेकान्तेऽपि द्रव्यात्मनैकं

पर्यायात्मना त्वनेकमित्यादिभिन्ननिमित्ततया न विरुध्यते । द्रव्यात्मनैवैकमनेकं चेत्यादि त्वभिन्ननिमित्ततया विरुध्यते । अभिन्ननिमित्तत्वं हि विरोधस्य मूलं, न पुनर्भिन्ननिमित्त-
त्वमिति । सुखदुःखनरदेवादिपर्याया अप्यात्मनो नित्यानित्यत्वाद्यनेकान्तमन्तरेण
नोपपद्यन्ते, यथा सर्पद्रव्यस्य स्थिरस्योत्फणविफणावस्थे मिथो विरुद्धे अपि द्रव्यापेक्षया न
विरुद्धे, यथैकस्या अङ्गुल्याः सरलताविनाशो वक्रतोत्पत्तिश्च, यथा वा गोरसे स्थायिनि
दुग्धपर्यायविनाशोत्तरदधिपर्यायोत्पादौ संभवन्तौ प्रत्यक्षादिप्रमाणेनोपलब्धौ, एवं सर्वस्य
वस्तुनो द्रव्यपर्यायात्मकतापि ।

किं च, सर्वेष्वपि दर्शनेषु स्वाभिमतसाध्यसाधनायाभिधीयमाना हेतवोऽप्यनेकान्ता-
भ्युपगममन्तरेण न समीचीनतामञ्चन्ति, तथाहि-अत्र स्वोपज्ञमेव परहेतुतमोभा-
स्करनामकं वादस्थलं लिख्यते । यथा-इह हि सकलतार्किकचक्रचूडामणितयात्मानं
मन्यमानाः सर्वदापि प्रसभं पोषितस्वाभिमाना गुणवत्सु विद्वत्सु मत्सरं विदधाना
मुग्धजनसमाजेऽत्यूर्जितस्फूर्जितमभिदधानाः स्पष्टोद्भवेन स्वानुभवेन समस्तवस्तु-
स्तोमगतमभ्रान्तमनेकान्तमनुभवन्तोऽपि स्वयं च युक्त्यानेकान्तमेव वदन्तोऽपि प्रकटं
वचनमात्रेणैवानेकान्तमनिच्छन्तो यथावस्थितं वस्तुस्वरूपमपश्यन्तो निजमतानुरागमेव
पुष्णन्तो विद्वत्समीपे च कदापि सम्यग्हेतुस्वरूपमपृच्छन्तो निजबुद्ध्या च तदनवगच्छन्तो
भवन्तो यत्साध्यसाधनाय साधनमधुनाभ्यधुः, तत्रापि साध्यसिद्धिनिबन्धनं हेतुः ।
अतोऽनेकान्तव्यवस्थापनार्थं यथावस्थितं वस्तुस्वरूपं दर्शयद्भिः सद्भिरस्माभिः प्रथमतो
हेतोरेव स्वरूपं सम्यग्नेकान्तरूपं प्रकाशयते । तावद्वत्तावधाना निरस्तस्वपक्षाभिमानाः
क्षणं माध्यस्थ्यं भजन्तः शृण्वन्तु भवन्तः तथाहि-युष्मदुपन्यस्तेन हेतुना किमन्वयिना
स्वसाध्यं साध्येत व्यतिरेकिणा वा अन्वयव्यतिरेकिणा वा । यदि तावदन्वयिना, तदा
तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वं स्यात्, अन्वयमात्रस्य तत्रापि भावात् । नापि व्यतिरेकिणा,
तत्पुत्रत्वादेरेव गमकत्वप्रसङ्गात् । श्यामत्वाभावेऽन्यत्र गौरपक्षे विपक्षे तत्पुत्रत्वा-
देरभावात् । अन्वयव्यतिरेकिणा चेत्, तदापि तत्पुत्रत्वादित एव साध्यसिद्धिप्रसक्तिः । न
चास्य त्रैरूप्यलक्षणयोगिनो हेत्वाभासताशङ्कनीया, अनित्यत्वसाधने कृतकत्वादेरपि
तत्प्रसङ्गात् ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જેમ એક માણસમાં ભિન્ન-ભિન્નનિમિત્તો = અપેક્ષાઓએ પિતૃત્વ, પુત્રત્વ આદિ અનેક સંબંધોને = ધર્મોને માનવામાં વિરોધ નથી, (તેમ કોઈપણ વસ્તુમાં ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાએ અનેક ધર્મો માનવામાં વિરોધ નથી.) માણસમાં ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાએ રહેલા પિતૃત્વ આદિ અનેક ધર્મો આ પ્રમાણે છે. - તે માણસ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે, પરંતુ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે... ઇત્યાદિ વિચારવું, અભિન્નનિમિત્તક સંબંધોને જ વિરોધ હોય છે. અર્થાત્ અભિન્ન એક જ અપેક્ષાએ વસ્તુમાં અનેકધર્મો માનવામાં વિરોધ આવે છે. જેમકે તે માણસ પિતાની અપેક્ષાએ પિતા અને પુત્ર બંને કહેવાય તો વિરોધ આવે. ઇત્યાદિ સ્વયં વિચારવું. આ પ્રમાણે અનેકાંતમાં પણ વસ્તુ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ એક છે અને પર્યાયની દૃષ્ટિએ અનેક છે.... ઇત્યાદિ ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાએ વસ્તુમાં અનેકધર્મોનો સ્વીકાર કરવામાં વિરોધ નથી.

સુખ, દુઃખ, મનુષ્ય, દેવ આદિ પર્યાયો પણ આત્મામાં નિત્યાનિત્યાત્મક અનેકાંત વિના સંગત થતા નથી. અર્થાત્ જો આત્માને કથંચિત્ નિત્યાનિત્યાત્મક = પરિણામીનિત્ય માનવામાં ન આવે તો, તેમાં સુખ, દુઃખ, મનુષ્ય, દેવ આદિ પર્યાયો થઈ શકશે નહિ. (કારણ કે સર્વથાનિત્ય માનશો તો તે હંમેશા સ્થાયી રહેશે તથા સર્વથાઅનિત્ય માનશો તો અત્યંતપરિવર્તિત બની જવાથી આત્માની સત્તા જ નહિ રહે. પર્યાયો તો દ્રવ્યને સ્થિર રાખીને જ થયા કરતા હોય છે.) જેમ સ્થિરસર્પદ્રવ્યમાં પરસ્પરવિરુદ્ધ ફણા ચઢાવેલી અવસ્થા તથા ફણા વિનાની અવસ્થા હોય છે, છતાં પણ એક અન્વયી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેમાં વિરોધ નથી. અર્થાત્ અવસ્થાભેદ થવા છતાં પણ સર્પ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી એક જ રહે છે. તેથી તેમાં અવસ્થાભેદ સ્વીકારમાં વિરોધ નથી. તથા જેમ એક આંગળીમાં સરલતાનો વિનાશ અને વક્રતાની ઉત્પત્તિ અથવા એક જ સ્થાયિ ગોરસમાં દૂધપર્યાયનો નાશ અને ઉત્તરમાં દહીંપર્યાયની ઉત્પત્તિ થતી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જોવાય છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓની દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મકતા પણ પ્રત્યક્ષથી જોવાય જ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ એક સ્થિર રહેલા આંગળીદ્રવ્યમાં સરલતા અને વક્રતાપર્યાયની ઉત્પત્તિ થતી જોવા મળે છે, તેથી આંગળી દ્રવ્યપર્યાયાત્મક છે, તે પ્રત્યક્ષથી જણાય જ છે. તે જ રીતે સ્થાયિ દ્રવ્યરૂપ ગોરસમાં દૂધપર્યાયનો વિનાશ તથા દહીંપર્યાયની ઉત્પત્તિ થતી જોવા મળે છે. તેથી ગોરસમાં દ્રવ્યપર્યાયાત્મકતા પ્રત્યક્ષથી જણાય છે. તેમ સર્વ વસ્તુઓની દ્રવ્યપર્યાયાત્મકતા પણ પ્રત્યક્ષથી જણાય જ છે.)

વળી સર્વ દર્શનોમાં પોતાના ઇષ્ટસાધ્યની સિદ્ધિ માટે પ્રયોજેલા હેતુઓ પણ વસ્તુની અનેકાંતાત્મકતા માન્યા વિના સત્ય-પ્રમાણતાને પામતા નથી.

આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરાય છે - (આ વિષયમાં ટીકાકારશ્રી દ્વારા સ્વયં) પોતાના દ્વારા

બનાવેલ “પરહેતુતમોભાસ્કર” = પ્રતિવાદિઓના હેતુરૂપી અંધકારના વિનાશક સૂર્યનામક વાદસ્થળને લખે છે - આ જગતમાં પોતાની જાતને સકલતાર્કિકચક્ર્યૂકામણિ માનતા, હંમેશાં પણ આગ્રહપૂર્વક સ્વાભિમાનને પોષતા, ગુણવાનવિદ્વાનો ઉપર મત્સર ધારણ કરતા, મુગ્ધસમાજમાં પોતાની વાતોને કુર્તકો દ્વારા લાંબી લાંબી રીતે કહેતા, સ્પષ્ટસ્વાનુભવથી સમસ્તવસ્તુઓમાં રહેલા અભ્રાન્ત = સત્યરૂપ અનેકાંતને અનુભવતા પણ, સ્વયં (પોતાના શાસ્ત્રની વાતોની પુષ્ટિ માટે) યુક્તિથી અનેકાંતને કહેતા પણ, ‘અમે અનેકાંતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ’ આવા પ્રગટવચનમાત્રથી અનેકાંતનો સ્વીકાર નહિ કરતા, વસ્તુના યથાવસ્થિતસ્વરૂપને નહિ જોતા, પોતાના મતાનુરાગને જ પોષતા, (હું અજ્ઞાની છું એવું સિદ્ધિ ન જઈ જાય, તે માટે) ક્યારે પણ વિદ્વાનોની પાસે હેતુના સમ્યક્ સ્વરૂપને નહિ પૂછતા; પોતાની બુદ્ધિથી નહિ જાણતા, તમે લોકો હેતુના સ્વરૂપથી સર્વથા અનભિજ્ઞ હોવા છતાં પણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે ગમે તેવા હેતુના પ્રયોગો કર્યા કરો છો.

ત્યાં પણ સાધ્યની સિદ્ધિમાં મુખ્યકારણ હેતુ છે. આથી અનેકાંતની સિદ્ધિ માટે યથાવસ્થિત વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવતા અમારા વડે પ્રથમથી જ સાધ્યસિદ્ધિના પ્રધાન અંગરૂપ હેતુના સ્વરૂપની અર્થાત્ હેતુની સમ્યગ્ અનેકાંતરૂપતાને પ્રકાશિત કરાય છે. તેથી સાવધાન બની સ્વપક્ષનું અભિમાન બાજુ પર રાખી, ક્ષણવાર માટે મધ્યસ્થતાને ધારણ કરીને તમે પરવાદિઓ અમારી વાતને સાંભળો.

તમે બતાવો કે... તમે ઉપન્યસ્ત કરેલો હેતુ શું અન્વયી હોવાના કારણે સ્વસાધ્યનો સાધક છે કે વ્યતિરેકી હોવાના કારણે સ્વસાધ્યનો સાધક છે કે અન્વય-વ્યતિરેકી હોવાના કારણે સ્વસાધ્યનો સાધક છે ?

‘હેતુ અન્વયી હોવાના કારણે સ્વસાધ્યનો સાધક છે.’ આ પક્ષ કહેશે તો ‘તત્પુત્રત્વાદિ’ હેતુઓ પણ સાધ્યના ગમક બની જશે. કારણકે અન્વયમાત્રનો ત્યાં પણ સદ્ભાવ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે જો સાધ્ય અને સાધનનો દૃષ્ટાંતમાં સદ્ભાવ રહેવાને કારણે તે હેતુ અન્વયી બનીને સત્ય બની જતો હોય તો - સાધ્યનો સાધક બનતો હોય તો ‘ગર્ભગત બાળક શ્યામ છે, કારણ કે તે તેને પુત્ર છે’-આ અનુમાનમાં ‘તત્પુત્રત્વ’ = હેતુ પણ સત્ય બની જવો જોઈએ. કારણકે તેના ચાર શ્યામબાળકોમાં તત્પુત્રત્વ અને શ્યામત્વનો અન્વય જોવા મળે જ છે.

‘હેતુ વ્યતિરેકી હોવાના કારણે સ્વસાધ્યનો ગમક બને છે.’ આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણકે... તો તો ‘તત્પુત્રત્વાદિ’ હેતુઓ પણ સાધ્યના સાધક બની જશે. કહેવાનો આશય એ છે કે... કોઈ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી જ હેતુ સત્ય બની જતો હોય તો, શુક્લ (ગોરા) એવા ચૈત્રના

પુત્રોમાં શ્યામત્વના અભાવમાં તત્પુત્રત્વનો અભાવ જોવા મળે જ છે. આથી અહીં પ્રયોજાયેલ હેતુ ‘તત્પુત્રત્વ’ પણ પ્રામાણિક બની જશે. (પરંતુ એવું નથી.)

“હેતુ અન્વય-વ્યતિરેકી હોવાના કારણે સ્વસાધ્યનો ગમક બને છે” આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણકે ત્યારે પણ ‘તત્પુત્રત્વાદિ’ હેતુઓ સાધ્યના સાધક બની જવાની આપત્તિ આવશે. કહેવાનો આશય એ છે અન્વય અને વ્યતિરેક, બંને મળી જવાથી હેતુ સત્ય બની જતો હોય તો ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુમાં અન્વય અને વ્યતિરેક બંને મળતા હોવાથી તે પ્રામાણિક અને સાધ્યનો સાધક બની જશે. તે તત્પુત્રત્વ હેતુ પક્ષમાં વૃત્તિ છે, સપક્ષમાં રહે છે તથા વિપક્ષથી વ્યાવૃત્ત છે. આથી ત્રૈરૂપ્ય લક્ષણવાળો હોવાથી (તમે બૌદ્ધો) તેને હેત્વાભાસ માની શકશો નહિ. અર્થાત્ ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુમાં હેત્વાભાસ તરીકેની તમે શંકા કરો છો, તે કરી શકશો નહિ. જો પક્ષવૃત્તિત્વાદિ ત્રણરૂપવાળા હેતુને પણ હેત્વાભાસ માનશો તો “શબ્દ અનિત્ય છે, કારણકે કૃતક છે” અહીં અનિત્યત્વનો સાધક ‘કૃતકત્વ’ હેતુ પણ હેત્વાભાસ બની જવાની આપત્તિ આવશે. (કહેવાનો આશય એ છે કે પક્ષવૃત્તિત્વાદિ ત્રણરૂપવાળો હેતુ સાધ્યનો ગમક છે, આવું સ્વીકારશો તો (ઉપર બતાવ્યા મુજબ) ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુ પણ સાધ્યનો ગમક બની જશે. કારણકે તે ત્રણરૂપવાળો છે જ અને જો ત્રણરૂપવાળા ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુને હેત્વાભાસ અર્થાત્ સાધ્યનો અગમક માનશો તો શબ્દના અનિત્યત્વનો સાધક ત્રણરૂપવાળો ‘કૃતકત્વ’ હેતુ પણ અગમક બની જશે.)

अस्ति च भवदभिप्रायेण त्रैरूप्यं तत्पुत्रादाविति । अथ भवत्वयं दोषो येषां पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपे त्रैरूप्येऽविनाभावपरिसमाप्तिः, नास्माकं पञ्चलक्षण-हेतुवादिनां, अस्माभिरसत्प्रतिपक्षत्वप्रत्यक्षागमाबाधितविषयत्वयोरपि लक्षणयोरभ्युपगमादिति चेत् ? तर्हि केवलान्वयकेवल-व्यतिरेकानुमानयोः पञ्चलक्षणत्वासंभवेना-गमकत्वप्रसङ्गः । न च तयोरगमकत्वं यौगैरिष्टं, तस्मात्प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणा-संभवेन, अन्यथानुपपत्तेः अनिश्चय एव तत्पुत्रत्वादेरगमकतानिबन्धनमस्तु, न तु त्रैलक्षण्याद्यभावः । अथात्र विपक्षेऽसत्त्वं निश्चितं नास्ति, तर्हि श्यामत्वाभावे तत्पुत्रत्वेनावश्यं निवर्तनीयमित्यत्र प्रमाणमस्तीति सौगतः । यौगस्तु गर्जति-शाकाद्याहार-परिणामः श्यामत्वेन समव्याप्तिको, न तु तत्पुत्रत्वेनेत्युपाधिसद्भावाच्च तत्पुत्रत्वे विपक्षासत्त्वसंभव इति । तौ ह्येवं निश्चितान्यथानुपपत्तिमेव शब्दान्तरेण शरणीकुरुत इति

સૈવ હેતોર્લક્ષણમસ્તુ । અપિ ચ, અસ્તિ નમશ્ચન્દ્રો જલચન્દ્રાત્, ઉદેષ્યતિ શ્વઃ સવિતા, અઘતનાદિત્યોદયાત્ । ઇત્યાદિષુ પક્ષધર્મત્વાભાવેઽપિ, મન્માતેયમેવંવિધસ્વરાન્યથાનુપપત્તેઃ, સર્વં ક્ષણિકમક્ષણિકં વા સત્ત્વાત્, ઇત્યાદિષુ ચ સપક્ષસ્યાભાવેઽપિ હેતૂનાં ગમકત્વદર્શનાત્કિં ત્રૈરૂપ્યાદિના । નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિરેવૈકં લિઙ્ગલક્ષણમક્ષૂણં તત્ત્વમેતદેવ, પ્રપञ्चઃ પુનરયમિતિ ચેત્ ? તર્હિ સૌગતેનાનાબાધિતવિષયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વં જ્ઞાતત્વં ચ યૌગેન ચ જ્ઞાતત્વં લક્ષણમાલ્ખ્યાનીયમ્ । અથ વિપક્ષાન્નિશ્ચિતવ્યાવૃત્તિ-માત્રેણાબાધિતવિષયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વં ચ જ્ઞાપકહેત્વધિકારાજ્ઞાતત્વં ચ લઘ્વમેવેતિ ચેત્ ? તર્હિ ગમકહેત્વધિકારાદશેષમપિ લઘ્વમેવેતિ કિં શેષેણાપિ પ્રપञ્ચેનેતિ । અત એવ નાન્વયમાત્રાદ્દેતુર્ગમકઃ, અપિત્વાક્ષિપ્તવ્યતિરેકાદન્વયવિશેષાત્ । નાપિ વ્યતિરેકમાત્રાત્, કિન્વઙ્ગીકૃતાન્વયાદ્વ્યતિરેકવિશેષાત્ । ન ચાપિ પરસ્પરાનનુવિદ્યતદુભયમાત્રાત્, અપિ તુ પરસ્પરસ્વરૂપાજહદ્વૃત્તાન્વયવ્યતિરેકત્વાત્, નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્ત્યેકલક્ષણસ્ય હિ હેતોર્યથાપ્રદર્શિતાન્વયવ્યતિરેકરૂપત્વાત્ । ન ચ જૈનાનાં હેતોરેકલક્ષણતાભિધાન-મનેકાન્તસ્ય વિઘાતકમિતિ વક્તવ્યં, પ્રયોગનિયમ એવૈકલક્ષણો હેતુરિત્યભિધાનાત્, ન તુ સ્વભાવનિયમે, નિયતૈકસ્વભાવસ્ય શશશૃંગાદેરિવ નિઃસ્વભાવત્વાત્, ઇતિ કથં ન હેતોરનેકાન્તાત્મકતા ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(બૌદ્ધો હેતુમાં પક્ષધર્મત્વાદિત્રિરૂપતાનો સ્વીકાર કરીને હેતુને પ્રામાણિક-સાધ્યનો ગમક માનતા હતા. તેવી અવસ્થામાં ટીકાકારશ્રીએ તત્પુત્રત્વાદિ હેતુઓમાં પક્ષધર્મત્વાદિ ત્રિરૂપતા હોવા છતાં, તે હેતુઓ સાધ્યના ગમક બનતા નથી, તેથી હેતુમાં ત્રિરૂપતા હોવા માત્રથી તે સત્ય બનતો નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. ત્યારે નૈયાયિકો કહે છે કે અમે હેતુમાં પંચરૂપતા માનીએ છીએ. આથી અમારો હેતુ તો સત્ય જ છે. આવા અભિપ્રાયથી નૈયાયિક પૂર્વપક્ષ તરીકે પોતાનો પક્ષ રજૂ કરે છે. તે ‘અસ્તિ ચ.... ચેત્ ?’ સુધીના શંકાગ્રંથમાં ટીકાકારશ્રીએ ગ્રહણ કર્યો છે.)

નૈયાયિક : તમારા અભિપ્રાયથી ત્રણરૂપવાળા તત્પુત્રત્વાદિ હેતુઓ અસત્ય ભલે હોય. પરંતુ તેનાથી તો પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ તથા વિપક્ષાસત્ત્વ, આ હેતુના ત્રણરૂપમાં અવિનાભાવની પરિસ્થિતિ માનતા બૌદ્ધોને આ દોષ આવશે. અર્થાત્ તમારો બતાવેલો દોષ, બૌદ્ધોને ભલે હોય, પરંતુ અમને તો નથી. કારણ કે અમે પંચલક્ષણહેતુવાદિ છીએ. અર્થાત્ અમે હેતુના પાંચ

રૂપો માન્યા છે. અમારા દ્વારા હેતુના પક્ષધર્મત્વાદિ ત્રણરૂપોની સાથે સાથે અસત્પ્રતિપક્ષત્વ અને પ્રત્યક્ષાગમાબાધિતવિષયત્વ, આ બે રૂપોનો પણ સ્વીકાર કરાયેલો છે. અર્થાત્ અમે લોકોએ હેતુનું પક્ષમાં રહેવું, સપક્ષમાં રહેવું તથા વિપક્ષમાં ન રહેવું - હેતુના આ ત્રણ સ્વરૂપો માન્યા છે. તેની સાથે સાથે પ્રત્યક્ષ અને આગમથી હેતુનું બાધિત ન થવું તથા સાધ્યાભાવની સિદ્ધિ કરનારા પ્રતિપક્ષ હેતુનું ન હોવું, આ બે સ્વરૂપ પણ હેતુના માન્યા છે. આથી અમારા મતથી હેતુનો અવિનાભાવ પાંચરૂપોથી પૂર્ણ છે.

જૈન : (જો પાંચરૂપ હોવાથી જ હેતુ સત્ય બની જતો હોય) તો કેવલાન્વયી અને કેવલવ્યતિરેકી હેતુઓમાં પાંચ રૂપોનો અસંભવ હોવાથી, તે હેતુઓ પણ સાધ્યના અગમક બનવાનો પ્રસંગ આવશે. કહેવાનો આશય એ છે કે કેવલાન્વયી હેતુમાં વિપક્ષાસત્ત્વ સિવાયના ચાર જ રૂપો હોય છે તથા કેવલવ્યતિરેકી હેતુમાં સપક્ષાસત્ત્વ સિવાયના ચાર જ રૂપો હોય છે. અર્થાત્ કેવલાન્વયી હેતુમાં વિપક્ષાસત્ત્વ અને કેવલવ્યતિરેકી હેતુમાં સપક્ષાસત્ત્વ રૂપ હોતું નથી. આમ તે બંનેમાં ચાર જ રૂપ છે, પાંચરૂપ નથી. તેથી કેવલાન્વયી અને કેવલવ્યતિરેકી હેતુ સાધ્યનો ગમક બનશે નહિ. પરંતુ તે બંનેનું અગમકત્વ નૈયાયિકોને ઇષ્ટ નથી. અર્થાત્ કેવલાન્વયી તથા કેવલવ્યતિરેકી હેતુને નૈયાયિકો સાધ્યના ગમક માને છે. તેને હેત્વાભાસ માનતા નથી. નૈયાયિક મતમાં ચારરૂપવાળા હેતુઓ પણ સત્ય બને જ છે.

આમ હેતુની ત્રિરૂપતા કે પંચરૂપતા જ હેતુની પ્રમાણતામાં નિયામક નથી. પરંતુ અવિનાભાવ (પ્રતિબંધ)નો નિશ્ચય જ હેતુની પ્રમાણતામાં નિયામક છે. તેથી પ્રતિબંધ = અવિનાભાવના નિશ્ચાયકપ્રમાણનો અસંભવ હોય ત્યાં હેતુ સાધ્યનો અગમક બને છે. તેથી અન્યથા-અનુપપત્તિથી (અર્થાત્ તત્પુત્રત્વ અને શ્યામત્વના અવિનાભાવને ગ્રહણ કરવાવાળું પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી, તેના અવિનાભાવનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. તેથી અન્યથા અનુપપત્તિથી) અવિનાભાવનો અનિશ્ચય જ તત્પુત્રત્વાદિ હેતુઓમાં અગમકતાનું કારણ બને છે. અર્થાત્ તત્પુત્રત્વાદિ હેતુઓ સાધ્યના અગમક બનવામાં કારણ અવિનાભાવનો અનિશ્ચય જ છે. પરંતુ હેતુની ત્રિરૂપતાનો કે પંચરૂપતાનો અભાવ સાધ્યની અગમકતામાં નિયામક નથી.

(નૈયાયિક અને બૌદ્ધો પોતાના હેતુની પંચરૂપતા અને ત્રિરૂપતા જ હેતુની સત્યતામાં નિયામક છે. તે વાતને ઉભી રાખવા દલીલો કરે છે, તે ટીકાકારશ્રીએ “અથાત્ર....” “ઈતિ” સુધીના શંકાગ્રંથમાં મૂકી છે.)

બૌદ્ધ+નૈયાયિક : (બૌદ્ધ કહે છે કે) વિપક્ષાસત્ત્વનો નિશ્ચય નથી. અર્થાત્ તત્પુત્રત્વ હેતુમાં વિપક્ષાસત્ત્વનો નિશ્ચય નથી. (જો તેની વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ નિશ્ચિત હોત) તો શ્યામત્વના અભાવમાં તત્પુત્રત્વની અવશ્ય નિવૃત્તિ થઈ જવી જોઈએ. (પરંતુ “શ્યામત્વના અભાવમાં તત્પુત્રત્વની

અવશ્ય નિવૃત્તિ હોય જ છે” આવો નિશ્ચય કરવાવાળું કોઈ પ્રમાણ જ નથી.) આ રીતે વિપક્ષાસત્ત્વનો નિશ્ચય ન હોવાથી ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુ હેત્વાભાસ છે.

નૈયાયિકો આ પ્રમાણે ગર્જના કરી કહે છે કે... શાકાદિ-આહારપરિણામની શ્યામત્વની સાથે સમાનવ્યાપ્તિ છે, પુત્રત્વની સાથે વ્યાપ્તિ નથી. અર્થાત્ ગર્ભીણીમાતાનું લીલાપાંદડાનું શાક ખાવું ઇત્યાદિ જ ગર્ભના શ્યામત્વમાં કારણ છે. એટલે કે શાકાદિ-આહારપરિણામની જ શ્યામત્વની સાથે સમાનવ્યાપ્તિ છે. પરંતુ તત્પુત્રત્વની સાથે નહિ. આ પ્રમાણે તત્પુત્રત્વ હેતુમાં શાકાદિ-આહારપરિણામ ઉપાધિ હોવાથી, તે હેતુ વિપક્ષથી વ્યાવૃત્ત નથી. (ઉપાધિસહિત હેતુ વ્યાપ્ત્વાસિદ્ધ કહેવાય છે. જે ધર્મ સાધ્યનો વ્યાપક હોય તથા સાધનનો અવ્યાપક હોય છે તેને ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમકે પર્વતો ધૂમવાન, વહને: । અર્થાત્ ‘તે ધૂમવાળો છે, કારણકે અગ્નિવાળો હોવાથી.” અહીં આર્દ્રન્ધનસંયોગ ઉપાધિ છે. આર્દ્રન્ધનસંયોગ સાધ્યભૂત ધૂમની સાથે હંમેશાં રહેતો હોવા છતાં પણ સાધનભૂત વહ્નિ સાથે હંમેશાં રહેવાનો તેનો નિયમ નથી. કારણકે તપેલા લોખંડના ગોળામાં સાધનભૂતઅગ્નિ હોવા છતાં પણ આર્દ્રન્ધનસંયોગ હોતો નથી. આથી આર્દ્રન્ધનસંયોગ ઉપાધિ છે. તેથી સાધનવહ્નિ વ્યાપ્ત્વાસિદ્ધ છે. તે પ્રમાણે ‘શાકાદિ-આહારપરિણામ’ સાધ્યભૂત શ્યામત્વની સાથે રહે છે. પરંતુ સાધનભૂત તત્પુત્રત્વની સાથે હંમેશાં રહે તેવો નિયમ નથી. આથી ‘શાકાદિ-આહારપરિણામ’ ઉપાધિ છે. તે ઉપાધિ સહિતનો તત્પુત્રત્વ હેતુ જ વ્યાપ્ત્વાસિદ્ધ બને છે. પરંતુ માત્ર તત્પુત્રત્વ હેતુ હેત્વાભાસ બની શકતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે એકલા તત્પુત્રત્વની શ્યામત્વની સાથે વ્યાપ્તિ નથી, પરંતુ જ્યારે તે શાકાદિ-આહારપરિણામથી વિશિષ્ટ થાય છે, ત્યારે જ તેની શ્યામત્વની સાથે વ્યાપ્તિ થઈ શકે છે.)

જૈન : તે બૌદ્ધ અને નૈયાયિકે વિપક્ષાસત્ત્વની જે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે. તેનાથી તો તેઓએ બીજાશબ્દો દ્વારા અન્યથા-અનુપપત્તિરૂપ અવિનાભાવના નિશ્ચયનો જ સ્વીકાર કરી લીધો છે અને તે જ હેતુનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ તમે ફરી-ફરીને અવિનાભાવને જ હેતુના નિર્દોષલક્ષણ તરીકે સ્વીકારી લીધું છે.

જુઓ, ‘આકાશમાં ચંદ્ર છે, કારણકે જલચંદ્ર દેખાય છે. અર્થાત્ જલમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે.’ તથા ‘કાલે સૂર્યનો ઉદય થશે, કારણકે આજે સૂર્યનો ઉદય થઈ રહ્યો છે.’ ઇત્યાદિ હેતુઓમાં પક્ષધર્મતા જોવા મળતી નથી. આ પક્ષધર્મતારૂપના અભાવમાં પણ હેતુને સત્ય તો માનીએ જ છીએ. “આ મારી માતા માલૂમ થાય છે, કારણ કે આવા પ્રકારનો અવાજ બીજી રીતે સંગત થતો નથી - (અર્થાત્ મારી માતા ન હોય તો, તેવો અવાજ પણ સંગત થતો નથી.)” તથા “સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક કે નિત્ય છે, કારણ કે તે સત્ છે” ઇત્યાદિ હેતુઓમાં સપક્ષસત્ત્વરૂપ ન હોવા છતાં પણ તે હેતુઓ સાધ્યના ગમક બનતા જોવાય છે. આથી અવિનાભાવ જ હેતુનું એકમાત્ર

અસાધારણલક્ષણ માનવું જોઈએ. ત્રૈરુપ્ય આદિ ત્રણલક્ષણોને માનવા નિરર્થક છે.

બૌદ્ધ-નૈયાયિકાદિ : નિશ્ચિત અન્યથા-અનુપપત્તિ અર્થાત્ અવિનાભાવનો નિશ્ચય જ હેતુનું (પ્રધાન તથા નિર્દોષ) લક્ષણ માની પણ લઈએ. તો પણ તે અવિનાભાવના પ્રપંચ માટે = વિસ્તારથી સમજવા કે સમજાવવા માટે ત્રૈરુપ્ય અને પંચરુપ્ય માની લેવામાં આવે છે.

જૈન : તમને લોકોને જો અવિનાભાવનો વિસ્તાર અને સ્પષ્ટતા ઇષ્ટ છે, તો બૌદ્ધો દ્વારા અબાધિતવિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ અને જ્ઞાતત્વને પણ હેતુના સ્વરૂપ કહેવા જોઈએ - માનવા જોઈએ. તથા નૈયાયિકો દ્વારા જ્ઞાતત્વને હેતુનું સ્વરૂપ કહેવું જોઈએ. આથી અવિનાભાવની સ્પષ્ટતાને ઇચ્છતા બૌદ્ધાદિએ ષડ્વરૂપ હેતુ માનવો જોઈએ. (પક્ષધર્મતા, સપક્ષસત્ત્વ, વિપક્ષાસત્ત્વ, અબાધિતવિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ અને જ્ઞાતત્વ - આ છ રૂપવાળો હેતુ માનવો જોઈએ.)

બૌદ્ધાદિ :- હેતુની વિપક્ષથી નિશ્ચિત વ્યાવૃત્તિનું જ્ઞાન થવા માત્રથી અબાધિતવિષયત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ આપોઆપ ફલિત થઈ જાય છે. અને હેતુમાં જ્ઞાતત્વ હોય જ છે. કારણ કે હેતુનું પ્રકરણ હોવાથી હેતુને જ્ઞાત તો થવું જ પડશે. અજ્ઞાતપદાર્થ જ્ઞાપક બની શકતો નથી. આ રીતે ત્રૈરુપ્યથી જ અન્ય અબાધિતવિષયત્વ આદિ ચરિતાર્થ થઈ જતા હોવાથી તેનું પૃથક્કથન આવશ્યક નથી.

જૈન : તો તો પછી ગમક હેતુના પ્રકરણમાં અવિનાભાવના કથનથી જ અન્ય સર્વે પક્ષધર્મત્વાદિ આપોઆપ ફલિત થઈ જાય છે. તેનું ભિન્ન કથન નિરર્થક છે. શેષના પ્રપંચથી સર્યું. આથી અવિનાભાવી જ હેતુ સાધ્યનો ગમક થાય છે. (આનાથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે....) અન્વય માત્રથી હેતુ સાધ્યનો ગમક બનતો નથી. પરંતુ તેમાં વ્યતિરેક = વિપક્ષવ્યાવૃત્તિનું બળ અવશ્ય હોવું જોઈએ. અર્થાત્ વ્યતિરેકના બળથી યુક્ત અન્વયવિશેષ જ સાધ્યનો ગમક બને છે, અન્વયમાત્ર નહિ. (વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ અને વ્યતિરેકનો સાદો અર્થ અવિનાભાવ જ છે. આથી અવિનાભાવ વિશિષ્ટ અન્વયથી જ હેતુ સાધ્યનો ગમક બને છે.) તે જ રીતે કેવલવ્યતિરેકથી જ હેતુમાં ગમકતા આવતી નથી, પરંતુ અંગીકૃતાન્વયવિશિષ્ટવ્યતિરેકથી જ હેતુમાં ગમકતા આવે છે. અર્થાત્ અન્વયની અપેક્ષા રાખનારા વ્યતિરેકથી જ હેતુમાં ગમકતા આવે છે. તથા પરસ્પર અનનુવિદ્ધ = નિરપેક્ષ અન્વય અને વ્યતિરેક માત્રથી પણ હેતુમાં ગમકતા આવતી નથી. પરંતુ પરસ્પર સ્વરૂપ અજહદ્વૃત્ત અન્વય-વ્યતિરેકથી જ હેતુમાં ગમકતા આવે છે. અર્થાત્ અન્વય અને વ્યતિરેક પરસ્પર સાપેક્ષ બનીને તાદાત્મ્ય રાખે છે, ત્યારે હેતુમાં ગમકતા આવે. અર્થાત્ અવિનાભાવિ હેતુમાં અન્વય અને વ્યતિરેક પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે. તથા તાદાત્મ્ય રાખે છે.

અન્યથા = સાધ્યના અભાવમાં, અનુપપત્તિ = ન હોવું - અર્થાત્ સાધ્યના સદ્ભાવમાં જ

હોવું - તદ્વરૂપ અવિનાભાવ જ હેતુનું સ્વરૂપ મનાય છે. તેવો પૂર્વ પ્રદર્શિત કરેલા અન્વય વ્યતિરેકથી વિશિષ્ટ હોય છે.

તથા “હેતુનું આ એક જ લક્ષણ કહેતા જૈનોને પોતાના અનેકાંત સિદ્ધાંતની હાનિ થાય છે.” આવું ન કહેવું. કારણ કે પ્રયોગનિયમમાં જ એક લક્ષણવાળો હેતુ કહેલો છે. પરંતુ સ્વભાવ નિયમમાં નહીં. અર્થાત્ એકલક્ષણવાળા હેતુનો સ્વીકાર કરતા અમને અમારા અનેકાંતના સિદ્ધાંતમાં કોઈ હાનિ આવતી નથી. કારણકે અમે હેતુના પ્રયોગને માત્ર અવિનાભાવથી નિયમિત કરીએ છે. પરંતુ તેના સ્વરૂપને નિયમિત કરતા નથી.

જો વસ્તુનો કોઈ એક નિયતસ્વભાવ નિયત કરી દેવામાં આવે અને હેતુની પરિવર્તિતા તથા એકરૂપતાનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે, તો તે અસત્ (સ્વભાવવાળા) સસાલાના શીંગડાની જેમ નિઃસ્વભાવ જ બની જાય.

આથી હેતુ અનુમાનપ્રયોગની અપેક્ષાએ માત્ર અવિનાભાવસ્વરૂપવાળો માનીએ છીએ. પરંતુ સ્વભાવની અપેક્ષાએ તો અનેકરૂપતાવાળો માનીએ જ છીએ. તેથી કેવી રીતે હેતુની અનેકાંતાત્મકતા હણાઈ જાય !

તથા નનુ ભોઃ ભોઃ સર્કર્ણાઃ પ્રતિપ્રાણિપ્રસિદ્ધપ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતાનેકાન્તવિરુદ્ધબુદ્ધિભિર્ભવદ્ધિરન્યૈશ્ચ કણભક્ષાક્ષપાદબુદ્ધાદિશિષ્યકૈરુપન્યસ્યમાનાઃ સર્વ એવ હેતવો વિવક્ષયાસિદ્ધિવિરુદ્ધાનેકાન્તિકતાં સ્વીકુર્વન્તીત્યવગન્તવ્યમ્ । તથાહિ-પૂર્વ તાવત્તેષાં વિરુદ્ધતાભિધીયતે । યદિ હ્યેકસ્યૈવ હેતોસ્ત્રીણિ પદ્મ વા રૂપાણિ વાસ્તવાન્યભ્યુપગમ્યન્તે, તદા સોડનેકધર્માત્મકમેવ વસ્તુ સાધયતીતિ કથં ન વિપર્યયસિદ્ધિઃ, એકસ્ય હેતોરનેકધર્માત્મકસ્યાભ્યુપગમાત્ । ન ચ યદેવ પક્ષધર્મસ્ય સપક્ષ એવ સત્ત્વં તદેવ વિપક્ષાત્સર્વતો વ્યાવૃત્તત્વમિતિ વાચ્યં, અન્વયવ્યતિરેકયોર્ભાવાભાવરૂપયોઃ સર્વથા તાદાત્મ્યાયોગાત્, તત્ત્વે વા કેવલાન્વયી કેવલવ્યતિરેકી વા સર્વો હેતુઃ સ્યાત્, ન તુ ત્રિરૂપઃ પદ્મરૂપો વા, તથા ચ સાધનાભાસોડપિ ગમકઃ સ્યાત્ । અથ વિપક્ષાસત્ત્વં નાભ્યુપેયતે કિં તુ સાધ્યસદ્ભાવેડસ્તિત્વમેવ સાધ્યાભાવે નાસ્તિત્વમભિધીયતે ન તુ તતસ્તદ્વિભ્રમિતિ ચેત્ ? તદસત્ । એવં હિ વિપક્ષાસત્ત્વસ્ય તાત્વિકસ્યાભાવાદ્દેતોસ્ત્રૈરૂપ્યાદિ ન સ્યાત્ । અથ તતસ્તદન્યદ્ધર્માન્તરં, તદ્વૈકરૂપસ્યાનેકાત્મકસ્ય હેતોસ્તથાભૂત-સાધ્યાવિનાભૂતત્વેન નિશ્ચિતસ્યાનેકાન્તવસ્તુપ્રસાધનાત્કથં ન પરોપન્યસ્તહેતૂનાં સર્વેષાં વિરુદ્ધતા, એકાન્તવિરુદ્ધેનાનેકાન્તેન વ્યાપ્તત્વાત્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

તથા તમે લોકો કાન ખોલીને સાંભળી લો કે દરેક જીવોને પ્રસિદ્ધ = સ્વાનુભવસિદ્ધ તથા પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ એવા પણ અનેકાંતની વિરુદ્ધબુદ્ધિવાળા તમે તથા અન્ય કણાદ, અક્ષપાદ, બુદ્ધ આદિના શિષ્યો દ્વારા (પોતાના શાસ્ત્રવ્યવહારોની સિદ્ધિ માટે) પ્રયોજેલા સર્વે પણ હેતુઓ (હવે આગળ બતાવાતી) વિવક્ષાથી અસિદ્ધતા-વિરુદ્ધતા-અનૈકાન્તિકતાને પામે છે તે જાણવું. અર્થાત્ અસિદ્ધાદિ હેત્વાભાસતાને પામે છે તે જાણવું. (તે વિવક્ષા આ પ્રમાણે છે-) પહેલાં તેઓને પોતાના હેતુઓની વિરુદ્ધતા કહેવાય છે - જો એક જ હેતુના વાસ્તવિક ત્રણ કે પાંચ રૂપો માની છો, તો તે હેતુ અનેકાત્મક જ બની જશે. તેનાથી અનેકાન્તાત્મક હેતુની જ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. તેથી તમારા એકાંતથી વિપર્યય અનેકાંતની સિદ્ધિ થતાં વિરુદ્ધદોષ આવે છે. કારણકે તમે લોકોએ એક હેતુને અનેકધર્માત્મક (પંચરૂપ કે ત્રિરૂપ) માન્યો છે.

શંકા : જે પક્ષધર્મનું સપક્ષમાં સત્ત્વ છે, તે જ વિપક્ષથી સર્વતઃ વ્યાવૃત્ત છે. અર્થાત્ જે પક્ષધર્મ હેતુની સપક્ષમાં વૃત્તિ છે, તે જ વિપક્ષમાં અવૃત્તિ છે. અર્થાત્ હેતુની વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ જ સપક્ષસત્ત્વ છે. આથી હેતુ એકરૂપ જ છે, અનેકરૂપ નથી, કે જેથી અમારે અનેકાંતનો સ્વીકાર કરવો પડે !

સમાધાન : ભાવરૂપ અન્વય અને અભાવરૂપ વ્યતિરેકને સર્વથા તાદાત્મ્ય હોઈ ન શકે. અર્થાત્ ભાવરૂપ અન્વય અને અભાવરૂપ વ્યતિરેકને સર્વથા એક માની શકાય નહિ. અથવા જો તે બંને વાસ્તવિક રીતે એક હોય તો સર્વહેતુઓ ક્યાં તો કેવલાન્વયી બની જશે કે ક્યાં તો કેવલવ્યતિરેકી બને જશે. તે હેતુઓ ત્રિરૂપી કે પંચરૂપી રહેશે નહિ. તેથી (તમારા મતે તે ત્રિરૂપી કે પંચરૂપી ન હોવાથી) સાધનાભાસ બનશે અને તેથી સાધનાભાસહેતુ પણ સાધ્યનો ગમક બની જશે.

શંકા : વિપક્ષાસત્ત્વને અમે માનતા જ નથી. પરંતુ સાધ્યના સદ્ભાવમાં હેતુનું અસ્તિત્વ તથા સાધ્યના અસદ્ભાવમાં હેતુનું નાસ્તિત્વ માનીએ છીએ. (અર્થાત્ સપક્ષસત્ત્વનું ફલિતરૂપ જ વિપક્ષાસત્ત્વ છે.) તેથી વિપક્ષાસત્ત્વ સપક્ષસત્ત્વથી ભિન્ન નથી.

સમાધાન : તમારી વાત અસત્ય છે. કારણકે તમારા મતે વિપક્ષાસત્ત્વ તાત્ત્વિક=વાસ્તવિકરૂપ ન હોવાથી હેતુમાં ત્રિરૂપતા કે પંચરૂપતા કેવી રીતે આવી શકશે. હવે જો (ત્રિરૂપતાની સિદ્ધિ માટે) વિપક્ષાસત્ત્વને પક્ષધર્મતા અને સપક્ષસત્ત્વરૂપ બે ધર્મો = રૂપોથી ભિન્નરૂપ માનશો, તો એકરૂપવાળોહેતુ, અનેકાંતરૂપ = અનેકરૂપવાળો (અનાયાસેન) બની જશે અને તે અનેકાંતાત્મક હેતુ તથાભૂત અનેકાંતાત્મક સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ રાખતો હોવાથી અનેકાંત વસ્તુનો જ સાધક બનશે. આ રીતે પરવાદિઓ દ્વારા ઉપન્યસ્ત સર્વે પણ હેતુઓ (પોતાની માન્યતાના એકાંતથી વિરુદ્ધ અનેકાંતની સાથે અવિનાભાવ

રાખતા હોવાથી) વિરુદ્ધ બની જાય છે. અર્થાત્ પરવાદિ પ્રયુક્તસર્વ હેતુઓમાં વિરુદ્ધતા આવે છે. કારણ કે એકાંતથી વિરુદ્ધ અનેકાંતને વ્યાપ્ત છે.

તથાઽસિદ્ધતાપિ સર્વસાધનધર્માણામુત્ત્રેયા, યતો હેતુઃ સામાન્યં વા ભવેદ્વિશેષો વા તદુભયં વાનુભયં વા । ન તાવત્સામાન્યં હેતુઃ । તદ્દિ સકલવ્યાપિ સકલસ્વાશ્રયવ્યાપિ વા હેતુત્વેનોપાદીયમાનં પ્રત્યક્ષસિદ્ધં વા સ્યાત્તદનુમાનસિદ્ધં વા । ન તાવત્પ્રત્યક્ષસિદ્ધં, પ્રત્યક્ષં હ્યક્ષાનુસારિતયા પ્રવર્તતે । અક્ષં ચ નિયતદેશાદિનૈવ સંનિકૃષ્યંતે । અતોઽક્ષાનુસારિ જ્ઞાનં નિયતદેશાદાવેવ પ્રવર્તિતુમુત્સહતે, ન સકલકાલદેશવ્યાપિનિ । અથ નિયતદેશસ્વરૂપા-વ્યતિરેકાત્તન્નિશ્ચયે તસ્યાપિ નિશ્ચય ઇતિ ચેત્ ? ન, નિયતદેશસ્વરૂપાવ્યતિરેકે નિયતદેશતૈવ સ્યાત્, ન વ્યાપિતા, તન્ન વ્યાપિસામાન્યરૂપો હેતુઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધઃ । અનુમાનસિદ્ધતાયા-મનવસ્થારાક્ષસી દુર્નિવારા । અનુમાનેન હિ લિઙ્ગગ્રહણપૂર્વકમેવ પ્રવર્તમાનેન સામાન્યં સાધ્યતે લિઙ્ગં ચ ન વિશેષરૂપમિષ્યતે, અનનુગમાત્ । સામાન્યરૂપં તુ લિઙ્ગમગતં વાનવગતં વા ભવેત્ ? ન તાવદનવગતં, અનિષ્ટત્વાદતિપ્રસજ્ઞાઞ્ચ । અવગતં ચેત્ ? તદા તસ્યાવગમઃ પ્રત્યક્ષેણાનુમાનેન વા ? ન પ્રત્યક્ષેણ, સંનિકૃષ્ટગ્રાહિત્વાત્તસ્ય । નાપ્યનુમાનેન, તસ્યાપ્યનુ-માનમન્તરેણ લિઙ્ગગ્રહણે પુનસ્તદેવાવર્તતે । તથા ચાનુમાનાનામાનન્ત્યાધુગસહસ્રૈર-પ્યેકલિઙ્ગિગ્રહણં ન ભવેત્ । અપિ ચ, અશેષવ્યક્ત્યાધેયસ્વરૂપં સામાન્યં પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યાં નિશ્ચીયમાનં સ્વાધારનિશ્ચયમુત્પાદયેત્ । સ્વાધારનિશ્ચયોઽપિ નિજાધારનિશ્ચયમિતિ સકલો જનઃ સર્વજ્ઞઃ પ્રસજ્યતે ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

તે પ્રમાણે પરવાદિપ્રયુક્ત સર્વસાધનધર્મોની = સર્વસાધ્યના સાધક હેતુઓની અસિદ્ધતા પણ તર્કથી વિચારવી જોઈએ.

તમે બતાવો કે - તમારો હેતુ સામાન્યરૂપ છે કે વિશેષરૂપ છે ? ઉભયરૂપ = સામાન્યવિશેષ ઉભયરૂપ છે કે ઉભયરૂપ નથી ?

જો હેતુ સામાન્યરૂપ હોય તો, તે સામાન્યરૂપ હેતુ સકલપદાર્થવ્યાપિ છે કે માત્ર તે પોતાના આશ્રય = વ્યક્તિઓમાં રહે છે ? (આનો જવાબ બાજુ પર રાખો.) તમે જણાવો કે - તે સામાન્યરૂપહેતુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે કે અનુમાનસિદ્ધ છે ? અર્થાત્ તે સામાન્યરૂપહેતુ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી જણાય છે ?

તેમાં સામાન્યરૂપહેતુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયાનુસારિતયા પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયોને આધીન છે અને ઇન્દ્રિય નિયતદેશાદિ સાથે જ સન્નિકર્ષ રાખે છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો સન્નિકર્ષ નિયતદેશમાં રહેલા સ્થૂલપદાર્થો સુધી જ સીમિત હોય છે. આથી ઇન્દ્રિયાનુસારિજ્ઞાન નિયતદેશાદિમાં જ પ્રવર્તવા માટે ઉત્સાહ કરે છે. અર્થાત્ તાદૃશજ્ઞાનનો વિષય નિયતદેશમાં રહેલા સ્થૂલપદાર્થો જ બની શકે છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયાનુસારિજ્ઞાન સકલ કાલ-દેશવ્યાપી હોતું નથી. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાનુસારિજ્ઞાનમાં સકલદેશ તથા ત્રિકાલવર્તી વ્યક્તિઓમાં રહેવાવાળા સામાન્યને જાણવાની શક્તિ નથી.

શંકાકાર : નિયતદેશમાં સ્વરૂપના અવ્યતિરેકથી નિયતદેશમાં તેનો નિશ્ચય થતે છતે દૂરદેશ અને અતીતકાલમાં પણ નિશ્ચય થઈ જશે. અર્થાત્ જે સામાન્ય નિયતદેશવાળી વ્યક્તિઓમાં રહે છે, તે તો દૂરદેશ તથા અતીતાદિકાલવર્તી વ્યક્તિઓમાં પણ જોવા મળે છે. આથી નિયત દેશમાં તેનું પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી, દૂરદેશ અને અતીતાદિકાલવર્તી વ્યક્તિઓમાં રહેવાવાળા સ્વરૂપનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જ જાય છે.

સમાધાન : આવું ન કહેવું. કારણ કે (જો સામાન્યને) નિયતદેશવર્તી વ્યક્તિઓમાં રહેલા સ્વરૂપથી અવ્યતિરેક = અભિન્ન માનશો તો, તેની પણ નિયતદેશતા જ થઈ જશે. અર્થાત્ જો સામાન્ય નિયતદેશવર્તી વ્યક્તિઓમાં રહેનારા સામાન્યથી સર્વથા અભિન્ન છે, તો પછી તે પણ નિયતદેશવાળો જ થઈ જશે. તેવી અવસ્થામાં તે સર્વવ્યાપી રહી શકશે નહિ. તેથી વ્યાપી સામાન્યરૂપ હેતુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ નથી.

સામાન્યરૂપહેતુને અનુમાનથી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં પણ અનવસ્થાદોષ નામની રાક્ષસીનું નિવારણ કરી શકાતું નથી. અર્થાત્ અનવસ્થાદોષ આવે છે. કારણકે સામાન્યને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રવર્તમાન અનુમાન લિંગજ્ઞાનપૂર્વક જ પ્રવર્તે છે અને લિંગ તો સામાન્યરૂપ જ છે. પરંતુ વિશેષરૂપ હોતું નથી, કારણકે (વિશેષનો બીજી વ્યક્તિઓમાં) અનુગમ હોતો નથી. (તેથી લિંગને વિશેષરૂપ તો માની શકાશે નહિ. હવે તે લિંગ સામાન્યરૂપ છે, તેના વિશે વિચારીએ.) તે સામાન્યરૂપલિંગ જ્ઞાત બનીને લિંગ બનશે કે અજ્ઞાત રહીને જ લિંગ બનશે ?

“સામાન્યરૂપલિંગ અજ્ઞાત રહીને જ લિંગ બને છે. (તથા તે લિંગ સાધ્યનું ગમક બને છે.)” આવું કહી શકાય તેમ નથી. કારણકે અનિષ્ટતા અને અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ આવશે. (જે વ્યક્તિએ ધૂમાદિલિંગોને જાણ્યા નથી, તેને પણ અગ્નિ આદિનું અનુમાન થવું જોઈએ - આ અનિષ્ટ આવશે તથા કોઈપણ વ્યક્તિને કોઈપણ લિંગથી કોઈપણ સાધ્યનું જ્ઞાન થઈ જવું જોઈએ - આ અતિવ્યાપ્તિ આવશે.) “સામાન્યરૂપલિંગ જ્ઞાત બનીને જ લિંગ બને છે અને તે લિંગ સાધ્યનું ગમક થાય છે.” આ પક્ષમાં અમારો પ્રશ્ન છે કે, તે સામાન્યરૂપલિંગ પ્રત્યક્ષથી

જ્ઞાત છે કે અનુમાનથી જ્ઞાત છે ? અર્થાત્ તે સામાન્યરૂપલિંગનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે કે અનુમાનથી થાય છે ?

‘સામાન્યરૂપલિંગનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે.’ તેમ કહી શકાશે નહિ. કારણકે પ્રત્યક્ષ સંનિકૃષ્ટપદાર્થગ્રાહિ છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયોથી સંબદ્ધ સ્થૂલપદાર્થોમાં જ પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે. આથી તેનાથી સર્વવ્યાપી સામાન્યરૂપલિંગનું જ્ઞાન થવું શક્ય નથી.

‘સામાન્યરૂપલિંગનું જ્ઞાન અનુમાનથી થાય છે’ તેમ પણ કહી શકાતું નથી. કારણકે તેમાં પણ અનુમાનાન્તરથી લિંગગ્રહણ ઇત્યાદિ વિચારણા ચાલુ જ રહેશે. કહેવાનો આશય એ છે કે અનુમાનથી પણ સામાન્યરૂપલિંગનું જ્ઞાન થવું સંભવ નથી. કારણકે તે અનુમાન પણ લિંગ ગ્રહણપૂર્વક હશે. લિંગ વિશેષરૂપ નહિ હોવાના કારણે સામાન્યરૂપ હશે. તે સામાન્યરૂપલિંગનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થશે કે અનુમાનથી ? આ રીતે પ્રશ્નો ચાલુ જ રહેશે અને તેથી હજારો યુગો પછી અનંતા અનુમાનોથી પણ એક સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ.

વળી જો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી સઘળીયે વ્યક્તિઓના આધેયસ્વરૂપ સામાન્યનો નિશ્ચય થતો હોય તો, તે સામાન્યના આધારભૂતવ્યક્તિઓનો પણ નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી થઈ જશે અને તેથી સમસ્તવ્યક્તિઓનો નિશ્ચય થતાં, તે નિશ્ચય જેને થયો હશે તેનો પણ નિશ્ચય થતાં - આ પ્રમાણે સર્વ જીવો સર્વજ્ઞ બની જશે.

किं च, स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगात्प्राक् स्वज्ञानमजनयत्सामान्यं पश्चादपि न तज्जनयेत्, अविचलितरूपत्वात् परैरनाधेयातिशयत्वाच्च, विचलितत्वे आधेयातिशयत्वे च क्षणिकतापत्तिः । अन्यच्च, तत्सामान्यं व्यक्तिभ्यो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा हेतुर्भवेत् ? न तावद्भिन्नं व्यक्तिभ्यः पृथगनुपलम्भात् । समवायेन व्यक्तिभिः सह सामान्यस्य संबन्धितत्वात् पृथगनुपलम्भ इति चेत् ? न, समवायस्येह बुद्धिहेतुत्वं गीयते, इहेदमिति बुद्धिश्च भेदग्रहणमन्तरेण न भवेत् । किं च, अतोऽश्वत्वादिसामान्यं स्वाश्रयसर्वगतं वा सर्वसर्वगतं वेष्यते ? यदि स्वाश्रयसर्वगतं, तदा कर्कादिव्यक्तिशून्ये देशे प्रथमतरमुपजायमानाया व्यक्तेरश्वत्वादिसामान्येन योगो न भवति, व्यक्तिशून्ये देशे सामान्यस्यानवस्थानादव्यक्त्यन्तरादनागमनाच्च । अथ सर्वसर्वगतं तत्स्वीक्रियते, तदा कर्कादिभिरिव शाबलेयादिभिरपि तदभिव्यज्येत । न च कर्काद्यानामेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यं न शाबलेयादीनामिति वाच्यं, यतः किंरूपं तत्कर्काद्यानां सामर्थ्यम् ?

સાધારણરૂપત્વમિતિ ચેત્ ? ન, સ્વતશ્ચેત્સાધારણરૂપા વ્યક્તયઃ, તદા સ્વત એવ તા અશ્વોઽશ્વ इत्यनुवृत्तं પ્રત્યયં જનયિષ્યન્તીતિ કિં તદ્વિભિન્નસામાન્યપરિકલ્પનયા । યદિ ચ સ્વતોઽસાધારણરૂપા વ્યક્તયઃ, તદાપરસામાન્યયોગાદપિ ન સાધારણા ભવેયુઃ, સ્વતોઽસાધારણરૂપત્વાત્, ઇતિ વ્યક્તિભિન્નસ્ય સામાન્યસ્યાભાવાદસિદ્ધસ્તલ્લક્ષણો હેતુઃ । કથં તતઃ સાધ્યસિદ્ધિર્ભવેત્ । અથ વ્યક્ત્યભિન્નં સામાન્યં હેતુઃ, તદપ્યયુક્તં, વ્યક્ત્ય-ભિન્નસ્ય વ્યક્તિસ્વરૂપદ્વ્યક્ત્યન્તરાનનુગમાત્સામાન્યરૂપતાનુપપત્તેર્વ્યક્ત્યભિન્નત્વસ્ય સામાન્યરૂપતાયાશ્ચ મિથોવિરોધાત્ । અથ ભિન્નાભિન્નમિતિ ચેત્ ? ન, વિરોધાત્ । અથ કેનાપ્યંશેન ભિન્નં કેનાપ્યભિન્નમિતિ । તદપિ ન યુક્તં, સામાન્યસ્ય નિરંશત્વાત્ । તન્ન એકાન્તસામાન્યરૂપો હેતુઃ સાકલ્યેન સિદ્ધો, નાપિ વિશેષરૂપઃ, તસ્યાસાધારણત્વેન ગમકત્વાયોગાત્, સાધારણત્વ એવાન્વયોપપત્તેઃ । નાપિ સામાન્યવિશેષોભયં પરસ્પરાનનુવિદ્ધં હેતુઃ ઉભયદોષપ્રસજ્ઞાત્ । નાપ્યનુભયં, અન્યોન્યવ્યવચ્છેદરૂપાણા-મેકાભાવે દ્વિતીયવિધાનાદનુભયસ્યાસત્ત્વેન હેતુત્વાયોગાત્ । બુદ્ધિપ્રકલ્પિતં ચ સામાન્યમવસ્તુરૂપત્વાત્સાધ્યેનાપ્રતિબદ્ધત્વાદસિદ્ધત્વાચ્ચ ન હેતુઃ । તદેવં સામાન્યાદીનામસિદ્ધત્વે તલ્લક્ષણાઃ સર્વેઽપિ હેતવોઽસિદ્ધા એવ ૨ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(સામાન્ય નિત્ય તથા એકરૂપ મનાય છે.) આથી જો તે સામાન્ય પોતાના આધારભૂત વ્યક્તિનો ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ ન હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી કરતો, તો પાછળથી પણ તે કેવી રીતે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકશે ? કારણ કે તે સામાન્ય અવિચલિત-હંમેશાં એક સ્થાયી સ્વરૂપવાળો છે તથા બીજા કોઈ પદાર્થો દ્વારા તેમાં કોઈ નવો અતિશય પણ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. જો સામાન્યનું સ્વરૂપ વિચલિત = પરિવર્તનશીલ હોય અને સહકારિ કોઈ પદાર્થ દ્વારા તેમાં અતિશય ઉત્પન્ન થતો હોય તો, અર્થાત્ સામાન્યમાં વિચલિતત્વ અને આધેયાતિશયત્વ માનશો તો તે ક્ષણિક બની જવાની આપત્તિ આવશે.

બીજું, તે સામાન્ય (સામાન્યવાનુ =) વ્યક્તિઓથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે કે ભિન્નાભિન્ન છે ? - તે સામાન્ય વ્યક્તિઓથી ભિન્ન તો નથી. કારણ કે વ્યક્તિઓથી પૃથક્ ઉપલબ્ધ થતો નથી.

નૈયાયિક : સમવાયથી સામાન્યનો વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ થયો હોવાથી સામાન્ય વ્યક્તિઓથી ભિન્ન ઉપલબ્ધ થતો નથી, પરંતુ ભિન્ન તો છે જ. અર્થાત્ જોકે સામાન્ય વ્યક્તિઓથી ભિન્ન છે,

પરંતુ તેનો વ્યક્તિઓ સાથે નિત્યસમવાય રહેવાના કારણે વ્યક્તિઓથી સ્વતંત્રરૂપે ભિન્ન ઉપલબ્ધ થતો નથી.

જૈન : અહીં સમવાય ‘इहेदम्’ બુદ્ધિનું કારણ છે તથા ‘इहेदम्’ બુદ્ધિ (સામાન્ય તથા વિશેષના) ભેદજ્ઞાન વિના શક્ય નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે સમવાય ‘इहेदम्’ = આમાં આ છે”-આ બુદ્ધિનું કારણ બને છે. જ્યાં સુધી સામાન્ય અને વિશેષનું ભિન્ન=સ્વતંત્રભાવથી જ્ઞાન ન થાય, ત્યાં સુધી ‘इहेदम्’ = આમાં આ છે. આ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. ‘इह’= વિશેષમાં, ‘इदम्’ = સામાન્ય છે.’ - આ બુદ્ધિ સ્પષ્ટતયા ભેદનું જ જ્ઞાન કરાવે છે.

વળી તમે બતાવો કે ‘इहेदम्’ બુદ્ધિથી અશ્વત્વ આદિ સામાન્યની વૃત્તિ પોતાના આશ્રય એવા અશ્વો આદિમાં ઇચ્છાય છે કે સર્વગત = સંસારમાં સર્વત્ર ઇચ્છાય છે ? અર્થાત્ તમે લોકો અશ્વત્વ આદિ સામાન્યની વૃત્તિ શામાં સિદ્ધ કરશો ?

જો ‘સામાન્યની વૃત્તિ પોતાના આશ્રય એવા અશ્વાદિમાં છે’ આવું કહેશો, તો કર્કાદિ વ્યક્તિ = સફેદ આદિ ઘોડા વ્યક્તિઓથી શૂન્ય દેશમાં પહેલાં જ ઉત્પન્ન થયેલી અશ્વ વ્યક્તિમાં ‘અશ્વત્વ’ સામાન્યનો યોગ નહિ થાય. કારણ કે વ્યક્તિશૂન્યદેશમાં સામાન્ય રહેતું નથી તથા તે સામાન્ય બીજા વ્યક્તિઓથી આવતું નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે જો અશ્વત્વ સામાન્ય કર્ક = સફેદ ઘોડા, પીળા ઘોડા આદિ પોતાની વ્યક્તિઓમાં જ રહેતું હોય, તો જે સમયે અશ્વશાળામાં કોઈ નવો ઘોડો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમયે તેમાં અશ્વત્વસામાન્યનો સંબંધ ન હોવો જોઈએ. કારણ કે તે અશ્વશાળાના તે શૂન્યદેશમાં તો અશ્વત્વ રહેતું નહોતું કે જેથી ત્યાંને ત્યાં નવા ઉત્પન્ન થયેલા અશ્વવ્યક્તિમાં આવી જાય. સામાન્ય જ એનું નામ કે જે પોતાની વ્યક્તિના આશ્રયે રહે. સામાન્ય નિરાશ્રય તો રહેતું જ નથી. વળી સામાન્ય નિષ્ક્રિય છે. તેથી અશ્વત્વસામાન્ય પૂર્વોત્પન્ન ઘોડામાંથી નીકળીને નવજાતઅશ્વમાં આવી શકતું નથી. ટુંકમાં તાત્પર્ય એ છે કે નવા ઉત્પન્ન થયેલા અશ્વમાં અશ્વત્વનો સંબંધ થઈ શકશે જ નહિ.

જો અશ્વત્વાદિસામાન્યને સમસ્તજગતમાં વ્યાપ્ત માનશો, તો તે અશ્વત્વાદિસામાન્યનો જેમ અશ્વાદિમાં પ્રતિભાસ થાય છે, તેમ શાબલેય = કાબરચિત્રી ગાયો વગેરેમાં પણ તેનો પ્રતિભાસ થશે. કારણકે અશ્વત્વસામાન્ય સર્વગત છે. ‘અશ્વમાં જ અશ્વત્વને પ્રગટ કરવાનું સામાર્થ્ય છે. ગાયો વગેરેમાં તે સામાર્થ્ય નથી.’ આવું પણ કહી શકાતું નથી. કારણ કે (તમારે જવાબ આપવો જોઈએ કે) અશ્વોમાં જ અશ્વત્વને પ્રગટ કરવાની એવી કઈ વિશેષતા છે કે જે ગાય આદિમાં જોવા મળતી નથી ?

‘સાધારણરૂપત્વેન અશ્વોમાં તેવું સામાર્થ્ય છે અર્થાત્ અશ્વોમાં પરસ્પરસમાનતા છે. તેથી તે જ અશ્વત્વને પ્રગટ કરી શકે છે, નહિ કે અશ્વથી અત્યંતવિલક્ષણ ગાય આદિ.’ આવો તમારો

ઉત્તર પણ ઉચિત નથી. કારણકે જો સ્વતઃ જ સર્વવ્યક્તિઓ (ધોડાઓ) સમાન=સદૃશ છે, પરસ્પર અત્યંત સમાન છે, તો તે સદૃશતાથી જ ‘અશ્વ, અશ્વ’ આવું અનુગતાકારજ્ઞાન ઉત્પન્ન જશે. તો પછી તે અનુગતાકારજ્ઞાન માટે ભિન્ન એક અશ્વત્વ નામના સામાન્યની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે. જો સ્વતઃ વ્યક્તિઓ અસાધારણ = વિલક્ષણ છે. અર્થાત્ સર્વે અશ્વો સ્વભાવથી જ વિલક્ષણ હોય, એકબીજાથી સમાન ન હોય, તો બીજા સાધારણના યોગથી પણ તેમાં સમાનતા નહિ આવે. અર્થાત્ અશ્વો સ્વભાવથી પરસ્પરવિલક્ષણ હોય તો સામાન્યના યોગથી પણ તેમાં ‘અશ્વ અશ્વ’ આ સાધારણ = સદૃશપ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આવી શકશે નહિ. કારણ કે તે અશ્વો સ્વતઃઅસાધારણરૂપ છે. (તથા જે સ્વતઃ વિલક્ષણ છે, તેમાં બીજો પદાર્થ સદૃશતા કેવી રીતે લાવી શકે ?) આ પ્રમાણે વ્યક્તિઓથી સર્વથાભિન્ન સામાન્યનો અભાવ હોવાથી, સામાન્યની સિદ્ધિ થતી નથી. અને આવા અસિદ્ધ સામાન્યથી સાધ્યની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ?

“સામાન્ય હેતુ વ્યક્તિથી અભિન્ન છે”-આ પક્ષ પણ અયુક્ત છે. કારણકે જે વ્યક્તિથી અભિન્ન હોય તે વ્યક્તિસ્વરૂપ બની જાય છે તથા જેમ એક વ્યક્તિનો બીજી વ્યક્તિમાં અન્વય જોવા મળતો નથી, તેમ સામાન્યનો પણ બીજી વ્યક્તિમાં અન્વય મળશે નહિ તથા તે બીજી વ્યક્તિમાં અનુગત જ ન હોય તો તેની સામાન્યરૂપતા સંગત થતી નથી. અર્થાત્ તે જો બીજી વ્યક્તિમાં અનુગત જ ન હોય તો તે સામાન્ય જ કેવી રીતે બની શકે ? સામાન્ય તો અનેકાનુગત હોય છે. વ્યક્તિથી અભિન્નત્વ અને સામાન્યરૂપતા (આ બે) પરસ્પરવિરોધી છે. અર્થાત્ ‘વ્યક્તિથી અભિન્ન પણ હોવું અને સામાન્ય પણ હોવું’ આ તો પરસ્પરવિરોધી વાત છે.

‘સામાન્ય હેતુ વ્યક્તિઓથી ભિન્નાભિન્ન છે’ - આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે તેમાં વિરોધ છે. એક સામાન્ય ભિન્ન પણ હોય અને અભિન્ન પણ હોય, તે તો ખરેખર વિરોધી છે.

શંકા : સામાન્ય કોઈક અંશથી વ્યક્તિથી ભિન્ન છે અને કોઈક અંશથી અભિન્ન છે. આ રીતે અમે સામાન્યને ભિન્નાભિન્ન માનીએ છીએ.

સમાધાન : તમારી આ વાત પણ યુક્ત નથી. કારણકે સામાન્ય નિરંશ છે. તેના કોઈ અંશો જ નથી કે જેથી તમારી વાત માની શકાય.

તેથી હેતુ સર્વથાસામાન્યરૂપ તો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

હેતુને વિશેષરૂપ તો કહી શકાતો નથી. કારણ કે વિશેષ અસાધારણ હોવાના કારણે તેમાં ગમકત્વ નહિ આવે. અર્થાત્ તેમાં પરસ્પર અન્વય મળશે નહિ. કારણકે સાધારણમાં = સામાન્યમાં જ અન્વયની સંગતિ થાય છે. અર્થાત્ અન્વય તો સાધારણ = સદૃશવ્યક્તિઓમાં જ જોવા મળે છે. આથી તે વિશેષરૂપહેતુ પણ સાધ્યનો ગમક બની શકતો નથી.

વળી પરસ્પરનિરપેક્ષ સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયરૂપહેતુ પણ સાધ્યનો ગમક બની શકતો નથી. કારણ કે તેવું માનવામાં સામાન્ય અને વિશેષ પક્ષમાં જે દોષો આવતા હતા, તે સઘળાથે દોષો આ પક્ષમાં આવી જશે.

“હેતુ અનુભયરૂપ છે. અર્થાત્ સામાન્યરૂપ પણ નથી કે વિશેષરૂપ નથી-” આ પક્ષ તો તદ્દન અનુચિત છે. (કારણ કે જગતમાં અનુભય તો કોઈ પદાર્થ હોઈ શકતો જ નથી.) સામાન્ય અને વિશેષ એકબીજાનો વ્યવચ્છેદ કરીને જ રહે છે. કેમકે નિયમ છે કે પરસ્પરનો વ્યવચ્છેદ કરનારા પદાર્થો એકનો નિષેધ કરીને જ બીજાનું વિધાન કરે છે. અર્થાત્ જે સામાન્ય હશે તે વિશેષનો નિષેધ કરીને તથા જે વિશેષ હશે તે સામાન્યનો નિષેધ કરીને જ પોતાનું સ્થાપન કરશે. તેથી જો તે સામાન્યરૂપ ન હોય, તો વિશેષરૂપ હોવો જ જોઈએ અને જો તે વિશેષરૂપ ન હોય, તો સામાન્યરૂપ હોવા જ જોઈએ. ટુંકમાં એકનો નિષેધ કરવાથી બીજાનું વિધાન અવશ્ય થઈ જાય છે. બંનેનો એક સાથે નિષેધ કરી શકાતો નથી. તેથી ઉભયના નિષેધરૂપ અનુભયની સત્તા ન હોવાથી હેતુનો પણ અયોગ થઈ જશે.

બુદ્ધિકલ્પિત(અન્યાપોહરૂપ)સામાન્ય તો અવસ્તુ છે. કારણ કે તેનો સાધ્યની સાથે પ્રતિબંધ=અવિનાભાવિસંબંધ અસિદ્ધ છે. આ રીતે તે સર્વથા અસિદ્ધ હોવાથી હેતુ બની શકતો નથી.

આ રીતે સામાન્યાદિની અસિદ્ધિ થતાં સામાન્યાદિસ્વરૂપ સર્વે પણ હેતુઓ અસિદ્ધ જ છે.

તથા પ્રતિબન્ધવિકલાઃ સમસ્તા અપિ પરોપન્યસ્તા હેતવોઽનૈકાન્તિકા અવગન્તવ્યાઃ ।
ન ચૈકાન્તસામાન્યયોર્વિશેષયોર્વા સાધ્યસાધનયોઃ પ્રતિબન્ધ ઉપપદ્યતે । તથાહિ-
સામાન્યયોરેકાન્તેન નિત્યયોઃ પરસ્પરમનુપકાર્યોપકારકભૂતયોઃ કઃ પ્રતિબન્ધઃ, મિથઃ
કાર્યકારણાદિભાવેનોપકાર્યોપકારત્વે ત્વનિત્યત્વાપત્તેઃ । વિશેષયોસ્તુ નિયતદેશકાલયોઃ
પ્રતિબન્ધગ્રહેઽપિ તત્રૈવ તયોર્ધ્વસાત્સાધ્યધર્મિણ્યગૃહીતપ્રતિબન્ધ એવાન્યો વિશેષો
હેતુત્વેનોપાદીયમાનઃ કથં નાનૈકાન્તિકઃ । કિંચ પ્રતિબન્ધઃ પક્ષધર્મત્વાદિકે લિઙ્ગલક્ષણે સત્તિ
સંભવી, નચ સાધ્યસાધનયોઃ પરસ્પરતો ધર્મિણશ્ચૈકાન્તેન ભેદેઽભેદે વા પક્ષધર્મત્વાદિ-
ધર્મયોગો લિઙ્ગસ્યોપપત્તિમાન્, સંબન્ધાસિદ્ધેઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પરવાદિઓ દ્વારા ઉપન્યસ્ત સર્વે પણ પ્રતિબંધ = અવિનાભાવથી વિકલહેતુઓ અનૈકાન્તિક જાણવા. અર્થાત્ પ્રતિવાદિ દ્વારા પ્રયોજાયેલા હેતુઓનો પોતાના સાધ્યની સાથે

અવિનાભાવસંબંધ નથી. તેથી તે સર્વ હેતુઓ અવિનાભાવશૂન્ય હોવાથી અનૈકાન્તિક છે.

વળી એકાંતે (સર્વથા) સામાન્યરૂપ કે વિશેષરૂપહેતુ અને સાધ્યમાં પ્રતિબંધ = અવિનાભાવ સંબંધ ઘટી શકતો નથી. (અર્થાત્ પરવાદિ સાધ્ય અને હેતુને સર્વથા સામાન્યરૂપ કે સર્વથા વિશેષરૂપ માની શકે, પરંતુ સામાન્યવિશેષાત્મક તો માની શકતા નથી. અને એકાંતે સામાન્યરૂપ કે એકાંતે વિશેષરૂપ હેતુ અને સાધ્યમાં પ્રતિબંધ = અવિનાભાવ સંબંધ ઘટી શકતો નથી.) તે આ પ્રમાણે - (જો હેતુ અને સાધ્ય સામાન્યરૂપ હોય તો, સામાન્ય એકાંતે નિત્ય હોવાથી) બંને પરસ્પર પોતાના કાર્યમાં અપેક્ષા રાખશે નહિ. કારણકે એકાંતે નિત્ય હોવાથી પરસ્પરના કાર્યમાં બીજાની અપેક્ષા રાખતા નથી. તથા તે સામાન્ય અવિકારીનિત્ય હોવાના કારણે પરસ્પર ઉપકાર પણ કરશે નહિ. આથી પરસ્પર અનુપકાર્ય તથા અનુપકારકસાધ્ય સામાન્ય અને હેતુસામાન્યમાં પ્રતિબંધ = સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે ! (જે પદાર્થ એક-બીજાનું કાર્ય કે કારણ બનીને ઉપકાર કરે છે, તેનામાં જ સંબંધ ઘટી શકે છે. પરંતુ નિત્યસામાન્ય તો ન કોઈનું કારણ થાય છે કે ન કોઈનું કાર્ય. તથા જે કાર્ય-કારણભાવ દ્વારા ઉપકાર કરીને ઉપકારક બને છે, તે અનિત્ય જ હોય છે. તેથી) તમે સામાન્યને કાર્ય-કારણભાવેન ઉપકારક માનશો તો તે અનિત્ય બની જશે.

વળી સાધ્યવિશેષ અને સાધનવિશેષ નિયતદેશ અને નિયતકાલમાં રહે છે. (ત્યાં તે ક્ષણમાં) તે બંનેનો સંબંધગ્રહ થવા છતાં પણ, બીજી ક્ષણે તો નષ્ટ જ થવાવાળો છે. (ત્યારે તે બંનેનો સંબંધગ્રહ થાય કે ન થાય સમાન જ છે. અર્થાત્ સાધ્યધર્મિનો અગૃહીતપ્રતિબંધ જ છે. (કારણ કે જેમાં સંબંધ ગ્રહણ કર્યો હતો તે તો નષ્ટ જ થઈ ગયો છે. અને તે સમયે તો) અન્ય હેતુ વિશેષ જ ગ્રહણ થાય છે. આવા અન્ય અગૃહીતસંબંધવાળા પદાર્થને હેતુ તરીકે સ્વીકાર કરતાં તે અનૈકાન્તિક કેમ ન બને ? (કહેવાનો આશય એ છે કે સાધ્યવિશેષ અને સાધનવિશેષ તો પોતાના નિયતદેશ તથા નિયતકાલમાં રહેવાવાળા છે. આથી તેમાં સંબંધ ગ્રહણ કરી પણ લેવામાં આવે, તો પણ જ્યારે તે બીજી ક્ષણમાં નષ્ટ જ થઈ જવાવાળો છે, તો તેમાં સંબંધનું ગ્રહણ કરવું કે ન કરવું સમાન જ છે. કારણ કે જેમાં જેમાં સંબંધ ગ્રહણ કર્યો હતો, તે તો નષ્ટ જ થઈ ગયો છે. આ સમયે તો (ભિન્નક્ષણરૂપપક્ષમાં) એક નૂતન જ હેતુવિશેષ દેખાય છે. જ્યારે આ નૂતનહેતુવિશેષનો સાધ્યને સાથે સંબંધ જ ગ્રહણ નથી થયો, ત્યારે તે સાધ્યનું અનુમાન કેવી રીતે કરી શકે છે ? તથા જો આ નૂતન અગૃહીતસંબંધવાળા પદાર્થોને હેતુ બનાવવામાં આવશે, તો તે અનૈકાન્તિક જ બની જશે.)

વળી પ્રતિબંધ = અવિનાભાવસંબંધ પક્ષધર્મત્વાદિ લિંગના લક્ષણ હોતે છતે જ સંભવે છે. અને સાધ્ય - સાધન તથા ધર્મીમાં સર્વથાભેદ કે અભેદ હોય તો લિંગમાં પક્ષધર્મત્વાદિધર્મોનો

યોગ જ સંગત બનશે નહિ. કારણકે સર્વથાભિન્ન કે સર્વથાઅભિન્ન બે ચીજોનો સંબંધ થઈ શકતો નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે જ્યારે પક્ષધર્મતા = હેતુનું પક્ષમાં રહેવું આદિ સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે જ અવિનાભાવસંબંધ બની શકે છે. પરંતુ સાધ્ય-સાધન તથા ધર્મીમાં સર્વથા ભેદ માનવાથી તો પક્ષ આદિનું સ્વરૂપ જ બની શકશે નહિ. તથા સર્વથાઅભેદ માનવાથી તો કોઈ એક પદાર્થ જ શેષ રહેશે. અને એક પદાર્થમાં તો ધર્મ-ધર્મિભાવ અસંભવ જ છે. આ રીતે ધર્મી, સાધ્ય અને સાધનનો સંબંધ ન હોવાથી કારણહેતુના પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ, વિપક્ષાસત્ત્વ આદિ રૂપોની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ. પક્ષ અને હેતુ સર્વથા ભિન્ન હોય તો ‘પક્ષમાં હેતુ રહે છે અર્થાત્ પક્ષધર્મતા રૂપ’ મળી શકે નહિ. કારણ કે તે બંને સર્વથાભિન્ન છે. (આ રીતે સપક્ષસત્ત્વાદિ માટે વિચારવું.) પક્ષ અને હેતુ સર્વથાઅભિન્ન હોય તો એકસ્વરૂપ બની જવાના કારણે ‘પક્ષમાં હેતુ રહે છે’ આવો વ્યપદેશ જ કરી શકાશે નહિ. આમ એકાંતે ભિન્ન કે અભિન્ન માનવામાં પક્ષધર્મત્વાદિરૂપોની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.)

સંબન્ધો હિ સાધ્યસાધનયોર્ધર્મિણશ્ચ કિં સમવાયઃ, સંયોગો, વિરોધો, વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ તાદાત્મ્યં, તદુત્પત્તિર્વા ભવેત્ ? ન તાવત્સમવાયઃ, તસ્ય ધર્મધર્મિદ્વયાતિરિક્તસ્ય પ્રમાણેનાપ્રતીયમાનત્વાત્, ઇહ તન્તુષુ પટ ઇત્યાદેસ્તત્સાધકસ્ય પ્રત્યયસ્યાલૌકિકત્વાત્, પાંસુલપાદાનામપીહ પટે તન્તવ ઇત્યેવં પ્રતીતિદર્શનાત્, ઇહ ભૂતલે ઘટાભાવ ઇત્યત્રાપિ સમવાયપ્રસંગાત્ । સત્ત્વે વા સમવાયસ્ય સ્વત એવ ધર્મધર્મ્યાદિષુ વૃત્યભ્યુપગમે તદ્વત્સાધ્યાદિધર્માણામપિ સ્વત એવ ધર્મિણિ વૃત્તિરસ્તુ કિં વ્યર્થયા સમવાયકલ્પનયા ? સમવાયસ્ય સમવાયાન્તરેણ વૃત્યભ્યુપગમે તુ તત્રાપ્યપરસમવાય-કલ્પનેઽનવસ્થાનદી દુસ્તરા । અસ્તુ સમવાયસ્ય સ્વતઃ પરતો વા વૃત્તિઃ, તથાપિ તસ્ય પ્રતિનિયતાનામેવ સંબન્ધિનાં સંબન્ધકત્વં ન સ્યાત્ અપિત્વન્યેષામપિ વ્યાપકત્વેન, તસ્ય સર્વત્ર તુલ્યત્વાદેકસ્વભાવત્વાચ્ચ । નાપિ સંયોગઃ, સ હિ સાધ્યસાધનાદીનાં ભવન્ કિં તતો ભિન્નો વા સ્યાદભિન્નો વા । પ્રાચિ પક્ષે કથં વિવક્ષિતાનામેવૈષ કિં નાન્યેષામપિ ? ભેદાવિશેષાત્, ન ચ સમાવાયોઽત્ર નિયામકઃ તસ્ય સર્વત્ર સદૃશત્વાત્ ? । દ્વિતીયે તુ સાધ્યાદીન્યેવ સ્યુઃ ન કશ્ચિત્સંયોગો નામ કથશ્ચિદ્ભિન્નસંયોગાઙ્ગીકારે તુ પરવાદાશ્રયણં ભવેત્ । નાપિ વિરોધોઽભિધાતવ્યઃ, તસ્યાપ્યેકાન્તમતેઽસંભવાત્ । સ હિ સહાનવસ્થાનં પરસ્પરરિહારો વા ભવેત્ । તત્રાઘે કિં કદાચિદપ્યેકત્રાનવસ્થાનમુત કિયત્કાલં સ્થિત્વા

પશ્ચાદનવસ્થાનમ્ । આદ્યે પક્ષેઽહિનકુલાદીનાં ન વિરોધઃ સ્યાત્ અન્યથા
ત્રૈલોક્યેઽપ્યુરગાદીનામભાવઃ । દ્વિતીયે તુ નરવનિતાદેરપિ વિરોધઃ સ્યાત્, તયોરપિ
કિંચિત્કાલમેકત્ર સ્થિત્વાપગમાત્ । કિંચ વડવાનલજલધિજલયોર્વિદ્યુદમ્ભોદામ્ભસોશ્ચ
ચિરતરમેકત્રાવસ્થાતઃ કથમયં વિરોધઃ । પરસ્પરપરિહારસ્તુ સર્વભાવાનામવિશિષ્ટઃ
કથમસૌ પ્રતિનિયતાનામેવ ભવેત્ । નાપિ વિશેષણવિશેષ્યભાવો ઘટામિયર્તિ, તસ્ય
સંયોગાદ્યસંભવેઽભાવાત્ તસ્ય તુ પ્રાગેવ નિરાસાત્ । નાપિ સાધ્યસાધનયોસ્તાદાત્મ્યં
ઘટતે, સાધ્યસાધનયોરસિદ્ધસિદ્ધયોર્ભેદાભ્યુપગમેન તાદાત્મ્યાયોગાત્, તાદાત્મ્યે ચ સાધ્યં
સાધનં ચૈકતરમેવ ભવેત્ત્વં કથञ્ચિત્તાદાત્મ્યે તુ જૈનમતાનુપ્રવેશઃ સ્યાત્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(હવે તમે બતાવો કે) સાધ્ય-સાધન તથા ધર્મીમાં કયો સંબંધ માનો છો ? શું તેમાં સમાવય
સંબંધ માના છો કે સંયોગસંબંધ માનો છો કે વિરોધ માનો છો કે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ માનો છો
કે તાદાત્મ્ય માનો છો કે તદ્વૃત્તિ માનો છો ?

તેમાં સાધ્યધર્મ અને ધર્મીમાં સમાવયસંબંધ તો માની શકાશે નહિ. કારણ કે ધર્મ અને ધર્મીને
છોડીને તે બંનેમાં રહેવાવાળો કોઈ અતિરિક્તસંબંધ કોઈપણ પ્રમાણથી પ્રતીત થતો નથી -
અનુભવમાં આવતો નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે જો 'આ ધર્મ છે, આ ધર્મી છે અને આ
તેમનો સમાવય છે'-આ રીતે સમાવયનો ધર્મ અને ધર્મીથી ભિન્ન પ્રતિભાસ થતો હોય તો
સમાવયની સત્તા માની શકાય. પરંતુ તાદૃશપ્રતિભાસ તો થતો જ નથી - અનુભવમાં આવતો
જ નથી.) 'આ તંતુમાં પટ છે' ઇત્યાદિ પ્રત્યય, જે સમાવયની સિદ્ધિ માટે આગળ કરવામાં આવે
છે. તે તો ખરેખર અલૌકિક છે. ઉપાનહ (જોડા) વિના ચાલનારા ગામડાના ખેડૂતને પણ
"કપડામાં તંતુઓ છે" આવી પ્રતીતિ થાય છે. (અને 'આ કપડામાં તંતુ છે' આવું કહેતા
સાંભળવા મળતા નથી.) તથા ('इहेदं' પ્રત્યયથી સમાવયની સિદ્ધિ કરશો તો) 'इह भतले
घटाभाव -' આ ભૂતલમાં ઘટનો અભાવ છે.'-આ પ્રત્યયથી પણ ભૂતલ અને ઘટાભાવમાં
સમાવયની સિદ્ધિ થઈ જવી જોઈએ.

ચાલો, સમાવયની સત્તા માની પણ લઈએ. પરંતુ સમાવયની ધર્મ અને ધર્મી આદિમાં
સ્વતઃ જ વૃત્તિ માનશો તો, (અર્થાત્ સમાવયની સત્તા માની પણ લઈએ, પરંતુ તે ધર્મ
અને ધર્મીમાં જો બીજાસંબંધ વિના જ પોતાની જાતે રહી જતો હોય તો) સમાવયની જેમ

સાધ્યાદિ ધર્મો પણ પોતાના ધર્મોમાં સ્વતઃ જ રહી જાય ને ! તેમાં નિરર્થક સમવાયની કલ્પના કરવાની શી જરૂર છે ?

સમવાયની બીજા કોઈ સમવાયથી ધર્મ અને ધર્મોમાં વૃત્તિ માનશો તો, તે સમવાય પણ પોતાના સંબંધિઓમાં કોઈ ત્રીજા સમવાયથી રહેશે, ત્રીજો ચોથાથી... આ પ્રમાણે અનેક સમવાયોની કલ્પના કરવામાં અનવસ્થાનદી તરવી કઠીન બની જશે. અનવસ્થાદૂષણ આવી પડશે. (અસત્કલ્પનાથી માની પણ લઈએ કે) સમવાયની પોતાના સંબંધીઓમાં સ્વતઃ કે પરતઃ ભલે વૃત્તિ હોય, તો પણ તે સર્વત્ર તુલ્ય અને એક હોવાથી સર્વ સંબંધીઓમાં વ્યાપક હોવાના કારણે ‘સમવાય અમુક સંબંધીઓમાં જ સંબંધ કરે છે’ - આવું કહી શકાશે નહિ. (આથી તંતુનો પટની જેમ ઘટમાં પણ સમવાય થઈ જશે.)

જો સાધ્ય અને સાધનનો પરસ્પર સંયોગસંબંધ માનશો, તો તે સંયોગ તેનાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ?

જો સાધ્ય-સાધનથી સંયોગ ભિન્ન હોય તો ‘વિવક્ષિત સાધ્ય-સાધનનો જ સંયોગ છે. અન્યોનો સંયોગ નથી’ - આ નિયમ બની શકશે નહિ. કારણ કે ભેદમાં વિશેષતા નથી. અર્થાત્ સંયોગ વિવક્ષિત સાધ્ય-સાધનથી જેટલો ભિન્ન છે, તેટલો જ અન્ય અવિવક્ષિત સાધ્ય-સાધનથી પણ છે જ. તો પછી વિવક્ષિત સાધ્ય-સાધનનો જ સંયોગ કરે અને અવિવક્ષિત સાધ્ય-સાધનનો સંયોગ ન કરે, એવું કઈ રીતે કહી શકાશે ?

સંયોગ અમુક વિવક્ષિત સાધન-સાધ્ય સાથે સંબંધ કરી શકે અને અમુક અવિવક્ષિત સાધન-સાધ્ય સાથે સંબંધ ન કરી શકે, એમાં સમાવાય નિયામક છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી. કારણ કે સમવાય એક અને સર્વત્ર હોવાથી, તેની સર્વ ઠેકાણે તુલ્યદૃષ્ટિ હોય છે.

“સાધ્ય આદિથી સંયોગ અભિન્ન છે-” આ દ્વિતીયપક્ષ કહેશે તો સાધ્ય-સાધનની જ સત્તા રહેશે. સંયોગની સત્તા રહેશે નહિ. કારણકે અભેદમાં એકની જ વાસ્તવિક સત્તા બની રહે છે. ‘સાધ્ય આદિથી સંયોગ કથંચિત્ ભિન્ન છે’ - આ પક્ષ માનવામાં, તો (તમારે) અમારા અનેકાંતવાદનો જ આશ્રય કરવાનો થાય છે.

સાધ્ય અને સાધનમાં પરસ્પરવિરોધ પણ કહી શકાય તેમ નથી. કારણકે સર્વથા એકાંત મતમાં વિરોધને સિદ્ધ કરવો સંભવિત નથી.

વિરોધ બે પ્રકારના હોય છે. એક સહાનવસ્થાનરૂપ તથા બીજો પરસ્પરપરિહારરૂપ. તેમાં તમે બતાવો કે વિરોધ બેમાંથી કયા એક સ્વરૂપવાળો છે ? અર્થાત્ સાધ્ય અને સાધનમાં સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હશે કે પરસ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ હશે ?

તેમાં સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ પણ કેમ મનાય છે ? શું તે ક્યારે પણ એક સ્થાને નહિ રહેતો હોવાના કારણે કે કેટલોક કાળ સાથે રહીને પાછળથી સાથે નહિ રહેતો હોવાના કારણે છે ?

જો ક્યારે પણ એક સ્થાનમાં નહિ રહેવાના કારણે સહાનવસ્થાનવિરોધ હોય તો સાપ અને નોળીયા આદિમાં વિરોધ માની શકાશે નહિ. કારણકે તે ક્યારેક તો એક સાથે રહે જ છે. જો તેમનામાં સહાનવસ્થાનવિરોધ હોય તો ત્રણ લોકમાં સાપોનો અભાવ જ થઈ જશે.

જો કેટલોક કાળ રહીને પાછળથી સાથે નહિ રહેતા હોવાના કારણે સહાનવસ્થાનવિરોધ હોય તો સ્ત્રી-પુરુષમાં પણ વિરોધ આવશે. કારણ કે તેઓ પણ કેટલોક કાળ એકઠા રહીને અલગ પડી જાય છે. વળી જો થોડો સમય સાથે રહીને અલગ પડી જતા હોય તેમાં સહાનવસ્થાન વિરોધ હોય, તો વડવાનલ = સમુદ્રની અગ્નિ અને સમુદ્રનું પાણી, વિજળી અને વાદળોમાં રહેવાવાળું પાણી, તે સર્વ ઘણો લાંબો સમય એક સ્થાને રહે છે, તો તેમાં વિરોધ ન હોવો જોઈએ. (છતાં પણ વિરોધ તો મનાય જ છે.)

પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ વિરોધ સર્વપદાર્થોમાં અવિશેષતયા = સામાન્યરૂપથી થયા જ કરે છે. દરેક પદાર્થ બીજાપદાર્થથી પોતાની સ્વતંત્ર ભિન્નસ્થિતિ રાખે જ છે. આથી કેવી રીતે સર્વસાધારણ વિરોધને પ્રતિનિયતસ્થાનોમાં જ જોડી શકાય ?

સાધ્ય અને સાધનમાં વિશેષણ - વિશેષ્યભાવ પણ સંગત થતો નથી. કારણકે તે સાધ્ય અને સાધનમાં સંયોગાદિનો અસંભવ હોવાથી વિશેષણ-વિશેષ્યભાવનો અભાવ છે. સાધ્ય અને સાધનમાં સંયોગાદિના સંભવનો અમે પૂર્વે જ નિષેધ કરી દીધો છે. કહેવાનો આશય એ છે કે સાધ્ય અને સાધનમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવ પણ માની શકાતો નથી. કારણકે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ તો તે પદાર્થોમાં હોય છે, કે જેમાં પહેલાંથી પરસ્પર કોઈ સંયોગ કે સમવાય આદિ સંબંધ રહે છે. પરંતુ જ્યારે સાધ્ય અને સાધનમાં સંયોગાદિ સંબંધોનો અભાવ પૂર્વે જ સિદ્ધ કરી દીધો છે, ત્યારે તેમાં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવની સિદ્ધિ કરવી બિલકૂલ અનુચિત છે.

સાધ્ય અને સાધનમાં તાદાત્મ્યસંબંધ પણ ઘટતો નથી. કારણકે સાધ્ય અસિદ્ધ હોય છે અને સાધન સિદ્ધ હોય છે અને તેથી તે અપેક્ષાએ સાધ્ય અને સાધનમાં ભેદ મનાયેલો છે તથા જેમાં ભેદ મનાયેલો હોય, તેમાં તાદાત્મ્ય=અભેદ માનશો તો સાધન કે સાધ્યમાંથી એક જ રહેશે. બંને રહી શકશે નહિ. તાદાત્મ્યસંબંધમાં બે બચી શકતા નથી. તે બંને વચ્ચે કથંચિત્તાદાત્મ્ય માનશો તો જૈનમતનો સ્વીકાર કરવો પડશે.

તદુત્પત્તિસ્તુ કાર્યકારણભાવે સંભવિની કાર્યકારણભાવશ્ચાર્થક્રિયાસિદ્ધૌ સિધ્યેત્ ।
અર્થક્રિયા ચ નિત્યસ્ય ક્રમાક્રમાભ્યાં સહકારિણુ સત્ત્વસત્ત્વુ ચ જનકાજનકસ્વભાવ-

દ્વયાનભ્યુપગમેન નોપપદ્યતે । અનિત્યસ્ય તુ સતોઽસતો વા સા ન ઘટતે, સતઃ સમવાયવર્તિનિ વ્યાપારાયોગાત્, વ્યાપારે વા સ્વસ્વકારણકાલ એવ જાતાનામુત્તરોત્તર-સર્વક્ષણાનામેકક્ષણવર્તિત્વપ્રસજ્ઞાત્, સકલભાવાનાં મિથઃકાર્યકારણભાવપ્રસક્તેશ્ચ, અસતશ્ચ સકલશક્તિવિકલત્વેન કાર્યકારણાસંભવાત્, અન્યથા શશવિષાણાદેરપિ તત્પ્રસજ્ઞાત્ । તદિત્યં સાધ્યાદીનાં સંબંધાનુપપત્તેરેકાન્તમતે પક્ષધર્મત્વાદિ હેતુલક્ષણમ-સંગતમેવ સ્યાત્, તથા ચ પ્રતિબન્ધો દુરુપપાદ એવ । તથૈકાન્તવાદિનાં પ્રતિબન્ધગ્રહણમપિ ન જાઘટીતિ, અવિચલિતસ્વરૂપે આત્મનિ જ્ઞાનપૌર્વાપર્યાભાવાત્, પ્રતિક્ષણધ્વંસિન્યપિ કાર્યકારણાદ્યુભયગ્રહણાનુવૃત્યૈકચૈતન્યાભાવાત્ । ન ચ કાર્યાદ્યનુભવાનન્તરભાવિના સ્મરણેન કાર્યકારણભાવાદિઃ પ્રતિબન્ધોઽનુસંધીયત ઇતિ વક્તવ્યં, અનુભૂત એવ સ્મરણપ્રાદુર્ભાવાત્ । ન ચ પ્રતિબન્ધઃ કેનચિદનુભૂતઃ, તસ્યોભયનિષ્ઠત્વાત્ । ઉભયસ્ય પૂર્વાપરકાલભાવિન એકેનાગ્રહણાદિતિ ન પ્રતિબન્ધનિશ્ચયોઽપિ । તદેવમેકાન્તપક્ષે પરૈરુચ્ચાર્યમાણઃ સર્વોઽપિ હેતુઃ પ્રતિબન્ધસ્યાભાવાદનિશ્ચયાઞ્ચાનૈકાન્તિક એવ ભવેત્ ૩ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

સાધ્ય અને સાધનમાં કાર્ય-કારણભાવ હોતે છતે જ તદુત્પત્તિસંબંધની વિચારણા કરી શકાય. અને કાર્ય-કારણભાવ અર્થક્રિયાવાળા પદાર્થોમાં થાય છે. અર્થાત્ પદાર્થોમાં અર્થક્રિયા સિદ્ધ થાય, તો જ કાર્ય-કારણભાવ સિદ્ધ થાય છે અને ત્યારબાદ જ તદુત્પત્તિસંબંધની વિચારણા કરી શકાય. નિત્ય પદાર્થમાં ક્રમથી કે યુગપત્ સહકારિઓની મદદ હોતે છતે કે સહકારિઓની મદદ નહિ હોતે છતે અર્થક્રિયાની જનકતા કે અજનકતા મનાયેલી ન હોવાથી (નિત્ય પદાર્થમાં) અર્થક્રિયા સંગત થતી નથી. (કહેવાનો આશય એ છે નિત્ય પદાર્થ હંમેશાં એક સ્વભાવવાળો હોવાના કારણે, તેમાં ક્રમથી તથા યુગપત્ સહકારિઓની મદદથી તથા તેની મદદ વિના કોઈપણ રીતે કોઈપણ અર્થક્રિયા કરી શકતો નથી. કારણ કે અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેકસ્વભાવોની આવશ્યકતા છે. તે અનેકસ્વભાવતાનો નિત્યમાં સર્વથા અભાવ છે.)

સર્વથા અનિત્યપદાર્થમાં પણ પોતાના સદ્ભાવમાં કે અસદ્ભાવમાં અર્થક્રિયા ઘટતી નથી. જો તે અનિત્ય પદાર્થ પોતાના સદ્ભાવમાં જ પોતાની અર્થક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે છે, તો સમવાયવર્તિની = સમાન સમયવાળાઓમાં વ્યાપારનો અભાવ છે = કાર્યકારણભાવનો અભાવ છે. જો એક સમયે રહેવાવાળાઓમાં પણ વ્યાપાર = કાર્યકારણભાવ થઈ જાય, તો સ્વ-સ્વ કારણ કાળમાં જ ઉત્તરોત્તરક્ષણોમાં ઉત્પન્ન થનારા કાર્યો એક ક્ષણમાં જ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે.

અર્થાત્ ઉત્તરોત્તરકાર્ય પૂર્વ પૂર્વક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઈ જશે. (જેમકે નવમીક્ષણ દશમીક્ષણને પોતાના સદ્ભાવમાં અર્થાત્ નવમીક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન કરી દેશે. તે રીતે આઠમીક્ષણ નવમી ક્ષણને પોતાના સદ્ભાવમાં આઠમીક્ષણમાં, સાતમી ક્ષણમાં આઠમીક્ષણને, છઠ્ઠીક્ષણમાં સાતમીક્ષણને છઠ્ઠીક્ષણને પાંચમીક્ષણમાં, પાંચમીક્ષણને ચોથીક્ષણમાં, ચોથીક્ષણને ત્રીજીક્ષણમાં, ત્રીજીક્ષણને દ્વિતીયક્ષણમાં, તેમ જ પ્રથમક્ષણમાં દ્વિતીયક્ષણને ઉત્પન્ન કરી દેશે. અર્થાત્ પ્રથમક્ષણમાં જ સર્વે કાર્યો થઈ જશે. (અને બીજીક્ષણમાં નાશ થવાથી સંસાર શૂન્ય બની જશે.) તથા (જો સહભાવિઓમાં કાર્યકારણભાવ હોય તો) સમસ્ત સહભાવિપદાર્થોમાં પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ આવી જશે.

(કોઈપણ કારણ અસત્ થઈને કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકતું જ નથી. કારણ કે) અસત્પદાર્થ સઘળીયે શક્તિથી વિકલ હોવાના કારણે કાર્ય કરવા સમર્થ બનતો નથી. જો અસત્પદાર્થ પણ કાર્ય કરવા સમર્થ બની જતો હોય તો અસત્ એવું સસલાનું શીંગડું પણ કાર્ય કરવા માટે સમર્થ બની જશે અને તેથી સસલાનું શીંગડું, અર્થક્રિયાકારિ બનાવાથી સત્ બની જશે.

આ પ્રમાણે સાધ્ય - સાધન આદિના સંબંધની એકાંતમતમાં અનુપપત્તિ હોવાથી હેતુના પક્ષધર્મત્વાદિરૂપો પણ અસંગત જ બની જાય છે. તેથી સાધ્ય અને સાધન આદિનો પ્રતિબંધ-સંબંધ સિદ્ધ કરવો કઠીન છે.

તે પ્રમાણે એકાંતવાદિઓને (એકાંતવાદમાં) પ્રતિબંધનું ગ્રહણ પણ સંગત થતું નથી. કારણ કે અવિચલિતસ્વરૂપવાળા (કૂટસ્થ નિત્ય) આત્મામાં જ્ઞાનના પર્યાયના પરિવર્તનનો અભાવ છે તથા પ્રતિક્ષણધ્વંસ થતા ક્ષણિકમાં (ક્ષણિક આત્મામાં) પણ કાર્ય-કારણ, સાધ્ય-સાધન આદિ ઉભયના ગ્રહણમાં અનુવૃત્ત (અન્વયી) એક ચૈતન્યનો અભાવ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે એકાંતનિત્યવાદિ આત્માને સર્વથા અપરિવર્તનશીલ નિત્ય માને છે. તે સર્વથા અવિચલિત સ્વભાવવાળો છે. તેથી તેમાં જ્ઞાનના પર્યાયો પણ બદલાતા નથી. આવો કૂટસ્થનિત્ય આત્મા છે. એમાં સાધ્ય અને સાધનના સંબંધને ગ્રહણ કરવો જ કઠીન છે. જે આત્માના જ્ઞાનમાં સાધ્ય-સાધન અને તેનો અવિનાભાવ ક્રમશઃ પ્રતિભાસિત થતો હોય, તે આત્મા સંબંધને ગ્રહણ કરી શકે છે. જે હંમેશાં એક સ્વભાવવાળો હોય, તેમાં તાદૃશક્રમિક પરિણામન થઈ શકતું નથી. બૌદ્ધ આત્માને ક્ષણિકજ્ઞાનપ્રવાહરૂપ માને છે. તેનો તે ક્ષણિકઆત્મા પણ સાધ્ય-સાધનના સંબંધને ગ્રહણ કરી શકતો નથી. કારણકે જે જ્ઞાનક્ષણ સાધનને જાણે છે, તે જ્ઞાનક્ષણ સાધ્યને જાણતી નથી. તથા સાધ્યને જાણવાવાળી જ્ઞાનક્ષણ સાધનને જાણતી નથી. આ રીતે કાર્યકારણ કે સાધ્ય-સાધન બંનેને જાણવાવાળો કોઈ અન્વયી ચૈતન્યનો સદ્ભાવ ન હોવાથી, તેના સંબંધને જાણવો તદ્દન અસંભવિત છે.)

બૌદ્ધ : કાર્ય-કારણ કે સાધ્ય-સાધનના અનુભવની અનંતર થનારા સ્મરણ દ્વારા કાર્ય-કારણભાવ તથા અવિનાભાવ આદિ સંબંધોનું જ્ઞાન સારી રીતે થાય જ છે.

જૈન : આવું ન કહેવું જોઈએ. કારણકે અનુભૂતમાં જ સ્મરણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. અર્થાત્ સ્મરણ અનુભવને અનુસારે જ થાય છે. જે પદાર્થનો અનુભવ હોય તેનું જ સ્મરણ થાય છે. કાર્ય-કારણભાવ કે અવિનાભાવ આદિ સંબંધોનો અનુભવ જ કોઈના દ્વારા થયો નથી, તો પછી સ્મરણ ક્યાંથી થાય ? સંબંધ તો ઉભયમાં રહે છે. તમારી કોઈપણ ક્ષણિકજ્ઞાનક્ષણ પૂર્વોત્તરકાલભાવિ બે ભાવપદાર્થોને જાણતી જ નથી, તો તે કેવી રીતે તે બંનેમાં રહેનારા સંબંધનો નિશ્ચય કરી શકે ? (કાર્ય-કારણભાવ તો ક્રમભાવિ કારણ અને કાર્યમાં રહે છે. તમારી કોઈ એક જ્ઞાનક્ષણ દ્વારા ક્રમભાવિ કાર્ય અને કારણને ગ્રહણ કરવું અસંભવિત છે. આથી તેનાથી તેના સંબંધનું ગ્રહણ પણ થતું નથી.) આથી એકાંતપક્ષમાં પરવાદિઓ દ્વારા કહેવાયેલા સર્વે પણ હેતુઓ સંબંધનો અભાવ હોવાના કારણે તથા નિશ્ચયનો અભાવ હોવાથી અનેકાન્તિક જ છે.

एवं च केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य च द्वयोर्वा परस्परविविक्तयोस्तयोर्हेतुत्वाघट-
नादनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययनिबन्धनपरस्परसंबलितसामान्यविशेषात्मनो हेतोरनेकान्तात्मनि
साध्ये गमकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । न च यदेव रूपं रूपान्तराद्व्यावर्तते तदेव कथमनु-
वृत्तिमासादयति, यच्चावर्तते तत्कथं व्यावृत्तिमाश्रयति इति वक्तव्यं, अनुवृत्तव्यावृत्त-
रूपतयाध्यक्षतः प्रतीयमाने वस्तुरूपे विरोधासिद्धेः, सामान्यविशेषवच्चित्रज्ञान-
वच्चित्रपटस्यैकचित्ररूपवद्वा । किंच एकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः साध्यं किं सामान्यमाहोस्वि-
द्विशेष उतोभयं परस्परविविक्तमुतस्विदनुभयमिति विकल्पाः । न तावत्सामान्यं,
केवलस्य तस्यासंभवादर्थक्रियाकारित्ववैकल्याच्च । नापि विशेषः, तस्याननुयायित्वेन
साधयितुमशक्यत्वात् । नाप्युभयं, उभयदोषानतिवृत्तेः । नाप्यनुभयं, तस्यासतो
हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् । तस्माद्विवादास्पदीभूतसामान्यविशेषोभयात्म-
कसाध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि साधनायान्योन्यानुविद्धान्वयव्यतिरेकस्वभावद्वयात्मैकहेतोः
प्रदर्शने लेशतोऽपि नैकान्तपक्षोक्तदोषावकाशः संभवी, अतोऽनेकान्तात्मकं हेतुस्वरूपं
चावश्यमङ्गीकर्तव्यं, अन्यथा सकलानुमानेषु साध्यसाधनानामुक्तन्यायत उच्छेद एव
भवेत् । तस्माद्भो एकान्तवादिनो ! निजपक्षाभिमानत्यागेनाविषादिनोऽक्षिणी निमील्य
बुद्धिदृशमुन्मील्य मध्यस्थवृत्त्या युक्तन्यानुसारैकप्रवृत्त्या तत्तत्त्वं जिज्ञासन्तो

भवन्तोऽनेकान्तं विचारयन्त, प्रमाणैकमूलसकलयुक्तियुक्तं प्रागुक्तनिखिलदोषविप्रमुक्तम्
तत्तत्त्वं चाधिगच्छन्तु । इति परहेतुतमोभास्करनामकं वादस्थलं । ततः सिद्धं
सर्वदर्शनसंमतमनेकान्तमतम् ॥५७॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આ પ્રમાણે હેતુ માત્ર સામાન્યરૂપ કે વિશેષરૂપ હોઈ શકતો નથી. પરસ્પરવિવિક્ત = નિરપેક્ષપણે સ્વતંત્રસામાન્ય-વિશેષરૂપ પણ હોઈ શકતો નથી. માત્ર સામાન્યરૂપમાં કે વિશેષરૂપમાં કે પરસ્પરનિરપેક્ષતયા સ્વતંત્રસામાન્ય-વિશેષરૂપમાં હેતુત્વ ઘટતું નથી. (આથી પરસ્પરસાપેક્ષ સામાન્ય-વિશેષાત્મકરૂપ જ હેતુ અનેકાંતાત્મક સાધ્યનો ગમક બને છે. અર્થાત્) પરસ્પરસંવલિત = તાદાત્મ્ય રાખવાવાળા સામાન્ય અને વિશેષ જ અનુવૃત્ત = અનુગતાકાર પ્રત્યય તથા વ્યાવૃત્તાકારવિલક્ષણપ્રત્યયમાં કારણ બનતા હોવાથી, તાદૃશસામાન્ય-વિશેષાત્મક હેતુ જ અનેકાંતાત્મક સાધ્યનો ગમક માનવો જોઈએ.

શંકા : જે રૂપ રૂપાન્તરથી વ્યાવૃત્ત થાય છે, તે જ રૂપ કેવી રીતે અનુવૃત્ત = સાધારણ પ્રત્યયમાં કારણ બને છે. અર્થાત્ જે પદાર્થ વિશેષાત્મક છે, બીજાઓથી વ્યાવૃત્ત થાય છે, તે અનુવૃત્ત = સાધારણપ્રત્યયમાં કેવી રીતે કારણ બની શકે ? આ જ રીતે જે સાધારણ સામાન્યરૂપ બનીને અનુગતપ્રત્યયમાં કારણ થાય છે, તે કેવી રીતે વ્યાવૃત્તપ્રત્યયમાં કારણ બની શકે છે ?

સમાધાન : આવું ન કહેવું જોઈએ. કારણકે અનુવૃત્ત = અનુગતાકાર તથા વ્યાવૃત્તાકારરૂપે પ્રત્યક્ષથી પ્રતીત થતા વસ્તુના રૂપમાં વિરોધની અસિદ્ધિ છે. જેમકે એક જ વસ્તુમાં પ્રતીત થતા સામાન્ય અને વિશેષ આકારો, ચિત્રજ્ઞાન તથા ચિત્રપટનું એકચિત્ર રૂપ. (કહેવાના આશય એ છે કે જેમ સામાન્ય વિશેષ-પૃથ્વીત્વ આદિ અપર સામાન્ય જલાદિથી વ્યાવર્તક હોવાના કારણે વિશેષરૂપ હોવા છતાં પણ પૃથ્વી વ્યક્તિઓમાં અનુગતાકાર પ્રત્યયમાં કારણ હોવાથી સામાન્યરૂપ પણ છે. અથવા જે પ્રકારે ચિત્રજ્ઞાન એક હોવા છતાં પણ અનેક નીલ-પીતાદિ આકારોને ધારણ કરે છે અથવા જે પ્રમાણે એક જ રંગ-બેરંગી ચિત્રપટમાં અનેક નીલ-પીત રંગ રહી જાય છે, તે જ રીતે એક જ વસ્તુ સામાન્ય અને વિશેષ બે આકારોને ધારણ કરી શકે છે. જ્યારે એક જ વસ્તુનું અનુગતાકાર અને વ્યાવૃત્તાકારપ્રત્યયમાં કારણ હોવું પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, ત્યારે તેમાં વિરોધ કેવી રીતે હોઈ શકે ? વિરોધ તો તેમાં હોય છે કે જેની એક સાથે ઉપલબ્ધિ ન થઈ શકતી હોય.)

સારું તમે એકાંતવાદિઓ બતાવો કે તમે ઉપન્યાસ કરેલા હેતુનું સાધ્ય માત્ર સામાન્યરૂપ માનો છો કે માત્ર વિશેષરૂપ માનો છો ? કે પરસ્પરનિરપેક્ષ ઉભયરૂપ માનો છો કે અનુભયરૂપ માનો છો ?

“હેતુનું સાધ્ય માત્ર સામાન્યરૂપ છે” - આ ઉત્તર તો અસંભવિત છે. તથા તેવી વસ્તુમાં અર્થક્રિયાકારિત્વનો પણ અસંભવ છે. અર્થાત્ માત્ર સામાન્યપદાર્થ તો અસત્ છે. તે કોઈપણ અર્થક્રિયા કરી શકતો નથી.

“હેતુનું સાધ્ય માત્ર વિશેષરૂપ છે” - આ ઉત્તર પણ અયોગ્ય છે. કારણકે વિશેષ બીજી વ્યક્તિઓમાં અનુગત નહીં હોવાના કારણે, તેનો સંબંધ અગૃહીત રહેવાના કારણે તે) સાધ્ય બનવા માટે સમર્થ નથી.

હેતુનું સાધ્ય પરસ્પરનિરપેક્ષ ઉભયરૂપ તો નથી. કારણકે માત્ર સામાન્યરૂપ તથા માત્ર વિશેષરૂપ માનવામાં જે દોષો આવતા હતા, તે સર્વે દોષો અહીં આવશે.

હેતુનું સાધ્ય અનુભવરૂપ તો હોઈ શકતું નથી. કારણ કે અનુભવરૂપ તો કોઈ પદાર્થ હોતો જ નથી. તેથી અનુભવપક્ષમાં સાધ્ય અસત્ બની જશે. અસત્ સાધ્ય હેતુને વ્યાપક ન હોવાના કારણે સાધ્યરૂપ બની શકતું નથી. અર્થાત્ અસત્ સાધ્યમાં હેતુનું અવ્યાપકત્વ હોવાના કારણે સાધ્યત્વનો અયોગ છે. (પરસ્પરવ્યવચ્છેદાત્મક સામાન્ય અને વિશેષ બંનેનો યુગપત્નિષેધ કરી શકાતો નથી. આ રીતે જ્યારે અનુભવ પદાર્થની સત્તા જ નથી, ત્યારે તે હેતુનું વ્યાપક બનીને સાધ્ય બની શકતું નથી.)

તેથી (જેની સિદ્ધિ કરવાની છે, તેવા) વિવાંદાસ્પદ સામાન્ય-વિશેષોભયાત્મક સાધ્યધર્મને સાધ્યધર્મીમાં સિદ્ધ કરવા માટે પરસ્પરઅનુવિદ્ધ અન્વય-વ્યતિરેકદ્વયાત્મક હેતુનું પ્રદર્શન કરવામાં લેશમાત્ર પણ એકાંતપક્ષમાં કહેલા દોષોનો અવકાશ સંભવિત નથી. આથી હેતુનું અનેકાંતાત્મક સ્વરૂપ જ માનવું જોઈએ. અન્યથા સકલ અનુમાનોમાં સાધ્ય-સાધનોનો ઉક્ત ન્યાયથી ઉચ્છેદ થઈ જશે. અર્થાત્ હેતુનું અનેકાંતાત્મકસ્વરૂપ નહિ સ્વીકારો, તો સમસ્ત સાધ્ય-સાધનોનો લોપ થઈને અનુમાનમાત્રનો ઉચ્છેદ થઈ જશે. તેથી હે એકાંતવાદિઓ ! પોતાના પક્ષનું અભિમાન ત્યાગ કરીને, ચંચલઆંખોને બંધ કરીને તથા જ્ઞાનરૂપીચક્ષુને ઉઘાડીને તટસ્થવૃત્તિથી યુક્તિ અનુસાર વિચાર કરીને તત્ત્વજિજ્ઞાસાપૂર્વક તમે લોકો અનેકાંતનો વિચાર કરો. (અને તેના યોગે) સમસ્ત દ્વષણોથી રહિત પ્રમાણૈકમૂલ યુક્તિયુક્ત = પ્રમાણપ્રસિદ્ધ યુક્તિઓથી યુક્ત અનેકાંતતત્ત્વને પામો. (અર્થાત્ મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી તમે વિચાર કરશો તો ચોક્કસ અનેકાંતતત્ત્વને પામી જશો.) આ પ્રમાણે પરહેતુતમોભાસ્કર નામનો વાદસ્થલ પૂર્ણ થાય છે. ઉપરોક્ત વિવેચનથી અનેકાંતતત્ત્વ સર્વદર્શનસંમત સિદ્ધ થઈ જાય છે. ॥૫૭॥

અથ જૈનમતં સંક્ષેપયન્નાહ-

હવે જૈનમતનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે....

જૈનદર્શનસંક્ષેપ ઇત્યેષ ગદિતોઽનઘઃ ।

પૂર્વાપરપરાધાતો યત્ર ક્વાપિ ન વિદ્યતે ॥૫૮॥

શ્લોકાર્થ : આ પ્રમાણે સર્વથાનિર્દોષ જૈનદર્શનનું સંક્ષેપથી કથન કર્યું છે. તે જૈનદર્શનની માન્યતાઓમાં ક્યાંય પણ પૂર્વાપરવિરોધ આવતો નથી.

વ્યાખ્યા-જૈનદર્શનસ્ય સંક્ષેપો વિસ્તરસ્યાગાધત્વેન વક્તુમશક્યત્વાદુપયોગસારઃ સમાસ
ઇત્યમુનોક્તપ્રકારેણૈવ-પ્રત્યક્ષો ગદિતો-અભિહિતોઽનઘો-નિર્દૂષણઃ સર્વવક્તવ્યસ્ય સર્વજ્ઞ-
મૂલત્વે દોષકાલુષ્યાનવકાશાત્ । યત્ર-જૈનદર્શને ક્વાપિ ક્વચિદપિ જીવાજીવાદિ-
રૂપવિચારણાવિષયસૂક્ષ્મમતિચર્ચાયામપિ પૂર્વાપરયોઃ-પૂર્વપશ્ચાદભિહિતયોઃ પરાધાતઃ-
પરસ્પરવ્યાહતત્વં ન વિદ્યતે, અયં ભાવઃ-યથા પરદર્શનસંબન્ધિષુ મૂલશાસ્ત્રેષ્વપિ કિં પુનઃ
પાશ્ચાત્યવિપ્રલમ્બકગ્રથિતગ્રન્થ^૧કથાસુ પ્રથમપશ્ચાદભિહિતયોર્મિથોવિરોધોઽસ્તિ, તથા
જૈનદર્શને ક્વાપિ કેવલિપ્રણીતદ્વાદશાઙ્કેષુ પારમ્પર્યગ્રન્થેષુ ચ સુસંબદ્ધાર્થત્વાત્સૂક્ષ્મેક્ષિકયા
નિરીક્ષિતોઽપિ સ નાસ્તિ । યત્તુ પરદર્શનેષ્વપિ ક્વચન સહદયહૃદયજ્ઞમાનિ વચનાનિ
કાનિચિદાકર્ણયામઃ તાન્યપિ જિનોક્તસૂક્તસુધાસિન્ધુસમુદ્રાતન્યેવ સંગૃહ્ય મુધા સ્વાત્માનં
બહુ મન્વતે । યચ્છ્રીસિદ્ધસેનપાદાઃ-“સુનિશ્ચિતં નઃ પરતન્ત્રયુક્તિષુ, સ્ફુરન્તિ યાઃ કાશ્ચન
સૂક્તિસંપદઃ । તવૈવ તાઃ પૂર્વમહાર્ણવોત્થિતા, જગત્પ્રમાણં જિનવાક્યવિપ્રુષઃ ॥૧૭॥”
[દ્વાત્રિંશ.] ઇતિ । અત્ર પરે પ્રાહુઃ-અહો આર્હતા ! અર્હદભિહિતતત્ત્વાનુરાગિભિર્યુષ્માભિરિ-
દમસંબદ્ધમેવાવિર્ભાવયાંબભૂવે યદુત યુષ્મદર્શનેષ્વપિ પૂર્વાપરયોર્વિરોધોઽસ્તીતિ । ન
હ્યસ્મન્મતે સૂક્ષ્મેક્ષણૈરીક્ષમાણોઽપિ વિરોધલેશોઽપિ ક્વચન નિરીક્ષ્યતે,
અમૃતકરકરનિકરેષ્વિવ કાલિમેતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે । ભોઃ ! સ્વમતપક્ષપાતં પરિહૃત્ય
માધ્યસ્થ્યમવલમ્બમાનૈર્નિરભિમાનૈર્ધીપ્રધાનૈઃ પ્રતિ^૨ભાદ્યવધાનં વિદધાનૈર્નિશમ્યતે, તદા
વયં ભવતાં સર્વં દર્શયામઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પ્રશ્ન : જૈનદર્શનનું સંક્ષેપથી જ શા માટે વર્ણન કર્યું છે ?

ઉત્તર : જૈનદર્શન અગાધ છે. તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા માટે શક્ય નથી. અગાધસમુદ્રને તરવો જેમ કઠીન છે, તેમ અગાધજૈનદર્શનનું વિસ્તારથી એક ઠેકાણે વર્ણન કરવું શક્ય નથી. તેથી જ ઉપયોગી સારભૂતવસ્તુનું વર્ણન કર્યું છે. તે જ જૈનદર્શનનો સંક્ષેપ છે. છતાં પણ તે પ્રત્યક્ષથી ઉપરોક્ત પ્રકારો વડે કહેવાયેલા જૈનદર્શનનો સંક્ષેપ નિર્દોષ છે. કારણ કે જૈનદર્શન સર્વજ્ઞમૂલક છે. અર્થાત્ જૈનદર્શનના મૂળ વક્તા સર્વજ્ઞ હોવાના કારણે તેમાં દોષોની કલુષિતાનો અવકાશ નથી. જૈનદર્શનમાં ક્યાંય પણ જીવાદિ પદાર્થોની વિચારણા કરતાં અતિસૂક્ષ્મચર્ચામાં પણ પૂર્વે કહેલામાં અને પાછળથી કહેલામાં લેશમાત્ર પણ પરસ્પરવિરોધ આવતો નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે જે પ્રમાણે અન્યદર્શનસંબંધી મૂલશાસ્ત્રોમાં પણ પહેલા કહેલામાં અને પછીથી કહેલામાં પરસ્પરવિરોધ છે. તો પછી તે તે અન્યદર્શનના પાછળથી માત્ર પોતાના મતની પુષ્ટિ કરવા વિપ્રલંભકો દ્વારા રચાયેલા ગ્રંથોમાં વિરોધ હોય તેમાં નવાઈ શું છે ? ટુંકમાં જે પ્રમાણે અન્યદર્શનના મૂલગ્રંથોના અને શિષ્યપરંપરામાં રચાયેલા અન્યગ્રંથોનાં પૂર્વાપર કથનમાં પરસ્પરવિરોધ છે, તે પ્રમાણે જૈનદર્શનમાં ક્યાંય પણ કેવલિપ્રરૂપિત દ્વાદશાંગીમાં કે તે પછીની શિષ્યપરંપરામાં રચાયેલા (ઉત્તરકાલીન)ગ્રંથોમાં સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી નિરીક્ષણ કરવા છતાં પણ પરસ્પરવિરોધ નથી. કારણકે જૈનદર્શનકારોનું કથન સર્વત્ર સુસંબદ્ધ હોય છે.

વળી અન્યમતમાં પણ ક્યાંક સદૃઢ વિદ્વાન લોકોના ચિત્તમાં વિસ્તરેલા સુંદર દૃઢ્યહારિ વચનો સાંભળવા મળે છે. તે વસ્તુતઃ જૈનવચનરૂપ સમુદ્રથી નિકળેલા સુંદરવચનોને ગ્રહણ કરીને પોતાના શાસ્ત્રમાં ગુંથી લીધા છે અને ઉલટા પોતાની જાતને મોટી માને છે. જેથી શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીએ કહ્યું છે કે... “હે ભગવાન્ ! તે વાત સુનિશ્ચિત છે કે પરશાસ્ત્રોમાં જે કંઈપણ કંઈક સુયુક્તિઓ = સુવચનો સ્ફુરાયમાન છે. તે (મૂલતઃ) આપનું જ છે. તે જિનવચનરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉછળેલા પાણીના બિંદુઓ જ છે. આથી જિનવચન જ સુયુક્તિઓનો સમુદ્ર છે અને પ્રમાણરૂપ છે. જગત તેને જ વ્યવહારમાં પ્રમાણભૂત માને છે”

પરવાદિ : અરે જૈનો ! શ્રી જિનશાસનકથિત તત્ત્વના અનુરાગવાળા તમારા દ્વારા અમારા મતમાં પૂર્વાપરવિરોધ છે એમ કહેવાય છે, તે તમારું અસંબદ્ધવચન છે. કારણકે અમારા વચનોમાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જોવા છતાં પણ વિરોધનો લેશ પણ જોવા મળતો નથી. પૂર્ણચંદ્રના ધવલ કિરણોમાં કાલિમા કેવી રીતે હોઈ શકે ?

જૈન : હે પરવાદિઓ ! તમે લોકો ઉતાવળ ન કરો ! તમે લોકો સ્વમતનો આગ્રહ છોડીને,

મધ્યસ્થતાનું આલંબન કરી, નિરાભિમાની બનીને સ્વબુદ્ધિ-પ્રતિભાને અવધાન = સાવધાન કરીને સાંભળો. અમે સર્વે પૂર્વાપરવિરોધો બતાવીએ છીએ.

તથાહિ પ્રથમં તાવત્તાથાગતસંમતે મતે પૂર્વાપરવિરોધ ઉદ્ભાવ્યતે । પૂર્વ સર્વ ક્ષણભદ્ગુરમભિધાય પશ્ચાદેવમભિદધે 'નાનનુકૃતાન્વચ્યવ્યતિરેકં કારણં, નાકારણં વિષય' इति अस्यायमर्थः-ज्ञानमर्थे सत्येवોत्पद्यते न पुनरसतीत्यनुकृतान्वच्यव्यतिरेकोऽर्थो ज्ञानस्य कारणम् । यतश्चार्थाज्ज्ञानमुत्पद्यते तमेव तद्विषयीकरोतीति । एवं चाभिदधानेनार्थस्य ક્ષણદ્વયં સ્થિતિરભિહિતા । તદ્યથા-અર્થાત્કારણાજ્જ્ઞાનં કાર્ય જાયમાનં દ્વિતીયે ક્ષણે જાયતે ન તુ સમસમયે કારણકાર્યયોઃ સમસમયત્વાયોગાત્ । તદ્વ જ્ઞાનં સ્વજનકમેવાર્થ ગૃહ્ણાતિ નાપરં 'નાકારણં વિષય' इति वचनात् । तथा चार्थस्य क्ષणद्वयं स्थितिर्बलादायाता सा च क्ષणक्षयेण विरुद्धेति पूर्वापरविरोधः १ । तथा नाकारणं विषय इत्युक्त्वा योगिप्रत्यक्षस्यातीतानागतादिरप्यर्थो विषयोऽभ्यधायि । अतीतानागतश्च विनष्टानुत्पन्नत्वेन तस्य कारणं न भवेत् । अकारणमपि च तं विषयतयाभिदधानस्य पूर्वापरविरोधः स्यात् २ । एवं साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्राहकस्य જ્ઞાનસ્ય કારણત્વાભાવેऽપિ ત્રિકાલગતમર્થ વિષયં વ્યાહરમાણસ્ય કથં ન પૂર્વાપરવ્યાઘાતઃ, અકારણસ્ય પ્રમાણવિષયત્વાનભ્યુપગમાત્ ૩ । તથા ક્ષણક્ષયાભ્યુપગમેઽન્વચ્યવ્યતિરેકયોર્ભિન્નકાલયોઃ પ્રતિપત્તિર્ન સંભવતિ । નતઃ સાધ્યસાધનયોસ્ત્રિકાલવિષયં વ્યાપ્તિગ્રહણં મન્વાનસ્ય કથં ન પૂર્વાપરવ્યાહતિઃ ૪ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે અન્યમતમાં પૂર્વાપરવિરોધો કેવી રીતે છે તે બતાવાય છે. તેમાં પ્રથમ બૌદ્ધમતમાં જે પૂર્વાપરવિરોધો છે, તેનું ઉદ્ભાવન કરાય છે. બૌદ્ધ એક બાજુ જગતના સમસ્ત પદાર્થોને ક્ષણભંગુર કહે છે અને બીજી બાજુ તેનાથી વિપરીત કહે છે. તેઓ કહે છે કે... “જે પદાર્થ કાર્યની સાથે અન્વય અને વ્યતિરેક રાખતો નથી, તે કારણ બની શકતો નથી, અને જે પદાર્થ કારણ બની શકતો નથી. તે જ્ઞાનનો વિષય પણ બની શકતો નથી.” (બૌદ્ધ દ્વારા કરાયેલા આ વિધાનનો ટીકાકારશ્રી સ્વયં અર્થ કરે છે-) તે સૂત્રનો આ અર્થ છે - જ્ઞાન પદાર્થ હોતે છતે જ ઉત્પન્ન થાય છે. પદાર્થના અભાવમાં ઉત્પન્ન થતું નથી. આથી જ્ઞાનની સાથે અન્વય-વ્યતિરેક હોય છે, તે પદાર્થ જ્ઞાનમાં કારણ બને છે તથા જે પદાર્થથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થને જ્ઞાન વિષય બનાવે છે. અર્થાત્ જે પદાર્થથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થને જ્ઞાન જાણે છે. આ પ્રમાણે કહેવાથી

(અર્થાત્ જે પદાર્થને જ્ઞાનનું કારણ કહ્યું, તે જ પદાર્થને જ્ઞાનનો વિષય કહેવાથી) પદાર્થની બે ક્ષણ સુધી સ્થિતિ માનવી પડશે. તે આ રીતે - પદાર્થ જ્ઞાનનું કારણ છે, તે પદાર્થરૂપકારણથી જ્ઞાનરૂપકાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉત્પન્ન થતું કાર્ય દ્વિતીયક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણકે કાર્ય અને કારણ સમ-સમયમાં રહેતા નથી. કારણ કે કારણ પૂર્વક્ષણમાં હોય છે. કાર્ય તેની ઉત્તરક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કાર્ય અને કારણની ક્ષણ સમાન હોતી નથી. તેથી જ્ઞાન પોતાના જનક એવા પદાર્થને જ ગ્રહણ કરે છે, બીજાને નહિ. કારણકે તેઓનું વચન છે કે ‘જો જ્ઞાનનું કારણ નથી, તો જ્ઞાનનો વિષય નથી.’ (આ પ્રમાણે તે પદાર્થ કારણ હોવાથી તે જ્ઞાનની એક ક્ષણ પહેલાં રહેશે અને વિષય હોવાના કારણે જ્ઞાનની સાથે પણ રહેશે. આથી) પદાર્થની બે ક્ષણસ્થિતિ બલાત્કારે પણ માનવી પડશે. આ પ્રમાણે એક બાજુ પદાર્થની દ્વિક્ષણસ્થિતિ માનવી અને બીજીબાજુ સંસારના સમસ્તપદાર્થોને ક્ષણભંગુર માનવા તે વિરુદ્ધ છે. આ રીતે બૌદ્ધમતમાં પૂર્વાપરવિરોધ આવે છે. (૧)

તમે બૌદ્ધોએ “જે જ્ઞાનનું કારણ નથી, તે જ્ઞાનનો વિષય પણ નથી”-આવું કહીને યોગીપ્રત્યક્ષમાં અતીતકાલીન અને અનાગતકાલીનપદાર્થ પણ વિષય બને છે તેમ કહ્યું. પરંતુ તે યોગ્ય નથી. કારણ કે અતીત વિનાશ પામ્યો હોવાથી અને અનાગત ઉત્પન્ન થયો ન હોવાથી યોગીપ્રત્યક્ષનું કારણ બની શકતો નથી અને અતીત - અનાગત અર્થ યોગીપ્રત્યક્ષનું કારણ ન હોવા છતાં પણ તેને વિષય તો તમે કહો જ છો. તેથી પૂર્વાપરમાં વિરોધ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે “જે જ્ઞાનનું કારણ નથી, તે જ્ઞાનનો વિષય પણ નથી” - આ નિયમાનુસાર તો ત્રિકાલવર્તી સર્વે પદાર્થોને જાણવાવાળા યોગીજ્ઞાનમાં અતીત, અનાગત અને વર્તમાન સર્વે પદાર્થોને કારણ માનવા જ પડશે. પરંતુ અતીત તો અતીત હોવાના કારણે વિનષ્ટ છે તથા અનાગત ઉત્પન્ન થયો જ નથી. તો પછી તે બંને યોગીજ્ઞાનમાં કારણ કેવી રીતે બની શકશે ? અને જો યોગીજ્ઞાનમાં અતીત અને અનાગત પદાર્થ કારણ ન હોવા છતાં પણ વિષય બનતો હોય તો તમારા બનાવેલા નિયમનો વિરોધ થવાથી, અવશ્ય પૂર્વાપરવિરોધ છે જ.) (૨)

આ પ્રમાણે ત્રિકાલવર્તી સાધ્ય અને સાધનને જાણવાવાળા વ્યાપ્તિગ્રાહકજ્ઞાનમાં ત્રિકાલવર્તી પદાર્થ કારણ બનતો ન હોવા છતાં પણ વિષય થાય છે. તો પછી પૂર્વાપરનો વ્યાઘાત કેમ ન કહેવાય ? કારણકે તમે લોકોએ અકારણને પ્રમાણ(જ્ઞાન)નો વિષય માન્યો નથી. (અહીં ત્રિકાલવર્તી પદાર્થ કારણ ન હોવા છતાં પણ વિષય બનતાં પૂર્વાપરવિરોધ સ્પષ્ટ છે જ.) (૩)

તથા પદાર્થને ક્ષણભંગુર માનવામાં ભિન્નકાળે થનારા (સાધનના સદ્ભાવમાં સાધ્યની સત્તાને બતાવનારા) અન્વય તથા (સાધ્યના અભાવમાં સાધનના અભાવને બતાવનારા) વ્યતિરેકનું જ્ઞાન સંભવિત બનશે નહિ. (કહેવાનો આશય એ છે કે જગતના પદાર્થોને ક્ષણક્ષણ માનવાથી

અન્વય અને વ્યતિરેકનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહિ. જે જ્ઞાન પ્રથમ સાધનની સત્તાને ગ્રહણ કરીને તેના સદ્ભાવમાં જ સાધ્યની સત્તાને તથા સાધ્યના અભાવમાં સાધનના અભાવને જાણવાનું છે. તેમાં જ્ઞાનનો વ્યાપાર એક ક્ષણથી વિશેષ લાંબો ચાલે છે અને તેવા જ્ઞાનથી જ અન્વય-વ્યતિરેક જાણી શકાય છે. પરંતુ ક્ષણભંગુરવાદમાં કોઈપણ જ્ઞાનક્ષણનો આટલો લાંબો વ્યાપાર અસંભવિત છે. આથી ક્ષણભંગ માનીને અન્વય-વ્યતિરેકના ગ્રહણને અસંભવિત બનાવી દેવો અને) ત્યારબાદ સાધ્ય-સાધનના ત્રિકાલવિષયક વ્યાપ્તિજ્ઞાનને માનનારા બૌદ્ધને કેવી રીતે પૂર્વાપર વિરોધ ન આવે ? (અર્થાત્ પ્રથમ ક્ષણભંગનો સ્વીકાર કરીને (પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે) અન્વયવ્યતિરેકના ગ્રહણને અસંભવિત બનાવીને, બાદમાં ‘જ્યાં જ્યાં સાધન ત્યાં ત્યાં સાધ્ય’ તથા ‘જ્યાં જ્યાં સાધ્યાભાવ ત્યાં ત્યાં સાધનાભાવ’ આવા સાધ્યસાધનના (કે જેનો વ્યાપાર લાંબો કાળ ચાલે છે, તેવા) ત્રિકાલવિષયક વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવો અર્થાત્ સર્વસંગ્રાહી અન્વય-વ્યતિરેકમૂલક વ્યાપ્તિજ્ઞાનથી વ્યવહાર ચલાવવો, તે સ્પષ્ટ રીતે પૂર્વાપરવિરોધ છે. ટુંકમાં એક બાજુ પદાર્થને ક્ષણભંગુર માનીને અન્વય-વ્યતિરેક જ્ઞાનને અસંભવિત બનાવવું અને બીજી બાજુ અન્વય-વ્યતિરેકમૂલક વ્યાપ્તિ જ્ઞાનને માનવું તે સ્પષ્ટતયા વિરુદ્ધ છે.) (૪)

તથા ક્ષણક્ષયમભિધાય । “इत एकनवतौ कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः । तत्कर्मणो विपाकेन प्रादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥१॥” इत्यत्र श्लोके जन्मान्तरविषये मेशब्दास्मि-
शब्दयोः प्रयोगं क्षणक्षयविरुद्धं ब्रुवाणस्य बुद्धस्य कथं न पूर्वापरविरोधः ५ । तथा निरंशं सर्वं वस्तु प्राग्गोच्य हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनं तु स्वगतं सदद्रव्यचेतनत्वस्वर्ग-
प्रापणशक्त्यादिकं गृह्णदपि स्वगतस्य सदद्रव्यत्वादेरेकस्यांशस्य निर्णयमुत्पादयति न पुनः स्वगतस्यापि द्वितीयस्य स्वर्गप्रापणशक्त्यादेरंशस्येति सांशतां पश्चाद्वदतः सौगतस्य
कथं पूर्वापरविरुद्धं वचो न स्यात् ६ । एवं निर्विकल्पकमध्यक्षं नीलादिकस्य वस्तुनः सामस्त्येन ग्रहणं कुर्वाणमपि नीलाद्यंशे निर्णयमुत्पादयति न पुनर्नीलाद्यर्थगते क्षणक्षयेऽश
इति सांशतामभिदधतः सौगतस्य पूर्वापरवचोविरोधः सुबोध एव ७ । तथा हेतोस्त्रैरूप्यं संशयस्य चोलेखद्वयात्मकतामभिदधानोऽपि स सांशं वस्तु यन्न मन्यते तदपि
पूर्वापरविरुद्धम् ८ । तथा परस्परानाश्लिष्टा एवाणवः प्रत्यासत्तिभाजः समुदिता घटादिरूपतया प्रतिभासन्ते न पुनरन्योन्यमङ्गाङ्गिभावरूपेणारब्धस्कन्धकार्यास्ते इति हि
बौद्धमतम् । तत्र चामी दोषाः । परस्परपरमणूनामनाश्लिष्टत्वाद्धटस्यैकदेशे हस्तेन

ધાર્યમાણે કૃત્ત્નસ્ય ઘટસ્ય ધારણં ન સ્યાત્, ઉત્કેષાવક્ષેપાપકર્ષાશ્ચ તથૈવ ન ભવેયુઃ ।
ધારણાદીનિ ચ ઘટસ્યાર્થક્રિયાલક્ષણં સત્ત્વમઙ્ગીકુર્વાણૈઃ સૌગતૈરભ્યુપગતાન્યેવ તાનિ ચ
તન્મતેઽનુપપન્નાનિ । તતો ભવતિ પૂર્વાપરયોર્વિરોધઃ ॥૧॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(હવે બૌદ્ધમતમાં આગળ પૂર્વાપરવિરોધ બતાવાય છે.) (એક બાજુ આત્માને) ક્ષણભંગુર કહીને (અને બીજી બાજુ) “આજથી એકાણુંમા કલ્પમાં મેં શક્તિથી એક પુરુષને હણ્યો હતો. તે કર્મના વિપાકથી હે ભિક્ષુઓ ! હું પગમાં કાંટાથી વિંધાયો છું.” આ શ્લોકમાં જન્માન્તર વિષયક ‘મે’ અને ‘અસ્મિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કે જે ક્ષણભંગુરતાનો વિરોધી છે, તે બોલતા બુદ્ધને કેવી રીતે પૂર્વાપરનો વિરોધ નથી ?

(કહેવાનો આશય એ છે કે બુદ્ધ આત્માને ક્ષણભંગુર કહે છે અને સાથે સાથે બુદ્ધ પોતાના શિષ્યોને શ્લોકમાં સૂચવેલી વાતને કહેતાં જન્માન્તરમાં સ્થાયી આત્માનો પણ સ્વીકાર કરે છે. કેવી રીતે ? ઉપરોક્ત શ્લોકના કથનથી એકાણુંમા કલ્પ અને બુદ્ધે શિષ્યોને વિધાન કર્યું તે દિવસ - આ બંને કાળ સુધી ‘મે’ અને ‘અસ્મિ’ શબ્દનો વાચ્ય, જન્માન્તરમાં પોતાની સત્તા રાખવાવાળો સ્થાયી આત્મા સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તે ક્ષણભંગુરવાદને સ્પષ્ટ રીતે નષ્ટ કરે છે. તથા ‘જે હું શક્તિથી પુરુષને હણનારો હતો, તે હું આજે કાંટાથી વિંધાયો છું.’ આ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી આત્માનું સ્થાયીપણું સ્વયંમેવ સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તે જ પૂર્વાપરવિરોધ છે.) (૫)

(આ પ્રમાણે પહેલાં વસ્તુને નિરંશ કહીને, પાછળથી તેની અંશસહિતતાનું કથન કરવું તે સ્પષ્ટ પૂર્વાપરવિરોધ છે.)

સર્વવસ્તુને નિરંશ માનીને પછી બૌદ્ધ કહે છે કે-હિંસાવિરતિ = અહિંસાક્ષણ’ કે ‘દાનક્ષણ’ રૂપ ચિત્ત, સ્વસત્તા દ્રવ્યત્વ, ચેતનત્વ, સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ આદિ અનેક અંશોને જાણીને પણ સ્વગત સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ અને ચેતનત્વ આદિ અંશોનો નિર્ણય ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ સ્વગત સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ આદિ બીજા અંશોનો નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. આ પ્રમાણે સાંશતાનું પાછળથી કથન કરતા બૌદ્ધને કેવી રીતે પૂર્વાપર વિરોધ નથી. અર્થાત્ એક બાજુ વસ્તુની નિરંશતાનું પ્રતિપાદન કરવું અને બીજી બીજું વસ્તુના (ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે) વિભિન્ન અંશોનું નિરૂપણ કરવું, તે સ્પષ્ટ રીતે સ્વવચનવિરોધ છે. (૬)

આ જ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષને નીલાદિ વસ્તુઓના સમસ્તધર્મોનું ગ્રાહક માનીને પણ,

તેને નીલાદિ અંશમાં નિશ્ચયનું ઉત્પાદક માને છે અને નીલાદિ પદાર્થના ક્ષણકયાંશમાં નિશ્ચયનું ઉત્પાદક માનતા નથી. આ પ્રમાણે નીલાદિ વસ્તુઓની પણ સાંશતાને કહેતા બૌદ્ધનો પૂર્વાપર વચનનો વિરોધ સારી રીતે જણાય જ છે. (૭)

એક બાજુ હેતુની ત્રિરૂપતાનું નિરૂપણ કરતા તથા સંશયજ્ઞાનમાં બે વિરોધી આકારોનો ઉલ્લેખ કરતા બૌદ્ધો પણ તે વસ્તુની સાંશતાને માનતા નથી, તે પણ પૂર્વાપરવિરોધ જ છે. (૮)

બૌદ્ધોનો મત છે કે... (ઘટ આદિ સ્થૂલપદાર્થોની વાસ્તવિક સત્તા નથી. પરંતુ) પરસ્પર અસંબદ્ધપ્રત્યાસત્તિને ભજનારા (અર્થાત્ અત્યંત નિકટ નિકટ રહેનારા) પરમાણુઓનો સમુદાય જ ઘટરૂપતયા પ્રતિભાસિત થાય છે. અર્થાત્ સ્થૂલ ઘટ જે પ્રતિભાસિત થાય છે, તે માત્ર પરમાણુનો પુંજ છે. પરંતુ પરસ્પર અંગઅંગિભાવરૂપે = પરસ્પરસાપેક્ષ બનીને સ્કન્ધરૂપકાર્ય બનતું નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે જે પરમાણુનો સમુદાય આપણને સ્થૂલ ઘટરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે. તે પરમાણુઓ અસંબદ્ધ હોવા છતાં પણ બીજાથી એટલા બધા નિકટ છે કે તેમનો સ્વતંત્રપ્રતિભાસ થતો નથી, સ્થૂલ અને સ્થિરરૂપથી પ્રતિભાસ થાય છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક નથી.)

તેમના પરમાણુપુંજવાદમાં આ દોષો છે - પરસ્પર પરમાણુઓ અસંબદ્ધ હોવાથી ઘટના એક દેશથી (ઘટને) હાથ વડે ઉચકતાં તે પૂર્ણ ઘટ ઉચકાશે નહિ. પરંતુ તેના અમુક પરમાણુઓ જ ધારણ કરી શકાશે. અર્થાત્ જેટલા પરમાણુઓ હાથમાં આવશે તેટલા જ હાથમાં ઉચકાશે, આખો ઘટ હાથમાં ઉચકાશે નહિ. તથા ઘટને ઉચે ફેંકવાથી, નીચે ફેંકવાથી કે ખેંચવાથી પરસ્પર અસંબદ્ધ પરમાણુઓ વિખરાઈ જવા જોઈએ. ઘટ નાશ પામી જવો જોઈએ. ઘટ ઘટરૂપે જે દેખાય છે તે ન દેખાવો જોઈએ તથા ઘટ ઘટરૂપે ન રહેતાં, તેમાં પાણી ભરવાની ક્રિયા થઈ શકશે નહિ. આ રીતે તમે લોકો એક બાજુ ઘટને પરમાણુનો પુંજ માનો છો અને બીજી બાજુ ઘટમાં જલધારણાદિ અર્થક્રિયા માનો છો, તે પરસ્પરવિરુદ્ધ છે. અર્થાત્ એક બાજુ પરમાણુપુંજવાદ માનવો અને બીજી બાજુ ઘટમાં જલધારણાદિ અર્થક્રિયા બતાવી, તેને સત્ માનવો તે પરસ્પરવિરુદ્ધ છે. (જેમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ હોય તે સત્ કહેવાય છે. અર્થાત્ વસ્તુ પોતાની ક્રિયા કરતી હોય ત્યારે તે સત્ કહેવાય છે. બૌદ્ધમત પરમાણુપુંજવાદને માનતો હોવાથી તેમના મતે વસ્તુમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે) સંગત થતું નથી. આથી પરમાણુપુંજવાદને પણ માનવો અને વસ્તુમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ માનવું તે પરસ્પરવિરુદ્ધ છે.) (૯)

આ રીતે બૌદ્ધમતમાં પૂર્વાપરવિરોધ છે જ.

અથ નૈયાયિકવૈશેષિકમતયોઃ પૂર્વોપરતો વ્યાહતત્વં દર્શયતે । સત્તાયોગઃ સત્ત્વમિત્યુક્ત્વા સામાન્યવિશેષસમવાયાનાં સત્તાયોગમન્તરેણાપિ સદ્ભાવં ભાષમાણાનાં

કથં ન વ્યાહતં વચો ભવેત્ ૧ । જ્ઞાન સ્વાત્માનં ન વેત્તિ સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધા-
 દિત્યભિધાયેશ્વરજ્ઞાનં સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાભાવેન સ્વસંવેદિતમિચ્છતાં કથં ન
 સ્વવચનવિરોધઃ ૨ । પ્રદીપોઽપ્યાત્માનમાત્મનૈવ પ્રકાશયન્ સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધં
 વ્યપાકરોતિ ૩ । પરવચ્ચનાત્મકાન્યપિ છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાનિ તત્ત્વરૂપતયોપદિશ-
 તોઽક્ષપાદર્પેર્વૈરાગ્યવ્યાવર્ણનં તમસઃ પ્રકાશાત્મકતાપ્રખ્યાપનમિવ કથં ન વ્યાહન્યતે ૪ ।
 આકાશસ્ય નિરવયવત્ત્વં સ્વીકૃત્ય તદ્ગુણઃ શબ્દસ્તદેકદેશ એવ શ્રૂયતે ન સર્વત્રેતિ
 સાવયવતાં બ્રુવાણસ્ય કથં ન વિરોધઃ ૫ સત્તાયોગઃ સત્ત્વં યોગશ્ચ સર્વેર્વસ્તુભિઃ
 સાંશતાયામેવ ભવતિ સામાન્યં ચ નિરંશમેકમભ્યુપગમ્યતે, તતઃ કથં ન પૂર્વાપરતો વ્યાહતિઃ
 ૬ । સમવાયો નિત્ય એકસ્વભાવશ્ચેષ્યતે સર્વેઃ સમવાયિભિઃ સંબન્ધશ્ચ નૈયત્યેન
 જાયમાનોઽનેકસ્વભાવતાયામેવ ભવતિ, તથા ચ પૂર્વાપરવિરોધઃ સુબોધઃ ૭ ।
 અર્થવત્રપ્રમાણમિત્યત્રાર્થઃ સહકારી યસ્ય તદર્થવત્રપ્રમાણમિત્યભિધાય યોગિપ્રત્યક્ષમતી-
 તાદ્યર્થવિષયમભિદધાનસ્ય પૂર્વાપરવિરોધઃ સ્યાત્, અતીતાદેઃ સહકારિત્વાયોગાત્ ૯ । તથા
 સ્મૃતિર્ગૃહીતગ્રાહિત્વેન ન પ્રમાણમિષ્યતે અનર્થજન્યત્વેન વા ? ગૃહીતગ્રાહિત્વેન
 સ્મૃતેરપ્રમાણ્યે ધારાવાહિજ્ઞાનાનામપિ ગૃહીતગ્રાહિત્વેનાપ્રમાણ્યપ્રસજ્ઞઃ । ન ચ
 ધારાવાહિજ્ઞાનાનામપ્રમાણ્યં નૈયાયિકવૈશેષિકૈઃ સ્વીક્રિયતે, અનર્થજન્યત્વેન તુ સ્મૃતેરપ્રા-
 માણ્યેઽતીતાનાગતાદિવિષયસ્યાનુમાનસ્યાપ્યનર્થજન્યત્વેનાપ્રમાણ્યં ભવેત્, ત્રિકાલવિષયં
 તે ચાનુમાનં શબ્દવદિષ્યતે, ધૂમેન હિ વર્તમાનોઽગ્રિરનુમીયતે મેઘોન્નત્યા ભવિષ્યન્તી
 વૃષ્ટિર્નદીપૂરેણ ચ સૈવ ભૂતેતિ, તદેવં ધારાવાહિજ્ઞાનૈરનુમાનેન ચ સ્મૃતેઃ સાદૃશ્યે સત્યપિ
 યત્સ્મૃતેરપ્રમાણ્યં ધારાવાહિજ્ઞાનાદીનાં ચ પ્રમાણ્યમિષ્યતે સ પૂર્વાપરવિરોધઃ ૯ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે નૈયાયિક અને વૈશેષિક મતમાં પૂર્વાપરવિરોધ બતાવાય છે.

નૈયાયિકો ‘સત્’ પદાર્થનું લક્ષણ કરતાં કહે છે કે... “જેમાં સત્તાનો યોગ=સંબંધ=સમવાય હોય તે સત્ છે.” નૈયાયિકો ‘સત્’ પદાર્થનું આ પ્રમાણે લક્ષણ કહીને સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયનો સત્તાના સંબંધ વિના પણ સદ્ભાવ કહે છે. આવું પરસ્પરવિરુદ્ધ બોલતા નૈયાયિકનું વચન કેમ વ્યાખ્યાતને ન પામે ? (એક બાજુ ‘સત્’ નું લક્ષણ કંઈક જુદું કરે છે અને બીજી બાજુ

પદાર્થ બીજા કોઈ પ્રકારથી પણ સત્ મનાય છે - આ સ્પષ્ટ રીતે પરસ્પરવિરોધ છે.) (૧)

(નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો જ્ઞાનને અસ્વસંવેદી માને છે. તેઓનું કહેવું છે કે જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપને જાણી શકતું નથી. કારણકે સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે. જેમ કોઈ નટ ગમે તેટલો કુશળ હોય, તો પણ તે પોતાના ખભા ઉપર ચઢીને નૃત્ય કરી શકતો નથી તથા તલવાર ગમે તેટલી તેજ અણીદાર હોય, તો પણ તે પોતાને કાપી શકતી નથી. તે રીતે જ્ઞાન પોતાને પ્રકાશિત કરી શકતું નથી. આ રીતે જ્ઞાનને અસ્વસંવેદી માને છે.)

“જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપને જાણી શકતું નથી, કારણકે સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે - આ પ્રમાણે જ્ઞાનને અસ્વસંવેદી કહીને ઈશ્વરજ્ઞાનને સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ ન હોવાથી સ્વસંવેદી માને છે.”-આ પરસ્પરવિરુદ્ધ માનતા નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોને કેવી રીતે સ્વવચનવિરોધ નથી ? છે જ. (૨)

દીપક પણ પોતાને પોતાના દ્વારા પ્રકાશિત કરતો સ્વાત્મામાં ક્રિયાવિરોધ હોય છે, તે વાતનું ખંડન કરે છે. અર્થાત્ દીપક પોતાની જાતે જ પોતાના સ્વરૂપનું પ્રકાશન કરે છે તથા પર પદાર્થને પણ પ્રકાશિત કરે છે. આથી સ્વાત્મામાં ક્રિયાના વિરોધની વાત નિરર્થક છે. દીપકના દૃષ્ટાંતથી જ તે વાતનું ખંડન થઈ જાય છે. આમ દીપક જેમ સ્વ-પરપ્રકાશક છે, તેમ જ્ઞાન પણ સ્વ-પરપ્રકાશક છે. (૩)

પરવંચનાત્મક છલ-જાતિ-નિગ્રહસ્થાનાદિને તત્ત્વરૂપે ઉપદેશતા અક્ષપાદઋષિનું વૈરાગ્યનું વર્ણન ખરેખર અંધકારને પ્રકાશસ્વરૂપ બતાવવા સમાન જ છે. તો કેવી રીતે સ્વ-વચનવિરોધ ન કહેવાય ? (કહેવાનો આશય એ છે કે... અક્ષપાદઋષિ એકબાજુ તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા વૈરાગ્યને દૃઢ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને બીજીબાજુ શાસ્ત્રાર્થમાં બીજાને ઠગવા માટે, ભૂલાવામાં પાડવા માટે છલ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાન જેવા છલ-કપટના ઉપાયોને તત્ત્વ માને છે. શું તેમનો આ અંધકારને પ્રકાશ કહેવા સમાન સ્વવચનવિરોધ નથી.) (૪)

આકાશને નિરવયવદ્રવ્ય તરીકે સ્વીકારીને શબ્દને આકાશનો ગુણ કહે છે તથા આકાશનો શબ્દ ગુણ આકાશના એકદેશમાં જ સંભળાય છે, સર્વદેશોમાં નહિ - આ રીતે આકાશની સાવયવતાને કહે છે. અર્થાત્ એકબાજુ આકાશને નિરવયવ માનતા અને બીજીબાજુ આકાશની સાવયવતા સિદ્ધ થાય તેવું કહેતા, નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોને કેવી રીતે સ્વવચનવિરોધ નથી. (૫)

નૈયાયિકો સત્તાના સંબંધને સત્ત્વ કહે છે. અને એક સત્તાસામાન્યનો સર્વે (ભિન્ન-ભિન્ન દેશવર્તી) સત્ પદાર્થો સાથે સંબંધ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે સામાન્યમાં સાંશતા હોય. અર્થાત્

સામાન્યમાં સાંશતા - અંશ સહિતતા હોય ત્યારે જ તે વિભિન્ન દેશ સાથે સંબંધ કરી શકે, અન્યથા નહિ. આ રીતે એકબાજું સર્વપદાર્થોમાં સત્તાસામાન્યનો સ્વીકાર કરી તેની સાંશતાનો સ્વીકાર કર્યો અને બીજી બાજું સામાન્યને નિરંશ અને એક માનો છો. તેથી કેવી રીતે પૂર્વાપરવિરોધ નથી ? (૬)

આ રીતે નૈયાયિકો સમવાયને નિત્ય અને એક સ્વભાવવાળો પણ કહે છે તથા બીજીબાજું સર્વ સમવાયી સાથે નિયતસંબંધ કરવાવાળો પણ માને છે. કારણકે સમવાયનો ભિન્ન-ભિન્ન સમવાયીઓમાં સંબંધ સમવાયની અનેકસ્વભાવતા હોય તો શક્ય બને છે. અર્થાત્ ઘટ અને રૂપનો તથા જ્ઞાન અને આત્માનો સમવાય ભિન્ન છે. તેથી ભિન્ન-ભિન્ન સમવાયીઓમાં રહેવાવાળો સમવાય એક સ્વભાવવાળો રહી શકતો જ નથી. અન્યથા સર્વમાં એક જ પ્રકારનો સમવાય હશે. પરંતુ એવું નથી. ઉપર કહ્યું તેમ ઘટ અને રૂપના સમવાયથી જ્ઞાન અને આત્માનો સમવાય ભિન્ન છે. આ રીતે નૈયાયિકા એકબાજું સમવાયને નિત્ય અને એક સ્વભાવવાળો માને છે અને બીજી બાજું સર્વ સંબંધીઓ સાથે નિયત સંબંધ રાખવાનું વિધાન કરી સમવાયની અનેક સ્વભાવતાને કહે છે, તો તે શું તેઓનો સ્વવચનવિરોધ નથી ? (૭)

“પ્રમાણ અર્થવાળું હોય છે”-આવું વિધાન નૈયાયિકો કરે છે. તેમાં ‘અર્થવત્’ની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે... પ્રમાણજ્ઞાનમાં અર્થ=પદાર્થ સહકારીકારણ થાય છે. આથી પ્રમાણ અર્થવાળું કહેવાય છે. આ પ્રમાણ કહીને યોગીપ્રત્યક્ષમાં અતીત અને અનાગતપદાર્થને વિષય કહેતા નૈયાયિકો ને પૂર્વાપરવિરોધ કેમ ન થાય ? કારણકે અતીતાદિ પદાર્થો પ્રમાણજ્ઞાનમાં સહકારીકારણ બની શકતા નથી. આમ એક બાજું અર્થકારણતાવાદને કહેવો અને બીજી બાજું યોગીઓના પ્રત્યક્ષને અતીત કે જે વિનષ્ટ છે તથા અનાગત કે જે અનુત્પન્ન છે, તે પદાર્થોને વિષય કરવાવાળું કહેવું, તે સ્પષ્ટ રીતે પૂર્વાપરવિરોધ છે. (૮)

(હવે નૈયાયિકો સ્મૃતિને અપ્રમાણભૂત માને છે. તેમાં પણ પૂર્વાપરવિરોધ બતાવાય છે.) તમે નૈયાયિકો સ્મૃતિને શા માટે અપ્રમાણ માનો છો ? શું તે ગૃહીતગ્રાહિ અર્થાત્ જાણેલા અર્થને ગ્રહણ કરે છે, માટે અપ્રમાણ માનો છો કે તે પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતી ન હોવાના કારણે અપ્રમાણ માનો છો ? જો ‘સ્મૃતિ ગૃહીતગ્રાહિ હોવાથી અપ્રમાણ છે’ તેમ કહેશો તો તે ઉચિત નથી, કારણકે ધારાવાહિજ્ઞાનો (કે જેને તમે પ્રમાણ માનો છો, તે પણ) અપ્રમાણ બની જવાની આપત્તિ આવશે. ‘આ ઘટ છે’, ‘આ ઘટ છે’ આવા ગૃહીતગ્રાહિ ધારાવાહિજ્ઞાનોને નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો અપ્રમાણભૂત માનતા નથી. પ્રમાણભૂત જ માને છે.

જો પદાર્થથી ઉત્પન્ન ન થવાના કારણે સ્મૃતિ અપ્રમાણભૂત હોય તો અતીતાદિવિષયક અનુમાન પણ પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતું ન હોવાથી અપ્રમાણ બની જશે. (અર્થાત્ અતીત અને

અનાગત પદાર્થોનું અનુમાન પણ અપ્રમાણ થઈ જશે. અતીત અને અનાગત પદાર્થ વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોવાથી અસત્ છે. આથી તેનાથી અનુમાનની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહિ, છતાં પણ) નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો આગમની જેમ અનુમાનને પણ ત્રિકાલવિષયક માને છે. ધૂમથી વર્તમાનકાલીન અગ્નિનું અનુમાન થાય છે. મેઘોન્નતિથી = વિશિષ્ટધન ઘેરાયેલા વાદળાને દેખીને થવાવાળા વૃષ્ટિનું અનુમાન કરાય છે - અનાગતવૃષ્ટિનું અનુમાન કરાય છે. નદીના પૂરને જોઈને અતીતવૃષ્ટિનું અનુમાન કરાય છે. તેથી આ પ્રમાણે ધારાવાહિજ્ઞાનો અને અનુમાનની સાથે સ્મૃતિની સમાનતા હોવા છતાં નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો સ્મૃતિને અપ્રમાણભૂત માને છે અને ધારાવાહિજ્ઞાનાદિને પ્રમાણભૂત માને છે તે પૂર્વાપરવિરોધ છે. (૮)

ईश्वरस्य सर्वार्थविषयं प्रत्यक्षं किमिन्द्रियार्थसन्निकर्षनिरपेक्षमिष्यत आहोस्विदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् ? यदीन्द्रियार्थसन्निकर्षनिरपेक्षं तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमित्यत्र सूत्रे सन्निकर्षोपादानं निरर्थकं भवेत्, ईश्वरप्रत्यक्षस्य सन्निकर्षं विनापि भावात् । अथेश्वरप्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमेवाभिप्रेयत इति चेत् ? उच्यते, नहीश्वरसंबन्धिमनसोऽणुपरिमाणत्वाद्युगपत्सर्वाथैः संयोगो भवेत्, ततश्चैकमर्थं स यदा वेत्ति तदा नापरान् सतोऽप्यर्थान् ततोऽस्मदादिवन्न तस्य कदापि सर्वज्ञता, युगपत्सन्निकर्षासंभवेन सर्वार्थानां युगपदवेदनात् । अथ सर्वार्थानां क्रमेण संवेदनात् सर्वज्ञ इति चेत् ? न, बहुना कालेन सर्वार्थसंवेदनस्य खण्डपरशाविवास्मदादिष्वपि संभवात्ते(अस्मदादयो)ऽपि सर्वज्ञाः प्रसजेयुः । अपि च अतीतानागतानामर्थानां विनष्टानुत्पन्नत्वादेव मनसा सन्निकर्षो न भवेत्, सतामेव संयोगसंभवात्तेषां च तदानीमसत्त्वात्, ततः कथं महेश्वरस्य ज्ञानमतीतानागतार्थग्राहकं स्यात्, सर्वार्थग्राहकं च तज्ज्ञानमिष्यते ततः पूर्वापरो विरोधः सुबोधः । एवं योगिनामपि सर्वार्थमवेदनं दुर्धरविरोधरुद्धमवबोद्धव्यम् १० । कार्यद्रव्ये प्रागुत्पन्ने सति तस्य रूपं पश्चादुत्पद्यते निराश्रयस्य रूपस्य गुणत्वात्प्रागनुत्पादनेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाच्च कार्यद्रव्ये विनष्टे तद्रूपं विनश्यतीत्युच्यमानं पूर्वापरविरुद्धं भवेत्, यत्रोऽत्र रूपं कार्यं विनष्टे सति निराश्रयं स्थितं सत् पश्चाद्विनश्येदिति ॥११॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

(નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો ઈશ્વરને જગતના સર્વપદાર્થોના જ્ઞાતા માને છે.) ઈશ્વરનું તે સર્વાર્થવિષયકપ્રત્યક્ષ શું ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી નિરપેક્ષ માનો છો કે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન

થયેલું માનો છો ? (અર્થાત્ તમે લોકો ઈશ્વરના પ્રત્યક્ષને ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલું માનો છો કે ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સન્નિકર્ષ વિના ઉત્પન્ન થયેલું માનો છો ?) જો તમે લોકો ઈશ્વરના પ્રત્યક્ષને ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી નિરપેક્ષ માનો છો, તો (પ્રત્યક્ષનું જે લક્ષણ તમે ન્યાયસૂત્રમાં આપ્યું છે, તે) ‘ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નં જ્ઞાનમવ્યપદેશ્યમવ્યભિચારિ વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્યક્ષમ્’ - આ સૂત્રમાં ‘ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નં’ વિશેષણ નિરર્થક જ છે. કારણકે ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ સન્નિકર્ષ વિના પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

જો તમે લોકો ઈશ્વરના પ્રત્યક્ષને ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલું માનો છો, તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણકે ઈશ્વરને ઇન્દ્રિયો તમે માનતા નથી અને ઈશ્વરસંબંધી મન તો અણુપરિમાણવાળું હોવાથી, તેનો એકસાથે સર્વપદાર્થો સાથે સંયોગ થશે નહિ. તેથી એક જ પદાર્થને તે ઈશ્વર જ્યારે જાણે છે, ત્યારે બીજાપદાર્થો વિદ્યમાન હોવા છતાં જાણી શકશે નહિ. તેથી તમારો ઈશ્વર પણ આપણી જેમ ક્યારેય સર્વજ્ઞ બનશે નહિ. (કારણ કે મનનો એક સાથે સર્વપદાર્થો સાથે સન્નિકર્ષ થવો અસંભવિત હોવાથી સર્વપદાર્થોનું એકસાથે જ્ઞાન થશે નહિ. પરંતુ જે પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષ હશે, તેનું જ્ઞાન થશે અને બીજા પદાર્થો વિદ્યમાન હોવા છતાં સન્નિકર્ષ ન હોવાના કારણે બીજા પદાર્થોનું જ્ઞાન થશે નહિ. તેથી તેને સર્વપદાર્થોનું જ્ઞાન ન થવાના કારણે આપણી જેમ સર્વજ્ઞ બની શકશે નહિ.

જો તમે ‘ઈશ્વર ક્રમથી સર્વપદાર્થો સાથે સન્નિકર્ષ કરી સર્વપદાર્થોને જાણશે, ત્યારે સર્વજ્ઞ બનશે’-આવું કહેશો તો બહુ કાળ વડે ઈશ્વર જેમ સર્વજ્ઞ બની ગયા, તેમ આપણે પણ સર્વપદાર્થોનો ક્રમથી સન્નિકર્ષ કરીશું, ત્યારે સર્વજ્ઞ બની જઈશું. અર્થાત્ ક્રમથી જેમ મહેશ્વરને જગતના સઘળાં પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ આપણને પણ ક્રમથી જગતના તમામ પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ જશે. (કદાચ માની લઈએ કે વર્તમાનકાલીન તમામ પદાર્થોને ઈશ્વર કોઈપણ રીતે જાણી પણ લે. તો પણ) અતીતકાલીન પદાર્થો નાશ પામી ગયા હોવાથી તથા અનાગતકાલીન પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા ન હોવાથી, મન સાથે સન્નિકર્ષને પામી શક્તા નથી. અર્થાત્ અતીત-અનાગતકાલસંબંધી પદાર્થોનો મન સાથે સન્નિકર્ષ થઈ શકતો નથી. કારણકે મનનો સંયોગ વિદ્યમાન(વર્તમાનકાલીન)પદાર્થો સાથે જ સંભવે છે અને વર્તમાનકાલમાં તો અતીત-અનાગતકાલીન પદાર્થોનો અભાવ છે. તેથી મહેશ્વરનું જ્ઞાન કેવી રીતે અતીત-અનાગતકાલીન પદાર્થોનું, ગ્રાહક બની શકે ?

આ પ્રમાણે એકબાજુ મહેશ્વરને સર્વજ્ઞ માનવા અને બીજી બાજુ તેમના જ્ઞાનને સન્નિકર્ષ-જ માનવું તે પરસ્પરવિરુદ્ધ છે.

આ જ રીતે અન્ય યોગીઓનું સર્વાર્થસંવેદન પણ દુર્ધરવિરોધથી ઘેરાયેલું જ જાણવું. અર્થાત્ યોગીઓનું જ્ઞાન પણ સન્નિકર્ષજ હશે, તો તે સર્વજ્ઞ હોઈ શકશે નહિ. (૧૦)

‘કાર્યદ્રવ્ય પૂર્વે ઉત્પન્ન થતે છતે (અર્થાત્ કાર્યદ્રવ્ય પહેલાં ઉત્પન્ન થાય અને) તે કાર્યદ્રવ્યનું રૂપ પછીથી ઉત્પન્ન થાય છે. (અર્થાત્ કાર્યદ્રવ્ય જે ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય, તેની પછીની ક્ષણે રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે.) કારણકે રૂપાદિ નિરાશ્રય=નિરાધાર રહી શકતા નથી. રૂપાદિ ગુણ હોવાથી કોઈ દ્રવ્યને આશ્રયીને જ રહી શકે છે અને તેથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ પહેલા તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી’-આવું કહીને પાછળથી ‘કાર્યદ્રવ્યનો વિનાશ થતે છતે દ્રવ્યનું રૂપ નાશ પામે છે’-આવું કહેતા નૈયાયિકોને પૂર્વાપરવિરોધ આવે છે. કારણ કે નૈયાયિકોએ પૂર્વે કહ્યું કે ગુણ આધારદ્રવ્ય વિના રહી શકતો નથી અને પછીથી કહ્યું કે કાર્યદ્રવ્યનો નાશ થતાં રૂપનો નાશ થાય છે. તેનાથી એ સિદ્ધ થયું કે કાર્યદ્રવ્યનો વિનાશ થવા છતાં પણ રૂપ નિરાશ્રય રહ્યું છતું પાછળથી વિનાશ પામશે. અર્થાત્ કાર્યદ્રવ્યનો નાશ થયા બાદ દ્વિતીય ક્ષણમાં રૂપાદિનો નાશ થશે એવું માને છે. તેથી નૈયાયિકો એક બાજુ દ્રવ્યના ઉત્પત્તિના સમયમાં રૂપાદિમાં નિરાધારતા ન આવે, તેથી તેની ઉત્પત્તિ કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિની બીજી ક્ષણે માની અને બીજી બાજુ કાર્યદ્રવ્યના વિનાશ સમયે રૂપાદિને કાર્યદ્રવ્યના નાશ પછીની ક્ષણે નાશ પામતું કહીને (ક્રમસેક્રમ એક ક્ષણ) રૂપાદિ ગુણની નિરાધારતાનું વિધાન કર્યું, તે ખરેખર પૂર્વાપરવિરોધ છે.

साङ्ख्यस्य त्वेवं स्ववचनविरोधः । प्रकृतिर्नित्यैका निरवयया निष्क्रियाऽव्यक्ता चेष्ट्यते । सैवानित्यादिभिर्महदादिविकारैः परिणमत इति चाभिधीयते, तच्च पूर्वापरतोऽसंबद्धम् १ । अर्थाध्यवसायस्य बुद्धिव्यापारत्वाच्चेतनाविषयपरिच्छेदरहितार्थं न बुध्यत इत्येतत्सर्वलोकप्रतीतिविरुद्धम् २ । बुद्धिर्महदाख्या जडा न किमपि चेतयत इत्यपि स्वपरप्रतीतिविरुद्धं ३ । आकाशादिभूतपञ्चकं स्वरादितन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मसंज्ञेभ्य उत्पन्नं यदुच्यते तदपि नित्यैकान्तवादे पूर्वापरविरुद्धं कथं श्रद्धेयम् ४ । यथा पुरुषस्य कूटस्थनित्यत्वाच्च विकृतिर्भवति नापि बन्धमोक्षौ तथा प्रकृतेरपि न ते संभवन्ति कूटस्थनित्यत्वादेव, कूटस्थनित्यं चैकस्वभावमिष्यते ततो ये प्रकृतेर्विकृतिर्बन्धमोक्षौ चाभ्युपगम्यन्ते परैः, ते नित्यत्वं च परस्परविरुद्धानि ५ ।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

સાંખ્યોના મતમાં સ્વવચનવિરોધ આ પ્રમાણે છે. સાંખ્યો એકબાજુ પ્રકૃતિને નિત્ય, એક, નિરવયવ, નિષ્ક્રિય અને અવ્યક્ત કહે છે અને બીજીબાજુ તે જ પ્રકૃતિનું અનિત્ય, અનેક,

સાવયવ, સક્રિય અને કાર્યરૂપ મહાન-અહંકાર આદિરૂપથી પરિણમન માને છે. તે ખરેખર પૂર્વાપરથી અસંબદ્ધ વચન છે. કારણ કે નિત્યાદિધર્મોવાળી પ્રકૃતિનું અનિત્યાદિધર્મવાળી મહાન = બુદ્ધિ આદિમાં પરિણમન કેવી રીતે થઈ શકે ? (૧)

પદાર્થનો નિશ્ચય બુદ્ધિના વ્યાપારથી થતો હોવાથી ચૈતન્ય વિષયપરિચ્છેદથી રહિત છે. અર્થાત્ ચૈતન્ય પદાર્થનું નિશ્ચાયક નથી, આવું કહેવું તે લોકપ્રતીતિ અને અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે સાંખ્યો અર્થના નિશ્ચયને બુદ્ધિનો ધર્મ માને છે તથા ચૈતન્યને બાહ્ય વિષયોના પરિજ્ઞાનથી શૂન્ય માને છે - આ બંને વાતો લોકપ્રતીતિથી વિરુદ્ધ છે. જગતમાં સર્વ લોકો માને છે કે તથા અનુભવમાં આવે છે કે ચૈતન્ય, બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ આદિ એકાર્થવાચી છે. ચૈતન્ય જ મુખ્યત્વે પદાર્થોનો પરિજ્ઞાતા છે. (૨)

મહાન - બુદ્ધિ જડ છે, એવં કહેવું પણ પ્રતીતિવિરુદ્ધ છે. બુદ્ધિ તો સ્વ અને પર બંનેનો અનુભવ કરે છે. આથી બુદ્ધિને જડ માનવી તે સ્વ-પરપ્રતીતિવિરુદ્ધ છે. જો બુદ્ધિ જડ અને ચૈતન્યશૂન્ય હોય તો, તેના દ્વારા સ્વ અને પરનો અનુભવ થઈ શકશે નહિ. (૩)

‘સૂક્ષ્મસંક્રસ્ટ સ્વરાદિતન્માત્રાઓથી આકાશાદિ પાંચ ભૂતની ઉત્પત્તિ થાય છે-’ એમ જે સાંખ્યો દ્વારા કહેવાય છે. તે પણ નિત્ય-એકાંતવાદમાં પૂર્વાપરવિરુદ્ધ હોવાથી કેવી રીતે શ્રદ્ધેય બને ? કહેવાનો આશય એ છે કે સાંખ્યો એકબાજુ મૂલપ્રકૃતિને નિત્ય માને છે. અને વળી બીજીબાજુ તે નિત્યપ્રકૃતિથી મહાન=બુદ્ધિ, બુદ્ધિમાંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી પાંચતન્માત્રા અને પાંચતન્માત્રામાંથી પંચમહાભૂતની ઉત્પત્તિ માને છે. આ પરસ્પરવિરોધ છે. કારણકે નિત્ય માનવામાં ઉત્પત્તિ તો થઈ શકતી નથી. જેમ પુરુષ કૂટસ્થનિત્ય હોવાથી પુરુષની વિકૃતિ થતી નથી. અર્થાત્ પુરુષમાંથી વિકારો ઉત્પન્ન થતા નથી. પુરુષનો બંધ-મોક્ષ થતો નથી. તે પ્રમાણે પ્રકૃતિમાંથી પણ મહાદાદિ વિકારો ઉત્પન્ન ન થવા જોઈએ અને પ્રકૃતિનો બંધ-મોક્ષ પણ ન થવો જોઈએ. કારણકે પ્રકૃતિ પણ કૂટસ્થનિત્ય જ છે. સદા એક સ્વરૂપે રહેવાવાળો પદાર્થ કૂટસ્થ નિત્ય કહેવાય છે. તેથી પ્રકૃતિને કૂટસ્થનિત્ય પણ માનવી અને તેની વિકૃતિ અને બંધ-મોક્ષ પણ માનવા, તે પરસ્પરવિરુદ્ધ છે. (૪-૫).

મીમાંસકસ્ય પુનરેવં સ્વમતવિરોધઃ । ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ [] इति न वै हिंस्रो भवेद् [] इति चाभिधाय महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेद् [याज्ञ० स्मृ० १९९] इति जल्पतो वेदस्य कथं न पूर्वापरविरोधः । तथा “न हिंस्यात्સર્વભૂતાનિ” [] इति प्रथममुक्त्वा पश्चात्तदागमे पठितमेवम् । “षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।

अश्वमेघस्य वचनान्यूनानि पशुभिसिभिः ॥११॥ [] तथा “अग्रीषोमीयं पशुमालभेत” [ऐतरेय आ० ६/१३] “सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेत” [तैत्ति० सं० १/४] इत्यादि वचनानि कथमिव न पूर्वापरविरोधमनुरुध्यन्ते ? १ । तथानृतभाषणं प्रथमं निषिध्य पश्चादूचे ब्राह्मणार्थेऽनृतं ब्रूयादित्यादि । तथा “न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजत्र विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पश्चानृतान्याहुरपातकानि ॥१२॥” [वसि० धर्म० १६/३६] तथाऽदत्तादानमनेकधा निरस्य पश्चादुक्तम् । यद्यपि ब्राह्मणो हठेन परकीयमादत्ते बलेन वा, तथापि तस्य नादत्तादानं, यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ब्राह्मणानां तु दौर्बल्याद्वृषलाः परिभुञ्जते, तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददातीति ३ । तथाऽपुत्रस्य गतिर्नास्तीति लपित्वोक्तम् “अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवंगतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥११॥” इत्यादि ॥ तथा “न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥११॥” [मनु० ५/५६] इति स्मृतिगते श्लोके । यदि प्रवृत्तिर्निर्दोषा, तदा कथं ततो निवृत्तिस्तु महाफलेति व्याहतमेतत् ४ । वेदविहिता हिंसा धर्महेतुरित्यत्र प्रकट एव स्ववचनविरोधः, तथाहि-धर्महेतुश्चेद्धिंसा कथं ? हिंसा चेद्धर्महेतुः कथम् ? न हि भवति माता च वन्ध्या चेति । धर्मस्य च लक्षणमिदं श्रूयते । “श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥११॥” [चाणक्य० १/७] इत्यादि अर्धिमार्गप्रपन्नैर्वेदान्तवादिभिर्गहिता चेयं हिंसा । “अन्धे तमसि मज्जामः पशुभिर्ये यजामहे । हिंसा नाम भवेद्धर्मो न भूतो न भविष्यति ॥११॥” इति ॥ तथा भवान्तरं प्राप्तानां तृप्तये च श्राद्धादिविधानं तदप्यविचारितरमणीयम् । तथा च तद्यूथिनः पठन्ति । “मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृत्तिकारणम् । तन्निर्वाणप्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम् इति ॥११॥” ५ ॥ एवमन्यान्यपि पुराणोक्तानि पूर्वापरविरुद्धानि संदेहसमुच्चयशास्त्रा-दत्रावतार्य वक्तव्यानि । तथा नित्यपरोक्षज्ञानवादिनो भट्टाः स्वात्मनि क्रियाविरोधाज्ज्ञानं स्वप्रकाशकमभ्युपगच्छन्तः प्रदीपस्य परं(स्व)प्रकाशकमनङ्गीकुर्वन्तश्च कथं सद्भूतार्थभाषिणः । तथा ब्रह्माद्वैतवादिनोऽविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात्प्रतियन्तोऽपि न निषेधकं प्रत्यक्षमिति ब्रुवाणाः कथं न विरुद्धवादिनः, अविद्यानिरासेन सन्मात्रस्य

પ્રહણાત્ । તથા પૂર્વોત્તરમીમાંસાવાદિનઃ કથમપિ દેવમનઙ્ગીકુર્વાણા અપિ સર્વેઽપિ બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાદીન્દેવાન્પૂજયન્તો ધ્યાયન્તો વા દૃશ્યન્તે । તદપિ પૂર્વાપરવિરુદ્ધમ્ इत्यादि ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ : મીમાંસકોના મતમાં આ પ્રમાણે સ્વવચનવિરોધ છે.

વેદમાં એકસ્થાને “કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરવી જોઈએ નહિ. ક્યારે પણ હિંસક બનવું નહિ”—આવું અહિંસકવાક્યોનું વિધાન કરીને, બીજાસ્થાને “ક્ષોત્રિય બ્રાહ્મણના આતિથ્ય માટે સાંઢ કે મોટા બકરાનો પણ ઉપયોગ કરે”—આવું કથન કરાયું છે. તે કેમ પૂર્વાપરવિરોધ ન કહેવાય ? એકબાજુ હિંસકવિધાનો કરવા અને બીજાબાજુ અહિંસકવિધાનો કરવા, તે પરસ્પરવિરુદ્ધ જ છે.

તે પ્રમાણે જ પ્રથમ “કોઈપણ જીવની હિંસા કરવી નહિ”—આવું કહીને પાછળથી તેમના શાસ્ત્રમાં કહ્યું કે “અશ્વમેધયજ્ઞના મધ્યમદિનમાં ત્રણ ઓછા એવા છસો = ૫૯૭ પશુઓનો વધ કરવો જોઈએ.” “પ્રજાપતિ યજ્ઞસંબંધી સત્તર પશુઓનો વધ કરવો જોઈએ.” અને “અગ્નિષોમ યજ્ઞસંબંધી પશુનો વધ કરવો જોઈએ”...ઇત્યાદિ વચનો કહેવાયા છે. તો કેવી રીતે પૂર્વાપરવિરોધ નથી ? (૧)

આ રીતે પ્રથમ અસત્યભાષણનો નિષેધ કરીને પાછળથી ‘બ્રાહ્મણ માટે અસત્ય બોલવું જોઈએ’-ઇત્યાદિ તથા “હે રાજન્ ! મસ્કરીમાં બોલાતું, સ્ત્રીઓના વિલાસમાં પ્રયોજાતું, વિવાહકાલે પ્રયોજાતું, કોઈ પ્રાણનો નાશ કરવા આવે ત્યારે બોલાતું અને કોઈ સમસ્તધનનું હરણ કરવા આવે ત્યારે બોલતું, આ પાંચ અસત્યો અપાતક = પાપરૂપ નથી.”-આવું વેદમાં કહેવાયું છે. આ પણ પૂર્વાપરવિરોધ જ છે. (૨)

તે જ પ્રમાણે અદત્તાદાન (ચોરી)નો અનેક પ્રકારે નિષેધ કરીને પાછળથી કહેવાય છે કે — “જોકે બ્રાહ્મણ હઠથી કે છલથી બીજાનું ગ્રહણ કરે છે - ચોરી લે છે, તો પણ બ્રાહ્મણને અદત્તાદાન નથી. કારણ કે સંસારની સમસ્તસંપત્તિ બ્રાહ્મણોને અપાયેલી છે. પરંતુ બ્રાહ્મણોની નિર્બળતા હોવાથી શુદ્રો તે સંપત્તિને ભોગવે છે. તેથી પોતાની જ તે સંપત્તિનું હરણ કરતો બ્રાહ્મણ, પોતાનું જ ગ્રહણ કરે છે અને પોતાનું જ ભોગવે છે, પોતાનામાં જ રહે છે અને પોતાનું જ આપે છે.”... આમ અહીં પણ વેદમાં પરસ્પરવિરોધી વચનો છે. (૩)

તે જ પ્રમાણે ‘અપુત્રીયાની ગતિ થતી નથી - સદ્ગતિ થતી નથી’-આવું કહીને પાછળથી કહેવાય છે કે-“હજારો બ્રહ્મચારી વિપ્રકુમારો પોતાની કુલપરંપરાને ચલાવ્યા વિના પણ સ્વર્ગમાં ગયા છે”—આ પ્રમાણે પરસ્પરવિરોધ છે. તથા “માંસભક્ષણમાં, મદ્યપાનમાં અને મૈથુનસેવનમાં દોષ નથી. તેમાં તો જીવોની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક જ હોય છે, છતાં પણ તે ત્રણનો ત્યાગ

મહાફલને આપે છે” આ સ્મૃતિના શ્લોકમાં સ્પષ્ટતયા વિરોધી વાતો કરી છે. જો તે ત્રણમાં કરાતી પ્રવૃત્તિ નિર્દોષ છે. તો તે ત્રણની નિવૃત્તિ મહાફલને કેવી રીતે આપી શકે ? તેથી પરસ્પર વિરુદ્ધ જ વાત છે. (૪)

વેદવિહિત યાજ્ઞિકહિંસાને ધર્મ કહેવો તે તો સ્પષ્ટ રીતે સ્વવચનવિરોધ છે. જો તે ધર્મનું કારણ છે, તો હિંસા કેવી રીતે હોય ? અને જો તે હિંસા છે, તો ધર્મનું કારણ કેવી રીતે હોય ? “માતા પણ હોય અને વન્ધ્યા પણ હોય—” આ વાત તો અસંભવિત છે. હિંસા ત્રણકાલમાં પણ ધર્મનું કારણ બની નથી. શાસ્ત્રમાં ધર્મનું (અહિંસાત્મક)લક્ષણ બતાવ્યું છે - “જે વ્યવહાર આપણને પ્રતિકૂલ લાગે છે. - દુઃખદાયક લાગે છે. તેવો વ્યવહાર બીજાની સાથે ન કરવો જોઈએ. આ સર્વ ધર્મોનો સાર છે, તે ધર્મ સર્વસ્વ છે. આને સારી રીતે સાંભળીને ધારણ કરો.” અર્થિમાર્ગિ વેદાંતીઓએ તે હિંસાની કઠોરશબ્દોમાં નિંદા કરતાં કહ્યું છે કે... “જેઓ પશુઓનો વધ કરવા દ્વારા યજ્ઞ કરે છે, ઈશ્વરની પૂજા કરે છે. તેઓ ધોર અંધકારમાં ડૂબે છે. હિંસા ક્યારે પણ ધર્મરૂપ નહોતી કે ક્યારે પણ ધર્મરૂપ થશે નહિ.”

તથા પરલોકમાં ગયેલા મૃતવ્યક્તિઓની તૃપ્તિ માટે શ્રાદ્ધ આદિ વિધાન કરે છે, તે પણ મોટી મૂર્ખતા છે. તમારા જ પક્ષનાં કહે છે કે...” જો શ્રાદ્ધ મૃતવ્યક્તિઓની તૃપ્તિનું કારણ બનતું હોય, તો બુઝાઈ ગયેલો દીપક પણ તેલ નાખવા માત્રથી સળગવા લાગશે.” (૫)

આ પ્રમાણે અન્ય પણ પુરાણોમાં કહેલા પૂર્વાપરવિરુદ્ધ વચનો સંદેહસમુચ્ચયગ્રંથથી અવતરણ કરીને અહીં વિચારી લેવા.

જ્ઞાનને નિત્યપરોક્ષ માનવાવાળા ભાટ લોકો (કુમારિલ ભટ્ટના અનુયાયિઓ) ‘સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ હોવાથી જ્ઞાનને સ્વ-પ્રકાશક માનતા નથી. તે લોકો દીપકને સ્વ-પર પ્રકાશક જોતા હોવા છતાં પણ જ્ઞાનને સ્વ પ્રકાશક માનતા નથી. તો કેવી રીતે યથાર્થવાદિ કહેવાય ? (અર્થાત્ દીપકની સ્વ-પર પ્રકાશકતાની ઉપેક્ષા કરીને, તેનાથી સિદ્ધ થતી જ્ઞાનની સ્વ-પર પ્રકાશકતાનો નિષેધ કરનારા તે લોકો કેવી રીતે યથાર્થવાદિ કહેવાશે ?) (કુમારિલ ભટ્ટની માન્યાત છે કે ‘અયં ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ જ્ઞાનના વિષય ઘટમાં ‘જ્ઞાતતા’ નામના પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે. ‘જ્ઞાતો ઘટઃ’ એ પ્રતીતિ જ્ઞાતતાની સાધક છે. આ જ્ઞાતતા જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે.)

બ્રહ્માદ્વૈતવાદિઓ પ્રત્યક્ષથી અવિદ્યારહિત સન્માત્રબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષને નિષેધક = નિષેધ કરવાવાળું માનતા નથી. જ્યારે પ્રત્યક્ષ અવિદ્યાનો નિષેધ કરીને સન્માત્ર બ્રહ્મનો અનુભવ કરી રહ્યું છે, ત્યારે તે નિષેધક તો આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એક બાજુ

પ્રત્યક્ષથી અવિદ્યાનો નિષેધ પણ કરવો અને બીજી બાજુ પ્રત્યક્ષને નિષેધક ન માનવું, તે પરસ્પરવિરુદ્ધ છે.

આ જ રીતે પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસામતવાળા શાસ્ત્રોમાં કોઈપણ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરાયો નથી. પરંતુ તે સર્વે પણ વ્યવહારમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ સર્વ દેવોની પૂજા - ઉપાસના કરે છે તથા તે દેવોનું ધ્યાન કરે છે. આ પણ પૂર્વાપરવિરોધ છે.

અથવા યે યે બૌદ્ધાદિદર્શનેષુ સ્યાદ્વાદાભ્યુપગમાઃ પ્રાચીનશ્લોકવ્યાખ્યાયાં પ્રદર્શિતાઃ તે સર્વેઽપિ પૂર્વાપરવિરુદ્ધતયાત્રાપિ સર્વદર્શનેષુ યથાસ્વં દર્શયિતવ્યાઃ, યતો બૌદ્ધાદય ઉક્તપ્રકારેણ સ્યાદ્વાદં સ્વીકુર્વન્તોઽપિ તન્નિરાસાય ચ યુક્તીઃ સ્ફોરયન્તઃ 'પૂર્વાપરવિરુદ્ધવાદિનઃ કથં ન ભવેયુઃ । કિયન્તો વા દધિમાષભોજનાત્કૃષ્ણા વિવિચ્યન્ત ઇત્યુપરમ્યતે ।। ચાર્વાકસ્તુ વરાક આત્મતદાશ્રિતધર્માધર્માનેકાન્તસ્વર્ગાપવર્ગાદિકં સર્વં કુગ્રહગ્રહિલતયૈવાપ્રતિપદ્યમાનોઽવજ્ઞોપહત એવ કર્તવ્યઃ, ન પુનસ્તં પ્રત્યનેકાન્તાભ્યુપગમોપન્યાસેન પૂર્વાપરોક્તવિરોધપ્રકાશનેન વા કિમપિ પ્રયોજનં, સર્વસ્ય તદુક્તસ્ય સર્વલોકશાસ્ત્રૈઃ સહ વિરુદ્ધત્વાત્ । મૂર્તેભ્યો ભૂતેભ્યોઽમૂર્તચૈતન્યોત્પાદસ્ય વિરુદ્ધત્વાદ્ભૂતેભ્ય ઉત્પદ્યમાનસ્યાન્યત આગચ્છતો વા ચૈતન્યસ્યાદર્શનાત્, આત્મવચ્ચૈતન્યસ્યાપ્યૈન્દ્રિયકપ્રત્યક્ષાવિષયત્વાત્ ઇત્યાદિ, તદેવં બૌદ્ધાદીનામન્યેષાં સર્વેષામાગમાઃ પ્રત્યુત સ્વપ્રણેતૃણામસર્વજ્ઞત્વમેવ સાધયન્તિ, ન પુનઃ સર્વજ્ઞમૂલતાં, પૂર્વાપરવિરુદ્ધાર્થવચનોપેતત્વાત્ । જૈનમતં તુ સર્વં પૂર્વાપરવિરોધાભાવાત્ત્વસ્ય સર્વજ્ઞમૂલતામેવાવેદયતીતિ સ્થિતમ્ ।।

અથાનુક્તમપિ કિમપિ લિખ્યતે । પ્રાપ્યકારીણ્યેવેન્દ્રિયાણીતિ કણભક્ષાક્ષપાદમીમાંસકસાંખ્યાઃ સમાખ્યાન્તિ । ચક્ષુઃશ્રોત્રેતરાણિ તથેતિ તાથાગતાઃ । ચક્ષુર્વર્જાનીતિ સ્યાદ્વાદાવદાતહૃદયાઃ । શ્વેતામ્બરાણાં સંમતિર્નયચક્રવાલઃ સ્યાદ્વાદરત્નાકરો રત્નાકરાવતારિકાતત્ત્વાર્થઃ પ્રમાણવાર્તિકં પ્રમાણમીમાંસા ન્યાયાવતારોઽનેકાન્તજયપતાકાનેકાન્તપ્રવેશો ધર્મસંગ્રહિણી પ્રમેયરત્નકોશશ્ચેત્યેવમાદયોઽનેકે તર્કગ્રન્થાઃ । દિગમ્બરાણાં તુ પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ ન્યાયકુમુદચન્દ્ર આપ્તપરીક્ષાષ્ટસહસ્રી સિદ્ધાન્તસારો ન્યાયવિનિશ્ચયટીકા ચૈત્યાદયઃ ।।૧૮।।

इति श्रीतपागणनभोज्जणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोपजीविश्रीगुणरत्नसूरिविर-

ચિતતાયાં તર્કરહસ્યદીપિકાયાં ષટ્દર્શનસમુચ્ચયટીકાયાં જૈનમતસ્વરૂપનિર્ણયો નામ
ચતુર્થોઽધિકારઃ ।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પૂર્વે તે તે દર્શનની તે તે માન્યતાને અનુસરતા શ્લોકોની વ્યાખ્યામાં, જે જે દર્શનકારોએ પોતાની માન્યતામાં સ્પષ્ટવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે તે બતાવ્યું હતું. તે સર્વે પણ પૂર્વોપરવિરુદ્ધતથા સર્વદર્શનોમાં અહીં યથાયોગ્ય બતાવવું જોઈએ. કારણકે બૌદ્ધાદિ પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી સ્પષ્ટવાદને માનતા હોવા છતાં પણ તે સ્પષ્ટવાદસિદ્ધાંતના ખંડન માટે અનેક યુક્તિઓ-કુતર્કો આપતા હોય, ત્યારે તેઓ પૂર્વાપરવિરુદ્ધવાદિઓ કેમ ન કહેવાય ? અર્થાત્ એક બાજુ પોતાના શાસ્ત્રવ્યવહારમાં સ્પષ્ટવાદનો સ્વીકાર કરવો અને બીજી બાજુ સ્પષ્ટવાદનું ખંડન કરવું તે પરસ્પરવિરુદ્ધ છે.

હહીં અને અડદમાંથી બનેલા ભોજનમાંથી કાળા અડદ વીણવા સમાન કેટલા અન્ય દર્શનોના દોષોનું વિવેચન કરીએ ! તેથી અહીં પૂર્વાપરવિરોધરૂપ દોષને શોધવાની પ્રક્રિયા ઉપર વિરામ મુકાય છે.

ચાર્વાક તો બિચારો અવજ્ઞાયોગ્ય છે. ચાર્વાક આત્મા અને આત્માને આશ્રયે રહેલા ધર્માધર્મ, અનેકાંત, સ્વર્ગ, અપવર્ગ આદિ સર્વને માનતો જ નથી. તેથી તેની અવજ્ઞા જ કરવા જેવી છે. ચાર્વાકને અનેકાંતના સ્વીકાર કરવા તથા તેના મતમાં પૂર્વાપરવિરોધ કહેવા કોઈપણ પ્રયોજન નથી. કારણકે તેને કહેલી સઘળીયે વાતો લોકપ્રતીતિ તથા સર્વદર્શનોના શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ છે. મૂર્ત એવા ભૂતોથી અમૂર્ત ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ વિરુદ્ધ છે. ચૈતન્ય ભૂતોથી ઉત્પન્ન થતું કે કોઈ ઠેકાણેથી આવતું જોવા મળતું નથી. ચૈતન્ય તો આત્માનો પોતાનો ધર્મ છે અને જેમ આત્માનું ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થતું નથી, પરંતુ માનસપ્રત્યક્ષ થાય છે. તે રીતે ચૈતન્યનું પણ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થતું નથી, માનસપ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ પ્રમાણે સર્વે પણ અન્ય બૌદ્ધાદિદર્શનકારોના આગમો પૂર્વાપરવિરુદ્ધ વચનોથી વ્યાપ્ત હોવાના કારણે પોતાના ગ્રંથપ્રણેતાની અસર્વજ્ઞતાને સિદ્ધ કરે છે. સર્વજ્ઞમૂલતાને સિદ્ધ કરતા નથી. પરંતુ જૈન દર્શનમાં સર્વે પૂર્વાપરવિરોધોનો અભાવ હોવાથી જૈનાગમોની સર્વજ્ઞમૂલતાને જ પ્રગટ કરે છે. આથી જૈનમત જ સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રતિપાદિત છે તથા સત્ય છે, તે નક્કી થાય છે.

શ્લોકમાં = મૂલગ્રંથમાં ન કહેવાયેલું પણ કંઈક કહેવાય છે. વૈશેષિક, નૈયાયિક, મીમાંસક અને સાંખ્ય ચક્ષુ આદિ સર્વે ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્તકારી = પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરીને, તેનાથી સન્નિકર્ષ કરીને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી માને છે... બૌદ્ધો ચક્ષુ અને શ્રોત્ર સિવાયની ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્તકારી કહે છે. સ્પષ્ટવાદિજૈનો ચક્ષુ સિવાયની સર્વે ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્તકારી માને છે.

શ્વેતાંબરોના સંમતિતર્ક, નયચક્રવાલ, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, રત્નાકરાવતારિકા, તત્ત્વાર્થપ્રમાણવાર્તિક, પ્રમાણમીમાંસા, ન્યાયાવતાર, અનેકાંતજયપતાકા, અનેકાંતપ્રવેશ, ધર્મસંગ્રહિણી, પ્રમેયરત્નકોષ, ઇત્યાદિ અનેક તર્કગ્રંથો છે. દ્વિગંબરોના પ્રમેયકમલમાર્તંડ, ન્યાયકુમુદચન્દ્ર, આપ્તપરીક્ષા, અષ્ટસહસ્રી, સિદ્ધાંતસાર અને ન્યાયવિનિશ્ચયટીકા વગેરે તર્કગ્રંથો છે. ॥૫૮॥

॥ આ પ્રમાણે શ્રીતપાગચ્છરૂપી આકાશમંડળમાં સૂર્ય જેવા તેજસ્વી પૂ. શ્રી દેવસૂરિશ્વરજી મહારાજાના ચરણસેવી શ્રીગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા વિરચિત તર્કરહસ્યદીપિકા નામની ષટ્તર્કન સમુચ્ચયગ્રંથની ટીકામાં જૈનમતના સ્વરૂપનો નિર્ણાયક ચોથો અધિકાર ભાવાનુવાદ સહિત સાનંદ પૂર્ણ થાય છે. ॥

॥ અર્હમ્ ॥

॥ અથ પદ્મમોઽધિકારઃ ॥ વૈશેષિકદર્શન ॥

અથ વૈશેષિકમતવિવક્ષયા પ્રાહ ।

હવે વૈશેષિકમતનું નિરૂપણ કરે છે.

દેવતાવિષયો ભેદો નાસ્તિ નૈયાયિકૈઃ સમમ્ ।

વૈશેષિકાણાં તત્ત્વે તુ વિદ્યતેઽસૌ નિદર્શ્યતે ॥૫૯॥

શ્લોકાર્થઃ વૈશેષિકોને દેવતાના સ્વરૂપના વિષયમાં નૈયાયિકો સાથે મતભેદ નથી. પરંતુ તત્ત્વના વિષયમાં મતભેદ છે તે બતાવાય છે.

વ્યાખ્યા-અસ્ય લિङ्ગવેષાચારદેવાદિનૈયાયિકપ્રસ્તાવે પ્રસङ्ગેન પ્રાગેવ પ્રોચાનમ્ । મુનિવિશેષસ્ય કાપોતીં વૃત્તિમનુષ્ઠિતવતો રથ્યાનિપતિતાંસ્તણ્ડુલકણાનાદાયાદાય કૃતાહારસ્યાહારનિમિત્તાત્કણાદ ઇતિ સંજ્ઞા અજનિ । તસ્ય કણાદસ્ય મુનેઃ પુરઃ શિવેનોલૂકરૂપેણ મતમેતત્પ્રકાશિતમ્ । તત ઔલૂક્યં પ્રોચ્યતે । પશુપતિભક્તત્વેન પાશુપતં ચોચ્યતે । કણાદસ્ય શિષ્યત્વેન વૈશેષિકાઃ કણાદા ભણ્યન્તે । આચાર્યસ્ય ચ પ્રાગભિધાનીપરિકર ઇતિ નામ સમાપ્તાયતે ॥

અથ પ્રસ્તુતં પ્રસ્તૂયતે । દેવ એવ દેવતા તદ્વિષયો ભેદો-વિશેષો વૈશેષિકાણાં નૈયાયિકૈઃ સમં નાસ્તિ એતેન યાદૃગ્વિશેષણ ઈશ્વરો દેવો નૈયાયિકૈરભિપ્રેતઃ, તાદૃગ્વિશેષણઃ સ એવ વૈશેષિકાણામપિ દેવ ઇત્યર્થઃ । તત્ત્વે તુ તત્ત્વવિષયે પુનર્વિદ્યતે ભેદઃ । અસૌ તત્ત્વવિષયો ભેદો નિદર્શ્યતે-પ્રદર્શ્યતે ॥૫૯॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વૈશેષિકોના લિંગ, વેષ, આચાર તથા દેવતા આદિનું સ્વરૂપ નૈયાયિકમતના નિરૂપણના સમયે પ્રસંગથી બતાવી દીધું છે. એક વિશિષ્ટમુનિ કાપોતીવૃત્તિથી માર્ગમાં પડેલા ચોખાના કણોને ગ્રહણ કરી કરીને ઉદરપૂરણ કરતા હતા. આથી તેમની કણાદ=કણને આદ = ખાવાવાળા સંજ્ઞા હતી. અર્થાત્ આહારને નિમિત્તે માર્ગમાં પડેલા ચોખાના દાણાને ગ્રહણ કરીને ઉદરપૂરણ કરતા તે મુનિવિશેષની કણાદ સંજ્ઞા હતી. અર્થાત્ લોકો તેમને કણાદ મુનિ કહેતા હતા. (જે પ્રમાણે કબૂતર રસ્તામાં પડેલા અનાજના દાણાને ચાંચથી વીણી-વીણીને આજીવિકા ચલાવે છે, તે પ્રમાણે ગૃહસ્થ પાસેથી યાચના કર્યા વિના રસ્તામાં પડેલા દાણાના ભોજનથી

આજીવિકા ચલાવવી તે કાપોતીવૃત્તિ કહેવાય છે. આ કણાદ મુનિની આગળ શિવ દ્વારા ઉલૂક રૂપ ધારણ કરીને, આ વૈશેષિકમતનું આદિમાં નિરૂપણ કરાયું હતું. આથી આ મતને ઔલુક્ય દર્શન પણ કહેવાય છે. વૈશેષિકમતાનુયાયિ પશુપતિ=શિવના ભક્ત હોવાથી આ દર્શન પાશુપતદર્શન પણ કહેવાય છે. (તે કણાદઋષિએ સૌપ્રથમ કણાદસૂત્રની રચના કરી હતી.) વૈશેષિકો કણાદઋષિના જ શિષ્યો હોવાના કારણે કણાદ પણ કહેવાય છે. આચાર્યનું 'પ્રાગભિધાનીપરિકર' આ નામ કહેવાય છે.

હવે શ્લોકની પ્રસ્તુત વાતને કહેવાય છે - દેવને જ દેવતા કહેવાય છે. દેવતાવિષયક ભેદ વૈશેષિકોને નૈયાયિકોની સાથે નથી. આથી જે પ્રકારે નૈયાયિકો નિત્ય, સર્વજ્ઞ, સૃષ્ટિકર્તા આદિ રૂપથી ઈશ્વરને માને છે. તેવા જ પ્રકારના ઈશ્વરને વૈશેષિકો દેવ તરીકે માને છે. આથી દેવતાના વિષયમાં કોઈ મતભેદ નથી. પરંતુ તત્ત્વના વિષયમાં મતભેદો છે. તે તત્ત્વવિષયક મતભેદ બતાવાય છે. ॥૫૯॥

તમેવાહ-

તે તત્ત્વવિષયક ભેદ જ હવે બતાવાય છે -

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं च चतुर्थकम् ।

विशेषसमवायौ च तत्त्वषट्कं तु तन्मते ॥૬૦॥

શ્લોકાર્થ : વૈશેષિકમતમાં દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય, આ છ તત્ત્વો છે.

વ્યાખ્યા-દ્રવ્યં પ્રથમં તત્ત્વં, ગુણો દ્વિતીયમ્, તથાશબ્દો ભેદાન્તરસૂચને કર્મ તૃતીયં, સામાન્યં ચ ચતુર્થમેવ ચતુર્થકમ્ સ્વાર્થે કપ્રત્યયઃ, વિશેષસમવાયૌ ચ પञ्चमषष्ठे तत्त्वे, उभयत्र चकारौ समुच्चयार्थौ । तुशब्दस्यावधारणार्थत्वे तत्त्वषट्कमेव न न्यूनाधिकं षडेव पदार्था इत्यर्थः । तन्मते वैशेषिकमते, अत्र पदार्थषट्के द्रव्याणि गुणाश्च केचिन्नित्या एव केचित्त्वन्नित्याः, कर्मानित्यमेव, सामान्यविशेषसमवायास्तु नित्या एवेति । केचित्त्वभावं सप्तमं पदार्थमाहुः ॥૬૦॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વૈશેષિકમતમાં પહેલું તત્ત્વ દ્રવ્ય છે. બીજું તત્ત્વ ગુણ છે. શ્લોકમાં 'તથા' શબ્દ ભેદાન્તરસૂચક છે. ત્રીજું તત્ત્વ કર્મ છે. ચોથું તત્ત્વ સામાન્ય છે. અહીં સ્વાર્થમાં 'ક' પ્રત્યય લાગીને 'ચતુર્થકમ્' બનેલ છે. પાંચમું અને છઠ્ઠું તત્ત્વ વિશેષ અને સમવાય છે. ઉભયત્ર 'ચ' કાર સમુચ્ચયાર્થક છે. શ્લોકમાં 'તુ' અવધારણાર્થક છે. તેથી વૈશેષિકમતમાં છ જ તત્ત્વો છે. તેનાથી ન્યૂન કે અધિક

નથી. અર્થાત્ પાંચ કે સાત નથી. વૈશેષિકમતમાં છ પદાર્થો પૈકી દ્રવ્યો અને ગુણોમાં કેટલાક નિત્ય છે અને કેટલાક અનિત્ય છે. કર્મ અનિત્ય છે. પરંતુ સામાન્ય, વિશેષ અને સમાવાય નિત્ય જ છે. કોઈક આચાર્ય સાતમા પદાર્થ અભાવને પણ માને છે ॥૬૦॥

અથ દ્રવ્યભેદાનાહ-

હવે દ્રવ્યના ભેદોને કહે છે.

તત્ર દ્રવ્યં નવધા ભૂજલતેજોનિલાન્તરિક્ષાણિ ।

કાલદિગાત્મમનાંસિ ચ ગુણઃ પુનઃ પદ્મવિંશતિધા ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ : તે છ પદાર્થોમાં દ્રવ્ય નવ પ્રકારના છે. (૧) પૃથ્વી, (૨) પાણી, (૩) અગ્નિ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાલ, (૭) દિશા, (૮) આત્મા, (૯) મન. તથા ગુણપદાર્થના ૨૫ પ્રકાર છે. ॥૬૧॥

વ્યાખ્યા-તત્ર-તેષુ ષટ્સુ પદાર્થેષુ દ્રવ્યં નવધા, વ્યવચ્છેદફલં વાક્યમિતિ ન્યાયાત્રવધૈવ ન તુ ન્યૂનાધિકપ્રકારમ્ । અત્ર દ્રવ્યમિતિ જાત્યપેક્ષમેકવચનમ્, એવં પ્રાગગ્રે ચ જ્ઞેયમ્, તતો નવૈવ દ્રવ્યાણીત્યર્થઃ । એતેન છાયાત્મસી આલોકાભાવરૂપત્વાત્ર દ્રવ્યે ભવતિત્યુક્તમ્ । ભૂઃ પૃથિવી, કાઠિન્યલક્ષણા મૃત્પાષાણવનસ્પતિરૂપા । જલમાપઃ, તદ્વ સરિત્સમુદ્રક-રકાદિગતમ્ । તેજોઽગ્નિઃ, તદ્વ ચતુર્ધા, ભૌમં કાષ્ઠેન્ધનપ્રભવં, દિવ્યં સૂર્યવિદ્યુદાદિજં, આહારપરિણામહેતુરૌદર્યં, આકરજં ચ સુવર્ણાદિ । અનિલો-વાયુઃ । એતાનિ ચત્વાર્યનેકવિધાનિ । અન્તરિક્ષમાકાશં, તદ્વૈકં નિત્યમમૂર્તં વિભુ ચ દ્રવ્યમ્ । વિભુશબ્દેન વિશ્વવ્યાપકમ્ । ઇદં ચ શબ્દેન લિङ્ગેનાવગમ્યતે, આકાશગુણત્વાચ્છબ્દસ્ય । દ્વન્દ્વે ભૂજલતે-જોઽનિલાન્તરિક્ષાણિ । કાલઃ પરાપરવ્યતિકરયૌગપદ્યાયૌગપદ્યચિરક્ષિપ્રપ્રત્યયલિङ્ગો દ્રવ્યમ્, તથાહિ-પરઃ પિતાઽપરઃ પુત્રો યુગપદયુગપદ્યા ચિરં ક્ષિપ્રં કૃતં કરિષ્યતે વેતિ યત્પરાપરાદિજ્ઞાનં તદાદિત્યાદિક્રિયાદ્રવ્યવ્યતિરિક્તપદાર્થબન્ધનં, તત્પ્રત્યયવિલક્ષણત્વાત્, ઘટાદિપ્રત્યયવત્ । યોઽસ્ય હેતુઃ સ પારિશેષ્યાત્કાલઃ સ ચૈકો નિત્યોઽમૂર્તો વિભુર્દ્રવ્યં ચ । દિગપિ દ્રવ્યમેકા નિત્યાઽમૂર્તા વિભુશ્ચ (વિભ્વીચ) । મૂર્તેષ્વેવ હિ દ્રવ્યેષુ મૂર્તં દ્રવ્યમવધિકૃત્વેદમસ્માત્પૂર્વેણ દક્ષિણેન પશ્ચિમેનોત્તરેણ પૂર્વદક્ષિણેન દક્ષિણાપરેણાપરોત્તરેણોત્તરપૂર્વેણાધસ્તાદુપરિ-ષ્ટાદિત્યમી દશપ્રત્યયા યતો ભવન્તિ, સા દિગિતિ । એતસ્યાશ્ચૈકત્વેઽપિ પ્રાચ્યાદિભેદેન નાનાત્વં કાર્યવિશેષાદ્વ્યવસ્થિતમ્ । આત્મા જીવોઽનેકો નિત્યોઽમૂર્તો વિભુર્દ્રવ્યં ચ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

તે છ પદાર્થોમાં દ્રવ્ય નવ પ્રકારનું છે “પ્રત્યેકવાક્ય વ્યવચ્છેદફલક = નિશ્ચયાત્મક હોય છે.” આ ન્યાયથી દ્રવ્યની સંખ્યા નવ જ છે. ન્યૂનાધિક નથી. અર્થાત્ આઠ કે દસ નથી. દ્રવ્યો નવ હોવા છતાં પણ ‘દ્રવ્યમ્’ આવો એકવચનનો પ્રયોગ દ્રવ્યત્વ જાતિની અપેક્ષાએ સમજવો. આ પ્રમાણે પૂર્વના શ્લોકમાં તથા આગળ જ્યાં એકવચનાંત દ્રવ્ય શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો દ્રવ્યત્વ જાતિની અપેક્ષા સમજી લેવી. તેથી દ્રવ્યો તો નવ જ છે. આ રીતે દ્રવ્યોની સંખ્યા નવ નિયત થઈ જતાં છાયા અને અંધકાર સ્વતંત્રદ્રવ્ય નથી. છાયા અને અંધકાર તેજોદ્રવ્યના અભાવરૂપ છે. તેથી દ્રવ્યરૂપ નથી. ભૂ = પૃથ્વી. પૃથ્વી કઠોર હોય છે. તે માટી, પાષાણ, વનસ્પતિરૂપે હોય છે. જલ = પાણી. તે પાણી સરોવર, સમુદ્ર અને કરા આદિ અનેકરૂપોમાં હોય છે. તેજ-અગ્નિ. તેના ચાર પ્રકાર છે. (૧) કાષ્ઠના લાકડા (ઇન્ધન)થી ઉત્પન્ન થયેલો ભૌમ જાતિનો, (૨) સૂર્ય અને વિજળી આદિનો દિવ્ય જાતિનો, (૩) ભોજન આદિના પાચનમાં કારણભૂત ઓદર્ય, (૪) પાણમાં ઉત્પન્ન થતા સુવર્ણાદિ આકરજ.

અનિલ = વાયુ. આ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુના અનેક પ્રકારો જોવા મળે છે. અંતરિક્ષ = આકાશ. આકાશ નિત્ય, એક, અમૂર્ત અને વિભુ દ્રવ્ય છે. વિભુનો અર્થ છે વિશ્વવ્યાપક. આકાશ શબ્દરૂપલિંગ દ્વારા અનુમેય છે. કારણકે શબ્દ આકાશનો ગુણ છે - આ પાંચનો દ્વન્દ્વ સમાસ થઈ ‘ભૂજલતેજોઽનિલાન્તરિક્ષાણિ’ આ પદ બનેલ છે.

પર અને અપરપ્રત્યયોની વ્યતિકર = વિપરીતતારૂપલિંગથી તથા આ કાર્ય સાથે થયું, આ કાર્ય ક્રમથી થયું, આ કાર્ય જલ્દી થયું, આ કાર્ય વિલંબથી થયું, ઇત્યાદિ પ્રત્યયરૂપલિંગથી કાલ દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે... દિશા, ગુણ, જાતિની અપેક્ષાએ જે સમીપવર્તી અધમજાતીય મૂર્ખપુરુષમાં અપરપ્રત્યય થાય છે, તેમાં કાલ દ્રવ્ય જવાન વિદ્વાન યુવકની અપેક્ષાએ પરપ્રત્યય કરાવે છે. તથા જે દૂરદેશવર્તી જવાન વિદ્વાનયુવકમાં દિશા આદિની અપેક્ષાએ પરપ્રત્યય થાય છે, તેમાં કાલ દ્રવ્ય અધમજાતીય મુર્ખ વૃદ્ધની અપેક્ષાએ અપરપ્રત્યય કરાવે છે. આ રીતે તે પર-અપરપ્રત્યયોની વિપરીતતા દિશા આદિથી ભિન્ન કાલદ્રવ્યની સત્તા સિદ્ધ કરે છે. તથા ‘આ કાર્ય એક સાથે થયું, આ કાર્ય ક્રમથી થયું, આ કાર્ય જલ્દી થયું, આ કાર્ય વિલંબથી થયું’ ઇત્યાદિ કાલસંબંધી પ્રત્યય પણ કાલદ્રવ્યની સિદ્ધિ કરે છે.)

તથા પિતા જ્યેષ્ઠ છે. પુત્ર લઘુ છે. ‘યુગપત્, ક્રમથી શીઘ્ર કે ધીમે-ધીમે કાર્ય થયું કે થશે’- ઇત્યાદિ પરાપરાદિપ્રત્યય, સૂર્યની ગતિ તથા અન્ય દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન ન થતાં બીજા કોઈ દ્રવ્યની અપેક્ષાથી થાય છે. કારણકે સૂર્યની ગતિ આદિમાં થવાવાળા પ્રત્યયોથી આ પ્રત્યય વિલક્ષણ પ્રકારનો છે. જેમકે ઘટથી થવાવાળો ‘આ ઘટ છે’ એવો પ્રત્યય, સૂર્યની ગતિ આદિથી ભિન્ન

ઘટ નામના પદાર્થની અપેક્ષા રાખે, તે જ રીતે પરાપરાદિપ્રત્યય પણ સૂર્યની ગતિ આદિથી ભિન્ન કાલદ્રવ્યની અપેક્ષા રાખે છે. આથી પરાપરાદિપ્રત્યયનું જે નિમિત્ત છે, તે (અન્ય સર્વ નિમિત્તોનો નિષેધ થવાથી) પારિશેષન્યાયથી કાલદ્રવ્ય છે. આ રીતે કાલદ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે. તે એક, નિત્ય, અમૂર્ત અને વિભુ દ્રવ્ય છે.

દિશા દ્રવ્ય પણ એક, અનિત્ય, અમૂર્ત અને વિભુ છે. મૂર્તદ્રવ્યોમાં પરસ્પર મૂર્તદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ આ આનાથી પૂર્વમાં, દક્ષિણમાં, પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં, અગ્નિજુષામાં, નૈઋત્યજુષામાં, વાયવ્યજુષામાં, ઇશાનજુષામાં, ઉપર અને નીચે છે. - આ પ્રમાણેના દશ પ્રત્યયો જેનાથી થાય છે તે દિશા છે. તે દિશા એક હોવા છતાં પણ (મેરૂપર્વતની ચારે તરફ પરિભ્રમણ કરવાવાળા સૂર્યનો જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન દિશાના પ્રદેશોમાં રહેવાવાળા લોકપાલો દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલી દિશાના પ્રદેશોમાં સંયોગ હોય છે. ત્યારે) કાર્યવિશેષથી તેમાં પૂર્વપશ્ચિમ આદિ અનેક પ્રકારનો વ્યવહાર થવા લાગે છે. આત્મા-જીવ, નિત્ય, અમૂર્ત અને વિભુ દ્રવ્ય છે.

મનશ્ચિત્તં, તદ્વ નિત્યં દ્રવ્યમણુમાત્રમનેકમાશુસંચારિ પ્રતિશરીરમેકં ચ ।
યુગપજ્ઞાનાનુત્પત્તિર્મનસો લિङ्ગમ્, આત્મનો હિ સર્વગતત્વાદ્ યુગપદનેકેન્દ્રિયાર્થસંનિધાને
સત્યપિ ક્રમેણૈવ જ્ઞાનોત્પત્યુપલભ્યાદનુમીયતે । આત્મેન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષેભ્યો વ્યતિરિક્તં
કારણાન્તરં મનોઽસ્તીતિ, यस્ય સંનિધાનાજ્ઞાનાનામુત્પત્તિરસંનિધાનાઞ્ચાનુત્પત્તિરિતિ ।
તસ્ય ચ મનસો મૃતશરીરાન્નિર્ગતસ્ય મૃતશરીરપ્રત્યાસન્નમદૃષ્ટવશાદુપજાતક્રિયૈરણુભિર્દ્વ્ય-
ણુકાદિક્રમેણારબ્ધમતિસૂક્ષ્મમનુપલબ્ધિયોગ્યં શરીરં સંક્રમ્યૈવ સ્વર્ગાદૌ ગતસ્ય
સ્વર્ગાદ્યુપભોગ્યશરીરેણ સંબન્ધો ભવતિ । કેવલસ્ય ત્વેતાવદ્દૂરં ગતિર્ન સ્યાત્ । તદ્વ
મરણજન્મનોરાન્તરાલં ગતં શરીરં મનસઃ સ્વર્ગનારકાદિદેશં પ્રતિવહનધર્મકત્વાદાતિવાહિ-
કમિત્યુચ્યતે, તતો દ્વન્દ્વે કાલદિગાત્મમનાંસિ । ચઃ સમુચ્ચયે । તત્ર પૃથિવ્યાપસ્તેજોવાયુરિત્યે-
તદ્વતુઃસદ્ધ્યં દ્રવ્યં પ્રત્યેકં નિત્યાનિત્યભેદાદ્વિપ્રકારમ્ । તત્ર પરમાણુરૂપં નિત્યં
“સદકારણવન્નિત્યમ્” [વૈશે૦ સૂ૦ ૪/૧/૧] इति वचनात् । તદારબ્ધં તુ દ્વ્યણુકાદિ-
કાર્યદ્રવ્યમનિત્યમ્ । આકાશાદિકં નિત્યમેવ, અનુત્પત્તિમત્ત્વાત્ । एषां च द्रव्यत्वाभि-
संबन्धाद्द्रव्यरूपता । द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वसामान्योपलक्षितः समवायः ।
तत्समवेतं वा सामान्यम् । एतद्व द्रव्यत्वाभिसंबन्धादिकमितरेभ्यो गुणादिभ्यो व्यवच्छेद-
कमेषां लक्षणम् । एवं पृथिव्यादिभेदानामपि पाषाणादीनां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं
लक्षणमितरेभ्योऽबादिभ्यो भेदव्यवहारहेतुर्दृष्टव्यम् । अभेदवतां त्वाकाशकालदिग्द्रव्या-

ણામનાદિતચ્છબ્દવાચ્યતા દ્રષ્ટવ્યા । इदं च नवविधमपि द्रव्यं सामान्यतो द्वेधा, अद्रव्यं द्रव्यं
अनेकद्रव्यं च द्रव्यम्-तत्राद्रव्यमाकाशकालदिगात्ममनःपरमाणवः कारणद्रव्यानारब्ध-
त्वात् । अनेकद्रव्यं तु द्व्यणुकादिस्कन्धाः । तत्र च द्वाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्ये
आरब्धेऽणुरिति व्यपदेशः, परमाणुद्वयारब्धस्य द्व्यणुकस्याणुपरिमाणत्वात् । चित्रतुरैः
परमाणुभिरारब्धस्यापि कार्यद्रव्यस्याणुपरिमाणतैव स्यात्, परं द्व्यणुकव्यपदेशो न
स्यात् । त्रिभिर्द्व्यणुकैश्चतुर्भिर्वारब्धे त्र्यणुकमिति व्यपदेशः, न तु द्वाभ्यां
द्व्यणुकाभ्यामारब्धे, द्वाभ्यामारब्धस्य ह्युपलब्धिनिमित्तं महत्त्वं न स्यात् । त्र्यणुकं च
द्रव्यमुपलब्धियोग्यमिष्यते । ततश्चापरापरारब्धत्वेऽपरापरद्रव्योत्पत्तिर्ज्ञेया ।। गुणः पुनः
पञ्चविंशतिधा स्पष्टम् ।। ६१ ।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

મન=ચિત્ત. તે નિત્ય છે. પરમાણુરૂપ છે. અનેક છે. પ્રત્યેકશરીરમાં એક-એક રહે છે. તથા
ખૂબ શીઘ્રગતિએ સમગ્રશરીરમાં ગતિ કરે છે. એક સાથે સર્વ જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ ન થવી, તે જ
મનનું લિંગ છે. અર્થાત્ એક સાથે જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ ન થવી, તે જ મનના સદ્ભાવનું પ્રબળ
સાધક છે. આત્મા સર્વગત હોવાથી એક સાથે તમામ ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થોનું સન્નિધાન કરી
શકતો હોવા છતાં પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ક્રમથી જ થાય છે. આ ક્રમ દ્વારા જ થતા
જ્ઞાનોત્પત્તિના ઉપલંબથી મનનું અનુમાન થાય છે. આત્મા અને ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી
અતિરિક્ત (જ્ઞાનોત્પત્તિમાં) બીજું કારણ છે અને તે જ મન છે. જ્યારે મનનું (ઇન્દ્રિયો સાથે)
સન્નિધાન હોય, ત્યારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જ્યારે મનનું (ઇન્દ્રિયોની સાથે) સન્નિધાન
ન હોય, ત્યારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (કહેવાનો આશય એ છે કે આત્મા તો સર્વવ્યાપક
છે. આથી તેનો એકસાથે સર્વ ઇન્દ્રિયો સાથે સંયોગ છે જ. પદાર્થો સાથે ઇન્દ્રિયોનો પણ એક
સાથે સંયોગ હોઈ શકે છે. જેમ કે એક કેરીને ચૂસતી વખતે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આદિ સર્વની
સાથે ઇન્દ્રિયોનો એકસાથે સંબંધ થઈ રહ્યો છે. તો પણ રૂપાદિ પાંચ જ્ઞાન એક સાથે ઉત્પન્ન ન
થતાં ક્રમથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્રમોત્પત્તિથી જણાય છે કે કોઈ એક સૂક્ષ્મપદાર્થ છે, કે જેના
ક્રમિકસંયોગથી જ્ઞાન એકસાથે ઉત્પન્ન ન થતાં ક્રમસર ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા,
ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી અતિરિક્ત મન નામનું કારણ અવશ્ય છે. તેનો જે ઇન્દ્રિય સાથે સંયોગ
હોય છે, તે ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યથી નહિ. તેનો સંયોગ જ જ્ઞાનોત્પત્તિનું કારણ
બને છે. જો મનનો સંયોગ ન હોય તો ઇન્દ્રિયનો પદાર્થની સાથે સંયોગ હોવા છતાં જ્ઞાનોત્પત્તિ

થતી નથી. જેમકે રસ્તામાં ચાલતાં મન બીજે હોય ત્યારે સામે દેખાતા વ્યક્તિનું પણ જ્ઞાન થતું નથી.)

(જ્યારે માણસ મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે તે મન મૃતશરીરમાંથી નિકળીને સ્વર્ગ આદિમાં જાય છે. અને ત્યાં સ્વર્ગીય દિવ્ય શરીરની સાથે સંબંધ કરીને, તેનો ઉપભોગ કરે છે. જ્યારે મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે મનનો સ્થૂલશરીર સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય છે. તે મન તે સમયે અદૃષ્ટ પુણ્ય-પાપને અનુસારે ત્યાં તૈયાર થયેલા અત્યંતસૂક્ષ્મ આતિવાહિકલિંગશરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. અને તેના દ્વારા તે સ્વર્ગ સુધી પહોંચી જાય છે. જીવના અદૃષ્ટાનુસાર મૃત્યુની બાદ જ પરમાણુઓમાં ક્રિયા થાય છે. તે ક્રિયા દ્વારા દ્વ્યણુક-ત્ર્યણુક આદિ ક્રમથી અત્યંતસૂક્ષ્મ આતિવાહિકશરીર બની જાય છે. તે સૂક્ષ્મશરીર ઇન્દ્રિયનો વિષય બનતું નથી. મન માત્ર એકલું તે આતિવાહિકશરીર વિના સ્વર્ગ કે નરક સુધી પહોંચતું નથી. તે શરીર મનને સ્વાર્ગાદિ સુધી પહોંચાડે છે.)

પંક્તિનો ભાવાનુવાદ : તસ્ય મનસો... મૃતશરીરમાંથી નીકળેલું તે મન, મૃતશરીરની નજીકમાં જીવના અદૃષ્ટના વશથી પરમાણુઓમાં ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયા દ્વારા દ્વ્યણુક-ત્ર્યણુક આદિના ક્રમથી અતિસૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય અગોચરશરીરમાં પ્રવેશ કરીને સ્વર્ગાદિમાં જાય છે. ત્યાં સ્વર્ગીયાદિ ભોગ્યશરીરોની સાથે સંબંધ કરે છે અને તેનો ભોગ કરે છે. તે મન એકલું સૂક્ષ્મશરીર વિના આટલું દૂર ગતિ કરી શકતું નથી. તેથી મૃત્યુ અને જન્મની વચ્ચે રહેલું સૂક્ષ્મશરીર મનને સ્વર્ગ-નરકાદિ દેશ સુધી લઈ જવાના ધર્મવાળું હોવાથી આતિવાહિક કહેવાય છે.

અહીં દ્વન્દ્વ સમાસ થઈ ‘કાલદિગાત્મમનાંસિ’ પદ બનેલ છે. ‘ચ’ સમુચ્ચયાર્થક છે.

તેમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ, આ ચારે દ્રવ્યોના નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે ભેદો છે. પરમાણુરૂપપૃથ્વી આદિ નિત્ય છે. કારણકે કહ્યું છે કે...” સત્ હોવા છતાં પણ જે વસ્તુ કારણોથી ઉત્પન્ન થતી નથી, તે નિત્ય હોય છે.” પરમાણુરૂપદ્રવ્ય સત્ તો છે જ. સાથે કોઈ કારણોથી ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી નિત્ય છે.

તે પરમાણુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ દ્વ્યણુક આદિ કાર્યદ્રવ્ય અનિત્ય છે. આકાશાદિ દ્રવ્યો નિત્ય જ છે. કારણ કે કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થતા નથી. દ્રવ્યત્વ નામની જાતિના સંબંધથી તેમાં દ્રવ્યરૂપતા આવે છે. અર્થાત્ ‘દ્રવ્ય દ્રવ્ય’ આવો અનુગતવ્યવહાર કરાવે છે. તથા દ્રવ્યત્વસામાન્યથી ઉપલક્ષિત દ્રવ્યત્વનો દ્રવ્યની સાથે સમવાયસંબંધ હોય છે. અર્થાત્ સમવાય તો એક અને નિત્ય છે. આથી દ્રવ્યત્વવિશેષવાળો સમવાય કે સમવાયથી સંબદ્ધદ્રવ્યત્વ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યરૂપતાનો પ્રયોજક છે. આ દ્રવ્યત્વનો સમવાય ગુણાદિપદાર્થોથી દ્રવ્યને વ્યાવૃત્ત કરે છે અને તેમાં ‘દ્રવ્ય દ્રવ્ય’ વ્યવહાર કરાવે છે. આથી આ દ્રવ્યનું વ્યવસ્થેદકલક્ષણ = અસાધારણલક્ષણ છે.

આ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિના પાષાણાદિ ભેદોમાં પણ પૃથ્વીત્વાદિનો સમવાયસંબંધ જાણવો. તે સમવાય જલાદિપદાર્થોથી પૃથ્વીને ભિન્ન સિદ્ધ કરે છે તથા પૃથ્વી આદિ જલાદિથી ભિન્ન છે, આવા વ્યવહારમાં કારણ બને છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં પૃથ્વીત્વનો સમવાય, અગ્નિમાં અગ્નિત્વનો સમવાય, તે પૃથ્વી આદિની ઇતરદ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્તિ કરાવીને ‘પૃથ્વી’ આદિ અનુગતવ્યવહારમાં કારણ બને છે.

ભેદ વિનાના આકાશ, કાલ, દિશા, આ ત્રણદ્રવ્યોની આકાશ, કાલ, દિશા - આ સંજ્ઞાઓ તથા વ્યવહાર અનાદિકાલીન છે. અર્થાત્ આકાશ, કાલ અને દિશા એક-એક જ દ્રવ્ય છે. આથી તેમાં આકાશત્વ આદિ જાતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી તેઓની ‘આકાશ, કાલ અને દિશા’ આ સંજ્ઞાઓ અનાદિકાલીન છે.

આ નવે પ્રકારના પણ દ્રવ્યોના સામાન્યથી બે પ્રકાર છે. (૧) અદ્રવ્ય દ્રવ્ય (૨) અનેકદ્રવ્ય દ્રવ્ય. તેમાં આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા, મન અને પરમાણુઓ અદ્રવ્ય દ્રવ્યો છે. કારણ કે કારણદ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી આકાશાદિ અદ્રવ્ય દ્રવ્યો છે. અર્થાત્ નિત્ય છે.

દ્વયશુકાદિ સ્કંધો અનેકદ્રવ્યો છે. (જેની ઉત્પત્તિમાં અનેક દ્રવ્યો સમવાયિકારણ બને છે, તે અનેકદ્રવ્ય દ્રવ્ય છે. અર્થાત્ અનિત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેમકે પરમાણુથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વયશુકાદિ. એટલે કે દ્રવ્ય ક્યાં તો અદ્રવ્ય-નિત્ય હશે કે અનેકદ્રવ્ય = અનિત્ય હશે. કોઈપણ દ્રવ્ય ‘એક દ્રવ્ય’ - જેની ઉત્પત્તિમાં એક જ સમવાયિકારણ હોય તે એકદ્રવ્ય, હોઈ શકતું નથી. જેમકે જ્ઞાનાદિગુણ.)

બે પરમાણુથી ઉત્પન્ન થવાવાળા કાર્યદ્રવ્યને અણુ કહેવાય છે. કારણકે બે પરમાણુથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વયશુકનું અણુપરિમાણ હોય છે. (તે જ રીતે) ત્રણ-ચાર પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યદ્રવ્યનું પરિમાણ પણ અણુ જ હોય છે. પરંતુ તે દ્વયશુક કહેવાતો નથી. ત્રણ કે ચાર દ્વયશુકથી ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યદ્રવ્યને ત્ર્યશુક કહેવાય છે. પરંતુ બે દ્વયશુકથી ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યદ્રવ્યને ત્ર્યશુક કહેવાતું નથી. કારણકે બે દ્વયશુકથી ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિમાં નિમિત્તભૂત મહત્ત્વ હોતું નથી. તથા ત્ર્યશુક જ પ્રત્યક્ષને યોગ્ય માનેલ છે. આ રીતે આગળ-આગળ મહાન-પરિમાણવાળા દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ જાણવી. (કહેવાનો આશય એ છે કે ત્રણ કે ચાર દ્વયશુકથી ઉત્પન્ન થવાવાળું કાર્યદ્રવ્ય ત્ર્યશુક કહેવાય છે. બે દ્વયશુકથી ઉત્પન્ન થનારા કાર્યદ્રવ્યને ત્ર્યશુક કહી શકાતું નથી, કારણકે બે દ્વયશુકથી ઉત્પન્ન કાર્યમાં ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય મહત્ત્વપરિમાણ હોતું નથી. ત્ર્યશુકદ્રવ્ય જ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. આ રીતે આગળ આગળ મહાનપરિમાણવાળા કાર્યદ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ થતી જાય છે. વિશેષમાં ‘કારણ દ્રવ્યનું પરિમાણ કાર્યમાં સ્વ-સજાતીય ઉત્કૃષ્ટપરિમાણને ઉત્પન્ન કરે છે’ આવો નિયમ છે. જો પરમાણુના પરિમાણને દ્વયશુકના

પરિમાણમાં કારણ માનશો, તો તેમાં અણુ પરિમાણના સજાતીય ઉત્કૃષ્ટ અણુતરપરિમાણની ઉત્પત્તિ થશે. આથી પરમાણુના પરિમાણને કાર્યના પરિમાણમાં કારણ નહિ માનતાં, પરમાણુની સંખ્યાને કારણ મનાય છે. જેનાથી દ્વ્યણુકમાં અણુપરિમાણની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, નહિ કે અણુતરપરિમાણની. આ રીતે જો દ્વ્યણુકના અણુપરિમાણને ત્ર્યણુકના પરિમાણમાં કારણ માનશો, તો તેમાં પણ અણુજાતીય-ઉત્કૃષ્ટ અણુતરપરિમાણની જ ઉત્પત્તિ થશે, (કે જે ઇષ્ટ નથી.) આથી દ્વ્યણુકોમાં રહેનારી બહુત્વસંખ્યાને કારણ માનવાથી જ ત્ર્યણુકમાં મહાપરિમાણની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. આ જ કારણથી ત્રણ દ્વ્યણુકથી ત્ર્યણુકની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, બે દ્વ્યણુકથી નહિ. બે દ્વ્યણુકમાં બહુત્વસંખ્યા નથી, દ્વિત્વસંખ્યા જ રહે છે.)

ગુણ ૨૫ પ્રકારના છે તે સ્પષ્ટ છે. ॥૬૧॥

ગુણસ્ય પદ્મવિંશતિવિધત્વમેવાહ-

હવે પચ્ચીસ ગુણોનું જ નિરૂપણ કરે છે.

સ્પર્શરસરૂપગન્ધાઃ શબ્દઃ સંખ્યા વિભાગસંયોગૌ ।

પરિમાણં ચ પૃથક્ત્વં તથા પરત્વાપરત્વે ચ ॥૬૨॥

બુદ્ધિઃ સુખદુઃખેચ્છાધર્માધર્મપ્રયત્નસંસ્કારાઃ ।

દ્વેષઃ સ્નેહગુરુત્વે દ્રવત્વવેગૌ ગુણા એતે ॥૬૩॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થઃ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સંખ્યા, વિભાગ, સંયોગ, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન, સંસ્કાર, દ્વેષ, સ્નેહ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, અને વેગ આ પચ્ચીસ ગુણ છે. ॥૬૨-૬૩॥

વ્યાખ્યા-સ્પર્શસ્ત્વગિન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ પૃથિવ્યુદકજ્વલનપવનવૃત્તિઃ ૧ । રસો-રસનેન્દ્રિય-ગ્રાહ્યઃ પૃથિવ્યુદકવૃત્તિઃ ૨ । ચક્ષુર્ગ્રાહ્યં રૂપં પૃથિવ્યુદકજ્વલનવૃત્તિ, તદ્વચ્ચ રૂપં જલપરમાણુષુ તેજઃપરમાણુષુ ચ નિત્યં, પાર્થિવપરમાણુરૂપસ્ય ત્વગ્નિસંયોગો વિનાશકઃ । સર્વકાર્યેષુ ચ કારણરૂપપૂર્વકરૂપમુત્પદ્યતે, ઉત્પન્નેષુ હિ દ્વ્યણુકાદિકાર્યેષુ પશ્ચાત્તત્ર રૂપોત્પત્તિઃ, નિરાશ્રયસ્ય કાર્યરૂપસ્યાનુત્પાદાત્ । તથા કાર્યરૂપવિનાશસ્યાશ્રયવિનાશ એવ હેતુઃ । પૂર્વં હિ કાર્યદ્રવ્યસ્ય નાશઃ, તદનુ ચ રૂપસ્ય, આશુભાવાઞ્ચ ક્રમસ્યાગ્રહણમિતિ ૩ । ગન્ધો ઘ્રાણગ્રાહ્યઃ પૃથિવીવૃત્તિઃ, સ્પર્શાદેશ્ચ ગુણત્વે સતિ ત્વગિન્દ્રિયગ્રાહ્યાદિકં લક્ષણમિતરવ્યવચ્છેદકમ્ ૪ । શબ્દઃ શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્યો ગગનવૃત્તિઃ ક્ષણિકશ્ચ । શ્રોત્રેન્દ્રિયં ચાકાશાત્મકમ્ । અથાકાશો નિરવયવ દ્વિમાત્મીયં શ્રોત્રમિદં ચ પરકીયમિતિ વિભાગઃ

કથમિતિ चेत् ? उच्यते, यदीयधर्माधर्माभिसंस्कृतकर्णशष्कुल्यवरुद्धं यन्नभस्तत्तस्य श्रोत्रमिति विभागः, अत एव नासिकादिरन्त्रान्तरेण न शब्दोपलम्भः संजायते । तत्कर्णशष्कुलीविधाताद्वाधिर्यादिकं च व्यवस्थाप्यत इति ५ । संङ्ख्या तु एकादिव्यवहार-हेतुरेकत्वादिलक्षणा । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकसंख्यैकद्रव्या, अनेकसङ्ख्या तु द्वित्वादिसङ्ख्या । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाण्वादिगतरूपादीनामिव नित्यानित्य-त्वनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्यायास्त्वेकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः । अपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च विनाशः क्वचित्त्वाश्रयविनाशादिति ६ । प्राप्तिपूर्विका ह्यप्राप्ति-विभागः, अप्राप्तिपूर्विका च प्राप्तिः संयोगः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं विभक्तसंयुक्त-प्रत्ययहेतु । अन्यतरोभयकर्मजौ विभागसंयोगौ च यथाक्रमम् । ७-८ ।

टीકાનો ભાવાનુવાદ :

સ્પર્શેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય સ્પર્શગુણ છે. અર્થાત્ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષયભૂતગુણ સ્પર્શ છે. તે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુમાં રહે છે. (૧) રસેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય ગુણ રસ છે. તે પૃથ્વી, પાણીમાં રહે છે. (૨) ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય રૂપગુણ છે. તે પૃથ્વી, પાણી અને અગ્નિમાં રહે છે. તે રૂપ જલીય પરમાણુઓમાં તથા તૈજસીયપરમાણુઓમાં નિત્ય છે. તથા પાર્થિવપરમાણુઓનું રૂપ અગ્નિના સંયોગથી નાશ પામી જાય છે. સર્વ કાર્યોમાં કારણના રૂપથી રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ સર્વ કાર્યોમાં રહેલું રૂપ કારણરૂપપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે. (જ્યારે) દ્વયશુકાદિ કાર્યો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, ત્યારબાદ તેમાં રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ પહેલા દ્વયશુકાદિ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તેમાં રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે રૂપાદિ ગુણ છે. આથી તે નિરાધાર ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. તેનું આધારભૂતદ્રવ્ય હોવું જ જોઈએ. ટુંકમાં નિરાધારકાર્યનું રૂપ ઉત્પન્ન થતું નથી. તે જ રીતે કાર્યરૂપના વિનાશમાં આધારનો વિનાશ જ હેતુ છે. તેથી પૂર્વે કાર્યદ્રવ્યનાશ થાય છે. ત્યારબાદ રૂપનો વિનાશ થાય છે. આ પ્રક્રિયા ખૂબ જલ્દી થતી હોવાથી ક્રમનું ગ્રહણ થતું નથી. (ક્ષણ એટલી સૂક્ષ્મ હોય છે કે તે આપણી દૃષ્ટિમાં આવતી નથી. તે જ કારણે કાર્યદ્રવ્યના વિનાશને અને તેના રૂપના વિનાશને એક જ ક્ષણમાં માની લઈએ છે. તેથી ક્રમશઃ થતી પ્રક્રિયા આપણી દૃષ્ટિમાં આવતી નથી.) (૩)

ગ્રાણેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્યગુણ ગંધ છે. તે માત્ર પૃથ્વીમાં રહે છે. સ્પર્શાદિનું ઇતર-વ્યવસ્થેદકલક્ષણ

A એક બાજુ કહે છે કે ગુણ નિરાધાર રહી શકતો નથી અને બીજી બાજુ કહે છે કે કાર્યદ્રવ્ય=આધારનો નાશ થાય, તેની બીજી ક્ષણે રૂપ ગુણ નાશ પામે છે. તો ગુણ એકક્ષણ નિરાધાર ન બન્યો ? પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત છે, તે જૈનદર્શનમાં આગળ બતાવી છે.

આ પ્રમાણે છે - ગુણ હોવાની સાથે જ સ્પર્શોન્દ્રિયાદિથી ગ્રાહ્ય હોય તે સ્પર્શાદિ કહેવાય. અર્થાત્ સ્પર્શોન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય જે ગુણ હોય તે સ્પર્શ, રસોન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય જે ગુણ હોય તે રસ, ઘ્રાણોન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય જે ગુણ હોય તે ગંધ. ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય જે ગુણ હોય તે રૂપ. શ્રોત્રોન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય જે ગુણ હોય તે શબ્દ. (જો કે રૂપત્વ આદિ પણ તે તે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય હોવા છતાં પણ તે ગુણ નથી. તેથી તેમાં લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત બનતું નથી. જે ઇન્દ્રિયથી જે પદાર્થ ગ્રહણ થાય છે, તે જ ઇન્દ્રિયથી તેની જાતિ અને તેનો અભાવ ગ્રહણ થાય છે, આવો નિયમ છે. આથી રસોન્દ્રિયથી રસની જેમ રસત્વ ગ્રહણ થાય છે, છતાં પણ રસત્વ ગુણ ન હોવાથી તેમાં લક્ષણ જતું નથી. અર્થાત્ 'ગુણ' વિશેષણ મૂકવાથી રસત્વાદિમાં લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત બનતું નથી. રસત્વ જાતિ છે.) (૪)

શબ્દ શ્રોત્રોન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. આકાશમાં રહે છે અને ક્ષણિક છે. શ્રોત્રોન્દ્રિય આકાશસ્વરૂપ છે.

શંકા : આકાશ તો નિરવયવ છે. તેથી આ અમારું શ્રોત્ર છે અને આ બીજાનું શ્રોત્ર છે. આવો વિભાગ કેવી રીતે પડી શકે ?

સમાધાન : (આમાં કોઈ શંકા કરવા જેવી નથી.) જેના પુણ્ય-પાપથી સંસ્કૃત કર્ણશષ્ઠુલિમાં આકાશનો જે ભાગ રોકાય છે - આવે છે, તે તેનું શ્રોત્ર કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વિભાગ પડે છે. આથી જ નાસિકા આદિના કાણાંઓમાં રહેલા આકાશથી શબ્દ સંભળાતો નથી. જેની કર્ણશષ્ઠુલિ વિઘાત પામે છે - ફાટી જાય છે કે તેમાં છેદ થાય છે, તે વ્યક્તિ બહેરો કહેવાય છે. તેના દ્વારા ઓછું સંભળાય છે. (૫)

એક, બે, ત્રણ આદિ વ્યવહારમાં કારણભૂતગુણ એકત્વ, દ્વિત્વ આદિ સંખ્યા છે. તે સંખ્યા એક દ્રવ્યમાં પણ રહે છે અને અનેક દ્રવ્યોમાં પણ રહે છે. એકત્વસંખ્યા એક દ્રવ્યમાં રહે છે. દ્વિત્વાદિસંખ્યા અનેક દ્રવ્યોમાં રહે છે. એક દ્રવ્યમાં રહેનારી એકત્વસંખ્યા જલાદિના પરમાણુઓમાં તથા કાર્યદ્રવ્યમાં રહેનારા રૂપાદિ ગુણોની જેમ નિત્ય પણ હોય છે અને અનિત્ય પણ હોય છે. (પરમાણુમાં નિત્ય, કાર્યદ્રવ્યમાં અનિત્ય.) કાર્યદ્રવ્યની એકત્વસંખ્યા કારણની એકત્વસંખ્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અનેક દ્રવ્યોમાં રહેનારી દ્વિત્વાદિસંખ્યા અનેક પદાર્થોના એકત્વનો વિષય કરવાવાળી અપેક્ષાબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે દ્વિત્વાદિસંખ્યા અપેક્ષાબુદ્ધિના નાશથી નાશ પામે છે અને ક્યારેક આધારભૂતદ્રવ્યના નાશથી નાશ પામે છે. (કહેવાના આશય એ છે કે અનેક દ્રવ્યોમાં રહેનારી દ્વિત્વાદિસંખ્યા અપેક્ષાબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. તથા તે અપેક્ષાબુદ્ધિના નાશથી પણ, તેનો નાશ થાય છે. બે કે ત્રણ પદાર્થોને દેખીને 'આ એક, આ એક અને આ એક'-આવી અનેક પદાર્થોના એકત્વને વિષય કરવાવાળી અપેક્ષાબુદ્ધિ થાય છે. તે અપેક્ષાબુદ્ધિથી તે પદાર્થોમાં દ્વિત્વઆદિ સંખ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે તે અપેક્ષાબુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે

સંખ્યાનો પણ નાશ થાય છે. વળી દ્વિત્વાદિસંખ્યાઓ રૂપાદિ ની જેમ ઘટ જ્યાં સુધી ટકે ત્યાં સુધી રહેતી નથી. તે તો જે વ્યક્તિ દેખે છે, તેની અપેક્ષાબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થઈને અપેક્ષાબુદ્ધિના નાશથી નાશ પામે છે. જે બે પાણીના પરપોટામાં કોઈક વ્યક્તિને અપેક્ષાબુદ્ધિથી દ્વિત્વસંખ્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે પરપોટાનો બીજી કણ નાશ થતાં, દ્વિત્વસંખ્યા પણ આધારભૂતદ્રવ્યના નાશથી નાશ પામે છે.)

પ્રાપ્તિપૂર્વિકા અપ્રાપ્તિ વિભાગ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે પૂર્વે સંયુક્ત હોય અને પછીથી છુટા પડી જવું-અલગ થઈ જવું, તે વિભાગ કહેવાય છે.

અપ્રાપ્તિપૂર્વિકા પ્રાપ્તિ સંયોગ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે પૂર્વે અલગ-અલગ હતા, તેનું મિલન થવું તે સંયોગ કહેવાય છે. આ વિભાગ અને સંયોગ પદાર્થોમાં ક્રમશઃ ‘વિભક્ત=અલગ-અલગ હોવું’ અને ‘સંયુક્ત = ભેગા હોવું’-આ પ્રત્યય વ્યવહારનો હેતુ છે.

બેમાંથી એક પદાર્થમાં ક્રિયા થવાથી કે બંને પદાર્થોમાં ક્રિયા થવાથી વિભાગ અને સંયોગ થાય છે. (અર્થાત્ જે બે પદાર્થોનો વિભાગ કે સંયોગ થવાનો હોય, તેમાં ક્યારેક બેમાંથી એક પદાર્થમાં જ ક્રિયા થાય છે. અને ક્યારેક બંને પદાર્થમાં ક્રિયા થાય છે. જેમકે પંખીનું ઉડીને વૃક્ષની શાખા ઉપર બેસવું અને ઉડી જવું. અહીં પંખીનો વૃક્ષની સાથેનો સંયોગ અને તે બંનેનો વિભાગ થયો, તેમાં ક્રિયા માત્ર પંખીમાં જ છે. જ્યારે બે કુસ્તીબાજો કુસ્તી કરે, ત્યારે સંયોગ અને વિભાગ થાય છે. તેમાં બંનેમાં ક્રિયા હોય છે. આમ સંયોગ અને વિભાગ બે પદાર્થોમાં થતી ક્રિયાથી કે એક પદાર્થની ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે.) (૭-૮)

परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणम् । तच्चतुर्विधं, महदणु दीर्घ ह्रस्वं च । तत्र महद्विधं, नित्यमनित्यं च । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यं द्वाणुकादिषु द्रव्येषु । अण्वपि नित्यानित्यभेदाद्विधं । परमाणुमनःसु पारिमाण्डल्यलक्षणं नित्यम् । अनित्यं द्वाणुक एव । बदरामलकबिल्वादिषु बिल्वामलकबदरादिषु च क्रमेण यथोत्तरं महत्त्वस्याणुत्वस्य च व्यवहारो विभक्तोऽवसेयः, आमलकादिषू-भयस्यापि व्यवहारात् । एवमिक्षौ समिद्वंशाद्यपेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोर्भाक्तत्वं ज्ञेयम् । ननु महदीर्घयोस्त्र्यणुकादिषु वर्तमानयोर्द्वाणुके चाणुत्वह्रस्वत्वयोः को विशेषः ? महत्सु दीर्घमानीयतां दीर्घेषु महदानीयतामिति व्यवहारभेदप्रतीतेरस्ति तयोः परस्परतो भेदः । अणुत्वह्रस्वत्वयोस्तु विशेषो योगिनां तद्वर्तिनामध्यक्ष एव ९ । संयुक्तमपि द्रव्यं यद्वशादत्रेदं पृथगित्यपोद्घ्रियते, तदपोद्धारव्यवहारकारणं पृथक्त्वम् १० । इदं परमिदमपरमिति

યતોઽભિધાનપ્રત્યયૌ ભવતઃ, તદ્વથાક્રમં પરત્વમપરત્વં ચ । દ્વિતયમપ્યેતત્ દિકૃતં કાલકૃતં ચ । તત્ર દિકૃતસ્યેત્થમુત્પત્તિઃ-એકસ્યાં દિશિ સ્થિતયોરેકસ્ય દ્રદુરપેક્ષયા સન્નિકૃષ્ટમવધિકૃત્ત્વૈતસ્માદ્વિપ્રકૃષ્ટસ્ય પરેણ દિક્પ્રદેશેન યોગાત્પરત્વમુત્પદ્યતે, વિપ્રકૃષ્ટં ચાવધિકૃત્ત્વૈતસ્માત્સન્નિકૃષ્ટસ્યાપરેણ દિક્પ્રદેશેન યોગાદ-પરત્વમુત્પદ્યતે । કાલકૃતં ત્વેવમુત્પદ્યતે-વર્તમાનકાલયોરનિયતદિગ્દેશસંયુક્તયોર્યુવસ્થવિરયોર્મધ્યે યુવાનમવધિકૃત્વા ચિરકાલીનસ્ય સ્થવિરસ્ય પરેણ કાલપ્રદેશેન યોગાત્પરત્વમુત્પદ્યતે, સ્થવિરં ચાવધિકૃત્વાલ્પકાલીનસ્ય યૂનોઽપરેણ કાલપ્રદેશેન યોગાદપરત્વમુત્પદ્યતે ॥૧૧-૧૨॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

લઘુ આદિ પરિમાણના વ્યવહારમાં કારણભૂત ગુણ પરિમાણ છે. તે પરિમાણ ચાર પ્રકારનું છે. (૧) મહત્ - મોટું, (૨) અણુ - નાનું, (૩) દીર્ઘ - લાંબુ, (૪) હ્રસ્વ - ટુંકુ.

તેમાં મહત્પરિમાણ બે પ્રકારનું છે. (૧) નિત્ય અને (૨) અનિત્ય. આકાશ, કાલ, દિશા અને સર્વ આત્માઓમાં (સર્વોત્કૃષ્ટ) નિત્ય પરમમહત્પરિમાણ છે. દ્વયશુકાદિ દ્રવ્યોમાં અનિત્ય મહત્પરિમાણ છે.

અણુપરિમાણ પણ નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારનું છે. પરમાણુ અને મનમાં નિત્ય અણુપરિમાણ હોય છે. અર્થાત્ પરમાણુ અને મનમાં નિત્ય અણુપરિમાણ હોય છે. તેની સંજ્ઞા 'પારિમાંડલ્ય' છે. અનિત્ય અણુપરિમાણ માત્ર દ્વયશુકમાં જ હોય છે.

બોર, આમલક (આમણું) અને બીલા આદિમાં તથા બીલું, આમલક અને બોર આદિમાં ક્રમશઃ યથોત્તર મહત્ત્વ અને અણુત્વનો વ્યવહારવિભાગ જાણવો. કારણ કે આમલકાદિમાં ઉભયનો વ્યવહાર થાય છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે બોર, આમલક અને બીલા આદિમાં મધ્યમમહત્પરિમાણ હોવા છતાં પણ એકબીજાની અપેક્ષાએ તેઓમાં મહત્ત્વ અને અણુત્વનો વ્યવહાર થાય છે. બોરની અપેક્ષાએ આમલકમાં મહત્ત્વ છે. તો બીલાની અપેક્ષાએ આમલકમાં અણુત્વ છે. આથી મધ્યમમહત્પરિમાણવાળી તે તે વસ્તુઓમાં નાના-મોટાનો જે વ્યવહાર થાય છે, તે ગૌણપણ છે. મુખ્યપણ નહિ અને તે પણ અનિયત છે.)

આ પ્રમાણે જ મધ્યમમહત્પરિમાણવાળા શેરડીના સાંઠામાં સમિત્યજમાં ઉપયોગી (અગ્નિકુંડમાં બાળવામાં આવે છે તે) લાકડીની અપેક્ષાએ દીર્ઘત્વ(લાંબાપણા)નો અને વાંસની અપેક્ષાએ હ્રસ્વત્વનો વ્યવહાર થાય છે. આ વિભાગ પણ ગૌણપણે સમજવો. અને અનિયત જાણવો.

શંકા : ત્ર્યણુક આદિમાં રહેનારા મહત્ત્વ અને દીર્ઘત્વમાં તથા દ્વ્યણુકમાં રહેનારા અણુત્વ અને હ્રસ્વત્વમાં પરસ્પર શું ભેદ છે ?

સમાધાન : ‘મહત્’ (=મોટાઓ)માં દીર્ઘ (લાંબા)ને લઈ જવું તથા ‘લાંબાઓમાં મોટાઓને લઈ જવું’-આ બે પ્રકારના ભેદ વ્યવહારમાં પ્રતીત થાય છે અને તેનાથી તે બંનેમાં પરસ્પરભેદ છે. (અહીં યાદ રાખવું કે દીર્ઘત્વ માત્ર લાંબાપણાની અપેક્ષાએ હોય છે. જ્યારે મહત્ત્વમાં લાંબાઈ પહોળાઈ બંનેની વિવક્ષા હોય છે.)

અણુત્વ અને હ્રસ્વત્વમાં પરસ્પર ભેદ શું છે ? તે, તેને જોનારા યોગીઓના જ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે. તેનું વિશેષકથન શબ્દોમાં કહેવા યોગ્ય નથી. દ્વ્યણુકનું પ્રત્યક્ષ યોગીઓને જ થાય છે. આથી તેમાં રહેનારા અણુત્વ અને હ્રસ્વત્વનું પ્રત્યક્ષ પણ યોગીઓને જ થાય છે. તેથી તેમાં પરસ્પર શું ભેદ છે ? તે આપણે કહી શકીએ તેમ નથી. (૮)

પરસ્પરસંયુક્ત પણ દ્રવ્ય જેના કારણે ‘આ બંને પૃથક્ છે-’ આવો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. તે અપોદ્ધારવ્યવહાર-ભેદ વ્યવહારનું કારણ પૃથક્ત્વગુણ છે. (૧૦)

‘આ પર = દૂર કે જ્યેષ્ઠ છે’ તથા ‘આ અપર = નજીક કે લઘુ છે.’ આ પ્રકારના પરાપરઅભિધાન = શબ્દ પ્રયોગમાં તથા પરાપરજ્ઞાનમાં કારણભૂત ગુણ ક્રમશઃ પરત્વ અને અપરત્વ છે.

પરત્વ અને અપરત્વ બંને પણ દિશાકૃત્ અને કાલકૃત્ છે. અર્થાત્ દિશા અને કાલની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેમાં દિક્કૃત્પરત્વ અને અપરત્વની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે - કોઈ એક જોનાર વ્યક્તિ જ્યારે એક જ દિશામાં બે પુરુષોને ક્રમથી ઉભા રહેલા જુએ છે. તો સમીપવર્તી પુરુષની અપેક્ષાએ દૂરવર્તીપુરુષને પર=અધિકદિશાના પ્રદેશોનો સંયોગ હોવાથી પર=દૂર સમજે છે. અર્થાત્ તે દૂરવર્તીપુરુષમાં પરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તથા દૂરવર્તીની અપેક્ષાએ સમીપવર્તીપુરુષને અપર=ઓછી દિશાના પ્રદેશોનો સંયોગ હોવાથી, અપર = નજીક સમજે છે. અર્થાત્ સમીપવર્તીપુરુષમાં અપરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. (આથી ક્રમશઃ દૂરવર્તી અને નિકટવર્તીપદાર્થમાં પર અને અપરદિશાના પ્રદેશોના સંયોગથી પરત્વ અને અપરત્વગુણોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે કારણે ‘આ આનાથી દૂર છે અને આ આનાથી નજીક છે’ આવો દૂર-સમીપનો ૦વ્યવહાર થાય છે.)

કાલકૃત્પરત્વ અને અપરત્વની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે - જે કોઈપણ દિશા કે દેશમાં વર્તમાન (રહેલા) યુવાન અને સ્થવિરમાં યુવાનની અપેક્ષાએ ચિરકાલીનસ્થવિરમાં

પર = અધિકકાલનો સંયોગ થયો હોવાથી પરત્વ = જ્યેષ્ઠપણું ઉત્પન્ન થાય છે તથા સ્થવિરની અપેક્ષાએ અલ્પકાલીન = લઘુયુવાનમાં અપર = ઓછા કાલનો સંયોગ હોવાથી અપરત્વ = લઘુપણું ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૧-૧૨)

બુદ્ધિર્જ્ઞાનં જ્ઞાનાન્તરગ્રાહ્યમ્ । સા દ્વિવિદ્યા, વિદ્યાઽવિદ્યા ચ । તત્રાવિદ્યા ચતુર્વિદ્યા સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયસ્વપ્રલક્ષણા । વિદ્યાપિ ચતુર્વિદ્યા પ્રત્યક્ષલૈઙ્ગિકસ્મૃત્યાર્પલક્ષણા । પ્રત્યક્ષલૈઙ્ગિકે પ્રમાણાધિકારે વ્યાખ્યાસ્યેતે । અતીતવિષયા સ્મૃતિઃ । સા ચ ગૃહીતગ્રાહિત્વાન્ન પ્રમાણમ્ । ઋષીણાં વ્યાસાદીનામતીતાદિષ્વતીન્દ્રિયેષ્વર્થેષુ ધર્માદિષુ યત્પ્રાતિભં તદાર્પમ્ । તચ્ચ પ્રસ્તારેણર્ષીણાં, કદાચિદેવ તુ લૌકિકાનાં, યથા કન્યકા બ્રવીતિ “શ્ચો મે ભ્રાતા ગન્તેતિ હૃદયં મે કથયતિ” ઇતિ । આર્ષ ચ પ્રત્યક્ષવિશેષઃ ૧૩ । અનુગ્રહલક્ષણં સુખમ્ ૧૪ । આત્મન ઉપઘાતસ્વભાવં દુઃખં, તચ્ચામર્ષદુઃખાનુભવ-વિચ્છાયતાહેતુઃ ૧૫ । સ્વાર્થં પરાર્થં ચાપ્રાપ્તપ્રાર્થનમિચ્છા, તસ્યાશ્ચ કામોઽભિલાષો રાગઃ સંકલ્પઃ કારુણ્યં વૈરાગ્યં વચ્ચનેચ્છા ગૂઢભાવ ઇત્યાદયો ભેદાઃ ૧૬ । કર્તૃફલદાયાત્મગુણ આત્મમનઃસંયોગજઃ સ્વકાર્યવિરોધી ધર્માધર્મરૂપતયા ભેદવાન્ પરોક્ષોઽદૃષ્ટાચ્ચો ગુણઃ । તત્ર ધર્મઃ પુરુષગુણઃ કર્તુઃ પ્રિયહિતમોક્ષહેતુરતીન્દ્રિયોઽન્યસુખસંવિજ્ઞાનવિરોધી, અન્યસ્યેવ સુખસ્ય સમ્યગ્વિજ્ઞાનેન ધર્મો નાશયતે, અન્યસુખકાલં યાવત્ ધર્મસ્યાવસ્થાનાત્ । સ ચ પુરુષાન્તઃકરણસંયોગવિશુદ્ધાભિસંધિજો વર્ણાશ્રમિણાં પ્રતિનિયતસાધનનિમિત્તઃ, સાધનાનિ તુ શ્રુતિસ્મૃતિવિહિતાનિ સામાન્યતોઽહિંસાદીનિ, વિશેષતસ્તુ બ્રાહ્મણાદીનાં પૃથક્પૃથગ્યજનાધ્યયનાદીનિ જ્ઞાતવ્યાનિ ૧૭ । અધર્મોઽપ્યાત્મગુણઃ કર્તુરહિતઃ પ્રત્યવાયહેતુરતીન્દ્રિયોઽન્યદુઃખસંવિજ્ઞાનવિરોધી ૧૮ । પ્રયત્ન ઉત્સાહઃ, સ ચ સુપ્તાવસ્થાયાં પ્રાણાપાનપ્રેરકઃ પ્રબોધકાલેઽન્તઃકરણસ્યેન્દ્રિયાન્તરપ્રાપ્તિહેતુર્હિતાહિતપ્રાપ્તિપરિહારોદ્યમઃ શરીરવિધારકશ્ચ ૧૯ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જ્ઞાનને બુદ્ધિ કહેવાય છે. જ્ઞાન (સ્વયં પોતાના સ્વરૂપને જાણતું નથી, પરંતુ તે) જ્ઞાનાન્તર = અનુવ્યવસાય દ્વારા ગૃહીત થાય છે.

તે બુદ્ધિ બે પ્રકારની છે. (૧) વિદ્યા અને (૨) અવિદ્યા. તેમાં અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે. (i) સંશય, (ii) વિપર્યય, (iii) અનધ્યવસાય, (iv) સ્વપ્ન.

વિદ્યા પણ ચાર પ્રકારની છે. (i) પ્રત્યક્ષ, (ii) લૈંગિક = અનુમાન, (iii) સ્મૃતિ, (iv) આર્ષ.

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનનું નિરૂપણ પ્રમાણ અધિકારમાં કરીશું. સ્મૃતિ અતીતવિષયક હોય છે. અર્થાત્ અતીતપદાર્થોને જાણવાવાળી સ્મૃતિ હોય છે. તે ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી પ્રમાણ નથી. અર્થાત્ અનુભવ દ્વારા ગૃહીતપદાર્થને જાણવાવાળી હોવાથી પ્રમાણ નથી.

વ્યાસાદિક્રષીઓને અતીતાદિ અતીન્દ્રિયપદાર્થોના વિષયમાં તથા ધર્મ-અધર્મ આદિના વિષયમાં (ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના) જે પ્રાતિભજ્ઞાન થાય છે, તે આર્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. તે પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રાયઃ ક્રષીઓને જ થાય છે. ક્યારેક લૌકિકપુરુષોને પણ થાય છે. જેમકે કોઈક કન્યા કહે છે - “આવતી કાલે મારો ભાઈ અવશ્ય આવશે, એ પ્રમાણે મારું હૃદય કહે છે.” આ આર્ષજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ છે. (૧૩).

અનુગ્રહ = અનુકૂલસંવેદનને સુખ કહેવાય છે. જેનો આત્માને ઉપઘાત કરવાનો સ્વભાવ છે, તે દુઃખ કહેવાય છે. તે દુઃખ આમર્ષ, દુઃખાનુભવ, વિચ્છાદિતા = મનમલીનતા તથા નિસ્તેજતા આદિમાં કારણ બને છે. (૧૫)

સ્વ કે પરને માટે અપ્રાપ્તપદાર્થને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રાર્થનાને ઇચ્છા કહેવાય છે. કામ, અભિલાષા, રાગ, સંકલ્પ, કારુણ્ય, વૈરાગ્ય, ઠગવાની ઇચ્છા, ગૂઢભાવ ઇત્યાદિ ઇચ્છાના ભેદો = રૂપો જ છે. (૧૬)

કર્તાને ક્રિયાનું ફળ આપનાર, આત્મા અને મનના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનાર, ધર્મ અને અધર્મરૂપ બે ભેદવાળા, સ્વકાર્યવિરોધી = પોતાના કાર્યભૂતસુખ-દુઃખાદિ ફળથી જ જેનો વિનાશ થાય છે, તે આત્માના ગુણને અદૃષ્ટ કહેવાય છે.

અદૃષ્ટ બે પ્રકારનું છે. એક ધર્મ અને બીજો અધર્મ. ધર્મ પુરુષનો ગુણ છે. કર્તાના પ્રિય, હિત અને મોક્ષમાં કારણ બને છે. અતીન્દ્રિય છે. અંત્યસુખ સંવિજ્ઞાનવિરોધી છે. અર્થાત્ અંતિમસુખનું યથાર્થજ્ઞાન થતાં તે વિનાશ પામે છે. અંતિમસુખ જ તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા ધર્મનો નાશ કરે છે. જ્યાં સુધી અંતિમસુખ છે, ત્યાં સુધી ધર્મ રહે છે. (અર્થાત્ જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્ણતા થતી નથી, ત્યાં સુધી ધર્મનું કાર્ય સુખ ચાલું રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા બાદ પણ પ્રારબ્ધકર્મોના ફળરૂપ અંતિમસુખ સુધી ધર્મ રહે છે. અંતિમ સુખને ઉત્પન્ન કર્યા બાદ તત્ત્વજ્ઞાનથી ધર્મનો નાશ થાય છે.)

તે ધર્મ પુરુષ અને અંતઃકરણના સંયોગથી વિશુદ્ધ વિચારો દ્વારા વર્ણાશ્રમધર્મનું શ્રુતિ-સ્મૃતિવિહિત માર્ગથી પાલન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના સાધન સામાન્યરૂપથી શ્રુતિ-સ્મૃતિઓમાં બતાવેલા અહિંસાદિ છે. વિશેષરૂપથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય આદિના પૂજન, અધ્યયન, શસ્ત્રધારણ આદિ અનેક આચારો જાણવા. (૧૭)

અધર્મ પણ આત્માનો ગુણ છે. કર્તાને અહિત અને પ્રત્યપાયનું કારણ છે. અતીન્દ્રિય

છે. અંત્યદુઃખ-સંવિજ્ઞાનવિરોધી છે. અર્થાત્ અંતિમદુઃખના સમ્યગ્જ્ઞાનથી વિનાશ થાય છે. (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનની બાદ પ્રારબ્ધકર્મના ફળરૂપ અંતિમદુઃખને ઉત્પન્ન કરીને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા અધર્મનો નાશ થઈ જાય છે. (૧૮)

પ્રયત્ન - ઉત્સાહ અર્થાત્ કાર્ય કરવાનો પરિશ્રમ. તે પ્રયત્ન સુષુપ્તિઅવસ્થામાં શ્વાસોશ્વાસનો પ્રેરક છે. અર્થાત્ તે પ્રયત્ન સૂતી વખતે શ્વાસોશ્વાસ લેવામાં પ્રેરક બને છે તથા જાગ્રત અવસ્થામાં અંતઃકરણને ઇન્દ્રિયો સાથે સંયોગ કરાવે છે. હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના પરિહાર માટે ઉદમ કરાવે છે. અને શરીરને ધારણ કરવામાં સહાયક થાય છે. (૧૯)

સંસ્કારો દ્વેધા, ભાવના સ્થિતિસ્થાપકશ્ચ, ભાવનાઘ્ય આત્મગુણો જ્ઞાનજો જ્ઞાનહેતુશ્ચ
દૃષ્ટાનુભૂતશ્રુતેષ્વર્થેષુ સ્મૃતિપ્રત્યભિજ્ઞાનકાર્યોત્ત્રીયમાનસદ્ભાવઃ, સ્થિતિસ્થાપકસ્તુ
મૂર્તિમદ્દ્રવ્યગુણઃ સ ચ ઘનાવયવસંનિવેશવિશિષ્ટં સ્વમાશ્રયં કાલાન્તરસ્થાયિનમન્ય-
થાવ્યવસ્થિતમપિ પ્રયત્નતઃ પૂર્વવદ્ધથાવસ્થિતં સ્થાપયતીતિ સ્થિતિસ્થાપક ઉચ્યતે । દૃશ્યતે
તાલપત્રાદેઃ પ્રભૂતતરકાલસંવેદિતસ્ય પ્રસાર્યમુક્તસ્ય પુનસ્તથૈવાવસ્થાનં સંસ્કારવશાત્ ।
एवं धनुःशाखाश्रृङ्गदन्तादिषु भुग्रा(मुक्ता)पवर्तितेषु च वस्त्रादिषु तस्य कार्यं
परिस्फुटमुपलभ्यते ૨૦ । પ્રજ્વલનાત્મકો દ્વેષઃ યસ્મિન્ સતિ પ્રજ્વલિતમિવાત્માનં મન્યતે ।
द्रोहः क्रोधो मन्युरक्षमामर्ष इति द्वेषभेदाः ૨૧ । સ્નેહોઽપાં વિશેષગુણઃ સંગ્રહમૃદ્ધાદિહેતુઃ ।
अस्यापि गुरुत्ववत् नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः ૨૨ । ગુરુત્વં જલભૂમ્યોઃ પતન-
कर्मकारणमप्रत्यक्षम् । तस्याबादिपरमाणुरूपादिवत् नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः ૨૩ ।
द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणं त्रिद्रव्यवृत्तिः । तद्वेधा, सहजं, नैमित्तिकं च । सहजमपां
द्रवत्वम् । नैमित्तिकं तु पृथिवीतेजसोरग्निसंयोगजं यथा सर्पिषः सुवर्णत्रण्वादेश्चाग्नि-
संयोगाद्द्रवत्वमुत्पद्यते ૨૪ । વેગઃ પૃથિવ્યસેજોવાયુમનઃસુ મૂર્તિમદ્દ્રવ્યેષુ પ્રયત્નાભિધાત-
विशेषापेक्षात्कर्मणः समुत्पद्यते, नियतदिक्क्रियाकार्यप्रबन्धहेतुः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोग-
विरोधी च । તત્ર શરીરાદિપ્રયત્નાવિર્ભૂતકર્મોત્પન્નવેગવશાદિષોરપાંતરાલેઽપાતઃ, સ ચ
नियतदिक्क्रियाकार्यसंबन्धोत्त્રीयमानसद्भावः । લોઠાદ્યભિધાતોત્પન્નકર્મોત્પાદ્યસ્તુ શાખાદૌ
वेगः । केचित्तु संस्कारस्य त्रिविधस्य भेदतया वेगं प्राहुः । તન્મતે ચતુર્વિંશતિરેવ ગુણઃ,
शौर्योदार्यकारुण्यदाक्षिण्यौन्नत्यादीनां च गुणानामेष्वेव प्रयत्नबुद्ध्यादिषु गुणेष्वन्त-
र्भावान्नाधिक्यम् ૨૫ ।।

સ્પર્શાદીનાં ગુણાનાં સર્વેષાં ગુણત્વાભિસંબન્ધો દ્રવ્યાશ્રિતત્વં નિષ્ક્રિયત્વમગુણત્વં ચ ।
તથા સ્પર્શરસગન્ધરૂપપરત્વાપરત્વગુરુત્વદ્રવત્વસ્નેહવેગા મૂર્તગુણાઃ । બુદ્ધિસુખદુઃખેચ્છા-

ધર્માધર્મપ્રયત્નભાવનાદ્વેષશબ્દા અમૂર્તગુણાઃ । સદ્વ્યાપરિમાણપૃથક્ત્વસંયોગવિભાગા
ઉભયગુણા इत्यादि गुणविषयं विशेषस्वरूपं स्वयं (A)समवसेयम् ॥૬૩॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

સંસ્કાર બે પ્રકારના છે. (૧) ભાવના, (૨) સ્થિતિસ્થાપક.

ભાવના નામનો આત્માનો ગુણ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનનું કારણ છે. અર્થાત્ અનુભવ આદિ જ્ઞાનોથી ઉત્પન્ન થવાવાળો તથા સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોને ઉત્પન્ન કરવાવાળો ભાવના નામનો સંસ્કાર છે. સાક્ષાત્ દેખેલા, અનુભવેલા કે સાંભળેલા પદાર્થોના સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિથી આ સંસ્કારનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ સંસ્કાર વિના સ્મરણ આદિ થઈ શકતું નથી.

સ્થિતિસ્થાપકસંસ્કાર મૂર્તિમાનપદાર્થોનો ગુણ છે. ઘન અવયવના સંનિવેશવિશિષ્ટ પોતાના આશ્રયને અર્થાત્ ઘન અવયવવાળી કાલાંતરસ્થાયિવસ્તુને બીજી અવસ્થામાં લઈ જવા છતાં પણ, તે વસ્તુને પ્રયત્નથી પૂર્વાવસ્થામાં પુનઃ સ્થાપન કરે છે, તે સ્થિતિસ્થાપક કહેવાય છે. જેમકે ઘણા લાંબાકાળથી લપેટીને રાખેલા તાડપત્રને ખુલ્લાં મુકીને રાખવા છતાં પણ, પુનઃ તે લપેટાઈ જાય છે. તેમાં આ સ્થિતિસ્થાપકગુણ કારણ બને છે.

તે જ રીતે વૃક્ષની શાખાને નીચેથી પકડીને નમાવવામાં આવે અને પછી છોડી દેતાં, પુનઃ તે આ સંસ્કારના કારણે મૂળઅવસ્થામાં આવી જાય છે.

ધનુષ્યને ખેંચીને તીર છોડ્યા બાદ ધનુષ્ય મૂળસ્થિતિમાં આ સંસ્કારના કારણે આવી જાય છે. શીંગડાને કે દાંત આદિને ખેંચીને પાછા છોડી દેતાં મૂળસ્થિતિમાં આવી જાય છે. સંકેલીને રાખેલા કપડા આદિને ખોલીને છોડી દેવામાં આવે તો આ સંસ્કારના કારણે પુનઃ વીંટળાઈ જાય છે. આ ઉદાહરણોમાં સ્પષ્ટ રીતે સ્થિતિસ્થાપકસંસ્કારનું કાર્ય જોવા મળે છે. (૨૦).

પ્રજ્વલનાત્મક દ્વેષ છે. તે દ્વેષની વિદ્યમાનતામાં આત્મામાં ક્રોધ પ્રજ્વલિત થાય છે. તેથી તે દ્વેષ હોતે છતે ક્રોધથી પ્રજ્વલિત આત્માને માનેલો છે. દ્વેષની વિદ્યમાનતામાં આત્મા અંદરથી બળ્યા કરે છે. દ્રોહ, ક્રોધ, અહંકાર, અક્ષમા, અસહિષ્ણુતા આદિ દ્વેષના જ ભેદો = રૂપાન્તરો છે. (૨૧)

સ્નેહ = ચીકાશ, પાણીનો વિશેષ ગુણ છે. તે લોટ આદિને પિંડીભૂત કરવામાં તથા પદાર્થોને સ્વચ્છ કરવામાં કારણ બને છે. તે ગુરુત્વની જેમ નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. પરમાણુઓનો સ્નેહ નિત્ય છે તથા કાર્યદ્રવ્યોનો સ્નેહ અનિત્ય છે. (૨૨)

ગુરુત્વ = ભારેપણું, પાણી અને પૃથ્વીની પતનક્રિયાનું કારણ છે. અર્થાત્ ગુરુત્વ પાણી અને પૃથ્વીને નીચે પડવામાં કારણ થાય છે. તે અપ્રત્યક્ષ = અતીન્દ્રિય છે. જે રીતે પાણી આદિ પરમાણુઓના રૂપાદિ નિત્ય તથા કાર્યદ્રવ્ય અનિત્ય છે. તે રીતે ગુરુત્વ-પણ પરમાણુઓમાં નિત્ય અને કાર્યદ્રવ્યમાં અનિત્ય છે. (૨૩)

સ્પન્દન = વહેવામાં કારણભૂત ગુણ દ્રવત્વ છે. તે દ્રવત્વ પૃથ્વી, પાણી અને અગ્નિમાં રહે છે. દ્રવત્વ બે પ્રકારનું છે. (૧) સાહજિક અને (૨) નૈમિત્તિક. પાણીમાં સાહજિક-દ્રવત્વ છે. પરંતુ પૃથ્વી અને અગ્નિમાં અગ્નિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું નૈમિત્તિકદ્રવત્વ છે. જેમ કે ઘી, સુવર્ણ તથા સીસા વગેરેમાં અગ્નિસંયોગથી દ્રવત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૪)

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને મન આ મૂર્તદ્રવ્યોમાં પ્રયત્ન અને અભિઘાતવિશેષથી ક્રિયા થાય છે તથા ક્રિયાથી વેગ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ વેગ^(૧) નિયતદિશામાં ક્રિયા કરવામાં = ગતિ કરવામાં કારણ બને છે. અર્થાત્ વેગના કારણે ફેંકવામાં આવેલો પથ્થર નિયતદિશામાં જ જાય છે. બીજી-બીજીદિશામાં જતો નથી. તથા તે સ્પર્શવાળાપૃથ્વી આદિ મૂર્તપદાર્થોના સંયોગનો વિરોધી છે. અર્થાત્ સ્પર્શવાળા પૃથ્વી આદિ મૂર્તપદાર્થોથી ટકરાવાના કારણે વેગ રોકાઈને નષ્ટ થઈ જાય છે.

શરીર આદિના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થનારી ક્રિયાથી બાણમાં ક્રિયા અને વેગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વેગના કારણે બાણ વચ્ચે પડી જતું નથી. અને તે બાણ નિયતદિશામાં ક્રિયા કરે છે અને તેનો નિયતલક્ષ્યની સાથે જ સંબંધ થાય છે. તેનાથી વેગની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. પથ્થર આદિના અભિઘાતથી વૃક્ષોની શાખામાં ક્રિયા થઈને વેગ ઉત્પન્ન થાય છે.

કોઈક ^(૨)આચાર્ય સંસ્કારના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. વેગ, ભાવના અને સ્થિતિસ્થાપક; તેમના મતે વેગ સંસ્કારનો જ ભેદ છે. સ્વતંત્રગુણ નથી. તેથી તેઓના મતમાં ચોવીસ જ ગુણ છે. શૌર્ય, ઔદાર્ય, કારુણ્ય, દાક્ષિણ્ય, ઉન્નતિ આદિ ગુણોનો, આ પ્રયત્ન, બુદ્ધિ આદિ ગુણોમાં જ સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી ચોવીસથી અધિક ગુણો નથી.

સ્પર્શ આદિ સર્વ ગુણોમાં ગુણત્વનો અભિસંબંધ = સમવાય છે. તે સ્પર્શાદિ સર્વ ગુણો દ્રવ્યાશ્રિત છે. નિષ્ક્રિય તથા નિર્ગુણ છે.

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ અને વેગ આ ગુણો મૂર્ત-દ્રવ્યોના છે.

૧. “વેગો મૂર્તિમત્સુ પદ્મસુ...” પ્રશ. ભા: પૃ. ૧૩૬ ।

૨. પ્રશસ્તપાદભાષ્યકારા:

બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન, ભાવના, દ્વેષ અને શબ્દ, આ ગુણો અમૂર્તદ્રવ્યોના છે. સંખ્યા પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ આ ગુણો મૂર્ત અને અમૂર્ત બંને દ્રવ્યોના છે - ઇત્યાદિ ગુણોનું વિશેષસ્વરૂપ સ્વયં સમજી લેવું. ॥૬૩॥

અથ કર્મવ્યાચિખ્યાસુરાહ ।

હવે કર્મપદાર્થનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

‘ઉત્ક્ષેપાવક્ષેપાવાકુચ્છનકં પ્રસારણં ગમનમ્ ।

પચ્ચવિધં કર્મેતત્પરાપરે દ્વે તુ સામાન્યે^A ॥૬૪॥

શ્લોકાર્થ : ઉત્ક્ષેપણ, અવક્ષેપણ, આકુંચન, પ્રસારણ અને ગમન આ પાંચ કર્મ છે. પરસામાન્ય અને અપરસામાન્યના ભેદથી બે પ્રકારનું સામાન્ય છે. ॥૬૪॥

વ્યાખ્યા-ઉત્ક્ષેપ:-ઉર્ધ્વ ક્ષેપણં મુશલાદેરૂર્ધ્વ નયનમુત્ક્ષેપણં કર્મેત્યર્થઃ । તદ્વિપરીતોઽવક્ષેપોઽધોનયનમિત્યર્થઃ ॥ ઋજુનોઽઙ્ગુલ્યાદિદ્રવ્યસ્ય કુટિલત્વકારણં કર્માકુચ્છનમ્ । સ્વાર્થે કપ્રત્યય આકુચ્છનકમ્ । યેન વક્રોઽવયવ્યજુઃ સંપદ્યતે તત્કર્મ પ્રસારણમ્ । યદનિયતદિગ્દેશૈઃ સંયોગવિભાગકારણં તદ્ગમનમ્ । અનિયતગ્રહણેન ભ્રમણપતનસ્યન્દનરેચનાદીનામપિ ગમન એવાન્તર્ભાવો વિભાવનીયઃ । પચ્ચવિધમેવ કર્મ ક્રિયારૂપમેતદનન્તરોક્તમ્ । અથ સામાન્યમુચ્યતે । તુશબ્દસ્ય વ્યસ્તસંબન્ધાત્સામાન્યે તુ દ્વે પરાપરે-પરમપરં ચ દ્વિવિધં સામાન્યમિત્યર્થઃ ॥૬૪॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ઉત્ક્ષેપ = ઉપરની તરફ ફેંકવું. મુસલાદિને ઉપરની તરફ લઈ જવાની ક્રિયાને ઉત્ક્ષેપણ કહેવાય છે. ઉત્ક્ષેપણથી વિપરીત અવક્ષેપ. અર્થાત્ નીચે લઈ જવું. અર્થાત્ નીચે તરફ લઈ જવાની ક્રિયાને અવક્ષેપણ કહેવાય છે.

સીધી આંગળી આદિ દ્રવ્યોને કુટિલતામાં કારણભૂત ક્રિયા આકુંચન છે. અર્થાત્ સીધી આંગળી આદિને વાંકી કરવાવાળી ક્રિયાને આકુંચન કહેવાય છે. સ્વાર્થમાં ‘ક’ પ્રત્યય લાગીને ‘આકુચ્છનકમ્’ શબ્દ બનેલ છે. જેના દ્વારા વક્ર અવયવ સરળ થઈ જાય છે તે ક્રિયાને પ્રસારણ કહેવાય છે. અનિયતદિશા અને દેશોથી સંયોગ અને વિભાગમાં કારણભૂત ક્રિયા ગમન કહેવાય છે. (અનિયત કોઈપણ દિશામાં તિચ્છા આદિ રૂપથી થવાવાળી સર્વ ક્રિયાઓ ગમન છે.) લક્ષણમાં

૧. “ઉત્ક્ષેપણમવક્ષેપણમાકુચ્છનં પ્રસારણં ગમનમિતિ કર્માણિ” વૈશં ૦ સૂ૦ - ૧/૧/૭

A. “સામાન્યં દ્વિવિધમ્ - પરમપરચ્ચ” - પ્રશં ૦ ભા૦ પૃ૦ ૧૬૦ ।

રહેલા અનિયતશબ્દથી ભ્રમણ, પતન, સ્પંદન, રેચન આદિનો પણ ગમનમાં જ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે ઉત્કેષણમાં નિયત રીતે ઉપરના આકાશપ્રદેશોથી સંયોગ અને નીચેના આકાશપ્રદેશોથી વિભાગ થાય છે. અવકેષણ ક્રિયામાં ઉપરના પ્રદેશોથી વિભાગ અને નીચેના પ્રદેશોથી સંયોગ થાય છે. આકુંચનમાં વસ્તુના મૂલપ્રારંભના પોતાના જ પ્રદેશોમાં સંયોગ થઈને અન્ય આકાશપ્રદેશોથી વિભાગ થાય છે. પ્રસારણમાં મૂલપ્રદેશોથી વિભાગ થઈને અન્ય અગ્રભાગના આકાશપ્રદેશોથી સંયોગ હોય છે. જ્યારે ગમનમાં અનિયતદિશાઓમાં સર્વ તરફના આકાશપ્રદેશોથી સંયોગ-વિભાગ થાય છે.) આ પાંચ પ્રકારના કર્મ ક્રિયારૂપ છે.

‘તુ’ શબ્દનો સંબંધ ‘સામાન્ય’ શબ્દની સાથે કરવો. અર્થાત્ વળી સામાન્ય પર અને અપરના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. ॥૬૪॥

અથ પરાપરે વ્યાખ્યાતિ-

હવે પર અને અપરસામાન્યની વ્યાખ્યા કરે છે.

તત્ર પરં સત્તાખ્યં દ્રવ્યત્વાદ્યપરમથ વિશેષસ્તુ ।

નિશ્ચયતો નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિરન્ત્યો વિનિર્દિષ્ટઃ ॥૬૫॥

શ્લોકાર્થ : તેમાં સત્તા પરસામાન્ય છે. તથા દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ આદિ અપરસામાન્ય છે. નિશ્ચયથી=પરમાર્થથી નિત્યદ્રવ્યમાં રહેનાર અન્ત્ય વિશેષપદાર્થ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા-તત્ર-તયોઃ પરાપરયોર્મધ્યે પરં-સામાન્યં ^Aસત્તાખ્યમ્ । इदं सदित्दं सदित्यनुगताकारज्ञानकारणं सत्तासामान्यमित्यर्थः । तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेषु सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात्सामान्यमेवोच्यते, न तु विशेषः । अथापरमुच्यते “द्रव्यत्वादि” द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं चापरं ^Bसामान्यम्, तत्र नवसु द्रव्येषु द्रव्यं द्रव्यमिति बुद्धिहेतुर्द्रव्यत्वम् । एवं गुणेषु गुणत्वबुद्धिविधायि गुणत्वं, कर्मसु च कर्मत्वबुद्धिकारणं कर्मत्वम् । तच्च द्रव्यत्वादिकं स्वाश्रयेषु द्रव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यमप्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो गुणादिभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुतया विशेषोऽप्युच्यते । ततोऽपरं सामान्यमुभयरूपत्वात्सामान्यविशेषसंज्ञां लभते । अपेक्षाभेदादेकस्यापि सामान्यविशेषभावो न विरुध्यते । एवं पृथिवीत्वસ્पर्शत्वोत्કેषणत्वगोत्वघटत्वादीनामप्यनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुत्वात्सामान्यविशेषभावः सिद्ध इति । अत्र सत्तायोगात्सत्त्वं

A. “तत्र सत्ताસામાન્યે પરમનુવૃત્તિપ્રત્યયકારણમેવ ।” પ્રશ્ન ૦ ખાં ૫-૧૬૫ ।

B. “અપરં દ્રવ્યત્વગુણત્વકર્મત્વાદિઅનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિહેતુત્વાત્સામાન્યં વિશેષશ્ચ ભવતિ । પ્રશ્ન ૦ ખાં ૫. ૧૬૫ ।

યદિષ્યતે તદ્દ્રવ્યગુણકર્મસ્વેવ ન પુનરાકાશાદિષુ, આકાશકાલદિક્ષુ હિ વસ્તુસ્વરૂપ-
મેવાસ્તિત્વં સ્વીક્રિયતે વ્યક્ત્યૈક્યાદિકારણૈઃ । તથા ચોદયનઃ “વ્યક્તેરભેદસ્તુલ્યત્વં
સઙ્કરોઽધાનવસ્થિતિઃ । રૂપહાનિરસંબન્ધો જાતિબાધકસઙ્કરઃ ॥ ૧૭ ॥” [પ્રશ્ન૦ કિરણા૦
પૃ-૩૩] અસ્ય વ્યાખ્યા-વ્યક્તેરભેદ એકમનેકવર્તિ સામાન્યમ્ । આકાશે વ્યક્તેરભેદાન્ન
જાતિત્વમ્ ૧ । પૃથિવીત્વે જાતૌ યદિ ભૂમિત્વમુચ્યતે, તદા ‘તુલ્યત્વમ્ ૨ । પરમાણુષુ
જાતિત્વેઽઙ્ગીકૃતે પાર્થિવાપ્યતૈજસવાયવીયત્વયોગાત્સઙ્કરઃ ૩ । સામાન્યે યદિ
સામાન્યમઙ્ગીક્રિયતે, તદા મૂલક્ષિતિકારિણી અનવસ્થિતિઃ ૪ । વિશેષેષુ યદિ સામાન્યં
સ્વીક્રિયતે, તદા વિશેષસ્ય રૂપહાનિઃ ૫ । યદિ સમવાયે જાતિત્વમઙ્ગીક્રિયતે, તદા
સંબન્ધાભાવઃ । કેન હિ સંબન્ધેન તત્ર સત્તા સંબધ્યતે ?, સમવાયાન્તરાભાવાદિતિ ૬ । પરે
પુનઃ પ્રાહુઃ-સામાન્યં ત્રિવિધં, મહાસામાન્યં સત્તાસામાન્યં સામાન્યવિશેષસામાન્યં ચ । તત્ર
મહાસામાન્યં ષટ્સ્વપિ પદાર્થેષુ પદાર્થત્વબુદ્ધિકારિ । સત્તાસામાન્યં ત્રિપદાર્થસદ્બુદ્ધિ-
વિધાયિ । સામાન્યવિશેષસામાન્યં તુ દ્રવ્યત્વાદિ । અન્યે ત્વાચક્ષતે ત્રિપદાર્થસત્કારી સત્તા,
સામાન્યં દ્રવ્યત્વાદિ, સામાન્યવિશેષઃ પૃથિવીત્વાદિરિતિ । લક્ષણભેદાદેતેષાં સત્તાદીનાં
દ્રવ્યગુણકર્મભ્યઃ પદાર્થાન્તરત્વં સિદ્ધમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પર અને અપરસામાન્યમાં પરસામાન્ય સત્તા છે. ‘આ સત્ છે, ‘આ સત્ છે’-આ પ્રકારના
અનુગતાકારકજ્ઞાનનું જે કારણ બને છે, તેને સત્તાસામાન્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ સત્તા ‘આ સત્
છે, આ સત્ છે.’ આ સદ્વસ્તુથી અનુગતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ બને છે. તે સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ
અને કર્મ આ ત્રણ પદાર્થોમાં ‘સત્ સત્’ ઇત્યાકારક અનુવૃત્તિ = અનુગતજ્ઞાનનું જ કારણ બને
છે. તેથી તે સામાન્ય જ છે. પરંતુ વિશેષ નથી. અર્થાત્ સત્તા માત્ર સામાન્યરૂપ જ છે, વિશેષરૂપ
નથી.

હવે અપરસામાન્યને કહે છે. દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ અપરસામાન્ય છે. તેમાં નવે દ્રવ્યોમાં
‘આ દ્રવ્ય છે. આ દ્રવ્ય છે’ ઇત્યાકારક જે બુદ્ધિ થાય છે, તેમાં કારણ દ્રવ્યત્વ અપરસામાન્ય
છે. આ પ્રમાણે રૂપાદિ સર્વે ગુણોમાં ‘આ ગુણ છે, આ ગુણ છે’ ઇત્યયાકારબુદ્ધિને કરનાર
ગુણત્વ અપરસામાન્ય છે. પાંચે કર્મોમાં ‘આ કર્મ છે, આ કર્મ છે’ ઇત્યાકારકબુદ્ધિમાં કારણ
કર્મત્વ અપરસામાન્ય છે.

૧. ‘તુલ્યત્વમ્ તુલ્યત્વાત્ ન જાતિત્વમ્’ इत्यधिकम् क्वचित् ।

તે દ્રવ્યત્વાદિ પોતાના આશ્રય એવા દ્રવ્યાદિમાં અનુગતાકારકજ્ઞાનના કારણ હોવાથી સામાન્ય પણ છે. અને પોતાના આશ્રયને વિજાતીયગુણાદિથી વ્યાવૃત્ત કરતો હોવાથી, અર્થાત્ વ્યાવૃત્તિજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી વિશેષ પણ કહેવાય છે. તેથી અપરસામાન્ય અપેક્ષાએ ઉભયરૂપ હોવાથી સામાન્ય અને વિશેષ બંને સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે. અપેક્ષાનો ભેદ હોવાથી એકમાં જ સામાન્ય અને વિશેષનો વ્યપદેશ વિરોધી નથી. આ પ્રમાણે પૃથ્વીત્વ, સ્પર્શત્વ, ઉત્ક્ષેપણત્વ, ગોત્વ, ઘટત્વ આદિ પણ અનુગતાકારકજ્ઞાનના તથા વ્યાવૃત્તિજ્ઞાનના કારણ હોવાથી સામાન્ય અને વિશેષ બંને રીતે સિદ્ધ છે.

અહીં જે સત્તાના સંબંધથી = સમવાયથી 'સત્' મનાય છે તેમ કહ્યું, તે માત્ર દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં જ જાણાવું. અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ, આ ત્રણ જ પદાર્થ સત્તાના સમવાયથી સત્ મનાય છે. પરંતુ આકાશાદિમાં નહિ. આકાશ, કાલ અને દિશામાં સ્વરૂપાત્મક અસ્તિત્વ મનાયેલું છે. આકાશમાં જાતિ મનાતી નથી. કારણકે આકાશ આદિ એક-એક જ વ્યક્તિઓ છે. ઉદયનાચાર્યે કહ્યું છે કે... “વ્યક્તિનો અભેદ, તુલ્યત્વ, સંકર, અનવસ્થા, રૂપહાનિ અને અસંબંધ, આ છ જાતિ-બાધક છે.” આ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરે છે -

(૧) વ્યક્તિનો અભેદ :- વ્યક્તિનો અભેદ. અર્થાત્ વ્યક્તિનું એકલાપણું જાતિમાં બાધક છે. કારણ કે સામાન્ય તો અનેક વ્યક્તિઓમાં રહે છે. આકાશમાં વ્યક્તિનો અભેદ હોવાથી, અર્થાત્ આકાશ એક જ હોવાથી તેમાં આકાશત્વજાતિ મનાતી નથી. (તે જ રીતે કાલ આદિ પણ એક હોવાથી કાલત્વાદિજાતિ મનાતી નથી.)

(૨) તુલ્યત્વ : પૃથ્વીમાં પૃથ્વીત્વજાતિ હોવા છતાં, જો તેમાં ભૂમિત્વ ને જાતિ કહેવાય, તો તુલ્યત્વજાતિબાધક દોષ આવશે. અર્થાત્ પૃથ્વીમાં પૃથ્વીત્વ અને ભૂમિત્વ નામની સમાનાર્થક બે જાતિઓ નથી રહેતી, કારણકે બંનેની વ્યક્તિઓ તુલ્ય છે. તથા તે બંને સમાનાર્થક છે. (તુલ્યત્વ એટલે અન્યૂનાતિરિક્તવૃત્તિત્વ. ભૂમિત્વમાં પૃથ્વીત્વનું આવું તુલ્યત્વ રહેલું છે. આવું તુલ્યત્વ જાતિબાધક છે. તેથી ભૂમિત્વજાતિ ન બને.) આથી પૃથ્વીત્વથી તુલ્યતા હોવાથી ભૂમિત્વ અતિરિક્તજાતિ ન બને.

(૩) સંકર : (એક બીજાના) અભાવ સાથે સમાનાધિકરણ હોય એવા બે ધર્મો કોઈ એક સ્થળે સાથે રહી જવા તે સાંકર્યદોષ છે. આ દોષ જાતિનો બાધક છે. (જેમકે 'પરમાણુત્વ' ને જાતિ તરીકે માનવામાં આ સાંકર્ય દોષ આવે છે. ઘટમાં પરમાણુત્વ નથી, પૃથ્વીત્વ છે. જલીય પરમાણુઓમાં પરમાણુત્વ છે, પૃથ્વીત્વ નથી. તથા પાર્થિવપરમાણુઓમાં પરમાણુત્વ અને પૃથ્વીત્વ બંને છે.)

પરમાણુત્વને જાતિ માનવાથી તેનો પૃથ્વીત્વ, જલત્વ, અગ્નિત્વ અને વાયુત્વ આ સર્વેની સાથે (ઉપર જણાવ્યા મુજબ) સાંકર્ય હોય છે. આથી પરમાણુત્વ જાતિ નથી. (માત્ર એક ધર્મવિશેષ છે.)

(૪) અનવસ્થા : સામાન્ય (જાતિ)માં જ જાતિ માનવામાં મૂલનો ક્ષય કરનારો અનવસ્થાદોષ આવે છે. (અકાલ્પનિકકલ્પનાઓની ક્યાંય પણ વિશ્રાંતિ ન થવી તે અનવસ્થાદોષ છે. માની લો કે જગતમાં ઘટત્વ, પટત્વ, કટત્વ આદિ ત્રણ જાતિઓ જ છે. આ ત્રણેના વિશે ‘આ જાતિ, આ જાતિ, આ જાતિ’ ઇત્યાકારક અનુગતપ્રતીતિ તો થાય જ છે. આથી આ ત્રણે માં રહેલી હોય તેવી એક ‘અ’ જાતિ માનવી પડશે. હવે જગતમાં ચાર જાતિ થઈ. તે ચારેમાં પણ “આ જાતિ, આ જાતિ” એ પ્રમાણે અનુગતાકારકબુદ્ધિ થાય છે. તેથી તે ચારમાં રહેનારી ‘બ’ જાતિ માનવી પડશે. આ રીતે કુલ પાંચ જાતિઓ થઈ. તે પણ બધામાં સમાનાકારકબુદ્ધિ તો થાય જ છે. તેથી આગળ તેમાં રહેનારી નવી છઠ્ઠીજાતિ માનવી પડશે... આ રીતે કલ્પનાઓનો અંત જ નહિં આવે. અનવસ્થા ચાલશે. આ અનવસ્થા નામના જાતિબાધકના કારણે સામાન્ય (જાતિ)માં જાતિ મનાતી નથી.)

આ અનવસ્થા મૂલતઃ સામાન્યપદાર્થનો જ લોપ કરી નાખે છે. આથી તેને મૂલક્ષતિકારિ કહેવાય છે.

(૫) રૂપહાનિ : જો વિશેષમાં જાતિ માનીએ, તો વિશેષના સ્વરૂપની હાનિ થશે. (જેમાં જાતિ માનવાથી તે પદાર્થના સ્વરૂપની હાનિ થઈ જતી હોય, તો તે ધર્મ જાતિ ન બની શકે. તેથી જો વિશેષપદાર્થમાં પણ જાતિ માનશો, તે પણ સ્વતઃ વ્યાવૃત્ત થઈ શકશે નહિ. પરંતુ જાતિના દ્વારા વ્યાવૃત્ત થશે. તેનાથી વિશેષના ‘સ્વતઃ વ્યવર્તક’ સ્વરૂપની હાનિ થઈ જશે. તેથી વિશેષપદાર્થમાં જાતિ મનાતી નથી.)

(૬) અસંબંધ = સંબંધાભાવ : જો સમવાયમાં જાતિ માનશો તો સંબંધાભાવ નામનું દૂષણ આવશે. (સત્તા અન્યપદાર્થોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે.) તો સત્તા કયા સંબંધથી સમવાયમાં રહેશે ? કારણ કે બીજા સમવાયનો અભાવ છે. સમવાય તો એક જ છે. (આ રીતે દ્રવ્યાદિ ત્રણ પદાર્થોમાં પણ સત્તા સમવાયસંબંધથી રહે છે. બાકીના સામાન્યાદિ પદાર્થો સ્વરૂપસત્ છે.) આથી બીજા સમવાયનો અભાવ હોવાથી અર્થાત્ સમવાય એક જ હોવાથી સંબંધાભાવના કારણે સમવાયમાં જાતિ મનાતી નથી.

બીજા કોઈ આચાર્ય ત્રણપ્રકારના સામાન્ય કહે છે. (૧) મહાસામાન્ય, (૨) સત્તાસામાન્ય, (૩) સામાન્ય-વિશેષસામાન્ય.

તેમાં મહાસામાન્ય છએ પણ પદાર્થોમાં રહે છે... તથા તેમાં ‘પદાર્થ પદાર્થ’ ઇત્યાકારક

પદાર્થત્વબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે. સત્તાસામાન્ય દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ - આ ત્રણપદાર્થોમાં 'સત્ સત્' બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. દ્રવ્યત્વ આદિ સામાન્યવિશેષસામાન્ય છે. (તે પ્રતિનિયતદ્રવ્ય આદિમાં 'દ્રવ્ય દ્રવ્ય' આદિ અનુગતબુદ્ધિ કરે છે. તથા ગુણાદિથી વ્યાવૃત્ત કરે છે.)

અન્યઆચાર્ય આ પ્રમાણે કહે છે - સત્તા 'દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ' આ ત્રણ પદાર્થોમાં 'સત્ સત્' બુદ્ધિ કરે છે. (આથી તે સત્તારૂપ મહાસામાન્ય છે.) દ્રવ્યત્વાદિ સામાન્યરૂપ છે. પૃથ્વીત્વાદિ સામાન્યવિશેષરૂપ છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી સત્તા આદિના લક્ષણ ભિન્ન હોવાથી સત્તા આદિ દ્રવ્યાદિથી ભિન્ન પદાર્થ છે. અર્થાત્ સત્તા આદિ સ્વતંત્રપદાર્થ તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

‘અથ’ इत्यानन्तर्ये । विशेषस्तु निश्चयतः-तत्त्ववृत्तिर एव विनिर्दिष्टः, न पुनर्घटपटकटादिरिव व्यवहारतो विशेषः । तुशब्दोऽनन्तरोक्तसामान्यादस्यात्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वेन भृशं वैलक्षण्यं सूचयति । यत एव निश्चयतो ^Aविशेषः, तत एव ‘नित्यद्रव्यवृत्तिरन्त्यः’ इति । तत्र नित्यद्रव्येषु विनाशारम्भरहितेष्वण्वाकाशकालदिगात्मनःसु वृत्तिवर्तनं यस्य स नित्यद्रव्यवृत्तिः । तथा परमाणूनां जगद्विनाशारम्भकोटिभूतत्वात् मुक्तात्मानां मुक्तमनसां स संसारपर्यन्तरूपत्वादन्तत्त्वम्, अन्तेषु भवोऽन्त्यो विशेषो विनिर्दिष्टः-प्रोक्तः, अन्तेषु स्थितस्य विशेषस्य स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात् । वृत्तिस्तु तस्य सर्वस्मिन्नेव परमाण्वादौ नित्ये द्रव्ये विद्यत एव । अत एव नित्यद्रव्यवृत्तिरन्त्य इत्युभयपदोपादानम् । विशेषश्च द्रव्यं द्रव्यं प्रत्येकैक एव वर्तते नानेकः, एकेनैव विशेषेण स्वाश्रयस्य व्यावृत्तिसिद्धेरनेकविशेषकल्पनावैयर्थ्यात् । सर्वनित्यद्रव्याण्याश्रित्य पुनर्विशेषाणां बहुत्वेऽपि जातावत्रैकवचनम् । तथा च प्रशस्तकरः “अन्तेषु भवा अन्त्याः, स्वाश्रयस्य विशेषकत्वात् विशेषाः, विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वण्वाकाशकालदिगात्मनःसु प्रतिद्रव्यमेकशो वर्तमाना अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः, यथास्मदादीनां गवादिष्वश्वादिभ्यस्तुल्याकृतिगुणक्रियावयवसंयोगनिमित्ता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा, यथा गौ शुक्लः, शीघ्रगतिः, पीनककुद्धान्, महाघण्ट इति । तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्मनःसु चान्यनिमित्तासंभवाद्येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययव्यावृत्तिः, देशकालविप्रकृष्टे च परमाणौ स एवायमिति

પ્રત્યભિજ્ઞાનં ચ ભવતિ, તેऽન્ટ્યા વિશેષા इति” ।। પ્રશ-ભા.પૃ.૧૬૮ ।। અન્યે તુ ‘નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયોઽન્ટ્યા વિશેષાઃ’ इति સૂત્રમેવં વ્યાચક્ષતે । નિત્યદ્રવ્યેષ્વેવ વૃત્તિરેવ યેષામિતિ સાવધારણં વાક્યમેતત્ । નિત્યદ્રવ્યવૃત્તય इति પદમન્યપદસ્ય વિવરણમેતત્, તથા ચોક્તમ્-નિત્યદ્રવ્યાણ્યુત્પત્તિવિનાશયોરન્તે વ્યવસ્થિત્વાદન્તશબ્દવાચ્યાનિ તેષુ ભવાસ્તદ્વૃત્તયો વિશેષા ^Aઅન્ટ્યા [] इत्याख्यायन्त इति । અમી ચાત્યન્તવ્યાવૃત્તિહેતવો દ્રવ્યાદિભ્યો વૈલક્ષણ્યાત્પદાર્થાન્તરમ્ ।।૬૫ ।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શ્લોકામાં ‘અથ’ શબ્દ આનન્તર્ય અર્થમાં છે. અથ = તેની પછી.

વિશેષપદાર્થ નિશ્ચયથી = તાત્વિકદૃષ્ટિથી જ કહેવાયેલ છે. નહિ કે ઘટ, પટ, કટ આદિની જેમ વ્યાવહારિકદૃષ્ટિથી. શ્લોકમાં ‘તુ’ છે. તેનાથી સૂચન થાય છે કે આ વિશેષપદાર્થ અત્યંત વ્યાવૃત્તબુદ્ધિ કરાવવામાં કારણ હોવાથી પૂર્વે નજીકમાં કહેલા સામાન્યપદાર્થથી અત્યંતવિલક્ષણ છે. જે કારણથી વિશેષપદાર્થનું નિરૂપણ તાત્વિકદૃષ્ટિએ કર્યું છે, તે કારણથી જ તે વિશેષપદાર્થ નિત્યદ્રવ્યોમાં રહેવાવાળો તથા અન્ત્ય છે. ઉત્પાદ અને વિનાશથી રહિત પરમાણુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મનમાં આ વિશેષપદાર્થની વૃત્તિ છે.

સંસારના વિનાશ = પ્રલય અને સંસારના આરંભમાં પરમાણુઓ જ જોવા મળે છે. તેથી તેને અન્ત કહેવાય છે. તથા મુક્ત આત્માઓ તથા મુક્તાત્માઓના મને પણ સંસારનો અંત કર્યો છે, તેથી તે પણ અન્ત કહેવાય છે.

અન્ત = અંતિમવસ્તુઓમાં રહેવાવાળા અન્ત્ય કહેવાય છે. અન્ત = અંતિમઅવસ્થામાં પ્રાપ્ત પરમાણુ આદિમાં વિશેષપદાર્થ સ્પષ્ટતયા પ્રતીત થાય છે તથા તે વિશેષપદાર્થ સર્વે પરમાણુ આદિ નિત્યદ્રવ્યોમાં રહે છે. આથી જ વિશેષના લક્ષણમાં ‘નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિ’ અને ‘અન્ત્ય’ આ બે પદોને ગ્રહણ કર્યા છે. પ્રત્યેક નિત્યદ્રવ્યમાં એક-એક જ વિશેષપદાર્થ રહે છે, અનેક નહિ. જ્યારે એક જ વિશેષથી તે નિત્યદ્રવ્યની અન્ય પદાર્થોથી વ્યાવૃત્તિ થઈ જતી હોય તો અનેક વિશેષની કલ્પના નિરર્થક છે. (સર્વનિત્ય દ્રવ્યોમાં એક એક વિશેષ હોવાથી કુલવિશેષો અનંત છે. સર્વનિત્ય દ્રવ્યોને આશ્રયિને વિશેષો ઘણા હોવા છતાં પણ એકવચનનો પ્રયોગ જાતિની = સંગ્રહની અપેક્ષાએ કર્યો છે. [કહેવાનો આશય એ છે કે સંસારનો પ્રલય થયા બાદ તથા સંસારના પ્રારંભમાં સર્વત્ર પરમાણુ પરમાણુ જ જોવા મળે છે. આથી તેને ‘અન્ત’ કહેવાય છે. આ રીતે

A. “ઉત્પાદવિનાશયોરન્તેऽવસાને ભવન્તીત્યન્ટ્યા નિત્યદ્રવ્યાણિ તેષુ ભવન્તીત્યન્ટ્યા વિશેષા इति વૃત્તિકૃતઃ ।” વૈશેઃ ૦ ઉપ૦ ૧/૨/૬/

મુક્તજીવોના આત્માઓ તથા મુક્તજીવોના મન પણ સંસારનો અંત કરી ચૂક્યા હોવાથી ‘અન્ત’ કહેવાય છે. આ સર્વે પણ અન્ત = અંતિમચીજોમાં વિશેષપદાર્થ વ્યાવૃત્તબુદ્ધિ કરાવે છે. તેમાં તેનું રહેવું છે. - આથી તે ‘અન્ત્ય’ કહેવાય છે. આ અંતિમ અવસ્થામાં મળતા પરમાણુ આદિમાં વિશેષપદાર્થનું કાર્ય સ્પષ્ટતયા માલૂમ પડે છે. કારણકે તે સર્વે પરમાણુ આદિ તુલ્યગુણ, તુલ્યક્રિયા તથા તુલ્યઆકૃતિ આદિવાળા છે. આથી તેમાં અન્યનિમિત્તોથી વ્યાવૃત્તબુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ‘તે કારણે’ તેમા વિશેષપદાર્થ જ વ્યાવૃત્તબુદ્ધિ કરાવે છે અને યોગીઓને વિશેષપદાર્થ તેઓમાં સ્પષ્ટ દેખાય જ છે. આ વિશેષપદાર્થ સર્વે પરમાણુ આદિ નિત્યદ્રવ્યોમાં રહે છે. અન્ત = અંતિમ ચીજોમાં વિશેષનો સ્ફુટતરપ્રતિભાસ થાય છે. આથી લક્ષણમાં ‘નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિ’ અને ‘અન્ત્ય’ બંને વિશેષણો આપ્યા છે. શેષ ઉપર પ્રમાણે.]

તથા પ્રશસ્તપાદભાષ્યકારે કહ્યું છે કે... “વિશેષ અન્ત = અંતિમ અવસ્થાપ્રાપ્ત દ્રવ્યોમાં રહેવાના કારણે અન્ત્ય છે. પોતાના આશ્રયભૂતદ્રવ્યનો વિશેષક = ભેદક હોવાથી વિશેષ છે. અર્થાત્ પોતાના આશ્રયભૂતદ્રવ્યને અન્યથી વ્યાવૃત્તિ કરાવે છે. તેથી વિશેષ = ભેદક હોવાથી વિશેષ છે. અર્થાત્ પોતાના આશ્રયભૂતદ્રવ્યનો વિશેષક = ભેદક હોવાથી વિશેષ છે. અર્થાત્ પોતાના આશ્રયભૂતદ્રવ્યને અન્યથી વ્યાવૃત્તિ કરાવે છે. તેથી વિશેષ = ભેદક છે. તે વિનાશ અને આરંભરહિત પરમાણુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન આ નિત્યદ્રવ્યોમાં પ્રત્યેકમાં એક એક કરીને રહે છે. તથા અત્યંત વ્યાવૃત્તબુદ્ધિ કરાવવામાં કારણ થાય છે. જેમ આપણા લોકોને ગાય આદિમાં અશ્વાદિથી જાતિ, આકૃતિ, ગુણ, ક્રિયા, વિશિષ્ટઅવયવ, ઘડામાં ઘંટ આદિના સંયોગ આદિથી વિલક્ષણબુદ્ધિ થાય છે કે... આ ગાય છે, સફેદ છે, શીઘ્રગતિ વાળી છે, પુષ્ટસ્કન્ધવાળી છે, ઘડામાં મોટો ઘંટ છે. - આ જ રીતે આપણા લોકોથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા યોગીઓને સમાનઆકૃતિ, સમાનગુણ તથા સમાનક્રિયાવાળા નિત્ય પરમાણુઓમાં, મુક્તાત્માઓમાં તથા મુક્તાત્માઓના મનોમાં અન્યજાતિ આદિ વ્યાવર્તક નિમિત્તથી પરમાણુ આદિમાં ‘આ વિલક્ષણ છે આ વિલક્ષણ છે; આ વિલક્ષણ = વ્યાવૃત્તબુદ્ધિ થાય છે. તેને અન્ત્ય વિશેષ કહેવાય છે તથા આ વિશેષપદાર્થના કારણે દેશ-કાલથી “તે જ આ પરમાણુ છે.” આવું પ્રત્યભિજ્ઞાન (નિર્બાધરૂપે) થાય છે.

અન્યવ્યાખ્યાકાર વિશેષના લક્ષણમાં આ સૂત્ર કહે છે - ‘નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયોઽન્ત્યા વિશેષાઃ’ - નિત્યદ્રવ્યમાં રહેવાવાળું અન્ત્ય વિશેષ છે.

‘સર્વે વાક્યો સાવધારણ હોય છે’ - આ ન્યાયથી ‘નિત્યદ્રવ્યોમાં જ જેઓની વૃત્તિ છે જ, તે વિશેષ કહેવાય છે.’ આ રીતે સૂત્રનો અર્થ થશે. સૂત્રમાં ‘નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયઃ’ ને અન્ત્યપદનું વિવરણ માનીને આ પ્રમાણે અર્થ કહ્યો છે. તથા કહ્યું છે કે... “નિત્યદ્રવ્યો ઉત્પત્તિ અને વિનાશથી

અન્ત = ૫૨ રહેલા હોવાથી, તેઓને ‘અન્ત’ કહે છે. તે અન્તમાં રહેવાવાળા અર્થાત્ નિત્યદ્રવ્યમાં રહેવાવાળો વિશેષપદાર્થ અન્ત્યં પણ કહેવાય છે.”

આ વિશેષો અત્યંત વ્યાવૃત્તબુદ્ધિ કરાવવામાં કારણ હોવાથી દ્રવ્યાદિથી વિલક્ષણ છે. તેથી સ્વતંત્રપદાર્થ છે. ॥૬૫॥

અથ સમવાયં સ્વરૂપતો નિરૂપયતિ ।

હવે સમવાયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

ય ઇહાયુતસિદ્ધાનામાધારધેયભૂતભાવાનામ્ ।

સંબન્ધ ઇહ પ્રત્યયહેતુઃ સ હિ ભવતિ સમવાયઃ^A ॥૬૬॥

શ્લોકાર્થ : અયુતસિદ્ધ - આધાર-આધેયભૂતપદાર્થોના ‘આ આમાં છે’ ઇત્યાકારક ‘ઇહેદં’ પ્રત્યયમાં કારણભૂતસંબંધ સમવાય કહેવાય છે. ॥૬૬॥

વ્યાખ્યા-કેચિદ્ધાતુપારાયણકૃતો ‘યુ અમિશ્રણે’ ઇતિ પઠન્તિ, તત એવાયુતસિદ્ધાનામિત્યાદિ વૈશેષિકીયસૂત્રે અયુતસિદ્ધાનામપૃથક્સિદ્ધાનામિતિ વ્યાખ્યાતમ્ । તથા લોકેऽપિ ભેદાભિધાયી યુતશબ્દઃ પ્રયુજ્યમાનો દૃશ્યતે, દ્વાવપિ ભ્રાતરાવેતૌ યુતૌ જાતાવિત્યાદિ । તતોऽયમન્નાર્થઃ । “ઇહ” વૈશેષિકદર્શને “અયુતસિદ્ધાનામ્” અપૃથક્સિદ્ધાનાં, તન્તુષુ સમવેતપટવત્ પૃથગાશ્રયાનાશ્રિતાનામિતિ યાવત્ આધારાશ્રાધેયાશ્ચ આધારાધેયા તે ભવન્તિ સ્મ “આધારાધેયભૂતાઃ” તે ચ તે ભાવાશ્રાર્થાઃ તેષાં યઃ “સંબન્ધ ઇહ પ્રત્યયહેતુઃ” ઇહ તન્તુષુ પટઃ ઇત્યાદેઃ પ્રત્યયસ્યાસાધારણં કારણં “સ હિ” સ એવ “ભવતિ સમવાયઃ” સંબન્ધઃ । યતો હીહ તન્તુષુ પટઃ, ઇહ પટદ્રવ્યે ગુણકર્મણી, ઇહ દ્રવ્યગુણકર્મસુ સત્તા, ઇહ દ્રવ્યે દ્રવ્યત્વં, ઇહ ગુણે ગુણત્વં, ઇહ કર્મણિ કર્મત્વં, ઇહ દ્રવ્યેષ્વન્ત્યા વિશેષા ઇત્યાદિ વિશેષપ્રત્યય ઉત્પદ્યતે, સ પદ્મભ્યઃ પદાર્થેભ્યોઽર્થાન્તરં સમવાય ઇત્યર્થઃ । સ ચૈકો વિભુર્નિત્યશ્ચ વિજ્ઞેયઃ ॥૬૬॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

કોઈ ધાતુપાઠી ‘યુ’ ધાતુનો ‘અમિશ્રણ’ અર્થમાં પણ પાઠ કરે છે. તેથી વૈશેષિકસૂત્રમાં ‘અયુતસિદ્ધાનામ’ પદનો વ્યાખ્યાકારોએ ‘અપૃથક્સિદ્ધાનામ’ અર્થ કર્યો છે. લોકવ્યવહારમાં પણ ‘ભેદ’ ને કહેનારા ‘યુત’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો જોવા મળે છે. “આ બંને પણ ભાઈ સાથે જન્મ્યા,” આનો અર્થ એ થયો કે બંને ભાઈઓની સત્તા પૃથક્-પૃથક્ છે - બંને ભિન્ન-ભિન્ન છે. (યુત =

સંયુક્ત તો બે ભિન્ન સત્તાવાળા પદાર્થો જ હોઈ શકે છે. એકમાં તો સંયુક્ત કે યુતવ્યવહાર જોવા મળતો નથી.) તેથી શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે - ઇહ = વૈશેષિકદર્શનમાં અયુતસિદ્ધ = અપૃથક્સિદ્ધ = જે પદાર્થોની ભિન્ન-ભિન્ન સ્થિતિ નથી, જે તંતુઓ પટ ની જેમ અર્થાત્ જે તંતુ અને પટની જેમ ભિન્ન આશ્રયોમાં રહેતા નથી. અર્થાત્ તંતુ અને પટની જેમ અભિન્ન આશ્રયોમાં રહે છે, ભિન્ન-ભિન્ન આધારોમાં રહેતા નથી. આ આધાર-આધેભૂત જે પદાર્થો છે, તે પદાર્થોમાં 'આ તંતુઓમાં પટ છે' ઇત્યાદિ પ્રત્યયનો જે સંબંધ અસાધારણ કારણ થાય છે, તે સમવાય કહેવાય છે.

આ સમવાયથી જ 'તંતુઓમાં પટ', 'આ પટદ્રવ્યમાં ગુણ-કર્મ', 'આ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મમાં સત્તા', 'આ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ', 'આ ગુણમાં ગુણત્વ', 'આ કર્મમાં કર્મત્વ' અને 'આ નિત્યદ્રવ્યોમાં વિશેષો', ઇત્યાદિ વિશેષપ્રત્યય ઉત્પન્ન થાય છે. આથી અવયવ-અવયવીભૂતદ્રવ્યોમાં, ગુણ અને ગુણીમાં, ક્રિયા અને ક્રિયાવાનુમાં, સામાન્ય અને સામાન્યવાનુમાં, તથા વિશેષ અને વિશેષવાનુ પદાર્થોમાં રહેવાવાળો નિત્યસંબંધ દ્રવ્યાદિ પાંચપદાર્થોથી અર્થાન્તર = પૃથક્પદાર્થ છે. તે સમવાય એક, વિભુ અને નિત્ય જાણવો. ॥૬૬॥

તદેવં ષટ્પદાર્થસ્વરૂપં પ્રરૂપિતમ્ । સંપ્રતિ પ્રમાણસ્ય સામાન્યતો લક્ષણમાખ્યાયતે ।
અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ ^Aપ્રમાણમિતિ । અસ્યાયમર્થઃ-અવ્યભિચારાદિવિશેષણવિશિષ્ટાર્થોપ-
લબ્ધિજનિકા ^Bસામગ્રી તદેકદેશો વા બોધરૂપોઽબોધરૂપો વા જ્ઞાનપ્રદીપાદિઃ
સાધકતમત્વાત્પ્રમાણ્ । એતત્કાર્યભૂતા વા યથોક્તવિશેષણવિશિષ્ટાર્થોપલબ્ધિઃ પ્રમાણસ્ય
સામાન્યલક્ષણં, તથા સ્વકારણસ્ય પ્રમાણાભાસેભ્યો વ્યવચ્છિદ્યમાનત્વાત્ ।
ઇન્દ્રિયજત્વલિઙ્ગજત્વાદિવિશેષણવિશેષિતા સૈવોપલબ્ધિઃ પ્રમાણસ્ય વિશેષલક્ષણમિતિ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આ પ્રમાણે છ પદાર્થોનું સ્વરૂપ કહેવાયું. હવે પ્રમાણનું સામાન્યલક્ષણ કહે છે. 'અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્' - પદાર્થની ઉપલબ્ધિમાં જે કારણ બને છે, તે પ્રમાણ કહેવાય છે; કહેવાનો આશય એ છે કે અવ્યભિચારિ આદિ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ=યુક્ત અર્થોપલબ્ધિને ઉત્પન્ન કરવાવાળી જ્ઞાનરૂપ કે અજ્ઞાન(અચેતન)રૂપ સમગ્રસામગ્રી કે સામગ્રીનો એક અંશ સાધકતમ હોવાથી પ્રમાણ છે. આ સામગ્રીમાં બોધરૂપજ્ઞાન તથા અચેતનદીપક આદિ સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. અથવા આ સામગ્રીની કાર્યભૂત યથોક્તવિશેષણથી વિશિષ્ટઅર્થોપલબ્ધિ જ

A. "ઉપલબ્ધિહેતુશ્ચ પ્રમાણં ।" - ન્યાય માં પૃ. ૧૧ ।

B. "અવ્યભિચારિણીમસંદિગ્ધામર્થોપલબ્ધિ વિવદતી બોધાબોધસ્વભાવા સામગ્રી પ્રમાણમ્ ।" - ન્યાયમં. પ્રમાણ. પૃ. ૧૨ ।

પ્રમાણનું સામાન્યલક્ષણ છે. અર્થાત્ આ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થવાવાળી યથોક્તવિશેષણથી વિશિષ્ટ નિર્દોષ અર્થોપલબ્ધિ જ પ્રમાણનું સામાન્યલક્ષણ છે. આ યથોક્તવિશેષણથી વિશિષ્ટ અર્થોપલબ્ધિ પોતાની કારણભૂતસામગ્રીને પ્રમાણાભાસથી વ્યાવૃત્ત કરાવે છે. તથા આ સામાન્ય અર્થોપલબ્ધિ જ ઇન્દ્રિયજત્વ અને લિંગજત્વવિશેષણથી વિશેષિત થઈને પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનરૂપપ્રમાણનું વિશેષલક્ષણ બને છે. અર્થાત્ આ સામાન્ય અર્થોપલબ્ધિ જ્યારે ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને આ જ અર્થોપલબ્ધિ જ્યારે લિંગથી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે અનુમાન કહેવાય છે.

અથ પ્રમાણસંખ્યાં પ્રાહ ।

હવે પ્રમાણની સંખ્યા કહે છે.

પ્રમાણં ચ દ્વિધામીષાં પ્રત્યક્ષં લૈક્ષિકં તથા ।

વૈશેષિકમતસ્યૈષ સંક્ષેપઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૬૭॥

શ્લોકાર્થ : વૈશેષિક લોકો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે પ્રમાણ માને છે. આ પ્રમાણે વૈશેષિકમતનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરાયું. ॥૬૭॥

વ્યાખ્યા-અમીષાં-વૈશેષિકાણાં પ્રમાણં દ્વિધા-દ્વિવિધમ્ । ચઃ પુનરર્થે । કથમિત્યાહ “પ્રત્યક્ષં” । તથેતિ સમુચ્ચયે । લિંગાજ્ઞાતં લૈક્ષિકં ચ તત્ર પ્રત્યક્ષં દ્વેધા, એન્દ્રિયં યોગજં ચ । એન્દ્રિયં-ગ્રાણરસનચક્ષુસ્ત્વક્ષત્રોત્રમનઃસત્રિકર્ષજમસ્મદાદીનાં પ્રત્યક્ષમ્ । તદ્દ્વેધા, નિર્વિકલ્પકં સવિકલ્પકં ચ । તત્ર વસ્તુસ્વરૂપાલોચનમાત્રં નિર્વિકલ્પકમ્, તચ્ચ ન સામાન્યમાત્રં ગૃહ્ણતિ ભેદસ્યાપિ પ્રતિભાસનાત્, નાપિ સ્વલક્ષણમાત્રં સામાન્યાકારસ્યાપિ સંવેદનાત્, વ્યક્તચન્તરદર્શને પ્રતિસંધાનાચ્ચ, કિંતુ સામાન્યં વિશેષં ચોભયમપિ ગૃહ્ણતિ । (યદિ) પરમિદં સામાન્યમયં વિશેષ इत्येवं વિવિચ્ય ન પ્રત્યેતિ, સામાન્યવિશેષસંબન્ધિ- નોરનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિધર્મયોરગ્રહણાત્ । સવિકલ્પકં તુ સામાન્યવિશેષરૂપતાં વિવિચ્ય પ્રત્યેતિ વસ્ત્વન્તરૈઃ સમમનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિધર્મો પ્રતિપદ્યમાનસ્યાત્મન इन्द्रियद्वारेण તથાભૂતપ્રતી-ત્યુપપત્તેઃ ।

યોગજમપિ પ્રત્યક્ષં દ્વેધા, યુક્તાનાં પ્રત્યક્ષં વિયુક્તાનાં ચ । તત્ર યુક્તાનાં સમાધિમૈકાગ્ર્ય- માશ્રિતાનાં યોગજધર્મબલાદન્તઃકરણે શરીરાદ્વહિર્નિર્ગત્યાતીન્દ્રિયાર્થઃ સમં સંયુક્તે સતિ

યદતીન્દ્રિયાર્થદર્શનં તદ્યુક્તાનાં પ્રત્યક્ષમ્ । યે ચાત્યન્તયોગાભ્યાં સોચિત-ધર્માતિશયાદ-
સમાધિં પ્રાપ્તા અપ્યતીન્દ્રિયમર્થં પશ્યન્તિ, તે વિયુક્તાઃ । તેષામાત્મમનઃત્ત્વિન્દ્રિયાર્થસન્નિ-
કર્ષાદિશકાલસ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટાર્થગ્રાહકં યત્પ્રત્યક્ષં તદ્વિયુક્તાનાં પ્રત્યક્ષમ્ એતન્નોત્કૃષ્ટયોગિ-
નોઽવસેયં, યોગિમાત્રસ્ય તદસંભવાદિતિ । વિસ્તરસ્તુ ન્યાયકન્દલીતો વિજ્ઞેયઃ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

આ વૈશેષિકોના મતમાં બે પ્રકારના પ્રમાણ છે. શ્લોકમાં ‘ચ’ પુનઃ અર્થમાં છે અને પ્રમાણ ‘તથા’ સમુચ્ચયાર્થક છે. પ્રત્યક્ષ તથા વિંગથી ઉત્પન્ન થવાવાળું લૈંગિક=અનુમાન, આ બે પ્રમાણ છે. પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે. (૧) ઇન્દ્રિયજ, (૨) યોગજ. આપણા લોકોની નાક, જીભ, આંખ, સ્પર્શન, શ્રોત્ર અને મન ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્નથવાવાળું પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

તે તે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ પણ બે પ્રકારનું છે - (૧) નિર્વિકલ્પક, (૨) સવિકલ્પક.

વસ્તુના સ્વરૂપનું સાધારણરૂપથી આલોચન કરવાવાળું જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક કહેવાય છે. તે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન માત્ર સામાન્યને ગ્રહણ કરતું નથી. કારણકે તેનાથી ભેદનો પણ પ્રતિભાસ થાય છે. તથા તે માત્ર સ્વલક્ષણવિશેષને પણ ગ્રહણ કરણું નથી. કારણકે તે સામાન્યાકારનું પણ સંવેદન કરે છે. (અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન માત્ર સામાન્ય કે માત્ર વિશેષને જ વિષય કરતું નથી. તેમાં સામાન્યની જેમ વિશેષાકારનું પણ ભાન થાય છે. અને તે કેવી રીતે થાય છે તે બતાવે છે.) બીજી વ્યક્તિને દેખીને ‘આ તેના જેવી છે’ - આવા પ્રકારના અનુસંધાનથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે કે નિર્વિકલ્પકમાં સ્વલક્ષણવિશેષની જેમ સામાન્યધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ થાય છે.

આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પકમાં સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયનો પ્રતિભાસ થતો હોવા છતાં પણ ‘આ સામાન્ય અને આ વિશેષ’ અર્થાત્ ‘આ આનાથી સમાન છે. તથા આનાથી વિલક્ષણ છે’ ઇત્યાકારક સામાન્ય અને વિશેષનું પૃથક્-પૃથક્ વિવેચન કરીને પ્રતિભાસ થતો નથી. કારણકે નિર્વિકલ્પકમાં સામાન્ય અને વિશેષના સંબંધી એવા અનુગતધર્મો અને વ્યાવૃત્તધર્મોનો પ્રતિભાસ થતો નથી. (તેથી નિર્વિકલ્પકમાં ‘અયં ઘટઃ’ ઇત્યાદિ શબ્દાત્મકવ્યવહાર થતો નથી.)

સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષમાં સામાન્ય અને વિશેષરૂપનું અર્થાત્ ‘આ સામાન્ય છે, આ વિશેષ છે’ ઇત્યાકારક સામાન્ય અને વિશેષરૂપનું પૃથક્-પૃથક્ વિવેચન કરીને પ્રતિભાસ થાય છે. બીજી વસ્તુઓ સાથેના અનુગતધર્મ અને વ્યાવૃત્તધર્મોને જાણવાવાળા આત્માને ઇન્દ્રિય દ્વારા તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ ‘આ તેનાથી સમાન છે. તથા આ તેનાથી વિલક્ષણ છે’

ઇત્યાકારક અનુગતધર્મો તથા વ્યાવૃત્તધર્મોને જાણવાવાળા આત્માને ઇન્દ્રિયોથી સવિકલ્પકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

યોગજપ્રત્યક્ષ પણ બે પ્રકારનું છે. (૧) યુક્તયોગીઓનું પ્રત્યક્ષ, (૨) વિયુક્તયોગીઓનું પ્રત્યક્ષ. સમાધિમાં અત્યંતલીન એવા યોગીઓનું અંતઃકરણ(ચિત્ત) યોગજધર્મના બલથી (યોગથી ઉત્પન્ન થવાવાળા વિશિષ્ટધર્મથી) શરીરથી બહાર નીકળીને અતીન્દ્રિયપદાર્થોની સાથે સંયુક્ત થતે છતે જે અતીન્દ્રિયપદાર્થોનું દર્શન થાય છે, તે યુક્તયોગીઓનું પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

જેઓ અત્યંત યોગાભ્યાસોચિત ધર્માતિશયથી સમાધિમાં ન હોવા છતાં પણ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જુએ છે, તે વિયુક્તયોગીઓનું પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. તેઓને આત્મા, મન, ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સન્નિકર્ષથી દૂરદેશવર્તી અતીત અને અનાગતકાલીન (તથા સૂક્ષ્મપરમાણુ આદિ) અતીન્દ્રિયપદાર્થોનું જે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે વિયુક્તયોગીઓનું પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. આ પ્રત્યક્ષ ઉત્કૃષ્ટયોગીઓને જ જાણવું. યોગીમાત્રને તેનો અસંભવ છે. (આ વિયુક્તયોગીઓને સમાધિમાં લીન થયા વિના જ યોગાભ્યાસના અતિશયથી અતીન્દ્રિયપદાર્થોનું દર્શન થાય છે.) આનું વિસ્તૃતવર્ણન ન્યાયકંદલી ગ્રંથથી જાણી લેવું.

લૈક્કિકસ્ય પુનઃ સ્વરૂપમિદમ્ । લિङ्ગદર્શનાદ્યદવ્યભિચારિત્વાદિવિશેષણં જ્ઞાનં તદ્યતઃ
પરામર્શજ્ઞાનોપલક્ષિતાત્કારકસમૂહાન્નવતિ તલ્લૈક્કિકમનુમાનમિતિ યાવત્ । તચ્ચૈવં
ભવતિ । “અસ્યેદં કાર્યં કારણં સંયોગિ સમવાયિ વિરોધિ ચેતિ લૈક્કિકમ્” [વૈશે૦ સૂ૦
૧/૫/૧] । તત્ર કાર્યં કારણપૂર્વકત્વેનોપલભ્યાદુપલભ્યમાનં કારણસ્ય ગમકં, યથાયં
નદીપૂરો વૃષ્ટિકાર્યો વિશિષ્ટનદીપૂરત્વાત્ પૂર્વોપલબ્ધવિશિષ્ટનદીપૂરવત્ ૧ । કારણમપિ
કાર્યજનકત્વેન પૂર્વમુપલબ્ધેરુપલભ્યમાનં કાર્યસ્ય લિङ્ગં યથા વિશિષ્ટમેઘોન્નતિર્વર્ષકર્મણઃ
૨ । તથા ધૂમોઽગ્નેઃ સંયોગી ૩ । સમવાયી ચોષ્ણસ્પર્શો વારિસ્થં તેજો ગમયતીતિ
૪ । વિરોધી ચ યથાઽહિર્વિસ્ફૂર્જનવિશિષ્ટો નકુલાદેર્લિङ્ગં વહ્નિર્વા શીતાભાવસ્યેતિ ૫ ।
“અસ્યેદં” ઇતિ સૂત્રે ચ કાર્યાદીનામુપાદાનં લિङ્ગનિર્દર્શનાર્થં કૃતં, ન પુનરેતાવન્ત્યેવ
લિङ્ગાનીત્યવધારણાર્થં, યતઃ કાર્યાદિવ્યતિરિક્તાન્યપિ લિङ્ગાનિ સન્તિ, યથા ચન્દ્રોદયઃ
સમુદ્રવૃદ્ધેઃ કુમુદવિકાશસ્ય ચ લિङ્ગમ્, ન ચ ચન્દ્રોદયઃ સમુદ્રવૃદ્ધિવિકાશૌ ચ મિથઃ
કાર્યં કારણં વા ભવન્તિ, વિશિષ્ટદિગ્દેશકાલસંયોગાત્કલ્પોલપત્રવિસ્તારલક્ષણાનામુદક-
વૃદ્ધિવિકાશાનાં સ્વસ્વકારણેભ્ય એવોત્પત્તેઃ । શરદિ ચ જલસ્ય નૈર્મલ્યમગસ્ત્યોદયસ્ય

લિङ્ગમિત્યાદિ તત્સર્વ “અસ્યેદં” इति पदेन गृहीतं विज्ञेयम् । अस्य साध्यस्येदं संबन्धीति कृत्वा यद्यस्य देशकालाद्यविनाभूतं तत्तस्य लिङ्गमित्यर्थः । ततः ‘अस्येदं’ इति सूत्रस्य नाव्यापकतेति । विशेषार्थिना तु न्यायकन्दली विलोकनीया । शब्दादीनां तु प्रमाणानामनुमान एवान्तर्भावात् कन्दलीकाराभिप्रायेणैतत्प्रमाणद्वितयमवोच-
दाचार्यः । व्योमशिवस्तु प्रत्यक्षानुमानशाब्दानि त्रीणि प्रमाणानि प्रोचिवान् ।।
उपसंहरन्नाह “वैशेषिकमतस्य” इत्यादि । वैशेषिकमतस्यैषोऽनन्तरोक्तः संक्षेपः
परिकीर्तितः-कथितः ।।६७।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

અનુમાનપ્રમાણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. લિંગને જોઈને અવ્યભિચારિ આદિ વિશેષણોથી યુક્ત જ્ઞાન થાય, તેને અનુમિતિ કહેવાય છે. આ અનુમિતિ પરામર્શ = વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાજ્ઞાન આદિ કારણસમુદાયથી ઉત્પન્ન થાય છે. અનુમિતિના કારક (કારણ)સમુદાયને લૈંગિક=અનુમાન કહેવાય છે.

આ અનુમાન અનેક પ્રકારનું છે. “આ આનો સંબંધી છે” - આ નિયત સંબંધિતાપૂર્વક થવાવાળા કાર્ય, કારણ, સંયોગી, સમાવાયી, વિરોધી આદિ અનેક પ્રકારના અનુમાન છે.

કાર્ય કારણપૂર્વકત્વેન ઉપલબ્ધ થાય છે. આથી કાર્યની ઉપલબ્ધિ કારણની ગમક બને છે. અર્થાત્ કાર્ય હંમેશાં કારણપૂર્વક જોવા મળે છે. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આથી કાર્યને જોઈને કારણનું અનુમાન થાય છે. અનુમાન પ્રયોગ: આ નદીનું પૂર વૃષ્ટિનું કાર્ય છે. કારણ કે નદીનું વિશિષ્ટપૂર છે. જેમકે પૂર્વે નદીમાં આવેલું વિશિષ્ટપૂર. (અર્થાત્ આ નદીનું પૂર વૃષ્ટિના કારણે આવ્યું છે. કારણ કે આ વિશિષ્ટવૃષ્ટિથી થવાવાળું, લાકડાને ખેંચી લાવવા આદિથી યુક્ત નદીનું પૂર છે. જેમકે પૂર્વેના વરસાદમાં આવેલું નદીનું પૂર.) (ટુંકમાં જ્યાં નદીમાં પૂર આવ્યું છે, ત્યાં વરસાદ નથી. છતાં પણ પૂરરૂપ કાર્ય જોતાં ઉપરીતનવાસમાં થયેલી વૃષ્ટિનું અનુમાન થાય છે. અર્થાત્ કાર્યથી કારણનું અનુમાન થાય છે.) (૧)

કારણ પણ કાર્યનું જનક હોવાથી, કાર્યની પૂર્વે ઉપલબ્ધ થાય છે. તે ઉપલબ્ધ થતા કાર્યના લિંગ=કારણથી કાર્યનું અનુમાન થાય છે. જેમકે આકાશમાં વિશિષ્ટમેઘ=વાદળાઓની ઉન્નતિના દર્શનથી વૃષ્ટિરૂપ કાર્યનું અનુમાન થાય છે. અર્થાત્ આકાશમાં કાળા-કાળા વાદળાઓના દર્શનથી વૃષ્ટિનું અનુમાન થાય છે. (૨)

ધૂમ અગ્નિનો સંયોગી છે. આથી ધૂમને જોઈને થતું અગ્નિનું અનુમાન સંયોગી અનુમાન કહેવાય છે. (૩)

પાણીમાં રહેલા ઉષ્ણ સ્પર્શથી (જલમાં પ્રવિષ્ટ) અગ્નિનું અનુમાન થાય છે. તે સમવાયી અનુમાન છે.

કુંકાડા મારતા સાપને જોઈને નિકટમાં નોળીયાનું તથા અગ્નિથી શીતાભાવનું અનુમાન થાય છે, તે વિરોધી અનુમાન છે.

‘અસ્યેદં’ આ સૂત્રમાં કાર્ય, કારણ આદિ લિંગોનું ગ્રહણ કર્યું છે. તે માત્ર ઉદાહરણોના નિમિત્તથી ગ્રહણ કરાયેલા છે. પરંતુ તેનાથી એવા નિયમ થતો નથી કે કાર્યાદિથી અતિરિક્ત લિંગો નથી. કારણકે ઉપર કહેલા કાર્યાદિથી અતિરિક્ત લિંગો પણ છે, કે જે પોતાના અવિનાભાવિસાધ્યનું યથાર્થ અનુમાન કરાવે છે.

જેમકે - ચંદ્રોદય સમુદ્રની ભરતીનું તથા કમળના વિકાસનું લિંગ છે. તેથી ચંદ્રોદયથી સમુદ્રની ભરતીનું તથા કમળના વિકાસનું અનુમાન થાય છે. તે ચંદ્રોદય સમુદ્રની ભરતીનું તથા કમળના વિકાસનું કાર્ય કે કારણ નથી. (છતાં પણ તાદૃશઅનુમાન થાય છે. તથા) વિશિષ્ટદેશ, કાલ આદિના સંયોગથી ચંદ્રનો ઉદય, સમુદ્રમાં ભરતી તથા કમળના પાંદડાઓનો વિકાસ સ્વતંત્રતયા પોત-પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. (છતાં પણ તેમાં અવિનાભાવ અવશ્ય છે. આથી તેના બળથી ચંદ્રોદયથી તેનું અનુમાન થઈ જાય છે.)

આ રીતે શરદઋતુમાં પાણીની નિર્મલતાથી અગસ્ત્યના ઉદયનું અનુમાન થાય છે. (આ જલની નિર્મલતા અમુકવાયુ આદિ કારણોથી ઉત્પન્ન થઈને પણ અવિનાભાવસંબંધના કારણે અગસ્ત્યોદયનું અનુમાન કરાવી દે છે. અગસ્ત્યોદય અને શરત્કાલીનજલની નિર્મલતા વચ્ચે કોઈ કાર્ય-કારણ ભાવ નથી. બંને પોત-પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે.)

આ સર્વે કાર્ય-કારણ આદિથી અતિરિક્તલિંગો ‘અસ્યેદં’ = ‘આ આનો સંબંધી છે’ - આ સામાન્ય અવિનાભાવસૂચક પદથી ગ્રહણ કરી લેવા.

‘આ સાધ્યનો આ સંબંધી છે’ - આ રૂપથી જે જેના દેશ-કાલાદિથી અવિનાભાવ રાખે છે, તે તેનું લિંગ હોય છે.

તેથી ‘અસ્યેદં’ સૂત્રમાં સર્વે લિંગોનો સમાવેશ થવાથી, તે સૂત્ર અવ્યાપક = અપર્યાપ્ત નથી. પરંતુ સર્વથાપૂર્ણ છે. આ વિષયને વિશેષજિજ્ઞાસુઓએ ન્યાયકંદલીટીકાથી જોવો જોઈએ.

શબ્દાદિ = આગમાદિપ્રમાણોનો અનુમાનમાં જ અંતર્ભાવ થતો હોવાથી કંદલીકારના

અભિપ્રાયથી આ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે પ્રમાણો કહ્યા છે. પરંતુ વ્યોમવતીટીકાકાર વ્યોમશિવાચાર્ય તો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ, આ ત્રણ પ્રમાણો માને છે. આ રીતે વૈશેષિક મતનું સંક્ષિપ્તકથન કર્યું. ॥૬૭॥

અથાત્રાપ્યનુક્તં કિંચિદુચ્યતે । વ્યોમાદિકં નિત્યમ્ । પ્રદીપાદિ કિયત્કાલાવસ્થાયિ ।
બુદ્ધિસુખાદિકં ચ ક્ષણિકમ્ । ચૈતન્યાદયો રૂપાદયશ્ચ ધર્માઃ આત્માદર્ઘટાદેશ્ચ
ધર્મિણોઽત્યન્તં વ્યતિરિક્તા અપિ સમવાયસંબન્ધેન સંબદ્ધાઃ, સ ચ સમવાયો નિત્યઃ સર્વગત
એકશ્ચ । સર્વગત આત્મા । બુદ્ધિસુખદુઃખેચ્છાધર્માધર્મપ્રયત્નભાવનાઘ્યસંસ્કારદ્વેષાણાં
નવાનામાત્મવિશેષગુણાનામુચ્છેદો મોક્ષઃ । પરસ્પરવિભક્તૌ સામાન્યવિશેષૌ દ્રવ્યપર્યાયૌ ચ
પ્રમાણગોચરઃ । દ્રવ્યગુણાદિષુ ષટ્સુ પદાર્થેષુ સ્વરૂપસત્ત્વં વસ્તુત્વનિબન્ધનં વિદ્યતે ।
દ્રવ્યગુણકર્મસુ ચ સત્તાસંબન્ધો વર્તતે સામાન્યવિશેષસમવાયેષુ ચ સ નાસ્તીતિ ।

ષટ્પદાર્થો કળાદકૃતા તદ્વાપ્યં પ્રશસ્તકરકૃતં તટ્ટીકા કન્દલી શ્રીધરાચાર્યયા,
કિરણાવલી તૂદયનસંદૃઢ્યા, વ્યોમમતિવ્યોમશિવાચાર્યવિરચિતા, લીલાવતીતર્કઃ
શ્રીવત્સાચાર્યય આત્રેયતન્ત્રં ચેત્યાદયો વૈશેષિકતર્કાઃ ॥૬૭॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोपजीविश्रीगुणरत्नसूरि-
कृतायां तर्करहस्यदीपिकायां षट्दर्शनसमुच्चयटीकायां वૈશેષિકમતનિર્ણયો નામ
પદ્મમોઽધિકારઃ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

મૂલગ્રંથકારશ્રી એ શ્લોકમાં નહિ કહેલું પણ ટીકાકારશ્રી કંઈક કહે છે.

આકાશાદિ નિત્ય છે. પ્રદીપાદિ કેટલોક કાળ રહેનારા છે. બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ આદિ ક્ષણિક છે. ચૈતન્ય આદિ ધર્મ આત્માથી તથા રૂપાદિ ધર્મ ઘટાદિથી સર્વથા ભિન્ન હોવા છતાં પણ તેમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. સમવાય નિત્ય, એક તથા સર્વગત છે. આત્મા સર્વવ્યાપી છે. બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન, ભાવના નામનો સંસ્કાર અને દ્વેષ આ નવ આત્માના વિશેષગુણોનો ઉચ્છેદ થવો તે મોક્ષ છે. (સામાન્ય અને વિશેષ - દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ પરસ્પરભિન્ન છે) તે જ દ્રવ્ય - સામાન્ય અને પર્યાય-વિશેષ, પરસ્પરભિન્ન રહીને પણ પ્રમાણના વિષય બને છે. દ્રવ્ય, ગુણ આદિ છ પદાર્થોમાં 'આ વસ્તુ છે'-આવો વ્યવહાર કરાવનાર સ્વરૂપસત્ત્વ હોય છે. સત્તાનો સંબંધ માત્ર દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં જ છે. સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાયમાં નથી.

(દ્રવ્યાદિ ત્રણ સત્તાના સમવાયથી સત્ બને છે. સામાન્યાદિ ત્રણ સ્વરૂપથી સત્ છે.)

કણાદરચિત્ત ષટ્પદાર્થી = વૈશેષિકસૂત્ર, પ્રશસ્તકરકૃત પ્રશસ્તપાદભાષ્ય, શ્રીધરાચાર્ય વિરચિત પ્રશસ્તપાદભાષ્યની ટીકા, ન્યાયકંદલીટીકા, ઉદયનાચાર્યવિરચિત કિરણાવલીટીકા, વ્યોમશિવાચાર્યકૃત વ્યોમવતીટીકા, શ્રીવત્સાચાર્યકૃત લીલાવતીતર્ક, આત્રેયતંત્ર આદિ વૈશેષિકોના તર્કગ્રંથો છે. ॥૬૭॥

॥ આ પ્રમાણે શ્રી તપાગચ્છરૂપી આકાશમંડપમાં સૂર્ય જેવા તેજસ્વી પૂ. આ. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના ચરણકમળસેવી પૂ.આ.શ્રી ગુણરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજ વિરચિત ષદ્દર્શનસમુચ્ચયની ટીકા તર્કરહસ્યદીપિકામાં વૈશેષિકમતના નિર્ણય નામનો પાંચમો અધિકાર સાનુવાદ પૂર્ણ થાય છે. ॥

॥ षष्ठोऽधिकारः ॥ भीमांसक दर्शन ॥

अथ मीमांसकमतं जैमिनीयापराङ्मयं प्रोच्यते । जैमिनीया वेषेण साङ्ग्या इवैकदण्डास्त्रिदण्डा धातुरक्तवाससो मृगचर्मोपवेशनाः कमण्डलुधरा मुण्डशिरसः संन्यासिप्रभृतयो द्विजाः । तेषां वेद एव गुरुर्न पुनरन्यो वक्ता गुरुः । त एव स्वयं तव संन्यस्तं संन्यस्तमिति भाषन्ते । यज्ञोपवीतं च प्रक्षाल्य त्रिर्जलं पिबन्ति ॥ ते द्विधा, एके याज्ञिकादयः पूर्वमीमांसावादिनः, अपरे तूत्तरमीमांसावादिनः । तत्र पूर्वमीमांसावादिनः कुर्मविवर्जिनो, यजनादिषट्कर्मकारिणो, ब्रह्मसूत्रिणो गृहस्थाश्रमसंस्थिताः शूद्रान्नादि-वर्जका भवन्ति । ते च द्वेधा भाट्टाः प्राभाकराश्च षट् पञ्च प्रमाणप्ररूपिणः । ये तूत्तर-मीमांसावादिनः, ते वेदान्तिनो ब्रह्माद्वैतमेव मन्यन्ते । “सर्वमेतदिदं^A ब्रह्म” [छान्दो० ३/१४/१] इति भाषन्ते प्रमाणं च यथा तथा वदन्ति । एक एवात्मा सर्वशरीरेषूपलभ्यत इति जल्पन्ति । “एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥१॥” [त्रि० ता० ५/१२] इति वचनात् । “पुरुष एवेदं ग्रिं सर्वं यद्धूतं यच्च भाव्यम्” । [ऋक्० १०/१०/२] इति वचनाच्च । आत्मन्येव लयं मुक्तिमाचक्षते, न त्वपरां कामपि मुक्तिं मन्यन्ते । ते च द्विजा एव भगवन्नामधेयाश्चतुर्धाभिधीयन्ते कुटीचरबहूदक-हंस-परमहंस-भेदात् । तत्र त्रिदण्डी सशिखो ब्रह्मसूत्री गृहत्यागी यजमानपरिग्रही सकृत्पुत्रगृहेऽश्रन् कुट्यां निवसन् कुटीचर उच्यते । कुटीचरतुल्यवेषो विप्रगेहनैरा-श्यभिक्षाशनो विष्णुजापपरो नदीनीरस्नायी बहूदकः कथ्यते । ब्रह्मसूत्रशिखाभ्यां रहितः कषायाम्बरदण्डधारी ग्रामे चैकरात्रं नगरे च त्रिरात्रं निवसन् विधूमेषु विगताग्निषु विप्रगेहेषु भिक्षां भुञ्जानस्तपःशोषितविग्रहो देशेषु भ्रमन् हंसः समुच्यते । हंस एवोत्पन्नज्ञानश्चातुर्वर्ण्यगेहभोजी स्वेच्छया दण्डधार ईशानीं दिशं गच्छन् शक्तिहीनताया-मनशनग्राही वेदान्तैकध्यायी परमहंसः समाख्यायते । एतेषु चतुर्षु परः परोऽधिकः । एते च चत्वारोऽपि केवलब्रह्माद्वैतवादसाधनैकव्यसनिनः शब्दार्थयोर्निरासायानेका युक्तीः स्फोरयन्तोऽनिर्वाच्यतत्त्वे यथा व्यवतिष्ठन्ते तथा खण्डनतर्कादभियुक्तैरवसेयम् । नात्र तन्मतं वक्ष्यते ।

A. “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीताथ...” छान्दोग्योप ३/१४/१ त्रि० भ० ना० १/३ “ब्रह्म खल्विदं वाव सर्वम् ।” मैत्र्युप० ४/६/३

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે મીમાંસકમત, કે જેનું બીજુંનામ જૈમિનીદર્શન છે, તેનો વાચ્યાર્થ કહેવાય છે.

જૈમિનીયો વેશથી સાંખ્યોના જેવા છે. તેઓ એકદંડ કે ત્રિદંડને ધારણ કરનારા છે. લાલ રંગના વસ્ત્રો પહેરનારા છે. મૃગચર્મના આસન ઉપર બેસે છે. કમંડલુ ધારણ કરનારા છે. મસ્તકે મુંડન કરનારા સંન્યાસિ વગેરે બ્રાહ્મણો છે.

વેદ તેમના ગુરુ છે. વેદ સિવાય અન્ય કોઈ વક્તા સર્વજ્ઞ આદિ ગુરુ નથી. તેઓ (સંન્યાસ લેતી વખતે) સ્વયં જ 'તારો સંન્યાસ થયો, સંન્યાસ થયો'-એમ બોલી સંન્યાસ ગ્રહણ કરી લે છે. યજ્ઞોપવીત ધોઈને તેનું પાણી ત્રણવાર પીએ છે.

મીમાંસકો બે પ્રકારના છે. (૧) યજ્ઞાદિક્રિયાકાંડ કરનારા પૂર્વમીમાંસકો અને (૨) ઉત્તર મીમાંસકો.

તેમાં પૂર્વમીમાંસકો કુકર્મોનો ત્યાગ કરીને (યજન-યાજન, અધ્યયન-અધ્યાપન, દાન અને પ્રતિગ્રહ, આ) છ બ્રાહ્મણકર્મોનું (ષટ્કર્મનું) અનુષ્ઠાન કરનારા તથા બ્રહ્મસૂત્રને ધારણ કરનારા છે. તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે તથા શુદ્રના અન્નનો ત્યાગ કરે છે.

પૂર્વમીમાંસકોમાં બે પ્રકાર છે. (૧) પ્રત્યક્ષાદિ છ પ્રમાણોને માનનાર કુમારિલભટ્ટનો શિષ્ય ભાટ્ટ તથા (૨) (અભાવ સિવાય) પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણને માનનાર પ્રભાકરગુરુનો શિષ્ય પ્રાભાકર.

તે મીમાંસકોમાં ઉત્તરમીમાંસકો છે, તે 'વેદાંતીઓ કહેવાય છે. અને તે બ્રહ્માદૈતને માને છે - અદૈતબ્રહ્મને માને છે. તેઓ કહે છે, કે 'સર્વમેતદિદં બ્રહ્મ' - સર્વ આ (દૃશ્યમાન)જગત બ્રહ્મ

૧. આ ગ્રંથમાં વેદાંતિઓને માન્ય તત્ત્વ આદિનો નામમાત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેની આંશિકવિચારણા શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયાદિ ગ્રંથ દ્વારા જોઈએ. પૂર્વમીમાંસાની જેમ જ વેદાંતમાં કોઈ દેવવિશેષ ઈશ્વર તરીકે સંમત નથી. માત્ર 'બ્રહ્મ' જ સર્વસ્વ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મની સત્તાનો સ્વીકાર અને બ્રહ્મ સિવાય તમામપદાર્થની સત્તાનો અસ્વીકાર કરવાને કારણે 'અદૈતવાદિ' દર્શન કહેવાય છે. તે 'અદૈતવાદ' કઈ રીતે છે તે જોઈએ.

અન્યે ત્વદૈતમિચ્છન્તિ, સદ્બ્રહ્માદિવ્યપેક્ષયા । સતો યદ્ભેદકં નાન્યતચ્ચ તન્માત્રમેવ હિ ।। ૫૪૩ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય ।।
શ્લોકાર્થ: અન્ય (વેદાંતીઓ) સદ્બ્રહ્માદિની અપેક્ષાએ અદૈત ઇચ્છે છે. સદ્બ્રહ્મના જે ભેદો દેખાય છે, તે અન્ય નથી, પણ સદ્બ્રહ્મમાત્ર જ છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે સદ્બ્રહ્મ પુરુષબ્રહ્મ, જલબ્રહ્મ ઇત્યાદિમાંથી સદ્બ્રહ્મને આશ્રયીને બીજા લોકો અદૈતને ઇચ્છે છે. અર્થાત્ આ જગતમાં જે કોઈ (મનુષ્ય-પશુ, ઘટ-પટ ઇત્યાદિ) ભિન્ન-ભિન્નભેદો દેખાય છે, તે સદ્બ્રહ્મના અંશો જ છે. પણ તે ભેદો સદ્બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. આ રીતે 'અદૈતવાદ' વેદાંતીઓના મત છે.

શંકા : તો તો નીલાદિ પણ સદ્બ્રહ્મ જ થશે ને ?

જ છે. અર્થાત્ આ દેખાતું દૃષ્ટ અને સ્થૂલજગત બ્રહ્મના જ અંશો છે. ઉત્તર-મીમાંસકમતમાં પ્રમાણની સંખ્યા પૂર્વમીમાંસકોની જેમ જ જાણવી. વળી તેઓ કહે છે કે એક જ આત્મા (બ્રહ્મ) સર્વ શરીરોમાં પ્રતિભાસિત થાય છે. તેઓનું શાસ્ત્રવચન છે કે... “એક જ ભૂતાત્મા સિદ્ધબ્રહ્મ સર્વ ભૂતોમાં રહે છે. તે જ એકરૂપથી તથા અનેકરૂપથી જલમાં પડતાં ચંદ્રમાના પ્રતિબિંબની જેમ દેખાય છે. અર્થાત્ જેમ પાણીના કુંડાઓમાં પ્રતિબિંબીત થતો ચંદ્ર (એક જ હોવા છતાં) અનેક લાગે છે, તેમ એક જ ભૂતાત્મા સિદ્ધબ્રહ્મ બહુપ્રકારે જોવાય છે.”

વળી બીજું શાસ્ત્રવચન છે કે... “આ જે થયેલું જણાય છે કે હવે જે થનાર છે, તે સર્વ પુરુષ (બ્રહ્મ) જ છે.” (અહીં પુરુષથી બ્રહ્મનો અભિપ્રાય છે.)

સમાધાન : હા, તે નીલાદિ પણ સદ્બ્રહ્મ માત્ર જ છે. જગતમાં જે નીલાદિ પદાર્થો પૃથક્-પૃથક્ લાગે છે, તે ભાવથી ભિન્ન-ભિન્ન નથી. પણ સદ્બ્રહ્મના જ અંશો છે. (તેઓનું કહેવું છે કે...) જો નીલાદિમાં ભેદ માનવામાં આવે તો અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે - વેદાંતીઓ સદ્બ્રહ્મને જ સત્ત્વરૂપ માને છે અને જે બીજા ભેદો દેખાય છે, તે તેના અંશો જ છે, એમ માને છે. અર્થાત્ તે અંશો સત્ છે, પણ જો નીલાદિને સદ્બ્રહ્મથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો તે અસત્ થઈ જાય.

અને જગતમાં નીલાદિના ભેદો જોવા મળે છે તે ભ્રમ જ છે, વાસ્તવિક નથી. અહીં યુક્તિ આપે છે કે જેમ એક જ ચંદ્રના પ્રતિબિંબો પૃથક્-પૃથક્ પાણીના કુંડાઓમાં પ્રતિબિંબીત થવાથી ચંદ્ર (એક હોવા છતાં) ઘણા લાગે છે, એ રીતે જગતના સર્વ ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થો છે, તે સદ્બ્રહ્મના જ પ્રતિબિંબ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જગતમાં આકારસહિત જે વસ્તુઓ દેખાય છે અને તે ઉત્પત્તિ અને વિનાશના સ્વભાવવાળી દેખાય છે, તે સત્ય નથી. કારણ કે તમામપદાર્થોનું મૂળઉપાદાન સ્વરૂપ જે હંમેશા અવિનાશી છે, તે જ સત્ય છે અને તે એક જ છે. આ તત્ત્વનું નામ જ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે.

હવે ઉદાહરણ આપીને જ ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થના ભેદોનું કારણ સમજાવાય છે.

યથા વિશુદ્ધમાકાશં તિમિરોપ્સુતો જનઃ । સંકીર્ણમિવ માત્રાભિર્ભિન્નભિરભિમન્યતે ॥ તથેદમમલં વ્રહ્મ નિર્વિકલ્પમવિઘ્નયા કલુષત્વમિવાપન્નં, ભેદરૂપં પ્રકાશતે ॥૫૪૪-૫૪૫ શા.વા. સમુ. ॥

શ્લોકાર્થ : જે પ્રમાણે (આંખના એક રોગ) તિમિરથી ઉપાપ્તમાણસ વિશુદ્ધ (અસંકીર્ણ) એવા આકાશને કેશ-મશિકા આદિ ભિન્ન-ભિન્ન માત્રાઓ વડે સંકીર્ણ માને છે. તે પ્રમાણે અમલ (અત્યંત શુદ્ધ) અને નિર્વિકલ્પ (નિરવયવ) બ્રહ્મ, (દેવતા અધ્યાસરૂપ) અવિઘ્ના વડે કલુષિતપણાને પામેલું છતું (બ્રહ્મ) નીલાદિભેદરૂપે પ્રકાશે છે.

કહેવાનો આશય એ છે જેમ આકાશ એક અને નિર્મલ છે, તેમ બ્રહ્મ પણ એકરૂપવાળું સત્ તથા અત્યંત નિર્મલ છે. પરંતુ અવિઘ્નાના કારણે બ્રહ્મમાં કલુષિતતા આવે છે. તેના કારણે જગતમાં દેખાતા ભિન્ન-ભિન્ન પદાર્થસૂમહમાં ભેદ અને અશુદ્ધતા દેખાય છે.

બ્રહ્મ નિર્વિકલ્પ = નિરવયવ એકરૂપવાળું છે. પણ અવિઘ્નાના કારણે ભિન્ન-ભિન્ન ભેદો દેખાય છે.

* વેદાંતના વિભિન્ન સંપ્રદાય અને તેમની માન્યતાઓ.

૧. નિર્વિશેષાદૈત (કેવલાદૈત) : વેદાંતદર્શનના પ્રાયઃ દસ ભાષ્યોમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ અને બહુપ્રચલિત ભાષ્ય શંકરાચાર્યનું છે. તે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનું ‘શારીરિકભાષ્ય’ છે.

તેમના અદૈતસિદ્ધાંતનો સારાંશ એ છે કે આ જગતમાં આપણને નેત્રોથી જે કંઈ દેખાય છે, તે સત્ય નથી. આ સમસ્તવિશ્વપ્રપંચમાં જો કોઈ વસ્તુ સત્ય હોય, તો તે બ્રહ્મની ચૈતન્યસત્તા છે. જે પોતાની માયા અર્થાત્ અવિઘ્ના

તે આત્મા (બ્રહ્મ)માં લય થવો તે જ મુક્તિ કહેવાય છે. (બ્રહ્મનો જ અંશ એવો જીવ જ્યારે (બ્રમના નિરાસપૂર્વક) બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે; તેને જ જીવની મુક્તિ કહેવાય છે.) અને આ બ્રહ્મમાં લય થવારૂપ મુક્તિથી બીજી કોઈપણ મુક્તિ નથી, એમ વેદાંતીઓની માન્યતા છે.

તે બ્રાહ્મણો જ હોય છે અને 'ભગવત્' શબ્દથી ઓળખાતા હોય છે. તેના કુટીયર, બહુદક, હંસ, અને પરમહંસ એમ ચાર ભેદો છે. તેમાં ત્રણ દંડને ધારણ કરનારા, શિખા રાખવાવાળા, બ્રહ્મસૂત્રને ધારણ કરનારા, યજમાનને ત્યાં ભોજન કરનારા, ઘરનો ત્યાગ કરીને ઝૂંપડી બનાવીને રહેનારા કુટીયર કહેવાય છે. તેઓ એકાદવાર પોતાના પુત્રના ત્યાં પણ ભોજન કરી લેતા હોય છે.

નામની શક્તિથી જગતની ઉત્પત્તિ-સંહાર કરે છે. દેખાતા આ જગતમાં દૈતની પ્રતીતિ આ 'માયા'ના કારણે થાય છે. જેમ અગ્નિની દાહકશક્તિ છે, તેમ માયા બ્રહ્મની એક શક્તિ જ છે. તે સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, સદસદ્ પણ નથી અને સદસદ્-ભિન્ન પણ નથી. ટુંકમાં માયા 'અનિર્વચનીય' છે. તે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણ ગુણાત્મક છે. અને જ્ઞાનની વિરોધી છે.

આ માયા દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિમાં કોઈપણ પ્રકારની વાસ્તવિકતા નથી, પરંતુ તેના દ્વારા ઉત્પન્ન થતું આ જગત એકમાત્ર ભ્રમ છે અથવા સ્વપ્નસમાન છે. જે સત્ય લાગે છે, પણ એની સત્તા દોરડામાં સર્પનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેનાથી અધિક નથી. અર્થાત્ ભ્રમ જ છે. આ સિદ્ધાંતને વિવર્તવાદ કહેવાય છે.

(વેદાંતમતમાં વિશ્વ : આ માયાને જ સમષ્ટિ = સમૂહના અભિપ્રાયથી એક અને વ્યષ્ટિ = વ્યક્તિગત અભિપ્રાયથી અનેક કહેવામાં આવે છે.

સમષ્ટિ અજ્ઞાનની (અવિદ્યાની) ઉત્કૃષ્ટ ઉપાધિ છે. તે વિશુદ્ધ છે. કારણકે સત્ત્વગુણપ્રધાન છે. ઉત્કૃષ્ટોપાધિરૂપ ચૈતન્યને ઈશ્વર કહેવાય છે. તે બધા કાર્યોનું કારણ છે. માટે તેને કારણશરીર કહેવાય છે. સાત્ત્વિક હોવાથી આનંદમયકોષ કહેવાય છે. સમષ્ટિમાં બધા જ કાર્યોનો ઉપરમ થાય છે. તેથી 'સુષુપ્તિ' કહેવાય છે.

વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનની નિકૃષ્ટ ઉપાધિ છે. તેમાં રજસ્ અને તમસથી અભિભૂત-મલિન સત્ત્વની પ્રધાનતા હોય છે. આ ઉપાધિયુક્ત ચૈતન્ય પ્રાણ કહેવાય છે. અર્થાત્ પ્ર=પ્રકૃષ્ટ અજ્ઞ=અજ્ઞાની કહેવાય છે. એટલે કે અલ્પજ્ઞ અને અનીશ્વર છે. આ ઉપાધિ પણ કારણશરીર, આનંદમયકોષ અને સુષુપ્તિસ્વરૂપ છે.

અજ્ઞાનની બે શક્તિ છે. (૧) આવરણ અને (૨) વિશેષ. આવરણશક્તિ એટલે વસ્તુના મૂળસ્વરૂપને ઢાંકી દેવાની શક્તિ અને વિશેષશક્તિ એટલે એકવસ્તુ પર અન્યવસ્તુનો આરોપ કરવાની શક્તિ.

આવરણ શક્તિને કારણે કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ-સુખ-દુઃખાદિ ભાવોનો અનુભવ થાય છે.

વિશેષશક્તિ પ્રપંચને ઉત્પન્ન કરે છે. તે તમઃપ્રધાન હોય છે. તમઃ સહિત અજ્ઞાનથી ઉપહિત ચૈતન્ય આકાશની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે. આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જલ, જલથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્ પ્રગટે છે. આ પાંચભૂતોને 'તન્માત્ર' કહે છે. તેમાંથી જ 'સુક્ષ્મ શરીર' અને 'સ્થૂળશરીર'ની ઉત્પત્તિ થાય છે. ભૂતોત્પત્તિની 'પંચીકરણ' પ્રક્રિયા વેદાંતમાં વિસ્તારથી જોવા મળે છે. સુક્ષ્મ શરીરના સત્તર અવયવો છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, બુદ્ધિ અને મન, પાંચકર્મેન્દ્રિય અને પાંચ વાયુ.

જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ અંતઃકરણ છે. અને અંતઃકરણાવચ્ચિન્ન ચૈતન્યને વ્યાવહારિકજીવ કહેવાય છે. જે ઇહલોક-પરલોકમાં ગમન કરે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત બુદ્ધિ 'વિજ્ઞાનમય કોષ' બને છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયસહિત મન 'મનોમયકોષ' બને છે. પાંચ વાયુ (પ્રાણ, ઉદાન, અપાન, સંમાન અને વ્યાન) કર્મેન્દ્રિય સાથે મળીને 'પ્રાણમયકોષ' બને છે.

બહુદકોનો વેષ કૂટીચરની સમાન જ છે. તેઓ બ્રાહ્મણોના ઘરેથી ભીક્ષા મેળવીને નીરસ ભોજન કરનારા છે. વિષ્ણુના જાપમાં લીન રહે છે અને ઘણા પાણીવાળી નદીમાં સ્નાન કરવાના કારણે તેઓ બહુદક કહેવાય છે.

હંસ સાધુઓ બ્રહ્મસૂત્ર અને શિખાથી રહિત છે. તેઓ ભગવા વસ્ત્રધારી છે તથા દંડને ધારણ કરે છે. ગામમાં એકરાત્રી અને નગરમાં ત્રણ રાત્રી રહે છે. ગૃહસ્થોના ઘરોમાં ધુમાડો બંધ થાય અને અગ્નિ શાંત પડે, ત્યારે બ્રાહ્મણોના ઘરોમાંથી ભિક્ષાવૃત્તિથી ભોજન કરે છે. તેઓ કઠીન તપસ્યાઓથી શરીરને કૃશ કરીને દેશ-વિદેશમાં ભ્રમે છે.

વિજ્ઞાનમયકોષ + મનોયમકોષ + પ્રાણમયકોષ, આ ત્રણે કોષ મળીને સૂક્ષ્મશરીર બને છે. તેમાંથી સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. વ્યષ્ટિ ઉપહિત ચૈતન્ય જ્યારે સ્થૂલ શરીરાદિમાં પ્રવેશે ત્યારે 'વિશ્વ' બને છે. આ સમગ્ર વિશ્વ વસ્તુતઃ આત્મસ્વરૂપ નથી, પણ આધ્યારોપને કારણે આત્મરૂપ ભાસે છે. (મુનિ. શ્રી વૈરાગ્યરતિવિજયજી દ્વારા અનુવાદિત ચહ્દર્શન સમુચ્ચયના અનુવાદમાંથી સાભાર.)

આમ માયાના સંપર્કથી જ બ્રહ્મ ઈશ્વર કહેવાય છે અને અવિદ્યામાં પડી તે જીવાંત્મા કહેવાવા લાગે છે.

આ પ્રકારે આ જગતના મૂલમાં બ્રહ્મને છોડીને બીજું કોઈ તત્ત્વ સત્ય નથી. તે માયાને વશીભૂત થઈને જીવ પોતાને અલ્પજ્ઞ, અલ્પશક્તિવાળો, સીમિત, કર્મબંધનમાં બંધાયેલો માને છે. એના કળરૂપે તે કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા બની જાય છે અને આવાગમનના ચક્રમાં પડીને પુણ્ય-પાપના ફળોને ભોગવવા લાગે છે.

જ્યારે જીવ અવિદ્યા (માયા)ના સ્વરૂપને સમજી જાય છે, ત્યારે પોતાની હિન્દ્રિય અને મનથી પૃથક્ પૂર્ણ ચૈતન્ય સત્તા અનુભવ કરવા લાગે છે. પરંતુ અવિદ્યાના અધ્યારોપની નિવૃત્તિ માટે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન અને સમાધ્યનુષ્ઠાની જરૂરીયાત છે અને ચારેનો જેને સારી રીતે અભ્યાસ છે, તેવા બ્રહ્મવિદ્ ગુરુ પાસે નિરંતર શ્રવણાદિનું અનુષ્ઠાન કરવાથી તેના ભ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે અને અદ્વૈતનો અનુભવ થાય છે. ત્યારે એના કર્મબંધન તૂટી જાય છે. અલ્પજ્ઞતા અને સીમિત હોવાનો ભાવ પણ મટી જાય છે. અને તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે. આ જ અદ્વૈત સિદ્ધાંતના અનુસારે મુક્તિની વ્યવસ્થા છે.

(૧) નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક (૨) ઇહલોક-પરલોક સંબંધી ફળના ઉપભોગનો વિરાગ. (૩) શમ, દમ, ઉપરતિ (કર્મત્યાગ), તિતિક્ષા (સહનશીલતા) સમાધિ અને શ્રદ્ધા આ છ ગુણોની પ્રાપ્તિ (૪) મુમુક્ષા = મોક્ષની ઇચ્છા.

આ ચાર ગુણોના સેવનપૂર્વક શ્રવણાદિનું સેવન થાય તો ભ્રમની નિવૃત્તિ દ્વારા અદ્વૈતનો અનુભવ થાય છે.

(૨) વિશિષ્ટાદ્વૈત : શંકરાચાર્યના નિર્વિશેષાદ્વૈતના સિદ્ધાંતની સામે રામાનુજે વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરી છે. રામાનુજે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર 'શ્રીભાષ્ય' ની રચના કરેલ છે.

તેમના મતાનુસાર 'માય-મિથ્યાત્વવાદ' અને અદ્વૈતસિદ્ધાંત બંને ખોટા છે. બ્રહ્મથી અતિરિક્ત જીવ અને જડજગત અર્થાત્ ચિત્ અને અચિત્ પણ નિત્ય અને સ્વતંત્રતત્ત્વ છે. જો કે તે બ્રહ્મના જ અંશ છે. અને બ્રહ્મ તેમાં અન્યર્થામીરૂપે રહે છે, તે બંને તત્ત્વો જ બ્રહ્મની વિશેષતા છે. જે પ્રલયકાળમાં બ્રહ્મની અંદર સુષ્મરૂપથી રહે છે. અને વિશ્વ ઉત્પત્તિના અવસરે સ્થૂલરૂપમાં પ્રગટ થઈ જાય છે. તેથી તેનું નામ 'વિશિષ્ટાદ્વૈત' છે.

શંકરાચાર્ય અને રામાનુજ સંપ્રદાયમાં એક ભેદ એ પણ છે કે શંકર બ્રહ્મને નિર્ગુણ બતાવે છે અને રામાનુજ તેને સદૈવ સગુણરૂપમાં જ બતાવે છે. તેમના મતાનુસાર બ્રહ્મ ક્યારેય નિર્ગુણ થઈ શકતું નથી.

(ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મને નિર્ગુણ કહેલ છે. કારણ કે જીવના રાગ-દ્વેષ આદિ ગુણ તેમાં હોઈ શકે નહીં. અન્યથા અનંતજ્ઞાન, આનંદરૂપ અને સર્વશક્તિમાનુ આદિ ગુણોથી તો તે સદૈવ વિભૂષિત રહે જ છે.)

હંસ સાધુઓને જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ તે પરમહંસ કહેવાય છે. પરમહંસ સાધુ બ્રાહ્મણ-શુદ્રાદિ ચારે વર્ણોના ઘરોમાંથી ભિક્ષા મેળવીને ભોજન કરે છે. ઇચ્છાનુસાર ક્યારેક દંડ લે પણ છે અને ક્યારેક લેતા પણ નથી. જ્યારે તેઓ શક્તિહીન થાય છે, ત્યારે ઇશાન દિશામાં જઈને અનશન-ઉપવાસ કરી લે છે. તેમના અધ્યયનનો એક જ વિષય છે વેદાંત. તેઓ હંમેશાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા રહે છે. તે ચારમાં ક્રમશઃ કૂટીયરથી બહુદક, બહુદકથી હંસ, હંસથી પરમહંસ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. આ ચારે બ્રાહ્મણો માત્ર બ્રહ્મ-અદ્વૈતની સિદ્ધિની સાધનામાં લીન રહે છે. તેઓ બ્રહ્મ સિવાયના શબ્દ કે પદાર્થના નિરાકરણ માટે અનેક યુક્તિઓની રજુઆત કરતાં કરતાં અંતે અનિર્વચનીય

રામાનુજ જ્ઞાન અને ધ્યાનની સાથે સાથે પરશરણાગતિ રૂપ ભક્તિને ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન માને છે.

(૩) દૈતાદેવ : રામાનુજની પચ્યાત્ નિમ્બાકાચાર્યે પોતાના દૈત-અદૈત અર્થાત્ ભેદાભેદ સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરી. નિમ્બાકાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર 'વેદાંત પારિજાત ભાષ્ય'ની રચના કરેલી છે.

નિમ્બાકાચાર્યના અધિકાંશ દાર્શનિકસિદ્ધાંતો તો રામાનુજને મળતા આવે છે. પરંતુ બ્રહ્મ અને જીવનો પરસ્પર શું સંબંધ છે, તેમાં મતભેદ છે. રામાનુજ બ્રહ્મ અને જીવમાં અભેદ માને છે, જ્યારે નિમ્બાર્ક કહે છે કે જીવ અને બ્રહ્મમાં એક દૃષ્ટિથી અભેદની સાથે બીજી દૃષ્ટિથી ભેદ પણ છે અને તે ભેદ પ્રત્યેક અવસ્થામાં યાવત્ મુક્ત અવસ્થામાં પણ હોય છે.

ઈશ્વર પ્રત્યેક અવસ્થામાં જીવનો નિયામક છે અને તેને હંમેશાં ઈશ્વરની પ્રેરણાનુસાર ચાલવું પડે છે. વળી જીવ જે સારા-ખોટાં કર્મો કરે છે, તેનો આધાર પણ ઈશ્વરની પ્રેરણા જ છે. જીવનો ઉદ્ધાર ત્યારે થાય કે જ્યારે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ થાય, અને તે અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય ભગવાનની શરણાગતિ છે.

(૪) દૈતસિદ્ધાંત : જ્યાં અન્ય આચાર્યો અને વિદ્વાનો વેદાંતદર્શનના અદ્વૈતસિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, ત્યાં માધ્વ સંપ્રદાયવાળાઓએ (માધ્વાચાર્યે) તેનાથી દૈતસિદ્ધાંતની પુષ્ટિ કરી છે. તેમનું કહેવું છે કે જ્યારે ભગવાન સત્ય છે, તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ જગત કેવી રીતે મિથ્યા હોઈ શકે ?

દૈત સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ માટે માધ્વાચાર્યે પૂર્ણપ્રજ્ઞભાષ્યની રચના કરેલ છે.

માધ્વાચાર્યના મતમાં વિષ્ણુ જ પરમતત્ત્વ છે. અને જગત સદૈવ સત્ય છે. જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ વાસ્તવિક છે. પરમાત્મા સ્વામી અને જીવ તેમનો દાસ છે. જીવ પોતાના કર્મો અનુસાર નીચ અને ઉચ્ચગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાના શાશ્વતસુખની અનુભૂતિ કરવી તે જ મુક્તિ છે અને ત્યાં પહોંચવાનો ઉપાય ભક્તિ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાબ્દ એ ત્રણ જ પ્રમાણ છે અને વેદોમાં એકમાત્ર વિષ્ણુનું જ વિવેચન કરાય છે.

માધ્વાચાર્યના કથનાનુસાર જીવને કેટલીક બાબતોમાં ઈશ્વરથી ભિન્ન તથા કેટલીક બાબતોમાં સમાન માનવું તે અસંગત છે. આ પ્રકારે 'માયાવાદ' નો સિદ્ધાંત પણ સર્વથા નિરાધાર છે. જગત એક નક્કર સત્ય છે. જેનો અપલાપ થઈ શકે તેમ નથી.

(૫) વલ્લભાચાર્યનો શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંત : શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ માટે વલ્લભાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર 'અણુભાષ્ય' રચેલ છે. શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાંત સંબંધાર્થની દૃષ્ટિએ અદ્વૈતસિદ્ધાંતનો સૌથી મોટો પ્રતિપાદક છે. શંકરાચાર્યે જ્યાં બ્રહ્મની સાથે માયનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેના કારણે જગતનો આવિર્ભાવ સ્વીકારેલ છે, ત્યાં વલ્લભાચાર્ય માયાનો સર્વથા અસ્વીકાર કરીને કેવલ બ્રહ્મ એક જ શુદ્ધતત્ત્વ માનેલ છે.

તે બ્રહ્મમાંથી જગત અને જીવ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. અને તેમાં જ લીન થઈ જાય છે. ભગવાન સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. જ્યારે તેમની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે પોતાના ત્રણગુણની સહિત ઈશ્વરના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. અને પોતાના ગુણોથી

બ્રહ્મની સિદ્ધિમાં વાદની સમાપ્તિ કરે છે. તેમના અનિર્વચનીય બ્રહ્મતત્ત્વની સિદ્ધિ તથા પરપદાર્થખંડનની યુક્તિઓનો સમુહ ખંડનખંડખાદ્ય નામનો તર્કગ્રંથ જોવા મળે છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે આ દૃશ્યજગત (=દ્વૈતની પ્રતીતિ) માયાનો વિવર્ત છે. અને તે દૃશ્યજગત પણ બ્રહ્મનો અંશમાત્ર જ છે. આ અદ્વૈતવાદની સિદ્ધિ વેદાંતીઓ જે રીતે કરે છે, તે પ્રતિવાદિવિદ્વાનો દ્વારા અન્યગ્રંથથી જાણી લેવાય.) તે અહીં કહેવાશે નહિ. (આપણે તે ટીપ્પણીમાં કંઈક અંશે જોયું છે.) ॥૬૭॥

इह तु सामान्येन शास्त्रकारः पूर्वमीमांसावादिमतमेव विभणिषुरेवमाह ।

અહીં ગ્રંથકારશ્રી સામાન્યતઃ પૂર્વમીમાંસકમતનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાથી (તેનું નિરૂપણ કરતાં) કહે છે કે...

जैमिनीयाः पुनः प्राहुः सर्वज्ञादिविशेषणः ।

देवो न विद्यते कोऽपि यस्य मानं वचो भवेत् ॥६८॥

શ્લોકાર્થઃ જૈમિનીય મતાનુયાયિઓ કહે છે કે સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, વીતરાગ, જગત્કર્તા આદિ વિશેષણવાળા કોઈપણ દેવતા જ નથી, કે જેથી તેઓનું વચન પ્રમાણરૂપ થાય.

જીવ અને જગતની રચના કરે છે. ઈશ્વરમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ આ ત્રણ તત્ત્વો ઉપસ્થિત રહે છે. પરંતુ આનંદની પ્રધાનતા રહે છે.

ઈશ્વર પોતાના 'આનંદ' અંશને તિરોહિત કરીને જીવની સૃષ્ટિ કરે છે. તેથી જીવમાં ચિત્ અને સત્ બે જ તત્ત્વ રહે છે. જેમાં ચિત્ (ચૈતન્યતા)ની પ્રધાનતા રહે છે. વળી ઈશ્વર જ ચિત્ અને આનંદ બંને અંશોને તિરોહિત કરીને જડ તત્ત્વની રચના કરે છે. તેથી તેમાં માત્ર એક ગુણ (સત્તા) જ રહે છે.

આ સિદ્ધાંતના વિષયમાં એક શંકા એ પણ થાય કે જ્યારે ભગવાનને કોઈપણ પ્રકારે ઇચ્છા હોતી જ નથી, કારણ કે તે સ્વભાવથી 'આત્મકામ' છે, તો તે જીવ અને જગતનું સર્જન કેમ કરે છે ?

વલ્લભાચાર્ય તેનો ઉત્તર આપે છે કે ભગવાન આ સર્વ લીલાના રૂપમાં કરે છે. જેને તે પોતાની સ્વેચ્છાથી કરે છે. પરંતુ ઈશ્વરની લીલા (ક્રીડા) અને બાળકની ક્રીડામાં અંતર (ભેદ) એ છે કે બાળકને તેમાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે, જ્યારે ઈશ્વરને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. આ લીલા તો માત્ર ભગવાનની ઇચ્છા માત્રથી તેમની અંદર જ હોય છે. જ્યારે ભગવાન આ લીલાને સમેટી લે છે, ત્યારે ફરીથી એકમાત્ર શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ જ રહે છે.

આ નિર્વિશેષાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, દેતાદૈત, દૈત અને શુદ્ધાદૈત ઉપરાંત ભેદાભેદ, શૈવવિશિષ્ટાદૈત, વીરશૈવવિશિષ્ટાદૈત, અવિભાગાદૈત અને અનિત્યભેદાભેદ સિદ્ધાંતો વેદાંતદર્શનમાં જોવા મળે છે. ભેદાભેદા સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ માટે ભાસ્કરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્કરભાષ્યની, શૈવવિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ માટે શ્રીકંઠે શૈવભાષ્યની, વીરશૈવવિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ માટે શ્રીપતિએ શ્રીકરભાષ્યની, અવિભાગાદૈતની પુષ્ટિ માટે વિજ્ઞાનભિશુએ વિજ્ઞાનામૃતભાષ્યની તથા અનિત્યભેદાભેદ સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ માટે બલદેવે ગોવિંદભાષ્યની રચના કરી છે.

જીવ કોઈને કોઈ રૂપમાં બ્રહ્મનો જ અંશ છે અને અંતમાં મોક્ષ થવાથી કાં તો બ્રહ્મમાં સર્વથા લય પામે છે અથવા કાં તો સદૃશ થઈને બ્રહ્મલોકમાં સ્થિર થાય છે.

વ્યાખ્યા-જૈમિનીયાસ્તુ બ્રુવતે । સર્વજ્ઞાદીનિ વિશેષાણિ યસ્ય સ સર્વજ્ઞાદિવિશેષણઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શી વીતરાગઃ સૃષ્ટ્યાદિકર્તા ચેત્યાદિવિશેષણવાન્ કોઽપિ પ્રાગુક્તદર્શન-સંમતદેવાનામેકતરોઽપિ દેવો-દૈવતં ન વિદ્યતે, યસ્ય દેવસ્ય વચો-વચનં માનં-પ્રમાણં ભવેત્ । પ્રથમં તાવદેવ એવ વક્તા ન વર્તતે, કુતસતત્પ્રણીતાનિ વચનાનિ સંભવેયુરિતિ ભાવઃ । તથાહિ-પુરુષો ન સર્વજ્ઞઃ માનુષત્વાત્ રથ્યાપુરુષવત્ । અથ કિંકરાયમાણસુરાસુરસેવ્ય-માનતા ત્રૈલોક્યસામ્રાજ્યસૂચકછત્રચામરાદિવિભૂત્યન્યથાનુપપત્તિરસ્તિ સર્વજ્ઞે વિશેષ इति चेत् ? ન, માયાવિભિરપિ કીર્તિપૂજાલિપ્સુભિરિન્દ્રજાલવશેન તત્પ્રકટનાત્ । યદુક્તં ત્વદ્ધૂત્યેનૈવ સમન્તભદ્રેણ-“દૈવાગમનભોયાનચામરાદિવિભૂતયઃ । માયાવિષ્ણુવિદ્યન્તે નાતસ્ત્વમસિ નો મહાન્ ॥૧૧॥” [આપ્ત મી૦ શ્લો-૧] । અથ યથાનાદેરપિ સુવર્ણમલસ્ય ક્ષારમૃત્પુટપાકાદિપ્રક્રિયયા વિશેધ્યમાનસ્ય નિર્મલત્વં, એવમાત્મનોઽપિ નિરન્તરજ્ઞાના-દ્યભ્યાસેન વિગતમલત્વાત્સર્વજ્ઞત્વં કિં ન સંભવેદિતિ મતિઃ, તદપિ ન । અભ્યાસેન હિ શુદ્ધેસ્તારતમ્યમેવ ભવેત્, ન પુનઃ પરમઃ પ્રકર્ષઃ । ન હિ નરસ્ય લઙ્ગનમભ્યાસતસ્તારતમ્ય-વદપ્યુપલભ્યમાનં સકલલોકવિષયમુપલભ્યતે । ઉક્તં ચ-“દશહસ્તાન્તરં વ્યોમ્નો યો નામોત્પ્લુત્ય ગચ્છતિ । ન યોજનશતં ગન્તું શક્તોઽભ્યાસશતૈરપિ ॥૧૧॥” અથ મા ભૂન્માનુષસ્ય સર્વજ્ઞત્વં, બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાદીનાં તુ તદસ્તુ । તે હિ દેવા, સંભવત્યપિ તેષ્યતિશયસંપત્ । યત્કુમારિલઃ-“અથાપિ દિવ્યદેહત્વાદ્બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાઃ । કામં ભવન્તુ સર્વજ્ઞાઃ સાર્વજ્યં માનુષસ્ય કિમ્ ॥૧૧॥” इति તદપિ ન રાગદ્વેષમૂલનિગ્રહાનુગ્રહગ્રસ્તાનાં કામાસેવનવિહસ્તાનામસંભાવ્ય-મિદમેષામિતિ । ન ચ પ્રત્યક્ષં તત્સાધકં “સંબદ્ધં વર્તમાનં ચ ગૃહ્યતે ચક્ષુરાદિના” [મી. પ્રત્યક્ષ૦ સૂ૦ શ્લો૦ ૮૪] इति વચનાત્ । ન ચાનુમાનં, પ્રત્યક્ષદૃષ્ટ એવાર્થે તત્પ્રવૃત્તેઃ । ન ચાગમઃ સર્વજ્ઞસ્યાસિદ્ધત્વેન તદાગમસ્યાપિ વિવાદાસ્પદત્વાત્ । ન ચોપમાનં, તદપરસ્યાપિ સર્વજ્ઞસ્યાભાવાદેવ । ન ચાર્થાપત્તિરપિ, સર્વજ્ઞસાધકસ્યાન્યથાનુપપન્નપદાર્થસ્યાદર્શનાત્ । તતઃ પ્રમાણપદ્ધત્કાપ્રવૃત્તેરભાવપ્રમાણગોચર એવ સર્વજ્ઞઃ । પ્રયોગશ્ચાત્ર-નાસ્તિ સર્વજ્ઞઃ, પ્રત્યક્ષાદિગોચરાતિક્રાન્તત્વાત્, શશશ્રૃંગવદિતિ ॥૬૮॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જૈમિનીયો કહે છે કે... સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, વીતરાગ, સૃષ્ટ્યાદિના કર્તા ઇત્યાદિ ગુણોવાળા, પૂર્વે જૈનદર્શન આદિમાં કહેલા સર્વદર્શનોને તે તે સંમત દેવમાંનો કોઈપણ દેવ વિદ્યમાન નથી

- તે દેવની સત્તા જ નથી, કે જેથી તેમનું વચન પ્રમાણભૂત મનાય. કહેવાનો આશય એ છે કે પહેલાં તો સર્વજ્ઞ વક્તા એવા કોઈ દેવ જ જગતમાં વિદ્યમાન નથી. તો પછી તેમના દ્વારા પ્રરૂપિત વચનો તો ક્યાંથી હોય ? અને તેથી સર્વજ્ઞ વક્તા દ્વારા પ્રરૂપિત વચનો પ્રમાણરૂપ છે કે અપ્રમાણભૂત છે - તેવી વિચારણા વિચારમાધ્યમમાં કેવી રીતે આવી શકે ? તથા સર્વજ્ઞ વક્તાના અભાવમાં ગમે તે માણસે બોલેલા વચનો પ્રમાણરૂપ પણ કેવી રીતે બને ?

આથી અનુમાન કરી શકાય છે કે... કોઈપણ પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ નથી. કારણકે તે મનુષ્ય છે. જેમકે શેરીમાં રખડતો કોઈ મુર્ખમાણસ.

શંકા : અમે પણ રસ્તામાં રખડતા માણસને સર્વજ્ઞ કહેતા નથી. પરંતુ અમે તે મહાનવ્યક્તિને સર્વજ્ઞ માનીએ છીએ, કે જેની સુર-અસુર દાસ બનીને સેવા કરે છે. તથા જેની પાસે ત્રૈલોક્યના સામ્રાજ્યની સૂચક છત્ર, ચામર, સિંહાસન આદિ વિભૂતિઓ સર્વજ્ઞતા વિના હોઈ શકતી નથી. આથી તે અન્યથા અનુપપત્તિ = અવિનાભાવિ વિભૂતિઓના આધારથી તમે લોકો સર્વજ્ઞને કેમ માનતા નથી ?

સમાધાન : તમારી વાત યોગ્ય નથી. કારણકે માયાવિ પુરુષો દ્વારા પણ કીર્તિ, પૂજા આદિની લાલસાથી ઇન્દ્રજાલના વશથી તાદૃશવિભૂતિઓ પ્રગટ કરાતી હોય છે. તો શું આ બાહ્ય-વિભૂતિઓ માત્રથી સર્વજ્ઞની સત્તા કેવી રીતે માની શકાય ? તમારા જ આચાર્ય શ્રી સમન્તભદ્રએ કહ્યું છે કે... “દેવોનું આવવું, નભોયાન, છત્ર-ચામરાદિ વિભૂતિઓ તો માયાવિઓમાં પણ જોવા મળે છે. આથી તે વિભૂતિઓ માત્રથી તમે અમારા માટે મહાન - પૂજ્ય નથી.”

શંકા : જેમ અનાદિકાલના મલિન પણ સુવર્ણને ક્ષારમૃત્ - પુટપાકાદિ પ્રક્રિયા દ્વારા (- તેજાબ આદિથી માટીના પાત્રમાં પકાવવા દ્વારા) શુદ્ધ કરતાં સુવર્ણ નિર્મલતાને પામે છે, એ પ્રમાણે આત્મા પણ નિરંતર જ્ઞાનાભ્યાસ તથા યોગ આદિ પ્રક્રિયાઓથી કર્મમલ રહિત થવાથી સર્વજ્ઞ કેમ ન બની શકે ? અર્થાત્ સતત જ્ઞાનાભ્યાસ આદિ પ્રક્રિયાઓથી જ્ઞાનાવરણીયકર્મ નાશ પામતાં શું કોઈ વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ બની શકતો નથી ? સર્વજ્ઞતા માટે મુખ્યત્વે જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો નાશ જ આવશ્યક છે.

સમાધાન : તમારી તે વાત પણ ઉચિત નથી. કારણકે અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતી શુદ્ધિ તરતમતાવાળી હોય છે. પરંતુ અભ્યાસથી પરમપ્રકર્ષ પ્રાપ્ત થવો અસંભવિત છે. (અર્થાત્ જ્ઞાનાભ્યાસથી પૂર્વે જેટલું જ્ઞાન હતું, તેનાથી થોડું વધે. પુનઃ જ્ઞાનાભ્યાસથી તેનાથી પણ થોડું વધે. પરંતુ વધતું-વધતું લોકલોકવિષયક બની જવું સંભવિત નથી. આથી અભ્યાસથી વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય. પરંતુ પરમપ્રકર્ષ પ્રાપ્ત ન થાય. જેમ કોઈ માણસ ઉંચે કૂદવાનો

ગમે તેટલો અભ્યાસ કરે, પરંતુ તે ક્યારે પણ સમસ્તલોકને ઉલ્લંઘી શકતો નથી. માત્ર અભ્યાસથી પૂર્વ જેટલું ઊંચે કૂદી શકતો હતો, તેનાથી વધુ કૂદી શકે. પરંતુ સકલલોકને કૂદી જવાનું સંભવિત નથી. કહ્યું પણ છે કે... “જે મનુષ્ય અભ્યાસ કરતો કરતો દશ હાથ ઊંચો ઉછળી શકે છે, તે સેંકડો અભ્યાસ કરવા છતાં પણ સો યોજન ઊંચો કૂદી શકતો નથી.”

શંકા : સારું, માણસોને અભ્યાસથી સર્વજ્ઞતા ભલે પ્રાપ્ત ન થાય. પરંતુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ તો દેવ છે, તેમનામાં તો સર્વજ્ઞતારૂપી અતિશય હોઈ શકે છે. કુમારિલે કહ્યું છે કે...” જો દિવ્ય દેહ હોવાથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ ભલે સર્વજ્ઞ હોય, પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યમાં સર્વજ્ઞતા કેવી રીતે હોઈ શકે ?”-આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અલૌકિક દિવ્યપુરુષ બ્રહ્મા આદિમાં સર્વજ્ઞતા માનવામાં બાધ નથી. આથી તેમને જ સર્વજ્ઞ માની લેવા જોઈએ.

સમાધાન : તે પણ તમારી વાત અયોગ્ય છે. કારણ કે રાગ-દ્વેષમૂલક શિષ્ટાનુગ્રહ, દુષ્ટનિગ્રહ કરવાવાળા તથા કામસેવન આદિ વિકારોમાં વ્યાકુલ ચિત્તવાળા તેઓમાં સર્વજ્ઞતા સંભવિત નથી.

વળી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણપંચકથી પણ સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી. પ્રત્યક્ષ તો અસંબદ્ધ તથા અવર્તમાન સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ કરી શકતું નથી. કારણકે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ઇન્દ્રિયોથી સંબદ્ધ અને વર્તમાનકાલીન પદાર્થને જ ગ્રહણ કરી શકે છે. અહીં સર્વજ્ઞત્વ કોઈ ઇન્દ્રિયથી સંબંધ ધરાવતું નથી, કે જેથી તેનું પ્રત્યક્ષ થાય.

અનુમાન પણ સર્વજ્ઞતાનું સાધક નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષથી જોયેલા અર્થમાં જ અનુમાનની પ્રવૃત્તિ હોય છે (જેમ કે પર્વત ઉપર ધૂમનું પ્રત્યક્ષ થવાથી, ધૂમલિંગ દ્વારા વહ્નિનું અનુમાન થાય છે.) પરંતુ અહીં મનુષ્યમાં સર્વજ્ઞત્વ પ્રત્યક્ષથી અસિદ્ધ હોવાથી, તેમાં અનુમાનની પ્રવૃત્તિ સંભવિત નથી. અનુમાન પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ હોય છે.

આગમ પ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞતાની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી, કારણકે સર્વજ્ઞતા જ અસિદ્ધ હોવાથી, તે કહેવાતા સર્વજ્ઞના આગમ પણ વિવાદાસ્પદ છે. તેવા વિવાદાસ્પદ આગમથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ઉપમાનપ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ થતી નથી. કારણકે બીજા સર્વજ્ઞવ્યક્તિનો અભાવ છે. બીજો કોઈ સર્વજ્ઞ જોવા મળતો હોય તો સાદૃશ્યજ્ઞાનથી ઉપમાન સર્વજ્ઞતાને સાધી શકે. પરંતુ બીજા કોઈ સર્વજ્ઞનો અભાવ હોવાથી સાદૃશ્યજ્ઞાનના અભાવના કારણે સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ.

અર્થાપત્તિથી પણ સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણકે સર્વજ્ઞતાનો સાધક અન્યથા અનુપપન્ન = અવિનાભાવિ પદાર્થ જગતમાં જોવા મળતો નથી.

તેથી સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિમાં પ્રમાણપંચકની પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી સર્વજ્ઞતા અભાવપ્રમાણનો જ વિષય બને છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞ જ નથી. અનુમાન પ્રયોગ : “સર્વજ્ઞ જ નથી, કારણકે તે સદુપલંબક પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણોનો વિષય બનતો નથી. જેમકે સસલાનું શીંગડું.” ॥૬૮॥

यदि देवस्तद्वचनानि च न सन्ति, तर्हि कुतोऽतीन्द्रियार्थज्ञानमित्याशंक्याह-

જો સર્વજ્ઞ દેવ અને સર્વજ્ઞ દેવ પ્રરૂપિત વચનોના સંગ્રહરૂપ આગમો નથી, તો અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું પરિજ્ઞાન કોનાથી થશે ? આ શંકાનો પરિહાર કરતાં મીમાંસકો કહે છે કે...

तस्मादतीन्द्रियार्थानां साक्षाद्द्रष्टुरभावतः ।

नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो यथार्थत्वविनिश्चयः ॥૬૯॥

શ્લોકાર્થ : (જે કારણથી સર્વજ્ઞ દેવ નથી.) તે કારણથી અતીન્દ્રિયપદાર્થોના સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેથી જ નિત્યવેદવાક્યોથી અતીન્દ્રિયપદાર્થોનો યથાર્થપણે નિશ્ચય થાય છે.

व्याख्या-तस्मात्-ततः कारणात् कुतो हेतुत इत्याह । अतीन्द्रियार्थानां-इन्द्रियविषया-
तीतपदार्थानामात्मधर्माधर्मकालस्वर्गनरकपरमाणुप्रभृतीनां साक्षात्-स्पष्टप्रत्यक्षावबोधेन
द्रष्टुः-ज्ञातुरभावतो-असद्भावाद्धेतो; नित्येभ्यो-अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावेभ्योऽव-
धारणस्येष्टविषयत्वाद्देववाक्येभ्य एव यथार्थत्वविनिश्चयः-अर्थानामनतिक्रमेण यथार्थ
तस्य भावो यथार्थत्वं यथावस्थिपदार्थत्वं तस्य विशेषेण निश्चयो भवति । नित्यत्वेना-
पौरुषेयेभ्यो वेदवचनेभ्य एव यथावदतीन्द्रियाद्यर्थज्ञानं भवति, न पुनः सर्वज्ञप्रणीता-
गमादिभ्यः, सर्वज्ञादीनामेवाभावादिति भावः । यथाहुस्ते-“अतीन्द्रियाणामर्थानां
साक्षाद्द्रष्टा न विद्यते । वचनेन हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥ १९ ॥” नन्वपौरुषेयानां
वेदानां कथमर्थपरिज्ञानमिति चेत्, अव्यवच्छिन्नानादिसंप्रदायेनेति ॥ ६९ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જગતમાં સર્વજ્ઞ દેવ નથી અને તેથી પ્રમાણભૂત આગમો પણ નથી, ત્યારે અતીન્દ્રિયપદાર્થોનું પરિજ્ઞાન કોનાથી થાય છે ? આ શંકાના સમાધાનમાં જણાવે છે કે - આત્મા, ધર્મ, અધર્મ, કાલ, સ્વર્ગ, નરક, પરમાણુ વગેરે પદાર્થો ઇન્દ્રિયોના વિષય બની શકતા નથી. આ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો સાક્ષાત્ અર્થાત્ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી સાક્ષાત્કાર કરનારા જ્ઞાતાનો અભાવ હોવાથી અપ્રચ્યુત-અનુત્પન્ન અને સ્થિર એક સ્વભાવવાળા નિત્યવેદવાક્યોથી જ યથાર્થપણે વિનિશ્ચય થાય છે. (શ્લોકમાં અવધારણ બોધક ‘એવ’ કાર ન હોવા છતાં પણ અવધારણ ઇષ્ટ હોવાથી વ્યાખ્યામાં ‘એવ’ કારનો ઉપયોગ કર્યો છે.) જેમાં પદાર્થોના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું અતિક્રમણ ન થતું

હોય તે યથાર્થ કહેવાય. યથાર્થનો ભાવ તે યથાર્થત્વ = યથાર્થતા. તે યથાર્થત્વનો અર્થાત્ યથાવસ્થિતપદાર્થત્વનો વિશેષથી નિશ્ચય વેદવાક્યોથી જ થાય છે. આવું મીમાંસકોને ઇષ્ટ છે. તેઓનો આશય એ છે કે અપૌરુષેય એવા નિત્યવેદવચનોથી જ યથાવત્ અતીન્દ્રિયપદાર્થોનું પરિજ્ઞાન થાય છે. પરંતુ અતીન્દ્રિયપદાર્થોનું પરિજ્ઞાન સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમાદિથી થતું નથી. કારણકે સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમનો જ અભાવ છે. કહ્યું પણ છે કે... “અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા વિદ્યમાન નથી. તેથી નિત્યવેદવાક્યોથી જે અતીન્દ્રિયપદાર્થોને જૂએ છે અને જાણે છે, તે જ સાચો દેખવાવાળો છે - અતીન્દ્રિયદર્શી છે.”

શંકા : વેદ અપૌરુષેય છે. તેના કોઈ આધપ્રણેતા નથી. તો તે અપૌરુષેયવેદોના અર્થનું પરિજ્ઞાન કેવી રીતે થશે ?

સમાધાન : વેદ અપૌરુષેય તથા તેના કોઈ આધપ્રણેતા ન હોવા છતાં પણ અર્થ તથા પાઠની પરંપરા અનાદિકાલથી અવિચ્છિન્નપણે ચાલી આવે છે. તેમાં કોઈ વિચ્છેદ પડ્યો નથી. તેનાથી જ વેદના વાક્યોના અર્થનો યથાર્થનિર્ણય થઈ જાય છે. ॥૬૯॥

अथैतदेव दृढयन्नाह -

આ જ વાત વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે

अत एव पुरा कार्यो वेदपाठः प्रयत्नतः ।

ततो धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या धर्मसाधनी ॥७०॥

શ્લોકાર્થ : આથી જ પહેલી વચમાં પ્રયત્નપૂર્વક વેદપાઠ કરવો જોઈએ. પછી ધર્મને સિદ્ધ કરવા માટે ધર્મની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

વ્યાખ્યા : અત એવ સર્વજ્ઞાદ્યભાવાદેવ પુરા પૂર્વ વેદપાઠઃ ઋગ્યજુઃસામાથર્વણાનાં પાઠઃ પ્રયત્નતઃ કાર્યઃ । તતઃ કિં કર્તવ્યમિત્યાહ-‘તતો ધર્મસ્ય’ ઇતિ । તતો વેદપાઠાદનન્તરં ધર્મસ્ય જિજ્ઞાસા કર્તવ્યા । ધર્મો હ્યતીન્દ્રિયઃ, તતઃ સ કીદૃક્કેન પ્રમાણેન વા જ્ઞાસ્યત ઇત્યેવં જ્ઞાતુમિચ્છા કાર્યા । સા કીદૃશી ધર્મસાધની - ધર્મસાધનસ્યોપાયઃ ॥૭૦॥

૨ અહીં નહિં આપેલી કેટલીક મીમાંસકોની માન્યતા : મીમાંસાનો સિદ્ધાંત : મીમાંસા દર્શનમાં

અયાતો “ધર્મ જિજ્ઞાસા” ।

અર્થાત્ -

હવે ધર્મની જિજ્ઞાસા થાય છે. તેની પછી ધર્મનું લક્ષણ બતાવ્યું છે કે “લોકનાલ્લક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ” અર્થાત્ પ્રેરણાના ઉપદેશવાળો અર્થ જ ધર્મ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે જે કાર્ય મહાપુરુષોના લોકોપકારી ઉપદેશની પ્રેરણાથી અથવા આદેશને માનીને કરવામાં આવે, તે જ ધર્મ છે. આથી તે કરવું નૈતિકકર્તવ્ય છે.

ટીકાનો ભાવાનુવાદ : સર્વજ્ઞ અને તેમના વચનોનો અભાવ હોવાથી પ્રથમવચમાં જ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વણ વેદોનો પાઠ પ્રયત્નપૂર્વક કરવો જોઈએ. પ્રથમવચમાં પ્રયત્નપૂર્વક વેદોનો પાઠ કર્યા બાદ શું કરવું જોઈએ ? વેદપાઠની અનંતર ધર્મની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ. ધર્મ અતીન્દ્રિય છે. તેથી તે ધર્મ કયા પ્રકારથી તથા કયા પ્રમાણે જણાશે અર્થાત્ ધર્મને જાણવાની ઇચ્છા = જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ. તે ધર્મની જિજ્ઞાસા ધર્મસિદ્ધિનો ઉપાય છે. ॥૭૦॥

यतश्चैवं ततस्तस्य निमित्तं परीक्ष्यं निमित्तं च नोदना । निमित्तं हि द्विविधं जनकं ग्राहकं च ।
अत्र तु ग्राहकं ज्ञेयम् । एतदेव विशेषिततरं ग्राह-

જે કારણથી 'પ્રથમવચમાં વેદપાઠ અને પછીથી ધર્મની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ'-એ પ્રમાણે કહ્યું. તે કારણથી તે ધર્મને જાણવાનું એકમાત્ર નિમિત્ત નોદના છે. ધર્મના નિમિત્તની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તે ધર્મનું નિમિત્ત એકમાત્ર નોદના = વેદ છે. નિમિત્ત બે પ્રકારના છે.

तत्त्वविचार : भीमांसादर्शन भौतिकजगतने सत्य माने છે. આપણી ઇન્દ્રિયો આ જગતના પદાર્થોને જે સ્વરૂપે શ્રદ્ધા અથવા ઉપલબ્ધ કરે છે, તેવા જ રૂપમાં આ જગત સત્ય છે.

મીમાંસદર્શન, ન્યાય અને વૈશેષિકદર્શનોની માફક પરમાણુની સત્તાને પણ માને છે. પરંતુ તે અનુમાનનો વિષય નથી. તેનું પ્રત્યક્ષ જ માને છે.

તત્ત્વમીમાંસાની બાબતમાં મીમાંસાદર્શનમાં ત્રણ આચાર્યોના ભિન્ન-ભિન્ન મત છે. તે આચાર્યના નામથી મીમાંસાદર્શનના ત્રણ મત પ્રચલિત છે. (૧) પ્રભાકરમિશ્ર દ્વારા પ્રવર્તેલ 'ગુરુમત' (૨) કુમારિલભટ્ટ દ્વારા પ્રવર્તેલ 'ભટ્ટમત' અને (૩) મુરારિમિશ્રથી પ્રવર્તેલ મિશ્રમત.

(૧) ગુરુમતાનુસાર તત્ત્વમીમાંસા : ગુરુમતના પ્રવર્તક પ્રભાકર મિશ્રે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, પરતંત્રતા, શક્તિ, સાદૃશ્ય અને સંખ્યા એમ આઠ પદાર્થોની સત્તા સ્વીકારેલ છે.

આ આઠમાંથી દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ અને સામાન્યનું સ્વરૂપ વૈશેષિકોને મળતું આવે છે. પરતંત્રતાનો આશય વૈશેષિકોના સમવાયપદાર્થની સાથે મળતો આવે છે. પણ વૈશેષિકો સમવાયને નિત્ય માને છે અને પ્રભાકર પરતંત્રતાને નિત્ય માનતા નથી. આટલો ફરક છે.

પ્રભાકરે શક્તિ નામનું સ્વતંત્ર તત્ત્વ એટલા માટે માન્યું છે કે તેના સિવાય કોઈ કાર્ય સંપન્ન થયું નથી. અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ, અને કર્મ કાર્યજનક નથી, તેમનામાં રહેલો 'શક્તિ' નામનો પદાર્થ કાર્યજનક છે.

(૨) ભટ્ટમતાનુસાર તત્ત્વમીમાંસા : કુમારિલભટ્ટે સંસારની રચના દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય અને અભાવ આ પાંચ તત્ત્વોથી માનેલ છે.

અર્થાત્ પૃથ્વી-જલ-તેજો-વાયુ-આકાશ-કાલ-દિશા-આત્મા-મન-અંધકાર અને શબ્દ આ અગિયાર દ્રવ્ય છે.

ગુણ, કર્મ વગેરે અન્ય પદાર્થોનું વર્ણન વૈશેષિકો પ્રમાણે જ છે

(૩) મિશ્રમતાનુસાર તત્ત્વમીમાંસા : મુરારિમિશ્રનો મત મીમાંસાના અન્ય ભાષ્યકારોથી તદ્દન ભિન્ન નથી. તો પણ અન્ય સમસ્ત દર્શનિકોથી ખૂબ વિલક્ષણ છે.

(૧) જનકનિમિત્ત અને (૨) ગ્રાહકનિમિત્ત. (કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારને જનકનિમિત્ત કહેવાય છે. જેના દ્વારા વસ્તુનું જ્ઞાન કરાય છે તે ગ્રાહકનિમિત્ત કહેવાય છે.) અહીં નોદનાથી ધર્મ જણાય છે. તેથી નોદના ધર્મનું ગ્રાહકનિમિત્ત છે. આ જ વાતને વિશેષથી કહેવાય છે.

નોદનાલક્ષણો^Aધર્મો નોદના તુ ક્રિયાં પ્રતિ ।

પ્રવર્તકં વચઃ પ્રાહુઃ સ્વઃકામોઽન્નિં યથા યજેત્ ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થઃ ‘પ્રેરણા’ (નોદના-ચોદના) એ ધર્મનું લક્ષણ છે. ક્રિયા પ્રત્યે પ્રવર્તકવચનને નોદના કહેવાય છે. અર્થાત્ નોદના એટલે ક્રિયાની પ્રેરણા કરતું વચન. જેમકે ‘સ્વર્ગકામો યજેત્’-આ વાક્યમાં વિધ્યર્થ યજ્ઞ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. માટે તે ધર્મ છે. (અર્થાત્ ‘સ્વર્ગ’ની ઇચ્છાવાળો

તે મૂલરૂપથી એકમાત્ર બ્રહ્મની જ સત્તાને સ્વીકારે છે. પણ લૌકિકવ્યવહારની સંગતિ માટે (અર્થાત્ વ્યવહારમાં ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો છે, તેની ઉપપત્તિ માટે) ચાર પદાર્થો વધુ માને છે

(૧) ધર્મવિશેષ : જેમકે ઘટત્વાદિના આધાર ઘટાદિ (દ્રવ્ય)

(૨) ધર્મવિશેષ : જેમકે ઘટના આધેય ઘટત્વાદિ (ગુણ)

(૩) આધારવિશેષ (= અનિયત આશ્રય) એટલે કે કાલકૃતભેદ. જેમકે ઇદાનીં ઘટઃ તદાનીં ઘટઃ

(૪) પ્રદેશવિશેષ : (= અનિયત સ્થાન) એટલે કે દેશકૃતભેદ. જેમકે ગૃહે ઘટઃ ભૂતલે ઘટઃ ઇત્યાદિ.

આ પ્રકારે મુરારિમિશ્ર બ્રહ્મની અંતર્ગત દ્રવ્ય, ગુણ, કાલ અને દેશની કલ્પના કરે છે.

* અપૂર્વનો સિદ્ધાંતઃ મીમાંસાદર્શનનો ‘અપૂર્વ’ સિદ્ધાંત, તે દર્શનનો એક આગવો સિદ્ધાંત છે. ‘અપૂર્વ’નો શાબ્દિક અર્થ છે - ‘પૂર્વ’ અર્થાત્ કર્મોથી નવીન ઉત્પન્ન હોવાવાળું (પાપ તથા પુણ્યરૂપ)ફળ.

મીમાંસક કર્મવાદિ છે. તે વેદ દ્વારા વિહિતકર્મનું સર્વાધિક મહત્ત્વ આપે છે. તે તેના ‘કર્મ-મીમાંસા’ નામકરણથી જ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ યજ્ઞના અનુષ્ઠાનમાં એક વિપ્રતિપત્તિ (પરસ્પરવિરોધી તથ્ય) એ છે કે વેદ કહે છે કે “સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો યજ્ઞ કરે.” (તેનો આશય એ થાય છે કે) યજ્ઞ - અનુષ્ઠાનથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે તે કરવો જોઈએ. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે યજ્ઞ યજમાન આજે કરે છે. અને તેનું ફળ ભવિષ્યકાળમાં મળવાનું છે. એટલે ભવિષ્યકાળમાં ફળ મળશે ત્યારે, તો આ યજ્ઞ-અનુષ્ઠાન હોતું નથી. તો ફળ કેવી રીતે મળે ? આ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે મીમાંસકોએ અપૂર્વની કલ્પના કરી છે; તેનો આશય એ છે કે યજ્ઞ-અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થાય છે અપૂર્વ અને અપૂર્વથી ઉત્પન્ન થાય છે સ્વર્ગ (ફળ). આમ ફળ પ્રાપ્તિ વેળાએ અનુષ્ઠાન ન હોવા છતાં, અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) અને ફળની વચ્ચે અપૂર્વ માધ્યમ તરીકે કામ કરે છે.

* પ્રમાણ્યવાદઃ મીમાંસકો ફક્ત વેદવાક્યોને જ સ્વતઃપ્રમાણ માને છે. તેથી તે લોકો જ્યારે પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી પણ ચર્ચા કરે છે, તો તેની પરીક્ષા વેદોના વાક્યોના આધારે જ કરે છે.

મીમાંસકોનો મત છે કે આપણે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તે યથાર્થ છે અને તેને સત્ય માનીને સ્વતઃ પ્રમાણના રૂપમાં સ્વીકાર કરવો જોઈએ. મીમાંસકોનું કહેવું છે કે જો જ્ઞાન યથાર્થ ન હોય, તો તેને જ્ઞાન કહેવું જ વ્યર્થ છે. એક જ વસ્તુને ‘જ્ઞાન’ અને ‘મિથ્યા’ એમ બે રૂપે કહેવું તે પરસ્પરવિરોધી વાત

A “વોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ ॥૨॥ ચોદના - ઇતિ ક્રિયાયાઃ પ્રવર્તકં વચનમાહુઃ । આચાર્યવોદિતઃ કરોમિ-ઇતિ ।” મી સૂ.

શાવરણા ॥ ૧૧૧૧૨ ॥

અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરે' આ વેદવચન સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તક બને છે. આથી તે ધર્મ છે.) ॥૭૧॥

વ્યાખ્યા-નોદનંતે પ્રેર્યંતે શ્રેયઃસાધકદ્રવ્યાદિષુ પ્રવર્ત્યંતે જીવા અનયેતિ નોદના-
વેદવચનકૃતા પ્રેરણેત્યર્થઃ । ધર્મો નોદનયા લક્ષ્યતે જ્ઞાયતે ઇતિ નોદનાલક્ષણઃ । ધર્મો
હ્યતીન્દ્રિયત્વેન નોદનયૈવ લક્ષ્યતે નાન્યેન પ્રમાણેન, પ્રત્યક્ષાદીનાં વિદ્યમાનોપલમ્બકત્વાત્,
ધર્મસ્ય તુ કર્તવ્યતારૂપત્વાત્, કર્તવ્યતાયાશ્ચ ત્રિકાલશૂન્યાર્થરૂપત્વાત્, ત્રિકાલશૂન્યકાર્ય-
રૂપાર્થવિષયવિજ્ઞાનોત્પાદિકા (ચો)નોદનેતિ મીમાંસકાભ્યુપગમાત્ । અથ નોદનાં
વ્યાખ્યાતિ “નોદના તુ ક્રિયાં પ્રતિ” ઇત્યાદિ । નોદના પુનઃ ક્રિયાં હવનસર્વભૂતાઽહિંસન-

છે. જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશિત હોવાથી જ સ્વતઃ પ્રામાણ્ય સિદ્ધ થાય છે.

* મીમાંસા અને મોક્ષ-સાધન : મોક્ષના સંબંધમાં મીમાંસાદર્શનમાં બે મત પ્રવર્તે છે. જેમાં એક પ્રભાકરમિશ્રનો અને બીજો કુમારિલભટ્ટનો છે.

પ્રભાકર મિશ્ર કહે છે કે “આત્મામાં જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ એમ અનેક વિશેષગુણો વિદ્યમાન છે. જ્યારે આ સઘળાંયે વિશેષગુણોનો નાશ થાય છે, ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થિત થાય છે. અને તે જ મોક્ષ છે. મોક્ષની દશામાં આત્માને આનંદનો અનુભવ થતો નથી.”

એનું તાત્પર્ય એ છે કે સુખ-દુઃખ કે અન્ય પ્રકારનો અનુભવ કરવો તે આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી. પણ શરીર દ્વારા જ એની અનુભૂતિ કરવામાં સમર્થ થાય છે. જ્યારે શરીર અને આત્માનો સંબંધ સમાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે કોઈ પ્રકારના સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરી શકાતો નથી. આ જ એનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ છે.

પરંતુ કુમારિલ ભટ્ટ આ મતનો વિરોધ કરે છે. તે કહે છે કે - પ્રાણી માત્રનો ઉદ્દેશ સુખપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે. અને તેના માટે જ પુરૂષાર્થ કરે છે. જો મોક્ષમાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ જ ન હોય તો તેમાં પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા જ શું છે ? કુમારિલે મોક્ષની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે.

દુઃખાત્યન્તસમુચ્ચેદે સતિ પ્રાગાત્મવર્તિનઃ ।

સુખસ્ય મનસા ભુક્તિર્મુક્તિરુક્તા કુમારિલેઃ ॥

અર્થ : દુઃખનો આત્યન્તિક (અપુનર્ભાવ) ઉચ્છેદ થતે છતે, પહેલાથી આત્મામાં રહેલ સુખનો (જ્યારે) મન દ્વારા ઉપભોગ અથવા અનુભવ થવા લાગે છે, તે જ મુક્તાવસ્થા છે, એમ કુમારિલ(ના મતવાળાઓ) વડે કહેવાયેલ છે.

આ પ્રકારે કુમારિલ મુક્તિમાં આનંદની અનુભૂતિ માને છે. જ્યારે પ્રભાકર ન્યાય અને વૈશેષિકોની માફક તેને આનંદાનુભવથી શૂન્ય માને છે.

આ બેથી અતિરિક્ત કેટલાક મીમાંસકોએ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો એક અન્ય સરલ માર્ગ અપનાવ્યો છે. તેઓ કહે છે કે “જે શાસ્ત્રમાં બતાવેલ વિધિ મુજબ ‘નિત્ય’ કર્મોને કરે છે અને અવસરે અવસરે ‘નૈમત્તિક’ કર્મોને પણ કરે છે તથા ‘કામ્ય’ અને ‘નિષિદ્ધ’ કર્મોને છોડી દે છે. તેનો આપોઆપ મોક્ષ થાય છે.”

દાનાદિક્રિયાં પ્રતિ પ્રવર્તકં વચો વેદવચનં પ્રાહુર્મીમાંસકા ભાષન્તે । હવનાદિક્રિયાવિષયે
યદેવ પ્રેરકં વેદસ્ય વચનં સૈવ નોદનેતિ ભાવઃ । પ્રવર્તકં તદ્વચનમેવ નિદર્શનેન દર્શયતિ
“સ્વઃકામોઽગ્નિં યથા યજેત્” ઇતિ । યથેત્યુપદર્શનાર્થઃ । સ્વઃ સ્વર્ગે કામો યસ્ય સ સ્વઃ કામઃ
પુમાન્ સ્વઃકામઃ સન્ । અગ્નિં-વહ્નિં યજેત્-તર્પયેત્ । અત્રેદં શ્લોકવન્ધાનુલોમ્યેનેત્યમુપન્ય-
સ્તમ્ । અન્યથા ત્વેવં ભવતિ । “અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્સ્વર્ગકામ” [મૈત્ર્યુ૦ ૬।૩] ઇતિ
પ્રવર્તકવચનસ્યોપલક્ષણત્વાત્ । નિવર્તકમપિ વેદવચનં નોદના જ્ઞેયા, યથા “ન
હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ” ઇતિ । એવં ન વૈ હિંસ્રો ભવેત્ ઇત્યાદ્યપિ । આભિર્નોદનાભિર્નોદિતો યદિ
યથા નોદનં યૈર્દ્રવ્યગુણકર્મભિર્યો હવનાદૌ પ્રવર્તતે નિવર્તતે વા, તદા તેષાં દ્રવ્યાદીનાં
તસ્યામીષ્ટસ્વર્ગાદિફલસાધનયોગ્યતૈવ ધર્મ ઇત્યભિધીયતે । એતેન વેદવચનૈઃ પ્રેરિતોઽપિ યદિ
ન પ્રવર્તતે ન નિવર્તતે વા વિપરીતં વા પ્રવર્તતે, તદા તસ્ય નરકાદ્યનિષ્ઠફલસંસાધનયોગ્યતૈવ

અહીં સંખ્યાપૂજા આદિ નિત્યકર્મો છે. તે ન કરવાથી પાપ લાગે છે. અને કોઈ વિશેષનિમિત્તની અપેક્ષા ઊભી થાય ત્યારે નૈમિત્તિકકર્મ કરાય છે. આથી મીમાંસકોનું કહેવું છે કે આ બંને કરવા જ જોઈએ. કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મો કરવાથી પાપ લાગે છે. આથી તે ન કરવા જોઈએ.

આ પ્રકારે ભિન્ન-ભિન્ન કર્મોના તારતમ્યને જાણીને જે વ્યક્તિ કેટલાક કર્મોને છોડી દે અને કેટલાક કર્મોને શાસ્ત્રમાં બતાવેલી રીતે કરે, તો આપોઆપ મુક્ત થઈ જાય છે. કારણ કે પ્રારબ્ધકર્મોનો આ જન્મમાં ઉપભોગ કરી લેવાથી, એનો અંત થઈ જાય છે અને આ જન્મમાં સર્વ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો કરતા રહેવાથી તથા નિષિદ્ધ કર્મોથી બચતા રહેવાથી, નરકમાં જવું પડતું નથી. તે પ્રકારે કામ્ય કર્મ છોડી દેવાથી સ્વર્ગમાં જવાની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. જ્યારે આ માર્ગથી મૃત્યુલોક, નરક અને સ્વર્ગ આ ત્રણે ગતિ છૂટી જાય છે, ત્યારે આત્માનો મોક્ષ થાય છે.

(અવસરપ્રાપ્ત વેદાંતિઓની માન્યતા બતાવાય છે. મીમાંસકોએ કહેલી વ્યાખ્યા તર્કની દૃષ્ટિએ તો ઠીક લાગે છે. પરંતુ વેદાંતદર્શનવાળા તેને ભ્રાન્ત બતાવીને ખંડન કરે છે. તેઓનું કહેવું છે કે.... “પહેલાં તો સર્વ નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરવો અસંભવ છે. અને જો કોઈ નિષિદ્ધ કર્મ થઈ જાય તો ફક્ત નૈમિત્તિકપ્રાયશ્ચિત્તથી તેના સર્વ દોષોનો નાશ થતો નથી. જો કોઈપણ પ્રકારે આ વાતનો સંભવ માની લેવામાં ન આવે, તો પણ બીજી આપત્તિ એ આવે છે કે સર્વ પ્રારબ્ધકર્મોનો સંગ્રહ એક જન્મમાં કેવી રીતે સમાપ્ત થાય ? અર્થાત્ એક જન્મમાં સમાપ્ત ન જ થાય. કારણ કે સંચિત કર્મોનું ફળ પ્રાયઃ પરસ્પરવિરોધી હોય છે. જેમકે એક કર્મનું ફળ સ્વર્ગ સુખ છે અને એક કર્મનું ફળ નરક-યાતના છે. તો બંને એક સમયે અને એક જ સ્થાનમાં કેવી રીતે ભોગવી શકાય ? આથી જો મીમાંસકોના બતાવેલા ચારે પ્રકારના કર્મો ઉપર બતાવેલી રીતે કરવામાં આવે, તો પણ પહેલેના બચેલા સારા-ખોટા પ્રારબ્ધકર્મો ભોગવવા માટે જન્મ લેવો જ પડે.”

આ દૃષ્ટિથી માત્ર કર્મવાદ દ્વારા મોક્ષની સમસ્યા હલ થતી નથી. પરંતુ તેના માટે કર્મની સાથે જ્ઞાનનો સમુચ્ચય પણ અનિવાર્ય છે. આથી કર્મની સાથે જ્યારે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરાય તથા શમ-દમ-તિવિક્ષા આદિ છ ગુણોનું આચરણ ન કરાય, ત્યાં સુધી મોક્ષ દૂર જ રહેશે.)

દ્રવ્યાદિસંબન્ધિની પાપમિત્યુચ્યત इत्यपि ज्ञापितं द्रष्टव्यम् । इष्टानिष्टार्थसाधन-
योग्यतालक्षणौ धर्माधर्माविति हि मीमांसकाः । उक्तं च शाबर-“य एव श्रेयस्करः स एव
धर्मशब्देनोच्यते” [शाबरभा० १।१।२] अनेन द्रव्यादीનામિષ્ટાર્થસાધનયોગ્યતા ધર્મઃ इति
प्रतिपादितं शबरस्वामिना । भट्टोऽप्येतदेवाह-“श्रेयो” हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
नोदनालक्षणैः साध्या तस्मादेष्वेव धर्मता ॥१॥ [मी० શ્લો० ચોદના સૂ० શ્લો० ૧૩૧]
एषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता । क्षेयःसाधनतया ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ॥२॥
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ।” इति [मी० શ્લો० ચોદના સૂ० શ્લો० ૧૪૧] ॥૭૧॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જેના દ્વારા જીવો કલ્યાણકારી દ્રવ્યોને વિશે પ્રેરિત બનીને પ્રવૃત્ત થાય છે, તે વેદવચનોથી
થનારી પ્રેરણાને નોદના-ચોદના કહેવાય છે. ધર્મ નોદના દ્વારા લક્ષિત થાય છે. આથી ધર્મનું
લક્ષણ નોદના છે.

ધર્મ અતીન્દ્રિય હોવાના કારણે નોદના દ્વારા જ જણાય છે. અન્ય પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી ધર્મ
જણાતો નથી. કારણકે પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણો વિદ્યમાનપદાર્થોના ઉપલંબક છે. ધર્મ કર્તવ્યતારૂપ છે.
અને કર્તવ્યતા ત્રિકાલશૂન્યઅર્થરૂપ છે. મીમાંસકોની માન્યતા છે કે ચોદના=નોદના ત્રિકાલશૂન્ય
શુદ્ધકાર્યરૂપ અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે “નોદના તુ ક્રિયાં પ્રતિ” પદ દ્વારા નોદનાની વ્યાખ્યા કરે છે. હવન, સર્વ જીવો પર દયા,
દાન આદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તક વેદવચનને મીમાંસકો નોદના કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે હવનાદિ
ક્રિયાના વિષયમાં વેદનું જે વચન પ્રેરક બને છે, તે નોદના કહેવાય છે. પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તક
વેદવચન જ ઉદાહરણ દ્વારા બતાવાય છે. - ‘સ્વઃકામોઽગ્નિં યથા યજેત્’ - અર્થાત્ સ્વર્ગની
ઇચ્છાવાળાએ અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરવો જોઈએ. (અહીં ‘યથા’ પદ ઉદાહરણને બતાવવા
પ્રયોજેલ છે.)

તે વેદવચનનો અર્થ આ છે. - સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો પુરુષ અગ્નિનું તર્પણ કરે. શ્લોકરચનામાં
નિયત અક્ષરો હોય છે. આથી ‘સ્વઃ કામોઽગ્નિં યજેત્’ આ પદ કહ્યું છે. વાસ્તવમાં તે વેદકથન
“અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્સ્વર્ગકામ” -સ્વાર્ગાભિલાષિ અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરે, આ પ્રવર્તક વેદવાક્યનું જ
ઘોતક છે. અર્થાત્ ઉપલક્ષણથી વેદવચનને પ્રવર્તક કહ્યું. બાકી તો નિવર્તક વેદવચન પણ નોદના
કહેવાય જ છે. જેમકે ‘ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ’-કોઈપણ જીવની હિંસા ન કરે. તથા ‘ન વૈ હિંસો ભવેત્’
- હિંસક ન બનો. આવા નિવર્તક વેદવચનો પણ નોદના કહેવાય છે. આ રીતે પ્રવર્તક અને

નિવર્તક બંને પણ વેદવચનો નોદના કહેવાય છે. આ નોદના = પ્રેરણાત્મકવેદવચનોથી પ્રેરણા પામીને, પ્રેરણાને અનુસારે જ્યારે પુરુષ દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયાઓથી હવનાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે અને હિંસાદિથી પાછો ફરે છે, ત્યારે તે દ્રવ્ય-ગુણ-ક્રિયાઓમાં ઇચ્છિત સ્વર્ગાદિ ફળના સાધન બનવાની જે યોગ્યતા=શક્તિ છે, તે જ ધર્મ કહેવાય છે. કહેવાનો આશય એ છે કે પુરુષરૂપ દ્રવ્ય જે બુદ્ધિ આદિ ગુણોથી હવનપ્રાયોગ્ય દ્રવ્યોને એકઠા કરીને હલન-ચલન ક્રિયા કરે છે, તે સર્વે દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયાઓમાં સ્વર્ગાદિ ફળના સાધન બનવાની જે યોગ્યતા = શક્તિ છે, તે ધર્મ કહેવાય છે. આનાથી એ સૂચિત થાય છે કે વેદવચનો દ્વારા પ્રેરણા પામીને પણ જે પુરુષ હવનાદિમાં પ્રવર્તતો નથી, હિંસાદિથી નિવૃત્ત થતો નથી અને વિપરીત રીતે પ્રવર્તે છે, ત્યારે તેની તે અન્યથાપ્રવૃત્તિમાં સાધનભૂત દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાઓની જે નરકાદિ, અનિષ્ટ ફળના સાધન થવાની જે યોગ્યતા = શક્તિ છે, તે જ પાપ = અધર્મ કહેવાય છે. દુંકમાં ઇષ્ટાર્થના સાધન થવાની જેમાં યોગ્યતા હોય તે ધર્મ અને અનિષ્ટાર્થના સાધન થવાની જેમાં યોગ્યતા હોય તે અધર્મ કહેવાય છે. આ મીમાંસકોની માન્યતા છે.

પ્રભાકરમિશ્રે શાબરભાષ્યમાં કહ્યું છે કે... “જે જ શ્રેયસ્કર = કલ્યાણકારિ છે, તે જ ધર્મ શબ્દથી કહેવાય છે.” આ વચનથી પ્રભાકરમિશ્રે પણ પ્રતિપાદન કર્યું કે... દ્રવ્યાદિની ઇષ્ટ અર્થને સાધી આપનારી યોગ્યતા જ ધર્મ છે.

કુમારિલ ભટ્ટ પણ આ જ કહે છે કે... પુરુષની પ્રીતિને શ્રેય કહેવાય છે, તે પ્રીતિ નોદના-વેદવાક્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત યાગાદિમાં ઉપયુક્ત થનારા દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આથી સ્વર્ગાદિરૂપ પ્રીતિના સાધનભૂત દ્રવ્યાદિમાં જ ધર્મરૂપતા છે. જો કે દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયા ઇન્દ્રિયગમ્ય હોવા છતાં પણ, તેનો ઇન્દ્રિયગમ્યસ્વરૂપ ધર્મ નથી. પરંતુ વેદ દ્વારા પ્રતિપાદિત તેની શ્રેયઃ સાધનતા જ ધર્મ છે. વેદ દ્રવ્યાદિની શ્રેયઃ સાધનતાનું હંમેશાં પ્રતિપાદન કરે છે. આથી દ્રવ્યાદિ શ્રેયઃ સાધનરૂપથી જ ધર્મ કહેવાય છે. તે જ કારણથી તેની શ્રેયઃ સાધનતારૂપ શક્તિ, કે જેને ધર્મ કહેવાય છે, તે ઇન્દ્રિયનો વિષય બનતી નથી. ॥૭૧॥

અથ વિશેષલક્ષણં પ્રમાણસ્યાભિધાનીયં, તચ્ચ સામાન્યલક્ષણાવિનાભૂતમ્, તતઃ પ્રથમં પ્રમાણસ્ય સામાન્યલક્ષણમભિધીયતે । “અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્” इति । अनधिगतो-अगृहीतो योऽर्थो-बाह्यः स्तम्भादिस्तस्याधिगन्तु-आधिक्येन संशयादिव्यु-दासेन परिच्छेदकम् । अनधिगतार्थाधिगन्तु-प्रागज्ञातार्थपरिच्छेदकं, समर्थविशेषणो-पादाना-ज्ज्ञानं विशेष्यं लभ्यते, अगृहीतार्थग्राहकं ज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः । अत्र

“અનધિગત” ઇતિ પદં ધારાવાહિજ્ઞાનાનાં ગૃહીતગ્રાહિણાં પ્રામાણ્યપરાકરણાર્થમ્ । “અર્થ” ઇતિ ગ્રહણં સંવેદનં સ્વસંવેદિતં ન ભવતિ, સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્, કિન્તુ નિત્યં પરોક્ષમેવેતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । તદ્વ પરોક્ષં જ્ઞાન ભાટ્ટમતેઽર્થપ્રાકટ્યફલાનુમેયં, ભાટ્ટપ્રભાકરમતે સંવેદનાખ્યફલાનુમેયં વા પ્રતિપત્તવ્યમ્ ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે પ્રમાણનું વિશેષલક્ષણ કહેવું જોઈએ. વિશેષલક્ષણ સામાન્યલક્ષણને અવિનાભૂત હોય છે. અર્થાત્ વિશેષલક્ષણનું કથન સામાન્યલક્ષણના કથનપૂર્વક જ હોય છે. તેથી પહેલાં પ્રમાણના સામાન્યલક્ષણને કહેવાય છે - “અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્” - પૂર્વે નહિ જાણેલા પદાર્થને જણાવનાર જ્ઞાનને પ્રમાણ કહેવાય છે. (સામાન્યલક્ષણની વ્યાખ્યા કરે છે.) અનધિગત = નહિ જાણેલા જે સંભાદિ પદાર્થો છે, તે બાહ્ય સંભાદિ પદાર્થોને અધિકથી = સંશયાદિ દોષોના નિરાસપૂર્વક જણાવનાર જે જ્ઞાન હોય છે. તે પ્રમાણ કહેવાય છે. અનધિગતાર્થાધિગન્તુ-પૂર્વ નહિ જાણેલાને જે જણાવે છે, તે પ્રમાણ કહેવાય છે. અહીં લક્ષણવાક્યમાં ‘જ્ઞાન’ પદ નથી; તો પણ ‘અગૃહીતપદાર્થને જાણવાવાળું’ આ વિશેષણના સામર્થ્યથી વિશેષ્યભૂત ‘જ્ઞાન’ પદનો બોધ થાય છે. તેથી લક્ષણનો આકાર આ પ્રમાણ થશે - “અગૃહીતાર્થગ્રાહકં જ્ઞાનં પ્રમાણમ્” - અગૃહીતપદાર્થને જાણવાવાળું જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે. લક્ષણમાં ‘અનધિગત’ પદ ગૃહીતગ્રાહિ ધારાવાહિજ્ઞાનોની પ્રમાણતાના નિરાકરણ માટે છે. ‘આ ઘટ છે’, ‘આ ઘટ છે’ ઇત્યાદિ ધારાવાહિજ્ઞાનમાં અનધિગત અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. પરંતુ અધિગતાર્થનું જ જ્ઞાન થાય છે... તેથી તેમાં પ્રમાણતા ન આવી જાય, માટે લક્ષણમાં ‘અનધિગત’ પદ ગ્રહણ કરેલ છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે... ધારાવાહિજ્ઞાનમાં અનધિગત અર્થનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી તે અપ્રમાણરૂપ છે. આથી ધારાવાહિ જ્ઞાનમાં પ્રમાણતા ન આવે તે માટે ‘અનધિગત’ વિશેષણપદ મુક્યું છે.)

પ્રમાણના સામાન્યલક્ષણમાં ‘અર્થ’ પદનું ગ્રહણ જ્ઞાન સ્વસંવેદિત નથી, તે બતાવવા માટે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવી દે છે. પરંતુ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવી શકતું નથી. જ્ઞાન સ્વસંવેદી નથી, કારણકે સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે. અર્થાત્ પોતાની પોતાનામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે. (પૂર્વે કહેલા નટના ઉદાહરણથી સમજી લેવું.) તેથી જ્ઞાન સ્વસંવેદી નથી, પરંતુ નિત્યપરોક્ષ જ છે.

ભાટ્ટમતમાં આ પરોક્ષજ્ઞાનનું અર્થપ્રાકટ્યનામક ફળથી અનુમાન થાય છે.

(૩) પ્રમાણ્ય વિચાર : પ્રમાણ્યવાદ મીમાંસકોનો વિશિષ્ટ સિદ્ધાંત છે. ‘અર્થ ઘટ’ વગેરે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી

પ્રભાકરમતમાં તે પરોક્ષજ્ઞાનનું પ્રમાણના સંવેદનરૂપ ફળથી અનુમાન થાય છે. (ટીકામાં ‘ભાટ્ટપ્રભાકરમતે’ના સ્થાને પ્રભાકરમતે વધુ ઉચિત લાગે છે. કારણકે પૂર્વે કુમારિલભટ્ટનો મત અલગ જણાવાઈ ગયો છે.)

અથ પ્રમાણસ્ય વિશેષલક્ષણં વિવક્ષુઃ પ્રથમં તન્નામાનિ તત્સંખ્યાં ચાહ-

હવે પ્રમાણના વિશેષલક્ષણને કહેવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકારશ્રી પ્રથમ વિશેષલક્ષણોના નામ અને તેની સંખ્યા કહે છે...

પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચ શાબ્દં ઉપમાનં ચોપમાનં સહ ।

અર્થાપત્તિરભાવશ્ચ ષટ્ પ્રમાણાનિ જૈમિનેઃ ॥૭૨॥

શ્લોકાર્થ : જૈમિનિમતમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શાબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અભાવ આ છ પ્રમાણ છે.

તે જ્ઞાનની સત્યતા (ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સત્ય છે કે અસત્ય ? તેનો નિર્ણય) તે જ્ઞાન ધ્વારા જ થાય છે કે તે માટે અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે ? આ પ્રશ્ન પ્રામાણ્યવાદનું હૃદય છે. પ્રામાણ્ય = જ્ઞાનની સત્યતા. નૈયાયિકો જ્ઞાનની સત્યતા માટે અન્યજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે. ‘અયં ઘટઃ ક્વિત્ જ્ઞાનવાનહં’ અથવા ‘ઘટગ્રહં જાનામિ’ એ અનુવ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન પ્રથમ જ્ઞાનના (અયં ઘટઃ) પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે. આમ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય અન્યજ્ઞાન પર આધારિત હોવાથી નૈયાયિકો પરતઃ પ્રામાણ્યવાદી કહેવાય છે. મીમાંસકો સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદી છે. અર્થાત્ જ્ઞાનની સત્યતાનો નિર્ણય જ્ઞાન સ્વયં જ કરે છે. તે માટે અન્યની = પરની જરૂર નથી. આ તેમની માન્યતા છે. સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદી હોવા છતાં મીમાંસાના ત્રણ મતો અલગ અલગ રીતે તેની સમજ આપે છે.

ગુરુમત : દરેક જ્ઞાન સાચુ જ હોય છે. ‘ભ્રમ’ નું અસ્તિત્વ જ નથી. માટે જે સામગ્રી જ્ઞાનજનક છે, તે સામગ્રી જ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો ગ્રહ કરાવે છે. જેમ દીપકનો પ્રકાશ સ્વયંને અને અન્ય પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જ્ઞાન પણ સ્વયંને તથા પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે.

ભટ્ટમત : ‘અયં ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ જ્ઞાનના વિષય ઘટમાં ‘જ્ઞાતતા’ નામના પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે. ‘જ્ઞાતો ઘટઃ’ એ પ્રતીતિ જ્ઞાતતાની સાધક છે. આ જ્ઞાતતા જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે.

મિશ્રમતઃ નૈયાયિકોની જેમ જ મિશ્ર પણ અનુવ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન પ્રામાણ્યોત્પાદક છે એમ માને છે. પ્રામાણ્યની જેમ અપ્રામાણ્યનો પણ નિશ્ચય સ્વતઃ થાય છે કે પરતઃ એ પ્રશ્ન છે. મીમાંસકો અપ્રામાણ્યગ્રહને પરતઃ જ માને છે. શુક્તિમાં રજતનું જ્ઞાન અન્યજ્ઞાનથી બાંધિત થાય ત્યારે જ તેના અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે.

(ભ્રમાત્મક જ્ઞાનના વિષયમાં મીમાંસકોનો સ્વતંત્રમત છે. પ્રભાકરમિશ્રની માન્યતા પ્રમાણે દરેક જ્ઞાન પ્રમાત્મક જ હોય છે. ભ્રમનું અસ્તિત્વ જ નથી. શુક્તિમાં રજતના જ્ઞાનને ભ્રમાત્મક કહેવામાં આવે છે તે સત્ય નથી. ભ્રમસ્થળે ચાકચિક્ય વગેરે રજતના ધર્મો જોઈ રજતની સ્મૃતિ થાય છે. (તે સ્મૃતિ છે, ભ્રમ નથી) અને શુક્તિ તથા રજતનો ભેદ પકડાતો નથી. આ જ ભ્રમની પ્રક્રિયા છે. વસ્તુતઃ તે ભ્રમ નથી, ભેદાગ્રહ છે. તેનો આ મત અપ્યાતિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ભટ્ટ અને મુરારિ બંનેનો મત નૈયાયિકો જેવો જ છે. તેને વિપરીતપ્યાતિ કહે છે.)

વ્યાખ્યા-પ્રત્યક્ષાનુમાનશાબ્દોપમાનાર્થાપત્યભાવલક્ષણાનિ ષટ્. પ્રમાણાનિ જૈમિનિમુનેઃ સંમતાનીત્યધ્યાહારઃ । ચકારાઃ સમુચ્ચયાર્થાઃ । તત્રાદ્યાનિ પદૈર્વ પ્રમાણાનીતિ પ્રભાકરોઽભાવસ્ય પ્રત્યક્ષેણૈવ ગ્રાહ્યતાં મન્યમાનોઽભિમન્યતે । ષડપિ તાનીતિ ભટ્ટો ભાષતે ॥ ૭૨ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ : જૈમિનિમુનિને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શાબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અભાવ આ છ પ્રમાણો માન્ય છે. શ્લોકમાં 'ચ' કાર સમુચ્ચયાર્થક છે. પ્રભાકર અભાવને પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય માનીને, અર્થાપત્તિ સુધીના પાંચ પ્રમાણો સ્વીકારે છે. ભટ્ટ પ્રત્યક્ષાદિ છએ પણ પ્રમાણોને માને છે. ॥૭૨॥

અથ પ્રત્યક્ષસ્ય લક્ષણમાચટે-

હવે પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહે છે.

તત્ર પ્રત્યક્ષમક્ષાણાં સંપ્રયોગે સતાં સતિ ।

આત્મનો બુદ્ધિજન્મેત્યનુમાનં લૈઙ્ગિકં પુનઃ ॥૭૩॥

શ્લોકાર્થઃ વિદ્યમાનવસ્તુની સાથે ઇન્દ્રિયોનો સન્નિકર્ષ થતે છતે આત્માને જે બુદ્ધિ=જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. વિંગથી ઉત્પન્ન થવાવાળા જ્ઞાનને અનુમાન કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા-“તત્ર” ઇતિ નિર્ધારણાર્થઃ । ઇયમત્રાક્ષરઘટના-સતાં સંપ્રયોગે સતિ આત્મનોઽક્ષાણાં બુદ્ધિજન્મપ્રત્યક્ષમિતિ । શ્લોકે તુ બન્ધાનુલોમ્યેન વ્યસ્તનિર્દેશઃ । સતાં વિદ્યમાનાનાં વસ્તૂનાં સંબન્ધિનિ સમ્પ્રયોગે-સબન્ધે સતિ આત્મનો-જીવસ્યેન્દ્રિયાણાં યો બુદ્ધ્યુત્પાદઃ તત્પ્રત્યક્ષમિતિ । સતામિત્યત્ર સત્ ઇત્યેકવચનેનૈવ પ્રસ્તુતાર્થસિદ્ધૌ ષષ્ઠીબહુવચનાભિધાનમ્ બહૂનામપ્યર્થાનાં સંબન્ધ ઇન્દ્રિયસ્ય સંયોગઃ ક્વચન ભવતીતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । અત્ર જૈમિનીયં સૂત્રમિદં “સત્સંપ્રયોગે સતિ પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મ તત્પ્રત્યક્ષ” [મીમાં૦ સૂ૦-૧૧૧૪] ઇતિ । વ્યાખ્યા-સતા-વિદ્યમાનેન વસ્તુનેન્દ્રિયાણાં સંપ્રયોગે-સંબન્ધે સતિ પુરુષસ્ય યો જ્ઞાનોત્પાદઃ, તત્પ્રત્યક્ષમ્ । અયમત્ર ભાવઃ-યદ્વિષયં વિજ્ઞાનં તેનૈવાર્થેન સંપ્રયોગે ઇન્દ્રિયાણાં પ્રત્યક્ષં, પ્રત્યક્ષાભાસં ત્વન્યસંપ્રયોગજં યથા મરુમરીચિકાદિસંપ્રયોગજં જલાદિજ્ઞાનમિતિ । અથવા સત્સંપ્રયોગજત્વં વિદ્યમાનોપલમ્ભ-નત્વમુચ્યતે । તત્ર સતિ-વિદ્યમાને સમ્યક્પ્રયોગો-અર્થેષ્વિન્દ્રિયાણાં વ્યાપારો યોગ્યતા વા, ન તુ નૈયાયિકાભ્યુપગત એવં સંયોગાદિઃ । તસ્મિન્સતિ શેષં પ્રાગ્વત્ । ઇતિશબ્દઃ

પ્રત્યક્ષલક્ષણસમાપ્તિસૂચકઃ ।। અથાનુમાનં લક્ષયતિ પુનઃશબ્દસ્ય વ્યસ્તસંબંધાત્ ।
અનુમાનં પુનર્લૈક્ષિકમ્ લિङ्गाज्जातं લૈક્ષિકમ્ । લિङ्गाल्लિङ्ગિજ્ઞાનમનુમાનમિત્યર્થઃ ।
તત્રેદમનુમાનલક્ષણસ્ય સૂચામાત્રમુક્તમ્ । સંપૂર્ણ ત્વિત્યં તલ્લક્ષણં “જ્ઞાતસંબંધ-
સ્યેકદેશદર્શનાદસન્નિકૃટેઽર્થે બુદ્ધિરનુમાનમ્” [શાબર. ભા૦ ૧૧૭૧૫] ઇતિ શાબરમનુ-
માનલક્ષણમ્ । વ્યાખ્યા-અવગતસાધ્યસાધનાવિનાભાવસંબંધસ્ય પુંસ એકદેશસ્ય સાધનસ્ય
દર્શનાદસન્નિકૃટે પરોક્ષેઽર્થે બુદ્ધિર્જ્ઞાનમનુમાનમિતિ ।।૭૩।।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શ્લોકમાં નિર્દિષ્ટ ‘તત્ર’ નિર્ધારણાર્થક છે. શ્લોકમાં છન્દરચનાના અનુરોધથી લક્ષણગત
શબ્દોની વ્યસ્તતા છે. પરંતુ શ્લોકમાં સૂચવેલા પ્રત્યક્ષના લક્ષણની અક્ષર ઘટના આ પ્રમાણે છે
- વિદ્યમાન વસ્તુઓની સાથે સંપ્રયોગ = સંબંધ થતાં આત્માને ઇન્દ્રિયો દ્વારા બુદ્ધિ = જ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ ક્રમ આ પ્રમાણે છે - વિદ્યમાન વસ્તુઓનો સંબંધ
થતે છતે આત્માને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. જોકે ‘સતઃ’
આવો એકવચનનો પ્રયોગ કરવાથી પણ પ્રસ્તુત અર્થની સિદ્ધિ થઈ જાત. અર્થાત્ વર્તમાન
પદાર્થોથી ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષનું સૂચન થઈ શકતું હતું. તો પણ ‘સત્તામ્’ આવો બહુવચનનો
પ્રયોગ કર્યો છે, તે પણ સૂચિત કરે છે કે ક્યારેક-ક્યારેક ક્યાંક-ક્યાંક ઘણા પદાર્થો સાથે પણ
ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ હોય છે. જૈમિનિ સૂત્ર આ છે -

“સત્સંપ્રયોગે સતિ પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં વુદ્ધિજન્મ તત્પ્રત્યક્ષમ્” । -વ્યાખ્યા : વિદ્યમાનવસ્તુથી
ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ થતે છતે પુરુષને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. કહેવાનો
આશય એ છે કે... જે પદાર્થવિષયક જ્ઞાન થાય છે, તે પદાર્થ સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ થતે છતે
પ્રત્યક્ષ થાય છે. અન્યપદાર્થની સાથે સંબંધ થતે છતે અન્યપદાર્થનું જ્ઞાન થવું તે પ્રત્યક્ષાભાસ
છે. જેમકે મરુસ્થળની રેતી અને સૂર્યના કિરણો આદિ સાથે સંબંધ થતે છતે ઉત્પન્ન થતું ભ્રાન્ત
જલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષાભાસ છે. અથવા ‘સત્સંપ્રયોગજ’નો અર્થ છે, વિદ્યમાન પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ
કરવાવાળું. વિદ્યમાન પદાર્થમાં ઇન્દ્રિયોનો સમ્યક્પ્રયોગ કે ઇન્દ્રિયોની યોગ્યતાને સત્પ્રયોગ
કહેવાય છે, નહિ કે નૈયાયિકો દ્વારા મનાયેલા સંયોગાદિ સન્નિકર્ષો જ. પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં
નિર્દિષ્ટ ‘ઇતિ’ પદ સમાપ્તિનું સૂચક છે.

હવે અનુમાનનું લક્ષણ કરે છે. ‘પુનઃ’ શબ્દનો સંબંધ શ્લોકમાં જેની સાથે છે, તેનાથી ભિન્ન
પદની સાથે છે. શ્લોકમાં “અનુમાનં લૈક્ષિકં પુનઃ” - આ પદ છે. તેના સ્થાને ‘અનુમાનં પુનર્લૈક્ષિકમ્’

આ પદ જાણવું. લિંગથી ઉત્પન્ન થતાં લિંગિના જ્ઞાનને અનુમાન કહેવાય છે. આ અનુમાનના લક્ષણની સાધારણ સૂચનામાત્ર જ છે. તેનું પૂર્ણલક્ષણ તો શાબરભાષ્યમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે - “જ્ઞાતસંબન્ધસ્યૈકદેશદર્શનાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિરનુમાનમ્”-સાધ્ય અને સાધનના અવિનાભાવના યથાર્થજ્ઞાનવાળા પુરુષને એકદેશ-સાધનને દેખવાથી અસન્નિકૃષ્ટ = પરોક્ષ સાધ્ય અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, તે અનુમાન કહેવાય છે. (જેમકે રસોડામાં ધૂમ અને અગ્નિના અવિનાભાવસંબંધને જાણેલા પુરુષને (પર્વત ઉપર) ધૂમનું દર્શન થવાથી અસન્નિકૃષ્ટ = પરોક્ષ એવા વહ્નિનું જ્ઞાન થાય છે, તે અનુમાન કહેવાય છે.) ॥૭૩॥

અથ શાબ્દમાહ-

હવે શાબ્દપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે -

શાબ્દં શાશ્વતવેદોત્યમુપમાનં તુ કીર્તિતમ્ ।

પ્રસિદ્ધાર્થસ્ય સાધર્મ્યાદપ્રસિદ્ધસ્ય સાધનમ્ ॥૭૪॥

શ્લોકાર્થ : નિત્યવેદથી ઉત્પન્ન થવાવાળા જ્ઞાનને શાબ્દ=આગમ કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ અર્થની સદૃશતાથી અપ્રસિદ્ધની સિદ્ધિ કરવી તે ઉપમાન કહેવાય છે. ॥૭૪॥

વ્યાખ્યા-શાશ્વતો-અપૌરુષેયત્વાન્નિત્યો યો વેદઃ તસ્માદુત્થા-ઉત્થાનં યસ્ય તચ્છાશ્વતવેદોત્યમ્ । અર્થાદ્વેદશબ્દજનિતં જ્ઞાનં શાબ્દં પ્રમાણમ્ । અસ્યેદં ‘લક્ષણં “શબ્દજ્ઞાનાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિઃ” [શાબરભા. ૧ ૧૭ ૧૫] ઇતિ । અયં શબ્દોઽસ્યાર્થસ્ય વાચક ઇતિ યજ્ઞજ્ઞાનં તચ્છબ્દજ્ઞાનમ્ । તસ્માદનન્તરં શબ્દે-શ્રુતે જ્ઞાનાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે-અપ્રત્યક્ષેઽપ્યર્થ-ઘટાદૌ બુદ્ધિઃજ્ઞાનં શાબ્દં પ્રમાણમ્ । શબ્દાદપ્રત્યક્ષે વસ્તુનિ યજ્ઞજ્ઞાનમુદેતિ તચ્છાબ્દમિત્યર્થઃ । અત્ર મતે શબ્દસ્યેદં સ્વરૂપં પ્રરૂપ્યતે । નિત્યા આકાશવત્સર્વગતાશ્ચ વર્ણાઃ । તે ચ તાલ્વોષ્ઠાદિભિરભિવ્યજ્યન્તે ન પુનરુત્પાદ્યન્તે । વિશિષ્ટાનુપૂર્વીકા વર્ણાઃ । શબ્દો નિત્યઃ । શબ્દાર્થયોર્વાચ્યવાચકસંબન્ધ ઇતિ ॥ અથોપમાનમાહ “ઉપમાનં તુ” ઇત્યાદિ । ઉપમાનં પુનઃ કીર્તિતમ્ । તત્કિં રૂપમિત્યાહ “પ્રસિદ્ધાર્થસ્ય” ઇત્યાદિ । પ્રસિદ્ધ ઉપલબ્ધોઽર્થો ગવાદિર્યસ્ય પુંસ સ પ્રસિદ્ધાર્થઃ જ્ઞાતગવાદિપદાર્થ ઇત્યર્થઃ । તસ્ય ગવયદર્શને સાધર્મ્યાદગવયગત-સાદૃશ્યાત્પરોક્ષે ગવિ અપ્રસિદ્ધસ્ય પુરાનુપલબ્ધસ્ય સાદૃશ્યસાધનં જ્ઞાનમ્ । અસ્યેદં સૂત્રં “ઉપમાનમપિ સાદૃશ્યાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિમુત્પાદયતિ, યથા ગવયદર્શનં ગોસ્મરણસ્ય” [શાબર ભા૦ ૧ ૧૭ ૧૮] ઇતિ । વ્યાખ્યા-ગવયસાદૃશ્યાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે પરોક્ષસ્ય ગોઃ સાદૃશ્યે

ગોસ્મરણસ્યેતિ । ગવિ સ્મરણં યસ્ય પુંસઃ સ ગોસ્મરણઃ તસ્ય ગોસ્મરણવત્ત્વ ઇત્યર્થઃ । શેષં સ્પષ્ટમ્ । તત્રેદં તાત્પર્યમ્-યેન પ્રતિપત્તિ ગૌરુપલબ્ધો ન ગવયો ન ચાતિદેશવાક્યં “ગૌરિવ ગવયઃ” ઇતિ શ્રુતં, તસ્યારણ્યે પર્યટતો ગવયદર્શને પ્રથમ ઉપજાયતે પરોક્ષે ગવિ સાદૃશ્યજ્ઞાન યદુત્પદ્યતે “અનેન સદૃશો ગૌઃ” ઇતિ, તદુપમાનમિતિ । તસ્ય વિષયઃ સાદૃશ્યવિશિષ્ટઃ પરોક્ષો ગૌઃ, તદ્વિશિષ્ટં વા સાદૃશ્યમિતિ । અસ્ય ચાનધિગતાર્થાધિગન્તૃતયા પ્રામાણ્યમુપપન્નં, યતોઽત્ર ગવયવિષયેણ પ્રત્યક્ષેણ ગવય એવ વિષયીકૃતો ન પુનરસન્નિહિતસ્ય ગોઃ સાદૃશ્યમ્ । યદપિ તસ્ય પૂર્વ ગૌરિતિ પ્રત્યક્ષમભૂત્, તથાપિ તસ્ય ગવયોઽત્યન્તમપ્રત્યક્ષ એવેતિ કથં ગવિ તદપેક્ષં તત્સાદૃશ્યજ્ઞાનમ્ । તદેવં ગવયસદૃશો ગૌરિતિ પ્રાગપ્રતિપત્તેરનધિગતાર્થાધિ-ગન્તૃપરોક્ષે ગવિ ગવયદર્શનાત્સાદૃશ્યજ્ઞાનમ્ । ॥૭૪॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વેદ અપૌરુષેય હોવાથી નિત્ય છે. તે નિત્યવેદથી ઉત્પન્ન થવાવાળું. અર્થાત્ વેદના શબ્દોથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન શાબ્દપ્રમાણ છે. શાબ્દરભાષ્યમાં શાબ્દપ્રમાણનું આ લક્ષણ કર્યું છે - “શબ્દજ્ઞાનાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિઃ શાબ્દ” - શબ્દજ્ઞાનથી પરોક્ષ અર્થમાં થતા જ્ઞાનને શાબ્દ = આગમ કહેવાય છે. ‘આ શબ્દ આ અર્થનો વાચક છે’ - આ સંકેતજ્ઞાનને શબ્દજ્ઞાન કહેવાય છે. આ સંકેતગ્રહણની અનંતર શબ્દ સાંભળતાં જે પરોક્ષ ઘટાદિ અર્થનું પણ જ્ઞાન થાય છે, તેને શાબ્દપ્રમાણ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે શબ્દથી પરોક્ષ વસ્તુમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન તે શાબ્દ કહેવાય છે. અર્થાત્ શબ્દથી થવાવાળા અપ્રત્યક્ષ વસ્તુવિષયક જ્ઞાનને શાબ્દપ્રમાણ કહેવાય છે.

જૈમિનિમતમાં શબ્દનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે - વર્ણોને આકાશની જેમ નિત્ય અને સર્વગત માને છે. તે વર્ણો તાલુ, મુખ, નાસિકા આદિથી પ્રગટ થાય છે. પરંતુ તે ઉત્પન્ન થતા નથી. વિશિષ્ટ આનુપૂર્વી = રચનાવાળા વર્ણો જ શબ્દ કહેવાય છે. શબ્દ પણ નિત્ય છે. શબ્દ અને અર્થનો વાચ્ય-વાચકસંબંધ પણ નિત્ય છે.

હવે ઉપમાનપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે. ઉપમાન પ્રસિદ્ધ છે. ઉપમાનનું સ્વરૂપ શું છે ? આવી જિજ્ઞાસા થતાં શ્લોકમાં તેનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહ્યું કે - ‘પ્રસિદ્ધાર્થસ્ય...’ ઇત્યાદિ - પ્રસિદ્ધ - ઉપલબ્ધ છે ગૌ આદિ પદાર્થ જેને એવા પુરુષને તે પ્રસિદ્ધાર્થ ગૌ આદિને સારી રીતે જાણનારા પુરુષને ગવય=રોજનું દર્શન થતાં જ ગવયગતસાદૃશ્યતાથી પરોક્ષ એવી ગાયમાં ગવયની સમાનતાનું જ્ઞાન થવું તે ઉપમાન કહેવાય છે. (જો કે ગાયમાં ગવયની સમાનતા હતી જ, પરંતુ ઉપમાનના પહેલાં પુરુષને તેની સમાનતાનું જ્ઞાન નહોતું. ઉપમાનપ્રમાણથી “ગાય આ ગવયની

સમાન છે” આ સાદૃશ્યજ્ઞાન થાય છે). ઉપમાનનું લક્ષણસૂત્ર આ છે - “ઉપમાનમપિ સાદૃશ્યાદસન્નિકૃષ્ટેઽર્થે બુદ્ધિમુત્પાદયતિ, યથા ગવયદર્શનં ગોસ્મરણસ્ય” - ગવયની સદૃશતાથી પરોક્ષ એવી ગાયમાં (સાદૃશ્ય) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપમાન કહેવાય છે. આ ઉપમાન ગવયના દર્શન બાદ જે પુરુષને ગાયનું સ્મરણ થાય, તેને થાય છે. અર્થાત્ ગવયનું સ્મરણ કરનાર પુરુષને જ થાય છે. શેષ સ્પષ્ટ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે - જે પ્રતિપત્ત = જાણવાવાળા જ્ઞાતાએ ગાયને જોઈ છે. ગવયને આજ સુધી જોઈ નથી. “ગાયની સમાન ગવય હોય છે”-આવા અતિદેશ વાક્યને પણ સાંભળ્યું નથી, તે વ્યક્તિને અરણ્યમાં ફરતાં ફરતાં પહેલીવાર જ ગવયનું દર્શન થાય છે. અને ‘આની સમાન તે ગાય છે’ આવું ગાયમાં ગવયની સમાનતાનું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપમાન કહેવાય છે. ઉપમાનનો વિષય સાદૃશ્યવિશિષ્ટ પરોક્ષગાય છે કે ગોવિશિષ્ટસાદૃશ્ય છે.

આ ઉપમાન અનધિગતપદાર્થને જણાવનાર હોવાથી પ્રમાણ છે. અર્થાત્ અનધિગતપદાર્થને જાણવાપણું ઉપમાનમાં હોવાથી, તેમાં પ્રામાણ્ય સંગત થાય છે. (ઉપમાન અનધિગતપદાર્થને જણાવનાર છે.) કારણ કે ગવયવિષયક પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગવય જ વિષય કરાયો છે. પરંતુ અસન્નિહિત=પરોક્ષગાયની સદૃશતા વિષય બની નથી. અર્થાત્ ગવયને જાણવાવાળું પ્રત્યક્ષ તો માત્ર ગવયને જ જાણે છે, પરંતુ પરોક્ષગાયની સદૃશતાને જાણતું નથી. જો કે પહેલાં ગાયવિષયક પ્રત્યક્ષ થયું હતું, તો પણ ત્યારે ગવય અત્યંત અપરોક્ષ જ હતી. તો કેવી રીતે તેના દ્વારા ગવયની અપેક્ષાએ ગાયમાં સાદૃશ્યજ્ઞાન થાય ? આ પ્રમાણે “ગવય સમાન ગાય છે” આ પ્રતીતિ (ન તો ગવયપ્રત્યક્ષ દ્વારા પહેલા થયેલી છે કે ન તો ગોપ્રત્યક્ષ દ્વારા થઈ છે.) તેથી તે પ્રતીતિ અનધિગત જ છે. આ રીતે ગવયના દર્શનથી પરોક્ષગાયમાં થવાવાળું સાદૃશ્યજ્ઞાન અગૃહીતગ્રાહિ હોવાથી પ્રમાણ છે. ॥૭૪॥

અથાર્થાપત્તિલક્ષણમાહ

હવે અર્થાપત્તિનું લક્ષણ કહે છે.

દૃષ્ટાર્થાનુપપત્ત્યા તુ કસ્યાપ્યર્થસ્ય કલ્પના ।

ક્રિયતે યદ્બલેનાસાવર્થાપત્તિરુદાહતા ॥૭૫॥

શ્લોકાર્થ: દૃષ્ટપદાર્થની અનુપપત્તિના બલથી જે કોઈ પણ અદૃષ્ટપદાર્થની કલ્પના કરાય છે, તે અર્થાપત્તિ કહેવાય છે. ॥૭૫॥

વ્યાખ્યા-પ્રત્યક્ષાદિભિઃ ષટ્ઘ્ભિઃ પ્રમાણૈર્દૃષ્ટઃ-પ્રસિદ્ધો યોઽર્થઃ, તસ્યાનુપપત્ત્યા-અન્યથાઽ-

સંભવેન તુ:-પુનઃ કસ્યાપ્યન્યસ્ય-અદૃષ્ટસ્યાર્થસ્ય કલ્પના યદ્વલેન-યસ્ય જ્ઞાનસ્ય બલેન સામર્થ્યેન ક્રિયતે । “દૃષ્ટાદ્યનુપપત્ત્યા” ઇતિ પાઠે તુ દૃષ્ટઃ પ્રમાણપદ્ધત્કેન, આદિશબ્દાત્ શ્રુતઃ શાબ્દપ્રમાણેન તસ્ય દૃષ્ટસ્ય શ્રુતસ્ય ચાર્થસ્યાનુપપત્ત્યા કસ્યાપ્યર્થસ્ય કલ્પના યદ્વલેન ક્રિયત ઇતિ પ્રાગ્વત્ । અસાવદૃષ્ટાર્થકલ્પનારૂપં જ્ઞાનમેવાર્થાપત્તિરુદાહતા । અત્રેદં સૂત્રં “અર્થાપત્તિરપિ દૃષ્ટઃ શ્રુતો વાર્થોઽન્યથા નોપપદ્યત ઇત્યદૃષ્ટાર્થકલ્પના” (શા.ભા-૧/૧/૫) ઇતિ । અત્ર પ્રમાણપદ્ધત્કેન દૃષ્ટઃ શબ્દેન શ્રુતશ્ચાર્થો મિથોર્વેલક્ષણ્યજ્ઞાપનાર્થ પૃથક્કૃત્યોક્તૌ સ્તઃ । શેષં તુલ્યમ્ । ઇદમુક્તં ભવતિ-પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણષટ્કવિજ્ઞાતોઽર્થો યેન વિના નોપપદ્યતે તસ્યાર્થસ્ય કલ્પનમર્થાપત્તિઃ । તત્ર પ્રત્યક્ષપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ યથાગ્રેઃ પ્રત્યક્ષેણોષ્ણસ્પર્શમુપલભ્ય દાહકશક્તિયોગોઽર્થાપત્ત્યા પ્રકલ્પ્યતે । ન હિ શક્તિરધ્યક્ષપરિચ્છેદ્યા નાપ્યનુમાનાદિ-સમધિગમ્યા પ્રત્યક્ષયા શક્ત્યા સહ કસ્યચિદર્થસ્ય સંબન્ધાસિદ્ધેઃ । અનુમાનપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ યથાદિત્યસ્ય દેશાન્તરપ્રાપ્ત્યા દેવદત્તસ્યેવ ગત્યનુમાને તતોઽનુમાનાદગમનશક્તિ-યોગોઽર્થાપત્ત્યાવસીયતે । ઉપમાનપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ યથા “ગવયવદ્ગૌઃ” ઇત્યુક્તેરર્થાદ્વાહ-દોહાદિશક્તિયોગસ્તસ્ય પ્રતીયતે, અન્યથા ગોત્વસ્યૈવાયોગાત્ । શબ્દપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ શ્રુતાર્થાપત્તિરિતીતરનામિકા યથા શબ્દાદર્થપ્રતીતૌ શબ્દસ્યાર્થેન સંબન્ધસિદ્ધિઃ । અર્થાપત્તિપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ । યથોક્તપ્રકારેણ શબ્દસ્યાર્થેન સંબન્ધસિદ્ધાવર્થાન્નિત્યત્વસિદ્ધિઃ પૌરુષેયત્વે શબ્દસ્ય સંબન્ધાયોગાત્ । અભાવપૂર્વિકાર્થાપત્તિઃ યથા જીવતો દેવદત્તસ્ય ગૃહેઽર્શનાદર્થાદ્બહિર્ભાવઃ । અત્ર ચ ચતસૃભિરર્થાપત્તિભિઃ શક્તિઃ સાધ્યતે, પદ્ધત્યા નિત્યતા, ષષ્ઠ્યા ગૃહાદ્બહિર્ભૂતો દેવદત્ત એવ સાધ્યત ઇત્યેવં ષટ્પ્રકારાર્થાપત્તિઃ । અન્યે તુ શ્રુતાર્થાપત્તિ-મન્યથોદાહરન્તિ, પીનો દેવદત્તો દિવા ન ભુક્ત ઇતિ વાક્યશ્રવણાદ્રાત્રિભોજનવાક્ય-પ્રતીતિઃ, શ્રુતાર્થાપત્તિઃ । ગવયોપમિતસ્ય ગોસ્તજ્ઞાનગ્રાહ્યતાશક્તિરુપમાનપૂર્વિકાર્થાપત્તિ-રિતિ । ઇયં ચ ષટ્પ્રકારાપ્યર્થાપત્તિર્નાધ્યક્ષં અતીન્દ્રિયશક્ત્યાદ્યર્થવિષયત્વાત્ । અત એવ નાનુમાનમપિ, પ્રત્યક્ષપૂર્વકત્વાત્તસ્ય, તતઃ પ્રમાણાન્તરમેવાર્થાપત્તિઃ સિદ્ધા । ॥૭૫॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પ્રત્યક્ષાદિ છ પ્રમાણો દ્વારા સિદ્ધ થયેલો અર્થ અન્ય રીતે સંભવતો ન હોવાથી, (તેની સંગતિ માટે) પુનઃ કોઈપણ અદૃષ્ટાર્થની કલ્પના, જે જ્ઞાનના બળ=સામર્થ્યથી કરાય છે, તે ‘અર્થાપત્તિ’ કહેવાય છે.

વળી કોઈક ઠેકાણે ‘દૃષ્ટાદ્યનુપપત્ત્યા’ આવો પાઠ પણ જોવા મળે છે. તે પાઠ અનુસાર આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. - પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણથી સિદ્ધ અર્થ કે શાબ્દપ્રમાણથી સાંભળેલા અર્થ, જ્યારે બીજી રીતે સંગત થતો ન હોય, ત્યારે (તેની સંગતિ માટે) બીજા કોઈપણ અર્થની કલ્પના જે જ્ઞાનના બળ=સામર્થ્યથી કરાય છે, તે અર્થાપત્તિ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે અદૃષ્ટપદાર્થની કલ્પનારૂપ જ્ઞાન જ અર્થાપત્તિ કહેવાય છે.

શાબરભાષ્યમાં અર્થાપત્તિનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે - અર્થાપત્તિરપિ દૃષ્ટઃ શ્રુતો વાર્થોઽન્યથા નોપપદ્યતે इत्यदृष्टार्थकल्पना । પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણથી દૃષ્ટપદાર્થ કે શાબ્દપ્રમાણથી સાંભળેલો પદાર્થ બીજી રીતે સંગત થતો નથી, ત્યારે જે અદૃષ્ટાર્થની કલ્પના કરાય છે, તે અર્થાપત્તિ કહેવાય છે.

અહીં સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટપદાર્થ તથા શાબ્દપ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ શ્રુતપદાર્થની પરસ્પરવિલક્ષણતા બતાવવા બંનેને પૃથક્ ગ્રહણ કર્યું છે. શેષ ઉપર કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ છે.

તાત્પર્યાર્થ એ છે કે પ્રત્યક્ષાદિ છ પ્રમાણોથી જાણેલો પદાર્થ જેના વિના સંગત થતો નથી, તે અવિનાભાવિ પરોક્ષપદાર્થની કલ્પના અર્થાપત્તિ કહેવાય છે. (હવે પ્રત્યક્ષાદિ છ પ્રમાણપૂર્વિકા અર્થાપત્તિના ઉદાહરણ આપે છે.)

(૧) પ્રત્યક્ષપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ : જેમકે અગ્નિનો સ્પર્શનપ્રત્યક્ષથી ઉષ્ણસ્પર્શ જાણીને (અગ્નિમાં રહેલી) દાહકશક્તિનો યોગ અર્થાપત્તિથી કલ્પાય છે. શક્તિ પ્રત્યક્ષથી પરિચ્છેદ્ય નથી. અનુમાનથી પણ પરિચ્છેદ્ય નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષથી શક્તિ સાથે જોડાયેલો કોઈપણ અર્થ પ્રતીત થતો નથી. શક્તિ સાથે જોડાયેલો કોઈપણ અર્થ જ્યારે લિંગ બનીને પ્રત્યક્ષનો વિષય બને, ત્યારે જ અનુમાનથી લિંગિ=શક્તિનું અનુમાન કરી શકાય છે. અન્યથા નહિ. (અર્થાત્ શક્તિ સાથે જોડાયેલો એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેને જોઈને અનુમાન થાય.) આથી શક્તિ અનુમાનગમ્ય પણ નથી. તેથી જ અગ્નિમાં રહેલો દાહકશક્તિનો યોગ અર્થાપત્તિથી જણાય છે.

(૨) અનુમાનપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ : દેવદત્તનું એક દેશથી બીજા દેશમાં પહોંચવાનું ગતિપૂર્વક હોય છે, એમ જોઈને સૂર્યની દેશાન્તરપ્રાપ્તિ પણ ગતિપૂર્વક હોય છે. - આવું અનુમાન કરાય છે. અનુમાનની અનંતર સૂર્યમાં ગમનશક્તિનો યોગ અર્થાપત્તિથી જણાય છે.

(૩) ઉપમાનપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ : જેમ “ગવય જેવી ગાય છે.” આ ઉપમાનવાક્યના અર્થથી ગાયમાં વજન વહન કરવું, દૂધ દેવું આદિની શક્તિનો યોગ પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ “ગવય જેવી ગાય છે”-આ ઉપમાનવાક્યના અર્થથી ગાયમાં તાદૃશશક્તિનો યોગ કલ્પના કરાય છે. જો તાદૃશશક્તિનો યોગ ન હોય તો તેમાં ગોત્વનો યોગ જ નહિ રહે. અર્થાત્ તે ગાય જ નહિ રહે.

(૪) શબ્દપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ : (જેનું બીજું નામ શ્રુતાર્થાપત્તિ છે.) જેમકે શબ્દથી અર્થની પ્રતીતિ થતે છતે શબ્દનો અર્થની સાથે જે સંબંધ છે, તે અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ શબ્દ વાયક છે અને અર્થ વાચ્ય છે. - આવા પ્રકારના વાચ્ય-વાચકરૂપ સંબંધની સિદ્ધિ થાય છે.

(૫) અર્થાપત્તિપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ : પૂર્વે કહ્યા મુજબ શબ્દનો અર્થની સાથે સંબંધ સિદ્ધ થતે છતે અર્થાપત્તિથી શબ્દનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે જો વચનને પૌરુષેય માનશો તો (અર્થાત્ પુરુષથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અનિત્ય માનશો તો) શબ્દનો (અર્થની સાથેના) નિત્યસંબંધનો અયોગ થઈ જશે. અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે જે નિત્ય વાયક-વાચ્યભાવરૂપ સંબંધ છે, તે બની શકશે નહિ.

(૬) અભાવપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ : જેમકે જીવિત દેવદત્ત ઘરમાં જોવા મળતો નથી. અર્થાત્ જીવિત દેવદત્તનો ગૃહમાં અભાવ હોવાથી, અર્થાપત્તિથી દેવદત્તનો બહિર્ભાવ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં છ અર્થાપત્તિ પૈકી ચાર અર્થાપત્તિથી શક્તિ સધાય છે. પાંચમી અર્થાપત્તિથી નિત્યતા અને છઠ્ઠી અર્થાપત્તિથી ઘરથી બહાર દેવદત્તની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે છ પ્રકારની અર્થાપત્તિ છે.

કોઈક આચાર્ય શ્રુતાર્થાપત્તિનું બીજી રીતે ઉદાહરણ આપે છે. “દ્રષ્ટપુષ્ટ દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી” આ વાક્યશ્રવણથી દેવદત્તના રાત્રિભોજનસંબંધી વાક્યની પ્રતીતિ થાય છે, તે શ્રુતાર્થાપત્તિ માને છે.

આ જ રીતે ગવયથી ઉપમિત થવાવાળી ગાયમાં ઉપમાનજ્ઞાનની ગ્રાહ્યતાશક્તિની કલ્પના ઉપમાનપૂર્વિકા અર્થાપત્તિ માને છે.

આ છઠ્ઠે પ્રકારની અર્થાપત્તિ અતીન્દ્રિયશક્તિ આદિને વિષય કરતી હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ નથી. અને આથી જ અનુમાનરૂપ પણ નથી. કારણકે અનુમાન પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ હોય છે. તેથી અર્થાપત્તિ સ્વતંત્રપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે. ॥૭૫॥

અથાભાવપ્રમાણં સ્વરૂપતઃ પ્રરૂપયતિ ।

હવે અભાવપ્રમાણનું સ્વરૂપ બતાવાય છે.

પ્રમાણપદ્ધત્તં યત્ર વસ્તુરૂપે ન જાયતે ।

વસ્તુસત્તાવબોધાર્થં તત્રાભાવપ્રમાણતા ॥૭૬॥

શ્લોકાર્થઃ વસ્તુની સત્તાના ગ્રાહક પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણ જે વસ્તુમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેમાં અભાવપ્રમાણની પ્રવૃત્તિ હોય છે. ॥૭૬॥

વ્યાખ્યા-સદસદંશાત્મકે વસ્તુનિ પ્રત્યક્ષાદીનિ પञ्च પ્રમાણાનિ સદંશં ગૃહ્યતે ન પુનરસદંશં । પ્રમાણાભાવલક્ષણસ્ત્વભાવોઽસદંશં ગૃહીતે ન પુનઃ સદંશમ્ । અભાવોઽપિ પ્રમાણાભાવલક્ષણો નાસ્તીત્યર્થસ્યાસન્નિકૃષ્ટસ્ય પ્રસિદ્ધ્યર્થ પ્રમાણમ્ [શા૦ ભા૦ ૧ ૧૭] इति वचनात् । 'अन्ये पुनरभावाख्यं प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति । प्रमाणपञ्चकाभावलक्षणोऽनन्तरोऽभावः १ प्रतिषिध्यमानाद्वा तदन्यज्ञानं २ आत्मा वा विषयग्रहणरूपेणानभिनिर्वृत्तभावः ३ । इति ततः प्रस्तुतश्लोकस्यायमर्थः प्रमाणपञ्चकं-प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यत्र-भूतलादावाधारे घटादेराधेयस्य ग्रहणाय न जायते-न प्रवर्तते, तत्र-आधेयवर्जितस्याधारस्य ग्रहणेऽभावप्रमाणता-अभावस्य प्रामाण्यम् । एतेन निषिध्यमानात्तदन्यज्ञानमुक्तम् । तथा 'प्रमाणपञ्चकं यत्र' इति पदस्यात्रापि संबन्धाद्यत्र वस्तुरूपे-घटादेर्वस्तुनो रूपेऽसदंशे ग्राहकतया न जायते, तत्रासदंशेऽभावस्य प्रमाणता । एतेन प्रमाणपञ्चकाभाव उक्तः २ । तथा प्रमाणपञ्चकं 'वस्तुसत्तावबोधार्थ' घटादिवस्तुसत्ताया अवबोधाय न जायते-असदंशे न व्याप्रियते तत्र सत्तानवबोधेऽभावस्य प्रमाणता । अनेनात्मा विषयग्रहणरूपेण परिणत उक्तः ३ । एवमिहाभावप्रमाणं त्रिधा प्रदर्शितम् । तदुक्तम्-"प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः, प्रमाणाभाव उच्यते । सात्मनो परिणामो वा, विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥१॥" [मी. શ્લોક૦ અભાવ શ્લોક૦ ૧૧] અત્ર સાશબ્દોઽનુત્પત્તિર્વિશેષણતયા યોજ્ય इति । સમ્પ્રતિટીકાયામભાવપ્રમાણં યથા ત્રિધોપદર્શિતં તથેહાપિ તદર્શિતમ્ । રત્નાકરાવતારિકાયાં તુ પ્રત્યક્ષાદેરનુત્પત્તિરિત્યસ્યૈવોક્તસ્ય બલેન દ્વિધા તદ્વર્ણિતમાસ્તે । તત્ર સશબ્દઃ પુલ્લિङ्ગઃ પ્રમાણાભાવસ્ય વિશેષણં કાર્ય इति । તત્ત્વં તુ બહુશ્રુતા જ્ઞાનતે ।

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

વસ્તુ સદસદંશાત્મક = ભાવાભાવાત્મક હોય છે. અર્થાત્ વસ્તુમાં સદંશની જેમ અસદંશ પણ રહે છે. તેમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણો વસ્તુનો સદંશ ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ અસદંશને ગ્રહણ કરતા નથી. પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપંચકના અભાવમાં પ્રવૃત્ત અભાવપ્રમાણ વસ્તુના અસદંશને ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ સદંશને ગ્રહણ કરતું નથી. કહ્યું પણ છે કે... "પ્રમાણોના અભાવને અભાવપ્રમાણ કહે છે. તે 'નાસ્તિ-નથી' આ અર્થની સિદ્ધિ કરે છે. આ અભાવને જાણવા માટે કોઈપણ પ્રકારના

સન્નિકર્ષની આવશ્યકતા નથી. -અર્થાત્ પ્રમાણોના અભાવસ્વરૂપ અભાવ પણ 'નાસ્તિ' એ પ્રમાણોના અસન્નિકૃષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ માટે પ્રમાણ છે."

અન્યઆચાર્ય અભાવપ્રમાણને ત્રણરૂપે માને છે.

(૧) (નજીકમાં કહેલા) પ્રમાણપંચકનો અભાવ, (૨) જેનો નિષેધ કરવો છે, તે પદાર્થના માત્ર આધારભૂત પદાર્થનું જ્ઞાન (અર્થાત્ નિષેધ્યમાનપદાર્થથી ભિન્ન આધારભૂત પદાર્થનું જ્ઞાન), (૩) આત્માનો વિષયજ્ઞાનરૂપથી અનભિનિવૃત્ત=પરિણત ન થવાનો સ્વભાવ.

તેથી પ્રસ્તુતશ્લોકનો આ અર્થ થશે - પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપંચક જે ભૂતલાદિ આધારમાં ઘટાદિ આધેયને ગ્રહણ કરવા માટે પ્રવર્તતું નથી, તે આધેયવર્જિત આધારના ગ્રહણમાં અભાવની પ્રમાણતા = પ્રમાણ્ય છે. આ અર્થથી અભાવપ્રમાણનું બીજુંરૂપ કહેવાયું.

('પ્રમાણપંચકં યત્ર' આ પદ અહીં પણ જોડવું. તેથી અર્થ આ પ્રમાણે થશે.) - પ્રમાણ પંચકની જે ઘટાદિ વસ્તુના અસદંશમાં ગ્રાહકતયા પ્રવૃત્તિ નથી. તે ઘટાદિ વસ્તુના અસદંશમાં અભાવની પ્રમાણતા છે. આના દ્વારા પ્રમાણપંચકાભાવરૂપ પ્રથમરૂપ કહેવાયું.

તે પ્રમાણે જ્યાં પ્રમાણપંચક ઘટાદિ વસ્તુની સત્તાના અવબોધ માટે પ્રવર્તતું નથી. અર્થાત્ ઘટાદિ વસ્તુના અસદંશમાં વ્યાપાર કરતું નથી, ત્યાં ઘટાદિ વસ્તુની સત્તાના અનવબોધમાં અભાવની પ્રમાણતા છે. આના દ્વારા અભાવપ્રમાણનું ત્રીજુંરૂપ કહેવાયું. આ પ્રમાણે અહીં અભાવપ્રમાણના ત્રણરૂપો બતાવ્યા. કહ્યું પણ છે કે... "પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણની અનુત્પત્તિ પ્રમાણાભાવ = અભાવપ્રમાણ કહેવાય છે. અથવા આત્માની વિષયગ્રહણરૂપથી પરિણતિ ન થવી કે ઘટાદિ નિષેધ્યપદાર્થથી ભિન્ન શુદ્ધભૂતલાદિ વસ્તુઓનું પરિજ્ઞાન થવું, (તે) પણ અભાવપ્રમાણ છે."

અહીં શ્લોકમાં 'સા' શબ્દ અનુત્પત્તિનું વિશેષણ છે. સમ્મતિતર્કની ટીકામાં અભાવપ્રમાણના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારો બતાવ્યા છે. તે પ્રમાણે જ અહીં બતાવ્યા છે.

પરંતુ રત્નાકરાવતારિકામાં પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિના જ બે રૂપ કહીને, આ શ્લોકથી અભાવ પ્રમાણના બે પ્રકાર જ બતાવ્યા છે. 'સ' શબ્દ પુલિંગ છે. અને પ્રમાણાભાવનું વિશેષણ છે.

અભાવ પ્રમાણને બે પ્રકારનું માનવું કે ત્રણ પ્રકારનું માનવું, તે બહુશ્રુત આચાર્ય ભગવંતોના ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

અથ યેઽભાવપ્રમાણમેકધાભિદધતિ તન્મતેન પ્રસ્તુતશ્લોકો વ્યાખ્યાયતે ।
પ્રમાણપञ्चકં-પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપञ्ચકં યત્ર-યસ્મિન્ વસ્તુરૂપે-ઘટાદિવસ્તુરૂપે ન જાયતે-ન

व्यापिपत्ति । वस्तुरूपं द्वेधा, सदसद्रूपभेदात् । अतो द्वयो रूपयोरेकतरव्यक्तये प्राह-
 “वस्तुसत्ता” इत्यादि । वस्तुनो-घटादेः सत्ता-सद्रूपता सदंश इति यावत्, तस्या
 अवबोधार्थं सदंशो हि प्रत्यक्षादिपञ्चकस्य विषयः, स चेत्तेन न गृह्यते, तदा तत्र वस्तुरूपे
 शेषस्यासदंशस्य ग्रहणायाभावस्य प्रमाणतेति । “वस्त्वसत्तावबोधार्थं” इति
 क्वचित्पाठान्तरम् । तत्रायमर्थः-प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुनो रूपे न व्याप्रियते, तत्र वस्तुनो
 याऽसत्ता-असदंशः, तदवबोधार्थमभावस्य प्रमाणतेति । अनेन च त्रिविधेनैकविधेन
 वाभावप्रमाणेन प्रदेशादौ घटाभावो गम्यते न च प्रत्यक्षेणैवाभावोऽवसीयते,
 तस्याभावविषयत्वविरोधात्, भावांशेनैवेन्द्रियाणां संयोगात् । अथ घटानुपलब्ध्या प्रदेशे
 धर्मिणि घटाभावः साध्यत इत्यनुमानप्राप्त्योऽभाव इति चेत्, न, साध्यसाधनयोः
 कस्यचित्संबन्धस्याभावात् । तस्मादभावोऽपि प्रमाणान्तरमेव । अभावश्च
 प्रागभावादिभेदभिन्नो वस्तुरूपोऽभ्युपगन्तव्यः, अन्यथा कारणादिव्यवहारस्य
 लोकप्रतीतस्याभावप्रसङ्गात् । तदुक्तम् - “न च स्याद्व्यवहारोऽयं कारणादिवि-
 भागतः । प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि भिद्यते ॥१॥ यद्वानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्त्यो
 यतस्त्वयम् । तस्माद्गवादिबद्धस्तुप्रमेयत्वाच्च गृह्यताम् ॥२॥ न चावस्तुन एते
 स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता । कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादिना ॥३॥ (२/१)
 वस्तु संकरसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यं समाश्रिता । क्षीरोदध्यादि यत्रास्ति प्रागभावः स उच्यते
 ॥४॥ नास्तिता पयसो दधि प्रध्वंसाभावलक्षणम् । गवि योऽधाद्यभावस्तु
 सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥५॥” शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ॥
 शसशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥६॥” यदि चैतद्व्यवस्थापकमभावाख्यं
 प्रमाणं न भवेत्, तदा प्रतिनियतवस्तुव्यवस्था दूरोत्सारितैव स्यात् । “क्षीरे दधि भवेदेवं
 दधि क्षीरं घटे पटः । शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥७॥ अप्सु गन्धो
 रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह । व्योम्नि संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणता ॥८॥”
 [मी. श्लोक० अभाव० श्लो-२-९] इति ॥

१ मीमांसाश्लोकवार्तिक, पृ. ४१४-श्लो. ७१-७३ ७-९-८-२-३-४-५-६ । २. गम्यते, (२/१) वस्त्वसंकरसिद्धिश्च मी. श्लोक. ।

३. एव सगाश्रया, ४. इष्यते

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે જેઓ અભાવપ્રમાણને એક જ પ્રકારે માને છે. તેઓના મતથી પ્રસ્તુતશ્લોકની વ્યાખ્યા કરાય છે. “જ્યારે ઘટાદિ વસ્તુના સદંશમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણોનો વ્યાપાર હોતો નથી, ત્યારે તે વસ્તુના શેષ-અસદંશમાં = અભાવાંશમાં અભાવપ્રમાણનો વ્યાપાર હોય છે.”

વસ્તુના બે રૂપ હોય છે. એક સદાત્મક અને બીજું અસદાત્મક. વસ્તુનો સદાત્મક અંશ પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણનો વિષય બને છે અને વસ્તુનો શેષ અસદંશ કે જે પાંચ પ્રમાણ વિષય બનતો નથી, તે અભાવપ્રમાણનો વિષય બને છે. અર્થાત્ અસદંશમાં અભાવની પ્રમાણતા છે.

કોઈક ઠેકાણે ‘વસ્તુસત્તાવબોધાર્થ’ ના સ્થાને ‘વસ્ત્વસત્તાવબોધાર્થ’ પાઠ પણ જોવા મળે છે. ત્યાં આ રીતે અર્થ કરવો - જ્યાં વસ્તુના રૂપમાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણોનો વ્યાપાર નથી, ત્યાં વસ્તુનો જે અસત્તા=અસદંશ છે, તેને જાણવા માટે અભાવપ્રમાણનો વ્યાપાર હોય છે.

આથી ત્રણ પ્રકારના કે એક પ્રકારના અભાવપ્રમાણથી ભૂતલાદિ પ્રદેશમાં ઘટાભાવ જાણી શકાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અભાવ જણાતો નથી. કારણકે અભાવને પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય બનવામાં વિરોધ છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ દ્વારા અભાવ વિષય બની શકતો નથી. ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ વસ્તુના ભાવ અંશમાં જ હોય છે. અભાવ અંશમાં નહિ.

શંકા : ઘટની અનુપલબ્ધિરૂપલિંગથી ભૂતલાદિ પ્રદેશરૂપી ધર્મીમાં ઘટાભાવને સાધ્ય માનીને “આ પ્રદેશમાં ઘટ નથી, કારણકે અનુપલબ્ધિ છે.” આ અનુમાનથી અભાવને ગ્રહણ કરી શકાય છે. તો પછી અભાવાંશને ગ્રહણ કરવા સ્વતંત્ર અભાવપ્રમાણ માનવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન : આવું કહેવું ઉચિત નથી. કારણકે (ઉપરોક્ત અનુમાનના) સાધ્ય અને સાધનનો અવિનાભાવ પહેલેથી ગ્રહણ કરેલો જોવા મળતો નથી તથા ઉપરોક્ત અનુમાનમાં સાધ્ય-સાધનમાં કોઈ કાર્ય-કારણભાવ આદિ સંબંધ પણ નથી. આથી અનુમાનથી અભાવ ગ્રાહ્ય બની શકતો નથી. તેથી વસ્તુના અભાવાંશને ગ્રહણ કરનારું સ્વતંત્ર અભાવપ્રમાણ મનાય છે.

તથા અભાવપ્રમાણનો વિષય અભાવ વસ્તુરૂપ છે તથા તે ચાર પ્રકારનો છે. (૧) પ્રાગભાવ, (૨) પ્રધ્વંસાભાવ, (૩) અન્યોન્યાભાવ, (૪) અત્યાંતાભાવ. જો અભાવપ્રમાણનો વિષય અભાવ વસ્તુરૂપ અને પ્રાગભાવાદિ પ્રકારવાળો ન હોય તો લોકપ્રતીત સઘળાયે કારણાદિ વ્યવહારોને લોપ થવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી જ કહ્યું છે કે.....

“જો અભાવ પ્રાગભાવાદિ ચાર પ્રકારનો ન હોય તો કારણ-કાર્ય આદિના વિભાગથી જે લોક-વ્યવહાર ચાલે છે, તે ચાલી શકશે નહિ. (૧) અથવા અભાવ વસ્તુ છે, કારણકે તેમાં ગાય આદિની જેમ અનુવૃત્તિ - વ્યાવૃત્તિવિશેષ બુદ્ધિ થાય છે. તથા તે પ્રમાણનો વિષય છે - પ્રમેય છે. (૨)

અવસ્તુના પ્રાગભાવાદિ ચાર ભેદ થઈ શકતા નથી. તેથી અભાવના પ્રાગભાવાદિ અવાંતર ભેદ હોવાથી તે વસ્તુ છે. ઘટ આદિ કાર્યોનો અભાવ જ મૃત્તિંડ આદિ કારણનો સદ્ભાવ છે. (૩) વસ્તુઓનું પોત-પોતાના નિયતસ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું - પરસ્પર મળવું નહિ, તે જ અભાવની સત્તાનું સાક્ષાત્ પ્રમાણ છે. દૂધ આદિ કારણોમાં દહીં આદિ કાર્યોનું ન હોવું તે જ પ્રાગભાવ કહેવાય છે. (૪) દહીં આદિ કાર્યોમાં દૂધ આદિ કારણોનું ન હોવું તે જ પ્રધ્વંસાભાવનું લક્ષણ છે. ગાયમાં ઘોડા આદિનો અભાવ અન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે. સસલાના મસ્તકમાં અવયવોમાં વૃદ્ધિ તથા કઠિનતા ન થવી અને નિમ્ન-સમતલમાં રહેવું તે શીંગડાનો અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. (૬) જો આ બધાનું વ્યવસ્થાપક અભાવ નામનું પ્રમાણ ન હોય તો વસ્તુની પ્રતિનિયત વ્યવસ્થા ભાંગી પડશે. અર્થાત્ પ્રતિનિયત વ્યવસ્થામાં કોઈ નિયામક ન રહેવાથી... “દૂધમાં દહીં, દહીંમાં દૂધ, ઘટમાં પટ અને સસલાના મસ્તક ઉપર શીંગડું, પૃથ્વી આદિમાં ચૈતન્ય, આત્મામાં મૂર્તતા, પાણીમાં ગંધ, અગ્નિમાં રસ, વાયુમાં રૂપ-રસ-ગંધ, આકાશમાં સ્પર્શ આદિ માનવાનો પ્રસંગ આવી પડશે, જો અભાવની પ્રમણતા નહિ માનો તો. (૭-૮)

(કહેવાનો આશય એ છે કે અભાવપ્રમાણનો વિષયભૂત અભાવપદાર્થ વસ્તુરૂપ છે. અવસ્તુરૂપ નથી. તથા તે અભાવ પ્રાગભાવાદિ ભેદે ચાર પ્રકારનો છે. જો આ ચાર પ્રકારનો અભાવ ન હોય તો જગતમાં કાર્ય, કારણ તથા ઘટ, પટ, જીવ, અજીવ આદિની પ્રતિનિયત વ્યવસ્થાનો લોપ થઈ જવાથી સમસ્તવ્યવહારો નષ્ટ થઈ જશે. આ સમસ્ત કાર્યકારણ આદિ વ્યવહાર સર્વલોકપ્રસિદ્ધ છે. તેનો લોપ કરવાથી વસ્તુમાત્રનો અભાવ થઈ જશે. મીમાંસક શ્લોકવાર્તિકમાં કહ્યું પણ છે કે... “જો પ્રાગભાવાદિ ભેદથી અભાવના ચાર ભેદ ન હોય તો સંસારમાં આ કાર્ય છે, આ કારણ છે, ઇત્યાદિ વ્યવહાર જ થઈ શકશે નહિ. કાર્યના પ્રાગભાવને કારણ તથા પ્રાગભાવના પ્રધ્વંસને જ કાર્ય કહેવાય છે. પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ ન હોય તો કારણ-કાર્ય વ્યવહાર કોના બળ પર બની શકે ? અથવા અભાવ વસ્તુ છે, કારણ કે તેમાં ગાય આદિની જેમ ‘અભાવ અભાવ’ આ અનુવૃત્તિ = અનુગતપ્રત્યય = સામાન્યપ્રત્યય તથા ‘પ્રાગભાવ’ ‘પ્રધ્વંસાભાવ’... આ વ્યાવૃત્ત = વિલક્ષણપ્રત્યય = વિશેષપ્રત્યય થાય છે. તથા તે પ્રમાણનો વિષય છે - પ્રમેય છે. અવસ્તુના તો તે પ્રાગભાવાદિ ભેદો થઈ શકતા જ નથી. આથી અભાવના પ્રાગભાવાદિ અવાંતર ભેદો છે, તેથી જ વસ્તુ છે. ઘટ આદિ કાર્યનો અભાવ જ મૃત્તિંડ આદિ કારણોનો સદ્ભાવ છે. તાત્પર્ય એ છે કે અભાવ સર્વથા તુચ્છ નથી, ભાવાન્તરરૂપ છે. ઘટનો અભાવ શુદ્ધભૂતલરૂપ છે. કાર્યનો અભાવ કારણના સદ્ભાવરૂપ છે. વસ્તુઓનું પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં નિયત રહેવું, બલકે એકબીજામાં મળી ન જવું, તે જ અભાવની સત્તાનું પ્રબળપ્રમાણ છે. દૂધ આદિ કારણોમાં દહીં આદિ કાર્યોનું ન હોવું તે જ પ્રાગભાવ છે. જો પ્રાગભાવ ન હોય તો દૂધમાં પણ દહીં મળવું જોઈએ. દહીં આદિ કાર્યોમાં દૂધ આદિ કારણોનું ન હોવું તે જ

પ્રધ્વંસાભાવ છે. જો પ્રધ્વંસાભાવ ન હોય તો દૂધનો નાશ ન થતાં, દહીં અવસ્થામાં જ તેનો સદ્ભાવ રહેવો જોઈએ. ગાય આદિમાં ઘોડા આદિનો અભાવ અન્યોન્યાભાવ છે. અર્થાત્ એક વસ્તુમાં, તેનાથી ભિન્ન વસ્તુના તાદાત્મ્યનો અભાવ તે અન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે. ‘ઘટે ન પટઃ’- તેનો આકાર છે. સસલાના મસ્તક ઉપરના અવયવોમાં વૃદ્ધિ તથા કઠિનતા ન હોવી, પ્રત્યુત નિમ્ન-સમતલમાં રહેવું તે શીંગડાનો અત્યંતાભાવ છે. મસ્તકના અવયવોમાં કઠિન બનીને વૃદ્ધિ પામવી - આગળના ભાગમાં નીકળવું તે જ શૂંગ કહેવાય છે. જ્યારે મસ્તકના અવયવો સમતલમાં રહેશે, કઠિનતા તથા વૃદ્ધિ પામશે નહિ, ત્યારે તે મસ્તકની સમતલતા જ ‘શશશ્રૂંગ’ નો અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. જો તેનો વ્યવસ્થાપક અભાવપ્રમાણ ન હોય તો વસ્તુની નિયત વ્યવસ્થા જ રહેશે નહિ. અભાવનો લોપ કરવાથી તો સર્વપદાર્થો સર્વરૂપ થઈ જશે. તેમાં ભિન્નતા લાવનારા કોઈ નિયામક જ રહેશે નહિ. (તેના યોગે દા.ત ઘટ જે પટથી ભિન્ન છે. તે બંનેને ભિન્ન કરનાર અન્યોન્યાભાવરૂપ અભાવપ્રમાણ જ ન હોય તો ઘટ જ પટરૂપ બની જવાના કારણે ઘટાર્થીની પટમાં પણ પ્રવૃત્તિ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. તેના યોગે) સમસ્ત પ્રતિનિયતવ્યવહારનો લોપ થશે. ટુંકમાં સર્વપદાર્થમાં ભિન્નતા લાવનાર નિયામક અભાવપ્રમાણ માનશો નહિ તો... “દુધમાં દહીં, દહીંમાં દૂધ, ઘટ જ કપડું, સસલાના મસ્તક ઉપર શીંગડું, પૃથ્વીમાં ચૈતન્ય, આત્મામાં મૂર્તત્વ, જલમાં ગંધ, અગ્નિમાં રસ, વાયુમાં રૂપ-રસ-ગંધ, આકાશમાં સ્પર્શ આદિનો પ્રસંગ આવી પડશે. તેના યોગે સમસ્ત લોકવ્યવસ્થા નાશ પામી જશે. ટુંકમાં અભાવની સત્તા માનવામાં નહિ આવે તો જગતની પ્રતિનિયતવ્યવસ્થા તૂટી પડશે.)

અથ નિરંશસદેકરૂપત્વાદ્વસ્તુનોઽધ્યક્ષેણ સર્વાત્મના ગ્રહણે કોઽપરો સદંશો યત્રાભાવઃ પ્રમાણં ભવેદિતિ ચેત્ ન, સ્વપરરૂપાભ્યાં સદસદાત્મકત્વાદ્વસ્તુનઃ, અન્યથા વસ્તુત્વાયોગાત્ । ન ચ સદંશાદસદંશસ્યાઽભિન્નત્વાત્તદ્ગ્રહણે તસ્યાપિ ગ્રહઃ ઇતિ વાચ્યં, સદસદંશયોર્ધર્મ્યભેદેઽપિ ભેદાભ્યુપગમાત્ । તદેવં પ્રત્યક્ષાદ્યગૃહીતપ્રમેયાભાવગ્રાહકત્વાત્પ્રમાણાભાવઃ પ્રમાણાન્તરમિતિ । અથો(થાનુ)ક્તમપિ કિંચિદ્વ્યક્તયે લિખ્યતે-અનધિગ-તાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણં । પૂર્વ પૂર્વ પ્રમાણમુત્તરં તુ ફલં । સામાન્યવિશેષાત્મકં વસ્તુ પ્રમાણગોચરમ્ । નિત્યપરોક્ષં જ્ઞાનં હિ ભાદ્રપ્રભાકરમતયોરર્થપ્રાકટ્યાખ્યસંવેદના-ખ્યફલાનુમેયમ્ । વેદોઽપૌરુષેયઃ । વેદોક્તા હિંસા ધર્માય । શબ્દો નિત્યઃ । સર્વજ્ઞો નાસ્તિ અવિદ્યાઽપરનામમાયાવશાત્પ્રતિભાસમાનઃ સર્વઃ પ્રપञ્ચોઽપારમાર્થિકઃ । પરબ્રહ્મૈવ પરમાર્થસત્ ॥૭૬॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શંકા : નિરંશવસ્તુ એક સદ્વસ્તુ જ છે. તાદૃશવસ્તુ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોથી સર્વથા ગ્રહણ થઈ જાય છે. ત્યારે તેમાં સદ્-અંશના અભાવરૂપ કયો બીજો અસદંશ બાકી રહે છે કે, તેને ગ્રહણ કરનાર અભાવપ્રમાણને માનવું પડે ? અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર સદ્વસ્તુ છે. તેમાં એક જ સદંશ છે, અન્ય અસદંશ છે જ નહિ. આથી જ્યારે તે નિરંશવસ્તુ પૂર્ણતયા પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોથી ગ્રહણ થઈ જ જાય છે, ત્યારે તેમાં એવો કયો બીજો અસદંશ બાકી રહે છે, કે તેને જાણવા માટે અભાવપ્રમાણની આવશ્યકતા પડે.

સમાધાન : વસ્તુ સ્વરૂપ અને પરરૂપની અપેક્ષાએ સદસદાત્મક છે. જો વસ્તુ સદસદાત્મક ન હોય તો તેમાં વસ્તુતાનો યોગ જ નહિ થાય. અર્થાત્ તે વસ્તુ જ નહિં રહે. (કહેવાનો આશય એ છે કે વસ્તુ ન તો નિરંશ છે કે ન તો માત્ર સદંશવાળી છે. વસ્તુમાં તો સત્ અને અસત્ બંને પણ અંશો છે. વસ્તુમાં સ્વરૂપની અપેક્ષાએ સદંશ છે અને પરવસ્તુઓની અપેક્ષાએ અસદંશ છે. જો વસ્તુ સ્વરૂપથી સત્ ન હોય તો, કંઈ પણ રહેશે નહિં. સર્વથા અસત્ જ બની જશે. તે રીતે વસ્તુ જો પરરૂપથી અસત્ ન હોય તો સ્વ-પરનો વિભાગ પડી શકશે નહિં. તેથી વસ્તુને સદસદાત્મક માનીએ, તો જ તેમાં વસ્તુત્વ રહી શકે.)

શંકા : ‘સત્’ અંશથી ‘અસત્’ અંશ અભિન્ન હોવાથી, જ્યારે પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી વસ્તુના સદંશનું ગ્રહણ થશે, ત્યારે વસ્તુના અસદંશનું પણ ગ્રહણ થઈ જશે. તેથી અસદંશને ગ્રહણ કરનારા સ્વતંત્ર અભાવપ્રમાણને માનવાની જરૂર નથી. (ધર્મ અને ધર્મીમાં તાદાત્મ્ય હોવાથી ધર્મીમાં પણ પરસ્પરતાદાત્મ્ય જ થઈ જવો જોઈએ. આ અપેક્ષાને આગળ કરી આ શંકા કરાઈ છે.)

સમાધાન : ધર્મી અભિન્ન હોવા છતાં, તે ધર્મીના સદંશ અને અસદંશરૂપ ધર્મીમાં ભેદ માનેલો છે. અર્થાત્ સદંશ અને અસદંશરૂપ ધર્મીનો ધર્મી અભિન્ન છે - એક જ છે. પરંતુ તેનો પરસ્પર ભેદ પણ છે. આથી ધર્મીની દૃષ્ટિએ પરસ્પરતાદાત્મ્ય હોવા છતાં પણ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ બંને ધર્મીમાં ભિન્નતા છે. તેથી જ (સદંશનું પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી ગ્રહણ થવા છતાં પણ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી અગૃહીત અસદંશ બાકી રહે છે. તેથી જ) પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોથી અગૃહીતપ્રમેયાભાવ નામના પ્રમેયને ગ્રહણ કરનારા પ્રમાણાભાવ = અભાવ નામના પ્રમાણની સ્વતંત્ર પ્રમાણ તરીકે આવશ્યકતા રહે છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોથી અગૃહીત અસદંશોના ગ્રાહક અભાવ પ્રમાણની સ્વતંત્રસિદ્ધિ થઈ જાય છે.

મૂલગ્રંથકાર દ્વારા નહિ કહેવાયેલું કંઈક સ્પષ્ટતા માટે કહેવાય છે. અગૃહીતને જાણવાવાળું

જ્ઞાન પ્રમાણ છે. પૂર્વ-પૂર્વ પ્રમાણ છે અને ઉત્તર-ઉત્તર ફળ છે. અર્થાત્ પૂર્વ-પૂર્વ સાધકતમ અંશો પ્રમાણ છે અને ઉત્તર-ઉત્તર અંશો ફળ છે. સામાન્ય-વિશેષાત્મકવસ્તુ જ પ્રમાણનો વિષય બને છે. મીમાંસામતમાં જ્ઞાન નિત્યપરોક્ષ છે. ભાટ્ટમતમાં અર્થપ્રાકટ્યરૂપ ફળથી તથા પ્રત્યાકરમતમાં સંવેદનરૂપ ફળથી જ્ઞાન અનુભેય છે. વેદ અપૌરુષેય છે. વેદોક્તહિંસા ધર્મ માટે થાય છે. અર્થાત્ વેદોક્તહિંસાથી ધર્મ થાય છે. શબ્દ નિત્ય છે. સર્વજ્ઞ નથી. અવિદ્યા કે જેનું બીજું નામ માયા છે, તે માયાના વશથી = માયાના વિવર્તથી પ્રતિભાસિત થતો આ સર્વ જગત પ્રપંચ અપારમાર્થિક છે. અર્થાત્ દૃશ્યમાનજગતની સત્તા પ્રાતિભાસિક છે. પારમાર્થિક નથી. અર્થાત્ જગત મિથ્યા છે. બ્રહ્મ જ પરમાર્થસત્ છે. ॥૭૬॥

ઉપસંહરત્રાહ-

મીમાંસકમતનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે...

જૈમિનીયમતસ્યાપિ સદ્ધક્ષેપોડયં નિવેદિતઃ ।

એવમાસ્તિકવાદાનાં કૃતં સદ્ધક્ષેપકીર્તનમ્ ॥૭૭॥

શ્લોકાર્થઃ આ પ્રમાણે આ જૈમિનિ(મીમાંસા)મતનો સંક્ષેપ છે. તે સાથે આસ્તિકદર્શનોનું સંક્ષિપ્તવિવરણ પૂર્ણ થાય છે ॥૭૭॥

વ્યાખ્યા-અપિશબ્દાન્ન કેવલમપરદર્શનાનાં સદ્ધક્ષેપો નિવેદિતો જૈમિનીયમતસ્યાપ્યયં સદ્ધક્ષેપો નિવેદિતઃ । વક્તવ્યસ્ય બાહુલ્યાદલ્પીયસ્યસ્મિન્ સૂત્રે સમસ્તસ્ય વક્તુમશક્યત્વાત્સંક્ષેપ એવ પ્રોક્તઃ । અથ પ્રાગુક્તમતાનાં સૂત્રકૃત્રિગમનમાહ “એવં” इत्यादि । एवं-इत्थमास्तिकवादानां-जीवपरलोकपुण्यपापाद्यस्तित्ववादिनां बौद्धनैयायिकसाङ्ख्यजैन-वैशेषिकजैमिनीयानां संक्षेपेण कीर्तनं-वक्तव्याभिधानं संक्षेपकीर्तनं कृतम् ॥७७॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

અપિ શબ્દથી સૂચિત થાય છે કે માત્ર અન્યદર્શનોનું સંક્ષિપ્ત નિવેદન નથી કરાયું. જૈમિનિ-મતનું પણ આ સંક્ષિપ્તનિવેદન કરાયું. કહેવાનું તો ઘણું હતું. પરંતુ ગ્રંથની મર્યાદા હોવાથી એક જ સૂત્રમાં ઘણું કહેવું અશક્ય હોવાથી સંક્ષિપ્તકથન જ કરવું ઉચિત છે. પહેલાં કહેલા મતોનો ઉપસંહાર કરતાં મૂલસૂત્રકાર કહે છે કે... આ પ્રમાણે જીવાદિના અસ્તિત્વને સ્વીકારતા બૌદ્ધાદિ આસ્તિકવાદોનો સંક્ષેપ પૂર્ણ થાય છે. અર્થાત્ જીવ-અજીવ-પુણ્ય-પાપાદિના અસ્તિત્વને સ્વીકારતા બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક, જૈમિનિ, આ આસ્તિકદર્શનોનું સંક્ષેપથી કથન કર્યું. ॥૭૭॥

અત્રૈવ વિશેષમાહ-

અહીં ગ્રંથકારશ્રી વિશેષ કંઈક કહે છે -

નૈયાયિકમતાદન્યે ભેદં વૈશેષિકૈઃ સહ ।

ન મન્યન્તે મતે તેષાં પદ્મૈવાસ્તિકવાદિનઃ ॥૭૮॥

શ્લોકાર્થ : કેટલાક આચાર્યો ન્યાયદર્શનથી વૈશેષિકદર્શનને ભિન્ન માનતા નથી. તેઓના મતે આસ્તિકદર્શન પાંચ જ છે. ॥૭૮॥

વ્યાખ્યા-અન્યે-કેચનાચાર્યા નૈયાયિકમતાદ્વૈશેષિકૈઃ સહ ભેદં-પાર્થક્યં ન મન્યન્તે ।
 એકદેવતત્ત્વેન તત્ત્વાનાં મિથોઽન્તર્ભાવેનઽલ્પીયસ એવ ભેદસ્ય ભાવાદ્
 નૈયાયિકવૈશેષિકાણાં મિથો મતૈક્યમેવેચ્છન્તીત્યર્થઃ । તેષામ્-આચાર્યાણાં મતે
 આસ્તિકવાદિનઃ પદ્મૈવ ન પુનઃ ષટ્ ॥૭૮॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ : કેટલાક આચાર્યો નૈયાયિકમતથી વૈશેષિકમતને પૃથક્ માનતા નથી. કારણકે તે બંનેમાં દેવ સમાન છે. તત્ત્વોમાં જ કંઈક અંશે ભેદ છે, તે તત્ત્વોનો પરસ્પર અંતર્ભાવ થઈ જતો હોવાથી અત્યંત અલ્પ જ ભેદ રહે છે. તેથી કેટલાક આચાર્યો નૈયાયિક અને વૈશેષિકોનો મત પરસ્પર એક જ માને છે. તે આચાર્યોના મતમાં આસ્તિકદર્શનો પાંચ જ છે, છ નહિ. ॥૭૮॥

અથ દર્શનાનાં સદ્વ્યા પદ્ધિતિ યા જગત્પ્રસિદ્ધા સા કથમુપપાદનીયેત્યાશંક્યાહ-

હવે 'જગતમાં દર્શનોની સંખ્યા છ પ્રસિદ્ધિ છે. તો તે કેવી રીતે સંગત થાય ?' —આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે-

ષડ્દર્શનસદ્વ્યા તુ પૂર્યતે તન્મતે કિલ ।

લોકાયતમતક્ષેપે કથ્યતે તેન તન્મતમ્ ॥૭૯॥

શ્લોકાર્થ : જે લોકો (નૈયાયિક અને વૈશેષિકદર્શનને એક માને છે,) તેઓના મતમાં લોકાયત-મતનો ઉમેરો કરવાથી દર્શનોની છ સંખ્યા પૂર્ણ થાય છે. તેથી હવે લોકાયત=ચાર્વાકમતનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. ॥૭૯॥

વ્યાખ્યા-યે નૈયાયિકવૈશેષિકયોર્મતમેકમાચક્ષતે તન્મતે ષડ્દર્શનસદ્વ્યા તુ-ષણ્ણાં
 દર્શનાનાં સદ્વ્યા પુનર્લોકાયતા નાસ્તિકાસ્તેષાં યન્મતં તસ્ય ક્ષેપે-મીલન એવ ।
 કિલેત્યાત્પવાદે । પૂર્યતે-પૂર્ણીભવેત્ । તેન કારણેન તન્મતં-ચાર્વાકમતં કથ્યતે-

સ્વરૂપતઃ પ્રરૂપ્યતે । અત્રાદ્યપાદે સપ્તાક્ષરં છન્દોઽન્તરમિતિ ન છન્દઃશાસ્ત્રવિરોધઃ
શઙ્કનીયઃ ॥૭૯॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જે લોકો નૈયાયિક અને વૈશેષિકમતને એક માને છે, તેઓના મતમાં લોકાયતો=નાસ્તિકોનો મત ઉમેરવાથી દર્શનનોની છ સંખ્યા પૂર્ણ થાય છે. તે કારણથી હવે ચાર્વાકના મતનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. અહીં શ્લોકમાં પ્રથમપાદમાં સાત અક્ષર છે. તેથી તે કોઈ આર્ષછંદ માનવો જોઈએ. તેને અનુષ્ટુપ્ છન્દ માનીને છંદશાસ્ત્રથી વિરોધની શંકા ન કરવી. ॥૭૯॥

॥ અથ લોકાયતમતમ્ ॥

પ્રથમં નાસ્તિકસ્વરૂપમુચ્યતે । કાપાલિકા ભસ્મોલ્લૂનપરા યોગિનો બ્રાહ્મણાદ્યન્ત્ય-
જાન્તાશ્ચ કેચન નાસ્તિકા ભવન્તિ । તે ચ જીવપુણ્યપાપાદિકં ન મન્યન્તે । ચતુર્ભૂતાત્મકં
જગદાચક્ષતે । કેચિત્તુ ચાર્વાકૈકદેશીયા આકાશં પદ્મમં ભૂતમભિમન્યમાનાઃ પદ્મભૂતાત્મકં
જગદિતિ નિગદન્તિ । તન્મતે ભૂતેભ્યો મદશક્તિવચ્ચૈતન્યમુત્પદ્યતે । જલબુદ્બૂદવજ્જીવાઃ ।
ચૈતન્યવિશિષ્ટઃ કાયઃ પુરુષ ઇતિ । તે ચ મદ્યમાંસે ભુજ્જતે માત્રાદ્યગમ્યગમનમપિ કુર્વતે ।
વર્ષે વર્ષે કસ્મિન્નપિ દિવસે સર્વે સંભૂય યથાનામનિર્ગમં સ્ત્રીભિરભિરમન્તે । ધર્મં કામાદપરં
ન મન્વતે । તન્નામાનિ ચાર્વાકા લોકાયતા ઇત્યાદીનિ । ‘ગલચર્વ અદને’ ચર્વન્તિ ભક્ષયન્તિ
તત્ત્વતો ન મન્યન્તે પુણ્યપાપાદિકં પરોક્ષં વસ્તુજાતમિતિ ચાર્વાકાઃ । “મયાકશ્યામાક”
ઇત્યાદિસિદ્ધહૈમોળાદિદણ્ડકેન શબ્દનિપાતનમ્ । લોકાઃ-નિર્વિચારાઃ સામાન્યલોકા-
સ્તદ્વદાચરન્તિસ્મેતિ લોકાયતા લોકાયતિકા ઇત્યપિ । બૃહસ્પતિપ્રણીતમતત્વેન
બાર્હસ્પત્યાશ્ચેતિ ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પ્રથમ નાસ્તિકમતનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. લોકાયત=ચાર્વાકમતના અનુયાયિઓ કાપાલિકોની જેમ એક કપાલ રાખે છે. શરીર ઉપર ભસ્મ લગાડે છે. બ્રાહ્મણથી માંડીને અન્ત્ય=શુદ્ધ સુધીના તમામ જાતિના કેટલાક લોકો નાસ્તિકો થાય છે. તેઓ જીવ, પુણ્ય, પાપ આદિ અતીન્દ્રિયપદાર્થોને માનતા નથી. ભૂતચતુષ્ટયરૂપ આ જગતને માને છે. અર્થાત્ આ જગતને પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્ અને વાયુ આ ચારભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલું માને છે. તેનાથી અતિરિક્ત પાંચમાતત્ત્વની સત્તા તેઓ માનતા નથી. કોઈક ચાર્વાકો પાંચમા ભૂત તરીકે આકાશ માને છે.

તેમના મતે જગત પંચભૂતાત્મક છે. તેમના મતમાં જેમ મહુડા, ગોળ આદિના સંયોગથી મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ ભૂતોથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તથા જલમાં ઉત્પન્ન થતા પરપોટા પાણીમાં જ વિલીન થાય છે, તેમ ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં જીવો ભૂતોમાં જ વિલીન થઈ જાય છે. ચૈતન્યવિશિષ્ટ શરીર જ આત્મા છે. તેઓ મદિરા પાન કરે છે, માંસ ખાય છે, તથા માતા આદિ અગમ્યાસ્ત્રીઓમાં પણ વ્યભિચાર સેવે છે. (તેઓ આ ત્રણે ધર્મબુદ્ધિથી કરે છે.) તેઓ પ્રતિવર્ષે કોઈ એક દિવસ ભેગા થાય છે અને જે પુરુષનું જે સ્ત્રીની સાથે નામ નીકળે, તે પુરુષ તે સ્ત્રી સાથે યથેચ્છપણે કીડા કરે છે. (અને તે દિવસને તેઓ પર્વદિન માને છે.) તેઓ કામસેવનથી અધિક બીજો ધર્મ માનતા નથી. ચાર્વાક, લોકાયત આદિ નામથી ઓળખાય છે.

ગલ અને ચર્વ ધાતુઓ ભક્ષણાર્થક છે. તેથી ચર્વન્તિ = ખાવું-પીવું અને મોજ કરવી એ તેમનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે. તથા પુણ્ય-પાપાદિ અતીન્દ્રિયવસ્તુઓને વાસ્તવિક માનતા નથી, તે ચાર્વાક કહેવાય છે. ‘મયાકશ્યામાક’ આદિ સિદ્ધ હૈમવ્યાકરણના ઔણાદિક સૂત્રથી ‘ચાર્વાક’ શબ્દ નિપાતસંજક સિદ્ધ થાય છે.

સામાન્ય વિચારશૂન્ય લોકોની જેમ જે આચરણ કરે છે, તે લોકાયત કે લૌકાયતિક કહેવાય છે. (ચાર્વાકોના ગુરુ બૃહસ્પતિ છે. આથી) બૃહસ્પતિપ્રણીતમતના અનુયાયી હોવાના કારણે તેઓ બાર્હસ્પત્ય પણ કહેવાય છે. ॥

અથ તન્મતમેવાહ-

હવે તેમના મતને જ કહે છે.

લોકાયતા વદન્ત્યેવં નાસ્તિ જીવો ન નિર્વૃત્તિઃ ।

ધર્માધર્મો ન વિદ્યેતે ન ફલં પુણ્યપાપયોઃ ॥૮૦॥

શ્લોકાર્થ : લોકાયિતો = નાસ્તિકો કહે છે કે - ‘જીવ નથી, મોક્ષ નથી, ધર્મ-અધર્મ નથી, પુણ્ય-પાપનું ફળ કશું જ નથી’.

વ્યાખ્યા-લોકાયતા-નાસ્તિકા एवं-इत्थं वदन्ति । कथमित्याह । जीवश्चेतनालक्षणः परलोकयायी नास्ति, पञ्चमहाभूतसमुद्भूतस्य चैतन्यस्येहैव भूतनाशे नाशात्परलोका-नुसरणासंभवात् । जीवस्थाने देव इति पाठे तु देवः सर्वज्ञादिर्नास्ति । तथा न निर्वृत्तिर्मोक्षो नास्तीत्यर्थः । अन्यच्च धर्मश्चाधर्मश्च धर्माधर्मो न विद्येते पुण्यपापे सर्वथा न स्त इत्यर्थः । न-नैव पुण्यपापयोः फलं-स्वर्गनरकादिरूपमस्ति, धर्माधर्मयोरभावे कुतस्त्यं तत्फलमिति भावः ॥८०॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

ચૈતન્યલક્ષણવાળો, પરલોકગામી આત્મા નથી. કારણકે પાંચ મહાભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ચૈતન્ય પાંચ ભૂતોનો નાશ થતાં, અહીં જ નાશ પામી જાય છે. તેથી પરલોકમાં જવાનો કોઈ સંભવ જ નથી. જીવના સ્થાને દેવ પાઠ પણ જોવા મળે છે. તેથી તેમના મતે સર્વજ્ઞાદિ વિશેષણોવાળા કોઈ દેવ નથી. તે જ રીતે મોક્ષ નથી, ધર્મ અને અધર્મ પણ નથી. પુણ્ય-પાપ સર્વથા નથી. પુણ્ય-પાપના ફળરૂપ સ્વર્ગ-નરકાદિ પણ નથી. જ્યાં ધર્મ-અધર્મરૂપ કારણ જ નથી, તો તેના ફળ ક્યાંથી હોય ? ॥૮૦॥

સોલ્લુંઠં યથા તે સ્વશાસ્ત્રે પ્રોચિરે તથૈવ દર્શયન્નાહ-

જે પ્રમાણે ચાર્વાકલોકો સોલ્લુંઠ=બીજાની હાંસી કરતા-બીજાની સારી વાતોની નિંદા કરતા પોતાના શાસ્ત્રમાં તત્ત્વનિરૂપણ કરે છે, તે પ્રમાણે જ (અહીં કંઈક નમૂનો) બતાવતાં કહે છે કે....

તથા ચ તન્મતમ્ -

એતાવાનેવ લોકોઽયં યાવાનિન્દ્રિગોચરઃ ।

મદ્રે વૃકપદં પશ્ય યદ્વદન્ત્યબહુશ્રુતાઃ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થઃ નાસ્તિકોનો મત છે કે - જે ટલું આંખથી દેખાય છે, ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય બને છે. તેટલો જ આ લોક છે. જે અબહુશ્રુતો = અજ્ઞાની લોકો ઇન્દ્રિયથી આગોચર અર્થની કૃત્રિમ = અવાસ્તવિક પગલાંની જેમ અનુમાનથી સત્તા માને છે. હે કલ્યાણિ ! એ આશ્ચર્ય તું જો ! ॥૮૧॥

વ્યાખ્યા-“તથા ચ” इत्युपदर्शने । तन्मतं-प्रकृमात्रास्तिकमतम् । तत्कीदृगित्याह-अयं प्रत्यक्षो लोको-मनुष्यलोकः । एतावानेव-एतावन्मात्र एव । यावान्-यावन्मात्रः । इन्द्रियगोचरः-इन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि पञ्च तेषां गोचरो-विषयः, पञ्चेन्द्रियविषयीकृतमेव वस्तु विद्यते नापरं किमपि । लोकग्रहणाल्लोकस्थाः पदार्थसार्था ग्राह्याः । ततो यत्परे जीवं पुण्यपापे तत्फलं स्वर्गनरकादिकं च प्राहुः, तन्नास्ति, अप्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्षमप्यस्तीति चेत् ? शशशृङ्गवन्ध्यास्तनन्धयादीनामपि भावोऽस्तु । न हि पञ्चविधेन प्रत्यक्षेण मृदुकठोरादिवस्तूनि तिक्तकटुकषायादिद्रव्याणि सुरभिदुरभिभावान् भूभूधरभुवनभूरुहस्तम्भाम्भोरुहादिनरपशुधापदादिस्थावरजङ्गमपदार्थसार्थान् विविधवेणुवीणादिध्वनींश्च विमुच्य जातुचिदन्यदप्यनुभूयते । यावता च भूतोद्भूतचैतन्यव्यतिरिक्तचैतन्यहेतुतया परिकल्प्यमानः परलोकयायी जीवः प्रत्यक्षेण

નાનુભૂયતે, તાવતા જીવસ્ય સુખદુઃખનિબન્ધનૌ ધર્માધર્મૌ તત્પ્રકૃષ્ટફલભોગભૂમી સ્વર્ગનરકૌ પુણ્યપાપક્ષયોત્યમોક્ષસુખં ચોપવર્ણ્યમાનાનિ આકાશે વિચિત્રચિત્રવિરચનમિવ કસ્ય નામ ન હાસ્યાવહાનિ ? તતો યેઽત્રાસ્પૃષ્ટમનાસ્વાદિતમનાઘ્રાતમદૃષ્ટમશ્રુતમપિ જીવાદિકમાદ્રિયમાણાઃ સ્વર્ગાપવર્ગાદિસુખલિપ્સાવિપ્રલબ્ધબુદ્ધયઃ શિરસ્તુઙ્ગમુઙ્ગનદુશ્ચર-તરતપશ્ચરણાચરણસુદુઃસહતપનાતપસહનાદિકલેશૈર્યત્સૌવં જન્મ ક્ષપયન્તિ, તત્તેષાં મહામોહોદ્રેકવિલસિતમ્ । તદુક્તમ્ - “તપાંસિ યાતનાશ્ચિત્રાઃ સંયમો ભોગવચ્ચના । અગ્નિહોત્રાદિકં કર્મ બાલક્રીડેવ લક્ષ્યતે ॥૧॥ યાવજ્જીવેત્સુખં જીવેત્તાવદ્વૈષયિકં સુખમ્ । ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥૨॥” इत्यादि ततः सुस्थितमिन्द्रिय-गोचर एव तात्त्विक इति ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શ્લોકમાં ‘તથા’ ઉપદર્શનાર્થક છે. પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતો મનુષ્યલોક, માત્ર એટલો જ છે કે જેટલો સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર આ પાંચ ઇન્દ્રિયોનો વિષય બને છે. અર્થાત્ પાંચ ઇન્દ્રિયોની વિષય બનેલી વસ્તુઓ જ વિદ્યમાન છે. તેનાથી બીજું કંઈપણ વિદ્યમાન નથી. અહીં લોકપદથી લોકમાં રહેલા પદાર્થોનો સમુહ જાણવો. તેથી પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય જે પદાર્થો બને છે, તે જ વાસ્તવિક છે. તેનાથી બીજા અતીન્દ્રિય આત્મા, પુણ્ય, પાપ, પુણ્ય-પાપનું ફળ સ્વર્ગ-નરકાદિ પદાર્થો જે લોકો કહે છે તે વિદ્યમાન નથી. કારણકે તેઓનું ક્યારે પણ પાંચે ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ થતું નથી. “અપ્રત્યક્ષ એવા જીવાદિપદાર્થો પણ હોય જ છે-” આવું કહેશો તો સસલાનું શીંગડું, વન્ધ્યાનો પુત્ર, આકાશકુસુમ આદિ, અપ્રત્યક્ષ પદાર્થો પણ સત્ બની જશે. પાંચ પ્રકારના પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય મૃદુ-કઠોરાદિ વસ્તુઓ, તીખા-કડવા આદિ દ્રવ્યો, સુરભિ-દુરભિ ભાવો, પૃથ્વી, પર્વત, જગત, વૃક્ષ, સ્તંભ, કમલ આદિ, મનુષ્ય, પશુ, શ્વાપદ આદિ સ્થાવર તથા જંગમ=ચાલવા-ફરવાવાળા પદાર્થોનો સમુહ, વિવિધ વીણા, બંસરી આદિ સાંભળવા લાયક શબ્દોને છોડીને જગતમાં બીજું કંઈપણ અનુભવમાં આવતું નથી. તે પદાર્થોનો સમુહ જ જગત છે. તેનાથી અતિરિક્ત કોઈપણ અતીન્દ્રિયપદાર્થની સત્તા નથી. જ્યારે ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલ ચૈતન્યથી અતિરિક્ત ચૈતન્યહેતુતયા પરિકલ્પિત પરલોકગામિ અતીન્દ્રિય આત્મા પ્રત્યક્ષથી અનુભવાતો નથી, ત્યારે જીવના સુખ-દુઃખમાં કારણભૂત ધર્મ અને અધર્મ તથા તે ધર્મ અને અધર્મના ફળને ભોગવવા માટેની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિરૂપ સ્વર્ગ-નરક, પુણ્ય અને પાપના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા મોક્ષસુખનું વર્ણન કરતી કલ્પનાઓ તો આકાશમાં વિચિત્ર રંગોથી વિચિત્ર ચિત્ર

બનાવવાની કલ્પના સમાન માત્ર કલ્પનાઓ જ છે. તે કોને હાસ્યાસ્પદ ન બને ? તેથી નહિ સ્પર્શલ, નહિ સ્વાદમાં આવેલ, સુંઘવામાં નહિ આવેલ, નહિ જોયેલ, નહિ સાંભળેલ એવા પણ અતીન્દ્રિય જીવાદિપદાર્થોનો આદર કરતાં, સ્વર્ગ-મોક્ષ આદિના સુખની વિષ્ણાથી ઢગાયેલી બુદ્ધિવાળા-ભ્રષ્ટ થયેલી બુદ્ધિવાળા જે લોકો મસ્તક મુંડાવીને કઠોર તપ કરી, દુઃસ્થિર તપને ધારણ કરી, કષ્ટદાયક ચારિત્રનું પાલન કરી, દુઃસહ તાપના પરિસહને સહન કરી - ઇત્યાદિ કલેશો દ્વારા પોતાના જન્મને નિષ્ફળ બનાવે છે. તે તેઓનો મહામોહના તીવ્ર ઉદયનો વિલાસમાત્ર છે. - માત્ર તેઓ દયાપાત્ર છે. તેથી કહ્યું પણ છે કે - “વિવિધ તપો માત્ર નિરર્થક દારૂણ યાતનાઓ સહેવા બરાબર છે. અનેક પ્રકારનો સંયમ માત્ર ભોગથી વંચિત રહેવા સમાન છે. અગ્નિહોત્ર ક્રિયાઓ બાલચેષ્ટા જ જણાય છે. તેથી જ્યાં સુધી જીવો છો, ત્યાં સુધી સુખથી જીવો અને ભરપૂર વિષયસુખો ભોગવો. જ્યારે આ દેહ ભસ્મીભૂત થશે, ત્યારે આમાનાં કશું પુનઃ મળવાનું નથી. તેથી આગળની ભ્રામકસુખની ઇચ્છાથી વર્તમાનકાલીનસુખને છોડવાની જરૂર નથી.” તેથી તે વાત નિશ્ચિત થાય છે કે ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થ જ તાત્વિક છે. તેની જ વાસ્તવિકસત્તા છે.

અથ યે પરોક્ષે વિષયેऽનુમાનાગમાદીનાં પ્રામાણ્યેન જીવપુણ્યપાપાદિકં વ્યવસ્થાપયન્તિ ન જાતુચિદ્વિરમન્તિ તાન્ પ્રબોધયિતું દૃષ્ટાન્તં પ્રાહ “ભદ્રે વૃકપદં પશ્ય” इति । अत्रायं संप्रदायः-कश्चित्पुरुषो नास्तिकमतवासनावासितान्तःकरणो निजां जायामास्तिकमतनिबद्धमतिं स्वशास्त्रोक्तयुक्तिभिरभियुक्तः प्रत्यहं प्रतिबोधयति । सा तु यदा न प्रतिबुध्यते तदा स इयमनेनोपायेन प्रतिभोत्स्यत इति स्वचेतसि विचिन्त्य निशायाः पश्चिमे यामे तथा समं नगरान्निर्गत्य तां प्रत्यवादीत् । “प्रिये ! य इमे नगरवासिनो नराः परोक्षविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमाचक्षाणा लोकेन च बहुश्रुततया व्यवह्रियमाण विद्यन्ते, पश्य तेषां चारुविचारणायां चातुर्यं” इति । ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुष्पथं यावन्मन्थरतरप्रसृमरसमीरणसमीभूतपांशुप्रकरे राजमार्गे द्वयोरपि स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाङ्गुलित्रयं मीलयित्वा स्वशरीरस्योभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रचक्रे । ततः प्रातस्तानि पदानि निरीक्ष्यास्तोको लोको राजमार्गेऽमिलत् । बहुश्रुता अपि तत्रागता जनान् प्रत्यवोचान् “भो भो वृकपदानामन्यथानुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कश्चन वनतोऽत्रागच्छत्” इत्यादि । ततः स तांस्तथाभाषमाणान्निरीक्ष्य निजां भार्यां जजल्प । हे भद्रे प्रिये वृकपदं ‘अत्र

જાતાવેકવચનં' પશ્ય નિરીક્ષસ્વ કિં તદિત્યાહ । યદ્-વૃકપદં વદન્તિ-જલ્પન્ત્ય-
 बहुश्रुतालोकरूढ्या बहुश्रुता अप्येते परमार्थमज्ञात्वा भाषमाणा अबहुश्रुता एवेत्यर्थः ।
 यद्वदन्ति बहुश्रुता इति पाठे त्वेवं व्याख्येयम्-लोकप्रसिद्धा बहुश्रुता इति, तथा ह्येते
 वृकपदविषये सम्यगविदितपरमार्था बहवोऽप्येकसदृशमेव भाषमाणा अपि बहुमुग्धजन-
 ध्यान्यमुत्पादयन्तोऽपि च ज्ञाततत्त्वानामादेयवचना न भवन्ति । तथा बहवोऽप्यमी
 वादिनो धार्મिकच्छद्मधूर्ताः परवञ्चनेकप्रवणा यत्किंचिदनुमानागमादिभिर्दार्ढ्यमादर्श्य
 जीवाद्यस्तित्वं सदृशमेव भाषमाणा अपि मुधैव मुग्धजनान् स्वर्गादिप्राप्तिलभ्यसुख-
 सन्ततिप्रलोभनया भक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यहेयोपादेयादिसङ्કटे पातयन्तो बहुमुग्धધાર્મિક-
 व्यामોहमुत्पादयन्तोऽपि च सतामવધીરणीયવचना एव भवन्तीति । ततः सा पत्युर्वचनं
 सर्व मानितवती ॥८१॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હવે જે લોકો પરોક્ષવિષયમાં અનુમાનાદિની પ્રમાણતા માનીને અર્થાત્ અનુમાન આદિ પ્રમાણો દ્વારા પરોક્ષ એવા જીવાદિપદાર્થોની વ્યવસ્થા કરે છે અને કોઈપણ રીતે વિરામ પામતા નથી. તેઓને બોધ આપવા માટે દૃષ્ટાંત કહે છે- નાસ્તિકમતની વાસનાથી વાસિત અંતઃકરણવાળો કામાસક્ત કોઈક પુરુષ પોતાની આસ્તિકમતમાં આસ્થાવાળી ધાર્મિકપત્નીને દરરોજ પોતાના શાસ્ત્રોની યુક્તિઓથી (કામ-ભોગો તરફ આકર્ષણ પેદા કરાવવા) પ્રતિબોધ કરે છે. પરંતુ તે સ્ત્રી જ્યારે પ્રતિબોધ પામતી નથી, ત્યારે તે કામાસક્ત પુરુષ આ ઉપાયથી હું તેને પ્રતિબોધ કરીશ - આ પ્રમાણે પોતાના ચિત્તમાં વિચારીને રાત્રીના છેલ્લા પ્રહરમાં તે સ્ત્રીની સાથે નગરથી બહાર નીકળીને, આ પ્રમાણે કહે છે - હે પ્રિયે ! જે આ નગરવાસિ લોકો પરોક્ષ એવા આત્માના વિષયમાં અનુમાનાદિની પ્રમાણતાને કહેતા અને લોકો દ્વારા બહુશ્રુત કહેવાતા નગરમાં રહે છે, તેઓની સુંદર વિચારણાઓની ચતુરાઈને તું જો. અર્થાત્ તે લોકો બહુશ્રુત કહેવાય છે, છતાં પણ તેઓની મુર્ખતાને તું જો. ત્યારબાદ તે પુરુષ નગરના દ્વારથી આરંભીને યાવત્ નગરના મુખ્ય ચારરસ્તા સુધીના મંથરતર ગતિએ વાતા પવનથી ખેંચાઈ આવેલી રેતીથી વ્યાપ્ત રાજમાર્ગ ઉપર બંને પણ હાથના અંગુઠા, તર્જની અને મધ્યમા - આ ત્રણ આંગળીઓને મેળવીને પોતાના શરીરના બંને પક્ષને રેતીમાં સ્થાપવા દ્વારા વરુના પગલાં પાડ્યા. (તે પતિ-પત્ની આ બનાવ પછી જૂએ છે કે શું થાય છે ?) ત્યારે સવારમાં તે પગલાંઓને જોઈને ઘણા લોકો રાજમાર્ગ ઉપર ભેગા થાય છે. બહુશ્રુત લોકો પણ ત્યાં આવ્યા છે. આવેલા

તે બહુશ્રુતો લોકોને કહે છે કે... “હે-હે લોકો ! સાંભળો, વરુના પગલાંઓ બીજી કોઈપણ રીતે સંગત થતા નથી. તેથી નિશ્ચયે રાત્રીમાં કોઈક વરુ અહીં વનમાંથી આવ્યો હતો.” ઇત્યાદિ ચર્ચાઓ ચાલે છે. ત્યારે તે નાસ્તિકમતાનુયાયી પુરુષ તે બહુશ્રુતપુરુષોને તે પ્રમાણે બોલતા જોઈને પોતાની ભાર્યાને કહે છે કે, હે ! કલ્યાણિ ? હે પ્રિયે ! વરુના પગલાંઓને કહેતાં તે બહુશ્રુતોને તું જો. ભલે તેઓ લોકરુઢીથી બહુશ્રુત કહેવાતા હોય, પરંતુ તેઓ પરમાર્થને જાણ્યા વિના બોલે છે. માટે અબહુશ્રુત જ છે. (અહીં ‘વૃકપદ’ પદમાં જાતિમાં એકવચન છે.) તેથી મોટા ભાગના પણ આવા ધાર્મિકતાના વેશ નીચે ઢગનારા, બીજાને છેતરવામાં નિષ્ણાત, લોકોને સ્વર્ગાદિમાં પ્રાપ્ત થતા સુખની પરંપરાનું પ્રલોભન આપીને ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, ગમ્યાગમ્ય, પેયાપેય, હેય-ઉપાદેયની અસંગત વાતો કરી સંકટમાં પાડતા તથા અત્યંત મુગ્ધતા - ધાર્મિક વ્યામોહને ઉત્પન્ન કરતા વાદિઓના વચનો સારા માણસોને ઉપેક્ષણીય છે. (ત્યારબાદ તે સ્ત્રી પતિના આ વચનો સાંભળીને બધું સાચું માનવા લાગી અને યથેચ્છપણે ભોગોમાં પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી.)

કેટલાક ઠેકાણે “યદ્ વદન્તિ વહુશ્રુતા” એ પ્રમાણે પાઠ છે. તે પાઠ અનુસાર આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરવી - લોકપ્રસિદ્ધ બહુશ્રુતો કે જેઓ વૃકપદના વિષયમાં સમ્યગ્પરમાર્થને જાણતા નથી. તેથી ઘણા પણ એક સમાન બોલતા હોવા છતાં પણ ઘણા મુગ્ધ લોકોની બુદ્ધિની અંધતાને ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી તે લોકપ્રસિદ્ધ બહુશ્રુત લોકોના વચનો તત્ત્વજ્ઞાનીઓને આદેય બનતા નથી. - શેષ પૂર્વવત્ જાણવું ॥૮૧॥

તદનુ ચ તસ્યા: સ પતિર્યદુપદિષ્ઠવાન્ તદેવ દર્શયન્નાહ-

આ દૃષ્ટાંતને બતાવ્યા બાદ પોતાની પત્નીને તે પતિએ જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે બતાવતાં કહે છે કે -

પિબ ખાદ ચ ચારુલોચને, યદતીતં વરગાત્રિ તન્ન તે ।

ન હિ ભીરુગતં નિવર્તતે, સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્ ॥૮૨॥

શ્લોકાર્થ : હે સુનયના ! ખાઓ, પીઓ અને મોજ કરો. સુંદરી ! વીતી ગયેલું યૌવન પાછું મળવાનું નથી. ભોળી ! જે ગયું તે પાછું આવતું નથી. આ દેહ તો માત્ર પાંચભૂતોનો સમુદાય છે. ॥૮૨॥

વ્યાખ્યા-હે ચારુલોચને-શોભનાક્ષિ પિબ-પેયાપેયવ્યવસ્થાલોપેન મદિરાદે: પાનં કુરુ ।
ન કેવલં પિબ ખાદ ચ-ભક્ષ્યાભક્ષ્યનિરપેક્ષતયા માંસાદિકં ભક્ષય ચ ।
પિબખાદક્રિયયોરુપલક્ષણત્વાદ્ગમ્યાગમ્યવિભાગત્યાગેન ભોગાનામુપભોગેન સ્વયૌવનં

સફલીકુર્વિત્યપિ વચોઽત્ર જ્ઞાતવ્યમ્ । યત્-યૌ(વ)નાદ્યતીતમ્-અતિક્રાન્તં હે વરગાત્રિ-હે પ્રધાનાઙ્ગિ તદ્વ્યસ્તે-તવ ન ભવિષ્યતીત્યધ્યાહાર્યમ્ । ચારુલોચને વરગાત્રીતિ સંબોધનદ્વયસ્ય સમાનાર્થસ્યાપ્યાદરાનુરાગાતિરેકાત્ર પૌનરુક્ત્યદોષઃ । યદુક્તમ્-“અનુવાદાદરવીપ્સાભૃશાર્થવિનિયોગહેત્વસૂયાસુ । ઈષત્સંભ્રમવિસ્મયગણનાસ્મરણેષ્વ-પુનરુક્તમ્ ॥૧૧॥” [] અથ સ્વેચ્છાવિરચિતે પાને ખાદને ભોગસેવને ચ સુપ્રાપા પરલોકે કષ્ટપરમ્પરા, સુલભં ચ સતિ સુકૃતસંચયે ભવાન્તરે ભોગસુખયૌવનાદિકમિતિ પરાશઙ્કાં પરાકર્તુ પ્રાહ । નહિ-નૈવ હે ભીરુ ! પરોક્તમાત્રેણ નરકાદિપ્રાપ્યદુઃખભયાકુલે ! ગતમ્-ઇહ ભવાદતિક્રાન્તં સુખયૌવનાદિ નિવર્તતે-પરલોકે પુનરપ્યુપદૌકતે । પરલોકસુખલિપ્સયા તપશ્ચરણાદિકષ્ટક્રિયાભિરિહત્યસુખોપેક્ષણં વ્યર્થમિત્યર્થઃ । અથ શુભાશુભકર્મપારતન્ત્ર્યેણ જીવેનામું કાયમધુનાધિષ્ઠાય સ્થિતેનાવશ્યં પરલોકેઽપિ સ્વકર્મહેતુકં સુખદુઃખાદિ-વેદિતવ્યમેવેત્યાશંક્ય પ્રાહ । સમુદયમાત્રં-સમુદયો ભૂતચતુષ્ટયસંયોગસ્તન્માત્રમ્ । માત્રશબ્દોઽવધારણે । ઇદં-પ્રત્યક્ષં કલેવરં-શરીરં એવાસ્તીત્યધ્યાહારઃ, ન પુનર્ભૂતચતુષ્ટ-યસંયોગમાત્રાદપરો ભવાન્તરયાયી શુભાશુભકર્મવિપાકભોક્તા કાયે કશ્ચન જીવો વિદ્યતે । ભૂતચતુષ્કસંયોગશ્ચ વિદ્યુદ્યોત ઇવ ક્ષણતો દૃષ્ટો નષ્ટઃ । તસ્માત્પરલોકાનપેક્ષયા યથેચ્છં પિવ ખાદ ચેત્યર્થઃ ॥૮૨॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

હે સુનયના ! પેય-અપેયની (વ્યવસ્થાનો વિચાર કર્યા વિના તેની) વ્યવસ્થાનો લોપ કરી મદિરાદિ પાન કરો. માત્ર પીવાનું જ નહિ, ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિચારથી નિરપેક્ષપણે માંસાદિને ખાઓ, ઉપલક્ષણથી ગમ્યાગમ્ય સ્થાનનો વિભાગ પાડ્યા વિના ભોગોને ભોગવવા દ્વારા સ્વયૌવનને સફલ કરો. આ વચન પણ તે પતિ પોતાની પત્નીને કહે છે, તે જાણવું. હે સુંદરી ! યૌવન વીતી ગયા બાદ કશું મળશે નહિ. અહીં ‘ચારુલોચના’ અને ‘વરગાત્રિ’ બે સંબોધનો સમાન અર્થવાળા હોવા છતાં પણ સ્ત્રી પ્રત્યેના આદર-અનુરાગના અતિરેકથી પ્રયુક્ત છે. (પુરુષો આવું બોલતા હોય છે.) તેથી તેમાં પુનરુક્તિદોષ નથી.

જેથી કહ્યું છે કે... “અનુવાદ, આદર, વીપ્સા, ભૃશાર્થ = બહુલતા, વિનિયોગ, હેતુ, અસૂયા, ઇષત્, સંભ્રમ, વિસ્મય, ગણના તથા સ્મરણ આ અર્થોમાં શબ્દનો બે વાર પ્રયોગ પુનરુક્ત થતો નથી.”

આસ્તિક સ્ત્રી : ઇચ્છાનુસાર સ્વચ્છંદતાપૂર્વક ખાવામાં, પીવામાં અને ભોગ ભોગવવામાં તો

પાપ બંધાશે. તેના યોગે પરલોકમાં ખૂબ દુઃખોની પરંપરા પ્રાપ્ત થશે અને સુકૃતનો સંચય કરીશું તો ભવાંતરમાં ભોગસુખ, યૌવન આદિ સુલભ બનશે.

નાસ્તિક પતિ : બીજાઓના કહેવા માત્રથી નરકાદિમાં પ્રાપ્ત થતા દુઃખોથી ભયાકુલ હે ભોળી ! તે લોકનું ગયેલું યૌવન તથા સુખ પરલોકમાં આવવાનું નથી. જે ગયું તે ગયું. તેથી પરલોકના મિથ્યાસુખની લિપ્સાથી તપચારિત્ર આદિ કષ્ટકારિ ક્રિયાઓ દ્વારા આ લોકના સુખની ઉપેક્ષા કરવી નિરર્થક છે.

આસ્તિક સ્ત્રી: પૂર્વકૃત શુભાશુભકર્મની પરતંત્રતાથી જીવ વડે આ જન્મમાં આ શરીરમાં રહીને તેના ફળો ભોગવાય છે. તે રીતે આ શરીરમાં રહીને જીવ દ્વારા કરાયેલા કર્મો પરલોકમાં અવશ્ય ભોગવવા પડશે. તેથી કર્મના ફળ તો કોઈને પણ ભોગવ્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

નાસ્તિક પતિ : આ શરીર પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોનું કલેવર જ છે. પરંતુ શરીરમાં આ ચારના સંયોગથી અતિરિક્ત પરલોકગામિ શુભાશુભકર્મોના વિપાકને ભોગવનાર કોઈ જીવ નથી. અને ચાર ભૂતોનો સંયોગ વિજળીના ઉદ્યોતની જેમ ક્ષણવારમાં જોતાં જોતાં નાશ થઈ જાય છે. પરલોક જેવી કોઈ ચીજ નથી. તેથી પરલોકની ચિંતા છોડી, તેની નિરપેક્ષપણે ઇચ્છાનુસાર (હે સુંદરી !) પીઓ અને ખાઓ. ॥૮૨॥

અથ પ્રમેયં પ્રમાણં ચાહ-

હવે તેમના પ્રમેય અને પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.

કિંચ-પૃથ્વી જલં તથા તેજો વાયુભૂતચતુષ્ટયમ્ ।

આધારો ભૂમિરેતેષાં માનં ત્વક્ષજમેવ હિ ॥૮૩॥

શ્લોકાર્થ : પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ-આ ભૂતચતુષ્ટય જ તત્ત્વ છે. તેનો આધાર પૃથ્વી છે. પ્રત્યક્ષ જ એક પ્રમાણ છે. ॥૮૩॥

વ્યાખ્યા-“કિંચ” इत्यभ्युच्चये । पृथ्वी-भूमिः, जलं-आपः, तेजो-वह्निः, वायुः-पवनः, भूतचतुष्टयम् । एतानि भूतानि चत्वारि आधारो भूमिरेतेषां-भूतानामाधारो-ऽधिकरणं भूमिः-पृथ्वी । “चैतन्यभूमिरेतेषां” इति पाठे तु चतुष्टयं किंविशिष्टं चैतन्यभूमिः-चैतन्योत्पत्तिस्थानम्, भूतानि संभूयैकं चैतन्यं जनयन्तीत्यर्थः । एतेषां-चार्वाकाणां मते “प्रमाणभूमिरेतेषां” इति पाठान्तरे तु भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमिः-प्रमाणगोचरस्तात्त्विक एतेषां मते । मानं तु-प्रमाणं पुनरक्षजमेव-प्रत्यक्षमेवैकं न पुनरनुमानादिकं प्रमाणम् । हिशब्दोऽत्र विशेषणार्थो वर्तते । विशेषः पुनश्चार्वाकैर्लोकयात्रानिर्वाहप्रवणं धूमाद्यनुमानमिष्यते क्वचन न पुनः स्वर्गादृष्टादिप्रसाधकमलौकिकमनुमानमिति ॥८३॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

શ્લોકમાં 'કિંચ' અભ્યુચયાર્થક છે. અર્થાત્ 'વળી' અર્થમાં વપરાય છે.

વળી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ, આ ભૂતચતુષ્ટય છે. તે ચાર ભૂતોનો આધાર પૃથ્વી છે. પરંતુ જ્યારે 'ચૈતન્યભૂમિરેતેષાં' - આ પાઠ હોય ત્યારે, આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. - 'ચાર ભૂતો ચૈતન્યના ઉત્પત્તિસ્થાન છે.' આ ચાર્વાકમતમાં ચૈતન્યનું ઉત્પત્તિસ્થાન ચાર ભૂતો છે. વળી "પ્રમાણભૂમિરેતેષાં" - આ પાઠ હોય ત્યારે આ પ્રમાણે અર્થ કરવો - ચાર્વાકમતમાં પ્રમાણના વિષયો ચાર છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ છે. તે જ તત્ત્વ છે - પ્રમેય છે. તેની જ વાસ્તવિક-સત્તા છે. ચાર્વાકમતમાં પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે, અનુમાનાદિ પ્રમાણો નથી. અર્થાત્ ચાર્વાકમતમાં ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ એક પ્રમાણ છે, અનુમાનાદિ નહિ. 'હિ' શબ્દ વિશેષકથન માટે છે. વળી અહીં વિશેષ વાત એ છે કે... ચાર્વાક લોકો વ્યવહારનો નિર્વાહ કરવા માટે ધૂમ આદિથી અગ્નિ આદિ લૌકિકપદાર્થોના અનુમાનને પ્રમાણ તરીકે માને છે. પરંતુ સ્વર્ગ, અદૃષ્ટ આદિ અતીન્દ્રિય અલૌકિકપદાર્થોના અનુમાનને પ્રમાણ માનતા નથી. ॥૮૩॥

અથ ભૂતચતુષ્ટયીપ્રભવાદેહે ચૈતન્યોત્પત્તિઃ કથં પ્રતીયતામ્ ? इत्याशंक्याह-

હવે ચાર ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ? આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે...

पृथ्व्यादिभूतसंहत्या तथा देहपरीणतेः ।

मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो यद्वत्तद्वચ્ચિदात्मनि ॥૮૪॥

શ્લોકાર્થઃ મહુડા, ગોળ આદિના સંયોગથી જેમ સ્વયંમેવ મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ ચારના સંયોગથી દેહાકાર પરિણમનથી શરીરમાં ચિત્શક્તિ=ચૈતન્ય સ્વયંમેવ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૮૪॥

व्याख्या-पृथिव्यादीनि-पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणानि यानि भूतानि तेषां संहतिः-समवायः संयोग इति यावत् तथा हेतुभूतया । तथा-तेन प्रकारेण या देहस्य परीणतिः-परिणामस्तस्याः सकाशात् चिदिति प्रयोगः । यद्वद्यथा सुराङ्गेभ्यो-गुडघातक्यादिभ्यो मद्याङ्गेभ्यो मदशक्तिः-उन्मादकत्वं भवति, तद्वत्तथा चित् चैतन्यमात्मनि-शरीरे । अत्रात्मशब्देनानेकार्थेन शरीरमेव ज्ञातव्यं, न पुनर्जीवः । अयं भावः-भूतचतुष्टयसंबन्धाद्देहपरीणामः, ततश्च देहे चैतन्यमिति । अत्र परीणतिशब्दे

ઘજ્ભાવેઽપિ બાહુલકાદુપસર્ગસ્ય દીર્ઘત્વં સિદ્ધમ્ । પાઠાન્તરં વા । “પૃથ્વીઆદિભૂતસંહત્યાં તથા દેહાદિસંભવઃ । મદશક્તિઃ સુરાજ્ઞેભ્યો યદ્વત્તદ્વત્સ્થિતાત્મતા ॥” પૃથિવ્યાદિભૂતસંહત્યાં સત્યાં, તથા શબ્દઃ પૂર્વશ્લોકાપેક્ષયા સમુદ્ધયે, દેહાદિસંભવઃ । આદિશબ્દાદ્ભૂધરાદયો ભૂતસંયોગજા જ્ઞેયાઃ । સુરાજ્ઞેભ્યો યદ્વન્મદશક્તિર્ભવતિ, તદ્વદ્ભૂતસંબન્ધાચ્છરીર આત્મતા-સચેતનતા સ્થિતા-વ્યવસ્થિતેતિ । યદુવાચ વાચસ્પતિઃ “પૃથિવ્યાપસ્તેજો વાયુરિતિ તત્ત્વાનિ, તત્સમુદાયે શરીરવિષયેન્દ્રિયસંજ્ઞાઃ, તેભ્યશ્ચૈતન્યં” ઇતિ ॥૮૪॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ, આ ચાર ભૂતોના સંયોગરૂપ હેતુથી દેહાકાર પરિણમન થાય છે. (તેમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.) જેમ મહુડા, ગોળ આદિ દારુની સામગ્રીથી મદશક્તિ = ઉન્માદપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ચાર ભૂતોના સંયોગથી દેહાકાર પરિણમનથી શરીરમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં આત્મા શબ્દના અનેક અર્થ થતા હોવાથી, અહીં આત્માનો અર્થ શરીર જ જાણવો, જીવ નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે ચાર ભૂતોના સંબંધથી દેહપરિણમન અને તેનાથી દેહમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં ‘પરીણતિ’ શબ્દમાં ‘પરિ’ ઉપસર્ગનો વિકલ્પથી દીર્ઘ થયો છે.

આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે પાઠાન્તર પણ મળે છે. ‘પૃથ્વીઆદિભૂતસંહત્યાં તથા દેહાદિસંભવ । મદશક્તિ સુરાજ્ઞેભ્યો યદ્વત્તદ્વત્સ્થિતાત્મતા ॥’ (અહીં ‘તથા’ શબ્દ પૂર્વશ્લોકની અપેક્ષાએ સમુચ્ચયાર્થક છે.) - હવે શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે - “પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોનો સંયોગ થતે છતે દેહાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આદિ શબ્દથી પૃથ્વી, પર્વત આદિ સ્થૂલજગત પણ ભૂતસંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જાણવું. મહુડા આદિ દારુની સામગ્રીથી જેમ મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ભૂતોના સંયોગથી શરીરમાં સચેતનતા સ્થિત થાય છે - ઉત્પન્ન થાય છે. વાચસ્પતિએ કહ્યું છે કે... “પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર તત્ત્વો છે. તેમનો સમુદાય = વિશિષ્ટસંયોગથી શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષયસંજ્ઞક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૮૪॥

एवं स्थिते यथोपदिशन्ति तथा दर्शयन्नाह -

આ પ્રમાણે તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરીને ચાર્વક જે પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે, તે બતાવતાં કહે છે.

तस्मादृष्टपरित्यागाद्यददृष्टे प्रवर्तनम् ।

લોકસ્ય તદ્વિમૂઢત્વં ચાર્વાકાઃ પ્રતિપેદિરે ॥૮૫॥

શ્લોકાર્થ: તેથી પ્રત્યક્ષથી અનુભૂત = નજરે દેખાતા સુખોને છોડીને, નહિ દેખાતા સુખને માટે પ્રવર્તવું તે મૂઢતા છે. એમ ચાર્વાકો કહે છે.

વ્યાખ્યા-યસ્માદ્ભૂતેભ્યશ્ચૈતન્યોત્પત્તિઃ તસ્માત્કારણાદ્ દૃષ્ટપરિત્યાગાત્-દૃષ્ટં-પ્રત્યક્ષા-નુભૂતમૈહિકં લૌકિકં યદ્વિષયજં સુખં તસ્ય પરિત્યાગાદદૃષ્ટે-પરલોકસુખાદૌ તપશ્ચરણાદિકટક્રિયાસાધ્યે યત્પ્રવર્તનં-પ્રવૃત્તિઃ તલ્લોકસ્ય વિમૂઢત્વં-અજ્ઞાનમેવેતિ ચાર્વાકાઃ પ્રતિપેદિરે-પ્રતિપન્નાઃ । યો હિ લોકો વિપ્રતારકવચનોપન્યાસત્રાસિતસંજ્ઞાનો હસ્તગત-મિહત્યં સુખં વિહાય સ્વર્ગાપવર્ગસુખપ્રેપ્સયા તપોજપધ્યાનહોમાદૌ યદ્યત્તે, તત્ર તસ્યાજ્ઞાનતૈવ કારણમિતિ તન્મતોપદેશઃ ॥૮૫॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

જે કારણથી પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે કારણથી પ્રત્યક્ષથી અનુભવાતા આ લોકસંબંધી લૌકિક વિષયજન્ય સુખનો ત્યાગ કરીને, કઠીન તપ અને ચારિત્રની કષ્ટકારિ ક્રિયાથી સાધ્ય પરલોકસુખાદિ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી તે લોકની મૂઢતા = અજ્ઞાનતા છે. - આ પ્રમાણે ચાર્વાકો માને છે.

ધૂત્તો દ્વારા ફેલાવાયેલા મિથ્યાવચનોના કારણે જેમનું સમ્યગ્જ્ઞાન નાશ પામી ગયું છે, એવા લોકો હાથમાં રહેલા આલોકસંબંધી સુખને છોડીને સ્વર્ગ-મોક્ષ સુખની લાલસાથી તપ, જપ, ધ્યાન, હોમ-હવનાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં તે લોકોની અજ્ઞાનતા જ કારણ છે. - આ પ્રમાણે ચાર્વાકમતનો ઉપદેશ છે. ॥૮૫॥

અથ યે શાન્તરસપૂરિતસ્વાન્તા નિરુપમં શમસુખં વર્ણયન્તિ, તાનુદિશ્ય યચ્ચાર્વાકા બ્રુવતે તદાહ-હવે જેઓ શાંતરસથી પૂરિત = પ્લાવિત હૃદયવાળા થઈને તપ, જપ, ધ્યાનાદિથી નિરૂપમ શમસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે - એમ બતાવે છે, તેઓને ઉદ્દેશીને ચાર્વાકો કહે છે કે...

સાધ્યવૃત્તિનિવૃત્તિભ્યાં યા પ્રીતિર્જાયતે જને ।

નિરર્થા સા મતે તેષાં ધર્મઃ કામાત્પરો ન હિ ॥૮૬॥

શ્લોકાર્થ: સ્વર્ગ, મોક્ષ વગેરે સાધ્ય માટેની પ્રવૃત્તિ દ્વારા અને દુઃખ, નરક વગેરે અસાધ્ય માટેની નિવૃત્તિ દ્વારા લોકોને જે આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, તે નિરર્થક છે. કારણકે તેઓના મતમાં ભોગસુખથી બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી. ॥૮૬॥

વ્યાખ્યા-સાધ્ય-ધ્યાનં દ્વેધા, ઉપાદેયં હેયં ચ । ઉપાદેયે ધર્મશુદ્ધધ્યાનયુગે હેયે ચાર્તરૌદ્રધ્યાનયુગે । અથવા સાધ્યે-સાધનીયે કાર્યે, ઉપાદેયે પુણ્યકૃત્યે તપઃસંયમાદૌ, હેયે ચ પાપકૃત્યે વિષયસુખાદિકે ક્રમેણ વૃત્તિનિવૃત્તિભ્યાં-પ્રવર્તનનિવર્તનાભ્યાં જને - લોકે યા પ્રીતિઃ - મનઃ સુખં જાયતે - સમુત્પદ્યતે સા તેષાં - ચાર્વાકાણાં મતે નિરર્થા - નિઃપ્રયોજના નિઃફલાઽતાત્ત્વિકીત્યર્થઃ । હિર્યસ્માત્ ધર્મઃ કામાત્-વિષયસુખસેવનાન્ન પરઃ કામ એવ પરમો ધર્મઃ, તજ્જનિતમેવ ચ પરમં સુખમિતિ ભાવઃ । અથવા યે ધર્મપ્રભાવાદિહ લોકેઽપીષ્ટાનિષ્ટકાર્યયોઃ સિદ્ધ્યસિદ્ધીઃ વદન્તિ, તાન્પ્રતિ યચ્ચાર્વાકા જલ્પન્તિ તદ્દર્શયન્નાહ-“સાધ્યવૃત્તિનિવૃત્તિભ્યાં” इत्यादि । તપોજપહોમાદિભિઃ સાધ્યસ્ય-પ્રેક્ષિતકાર્યસ્ય યા વૃત્તિઃ-સિદ્ધિર્યા ચ તૈરેવ તપોજપાદિભિરનિષ્ટસ્ય સાધ્યસ્ય વિગ્નાદેર્નિવૃત્તિઃ-અસિદ્ધિરભાવ इति યાવત્તાભ્યાં સાધ્યવૃત્તિનિવૃત્તિભ્યાં યા જને પ્રીતિર્જાયતે સા નિરર્થા । અર્થશબ્દસ્ય હેત્વર્થસ્યાપિ ભાવાન્નિર્હેતુકા નિર્મૂલા । તેષાં મતે હિર્યસ્માદ્ધર્મઃ કામાન્ન પર इति પ્રાગ્વત્ ॥૮૬॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

સાધ્ય-ધ્યાન બે પ્રકારનું છે. ઉપાદેય અને હેય. ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાન ઉપાદેય છે તથા આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન હેય છે. અથવા સાધનીયકાર્યમાં, તપસંયમાદિ ઉપાદેય પુણ્યકાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી તથા હેયરૂપ વિષયસુખાદિ પાપકૃત્યોમાંથી નિવૃત્ત થવાથી લોકોને જે આત્મિક સુખ - માનસિકસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચાર્વાકમતમાં નિરર્થક છે. નિષ્પ્રયોજન - નિષ્ફલ અને અતાત્ત્વિક છે. તેમના મતમાં કામભોગના સેવનથી બીજો શ્રેષ્ઠ કોઈ ધર્મ નથી. અને વિષયસેવનથી પ્રાપ્ત થતું સુખ જ શ્રેષ્ઠ છે.

વળી જે લોકો ધર્મના પ્રભાવથી આ લોકમાં ઇષ્ટકાર્યની સિદ્ધિ અને અનિષ્ટકાર્યની અસિદ્ધિ કહે છે. તે લોકોની પ્રતિ ચાર્વાક કહે છે કે.... તે તપ આદિ દ્વારા ઇચ્છિત કાર્યની જે સિદ્ધિ તથા તપ, જપાદિ દ્વારા અનિષ્ટરૂપ વિઘ્નોની નિવૃત્તિ=અસિદ્ધિ-થાય છે. તે સાધ્ય વૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વડે લોકોમાં જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે નિરર્થક છે. તેઓના મતમાં ભોગસેવનથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી. ॥૮૬॥

ઉપસંહરન્નાહ-

ચાર્વાકમતનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે-

लोकायतमतेऽप्येवं सङ्क्षेपोऽयं निवेदितः ।

अभिधेयतात्पर्यार्थः पर्यालोच्यः सुबुद्धिभिः ॥८७॥

श्लोकार्थः : आ प्रभाषे लोकायतमतनो पक्ष संक्षेपं जहाव्यो. बुद्धिशाली पुरुषो द्वारा दरेक दर्शनना अभिधेयना तात्पर्यार्थने विचारवो जेईअ. ॥८७॥

व्याख्या-एवं-अमुना प्रकारेण अपेः समुच्चयार्थत्वात्त्र केवलमन्यमतेषु सङ्क्षेप उक्तो लोकायतमतेऽप्ययमनन्तरोक्तः सङ्क्षेपो निवेदितः । ननु बौद्धादिमतेषु सर्वेष्वपि सङ्क्षेप एवात्र यद्युच्यत तर्हि विस्तरेण तत्परमार्थः कथमवभोत्स्यते ? इत्याशङ्क्याह-“अभिधेय” इत्यादि । अभिधेयस्य-सर्वदर्शनवाच्यस्यार्थस्य तात्पर्यार्थः-अशेषविशेषविशिष्टः परमार्थः परिसमन्तात्पौर्वापर्येणालोच्यः-स्वयं विमर्शनीयः । अथवा “लोच्यद् दर्शने” इति धातुपाठादालोच्यस्तत्तत्तदीयशास्त्रेभ्योऽवलोकनीयः सुबुद्धिभिः-सुनिपुणमतिभिः सङ्क्षेप-सरुचिसत्त्वानुग्रहार्थत्वादस्य सूत्रकरणस्येति । अथवा सर्वदर्शनसंमतानां सत्त्वानां परस्परं विरोधमाकर्ण्य । किं कर्तव्यता मूढानां प्राणिनां यत्कर्तव्योपदेशमाह “अभिधेय” इत्यादिअभिधेयं-सर्वदर्शनसंबन्धी प्रतिपाद्योऽर्थः तस्य यस्तात्पर्यार्थः-सत्यासत्यविभागेन व्यवस्थापितस्तत्त्वार्थः स पर्यालोच्यः । सम्यग्विचारणीयो न पुनर्यथोक्तमात्रो निर्विचारं ग्राह्यः । कैः ? सुबुद्धिभिः-सुष्ठु शोभना मार्गानुसारिणी पक्षपातरहिता बुद्धिः-मतिर्येषां ते सुबुद्धयः, तेन पुनः कदाग्रहग्रहिलैः । यदुक्तम्-“आग्रही बत निनीषति युक्तिं यत्र तत्र मतिरस्य निविष्टा । पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥१९॥” अयमत्र भावार्थः-सर्वदर्शनानां परस्परं मतविरोधमाकर्ण्य मूढस्य प्राणिनः सर्वदर्शनस्पृहयालुतायां निजदर्शनैकपक्षपातितायां वा दुर्लभं स्वर्गापवर्गसाधकत्वम्, अतो मध्यस्थवृत्तितया विमर्शनीयः सत्यासत्यार्थविभागेन तात्त्विकोऽर्थः, विमृश्य च श्रेयस्करः पन्थाभ्युपगन्तव्यो यतितव्यं च तत्र कुशलमतिभिः ॥८७॥

इति श्री तपागणगगनाङ्गणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोपजीविश्रीगुणरत्न-सूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकायां षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां जैमिनीयचार्वाकीयमतस्वरूपनिर्णयो नाम षष्ठोऽधिकारः ॥ तत्समाप्तौ च समाप्तेयं तर्करहस्यदीपिकास्त्री षड्दर्शनसमुच्चयवृत्तिः ॥

ટીકાનો ભાવાનુવાદ :

અપિ સમુચ્ચયાર્થક છે. આ પ્રમાણે માત્ર અન્ય મતો જ નહિ, લોકાયતમતનો પણ સંક્ષેપ કહેવાયો.

શંકા : આ ગ્રંથમાં જો બૌદ્ધાદિ સર્વદર્શનોનો સંક્ષેપ જ કહેવાયો છે, તો વિસ્તારથી તે તે દર્શનના પરમાર્થનો બોધ કેવી રીતે થશે ?

સમાધાન : અહીં અમે માત્ર સર્વદર્શનોનું સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તે તે દર્શનના અભિધેયના તાત્પર્યાર્થને = સઘળાંયે વિશેષોથી વિશિષ્ટપરમાર્થને પૂર્વાપરનો વિચાર કરીને સ્વયં વિચારી લેવો.

‘લોચુ’ ધાતુ દર્શનાર્થક છે. આથી ‘પર્યાલોચ્ય’ નો અર્થ એ છે કે, તે તે દર્શનના તે તે શાસ્ત્રોને નિપુણબુદ્ધિવાળાઓએ જોવા જોઈએ. આ સૂત્રગ્રંથ તો માત્ર સંક્ષિપ્તરુચિવાળા જીવોના અનુગ્રહ માટે છે.

અથવા સર્વદર્શનોના પદાર્થોના પરસ્પરવિરોધને સાંભળી ક્રિકર્તવ્યમૂઢ બનેલા જીવોને જે કરવા યોગ્ય છે, તે ઉપદેશ આપતાં ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે સર્વદર્શન દ્વારા પ્રતિપાદિત પદાર્થના તાત્પર્યાર્થને = સત્યાસત્યના વિભાગ વડે વ્યવસ્થાપિત તત્વાર્થને તેઓએ વિચારવો જોઈએ. તથા તે પદાર્થોનો સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. માત્ર તેઓએ કહ્યું, તે પ્રમાણે વિચાર કર્યા વિના ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. માર્ગાનુસારિ પક્ષપાતરહિત બુદ્ધિવાળાઓ વડે કે જેઓ દુરાગ્રહોથી મુક્ત છે, તેઓ વડે સર્વ દર્શનના વાચ્યાર્થને મધ્યસ્થભાવથી વિચાર કરીને સત્યાસત્યનો વિવેક કરવો જોઈએ. દુરાગ્રહી માણસ મધ્યસ્થતાથી વિચારી શકતો નથી. જેથી કહ્યું પણ છે કે દુરાગ્રહી વ્યક્તિ જે મતમાં પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ હોય છે, ત્યાં યુક્તિઓને ખેંચવાની ઇચ્છા કરે છે અને મધ્યસ્થચિત્તવાળો વ્યક્તિ જેમાં યુક્તિ હોય છે, ત્યાં મતિને સ્થિર કરે છે. અર્થાત્ કદાગ્રહી વ્યક્તિ પોતાની માન્યતાથી આગ્રહી મતિવાળો હોવાથી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે યુક્તિઓને લડાવ્યા કરે છે. જ્યારે મધ્યસ્થ ચિત્તવાળા વ્યક્તિઓ જે પદાર્થમાં યુક્તિ સ્થિર હોય અર્થાત્ યુક્તિથી જે પદાર્થ સિદ્ધ થતો હોય ત્યાં પોતાની મતિને સ્થિર કરે છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વદર્શનોનો પરસ્પરવિરુદ્ધ મત સાંભળીને ક્રિકર્તવ્યમૂઢ બનેલા જીવો જો સર્વદર્શનોને સાચા માની તેને સેવવાની ઇચ્છા કરે તો કે પોતાના દર્શનનો પક્ષપાત ઉભો રાખી તેને સેવવાની ઇચ્છા રાખે તો, તેઓને માટે સ્વર્ગ કે મોક્ષ દુર્લભ છે. આથી

મધ્યસ્થવૃત્તિથી સત્યાસત્યના વિભાગ દ્વારા તાત્ત્વિકપદાર્થ વિચારવો જોઈએ. સત્યાસત્યનો વિચાર કરીને શ્રેયસ્કરમાર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ અને તે માર્ગમાં કુશલબુદ્ધિવાળાઓએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ॥૮૭॥

॥ આ પ્રમાણે તપાગચ્છરૂપી ગંગનમંડપમાં સૂર્ય જેવા તેજસ્વી શ્રી દેવસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજના ચરણસેવી શ્રી ગુણરત્નસૂરિશ્વરજી મહારાજા વિરચિત ષટ્દર્શનસમુચ્ચયની ટીકામાં જૈમિનિદર્શન અને ચાર્વાકમતના સ્વરૂપનિર્ણય નામનો છઠ્ઠો અધિકાર ભાવાનુવાદ સહિત પૂર્ણ થાય છે. આ રીતે તે સમાપ્ત થતાં તર્કરહસ્ય દીપિકા નામની ષટ્દર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથની ટીકા પણ સાનુવાદ સાનંદ પૂર્ણ થાય છે. ॥

- परिशिष्ट - १

मलधारिश्रीराजशेखरसूरिविरचितः षड्दर्शनसमुच्चयः ॥

॥ ऐ० नमः ॥

नत्वा निजगुरुन् भक्त्या, स्मृत्वा वाङ्मयदेवताम् ।

सर्वदर्शनवक्तव्यं, वक्ति श्री राजशेखरः ॥१॥

धर्मः प्रियः सर्वलोके, तं ब्रूयुर्दर्शनानि षट् ।

तेषां लिङ्गे च वेषे च, आचारे दैवते गुरौ ॥२॥

प्रमाणतत्त्वयोर्मुक्तौ, तर्कं भेदो निरीक्ष्यते ।

मुक्तिरष्टाङ्गयोगेनेत्येतत् साधारणं वचः ॥३॥

जैनं साङ्ख्यं जैमिनीयं, योगं वैशेषिकं तथा ।

सौगतं दर्शनान्येवं, नास्तिकं तु दर्शनम् ॥४॥

[जैनमत]

तत्र जैनमते लिङ्गं, रजोहरणमादिमम् ।

मुखवस्त्रं च वेषश्च, चोलपट्टादिकः स्मृतः ॥५॥

विस्तारस्त्वोद्यनिर्युक्तेर्ज्ञेयो वेषादिगोचरः ।

आचारः पञ्चसमितिगुप्तित्रितयलक्षणः ॥६॥

ईर्याभाषेणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गसंज्ञकाः ।

पञ्चाहुः समितीस्तिस्त्रो, गुप्तीस्त्रियोगनिग्रहात् ॥७॥

तीर्थङ्कराश्चतुर्युक्ता, विंशतिर्वृषभादयः ।

क्लिष्टाष्टकर्मनिर्मुक्ताः, केवलज्ञानभास्कराः ॥८॥

महाव्रतधरो धीरः, सर्वागमरहस्यवित् ।

क्रोधमानादिविजयी, निर्ग्रन्थो गुरुरुच्यते ॥९॥

प्रत्यक्षं च परोक्षं च, द्वे प्रमाणे इह स्मृते ।

तत्र प्रमेयं स्याद्वादाधिष्ठितं द्रव्यषण्मयम् ॥१०॥

धर्माधर्मो नभः कालः, पुद्गलश्चेतनस्तथा ।

द्रव्यषट्कमिदं ख्यातं, तद्भेदास्त्वागमे स्मृताः ॥११॥

जीवाजीवौ तथा पुण्यं, पापमाश्रवसंवरो ।

बन्धो विनिर्जरामोक्षौ, नवतत्त्वौ मताऽर्हताम् ॥१२॥

चैतन्यलक्षणो जीवः, स्यादजीवस्ततोऽन्यथा ।
 सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं, पापं दुष्कर्मपुद्गलाः ॥१३॥
 कषाया विषया योगा, इत्याद्या आश्रवा मताः ।
 आश्रवाद्विरमणं यत्, तत् संवर इति स्मृतः ॥१४॥
 शुभाशुभानां ग्रहणं, कर्मणां बन्ध इष्यते ।
 पूर्वोपार्जितकर्मोद्यजरणं निर्जरा स्मृता ॥१५॥
 कर्मक्षयेण जीवस्य, स्वस्वरूपस्थितिः शिवम् ।
 एषां नवानां श्रद्धाने, चारित्रात् तत्तु लभ्यते ॥१६॥
 श्वेताम्बरा वन्द्यमाना, धर्मलाभं प्रचक्षते ।
 शुद्धां माधुकरिं वृत्तिं, सेवन्ते भोजनादिषु ॥१७॥
 ख्याताः प्रमाणमीमांसा, प्रमाणोक्तिसमुच्चयः ।
 नयचक्रवालतर्कः स्याद्वादकलिका तथा ॥१८॥
 प्रमेयपद्यमार्तण्डस्तत्त्वार्थः सर्वसाधनः ।
 धर्मसंग्रहणीत्यादि, तर्काद्या जिनशासने ॥१९॥
 युगमम् । जैने मते उभौ पक्षौ, श्वेताम्बरो दिगम्बरः ।
 श्वेताम्बरः पुरा प्रोक्तः, कथ्यतेऽथ दिगम्बरः ॥२०॥
 दिगम्बराणां चत्वारो, भेदा नान्यत्रतस्पृशः ।
 काष्ठासङ्गो मूलसङ्गः, सङ्गौ माथुरगोप्यर्को ॥२१॥
 पिच्छिका चमरीवालैः काष्ठासङ्गे प्रतिष्ठिता ।
 मूलसङ्गे मयुराणां, पिच्छैर्भवति पिच्छिका ॥२२॥
 पिच्छिका माथुरे सङ्घे, मूलादपि हि नादृता ।
 मयूरपिच्छिका गोप्याः, धर्मलाभं भणन्ति ते ॥२३॥
 धर्मवृद्धिगिरः शेषाः, गोप्याः स्त्रीमुक्तिभाषिणः ।
 गोप्यादन्ये त्रयः सङ्घाः, प्राहु नो निर्वृतिं स्त्रियाः ॥२४॥
 शेषास्त्रयश्चगोप्याश्च, केवलि(जिन)भुक्तिं न मन्वते ।
 नास्ति चीवरयुक्तस्य, निर्वाणं सद्व्रतेऽपि हि ॥२५॥
 द्वात्रिंशदन्तरायाः स्युर्मलाश्चैव चतुर्दश ।
 भिक्षाऽटने भवन्त्येषां, वर्जनीयास्तदागमे ॥२६॥

शेषं श्वेताम्बरैस्तुल्यमाचारे देवते गुरौ ।
 श्वेताम्बरप्रणीतानि, तर्कशास्त्राणि मन्वते ॥२७॥
 स्याद्वादविद्याविद्योतात्, प्रायः साधर्मिका अमी ।
 परमष्टसहस्री या, न्यायकैरवचन्द्रमाः ॥२८॥
 सिद्धान्तसार इत्याद्यास्तर्काः परमकर्कशाः ।
 तेषां जयश्रीदानाय, प्रगल्भन्ते षडे षडे ॥२९॥
 जिनकल्पादयो भेदा, व्युच्छिन्नाः साम्प्रतं कलौ ।
 वर्तमानं ततः प्रोक्तं, सर्वं ज्ञेयं जिनागमात् ॥३०॥
 सम्यग् जैनं मतं ज्ञात्वा, योगेऽष्टाङ्गे रमेत यः ।
 स कर्मलाघवं कृत्वा, लब्धा सौख्यपरम्पराम् ॥३१॥ इति जैनमतम् ॥

[साङ्ख्यमत]

अथ साङ्ख्यमतं ब्रूमस्ते त्रिदण्डैकदण्डकाः ।
 कौपीनं वसनं तेषां, धातुरक्ताम्बराश्च ते ॥३२॥
 क्षुरमुण्डा एणचर्मासना द्विजगृहाशनाः ।
 पञ्चग्रासीपराश्चैव, द्वादशाक्षरजापिनः ॥३३॥
 ॐ नमो नारायणाय, तद्धक्ताः प्रवदन्त्यदः ।
 प्रणामकाले तेऽप्याहुः, पदं तत्तु नमोऽन्तकम् ॥३४॥
 बीटेति भारते ख्याता, दारवी मुखवस्त्रिका ।
 दयानिमित्तं भूतानां, मुखनिःश्वासरोधिका ॥३५॥
 यदाहुस्ते-घ्राणादनुप्रयातेन, श्वासेनैकेन जन्तवः ।
 हन्यन्ते शतशो ब्रह्मव्रणुमात्राक्षरवादिना ॥३६॥
 दयार्थं जलजीवानां, गलनं धारयन्ति ते ।
 शास्त्रेषूपदिशन्त्येवं, भक्तानां पुरतः सदा ॥३७॥
 षट्त्रिंशदङ्गुलायामं, विंशत्यङ्गुलविस्तृतम् ।
 दृढं गलनकं कुर्याद्, भूयो जीवान् विशोधयेत् ॥३८॥
 म्रियन्ते मिष्टतोयेन, पूतराः क्षारसम्भवाः ।
 क्षारतोयेन तु परे, न कुर्यात् सङ्करं ततः ॥३९॥
 लूताऽऽस्यतन्तुगलितैकबिन्दौ सन्ति जन्तवः ।
 सूक्ष्मा भ्रमरमानास्ते, नैव मान्ति त्रिविष्टपे ॥४०॥

कुसुम्भकुङ्कुमाभोवत्रिचितं सूक्ष्मजन्तुभिः ।
 न दृढेनापि वस्त्रेण, शक्यं शोधयितुं जलम् ॥४१॥
 (उत्तरमीमांसायां गलनकविचारोऽयम्) ।
 साङ्ख्ये निरीश्वराः केचित्, केचिदीश्वरदेवताः ।
 ये ते निरीश्वरास्तेऽमी, नारायणपरायणाः ॥४२॥
 विष्णोः प्रतिष्ठां कुर्वन्ति, साङ्ख्यशासनसूरयः ।
 चैतन्यप्रमुखैः शब्दैस्तेषामाचार्य उच्यते ॥४३॥
 प्रत्यक्षमनुमानं च, शाब्दं चेति प्रमात्रयम् ।
 अन्तर्भावोऽत्र शेषाणां, प्रमाणानां सयुक्तिकः ॥४४॥
 अमीषां साङ्ख्यसूरीणां, तत्त्वानां पञ्चविंशतिः ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति, ज्ञेयं तावद् गुणत्रयम् ॥४५॥
 एतेषां या समाऽवस्था, सा प्रकृतिः किलोच्यते ।
 प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां, वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥४६॥
 ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते ।
 अहङ्कारस्ततोऽपि स्यात्, ततः षोडशको गणः ॥४७॥
 स्पर्शनं रसनं घ्राणं, चक्षुः श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुस्तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥४८॥
 पायूपस्थवचःपाणिपादाख्यानि मनस्तथा ।
 अन्यानि पञ्च रूपादितन्मात्राणीति षोडश ॥४९॥
 रूपात्तेजो रसादापो, गन्धाद् भूमिः स्वरात्रयः ।
 स्पर्शाद्वायुस्तथा चैवं, पञ्चभ्यः पञ्चभूतकम् ॥५०॥
 एवं चतुर्विंशतितत्त्व-रूपं, निवेदितं साङ्ख्यमते प्रधानम् ।
 अन्यस्त्वकर्ता विगुणश्च भोक्ता, तत्त्वं पुमान् नित्यचिदभ्युपेतः ॥५१॥
 अमूर्तश्चेतनो भोगी, नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।
 अकर्त्ता निर्गुणः सूक्ष्म, आत्मा कापिलदर्शने ॥५२॥
 प्रकृतेर्विरहो मोक्षस्तत्राशे स स्वरूपगः ।
 बध्यते मुच्यते चैव, प्रकृतिः पुरुषो न तु ॥५३॥
 साङ्ख्यानां मतवत्कारः, कपिलासुरिभार्गवाः ।
 उलूकः पञ्चशिखश्चेश्वरकृष्णस्तु शास्त्रकृत् ॥५४॥

तर्कग्रन्था एतदीया, माठरस्तत्त्व-कौमुदी ।
 गौडपादाऽऽत्रेयतन्त्रे, साङ्ख्यसप्ततिसूत्रयुक् ॥५५॥
 काश्यां प्राचुर्यमेतेषां, बहवो मासोपवासिकाः ।
 धूम्रमार्गानुगा विप्रा, अर्चिर्मार्गानुगास्त्वमी ॥५६॥
 वेदप्रियास्ततो विप्रा, यज्ञमार्गानुगामिनः ।
 हिंसादिवेद-विरताः साङ्ख्य्या अध्यात्मवादिनः ॥५७॥
 स्वकीयस्य मतस्यैते, महिमानं प्रचक्षते ।
 यदि साङ्ख्यमते भक्तिस्तदा मुक्तिर्विना क्रियाम् ॥५८॥
 उक्तं च मठारप्रान्ते -

हस पिब लल खाद मोद नित्यं, भुङ्क्ष्व च भोगान् यथाऽभि-लाषम् ।
 यदि विदितं ते कपिलमतं तत्, प्राप्स्यसि मोक्षसौख्यमचिरेण ॥५९॥
 इति साङ्ख्यमतम् ॥

[मीमांसकमत-जैमिनीयमत]

अथ मीमांसकं ब्रूमो, जैमिनीयापराभिधम् ।
 जैमिनीया एकदण्डास्त्रिदण्डा अपि साङ्ख्यवत् ॥६०॥
 मीमांसको द्विधा कर्म, ब्रह्ममीमांसकस्तथा ।
 वेदान्ती मन्यते ब्रह्म, कर्म भट्टप्रभाकरो ॥६१॥
 ते धातुरक्तवसना, मृगचर्मोप-वेशिकाः ।
 कमण्डलुधरा मुण्डा, भट्टाः प्राभाकराश्च ते ॥६२॥
 वेदान्तध्यानमेवैकमाचारस्तैरुरीकृतः ।
 तेषां मते नास्ति देवः सर्वज्ञादिविशेषणः ॥६३॥
 तस्मादतीन्द्रियार्थानां, साक्षाद्गुरभावनः ।
 नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो, यथार्थत्वविनिर्णयः ॥६४॥
 अत एत पुरा कार्यो, वेदपाठः प्रयत्नतः ।
 ततो धर्मस्य जिज्ञासा, कर्तव्या धर्मसाधनी ॥६५॥
 नोदनालक्षणो धर्मो, नोदना तु क्रियां प्रति ।
 प्रवर्तकं वचः प्राहुः, स्वःकामोऽग्निं यथा यजेत् ॥६६॥
 वेद एव गुरुस्तेषां, वक्ता कश्चित्परो न हि ।
 ततः स्वयं ते संन्यस्तं, संन्यस्तमिति भाषिणः ॥६७॥

यज्ञोपवीतं प्रक्षाल्य, पिबन्ति तज्जलं शुचि ।
 एते साङ्ख्यानुगा वेषात्, तत्त्वेऽतिमहती भिदा ॥६८॥
 षट्प्रमाणस्पृशो भाट्टास्तत्रामानि प्रचक्ष्महे ।
 प्रत्यक्षमनुमानं च, शाब्दं चोपमया सह ॥६९॥
 अर्थापत्तिरभावश्च, भाट्टानां षट् प्रमाः स्मृताः ।
 प्रभाकरमते पञ्च, ते ह्यभावं न मन्वते ॥७०॥
 एकमेवाद्वितीयं स्याद्, ब्रह्म तत्त्वं महाफलम् ।
 प्रपञ्चः स्तम्भकुम्भादिस्तेषां शास्त्रे निरर्थकः ॥७१॥
 मीमांसको द्विजन्मैवेत्यतः शूद्रात्रवर्जकः ।
 न पौरुषकृता वेदाः, पारम्पर्येण तद्ग्रहात् ॥७२॥
 मीमांसकानां चत्वारो, भेदास्तेषु कुटीचरः ।
 बहूदकश्च हंसश्च, तथा परमहंसकः ॥७३॥
 कुटीचरो मठावासी, यजमानपरिग्रही ।
 बहूदको नदीतीरे, स्नातो नैरस्यभैक्ष्यभुक् ॥७४॥
 हंसो भ्रमति देशेषु, तपःशोषितविग्रहः ।
 यः स्यात्परमहंसस्तु, तस्याचारं वदाम्यहम् ॥७५॥
 स ईशानीं दिशं गच्छन्, यत्र निष्ठितशक्तिकः ।
 तत्रानशनमादत्ते, वेदान्तध्यानतत्परः ॥७६॥
 परः पर इहोत्कृष्टो, याज्यास्तेषां तु वाडवाः ।
 साङ्ख्यवत्प्रकृतेर्भेदाद्, मोक्षो जीवस्य तन्मते ॥७७॥
 गार्गीयस्मृति-मध्यगाः श्लोकाः
 "त्रिदण्डी सशिखो यस्तु, ब्रह्मसूत्री गृहच्युतः ।
 सकृत् पुत्रगृहेऽश्रान्ति, यो याति स कुटीचरः ॥७८॥
 कुटीचरस्य रूपेण, ब्रह्मभिक्षो जिताशनः ।
 बहूदकः स विज्ञेयो, विष्णुजापपरायणः ॥७९॥
 ब्रह्मसूत्रशिखाहीनः, कषायाम्बरदण्डभृत् ।
 एकरात्रिं वसेद्ग्रामे, नगरे च त्रिरात्रिकम् ॥८०॥
 विप्राणामाव-सथेषु, विधूमेषु गताग्निषु ।
 ब्रह्मभिक्षां चरेद्धंसः, कुटिकावासमाचरेत् ॥८१॥

हंसस्य जायते ज्ञानं, तदा स्यात्परमो हि सः ।
 चातुर्वर्ण्यप्रभोक्ता च, स्वेच्छया दण्डभृत्तदा ॥८२॥
 प्रपञ्चमिथ्या कठवल्लिका च, ख्यातं जने भागवतं पुराणम् ।
 इत्यादिशास्त्राणि बहूनि तेषां, तत्सम्प्रदायस्तु कृशोऽत्रलोके ॥८३॥
 इति जैमिनीयमतम् ॥

[नैयायिकमत]

अथ योगमतं ब्रूमः, शैवमित्यपराभिधम् ।
 ते दण्डधारिणः प्रौढकौपीनपरिधायिनः ॥८४॥
 ते कम्बलिप्रावरणा, जटापटलशालिनः ।
 भस्मोद्धूलनकर्तारो, नीरसाहारसेविनः ॥८५॥
 दोर्मूले तुम्बकभृतः, प्रायेण वनवासिनः ।
 आतिथ्यकर्मनिरताः, कन्दमूलफलाशनाः ॥८६॥
 सस्त्रीका अथ निःस्त्रीका, निःस्त्रीकास्तेषु चोत्तमाः ।
 पञ्चाग्निसाधनपराः, प्राणलिङ्गधराः करे ॥८७॥
 विधाय दन्तपवनं, प्रक्षाल्यांहिकराननम् ।
 स्पृशन्ति भस्मनाऽङ्गं त्रिस्रिः शिवध्यानतत्पराः ॥८८॥
 यजमानो वन्दमानो, वक्ति तेषां कृताञ्जलिः ।
 ॐ नमः शिवायेत्येवं, शिवाय नम इत्यसौ ॥८९॥
 तेषां च शङ्करो देवः, सृष्टिसंहारकारकः ।
 तस्यावताराः सारा ये, तेऽष्टादश तदर्चिताः ॥९०॥
 तेषां नामान्यथ ब्रूमो, नकुलीशोऽथ कौशिकः ।
 गार्ग्यो मैत्र्यः कौरुषश्च, ईशानः षष्ठ उच्यते ॥९१॥
 सप्तमः पारगार्ग्यस्तु, कपिलाण्डमनुष्यकौ ।
 अपरकुशीकोऽत्रिश्च, पिङ्गलाक्षोऽथ पुष्पकः ॥९२॥
 बृहदाचार्योऽगस्तिश्च, सन्तानः षोडशः स्मृतः ।
 राशीकरः सप्तदशो, विद्यागुरथापरः ॥९३॥
 एते-ऽष्टादश तीर्थेशास्तेः सेव्यन्ते पदे पदे ।
 पूजनं प्रणिधानं च, तेषां ज्ञेयं तदागमात् ॥९४॥

अक्षपादो गुरुस्तेषां, तेन ते ह्याक्षपादकाः ।
 उत्तमां संयमावस्थां, प्राप्ता नग्रा भ्रमन्ति ते ॥९५॥
 प्रमाणानि च चत्वारि, प्रत्यक्षं लैङ्गिकं तथा ।
 उपमानं च शाब्दं च, तत्फलानि पृथक् पृथक् ॥९६॥
 तत्त्वानि षोडशामुत्र, प्रमाणादीनि तद्यथा ।
 प्रमाणं च प्रमेयं च, संशयश्च प्रयोजनम् ॥९७॥
 दृष्टान्तोऽप्यथ सिद्धान्तोऽवयवास्तर्कनिर्णयो ।
 वादो जल्पो वितण्डा च, हेत्वाभासाश्छलानि च ॥९८॥
 जातयो निग्रहस्थानान्येषां व्ययस्तु दुस्तरः ।
 आत्यन्तिकस्तु दुःखानां, वियोगो मोक्ष उच्यते ॥९९॥
 जयन्ताचार्यरचितो, न्यायतर्कोऽतिदुस्तरः ।
 अन्यस्तूदयनाचार्यो, ग्रन्थप्रासादसूत्र-भृत् ॥१००॥
 भासर्वशो न्यायसारतर्कसूत्रविधायकः ।
 न्यायसाराभिधे तर्के, टीका अष्टादश स्फुटाः ॥१०१॥
 न्यायभूषणनाम्नी तु, टीका तासु प्रसिद्धिभाक् ।
 अयमेषां विशेषस्तु, यत्प्रजल्पन्ति पर्षदि ॥१०२॥
 शैवी दीक्षां द्वादशाब्दीं, सेवित्वा योऽपि मुञ्चति ।
 दासीदासोऽपि भवति, सोऽपि निर्वाणमृच्छति ॥१०३॥
 एतेषु निर्विकारा ये, मीमांसा दर्शयन्ति ते ।
 तत्र पद्यमिदं चास्ति, मोक्षमार्गप्ररूपकम् ॥१०४॥
 न स्वर्धुनी न फणिनो न कपालदाम, नेन्दोः
 कला न गिरिजा न जटा न भस्म ।
 यत्रास्ति नान्यदपि किञ्चिदुपास्महे तद्,
 रूपं पुराणमुनिशीलितमीश्वरस्य ॥१०५॥
 स एव योगिनां सेव्यो, योऽर्वाचीनस्तु योगभाक् ।
 स ध्यायमानो राज्यादिसुखलुब्धैर्निषेव्यते ॥१०६॥
 उक्तं च तैः स्वयोगशास्त्रे -
 वीतरागं स्मरन् योगी, वीतरागत्वमश्नुते ।
 सरागं ध्यायतः पुंसः, सरागत्वं तु निश्चितम् ॥१०७॥

येन येन हि भावेन, युज्यते यन्त्रवाहकः ।
 तेन तन्मयतां याति, विश्वरूपो मणिर्यथा ॥१०८॥
 श्रुतानुसारतः प्रोक्तं, नैयायिकमतं मया ।
 एतेषामेव शास्त्रेभ्यस्तांस्तान् भावान् विदुर्बुधाः ॥१०९॥
 एतेषां यजमानस्तु, सुताराहदयेश्वरः ।
 सत्यवादी हरिश्चन्द्रो, रामलक्ष्मणपूर्वजः ॥११०॥
 भरटानां व्रतादाने, वर्णव्यक्तिर्न काचन ।
 यस्य पुनः शिवे भक्तिर्व्रती स भरटो भवेत् ॥१११॥
 अमीषां सर्वतीर्थेषु, भरटा एव पूजकाः ।
 शेषा नमस्कारकराः, सोऽपि कार्यो न सन्मुखः ॥११२॥

इति शैवम् ।

[वैशेषिकमत]

अथ वैशेषिकं ब्रूमः, पाशुपतान्यनामकम् ।
 लिङ्गादि यौगवत्तेषां, ते ते तीर्थकरा अपि ॥११३॥
 वैशेषिकाणां योगेभ्यो, मानतत्त्वगता भिदा ।
 प्रत्यक्षमनुमानं च, मते तेषां प्रमाद्वयम् ॥११४॥
 अवशेषप्रमाणा-नामन्तर्भावोऽत्र तैर्मतः ।
 तत्त्वानि तु षडेवात्र, द्रव्यप्रभृतिकान्यहो ! ॥११५॥
 द्रव्यं गुणास्तथा कर्म, सामान्यं च चतुर्थकम् ।
 विशेषसमवायौ च, तत्त्वषट्कं हि तन्मते ॥११६॥
 तत्र द्रव्यं नवधा भूजलतेजोऽनिलान्तरि-क्षाणि ।
 कालदिगात्ममनांसि च गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा ॥११७॥
 स्पर्शरसरूपगन्धाः शब्दः सङ्ख्या विभाग-संयोगौ ।
 परिमाणं च पृथक्त्वं तथा परत्वापरत्वे च ॥११८॥
 बुद्धिः सुखदुःखमिच्छाद्यर्माधर्मप्रयत्नसंस्काराः ।
 द्वेषः स्नेहगुरुत्वे द्रवत्ववेगौ गुणा एते ॥११९॥
 उत्क्षेपावक्षेपावाकुञ्चनकं प्रसारणं गमनम् ।
 पञ्चविधं कर्मतत् परापरे द्वे तु सामान्ये ॥१२०॥

तत्र परं सत्ताख्यं द्रव्यत्वाद्यपरमथ विशेषस्तु ।
 निश्चयतो नित्यद्रव्यवृत्तिरन्त्यो विनिर्दिष्टः ॥१२१॥
 य इहायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतभावानाम् ।
 संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः स च भवति समवायः ॥१२२॥
 यौगे वैशेषिके तन्त्रे, प्रायः साधारणी क्रिया ।
 आचार्यः शङ्कर इति, नाम प्रागभिधापरम् ॥१२३॥
 अमीषां तर्कशास्त्राणि, षट् सहस्राणि कन्दली ।
 श्रीधराचार्यरचिता, प्रशस्तकरभाष्यकम् ॥१२४॥
 तत्र सप्तशतीमानं, सूत्रं तु त्रिशतीमितम् ।
 व्योमशिवाचार्यकृता, टीका व्योममतिर्मता ॥१२५॥
 सा स्यान्नव सहस्राणि, परा तु किरणावली ।
 सा तूदयनसंदृष्ट्या, उद्देशात् षट्सहस्रिका ॥१२६॥
 श्रीवत्साचार्यरचिता, टीका लीलावती मता ।
 साऽपि स्यात् षट् सहस्राणि, एकं त्वात्रेयतन्त्रकम् ॥१२७॥
 तत्तु संप्रति व्युच्छिन्नं, शिष्या मन्दोद्यमा यतः ।
 आचारव्यवहारौ च, प्रायश्चित्तं ते विदुः ॥१२८॥
 जीवस्यात्यन्तिको दुःखवियोगो मोक्ष इष्यते ।
 योगानां च तथैवोक्तः, प्रायः सार्धमिका यतः ॥१२९॥
 शिवेनोलूकरूपेण, कणादस्य मुनेः पुरा ।
 मतमेतत् प्रकथितं, तत्त औलूकमुच्यते ॥१३०॥
 अक्षपादेन ऋषिणा, रचितत्वात्तु यौगिकम् ।
 आक्षपादमिति ख्यातं, प्रायस्तुल्यं मतद्वयम् ॥१३१॥
 इति वैशेषिकम् ॥

[बौद्धमत]

अथ बौद्धमतं वक्ष्ये, मोण्डकं कृत्तिः कमण्डलुः ।
 लिङ्गं तेषां रक्तवस्त्रं, वेषः शौचक्रिया बहुः ॥१३२॥
 धर्मबुद्धसङ्घरूपं, तेषां रत्नत्रयं मतम् ।
 तारादेवी पुनस्तेषां, सर्वविघ्नोपधातिनी ॥१३३॥

सप्त तीर्थङ्करास्तेषां, कण्ठे रेखात्रयाङ्किताः ।
 विपश्यी १ शिखी २ विश्वभूः ३, क्रकुच्छन्दश्च ४ काञ्चनः ५ ॥१३४॥
 काश्यपश्च ६ सप्तमस्तु शाक्यसिंहोऽर्कबान्धवः ७ ।
 तथा राहलमूः सर्वार्थसिद्धो गौतमान्वयः ॥१३५॥
 मायाशुद्धोदनसुतो, देवदत्ताग्रजश्च सः ।
 शौद्धोदनधिर्मकीर्तिप्रमुखा गुरवो मताः ॥१३६॥
 प्रत्यक्षमनुमानं च, द्वे प्रमाणे तु तन्मते ।
 चतुर्णामार्यसत्यानां, दुःखादीनां प्ररूपकः ॥१३७॥
 सर्वज्ञस्तन्मते बुद्धः, स प्रमेयचतुष्कवाक् ।
 दुःखं समुदयो मार्गो, निरोधश्चेति तात्त्विकम् ॥१३८॥
 दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
 विज्ञानं वेदना संज्ञा, संस्कारो रूपमेव च ॥१३९॥
 समुदेति यतो लोके, रागादीनां गणोऽखिलः ।
 आत्माऽऽत्मीयस्वभावाख्यः, समुदयः स उदाहृतः ॥१४०॥
 क्षणिकाः सर्वसंस्कारा, इत्येवं वासना तु या ।
 स मार्ग इह विज्ञेयो, निरोधो मोक्ष उच्यते ॥१४१॥
 सुगताचारलग्नस्य, ज्ञाननिर्मलता हि या ।
 सा मुक्तिर्मन्यते बौद्धे, कैश्चित् कैश्चिञ्चितः क्षयः ॥१४२॥
 आत्मानं मन्वते नैते, ज्ञानमेव तु मन्वते ।
 भवान्तरे सहचरं, संतानस्थं क्षणक्षयि ॥१४३॥
 चत्वारो बौद्धभेदाः स्युर्भक्तिस्तेषां पृथक् पृथक् ।
 काव्यादमुष्माद् ज्ञातव्यास्तन्मतप्रतिपादकात् ॥१४४॥
 अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणेष्यते,
 प्रत्यक्षेण(क्षो न) हि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराहृतः ।
 योगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धिः परा,
 मन्यन्ते बत मध्यमाः कृतधियः स्वच्छां परां संविदम् ॥१४५॥
 तर्कभाषा हेतुबिन्दुन्यायबिन्दुस्तथाऽर्चटः ।
 तर्कः कमलशैलश्च, तथा न्यायप्रवेशकः ॥१४६॥

ज्ञानपारमिताद्यास्तु, ग्रन्थाः स्युर्वश तन्मते ।
 प्रासादा वर्तुलास्तेषां, बुद्धदण्ड इति स्मृताः ॥१४७॥
 मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया, मध्ये भक्तं पानकं चापराह्णे ।
 द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्द्धरात्रे, मोक्षश्चान्ते शाक्यसिंहेन दृष्टः ॥१४८॥
 इति बौद्धमतम् ॥ उक्ता लिङ्गादयो भेदा, दर्शनानां शिवैषिणाम् ।
 तद्विस्तरस्तु न प्रोक्तो, यथाज्ञानमुदीरितः ॥१४९॥

[अष्टाङ्गयोगस्वरूप]

अष्टाङ्गयोगसिद्ध्यर्थं, दध्युलिङ्गानि लिङ्गिनः ।
 सर्वे प्राहुस्तमष्टाङ्गं, तत्स्वरूपं वदाम्यथ ॥१५०॥
 अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यमाः ।
 नियमाः शौचसन्तोषौः, स्वाध्यायतपसी अपि ॥१५१॥
 देवताप्रणिधानं च, करणं पुनरासनम् ।
 प्राणायामः प्राणयमः, श्वासप्रश्वासरोधनम् ॥१५२॥
 प्रत्याहारस्त्विन्द्रियाणां, विषयेभ्यः समाहतिः ।
 धारणा तु क्वचिद् ध्येये, चित्तस्य स्थिरबन्धनम् ॥१५३॥
 ध्यानं तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसंततिः ।
 समाधिस्तु तदेवार्थमात्राभासनरूपकम् ॥१५४॥
 एवं योगो यमाद्यङ्गैरष्टभिः संमतोऽष्टधा ।
 मोक्षोपायो योगो ज्ञानश्रद्धानचरणात्मकः ॥१५५॥
 निर्वर्तको भवेद् धर्मो, दर्शनानां शिवैषिणाम् ।
 राज्यादिभोगमिच्छूनां, गृहिणां तु प्रवर्तकः ॥१५६॥

[नास्तिकमत]

सर्वसा-वद्यविरतिर्धर्मः सिद्ध्यै निवर्तकः ।
 इष्टापूर्तादिको धर्मो, भवेद् भूत्यै प्रवर्तकः ॥१५७॥
 धर्माधर्मविघातारं, जीवं दर्शनिनो विदुः ।
 नास्तिकास्तं न मन्यन्ते, पुण्यापुण्यबहिमुखाः ॥१५८॥
 तेऽधिपर्षद् वदन्त्येवं, नास्ति जीवो न कर्म च ।
 धर्माधर्मो न विद्येते, ततः किं नु तयोः फलम् ? ॥१५९॥

एतावानेव लोकोऽयं, यावन्निन्द्रिय-गोचरः ।
 भद्रे ! वृकपदं पश्य, यद्वदन्यबहुश्रुताः ॥१६०॥
 पिब खाद च चारुलोचने ! यदतीतं वरगात्रि ! तन्न ते ।
 न हि भीरु ! गतं निवर्त्तते, समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ॥१६१॥
 पृथ्वी जलं तथा तेजो, वायुर्भूतचतुष्टयम् ।
 प्रमाणभूतिरेतेषां, मानं त्वक्षजमेव हि ॥१६२॥
 पृथ्व्यादिभूतसंहत्यां, तथा देहादिसङ्गतिः ।
 मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो, यद्वत् तद्वञ्चिदात्मता ॥१६३॥
 तस्माद् दृष्टपरित्यागाद्, यददृष्टे प्रवर्त्तनम् ।
 तद्धि लोकस्य मूढत्वं, चार्वाकाः प्रतिपेदिरे ॥१६४॥
 क्रमेण खण्डनं तेषां, जीवस्तावत्प्रपद्यताम् ।
 अहं दुःखी सुखी चाहमिति प्रत्यययोगतः ॥१६५॥
 घटं वेद्म्यहमित्यत्र, त्रितयं प्रतिभासते ।
 कर्म क्रिया च कर्त्ता च, तत्कर्त्ता किं निषिध्यते ? ॥१६६॥
 शरीरमेव चेत्कर्तुं, न कर्तुं तदचेतनम् ।
 भूतचेतन्ययोगाच्च, चेतनं तदसङ्गतम् ॥१६७॥
 मया दृष्टं श्रुतं स्पृष्टं, घ्रातमास्वादितं स्मृतम् ।
 इत्येककर्तृका भावा, भूतचिह्नादिनः कथम् ? ॥१६८॥
 स्वसंवेदनतः सिद्धे, स्वदेहे चेतनात्मनि ।
 परदेहेऽपि तत्सिद्धिरनुमानेन साध्यते ॥१६९॥
 बुद्धिपूर्वा क्रिया दृष्टा, स्वदेहेऽन्यत्र तद्गतिः ।
 प्रमाणबलतः सिद्धा, केन नाम निवार्यते ? ॥१७०॥
 तत्परलोकिनः सिद्धौ, कर्मबन्धो न दुर्घटः ।
 विचित्राध्यवसायस्यः, स हि बध्नात्यनादितः ॥१७१॥
 पुण्यपापमयं कर्म, चीयते वाऽपचीयते ।
 तद्वशात् सुखदुःखानि, न तु यादृच्छिकान्यहो ! ॥१७२॥
 नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।
 अपेक्षातो हि भावानां, कादाचित्कत्वसम्भवः ॥१७३॥

स्तन्यपानाभिलाषो यत्, प्रथमं बालके भवेत् ।
 पूर्वजन्माध्यासतोऽसौ, तस्मिन् जन्मन्यशिक्षणात् ॥१७४॥
 तस्मात्रास्तिकवाक्येषु, रतिः कर्तुं न युज्यते ।
 आत्मा ज्ञानी कर्ममुक्तः, परलोकी च बुध्यताम् ॥१७५॥
 स चाष्टाङ्गेन योगेन कर्मोन्मूल्य समन्ततः ।
 आप्नोति मुक्तिं तत्रोच्चैरानन्दं स्वादयत्यहोः ॥१७६॥
 सादिकमनन्तमनुपममव्याबाधं स्वभावजं सौख्यम् ।
 प्राप्तः स केवलज्ञानदर्शनो मोदते मुक्तः ॥१७७॥
 सर्वथाऽप्यजिघांसूनां, गुरुदैवहितैषिणाम् ।
 अदीर्घमत्सराणां च, मुक्तिरासन्नवर्तिनी ॥१७८॥
 कालस्वभावनियतिचेतनेतरकर्मणाम् ।
 भवितव्यतथा पाके, मुक्तिर्भवति नान्यथा ॥१७९॥
 बालावबोधनकृते मलधारिसूरिः, श्रीराजशेखर इति प्रथमानबुद्धिः ।
 सम्यगुरोरधिगतोत्तम-तर्कशास्त्रः, षड्दर्शनीमिति मनाक् कथयांबभूव ॥१८०॥
 ॥ इति श्रीराजशेखरसूरिकृतः षड्दर्शनसमुच्चयः ॥

- परिशिष्ट - २

श्रीसोमतिलकसूरिकृता लघुवृत्तिः

सज्ज्ञानदर्पणतले विमलेऽत्र यस्य ये केचिदर्थनिवहाः प्रकटीबभूवुः ।
तेऽद्यापि भान्ति कलिकालजदोषभस्मप्रोदीपिता इव शिवाय स मेऽस्तु वीरः ॥१॥
जैनं यदेकमपि बोधविधायि वाक्यमेवं श्रुतिः फलवती भुवि येन चक्रे ।
चारित्रमाप्य वचनेन महत्तरायाः श्रीमान् स नन्दतु विरं हरिभद्रसूरिः ॥२॥
संनिधेहि तथा वाणि षड्दर्शनाङ्गषड्भुजे । यथा षड्दर्शनव्यक्तिस्पष्टने प्रभवाम्यहम् ॥३॥
व्यासं विहाय संक्षेपरुचिसत्त्वानुकम्पया । टीका विधीयते स्पष्टा षड्दर्शनसमुच्चये ॥४॥

इह हि श्रीजिनशासनप्रभावनाविभावकप्रभोदयभूरियशाश्चतुर्दशशतप्रकरणकरणोपकृतजिनधर्मो
भगवान् श्रीहरिभद्रसूरिः षड्दर्शनप्रमाणपरिभाषास्वरूपजिज्ञासुशिष्यहितहेतवे प्रकरणमारिप्समानो
निर्विघ्नशास्त्रपरिसमाप्त्यर्थं स्वपरश्रेयोऽर्थं च समुचितेष्टदेवतानमस्कारपूर्वकमभिधेयमाह -

सदृशनं जिनं नत्वा वीरं स्याद्वाददेशकम् ।

सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः संक्षेपेण निगद्यते ॥१॥

अर्थो निगद्यतेऽभिधीयत इति संबन्धः । अर्थशब्दोऽत्र अभिधेयवाचको ग्राह्यः ।

“अर्थोऽभिधेयैरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” () इत्यनेकार्थवचनात् । ‘मया’ इत्यनुक्तस्यापि गतार्थत्वात् ।
किंविशिष्टोऽर्थः । सर्वदर्शनवाच्य इति । सर्वाणि च तानि दर्शनानि बौद्धनैयायिकजैनवैशेषिक-
सांख्यजैमिनीयादीनि समस्तम-तानि वक्ष्यमाणानि तेषु वाच्यः कथनीयः । किं कृत्वा । जिनं नत्वा ।
सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह । कं जिनम् । वीरं वर्द्धमानस्वामिनम् । वीरमिति साभिप्रायम् । प्रमाणवक्तव्यस्य
परपक्षोच्छेदादिसुभटवृत्तित्वात् । भगवतश्च दुःखसंपादिविष-मोपसर्गसहिष्णुत्वेन सुभटरूपत्वात् । तथा
चोक्तम् -

“विदारणात्कर्मततेर्विराजनात्तपःश्रिया विक्रमतस्तथाद्भुतात् ।

भवत्प्रमोदः किल नाकनायकश्चकार ते वीर इति स्फुटाभिधानम् ॥” [] इति ।

युक्तियुक्तं ग्रन्थारम्भे वीरजिनतमस्करणं प्रकरणकृतः । यद्वा आसन्नोपकारित्वेन युक्ततरमेव
श्रीवर्द्धमानतीर्थकृतो नमस्करणम् । तमेव विशिनष्टि । किंभूतम् । सदृशनं सत् शोभनं दर्शनं शासनं
सामान्यावबोधलक्षणं ज्ञानं सम्यक्त्वं वा यस्य स तमिति । ननु दर्शनचारित्रयोरुभयोरपि मुक्त्यङ्गत्वात्
किमर्थं सदृशनमित्येकमेव विशेषणमाविष्कृतम् । न, दर्शनस्यैव प्राधान्यात् । यत्सूत्रम् -

“भट्टेण चरित्ताड दंसणमिह दहयरं गहेयव्वं ।

सिज्जंति चरणरहिया दंसणरहिया न सिज्जंति ॥” []

इति तद्विशेषणमेव युक्तम् । पुनः किंभूतम् । स्याद्वाददेशकम् । स्यात् विकल्पितो वादः स्याद्वादः सदसन्नित्यानित्याभिलाष्याभिलाष्यसामान्यविशेषात्मकस्तं दिशति भविकेभ्य उपदिशति यस्तम् । अत्रादिमार्थे भगवतोऽतिशयचतुष्टयमाक्षिप्तम् । सद्वर्शनमिति दर्शनज्ञानयोः सहचारित्वाज्ज्ञानातिशयः । जिनं वीरमिति रागादिजेतृत्वात् अष्टकर्माद्यपायनिराकर्तृत्वाच्च अपायापगमातिशयः । स्याद्वाददेशकमिति वचनातिशयः । ईदृग्विधस्य निरन्तरभक्तिभरनिर्भरसुरासुरनिकायनिर्षेव्यत्व-मानुषङ्गिकमिति पूजातिशयः, इति प्रथमश्लोकार्थः ॥१॥

कानि तानि दर्शनानीति व्यक्तितस्तत्संख्यामाह -

दर्शनानि षडेवात्र मूलभेदव्यपेक्षया ।

देवतातत्त्वभेदेन ज्ञातव्यानि मनीषिभिः ॥२॥

अत्र जगति प्रसिद्धानि षडेव दर्शनानि । एवशब्दोऽवधारणे । यद्यपि भेदप्रभेदतया बहूनि दर्शनानि प्रसिद्धानि । यदुक्तं सूत्रे -

"असियसयं किरियाणं अकिरियवाईणं हुंति चुलसीई ।

अन्नाणिय सत्तट्ठी वेणइआणं च बत्तीसं ॥"

इति त्रिषष्ट्यधिका त्रिशती पाषण्डिकानाम् । बौद्धानां चाष्टादश निकायभेदाः, वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारमाध्यमिकादयो भेदाः । जैमिनेश्च शिष्यकृता बहवो भेदाः ।

"उत्पलः कारिकां वेत्ति तन्त्रं वेत्ति प्रभाकरः ।

वामनस्तूभयं वेत्ति न किञ्चिदपि रेवणः ॥"

अपरेऽपि बहुदककुटीचरहंसपरमहंसभाट्टप्रभाकरादयो बहवोऽन्तर्भेदाः । अपरेषामपि दर्शनानां देवतातत्त्वप्रमाणादिभिन्नतया बहुभेदाः प्रादुर्भवन्ति, तथापि परमार्थतस्तेषामेष्वेवान्तर्भावात् षडेवेति सावधारणं पदम् । ननु संघटमानानियतो भेदानुपेक्ष्य किमर्थं षडेवेत्याह । मूलभेदव्यपेक्षया । मूलभेदास्तावत् षडेव षट्संख्यास्तेषां व्यपेक्षया तानाश्रित्येत्यर्थः । तानि च दर्शनानि मनीषिभिः पण्डितैर्ज्ञातव्यानि बौद्धव्यानि । केन प्रकारेणेति । देवतातत्त्वभेदेन । देवता दर्शनाधिष्ठायिकाः, तत्त्वानि च मोक्षसाधनानि रहस्यानि, तेषां भेदस्तेन पृथक्-पृथक् दर्शनदेवतादर्शनतत्त्वानि च ज्ञेयानीत्यर्थः ॥२॥

तेषामेव दर्शनानां नामान्याह -

बौद्धं नैयायिकं सांख्यं जैनं वैशेषिकं तथा ।

जैमिनीयं च नामानि दर्शनानाममून्यहो ॥३॥

अहो इति इष्टामन्त्रणे । दर्शनानां मतानाममूनि नामानीति संग्रहः । ज्ञेयानीति क्रिया, अस्तिभवत्यादिवदनुक्ताप्यव-गन्तव्या । तत्र बौद्धमिति बुद्धो देवतास्येति बौद्धं सौगतदर्शनम् । नैयायिकं

पाशुपतदर्शनम् । तत्र न्यायः प्रमाणमार्गस्तस्मादनपेतं नैयायिकमिति व्युत्पत्तिः । सांख्यमिति कापिलदर्शनम् । आदिपुरुषनिमित्तेयं संज्ञा । जैनमिति जिनो देवतास्येति जैनमार्हतं दर्शनम् । वैशेषिकम् इति काणाददर्शनम् । दर्शनदेवतादिसाम्येऽपि नैयायिकेभ्यो द्रव्यगुणादिसामग्र्या विशिष्टमिति वैशेषिकम् । जैमनीयं जैमिनिब्रह्ममत्तं भाट्टदर्शनम् । चः समुच्चयस्य दर्शकः । एवं तावत् षड्दर्शननामानि ज्ञेयानि शिष्येणेत्यवसेयम् ॥३॥

अथ द्वारश्लोके प्रथममुपन्यस्तत्वाद्बौद्धदर्शनमेवादावाचष्टे -

[बौद्धमत]

तत्र बौद्धमते तावद्देवता सुगतः किल ।

चतुर्णामार्यसत्यानां दुःखादीनां प्ररूपकः ॥४॥

तत्र तस्मिन् बौद्धमते सौगतशासने । तावदिति प्रक्रमे सुगतो देवता बुद्धो देवता बुद्धभट्टारको दर्शनादिकरः किलेत्याप्तप्रवादे । तमेव विशिनष्टि । कथंभूतस्तत्त्वनिरूपकत्वेन । प्ररूपको दर्शकः कथयितेति यावत् । केषामित्याह - आर्यसत्यानाम् । आर्यसत्यनामधेयानां तत्त्वानाम् । कतिसंख्यानामिति चतुर्णां चतुरूपाणाम् । किरूपाणामित्याह । दुःखादीनां दुःखसमुदयमार्गनिरोधलक्षणानाम् । आदिशब्दोऽवयवार्थोऽत्र । यदुक्तम् -

“सामीप्येऽथ व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा ।

चतुर्घर्थेषु मेधावी आदिशब्दं तु लक्षयेत् ॥ []

एवंविधः सुगतो बौद्धमते देवता ज्ञेय इत्यर्थः ॥४॥

आदिममेव तत्त्वं विवृण्वन्नाह -

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥५॥

दुःखं किमुच्यत इत्याशङ्कायां संसारिणः स्कन्धाः । संसरन्तीति संसारिणो विस्तरणशीलाः स्कन्धाः प्रचयविशेषाः । संसारेऽमी चयापचयरूपा भवन्तीत्यर्थः । ते च स्कन्धाः पञ्च प्रकीर्तिताः पञ्चसंख्याः कथिताः । के त इत्याह । विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव चेति । तत्र विज्ञानमिति-विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं सर्वक्षणिकत्वज्ञानम् । यदुक्तम् -

“यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा इमे

सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा च सा ।

नाप्येकैव विद्यान्यथापि परकृत्रैव क्रिया वा भवेद्

हेद्यापि क्षणभङ्गसंगतिरतः साध्ये च विश्राम्यति ॥” [] इति ।

विज्ञानम् । वेदनेति-वेद्यत इति वेदना पूर्वभवपुण्यपापपरिणामबद्धाः सुखदुःखानुभवरूपाः । तथा च

भिक्षुभिक्षामटञ्चरणे कण्टके लग्ने प्राह -

“इत एकनवतेः कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः ।

तेन कर्मविपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥” [] इत्यादि ।

संज्ञेति-संज्ञानामकोऽर्थः । सर्वमिदं सांसारिकं सचेतनाचेतनस्वरूपव्यवहरणं संज्ञामात्रं नाममात्रम् । नात्र कलत्रपुत्रमित्र-भ्रात्रादिसंबन्धो घटपटादिपदार्थसार्थो वा पारमार्थिकः । तथा च तत्सूत्रम् । “तानीमानि भिक्षवः संज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं कल्पनामात्रं संवृति-मात्रमतीतोऽध्वानागतोऽध्वा सहेतुको विनाश आकाशं पुद्गलाः” [] इति । संस्कार इति-इह परभवविषयः संतानपदार्थनिरीक्षणप्रबुद्धपूर्वानुभूतसंस्कारस्य प्रमातुः स एवायं देवदत्तः, सैवेयं दीपकलिके साद्याकारेण ज्ञानोत्पत्तिः संस्कारः । यदाह -

“यस्मिन्नेव हि संतान आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव संघते कार्पासे रक्तता यथा ॥” [] इति ।

रूपमिति-रगरगायमाणपरमाणुप्रचयः । बौद्धमते हि स्थूलरूपस्य जगति विवर्तमानपदार्थजातस्य तद्दर्शनोपपत्तिभिर्निरा-क्रियमाणत्वात् परमाणव एव तात्त्विकाः । च पुनरर्थः । एवेति पूरणार्थः ॥५॥

दुःखनामधेयमार्यसत्यं पञ्चभेदतया निरूप्य अथ समुदयतत्त्वस्य स्वरूपमाह -

समुदेति यतो लोके रागादीनां गणोऽखिलः ।

आत्मात्मीयस्वभावाख्यः समुदयः स संमतः ॥६॥

यतो यस्माल्लोके रागादीनां रागद्वेषमोहानामखिलः समस्तो गणः समुदेत्युद्भवति । कीदृगित्याह । आत्मात्मीयस्व-भावाख्यः । अयमात्मा, अयं चात्मीयः, पदे पदसमुदायोपचारादयं परः अयं च परकीय इत्यादिभावो रागद्वेषनिबन्धनं तदाख्यस्तन्मूलो रागादीनां गणः । आत्मात्मीयरूपेण रागरूपः, परपरकीय-परिणामेन च द्वेषरूपो यतः समुदेति स समुदयः समुदयो नाम तत्त्वं संमतो बौद्धदर्शनेऽभिमत इति ॥६॥

अथ तृतीयचतुर्थतत्त्वे प्रपञ्चयन्नाह -

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना तु या ।

स मार्ग इति विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते ॥७॥

सर्वसंस्काराः क्षणिकाः । सर्वेषां विश्वत्रयविवरविवर्तमानानां घटपटस्तम्भाम्भोरुहादीनां द्वितीयादिक्षणेभु स एवायं स एवायमित्याद्युल्लेखेन ये संस्कारा ज्ञानसंताना उत्पद्यन्ते ते विचारगोचरगताः क्षणिकाः । यत्प्रमाणयन्ति, सर्वं सत् क्षणिकम्, अक्षणिके क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति वादस्थलमभ्यूहं क्षणिकत्वाविशेषकम् । विशेषोपपत्तिश्च समग्रं तावदौत्पत्तिकं पदार्थकदम्बकं घटपटादिकं मुद्रादिसामग्रीसाकल्ये विनश्वरमाकलय्यते । तत्र योऽस्य प्रान्त्यावस्थायां विनाशस्वभावः स पदार्थोत्पत्तिसमये विद्यते, न वा । अथ विद्यते चेत्, आपतितं तदुत्पत्तिसमयानन्तरमेव विनश्वरत्वम् ।

अथेदृश एव स्वभावो यत्कियन्तमपि कालं स्थित्वा विनष्टव्यम् । एवंचेन्मुद्रादिसंनिधानेऽप्येष एव तस्य स्वभाव इति भूयोऽपि तावत्कालं स्थेयम् । एवं मुद्रादिघातशतपातेऽपि न विनाशो जातं कल्पान्तस्थायित्वं घटस्य । तथा च जगद्व्यवहारव्यवस्थालोपपातकपङ्किलतेत्यभ्युपेयमनिच्छताऽपि क्षणक्षयित्वं पदार्थानाम् । प्रयोगस्त्वेवम् । वस्तु उत्पत्तिसमयेऽपि विनश्वररूपं, विनश्वरस्वभावत्वाद्, यद्विनश्वरं तदुत्पत्तिसमयेऽपि तत्स्वरूपं यथा अन्त्यक्षणवर्तिघटस्य स्वरूपम्, विनश्वरस्वभावं च रूपरसादिकमुदयत आरभ्येति स्वभावहेतुः ।

ननु यदि क्षणक्षयिणो भावाः कथं तर्हि स एवायमिति वासनाज्ञानम् । उच्यते-निरन्तरसदृशा-परापरक्षणनिरीक्षणचैतन्यो-दयादविद्यानुबन्धाच्च पूर्वक्षणप्रलयकाल एव दीपकलिकायामिव सैवेयं दीपकलिकेति संस्कारमुत्पाद्य तत्सदृशमपरक्षणान्तर-मुदयते । तेन समानाकारज्ञानपरम्परापरिचय-चिरतरपरिणामात्रिरन्तरोदयाच्च पूर्वक्षणानामत्यन्तोच्छेदेऽपि स एवायमित्यध्य-वसायः प्रसभं प्रादुर्भवति । दृश्यते चावलूनपुनरुत्पन्नेषु नखकेशकलापादिषु स एवायमिति प्रतीतिः । तथेहापि किं न संभाव्यते सुजनेन । तस्मात्सिद्धं साधनमिदं यत्सत्तत् क्षणिकमिति । युक्तियुक्तं च क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना इति । प्रस्तुतार्थमाह । एवं या वासना स मार्गो नामार्यसत्यम्; इह बौद्धमते, विज्ञेयोऽवगन्तव्यः । तुशब्दः पाश्चात्त्यार्थसंग्रहः पूर्वसमुच्चयार्थे । चतुर्थमार्यसत्यमाह । निरोधः किमित्याशङ्कायां मोक्ष उच्यते । मोक्षोऽपवर्गः । सर्वक्षणिकत्वसर्वनैरात्म्य-वासनारूपो निरोधो नामार्यसत्यमभिधीयत इत्यर्थः ॥७॥

अथ तत्त्वानि व्याख्याय तत्संलग्नान्येवायतनान्याह -

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि च ॥८॥

पञ्चसंख्यानीन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणि । शब्दाद्या विषयाः पञ्च, शब्दरूपरसस्पर्शगन्धरूपाः पञ्च विषया इन्द्रियव्यापारा इत्यर्थः । मानसं चित्तम् । धर्मायतनमिति धर्मप्रधानमायतनं धर्मायतनं चैत्यस्थानमिति । एतानि द्वादशसंख्यानि ज्ञातव्यानि न केवलमेतानि द्वादशायतनानि जातिजरामरणभवोपादानतृष्णावेदनास्पर्शनामरूपविज्ञानसंस्कारा अविद्यारूपाणि द्वादशायतनानि । चः समुच्चये । अमी सर्वेऽपि संस्काराः क्षणिकाः । शेषं तदेवेति ॥८॥

तत्त्वानि व्याख्यायाधुना प्रमाणमाह -

प्रमाणे द्वे च विज्ञेये यथा सौगतदर्शने ।

प्रत्यक्षमनुमानं च सम्यग्ज्ञानं द्विधा यतः ॥९॥

तथेति प्रस्तुतानुसंधाने । सौगतदर्शने बौद्धमते । द्वे प्रमाणे विज्ञेये । च शब्दः पुनरर्थे । तदेवाह-प्रत्यक्षमनुमानं च । अक्षमक्षं प्रति गतं प्रत्यक्षमैन्द्रियकमित्यर्थः । अनुमीयत इत्यनुमानं लैङ्गिकमित्यर्थः । यतः सम्यग्ज्ञानं निश्चितावबोधो द्विधा द्विप्रकारः । सम्यग्रहणं मिथ्याज्ञाननिराकरणार्थम् ।

प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेवेत्यर्थः ॥९॥

पृथक्पृथग्दर्शनापेक्षलक्षणसांकर्यभीरु कीदृक् प्रत्यक्षमत्र ग्राह्यमित्याशङ्कयामाह -

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं तत्र बुध्यताम् ।

त्रिरूपाल्लिङ्गतो लिङ्गिज्ञानं त्वनुमानसंज्ञितम् ॥१०॥

तत्र प्रमाणोभ्यां प्रत्यक्षं बुद्ध्यतां ज्ञायतां शिष्येणेति । किंभूतं कल्पनापोढं शब्दसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना, तथापोढं रहितं निर्विकल्पकमित्यर्थः । अन्यद्वाभ्रान्तं भ्रान्तिरहितं रगरगायमाणपरमाणुलक्षणं स्वलक्षणं हि प्रत्यक्षं निर्विकल्पकमभ्रान्तं च तद् घटपटादिबाह्यस्थूलपदार्थप्रतिबद्धं च ज्ञानं सविकल्पकम् । तच्च बाह्यस्थूलार्थानां तत्तन्मतानुमानोपपत्तिभिर्निराकरिष्यमाणत्वात् । नीलकारपरमाणुस्वरूपस्यैव तात्त्विकत्वात् ।

ननु यदि बाह्यार्था न सन्ति, किंविषयस्तर्ह्ययं घटपटशकटादि बाह्यस्थूलप्रतिभास इति चेत्; निरालम्बन एवायमनादि-वितथवासनाप्रवर्तितो व्यवहाराभासो निर्विषयत्वादाकाशकेशवत्स्वप्नज्ञानवद्वेति । यदुक्तम् -

"नान्योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते ॥" [] इति ।

"बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बालैर्विकल्प्यते ।

वासनालुठितं चित्तमर्थाभासे प्रवर्तते ॥" [] इति ।

तदुक्तम् - निर्विकल्पकमभ्रान्तं च प्रत्यक्षम् । [] इति ।

अनुमानलक्षणमाह - तु पुनः त्रिरूपात् पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिरूपाल्लिङ्गतो धूमादेरुपलक्षणाद्यल्लिङ्गिनो वैश्वानरादेर्ज्ञानं तदनुमानसंज्ञितमनुमानप्रमाणमित्यर्थः । सूत्रे लक्षणं नान्वेषणीयमिति चरमपादस्य नवाक्षरत्वेऽपि न दोष इति ॥१०॥

रूपत्रयमेवाह -

रूपाणि पक्षधर्मत्वं सपक्षे विद्यमानता ।

विपक्षे नास्तिता हेतोरेवं त्रीणि विभाव्यन्ताम् ॥११॥

हेतोरनुमानस्य त्रीणि रूपाणि विभाव्यन्तामिति संबन्धः । तत्र पक्षधर्मत्वमिति । साध्यधर्मविशिष्टो धर्मो पक्षः । यथा 'पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमवत्त्वात्' अत्र पर्वतः पक्षः, तत्र धर्मत्वम् । धूमवत्त्वं वह्निमत्त्वेन व्याप्तं धूमोऽग्निं न व्यभिचरतीत्यर्थः । सपक्षे सत्त्वमिति यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसप्रदेशः । अत्र धूमवत्त्वेन हेतुना सपक्षे महानसे (विद्यमानता) सत्त्वं वह्निमत्त्वमस्तीत्यर्थः । विपक्षे नास्तिता इति यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा जलाशये । जलाशये हि वह्निमत्त्वं व्यावर्तमानं व्याप्यं धूमवत्त्वमादाय व्यावर्तते इति एवं प्रकारेण हेतोः अनुमानस्य त्रीणि रूपाणि ज्ञायन्तामित्यर्थः ॥११॥

उपसंहरन्नाह -

बौद्धराद्धान्तवाच्यस्य संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

नैयायिकमतस्येतः कथ्यमानो निशम्यताम् ॥१२॥

अयं संक्षेपो निवेदितः कथितः निष्ठां नीत इत्यर्थः । कस्य । बौद्धराद्धान्तवाच्यस्य बौद्धानां राद्धान्तः सिद्धान्तस्तत्र वाच्योऽभिघातव्योऽर्थस्तस्य । इतोऽनन्तरं नैयायिकमतस्य शैवशासनस्य कथ्यमानो निशम्यतां संक्षेपः कथ्यमानः श्रूयतामित्यर्थः ॥१२॥

[नैयायिकमत]

तदेवाह -

आक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकृच्छिवः ।

विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः ॥१३॥

आक्षपादा नैयायिकास्तेषां मते शासने देवो दर्शनाधिष्ठायाकः शिवो महेश्वरः । स कथंभूतः । सृष्टिसंहारकृत् सृष्टिः प्राणिनामुत्पत्तिः, संहारस्तद्विनाशः, सृष्टिश्च संहारश्चेति द्वन्द्वः तौ करोतीति किपितोऽन्तः । तथा हि । अस्य प्रत्यक्षोपलक्ष्य-माणचराचरस्वरूपस्य जगतः कश्चिदनिर्वचनीयमाहात्म्यः पुरुषः स्रष्टा ज्ञेयः । केवलसृष्टौ च निरन्तरोत्पद्यमानापर-प्राणिगणस्य भुवनत्रयेऽप्यमातृत्वमिति संहारकर्तापि कश्चिदभ्युपगन्तव्यः । यत्रमाणम् सर्वं धरणिधरणीधरतरुपुर-प्राकारादिकं बुद्धिमत्पूर्वकम्, कार्यत्वात्, यद्यत् कार्यं तत्तद्बुद्धिमत्पूर्वकं, यथा घटः, कार्यं चेदम्, तस्माद् बुद्धिमत्पूर्वकमिति प्रयोगः । स च भगवानीश्वर एवेत्यर्थः । व्यतिरेके गगनम् । न चायमसिद्धो हेतुः, भुभूधरादीनां स्वकारणकलापजन्यत्वेना-वयवितया वा कार्यत्वस्य जगत्प्रसिद्धत्वात् । नापि विरुद्धानैकान्तिकदोषौ; विपक्षादत्यन्तव्यावृत्तत्वात् । नापि कालात्ययाप-दिष्टः, प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाबाध्यमानधर्मधर्मित्वात् । नापि प्रकरणसमः, तत्परिपन्थिपदार्थस्वरूपसमर्थनः प्रथितप्रत्यनु-मानोदयाभावात् । अथ निर्वृतात्मवदशरीरत्वादेव न संभवति सृष्टिसंहारकर्तेश्वर इति प्रत्यनुमानोदयात् कथं प्रकरणसम-दूषणाभाव इति चेत्; उच्यते; अत्र साध्यमान ईश्वररूपो धर्मी प्रतीतः अप्रतीतो वानुमन्यते सुहृदा । अप्रतीतश्चेत्; भवत्परि-कल्पितहेतोरेवाश्रयासिद्धदोषप्रसङ्गः । प्रतीतश्चेत्; तर्हि येनैव प्रमाणेन प्रतीतस्तेनैव स्वयमुद्भावितास्वतन्त्रुरपि किमर्थं नाभ्युप-गम्यत इति कथमशरीरत्वम् । अतो न दुष्टो हेतुरिति साधुक्तं सृष्टिसंहारकृच्छिवः ।

तथा विभुः सर्वव्यापकः । एकनियतस्थानवृत्तित्वे ह्यनियतप्रदेशनिष्ठितानां पदार्थानां प्रतिनियत-यथावन्निर्माणानुपपत्तेः । न ह्येकस्थानस्थितः कुम्भकारोऽपि दूरदूरतरघटघटनायां व्याप्रियते । तस्माद्विभुर्भगवान् । तथा नित्यैकः । नित्यश्चासावेक-श्चेति । यतो नित्योऽत एव एकोऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपं नित्यम् । भगवतो ह्यनित्यत्वे पराधीनोत्पत्तिसव्यपेक्षतया कृतकत्वप्राप्तिः । स्वोत्पत्तावपेक्षितपरव्यापारो हि भावः कृतक इष्यत इति । अथ चेत् कश्चिज्जगत्कर्तारमपरमभिदधातिः, स एवानुयुज्यते । सोऽपि नित्योऽनित्यो

वा । नित्यश्चेत्; अधिकृतेश्वरेण किमपराद्धम् । अनित्यश्चेत्; तस्याप्यन्येनोत्पाद-कान्तरेण भाव्यमनित्यत्वादेव तस्याप्यन्येनेति नित्यानित्यवाद-विकल्पशिल्पशतस्वीकारे कल्पान्तेऽपि न जल्पसमाप्तिः । तस्मान्नित्य एव भगवान् । अन्यञ्च, एकोऽद्वितीयो बहूनां हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्परं पृथक् पृथगन्योन्यमसदृशमिति व्यापारतयैकैकपदार्थस्य विसदृशनिर्माणे सर्वमसमञ्ज-समापद्येतेति भगवानेक एवेति युक्तियुक्तं नित्यैकेति विशेषणम् ।

तथा सर्वज्ञ इति सर्वपदार्थानां सर्वविशेषज्ञाता । सर्वज्ञत्वाभावे हि विधित्सितपदार्थोपयोगयोग्यजगत्प्र-सृमरविप्रकीर्ण-परमाणुकणप्रचयसम्यक्सामग्रीमीलनाक्षमतया याथातथ्येन पदार्थनिर्माणरचना दुर्घटा । सर्वज्ञश्च सन् सकलप्राणिनां समीलितसमुचितकारणकलापानुरूपपारिमाण्डल्यानुसारेण कार्यवस्तु निर्ममाणः स्वार्जितपुण्यपापानुमानेन च स्वर्गनरकयोः सुखदुःखोपभोगं च ददानः केषां नाभिमतः । तथा चोक्तम् -

“ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ॥” [] इति ।

भूयोऽपि विशेष्यग्राह 'नित्यबुद्धिसमाश्रयः' इति शाश्वतबुद्धिस्थानम् । क्षणिकबुद्धिमतो हि परार्थीन-कार्यापेक्षितया मुख्यकर्तृत्वाभावादनीश्वरत्वप्रसक्तिरिति । ईदृग्गुणविशिष्टः शिवो नैयायिक-मतेऽभ्युपगन्तव्यः ॥१३॥

अथ तत्त्वानि प्ररूपयन्नाह -

तत्त्वानि षोडशामुत्र प्रमाणादीनि तद्यथा ।

प्रमाणं च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनम् ॥१४॥

दृष्टान्तोऽप्यथ सिद्धान्तोऽवयवास्तर्कनिर्णयो ।

वादो जल्पो वितण्डा च हेत्वाभासाश्छलानि च ॥१५॥

जातयो निग्रहस्थानान्येषामेवं प्ररूपणा ।

अर्थोपलब्धिहेतुः स्यात्प्रमाणं तच्चतुर्विधम् ॥१६॥

अमुत्रास्मिन् प्रस्तुते नैयायिकमते षोडश तत्त्वानि प्रमाणादीनि प्रमाणप्रभृतीनि । तद्यथेति । बालावबोधाय नामान्यप्याह - प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसिद्धिरिति षोडश । एषामेवं प्ररूपणेति । तत्त्वानामेवम् अमुना प्रकारेण प्ररूपणा नाममात्रप्रकटनमित्यर्थः ।

अथैकैकस्वरूपमाह । तत्रादौ प्रमाणस्वरूपं प्रकटयन्नाह - अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणं स्यात् । अर्थस्य पदार्थस्योपलब्धि-ज्ञानं तस्य हेतुः कारणं प्रमाणं स्याद् भवेत् । परापरदर्शनापेक्षया प्रमाणानामनियतत्वा-त्संदिहानस्य संख्यामुपदिशन्नाह-तच्चतुर्विधमिति । तत्प्रमाणं चतुर्विधं ज्ञेयमिति ॥१४-१६॥

प्रत्यक्षमनुमानं चोपमानं शाब्दिकं तथा ।

व्याख्या - प्रमाणानामानि निगदसिद्धान्येव, केवलमुपमया सह इत्युपमानं । अथ प्रत्यक्षानुमानस्वरूपमाह -

तत्रेन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमव्यभिचारिकम् ॥१७॥

व्यवसायात्मकं ज्ञानं व्यपदेशविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षमितरन्मानं तत्पूर्वं त्रिविधं भवेत् ॥१८॥

तत्र प्रमाणचातुर्विध्ये प्रत्यक्षं कीदृशिति संबन्धः । विशेषणान्याह - इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमिति । इन्द्रियं चार्थश्चेति द्वन्द्वः, तयोः संनिकर्षात्संयोगादुत्पन्नं जातम् । इन्द्रियं हि नैकट्यात् पदार्थं संयुज्यते । इन्द्रियार्थसंयोगाज् ज्ञानमुत्पद्यते । यदुक्तम् -

“आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण,
स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एष शीघ्रम् ।

योगोऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति

यस्मिन्मनो व्रजति तत्र गतोऽयमात्मा ॥” []

तत्राव्यभिचारिकं ज्ञानान्तरेण नान्यथाभावि । शुक्तिशकले कलधौतबोधो हीन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नोऽपि व्यभिचारी दृष्टोऽतोऽव्यभिचारिकं ग्राह्यम् । तथा व्यवसायात्मकं व्यवहारसाधकम् । सजलधरणितले हि बहलशाद्वलवृक्षावल्यामिन्द्रि-यार्थसान्निध्योद्गतमपि जलज्ञानं तत्प्रदेशसंगमेऽपि स्नानपानादिव्यवहारा-साधकत्वादप्रमाणम् । अतः सफलं व्यवसायात्मक-मिति विशेषणम् । तथा व्यपदेशविवर्जितमिति । व्यपदेशो विपर्ययस्तेन रहितम् । तथाहि - आजन्मकाचकामलादिदोष-दूषितचक्षुषः पुरुषस्य धवलशङ्खे पीतज्ञानमुदेति तद्यद्यपि सकलकालं तत्रेन्द्रियविषयविषयविषयमिति तत्रेन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमस्ति तथाप्यन्यवस्तुनोऽन्य-थाबोधान्न तद्यथोक्तलक्षणं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षसाधकं विशेषणचतुष्टयमुक्तम् ।

साम्प्रतमनुमानमाह । इतरदन्यन्मानमनुमानमुपदिशति तदनुमानं पूर्वं प्रथमं त्रिविधं त्रिप्रकारकं भवेज्जायेत । पूर्वमितिपदे-नानुमानान्तरभेदानन्त्यमाह । तत्पूर्वं प्रत्यक्षपूर्वं चेति श्लोकद्वयार्थः ॥१७-१८॥

अनुमानत्रैविध्यमाह -

पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यस्तथा ।

तत्राद्यं कारणात्कार्यमनुमानमिह गीयते ॥१९॥

पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेत्यनुमानत्रयम् । चः समुच्चये । एवेति पूरणार्थं । तथेति उपदर्शने । तत्र त्रिषु मध्ये, आद्यमनुमानमिह शास्त्रे कारणात्कार्यमनुमानमुदितं कारणान्मेघात् कार्यं वृष्टिलक्षणं यतो ज्ञायते तत्कारणकार्यनामानुमानं कथितमित्यर्थः ॥१९॥

निदर्शनेन तमेवार्थं द्रढयन्नाह यथा -

रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ।

वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पयोमुचः ॥२०॥

यथेति दृष्टान्तकथारम्भे । रोलम्बाः भ्रमराः, गवलं माहिषं शृङ्गम्, व्याला गजाः, सर्पा वा, तमाला वृक्षविशेषाः, सर्वेऽप्यमी कृष्णाः पदार्थाः स्वभावतो ज्ञेयाः । द्वन्द्वसमासो बहुव्रीहिश्च । एवंप्राया एवंविधाः पयोमुचो मेधा वृष्टिं न व्यभिचरन्तीति । एवंप्राया इत्युपलक्षणेन परेऽपि वृष्टिहेतवोऽभ्युन्नत्यादि - विशेषा ज्ञेयाः । यदुक्तम् -

“गम्भीरगर्जितारम्भनिर्भिन्नगिरिगह्वराः ।”

तुङ्गच्छदिलतासङ्गपिशङ्गोत्तुङ्गविग्रहाः ॥” (न्याय म०)

इत्यादयोऽपि वृष्टिं न व्यभिचरन्ति ॥२०॥

शेषवन्नामधेयं द्वितीयमनुमानभेदमाह -

कार्यात्कारणानुमानं यच्च तच्छेषवन्मतम् ।

तथाविधनदीपूरान्मेघो वृष्टो यथोपरि ॥२१॥

यत्कार्यात् फलात्कारणानुमानं फलोत्पत्तिहेतुपदार्थावगमनं तच्छेषवदनुमानं मतं कथितं नैयायिकशासने । यथा तथाविधनदीपूरादुपरि मेघो वृष्टस्तथाविधप्रवहत्सलिलसंभारभरितो यो नदीपूरः, सरित्प्रवाहस्तस्मादुपरि शिखरिशिखरोपरि जलधराभिवर्षणज्ञानं तच्छेषवत् । अत्र कार्यं नदीपूरः कारणं च पर्वतोपरि मेघो वृष्ट इति । उक्तं च नैयायिकैः -

“आवर्तवर्तनाशालिविशालकलुषोदकः ।

कल्लोलविकटास्फालस्फुटफेनच्छटाङ्कितः ॥

बहदबहुलशेवालफलाशाङ्गवलसंकुलः ।

नदीपूरविशेषोऽपि शक्यते न निवेदितुम् ॥” [इति ॥२१॥

तृतीयानुमानमाह -

यच्च सामान्यतो दृष्टं तदेवं गतिपूर्विका ।

पुंसि देशान्तरप्राप्तिर्यथा सूर्येऽपि सा तथा ॥२२॥

चः पुनरर्थे । यत् सामान्यतो दृष्टमनुमानं तदेवमनुमानं वक्ष्यमाणप्रकारेण । यथा पुंसि पुरुषे देवदत्तादौ देशान्तरप्राप्तिगति-पूर्विका । एकस्माद्देशान्तरगमनं गमनपूर्वकमित्यर्थः । यथोज्जयिन्याः प्रस्थितो देवदत्तो माहिष्मतीं पुरीं प्रातः । सूर्येऽपि सा तथेति, यथा पुंसि तथा सूर्येऽपि सा गतिरभ्युपगम्यते । यद्यपि गगने संचरतः सूर्यस्य नेत्रावलोकप्रसारणाभावेन गतिर्नोपलभ्यते, तथाप्युदयाचलात् सायमस्ता-चलचूलिकावलम्बनं गतिं सूचयति । एवं सामान्यतो दृष्टमनुमानं ज्ञेयमित्यर्थः ॥२२॥

अथ क्रमायातमपि शाब्दप्रमाणं स्वल्पवक्तव्यत्वादुपेक्ष्यादावुपमानलक्षणमाह -

प्रसिद्ध वस्तुसाधर्म्यादिप्रसिद्धस्य साधनम् ।

उपमानं तदाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा ॥२३॥

तदुच्यमानमुपमानमाख्यातं कथितम् । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । यत्किञ्चित् अप्रसिद्धस्य साधनम् अज्ञायमानस्यार्थस्य ज्ञापनं क्रियते । प्रसिद्धधर्मसाधर्म्यादिति, प्रसिद्धा (द्धः) आबालगोपालाङ्ग-नाविदितोऽसौ धर्मोऽसाधारणलक्षणं तस्य साधर्म्यं समानधर्मत्वं तस्मादित्युपमानमाख्यातम् । दृष्टान्तमाह - यथा गौर्गवयस्तथेति । यथा कश्चिदरण्यवासी नागरिकेण कीदृगवय इति पृष्टः, स च परिचितगोवयलक्षणो नागरिकं प्राह यथा गौस्तथा गवयः, खुरककुदलाङ्गुलसास्त्रादिमान् यादृशो गौस्तथा जन्मसिद्धो गवयोऽपि ज्ञेय इत्यर्थः । अत्र प्रसिद्धो गौस्तत्साधर्म्यादप्रसिद्धस्य गवयस्य साधनमिति ॥२३॥

उपमानं व्यावर्ण्य शब्दप्रमाणमाह -

शाब्दमाप्तोपदेशस्तु मानमेवं चतुर्विधम् ।

प्रमेयं त्वात्मदेहार्थबुद्धीन्द्रियसुखादि च ॥२४॥

तु पुनराप्तोपदेशः शाब्दम् । अवितथवादी हितश्चाप्तः प्रत्ययितजनस्तस्य य उपदेश आदेशवाक्यं तच्छाब्दम् आगमप्रमाणं ज्ञेयमिति । एवमुक्तभङ्ग्या मानं प्रमाणं चतुर्विधं चतुष्प्रकारं निष्ठितमित्यर्थः ।

अथ प्रमेयलक्षणमाह - 'प्रमेयं त्वात्मदेहार्थबुद्धीन्द्रियसुखादि चेति' प्रमाणग्राह्योऽर्थः प्रमेयं, तु पुनरर्थः । आत्मा च देहश्चेति द्वन्द्वः । आदिशब्देन शेषाणामपि षण्णां प्रमेयार्थानां संग्रहः । तच्च नैयायिकसूत्र आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्ति-दोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदेन द्वादशविधम् । तत्र सचेतनत्वकर्तृत्वसर्वगतत्वादधिदैवमात्मा प्रमीयते । एवं देहादयोऽपि प्रमेयता ज्ञेयाः । अत्र तु ग्रन्थविस्तारभयान्न प्रपञ्चिता इतरग्रन्थेभ्योऽपि सुज्ञेयत्वाच्चेति ॥२४॥

संशयादिस्वरूपमाह -

किमेतदिति संदिग्धः प्रत्ययः संशयो मतः ।

प्रवर्तते यदर्थित्वात्तत्तु साध्यं प्रयोजनम् ॥२५॥

दूरावलोकनेन पदार्थपरिच्छेदकधर्मेषु संशयानः प्राह-किमेतदिति । एतत्किं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति यः संदिग्धः प्रत्ययः स संशयो नाम तत्त्वविशेषो मतः संमतः तच्छासन इति । प्रयोजनमाह - तत्तु तत्पुनः प्रयोजनं नाम तत्त्वं यत्किमित्याह - अर्थित्वात्प्राणी साध्यं कार्यं प्रति प्रवर्तते । प्रतीत्यध्याहार्यम् । न हि निष्फलकार्यारम्भ इत्यर्थित्वादुक्तम् । एवं यत्प्रवर्तनं तत्प्रयोजनमित्यर्थः ॥२५॥

दृष्टान्तस्तु भवेदेष विवादविषयो न यः ।

सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः सर्वतन्त्रादिभेदतः ॥२६॥

व्याख्या - तु पुनरेष दृष्टान्तो नाम तत्त्वं भवेत् । यत्किमिति । विवादविषयो नयः यस्मिन्पुन्यस्ते वचने

वादगोचरो न भवति । इदमित्यं भवति न वेति विवादो न भवतीत्यर्थः । तावच्चान्वयव्यतिरेकयुक्तोऽर्थः
स्खलति यावत्र स्पष्टं दृष्टान्तोपष्टम्भः । उक्तं च -

"तावदेव चलत्यर्थो मन्तुर्गोचरमागतः ।

यावन्नोत्पन्नेनैव दृष्टान्तेनावलम्ब्यते ॥"

एष दृष्टान्तो ज्ञेयः ।

सिद्धान्तः पुनश्चतुर्भेदो भवेत् । कथमित्याह - सर्वतन्त्रादिभेदत इति । सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति प्रथमो
भेदः । आदिशब्दा-द्भेदत्रयमिदं ज्ञेयम् । यथा प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति ।
अमी चत्वारः सिद्धान्तभेदाः । नाममात्रकथनमिदम्, विस्तरग्रन्थेभ्यस्तु विशेषो ज्ञेयः ॥२६॥

अवयवादितत्त्वत्रयस्वरूपमाह -

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनया निगमस्तथा ।

अवयवाः पञ्च तर्कः संशयोपरमो भवेत् ॥२७॥

यथा काकादिसंपापात् स्थाणुना भाव्यमत्र हि ।

ऊर्ध्वं संदेहतर्काभ्यां प्रत्ययो निर्णयो मतः ॥२८॥

अवयवाः पञ्चेति संबन्धः । पूर्वार्द्धमाह - प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनया निगमनं चेति पञ्चावयवाः । तत्र
प्रतिज्ञा पक्षः, कृशानुमानयं सानुमानित्यादि । हेतुर्लिङ्गवचनम्, धूमवत्त्वादित्यादि । दृष्टान्त उदाहरणवचनम्,
यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसप्रदेश इत्यादि । उपनयो हेतोरुपसंहारकं वचनम्,
धूमवांश्चयमित्यादि । निगमनं हेतूपदेशेन पुनः साध्यधर्मोप-संहरणं तस्माद्वह्निमानित्यादि । इति
पञ्चावयवस्वरूपनिरूपणम्, इति अवयवतत्त्वं ज्ञेयमिति । तर्कः संशयोपरमो भवेत् । यथा काकेत्यादि ।
दूराद्दृग्गोचरे स्पष्टप्रतिभासाभावात् किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयस्तस्योपरमेऽभावे सति तर्को भवेत्
तर्को नाम तत्त्वं स्यात् । कथमित्याह - यथेति । दूरादूर्ध्वस्थं पदार्थं विलोक्य स्थाणुपुरुषोः
संदिहानोऽवहितीभूय विमृशति । काकादिसंपातादादिशब्दाद्वल्युत्सर्पणादयः स्थाणुधर्मा ग्राह्याः ।
वायसप्रभृतिसंबन्धादत्र स्थाणुना भाव्यं कीलकेन भवितव्यम् । पुरुषे हि शिरःकम्पनहस्तचालनादिभिः
काकपातानुपपत्तेः । एवं संशयाभावे तर्कतत्त्वं ज्ञेयमिति । ऊर्ध्वमित्यादि पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां
संदेहतर्काभ्यामूर्ध्वमुत्तरं यः प्रत्ययः, स्थाणुरेवायं पुरुष एवायमिति प्रतीतिविषयः, स निर्णयः निर्णयनामा
तत्त्वविशेषो ज्ञेयः । यत्तदावर्थसंबन्धादनुक्तावपि ज्ञेयौ ॥२८॥

वादतत्त्वमाह -

आचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।

यः कथाभ्यासहेतुः स्यादसौ वाद उदाहृतः ॥२९॥

असौ वाद उदाहृतः कथितस्तज्ज्ञैरित्यर्थः । यः कः । इत्याह - कथाभ्यासहेतुः । कथा प्रामाणिकी तस्या

अभ्यासहेतुः कारणम् । कयोः आचार्यशिष्ययोः । आचार्यो गुरुरध्यापकः, शिष्यश्चाध्येता विज्ञेय इति । कस्मात् । पक्षप्रतिपक्षपरि-ग्रहात् । पक्षः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञादि परिग्रहः, प्रतिपक्ष उत्तरपक्षः पूर्वपक्षवादिप्रयुक्तप्रतिज्ञादिप्रतिपक्षिकोपन्यासप्रौढिः तयोः परिग्रहात्संग्रहादित्यर्थः । आचार्यः पूर्वपक्षमङ्गीकृत्याचष्टे । शिष्यश्चोत्तरपक्षमुररीकृत्य पूर्वपक्षं खण्डयति । एवं निग्राहक-जयपराजयच्छलजात्यादिनिरपेक्षतया अभ्यासनिमित्तम् । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यत्र गुरुशिष्यौ गोष्ठौ कुरुतः स वादो ज्ञेयः ॥२९॥

अथ तद्विशेषमाह -

विजिगीषुकथायां तु च्छलजात्यादिदूषणम् ।

स जल्पः सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षविवर्जिता ॥३०॥

स जल्प इति संबन्धः । यत् तु विजिगीषुकथायां विजयाभिलाषिवादिप्रतिवादिप्रारब्ध-प्रमाणोपन्यासगोष्ठ्यां सत्यां छलजात्यादिदूषणम् । छलं त्रिप्रकारम् - वाक्छलं, सामान्यच्छलम्, उपचारच्छलं चेति, जातयश्चतुर्विंशतिभेदाः, आदिशब्दा-त्रिग्रहस्थानादिपरिग्रहः, एतैः कृत्वा दूषणं परोपन्यस्तपक्षा-देदूषणजालमुत्पाद्य निराकरणम् । अभिमतं च स्वपक्षस्थापनेन सन्मार्गप्रतिपत्तिनिमित्ततया छलजात्याद्युपन्यासैः परप्रयोगस्य दूषणोत्पादनम् । तथा चोक्तम् -

“दुःशिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डा दोषमण्डिताः ॥

गतानुगतिको लोकः कुमारं तत्प्रतारितः ।

मा गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥” इति ।

संकटे प्रस्तावे च सति च्छलादिभिरपि स्वपक्षस्थापनमनुमतम् । परविजये हि धर्मध्वंसादिदोषसंभवस्तस्माद्वरं छलादि-भिरपि जयः । सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षविवर्जिता । सा पुनर्वितण्डा, या । किम् । विजिगीषुकथेव प्रतिपक्षविवर्जिता । वादिप्रयुक्तपक्षप्रतिरोधकः प्रतिवाद्युपन्यासः प्रतिपक्षस्तेन विवर्जिता रहितेति प्रतिपक्षसाधनविहीनो वितण्डावादः । वैतण्डिको हि स्वाभ्युपगतपक्षमस्थापयन् यत्किञ्चिद्वादेन परोक्तमेव दूषयतीत्यर्थः ॥३०॥

हेत्वाभासा असिद्धाद्याच्छलं कूपो नवादकः ।

जातयो दूषणाभासाः पक्षादिदूष्यते न यैः ॥३१॥

हेत्वाभासा ज्ञेया इति । के ते । इत्याह - असिद्धाद्याः, असिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्यया-पदिष्टप्रकरणसमाः पञ्च हेत्वाभासा ज्ञेयाः । तत्र पक्षे धर्मत्वं यस्य नास्ति सोऽसिद्धः । विपक्षे सन् सपक्षे चासन् विरुद्धः । पक्षत्रयवृत्तिरनैकान्तिकः । प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धपक्षप्रवृत्तिः कालात्ययापदिष्टः । विशेषाग्रहणे हेतुत्वेन प्रयुज्यमानः प्रकरणसमः । उदाहरणानि स्वयमभ्यूहानि ।

छलं कूपो नवोदक इति परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतार्थान्तरकल्पनया वचनविधातश्छलम् । कथमित्याह - वादिना कूपो नवोदक इति कथायां प्रत्यग्रार्थवाचकतया नवशब्दप्रयोगे छलवादी नवसंख्यामारोप्य दूषयति । कुत एक एव कूपो नवसंख्योदक इति वाक्छलम् । प्रस्तावागतत्वेन शेषच्छलद्वयमप्याह - संभावनयातिप्रसङ्गिनोऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निषेधः सामान्यच्छलम् । यथा अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न इति ब्राह्मणस्तुतिप्रसङ्गे कश्चिद्वदति-संभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसंपदिति । तच्छलवादी ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमारोप्य निराकुर्वन्नभियुङ्क्ते । यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसंपद्वति ब्राह्मणेऽपि सा भवेद्ब्राह्मणोऽपि ब्राह्मण एवेति । औपचारिके प्रयोगे मुख्यप्रतिषेधेन प्रत्यवस्थानम्, उपचारच्छलम् । यथा मञ्जाः क्रोशन्तीत्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते कथमचेतना मञ्जाः क्रोशन्ति मञ्जस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीति छलत्रयस्वरूपं ज्ञेयमिति ।

जातय इत्यादि । दूषणाभासा जातयः । अदूषणान्यपि दूषणवदाभासन्त इति दूषणाभासाः । यैः, किम् । पक्षादिर्न दूष्यते, आभासमात्रत्वात् पक्षदोषः समुद्भावयितुं शक्यते केवलं सम्यग्हेतौ हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते झगिति तद्दोषतत्त्वानवभासे हेतुप्रतिबिम्बनप्रायं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः । सा चतुर्विंशतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा साधर्म्य-वैधर्म्य-उत्कर्ष-अपकर्ष-वर्ण्य-अवर्ण्य-विकल्प-साध्य-प्राप्ति-अप्राप्ति-प्रसङ्ग-प्रतिदृष्टान्त-अनुत्पत्ति-संशय-प्रकरण-अहेतु-अर्थापत्ति-अविशेष-उपपत्ति-उपलब्धि-अनुपलब्धि-नित्य-अनित्य-कार्यसमाः । तत्र साधर्म्येन प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जातिर्भवति । 'अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवत्' इति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव प्रत्यवस्थानम्-नित्यः शब्दो निरवयवत्वात् आकाशवत् । न चास्ति विशेषहेतुः घटसाधर्म्यात् कृतकत्वात् अनित्यः शब्दः न पुनः आकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वात् नित्य इति । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिर्भवति अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवत् इत्यत्रैव प्रयोगे स एव हेतुवैधर्म्येण प्रयुज्यते नित्यः शब्दो निरवयवत्वात् अनित्यं हि सावयवं दृष्टं घटादीति । न चास्ति विशेषहेतुः घटसाधर्म्यात् कृतकत्वात् अनित्यः शब्दः न पुनस्तद्वैधर्म्यात् निरवयवत्वान्नित्य इति । उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती भवतः । तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तधर्मं कचित्साध्यधर्मिण्यापादयन्नुत्कर्षसमां जातिं प्रयुङ्क्ते । यदि घटवत्कृतकत्वादनित्यः शब्दो घटवदेव मूर्तोऽपि भवेद्, न चेन्मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति । अपकर्षस्तु घटः कृतकः सन्नश्रावणो दृष्टः एवं शब्दोऽपि भवेत् नो चेद् मूर्तो घटवदनित्योऽपि माभूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति । अपकर्षस्तु घटः कृतकः सन्नश्रावणो दृष्टः एवं शब्दोऽपि भवेत् । नो चेद् घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे श्रावणत्वं धर्ममपकर्षति । वर्ण्यावर्ण्याभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्ण्यावर्ण्यसमे जाती भवतः । ख्यापनीयो वर्ण्यस्तद्विपरीतोऽवर्ण्यस्तावेतौ वर्ण्यावर्ण्यौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यन् वर्ण्यावर्ण्यसमे जाती प्रयुङ्क्ते । यथाविधः शब्दधर्मः कृतकत्वादि न तादृग् घटधर्मो यादृग् घटधर्मो न तादृक् शब्दधर्म इति साध्यधर्मदृष्टान्तधर्मौ हि तुल्यौ कर्तव्यौ । अत्र तु विपर्यासः, यतो यादृग्घटधर्मः कृतकत्वादि न

तादृक् शब्दधर्मः । घटस्य ह्यन्यादृशं कुम्भकारादिजन्यं कृतकत्वम् । शब्दस्य हि ताल्वोष्ठादिव्यापारजमिति । धर्मान्तर- विकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमा जातिः । यथा कृतकं किञ्चिन्मृदुं दृष्टं राङ्गव शय्यादि, किञ्चित्कठोरं कुठारादि एवं कृतकं किञ्चिदनित्यं भविष्यति घटादिकम्, किञ्चिन्नित्यं शब्दादीति । साध्यसाम्यापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जातिः । यदि यथा घटः तथा शब्दः प्राप्तः तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति । शब्दश्च साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, ततश्च न साध्यं साध्यस्य दृष्टान्तः स्यात् । न चेदेवं तथापि वैलक्षण्यात् सुतरामदृष्टान्त इति । प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्त्यप्राप्तिसमे जाती । यथा यदेतत्कृतकत्वं त्वया साधनमुपन्यस्तं तत्किं प्राप्य साध्यत्यप्राप्य वा । प्राप्य चेत् द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न तत्सदसतोरिति, द्वयोश्च सत्त्वात्किं कस्य साध्यं साधनं वा । अप्राप्य तु साधनमयुक्तम्; अतिप्रसङ्गादिति । अतिप्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः । यथा अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते जातिवाद्याह-यद्यनित्यत्वे कृतकत्वं साधनं कृतकत्वे इदानीं किं साधनं तत्साधने किं साधनमिति । प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः । यथा अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते जातिवाद्याह - यथा घटः प्रयत्नानन्तरीयकोऽनित्यो दृष्ट एवं प्रतिदृष्टान्त आकाशं नित्यमपि प्रयत्नानन्तरीयकं दृष्टं कूपखननप्रयत्नान्तरमुपलभ्यादिति । न चेदमनैकान्तिकत्वोद्भावनं भङ्गचन्तरेण प्रत्यवस्थानात् । अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानम् अनुत्पत्तिसमा जातिः । यथानुत्पन्ने शब्दाख्ये धर्मिणि कृतकत्वं धर्मः क्व वर्तते, तदेवं हेत्वभावादसिद्धिरनित्यत्वस्येति । साध्यसमा वैधर्म्यसमा वा या जातिर्यथा पूर्वमुदाहृता, सैव संशयेनोपसंहियमाणा संशयसमा जातिर्भवति । यथा किं घटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्दः, किं वा तद्वैधर्म्येणाकाशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्य इति । द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव साध्यसमा वैधर्म्यसमा वा जातिः प्रकरणसमा भवति । तत्रैवानित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति प्रयोगे नित्यः शब्दः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदिति, उद्भावनप्रकारभेदमात्रे सति नानात्वं द्रष्टव्यम् । त्रैकाल्यानुपपत्त्या हेतोः प्रत्यवस्थापनमहेतुसमा जातिः । यथा हेतुः साधनम्, तत्साध्यात्पूर्वं पश्चाद्वा सह वा भवेत् । यदि पूर्वम्, असति साध्ये तत्कस्य साधनम् । अथ पश्चात्साधनम्; पूर्वं तर्हि 'साध्यं तस्मिंश्च पूर्वसिद्धे किं साधनेन । अथ युगपत्साध्यसाधने; तर्हि तयोः सव्येतरगोविषयाणयोरिव साध्यसाधनभाव एव न भवेदिति । अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानम् अर्थापत्तिसमा जातिः यद्यनित्यसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्दोऽर्थादापद्यते, नित्य साधर्म्यान्नित्य इति । अस्ति चास्य नित्येनाकाशेन साध्यं निरवयवत्वमित्युद्भावनप्रकारभेद एवायमिति । अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जातिः । यथा यदि शब्दघटयोरेको धर्मः कृतकत्वमिष्यते तर्हि समानधर्मयोगात्तयोरविशेषे तद्वदेव सर्वपदार्थानामविशेषः प्रसज्यत इति । उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः । यथा यदि कृतकत्वोपपत्त्या शब्दस्या-नित्यत्वं निरवयवत्वोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्मात् भवति पक्षद्वयोपपत्त्या अनध्यवसायपर्यवसानत्वं विवक्षित-मित्युद्भावनप्रकारभेद एवायम् । उपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा जातिः । यथा अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरी-यकत्वादिति प्रयुक्ते प्रत्यवतिष्ठते न खलु प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वे साधनम्, साधनं तदुच्यते येन विना न साध्यमुपलभ्यते, उपलभ्यते च

प्रयत्नानन्तरीयकत्वेन विनापि विद्युदादावनित्यत्वम्, शब्देऽपि क्वचिद्वायुवेगभज्यमानवनस्प-त्यादिजन्ये तथेति । अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः । यथा तत्रैव प्रयत्नानन्तरीयकत्वहेतावुपन्यस्ते, सत्याह जातिवादी न प्रयत्नकार्यः शब्दः प्रागुच्चारणादस्त्येवासौ, आवरणयोगात्तु नोपलभ्यते । आवरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भात्ता-स्त्येव शब्द इति चेत् न; आवरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भसद्भावादा-वरणानुपलब्धेश्चानुपलम्भादभावः, तदभावे चावरणोप-लब्धेर्भावो भवति । ततश्च मृदन्तरितमूलकीलोद-कादिवदावरणोपलब्धिकृतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादग्रहणमिति प्रयत्नकार्या-भावान्नित्यः शब्द इति । साध्यधर्मनित्यानित्यत्वविकल्पेन शब्दनित्यतापादनं नित्यसमा जातिः । यथा अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी विकल्पयति येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या, नित्या वेति । यद्यनित्या; तदियमवश्यम-पायिनीत्यनित्यताया अभावान्नित्यः शब्दः । अथ अनित्यता नित्यैवेति तथापि धर्मस्य नित्यत्वात्तस्य च निराश्रितस्यानु-पपत्तेः तदाश्रयभूतः शब्दोऽपि नित्य एव भवेत् । स चेन्न; तदनित्यत्वे तद्धर्मनित्यत्वायोगादित्युभयथापि नित्यः शब्द इति । एवं सर्वभावानित्यत्वोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा जातिः । यथा घटसाधर्म्यमनित्यत्वेन शब्दस्यास्तीति तस्यानित्यत्वं यदि प्रतिपाद्यते तद् घटेन सर्वपदार्थानामस्त्येवं किमपि साधर्म्यमिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् । अथ पदार्थान्तराणां तथाभावेऽपि नानित्यत्वं तर्हि शब्दस्यापि तन्मा भूदिति अनित्यत्वमात्रापादनपूर्वकविशेषोद्भावनान्नाविशेषसमातो भिन्नेयं जातिः । प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः । यथानित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिवाद्याह-प्रयत्नस्य द्वैरूप्यं दृष्टं किंचिदसदेव तेन जन्यते यथा घटादिकम्, किंचित्सदेवावरणव्युदासादिना अभिव्यजते यथा मृदन्तरितमूलकीलादि । एवं प्रयत्नकार्यनानात्वादेश प्रयत्नेन शब्दो व्यज्यते जन्यते वेति संशय इति संशयापादानप्रकारभेदाच्च संशयसमातः कार्यसमा जातिर्भिद्यते । तदेवमुद्भावनविषयविकल्पभेदेन जातीनामानन्त्ये [अ] संकीर्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिजातिभेदा एते दर्शिता इति ।

दूषणाभासानुक्त्वा निग्रहस्थानमाह -

निग्रहस्थानमाख्यातं परो येन निगृह्यते ।

प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदवद् ॥३२॥

येन केनचिद्वरूपेण परो विपक्षो निगृह्यते परवादी वचननिग्रहे पात्यते तन्निग्रहस्थानमाख्यातं कथितमिति । कतिचिद्भेदान् नामतो निर्दिशन्नाह-प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदवत् । हानिसंन्यासविरोधाः प्रतिज्ञाशब्देन संबध्यते । आदिशब्देन शेषानपि भेदान् परामृशति । एतद्दूषणजालमुत्पाद्यते येन तन्निग्रहस्थानम् । यदुक्तं - "विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्" [न्यायसू०] । तत्र विप्रतिपत्तिः साधनाभासे साधनबुद्धिः दूषणाभासे च दूषणबुद्धिरिति । अप्रतिपत्तिः साधनस्यादूषणं दूषणस्य चानुद्धरणम् । तद्धि निग्रहस्थानं द्वाविंशतिभेदम् । तद्यथा-प्रतिज्ञाहानिः,

प्रतिज्ञान्तरं, प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरं, निरर्थकम्, अविज्ञातार्थम्, अपार्थक्यम्, अप्राप्तकालम्, न्यूनम्, अधिकम्, पुनरुक्तम्, अननुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपो मतानुज्ञा, पर्यनुयोज्योपेक्षणम्, निरनुयोज्यानुरोधः, अपसिद्धान्तः, हेत्वाभासश्च । तत्र हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽभ्युपगतवतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निग्रहस्थानं भवति । यथा अनित्यः शब्दः, ऐन्द्रियिकत्वाद् घटवदिति प्रतिज्ञासाधनाय वादी वदन् परेण सामान्यमैन्द्रियिकमपि नित्यं दृष्टमिति हेतावनैकान्तिकी कृते यद्येवं ब्रूयात् सामान्यवत् घटोऽपि नित्यो भवति, स एवं ब्रुवाणः शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञां जह्यात् । प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरसाधनमभिदधतः प्रतिज्ञान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियिकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनैव व्यभिचारेणोदिते यदि ब्रूयाद् युक्तं सामान्यमैन्द्रियिकं नित्यं तद्धि सर्वगतमसर्वगतस्तु शब्द इति, सोऽयमनित्यः शब्द इति पूर्वप्रतिज्ञातः प्रतिज्ञान्तरमसर्वगतः शब्द इति प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति । प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानं भवति । यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति, सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं कथं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः, अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात्पराजीयते । पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणाशक्त्या प्रतिज्ञामेव निहुवानस्य प्रतिज्ञासंन्यासो नाम निग्रहस्थानं भवति । यथा अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियिकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुद्भावितायां यदि ब्रूयात् क एवमाह 'अनित्यः शब्दः' इति प्रतिज्ञासंन्यासात् पराजितो भवतीति । अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव सामान्येऽस्य व्यभिचारेण दूषिते जातिमत्त्वे सतीत्यादिविशेषणमुपाददानो हेत्वन्तरेण निगृहीतो भवति । प्रकृतादर्थादर्थान्तरं तदौ (तदनौ)-पथिकमभिदधतोऽर्थान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति हेतुः । हेतुरिति हिनोतेर्धातोस्तुप्रत्यये कृदन्तं पदम्, पदं च नामतद्धितनिपातोपसर्गा इति प्रस्तुत्य नामादीनि व्याचक्षाणोऽर्थान्तरेण निगृह्यत इति । अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वीप्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम निग्रहस्थानं भवति । यथा अनित्यः शब्दः कचतटपानां गजददबवत्त्वाद् घञ्जडधभवदित्ये-तदपि सर्वथा अर्थशून्यत्वात्त्रिग्रहाय कल्पेत, साध्यानुपयोगाद्वा । यत्साधनवाक्यं दूषणवाक्यं वा त्रिवारमभिहितमपि पक्षप्रतिवादिभ्यां बोद्धुं न शक्यते तदाविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्थानं भवति । पूर्वापरासंगतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थम-पार्थक्यं नाम निग्रहस्थानं भवति, दश दाडिमानि षडपूपा इति । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनवचनक्रममुल्लङ्घ्य अवयव-विपर्यासेन प्रयुज्यमानमनुमान-वाक्यमप्राप्तकालं नाम निग्रहस्थानं भवति । स्वप्रतिपत्तिवत् परप्रतिपत्तेर्जनने परार्थानुमानक्रमस्यापगमात् । पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्ये तदेकतमेनानुमानावयवेन हीनं न्यूनं नाम निग्रहस्थानं भवति, साधनाभावे साध्यसिद्धेरभावात् प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामपि साधनत्वात् । एकैकैव हेतुनोदाहरणेन वा प्रतिपादितेऽर्थे हेत्वन्तरमुदाहरणान्तरं वा वदतोऽधिकं नाम निग्रहस्थानं भवति । शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं नाम

निग्रहस्थानं भवति । अन्यत्रानुवादात् शब्दपुनरुक्तं नाम यत्र स एव शब्दः पुनरुच्चार्यते यथा अनित्यः शब्दोऽनित्यः शब्दो विनाशी ध्वनिरिति । अनुवादे तु पौनरुक्त्यमदोषः । यथा हेतूपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । पर्षदाविदितस्य वादिभिरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानं भवति । पर्षदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यदज्ञानं तदज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति । अविदितोत्तरविषयो हि किमुत्तरं ब्रूयात् । न चाननुभाषणमेवेदम्, ज्ञातेऽपि वस्तुन्यनुभाषणासामर्थ्यदर्शनात् । परपक्षे गृहीतेऽप्यनुभाषितेऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा नाम निग्रहस्थानं भवति । कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपो नाम निग्रहस्थानं भवति । सिषाधयिषितस्यार्थस्याशक्यसाधनतामवसाय कथां विच्छिन्नतीदं मम करणीयं परिहीयते, पीनसेन कण्ठ उपरुद्ध इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन् विक्षेपेण पराजीयते । स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपक्षे प्रतीपमापादयतो मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं भवति । चौरो भवान् पुरुषत्वात् प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते, भवानपि चौरः पुरुषत्वादिति ब्रुवन्नात्मनः परापादितचौरत्वदोषमभ्युपगतवान् भवतीति मतानुज्ञया निगृह्यते । निग्रहप्राप्तस्थानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षपणं नाम निग्रहस्थानं भवति । पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्यावश्यं नोदनीयः 'इदंते निग्रहस्थानमुपनतमतो निगृहीतोऽसि' इत्येवं वचनीयस्तमुपेक्ष्य न निगृह्णाति यः स पर्यनुयोज्योपेक्षणेन निगृह्यते । अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानानुयोगान्निरनुयोज्यानुयोगो नाम निग्रहस्थानं भवति । उपपन्नवादिनमप्रमादिनमनिग्रहार्हमपि निगृहीतोऽसीति यो ब्रूयात्स एवाभूतदोषोद्भावनानिगृह्यत इति । सिद्धान्तमभ्युपेत्या[न]नियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानम् । यः प्रथमं किंचित्सिद्धान्तमभ्युपगम्य कथामुपक्रमते, तत्र च सिषाधयिषितार्थसाधनाय परोपालम्भाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते सोऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते । हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धादयो निग्रहस्थानम् इति । भेदान्तरानन्त्येऽपि निग्रहस्थानानां द्वाविंशतिर्मूलभेदा निवेदिता इति ।

अथोपसंहरन्नाह -

नैयायिकमतस्येवं समासः कथितोऽधुना ।

सांख्याभिमतभावानामिदानीमयमुच्यते ॥३३॥

एवम् इत्थंप्रकारतया नैयायिकमतस्य शैवशासनस्य समासः संक्षेपोऽधुना कथितो निवेदितः साम्प्रतमेव निष्ठित इत्यर्थः । इदानीं पुनरयं समासः सांख्याभिमतभावानाम् उच्यते । सांख्याः कापिला इत्यर्थः । तदभिमतता 'तदभीष्टा ये भावाः पञ्चविंशतितत्त्वादयस्तेषां संक्षेपोऽतः परं कथ्यत इत्यर्थः ॥'

तदेवाह -

[सांख्यमत]

एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते ।

प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥३४॥

एतेषां सांख्यानां प्रकृतिः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकानां लाघवोपष्टम्भगौरवधर्माणां परस्परोपकाराणां सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणामपि गुणानां या साम्यावस्था समतयावस्थितिः सा किल प्रकृतिरुच्यते, किलेत्याप्तप्रवादे, सा प्रकृतिः कथ्यते । अन्यञ्च सा प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या प्रधानशब्देन अव्यक्तशब्देन च प्रकृतिराख्यायते । शास्त्रे प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं चेति पर्याया न तत्त्वान्तरमित्यर्थः । तथा नित्यस्वरूपिका शाश्वतभावतया प्रसिद्धेत्यर्थः । उच्यते च नित्या नानापुरुषाश्रया च तद्दर्शनेन प्रकृतिर्यदाह -

“तस्मात्र बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥” इति ।

दर्शनस्वरूपमाह -

सांख्या निरीश्वराः केचित्केचिदीश्वरदेवताः ।

सर्वेषामपि तेषां स्यात्तत्त्वानां पञ्चविंशतिः ॥३५॥

केचित्सांख्या निरीश्वरा ईश्वरं देवतया न मन्यन्ते केवलध्यात्मवेदिनः । केचित्पुनरीश्वरदेवता महेश्वरं स्वशासनाधिष्ठातारमाहुः । सर्वेषामपि । तेषां केवलनित्यात्मवादिनामीश्वरदेवतानां च सर्वेषां सांख्यमतानुसारिणां शासने तत्त्वानां पञ्चविंशतिः स्यात् । तत्त्वं ह्यपवर्गसाधकं बीजमिति सर्ववादिसंवादः । यदुक्तम् ।

“पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥”

तन्मते पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीत्यर्थः ।

गुणत्रयमाह -

सत्त्वं रजस्तमश्चेति ज्ञेयं तावद् गुणत्रयम् ।

प्रसादतोषदैर्न्यादिकार्यलिङ्गं क्रमेण तत् ॥३६॥

तावदिति प्रक्रमे । तेषु तत्त्वेषु सत्त्वं सुखलक्षणं रजोदुःखलक्षणं तमश्चेति मोहलक्षणं प्रथमं तावत् गुणत्रयम् सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणत्रयं ज्ञेयम् । तद् गुणत्रयं क्रमेण परिपाठ्या, प्रसादतोषदैर्न्यादिकार्यलिङ्गं गुणत्रयेणेदं लिङ्गत्रयं क्रमेण जन्यते । सत्त्वगुणेन प्रसादकार्यलिङ्गं वदननयनादिप्रसन्नता सत्त्वगुणेन स्यादित्यर्थः । रजोगुणेन तोषः स चानन्दपर्यायः, तल्लिङ्गानि स्फूर्त्यादीनि रजोगुणेनाभिव्यज्यन्त इत्यर्थः । तमोगुणेन च दैन्यं जन्यते ‘हा दैव नष्टोऽस्मि, वञ्चितोऽस्मि’ इत्यादिवचनविच्छाद्यतानेत्रसंकोचादिव्यङ्ग्यं दैन्यं तमोगुणलिङ्गमिति । दैन्यादीत्यादिशब्देन दुःखत्रयमाक्षिप्यते, तद्यथा आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं चेति । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्, मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याविषयादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा, आधिभौतिकम् आधिदैविकं चेति । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगपक्षि-

सरीसृपस्थावरनिमित्तम्, आधिदैविकं यक्षराक्षसग्रहाद्यावेशहेतुकमिति ।

अनेन दुःखत्रयेणाभिहतस्य प्राणिनस्तत्त्वजिज्ञासोत्पद्यते अतस्तान्येव तत्त्वान्याह -

ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते ।

अहंकारस्ततोऽपि स्यात्तस्मात्षोडशको गणः ॥३७॥

ततो गुणत्रयाभिधाताद् बुद्धिः संजायते यका बुद्धिर्महानिति उच्यते महच्छब्देन कीर्त्यत इत्यर्थः । एवमेतन्नान्यथा, गौरयं नाश्वः, स्थाणुरेष नायं पुरुष इत्येवं निश्चयस्तेन पदार्थप्रतिपत्तिहेतुर्योऽध्यवसायः सा बुद्धिरिति । तस्यास्त्वष्टौ रूपाणि तद्दर्शनविश्रुतानि । यदाह - धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यरूपाणि चत्वारि सात्त्विकानि, अधर्मादीनि तु तत्प्रतिपक्षभूतानि चत्वारि तामसानित्यष्टौ । ततो बुद्धेरहंकारः स चाभिमानात्मको यथा 'अहं' शब्दे, अहं रूपे, अहं रसे, अहं स्पर्शे, अहं गन्धे, अहं स्वामी, अहम् ईश्वरः, असौ मया हतः, अहं त्वां हनिष्यामीत्यादिप्रत्ययरूपः तस्मादहंकारात्षोडशको गणो 'जायते' इत्यध्याहारः अस्ति भवतीत्यादिवत् । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एकादशं मनः पञ्च भूतानि षोडशको गणः । तथाह ईश्वरकृष्णः -

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥” इति ।

षोडशकगणमेवाह -

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रं च पञ्चमम् ।

पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुस्तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥३८॥

पायूपस्थवचःपाणिपादाख्यानि मनस्तथा ।

अन्यानि पञ्चरूपाणि तन्मात्राणीति षोडश ॥३९॥ युग्मम् ।

पञ्च बुद्धीन्द्रियाणीति संबन्धः । स्पर्शनं त्वगिन्द्रियम्, रसनं जिह्वा, घ्राणं नासिका, चक्षुर्नेत्रं, पञ्चमं च श्रोत्रं कर्ण इति, एतानि पञ्चबुद्धिप्रधानानि बुद्धिसहचराण्येव ज्ञानं जनयन्तीति कृत्वा बुद्धीन्द्रियाण्याहुः कथयन्ति तन्मतीया इति । तथा कर्मेन्द्रियाणि चेति । तथा पूर्वोद्दिष्टपञ्चसंख्यामात्रमपि परामृशति । तान्येवाह - पायूपस्थवचःपाणिपादाख्यानीति । पायुरपानम्, उपस्थः प्रजननम्, वचो वाक्यम्, पाणिर्हस्तः, पादश्चरणस्तदाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, कर्म कार्यव्यापारस्तस्य साधनानीन्द्रियाणीति कर्मेन्द्रियाणि । तथा मन एकादशमिन्द्रियमित्यर्थः । अन्यानि पञ्चरूपाणि तन्मात्राणि चेति । रूपरसगन्धशब्दस्पर्शाख्यानि तन्मात्राणीति षोडश ज्ञेयाः ।

पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतोत्पत्तिमाह -

१. अत्र क्रमेण प्रतीतिपञ्चकाकारस्थाने, अहं शृणोमि, अहं रूपयामि, अहं रसयामि, अहं स्पृशामि, अहं जिघ्रामि, इत्येवाकारपञ्चकं ज्याय इति भाति, मूलं निर्दिष्टाकारकप्रतीतीनामनानुभविकत्वाद् । ग्रन्थकारलेखानुपूर्वोपक्रमेण तु मूलस्थपाठो न परावर्तितः ।

रूपात्तेजो रसादापो गन्धाद्भूमिः स्वरात्रयः ।

स्पर्शाद्वायुस्तथैवं पञ्चभ्यो भूतपञ्चकम् ॥४०॥

पञ्चभ्य इति, पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतकमिति संबन्धः । रूपतन्मात्रात्तेजः, रसतन्मात्रादापः, गन्धतन्मात्राद् भूमिः, स्वरतन्मात्रादाकाशम्, स्पर्शतन्मात्राद्वायुः, एवं पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतान्युत्पद्यते । असाधारणैकैकगुणकथनमिदम्, उत्पत्तिश्च शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणम्, शब्दो ह्यम्बरगुण इति । शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणमिति । शब्द-स्पर्शतन्मात्रसहिताद् रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणमिति । शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद् रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूप-रसगुणा इति । शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद् गन्धतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायत इति पञ्चभूतक-मित्यर्थः ।

प्रकृतिविस्तरमेवोपसंहरन्नाह -

एवं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं निवेदितं सांख्यमते प्रधानम् ।

अन्यस्त्वकर्ता विगुणस्तु भोक्ता तत्त्वं पुमानित्यचिदभ्युपेतः ॥४१॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सांख्यमते चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानं निवेदितम् । प्रकृतिर्महानहंकारश्चेति त्रयम्, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनस्त्वैकम्, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्चभूतानि, चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि रूपं यस्येति, एवंविधा प्रकृतिः कथितेत्यर्थः । पञ्चविंशतितमं तत्त्वमाह - अन्यस्त्विति । अन्योऽकर्ता पुरुषः, प्रकृतेरेव संसरणादिधर्मत्वात् । यदुक्तं - प्रकृतिः करोति प्रकृतिर्बध्यते प्रकृतिर्मुच्यते, न तु पुरुषः, पुरुषोऽबद्धः पुरुषो मुक्तः । पुरुषस्तु -

“अमूर्तश्चेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।

अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्मः आत्मा कापिलदर्शने ॥”

पुरुषगुणानाह - विगुण इति । सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयविकलः । तथा भोक्ता भोगी, एवंप्रकारः पुमान् तत्त्वं पञ्चविंशतितमं तत्त्वमित्यर्थः । तथा नित्यचिदभ्युपेतः, नित्या चासौ चिञ्चैतन्यशक्तिस्तयाभ्युपेतः सहितः । आत्मा हि स्वं बुद्धेरव्यतिरिक्तमभिमन्यते । सुखदुःखादयश्च विषया इन्द्रियद्वारेण बुद्धौ संक्रामन्ति । बुद्धिश्चोभयमुखदर्पणाकारा । ततस्तस्यां चैतन्यशक्तिः प्रतिबिम्बते । ततः सुखहं दुःखहमित्युपचर्यते । आह च पातञ्जले, “शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्नतदात्माऽपि तदात्मक इव प्रतिभासते” [योगभा०] इति मुख्यतस्तु चिच्छक्तिर्विषयपरिच्छेदशून्या, बुद्धेरेव विषयपरिच्छेदस्वभावत्वात् चिच्छक्तिसंनिधानाच्चाचेतनापि बुद्धिश्चेतनावतीवावभासते । वादमहार्णवोऽप्याह -

“बुद्धिदर्पणसंक्रान्तमर्थविप्रतिबिम्बकम् ।

द्वितीयदर्पणकल्पे पुरुषे ह्यधिरोहति ॥”

तदेव भोक्तृत्वमस्य न तु विकारोत्पत्तिरिति । तथा चासुरिः -

“विविक्ते दृक्परिणतो बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोदयः स्वच्छे यथा चन्द्रमसोऽम्भसि ॥”

विन्ध्यवासी त्वेवं भोगमाचष्टे -

“पुरुषोऽविकृतात्मैव स्वनिर्भासमचेतनम् ।

भनः करोति सांनिध्यादुपाधेः स्फटिकं यथा ॥” [] इति ।

नित्यचिज्ज्ञानयुक्तः ।

बन्धमोक्षसंसारश्च नित्येऽप्यात्मनि भृत्यगतयोर्जयपराजययोरिव तत्फलकोशलाभादिसंबन्धेन स्वामिन्युपचारवदत्राप्युप-चर्यन्त इत्यदोषः ।

तत्त्वोपसंहारमाह -

पञ्चविंशतितत्त्वानि सांख्यस्यैव भवन्ति च ।

प्रधाननरयोश्चात्र वृत्तिः पङ्ग्वन्धयोरिव ॥४२॥

पूर्वार्धं निगदसिद्धम् । अत्र सांख्यमते प्रधाननरयोः प्रकृतिपुरुषयोर्वृत्तिवर्तनं पङ्ग्वन्धयोरिव पङ्गुश्वरणविकलः, अन्धश्च नेत्रविकलः । यथा पङ्ग्वन्धौ संयुक्तावेव कार्यसाधनाय प्रभवतो न पृथग्भूतौ । प्रकृतिपुरुषयोरपि तथैव कार्यकर्तृत्वम् । प्रकृत्युपात्तं पुरुषो भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

मोक्षं प्रमाणं चाह -

प्रकृतिवियोगो मोक्षः पुरुषस्यैवान्तरज्ञानात् ।

मानत्रितयं च भवेत् प्रत्यक्षं लैङ्गिकं शाब्दम् ॥४३॥

मोक्षः किमुच्यत इत्याह । पुरुषस्यात्मन आन्तरज्ञानात् त्रिविधबन्धविच्छेदात्प्रकृतिवियोगो यः स मोक्षः प्रकृत्या सह वियोगे विरहे सति पुरुषस्यापवर्ग इति । आन्तरज्ञानं च बन्धविच्छेदाद्भवति । बन्धश्च प्राकृतिकवैकृतिकदाक्षिणभेदात् त्रिविधः । तद्यथा, प्रकृतावात्मज्ञानाद् ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिको बन्धः । ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहंकारबुद्धीः पुरुषबुद्ध्योपासते तेषां वैकारिकः । इष्टापूर्ते दाक्षिणः, इष्टापूर्तं जनभोजनदानादिकं तस्मिन्, पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्तकारी कामोपहतमना बध्यत इति ।

“इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेन भूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥” [] इति वचनात् ।

इति त्रिविधबन्धविच्छेदात्परमब्रह्मज्ञानानुभवस्ततः प्रकृतिवियोगः पुरुषस्य, प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनाच्च निवृत्तायां प्रकृतौ, पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मोक्ष इति श्लोकपूर्वाद्द्वार्थः । मानत्रितयं च प्रमाणत्रयं च, भवेत् स्यात्, प्रत्यक्षं लैङ्गिकं शब्दं च, चकारः सर्वत्र संबध्यते । प्रत्यक्षमिन्द्रियोपलभ्यम्, लैङ्गिकमनुमानगम्यम्, शाब्दं चागमस्वरूपमिति प्रमाणत्रयम् ।

अथोपसंहारमाह -

एवं सांख्यमतस्यापि समासः कथितोऽधुना ।

जैनदर्शनसंक्षेपः कथ्यते सुविचारवान् ॥४४॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सांख्यमतस्यापि समासः संक्षेपः कथितः । अपि समुच्चयार्थे न केवलं बौद्धनैयायिकयोः संक्षेप उक्तः, सांख्यमतस्याप्यधुना कथित इति । सांख्य इति पुरुषनिमित्तेयं संज्ञा । सांख्यस्य इमे सांख्याः । 'तालव्यो वा शकारः, शङ्खनामाऽऽदिपुरुषः ।

[जैनमत]

अथ क्रमायातं जैनमतोद्देशमाह - अधुनेत्युत्तरार्द्धेन वा संबध्यते । अधुना इदानीं जैनदर्शनसंक्षेपः कथ्यते कथंभूत इति । सुविचारवान् । सुष्ठु शोभनो विचारोऽर्थोऽस्यास्तीति मत्त्वर्थीये मतुप् । सुविचारवानिति साभिप्रायं पदम् । अपरदर्शनानि हि ।

"पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥" []

इत्याद्युक्त्या न विचारपदवीमाद्रियन्ते । जैनस्त्वाह -

"अस्ति वक्तव्यता काचित्तेनेदं न विचार्यते ।

निर्दोषं काञ्चनं चेत्यात्मरीक्षाया बिभेति किम् ॥" []

इति युक्तियुक्तविचारपरम्परापरिचयपथपथिकत्वेन जैनो युक्तिमार्गमेवावगाहते । न च पारम्पर्यादिपक्षपातेन युक्तिमुल्लङ्घयति परमार्हतः । उक्तं च -

"पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।

युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥" []

इत्यादिहेतुहेतिशतनिरस्तविपक्षप्रसरत्वेन 'सुविचारवान्' इत्यसाधारणं विशेषणं ज्ञेयमिति ।

तदेवाह -

जिनेन्द्रो देवता तत्र रागद्वेषविवर्जितः ।

हतमोहमहामलः केवलज्ञानदर्शनः ॥४५॥

सुरासुरेन्द्रसंपूज्यः सद्भूतार्थोपदेशकः ।

कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा संप्राप्तः परमं पदम् ॥४६॥

तत्र तस्मिन् जैनमते जिनेन्द्रो देवता कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा परमं पदं समाप्त इति संबन्धः । जिनेन्द्र इति जयन्ति रागादीनिति जिनाः सामान्यकेवलज्ञानस्तेषामिन्द्रः स्वामी तादृशासदृशचतुर्भिः शिष्यैः शयसंपत्सहितो जिनेन्द्रो देवता दर्शनप्रवर्तक आदिपुरुषः, एष कीदृक् सन् शिवं संप्राप्त इति परासाधारणानि विशेषणान्याह

१. अप्रामाणिकोऽयं कल्पः । प्रथमकल्पस्तु । कथमपि संगमनीयः । वस्तुतस्तु, "शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते" इति व्यासस्मृत्या भावार्थकाङ्क्षप्रत्ययनिष्पन्नज्ञान-वाचकसंख्याशब्दात्संबन्धिबोधकशैषिकाणां "सांख्य" शब्दः सिद्धः । यद्वा "संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रथक्षते । चतुर्विंशतितत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्तिताः" इति भारतात्, संख्याशब्दाद्देवार्थकाणां निष्पन्नः "सांख्य" शब्दः । उभयथाऽपि योगरूढः । मु० टि० ।

- रागद्वेषविवर्जित इति रागः सांसारिकस्नेहोऽनुग्रहलक्षणः, द्वेषो वैराग्याद्यनुबन्धान्निग्रहलक्षणः, ताभ्यां विवर्जितो रहितः । एतावेव, दुर्जयौ दुरन्तभवसंपातहेतुकतया च मुक्तिप्रतिरोधकौ समये प्रसिद्धौ । यदाह -

“को दुक्खं पाविज्जा कस्स न सुक्खेहिं विम्वहो हुआ ।

को य न लभेज्ज मुक्खं रागदोसा जइ न हुआ ॥” [] इति ।

तथा हतमोहमहामलः मोहनीयकमौदयात् हिंसात्मकशास्त्रेभ्योऽपि मुक्तिकाङ्क्षादिव्यामोहो मोहः स एव दुर्जयत्वान्महा-मल इव महामलः, हतो मोहमहामलो येनेति स तथा । रागद्वेषमोहसन्धावादेव न चान्यतीर्थाधिष्ठातारो मुक्त्यङ्गतया प्रतिभासन्ते, तत्सन्धावश्च तेषु सुज्ञेय एव । यदुक्तम् -

“रागोऽङ्गनासङ्गमनानुमेयो द्वेषो द्विषाद् दारणहेतिगम्यः ।

मोहः कुवृत्तागमदोषसाध्यो नो यस्य देवस्य स चैवमर्हन् ॥”

इति रागद्वेषमोहरहितो भगवान् । तथा केवलज्ञानदर्शनः । धवखदिरपलाशादिव्यक्तिविशेषावबोधो ज्ञानम् । वनमिति सामान्यावबोधो दर्शनम् । केवलशब्दश्चोभयत्र संबध्यते । केवलमिन्द्रियादिज्ञानानपेक्षं ज्ञानं दर्शनं च यस्येति । केवलज्ञान-केवलदर्शनात्मको हि भगवान् करतलकलितविमलमुक्ता-फलवद्द्रव्यपर्यायविशुद्धमखिलमिदमनवरतं जगत्स्वरूपं पश्यतीति केवलज्ञानदर्शन इति पदं साभिप्रायम् । छद्मस्थस्य हि प्रथमं दर्शनमुत्पद्यते, ततो ज्ञानं, केवलिनस्त्वादौ ज्ञानं ततो दर्शनमिति । तथा सुरासुरेन्द्रसंपूज्यः । सेवावधानसावधाननिरन्तरदौकमानदासायमानदेवदानवनायक वन्दनीयः । तादृशैरपि पूज्यस्य मानवतिर्यक्खेचरकिंनरनिकर संसेव्यत्वमानुषङ्गिकमिति । तथा सद्भूतार्थोपदेशकः । सद्भूतार्थान् द्रव्यपर्यायरूपान् नित्यानित्यसामान्यविशेषसदसदभिलाष्यान्भिलाष्याद्यनन्तधर्मात्मकान् पदार्थानुपदिशति यः स इति ।

उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं च सदिति अभिमन्यमानो जैनः एकान्तनित्यपक्षमेकान्तानित्यपक्षं चेत्थं विधटयति । तथा हि - वस्तुनस्तावदर्थक्रियाकारित्वं लक्षणम् । तच्च नित्यैकान्ते न घटते । अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपो हि नित्यः, स च क्रमेणार्थक्रियां कुर्वीताक्रमेण वा । अन्योन्यव्यतिरिक्तधर्माणामर्थानां प्रकारान्तरेणोत्पादाभावात् । तत्र न क्रमेण; स हि कालान्तरभाविनीः क्रियाः प्रथमक्रियाकाल एव प्रसह्य कुर्यात् समर्थस्य कालक्षेपायोगात्, कालक्षेपिणो वासामर्थ्यप्राप्तेः । समर्थोऽपि हि तत्तत्सहकारिसमवधाने तं तमर्थं करोतीति चेद्, न तर्हि तस्य सामर्थ्यमपरसहकारिसापेक्षवृत्तित्वात् ‘सापेक्षमसमर्थम्’ [] इति न्यायात् । न तेन सहकारिणोऽपेक्ष्यन्ते, अपि तु कार्यमेव सहकारिष्वसत्त्वभवत्तानपेक्षत इति चेत् तत्किं स भावोऽसमर्थः समर्थो वा । समर्थश्चेत्किं सहकारिमुखप्रेक्षणदीनानि, तान्यपेक्षते न पुनर्झटिति घटयति । ननु समर्थमपि बीजमिलाजलानिलादिसहकारिसहितमेवाङ्कुरं करोति नान्यथा, तत्किं बीजस्य सहकारिभिः किंचिदुपक्रियते,

न वा । यदि नोपक्रियते तदा सहकारिसंनिधानात्प्रागिव किं न सोऽर्थक्रियायामुदास्ते, उपक्रियते चेत्, स तर्हि तैरुपकारो भिन्नोऽभिन्नो वा क्रियत इति वाच्यम् । अभेदे, स एव क्रियत इति लाभमिच्छतो मूलक्षतिरायाता, कृतकत्वेन तस्यानित्य-त्वापत्तेः । भेदे सति कथं तस्योपकारः किं न सह्यविन्ध्यादेरपि । तत्संबन्धात्तस्यायमिति चेत्, उपकार्योपकारकयोः क संबन्धः । न तावत्संयोगः, द्रव्ययोरेव तस्य भावात् । अत्र तूपकार्यं द्रव्यमुपकारश्च क्रियेति न संयोगः । नापि समवायः, तस्यैकत्वाद्व्यापकत्वाच्च प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावेन सर्वत्र तुल्यत्वान्न नियतैः संबन्धिभिः संबन्धो युक्तः । नियतसंबन्धि-संबन्धे चाङ्गीक्रियमाणे तत्कृतोपकारोऽस्य समवायस्याभ्युपगन्तव्यः, तथा च सत्युपकारस्य भेदाभेदकल्पना तदवस्थैव । उपकारस्य समवायादभेदे समवाय एव कृतः स्यात् भेदे पुनरपि समवायस्य न नियतसंबन्धे संबन्धत्वम् । तत्रैकान्तनित्यो भावः क्रमेणार्थक्रियां कुरुते । नाप्यक्रमेणः, न ह्येको भावः सकलकालकलाभाविनीर्युगपत्सर्वाः क्रियाः करोतीति प्रातीति-कम्, कुरुतां वा तथापि न द्वितीयक्षणे किं कुर्यात् । करणे वा क्रमपक्षभावी दोषः । अकरणे त्वर्थक्रियाकारित्वाभावाद-वस्तुत्वप्रसंग इत्येकान्तनित्यात् क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तार्थक्रिया व्यापकानुपलब्धिबलाद् व्यापकनिवृत्तौ निवर्तमाना व्याप्यमर्थ-क्रियाकारित्वं निवर्तयति । अर्थक्रियाकारित्वं च निवर्तमानं स्वव्याप्यं सत्त्वं निवर्तयतीति नैकान्तनित्यपक्षो युक्तिक्रमः ।

एकान्तानित्यपक्षोऽपि न कक्षीकरणार्हः । अनित्यो हि प्रतिक्षणविनाशी, स च न क्रमेणार्थक्रियासमर्थो देशकृतस्य कालकृतस्य च क्रमस्यैवाभावात् । क्रमो हि पौर्वापर्यम् तच्च क्षणिकस्यासम्भवि अवस्थितस्यैव हि नानादेशकालव्याप्तिर्देशक्रमः कालक्रमश्चाभिधीयते । न चैकान्तविनाशिनि सास्ति । यदाहुः -

“यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः ।

न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते ॥”

न च संतानापेक्षया पूर्वोत्तरक्षणानां क्रमः संभवति । संतानस्यावस्तुत्वात् । वस्तुत्वेऽपि तस्य यदि क्षणिकत्वम्; न तर्हि क्षणेभ्यः कश्चिद्विशेषः । अथाक्षणिकत्वम्; तर्हि समाप्तः क्षणभङ्गवादः । नाप्यक्रमेणार्थक्रिया क्षणिके संभवति; स ह्येको बीजपुरादिरूपादिक्षणो युगपदनेकान् रसादिक्षणान् जनयत्रेकेन स्वभावेन जनयेत्, नानास्वभावैर्वा । यद्येकेन; तदा तेषां रसादिक्षणानामेकत्वं स्यादेकस्वभावजन्यत्वात् । अथ नानास्वभावैर्जनयति किञ्चिद्रूपादिकमुपादानभावेन किञ्चिद्रसादिकं सहकारित्वेनेति; ते तर्हि स्वभावास्तस्यात्मभूताः, अनात्मभूता वा । अनात्मभूताश्चेत्; स्वभावत्वहानिः । यद्यात्मभूताः; तर्हि तस्यानेकत्वमनेकस्वभावत्वात् तेषाम्, स्वभावानां वैकत्वं प्रसज्येत । तदव्यतिरिक्तत्वात्तेषां तस्य चैकत्वात् । अथ य एवेकत्रोपादानभावः स एवान्यत्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते; तर्हि नित्यस्यैकरूपस्य क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसांकर्यं च कथमिष्यते, क्षणिकवादिना । अथ नित्यमेकरूपत्वादक्रमम्, अक्रमाच्च क्रमिणां नानाकार्याणां

कथमुत्पत्तिरिति चेत्; अहो स्वपक्षपक्षपाती देवानांप्रियः । यः खलु स्वयमेकस्मान्नि-
रंशाद्रूपादिकक्षणलक्षणात्कारणात्, युगपदने-ककारणसाध्यान्यनेककार्याण्यङ्गीकुर्वाणोऽपि परपक्षे नित्येऽपि
वस्तुनि क्रमेण नानाकार्यकरणेऽपि विरोधमुद्भावयति । तस्मात्क्षणिकस्यापि भावस्याक्रमेणार्थक्रिया दुर्घटा
इत्यनित्यैकान्तादपि क्रमाक्रमयोर्निवृत्त्यैव व्याप्यार्थक्रिया व्यावर्तते । तद्व्यावृत्तौ च सत्त्वमपि
व्यापकानुपलम्भबलेनैव निवर्तत इत्येकान्तानित्यवादोऽपि न रमणीयः । स्याद्वादे तु पूर्वोत्तराकार-
परिहारस्वीकारस्थितिलक्षणपरिणामेन भावानामर्थक्रियोपपत्तिरविरुद्धा । न चैकत्र वस्तुनि
परस्परविरुद्धधर्माध्यासायोगा-दसन् स्याद्वाद इति वाच्यम् । नित्यपक्षानित्यपक्षविलक्षणस्य
कथंचित्सदसदात्मकस्य पक्षान्तरस्याङ्गीक्रियमाणत्वात् तथैव च सर्वैरनुभवदिति । तथा च पठन्ति -

“भागे सिंहो नरो भागे योऽर्थो भागद्वयात्मकः ।

तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रचक्षते ॥” [] इति ।

तथा सामान्यैकान्तं, विशेषैकान्तं, भिन्नौ सामान्यविशेषौ चेत्यं निराचष्टे । तथा हि - विशेषाः
सामान्याद्भिन्नाः अभिन्ना वा । भिन्नाश्चेत्; मण्डूकजटाभारानुकाराः । अभिन्नाश्चेत्; तदेव तत्स्वरूपवदिति
सामान्यैकान्तः । सामान्यैकान्तवादिनस्तु द्रव्यास्तिकनयानुपातिनो मीमांसकभेदा अद्वैतवादिनः सांख्याश्च ।

पर्यायनयान्वयिनस्तु भाषन्ते विविक्ताः क्षणक्षयिणो विशेषा एव परमार्थास्ततो विष्वाभूतस्य
सामान्यस्याप्रतीयमान-त्वात् । न हि गवादिव्यक्त्यनुभवकाले वर्ण(सं)स्थानात्मकं व्यक्तिरूपमपह-
यान्यत्किंचिदेकमनुयायि प्रत्यक्षे प्रतिभासते तादृशस्यानुभवाभावात् । तथा च पठन्ति -

“एतासु पञ्चस्ववभासिनीषु प्रत्यक्षबोधे स्फुटमङ्गुलीषु ।

साधारणं रूपमवेक्षते यः शृङ्गं शिरस्यात्मन ईक्षते सः ॥”

एकाकारपरामर्शप्रत्ययस्तु स्वहेतुदत्तशक्तिभ्यो व्यक्तिभ्य एवोत्पद्यत इति न तेन सामान्यसाधनं न्याय्यम्
। किं च यदिदं सामान्यं परिकल्प्यते तदेकम्, अनेकं वा । एकमपि सर्वगतम्, असर्वगतं वा । सर्वगतं चेत्;
किं न व्यक्त्यन्तरालेषूपलभ्यते । सर्वगतैकत्वाभ्युपगमे च तस्य यथा गोत्वसामान्यं गोव्यक्तीः क्रोडीकरोति,
एवं किं न घटपटादि-व्यक्तीरप्यविशेषात् । असर्वगतं चेत्; विशेषरूपापत्तिरभ्युपगमबाधश्च ।
अथानेकगोत्वाश्रित्यघटत्वपटत्वादिभेदभिन्नत्वात्, तर्हि विशेषा एव स्वीकृता अन्योन्यव्यावृत्तिहेतुत्वात् । न
हि यद्वोत्वं तदश्रितत्वात्मकमिति । अर्थक्रियाकारित्वं च वस्तुनो लक्षणं तच्च विशेषेष्वेव स्फुटं लक्ष्यते । न
हि सामान्येन काचिदर्थक्रिया क्रियते; तस्य निष्क्रियत्वात् । वाहदोहादिकासु अर्थक्रियासु
विशेषाणामेवोपयोगात् । तथेदं सामान्यं विशेषेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा । भिन्नं चेत्; अवस्तु,
विशेषविश्लेषेणार्थक्रियाकारित्वाभावात् । अभिन्नं चेत्; विशेषा एव तत्स्वरूपवदिति विशेषैकान्तवादः ।

नैगमनयानुगाभिनस्त्वाहुः । स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ, तथैव प्रमाणेन प्रतीतत्वात् । तथा हि -
सामान्यविशेषावत्यन्तं भिन्नौ विरुद्धधर्माध्यासितत्वात्, यावेवं तावेवं यथा पाथः पावकौ, तथा चेतौ,

तस्मात्तथा । सामान्यं हि गोत्वादि सर्वगतं तद्विपरीताश्च शबलशाबलेयादयो विशेषाः ततः कथमेषामैक्यं युक्तम् । न सामान्यात् पृथग् विशेषस्योपलम्भ इति चेत्; कथं तर्हि तस्योपलम्भ इति वाच्यम् । सामान्यव्याप्तस्येति चेत्; न तर्हि स विशेषोपलम्भः, सामान्यस्यापि तेन ग्रहणात् । ततश्च तेन बोधेन विविक्तविशेषग्रहणाभावात् तद्वाचकं ध्वनिं तत्साध्यं च व्यवहारं न प्रवर्तयेत् प्रमाता, न चैतदस्ति विशेषाभिधानव्यवहारयोः प्रवृत्तिदर्शनात्; तस्माद्विशेषमभिलषता तत्र व्यवहारं प्रवर्तयता तद्ग्राहको बोधोविविक्तोऽभ्युप-गन्तव्यः । एवं सामान्यस्थाने विशेषशब्दं विशेषस्थाने च सामान्यशब्दं प्रयुज्जानेन सामान्येऽपि तद्ग्राहको बोधो विविक्तोऽङ्गी-कर्तव्यः । तस्मात्स्वस्वग्राहिणी ज्ञाने पृथक् प्रतिभासमानत्वात् द्वावपीतरेतरविशकलितौ, ततो न सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुनो घटत इति स्वतन्त्रः सामान्यविशेषवादः । स्वतन्त्रसामान्यविशेषदेशका नैगमनयानुरोधिनः काणादा आक्षपादाश्च । तदेतत्पक्षत्रयमपि क्षोदं न क्षमते । प्रमाणबाधितत्वात् । सामान्यविशेषोभयात्मकस्यैव वस्तुनो निर्विगानमनुभूयमानत्वात् । वस्तुनो हि लक्षणमर्थक्रियाकारित्वम्, तच्चानेकान्तवाद एवाविकलं कलयन्ति परीक्षकाः । तथा हि - गौरित्युक्ते खुरककुद-लाङ्गुलसाम्राविषाणाद्यवयवसंपन्नं वस्तुरूपं सर्वव्यक्त्यनुयायि प्रतीयते, तथा महिष्यादिव्यावृत्तिरपि प्रतीयते । यत्रापि च शबला गौरित्युच्यते, तत्रापि च यथा विशेषप्रतिभासस्तथा गोत्वप्रतिभासोऽपि स्फुट एव । शबलेति केवलविशेषोच्चारणे-ऽप्यर्थात्प्रकरणाद्वा गोत्वमनुवर्तते । अपि च शबलत्वमपि नानारूपम्; तथा दर्शनात् । ततो वक्ता शबलेत्युक्ते क्रोडीकृत-सकलशबलसामान्यं विवक्षितगोव्यक्तिगतमेव शबलत्वं व्यवस्थाप्यते । तदेवमाबालगोपालं प्रतीतप्रसिद्धेऽपि वस्तुनः सामान्यविशेषात्मकत्वे तदुभयैकान्तवादः प्रलापमात्रम् । न हि क्वचित्कदाचित्केनचित् किञ्चित्सामान्यं विशेषविनाकृत-मनुभूयते, विशेषा वा तद्विनाकृताः । यदाहुः -

“द्रव्यं पर्यायवियुतं पर्याया द्रव्यवर्जिताः ।

क कदा केन किरूपा दृष्टा मानेन केन वा ॥” [] इति ।

केवलं दुर्णयबलप्रभावितप्रबलमतिव्यामोहादेकमपलप्यान्यतरद् व्यवस्थापयन्ति कुमतयः । सोऽयमन्धगजन्यायः । येऽपि च तदेकान्तपक्षोपनिपातिनः प्रागुक्तदोषास्तेऽप्यनेकान्तवादप्रचण्ड-मुद्ररप्रहारजर्जरितत्वान्नोच्छ्वसितुमपि क्षमाः ।

स्वतन्त्रसामान्यविशेषवादिनस्त्वेवं प्रतिक्षेप्याः सामान्यं प्रतिव्यक्ति कथंचिद्विभिन्नम्; कथंचित्तदात्मकत्वाद्विसदृशपरिणाम-वत्-। यथैव हि काचिद्व्यक्तिरुपलभ्यमाना व्यक्त्यन्तराद्विशिष्टा विसदृशपरिणामदर्शनादवतिष्ठते, तथा सदृशपरिणामात्मक-सामान्यदर्शनात्समानेति, तेन समानो गौरयं, सोऽनेन समान इति प्रतीतेः । न चास्य व्यक्तिस्वरूपादभिन्नत्वात् सामान्यरूपताव्याघातः । यतो रूपादीनामपि व्यक्तिस्वरूपादभिन्नत्वमस्ति । न च तेषां गुणरूपताव्याघातः । कथंचिद्व्यति-रेकस्तु रूपादीनामिव सदृशपरिणामस्याप्यस्त्येव पृथग्व्यपदेशादिभाक्त्वात् । विशेषा अपि नैकान्तेन

सामान्यात्पृथग् भवितु-मर्हन्ति । यतो यदि सामान्यं सर्वगतं सिद्धं भवेत्; तदा तेषामसर्वगतत्वेन ततो विरुद्धधर्माध्यासः स्यात् । न च तस्य तत्सिद्धं, प्रागुक्तयुक्त्या निराकृतत्वात् । सामान्यस्य विशेषाणां च परस्परं कथंचिदव्यतिरेकेणैकानेकरूपतया व्यवस्थित-त्वात् । विशेषेभ्योऽव्यतिरिक्तत्वाद्धि सामान्यमप्यनेकमिष्यते । सामान्यात्तु विशेषाणामव्यतिरेकात् तेऽप्येकरूपा इति । एकत्वं च सामान्यस्य संग्रहनयार्पणात्सर्वत्र विज्ञेयम् । अनेकत्वं च प्रमाणार्पणात्तस्य सदृशपरिणामरूपस्य विसदृशपरिणाम-वत् प्रतिव्यक्तिभेदात् । एवं चासिद्धं सामान्यविशेषयोः सर्वथा विरुद्धधर्माध्यासितत्वम् । कथंचिद्विरुद्धधर्माध्यासितत्वं चेद्विवक्षितम्; तदास्मत्पक्षप्रवेशः । कथंचिद्विरुद्धधर्माध्यासस्य कथंचिद्वेदाविनाभूतत्वात् । पाथःपावकदृष्टान्तोऽपि साध्य-साधनविकलः; तयोरपि कथंचिद्विरुद्धधर्माध्यासितत्वेन भिन्नत्वेन च स्वीकारात्, पयस्त्वपावकत्वादिना हि तयोर्विरुद्धधर्माध्यासो भेदश्च, द्रव्यत्वादिना पुनस्तद्वैपरीत्यमिति । तथा च कथं न सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुनो घटत इति । उक्तं च -

“दोहिं वि णएहिं णीयं सत्थमुलूगेण तहवि मिच्छत्तं ।

जं सविसयप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णणिरवेक्खं ॥” तथा ।

“निविशेषं हि सामान्यं भवेत्स्वरविषाणवत् ।

सामान्यरहितत्वेन विशेषास्तद्वदेव हि ॥”

तथैकान्तसत्त्वमेकान्तासत्त्वं च वार्तमेव । तथा हि सर्वभावानां हि सदसदात्मकत्वमेव स्वरूपम् । एकान्तसत्त्वे वस्तुनो वैश्वरूप्यं स्यात् । एकान्तासत्त्वे च निःस्वभावता भावानां स्यात् । तस्मात्स्वरूपेण सत्त्वात्, पररूपेण चासत्त्वात् सदसदात्मकं वस्तु सिद्धम् । यदाहुः -

“सर्वमस्ति स्वरूपेण पररूपेण नास्ति च ।

अन्यथा सर्वसत्त्वं स्यात् स्वरूपस्याप्यसंभवः ॥” [] इति ।

ततश्चैकस्मिन् घटे सर्वेषां घटव्यतिरिक्तपदार्थानामभावरूपेण वृत्तेरनेकान्तात्मकत्वं घटस्य सूपपादम् । एवं चैकस्मिन्नर्थे ज्ञाते सर्वेषामर्थानां ज्ञानं सर्वपदार्थपरिच्छेदमन्तरेण तन्निषेधात्मन एकस्य वस्तुनो विविकतया परिच्छेदासंभवात् । आगमोऽप्येवमेव व्यवस्थितः ।

“जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ।” तथा -

“एको भावः सर्वथा येन दृष्टः सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥” [] इति ।

सुघटं सदसदनेकान्तात्मकं वस्तु । अनयैव भङ्ग्या स्यादस्तिस्यात्रस्तिस्यादवक्तव्यादिसप्तभङ्गीविस्तरस्य जगत्-पदार्थसार्थव्यापकत्वाद् अभिलाष्यानिभिलाष्यात्मकमप्यूह्यमिति ।

सद्भूतार्थोपदेशक इति, कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वेति । कृत्स्नानि सर्वाणि घात्यघात्यादीनि यानि कर्माणि जीवभोग्यवेद्यपुद्गल-स्तेषां क्षयं निर्जरणं विधाय । परमं पदं मोक्षपदं संप्राप्तः । अपरे हि सौगतादयो

मोक्षमवाप्यापि तीर्थनिकारादिसंभवे भूयो भूयो भवमवतरन्ति । यदाहुः -

“ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥” [] इति ।

न ते परमार्थतो मोक्षगतिभाजः, कर्मक्षयाभावात् । न हि तत्त्वतः कर्मक्षये पुनर्भवावतारः । यदुक्तम् -

“दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाङ्कुरः ॥” [] इति ।

उक्तं च श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैरपि भवाभिगामुकानां प्रबलमोहविजृम्भितम् । यथा

“दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य निर्वाणमप्यनवधारितभीरनिष्ठम् ।

मुक्तः स्वयं कृतभवश्च परार्थशूरस्त्वच्छासनप्रतिहतेष्विह मोहराज्यम् ॥” [] इति ।

अहंश्च भगवान् कर्मक्षयपूर्वमेव शिवपदं प्राप्त इति ।

तत्त्वान्याह -

जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमाश्रवसंवरो ।

बन्धश्च निर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥४७॥

तन्मते जैनमते नव तत्त्वानि सम्भवन्तीति ज्ञेयम् । नामानि निगदसिद्धान्येव ।

जीवाजीवपुण्यतत्त्वमेवाह -

तत्र ज्ञानादिधर्मभ्यो भिन्नाभिन्नो विवृत्तिमान् ।

कर्त्ता शुभाशुभं कर्म भोक्ता कर्मफलस्य च ॥४८॥

चैतन्यलक्षणो जीवो, यश्चैतद्वैपरीत्यवान् ।

अजीवः स समाख्यातः, पुण्यं सत्कर्मपुद्गलाः ॥४९॥ युग्मम् ।

तत्र जैनमते, चैतन्यलक्षणो जीव इति संबन्धः । विशेषणान्याह - ज्ञानादिधर्मभ्यो भिन्नाभिन्न इति । ज्ञानमादिर्येषां धर्माणामिति ज्ञानदर्शनचारित्ररूपा धर्मा गुणास्तेभ्योऽयं जीवश्चतुर्दशभेदोऽपि कथंचिद्भिन्नः कथंचिदभिन्न इत्यर्थः । एकोन्द्रियादिपञ्चेन्द्रियपर्यन्तेषु जीवेषु स्वापेक्षया ज्ञानवत्त्वमस्त्येवेत्यभिन्नत्वं ज्ञानादिभ्यः परापेक्षया पुनरज्ञानवत्त्वमिति भिन्नत्वम् । लेशतश्चेत्सर्वजीवेषु न ज्ञानवत्त्वं तदा जीवोऽजीवत्वं प्राप्नुयात् । तथा च सिद्धान्तः -

“सर्वजीवाणं पि य षं अक्खरस्स अणन्तओ भागो निञ्जुग्घाडिओ ।

जइ सो वि आवरेज्झा तो जीवो अजीवत्तं पाविज्जा ।

सुहु वि मेहसमुदये होइ पहा चन्दसूराणम् ॥”

तथा निवृत्तिमानिति । विवृत्तिः परिणामः सास्यास्तीति मत्वर्थीयो मतुप् । सुरनरनारकतिर्यङ्क्षु

एकेन्द्रियादिपञ्चेन्द्रिय-पर्यन्तजातिषु विविधोत्पत्तिरूपान् परिणामाननुभवति जीव इत्यर्थः । अन्यञ्च शुभाशुभं कर्म कर्ता । शुभं सातवेद्यम्, अशुभमसातवेद्यम् । शुभं चाशुभं चेति द्वन्द्वः । एवंविधं कर्म भोक्तव्यफलकर्तृभूतं कर्ता, स्वात्मसाद्विधाता उपार्जयितेति यावत् । न च सांख्यवदकर्ता आत्मा शुभाशुभबन्धकश्चेति । तथा कर्मफलं भोक्ता । न च केवलं कर्ता, किं तु भोक्तापि स्वोपार्जितपुण्यपापकर्मफलस्य वेदयिता । न चान्यकृतस्यान्यो भोक्ता । तथा चागमः -

“जीवाणं भन्त ! किं अत्तकडे दुक्खे, परकडे दुक्खे, तदुभयकडे दुक्खे ।

गोयम ! अत्तकडे दुक्खे, नो परकडे दुक्खे, नो तदुभयकडे दुक्खे ॥” [] इति ।

कर्तृव भोक्ता । तथा चैतन्यलक्षण इति । चैतन्यं चेतनास्वभावत्वं, तदेव लक्षणं मूलगुणो यस्येति । सूक्ष्मबादरभेदा एकेन्द्रियास्तथा विकलेन्द्रियास्त्रयः संज्ञ्यसंज्ञिभेदाश्च पञ्चेन्द्रियाः, सर्वेऽपि पर्याप्ता अपर्याप्ताश्चेति चतुर्दशापि जीवभेदाश्चैतन्यं न व्यभिचरन्तीति ।

अथाजीवमाह - ‘यश्चैतद्वैपरीत्यवानजीवः स समाख्यातः’ इति । यः पुनस्तस्माज्जीवलक्षणाद्वैपरीत्यमन्यथात्वमस्यास्तीति तद्वैपरीत्यवान् विपरीतस्वभावोऽचेतनः सोऽजीवः समाख्यातः कथितः पूर्वसूरिभिरिति । भेदाश्च धर्माधर्माकाशपुद्गलाः स्कन्धदेशप्रदेशगुणा अद्वाकेवलपरमाणुश्चेति चतुर्दश अजीवभेदाः । पुण्यं सत्कर्मपुद्गला इति । पुण्यं नाम तत्त्वं कीदृगित्याह - सत्कर्मपुद्गला इति । सच्छोभनं सातवेद्यं कर्म, तस्य पुद्गला दलपाटकानि पुण्यप्रकृतय इत्यर्थः । ताश्च द्वाचत्वारिंशत्तद्यथा -

“नरतिरिसुराउउञ्चं सायं परघायआयवुज्जोयं ।

तिथ्युस्सासनिमाणं षणिंदिवइरुस्सभचउरंसं ॥

तसदसचउवत्राई सुरमणुदुगपंचतणुउवंगतिअं ।

अगुरुलहुपडमखगई बायालीसंति सुहपयडी ॥”

भावार्थस्तु ग्रन्थविस्तरभयान्नोच्यत इति श्लोकार्थः ।

शेषतत्त्वमाह -

पापं तद्विपरीतं तु मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः ।

यस्तैर्बन्धः स विज्ञेय आस्त्रवो जिनशासने ॥५०॥

तु पुनस्तद्विपरीतं पुण्यप्रकृतिविसदृशं पापं पापतत्त्वमित्यर्थः । मिथ्यात्वाद्याश्चेति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा हेतवः । पापस्य कारणानि तत्प्रकृतयश्च द्वयशीतिस्तद्यथा -

“धावरदसचउजाई अपडमसंठाणखगइसंघयणा ।

तिरिनिरयदुगुवघाई वव्रचऊनामचउतीसा ॥”

नरयाउनीयअस्सा - यघायपणयालसहियबासीई” इति ।

पुण्यप्रकृतिव्यतिरिक्ताः पापप्रकृतयो द्वयशीतिः ।

वर्णचतुष्कस्य तु शुभाशुभरूपेणोभयत्रापि संबध्यमानत्वात् दोषः । यस्तैर्बन्ध इति

यस्तैर्मिथ्यादर्शनादिभिर्बन्धः स कर्मबन्धः स जिनशासन आस्रवो विज्ञेयः, आस्रवतत्त्वं ज्ञेयमित्यर्थः ।
तत्प्रकृतयश्च द्वाचत्वारिंशत् । तथा हि - पञ्चेन्द्रियाणि, चत्वारः कषायाः, पञ्च [अ] व्रतानि, मनोवचनकायाः,
पञ्चविंशतिक्रियाश्च कायिक्यादयः, इत्यास्रवः ।

संवरस्तन्निरोधस्तु बन्धो जीवस्य कर्मणः ।

अन्योन्यानुगमात्कर्मसंबन्धो यो द्वयोरपि ॥५१॥

तु पुनस्तन्निरोध आस्रवद्वारप्रतिरोधः संवरः तत्त्वम् । संवरप्रकृतयस्तु सप्तपञ्चाशत्तद्यथा -

“समिङ्गुत्तिपरीसहजइधम्मभावणाचरित्ताणि ।

पणतिगदुवीसदसबार पञ्चभेएहिं सगवण्णा ॥”

पञ्च समितयस्तिस्त्रो गुप्तयो द्वाविंशतिः परीषहा दशविधो यतिधर्मः द्वादश भावनाः पञ्च चारित्राणीति
प्रकृतयः । बन्धो नाम जीवस्य प्राणिनः कर्मणो वेद्यस्यान्योन्यानुगमात् परस्परं क्षीरनीरन्यायेन लोलीभावाद्
यो द्वयोरपि जीवकर्मणोः संबन्धः संयोगः स बन्धो नाम तत्त्वमित्यर्थः । स च चतुर्विधः
प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदात् ।

“स्वभावः प्रकृतिः प्रोक्तः स्थितिः कालावधारणम् ।

अनुभागो रसो ज्ञेयः प्रदेशो दलसंचयः ॥” [] इति ।

इत्यादिः स बन्धो ज्ञेयः ।

निर्जरामोक्षौ चाह -

बद्धस्य कर्मणः शाटो यस्तु सा निर्जरा मता ।

आत्यन्तिको वियोगस्तु देहादेर्मोक्ष उच्यते ॥५२॥

यः पुनर्बद्धस्य स्पृष्टबद्धनिधत्तनिकाचितादिरूपेणार्जितस्य कर्मणस्तपश्चरणध्यानजपादिभिः शाटः
कर्मक्षपणं सा निर्जरा मता पूर्वसूरिभिरिति । सा पुनर्द्विविधा, सकामाकामभेदेन । तु पुनर्देहादेरात्यन्तिको
वियोगो मोक्ष उच्यते । स च नवविधो यथा -

“संतपयपरूवणया दव्वपमाणं च खित्तकुसणा य ।

कालो य अंतरं भागो भावो अप्पाबहुं चेव ॥” [] इति ।

नवप्रकारो हि करणीयः । बाह्यप्राणानामात्यन्तिकापुनर्भावित्वेनाभावः शिव इत्यर्थः । ननु सर्वथा
प्राणाभावादजीवत्व-प्रसङ्गः, तथा च द्वितीयतत्त्वान्तर्भूतत्वात् मोक्षतत्त्वाभाव इति चेत्, न; मोक्षे हि
द्रव्यप्राणानामेवाभावः । भावप्राणास्तु नैष्कर्मिकावस्थायामपि सन्त्येव । यदुक्तम् -

“यस्मात्कायिकसम्यक्त्ववीर्यसिद्धत्वदर्शनज्ञानैः ।

आत्यन्तिकैः सयुक्तो निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥

ज्ञानादयस्तु भावप्राणा मुक्तोऽपि जीवति स तैर्हि ।

तस्मात्तज्जीवत्वं हि नित्यं सर्वस्य जीवस्य ॥” [] इति ।

सङ्गतं देहवियोगान्मोक्षः, आदिशब्दादेहेन्द्रियधर्मविरहोऽपीति पदार्थः ।

एवं नामोद्देशेन तत्त्वानि सङ्कीर्त्य फलपूर्वकमुपसंहारमाह -

एतानि तत्र तत्त्वानि यः श्रद्धते स्थिराशयः ।

सम्यक्त्वज्ञानयोगेन तस्य चारित्र्ययोग्यता ॥५३॥

एतानि पूर्वोक्तानि, तत्र जिनमते, तत्त्वानि यः कश्चित् स्थिराशयो दृढचित्तः सन् श्रद्धते, अवैपरीत्येन मनुते । एतावता जानन्नपि अश्रद्धधानो मिथ्यादृगेव । यथोक्तं - श्रीगन्धहस्तिमहातर्क-“द्वादशाङ्गमपि श्रुतं विदर्शनस्य मिथ्या” [] इति । तस्य दृढमानसस्य सम्यक्त्वज्ञानयोगेन चारित्र्ययोग्यता चारित्रार्हता । सम्यक्त्वज्ञानयोगेनेति । सम्यक्त्वं च ज्ञानं च सम्यक्त्वज्ञाने तयोर्योगस्तेन । ज्ञानदर्शनविनाकृतस्य हि चारित्रस्य सम्यक्चारित्रव्यवच्छेदार्थं सम्यक्त्वज्ञानग्रहणमिति ।

फलमाह -

तथाभव्यत्वपाकेन यस्यैतत् त्रितयं भवेत् ।

सम्यग्ज्ञानक्रियायोगाज्जायते मोक्षभाजनम् ॥५४॥

तथेत्युपदर्शने । भव्यत्वपाकेन परिपक्वभव्यत्वेन तद्वैव एवावश्यं मोक्षे गन्तव्यमिति । भव्यत्वस्य परिपाकेन यस्य पुंसः स्त्रियो एतत् त्रितयं दर्शनज्ञानचारित्ररूपं भवेत् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात् सोऽनुक्तोऽपि संबध्यत इति । स पुमान्मोक्षभाजनं जायते निर्वाणश्रियं भुङ्क्ते इत्यर्थः । कस्मात् सम्यग्ज्ञानक्रियायोगात् । सम्यगिति । सम्यक्त्वं दर्शनं ज्ञानमागमावबोधः क्रिया च चरणकरणात्मिकास्तासां योगः संबन्धस्तस्मात् । न च केवलं दर्शनं ज्ञानं चारित्रं वा मोक्षहेतुकम् । यदाहुर्भद्रबाहुस्वामिपादाः -

“सुबहुं पि सुयमहीयं किं काही चरणविष्य मुक्कस्स ।

अन्यस्स जह पलित्ता दीवसयसहस्सकोढी वि ॥

तथा -

“नाणं चरित्तहीणं लिंगगहणं च दंसणविहीणं ।

संजमहीणं च तवं जो चरइ निरत्थयं तस्स ॥”

दर्शनज्ञानचारित्राणि हि समुदितान्येव मोक्षकारणानि । यदुवाच वाचकमुख्यः - “दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः (त० सू० १/१) इति ।

प्रमाणे आह -

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्वे प्रमाणे तथा मते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु प्रमाणविषयस्त्विह ॥५५॥

तथेति प्रस्तुतमतानुसंधाने द्वे प्रमाणे मते अभिमते । के ते । इत्याह - प्रत्यक्षं च परोक्षं चेति । अश्रुते अक्ष्णोति वा व्याप्नोति सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावानित्यक्षो जीवः, अश्रुते विषयमित्यक्षमिन्द्रियं च अक्षमक्षं प्रतिगतं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियाण्या-श्रित्य व्यवहारसाधकं यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षमित्यर्थः । अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानानि, तद्भेदाश्च प्रत्यक्षमेव अत एव सांव्यवहारिकपारमार्थिकैन्द्रियिका नैन्द्रियिकादयो भेदा अनुमानादधिकज्ञानविशेषप्रकाशकत्वादत्रैवान्तर्भवति । परोक्षं चेति । अक्षाणां परं परोक्षम् । अक्षेभ्यः परतो वर्तत इति । परेणेन्द्रियादिना वोक्ष्यते परोक्षं स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदम् । अमुयैव भङ्ग्या मतिश्रुतज्ञाने अपि परोक्षमेवेति द्वे प्रमाणे ।

प्रमाणमुक्त्वा तद्वोचरमाह - तु पुनः, इह जिनमते, प्रमाणविषयः प्रमाणयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोर्विषयो गोचरो ज्ञेय इत्यध्याहारः । किं तदित्याशङ्कयामनन्तधर्मकं वस्त्विति । वस्तुतत्त्वं पदार्थस्वरूपम् । किंविशिष्टम् । अनन्तधर्मकम् - अनन्तास्त्रिकालविषयत्वादपरिमिता ये धर्माः सहभाविनः क्रमभाविनश्च पर्याया यत्रेति । अनेन साधनमपि दर्शितम् । तथा हि तत्त्वमिति धर्मि, अनन्तधर्मात्मकत्वं साध्यो धर्मः, सत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति हेतुः । अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणत्वाद्धेतोरन्त-व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धत्वात् दृष्टान्तादिभिर्न प्रयोजनम्, यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तत् सदपि न भवति यथा वियदिन्दीवरमिति केवलव्यतिरेकी हेतुः । साधर्म्यदृष्टान्तानां पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वेनान्वयायोगात् । अनन्तधर्मात्मकत्वं चात्मनि तावत्साकारानाकारोपयोगिता कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रदेशाष्टकनिश्चलता अमूर्तत्वमसंख्यातप्रदेशात्मकता जीवत्वमित्यादयः सहभाविनो धर्माः, हर्षविषादशोकसुखदुःखदेवनारकतिर्यङ्मरत्वादयस्तु क्रमभाविनः । धर्मास्तिकायादिष्वप्यसंख्येयप्रदेशा-त्मकत्वं गत्याद्युपग्रहकारित्वं मत्यादिज्ञानविषयत्वं तत्तदवच्छेद-कावच्छेद्यत्वमवस्थितत्वमरूपित्वमेकद्रव्यत्वं निष्क्रियत्व-मित्यादयः । घटे पुनरामत्वं पाकजरूपादिमत्त्वं पृथुबुधोदरकम्बुग्रीवत्वं जलादिधारणाहरणसामर्थ्यं मत्यादिज्ञानविषयत्वं नवत्वं पुराणत्वमित्यादयः । एवं सर्वपदार्थेषु नानानयमताभिज्ञेन शाब्दानार्थाश्च पर्यायान् प्रतीत्य वाच्यम् । शब्देष्वप्युदात्तानु-दात्तस्वरितविवृतसंवृतघोषनादाघोषात्प्राणमहाप्राणतादयः, तत्तदर्थप्रत्यायनशक्त्यादयश्चावसेयाः । अस्य हेतोरनेकान्त-प्रचण्डमुद्रराघातदलितशक्तित्वेनासिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्वादीनां कण्टकानामनवकाश एवेत्येवंविधपर्यायानन्त्यसुभगं वस्तु जिनशासने प्रमाणविषय इत्यर्थः ।

लक्ष्यनिर्देशं कृत्वा लक्षणमाह -

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।

प्रत्यक्षमितरज्ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥५६॥

तत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः । अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशमिति लक्षणनिर्देशः । परोक्षोऽक्षगोचरातीतः, ततोऽन्योऽपरोक्षस्तद्भावस्तत्ता तथा साक्षात्कृततयेति यावत् । अर्थ्यत इत्यर्थो गम्यत इति हृदयम्, अर्थ्यत इति वाऽर्थो दाहपाकाद्यर्थक्रियार्थिभिरभिलष्य इति तस्य । ग्राहकं,

व्यवसायात्मकतया परिच्छेदकं यज् ज्ञानं तदीदृशमिति ईदृगेव प्रत्यक्षमिति संतुष्टः । अपरोक्षतयेत्यनेन परोक्षलक्षणसंकीर्णतामध्यक्षस्य परिहरति । तस्यासाक्षात्कारितयाऽर्थग्रहरूप-त्वादिति । ईदृशमिति । अमुना तु पूर्वोक्तन्यायात् सावधारणत्वेन विशेषणकदम्बकसचिवज्ञानोपदर्शनात् परपरिकल्पित-लक्षणयुक्तस्य प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति । एवं च यदाहुः “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ।” [] तथा “सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् ।” [] इत्यादि । तदयुक्तमि-त्युक्तं भवति । अपूर्वप्रादुर्भावस्य प्रमाणबाधितत्वादत्यन्तासतां शशविषाणादी-नामप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादिदमात्मरूप-तया विद्यमानमेव विशेषकृद्धेतुकलापसंनिधानात् साक्षादर्थग्र-हणपरिणामरूपतया विवर्तते, तथा चोत्पन्नजन्मरूपादिविशेषणं न संभवेत् । अथैवंविधार्थसूचकमेवैतदित्याचक्षीथास्तथा सत्यविगानमेवेत्यास्तां तावत् ।

अधुना परोक्षलक्षणं दर्शयति इतरदित्यादि । अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानं प्रत्यक्षमुक्तम् । तस्मादितरदसाक्षादर्थग्राहकं ज्ञानं परोक्षमिति ज्ञेयमवगन्तव्यम् । तदपि स्वसंवेदनापेक्षतया प्रत्यक्षमेव, बहिरर्थापेक्षया तु परोक्षव्यपदेशमश्रुत इति दर्शयन्नाह-ग्रहणेक्षयेति । इह ग्रहणं प्रक्रमाद्वहिः प्रवर्तनमुच्यते, अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात्, तस्येक्षा अपेक्षा तथा बहिः-प्रवृत्तिपर्यालोचनयेति यावत् । तदयमर्थो यद्यपि स्वयं प्रत्यक्षं तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विषयग्रहणे असाक्षात्कारितया व्याप्रियत इति परोक्षमित्युच्यत इत्यर्थः ।

पूर्वोक्तमेव वस्तुतत्त्वमनन्तधर्मात्मकतया दृढयन्नाह -

येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यत्सत्तदिष्यते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु तेनोक्तं मानगोचरः ॥५७॥

येन कारणेन यदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं तत्सत्सत्त्वरूपमिष्यते तेन कारणेनान्तधर्मकं वस्तु मान-गोचरः, प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणविषय उक्तं कथितमिति संबन्धः । उत्पादश्च व्ययश्च ध्रौव्यं च, उत्पादव्ययध्रौव्याणि तेषां युक्तं मेलस्तदेव सत्त्वमिति प्रतिज्ञा इष्यते केवलज्ञानिभिरभिलष्यत इति । वस्तुतत्त्वं चोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकम् । तथा हि - उर्वोपर्वततर्वादिकं सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना नोत्पद्यते, विपद्यते, वा परिस्फुटमन्वयदर्शनात् । लूनपुनर्जातनखादिष्वन्वयदर्शनेन व्यभिचार इति न वाच्यम्, प्रमाणेन बाध्यमानस्यान्वयस्यापरिस्फुटत्वात् । न च प्रस्तुतोऽन्वयः प्रमाणविरुद्धः, सत्यप्रत्यभिज्ञानसिद्धत्वात् -

“सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः ।

सत्योश्चित्यपचित्योराकृतजातिव्यवस्थानात् ॥” [7]

इति वचनात् । ततो द्रव्यात्मना स्थितिरेव सर्वस्य वस्तुनः पर्यायात्मना तु सर्वं वस्तुत्पद्यते विपद्यते च, अस्खलित-पर्यायानुभवसद्भावात् । न चैवं शुक्लशङ्खे पीतादिपर्यायानुभवेन व्यभिचारः, तस्य स्खलद्रूपत्वात् । न खलु सोऽस्खलद्रूपो येन पूर्वाकारविनाशोऽजहद्वृत्तोत्तराकारोत्पादाविनाभावी भवेत् ।

न च जीवादौ वस्तुनि हर्षामर्षादासीन्यादिपर्यायपरम्परानुभवः स्वलद्रूपः, कस्यचिद्वाधकस्याभावात् । ननूत्पादादयः परस्परं भिद्यते न वा । यदि भिद्यन्ते; कथमेकं त्र्यात्मकम् । न भिद्यन्ते चेत्; तथापि कथमेकं वस्तु त्र्यात्मकम् । तथा च यद्युत्पादादयो भिन्नाः, कथमेकं त्र्यात्मकम् । अथोत्पत्त्यादयोऽभिन्नाः, कथमेकं त्र्यात्मकमिति चेत्; तदयुक्तम्; कथंचिद्भिन्नलक्षणत्वेन तेषां कथंचिद्भेदाभ्युपगमात् । तथा हि - उत्पादविनाशध्रौव्याणि स्याद्भिन्नानि, भिन्नलक्षणत्वात् रूपादिवत् । न च भिन्नलक्षणत्वमसिद्धम्, असत् आत्मलाभः, सतः सत्त्वाविप्रयोगो द्रव्यरूपतयानुवर्तनं च खलूत्पादादीनां परस्परमसंकीर्णानि लक्षणानि सकललोकसाक्षिकाण्येव । न चामी भिन्नलक्षणा अपि परस्परानपेक्षाः खपुष्पवदसत्त्वापत्तेः । तथा ह्युत्पादः केवलो नास्ति स्थितिविगमरहितत्वात्, कूर्मरोमवत् । तथा विनाशः केवलो नास्ति स्थित्युत्पत्तिरहितत्वात्तद्वत् । एवं स्थितिः केवला नास्ति, विनाशोत्पादशून्यत्वात्, तद्वदेवेत्यन्योन्यापेक्षाणामुत्पादादीनां वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । तथा चोक्तं -

“घटमोलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वलम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥

पयोव्रतो न दध्यन्ति न पयोऽस्ति दधिन्नतः ।

अगोरसव्रतो नोभे तस्माद्वस्तु त्रयात्मकम् ॥” (आप्तमी० ५९-६०) इति ।

व्यतिरेकश्च यदुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं न भवति, तद्वत्त्वेन न यथा खरविषाणं यथेदं तथेदमिति । अत एवानन्तधर्मकं वस्तु मानगोचरः प्रोक्तम् । अनन्ता धर्माः पर्यायाः सामान्यविशेषलक्षणा यत्रेत्यनन्तधर्मकं वस्त्विति । उत्पादव्ययध्रौव्यात्म-कस्यैवानेकधर्मकत्वं युक्तियुक्ततामनुभवतीति ज्ञापनायैव, भूयोऽनन्तधर्मकपदप्रयोगो न पुनः पाश्चात्यपद्योक्तानन्तधर्मकपदेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमिति पदार्थः ।

ग्रन्थस्य बालावबोधार्थफलत्वादथोपसंहरन्नाह -

जैनदर्शनसंक्षेप इत्येष कथितोऽनघः ।

पूर्वापरविघातस्तु यत्र क्वापि न विद्यते ॥५८॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण, एष प्रत्यक्षलक्ष्यो जैनदर्शनसंक्षेपः कथितः, विस्तरस्यागाधत्वेन वक्तुमगोचरत्वात् । उपयोगसारः संक्षेपो निवेदितः । किंभूतोऽनघो निर्दूषणः सर्ववक्तव्यस्य सर्वज्ञमूलत्वेन दोषकालुष्यानवकाशात् । तु समुच्चयार्थे । यत्र पुनः पूर्वापरविघातः क्वापि न विद्यते, पूर्वस्मिन्नादौ परस्मिन् प्रान्ते च विघातो विरुद्धार्थता यत्र दर्शने क्वापि पर्यन्तग्रन्थेऽपि परस्पर-विसंवादो नास्ति, आस्तां तावत्केवलभाषितेषु द्वादशाङ्गेषु पारम्पर्यग्रन्थेष्वपि सुसंबद्धान्यत्वाद् विरुद्धार्थदौर्गन्ध्याभावः । अयं भावो, यत् परतैथिकानां मूलशास्त्रेष्वपि न युक्तियुक्ततां पश्यामः किं पुनः पाश्चात्यविप्रलम्भकग्रथितग्रन्थकथासु, यच्च क्वापि कारुण्यादिपुण्यकर्मपुण्यानि च वचांसि कानिचिदाकर्णयामस्तान्यपि त्वदुक्तसूक्तसुधापयोधिग्रन्थोद्गतान्येव रत्नानीव संगृह्य स्वात्मानं रत्नपतय इव बहु मन्वाना मुधा प्रगल्भन्ते यदाहुः श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादाः -

“सुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु

स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तिसंपदः ।

तथैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता

जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥” [] इति परमार्थः ।

[वैशेषिकमत]

अथ वैशेषिकमतस्य देवतादिसाम्येन नैयायिकेभ्यो ये विशेषं न मन्यन्ते तान् बोधयन्नाह -

देवताविषये भेदो नास्ति नैयायिकैः समम् ।

वैशेषिकाणां तत्त्वेषु विद्यतेऽसौ निर्दिश्यते ॥५९॥

शिवदेवतासाम्येऽपि, तत्त्वादिविशेषविशिष्टत्वाद् वैशेषिकास्तेषां वैशेषिकाणां काणादानां नैयायिकैराक्षपादैः समं सार्द्धं देवताविषये शिवदेवताभ्युपगमे भेदो विशेषो नास्ति, तत्त्वेषु शासनरहस्येषु भेदो विद्यते । तुशब्दोऽध्याहार्यः । असौ विशेषो नैयायिकेभ्यः पृथग्भावो निर्दिश्यते प्रकाशयत इत्यर्थः ।

तान्येव तत्त्वान्याह -

द्रव्यं गुणास्तथा कर्म सामान्यं च चतुर्थकम् ।

विशेषसमवायौ च तत्त्वषट्कं हि तन्मते ॥६०॥

तन्मते वैशेषिकमते हि निश्चयेन तत्त्वषट्कं ज्ञेयमिति संबन्धः । कथमित्याह - द्रव्यं गुण इत्यादि । आदिमतत्त्वं द्रव्यं नाम, भेदबाहुल्येऽपि सामान्यादेकम् । द्वितीयतत्त्वं गुणो नाम तथेति भेदान्तरसूचने । तृतीयं तत्त्वं कर्मसंज्ञम् । चतुर्थकं च तत्त्वं सामान्यम् । चतुर्थमेव चतुर्थकं स्वार्थे कः प्रत्ययः । चः समुच्चये । अन्यञ्च विशेषसमवायौ । विशेषश्च समवायश्चेति द्वन्द्वः । इति तद्दर्शने तत्त्वानि षड् ज्ञेयानि ।

भेदानाह -

तत्र द्रव्यं नवधा भूजलतेजोऽनिलान्तरिक्षाणि ।

कालदिगात्ममनांसि च, गुणाः पुनश्चतुर्विंशतिधा ॥६१॥

स्पर्शरस रूपगन्धाः शब्दः संख्या विभागसंयोगौ ।

परिमाणं च पृथक्त्वं तथा परत्वापरत्वे च ॥६२॥

बुद्धिः सुखदुःखेच्छा धर्माधर्मौ प्रयत्नसंस्कारौ ।

द्वेषः स्नेहगुरत्वे द्रवत्ववेगौ गुणा एते ॥६३॥

नवद्रव्याणि चतुर्विंशतिगुणाश्च, निगदसिद्धान्येव । संस्कारस्य वेगभावनास्थितिस्थापकभेदात् त्रिविधत्वेऽपि संस्कारत्व-जात्यपेक्षयैकत्वम् । शौर्य्यौदार्यादीनां च गुणानामेष्वेव चतुर्विंशतिगुणेष्वन्तर्भावान्नाधिक्यम् । कर्मसामान्यभेदानाह -

उत्क्षेपावक्षेपावाकुञ्चनकं प्रसारणं गमनम् ।

पञ्चविधं कर्मैतत् परापरे द्वे तु सामान्ये ॥६४॥

पञ्चापि कर्मभेदाः स्पष्टा एव । गमनग्रहणाद् भ्रमणरेचनस्यन्दनाद्यवरोधः । तु पुनः, सामान्ये द्वे द्विसंख्ये ।
के ते इत्याह - परापरे । परं चापरं च परापरे, परसामान्यमपरसामान्यं चेत्यर्थः ।

एतद्व्यक्तिं विशेषव्यक्तिं चाह -

तत्र परं सत्ताख्यं द्रव्यत्वाद्यपरमथ विशेषस्तु ।

निश्चयतो नित्यद्रव्यवृत्तिरन्त्यो विनिर्दिशेत् ॥६५॥

तत्र तयोर्मध्ये परं सत्ता भावो महासामान्यमिति चोच्यते, द्रव्यत्वाद्यवान्तरसामान्यापेक्षया महाविषयत्वात् । अपरसामान्यं द्रव्यत्वादि, एतच्च सामान्यविशेष इत्यपि व्यपदिश्यते । तथा हि । द्रव्यत्वं नवसु द्रव्येषु वर्तमानत्वात्सामान्यम् गुणकर्मभ्यो व्यावृत्तत्वाद्विशेषः, ततः कर्मधारये सामान्यविशेष इति । एवं द्रव्यत्वाद्यपेक्षया पृथिवीत्वादिकमपरं तदपेक्षया घटत्वादिकम् । एवं चतुर्विंशतौ गुणेषु वृत्तेर्गुणत्वं सामान्यं द्रव्यकर्मभ्यो व्यावृत्तेश्च विशेषः । एवं गुणत्वापेक्षया रूपत्वादिकं तदपेक्षया नीलत्वादिकम् । एवं पञ्चसु कर्मसु वर्तमानत्वात् कर्मत्वं सामान्यं, द्रव्यगुणेभ्यो व्यावृत्तत्वाद्विशेषः । एवं कर्मत्वापेक्षयोत्प्रेषणत्वादिकं ज्ञेयम् । तत्र सत्ता द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं कया युक्तयेति चेत्, उच्यते - न द्रव्यं सत्ता, द्रव्यादन्येत्यर्थः, एकद्रव्यत्वाद् एकैकस्मिन् द्रव्ये वर्तमानत्वादित्यर्थः । द्रव्यत्ववद्, यथा द्रव्यत्वं नवसु द्रव्येषु प्रत्येकं वर्तमानं द्रव्यं भवति, किं तु सामान्यविशेषलक्षणं द्रव्यत्वमेव, एवं सत्तापि । वैशेषिकाणां हि, अद्रव्यं वा द्रव्यम्, अनेकद्रव्यं वा द्रव्यम् । तत्राद्रव्यं द्रव्यमाकाशं दिगात्मा कालो मनः परमाणवः, अनेकद्रव्यं तु द्व्यणुकादिस्कन्धाः, एकद्रव्यं तु द्रव्यमेव न भवति, एकद्रव्यवती च सत्ता इति द्रव्यलक्षणविलक्षणत्वान्न द्रव्यम् । एवं न गुणः सत्ता, गुणेषु भावाद्गुणत्ववत् । यदि हि सत्ता गुणः स्यात् न तर्हि गुणेषु वर्तते, निर्गुणत्वाद् गुणानाम्, वर्तते च गुणेषु सत्ता, 'सन् गुण' इति प्रतीतेः । तथा न सत्ता कर्म, कर्मसु भावात्, कर्मत्ववत् । यदि च सत्ता कर्म स्यात् तर्हि कर्मसु वर्तते, निष्कर्मत्वात्कर्मणाम्, वर्तते च कर्मसु भावः, 'सत्कर्म' इति प्रतीतेः । तस्मात् पदार्थान्तरं सत्ता । अथ विशेषपदार्थमाहायाऽर्द्धेन-विशेषस्त्विति । निश्चयतो नित्यद्रव्य-वृत्तिरन्त्यो विनिर्दिशेत् । विनिर्दिशेत् कथयेद् आचार्य इति ज्ञेयम् । कथमित्याह - अन्त्यो विशेषो नित्यद्रव्यवृत्तिरिति । तथा हि । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा अत्यन्तव्यावृत्तिहेतवस्ते द्रव्यादिवैलक्षण्यात् पदार्थान्तरम् । तथा च प्रशस्तकारः, अन्तेषु भवा अन्त्याः, स्वाश्रयविशेषकत्वाद्विशेषाः । विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वणवाकाशकालदिगात्ममनःसु प्रतिद्रव्य-मेकशो वर्तमाना अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः । यथा अस्मदादीनां गवादिष्वश्वादिभ्यस्तुल्या-कृतिक्रियावयवोपचयापचय अवयवविशेषसंयोगनिमित्तासंभवाद् येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययव्यावृत्तिर्देशकाल-विप्रकर्षदृष्टे च परमाणौ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं च भवति तेऽन्त्या विशेषा इति । अमी च विशेषा एव, न तु द्रव्यत्वादिवत् सामान्यविशेषोभयरूपा व्यावृत्तेरेव हेतुत्वादित्यर्थः ।

समवायपदार्थव्यक्तिलक्षणमाह -

य इहायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतभावानाम् ।

संबन्ध इह प्रत्ययहेतुः प्रोक्तः स समवायः ॥६६॥

इह प्रस्तुतमते, अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतभावानामिह प्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः स समवायः । यथेह तन्तुषु पट इत्यादि प्रत्ययस्यासाधारणं कारणं समवायः । यद्वशात् स्वकारणसामर्थ्यादुपजायमानं पटाद्याधार्यं तन्त्वाद्याधारे संबध्यते, यथा छिदिः क्रिया छेद्येनेति । अयुतसिद्धानामिति । परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयानाश्रितानामाश्रयाश्रयिभाव इति । परस्परवैधर्म्यं तु विविकैरभ्यूह्यम् । षण्णामपि पदार्थानां स्वरूपकथनमात्राधिकृतत्वाद् ग्रन्थस्य नेह प्रतन्यत इति ।

प्रमाणव्यक्तिमाह -

प्रमाणं च द्विधामीषां प्रत्यक्षं लैङ्गिकं तथा ।

वैशेषिकमतस्यैवं संक्षेपः परिकीर्तितः ॥६७॥

[जैमिनीयमत]

यद्यप्यौलूक्यशासने व्योमशिवाचार्योक्तानि त्रीणि प्रमाणानि, तथापि श्रीधरमतापेक्षयात्रोभे एव निगदिते । अमीषां वैशेषिकाणां प्रमाणं द्विधा द्विप्रकारम् । चः पुनरर्थे । कथमित्याह प्रत्यक्षमेकं प्रमाणं, तथेति द्वितीयभेदपरामर्शे, लैङ्गिकमनुमानम् । उपसंहरन्नाह - एवमिति । एवमिति प्रकारसूचनं, यद्यपि प्रमातृफलाद्यपेक्षया बहु वक्तव्यं, तथाप्येवममुना प्रकारेण वैशेषिकमतस्य संक्षेपः परिकीर्तितः कथित इति ।

षष्ठं दर्शनमाह -

जैमिनीयाः पुनः प्राहुः सर्वज्ञादिविशेषणः ।

देवो न विद्यते कोऽपि यस्य मानं वचो भवेत् ॥६८॥

जैमिनिमुनेरमी इति जैमिनीयाः । पुत्रपौत्राद्यर्थे तद्धित ईयप्रत्ययः । जैमिनिशिष्याश्चैके उत्तरमीमांसावादिनः, एके पूर्वमीमांसावादिनः । तत्रोत्तरमीमांसावादिनो वेदान्तिनस्ते हि केवलब्रह्माद्वैत-वादसाधनव्यसनिनः शब्दार्थखण्डनाय युक्तीः खेटयन्तोऽनिर्वाच्यतत्त्वे व्यवतिष्ठन्ते । यदाहुः -

“अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं सदसत्ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः ॥

यथा यथा विचार्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ।

यद्येतत्त्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम् ।

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।

आस्ते न वीरधीरस्य भङ्गः सङ्करकेलिषु ॥

एवं वादिप्रतिवादिनोः

समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

का तदस्तु गतिस्तद्वद्वस्तुधीव्यवहारयोः ॥

उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशङ्कनीययोः ।

अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः ॥

इत्यादिप्रलयकालानिलक्षुभितचरमसलिलराशिकलोलमालानुकारिणः परब्रह्माद्वैतसाधकहेतूपन्यासाः प्रोच्छलन्तश्चतुर-चमत्कारं जनयन्तः क पर्यवस्यन्ति तास्तु युक्तयः सूत्रकृतानुलिङ्गितत्वाद् ग्रन्थविस्तरभयाच्च नेह प्रपञ्च्यन्ते, अभियुक्तैस्तु खण्डनमहातर्कादवसेयाः । पूर्वमीमांसावादिनश्च द्विधा प्राभाकरा भाटाश्च क्रमेण पञ्चषट्प्रमाणप्ररूपकाः । अत्र तु सामान्येन सूत्रकृत् पूर्वमीमांसावादिन एव जैमिनीयानुद्दिष्टवान् । ते पुनर्जैमिनीयाः, प्राहुः कथयन्ति, कथमित्याह - सर्वज्ञादिविशेषणः कोऽपि देवो न विद्यते यस्य वचो वचनं मानं प्रमाणं भवेत् । सर्वज्ञादिविशेषेण इति । सर्वज्ञादिना गुणेन विशेष्य इति । आदिशब्दाद्विभुत्वनित्यत्वचिदात्मकत्वादिगुणविशिष्टः कोऽपि देवो नास्ति यद्वचनं प्रमाणतामनुभवेत्, मानुषतनुत्वाविशेषेण विप्रलम्भकत्वाद् दुष्टपुरुषवत् । सर्वज्ञादिगुणविशिष्टपुरुषाद्यभाव इत्यर्थः । अथ किङ्करायमाणसुरासुरसेव्यमानताद्युपलक्षणेन त्रैलोक्यसाम्राज्यसूचकच्छत्रचामरादिविभूत्यन्यथानुपपत्तेश्चास्ति कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञ इति चेत्; त्वद्यूथ्योक्तवचनप्रपञ्चो-पन्यासैरेव निरस्तत्वात् । यथा -

“देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥” []

अथ यथानादेरपि सुवर्णमलस्य क्षारमृत्पुटपाकादिप्रक्रियया शोध्यमानस्य निर्मलत्वमेवमात्मनोऽपि निरन्तरज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वात्(त्वं) किं न संभवेदिति मतिः, तदपि न ह्यभ्यासमात्रसाम्ये शुद्धेरपि तादेव तादवस्थाम् । यदुक्तम् -

“गरुत्मच्छाखामृगयोर्लङ्घनाभ्याससंभवे ।

समानेऽपि समानत्वं लङ्घनस्य न विद्यते ॥” []

न च सुतरां चरणशक्तिमानपि पङ्कुरखर्वपर्वतशिखरमधिरोढुं क्षमः । उक्तं च -

“दशहस्तान्तरं व्योम्नो यो नामोत्पुत्य गच्छति ।

न योजनशतं गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ॥”

अथ मा भवतु मानुषस्य सर्वज्ञत्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनामस्तु । ते हि देवाः, संभवत्यपि तेष्वतिशायिसंपत् । यदाह कुमारिलः -

“अथापि वेददेहत्वाद् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

कामं भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञ्यं मानुषस्य किम् ॥”

एतदपि न; रागद्वेषमूलनिग्रहानुग्रहग्रस्तानामसंभाव्यमिदमेषामिति । न च प्रत्यक्षं तत्साधकम्, ‘संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना’ [] इति वचनात् । न चानुमानम्, प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तत्प्रवृत्तेः । न

चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन तस्यापि विवादास्पदत्वात् । न चोपमानम् तदभावादेव । अर्थापत्तिरपि न; सर्वज्ञसाधकस्यान्यथानुपपन्नलिङ्गस्यादर्शनात् । यदि परमभावप्रमाणगोचरः सर्वज्ञ इति स्थितम् । प्रयोगश्चात्र-नास्ति सर्वज्ञः, प्रत्यक्षादिगोचरातिक्रान्तत्वात्, शशशृङ्गवदिति ।

अथ कथं यथावस्थिततत्त्वनिर्णय इत्याह -

तस्मादतीन्द्रियार्थानां साक्षाद् द्रष्टुरभावतः ।

नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो यथार्थत्वविनिश्चयः ॥६९॥

तस्मात्प्रामाणिकपुरुषाभावादतीन्द्रियार्थानां चक्षुरगोचरपदार्थानां साक्षाद् द्रष्टृर्जातुः सर्वज्ञादेः पुरुषस्याभावाद् नित्येभ्यः शाश्वतेभ्यो वेदवाक्येभ्योऽपौरुषेयवचनेभ्यो यथार्थत्वविनिर्णयो यथावस्थितपदार्थधर्मादिस्वरूपविवेचनं 'भवति' इत्याध्या-हारः । अपौरुषेयत्वं च वेदानाम् -

"अपाणिपादो ह्यमनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति विश्वं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्न्यं पुरुषं महान्तम् ॥" []

इत्यादिभावनया रागद्वेषादिदोषतिरस्कारपूर्वकं भावनीयमिति ।

अथ यथावस्थितार्थव्यवस्थापकं तत्त्वोपदेशमाह -

अत एव पुरा कार्यो वेदपाठः प्रयत्नतः ।

ततो धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या धर्मसाधनी ॥७०॥

यतो हेतोर्वेदाभिहितानुष्ठानादेव तत्त्वनिर्णयः, अत एव पुरा पूर्वं प्रयत्नतो यत्नाद्वेदपाठः कार्यः, 'ऋग्यजुः सामाथर्वाणो वेदास्तेषां पाठः कण्ठपीठलुठत्पाठप्रतिष्ठा, नानुश्रवणमात्रेण सम्यगवबोधस्थिरता, ततोऽनन्तरं साधनीयपुण्योपचयहेतुधर्मस्य हेयोपादेयस्वरूपस्य वेदाभिहितस्य जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा कर्तव्या विधेया वेदोक्तभिधेयविधाने यतितव्यमित्यर्थः ।

वेदोक्तधर्मोपदेशमेवाह -

नोदनालक्षणो धर्मो, नोदना तु क्रियां प्रति ।

प्रवर्तकं वचः, प्राहुः स्वःकामोऽग्निं यजेद्यथा ॥७१॥

नोदनैव लक्षणं यस्य न नोदनालक्षणो धर्मः । तत्स्वरूपमेव सूत्रकृदाह । तु पुन नोदनाक्रियां प्रति प्रवर्तकं वचः प्राहुः । वेदोक्तस्वर्गादिसाधकान्नायस्य क्रियाप्रवर्तकं वचनं नोदनामाहुरित्यर्थः । शिष्यानुकम्पया तत्सूत्रेणैव दृष्टान्त्यन्नाह - स्वःकामो-ऽग्निं यजेद्यथा । यथा येन प्रकारेण स्वःकामः स्वर्गाभिलाषी जनोऽग्निं यजेद् अग्निकार्यं कुर्यात् । यथाऽहुस्तत्सूत्रम् । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति ।

प्रमाणान्याह -

प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दश्चोपमया सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥७२॥

जैमिनेः पूर्ववेदान्तवादिनः, षट् प्रमाणानि ज्ञेयानीति संबन्धः । यद्यपि प्राभाकराणां मते पञ्च प्रमाणानि, बाह्यानामेव षट्, तथाप्यत्र ग्रन्थकृत्सामान्यतः षट्संख्यामाचष्टे । प्रमाणनामानि निगदसिद्धान्येव ।

निरुक्तमाह -

तत्र प्रत्यक्षमक्षाणां संप्रयोगे सतां मतिः ।

आत्मनो बुद्धिजन्मेत्यनुमानं लैङ्गिकं पुनः ॥७३॥

तत्र प्रमाणषट्के, अक्षाणामिन्द्रियाणां, संप्रयोगे पदार्थः सह संयोगे, सतामनुपहितेन्द्रियाणां या मतिर्बुद्धिरदमित्यवबोधः, तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं 'भवति' इत्यध्याहारः । यत्तदावनुक्तार्थसंबन्धात् ज्ञेयौ । सतामिति-विदुषामदुष्टेन्द्रियाणामित्यर्थः । एतावता मरुमरीचिकायां जलभ्रमः, शुक्तौ रजतभ्रमश्चेन्द्रियार्थसंप्रयोगजोऽपि द्रष्टुरविकलेन्द्रियत्वाभावात् प्रत्यक्षं तत्प्रमाण-कोटिमधिष्ठेते । अनुमानमाह - आत्मनो बुद्धिजन्मेत्यनुमानं लैङ्गिकं पुनः । आत्मा यदनुमिमीते स्वयं तदनुमानमित्यर्थः । अनुमानलैङ्गिकयोः शाब्दभेदेऽप्यनुमीयत इत्यनुमानं लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकमिति व्युत्पत्तिभेदान्नेदो ज्ञेय उभयशब्दकथनं तु बालावबोधार्थमेवेति ।

शाब्दं शाश्वतवेदोत्थमुपमानं प्रकीर्तितम् ।

प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यादप्रसिद्धस्य भाजनम् ॥७४॥

शाब्दमागमप्रमाणं शाश्वतवेदोत्थं शाश्वतान्नित्याद्वेदाज्जातम् । आगमप्रमाणमित्यर्थः । शाश्वतत्वं च वेदानामपौरुषेय-त्वादेव । उपमानमाह - यत्प्रसिद्धार्थस्य प्रतीतपदार्थस्य साधर्म्यात् साम्यादप्रसिद्धस्य वस्तुनः साधनं तदुपमानं प्रमाणं प्रकीर्तितं कथितम् । यथा प्रसिद्धगोगवयस्वरूपो वनेचरोऽप्रसिद्धगवयस्वरूपं नागरिकं प्राह - 'यथा गौस्तथा गवयः' इति । यथा भोः खुरककुदलाङ्गूलसास्त्रादिमन्तं पदार्थं गामिति जानासि, गवयोऽपि तथास्वरूपो ज्ञेय इत्युपमानम् । अत्र सूत्रानुक्तावपि यत्तदावर्थसंबन्धार्थमध्याहार्यौ ।

अर्थापत्तिमाह -

दृष्टार्थानुपपत्त्या तु कस्याप्यर्थस्य कल्पना ।

क्रियते यद्वलेनासावर्थापतिरुदाहृता ॥७५॥

असौ पुनरर्थापतिरुदाहृता कथिता, अर्थापत्तिप्रमाणं प्रोक्तमित्यर्थः । यद्वलेन कस्याप्यदृष्टस्यार्थस्य कल्पना क्रियते संघटना विधीयते, कया दृष्टार्थानुपपत्त्या दृष्टः परिचितः प्रत्यक्षलक्ष्यो योऽर्थो देवदत्ते पीनत्वादिः तस्यानुपपत्त्या अघटमानतया अन्यथानुपपत्त्या इत्यर्थः । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के, पीनत्वस्यान्यथानुपपत्त्या रात्राववश्यं भुङ्के इत्यर्थ इत्यत्र, दृष्टं पीनत्वं विना भोजनं दुर्घटं, दिवा च न भुङ्के, अतो रात्राववश्यमदृष्टं भोजनं ज्ञापयतीत्यर्थापत्तिः प्रमाणम् ।

अथाभावप्रमाणमाह -

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥७६॥

यत्र वस्तुरूपे, अभावादौ पदार्थे प्रमाणपञ्चकं पूर्वोक्तं न जायते, तत्राभावप्रमाणता ज्ञेयेति संबन्धः । किमर्थमित्याह - वस्तुसत्तावबोधार्थम् । वस्तुनोऽभावरूपस्य मुण्डभूतलादेः सत्ता घटाद्यभावसद्भावः तस्यावबोधः प्रामाणिकपथावतारणं 'तदर्थं' तद्धेतोरित्यर्थः । ननु कथमभावस्य प्रामाण्यम् । प्रत्यक्षं तावद्भूतलमेवेदं घटादि न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकद्वारेण वस्तुपरिच्छिन्दत् तदधिकं विषयमभावैकरूपं निराचष्ट इति किं विषयमाश्रित्याभावप्रामाण्यं स्यात् । मुण्डभूतले घटाभावमाश्रित्येति चेत्, मैवम्, घटाभावप्रतिबद्धभूतलग्रहणासिद्धेः ।

तदुक्तम् -

“न तावदिन्द्रियेणैषा नास्तीत्युत्पद्यते मतिः ।

भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥” [] इति ।

नास्तिताज्ञानग्रहणावसरे प्रामाण्यमेवाभावस्य, केवलं भावांश इन्द्रियसंनिर्कर्षजत्वेन पञ्चप्रमाणगोचर-संचरिष्णुतामनु-भवन्नाबालगोपालाङ्गनाप्रसिद्धं व्यवहारं प्रवर्तयति । अभावांशस्तु प्रमाणपञ्चकविषय-बहिर्भूतत्वात् केवलभूतलग्रहणाद्युपयोगि-त्वादभावप्रमाणव्यपदेशमश्रुत इति सिद्धमभावस्यापि युक्तियुक्ततया प्रामाण्यमिति ।

उपसंहरन्नाह -

जैमिनीयमतस्यापि संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

एवमास्तिकवादानां कृतं संक्षेपकीर्तनम् ॥७७॥

अपिशब्दान् केवलमपरदर्शनानां जैमिनीयमतस्याप्ययं संक्षेपो निवेदितः कथितः । वक्तव्यस्य बाहुल्याद्विक्रमात्रे साम-स्त्यकथनायोगात् संक्षेप एव प्रोक्तोऽस्ति । अथ सूत्रकृत्सम्मतसंक्षेपमुक्त्वा निगमनमाह । एवमिति । एवमित्यम्, आस्ति-कवादिनामिह परलोकगतिपुण्यपापास्तिक्यवादिनां बौद्धनैयायिकसांख्यजैनवैशेषिकजैमिनीयानां संक्षेपकीर्तनं कृतं, संक्षेपेण वक्तव्यमभिहितमित्यर्थः ।

विशेषान्तरमाह -

नैयायिकमतादन्ये भेदं वैशेषिकैः सह ।

न मन्यन्ते मते तेषां पञ्चैवास्तिकवादिनः ॥७८॥

अन्ये आचार्या नैयायिकमताद्वैशेषिकैः सह भेदं न मन्यन्ते दर्शनाधिष्ठात्रेकदैवतत्वात् पृथग्दर्शनं नाभ्युपगच्छन्ति तेषां मतापेक्षया आस्तिकवादिनः पञ्चैव ।

दर्शनानां षट्संख्या जगति प्रसिद्धा सा कथं फलवतीत्याह -

षड्दर्शनसंख्या तु पूर्यते तन्मते किल ।

लोकायतमतक्षेपात्कथ्यते तेन तन्मतम् ॥७९॥

ये नैयायिकवैशेषिकयोरेकरूपत्वेनाभेदं मन्यमाना दर्शनपञ्चकमेवाचक्षते, तन्मते षड्दर्शनसंख्या लोकायतमत-क्षेपात्पूर्यते । तु पुनरर्थे, किलेति परमाप्ताम्नाये, तेन कारणेन तन्मतं चार्वाकमतं कथ्यते तत्स्वरूपमुच्यत इति ।

[लोकायतमत]

तदेवाह -

लोकायता वदन्त्येवं नास्ति देवो न निर्वृतिः ।

धर्माधर्मौ न विद्येते न फलं पुण्यपापयोः ॥८०॥

लोकायता नास्तिका एवममुना प्रकारेण वदन्ति कथमित्याह देवः - सर्वज्ञादिर्नास्ति, निर्वृतिर्मोक्षो नास्ति, अन्यञ्च, न विद्येते, कौ धर्माधर्मौ, धर्मश्चाधर्मश्चेति द्वन्द्वः । पुण्यपापे सर्वथा न स्त इत्यर्थः । पुण्यपापयोर्धर्माधर्मयोः फलं स्वर्गनरकादिरूपं नेति नास्ति, तदपि पुण्यपापयोरभावे कौतस्त्यं तत्फलमित्यादि । तच्छास्त्रोक्तमेव सोल्लुण्ठं दर्शयन्नाह - तथा च तन्मतम् ।

एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे वृकपदं पश्य यद्वदन्ति बहुश्रुताः ॥८१॥

तथा चेत्युपदर्शने । तन्मतं प्रस्तावान्नास्तिकमतम् । कथमित्याह -

अयं लोकः संसार एतावानेव एतावन्मात्र एव यावान् यावन्मात्रमिन्द्रियगोचरः । इन्द्रिय स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रभेदात् पञ्चविधं तस्य गोचरो विषयः । पञ्चेन्द्रियव्यक्तीकृतमेव वस्त्वस्ति नापरं किञ्चन । अत्र लोकग्रहणालोकस्थपदार्थसार्थस्य संग्रहः । तथा परे पुण्यपापसाध्यं स्वर्गनरकाद्याहुः, तदप्रमाणं प्रत्यक्षाभावादेव । अप्रत्यक्षमप्यस्तीति चेच्छशशृङ्गवन्ध्यास्त-नन्धयादीनामपि भावोऽस्तु । तथा हि - स्पर्शनेन्द्रियेण तावन्मृदुकठोरशीतोष्णस्निग्धरूक्षादिभावा उपलभ्यन्ते । रसनेन्द्रियेण तिक्तकटुकषायाम्ल-मधुरास्वादलेह्यचूष्यपेयादयो वेद्यन्ते । घ्राणेन्द्रियेण मृगमदमलयजघनसारागरुप्रभृतिसुरभिवस्तुपरम-लोद्गारपरम्पराः परिचीयन्ते । चक्षुरिन्द्रियेण भूभूधरपुरप्राकारघटपटस्तम्भकुम्भाम्भोरुहादिमनुष्य-पशुश्वापदादिस्थावरजङ्गम-पदार्थसार्था अनुभूयन्ते । श्रोत्रेन्द्रियेण तु प्रथिष्ठगाथकपथपथिकप्रथ्यमानताल-मानमूर्च्छनाप्रेङ्खोलनाखेलन्मधुरध्वनय आकर्ण्यन्ते । इति पञ्चप्रकारप्रत्यक्षदृष्टमेव तस्तुतत्त्वं प्रमाणपदवीमवगाहते । शेषप्रमाणानामनुभवाभावादेव निरस्तत्वाद् गगनकुसुमवत् । ये चास्पृष्टमनास्वादितमनाघ्रातमदृष्टमश्रुतमप्याद्रियमाणाः स्वर्गमोक्षादिसुखपिपासानुबन्धचेतोवृत्तयो दुश्चर-

तरतपश्चरणादिकष्टपिष्टकया स्वजन्म क्षपयन्ति, तन्महासाहसं तेषामिति । किं चाप्रत्यक्षमप्यस्तितयाभ्युपगम्यते चेज्जगद- नुपद्रुतमेव स्यात् । दरिद्रो हि स्वर्णराशिर्मेऽस्तीत्यनुध्याय हेलयैव दौःस्थ्यं दलयेत्, दासोऽपि स्वचेतसि स्वामितामवलम्ब्य स्वस्य किङ्करतां निराकुर्यादिति, न कोऽपि स्वानभिमतमालिन्यमश्रुवीत् । एवं न कश्चित्सेव्यसेवकभावो दरिद्रिधनिभावो वा स्यात् । तथा च जगद्व्यवस्था विलोपप्रसंग इति सुस्थितमिन्द्रियगोचर एव प्रमाणम् । ये चानुमानागमादिप्रामाण्य-मनुमन्वानाः पुण्यपापव्यापारप्राप्यस्वर्गनरकादिसुखासुखं व्यवस्थापयन्तो वाचाटा न विरमन्ति, तान् प्रति दृष्टान्तमाह । भद्रे वृकपदं पश्येति । यथा हि कश्चित्पुरुषो वृकपददर्शनसमुद्भूतकुतूहलां दयितां मन्थरतरप्रसृमरसमीरणसमीकृतपांशुप्रकरे स्वकराङ्गुलिन्यासेन वृकपदाकारतां विधाय प्राह-हे भद्रे ! वृकपदं पश्य । कोऽर्थः । यथा तस्या अविदितपरमार्थाया मुग्धाया विदग्धो बल्लभो वृकचरणनिरीक्षणाग्रहं कराङ्गुलिन्यासमात्रेण प्रलोभ्य पूरितवान्, एवममी अपि धर्मच्छद्मधूर्ताः परवञ्चनप्रवणा यत् किंचिदनुमानागमादिदाढ्यमादर्श्य व्यर्थं मुग्धजनान् स्वर्गादिप्राप्तिलभ्यभोगाभोगप्रलोभनया भक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यहेयो-पादेयादिसंकटे पातयन्ति, मुग्धधार्मिकध्यान्ध्यं चोत्पादयन्ति । एवमेवार्थं प्रमाणकोटिमधिरोपयन्तश्च यद्बहुश्रुताः परमार्थवेदिनो वदन्ति, वक्ष्यमाणपद्मेनेत्यर्थः ।

पिब खाद च जातशोभने ! यदतीतं वरगात्रि ! तन्न ते ।

नहि भीरु ! गतं निवर्तते समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ॥८२॥

हे जातशोभने, भावप्रधानत्वात्रिर्देशानां, जातं शोभनत्वं वदननयनादित्वं यस्याः सेति तत्संबोधनम् । पिब पेयापेयव्यव-स्थावैसंभृत्येन मदिरादेः पानं कुरु न केवलं पिब, खाद च भक्ष्याभक्ष्यनिरपेक्षतया मांसादिकं भक्षय । यद्वा पिबेति अधरादिपानं कुरु, खादेति भोगानुपभुङ्क्ष्वेति काम्युपदेशः, स्वयौवनं सफलीकुर्वित्यर्थः । अथ सुलभमेव पुण्यानुभा-वाद्भवान्तरेऽपि शोभनत्वमिति परोक्तमाशङ्क्याह - यदतीतं वरगात्रि तन्न ते । हे प्रधानाङ्गि ! यदतीतम्, अतिक्रान्तं यौवनादि तत्ते तव भूयो न, किं तु जराजीर्णत्वमेव भविष्यतीत्यर्थः । जातशोभने-वरगात्रीतिसंबोधनयोः सामानार्थयोरप्या-दरानुरागातिरेकान्न पौनरुक्त्यदोषः । यदुक्तम् -

“अनुवादादरवीप्साभृशार्थविनियोगहेत्वसूयासु ।

ईषत्संभ्रमविस्मयगणनास्मरणेष्वपुनरुक्तम् ॥”

ननु स्वेच्छायाविच्छिन्ने खादने पाने दुस्तरा परलोके कष्टपरम्परा, सुलभं च सति सुकृतसंचये भवान्तरेऽपि यौवनादिकमिति पराशङ्कां दूषयन्नाह-न हि भीरु गतं निवर्तते । हे भीरु ! परोक्तमात्रेण नरकादिप्राप्यदुःखभयाकुले ! गतम्, इह भवातिक्रान्तं सुखं यौवनादि न निवर्तते परलोके नादौकते परलोकसुखाकाङ्क्षया तपश्चरणादिकष्टक्रियाभिरिहत्य-सुखोपेक्षा व्यर्थेत्यर्थः । अथ जन्यजनकसंबन्ध-सद्भावादमुना कायेन परलोकेऽपि सहेतुकं सुखदुःखादिकं वेदितव्यम-वश्यमेवेति चेत्, आह समुदयमात्रमिदं कलेवरं । इदं कलेवरं शरीरं समुदयमात्रं समुदयो मेलः वक्ष्यमाणचतुर्भूतानां संयोग-स्तन्मात्रं

मात्रशब्दोऽवधारणे भूतचतुष्टयसंबन्ध एव कायो न च पूर्वभवादिसंबन्धशुभाशुभ-
कर्मविपाकवेद्यसुखदुःखादिसव्यपेक्ष इत्यर्थः । संयोगाश्च तरुशिखरावलीलीनशकुनिगणवत्, क्षणतो
विनश्वरास्तस्मात् परलोकानपेक्षया यथेच्छं पिब खाद चेति वृत्तार्थः ।

चैतन्यमाह -

किं च पृथ्वी जलं तेजो वायुर्भूतचतुष्टयम् ।

चैतन्यभूमिरेतेषां मानं त्वक्षजमेव हि ॥८३॥

किं चैत्युपदर्शने, पृथ्वी भूमिः, जलमापः, तेजो वह्निः, वायुः पवनः, इति भूतचतुष्टयं तेषां चार्वाकाणां
चैतन्यभूमि चैतन्योत्पत्तिकारणं चत्वार्यपि भूतानि संभूय सपिण्डं चैतन्यं जनयन्तीत्यर्थः । तु पुनर्मानं प्रमाणं
हि निश्चितम् । अक्षजमेव प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यर्थः । तु पुनर्मानं प्रमाणं हि निश्चितम् । अक्षजमेव
प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यर्थः ।

ननु भूतचतुष्टयसंयोगजा देहचैतन्योत्पत्तिः कथं प्रतीयतामित्याशङ्क्याह -

पृथ्व्यादिभूतसंहत्यां तथा देहादिसंभवः ।

मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो यद्वत्तद्वत्स्थितात्मता ॥८४॥

पृथिव्यादीनि पृथिव्यप्तेजोवायुरूपाणि यानि भूतानि तेषां संहत्यां मेले संयोगे सति, तथैत्युपदर्शने,
देहादिसंभवः, आदिशब्दादितरे भूभूधरादिपदार्था अपि भूतचतुष्टयसंयोगजा एव ज्ञेयाः । दृष्टान्तमाह - यद्वद्
येन प्रकारेण सुराङ्गेभ्यो गुडघातक्यादिभ्यो मद्याङ्गेभ्यो मदशक्तिरुन्मादकत्वं भवति, तद्वत्तथा
भूतचतुष्टयसंबन्धात् शरीर आत्मता स्थिता सचेतनत्वं जातमित्यर्थः ।

इति स्थिते यदुपदेशपूर्वकमुपसंहारमाह -

तस्माद् दृष्टपरित्यागाददृष्टे यत् प्रवर्तनम् ।

लोकस्य तद्विभूतत्वं चार्वाकाः प्रतिपेदिरे ॥८५॥

तस्मादिति पूर्वोक्तानुस्मरणे पूर्व तस्मात्ततः कारणाद् दृष्टपरित्यागाद् दृष्टं
पेयापेयखाद्याद्यागम्यागम्यानुरूपं प्रत्यक्षानुभाव्यं यत्सुखं तस्य परित्यागददृष्टे
तपश्चरणादिकष्टक्रियासाध्यपरलोकसुखादौ प्रवर्तनं प्रवृत्तिः । चः समुच्चये । यत्तदोनैयत्यात् पूर्वार्द्धं यत्संबन्धो
ज्ञेयः । तल्लोकस्य विमूढत्वमज्ञानत्वं चार्वाकाः लौकायतिकाः प्रतिपेदिरे प्रतिपन्नाः । मूढलोका हि
विप्रतारकवचनोपन्यासत्रासितज्ञानाः सांसारिकं सुखं परित्यज्य व्यर्थं स्वर्गं मोक्षपिपासया
तपोजपध्यानहोमादि-भिरिहत्यं सुखं हस्तगतमुपेक्षन्त इति ।

साध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां या पीतिर्जायते जने ।

निरर्था सा मते तेषां सा चाकाशात् परा न हि ॥८६॥

साध्यस्य मनीषितस्य कस्यचिद्वस्तुन आवृत्तिः प्राप्तिः, कस्यचिद्वस्तुनोऽनभीष्टस्य निवृत्तिरभावः, ताभ्यां जने लोके या प्रीतिर्जायते उत्पद्यते सा तेषां चार्वाकाणां निरर्थिका निरभिप्राया शून्या मताभीष्टा । परभवार्जितपुण्यपापसाध्यं सुखदुःखादिकं सर्वथा न विद्यत इत्यर्थः । सा च प्रीतिराकाशाद् गगनात् परा न हि यथा आकाशं शून्यं तथैषापि प्रीतिरभावरूपैवेत्यर्थः ।

उपसंहारमाह -

लोकायतमतेऽप्येवं संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

अभिधेयतात्पर्यार्थः पर्यालोच्यः सुबुद्धिभिः ॥८७॥

एवममुना प्रकारेण लोकायतमतेऽप्ययं संक्षेपो निवेदितः । अपिः समुच्चये । न केवलं परमते संक्षेप उक्तो लोकायतमतेऽपि । अथ सर्वदर्शनसंमतसंग्रहे परस्परकल्पितानल्पविकल्पजल्परूपे “निरूपिते किंकर्तव्यमूढानां प्राणिनां कर्तव्योपदेशमाह - अभिधेयेति । सुबुद्धिभिः पण्डितैरभिधेयतात्पर्यार्थः पर्यालोच्यः । अभिधेयं कथनीयं मुक्त्यङ्गतया प्रतिपाद्यं यद्दर्शनस्वरूपं तस्य तात्पर्यार्थः सारार्थो विचारणीयः । सुबुद्धिभिरिति । शुद्धा पक्षपातरहिता बुद्धिर्येषामिति । न तु कदाग्रहग्रहिलैः । यदुक्तम् -

“आग्रही वत निनीषति युक्तिं तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा ।

पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥” [] इति ।

दर्शनानां पर्यन्तैकसारूप्येऽपि पृथक् पृथगुपदेष्टव्याद्विमतिर्संभवे विमूढस्य प्राणिनः सर्वस्मृक्तया दुर्लभं स्वर्गापवर्ग-साधकत्वम् । अतो विमर्शनीयस्तात्त्विकोऽर्थः । यथा च विचारितं चिरन्तनैः ।

“श्रोतव्यः सौगतो धर्मः कर्तव्यः पुनराहृतः ।

वैदिको व्यवहर्तव्यो ध्यातव्यः परमः शिवः ॥”

इत्यादि विमृश्य श्रेयस्करं रहस्यमभ्युपगन्तव्यं कुशलमतिभिरिति पर्यन्तश्लोकार्थः । तत्समाप्ता चेयं षड्दर्शनसमुच्चय-सूत्रटीका ।

खेलतो मूलराजहंसौ यावद्विश्वसरस्तटे ।

तावद्बुधैर्वाच्यमानं पुस्तकं नन्दतादिति ॥

सप्ताशीतिः श्लोकसूत्रं टीकामानं विनिश्चितम् ।

सहस्रमेकं द्विशती द्वापञ्चादशानुष्टुभाम् ॥

इति श्रीहरिभद्रसूरिकृतषड्दर्शनसमुच्चये श्री सोमतिलकसूरिकृता लघुवृत्तिः समाप्ता ।

- परिशिष्ट - ३

षड्दर्शनसमुच्चयावचूर्णिः

श्रीमद्दीरजिनं नत्वा हरिभद्रगुरुं तथा । किञ्चिदर्थान्वितं युक्त्या षड्दर्शनसमुच्चयम् ॥

सत् शोभनं दर्शनं सामान्यावबोधलक्षणं ज्ञानं सक्तं [सम्यक्त्वं] लोचनं वा यस्य, जिनो रागादिजेतृत्वात्, वीरमिति साभिप्रायं प्रमाणवक्तव्यस्य पक्षेच्छेदादि [परपक्षेच्छेदादेः] सुभटवृत्तित्वात् भगवत्तश्च दुःखसंपादिविषमोपसर्गसहिष्णुस्तन- [त्वेन] सुभटत्वात् । यदुक्तम् -

“विदारणात् कर्मतर्तेर्विराजनातपःश्रिया [रूपश्रिया] विक्रमतस्तथान्दुतात् । भवत्प्रमोदः किल नाकिनायकश्चकार ते वीर इति स्फुटाभिधानम् [घा तम्] ॥ स्याद्विकल्पितो वादः स्याद्वादः, सदसन्नित्यानित्यादिः तं दिशति यस्तम् । सर्वाणि च तानि दर्शनानि च बौद्धादीनि तद्वाच्यः अर्थाभिधेयः अर्थाभिधेय वस्तु [अर्थोऽभिधेयरै] वस्तु-प्रयोजननिवृत्तिस्त्व[ध्वि]त्यनेकार्थः संक्षेपेणैव, विस्तरकरणं दुरवगाहम् ॥१॥ प्रसिद्धानि दर्शनानि षडेव । एवावधारणे । यद्यपि भेदप्रभेदतया बहूनि दर्शनानि प्रसिद्धानि । यदुक्तम् -

“असियसयं किरियायं अक्किरियवाईणमाह चुलसीए । अन्नाणी सत्तही वेणइआणञ्च बत्तीसं ।” इत्यादि । मूलभेदापेक्षया मूलभेदानाश्रित्य, वैभाषिकसू(सौ)त्रान्तिकबहूद(क)कुटीचरहंस-परमहंसभा[भ]ट्टप्रभाकरा-दिसंभवश्चैतदन्तर्गत एव । देवता दर्शनाधिष्ठायकः । तत्त्वानि रहस्यानि मोक्षसाधकानि

॥२॥ बुद्धो देवतास्येति बौद्धम् । न्यायादनपेतं नैयायिकम् । सांख्यं कापिलदर्शनम् । जैनो देवतास्येति जैनम् । वैशेषिकं कणादि[द]दर्शनम् । जैमिनिवृषिमतं जैमिनीयं भाट्टं दर्शनम् । चः समुच्चये

[बौद्धमत]

॥३॥ चतुर्णां दुःखसमुदयः(य) मार्गनिरोधलक्षणानाम् आर्यसत्यानां तत्त्वानां प्ररूपकः कथयिता सुगतो नाम । आदिशब्दोऽत्र अवयवार्थः, यदुक्तम् - “सामीप्येऽथ व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा । चतुर्ष्वेषु मेधावी (धीमत) आदिशब्दं तु लक्षयेत् (योजयेत्) ॥४॥

संसरन्तीति संसारिणो विस्तरणशीलाः । स्कन्धाः प्रचयविशेषाः । दुःखं ते पञ्च [च] पञ्च । विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं सर्वक्षणिक-त्वज्ञानम् । यदुक्तम् “यत्सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा इमे ।” वेद्यत इति वेदना, पूर्वभवपुण्यपापपरिणामबद्धाः सुखदुःखानुभवरूपा । तथोक्तम् - “इत एकनवते कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः । तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भ(भि)क्षवः ॥” संज्ञेति सर्वं वा चेतनाचेतनं (सचेतनाचेतनं) संज्ञामात्रं नाममात्रम्, नात्र पुत्रकलत्रभ्रातृत्वादि [तादिः] घटपटादिर्वा पारमार्थिकाः [कः] । पूर्वानुभूतरूपः संस्कारः, स एवायं देवदत्त इत्याद्याकारेण ज्ञानोत्पत्तिः संस्कारः सैवेयं दीपकलिकेति रूपम् इति

रगरगायमाणपरमाणुप्रचयः, बौद्धमते हि स्थूलरूपपदार्थस्य निराक्रियमाणत्वाद् चेतन(त्वेन) परमाणव एव तात्त्विकाः । रागद्वेषमोहानां समस्तो गणो यस्मात् समुदेति समुद्भवति । अयमात्मा अयमात्मीयः पदे पदसमुदायोपचारात्, अपरः (अयं परः) परकीयः इति भावो रागद्वेषनिबन्धनं स समुदयः ॥६॥

सर्वेषां घटपटादीनां स एवायमिति ये संस्कारा ज्ञानसंतानास्ते क्षणिकाः, सर्वं सत् क्षणिकम् अक्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्, एवं या वासना स मार्गः । तुशब्दः पश्चा(पाश्चा)त्यार्थसंग्रहार्थं पूर्वं समुच्चयार्थे । निरोधो मोक्षः । सर्वक्षणिकत्वनैरात्म्यवासनारूपः [मार्गः] ॥७॥

पञ्चेन्द्रियाणि प्रसिद्धानि । शब्दरूपरसगन्धस्पर्शरूपाः विषयाः । मानसं चित्तम् धर्मायतनं धर्मप्रधानमायतनं चेत्यादि । एतानि द्वादशायतनानि तत्त्वानन्तरं निरूप्यन्ते ॥८॥

तथा सौगतदर्शने द्वे प्रमाणे । चः पुनरर्थे । अक्षमक्षं प्रतिगतं प्रत्यक्षम् ऐन्द्रियकम् । अनुमीयतेऽनुमानं लौकिकम् । सम्यग्ज्ञानं निश्चितावबोधो द्विविध एव [द्विधा यतः] ॥९॥

शब्दसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना तयापोढं रहितं निर्विकल्पकम्, अभ्रान्तं भ्रान्तिरहितम्, रगरगायमाणपरमाणुलक्षणस्वरूपं [स्व] लक्षणं हि प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्, बाह्ये स्थूलपदार्थ[र्थगं तज्ज्ञानं] गतं ज्ञानं सविकल्पकं भ्रान्तं च । तु पुनः त्रिरूपात् पक्षधर्मत्वं-सपक्ष(क्षे) सत्त्व (त्वं) विपक्षव्यावृत्तिरूपात् लिङ्गतो धूमादेः धी[यत्] लिङ्गिनो वैश्वानरादेर्ज्ञानं तदनुमानम् । सूत्रे लक्षणं नेक्षणं [णीयं] तेन चरमपदस्य नवाक्षरत्वेऽपि न दोषः ॥१०॥

साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः, यथा 'अद्रिरयं वह्निमान् धूमवत्त्वात्' अत्र पर्वतः पक्षः धर्मत्वं वह्निमत्त्वं धूमवत्त्वेन व्याप्तम् । सपक्षे[क्ष]सत्त्वमिति, यो यो धूमवान् स स अग्निमान् यथा महानसे, धूमवत्त्वेन हेतुना सपक्षे महानसे सत्त्वं वह्निमत्त्वम् । विपक्षे नास्तिता यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा जलाशये वह्निमत्त्वं व्यावर्तमानं व्याप्यं धूमवत्त्वमादाय व्यावर्तते ॥११॥

अयं संक्षेपो निवेदितः कथितः, बौद्धानां राद्धान्तः सिद्धान्तः [तस्य] [तद्वाच्यः] यद्वाच्यम्, इतो नैयायिकस्य विशेषशैवशासनस्य ॥१२॥

[नैयायिक मत]

अक्षपादा नैयायिकाः । सृष्टिः प्राणी(णि)नां समु[नामु]त्पत्तिः, संहारः तद्विनाशः तत्करोतीति । विश्वस्य हि कश्चित् स्रष्टा संहर्ता विज्ञेयः, केवलसृष्टौ च निरन्तरोत्पद्यमानापाप्राणिगणस्य भुवनत्रयेऽप्यमात्वमिति [प्राणिगणस्यापारत्वात्] संहारकर्तापि कश्चिदभ्युपगन्तव्यः जगतः कार्यत्वाच्च । शिव ईश्वरः । विभुः [सर्व]व्यापकः । नित्यश्चासौ एकश्चेति, [अ]प्रच्युतानुत्पन्नस्थिर(रैक)स्वभावं हि नित्यम्, एकोऽद्वितीयः बहूनां घटना[घटना]युक्तेः । सर्वज्ञः स सर्वविशेषज्ञानात् [तात्] शाश्वतबुद्धिस्थानम्, क्षणिकबुद्धित्वे हि पराधीनता ॥१३॥

अत्र नैयायिकमते प्रमाणादीनि षोडशतत्त्वानि यथाक्रमं व्याक्रियमाणानि । नामानि सुगमानि । एवम् अमुना प्रकारेण प्रकटनमार्यस्य[मर्थस्य]पदार्थस्योपलब्धिर्ज्ञानं तस्य हेतुः कारणं प्रमाणं चतुर्विधम् ॥१४ १६॥

चतुः प्रमाणि(ण) (णानां) नामानि । अथ प्रत्यक्षानुमानस्वरूपमाह - इन्द्रियं चार्थश्चेति तयोः संनिकर्षात् संयोगादुत्पन्नम्, इन्द्रियार्थयोर्हि नैकदा (ट्यात्) संयोगाज्ज्ञानम् । यदुक्तम् - “आत्मा सहे(है)ति मनसा मन इन्द्रियेण, स्वार्थेन चे (इ)न्द्रियम् [मि]तिक्रम एव शीघ्रः ।

योगोऽयमेव मनसा किमगम्यमस्ति यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतोऽयमात्मा ॥”

अव्यभिचारि(र)कं ज्ञानान्तरेण नान्यथाभावि, शुक्तिशकले कलधौतबोधो व्यभिचारी । व्यवसायात्मकं व्यवहारसाधकं सजलधरणितले जलहारं(ज्ञानं) व्यवहारासाधकत्वादप्रमाणम् । व्यपदेशो विपर्ययस्तेन रहितम् । तु पुनरनुमानं तत्पूर्वं (वं) प्रत्यक्षपूर्वं त्रिप्रकारम् ॥१७-१८॥

पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टम् । तत्र त्रिषु मध्ये कारणात् मेया(घात् कार्यं) तद्वृष्टिलक्षणं यतो ज्ञायते तत्कारणकार्यमनुमानं निदर्शनेन द्रढयति ॥१९॥

रोलम्बा भ्रमराः, गवलं माहिषं शृङ्गम्, व्यालाः गजाः सर्वाश्च(वा), तमाला वृक्षाः, मलिना अर्थात् कृष्णा त्विट् येषाम् । एवंप्राया इत्युपलक्षणेन परेऽत्युन्नतत्वगर्जितत्वा-[ता]दयो विशेषा ज्ञेयाः ॥२०॥

यथा[यञ्च] कार्यात्फलात् कारणानुमानं फलोत्पत्तिहेतुपदार्थावगमनं तच्छेषवत् । यथाविधप्रवहत्सलिलनदीपूरात् उपरिशिखरिशिखरोपरि जलाभिवर्षणज्ञानम् ॥२१॥

चः पुनरर्थे । सामान्यतोदृष्टं तदनुमानं यथा पुंसि देवदत्तादौ देशान्तरत्वाभिर्गतिपूर्विका दृष्टा यथा उज्जयिन्याः प्रस्थिता[तो] माहिष्मतीं प्राप[तः] । तथा सूर्योदया (सूर्यस्य उदया) [सूर्येपि उदया] चलात् सायमस्ताचलगमनं [गमनं] ज्ञापयति ॥२२॥

क्रमागतमपि शाब्दप्रमाणमुपेक्ष्य उपमानमाह-तदुपमानं यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात् । यत्, किञ्चिद् अप्रसिद्धस्य अज्ञायमानस्य अर्थस्य ज्ञापनं प्रसिद्धधर्मसाधर्म्यादाबालगोपा-लाङ्गनाविदितात् क्रियते । साधर्म्यं समानधर्मत्वम् । यथा अरण्यवासी चिरपरिचितगोगवयलक्षणो नागरिकेण गावा[गवोप]-लक्षणवता पृष्टो दृष्टान्तमदात् ॥२३॥

तु पुनः । आप्तोऽवितथवादी हितश्च यो जनताथ्यो[जनस्तस्य तथ्यो] हितोपदेशो देशनावाक्यं तच्छाब्दमागमप्रमाणम् । अथ प्रमाण (प्रमेय) लक्षणमाह [प्रमेयलक्षणमाश्रित्याह-अथ] प्रमाणग्राह्योऽर्थः प्रमेयम् । तुः पुनरर्थे । आत्मा च देहश्चेति द्वन्द्वः । आदिशब्देन षण्णां प्रमेयार्थानां परिग्रहः । तत्र सचेतनत्व-कर्तृत्वसर्वगतत्वादिना आत्मा अनुमीयते एवं देहादयः, अत्र तु ग्रन्थविस्तरतया नात्र प्रपञ्चिताः ॥२४॥

संशयादिस्वरूपमाह । दूरावलोकनेन पदार्था(र्थ)परिच्छेदकधर्मेषु किमेतदिति सन्देहो वः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः । अर्थत्वावणी (?) साध्यं कार्यं प्रति प्रवर्तते प्रतीत्य अध्याहार्यम् । न हि निष्फलः कार्यारम्भः इति ॥२५॥

यस्मिन्नुपन्यस्ते वचने वादगोचरो न भवति उभयसम्मतत्वात्[संशयत्वात्] । उक्तं च - “तावदेव

चलत्यर्थो मन्तो विषयमागतः । तावन्नोत्तम्भते नैव दृष्टान्तो नावलम्ब्यते [वृत्तान्तेनावसन्ध्यते] ।" एष दृष्टान्तः । सिद्धान्तः पुनश्चतुर्धा-सर्वतन्त्रप्रतितन्त्र-अधिकरण-अभ्युपगमभेदात् । विशेषार्थो विस्तरग्रन्थादवसेयो नाममात्र-कथनम् ॥२६॥

प्रतिज्ञापक्षः वह्निमानयं सानुमान् । हेतुर्लिङ्गवचनं धूमवत्त्वात् । दृष्टान्त उदाहरणम्, यथा महानसमिति । उपनयो हेतोरुपसंहारकं वचनम्, धूमवांश्चायम् । निगमनं हेतूपदेशेन पुनः साधर्म्योपसंहरणम्, तद्वह्नि तस्माद् वह्निमान् पर्वत इत्यादि पञ्चावयवस्वरूपनिरूपणमवयवतत्त्वम् (ज्ञेयमिति) । दूराद् दृगगोचरे स्पष्टप्रतिभासाभावात् 'किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयः, तदुपरमे काकादिपतनावलोकनेन आदिशब्दात् स्थाणुधर्मो[र्मा] ग्राह्यः, अत्र कीलकेन भाव्यम्, पुरुषस्य शिरःकम्पनहस्तचालनादिभावात् । स्थाणुरेवायं पुरुष एवायमिति यः प्रतीतिविषयः । [स निर्णयः] ॥२७-२८॥

कथा प्रामाणिकी तस्या अभ्यासकारणं या सा वादः पक्षः प्रतिज्ञा प्रतिपक्षः प्रतिज्ञोपन्यासप्रतिपक्षी तयोः संग्राहत्, निग्रहकजयपराजयानपेक्षगुरुविनेययोः ॥२९॥

विजयाभिलाषिणो वादिनः प्रतिवादि-नश्च प्रारब्धप्रमाणोपन्यासगोष्ठी छलं त्रिधा-वाक्छलम्, सामान्यछलम्, उपचारछलम् । जातयः २४ भेदाः । आदे(दिशब्दात्) निग्रहस्थानानि[दि] एतैः कृत्वा परपक्षनिराकरणं दूषणोत्पादेन[पादनेन] स्वमात[मत]स्थापनेन स्व(स)जल्पः । सा वितण्डा, या वादिप्रयुक्तपक्षप्रतिरोधकप्रतिवादिन्यस्तप्रतिपक्षरहिता ॥३०॥

हेतुरुपवदाभासन्ते हेत्वाभासाः पञ्च । पक्षे(क्ष) धर्मत्वं नास्ति सोऽसिद्धः । विपक्षे सन् प्रतिपक्षे [सपक्षे] वा [चा] सन् विरुद्धः । पक्षत्रयवृत्तिरनैकान्तिकः । प्रत्यक्षागमविरोधः कालात्ययापदिष्टः । विशेषाग्रहणं हेतुत्वेन प्रयुज्यमानं प्रकरणसमः । परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतकल्पनया वचनविघातः छलम् । नवोदकः प्रत्यगोदकः नवसंख्यामारोप्य दूषयति । मञ्जाः क्रोशन्तीति छलम् । अदूषणान्यपि दूषणवदाभासन्ते आभासमात्रत्वादेव पक्षं न दूषयन्ति जातयः [जाति] साधर्म्यादि । 'अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवत्' वादिनेत्युक्ते प्रतिवाद्याह-नित्यः शब्दो निरवयवत्वादाकाशवत् । न चात्र हेतुः घटवदनित्यत्वे आकाशवन्नित्यत्वे नित्यत्वेऽप्याकाशवत् वास्ति ॥३१॥

येन केनचिद्ब्रह्मेण विपक्षो निगृह्यते तन्निग्रहस्थानम् । प्रतिज्ञाशब्दः संबध्यते - प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासंन्यासः प्रतिज्ञाविरोध इत्यादि । हेतौ अनैकान्तिके कृते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तधर्मेऽभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिनिग्रहस्थानम्, यथा अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदिति प्रतिज्ञा साधनाभासवादी वदन् परेण 'सामान्यमैन्द्रियकमपि नित्यं दृष्टम्' इति हेतावनेकान्ते कृते यद्येवं ब्रूयात् 'सामान्यवद् घटोऽपि नित्यो भवति' इति ब्रुवाणः शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञां त्यजेत् 'पक्षसाधन-दूषणोद्धाराशक्त्या प्रतिज्ञामेव निह्वानस्य प्रतिज्ञासंन्यासो निग्रहस्थानम् । यथानित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वेन तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुद्भावितायां यदि ब्रूयात् क एवमाह अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञासंन्यासः । प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः

प्रतिज्ञाविरोधः निग्रहस्थानम् । यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । यदि गुणद्रव्यातिरिक्तं तदेयं प्रतिज्ञा विरुद्धाभिधानात् पराजीयते ॥३२॥

पूर्वार्धं सुगमम् ।

[सांख्यमत]

सांख्याः क[का]पिलाः, अपि[आदि]पुरुषनिमित्तेयं संज्ञा । तदभीष्ट[भीष्टाश्च]पञ्च-विंशतितत्त्वादिभावानां संक्षेपः कथ्यते ॥३३॥

ईश्वरं देवता ये [तया] न मन्यन्ते केवलाध्या-त्मवादिनः । केचित्पुनः ईश्वरदेवताः । तेषामुभयेषामपि तत्त्वानां पञ्चविंशतिर्भवति । तत्त्वं ह्यपवर्गसाधकम् । यदुक्तम् - पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतिः । जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥३४॥

तावदिति प्रक्रमे । गुणत्रयम्, क्रमेण परिपाट्या विशेषयति । सत्त्वं प्रसाद[दः]कार्यलिङ्गम्, वदननयनादिप्रसन्नता जनिरजसि [त] तदा आनन्दपर्यायः । तमोगुणे वा[च] दैन्यं वयो वियता [चो विच्छायता] नेत्रसंकोचादि । एतेनैव [न च] आधिभौतिक-आध्यात्मिक-आधिदैवि-कं[दैव] लक्षणं दुःखत्रयमाक्षिप्यते ॥३५॥

एतेषां सत्त्वरजस्तमसां[मोगुणानां] प्रीत्यप्रीतिरूपविषयरूपाणां[विषादरूपाणां] समतयावस्थितिः सा किल प्रकृतिरुच्यते । प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या [शब्दवाच्याः] प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं चेति नामान्तरम् । शाश्वतभावतया प्रसिद्धा नित्या, नानापुरुषाश्रया या च प्रकृतिः ॥३६॥

ततो गुणत्रयाभिधातात्महानिति बुद्धि-रूपपद्यते । एवमेतन्नान्यथा, गौरेवायं नाश्वः स्थाणुरेवायं न पुरुष इति निश्चयेन पदार्थप्रतिपत्तिः । तस्याः ८ रूपाणि-धर्मज्ञान-वैराग्यैश्वर्यरूपाणि सत्त्वभूतानि अधर्मादीनि च-असात्त्विकानि । ततो बुद्धेरहंकारोऽभिमानात्मकः तस्मादहंकारात् षोडशक-गणमाह ॥३७॥

बुद्धिप्रधानानि बुद्धिसहचराण्येवेति कृत्वा बुद्धीन्द्रियाणि । स्पर्शनं त्वगिन्द्रियम् । कर्म-क्रियासाधनानि इन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि । पायुरपानम् । उपस्थः प्रजननम् । वचः पाणिपादाः (हस्ताः) प्रसिद्धाः । मन एकादशम् । पञ्चतन्मात्राणि शब्दरूपरसगन्धस्पर्शाख्यानि । एवं षोडशको गु(ग)णः ॥३८-३९॥

पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यो भूतपञ्चकम् । शब्दतन्मा-त्रादाकाशम्, शब्दो ह्यम्बरगुणः । स्पर्शतन्मात्राद्वायुः । रसतन्मात्रादापः । रूपतन्मात्रात्तेजः । गन्धतन्मात्राद्भूमिः । शब्दतन्मा-त्रासहितात् स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः । शब्दस्पर्शसहित-रूपतन्मात्रात्तेजः । शब्दस्पर्शरूपगुणम् । शब्दस्पर्शरूपगुण-सहित [रस] तन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूप[रस]गुणाः । शब्दस्पर्शरूपरससहितगन्धतन्मात्रात् पृथिवी शब्दस्पर्शरस[रूपगन्ध] गुणा जायते ॥४०॥

प्रकृतेर्महानहंकारः पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि [पञ्चकर्मेन्द्रियाणि] मनश्च पञ्च-तन्मात्राणि पञ्चभूतानि, २४ तत्त्वानि

रूपं यस्य तत्प्रधानं प्रकृतिः कथिता । पञ्चविंशं तत्त्वं पुरुषः अन्यः अकर्ता । प्रकृतिरेव करोति बध्यते मुच्यते च । पुरुषस्तु “अमूर्तश्चेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः । अकर्ता निर्गुणः सोऽपि [सूक्ष्म] आत्मा कापिलदर्शने ॥” अन्यः प्रकृतिरेव कर्ता तु पुनर्न पुरुषः । विगुणः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयविकलः । भोक्ता भोगी । नित्यं यासौ चिञ्चैतन्यशक्तिः तथाभ्युपेतः सहितः । आत्मा हि स्वबुद्धेरव्यतिरिक्तं मन्यते । सुखदुःखादयो विषया इन्द्रियद्वारेण बुद्धौ संक्रामन्ति । बुद्धिश्चोभयमुखदर्पणाकारा । ततस्तस्यां चैतन्यशक्तिः प्रतिबिम्बते । ततः सुख्यहं दुःख्यहमित्युपचर्यते ॥४१॥

तत्त्वोप-संहारमाह - पूर्वार्धं सुगमम् । अत्र सांख्यमते प्रकृतिपुरुषयोर्वर्तनं पङ्गवन्धयोरिव । यथा पङ्गवन्धौ संयुतावेव कार्यक्षमौ न पृथक्, तथा प्रकृतिनरौ । प्रकृत्युपातं पुरुषो भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥४२॥

प्रकृत्या सह विरहे पुरुषस्य मोक्षः । एतस्याः प्रकृतेर्विषयमान्तरं ज्ञानं बन्धविच्छेदात् भवति । बन्धस्त्रिविधः प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिणिकभेदात् । प्रकृतावात्मज्ञानात् प्राकृतिकः । भूतेन्द्रियाहंकारबुद्धिविकारान् पुरुषबुद्धयोपासते वैकारिकः । इष्टापूर्तं दाक्षिणः । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्तकारी त्रिविधबन्धच्छेदात् परमब्रह्मज्ञानानुभवः । प्रमाणत्रयम्, प्रत्यक्षमिन्द्रियोपलभ्यम्, लैङ्गिकमनुमानम्, शाब्दं चागमस्वरूपम् ॥४३॥

चः समुच्चये । न केवलं बौद्धनैयायिकयोः सांख्यमतस्यापि संक्षेपः कथितः । सुष्ठु शोभनो विचारोऽर्थोऽस्यास्तीति साभिप्रायम् ।

[जैनमत]

अपराणि दर्शनानि - “पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥” इत्याद्यविचारपदवीमाद्रियन्ते । जैनस्त्वाह - “अस्ति वक्तव्यता काचित्तेनेदं न विचार्यते । निर्दोषं काञ्चनं चेत्स्यात् परीक्षाया विभेति किम्” जैनो युक्तिमवीवगाहते - “पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु । युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥४४॥

देवतत्त्वमाह - जयन्ति रागादीन् जिनाः केवलिनः तेषामिन्द्रः स्वामी । रागः सांसारिकः स्नेहः । द्वेषो वैरानुबन्धः तद्ग्रहितः । धवखदिरपलाशादिविशेषावबोधो ज्ञानम्, वनमिति सामान्याव-बोधो दर्शनम् । केवलशब्दोभ(शब्द उभ)यत्र संबध्यते । केवलम् इन्द्रियज्ञानानपेक्षम् । छद्मस्थ हि प्रथमं दर्शनं ततो ज्ञानम्, केवलिनस्त्वादौ ज्ञानं ततो दर्शनम् ॥४५॥

मोहनीयकर्मोदयाद् हिंसात्मकशास्त्रेभ्योऽपि मुक्तिकाङ्क्षादिमोहः स एव मलः, स हि येन रागद्वेषमोहसद्भावादेवमन्यतीर्थाधिष्ठातारो मुक्तितया प्रसिद्धाः । सुरासुरसेव्यमानत्वमानुषङ्गिकफलम् । सद्रूपान् द्रव्यपर्यायरूपान् नित्यानित्यसामान्यविशेषाद्यनन्तधर्मात्मकान् पदार्थानुपदिशति यः सर्वाणि धनधान्यादीनि कर्माणि जीवयोग्यावद्यपुद्गलः तेषां क्षयं विधाय मोक्षं संप्राप्तः । अपरे सौगतादयः मोक्षं प्राप्ता अपि स्वतीर्थतिरस्कारदर्शने पुनर्भवमव-तरन्तः श्रूयन्ते, न तेषां कर्मक्षयः । कर्मक्षये हि भवावतारः कुतः ॥४६॥

तत्त्वान्याह । तन्मते जैनमते तत्त्वानि ज्ञेयानि निगदसिद्धनामाञ्जिन ॥४७॥

जीवादिस्वरूपमाह । जैनमते चैतन्यलक्षणो जीव इति संबन्धः । ज्ञानदर्शनचारित्रधर्माणां गुणा-भिन्नो भिन्नश्च । स्वापेक्षया ज्ञानवत्त्वमभिन्नं ज्ञानादिभ्यः, परापेक्षयाज्ञानवत्त्वं भिन्नम्, लेशतोऽपि यदि सर्वजीवेषु न ज्ञानं तदा जीव अजीवत्वं प्राप्नुयात् । विवृत्तिः परिणामः सुरनरनारकतिर्यक्षु एकेन्द्रियादिजातिषु विविधोत्पत्तिरूपान् परिणामाननुभवति जीवः । शुभं सातवेद्यम् अशुभमसातवेद्यम्, एवंविधं कर्म करोतीति कर्तृभूतः । स्वोपाजितपुण्यपापफलभोक्ता, न चान्य-कृतस्यान्यो भोक्ता ॥४८॥

चेतनास्वभावत्वं लक्षणं यस्य सूक्ष्मबादरएकेन्द्रियास्तथा विकलेन्द्रियाः संज्ञ्यसंज्ञिनः पञ्चेन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्तभेदेन चतुर्दशजीवभेदाः । अस्माद्यो विपरीतोऽचेतनादिलक्षणः स अजीवः धर्माधर्माकाशपुद्गलाः स्कन्धदेशदेश-गुणाः, अद्धा केवलपरमाणवश्चेति चतुर्दश जीवभेदाः । सत् शोभनं सातवेद्यं कर्म तस्य पुद्गलाः दलपाटकानि ते च ॥४९॥

तु पुनः पुण्यप्रकृतिविसदृशं पापम्, ८२ भेदाः । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा हेतवः । यस्तैर्मिथ्यात्वादिभिर्बन्धस्य हेतुः कर्मबन्धः स आस्रवः ४२ भेदाः । पञ्चेन्द्रियाणि, चत्वारः कषायाः, पञ्च व्रतानि, मनोवचनकायाः, पञ्चविंशतिक्रियाः कायिक्यादय इति ॥५०॥

आस्रवद्वारप्रतिरोधः संवरः ५७ भेदाः । तु पुनरर्थः । यो जीवस्य कर्मणा बद्धस्य परस्परं क्षीरनीरन्यायेन लोलीभावात् संबन्धो योगः स बन्धो नाम, प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदाच्चतुर्धा । प्रकृतिः परिणामः स्यात् ॥५१॥

यः पुनर्बद्धस्य मृ वृ निधत्तनिकाचितादिरूपस्य कर्मणस्तपश्चरणध्यानादिभिः शाटः क्षपणं सा निर्जरा सकामाकाम-भेदेन द्विधा । तु पुनः । देहेन्द्रियधर्मादिजीवरहे आत्यन्तिको वियोगो मोक्षे ९ विधः । ननु सर्वथा प्राणाभावादजीवत्वप्रसङ्गः, तथा मोक्षाभावः, न, द्रव्यप्राणानामेवाभावः, भावप्राणास्तु क्षायिकसम्यक्त्ववीर्यज्ञानादयो निष्कर्मावस्थायामपि सन्त्येव ॥५२॥

स्थिराशयो दृढचित्तः सन् श्रद्धते अवैपरीत्येन मनुते, जानन्नपि अश्रद्धधानो मिथ्यादृगेव । सम्यक्त्वं च ज्ञानं च तयोर्योगः, ज्ञानदर्शनविनाकृतस्य हि चारित्रस्य निष्फलत्वात् सम्यक्चारित्रव्यवच्छेदार्थं सम्यग्ज्ञानग्रहणम् ॥५३॥

तथेत्युपदर्शने । परिपक्वभव्यत्वेन तद्भवावश्यकमोक्षगन्तव्येन पुंसः स्त्रियो वा ज्ञानदर्शनचारित्रत्रयं पुमान् मोक्षभाजनं मुक्तिश्रियं भुङ्क्ते । सम्यगिति ज्ञानामागमावबोधः क्रिया चरणकरणात्मिका, तासां योगः संबन्धः, न केवलं ज्ञानं दर्शनं चारित्रं वा मोक्षहेतुः किन्तु समुदितं त्रयम् ॥५४॥

तथेति प्रस्तुतमतानुसंधाने । अश्रुते अक्ष्णोति वा व्याप्नोति सकलक्षेत्रकालभा-वान् इत्यक्षो जीवः । अश्रुते विषयमित्यक्षमिन्द्रियं च । असमक्षं प्रतिगतं प्रत्यक्षम् इन्द्रिया[ण्याश्रित्य]श्रितव्यवहार-साधकम् । अवधिमनःपर्यंकेवलानि तद्भेदाः अतएव[वं] सांव्यवहारिकपारमार्थिकेन्द्रियानिन्द्रियादयो भेदाः अनुमानाधिक-विशेषप्रकाशक[श]त्वादत्रैवान्तर्भवन्ति । अक्षाणां परं परोक्षं स्मरणप्रत्यभिज्ञान-तर्कानुमा-नागमभेदमिति । मतिश्रुतज्ञानेऽपि परोक्षे । तु पुनः । इह जिनमते प्रमाणयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोः विषयो गोचरः

वस्तुतत्त्वं पदार्थरूपम्, अनन्ताः त्रिकालविषय-त्वादपरमितयो[ता ये] धर्मा सहभाविनः क्रमभाविनश्च पर्याया आत्मा स्वरूपं यस्य अनन्तधर्मकत्वं साध्यो धर्मः, सत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति साधनम्, हेतो [रन्त] व्याप्त्यैव साध्यसिद्धत्वाद् दृष्टान्तादिभिः किं प्रयोजनम् ? य[त]दनन्तधर्मात्मकं न भवति तत्सदपि न स्यात् यथा आकाशपुष्पम् । आत्मादीनां साकारानाकारोपयोगकर्तृत्वभोक्तृत्वादयो जगत्प्रसिद्धा धर्माः ॥५५॥

अक्षगोचरातीतितः [तः] परोक्षः तदभावोऽपरोक्षः तथा साक्षात्कारितया अर्थस्य वस्तुनो ग्राहकम् ईदृगेव ज्ञानं प्रत्यक्षम्, अन्यथोक्तप्रत्यक्षनिषेधः । इतर [द] साक्षात्कारितया स्वसंवेदनबहिःपर्यालोचनया परोक्षम् ॥५६॥

येन कारणेन यत् उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं तत् सत् सत्त्वरूपमुच्यते तेन कारणेन अनन्तधर्मकं वस्तु प्रमाणगोचरः । सर्ववस्तुषु उत्पत्तिविपत्तिसत्तासद्भावात् उत्पत्त्यादित्रययुक्तस्यैवानन्तधर्मता तेनैव पुनरनन्तधर्मात्मकत्वमुक्तं न पौनरुक्त्यम् ॥५७॥

जिनदर्शनस्य संक्षेपः प्रोक्तः विस्तरस्य अगाधत्वेन वक्तुमगोचरत्वात् अ ना यानि दू[नघो निर्दू] षणाः [णः] सर्वज्ञमूलत्वात् [तु पुनः] समुच्चये, आदौ प्रांच ते [प्रान्ते] च परस्पर[वि]रुद्धर्षेत [र्थता] यत्र न; आस्तां केवलप्रणीते छद्मस्थप्रणीतेऽप्यङ्गा-दिके न दोषलवः परेषां [परस्परं] शास्त्राणि परस्परविरोधाघात[तत्त्वे]न व्याघ्रा[ग्र] इव दुःशक्या कर्म धर्तुम् ॥५८॥

वैशेषिकाणां काणादानां नैयायिकैः समं शिवदेवविषयो भेदो नास्ति तत्त्वेषु शासनरहस्येषु तु भेदो निर्दिश्यते ॥५९॥

[वैशेषिकमत]

तन्मते वैशेषिकमते तु निश्चितं च तत्त्वषट्कम्, नामानि सुगमार्थानि ॥६०॥

नवविधं द्रव्यं पञ्चविंशतिगुणाश्चेति [श्च नि] गदसिद्धान्त्येव संस्कारस्य वेगभावनास्थित[ति]स्थापक-भेदात् त्रिविधोऽपि[त्रैविध्येऽपि] संस्कारत्वजात्यपेक्षया एकत्वम् । शौर्योदार्पा-दीनां गुणानामेष्वेवान्तर्भावात् नाधिक्यम् ॥६१-६३॥ पञ्चापि कर्मभेदाः स्पष्टा एव । गमनग्रहणाद् भ्रमणरेचनस्यन्दनाद्य-विरोधः । तु पुनः सामान्ये द्वे परसामान्यमपरसामान्यं चेत्यर्थः ॥६४॥

एतद्व्यक्ति[क्तं]विशेषव्यक्तिं चाह - तत्र परं सत्ता भावो महासामान्यम्, [अपरसामान्यं] च द्रव्यत्वादि, एतच्च सामान्यविशेष इत्यपि व्यपदिश्यते । तथाहि द्रव्यत्वं नवसु द्रव्येषु वर्तमानत्वात् सामान्यं गुणकर्मव्यावृत्तत्वाद् विशेषः । एवं द्रव्यत्वापेक्षया पृथिवीत्वादिकमपरं तदपेक्षया घटत्वादिकम् । चतुर्विंशतौ गुणेषु वृत्तेर्गुणत्वं सामान्यं द्रव्यकर्मभ्यो निवृत्तेश्च विशेषः । गुणत्वापेक्षया नील[रूप]त्वादिकम् । एवं कर्मादीन्यपि । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा अत्यन्तव्यावृत्तिहेतवः । ते द्रव्यादिवैलक्षण्यात् पदार्थान्तराः[रम्] अन्त्ये-[न्ते]षु भवा अन्त्याः, स्वाश्रयविशेषकत्वाद् विशेषाः । गवादिषु अश्वादिभ्यः तुल्याकृत्तिक्रियावयवोपचयसंयोगविलक्षणो-ऽयं प्रत्ययव्यावृत्ते[ति]विशेषः ॥६५॥

इह[इतर] प्रस्तुतमते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण पृथगाश्रया[ना]श्रितानाम् आधार्याधारभूतानामिह

प्रत्ययहेतुः संबन्धो यः स समवायः । इह तन्तुषु पट इत्यादौ समवायः । स्वकारणसामर्थ्यादुप-जायमानं पटाद्याधार्यं तन्वाद्याधार[रे] संबध्यते यथा छिदिक्रिया छेद्येनेति । षण्णामपि पदार्थानां स्वरूपकथनमात्राधिकृतत्वात् ग्रन्थस्य नेह प्रतन्यते विस्तरः ॥६६॥

यद्यप्यौलूक्यशासने व्योमशिवाचार्योक्तानि त्रीणि प्रमाणानि तथापि श्रीधरमतापेक्षया-ऽत्रोभे एव निगदिते । च पुनरर्थे । अमीषां वैशेषिकाणां प्रमाणं द्विधा - प्रत्यक्षमेकम् लैङ्गिकमनुमानं द्वितीयम् । एवमिति प्रकारवचनम् । यद्यपि प्रमातृफलाद्यपेक्षया बहु वक्तव्यं तथापि तथाप्येवममुना पूर्वोक्तप्रकारेण वैशेषिकमतस्य संक्षेपः परि-कीर्तितः कथितः ॥६७॥

[जैमिनिमत-मीमांसकमत]

षष्ठं दर्शनमाह । जैमिनिमुनेरमी जैमिनीयाः, पुत्रपौत्राद्यर्थे तद्धित ईयप्रत्ययः । जैमिनिशिष्याश्चैके पूर्वमीमांसावादिनः । एके उत्तरमीमांसावादिनो ते हि पुरुषाद्वैतवादसाधनव्यसनिनः शब्दार्थखण्डकाः । पूर्वमीमांसावादिनो द्विधा प्राभाकर-[राः] भट्टाश्च क्रमेण पञ्चषट्प्रमाणप्ररूपकाः । अत्र तु सामान्येनैव[न] सूत्रकृत् पूर्वमीमांसावादिन एव जैमिनीयानुद्धिष्टवान् । तन्मते प्राहुः - सर्वज्ञत्वादिविशेषणोपपन्नः कोऽपि नास्ति मानुषत्वावि(द्वि)शेषेण विप्रलम्भकत्वात् द्रव्यपुरुषाद्यभावः [सर्वज्ञ-त्वादिविशिष्टपुरुषादिभावः] यदुक्तं प्रमाणं भवेद् वाक्यम् । अथ कथं यथावस्थिततत्त्वनिर्णयः ॥६८॥

तस्मात् प्रामाणिक-पुरुषाभावात् अतीन्द्रियार्थानां चक्षुराद्यगोचरपदार्थानां साक्षाद् दर्शकस्य सर्वज्ञादेः पुरुषस्या-भावात् नित्येभ्यः शाश्वतेभ्यो वेदवाक्येभ्योऽपौरुषेयवचनेभ्यो यथावस्थितपदार्थ-धर्मादिस्वरूपविवेचनं भवतीत्यध्याहारः ॥६९॥

अथ यथावस्थितत्वार्थ-स्थापकं तत्त्वो[तथो]पदेशमाह । अत एव [यतो] हेतोः वेदाभिहिततत्त्वानुष्ठानादेव तत्त्वनिर्णयः । अत एव पुरा पूर्वं प्रयत्नाद् वेदपाठः कार्यः, ऋग्यजु सामाथर्वणवेदानां पाठः कण्ठपीठोलोचन[पीठीलुण्ठन्तम्] न तु [ननु] श्रवणमात्रेण ततोऽनन्तरं धर्मसाधनापुण्योपचयहेतुः । धर्मस्य हेयोपादेयस्वस्वरूपस्य वेदाभिहितस्य ज्ञातुमिच्छा कर्तव्या वेदोक्ताभिधेयविधाने यतितव्यमित्यर्थः ॥७०॥

नोदनैव लक्षणं यस्य स नोदनालक्षणः । तु पुनः नोदना क्रियां प्रति प्रवर्तकं वचः, वेदोक्तं भवति, नोदना पुनः क्रियां हवनसर्वभूताहिंसनदानादिप्रतिक्रियां प्रतिप्रवर्तकं प्रेरकं वचो वेदवचनं प्राहुः मीमांसका भाषन्ते । हवनादिक्रियाविषये यदेव प्रेरकं वेदस्य वचनं सैव नोदनेति भावः । प्रवर्तकं तद्वचनमेव निदर्शनेन दर्शयति स्वःकामोऽग्निं यजेदिति । अथेति उपदर्शनार्थः । स्वः स्वर्गे कामना यस्य स स्वकामः पुमान् स्वःकामः सन् अग्निं वह्निं यजेत् तर्पयेत् । अत्रेदं श्लोकबन्धानुलोम्येने-त्यमुपन्यस्तम्, अन्यथा त्वेवं भवति-अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । प्रवर्तकवचनस्योपलक्षणत्वात् निवर्तकमपि वेदवचनं नोदना ज्ञेया, यथा न हिंस्यात् सर्वभूतानि । अथ प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं तन्नामानि तत्संख्यां चाह, प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणानि षट् प्रमाणानि जैमिनि-मुनेः संमतानीत्यध्याहारः । चकारः

समुपयोगार्थः । तत्राद्यानि पञ्चैव प्रमाणानीति प्रभाकरोऽभावस्य प्रत्यक्षेणैव ग्राह्यतान्नन्य-मानोऽभिमन्यते षडपि तानि ते भट्टो भाषते । अथ प्रत्यक्षप्रमाणस्य क्षणमाचष्टे । तत्र प्रमाणषट्कम् अक्षाणामिन्द्रियाणां वेदोक्तस्वर्गसाधकाम्नायस्य क्रियाप्रवर्तकं वचनं नोदना तामाहुः दृष्टान्ते न स्पष्टयति ॥७१॥

प्रमाणान्याह । जैमिनेः षट्प्रमाणानि ज्ञेयानि, यद्यपि प्रभाकाराणां मते पञ्च; भाट्टानां षट्, तथापि ग्रन्थकृत् सामान्यतः षट्संख्यामाचष्टे । प्रमाणानामानि निगदप्रसिद्धान्येव ॥७२॥

तत्र प्रमाणषट्के अक्षाणामिन्द्रियाणां प्रयोगे पदार्थैः सह संयोगे यथा[या] बुद्धिरिदमिदमित्यवबोधः तत्प्रत्यक्षम् । सत्तामदुष्टेन्द्रियाणामिति । एतावता मरुमरीचिकाजलवत् [कायां जलभ्रमः] शुक्तौ रजतभ्रमश्च इन्द्रियार्थसंप्रयोगेऽपि द्रष्टुरविकलेन्द्रियत्वाभावात् प्रत्यक्षं प्रमाणम् । आत्मा यदनुमीयते [यदनुमिमीते] स्वयं तदनुमानमित्यर्थः । लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकम् । व्युत्पत्तिभेदान्नेदः । उभयशब्दकथनं बालावबोधार्थम् ॥७३॥

शब्दभागमप्रमाणं शाश्वताद्वेदाज्जातम्, वेदानां च शाश्वतत्वम्, अपौरुषेयत्वादेव । यत्प्रसिद्धार्थस्य प्रतीतपदार्थस्य साधर्म्यात् [साहार्यात्] अप्रसिद्धस्य वस्तुनः साधनं तदुपमानं यथा प्रसिद्धगौगवयस्वरूपो वनेचरः अप्रसिद्धगवयस्वरूपं नागरकं प्राह यथा गौगवयस्तथा । अत्र सूत्रानुक्तावपि यत्तदावर्थसंबन्धादध्याहार्यौ ॥७४॥

यद्वलेन कस्याप्यदृष्टस्य कल्पना संघटना विधीयते । दृष्टः परिचितः प्रत्यक्षलक्ष्योऽर्थः देवदत्ते पीनत्वादिः तस्यानुपपत्त्याघटमानतया अन्यथानुपपत्तेत्यर्थः यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते रात्राववश्यं भुङ्क्ते इत्यर्थापत्तिः प्रमाणम् ॥७५॥

यत्र वस्तुरूपेऽभावादौ पदार्थं पूर्वोक्तप्रमाणपञ्चकं न वर्तते तत्राभावप्रमाणता ज्ञेया । किमर्थम् । वस्त्वसत्ताव[स्तुसत्यव]बोधार्थम्, वस्तुनो भावस्वरूपस्य मुण्डभूतलादेः सत्ता घटाद्यभावः(वः)सद्भावः तस्यावबोधः प्रामाणिकतयात[प]थावतरणं(तावतरणं) तदर्थं तद्धेतोः । ननु अभावस्य कथं प्रामाण्यम् । प्रत्यक्षं तावद् भूतलमेवेदं घटादि न भवतीति अन्वयद्वारेण [अन्वयव्यतिरेकेण द्वारेण] वस्तुपरिच्छेदः, तदधिकमभावैकरूपं निराचष्टे । नैवं घटाभावप्रतिबद्धभूतलग्रहणासिद्धेः नास्तिताग्रहणावसरे प्रामाण्यमेव भावस्य मानसोत्पन्नम् ॥७६॥

उपसंहरन्नाह । अपिशब्दात् केवलमपरदर्शनानां जैमिनीयमतस्यापि कथितः । वक्तव्यस्य बाहुल्या- [बहुत्वा]द्दीकामात्रे सामस्त्यकथनायोगात् । एवमा[मित्थमा]स्तिकवादिनाम् इह परलोकगतिपुण्यपापास्ति- क्यवादिनां बौद्धनैयायिकसांख्यजैन-वैशेषिकजैमिनीयानां संक्षेपकीर्तनं कृतम् ॥७७॥

विशेषान्तरमाह । अन्ये आचार्याः नैयायिकमताद् वैशेषिकैः सह भेदं न मन्यन्ते । दर्शनाधिष्ठात्रैकदैवतत्वात् । पृथग्दर्शनं नाभ्युपगच्छन्ति तेषां मतापेक्षया आस्तिकवादिनः पञ्चैव । दर्शनानां षट्संख्या कथं फलवतीत्याह ॥७८॥

तन्मते नैयायिकवैशेषिकाभेदमन्यमानकाचार्यमते षट्दर्शनसंख्या लोकायितमतक्षेपात् पूर्यते । तु पुनरर्थः । किलेत्याम्नाये । तेन कारणेन तन्मतं चार्वाकमतं कथ्यते ॥७९॥

[लोकायत-नास्तिकमत]

लोकायिता नास्तिका एवममुना प्रकारेण वदन्ति - देवः सर्वज्ञादिः निर्वृतिमोक्षः, धर्मश्च अधर्मश्च द्वन्द्वः, पुण्यपापयोः फलं स्वर्गनरकादिकं च नास्ति । धर्माधर्माभावे कौतस्कुतं तत्फलम् ॥८०॥

तन्मते लौकायि[य]तमते अयं लोकः संसारः एतावन्मात्र एव यावन्मात्र इन्द्रियगोचरः । इन्द्रियं पञ्चविधम्, तस्य गोचरो विषयः, पचेन्द्रियव्यक्तीकृतमेव वस्त्वस्ति नापरम् । लोकग्रहणात् लोकस्थपदार्थग्रहः । अपरे पुण्यपापसाध्यं स्वर्गनरकाद्याहुः । तदप्रमाणं प्रत्यक्षाभावादेव । अप्रत्यक्षमपि चेन्मतम्; तदा शशशृङ्गवन्ध्यास्तनन्धयादीनामपि भावोऽस्तु । दृष्टान्तमाह - यथा कश्चित्पुरुषो वृकपददर्शनकुतूहलं दयितां समीरणसमी-कृतपांशुप्रकरे कराङ्गुल्या वृकपदाकारं विधाय मुग्धामवादीत् - भद्रे वृकपदं पश्य । तथा परवञ्चनप्रवणा मायाधार्मिका स्वर्गादिप्राप्तये तपश्चरणाद्युपदेशेन मुग्धजनं प्रतारयन्ति ॥८१॥

परमार्थवेदिन इदं वाक्यम्-यदतीतं यौवनादि तत्र ते । किन्तु जराजीर्णत्वादि भावि । हे भीरु, गतम् इह भवतिक्रान्तं सुखयौवनादि परलोके न ढौकते भूतानां समुदयो मेलः[ऽन्तः] तन्मात्रम्, केवलं [कलेवरं] भूतचतुष्टयाङ्ग[धिक]स्याभावान्न च पूर्वभवादिसंबन्धः शुभाशुभकर्मजन्या[न्यः] ॥८२॥

पृथ्वी जलमिति, पृथ्वी भूमि, जलमापः, तेजो वह्निः, वायुः पवनः एतानि चत्वारि भूतानि एतेषामाधारोऽधिकरणभूमिः भूतानि संभूय एकं चैतन्यं जनयन्ति । एतन्मते प्रमाणम्, प्रत्यक्षमेव एकं प्रमाणं न पुनरनुमानादिकम् । हि शब्दोऽत्र विशेषार्थो वर्तते । विशेषः पुनश्चार्वाकैः लोकयात्रानिर्वाहणप्रवणं धूमाद्यनुमानमिष्यते । क्वचन, न पुनः स्वर्गादृष्टादिप्रसाधकमलौकिक-मनुमानमिति । चैतन्यमाह । पूर्वार्धं सुगमम् । एतेषां चार्वाकाणां चेतनोत्पत्तिकारणं भूतचतुष्टयम् । चत्वार्यपि संभूय चैतन्यमुत्पादयन्ति । तु पुनः । मतिं प्रमाणम् अक्षमेव ॥८३॥

ननु भूतचतुष्टयसंयोगेऽपि[गे]कथं चैतन्योत्पत्तिरित्याह-पृथिव्यादिचतुर्भूतानां संहतौ मेले सति । तथेत्युपदर्शने । देहादिसंभवः । आदिशब्दाद् भूधरादिपदार्था अपि । यथा येन प्रकारेण सुराङ्गेभ्यो गुडघातक्यादिभ्यो मद्य[द]शक्तिः उन्मादकत्वं भवति[तीति] तथा भूतचतुष्टयसंबन्धाच्छरीरं आत्मनः स्थिता चे[सचे] तनता ॥८४॥

तस्मादिति पूर्वोक्तानुस्मरणपूर्वकं दृष्टपरित्यागात् प्रत्यक्षसुखत्यागात् अदृष्टे [तपश्चरणादि-कष्टे] प्रवृत्तिः । चः समुच्चये । तल्लोकस्य विमूढत्वं चार्वाकाः प्रतिपेदिरे । प्रतज्ञाततः [तवन्तः] ॥८५॥

साध्यस्य मनीषितस्य कस्यचिद्वस्तुनो वृत्तिः प्राप्तिः अनभीष्टस्य निवृत्तिरभावः ताभ्यां जन या प्रीतिरुत्पद्यते सा तेषां चार्वाकाणां निरर्था । श्रेण्या [निरर्थका । शून्या] पूर्वभवार्जितपुण्यपापाभावात्[भ एव] । सा च प्रीतिराकाशरूपा शून्येत्यर्थः । धर्मस्य कामादन्यस्याभावात् ॥८६॥

एवं लौकायितमतसंक्षेपः कथितः । एतं षड्दर्शन[नोत्पन्न]विकल्पे सति अभिधेयतात्पर्यार्थः मुक्त्यङ्गतत्त्व-सारार्थः[र्यतातत्त्वमारार्थः] चिन्तनीयः बुद्धिमद्भिः ॥८७॥

॥ इति षड्दर्शनसमुच्चयावचूर्णिः समाप्ता ॥

- परिशिष्ट - ४

॥ उद्धृतवाक्यानुक्रमणिका ॥ [लोक नं. / पृ. नं.]

[अ]	अपेक्ष्येत परः कश्चिद्यदि	आरण्यमेतत्सवितास्तगागतः []
अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः	[प्र-वा-३ १२७९] (७/५३)	(२७-२८/२०५)
[मैत्र्यु० ६ १३] (७१/६२९)	अभावोऽपि प्रमाणाभावलक्षणो	[इ]
अग्निषोमीयं पशुमालभेत	[शा० भा० १ ११] (७६/७४२)	इत एकनवते कल्पे [] (५८/६६२)
[ऐतरेय आ० ६ १३] (५८/६७२)	अमूर्तश्चेतनो भोगी [] (४१/३१९)	इत एकनवती कल्पे [] (५/४७)
अज्ञो जन्तुरनीशानोः	अयोगं योगमपरैः	इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्
[महा भा० वन० ३१] (१/२०)	[प्र० वा० ४ १९०] (९/९९)	[न्यायसू० १ ११ १४] (१७/१४९)
अज्ञो जन्तुरनीशानः	अर्थापत्तिरपि दृष्टः	इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठम्
[गृहभा० वनप० ३० १२८] (१३/१४३)	[शाबरभा० १ ११ १५] (७५/७३९)	[गुण्डक- १ १२ १०] (४३/३२२)
अतर्कितोपस्थितमेव सर्वम्	अर्थो ज्ञानसगन्धितः [] (११/१३३)	इष्टुकारनरः कश्चित् [] (४८-४९/४५५)
[आद्या० २ ११ ११ १४] (१/२४)	अस्ति वक्तव्यता काचित् [] (४४/३२८)	[ई]
अतस्मिस्तद्ग्रहो भ्रान्तिः [] (१०/११५)	अस्ति ह्यालोचना ज्ञानम्	ईर्याभाषैपणादान- [] (४४/३३०)
अतिदूरात्सामीप्यात् [] (४८-४९/४४५)	[मी० श्लो० प्रत्य० ११२] (५/४७)	[उ]
अतीन्द्रियाणागर्थानाम् [] (६९/७२४)	अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि	उपमानापि सादृश्यात् [शाबर भा०
अतोऽनेकस्वरात् [हैग० ७ १२] (१/२६)	[वैशे० सू० १ १२ ११] (६७/७०९)	१ ११ १८] (७४/७३६)
अथापि दिव्यदेहत्वात् [] (६८/७२१)	असदकरणादुपादानग्रहणात्	[ऊ]
अधस्तिर्यक् तथोर्ध्वं च	[सांख्यका० ९] (४३/३२६)	ऊर्ध्वगौरवधर्माणो
[त० भा० १० १७] (५२/४८५)	असिद्धसंयं किरियाणं [सूत्रक०	[त० भा० १० १७] (५२/४८५)
अन्तेषु भवा अन्त्याः	नि० गा० ११९] (१/१७)	ऊर्ध्वसत्त्वविशालः
[प्रश० भा० पृ० १६८] (६५/७०३)	आग्रही वत निनीपति	[सांख्यका० ५४] (३५/२६९)
अन्धे तगसि मज्जागः [] (५८/६७२)	युक्तिम् [] (८७/७६४)	ऊर्मिपट्कातिगं रूपम्
अन्यदपि चैकरूपं तत् [] (५२/५०२)	[आ]	[न्यायम० प्रमे० पृ० ७] (५२/४९३)
अनुगातुरयगपराधो	आत्मानि सति परसंज्ञा	[ए]
नानुगानस्य [] (१७-१८-१९/१७२)	[प्र.ब. १/२९/२२१] (५३/५०२)	एक एक हि भूतात्मा
अनुवादादरवीप्सा [] (८२/७५८)	आत्माशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिः	[त्रि० ता० ५ १२] (६७/७१४)
अनेकानि सहस्राणि [] (५८/६७२)	[न्यायसू० १ ११ १९] (२४/१८७)	एकादश जिने
अप्सु स्पर्शः शीत एव [] (४८-४९/४२९)	आत्मा सहैति मनसा [] (१७/१५४)	[त० सू० १ १९८] (४६/३८८)
अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ	आधारभस्मकौपीन [] (१२/१३७)	
[गी० श्लो० अभाव श्लो० ६] (७३/७४४)	आनन्दं ब्रह्मणो रूपम् [] (५२/४९३)	
अपवर्त्यते कृतार्थं [केवलिभुक्ति		
श्लो० १६] (४५-४६/३८६)		
अपुत्रस्य गतिर्नास्ति [] (५८/६७२)		

एको भावः सर्वथा येन दृष्टः [] (५५/५७२)	श्लोक ५] (७६/७४४)	तत्पूर्वकं त्रिविधमनुगानम् [] (१७-१८-१९/१६२)
एकं चेत्तत्कथं चित्रम्	[ग]	तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थम् [न्यायसू०
[प्रश्न० क० पृ० ३०] (५७/६१९)	गतानुगतिको लोकः [न्यायम०	४।२।५०] (२९/२०७)
एरण्डयन्त्रपेडासु	प्रमाणं पृ. ११] (३०/२१०)	ततोऽप्युर्ध्वगतिस्तेषाम् [त० भा० १०।७]
[त० भा० १०।७] (५२/४८५)	गुणदर्शी परितुष्यन्ः	(५२/४८५)
एषामैन्द्रियकत्वेऽपि	[प्र० व० १।२१९-२२१] (५२/५०२)	तदनन्तरमेवोर्ध्वम् [त० भा० १०।७]
[मी० श्लो० चोदना	गुणपर्ययवद्ब्रह्मम्	तद्वेत्त्यधीते [हैम० ६।२] (५२/४८५)
सू० श्लो० १३] (७१/७३०)	[त० सू० ५।३८] (४८-४९/४४२)	तदा तन्नित्यमानन्दम् [] (५२/४९३)
[ओ]	[घ]	तदुच्छेदे च तत्कार्यं [न्यायम०
ओंवेकः कारिकां वेत्ति [] (१/३९)	घटमौलिसुवर्णार्थी	प्रमे० पृ० ७] (५२/४९३)
[क]	[आप्तगी० श्लो० ५९] (५७/५८३)	तपसा निर्जरा च
कङ्कणं भंते दव्या पण्णता [] (४८-४९/४८५)	घ्राणादितोऽनुयातेन [] (३३/२५६)	[त० सू० ९।३] (४७/३९१)
कर्मक्षयाद्धि गोक्षः [] (५२/५०२)	[ज]	तपांसि यातनाश्चित्राः [] (८१/७५४)
कः कण्टकानां प्रकरोति	जातिरेव हि भावानां [] (७/५३)	तस्माद्यत्समर्थते तत् [मी० श्लो० उप०
[बुद्धय० ९।६२] (१/२१)	जावद्वया वयणपद्मा	श्लो० ३] (५५/५३२)
कथित् [हैम० ५।१११७१] (१/९)	[संगति० ३।४७] (१/१५)	तस्मान्न वध्यते नैवगुच्यते
कारणमेव तदन्त्यम् [] (४८-४९/४५०)	जे एगं जाणइ [] (५५/५७२)	[सांख्यका० ६२] (४३/३२२)
कालाभावे च गर्भादि	जेषु अनाएमु तओ [] (५५/५७२)	तस्मान्गानुपलोकव्यापी []
[शास्त्रवा० श्लो० १६७] (१/१७)	जो तुल्लाहाण्णं [] (५०/४७२)	(४८-४९/४४५)
कालः पचति भूतानि [महाभा०	ज्ञातसंदन्धस्यैकदेश [शावर भा० १।१।५	तत्संवाविग्धत्थं
हारीत सं०] (१/१७)	] (७३/७३५)	[विशेषा० गा० १३] (१/५)
किंच कालादृते नैव	ज्ञानमप्रतिधं यस्य [] (१३/१४३)	तादृष्येण च धर्मत्वम् [मी० श्लो० चोदना
[शास्त्रवा० श्लो० १६६] (१/१७)	ज्ञानमप्रतिधं यस्य [महाभा०	सू० श्लो० १४] (७१/७३०)
कूलप्रलयक्रे दोलायाम्	वन प० ३०] (१/१९)	तावदेव चलन्त्यथो [] (२६/१९९)
[त० भा० १०।७] (५२/४८५)	ज्ञानादयस्तु भावप्राणा [] (५२/४८७)	त्रैरूप्यं पाञ्चरूप्यं वा [] (५७/६२८)
को दुक्खं पाविज्जा [] (४५-४६/३३२)	ज्ञानमप्रतिधं यस्य [महाभा०	[द]
क्षणिकाः सर्वसंस्काराः	वन प० ३०] (१/१९)	दग्धेन्धनः पुनरुपैति
[] (१/२३)	ज्ञानादयस्तु भावप्राणा [] (५२/४८७)	[सिद्ध० द्वा०] (४५-४६/३३४)
क्षीरे दधिभवेदेवम्	ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य [] (४५-४६/३३४)	दग्धे वीजे यथात्यन्तम् [तत्त्वार्थाधि० भा०
[मी० श्लो० अभाव०	ज्ञानिनां धर्मतीर्थस्य [] (५२/५२०)	१०।७] (४५-४६/३३४)
	[त]	

दशहस्तान्तरं व्योमो [] (६८/७२९)	न श्रद्धयैव त्वयि [अयोगव्य. श्लो. २९] (१/१४)	पुराणं मानवो धर्मः [मनु० १२/११०]
दुःशिक्षितकुतर्काश - [न्यायम० प्रमा० पृ० ११] (३०/२१०)	न त्वर्धुनी न फणिनो [] (१२/१३५)	पुरुष एवेदं सर्वम् (४४/३२७)
दैवागमनभोयान-[आप्त मी० श्लो० १] (६८/७२९)	न ह्याभ्यामर्थपरिच्छिद्य [] (८/६३)	[ऋक्० १०/१९०/१२] (६७/७१४) (१/२०)
देवागमनभोयान- [आप्तमो० १/१] (१/२७)	न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति [] (१०/११५)	पुरुषोऽविकृतात्मेव [] (४१/३१८)
द्वादशाङ्गमपि... [] (५३/५२३)	न हि स्यात्सर्वभूतानि [] (५८/६७१)	प्रकृतेर्महास्ततोऽहंकारः [सांख्यका० ३३] (४१/३१२)
[घ]	न हि स्यात्सर्वभूतानि [] (५८/६७१)	प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम् [] (४८-४९/४०५)
धर्माधर्मनिमित्तो हि [न्यायम० प्रमे० पृ० ७] (५२/४९३)	न हि स्यात्सर्वभूतानि [] (५८/६७१)	प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः [मी० श्लोक० अभाव० श्लो० ११] (७६/७४२)
[न]	नाकारणं विषयः [] (५८/६६०)	प्रतिक्षणं विशरावो [] (११/१३१)
न कालव्यतिरेकेण [शास्त्रवा० श्लोक० १६५] (१/१७)	नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति [प्र० वा० २/३२७] (१०/११९)	प्रतिनियताध्यवसायः [] (४३/३२३)
न च स्याद् व्यवहारोऽयम् [मी० श्लो० अभाव० श्लो० २] (७६/७४४)	नान्वयः स हि भेदित्वात् [] (५७/६२८)	प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौल्यै समुत्पादिते [] (५७/५८३)
न चावस्तु न एते स्युः [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ४] (७६/७४४)	नाननुकृतान्वयव्यतिरेकम् [] (९/१११)	प्रापणशक्तिः प्रागाण्यम् [] (८/६३)
न नर्मयुक्तं वचनं हि नस्ति [वसि० धर्म० १६/३६] (५८/६७२)	नागनुकृतान्वयव्यतिरेकम् [] (५८/६६०)	प्रागाणपञ्चकं यत्र [] (४५-४६/३६३)
न नरः सिंहरूपत्वात् [] (५७/६२८)	नास्तिता पयसो दग्धि [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ६] (७६/७४४)	प्रागाणपट्कविज्ञातो [मी० श्लो० अर्था० श्लो० १] (५५/५३४)
ननु तस्यामयस्थायाम् [न्यायम० प्रमे० पृ० ७] (५२/४९३)	नित्यद्रव्याण्युत्पत्तिविनाशयो [] (६५/७०३)	प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्य-साधनम् [न्यायसू० १/११६] (२३/१८५)
न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्याम् [प्र० वा० २/६३] (९/११२)	नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा [प्र० वा० ३/३४] (४८-४९/४०८)	[ब]
न गांसभक्षणे दोषो [मनु० ५/५६] (५८/६७२)	नियतेनैव रूपेण [शास्त्रवा० श्लो० १७३] (१/२०)	वदर्याः कण्टकस्तीक्ष्ण- [लोकतत्त्व २/२२] (१/२१)
नवि अत्थि माणुसाणं तं [] (५८/४८७)	निर्वर्तकं निमित्तम् [] (४८-४९/४४२)	बन्धविप्रयोगो मोक्षः [] (४७/३९१)
न वै हिंस्रो भवेत् [] (५८/६७१)	[प]	बन्धुर्न नः स भगवान् [लोकतत्त्व १/३२] (१/१४)
	पक्षपातो न मे दीरे [लोकतत्त्व नि० श्लो० ३८] (१/१४) ४४/३२८)	बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो [प्र० वा० २/३२७] (१०/११९)
	पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः [] (३३/२५६)	बुद्धिदर्पणसंक्रान्तम् [] (४१/३१७)
	पयोव्रतो न दध्यत्ति [आप्त भी० श्लो० ६०] (५७/५८३)	बुद्धयध्ववसितमर्थम् [] (४१/३१७)
	पुद्गलत्थिकाए [] (४८-४९/४६५)	

बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुः [अभिधान० २।१४६] (४/४५)	[य]	३३२)
बुद्धिश्चाचेतनापि [] (४१/३१८)	य एव श्रेयस्वकरः [शावर० भा० १/१/२] (७१/७३०)	रूपादयस्तदर्थः [] (१७-१८-१९/ १५०)
पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति [] (८४/७६१)	यथा तथायथार्थत्वे [प्र. वा० २/५८] (१०/१२२)	[ल]
[भ]	यथाधस्तिर्यगूर्ध्वं च [त० भा० १०/७] (५२/४८५)	लिखितं साक्षिणो भुक्तिः (याज्ञव० स्मृ० २।२२) (५५/५३५)
भागे सिंहे नरो भागे [] (५७/६२८)	यथा सकलशास्त्रार्थः [प्र० वार्तिकाल० २।२२७] (४५-४६/ ३८२)	लूतास्य तन्तुगलिते [] (३३/२५६)
[म]	यथोक्तलक्षणोपपन्नः- [न्याय सू० १।२।२] (२९/२०७)	[व]
गतिः स्मृतिः संज्ञा [त० सू० १।१३] (५५/५४०)	यद्ययैवाविसंवादि [सम्मतितर्क टीका, पृ० ५९] (५५/५४७)	वर्तत इदं न वर्तत [] (४८-४९/४६२)
मणिप्रदीपप्रभयोः [प्र० वा० २।५७] (१०/१२१)	यद्यदेव यतो यावत् [शास्त्रवा० श्लो० १७४] (१/२०)	वर्तना परिणामः क्रिया [त० सू० ५।२२] (४८-४९/४४८)
मणुजं भोयणं भुञ्जा [] (४/४४)	यद्धानुवृत्तिव्यावृत्ति [गी० श्लो० अभाव० श्लो० ३] (७६/७४४)	वरं वृन्दावने वासः [] (५२/४९१)
मयाकश्यागाक [] (७९/७५१)	यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा [न्यायभा० १।१।३] (१७/१५८)	वस्तु (त्त्वं) संकरसिद्धिश्च [गी श्लो० अभाव० श्लो० ५] (७६/७४४)
मयूराण्डरसे यद्वत् [] (५७/६२८)	यस्मात्साधिकसम्पत्क्व [] (५२/४८७)	विविक्ते दृक्परिणौ [] (४१/३१८)
महोक्षं वा महाजं वा [याज्ञ० स्मृ० १९९] (५८/६७१)	यः पश्यत्यात्मानम् [प्र० व० १।२१९-२२१] (५२/५०२)	विरोधादेकगनेकत्वभाव [प्रश० कन्द० पृ० ३०] (५७/६१९)
म्रियन्ते मिहतोयेन [] (३३/२५६)	यावदात्मगुणाः सर्वे [न्याय म० प्रमे० पृ० ७] (५२/४९३)	विशेषणविशेष्याभ्याम् [प्र० वा० ४।१९१] (९/९९)
मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेः [प्र० वा० १।२५६] (११/१३२)	यावज्जीवेत्सुखं जीवेत् [] (८१/७५४)	वीतरागं स्मरन् योगी [] (१२/१३५)
मुख्यसंख्यवहारेण [सम्मतितर्क टीका पृ० ५९] (५५/५४७)	युगपदयुगपत्क्षिप्रम् [] (४८-४९/४६२)	व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वम् [प्रश० किरण० पृ० ३३] (६५/६९९)
मूलक्षि (क्ष) तिकरीगाहु [] (५७/६००)	येन येन हि भावेन [] (१२/१३५)	व्यवच्छेदफलं वाक्यम् [प्र० वा० ४।१९२] (९/१००)
मूलप्रकृतिरविकृतिः [सांख्यका० ३] (४१/३१२)	[र]	[श]
मृतानामपि जन्तूनाम् [] (५८/६७२)	रागोऽङ्गनासङ्गमतः [] (४५-४६/ ३३२)	शब्दज्ञानादसंनिकृष्टे [शावर भा० १।१।५] (७४/७३६)
मृदी शय्या प्रातरुत्थाय पेया [] (४/४४)		शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्य- [त० सू० ५।२४] (४८-४९/४५०)
मृल्लेपसंगनिर्माणात्		
[त० भा० १०।७] (५२/४८५)		

शिरसोऽवयवा निम्ना [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ७] (७६/७४४)	सत्संप्रयोगे सति [मी० सू० ११९।४] (७३/७३४)	[द्वात्रिंश०] (५८/६५८)
शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययम् [योग भा० २।२०] (४१/३१८)	सद्विद्यमाने सत्ये च [अनेकार्थ १।१०] (१/८)	सुविवेचितं कार्यं कारणं च [] (१७-१८-१९/१७२)
शुद्धचैतन्यरूपोऽयम् [] (४३/३२१)	सदकारणवन्नित्यम् [वैशे० सू० ४।१।११] (६१/६८२)	सुरगणं सुहं समगं [] (५२/४८७)
शून्यमिदं [] (११/१३२)	सप्तदशप्राजापत्यान्यशुन [तैत्ति० सं० १।४] (५८/६७२)	सुरासुरगरेन्द्राणाम् [] (५२/४८७)
शैवाः पाशुपताश्चैव [] (१२/१३७)	स प्रतिपक्षस्थापनाहीनः [न्यायसू० १।२।३] (२९/२०७)	स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः [त० सू० ५।२३] (४८-४९/४५०)
शैवी दीक्षां द्वादशाब्दीम् [] (१२/१३५)	सम्यग्ज्ञानदर्शन [त०सू० १।१] (५४/५२४)	स्मृत्यनुमानागमसंशय० [न्यायभा० १।१।१६] (१७-१८-१९/ १६५)
श्रुत्वा वचः सुवरितं [लोकतत्त्व० १।३२] (१/१४)	संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना [त० भा० १०।७] (५२/४८५)	स्वपरव्यवसायि - [] (५४/५२६)
श्रूयतां धर्मसर्वस्वम् [चाणक्य १।७] (५८/६७२)	सर्वमेतदिदं ब्रह्म [छन्दो० ३।१४।१] (६७/७१४)	स्वभावतः प्रवर्तन्ते [त० भा० १०।७] (५२/४८५)
श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः च [मी० श्लो० चोदना श्लो० १९१] (७१/७३०)	सर्वव्यक्तिपुनियतं क्षणेक्षणे [] (५७/५८०)	स्वस्वभावजमत्यक्षम् [] [] (५२/ ४८७)
श्रोत्रं त्यक् चक्षुषी जिह्वा (४३/३२३)	सागीष्ये च व्यवस्थायाम् [] (४/४५)	[ह]
[ष]	सिद्धस्स सुहो रासी [] (५२/४८७)	ह्यः श्वोऽद्य संप्रति [] (४८-४९/४६२)
पट्त्रिंशदङ्गुलयागम् [] (३३/२५६)	सुखमात्यन्तिकं यत्र [] (५२/४९३)	हसं पिव लल्ल खाद गोद [] (३३/ २५६)
पट्शतानि निपुज्यन्ते [] (५८/६७१)	मुनिश्चितं नः परतन्त्र	हिरण्यगर्भः सर्वज्ञः [] (४५-४६/७८९)
[स]		हेतुगदनित्यगव्यापि
स एव योगिनां सेव्यः [] (१२/१३५)		[सांख्यका० २०] (४१/३१३)

- परिशिष्ट - ५

॥ श्री षड्दर्शन - समुच्चयगाथावर्णानुक्रमिका ॥

श्लोक	नं.	श्लोक	नं.
अत एव पुरा	७०	तत्त्वानि षोडशा	१४
अपरोक्षतया	५६	तथाभव्यत्व	५४
आक्षपादमते	१३	तत्र 'ज्ञानादि	४८
आचार्य शिष्य	२९	तत्र द्रव्यं	६१
उत्क्षेपावक्षेप	६४	तत्र परं	६५
एतानि नव	५३	तत्र प्रत्यक्ष	७३
एतावानेव	८१	तत्र बौद्धमते	४
एतेषां या	३६	तस्मादती	६९
एवं चतुर्विंशति	४१	तस्माददृष्ट	८५
एवं सांख्यमत	४४	दर्शनानि षडेवा	२
कार्यात् कारणा	२१	दुःखं संसारिणः	५
किमेतदिति	२५	दृष्टान्तस्तु	२६
क्षणिकाः सर्व	७	दृष्टान्तोऽप्य	१५
चैतन्य लक्षणो	४९	दृष्टार्थानुप	७५
जातयो निग्रह	१६	देवताविषयो	५९
जिनेन्द्रो देवता	४५	द्रव्यं गुण	६०
जीवाजीवौ	४७	निग्रहस्थान	३२
जैनदर्शन	५८	नैयायिकमतस्यै	३३
जैमिनीयाः	६८	नैयायिकमताद	७८
ततः संजायते	३७	नोदनालक्षणो	७१

श्लोक	नं.	श्लोक	नं.
पापं तद्विपरीतं.	५०	यच्च सामान्य	२२
पायूपस्थ	३९	यथा काकादि	२८
पिब खाद च	८२	येनोत्पाद	५७
पृथ्वी जल	८३	रूपाणि पक्ष	११
पृथ्व्यादि	८४	रूपात्तेजो	४०
पूर्ववच्छेष	१९	रोलंबगवल	२०
पंचविंशति	४२	लोकायतमते	८७
पंचेन्द्रियाणि	८	लोकायता	८०
प्रकृतिवियोगो	४३	विजिगिषु	३०
प्रतिज्ञाहेतु	२७	व्यवसायात्मकं	१८
प्रत्यक्षमनुमानं	७२	शाब्दमाप्तो	२४
प्रत्यक्षमनुमानं	१७	शाब्दं शाश्वत	७४
प्रत्यक्षं कल्पना	१०	षड्-दर्शन	७९
प्रत्यक्षं च	५५	सत्त्वं रज	३५
प्रमाणं च	६७	सद् दर्शनं	१
प्रमाणपंचकं	७६	समुदेति	६
प्रमाणे द्वे च	९	संवरस्तन्निरोध	५१
प्रसिद्धवस्तु	२३	साध्यवृत्ति	८६
बद्धस्य कर्मणो	५२	सांख्या निरी	३४
बुद्धिः सुख	६३	सुरासुरेन्द्र	४६
बौद्धं नैयायिकं	३	स्पर्शनं रसन	३८
बौद्ध रास्त्रांत	१२	स्पर्शरस	६२
य इहायुत	६६	हेत्याभासा	३१

परिशिष्ट - ५

श्री मेरुतुंगसूरीसंबुद्धः

॥ श्री षड्दर्शननिर्णयः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने ॥

चिदानन्दैक^१ रूपाय सर्वापाय^२ तिरस्कृते ।

ध्यानगम्यस्वरूपाय नमोऽस्तु परमात्मने ॥१॥

...तथाहि-इह किल रूढितश्चत्वारो वर्णाश्चत्वार आश्रमाः षड्दर्शनानि इत्यादि-विचित्र विश्वव्यवस्थितिः । परं सर्वेषामप्येषामहमेवेति अहंभावः स स्वभावादाविर्भवन् दुर्निवारः, परमार्थदृशा वीक्ष्यमाणः सर्वथाऽनुचितश्च^३ । कथमिति चेदुच्यते-किल ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रश्चत्वारो वर्णाः । तेषां मध्ये ब्राह्मणो वर्णः ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चेति यद्यपि लोकव्यवहारः, परं तद् ब्राह्मण्यं सत्य-तपोदयेन्द्रियदमादिरूपब्रह्मात्मकं मुख्यलक्षणम्, परैर्जात्यादिभिर्यज्ञोपवीतादिभिश्च सर्वथा न भवतीति प्राक्बौद्धाचार्येण निर्णीतम् । अत एवोक्तं श्रुतौ-

सत्यं ब्रह्म तपो ब्रह्म ब्रह्म चेन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदया ब्रह्म एतद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥१॥

तथा-ब्राह्मणो ब्रह्मचर्येण यथा शिल्पेन शिल्पिकः ।

अन्यथा नाममात्रं स्यादिन्द्रगोपककीटवत् ॥

सत्यादिरूपं च ब्रह्म निर्मलस्वभावतया जायमानं सर्वेष्वपि वर्णेषु घटत एव ।

सर्वजातिषु चाण्डालाः सर्वजातिषु ब्राह्मणाः ।

ब्राह्मणेष्वपि चाण्डालाश्चाण्डालेष्वपि ब्राह्मणाः ॥

इति श्रुतप्रामाण्यात् ।

तथा ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चैति चत्वार आश्रमाः । तत्राद्यमाश्रमद्वयं गृहस्थानामुचितम्, अन्त्याश्रमद्वयं च-यतीनाम् । ततो यद्यपि व्यवहारतो गृहस्थानां यतयः पूज्या एव, परं तद् यतित्वं भावरहितं, न वनवास-वल्कलपरिधान-पुष्प-फल-पत्राहारादिभिः स्यात् । वनेचराणामपि वनवासादि सर्वमस्ति, न च ते यतयः । तथा न भूशयनोज्ज्वल-शीतातपसहनादिभिः, मृगादीनामपि तद्भावात् । नाङ्गसंस्कारत्यागादिभिः वृषलणामपि तद्दर्शनात् । न भिक्षाटन-निरशनतादिभिः दुर्भिक्षादौ बहूनामपि तत्संभवात् । न *आकिञ्चन्यादिभिः दुर्गतानामपि

तद्घटनात् । तस्माद् रागद्वेषपरिहाररूपसमतास्वीकार एव यतित्वम् । उक्तं च-

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सितेकर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥

[हितोपदेश, संधि १०]

तथा-

रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ।

तावेव यदि न स्यातां तपसां किं प्रयोजनम् ? ॥

तथा बौद्ध-मीमांसक-साङ्ख्य-नैयायिक-वैशेषिक-जैनभेदेन षड्दर्शनानि । तत्र यद्यप्येतान्यात्म-
पुण्य-पापपवर्गादिसत्तावादितया सद्दर्शनानीति व्यवहारस्तथापि स्वस्वपक्षोत्कर्ष^१ परपक्षपकर्ष^२
कदाग्रहनिग्रहाय किमप्युच्यते ।

इह बौद्धानां बुद्धो देवता, चत्वारि दुःखादीन्यार्यसत्यानि । तत्र विज्ञानादयः पञ्चस्कंधाः,
द्वादशायतनानि च दुःखम् । रागादीनामुदयहेतुरात्मीयभावाख्यः समुदयः । सर्वं क्षणिकमिति वासना
मार्गः । ज्ञानसन्तानोच्छेदो मोक्षः । निरोधो मोक्ष इत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमाने द्वे प्रमाणे ।

एवं सति यदि बुद्धो देवताऽस्येति बौद्धत्वव्यपदेशस्तर्हि स बुद्धः संसारी वाऽसंसारी वा ? यदि
संसारी तर्हि अस्मदादिवद् रागादिकलुषिततया न देवः । अथासंसारी तर्हि क्षणिकोऽक्षणिको वा ?
क्षणिकश्चेन् नासंसारी । क्षणिकत्वादेव संतानोच्छेदाभावेन मोक्षाभावात् । अक्षणिकश्चेत् सन् वा
असन् वा ? । संश्वेन् न, यत् सत् तत् क्षणिकमिति प्रतिज्ञाव्याघातात् । असंश्वेन्न प्रमाणम्,
खरविषाणस्याप्यसतः प्रमाणत्वप्रसंगात् । तत एकान्तक्षणिकत्ववादिनां तेषां कथं बुद्धो देवर्तेति ।
किञ्च सर्वस्य क्षणिकत्वेऽभ्युपगम्यमाने मोक्षोपायप्रवृत्तिरपि न स्यात् । सर्वेषामपि ज्ञानक्षणानां
निरन्वयनाशेन मोक्षफलोपभोगाभावात् । अथ ज्ञानसंतानोच्छेदस्यैव मोक्षत्वाभ्युपगमे मा भूत्
कस्यापि मोक्षफलोपभोगाभाव इति चेत्, तर्हि सर्वजन्तूनामवसानकालस्वभावेनैव
ज्ञानसंतानोच्छेदसम्भवात् स्वयं मोक्षे सति विशिष्टक्रियावैफल्यं भविष्यति । अथ स एव
ज्ञानसंतानोऽन्यत्र देहान्तरं सङ्क्रामतीति नावसानकाले मोक्षप्रसङ्ग इति चेन्न,
देहान्तरसङ्क्रमणस्यैवाघटनात् । तथाहि-दीपशिखासन्तानोऽपि स्वाधारपात्रं मुक्त्वा न पात्रान्तरे
सङ्क्रामति । एवं ज्ञानसन्तानोऽपि स्वाधारदेहं मुक्त्वा नान्यं देहं सङ्क्रामति । कर्मवशात्
संक्रामतीति चेन्न, येन ज्ञानक्षणेन पूर्वदेहे कृतं कर्म स स्वकर्म [अ]भुक्त्वा विनष्टः ।
अन्यत्रोत्पित्सुर्ज्ञानक्षणस्तु केन कर्मणा देहान्तरमाप्नोति ? पूर्वज्ञानक्षणकृतकर्मणेति चेन्न, अन्यस्य

कर्मणा अन्यस्य फलोपभोगे सर्वविश्ववैसंस्थुल्यापत्तेः ।

केचिन्निखिलवासनोच्छेदे विगतविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धज्ञानोत्पादो मोक्ष इति मन्यन्ते तदप्युक्तम् । समलचित्तक्षणानां स्वाभाविक्याः सदृशारम्भणशक्तेरसदृशमलज्ञानक्षणारम्भं प्रत्यशक्तेश्चाकस्मादनुच्छेदात् । तस्मात् सर्वं न क्षणिकम् । किन्तु, अनाद्यनन्तो ज्ञानादिगुणाधारो नित्यो जीवः । उक्तं च—

जीर्णानि वासांसि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

[भगवद् गीता २.२२]

स च जीवः सर्वकर्मक्षयेऽवाप्तानन्तज्ञानो मुक्तस्वरूपो विजयते । उक्तं च—

शीवः शिवो शिवो जीवः शिवाज्जीवो न भिद्यते ।

कर्मबद्धो भवेज्जीवः कर्ममुक्तः सदाशिवः ॥'

[]

तथा मीमांसकानां सर्वज्ञः कोऽपि नास्तीति, तदुक्ता आगमा अपि न सन्ति । ततोऽपौरुषेयत्वेन नित्या वेदा एव प्रमाणम् । तत्र यागादिक्रियां प्रति प्रवर्तकवचोरूपो नोदनालक्षणो धर्मः । प्रत्यक्षा-नुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावरूपाणि षट् प्रमाणानि । ब्रह्मादैतवादिनां चैषामात्मन्यात्मल्यो मोक्षः ।

इत्थं चैवेते नोद्याः । नन्वेव सर्वज्ञो भवता ज्ञातो निषिध्यते अज्ञातो वा । ज्ञातश्चेत् तर्हि तज्ज्ञापकप्रमाणसद्भावात् कथं निषेधः ? । अज्ञातश्चेन्न, अज्ञातस्य घटादेरपि निषेद्धुमशक्यत्वात् । किञ्च, सर्वज्ञो नास्तीति यदुच्यते तत् किमत्र देशेऽत्र काले, सर्वदेशेषु सर्वकालेषु वा ? आद्यः पक्षोऽस्माकमप्यभिमतः, द्वितीयपक्षे तु यः कोऽपि सर्वदेशसर्वकालगतं सर्वज्ञो नास्तीत्यादिकं स्वरूपं जानाति स एव सर्वज्ञः । ततः कथं सर्वज्ञाभावः । एवं सर्वज्ञसिद्धौ तदुक्ता आगमाः प्रामाण्येन सिद्धा एव, आप्तवचनत्वात् ॥

तथा वेदा अपौरुषेया इत्यप्युक्तम् । यतः शास्त्रं वचनात्मकम्, वचनं च पुरुषतात्त्वोष्ठादिव्यापारं विना न क्वाप्युपलभ्यते । अतोऽपौरुषेयत्वाभावात् नित्या वेदाः । किञ्च, नित्या वेदाश्चेत्तर्हि किमुपलभ्यभावा अनुपलभ्यभावा वा ? । अत्र पक्षद्वयेऽपि दोषः । नित्यत्वेन

१. तुलना— जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः ।

पाशवद्धः पशुर्देवि पाशमुक्तः सदाशिवः ॥

तुपेण वद्धो ग्रीहिः स्या-तुपागावे तु तण्डुलम् ।

कर्मवद्धः सदा जीवः कर्ममुक्तः सदाशिवः ॥

—तन्त्र

सर्वदोषलम्भस्यानुपलम्भस्य वा प्रसंगात् । अन्यथा स्वभावहान्या अनित्यत्वापत्तेः । ततोऽपौरुषेया नित्यास्तु वेदा न भवन्तीति न ते प्रमाणम् । “वेदा अवेदा यज्ञा अयज्ञा” इति श्रुतिप्रामाण्यात् । गीतायामप्युक्तम्—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति विपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ^१ नान्यदस्तीति वादिनः ॥

कामात्मानः स (स्व)र्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यफलं^२ प्रति ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ! ।

निर्वृन्दो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥

(भगवद्गीता २.४२-४५) इति ।

किञ्च, सुधाभुजो देवा अतः कथं गोमेधादिषु हूयमाना गवादिपलं भुञ्जते । एवमेषामपि पलादत्त्वप्रसंगात् । न च यागादिक्रियाः स्वर्गं साधयन्ति ।

यूपं छित्त्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।

यद्येवं गम्यते स्वर्गे नरके केन गम्यते ॥ इति

(भट्टारकशुकवचनात्)

तस्माद् अहिंसा-संयम-तपोरूप आत्मयज्ञ एव स्वर्गादिसाधनम् ।

उक्तं च-

इन्द्रियाणि पशून् कृत्वा वेदिं कृत्वा तपोमयीम् ।

अहिंसामाहुतिं दद्यादेष यज्ञः सनातनः^३ ॥

सांख्यमते अकर्ता निर्गुणो भोक्ता पुरुषः । गुणत्रयाणां साम्यावस्था प्रकृतिः । सा च प्रधानाव्यक्तसंज्ञाभ्यां वाच्या । प्रकृतेश्च महदुत्पद्यते बुद्धिरित्यर्थः । महतोऽहंकारः । अहङ्काराद् द्विधाएकादशक-दशकगणरूपा । तत्र एकादशकः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनश्च । दशकगणश्च शब्द-रूप-गन्ध-रस-स्पर्शस्तेभ्यो नभस्तेजः पृथिव्यम्भोवायवः पञ्चभूतानीति पञ्चविंशति तत्त्वानि । तेषां ज्ञानान्मोक्षः । उक्तं च—

पञ्चविंशति तत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति ॥

मोक्षश्च प्रकृतिपुरुषयोर्विभागः । प्रत्यक्षानुमानशब्दानि त्रीणि प्रमाणानि ।

अत्र चायं विचारः । यद्यचेतना प्रकृतिस्तर्हि ततो बोधरूपा बुद्धिः कथमुत्पद्यते । अथ पुरुषाधिष्ठितेति प्रकृतिर्बुद्धिं जनयति तर्हि सा चेतनरूपा बुद्धिः पुरुषधर्मः, प्रकृतिधर्मो वा ? पुरुषधर्मश्चेत् कथं प्रकृतित उत्पत्तिः । प्रकृतिधर्मश्चेत् कथं जडरूपप्रकृतेर्ज्ञानरूपबुद्धिधर्मः, विरोधात् । न हि सूर्याज्जायमानः प्रकाशस्तमसो धर्म इति वक्तुं शक्यम् । किञ्च, यद्यकर्ता पुरुषस्तर्हि धर्ममधर्मं करिष्यामीति अध्यवसायं को विधत्ते । प्रकृतिश्चेन्न, तस्या अचेतनत्वात् । पुरुषश्चेन्न, तस्याकर्तृकत्वेन संमतत्वात् । ततोऽनादिः संसारोऽनादिः कर्मबद्धो जीव इति तत्त्वम् । “न कदाचिदनीदृशं जगत्” इति वचनप्रामाण्यात् । किञ्च, क्रियां विना तत्त्वज्ञानमात्रेण न हि कस्यापि मोक्षः । भुक्तिक्रियां विना तज्ज्ञानेन तृप्तेरयोगात् । उक्तं च—

क्रिया फलप्रदा पुंसां न ज्ञानं केवलं क्वचित् ।

न हि स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो ज्ञानादेव सुखी भवेत् ॥

नैयायिकमते सृष्टिसंहारकारी नित्यः सर्वज्ञाता व्यापकः शिवो देवः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाश्चत्वारि प्रमाणानि । प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानीति षोडश तत्त्वानि । एतेषां च परिज्ञानान्मोक्षावाप्तिः । नित्यसंवेद्यमानेन सुखेन विशिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष इति । एवं चैते पृच्छ्याः । ननु नित्यः सन् शिवः सृष्टिसंहारावेकेन स्वभावेन विधत्ते स्वभावभेदेन वा ? । तत्र न तावदेकस्वभावेनैवेति वक्तुं शक्यम् । सृष्टिसंहारस्वभावयोः प्रद्योतान्धकारयोरिवाती-वविरुद्धत्वात् । स्वभावान्तरेण तदा न नित्यः । स्वभावभेदेनाप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावस्य नित्यलक्षणस्य व्याघातात् । अथ नित्य एव भगवान् इच्छावशात् सृजति संहरति चेति । न, काम-क्रोध-लोभ-दम्भ-गर्व-हर्षरूपोर्मिषट्करहितस्येच्छाया अप्यसंभवात् । किञ्च, सर्वज्ञोऽसौ स्वद्वेषिणः किं सृजति ? न हि शुद्धमार्गोच्छेदायं प्रेक्षवान् प्रवर्तते । अथ पूर्वमद्वेषिणः सृष्ट्याः पश्चाद् द्वेषिणो जायन्ते, तर्हि नासौ सर्वज्ञोऽनागततद्द्वेषभावाज्ञानात् । तथा यदि ईश्वरकर्तृकं जगत् तदा किं कर्तृकं ईश्वर इत्यपि चिन्त्यम् । अनादिनिधनो भगवान् स्वभावसिद्ध इति नान्यकर्तृकस्तर्हि विश्वमपि तथैव स्वभावसिद्धमिति वदतां किं वक्त्रं वक्रीस्यात् । किञ्च नित्यस्य शिवस्य एका

१. ईश्वरः कर्ता अस्य जगतः । तत् ईश्वरकर्तृकम् ।

२. कः कर्ता अस्य ईश्वरस्य स किं कर्तृकं ईश्वरः ।

मूर्तिस्त्रयो भागा ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा इत्यपि न घटते । राजसादि-पृथग्गुणस्य भागत्रयस्य एकत्वनित्यत्वानुपपत्तेः । तथा यद्यसौ सर्वज्ञो व्यापकश्च तदा यत्र जीवस्तत्र शिवः, “सर्वं विष्णुमयं जगद्धा” इति वचनाद्यथा सर्वजन्तूनां व्याप्यत्वं तथा सर्वज्ञत्वमपि किं न स्यात् । अन्यच्च, शिवमयत्वे विष्णुमयत्वे वा जगत आराध्याराधकादि-मुक्तामुक्तादिव्यवस्थाऽपि विशीर्येत । तस्माद् एतानि वाक्यानि-

एक एव हि भूतात्मा देहे देहे व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥

[ब्रह्मविन्दु उपनिषद् १२]

‘यादृक् पिण्डे तादृग् ब्रह्माण्डे’ इत्यादीनि च शिवादिष्विव सर्वभूतेष्वदुष्टधीप्रतिपादकानि मन्तव्यानि । न चायं शिवः पारदवत् खण्डतामवाप्य नानाभूतेषु चेष्टते । ‘नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि’ इति [भगवद्गीता २.२३] वचनाज्जीवस्य खंडत्वायोगात् । नापि निजांशान्नानारूपतया व्यापार्य विचित्रं चेष्टते इति वाच्यम् । यतस्तेषां शास्ततो भिन्ना वाऽभिन्ना वा स्युः । भिन्नाश्चेत् खण्डतादोषः । अभिन्नाश्चेदेकस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा सर्वेऽपि सुखिनो दुःखिनो वा स्युः । तस्मान्निरञ्जनः सृष्टि-संहारानधिकारी सर्वज्ञः परमपदस्थः शिव इति । उक्तं च—

स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तोऽखिलैर्गुणैः ॥

ऊर्मिषट्काऽतिगं^१ रूपं तदाहुर्मनीषिणः ।

संसारबन्धानाधीन-क्लेशदुःखाद्यदूषितम् ॥ इत्यादि

[न्यायमञ्जरीनवमाह्निके]

अन्यत्राप्युक्तम्—

न स्वर्धुनी न फणिनो न कपालदाम

नेन्दोः कला न गिरिजा न जटा न भस्म ।

यत्रास्ति किञ्चिदपि नान्यदुपास्महे तद्-

रूपं पुराण^२-मुनि-शीलित^३-मीश्वरस्य ॥

वैशेषिकाणामपि देवः शिव एव । द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः षट् पदार्थाः । प्रत्यक्षानुमाने द्वे प्रमाणे । नवानां बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्काररूपविशेषगुणा-नामत्यन्तोच्छेदे मोक्ष इति । ते चैवं पर्यनुयोज्याः^४ । ननु आगमाः प्रमाणमप्रमाणं वा । यद्यप्रमाणं

कथं तर्हि आगमबलेन षट्पदार्थादिप्ररूपणा प्रमाणीक्रियते । अथ प्रमाणं तथा कथं द्वे एव प्रमाणे ? । तस्मादागमार्थापत्त्यादीन्यपि प्रमाणानि मन्तव्यानि । अन्यथा सर्वव्यवहारलोपात् । किञ्च विशेषगुणोच्छेदे मोक्षस्तदा मुक्तजीवस्य सर्वज्ञानसुखयोरभावादाकाशाद्यजीवैः सह मनागपि नो भेदः । अतस्तत्त्वदानादिना मोक्षमवाप्य भवन्मते जीवैरजीवैर्भाव्यं [इति] लाभमिच्छतो मूलक्षतिः । अन्यच्च । यथाऽभ्रच्छि(च्छ)त्रादित्यस्य शनैः शनैरभ्रापगमे प्रकाशः स्पष्टस्पष्टतरो भवन् सर्वाभ्रापगमे सर्वथा स्पष्ट एव स्यादेवं कर्माच्छादितस्य जीवस्य शनैः शनैः कर्मक्षये स्फुटस्फुटतरीभवज्ज्ञानं मोक्षक्षणे सर्वकर्मक्षये सम्पूर्णं केवलज्ञानमेव जायते, न पुनः सर्वथा ज्ञानोच्छेद इति । किञ्च, परमात्मस्वरूपं पश्यतो योगिनो यथा यथा विषयोपरम^१ स्तथा तथा परमानन्दसुखं बहुबहुतरमेव दृश्यते ततो यदा मोक्षक्षणे सर्वविषयोपरमस्तदा सर्वोत्तमं परमानन्दसुखं जायमानं केन निवार्यते । उक्तं च न्यायसारसूत्रे

सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

तं वै मोक्षं विजानीयाद् दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥११॥

श्रीजैनदर्शने रागद्वेषविनिर्मुक्तः सर्वज्ञो महोदयी भगवान् जिनो देवः । जीवाजीवादीनि नवतत्त्वानि । प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणं प्रमाणद्वयम् । अनन्तधर्मात्मकं स्याद्वादक्रोडीकृतं सर्वं वस्तु प्रमाणविषयः । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः । अत्र चैवं विचारः । ननु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि व्यस्तानि वा समस्तानि वा व्यस्तसमस्तानि वा मोक्षमार्ग इति त्रयी गतिः । तत्र न व्यस्तानि यतो यथावस्थितजीवादि नवतत्त्वानां विस्तराद्वा संपेक्षाद्वाऽवबोधो ज्ञानम्, श्रद्धानं च दर्शनम् बहुनामपि भूतं भवति भविष्यति च । न च ते चारित्रं विना मोक्षं याता यान्ति यास्यन्ति च । चारित्रमपि सर्वसावद्यत्यागलक्षणभागमोक्तत्वादभव्यानामपि भवति । न च ते सिद्धाः सिद्ध्यन्ति सेत्स्यन्ति च । तस्मान्न व्यस्तानि तानि मोक्षमार्गः । नापि समस्तानि, श्रीभरतचक्रवर्त्यादीनां राज्यं कुवर्तमेव मोक्षप्राप्तेः । नापि व्यस्तसमस्तानि, धर्मतीर्थस्याप्रवृत्ततया स्वतः परतो वा ज्ञानादीनामसम्भवेऽपि भगवन्मातृमरुदेवादीनां मोक्षस्य लाभात् । तस्मात् सर्वशुद्धशुभ-परिणामपरिणत आत्मैव सम्यग्ज्ञानादिरत्नत्रयरूपो ज्ञातव्यः । स एव मोक्षश्चेति । उक्तं च-

आत्मैव दर्शनज्ञानचारित्राण्यथवा यतेः ।

यत् तदात्मक एवैष शरीरमधितिष्ठति ॥

अयमात्मैव संसारः कषायेन्द्रियनिर्जितः ।

तमेव तद्विजेतारं मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥

अत एव नामादिकदाग्रहं मुक्त्वा गुणोत्कीर्तनद्वारेणैव देवगुरुधर्मतत्त्वानि सवैरपि तत्त्वज्ञैः प्रमाणीकृतानि । तद्यथा—वीतरागः परमात्मस्वरूपो भगवान् अर्हन् श्रीसर्वज्ञो देवः । 'ज्ञानतपोभ्यां पात्रतामापन्नः संयमी गुरुः । सर्वज्ञभाषितो दयादिमूलो धर्मः । इत्येतत्-त्रयस्येव ज्ञानश्रद्धाने सम्यक्त्वम् । तदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे [६.६.१]

स्वाध्यायसंयमाभ्यां स दृश्यते पुरुषोत्तमः ।

तत्रापिनिकारणं ब्रह्म तदेतदिति पठ्यते ॥

तत्र [६.५.६६] देवविषये—

यत् तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।

अनिर्देश्यस्वरूपं च पाणिपादाद्यसाम्प्रतम् ॥

तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।

वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः ॥ [६.५.६८]

परः पराणां सकला न यत्र

क्लेशादयः सन्ति पराऽपरेषो ।

सर्वेश्वरः सर्वगः सर्ववेत्ता

समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥

स ज्ञायते येन सदस्तदोषः

सिद्धः परो निर्मलरूप एकः ।

तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तं

स दृश्यते वाऽप्यथ गम्यते वा ।

विश्वकर्मणाप्युक्तम्—

इन्द्रियैर्न जितो नित्यं केवलज्ञाननिर्मलः । [5B]

पारं गतो भवाम्भोधेयो लोकान्ते वसत्यलम् ॥

ज्योतिरूपेण यस्तत्र पुरूपेणात्र वर्तते ।

रागद्वेषव्यतिक्रान्तः स एष परमेश्वरः ॥२॥

वौद्धैरप्युक्तम्—

भग्नं मारबलं येन चूर्णितं भवपञ्जरम् ।

निर्वाणपदमारूढं तं बुद्धं प्रणमाम्यहम् ॥

योगशास्त्रेऽप्युक्तम्—

सर्वज्ञो जितरागादिदोषलोक्यपूजितः
यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः ॥

योगसारेऽपि-

निर्मलो निर्ममः शान्तः सर्वज्ञः शुभदः प्रभु ।
स एव भगवानेको देवो ज्ञेयो निरञ्जनः ॥
व्योमरूपो जगन्नाथः क्रियाकालगुणोत्तरः
संसारसृष्टिनिर्मुक्तः सर्वतेजो विलक्षणः ॥
केवलज्ञानसम्पूर्णः केवलानन्दसंश्रितः ।
केवलध्यानगम्यश्च देवेशः सर्वदर्शने ॥

अतस्तत्त्वमिदम्-

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णु वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

[महादेवस्तोत्र ४४]

ज्ञानतपः पात्रं सयमी गुरुः । उक्तं च-
न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥

[याज्ञवल्क्यस्मृति, १.२००]

तथा-

ये क्षान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्मा
जितेन्द्रियाः प्राणिवधान्निवृत्ताः ।
परिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्ता-
स्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥१॥

[व्यासस्मृति, ४.५८]

तथा-

विमुक्तं सर्वसंगेर्भ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितम् ।
स्वस्थमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
अहेरिव गणान्दीतः सन्मानान्नरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मा(र्मा) ज्ञानार्थमेव च ।

अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

शान्तिपर्वणि ॥

तथा-

अनग्निमनिकेतं तमेकाहावसथाश्रयम् ।-

विमुक्तसङ्गं तं दृष्ट्वा प्रोचुः स्वपितरो मुनिम् ॥११॥

-मार्कण्डेयपुराणे [८७.२] रुचिस्तोत्रे ॥

तथा-

अहिंसकः सत्यवक्ता सर्वसङ्गपराङ्मुखः ।

ब्रह्मचारी सवैराग्यो भिक्षुर्वोद्धमते गुरुः ॥

अतः सारमिति-

महाव्रतधरा धीरा भैक्ष्यमात्रोपजीविनः ।

सामायिकस्था धर्मोपदेशका गुरवो मताः ॥११॥

[त्रिपटिः श. पु. २. ३. ८९६]

तथा क्षमा-मार्दवार्जव-मुक्ति तपः संयम-सत्त्व-शौचाकिञ्चन्य-ब्रह्मचर्यरूपः सर्वज्ञप्रणीतो दशविधो धर्मः । तथाहि-

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दया दमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥११॥

[-याज्ञवल्क्यस्मृतौ १. १२२]

तथा-

अहिंसा ह्येव सर्वेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ।

यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोदिश्य मानवाः ।

वृथा खादन्ति मांसानि नैष धर्मः प्रदर्श्यते ॥

सुरा मत्स्या मधु-मांसासवाः कृशरोदने ।

धूर्तः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद् देवेषु कल्पितम् ॥

कामान्मोहाच्च लोभाच्च लोक्यमेत(लोकेह्येत) त्

प्रवर्तितम् ।

विष्णुमेव हि जानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः ।
पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ।
याज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ॥
यच्चापि किञ्चित् कर्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतम् ।
महासत्त्वैः शुद्धभावेः सर्वं देवार्हमेव तत् ॥ इति
श्री महाभारते शान्तिपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे ।

तथा-

सत्यां वाचमहिंसां च वदेदनपवादिनीम् ।
'बल्काऽपेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ॥१॥

तथा-

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
वाङ्मनोनियमः साम्यं मानसं तप उच्यते ॥

तथा-

आनृशंस्यं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च हीस्तितिक्षा दमस्तथा ।
पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परम् ॥

- शान्तिपर्वणि ।

इत्येवं सर्वदर्शनसंमतदेवगुरुधर्मरूपस्य तत्त्वत्रयस्य सम्यक्स्वरूपं परिज्ञाय शेषमशेषकदाग्रहं मुक्त्वा
प्रेक्षावता सर्वज्ञेयसारमेतत्त्रयमेव ज्ञेयं श्रद्धेयं समनुष्ठेयं चेति तथा सम्पद्यते सकलकल्याणाऽभ्युद-
यसमृद्धयः । कृतिरियं श्रीमदञ्ज्वलगच्छेशश्रीमेरुतुङ्गसूरीन्द्राणाम् ॥ छा ॥ श्री ॥ ॥ छा ॥ श्री ॥
शुभं भूत (भवतु) ॥ छा ॥ छा ॥ ॥ श्री ॥ इति षड्दर्शननिर्णयः । सर्व सङ्ख्या १९८९१४ ।

પરિશિષ્ટ - ૭

નમિનાથ જિન-સ્તવન

(સર્વદર્શનાત્મક જૈનદર્શનનો મહિમા સૂચવતું સ્તવન)

ષટ્ દરિસણ જિન અંગ ભળીજે,
 ન્યાસ ષટંગ જો સાધે રે ।
 નિમિ જિનવર ના ચરણ ઉપાસક,
 ષટ્ દરિસણ આરાધે રે ॥ ષટ્ ૦ ૧ ॥

જિનસુરપાદપ પાય વઘાણું,
 સાંખ્ય જોગ દોય ભેદે રે ।
 આતમ સત્તા વિવરણ કરતાં,
 લહો દુગ અંગ અખેદે રે ॥ ષટ્ ૦ ૨ ॥

ભેદ અભેદ સુગત મીમાંસક,
 જિનવર દોય કર ભારી રે ।
 લોકા - લોક અવલંબન ભજીએ,
 ગુરુગમ થી અવધારી રે ॥ ષટ્ ૦ ૩ ॥

લોકાયતિક કૂંઘ જિનવર ની,
 અંગ વિચારી જો કીજે રે ।
 તત્ત્વ વિચાર સુધા રસ ધારા,
 ગુરુ ગમ વિણ કિમ પીજે રે ॥ ષટ્ ૦ ૪ ॥

જૈન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ,
 અંતરંગ બહિ - રંગે રે ।
 અક્ષર ન્યાસ ધરા આરાધક,
 આરાધે ધરી સંગે રે ॥ ષટ્ ૦ ૫ ॥

જિનવર માં સઘલા દરસન છે,
 દર્શને જિનવર ભજના રે ।
 સાગરમાં સઘલી તટિની સહી,
 તટિનીમાં સાગર ભજના રે ॥ ષટ્ ૦ ૬ ॥

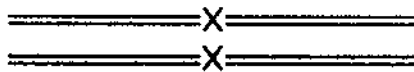
जिन स्वरूप थई जिन आराधे,
 ते सही जिनवर होवे रे ।
 भृंगी इलिका ने चटकावे,
 ते भृंगी जग जोवे रे ॥ षड्० ७ ॥
 चूर्णि भाष्य सूत्र निर्युक्ति,
 वृत्ति परम्पर अनुभव रे ।
 समय पुरुष ना अंग कहा ए,
 जे छेदे ते दुर्भव रे ॥ षड्० ८ ॥
 मुद्रा बीज धारणा अक्षर,
 न्यास अर्थ विनियोगे रे ।
 जे ध्यावे ते नवि वंचीजे,
 क्रिया - अवंचक भोगे रे ॥ ॥ षड्० ९ ॥
 श्रुत अनुसार विचारी बोलुं,
 सुगुरु तथाविध न मिले रे ।
 किरिया करी नवि साधी शकीए,
 ए विषवाद चित्त सघले रे ॥ षड्० १० ॥
 ते माटे उभा कर जोड़ी,
 जिनवर आगल कहिये रे ।
 समय चरण सेवा शुद्ध देजो,
 जिम आनंदघन लहिये रे ॥ षड्० ११ ॥

════════════X═══════════════
 ════════════X═══════════════

परिशिष्ट - ८

शास्त्रवार्तासमुच्चयान्तर्गतवेदान्तदर्शनसङ्ग्राहकश्लोकाः ॥

अन्ये त्वद्वैतमिच्छन्ति, सद्ब्रह्मादिव्यपेक्षया ।
 सतो यद्भेदकं नान्यत्तच्च तन्मात्रमेव हि ॥१॥
 यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः ।
 संकीर्णमिव मात्राभिर्भिन्नाभिरभिमन्यते ॥२॥
 तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविद्यया ।
 कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रकाशते ॥३॥
 अत्राप्यन्ये वदन्त्येवमविद्यया न सतः पृथक् ।
 तच्च तन्मात्रमेवेति भेदाभासो निबन्धनः ॥४॥
 सैवाथभेदरूपापि भेदाभासनिबन्धनम् ।
 प्रमाणमन्तरेणैतदवगन्तुं न शक्यते ॥५॥
 भावेऽपि च प्रमाणस्य प्रमेयव्यतिरेकतः ।
 ननु नाद्वैतमेवेति तदभावे प्रमाणकम् ॥६॥
 विद्याविद्यादिभेदाच्च स्वतन्त्रेणैव बाध्यते ।
 तत्संशयादियोगाच्च प्रतीत्या च विचिन्त्यताम् ॥७॥
 अन्ये व्याख्यानयन्त्येवं समभावप्रसिद्धये ।
 अद्वैतदेशनाशास्त्रे निर्दिष्टा नतु तत्त्वतः ॥८॥
 नचैतद्बाध्यते युक्त्या सच्छास्त्रादिव्यवस्थितेः ।
 संसारमोक्षभावाच्च तदर्थं यत्प्रसिद्धितः ॥९॥
 अन्यथा तत्त्वतोऽद्वैते हन्त संसारमोक्षयोः ।
 सर्वानुष्ठानवैयर्थ्यमनिष्टं संप्रसज्यते ॥१०॥

પરિશિષ્ટ - ૯

: નયનું સ્વરૂપ :

(આધાર : પ્રમાણનયતત્વાલોક) (અહીં પૂ.વાદિદેવસૂરિ વિરચિત સૂત્રબદ્ધ પ્રમાણનયતત્વાલોક ગ્રંથના સાતમા પરિચ્છેદના કેટલાક સૂત્રો લઈને નયનું સ્વરૂપ વર્ણવીશું.)

નીયતે યેન શ્રુતાખ્યપ્રમાણવિષયીકૃતસ્યાર્થસ્યાંશસ્તદિતરાંશૌ-

વાસીન્યતઃ, સ પ્રતિપત્તુરભિપ્રાયવિશેષો નયઃ ॥ ૭૧૧ ॥

- શાબ્દબોધમાં પ્રતિભાસિત થતી અનંત-અંશાત્મક વસ્તુમાંના ઇતરઅંશોની ઉદાસીનતાપૂર્વક વસ્તુનો એક અંશ જે અભિપ્રાયવિશેષથી જણાય, તે વક્તાના અભિપ્રાયવિશેષને નય કહેવાય છે. અર્થાત્ દરેકવસ્તુમાં અનંતાધર્મો રહેલા છે. તેમાંના અભીષ્ટ અંશોને ગ્રહણ કરનાર અને તે સિવાયના બીજાધર્મોનો અપલાપ નહીં કરનાર, જે જ્ઞાતાનો અધ્યવસાયવિશેષ તે નય કહેવાય છે.

ટુંકમાં વક્તાના તાત્પર્યાનુસાર વસ્તુના તે તે સ્વરૂપને સમજવા માટેના સાધનને નય કહેવાય છે.

સ્વાભિપ્રેતાદંશાદિતરાંશાપલાપી પુનર્નયાભાસઃ ॥ ૭૧૨ ॥

- જે અભિપ્રાયવિશેષ સ્વ-અભીષ્ટ અંશનો સ્વીકાર કરીને ઇતરઅંશોનો અપલાપ કરે, તે નયાભાસ છે.

[અન્યયોગવ્યવચ્છેદ કારિકા - ૨૮માં કહ્યું છે કે...

સદેવ, સત્, સ્યાત્ સદ્, इति त्रिधा र्थो मीयते दुर्नीति-नय-प्रमाणैः ' (વસ્તુ) સત્ જ છે'. 'વસ્તુ સત્ છે.' અને 'વસ્તુ કથંચિત્ સત્ છે.' - આ ત્રણ અર્થો અનુક્રમે દુર્નય, નય અને પ્રમાણથી પ્રતીત થાય છે.]

કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે વસ્તુના ઇતર અંશોનો અપલાપ કર્યા વિના, વસ્તુના એક જ અંશને મુખ્યત્વે ગ્રહણ કરનારા બોધવિશેષને નય કહેવાય છે.

સ વ્યાસ-સમાસાભ્યાં દ્વિપ્રકારઃ ॥ ૭૧૩ ॥

- તે નય બે પ્રકારનો છે. (i) વિસ્તૃત, (ii) સંક્ષિપ્ત.

વ્યાસત્તોડનેકવિકલ્પઃ ॥ ૭૧૪ ॥

- અનંત અંશાત્મક વસ્તુમાં એક-એક અંશને જણાવનારા જેટલા વક્તાના અભિપ્રાયવિશેષો છે. તેટલા નયો છે. આથી વિસ્તારથી નયના અનેક પ્રકાર છે.

સમાસતસ્તુ દ્વિભેદો દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યયાર્થિકश्च ॥ ૭૧૫ ॥

- સંક્ષેપથી નયના બે પ્રકાર છે. (૧) દ્રવ્યાર્થિકનય અને (૨) પર્યાયાર્થિકનય.

જે નયના વિષય તરીકે દ્રવ્ય હોય તે દ્રવ્યાર્થિકનય. જે નયના વિષય તરીકે વસ્તુનો પર્યાય હોય તે પર્યાયાર્થિકનય.

સામાન્યવિષયક નયને દ્રવ્યાર્થિકનય તથા વિશેષવિષયક નયને પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે. અર્થાત્ વસ્તુના સામાન્ય અંશને ગ્રહણ કરનારા અભિપ્રાયવિશેષને દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે અને વસ્તુના વિશેષ અંશને ગ્રહણ કરનારા અભિપ્રાયવિશેષને પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે.

* દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રણભેદ :

આદ્યો નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહારભેદાત્ ત્રેધા ॥ ૭-૬ ॥

પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રણભેદ છે. (૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર.

* નૈગમનયનું સ્વરૂપ :

ધર્મયોર્ધર્મિણો ધર્મ-ધર્મિણોશ્ચ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન

યદ્ વિવક્ષણં સ નૈકગમો નૈગમઃ ॥ ૭/૭ ॥

- બે પર્યાયોને, બે દ્રવ્યોને કે દ્રવ્ય-પર્યાયને પ્રધાન-ગૌણભાવે વિવક્ષા કરવી તે નૈગમનય કહેવાય છે. જેના બોધના માર્ગો એક નહિ, પણ અનેક છે તે નૈગમનય અર્થાત્ વસ્તુના ભિન્ન-ભિન્ન અંશોને ગૌણ-મુખ્યભાવે ગ્રહણ કરનારા અભિપ્રાયવિશેષને નૈગમનય કહેવાય છે જેમકે... નૈયાયિકો પરમાણુરૂપ પૃથ્વીને નિત્ય અને કાર્યરૂપ પૃથ્વી વગેરેને અનિત્ય માને છે. અહીં પૃથ્વીમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ ઉભયનું ગ્રહણ છે પરંતુ નિત્યાનિત્યત્વરૂપનું ગ્રહણ નથી. એટલે બંને ધર્મો ગૌણમુખ્યભાવે ગ્રહણ થાય છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે પદાર્થના જ્ઞાન માટેના જેટલા માર્ગ છે, તે બધા જ માર્ગો જણાતાં વસ્તુસ્વરૂપને નૈગમનય સ્વીકારે છે. કોઈપણ અપેક્ષાએ ઘડો હોય તો ઘડો માનવાનું કાર્ય નૈગમનય જણાવે છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ અથવા ઉપયોગી કે નિરૂપયોગી વગેરે અપેક્ષાને આંખ સામે રાખીને જગતના તમામ ઘડાને ઘડો માનવાનું કાર્ય નૈગમનય જણાવે છે.

નૈગમનય અતિદૂરના પર્યાયને પણ સ્વીકારે છે.

અથવા વસ્તુમાં વસ્તુનો અંશ દેખાતો ન હોવા છતાં પણ સામાન્ય - વિશેષ કે ઉભયધર્મોને લક્ષ્યમાં લઈ તે તે અંશનું કથન કરવું તે નૈગમનય. (વસ્તુમાં તે અંશ દેખાતો ન હોવાથી ઉપચાર કર્યો, તેમ પણ કહેવાય છે.)

તદુપરાંત સાદૃશ્ય જોઈને કે કોઈ ગુણવત્તા જોઈને પણ નૈગમનયથી કથન કરાય છે. જેમકે (i) પ્રાણીના આકારવાળી ચોકલેટ કે મિઠાઈ ન ખાવી. આકૃતિમાં જીવત્વનો આરોપ કરી નિર્જીવની હિંસા માનવી તે નૈગમનય. (ii) શૂરવીરતાગુણથી પુરુષને સિંહ કહેવો, તે નૈગમનય.

*** સંગ્રહનયનું સ્વરૂપ :**

(સામાન્યમાત્રગ્રાહી પરામર્શ: સંગ્રહ: ॥ ૭-૧૩ ॥

- સામાન્યમાત્રને ગ્રહણ કરનારા પરામર્શ = અભિપ્રાયવિશેષને સંગ્રહનય કહેવાય છે. અર્થાત્ સામાન્ય અંશને જણાવનારી અપેક્ષાવિશેષને સંગ્રહનય કહેવાય છે. અર્થાત્ વસ્તુના માત્ર 'સત્'રૂપને ગ્રહણ કરનારા અભિપ્રાયવિશેષને સંગ્રહનય કહેવાય છે.

બધા જ ઘડાને તેમાં રહેલી ઘટત્વજાતિ વગેરેની અપેક્ષાએ એક ઘડો માનવાનું સંગ્રહનય જણાવે છે. અનેકાનેક પદાર્થોમાં રહેલી જાતિ વગેરેના કારણે અનેકાનેક પદાર્થોને સંગ્રહનય એક માને છે.

વસ્તુમાં જે સદ્ અંશ હોય તેને મુખ્ય કરીને કહેવું તે સંગ્રહનય.

[નિર્જીવમાં (આરોપ દ્વારા) જીવ મનાવનાર નૈગમનય. સજીવ પણ બેભાન જેવા જીવમાં જીવ મનાવનાર સંગ્રહનય.]

આ સંગ્રહનયના બે પ્રકાર છે. (૧) પર અને (૨) અપર.

*** વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ :**

સંગ્રહેણ ગોચરીકૃતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણં

યેનાભિસન્ધિના ક્રિયતે સ વ્યવહાર: ॥ ૭-૨૩ ॥

- સંગ્રહનય દ્વારા વિષય કરાયેલા અર્થોનો જે અભિપ્રાયવિશેષથી વિભાગ કરાય છે, તે અભિપ્રાયવિશેષને વ્યવહારનય કહેવાય છે.

અથવા વ્યવહારપ્રસિદ્ધ જ વસ્તુસ્વરૂપનો સ્વીકાર કરનાર વ્યવહારનય છે. વ્યવહારમાં ઉપયોગી ઘડાને જ ઘડો માનવાનું વ્યવહારનય કહે છે.

અથવા વિશેષલિંગોને જોઈને જે વ્યવહાર થાય તે વ્યવહારનય. વ્યવહારનય વિશેષને મુખ્ય કરે, પણ નજીકના ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ, વર્તમાનકાળને માને.

(સંગ્રહનય એકીકરણ કરે છે. વ્યવહારનય સંગ્રહનયનો ભેદક છે.)

આ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રણભેદોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું.

*** પર્યાયાર્થિકનયના ચાર ભેદ :**

પર્યાયાર્થિકશ્તુર્ધ્વાઋજુસૂત્ર: , શબ્દ: , સમભિરુદ્ધ: , એવંભૂતશ્ચ ॥ ૭-૭૨ ॥

- પર્યાયાર્થિકનયના ચાર પ્રકાર છે. (૧) ઋજુસૂત્રનય, (૨) શબ્દનય, (૩) સમભિરુદ્ધનય, (૪) એવંભૂતનય.

*** ઋજુસૂત્રનયનું સ્વરૂપ :**

ઋજુ-વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યત: સૂત્રયત્રભિપ્રાય ઋજુસૂત્ર: ॥ ૭-૨૮ ॥

- વર્તમાનક્ષણસ્થાયી પર્યાયમાત્રને પ્રધાનપણે ગ્રહણ કરનારા અભિપ્રાયવિશેષને ઋજુસૂત્રનય કહેવાય છે. અર્થાત્ મુખ્યપણે વર્તમાનક્ષણને જણાવનાર ઋજુસૂત્રનય છે. માત્ર વર્તમાનકાલીન અને પોતાને ઉપયોગી એવી જ વસ્તુને વસ્તુ તરીકે માનવાનું કાર્ય ઋજુસૂત્રનય કરે છે. દા.ત. માત્ર પોતાના જ કામમાં આવે તેવા વર્તમાનકાલીન ઘડાને ઘડો કહેવાય, એમ ઋજુસૂત્રનય જણાવે છે.

ઋજુસૂત્રનય વિદ્યમાનદ્રવ્ય ગૌણ હોવાના કારણે, તેને સ્વીકારતો નથી. તે માત્ર પર્યાયને જ મુખ્ય માનીને વર્ણન કરે છે.

જેમકે (સુખ-દુઃખ પર્યાયો આત્મદ્રવ્યને છોડીને રહેતા ન હોવા છતાં પણ દ્રવ્યને ગૌણ કરીને, સુખાદિ પર્યાયને આગળ કરીને કહેવું કે) 'વર્તમાનમાં સુખપર્યાય કે દુઃખપર્યાય વર્તે છે.' - તે ઋજુસૂત્રનય.

અથવા વર્તમાનકાળે જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી માને તે ઋજુસૂત્રનય.

(નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર, આ ચાર નયોને અર્થગ્રાહીનય પણ કહેવાય છે.)

* શબ્દનયનું સ્વરૂપ :

કાલાદિભેદેન ધ્વનેરર્થભેદં પ્રતિપદ્યમાનઃ શબ્દઃ ॥૭-૩૨॥

- કાલ, કારક, લિંગ, સંખ્યા, પુરૂષ, ઉપસર્ગના ભેદથી શબ્દના અર્થભેદને સ્વીકારનારા અભિપ્રાય વિશેષને શબ્દનય કહેવાય છે. અર્થાત્ શબ્દ સમાન હોવા છતાં પણ કાળભેદ, લિંગભેદ, વચનભેદથી પદાર્થમાં સમાનતા ન બતાવે તે શબ્દનય.

જેમકે વૃથૂવ, ભવતિ, ભવિષ્યતિ - આ ત્રણેને અલગ માને તે.

અથવા શબ્દને જણાવનાર શબ્દનય છે. અર્થ કરતાં પણ તેને જણાવનાર શબ્દ જ મુખ્યાર્થ છે, એમ શબ્દનય માને છે. ઘટ અર્થને જણાવનાર ઘટ શબ્દ જ ઘટ છે, એમ શબ્દનય જણાવે છે. અથવા અર્થ અને તેને જણાવનાર નામ, આ બંને કથંચિત્ અભિન્ન છે, તેથી અર્થસ્વરૂપ છે. એમ શબ્દનય જણાવે છે.

* સમભિરૂઢનયનું સ્વરૂપ :

પર્યાયશબ્દેષુ નિરુક્તિભેદેન ભિન્નમર્થ સમભિરોહન્ સમભિરુઢઃ ॥૭-૩૬॥

- પર્યાયવાચી શબ્દોમાં નિરુક્તિ=વ્યુત્પત્તિના ભેદથી અર્થમાં ભેદ સ્વીકારતો (અભિપ્રાયવિશેષ તે) સમભિરૂઢનય છે.

જેમકે... જોકે ઇન્દ્ર, શક આદિ શબ્દો ઇન્દ્રત્વ, શક્ત્વ આદિ પર્યાયવિશિષ્ટ અર્થના વાચકો છે. માત્ર પર્યાયના વાચક નથી. તો પણ સમભિરૂઢનય દ્રવ્યનો વાચક ગૌણ હોવાથી, તેની ઉપેક્ષા કરીને પર્યાયના વાચકને પ્રધાનપણે સ્વીકારતો... 'ઇન્દ્રાદિ શબ્દો પ્રતિપર્યાયને જણાવનારા હોવાથી ભિન્ન-ભિન્ન અર્થના વાચક છે.' આ પ્રમાણે સમભિરૂઢનય માને છે.

અર્થને જણાવનાર સમભિરૂઢનય છે. પર્યાયવાચક (સમાનાર્થક) શબ્દો હોય તો પણ તે તે શબ્દના

અર્થની ભિન્નતાને જણાવનાર સમભિરૂઢનય છે. જેમકે ઘટ, કલશ, કુંભ આદિ સમાનાર્થકભેદથી અર્થ પણ ભિન્ન છે. એમ સમભિરૂઢનય જણાવે છે.

(શબ્દનય અનેકપર્યાયના ભેદમાં પણ અર્થનો અભેદ સ્વીકારે છે. સમભિરૂઢનય પર્યાયભેદમાં અર્થભેદ સ્વીકારે છે. - આ બંને વચ્ચે આટલી વિશેષતા છે.)

કહેવાનો આશય એ છે કે શબ્દ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ અર્થને જોડે તે સમભિરૂઢનય. જેમકે ભગવાન, સર્વજ્ઞ, તીર્થંકર આદિ પર્યાયવાચક શબ્દો તીર્થંકર માટે પ્રયોજાયેલા હોય, તોપણ તે દરેકના અર્થને ભિન્ન બતાવનાર સમભિરૂઢનય છે.

*** એવંભૂતનયનું સ્વરૂપ :**

શબ્દાનાં સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાઽઽવિષ્મયર્થં વાચ્યત્વેનાભ્યુપગચ્છન્નેવંભૂતઃ ।।૭-૪૦।।

શબ્દપ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત જે ક્રિયાવિશિષ્ટ અર્થ છે, તેને જે વાચ્યપણે સ્વીકારે છે. અને કિયારહિત વસ્તુની ઉપેક્ષા કરે છે, તે એવંભૂતનય કહેવાય છે.

શબ્દ અને અર્થને જણાવનાર એવંભૂતનય છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિના અર્થથી સંગત જ અર્થને વસ્તુ તરીકે જણાવવા માટે એવંભૂતનય છે. પાણીથી ભરેલા ઘડાને જ ઘડો છે, એમ એવંભૂતનય કહે છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે ક્રિયાયુક્ત વસ્તુને જ વસ્તુ માને તે એવંભૂતનય. જેમકે જે સમયે ભગવાન તીર્થસ્થાપના કરતા હોય, તે સમયે જ ભગવાનને તીર્થંકર કહેવા તે.

(એવંભૂતનય ઇન્દ્રનાદિ ક્રિયાથી પરિણત અર્થને જ, તે ક્રિયાકાળે ઇન્દ્રાદિ શબ્દના વાચ્ય કહે છે. પરંતુ સમભિરૂઢનય ઇન્દ્રનાદિ ક્રિયા વિદ્યમાન હોય કે ન હોય, તો પણ ઇન્દ્રાદિ શબ્દના વાચ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. બંને વચ્ચે આટલો તફાવત છે.)

શબ્દનય, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય, આ ત્રણનયો શબ્દગ્રાહી છે.

શબ્દનયમાં શબ્દની, સમભિરૂઢનયમાં વ્યુત્પત્તિની અને એવંભૂતનયમાં ક્રિયાની મુખ્યતા હોય છે.

સામાન્યતઃ નૈગમનય ઉપચારને માને છે. સંગ્રહનય સદ્અંશને માને છે. વ્યવહારનય વિશેષને માને છે. ઋજુસૂત્રનય આખા વર્તમાનકાળને માને છે. શબ્દનય સમાનાર્થી શબ્દને માને છે. સમભિરૂઢનય વ્યુત્પત્તિસહિત અર્થને માને છે અને એવંભૂતનય ક્રિયાપરિણત અર્થને માને છે.

આ સાતનયોમાં નૈગમાદિ ત્રણનયો દ્રવ્યની પ્રધાનતાવાળા હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય છે. શબ્દાદિ ચારનયો પર્યાયની પ્રધાનતાવાળા હોવાથી પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે.

- બે ધર્મીમાં, બે ધર્મમાં અને ધર્મ-ધર્મીમાં એકાંતે ભેદ માને તે નૈગમાભાસ.

- દ્રવ્યત્વાદિ સામાન્યધર્મનો સ્વીકાર કરીને વિશેષધર્મોનો અપલાપ કરે તે સંગ્રહાભાસ.

- જે અભિપ્રાયવિશેષ દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિભાગને અપારમાર્થિક = કાલ્પનિક માને તે વ્યવહારાભાસ. જેમકે ચાર્વાકદર્શન. ચાર્વાકદર્શન વસ્તુને દ્રવ્યપર્યાયાત્મક સ્વીકારતો નથી. તેના મતે

આંખ દ્વારા સામે દેખાય છે તે જ વાસ્તવિક છે. તેનાથી અતિરિક્ત દ્રવ્યપર્યાયનો વિભાગ કાલ્પનિક છે.

- જે પર્યાયોનો સ્વીકાર કરીને સર્વથા દ્રવ્યનો અપલાપ કરનાર અભિપ્રાયવિશેષ છે, તે ઋજુસૂત્રાભાસ.

જેમકે બૌદ્ધદર્શન. બૌદ્ધદર્શન પ્રતિક્ષણ નાશ પામતા પર્યાયોને જ પારમાર્થિક માને છે. પ્રત્યભિજ્ઞાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ ત્રિકાલસ્થાયી પર્યાયોના આધારભૂત દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરતો નથી.

- જે અભિપ્રાયવિશેષ કાલાદિના ભેદથી શબ્દના અર્થના ભેદનું જ સમર્થન કરે, પરંતુ દ્રવ્યરૂપે અભેદનો સર્વથા તિરસ્કાર કરે તે શબ્દન્યાભાસ.

- જે અભિપ્રાયવિશેષ પર્યાયવાચક શબ્દોના અભિધેય=વાચ્યનું નાનાપણું જ સ્વીકાર કરે અને તેઓના એકાર્થ-અભિધેયત્વનો સર્વથા અપલાપ કરે તે સમભિરૂઢાભાસ.

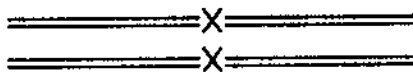
- જે અભિપ્રાયવિશેષ શબ્દોના ક્રિયાવિશિષ્ટ જ અર્થને વાચ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. પરંતુ ક્રિયારહિત અર્થને વાચ્ય તરીકે સર્વથા નિરાકરણ કરે છે, તે એવંભૂતાભાસ.

[● ન્યાયદર્શન અને વૈશેષિકદર્શન નૈગમનયની માન્યતા ધરાવે છે.

● વેદાંતદર્શન અને સાંખ્યદર્શન સંગ્રહનયની માન્યતા ધરાવે છે.

● નાસ્તિકદર્શન વ્યવહારનયની માન્યતા ધરાવે છે

● બૌદ્ધદર્શન ઋજુસૂત્રનયની માન્યતા ધરાવે છે. પરંતુ તેઓ બીજા નયોનો અપલાપ કરતા હોવાથી ન્યાભાસ - દુર્નયરૂપ થાય છે. માટે એકાંતદર્શન કહેવાય છે. અર્થાત્ મિથ્યાદર્શન કહેવાય છે.]

પરિશિષ્ટ - ૧૦

: સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ :

(આધાર : પ્રમાણનયતત્વાલોક)

(અહીં પૂ. વાદિદેવસૂરિવિરચિત સૂત્રબદ્ધ પ્રમાણનયતત્વાલોકગ્રંથના

૧. ચોથાપરિચ્છેદના કેટલાક સૂત્રો લઈને સપ્તભંગીનું વર્ણન કરીશું.)

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-निषेधयोः कल्पनया स्यात्कारादिकतः सप्तधा वाक्यप्रयोगः सप्तभङ्गी ॥ ४-१४ ॥

- જીવાદિ વસ્તુમાં એક-એક સત્વાદિધર્મના પ્રશ્નના વશથી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની બાધાના પરિહારવડે અલગ-અલગ કે એકસાથે વિધિ-નિષેધની પર્યાલોચના કરીને 'સ્યાત્' શબ્દથી લાંછિત સાતપ્રકાર દ્વારા જે વચનપ્રયોગ કરાય છે, તે સપ્તભંગી જાણવી.

કહેવાનો આશય એ છે કે જીવ-અજીવ આદિ સર્વવસ્તુઓ અનંતધર્માત્મક છે. તેમાંથી એક-એક ધર્મને અવલંબીને સાત પ્રકારના પ્રશ્નો દ્વારા સાતપ્રકારના વાક્યપ્રયોગો પ્રવર્તે છે.

ઉદેશ-વિધેયાત્મક વાક્ય હોય છે. એ પ્રમાણે કોઈક વસ્તુમાંના કોઈક ધર્મને અવલંબીને ઉદેશ-વિધેયાત્મક સાતપ્રકારનો જ વચનપ્રયોગ પ્રવર્તે છે. અધિક કે ન્યૂન નહિ. જેમકે... ઘટમાં અસ્તિત્વધર્મનું અવલંબન કરીને 'સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટ:', 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ઘટ:', 'સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટ:',

'સ્યાદવક્તવ્ય એવ ઘટ:', 'સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ ઘટ:', 'સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ ઘટ:', 'સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યશ્ચ ઘટ:' આ પ્રમાણે સાત ભાંગાઓ પ્રવર્તે છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે સાત જ ભાંગા શા માટે પડે છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે... પ્રશ્નકર્તાની સાતપ્રકારની જિજ્ઞાસાના કારણે પ્રશ્નો સાતપ્રકારના જ હોય છે. સાતપ્રકારની જિજ્ઞાસા સાતપ્રકારના સંશયથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને સંદેહ(સંશય)ના વિષયભૂત 'કથંચિત્ અસ્તિત્વ' આદિ ધર્મો સાતપ્રકારના હોવાથી સંશય પણ સાત પ્રકારનો છે. જેમકે - 'કથંચિત્ અસ્તિત્વ', 'કથંચિત્ નાસ્તિત્વ', 'કથંચિત્ કમાર્પિત ઉભયત્વ', 'કથંચિત્ અવક્તવ્ય', 'કથંચિત્ અસ્તિત્વ વિશિષ્ટ-અવક્તવ્ય',

'કથંચિત્ નાસ્તિત્વ વિશિષ્ટ-અવક્તવ્ય', 'કથંચિત્ કમાર્પિત-ઉભયવિશિષ્ટ-અવક્તવ્ય.'

આ સપ્તભંગીના બે પ્રકાર છે. (૧) પ્રમાણસપ્તભંગી, (૨) નયસપ્તભંગી.

જે સપ્તભંગીમાં પ્રત્યેક ભંગ સકલાદેશના સ્વભાવવાળો હોય તે પ્રમાણસપ્તભંગી. જેમાં પ્રત્યેક ભંગ વિકલાદેશસ્વભાવવાળો હોય તે નયસપ્તભંગી.

એકધર્મને પ્રધાન કરવા વડે અભેદવૃત્તિથી કે અભેદ ઉપચારથી તત્સ્વરૂપ સમસ્તધર્માત્મક વસ્તુ વિષયક બોધજનક વાક્યને સકલાદેશ કહેવાય છે.

અભેદવૃત્તિ કે અભેદ ઉપચારનો આશ્રય કર્યા વિના એકધર્માત્મક વસ્તુ વિષયક બોધજનક વાક્યને વિકલાદેશ કહેવાય છે.

*** પ્રથમભંગ :**

તદ્યથા - સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમિતિ વિધિકલ્પનયા પ્રથમો ભંગઃ ॥ ૪-૧૫ ॥

- વિધિની કલ્પનાથી 'સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમ્' - એ પ્રમાણે (જે વાક્ય પ્રયોગ થાય છે) તે પ્રથમભંગ છે.

સમજૂતી : અહીં સ્યાત્ - પદ અનેકાંતને જણાવનાર છે. જો 'અસ્ત્યેવ સર્વં કુમ્ભાદિ' - આવો વાક્યપ્રયોગ કરવામાં આવે તો સ્વરૂપથી અસ્તિત્વની જેમ પરરૂપથી પણ અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થશે. તે આપત્તિના નિરાકરણ માટે પ્રથમભંગમાં 'સ્યાત્' - પદ મૂકેલ છે. તેનાથી સ્યાત્ = કથંચિત્ સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી કુંભ છે અને પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ અને પરભાવથી કુંભ નથી - એ પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે.. દ્રવ્યતઃ કુંભ પાર્થિવત્વેન વિદ્યમાન છે, જલત્વાદિત્વેન અવિદ્યમાન છે. દેશતઃ કુંભ પાટલિપુત્રત્વેન વિદ્યમાન છે, કાન્યકુબ્જત્વેન અવિદ્યમાન છે. કાલતઃ વસંતઋતુની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે, શિશિરઋતુની અપેક્ષાએ અવિદ્યમાન છે. ભાવતઃ શ્યામરૂપની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે, રક્તરૂપની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

*** દ્વિતીયભંગ :**

સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સર્વમિતિ નિષેધકલ્પનયા દ્વિતીયઃ ॥ ૪-૧૬ ॥

- નિષેધની કલ્પનાથી 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સર્વમ્' - એ પ્રમાણે (જે વાક્યપ્રયોગ થાય છે, તે) દ્વિતીયભંગ છે. અર્થાત્ પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી કુંભાદિ કથંચિત્ અવિદ્યમાન જ છે - ઇત્યાકારક નિષેધની કલ્પનાથી દ્વિતીયભંગ બને છે.

*** તૃતીયભંગ :**

સ્યાદસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવેતિ ક્રમતો વિધિ-નિષેધકલ્પનયા તૃતીયઃ ॥ ૪-૧૭ ॥

- ક્રમથી વિધિ-નિષેધની કલ્પના દ્વારા 'સ્યાદસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ' - ઇત્યાકારક (જે વાક્યપ્રયોગ થાય છે,) તે તૃતીયભંગ છે. અર્થાત્ જ્યારે વસ્તુગત અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ ધર્મ ક્રમથી વિવક્ષિત થાય છે, ત્યારે 'સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ' - આ પ્રમાણે તૃતીયભંગ બને છે.

*** ચતુર્થભંગ :**

સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ યુગપદ્વિધિ-નિષેધકલ્પનયા ચતુર્થઃ ॥ ૪-૧૮ ॥

- યુગપત્ વિધિ-નિષેધની કલ્પના વડે 'સ્યાદવક્તવ્યમ્' - ઇત્યાકારક ચતુર્થભંગ થાય છે. અર્થાત્ જ્યારે અસ્તિત્વ - નાસ્તિત્વરૂપ ઉભયધર્મ યુગપત્ પ્રધાનભાવથી વિવક્ષિત થાય, ત્યારે તાદૃશ યુગપત્ ઉભયધર્મોના બોધકશબ્દનો અભાવ હોવાથી 'સ્યાદવક્તવ્યમ્' રૂપ ચતુર્થભંગ બને છે.

*** પાંચમો ભાંગો :**

સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ વિધિકલ્પનયા યુગપદ્વિધિ-નિષેધકલ્પનયા ચ પદ્મમઃ ॥૪-૧૯॥

- વિધિકલ્પના અને યુગપત્ત્વ વિધિ-નિષેધકલ્પનાથી 'સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમ્' - છત્યાકારક પાંચમો ભાંગો બને છે. અર્થાત્ત્વ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ, આ ચારની અપેક્ષાથી વસ્તુ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ઉભયધર્મ દ્વારા યુગપત્ત્વ કથન કરવા માટે સર્વવસ્તુઓ શક્ય નથી. તેથી 'સ્યાદસ્તિત્વવિશિષ્ટસ્યાદવક્તવ્યમ્' રૂપ પાંચમો ભાંગો બને છે.

*** છઠ્ઠો ભાંગો :**

સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ નિષેધકલ્પનયા,

યુગપદ્વિધિ-નિષેધકલ્પનયા ચ ષષ્ઠઃ ॥૪-૨૦॥

- નિષેધની કલ્પનાથી તથા યુગપત્ત્વ વિધિ-નિષેધની કલ્પનાથી 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમ્' - રૂપ છઠ્ઠો ભાંગો બને છે. અર્થાત્ત્વ પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલભાવની અપેક્ષાથી વસ્તુ અવિદ્યમાન હોવા છતાં પણ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ઉભયધર્મ દ્વારા સર્વવસ્તુ યુગપત્ત્વ કથન કરવા માટે શક્ય નથી. તેથી 'સ્યાન્નાસ્તિત્વવિશિષ્ટસ્યાદવક્તવ્યમ્' - રૂપ છઠ્ઠો ભાંગો બને છે.

*** સાતમો ભાંગો :**

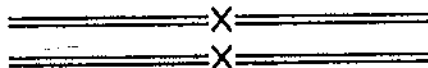
સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવેતિ ક્રમતો

વિધિ-નિષેધકલ્પનયા, યુગપદ્વિધિ-નિષેધકલ્પનયા ચ સપ્તમઃ ॥૪-૨૧॥

- ક્રમથી વિધિ-નિષેધની કલ્પના તથા યુગપત્ત્વ વિધિ-નિષેધની કલ્પનાથી 'સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમ્' રૂપ સાતમો ભાંગો બને છે. અર્થાત્ત્વ ક્રમથી સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાથી વસ્તુ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તથા ક્રમથી પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાથી વસ્તુ અવિદ્યમાન હોવા છતાં પણ યુગપત્ત્વ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ઉભયધર્મ દ્વારા કથન કરવા માટે સર્વવસ્તુઓ શક્ય બનતી નથી. તેથી

'સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમ્' - રૂપ સાતમો ભાંગો બને છે.

આ વિષયમાં વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ અન્ય ગ્રંથોનું અવગાહન કરવું.

પૂ.આ.શ્રી વિજય રામચંદ્રસૂરિ
સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથમાળા

ISBN - 81 - 87163 - 64 - X